

જયન્ત પરમાર

નવચલત

સંપાદક-ઈશ્વરલાલ મોહનલાલ દે

બજેટના મહિનામાં પુસ્તકાલયોએ પસંદ કરવા લાયક

રામસાગર	સુધાશુ	૪-૦	મજરાબાલિ	દુવરામ તાપી	૧ ૦
માનિની	હાલોબાહ પટેલ	૧-૮	મળેલા છવ	પણાનાન પટેલ	૪-૦
આનિતક	સાને ગુરુજી	૩-૦	પાછવે બારણે	"	૨-૮
ધૂનજન્મ	"	૫-૦	ધોવન ૧-૨	"	૫-૦
મનુમાયા	"	૧-૮	મારી હૈયા સમઠી ૧-૨	હંધર પેન્નીકર	૧-૦
નારિજન્મ્યાઓ	ધૂમોતુ	૧-૦	ચિનગારી	"	૩ ૧૨
ઉપનિષદ કથાઓ	"	૨-૮	ગાંધીજી અને બાગેકા	પુરાતન પ્રુથ	૧ ૧૦
જ્ઞાનગોષ્ઠિ (નવી આગતિ)	"	૧-૦	કેલી આગાની	મનપાદ બક્ષાબ	૩-૮
વિજ્ઞાન હી જીવનરાણી	"	૩-૮	પ્રવેશ પીત્તે	જયપતિ દત્તાન	૧ ૦
મેથમિક્સ (નવી આગતિ)	"	૧-૦	મેથપન્થ	અનુ	૪-૦
જય યોધા	રાવન મોદાપાતન	૫-૮	આનન્દમઝ	દુકિમ બાણુ	૧-૪
તપ અંને કપ	રમણનાન ૧ દેસાઈ	૧-૦	માનતી [બા ૧-૨]	ચારચર વરોપાધ્યાય	૧-૦
મનપ	"	૫-૮	કોટ પરિચય ૧ થી ૫	ઉમેદભાઈ અવશાળી	૩ ૧૨
ગણકાન	"	૫ ૦	દિધિજી એલ્લા પદવા	મુનીલાલ મડિયા	૫ ૦
મનેમોવર	"	૪-૮	મનન ૨ આક્રોશ [નવી આ]	મગધકર ગો બદ	૩-૦
અમના	ઉપદેશાથ માચુની	૧-૮	અન દિયો મહેન	મુનીલાલ વ સાહ	૩-૮
દયાન કથાઓ (નવી આ)	નાનાબાહ બદ	૧ ૪	ગમા મનુના	શેરમન મુ સાપાધ્યાય	૪-૦
બકા સુદામા	રામનારાયણ પાદ	૧-૪	મખના	"	૪-૦
ગિજા કુસમી (બા ૧ થી ૫)	જીજીમ બેજી	૩ ૧૨	અભિજાપ	"	૪ ૦
રાજ કે તે રાણી	"	૧-૦	આકાશ પોથી નિરજન રમો	જયમજા પરમાર	૨-૦
માનવી બદ	"	૧-૦	નેખચલી	"	૧-૦

આ અને આ મિવાયના ગુજરાતી માહિત્યના
ફેક પુસ્તકો એક જ ઠેકાણેથી મળવાનું રચણ

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ
ફરનાન્ડીઝ પુલ નીચે : ગાંધી માર્ગ : અમદાવાદ ૧

તમારા માથાની ચામડી

તમારા વાળમાં યદ્યપે શું અપરપાર દેખાઇ આવે છે ? એનેા અર્થ એ કે ખરી પડેલા વાળની જગ્યાએ નવા વાળ ઉગતા નથી અને તેથી તમારા માથા ઉપર તાલ-પડેલી દેખાય છે.

જ્યારે કેશવર્ધિનીથી તમે તાલમાંથી તથા ખરકા દેખાવામાંથી બચી શકો તેમ છે. ત્યારે તમે આ બંને સજ શા માટે જોખવો છો ?

પાનખરમાં ખરી પડેલાં પોંદાં ધસતમાં ફરી નવપદ્ધતિ અને છે, પરંતુ વાળના અણુકે તળાકાઓમાં ખરી પડેલા વાળ એકવાર અદ્યત્થ યત્ન હમેશ માટે અદ્યત્થ જ રહે છે. તમારા વાળને વ્યામ જવા ન દો, પરંતુ ખરી પડેલાની જગ્યાએ કેશવર્ધિનીની મદદથી નવા વાળ આવે અને તમારી યુવાની કાપમ રહે એવું કરો.

આતું સંભવસર કરો, કારણ વિલંબ થવાથી-કેશવર્ધિનીનો ઉપયોગ કરવામાં વિલંબ કરવાથી-તમારી તંદુરસ્તી વિલંબાશે અને તમારા શેગને લાંબકર સ્વસ્થમાં પરિણમવા માટેની તક તેને સાંપડશે. માટે તમારા કિંમતી વખતનો ઉપયોગ તંદુરસ્તી મેળવવા કરો. તંદુરસ્તી પ્રાપ્ત કરવામાં તમે સમય ગુમાવશો નહિ.

કેશવર્ધિની

નો આજુથી જ ઉપયોગ કરો.

કેશવર્ધિની ... રૂ. ૦ ૧૪-૦
કેશવર્ધિની શેગુ ... ,, ૦-૧૪-૦

માર્ગદર્શક અલગ :

નણીતા વેપારીઓ પાસેથી મળી શકશે.

અથવા લખો :

સા ઉ થ ઇન્ડિયા કેમિકલ્સ
કોર્પોરેશન (દક્ષિણ)

મુંબઈ અને શ્રી. આલ્પના એલેન્ડ :

મે. નેશનલ સેલ્સ એન્ડ સર્વિસ કુર્ડો
૧૨, રામપાઈ રોડ, ફેર્ટ, મુંબઈ ૧

એ એવો તો તમારો ખાશે

કે જ્યારે એની બા એ જાણુશે કે એણે સાધુ દોરાની છ કોકડીઓ પતંગ ચલાવવામાં ખાલી કરી નાખી છે. સાધુ સીવવાના દેશ ખૂબ મજબૂત હોવાથી પતંગ ચલાવવામાં સારો તો છે, પણ એ ખાસ કરીને સીવવા માટે બનાવેલ છે. હેશિવાર દરજી એ જાણે છે કે સાધુ દોરો વાપરવાથી એમનું રેકા-ટાંકાનું કામ જોડું થઈ જાય છે અને એનાં ધરાકો એની મજબૂત સીલાઈને વખાણે છે. આકાઅવળા થીગડા-થાગડ માટે એ વાપરવામાં શ્રદ્ધાથીઓ પણ ગૌરવ લે છે.

કોહિનૂર મિલ્સ કં. લિ.

એલેન્ડ

કિલ્લક ઇન્ડસ્ટ્રીલ લિમિટેડ.

મુખ્ય નિકેતા :

નાશિકથી ૬ કલેક્ટર કિલિટેડ

ફરેક પ્ર. પત્રની પ્રવેશ } કસોટી શબ્દ વ્યૂહ ૧૪૯ ૧૧ એપ્રિલ, ૧૯૫૧

એક ૬૨
 ઈનામો રૂ. ૨૦,૦૦૦
 પ્રથમ ઈનામ રૂ. ૧૧,૦૦૦ રોકડા
 બીજું ૪,૫૦૦ * ત્રીજું ૩,૫૦૦
 ઈનામ

સંપૂર્ણ વિગતો માટે 'સફળ' અઠવારિક જુઓ.

આડી ચાવીઓ :

- (૧) સોમનાથના મંદિરનો...એના મત યોગ્યની પુન પ્રતિષ્ઠા કરશે.
- (૨) સામાજિકવાદી દેશો કદીક...કદીને ય પારોતરી શાન્યાનો મુલક પચાવી પાડે છે
- (૩) હરતાલ વધીસતી સ્વલક્ષ્યપાલ્ય દરમ્યાન વૈષ્ણવ સાહીબોના જન્મ-જયમા હરતાલ...જાણીયા આવશે
- (૪) 'હીઓ અચાજ હોય છે,' એવા પતિદેવના અભિપ્રાયને ધણી-ખરી સીએ પડીક...માની લેવા સંભવ છે
- (૫) નિમુરગદે સામાન્ય રીતે ..જહુના ગુણગાન વધુ ગવાય છે.
- (૬) અપતની ખાતરી હોય તો વિદેશી ચીજના વધેલા , ની પણ વેપારી ડાઘી થિતા કરશે નહિ
- (૭) જાનની
- (૮) પ્રતિકુળ પરબ , ની અપમા કદાચ અતરાય રૂપ થયા સંભવ છે
- (૯) ...ખાતર માનુષને પારાવાર મુશ્કેલીઓ વેળાં પણ સાથે જ રેજ થાય છે
- (૧૦) સમજાવ
- (૧૧) અંતિ વેળાં આખીઓનું બાન કાનવા જશે તે એ ધણી-ખર , ની આણી પર આવી જશે
- (૧૨) વખત
- (૧૩) લોકસેવાનું મત લેનાર કેટલી-કવાર બનતા પણ રીખડ પડે છે
- (૧૪) દુરમનની નજીબોને પણ કાળે વ માણસ તેને માટે ફરી શકે છે
- (૧૫) કરવાની રેવ મ છુસ બોધ-પાક મહ્યા સિવાય સાચો જ છે છે

લોભી ચાવીઓ :

- (૧) પુરુષ પર વર્ચસ્વ જમાવવાના ફેરફાર આની...પણ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે
- (૨) સ્નેહ.
- (૩) નેતામાથી અનુયાયીઓની અપેક્ષા તેને . નો અનુભવ કરાવે તે નવાઈ નહિ.
- (૪) કુશળ અભિનેત્રી . ની ક્રિયાને પણ અત્યવ આકર્ષક બનાવી શકે છે
- (૫) પોતાને...જાણ હોય તેવી ભક્તિ સાથે પ્રવૃત્તિ પાડવા માણસ સાચો જ શાલ હોય છે
- (૬) . ની ચપલતા ફેરફારવાર હંફ વમ ધની જાય છે.
- (૭) ડાઘી.
- (૮) દુરમન આગળ ..કરતા વીર સેનિકો મુશ્કેલી વડુ પસંદ કરશે
- (૯) મુનેઝાર...મા તમે જોઈ જોઈ પણ વીરતા જોઈ શકશો.
- (૧૦) આવી ભક્તિ આગળ પોતાનું કમું રક્ષણ બોલતા માણસ સહેલે ખમચાય છે
- (૧૧) એક ભવનું બારીક કાપડ.
- (૧૨) દાખલ
- (૧૩) ..જાણનાર માણસથી સંબ-ધીઓ યોરે ભાગે દૂર રહેવું પસંદ કરશે
- (૧૪) ગમે તેવા ચમત્કર્મથીની પણ આગે માણસ ભાગ્યે જ પરાજીત છે

અને આ જ પ્રમાણે ફરેક પ્ર પત્રના પાંચ મ લેખે ફી જાણવી જ્યારે મહત્તમના માહક માટે ૧૬ પ્ર. પત્રની ફી રૂ. ૨-૮-૦ છે

જ	શ	અ	૨			હ
			ક		ક	
ગ		ત		લ		વા
દા		કરો	મા	તા		
તી						મા
ખ		ગ		ગ	મ	
	ક	વા	શ	ક	સ	
		મ		મ	૧૪૯	
લ				લ	પ	

અમદાવાદના કલેક્ટરે તા ૨૬-૪-૫૧
 શાયર-સા ન બર ૧ મહૂર કરેલી કરી
 કસોટી કરીકાળના સર્વ સારો-નિયમે
 જાવ મનુર છે
 નામ
 ઉપાધ્ય

પ્રવેશ પત્રો મોકલવાનું તથા પત્રવ્યવહારનું સરનામું :
 કસોટી કાર્યાલય : રેવડી બાગર,
 અમદાવાદ ૭

મે માતા નામે કલ ગામ
 પ્રવેશપત્રો નજ મે મારી પ્રવેશ ફીના
 .. મર્થો છે આ સાથે..... થી

ગુજરાતનું પ્રથમ
નિસર્ગોપચારની દૃષ્ટિએ
છવનઘડતરનું માસિક

તંદુરસ્તી

★

તંત્રીઓ :

ભૂપતરાય મો. દવે
શંકરલાલ મો. દવે
માર્ચ માસની સામગ્રી
તંદુરસ્ત રહેવાના રાજમાર્ગો
ચામડી, સાધુ અને સૌંદર્ય
મને કળરસ પસંદ નથી
હિંમ તોયો સવા
કુદરતી ઉપચાર વિષે સામાન્ય
ચાન [૬]
મા પીતાનું વ્યસન હાનિકારક છે
છવેતું છવન : ગળ
વ્યાનંદમાં રહેો
છવનનું ઝેર : તમાકુ
જાબર અને તેમાં રહેલા તંત્રીઓ
તમારા પ્રજ્વોના ઉતર
સંસ્થાનાન
વળત સ્ત્રી રીતે પટાકવું ?

દર મહિનાની ૧૦મી તારીખે
પ્રમિત પ્રગટ થાય છે.

તમે હજી માહક ન થયા હો તો
જે જ માહક માટે નામ લખી
કલો. લવાજમ દેશમાં માત્ર
૫-૮-૦ પરદેશમાં રૂ. સાત.

તંદુરસ્તી કાર્યાલય

માનવીય પુલ નીચે : ગાંધી રસ્તો
અમદાવાદ-૧

તંદુરસ્તી કાર્યાલય : અપુષ્પ
અન વિન્સેન્ટ રોડ, હિંગ્લે સર્કલ
કુંગા (G.I.P.) સુઅપ ૧૯

ગાંધી

ગપચપા

સમાજ, સાહિત્ય અને સંસ્કારનું માસિક

'લિમિ' વર્ષ ૨૧ : 'નવરચના' વર્ષ ૧૬ : વ્યંક ૧ લો
એપ્રિલ : ૧૯૫૧

ક્રમ

લેખન પ્રવૃત્તિ	ધૂમકેતુ	૭
સમયનાં ક્ષીર નીર	રાજહાસ	૧૦
એકાકીનીની ઝાંચ	સિદ્ધાર્થ	૧૫
લલિતલેખના હનુમાન	ધૈર્ય પેટલીકર	૧૮
ગીતાંજલિ	...	૨૧
ખંભરીના સૂર	અનુ. હર્ષિદા પંડિત	૨૫
અજગતા ! (કાવ્ય)	પ્રજ્વાલ	૨૮
મહુવા તાલુકાની જનતાની પરિસ્થિતિ [૪]	મતુ મો. શાહ	૨૯
નિશાનું કાળ	વજ્રલાલ ત્રિવેદી	૩૪
સર્વોદય કે સામ્યવાદ ? [૧૨]	વસુભન્ધુ	૩૬
તું ને હું (કાવ્ય)	શેખાદમ આણુવાલા	૪૨
મુંબઈથી રત્નાગિરિ	શિવરાંકર પ્રા. શુક્લ	૪૩
આપણું મુજો	પ્રભુમત કવ્યેન્દ્રશય દેસાઈ	૪૫
મારી સફર [૫]	જીવરામ જોષી	૪૮
રણગ્રાપ્સ (કાવ્ય)	જયન્ત પરમાર	૫૦
નોર્વેમાં લોકકલ્યાણ કાર્ય	મોહનલાલ વ્યાસ	૫૧
કરોળિયો ને જાળ	શશી શહેસ્લિ	૫૪
શું વાંચીશો ?	સોમાભાઈ ઠાકરાભાઈ પટેલ	૫૫
વિવેચનમાં પ્રમાણિકતા [૨]	વિશ્વનાથ મ. લાદ	૫૭
લોકસાગરને તીરે તીરે	પરિમાળક	૬૫
અંધસમીક્ષા	અ. મ. રા.	૬૮

— : વાર્ષિક લવાજમ : —

દેશમાં : ૭-૮-૦ :: પરદેશમાં : રૂ. ૧૦-૦-૦

ભા ૨ તી સા હિ ત્ય સં ધ લિ મિ ટે ૩

દરનાન્દીક પુલ નીચે : ગાંધી રસ્તો : અમદાવાદ ૧

પ્રકાશક : ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ વતી ધૈર્યલાલ મો. દવે
દરનાન્દીક પુલ નીચે : ગાંધી રસ્તો : અમદાવાદ ૧
સુદક : જ્યંતી ઘેલાભાઈ દલાલ : વસંત પ્રેસ, લીકાટા રોડ,
ઘેલાભાઈની વાડી : અમદાવાદ

નેપથૂન એસ્યોરન્સ કું. લિ.

[સ્થપાઈ-૧૯૩૦]

ચાલુ કામ

રૂ. ૪,૫૦,૦૦,૦૦૦

વાર્ષિક આવક

રૂ. ૨૫,૦૦,૦૦૦

કુલ અરકયામત

રૂ. ૮૦,૦૦,૦૦૦

એજન્સી અને બીજી માહિતી માટે લખો.

નેપથૂન એસ્યોરન્સ કું. લિ.

* જિંદગી

* આગ

* ઓટર

અને

* અકસ્માતના

વીમાનું કામ

લેવામાં આવે છે.

૪

: હેડ ઓફિસ :

નેપથૂન બિલ્ડિંગ, હોર્નબી રોડ, મુંબઈ

અમદાવાદ બ્રાંચ :

પાંચકુવા, કુવારા સામે, અમદાવાદ

થોડાંક મહત્વનાં પુસ્તકોની નવી

આ વૃત્તિઓ

મેઘબિન્દુ	પ્રમદેતુ	૩-૦
જ્ઞાન ગોષ્ઠિ	"	૧-૦
કર્ણાટ કથાઓ	નાનાભાઈ બટ	૧-૪
મહાન મુસાફરો	મૂળશંકર શા. વાદ	૩-૦
દોલત પરી	નિરંજન વર્મા:	
	જયમલલ પરમાર	૧-૦
સોના પદમણી	"	૧-૦
ઓજોલા રાણી	"	૧-૦
શામ ચિત્રો	ઈશ્વર પેટલોકર	૨-૮
જનમટીપ	"	૩-૧૨

આ ઉપરાંત બીજાં નવાં પ્રગટ થયેલાં પુસ્તકો માટે અમારું સુચિપત્ર મંગાવો

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ.

ફત્તેહગઢ પુલ : ગાંધીમાર્ગ : અમદાવાદ ૧

કોલેરા, ઝાડા, શરદી, શીયિવા, ખાંસી, શુળ, અમુગ્ધતા, દરેક બાળના લાપ તથા અન્યેક માતના દરદો માટે અમુલ્ય ઔષધી

ગુણધર્પણ

જેમણે મળે છે.

રૂ. ૧૦ માત્ર ૩૦૨

જે રૂ. ૧૦ માત્ર ૩૦૨

રોડનસ્ટ -કચ્છનલાલ વાડીલાલની કુંડા પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, મંગલદાસ રોડ મુંબઈ ૨

છેલ્લાં દસ મહિનામાં તો દસ વરસ જેટલું ઘરઘરનું માનીતું
થઈ ગયેલું માસિક

તંત્રીઓ : • •

ભૂપતરાય મોઠ દવે : રાકેરલાલ મોઠ દવે

તમારા ઘરમાં ધરતું થઈ ને ડાલે પડે સાથ આપશે. હજુ સુધી તમે આઢક ન થયા હોય તો જી
આજે જ તમારું વાર્ષિક લવાજમ રૂપિયા સાડાંપાંચ (પરદેશમાં શીલીંગ આર) મોકલી આપો :—

તંદુરસ્તી કાર્યાલય

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિઠ

આરોગ્યવાન

ફરના-ડીઝ પુલ નીચે; ગાંધી રસ્તા,
અમદાવાદ ૧

અથવા

અશુભ મેન્શન; વિન્સેન્ટ રોડ;
કિંગ્સ સર્કલ સામે : મુંબઈ ૧૯.

છેલ્લાં વીસ વરસથી ગુજરાતના

ઘેર ઘેર માનીતું થઈ પડેલું

તમારું ચેતાલું માસિક

સંપાદક : ઈશ્વરલાલ મોહનલાલ દવે.

આ માસથી એકવીસમાં વર્ષમાં પ્રવેશ કરે છે, હજુ તમે આઢક ન થયા હો તો રૂપિયા સાડાસાત
પરદેશમાં પંદર શીલીંગ) મોકલી આપો :—

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ

ફરના-ડીઝ પુલ નીચે : ગાંધી રસ્તા : અમદાવાદ-૧.

ત મ ને

વાંચવાનો શોખ છે?

જાને

તે

પણ

શિષ્ય સાહિત્યનાં પુસ્તકો

વાંચવાનો ?

આજે જ

સંપર્ક સાધો :

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ.

ફરનાન્ડીઝ યુલ નીચે ગાંધી સ્ટોર : અમદાવાદ ૧

આ

અને બીજાં

નવાં

બહાર પડેલાં આદ્યમો

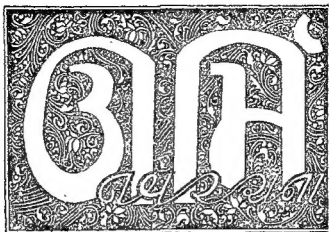
આરે

ચાહ સંખ્યા :—

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ.

ફરનાન્ડીઝ યુલ નીચે

ગાંધી સ્ટોર : અમદાવાદ ૧

લેખન પ્રવૃત્તિ

ધૂમકેતુ

લેખન પ્રવૃત્તિને કલા જેવું મોટું નામ ન આપવું હોય તો પણ એ એક એવા પ્રકારની શક્તિ છે કે જેના વડે માણસ, માણસને વધારે નિષ્ઠા લાવી શકાય. માણસની સંસ્કારિતાને એના વડે ખીલવી શકાય. દુનિયાની સુંદરતા માણસ જુએ છે. તેના કરતાં ઘણી વધારે છે એ પણ એના વડે જ કહી શકાય. એટલે લેખન પ્રવૃત્તિ એ એક સામાજિક ઉપકારક પ્રવૃત્તિ પણ છે, આજે શાહી કાગળ ને છાપવાનું સસ્તું છે છતાં એની વિથા તરીકેની ભૂમિકા બળ-વનારા બળવી શકે, એ વિષે એક લેખ વાંચવામાં આવ્યો તેના કંઈક સારાંશ નીચે પ્રમાણે છે.

સારા લેખક યવાની ઈચ્છા રાખનારે પહેલાં તો પોતે જે ભાષામાં લખવા માગતો હોય તે ભાષાની માતૃભાષા ઉપર ઠીક જેવો કાણુ મેળવવો જ રહ્યો. અંગ્રેજીમાં લખનારો થોડું ઘણું લેટીન-ગ્રીક બાજુ તો જ કામનું. ગુજરાતીમાં લખનારનું સંસ્કૃતજ્ઞાન ઠીક સારું હોવું ઘટે છે તેવું જ બુદ્ધિવું. એના શબ્દોનો વપરાશ એાછો નથી.

એનો અર્થ એમ નથી કે વ્યાકરણદોષ વિનાનું લખવા માટે આ જ્ઞાન જરૂરી છે. પણ એનો અર્થ એટલો જ છે કે શબ્દ શબ્દ વચ્ચે જે ખડું જ ઝીણી રેખાઓ પડેલી છે, એ રેખાઓમાં જ ભાષાની સુંદરતા રહેલી છે. એ સુંદરતા તો જ લાવી શકાય. આ સામાન્ય લખાણની જ વાત છે. એવાં લખાણ કારા ખીબા દેશે સામાન્ય સંસ્કાર ભૂમિકા તૈયાર કરે છે. આપણા જેવી તદ્દન નવી

રાજ પ્રાસિમાં પડેલી પ્રજા માટે તો લખાણની સ્વમ્ભૂતા, સ્પષ્ટતા અને અર્થવાહકતા અત્યારે ઘણી જરૂરી છે. અત્યારે અક્ષલ વિનાના પ્રયોગો ચોજવામાં આવે એથી તો પ્રબંધનું હીર ચૂસાર્થ ન્તય. એમાંથી તો એટલું જ સાબીત થાય કે સત્તા ઉપર આવતો માણસ તરત જ હંસુમાં જ હંસુ બની ન્તય છે. કોઈ પણ સરકારી ભાષાંતર જોવાથી એ વસ્તુ તરત સિદ્ધ થઈ શકશે. એ ‘કલેક્ટર’ માટે ‘સમાહર્તા’ વાપરશે ને માનશે કે આ સત્યનત વિદ્યાલંકારમાંથી લીધેલો શબ્દ આપણને વિદ્વાનમાં ખપાવી દે છે. ને આપણે દેશની શબ્દસમૃદ્ધિ કાંઈ ને કાંઈ વધારી દીધી છે ! આ જ હંસુ રીત છે.

અકનિરીક્ષક—ને એ બધા પ્રયોગો એ જ બતાવે છે, નવા શબ્દપ્રયોગો ચાલુ કરવા કેટલી ભાષા-તાલીમની જરૂર છે એ જણાવવા વિના આ પ્રયોગો હાસ્યાત્મક બની રહે. એક જણાએ બરાબર લખ્યું છે કે યોગ્ય અર્થ વહન કરતા શબ્દની પસંદગી કરવી એ એક યોગ્ય કાયદો લેવા જેટલું જ અઘરું કામ છે !

આપણે ત્યાં દૈનિક-અઠવાડિકો આ વિષે ખાસ આશ્રય ધરાવતાં હોતાં નથી એ દુઃખદ હકીકત છે. ઉપરાંત ભાષા પ્રત્યે એમને એવો આશ્રય હોતો નથી. જાવિખ્ય ઘડનારી આ ભાષા તરફની પોતાની જવાબદારી સમજવા ત્રાટેની તૈયારી પણ હોતી નથી.

અને છતાં અત્યારે તો ભાષાનું જેટલું ખેડાણ દૈનિકો, અઠવાડિકો, પ્રધાનો, અને સીનેમા-નાટકો કરે છે, એટલું ખેડાણ ખુદ સાહિત્યકારો ધારે તો પણ કરી શકે તેમ નથી. એ વખતે ધાંધલ, ઉતાવળ, અને ભાષાના

અપ્રયોગો ચઢાવી લેવામાં આવે તો એની અસર પ્રજાના સમગ્ર જીવન ઉપર પડવાની જ છે એ જૂલાનું ન જોઈએ.

આ વિષે આપણે બે રીતે ભ્રમિત બતાવી શકીએ. સામાન્યમાં સામાન્ય લખાણને આપણે કલાત્મક રૂપ આપવું ઘટે છે. કલા એ કેવળ શોભાની વસ્તુ નથી, એ જીવનની વસ્તુ છે, અને એને જીવનની બનાવવી હોય તો જીવનમાં એને વણી લેવી ઘટે. વિદેશી પત્રકારોની ભહેરખબરોમાં પણ શેક્સપીયરનાં વાક્યોની સુગંધ ફેરવી હોય છે.

સારું લખાણ સારો લેખક બે રીતે કરી શકે. એ લખાણ કરવું છે એના વિષે પોતાની કાંઈક વિચારશક્તિ ખીલવીને અને એ વિષેની માહિતી લેગી કરીને.

પ્રમાણિક લેખક પોતે પ્રયત્ન વિના કાંઈ જ નહિ લખે.

સામાન્ય લખાણોથી પર કલાકૃતિમાં જઈએ તો એક નવલકથાકાર પોતે શા માટે લખે છે એ પોતે જાણતો હોતો નથી, એમાં એના લખાણની સિદ્ધિ રહી છે. બીજી રીતે એ કેવળ કુદરતી છે માટે લખે છે. મોંઘ એક જગ્યાએ કહે છે કે ડો. જોલનસનની પેઠે પોતાની ભાષાનાં બને તેટલાં સારાં પુસ્તકો વાંચતા રહેવાં એ લખાણ ખેડવાની પ્રાથમિક ભૂમિકા છે.

પણ એમાંથી અનુકરણને પથ ન પડી જવાય એ જોવાનું રહે છે.

આપણે ત્યાં લેખનકલા હજી વિકસતી આવે છે. એણે જીવનમાં પોતાનું સ્થાન લેવાનું છે હજી એને ઘેર ઘેર એ સ્થાન મળ્યું નથી, સારું પુસ્તક સારા રાચરચીલા જેવું કિંમતી

મનાતું નથી. એ વખતે દરેક પ્રમાણિકપણે પ્રયત્ન કરે, અને ધર્માળ વાડા ઊભા ન કરે, એ ખાસ જરૂરી છે. નહિતર આપણું સાહિત્ય ઊગતું જ મૃત્યુ વેારી દેશે. અને હવે તો ખાસ કરીને સાહિત્યના વિકાસપંથની દૃષ્ટા પણ રાષ્ટ્રીય પક્ષપક્ષી જેવી થઈ જશે.

જે માણસ પોતાની લાગણી, યુદ્ધિમતાનાં શિખર, પોતાના આદર્શો, પોતાના અનુભવો, પોતાને મૂળમાંથી હલાવી નાખનારા પ્રસંગો, ભાષાના સૌન્દર્ય દ્વારા, ખીબના હૃદયમાં સ્થાપી શકે છે, તે માણસ કાંઈ જેની તેવી લોક-કલ્યાણી પ્રવૃત્તિ કરતો નથી. ખીબ કયાની ખાતર નહિ, તો ઈશ્વરદત્ત મળેલી શક્તિના સ્ત્રાવમાં પણ, વ્યક્તિગત ધર્માંગોને બાળુએ મૂકીને, કેવળ કવિઓની સુંદરતા અસુંદરતા નિહાળી એ પ્રત્યે પ્રભાતું ધ્યાન દોરાતું રહે, એ પણ જેવી તેવી સેવા નથી. શું સર્જક કે શું વિવેચક, ઉભય સંયમી હશે, પવિત્ર હશે, અને હલકટ કુનેહથી પર હશે તો જ આ પ્રકારની સાહિત્યસેવા થઈ શકશે બાકી તો આંહો જ્યાં હંમેશાં સેકડો કૃતિઓ આવે છે ને જાય છે ત્યાં એક કૃતિને થોડા દિવસ માટે આમ કે તેમ ફેંકી દેવાની વૃત્તિ રાખવાથી તો કોઈ પણ પ્રકારનું સાહિત્યધોરણ સ્થાપી શકાવાનું નથી, આ વસ્તુ શુભરાતી સાહિત્યના તમામ સાહિત્યકારો અને કાર્યકરો સમજા લે. તો જ ઉત્તમોત્તમ શિખરે આવે.

હકે છે કે ચર્ચીલનાં લઘર્થ સમયનાં લાપણો એ લાપણો ન રહેતાં સાહિત્યકૃતિઓ જેવાં બની ગયાં છે. શા માટે ? કારણ કે માણસમાં Sincerity-સચ્ચાર્થ હતી. સચ્ચાર્થ વિના આપણે કાંઈ જ સર્જન કરી શકવાના નથી.

એક ખીલ વસ્તુ પ્રત્યે હવે આપણું ધ્યાન જરૂં બેઠ્યું. લખાણ જેટલું યુદ્ધિ માટે છે, તેટલું જ હવે તો આપણા કાનને મધુર લાગના માટે પણ છે. આપણે વાંચવાની, બોલવાની, રડિયો ઉપરથી વાર્તાલાપ કરવાની એક અનોખી પદ્ધતિ પણ ખીલવવી પડશે.

આપણા સાહિત્યનાં આટલાં ધર્માં અંગોને હલ વિકસાવવાનાં બાકી છે ત્યારે પોતાનું સાહિત્યબળ ખતમ થતું લાગે તેણે માળા લઈ લેવી, પણ જેને હલકટ Scheming કહે છે, તેમાં ન પડવું. કૃતિઓ વધારે ને વધારે સુંદર આપવી. એમ યથા મેળવવો સ્થાન મેળવવું. પ્રતિષ્ઠા મેળવવી. લોકસંગ્રહી કામ કરવું. પણ આ વસ્તુ આપણને હણી નાખશે વસ્તુની શ્રેષ્ઠતા નહિ, વ્યક્તિના સંબંધો, જે સાહિત્યના મૂલ્યાંકનમાં પ્રવેશશે તો. હાર્ડી ને ગલ્સવર્થી છવતા હતા. ત્યારે સંબંધોને લીધે, ગલ્સવર્થી શ્રેષ્ઠ ગણાવા લાગ્યો હતો. પરિણામ આવે સૌ બેળે બેળે છે વિવેચકો કૃતિઓને નિહાળે કર્તાઓને નહિ. તો જ લેખન પ્રવૃત્તિ કલાનાં ઉચ્ચતમ શિખરે બેવા લાગ્યશાળી થાય.

આ વસ્તુ દેખાય છે તેટલી સહેલી નથી. કારણ કે છેવટે વ્યક્તિગત મતલેહો રહેવાના જ છે. તંદુરસ્ત મતલેહો અવશ્ય આવશ્યક છે. પણ ન્યાયાધીશી સમક્ષ પોતાનો પક્ષ ખોટો છે એ ખબર હોય છતાં વકીલ તો એને સાચો કરાવવા જ મથે છે, એની જડસુવૃત્તિને સાહિત્યક્ષેત્રમાં પણ પ્રવેશ કરે, તો એનાં પરિણામો અતિ ગ્યાપક હોય.

એનાં પરિણામે અત્યંત નિર્મલ્ય કૃતિઓ આવવા મંડે, રસવૃત્તિ હલકી પડે. અને છેવટે

ભારતીય સંસ્કૃતિ સંગ્રહ

૫૧

ની વસંતમાં સ્થપાયેલી આ સંસ્થામાં ફેટલી આસા ને સચતા રહેલી તે તપાસી લેવા જેવું છે, તેમજ આપણી સંસ્કૃતિ કષ્ટ દિશામાં એક છે તેવું ખ્યાન રાખવા જેવું છે. સ્વરાજ્ય પછીની આપણાં કાર્યો જોતાં કાંઈ પ્રલયો નિરંધાર કરવાની આપણી શક્તિમાં આપણે વિશ્વાસ ન રાખી શકીએ. જે કાંઈ પહેલાં ચાલી રહ્યું હતું એનો સરકારી સ્વીકાર એ જાણે મહા પ્રગતિ થઈ ગઈ એમ મનાવું હોય ત્યાં વધારે પડતી આશા ન રાખવી સારી તેમાંયે સંસ્કૃતિ જેવા અસ્પષ્ટ અને સૂઠ વિષયમાં તો ઉતાવળ ન થાય તે જ શૈલાશ્વ છે.

સંમતો વિશેષ ન કરી સહાય એ દેખીતું છે. પરંતુ, એનાથી સંતોષ ન માની લેવાય એની તકેદારી રહેવી જોઈએ. બંને દેશના લેખકો, વિચારકો, કલાકારો એકા મળી નવનીત કલ્પનાને પલ્લ કરી લે. પુસ્તકોનાં ભાષાંતર, વિચારોની આપ-લે અને કલ્પના વિગત બંને થયા કરે. છતાં પરિણામે કોઈ ફેરફાર થવાનો નથી એ આપણે સમજી લેવા જેવું છે.

એનો સમય હજી પાક્યો નથી

એક તો દેશમાં ભારે દાંડિય પ્રસંગ છે. ફેટલાયે સંકટોનો સામનો સરકારી અને ખિનસરકારી રીતે થયા કરે છે તાંત્રીઓનો મુખાર નથી, અને અંકુશોની હાર માળા એને પહેલી વળતી નથી.

તો એ પ્રજાના સંસ્કાર હાસ્યમા પરિણમે. એટલે સાહિત્યના કિતિચિંતનમાં જેને જરા પણ સાચો રસ હોય એ માણસ પોતપોતાના સ્થાન ઉપરથી વિવેક ભરેલી દૃઢતા સાથે પોતાનો સાચો અભિપ્રાય વ્યક્ત કરવાની હિંમત દેખાવી જ પડશે.

દૃઢતા ભરેલી કુનેહની જરૂર હોય ત્યાં બંને કુનેહ રાખવામાં આવે, બાકી સાહિત્ય-

મેળવારી વખતી જાય છે. અને જીવનનિર્વાહ કપરો બનતો જોઈએ છાએ. એમાંયે ભેગસેગ અને દમા બાજીથી લોક ત્રાસી ગયા છે જીવનમાં નિરાંત નથી, સલામતી નથી, આબાદી નથી. નિરંધારતાનું પલ્લું મોડું પ્રમાણ છે ખૂબ વહેમો ને અધમદા ભગઈ ગયા છે. મધુર સંકુચિત વાદાઓમાં અને ઉપરછાંટી કિંવાઓમાં જીવન રૂંધાઈ ગયું છે. ભણેલો વર્ગ પણ કહેવાતા સંસ્કારોને ભણી વળગી રહ્યો છે. જૂઠવાની હિંમત નથી.

સંદેશ અને ગામડાંઓનાં જીવનવ્યવહારમાં ભેદ પડી ગયા છે, આત્મીયતા ઘટતી જાય છે. પશ્ચિમની અસરને સંદેશમાં ભણે માળવામાં આવી હોય છતાં એનાથી મુક્ત રહેવાનું સંભવિત નથી, એમાં શાણપણ નથી. ઊંડા મુજ નાખીને પડેલા જીવજાળ અને પૂર-ઝડપે આવતી કાળજીની અસર એ બન્ને વચ્ચે આપણી સંસ્કૃતિ જેવાઈ રહી છે, એનું પોતાનું સ્વરૂપ પ્રગટ થતું નથી.

સંકેતિક કલા ક્યાં મુઠી?

આપણી સંસ્કૃતિનું રૂપ આપણે જોઈ શકીએ એવો અવસર હજી દૂર છે. એને સોંકામણી કરી કાઢીએ તે માટે વધુ વખત અને સાગ સંજોગો અનિવાર્ય છે.

કાંઈ એમ રહે માની લે કે નૃત્યો, ચિત્રો કે ભરતનાટ્યશૈલીનાં પ્રદર્શનોમાં જે કલા રજૂ થાય છે એ આપણી સંસ્કૃતિનું સંશોધન કરનારા પ્રમાણ છે. આપણા ધનિક વર્ગને દિલ પહેલાવવાનું એ એક

મૃત્તિને અને એના આતુષંગી તમામ માર્ગોને સ્વચ્છ, સ્પષ્ટ, અને પવિત્ર રાખવાની જરૂર છે.

આપણી યુનિવર્સિટી જે વખતે આપણું પ્રાંતભાષાનું જળ માગશે, ત્યારે કેવળ આ વસ્તુસ્થિતિ હશે તો જ આપણે નળી શકીશું. અને નહિતર નાના નાના કળયામાં પડીને આપણે ખતમ થઈશું ને આપણી સંસ્થાઓને પણ ખતમ કરીશું.

સાધન છે. પોતાની મેદાઈ સાચવવા કે દેશના માથે સેવાનો બોળ ચઢાવવા એ પ્રયાસોને સંસ્કૃતિ સાથે ખોદી રીતે સાર્કળી દેવામાં આવે છે.

શિવ-પાર્વતી કે રાધા-કૃષ્ણની કથાઓના પુનઃસંસ્કારણોથી કળાનો અને સંસ્કૃતિનો કેટલો વિકાસ થાય છે એ આપણે પાછળાં કેટલાંક વર્ષોથી જોતા આવ્યા છીએ. આપણા મનમાં રહેલા ભક્તિભાવને લીધે આપણે આ આ જનતાનાં પ્રદર્શનોમાં બહુ મોટો લાભ જોઈએ એ સંભવિત છે. છતાં પ્રજામાં જોયેલી કેટલી ઉત્સાહ પ્રગટે છે એ તપાસીએ તો નિરાશા ઉપજે એવું છે. ધર્મી ખરી સુધારેલી આદર્શિયો 'જીવી કક્ષા'ની હોય કે ન હોય, સમાજના જોછા કામને સ્પર્શી શકે છે અને એમાં રહેલું સંસ્કૃતિ-તત્ત્વ પાંચરતું નથી.

બાહ્યાચાર કે માનવતા ?

આવકાર દેતાં એ હાથ જોડી પ્રણામ કરવા, સ્ત્રીઓને મર્યાદા જાળવવા માથે જોડેલું કે સૌભાગ્ય સુચવવા સુરી-ચાંદલો રાખવા, જગતી વેળા ડાખો હાથ છૂટી રાખવો કે પાંચે આંગળાની મદદથી કાળિયો બરવો, આવી અનેક રીતિઓને ભારતીય વિશેષતા કહી શકાય. ખરું જોતાં, આપણે આઠપાંચે જોઈએ પણ જોઈએ જ, આવા અનેક પ્રકારો અને જોતાં મૂળ ધાર્મિક માન્યતાઓ કે નીતિના પ્રબંધોમાં જડે છે.

આવા બાહ્યાચારને કેટલાક ઉતારી પાડે છે. એ કહે છે કે માનવીના આવા આચારો પડે એના અસ્કાર માંથી ન શકાય. માનવીને પશુથી તો આ પાકનાર ને આસિયતો છે તેનો વિકાસ થવો જોઈએ. એણે ગરીબની, દીનદુઃખિયાની વહારે ચઢવું જોઈએ. એણે અન્યાય કે લુલ્લમ જાહેસ કરી લેવાં ન જોઈએ, તેનો પ્રતિકાર કરવો જોઈએ અને તેમ કરતાં સહન કરવું પડે તો વિના જાકાએ હસતે મોંએ કરતાં થીવવું જોઈએ. તેણે પોતાને હાથે ખીજાને પીડા પહોંચાડવી ન જોઈએ. એણે સત્યનું આચરણ કરવું જોઈએ. મોજદોખનો સ્વેચ્છાથી ત્યાગ કરવો

જોઈએ, ઘોઘાથી સતેષ મેળવવો જોઈએ અને પ્રસન્નચિત રહેવું જોઈએ.

માનવતાનો આ દિશામાં વિકાસ થાય છે. યુગે-યુગે ધર્મસંસ્થાપકો એ માર્ગ દર્શ કરતા ગયા છે. દુનિયાના નિરનિરાળા ભાગોમાં આવે એક જ જાતનો વિકાસ નબરે પડે છે. ખીજાને સાડુ કરેલો આપકોજ દુનિયાના કોઈ પણ ભાગમાં સૌનો પ્રદક્ષા મેળવી શકે છે.

માનવતાના વિકાસ ઉપરાંત આપણામાં એવું કેંઈ લાક્ષણિક છે ને આપણને ખીજાથી નિરાળા છતાં આવકારપાત્ર કરાવે છે. વિશ્વસંસ્કૃતિ સાથે સુસંગત હોવા છતાં આપણે ભારતીયપણું બતાવી શકીએ છીએ. આવી લાક્ષણિકતા કાઢી નાંખવાથી માનવીમાં રહેલું લાગણીનું તત્ત્વ કમી-ચૂક જાય છે, એનો ઉત્સાહ મંદ પડી જાય છે, એની સક્રિયતા ડરેણાં સુકાઈ જાય છે. જોયેલી સર્વોચ્ચ વિકાસના પ્રયત્નો સાથે લાક્ષણિકતા દારા વૈવિધ્ય જળવાય એ ધ્યેય હોવું છે.

પ્રાંતિક લાક્ષણિકતા

અને આપું જ વૈવિધ્ય જેમ ભારત પરત્વે હોય તેમ બંધાળ, અંધિ કે શુભગત પરત્વે પણ હોય. એ સૌને સાથે ભરડી નાંખવાની જરૂર નથી. એમનો વિકાસ એમની પોતાની પદ્ધતિ અનુસાર થવો રહ્યો. પછી જેની પાસે જળવાન વિચાર કે રજૂઆત હશે, જેની કિંમતો હેતુલક્ષી હશે તેનો ખીજા અંગીકાર કરશે. એક બા ખીજા સ્વરૂપમાં એ વિસ્તાર પામશે. આવી વિવિધતા જાળવવી હશે તો બાહ્યાચારની મથુનાં કરવી પડશે. બધે આપણે સમજી લઈએ કે બાહ્યાચારને બંધન સુધી જઈ ન ચલા દેવો. એમાં લીધેલી છૂટછાટો કેટલીક વાર જરૂરી પણ બને છે. આને વ માનવીનો સ્વભાવ ક્રાંતિકારી રહ્યો. એટલે જરૂર સાથે એનો જળવો ચાલવા જ કરવાનો. આમ છતાં, આપણી રચનાત્મક એકતાને દબ કરવા કિંમતો, સૌજન્યના પ્રકારો, સંસ્કારો અને એ પરંપરા જરૂરી છે. આ હારમાળામાં વખતોવખત સાફસફી થતી રહે, એનો મર્મ જાગત રહે, એમાં નવીનતાનો

અવકાશ રહે, એમાં સંકુચિતપણું ન આવી જાય એવી તહેદારી તો રાખવી જોઈએ. આપણી સમ્પત્તાનું માપ અદીધી નીકળી શકે એમ છે. અને આપણા જીવન ઉપર પણ એની ભારે અસર રહ્યા કરે છે.

સંસ્કૃતિના ક્ષિતિએ કઈ ?

સંસ્કૃતિનો વિકાસ થી શી રીતે માપી શકાય ? લાંબુ આયુષ્ય, નિરોગી અને સશક્ત શરીર, કુશાલ જીવિકા, અદ્યુક્ત સર્જન, આપત્તિમાં ધૈર્ય, સૃષ્ટિના શુભ હેતુ-એમાં વિશ્વાસ, નિખાતી દૃઢતા, આપું કેટલુંય છે. એની પગલાપગા ધી અસ્વિકૃત રહે છે તેમ કિમ્બની સાથે સંપર્ક અને એના અવતરણમાં છે. આમાં કેટલુંક પ્રત્યક્ષ અને દૂરના માગમાં દર્શનીય બને છે, બીજું પૈશ્વિક અને લાંબા સમયે સમજાય છે.

હવે નથી સમજતું કે કોઈ રાષ્ટ્રની સંસ્કૃતિ સાથે એની શક્તિ-આનાદીને મેળ જામે છે કે નહિ ? ભારત, ખીસર, ચીક, રામ—એમણે સંસ્કૃતિના શિખરે જોયા, ને બીજાને મામું કરી આપણે પકાચો. શુ વિધિએ એની ચક્રમનિ રાખી છે ? એમ હોય તો તો સંસ્કૃતિને વિનાશનું પહેલું પગથિયું માનવાનો ભય જીએ થાય; એ કેમ કણુલ થાય ? સરકાર પ-મેશે માનવી શરીરે પસાગેલો અને માનસિક ચિંતા-આથી ધેરાધેસો નથી શું ? કે પછી આપણે જન્મ લની રાક્ષસ-સંસ્કૃતિનાં તરંગો ખોળી એમને અપનાવવા ભૂખી ગયા છીએ ? કઈ અમણા છે આ !

એશિયાઈ રમતો

એશિયાઈ રેશના કચરતવાને દિલ્હીમાં એકઠા મળ્યા અને એમની વચ્ચે હરીફાઈઓ થઈ એ શુભ સમાચાર છે.

રાજગણ્યમાં એશિયાઈ રેશો વચ્ચે સમજાવતી થાય અને પરસ્પર વિશ્વાસ વધે એ જરૂરું છે તેમ બિન રાજકીય બાળતોમાં વિશેષ કાપડ જળગાય એ એટલું જ જરૂરી છે. એમાં ય આપત્તી પેદીની મેચો રચપાચ એ વધુ ઈચ્છવા જેવું મળ્યાય. રમતો એવી નિર્દોષ ખાતત છે કે એમાં બેચા થવું કોઈને હાનિ-હારક નથી.

આમ છતાં દિલ્હીમાં કેટલાક દેશના પ્રતિનિધિઓ આવ્યા ન હતા એ ખૂબે એવું છે. પહેલી જ હરીફાઈમાં કેટલીક ગેરબ્યવસ્થા થવા પામે એ બંધે નજાવી લેવા જેવું મળ્યાય, પરંતુ વધારે સારો બંદોબસ્ત રાખી આથી સારી બ્યવસ્થા રાખવી ચકચ નહોતી શું ? કેટલાક છનામેા હેવટની ધરી સુધી તૈયાર કગવી ન ચકચા એ કેવી વિચિત્ર વાત ! અને અધિકારીઓ વારંવાર રમતના મેદાનોમાં ફરવા નીકળતા એ પણ ટુડું ? ફૂટબોલનું મેદાન ચાકુ માપ કરતાં નાનું પડ્યું એ પણ અજુગરું જ દેખાયું. એશિયાઈ રમતોએ ધીરે ધીરે અમુક હરીફાઈઓ ઉપર વિશેષ ખ્યાન આપવું જોઈશે. અને સધ રમ-તોમાં થે કોઈ નવી રમતને ‘એશિયાઈ’ બનાવવી જોઈશે. હલ તો એ લિમ્પિક રમતોની દબે ચાલે છે એમાં એશિયાઈ લાક્ષણિકતા નહિ લાવી શકાય તો પછી વિશ્વ સંસ્થા જેવી આંતરરાષ્ટ્રીય અવગણના વિનાશરણની થઈ એમ મળ્યું શી.

બાય સત્પત્તિયક

બાયની કતલ બંધ કગવતા અમદાવાદમાં અજુન ભરતે ઉપવાસ આદરેલા પલ એ આદોલન શમી ગયું. અને ગાય બિચારી’ એમજ રહી ગઇ.

આપણી ધાર્મિક માન્યતાઓ પાછળ વેરલાશ હરી પણ અંત નથી એના વધુ ઇશારાની જરૂર હોય તો આ સત્પત્તિયકો જાહેર થયું. લોકોના દિલ તો ગામડું નામ લાંબાણી હાલી ચર્ચા, તેમાં એ ઉપવાસ ઉમેરાયો અને સાથે એક ભરતનું નામ નોડયું. પછી કેં જ બાકી નહોતું રહ્યું છતાં, પેલી કતલ અકચા વિના ચાલુ રહી એમાં લાગણી ઉપર વારતવિકતાની જીવ થઈ મળ્યાય, અને સાથે સાથે દિદુધર્મના આવા નાણુક પ્રજાને આટલો દડ સુધી હચમચાવી એને સાવ પડતો મૂકવામાં, એનો ખીજો કોષ ઉલ નહિ શોધવામાં, આપણે કેંક નંદોર પલ બન્યા.

આપણે એ પલુ જોયું કે અંગત લાગણીઓને પ્રભ ઉપર લાદવા માટે આમદ રાખવો એ વાજબી નથી. આ સવાલ ઉપર અમદાવાદમાં મત લેવાયા

હોત તો અલ્પન કમતને એથી ટકા મન તો સહેલાઈથી મળત. ગાયનાં વધમાં જે પાપ રહેલું મનાય છે એ કોયુ પોતાને માથે જોડી લેત ? એટલે જેમાં જાહેર જનતાનો બહુ મોટો સાધ હોય તેવી ખાખતમાંથી સરકાર મક્કમ રહી એ કંઈ નાની-મુની વાત નથી.

આમ તો દિંદુએનો મોટો ભગ માર્યાદારી છે, ઉપથી કામમાં એનો વપરાશ નથી. એમણે પુરુષો બહાર જઈ ખાધ આવે તો એની બહુ ઊંછ રહી નથી. દિંદુ સિવાયની કામો તો માંસાહારી રહી જ છે. ધણી જાણનાં આ ધોરાઈમાં હજુ રેશનીંગ નથી આવ્યું એ જુદી વાત છે, તેમ એમાં મન.પં.પણ ન આવી એ મ એવું જ માનવું.

રેડિયોમાં વેપારી જાહેરાતો

ગોવા-સીલોન ઉપરથી વારંવાર ફિલ્મી ગીતો સંભળતાં હોવાથી લોકો એના ઉપર યુગ્મ જન્યા છે, એટલું જ નહિ પરંતુ સાથે સાથે દીકાઓ પણ શરૂ કરી છે કે અહીંના રેશનો વેપારી જાહેરાતો લઈ એમાંથી કમાણી કરે અને વધુ ફિલ્મી ગીતો આપે તો એમનું શું બચશે જાય છે ?

એ તો સાદું છે કે આપણા રેડિયો રેશનો ઉપર એવા લોકોનો કાણ છે જેઓ સત્તુ ખોળતા-પીરસતા નથી. એમણે ફિલ્મી ગીતો ઉપર અંકુશ નથી રાખ્યો. રેશન અને રાશના દિરસોએ ખાસ એવા કાર્યકર્મો શરૂ કરે છે. જુદે જુદે રેશનોથી પણ એ સાંભળી-ઉમેરી લોકાય એમ છે. છતાં લોકોની જાણ એટલેથી ન મટતી હોય તો બીજું શું સાધ ?

અને વધુ ફિલ્મી ગીતો મેળવવા જેઓ વેપારી જાહેરાતો કમ્પ્લેક્સી લેવાની તૈયારી બતાવે છે તેમને શું કહેવું ? આપણે ત્યાં કેવી દયાબોરી ચાલે છે તે હવે કહી બતાવવા જેવું રહ્યું નથી. બેળા માણસો આગળ અલકાઈ ચીએનો જોછો પ્રચાર થયે તો કશું બચી જવાનું નથી. ખરીદશક્તિ નથી ત્યાં ખરીદવાને લલચાવવાની વાત કર્યા રહી ? અને રેડિયો ઉપર જે અનિર્ણિત ચાલુ નથી તેને કોમે-

રીને શે લાલ પામવાના હતા એ કોયુ ગણે !

ફિલ્મી ગીતોનું સંગીત

પણ ફિલ્મી ગીતો ઉપર આટલો આગ્રહ સાધી શાય છે ?

એ ગીતો પાછળ મહેનત લેવામાં આવી હોય છે, ખર્ચ કરવામાં આવ્યો હોય છે, ચિત્રોના ભાવની અચૂક ભૂતિકા રહેલી હોય છે, ભેટને સાંભળ્યાં હોવાથી વાંદ પણ રહી જાય છે.

સાહીય સંગીત લોકપ્રિય નથી, એ વાત છૂપાવવાની જરૂર નથી. એનું બધે તેવું અદ્યક્ષ મૂલ્ય હશે અને એને સજીવન રાખવામાં લોકોનું કલ્પાય હશે છતાં એ સંગીત રેડિયો ઉપરથી વહેતું મુકવાનો આગ્રહ રાખતો વાજખી નથી સાહીય સંગીતને એક પ્રકારની તાલીમ અણવી ભેળમે. કુસ્તીના દાવ અને દેના તોડ જાણવા જેમ અબવાસીને જરૂર છે તેમ સંગીતના રાગ, તાલ, પુરકા અને એ બધું અબવાસીને ખપતું છે. પ્રજા આગળ તો એ તાલીમના પરિપાક સમી કોઈ કૃતિ આવવી જોઈએ, એનો અભાવ એ આપણી આજની લાચારી છે.

એક તો શુદ્ધરાતમાં સંગીત નહિ બેવું, રાગ-રાગિણીઓનું જ્ઞાન કે પરખ નહિ, જે કોઈ એમાં ધૂમ્રવે તેમનું દળદર ફીટ નહિ, એ સંભોગમાં ફિલ્મી ગીતો તરફ લોકો હશે તો એને અસ્વાભાવિક ન ગણવું જોઈએ. ફિલ્મી ગીતોનું કુપણ છે એ કે એમાં પ્રેમના ઉભારા બહુ આવે છે, સંગીતની બેળું કંઈયું એર રેશન છે જે જીવાન મગજમાં તોફાન મચાવી દે છે. એ રોમ છે, પણ એનો ઉપાય આપી ફિલ્મ સંબંધી કરવાનો છે, એકલાં ગીતો માટે જ સાધી !

ફિલ્મી ગીતો પ્રજાને પ્રાણવાન સંગીત નથી આપી શકતાં એમ પણ નહિ કહી શકાય. કેટલાંક ગીતો સારાં પણ હોય છે. પણ એ નકારી સોમતથી દુષિત ચર્ચેલાં હોય છે એટલે વચોવાય છે. આવી રિવાજ હોય ત્યાં સુધી ફિલ્મી ગીતો પીરસતાં વિવક જળવાય તે ચોક્કસ છે.

વધેશી વસતિ

પગિજામે તો બહાર આવશે ત્યારે પણ વસતિ ગણતરીની જે થોડો માદિતો બહાર આવવા માંડી છે તેથી વસતિમાં થયેલા ચોક્કાવનારા વધારા તરફ આપણું ધ્યાન મુક્યું છે, કેટલાક એટલું આશ્ચર્યન લઈ શકે છે કે ગામડાંમાંથી લોકો શહેરોમાં જઈ વસવા દશે તેથી ત્યાં વધારો થયો છે. પણ ત્રિસાવાર આંકડાઓ ભેતાં એ દર્શાવે છે કે નથી. એકંદરે વસતિ બધે જ વધી છે.

વધેશી વસતિથી કાર્મિક ઉત્તમ બનાવ્યો નથી. સહુએ ધિંતા જ બેઠેર કરી છે. અને તેમ છતાં હવે એના ઉપર કોઈ અંકુશ આવે તો થોડું ગણાય, એવું સૂચન થયું નથી, પરંતુ સિધ્ધિ પારખ્યા પછી આપણે એનો ઉપાય કરવા હુકમ નથી, એની ચર્ચા સમીપ શકતા નથી.

કે કેટલાં કુટુંબોમાં બાળકોની ફેજ એવું બારે દહાણુ લાવે છે કે એમાંથી જિયા જ ન અપી શકાય. છતાં આખિ અને પૂરી સમજદારી હોવા છતાં આ રિયલિટી આવી પડે છે. એની સામે ચેતવણીઓ તો થઈ મળે છે. પણ સક્રિય મદદ કોઈ આપતું નથી. પરિણામે પોષણના અભાવે કમળોર સરીર, તબેના અભાવે એાં શિશુઓ અને ગમે ત્યાં ગોડાવાઈ જવાની ઉતાવળ એમ મધ્યમ વર્ગ ઉપર બોલે વધે છે.

આપણાં સમાજ, ધર્મ અને શરકાર એમને સમય-સર પૂરી મદદ આપે અને મોટી જાનબંધી ફેસાર્ડ જતા અટકાવે તો માથેને કતલમાંથી બચાવવા કરતાં વધુ પુરુષ થશે.

મધ્યમવર્ગ ઉપર વધારાના બોલો

એ પણ અકસ્માત છે કે કચ્છમાં જતા આપણા મધ્યમ વર્ગના ઉપર છેલ્લા અઢાજપત્રથી વધુ કરનો બોલો સીધો અને આકસ્તરો રીને આવી પડ્યો છે. અને એ બોલને વધાવી લેવા માટે આપણા આગ્રે-વાનોએ આમદ પણ કર્યો છે, એટલું વળી સર્ક છે કે સાથે સાથે આશા અને વિશ્વાસ પણ આપ્યા છે કે ભવિષ્યમાં આથી લાભ થશે.

આ પહેલાં તો મધ્યમ વર્ગને સીધો ચેતવણીઓ આપવામાં આવતી નવા મુજબ એવાજ પારખી

થોડાં ટકી શકું એ તમારે માટે સંભવિત નથી. પણ મધ્યમ વર્ગ એથી ઉઠી ન ગયો અને હંકા પેટ એ બધી ચેતવણીઓ કાઠે ઉતારી દીધી. હવે તો એને આશા પણ આપવામાં આવે છે.

આ વર્ષે આવી પડેલા વેરા લોક ઉપાડી લેશે, પણ એમની સમજમાં નથી આવતું કે ક્યાં સુધી આ પ્રમાણે બોલો વધતો જ રહેવાનો છે. ભગવા દાણે એવી દીકા સભાગાતી કે પાકિસ્તાન અર્થિક રીતે ટકી નહિ શકે. એ જ પાકિસ્તાનના રૂપિયા આગળ આપણા રૂપિયાએ સખત હાર ખાધી અને એમણે મોટી પુરાંત કાઢી એાં હરવેરાથી કામ ચલાવ્યું. આપણી ગણતરીઓ ક્યાં ગઈ ? હજુ થે દેશનું અર્થશરણુ સાચરી લેવાનું હોય તો હોસા-પુસોમાં પડ્યા લવા તેના સળ પ્રવલ થવા નોંધ્યો.

સંભળાય છે કે ગંભીર મહત્ત યત્ન છે કુટુંબ-ચામજમાં જીવું વગ્ન છે. કોઈ મોટી યોજનાઓમાં આખાં કોળાં શાકમાં મળી ગયાં છે. આવાત નિકાસના વેપારમાં લગભગ આંધળોએકું કુટાય છે. એનો બોલો મધ્યમ વર્ગને માથે પડે ત્યારે જરી વિભાસણ થઈ આવે છે. જ્યાં સુધી નિરાશ્રીતો, કારખીર કે લાંબા માગાની યોજનાનો બાર ઉકા-વવાનો હનો ત્યાં સુધી તો સહુને ઉમળકો રહેનો અને મને કમને મુશીમનો બરદાસ થની હતી. પરંતુ, જ્યારે નિવારી શકાય એવી બૂલોને લીધે મુશીમનો વેકવાની આવી પડે ત્યારે મન કચવાય એમાં શક નથી.

જવાહર રંજ છાંટધો

હોળીના દિવસોમાં રંજથી કપડાં બમડે ત્યારે થણુને ગુસ્સો નહિ તો અજગમે તો થઈ આવે છે, એમણે જવાહર સાચું નોંધે પોતાનો મત બદલવો નોંધ્યો. વર્ષમાં એકદ દિવસ તો નિયમોની બહાર નીકળી થોડી મુક્તિ અનુભવવો નોંધ્યો.

આપણે ત્યાં બારેઅમપણું મળું વધી ગયું છે, માથે ઘંટીનાં પડ જીંચકોને આપણા કોર્પોરેશન ગિયારા દિવસ રાત બહુ મંજીર રહે છે. એવાઓને મામલોકે પરાણે હોળી ખેલાવવી નોંધ્યો, જ્યાં એકવાર તો અવાજ જીંચો કરી જવાબ આપવાને બદલે કદિબહુતાથી ને આનંદથી તેઓ દસો શકે.

★ જનમમાં આનંદ લાવવા હોળીનો મહિમા બધે વધે.

અમારી પાણુના ફ્લેટમાં ખૂબ દબદબા-પૂર્વક એ જ્યારે પહેલપહેલી રહેવા આવી ત્યારે તો અમે અને અમારી આસપાસના જંગલાઓવાળા એના વિશે કંઈક કંઈક વિચારો કરવા લાગ્યાં.

માનુશાના છૂટાછવાયા ખૂબ ઓછી વસ્તીવાળા એ વિસ્તારને એક ખૂણે અમારા જંગલાની પાણુનાં પારસી ગૃહસ્થના જંગલાના ફ્લેટમાં એ રહેવા આવે છે એવી ખબર તો એના આગમન અગાઉથી પડી ચૂકેલી. એ પારસી સદ્ગૃહસ્થ સાથેના અમારો સંબંધ ખૂબ જુના હતો એટલે બધી પેટ-છટી વાત અમને કરતા એ અચકાતા નહોતો. અત્યારે નવા લાકુઆતને મકાન મેળવવાની વિષમ પરિસ્થિતિ વખતે અને નવા લાકુઆતને મકાન આપવાની પણ એટલી જ ગૂંચવણભરી પરિસ્થિતિમાં આ અગળણ ત્રી એકલી જ આખા ફ્લેટમાં આવવાની છે એ જરાક નવાઈભર્યું તો લાગ્યું.

કોટમાંની મારી આંદ્રિસેથી હું સાંજે છબેક વાગ્યે ઘેર આવવા લોકલ માડીમાંથી કિંગ્સકલ રોડને ઉતર્યો ત્યાં મને વધાગણી દેતી ઉંચે બોલી બીઠી : 'આપણાં પેલાં નવાં પડોશી આવી ગયાં ?'

'અરે ખરખી, પણ એ કહેવા માટે તારે રોડને આવવું પડ્યું ?'

'એકલા એકલા એટલે બધા ઉતસાહ છરવી ન શકી એટલે તમારો આવવાનો સમય થયો છે બાપી અહીં' સુધી દોડી આવી, —તમને લેવા અને કહેવા માટે !'

ઉર્વશી—ઉંચે એમ કંઈ સાવ મૂંઝા નહોતી. છતાં વાતવાતમાં હું એને સૂરખ સૂરખ કહ્યા કરતો એટલે એ તો એમ જ સમજી બેઠી હતી કે મારી નજરે એ સાવ મૂંઝાં હોવી જોઈએ ! સૂરખ હતી કે ન હતી છતાં મારી પત્ની તો હતી જ. દરેક પતિની નજરે આખી દુનિયાની સ્ત્રીઓ અને તેવી ગાડી-પેલી હોય. છતાં પોતાની પત્ની કરતાં તો એ તરફ વધારે ધ્યાન આપવાનો, અને પોતાની પત્નીની ખોડખાપણું કાઢવામાં એ કાંઈકને વચ્ચે લાવી મૂક-

વાનો ! આ વૃત્તિ ઉંચે રહાવવા જોઈતી હશે પણ મને ધણીવાર લઈ જતી !

અમે રોડનેથી સીધાં ઘેર આવ્યાં. આવતાંની સાથે જ મારી નજર પાણુના ફ્લેટની ઉધાડી પારી ઉપર પડી. બારીમાંથી અમારા જ જંગલા તરફ ટીકાટીકાને જોઈ રહેલી એ નવામાંતુક પ્રત્યે લડીભર તો મને પણ રોષ ચડી આવ્યો. પણ પાછું યાદ આવ્યું કે ઉંચે મૂંઝાં જનાવનાર હું જ કદાચ મૂંઝાં બની બંધા ! ઉર્વશી સાફ એના પર માથો કસી ચે હક ન હતો એ પણ તરત યાદ આવ્યું. હું શું જોઈ રહ્યો દોષરૂચ સેની શંકા જતાં ઉર્વશી તરત મારી પત્ની આવીને મારા ખભે હાથ મૂકી બેઠી રહી. છતાં પેલી નવતર સ્ત્રી તો એકીટથે અમને, અમારા જંગલાને, રૂમને—બધાંને જોવા કરતીતી. મેં પણ એટલે દુરથી એને જોવાનો-સાપવાનો વિચાર કર્યો. પણ પરિવશ વગર અમ જોવા કરવું મને ન ગમ્યું અને અમે બંને અંદરના ખંડમાં જતાં રહ્યાં.

અંદર આવતાં જ મને થયું કે માનું આ રીતનું વર્તન એને અપમાનજનક તો નહીં લાગ્યું હોય ને ? છતાં એ બધું જુલો જવા અમે વાતોએ વગળ્યાં. પણ ઉંચે તો વાતવાતમાં એને જ વચ્ચે લાવીને મૂકવા લાગી. સીદ્ધિપી આમાં આ સીધેલછા કયાંથી આવી મઈ એ હું વિચારતો હતો ત્યાં તો ઉંચે બોલી બીઠી :

'તમે કહેતા હો તો આજે એમને આપણે ઘેર જમવા બોલાવી લાવીએ. આજ ને આજ તો એમને પોતાને ઘેર જમવાની વ્યવસ્થા પણ નહીં થઈ શકે, આપણે પડોશી તરીકેની ફરજ તો બજાવવી જ જોઈએ ને ?'

મસ્તીભર, આહલી અને ઉઠાંછળી ઉંચાં આપું પીઠપણાં વહેવારુ હાથપણ આજે કયાંથી પ્રવેશી ચૂક્યું એ મને સમજાયું નહીં. પેલી સ્ત્રીએ ઉંચે પહેલી નજરે કંઈક કામચૂ તો નહોતું કરી નાખ્યું હોય ? નહિતર મારાં ઓ-મિત્રો આવે ત્યારે તો એ એવો બેસો છવ કરી બેસતી કે એની ગંધ રખેને મારા મિત્રોમાં ફેલાઈ જાય એ કાળજી રાખવા ઝટ-

પદ પનારી દર્ધ જેમ અને તેમ જલદી હું જાણિ વિદાય કરી દેતો. બધી સ્ત્રીઓ વચ્ચે વહેંચાઈને હું એની પાસેથી છુટવાઈ જઈશ એ બીક એને લાગ્યા કરતી. છતાં આજે આ નવી સ્ત્રી પ્રત્યે આપો હેતુનો સામર કયાંથી હીસાળીવા લાગ્યો એ પણ વિચારવા જેવું તો હતું !

ઉર્વશીના લાંબા સવાલનો મેં બોલ્યા વિના સમતિસર જવાબ જેવો હીધો કે તરત એ ફૂદ-તીક ને એવી તો દોડી કે મને તો એમ જ લાગ્યું કે હમણાં એ મડલેણું ખાઈ જશે. આવા વિચારમાં થોડીક પગા મઈ હશે. ત્યાં તો એ પેલી સ્ત્રીના કાચ પકડી, લગભગ ખેંચીને જ લાવતી દાખલ થતી દેખાઇ. બહે કેટલાય સમયથી બંને પરિચિત ન હોય !

‘શર્મિષ્ઠાએ નહોતાં આવતાં તો યે હું’ પરાણે એમને બહી ‘એચી લાવી છું. બિચારા ખૂન થાકી બેસ્યાં દેખાય છે !’

‘શર્મિષ્ઠા !’ મારું મન ઉદ્ધારી જાણું. નામની સાથે બહે કેવો મોટો ઇતિહાસ સંકળાયેલો ન હોય એમ મેં એના તરફ એકું અને મારો જુરમાળ એકદમ તાળે થઈ ગયો. દરિ મળતાં એ પણુ જરા ઊભીલી તો પડી મઇ. પણ બીજી જ પળે બંને સ્વસ્થ થઇને બહે કશું યે બન્યું નથી એવાં બંન્નો મળ્યાં. ઉર તો શર્મિષ્ઠાને એસાડીને ખાવાની તૈયારી કરવા માટે રસોડામાં જતી રહી. એમને એ મ એકલાં પાંચાં છતાં એમાંથી એક્ટ્રેપથી કશું બોલી શકાય એમ નહોતું. બંનેની આંખો એકબીજાના અભ્યાસમાં પડેલાઇ મઈ.

*

નવ દસ વરસનો જુરકળ પડેલો ચીરીને બહાર બાળ્યો.

પૂનાની ઇન્જનેરી કોલેજનું મારું એ છેલ્લું વરસ હતું. શિવાજી નગરના એક જગજગની જે એક નાનકડી એરડી અને મારા એક સંબંધીની લાગવમથી રહેવા માટે મૂળા હતી એ જાણેલો શર્મિષ્ઠાનો—શર્મિષ્ઠાના બેરિસ્ટર પિતાનો હતો. પિતાની બેરિ-

સ્ટરી ધમધોડાર સાલતી હતી શર્મિષ્ઠા એડવોકેટનો પરીક્ષા આપીને ‘બાગ’ મટે લંડન જવાનો હતો. વહીલાત જેવા કંઈક એસથારામાં અને લહેરી ધંધા પાસે મારો માત્રિક પ્રજ્વળેરી ધંધો અને યે એ વખતે તો બહો નાખવાનું મન થતું. બેરિસ્ટર પિતા અને શર્મિષ્ઠા સાથે તો ધીમે ધીમે ધરનાં માથુસ જેવો સંબંધ થઈ ગયો.

એકનો એક લાડીલી શર્મિષ્ઠાને પિતાએ બહુવાવી ગણાવી, હતી. ને પોતાની ઇચ્છાની પ્રવૃત્તિ કરતી કપારેશ રાની નહોતો વહીલાત માટે શર્મિષ્ઠાની પ્રમળ ઇચ્છા હતી એટલે જ પિતાએ તેને એમાં ખૂબ મદદ કરીને બામળ ધપાવી હતી. નાનપણથી માતાને ગુમાવી એટલી શર્મિષ્ઠાને ધરમાં કોઈ બાઈ-બાંકુ કે બીજું કોઈ નિકટનું સગું ન હોવાને કારણે પિતાને જ બધું હેત કરવું પડતું, પિતાના સંસ્કારી હૃદયે પુત્રો માટે બધું કરી છૂટવા તૈયારી રાખી હતી. પાછલી ઉંમરે મોડી મોડી પણ બપારે શર્મિષ્ઠાને જન્મ આપીને તરત પોતાની પત્ની અરસાન પામી ત્યારે પિતાનો વારસભવમાં પોતાને શર્મિષ્ઠા માટે જીવાડી લીધો. આજે વૃદ્ધાવસ્થાને આરે પડેલિવા હોવા છતાં શર્મિષ્ઠાને ‘બાર’ માટે પરદેશ મોકલવા તૈયાર થયા હતા.

મારે પણ ઇન્જનેરીના વધુ અભ્યાસ માટે લંડન જવાનું હતું. નેમાં આ શર્મિષ્ઠાનું જવાનું સાથે બન્યું. એટલે પહેલાં તો હું ખૂબ આનંદમાં આવી ગયો. પણ પછી કાણ બહે એકાએક મેં લંડનને બાંહે ન્યુ યૉર્કનું નક્કી થયું. લંડન કરતાં અનુભવ, અને અભ્યાસ-વિકાસનો દરિ માટે ન્યુ યૉર્કની પસંદગી અને વધુ રુચિકર નીવડી.

જુવાનીમાં પ્રવેશતી વખતે મિત્રોની જૂબ નેટલી અને જેવી લાગે તેવી જિંદગીમાં કોઈ કળે નમતી નથી. મિત્રો વખતા ગળ એ જ એ વખતે તો તેમ હોય છે. તેમણે સમોવદિમાં સ્ત્રી-પુરુષોની મૈત્રી એ કાળે ખૂબ ગાઢ બનાવવાની ઇચ્છા પણ એવી અને એટલી પ્રમળ હોય છે. શર્મિષ્ઠા અને હું બંને એ ઉંમરે તો પહેલિલાં હતાં જ. મારી કોલેજમાં સ્ત્રી-મિત્રો

મળી શકે એમ તો હવે નદી, બ્યારે શર્મિષ્ઠાને તો કોલેજમાંથી જ કેટલાયે પુરુષમિત્રો મળી શક્યા હતા. છતાં કેણું તબ્બે તે એક પણ મિત્ર કરી શકી ન હતી. સ્વભાવે કંઈક અતડી, એકલવેટી હતી એટલે મ આમ બન્યું હોય તો ના નહીં! પણ એની વાતમાં ક્યારેય પુરુષની મંધ સરખી નહોતી આવતી, એની કાળજી રાખતી કે એ કુદરતી એનામાં હતું એ તો બ્યારે એ બેરિસ્ટર થઈને આવી ત્યારે પણ ન સમજાયું.

મેં એકાએક લંકાને બદલે ન્યુ યૉર્ક શા માટે નહીં કહ્યું એ બાબત શર્મિષ્ઠાએ અને એના પિતાએ ખૂબ આતુરતાપૂર્વક પૂછ્યું હતું. પણ મેં તો ફક્ત એટલો જવાબ આપેલો કે મારા કાકા ન્યુ યૉર્કમાં હોવાથી એમણે જ મને લંકા કરતાં ન્યુ યૉર્ક આવવા ખાસ કારણકે કહ્યું છે એટલે મારે ત્યાં જવું છે. શર્મિષ્ઠાને અને મારી પરિચય તો ખૂબ માઠ થઈ ચૂક્યો હતો. એ પરિચય બહેર કરવા માટે લગ્ન જેવો ખાલાઈપાવ બાકી રહ્યો હતો. મને પણ શર્મિષ્ઠા સાથે લગ્ન કરવામાં અને એ બાબત 'હા' કહેવામાં કંઈ રોકકા કરવા જેવું નહોતું લાગ્યું એટલે શર્મિષ્ઠા ત્યારે એ બાબત પૂછતા આવેલી ત્યારે મેં હા પાડી હતી, પણ લગ્નની બહેરાત તો બનને વિદેશથી આવીએ પછી જ કરવી એમ નહીં કહ્યું.

અમે બંને સાથે જ વિદેશ જવા ઉપક્રમાં હું લંકા મળે ન્યુ યૉર્ક ગયો. એતએતામાં અમારો અભ્યાસ પૂરા કરીને અમે બંને થઈ પણ આવી ગયાં. અમે બ્યારે આવીને પહેલા મળ્યાં ત્યારે શર્મિષ્ઠા એટલી બધી બદલાયેલી લાગી કે મને તો શર્મિષ્ઠા દેખાઈ જ નહિ. મૂળથી તેનો એકલવેટી સ્વભાવ બ્યારે વધુ એવો થઈ ગયેલો દેખાયો, હું તો અમેરિકાની કેટલી બધી વાતો કરવા લાગ્યો છતાં બ્યારે એ એક હરફ પણ ઉચ્ચારતી ન જણાઈ ત્યારે મને સ્વમન લખાઈ દેખાયું. મેં શર્મિષ્ઠાને ચોખ્ખું સંબળાવી દીધું હતું: 'તને મારી બર જણાતી ન હોય તો હું કંઈ સામે ચાલીને તો તને બેલાવવા નથી આવતો ને? તારે એકલા જીવવું હોય તો લગ્ન

માટે મેં માગ્યો તો મેં ક્યારે પણ કરી નથી. અને હજુ આપણો સંબંધ બહેર થયો નથી. એટલે આપણે છટા રહેવામાં—થવામાં પણ કંઈ હરકત નથી. તને પુરુષની બગત નથી એમ તું ભલે માનતી હોય, પણ ત્હી કોઈ પણ સાચી સ્ત્રી એકાદ પુરુષની કુંદ વિના તો પોતાના જીવનને સંપૂર્ણ બનાવી શકતી નથી. મારે તો મારા જીવનમાં એકરૂપ થઈ જનાર સ્ત્રી ભેઠાં છે, તારા જેવી અતડી રહીને મારાથી દૂર ભાજનાર સ્ત્રીને મેળવીને હું તો સંતોષ નથી પામવાનો.'

શર્મિષ્ઠાને બધું ભેઠું મળી ગયું. ફક્ત એટલું બોલી:

‘આપણે મિત્રની જેમ રહીએ તો?’

‘જેની સાથે લગ્ન કરવાનું હોય તે સ્ત્રી સાથે પુરુષથી લગ્ન કર્યાં વિનાની મૈત્રી તો શી રીતે નિભાવી શકાય, શર્મિષ્ઠા! હાં તો આપણે એક બીજાને સદંતર ભૂલી જવા મઘીએ અને કાં તો સદાને માટે આપણે એક બીજામાં સંકલ્પ બંધાએ.’

અને એ વિશે વધુ વિવેચન ત્યારે કે તે, પછી પણ કદી નથી થઈ શક્યું. વચ્ચે શર્મિષ્ઠા પૂના-નામપુર તરફ વળીશત-બેરિસ્ટરી કરતી હતી એમ મેં સાંભળેલું. એ પછી ક્રાઇ લિવિસ અમારો બન્યો પરીક્ષ સંબંધ રહ્યો ન હતો. એનાં એ પ્રકારના સ્વભાવ સાથે હું તો બાળા શક્યો નહોતો એટલે અમારા આ પ્રસંગ પછી પણ મને શર્મિષ્ઠા વિશે બહુવાની ભરાયે મોઢ રહ્યો નહીં. મારા યાત્રિક ઈન્જનેરી જીવનપ્રવાહમાં એ બધું મારા ધારવા પ્રમાણે પીસાઈ જ ગયું હતો!

પછી વળી એકાદ વખત સાંભળેલું કે શર્મિષ્ઠા પિતાના અવસાન પછી ખૂબ દુઃખી રહે છે, એના પોતાના કષ્ટમાં પણ મન પરાયી શકતી નથી..... અને ત્યાં તો, એ પૂના-નામપુરનો પ્રદેશ છોડીને મુંબઈ તરફ આવવાની તૈયારી કરે છે એ પણ મેં બપેલું. પણ મને એ બહુવા કરતાં વિશેષ ઉત્સુકતા એને માટે ન થઈ. હું તો હિંદુ જેવી પત્ની

શનિવારે [તા. ૨૪-૨-૫૧] સવારે પોણા સાત વાગે હું ઘેરથી બહાર જવા નીકળ્યો ત્યારે એક બાઈ સામા મળ્યા. પૂછ્યું : 'જતારમાં ક્યાં ચાલ્યાં ?'

મેં કહ્યું : 'લાંબવેલ.'

લાંબવેલ શબ્દ સાથે એ બાઈના મોંમાંથી સવાલ નીકળી ગયો : 'હનુમાને દર્શન કરવા ?'

આજુબાજુ દેહ એ માંસલ છેડે લાંબવેલ ગમ છે. ત્યાંના હનુમાન જાણીતા છે. દર શનિવારે ધણાં ભકતો હનુમાનના દર્શનને જાય છે. હનુમાને તેલ ચડે છે. તેના વપગસ આજુબાજુ મોટા(ભાંજા) બનાવવાના કામમાં આવે છે. તેની જૂની ઉગિત ચાલે છે. કદાચ એ મહિમાવાળા તેલમાં તરવાથી આજુબાજુ મોટા વખણાતા હશે તો વ કોને ખબર ?

એ બાઈથી બોલતાં બોલાર્થ મધું. પણ સાથે મારા માનસનો ખમાલ આવતાં એમણે ઉમેર્યું : 'તમે હનુમાનનાં દર્શનને જાઓ છો ખરા ?'

મેં કહ્યું : 'લાંબવેલમાં પાંચ દિવસથી ૨૫-૩૦ નવા હનુમાનજીઓ આવ્યા છે. તેના દર્શનને જાઉં છું.' એમને લાગ્યું કે હું મરકરી કરું છું એટલે

પામીને, તેની મારા પ્રત્યેની યેનછ મા એવું બધું બહારતું સાવ જૂની જ ગયો હતો.

આજે નવ-દશ વરસે આમે જ્યારે પહેલાં અને એકલાં મળ્યાં ત્યારે તો શું બોલવા જેવું હતું નહીં. શું બોલવું જી મને સમજાયું પણ નહીં, બહુ ખટકોળી હોવા છતાં શર્મિષ્ઠાના સરખાણ સ્વભાવથી મેં વધુ દરમ મારામાં આજે જોયિંતી ક્યાંથી આવી ગઈ, એના વિચારમાં હતો ત્યાં શર્મિષ્ઠા જ બોલી :

'ધીરન, બધા પુરુષો આટલા બધા નિષ્કૂટ હોતા હશે ? કેટલા બધા વાંઝોળો આપણે સંજલ શું આવી રીતે વીસારી દેવાતો હશે ? હું તને ઉર્વશી પામેથી ખૂંટવી લેતા તારી બાજુમાં મહેંગા નથી આવી, પણ હવે માડું એકાદી જીવન અસલ-આદર્શ થઈ

સવારના પહોરમાં જિંદા પાણીમાં જીતરવાની લપમાં પાંચા વગર એ રનેલી બાઈ મીઠું હસતાં બોલ્યા : 'જીવાનીના જીવમાં દેવની મરકરી કરો છો, પણ ભવિષ્યમાં જ્યારે નાખ્યા નહિ પહોંચાય ત્યારે તમારે વ મળા લઈ એ દેવોના જપ કરના પાંચી એ શાદ રાખજો !'

ખરી રીતે મેં મરકરી કરી ન હતી. હનુમાનજી એટલે મારે મન સેવક. અને લાંબવેલમાં ૨૫-૩૦ શિક્ષકોની ટુકડી પાંચ દિવસથી શરીરશ્રમ દ્વારા મામની સેવા કરી રહી હતી તેમનું કામ જોવા હું જતો હતો. એને દર્શન ન કરું તો શું કરું ?

આ દેશમાં આજે સૌથી મોટામો મોટા પ્રશ્ન હોય તો અમનું મોગ્વ કાવું તે છે એ મોગ્વ કેવળ બીજા શ્રમ કરે તેની વાદ વાદ કરીને નહિ પણ જીને શ્રમ કરીને, એવી તાલીમ યોગ્ય વખતથી આજુબાજુ કરી મરોતર એન્યુકેશન સોસાયટીએ ઉપાડી છે. રમતોમાં એ જુદી જુદી જગ્યાએ શ્રમસમાહ ઉભાવે છે. તા. ૧૯૫૫થી એવું સત્તાહ લાંબવેલમાં એણે શરૂ કર્યું છે.

આ સમાહમાં બીજા પણ વિશિષ્ટના હતા. દર

પરિણામ એટલે એ કેલક પણ તેને સાથ આપનારું હોય તો તે તું. તેમાં મેં ઉર્વશીને છળ્યાં આવે એવું હું કંઈ નહીં કરું. આપણે પહેલાં સંનધ હતો એ પણ એને નહીં જણાયું. કશું હવે રહીસહી જિંદગી તને જોઈને સતોય માણુનામાં વીતાવવી છે, —તને એમાં કશી દરકત નથી ને ?'

હું તો સુનસુન થઈને આ બધું એકચિત્તે સાંભળી રહી હતો એના ભેદમાં પ્રસાદમય વાક્યે મારી તંદા ઉઠાડી દીધી અને સાવ દીસો બની મેં જોવી એને સંમતિ દર્શાવી તેવી જ ઉર જમવા બોલાવવા આવી. ઉઝા એ મસ્તીમયાં તોફાનમાં ધડી પહેલાંનું ગંજીર વાતાવરણ ક્યાં અદરશ થઈ ગયું.

વખત એ સાળાના વિદ્યાર્થીઓની ટુકડી લઈ ગય છે. આ વખતે મોટીભાઈ અમીન અધ્યાપન મંદિરમાં તાલીમ લેવા આવેલા શિક્ષકોનો વર્ગ શરૂ કર્યો હતો. પાયાની કેળવણીમાં શિક્ષકના કામમાં સમાવેશવાનો સમવેશ થયો છે. અને અભ્યાસક્રમમાં ઉલોગ દાખલ કરવામાં આવ્યો છે. એ દૃષ્ટિ ધ્યાનમાં રાખી શિક્ષકો શ્રમ કરવામાં જોરવ અનુભવે એવી તાલીમ અધ્યાપન મંદિરમાં તો અપાય છે. ઉપરાંત મત્રાડામાં કામ કરે તો ભણેલાઓની શ્રમ ન કરવાની શરમ પળે ઓછી થાય એ પાઠ આપવા ઓ. વર્ગોની, અગત્ય છે.

મને એ વર્ગનું દર્શન કરવાનું દા. નં. હાઈસ્કૂલના આચાર્ય શ્રી હર્ષભાઈએ આમંત્રણ આપ્યું ત્યારે મારા મોંમાંથી નીકળી ગયું કે કાચો કાઠી(વિદ્યાર્થી)એ કાના છેડાવવામાં તો તમે જણે કુશળ છે, પણ પાટી ફાડી(શિક્ષક)એ કાના અડાવવામાં કેવા સફળ થાઓ છો તે જાણીએ હવે.

સવારમાં સાત વાગે શ્રમનું કામ શરૂ થઈ ગય છે એટલે અને (હું અને હર્ષભાઈ) ગયા ત્યારે તો કામ ધમધાકાર ચાલતું હતું. આજુ-નકિવાઈની સહકારી બાલુમાં, મામની ઝોડાચક એક તલાવડી આવેલી છે. બાલુમાં ઉકરડાઓ છે અને સીમમાં જવાને-રસ્તો છે. ચોમાસામાં નીચાણને લીધે એ રસ્તામાં પાણી ભરાઈ ગય છે એટલે સીમમાં જવાનું અને જીમીને ઉકરડામાં વાસીદું નાખવાનું મુશ્કેલ બને છે. તલાવડીમાંથી માટી ખોદી એ રસ્તો તૈયાર થતો હતો. આવતી કાલે એ પૂરો થવાનો હશે. ૨૫-૩૦ માણસોના છ દિવસના શેઠના સાડાચાર કલાકના શ્રમથી એ કુંઝ કામ નાખી દેવાનું હતું.

સડકો ઉપર કામ કરતી મજૂરોની ટુકડીઓ ધણીએ-સૌએ-જોઈ હશે. એ પણ એવી એક ટુકડી હતી. છતાં એમાં વાતાવરણનો એટો ફેર હતો. તમે ત્યાં જઈને જિજ્ઞાસો. તો તરત જૂઠા લાગે. ખોદવાનું, ટોપલા ભરવાનું, ટોપલા ચઢાવવાનું અને માટી વહેવાનું ત્યાં જે તરિત મતિથી કામ થતું હતું કે સહકાર આપ્યા વગર જિભો રહેનાર વરવા લાગે. દેશને આજે જે જોઈએ છે તે આનું વાતાવરણ. આજે સ્થિતિ સાવ ઉભી છે, કામ કરનાર વરવા લાગે છે

અને બેસી રહેનાર જોરવ પામે છે. એટલે જ આજે શ્રમમાં જોરવ રહ્યું નથી. એ માટે એ આનું વાતાવરણ જિજ્ઞાસા થાય તો જોડાડ માણસ વરવા લાગે. એ સ્થિતિ જિભો ચરો ત્યારે જ ઉત્પાદન ક્ષેત્ર છત થશે.

કામ તો બધા કરતા હતા, હર્ષભાઈ ટોપલા લેવામાં સામેલ થઈ ગયા હતા. શિક્ષકભાઈ મચેલા હતા. નડુભાઈ જેવા જાડા માણસો શું કામ કરી શકે એમ માનનારો શ્રમ એવને ખોદના જોઈને ભાગી ગય એવે હશે. આ ત્રણેને શ્રમમાં આનંદ તે હું જાણતો હતો. આમ અધ્યાપકો કામ કરતા હોય ત્યાં એમના હાથ નીચે તાલીમ લેવા વિદ્યાર્થી-શિક્ષકો કામ કરવા લાગી ગય એ ૨૫ ભાગિક છે. મારા જેવા દર્શન કરવા મચેલા તે પછી જૂઠા લાગવાની બંદી મારી ભરવા કે ટોપલા ચઢાવવા લાગી જનું પડે એ પ્રતાપ વાતાવરણનો. છતાં મારી નબર એ બધા કામ કરતા હતા તેમથી છટકીને વારે વારે એક સુકલકડી સુવક તરફ મંડાતી હતી. ચઢી અને બંદી પહેલાં હતાં. મજૂરી કરતાં એક લોકો માથે બાધે છે તેવો નિર્દોષિયો કરીને ફમાલ બાંધેા હશે. અને તિકમચી એ પૃથ્વીને સતાવી રહ્યો હતો. એના થા સાથે પૃથ્વીમાંથી જે માટી છૂટી પડતી હતી તેથી ખાની થતી હતી કે સુકલકડી શરીરના પ્રમાણમાં એનાથી વધુ તાકાત હતી. ચાક્યાના ચિહ્ન વગર માટી સાથે એ કુરતી કરતો હતો.

એનું મોં એવું રૂપાળું ન હતું કે ધારી ધારીને કોઈ જોઈ રહે. છતાં હું એને જોઈ રહ્યો હતો. એક વરસ ઉપર એ બી. ટી. થઈને શાળામાં દાખલ થવા આવ્યો ત્યારે ક્રાંત પાટલુન પહેરેલાં હતાં. એણે જોયું કે અહીં તો પાટલુનની મનાઈ લાગે છે. આચાર્યને પૂછ્યું: મંં ધોતિયું પહેરેલું નથી. પાટલુન પહેરીશ વાધો નથી ને ? આચાર્યે કહેલું કે એનો કોઈ વાધો નથી. તમે જાતે એ હિતારી ન નામો તે જોજો !

એક વરસની અંદર એ સુવકનું પાટલુન તો કયાંય ગયું, પગમાંથી ચંપલ પથ્થુ ગયાં અને ઘેરથી શાળામાં ચહેર વોંધીને ઉઘાડે પગે આવતું એને માટે રવાબાધિક થઈ ગયું. એાઈની માફક માથે નિર્દોષિયો

રૂપાલ બાંધીને માટી ખોદવામાં એને જ્ઞાનની સર-
વાણીઓ છૂટવા લાગી. એથી એનું મોં રૂપાણું બની
રહ્યું હતું અને વારે વારે મારી નજર એ તરફ જતી
હતી. એ યુવક તે અધ્યાપક શ્રી વૈષ્ણવ એચએ કહ્યું
સાથે જ મારામાં આટલી કામ કરવાની તાકાત હતી
તેની મને તો ખબર જ ન હતી!

વૈષ્ણવના આ જવાબમાં જ 'કેળવણીનું' આણું
હાઈ સમાયેલું છે. વિદ્યાર્થીમાં રહેલી સુષુપ્ત શક્તિને
જાગ્રતી અને તેને બહાર લાવવી એ કેળવણીનું કામ
છે. આવા શ્રમ સમાહનું એ નાગો મોટા રસ્તો બાધે
એટલા પૂરતું મહત્ત્વ છે એમ નહિ, પણ વિદ્યાર્થી-
ઓમાં શ્રમની રહેલી શક્તિને એ બહાર લાવે એ
એનું અમત્યનું કામ છે. તેમાં જ એ શિક્ષક તાલીમ
લઈ, ખાતરી કાઢે ગામડે જઈ વિદ્યાર્થીઓને કેળવણી
આપવાના છે તેના શિક્ષકોમાં આ સુષુપ્ત શક્તિ જાગ્રત
થાય તો એ ખણી મોટી વાત થઈ કહેવાય.

આજે આપણા દેશમાં શ્રમ અને શુદ્ધ જુદા પડી
ગયા છે. શુદ્ધ તો દરેક માણસમાં છે. પરંતુ મામ-
દાના લોકોમાં રહેલી એ સુષુપ્ત શક્તિને કેળવણી દ્વારા
પોષણ મળ્યું નથી એટલે, એ જરૂર, રસહીન મજૂરી
કરી છે. શહેરમાં રહેનારની કેવળ શુદ્ધ કેળવણ્ય છે
અને શરીર માંડ્યું રહે છે એટલે શુદ્ધિમાં વિકાર
દાખલ થાય છે. એ બનેલો સમન્વય થાય, શુદ્ધિ-
પૂર્વકના શ્રમનું વાતાવરણ પેદા થાય એ અમત્યનું
છે આજે શ્રમ કરતા મામજનને પણ બાળકને લખા-
વવાની અભિલાષ એટલા માટે હેય છે કે હોકરાને
પોતાની નેમ કાળી મજૂરી ન કરવી પડે, માટે તે
મામડું છાડી શહેરમાં આવ્યા છે એટલે એને તો
પોતાનો બાળક શ્રમ કરે એ કલ્પના નથી આવતી
અને આ માટે જ કેળવણીનું હથિયાર ચોંટાળ્યું છે તેમ
પ્રભ માને છે આ શ્રમ દૂર થાય, અને બાળક શુદ્ધિ
પૂર્વકના શ્રમ કરવા કેળવણી લે તે સિધ્ધિ ભીમી
થાય એ જરૂરનું છે.

એ સ્વપ્ન ત્યારે જ સિદ્ધ થાય કે જ્યારે તાલીમ
આપનાર શિક્ષકનું જીવન શુદ્ધિપૂર્વકના શ્રમમાં
હોય. આપણે એક વખત કહેલું છે હિંદોના વડો-
પ્રધાન ખેડૂત હોવો એટલે. આ શ્રમનું દરજ્જા એટલું

મને થયું કે, ખરી રીતે નિશાળનો આચાર્ય-શિક્ષક
ખેડૂત-મજૂર હોવો એટલે. ધરતીમાં જેવા આચાર્ય
અને વિદ્યાર્થીમાં, નૃત્યમાં જેવા અધ્યાપકને શુદ્ધિ-
પૂર્વક અને હૃદયપૂર્વક મજૂરી કરતા અનુભવતાં એનો
એક સહકાર કરી તરીકે વૈષ્ણવને અડે એ સ્વાભાવિક
છે. અને એવા આચાર્ય અને અધ્યાપકો પાસેથી જ
વિદ્યાર્થીઓ શુદ્ધિપૂર્વકની શ્રમની કેળવણી મેળવી
સકે. આ રજ દેશની બધી સાળાઓમાં છટાપ
ત્યારે જ હિંદને સ્વરાજ્યનાં મીઠા ફળ ચાખવા મળે.
આજે આજે ગામમાંના કામમાં કાળી મજૂરી
કરવાનું ઠેકી પાડ્યું છે તેથી ગામમાં દતાસ થઈ
ગયાં છે લાભવેલના લોકો પોતાના ગામે આવનાર
વર્ષનો સત્કાર કરે, એમને ઉમમ્મે જમાડે અને
છતા એ શ્રમના વર્ષમાં ગામના પદવીસ માણસો પ
ન હોય તે ધૂ બતાવે છે પોતાને જે રસ્તા
વાપરવાનો છે, જે માટે પુરુષો અને બહેનોને
હાડમારી ભોગવવી પડે છે, તે દૂર કરવા મામ ધારે
તો એક અર્થ કલાકમાં બધાના સયુક્તા પુરુષ થ
એ પાર પડે છતાં એટલું કરવાનો કેમ ઉત્સાહ
નથી? શુદ્ધિના વિકાસ વગર, કેવળ જડ મજૂરી
કરવાનું એના ભાવમાં આવે તેનું આ વગર બીજું
શું પરિણામ આવે?

એટલે જા કલાકના શ્રમ ઉપરાંત, પ્રમાણેરી,
બળો સાથેનો વર્ષ, રાત્રિ ભાગ, સિનેમાની સ્લાઈડ,
વજેરોનો જે કાર્યક્રમ શ્રમ ઉપરાંત રાખ્યો હતો તેથી
સમ્રાટ કેવળ શ્રમ-પ્રધાન નથી બની ગયું પણ રાજન,
આનંદ અને કેળવણી-પ્રધાન પણ બન્યું છે વિદ્યાર્થી-
(શિક્ષક) એ અને અધ્યાપકો સાથે શ્રમ કરતાં
એટલા નજીક આવી સકે છે, એકબીજાના ટોળાટોળા
કરે છે, તે શ્રમની શુભિકાનું મોટું ફળ છે.

આવા એક વર્ષના — હનુમાનજીનાં દર્શન કરી,
સાથે શ્રમ કરવા લાગવાનું એને તેલ ચઢાવીને હ
સાંજનો આવડો હતો. ત્યારે રસ્તામાં લાભવેલના
હનુમાનજીનાં દર્શન કરીને પાળા વળતા ભક્તો પણ
મળ્યા. અને થયું. કેને વધારે પુસ્તક મળશે, એતન
હનુમાનનું દર્શન કરનાર મને કે જડમૂર્તિના દર્શન
કરનાર ભક્તોને!

હું તને મારા ઈશ્વર લેખે ગણું છું, અને દૂર ઊભો રહું છું. તારો મારો નિકટ સંબંધ સમજીને હું પાસે આવતો નથી. તને, હું મારા પિતા લેખે, બે હાથ બેડીને પ્રણામું છું. પણ સખા ગણીને તારા હાથમાં મારો હાથ મૂકી શકતો નથી.

તું જ્યાં આવે છે, અને જ્યાં તું મારી બાતને તારા અંતરમાં સ્થાન આપે છે, ત્યાં હું ઊભો રહેતો નથી. તને મારા હૃદયમાં સ્થાપવાનું અને તને મારા મિત્ર તરીકે બાંધવાનું જે સ્થળ છે ત્યાં હું ઊભો નથી.

મારા અસંખ્ય ખંડુઓમાનો તું એક શ્રેષ્ઠતમ ખંડુ છે એ બાજુતા છતાં, હું તેમને સાંભળતો નથી, કે સાંભળું છું તો જે કરવાનું, મારાં ક્રુપાસાધન વહેંચીને ભાર્મ ભાગ લેખે સમાન રીતે લોગવવાનું, એ કરતો નથી. એમ કરીને જ હું મારું સર્વસ્વ તારી સાથે રહીને ઉપલોગ કરી શકું. પણ એ તો બનતું નથી. એટલે આનંદમાં ને શોકમાં, હું જનગણ સાથે, એટલે કે તારી સાથે, ઊભો નથી.

જીવનનો મને મોટામાં મોટો ભય છે. જે જીવન તારી લેટ છે, એ જીવનને છોડતાં હું ધ્રુણું છું. એટલે જીવનના મહાન સંસુ-દ્રમાં એક દૂબકી મારવાનું સફલાગ્ય પણ મને મળતું નથી.

જ્યારે સહિની શિશુ અવસ્થા હતી, આકાશી શુભજન્મમાં તારાએ હજી એક પછી એક આવતા જતા હતાં, ત્યારે એક વખત દેવદોહની સ્ત્રી થઈ. અને દેવતાઓએ એક

સ્તુતિગાન આરંભ્યું. એના શબ્દો હતા: 'આહ! સંપૂર્ણદર્શનની સ્મૃતિ! બહે! અમિશિત આનંદ મહોદધિ!'

પણ ગાન આગળ વધે એટલામાં ત્યાં ભંગ પડ્યો. કોઈક બોલી રહ્યું હતું: 'પ્રકાશના પંથમાં ક્યાંક ભંગાણું પડ્યું છે અને એકાદ તારો લુપ્ત થઈ ગયો છે.'

સોનેરી દેવી વીણાનો ઝંકાર બંધ પડ્યો. ગાન અટકી ગયું. અને એમના અંતરમાં શોક ઉભરાયો: 'અરે! પણ એ બોવાયેલો તારો જ સર્વશ્રેષ્ઠ હતો એનું શું? સ્વર્ગ લોકનો મુગટ-મણિ તો એ જ હતો. આ હા! હવે?'

તે દિવસથી એ લુપ્ત તેજતારાની શોધ ચાલવા માંડી છે. આજ દિવસ સુધી હજી એ શોધ પૂરી થઈ નયો. એનો પત્તો લાગ્યો નથી. અને જન્મેલા અને વગર જન્મેલા સો, જે તારો લુપ્ત થયો તે જ સર્વશ્રેષ્ઠ હતો! એમ અંતરની તૃષ્ણાનો પોકાર પાડતા આંહી ફરે છે.

જે તારાઓ છે, એમના અસ્તિત્વથી મળતા આનંદ કટોરા પણ ત્યારથી નિર્રથક થઈ પડ્યા છે.

માત્ર અંધારાચેરી રાત્રિમાં, આકાશી તારાઓ આ સાંભળે છે ને એક બીજા સામે જોઈને સ્મિત કરતા ધીમેથી બોલે છે: 'આ શોધ બ્યર્થ છે! દરેકમાં એ જ સંપૂર્ણતા પ્રગટી રહી છે! દરેકને એ જ સંપૂર્ણતા મળી છે!'

આ જીવનમાં, તારાં પ્રત્યક્ષ દર્શનનું સફલાગ્ય ન મળવાનું હોય, તો પછી આટલી જ અભિલાષા ફળે તો બસ છે. તારાં દર્શન મેં, 'ઘટા ઘટામાં, લેગલેગ શુભાગ્યાં છે!' એટલી ઓછાં દંખણાં વર્તણૂં આવી એને તો ધ્રુણું!

ખીનું કાંઈ નહિ મારા જીવન પછીના સ્વપ્નમાં
પણ, આટલી વિરહવ્યથાની વાણી ભેટી હોય
તો હું મને ધન્ય માનીશ ! અને જાણત અવ-
સ્થામાં એ વેદનાના કંટક લાગતા રહે... જાય,
તો ખસ છે !

જ્યારે હું જીવનપંથના માર્ગે અગિત
અને વેદનાશરિત બેસું છું, અને નીચે ધૂળભર્યા
માર્ગમાં મારી પથારી પાથરું છું, ત્યારે
વિશેષ કાંઈ નહિ, મને એક આટલી જ
આત્માસનની વાણીએ અંતરમાં હોય, કે 'હે
સુસાહર ! હજી તો પંથ ઘણો રહ્યો છે, તારા
સ્વપ્નમાં આ વિરહ વ્યથા ભરી છે, તારી જાણ
પછીને આ કંટક ખૂંચવા દે !' આટલી એ
વાણી, મને આત્માસન આપશે કે આ તો હજી
લાંબો પંથ છે, આંહી અંત નથી !'

અને જ્યારે પણ એ જ પ્રમાણે, હું કોઈ
આનંદ મહોત્સવના માર્ગે પળતો હોઉં, ત્યારે
પણ એક વસ્તુ મારા હૃદયને છોડે નહિ. મને
ભર્યા ભર્યા આનંદખંડોની સ્વરોની વચ્ચે,
અને હાસ્યકુવારના છંટકાવ વચ્ચે, હૃદયમાં
એક અંખી રહ્યા કરે, કે મેં તને આ ઉત્સવમાં
નોતર્યો નથી ! આંહી ધરઆંગણના
મહોત્સવમાં આમંત્રણ લીધું નથી !

'વિરહવ્યથા' આ જાણું અને એક ક્ષણ
પણ ન તને, પછી પ્રસંગ થોકનો હો કે
આનંદનો, આટલું આ સદ્ગાથ્ય અને ફળે તો
હું મને ધન્ય ગણીશ !

[૫૬]

કેટલી ખેંચી પળો મેં વ્યર્થ ગુમાવી લીધી
એ વિષેનો, મારો શોક, મારું કાંઈ કાંઈ ક્ષણ
અંતરે કાંઈક ખાય છે ! પણ હે સ્વામી ! હું બાધું

છું કે આંહી એક પણ પથ ખોવાતી નથી !
તું દરેકે દરેક પળને તારી હાથદોરીએ હીંચોળી
રહ્યો છે !

તું તમામ પદાર્થોના અંતરમાં ભેસીને
જીવને અંકુરમાં આવવાનું પોષણ આપે છે.
કળીને પુષ્પ થવાનું પોષણ આપે છે. ફૂલોને
ફળમાં પરિણમવાનું પોષણ આપે છે.

હું તો યાદી ગયો હતો. મારી આજ્ઞા
પથારીમાં ઘેનમાં હતો. ઠંથપના કરતો હતો કે
ખરું કામ મારું જયું છે !

પણ સવારમાં હું જાગ્યો, અને મારી ફૂલ-
વાદીમાં રંગબેરંગી પુષ્પો પોતાની શોભા
પાથરવા માટે આવી ગયાં હતાં !

[૫૭]

હે સમયના સ્વામી ! તારા હાથમાં
અનંત પળોનો સમુદ્ર છલકી રહ્યો છે. તારે
માટે થઈને તારી એક બે ક્ષણનો કોણ હિસાબ
માંલવાનો હતો ?

દિવસો અને રાત્રિઓ આવે છે, ને જાય
છે. ફૂલોની પેઠે સુગંધ ખીલે છે ને ખરે છે. તું
કાલાવીત કાલની રાહ જોઈ થાકે છે ! એકાદ
જંગલી ફૂલને સંસ્કાર જોપ આપી દેતાં,
તારા સુગંધ સુગ એક પછી એક આવે જાય છે !

પણ અમારે મન, પણ એ તો કાંઈની
કાંઈ વાત છે ! અમારે ક્ષણક્ષણને પકડી લેવી
રહી ! અમને અકિંચનને એક પણ, તક,
ગુમાવવી ભારે પડી જાય !

અને એ રીતે જ જ આવે, ને કામમાં
રોકે કે હરકત કરે તે દરેક દરિયાકીને, હું
મારી થોડી થોડી પળો આપી દેતો આવ્યો છું
અને પરિણામે તારા દ્વાર પર મૂકવાની પળો તો
છેવટ સુધી રાહ જોવી રહે છે !

પછી દિનાન્તે હું ભયમાં ને ભયમાં દોડું
હું ! રખે તારાં દ્વાર બંધ થઈ જાય !

પણ કેવી દયા ! એ વખતે પણ હું જાણું
હું કે હજી વખત છે !

[૫૮]

તારા ગાનના સ્વરો કેવા છે એ મને
ખબર નથી મારા સ્વામી ! હું મંત્રસુગ્ધ બનીને
મોન રહી એ સાંભળ્યા જ કરું છું !

તારા ગાનનો પ્રકાશ દુનિયાને અજવાળે
છે. તારા ગાનનો પ્રાણ, આકાશોને ફરી વળે
છે ! તારા ગાનનો રસપ્રવાહ, ગમે તેવી સુરકે-
લીઓને વટાવતો આગળ ધસે છે !

મારું અંતર તારા ગાનમાં સાથ પૂરવા
અધીરું થઈ રહ્યું છે. પણ એ અવાજ કાઢ-
વાના બ્યર્થ પ્રયત્નમાં જ એ અટવાયા કરે છે !

મને મન છે કે હું કાંઈક શબ્દ કાઢું,
કાંઈક બોલું, પણ શબ્દ માટે કોઈ સ્વર જ મળતો
નથી ! અને હું કેવળ ગભરાટમાં રહી રહું છું !

તારા ગાનની અનંત શૂંઘણીઓમાં તેં
મારા હૃદયને બંદીવાન બતાવીને રાખ્યું છે
મારા સ્વામી !

અરે મૂરખ ! પોતાના ખમા ઉપર પોતાનો
શરીર કોર મૂકવાને પ્રયત્ન કરનારને, બીલું
કંઈ વિશેષણ અપાય ? રે મૂરખ !

અરે ભિખારી ! તારી આ કેવી વિચિત્ર
વાત છે ! તારે ઘરખાણે જ તું માગવા બેઠો છે !

જે હાથ ભાર ઉપાડવા સમર્થ છે, એ
હાથને, તારી બધી ગાંઠડીઓનો ભાર સોંપી દે !
પોતા પશ્ચાત્તાપમાં પડીને, એ તરફ પાછા ફરીને
નજર નાખવાતું પણ, છોડી દે ને !

હીપિકાના પ્રકાશને અડતાં જ, વાસનાની
હવા, એને ઠારી નાખે છે ! એ હવા અપવિત્ર

છે. એ વાસનાની હાથની કાંઈ હેટ લેતો નહિ !

જે કાંઈ પવિત્ર ગ્રેમ દ્વારા આવે—એટલું
જ સ્વીકારજે !

[૫૯]

હે મા ! મારી શોકવેદનાની યોતી માળા
હું તારે માટે શૂંઘું છું. મારી પાસે એ છે.

આકાશ તો હે મા ! તારે ચરણે ધરવાને
શત્રિદિવસની ફૂલશૂંઘણી શૂંઘે છે, તારાઓ
એમના આછા પ્રકાશથી સોનેરી રૂપેરી નૂપુર
શૂંઘે છે. પણ એ તમામ તો તારા ચરણમાં
રહેશે. તારી છાતી ઉપર તો મારા શોકઅશ્રુની
મોક્ષિતક માલા પડી હશે !

સમૃદ્ધિ અને યથા તારા ચરણેથી નીકળે
છે. એમને આપવાં કે ન આપવાં એ તારી
ઈચ્છાનો વિષય છે. તેં એ ન આપ્યાં હોય
તો હું એ ક્યાંથી લાવી શકું ? પણ આ શોકનાં
આંધુ એ તો મારી મોંઘી મિલકત છે. અને
જ્યારે એ હું તારી પાસે લાવું છું ત્યારે
તું તારા કૃપા નેત્રના આનંદ સોનદરથી મને
ઉત્તજન આપે છે !

[૬૦]

દુનિયામાં જે કંઈ સુંદર છે તે વિયોગના
અગ્નિમાંથી બહાર આવે છે. અનંત આકાશમાં
વિહરતી અનેક રૂપમૂર્તિઓ એ બીલું કાંઈ
નથી, આવી વિયોગવચમાં કલ્પનાની પાંખે ચડી
ગયેલી પરીઓ છે.

આકાશી તારાઓ, આખી રાત આવી
શૂંઘી વેદનાતાં કડુણ કાંઠે, એક બીજા પ્રત્યે
નેત્રસંકેતથી બોલવા કરે છે અને એ જ કડુણ
કાંઠે, અંધારી રાતે વરસાદ ભીંજ્યા પાંદડામાં
આંવીને દુનિયાની કવિતા પંક્તિઓ ઘર્ષ જાય છે !

આકાશથી ધરતી સુધી પથરાઈ ગયેલી

ધરતું અસ્તિત્વ છે તે તે યોનાના બકતોની કાક-
લીથી કેમ દોડતો નથી આવતો? છું' વેને તેના
બકતોની આજીજી નથી સંબળાતી? ઇશ્વર તો માત્ર
કથનાની યીજ છે."

શીલાએ કાંઈ જ ઉત્તર ન વાળ્યો, પણ હઝમમાં
પ્રાર્થતી રહી કે પ્રભુ એના પતિને સન્મતિ આપે.

રંજનને ખાતરી હતી કે ભારતીય વિદ્યાર્થીઓમાં
કુસંસ્કારની બાવના હોવાને કારણે જ દેશ પ્રગતિ
નથી કરી શકતી. તે વિદ્યાર્થીઓની વચ્ચે લેખો તથા
ભાષણો દ્વારા પોતાના વિચારોનો પ્રચાર કરતો.
બિખારીએ પર દસ આજુબી એ પણ તેની દષ્ટિએ
અક્ષમ્ય અપરાધ હતો. તેમના પ્રાયે સદ્ગુણોત્તિ બતા-
વતી એ રાષ્ટ્ર તથા સમાજનું શોષણ કરવા જરાગર
સમજતો, જે બિખારી ઇશ્વરનું નામ લાંબે બીજ
માટે તેના પ્રત્યે એને વિશેષ નીક હતી. આ સંજોગો
પણ શીલાને અભિપ્રાય તેનાથી જુદો હતો. બપોરે
જ્યારે રંજન કોલેજમાં રહેતો ત્યારે તેના ઘેર બિખારી
બિશ્વા માગવા આવતા, ને તેમને બીજ મળી પણ
જતો. રંજન પણ સાંઈ નામે એક બિખારીને બિશ્વા
આપવામાં અપાર આનંદ અનુભવતી

સાંઈ એક ઘરડો બિખારી હતો. હંમેશાં એ
રંજનના મહોલ્લામાં બીજ માગવા આવતો. ખંજરી
ઉપર મધુર સ્વરે એણે ગાયેલાં સુરનાસના પદ સાંભ-
ળીને લોકો પૈસા ઘડ જતા. તે બાળકોને ખૂબ વહાલ
કરતો અને બાળકો પણ તેની સાથે હળી ચલાવતાં.
ક્યારેક બીજમાંથી મેળવેલા પૈસામાંથી પ્રસાદ લાવીને
બાળકોને વહેંચતો. તેના આવવાની સાથે જ આખા
મહોલ્લાનાં બાળકો તેની ચારેગાંત્રુ ચાંટળાઈ વળતાં.
એક દિવસ રંજનના ઘેર તે બિશ્વા માગવા ગયો.
શીલાએ પુત્રી રંજન સાથે લોટ બહાર ચોકલ્યો. રંજન
એ તેની એળા તરફ લોટ ધરતાં કહ્યું: 'સાંઈ, આ
લોટ લે.' સાંઈએ આજસુધી કેટલાંય બાળકો જોયાં
હતાં પણ આટલું મધુર, બોજનાર બાળકો પહેલી
જ વાર બેઠ. રંજનનો મહેરો પણ તેને અત્યંત
મુંદર તથા ચોકક લાગ્યો. બાળકોને પ્રાણુથી પણ
અધિક ચાહનાર આ બિખારી પોતાને રોકી ન

રોક્યો. તેણે રંજનનું નામ પૂછ્યું ને પાસે બોલાતી
પોતાના ખબા પર ચડાવી લીધી. થોડી જ વારમાં
સાંઈએ એની સાથે ગાદી મૈત્રી બાધી લીધી.

બાળકો રોકનાં જુદાં હોય છે. પ્રેમના બદલામાં
તે પ્રેમ જ આપે છે. તેમને મોટાં નેટકું વહાલ
કરે છે તેનાથી અનેકમણ વહાલ બદલામાં મોટાંને
આપે છે. સાંઈનો સ્વભાવ રંજનને બહુ ગમ્યો અને
તે દિવસે દિવસે તેની વધુ નજીક જવા લાગી સાંઈ
રોજ આવતો હતો. ખંજરીનો અવાજ સાંભળતાં
જ રંજન ખાવાપીવાનું છોડી દોડી આવતી ને સાંઈને
છેતરવા બરણાંની ઝોથે સંતાઈ રહેતી. સાંઈ માતો
રહેતો ને તે પાછળથી આવીને તેની આંખો દબાવી
તેની પીઠને અડીને બેસી રહેતો. સાંઈ તેને વારંવાર
ફૂલોનાં ઝૂમખાં, માળા અથવા ગોઠાઈ લાવીને આપતો
અને રંજન ખૂબ પ્રમથી આ ચીજો લેતી. રંજન
હંમેશાં તેની રાહ જોતી ને તે પણ રંજનને મળવા
ખૂબ આગ્રહ રહેતો. એકબીજાને મળ્યા વિના તેમને
ચેન નહોતું પડતું.

રંજન આ હકીકત જાણતો નહોતો. એક દિવસ
શીલાને ખૂબ તાવ આગ્યો. અંદર એરડામાં રંજન
તેની પાસે બેઠો હતો ગિચાર પત્ની તથા પાસે
બેઠેલી હિસાબ રંજનનું ધ્યાન દોરવાને માટે તે વાતો
કરતો હતો. તે વખતે ખંજરીનો પરિચિત અવાજ
સાંભળી રંજન બહાર ગયો. તેની આ બાલસુલભ
જિલ્લુકતા બેઠકને તેણે પિતાને જરામ આશ્રય ન
થયું. બહાર જઈને એ સાંઈના બરડાને વળગીને
બેસી રહી સાંઈને નવાઈ લાગી, પણ દુરત રંજન
દીલા અવાજે બોલી: 'સાંઈ! આજે બાને ખૂબ તાવ
આગ્યો છે.' વૃદ્ધ બિખારીએ રંજનના વાસા પર
હાથ ફેરવતાં વહાલભાવો અવાજે કહ્યું: 'બેટી, ગભ-
રામ્મ નહીં, ઇશ્વર તેમને સારો કરી દેશે.' રંજન
એકદમ બોલી બેઠી: 'સાંઈ! ઇશ્વર કેણું છે? તે
બાને સાજ કરી રહે તેમ હોય તો મને તેની પાસે
લઈ જાઓ. હું બાને સાજ કરવા એમને વિનવીશ.'
રંજનની પરિચિત વ્યક્તિઓમાં સાંઈ જ એવો હતો
કે જે ધીરજપૂર્વક એની બની વાતો સાંભળતો:

અને એના પ્રશ્નોના જવાબ આપતો; પરંતુ આ પ્રશ્ન સાંભળીને તે પથ્થુ ચુપ થઈ ગયો. તેને ચુપ બોધને રત્નાએ ફરીથી પૂછ્યું: 'ભાતોવા ને સાંધ! ઇશ્વર કોણ છે? બાપુછ તો રાજ એને ગાળો દે છે.' તે ધર્મનિષ્ઠ ભિખારી હવે ચુપ ન રહી શક્યો. તેણે ઉત્તર વાળ્યો: 'બેટી, ઇશ્વર આપણા સોના પિતા છે. તારા પિતાજી ઇશ્વરને ગાળો નહીં દેતા હોય; ઇશ્વર નામના કોઈ માણસ સાથે એમને લડાઈ થઈ હશે, તેઓ તેને જ ગાળો દેતા હશે.' રત્નાએ પોતાની સ્વાભાવિક શ્રદ્ધાથી ઉકેલ કાઢ્યો: 'બાપુછ પથ્થુ પિતા છે, અને ઇશ્વર પથ્થુ પિતા છે, તેથી બાપુછ પથ્થુ ઇશ્વર છે.' તે પોતાનો આ વિચાર સાંધને કહેવા જતી હતી ત્યાં તો પોતાના પિતાનો કંઠોર અવાજ સાંભળીને શાંત થઈ ગઈ.

રત્નાને બહુ વાર સુધી રોકમેલી બોધને પત્નીના રોકવા છતાં રંજન બહાર આવ્યો. પોતાની વહાલી છોકરીને એક મંદા ભિખારી સાથે આટલી તન્મયતાથી વાતો કરતી બોધને એના ગુસ્સાનો પાર ને રહ્યો. 'ઇશ્વર' શબ્દ કાને પડતાં જ એનો કોઈ ભૂબૂકી બિચ્ચો, ને એણે કંઠોર અવાજે કહ્યું: 'રત્ના અંદર આવ. તેના શરીરની મંદકી તને લાગશે.' પિતાનો અવાજ કંઠોર અવાજ સાંભળીને સાંધને છોડી રત્ના સંકેત્યાતી તેમની પાસે ગઈ. રંજને સાંધને કહ્યું: 'કેમ ડોસા! બાળકોને બહેકાવતાં શરમ નથી આવતી? અહીંથી અત્યારે જ જતો રહે. અને કદી મારા ઘરમાં પગ ન મૂકીશ.' દુઃખ ભિખારીએ લાચારીભરી વાત્સલ્યપૂર્ણ નજરે એકવાર પેલી બાળકી સામે નેહું અને ચાલતો થયો; પથ્થુ તેના ચહેરા પરથી સ્પષ્ટ જણાઈ હતું કે તેનું સર્વદેવ લૂંટાઈ ગયું છે. અંદર જતાવેંત જ રંજન માંદી પત્ની પર બેઠો. એની દષ્ટિએ શીઘ્ર જ આ બધી બાબતો માટે જવાબદાર હતી.

સાંધએ આ મહોલ્લામાં આવવું બંધ કર્યું. રત્ના હંમેશાં તેની રાહ જોતી; પથ્થુ તેને નિરાશ થયું પડતું. તે એને શોધવા માટે મહોલ્લામાં આમતેમ

ધૂમ્યા કરતી; પરંતુ નિષ્ફળ નીવડતાને કારણે તે ખૂદ કાંઈક એવેન રહેવા માંડી. આ રીતે દિવસો પર દિવસો વીતવા માંડ્યા. એક દિવસ રંજન અંદરના ઓરડામાં બેસીને કાંઈ વાચી રહ્યો હતો. અને રત્ના હંમેશની માફક બહાર વરડામાં બેસીને સડક તરફ બેઠી રહી હતી. તે દિવસે તેને સાંધના આવવાની ખાતરી હતી. તેને આવતો બેઠ રત્નાનું કર-માયેલું મોં પ્રાતઃકાળના કમળની જેમ ખીલ્યું. આજ નવો સાંધની ખંજરી રણકતીતી ન તે પોતે કાંઈ ગાતોતો. પોતાની તરફ દોડી આવતી રત્નાને તેણે તેડી લીધી. રત્નાનું કામળ હૃદય આ આકર્ષક મિલનને ન સહી શક્યું. અને તેનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. તેનાં આંસુ સાંધના ખભા પર પડવા લાગ્યાં. સાંધએ રત્નાની પીઠ યાગડતાં કહ્યું: 'રત્ના! રાંધશ નહીં, બેટી.' પરંતુ તે તો ડૂસકાં ભરીને રાંધ લાગી.

સાંધએ પોતાની ઝેળોમાંથી એક પડીછા કાઢી રત્નાને આપી. એમાં કાંઈક મીઠાઈ હતી. તેણે રત્નાને કહ્યું: 'બેટી! આ ચંદરજીનો પ્રસાદ લઈ જ ને માને આપી આવ.' રંજને અંદરથી બંનેને વાતો કરતાં જોયાં. તેનો ગુસ્સો બિભરાઈ આવ્યો. તેણે રત્નાને પોતાની તરફ ખેંચીને ગળે ને કહ્યું: 'કેમ ડોસા! હું ફરીથી આવ્યો? મેં તને તા પાડીતી; પથ્થુ હું એમને એમ થોડો માનીશ?' આમ કહીને તેણે પૂરી તાકાત એકઠી કરીને સોટી ઉગામી. સોટી સાંધના હાથ પર વાગી અને ત્યાં સોળ બિચ્ચો. રત્ના આ બોધને રડી પડી. રંજને તેના હાથમાં પડીકું બોધને પૂછ્યું: 'આ શું છે રત્ના?' રત્નાએ ઉત્તર વાળ્યો: 'ચંદરજીનો પ્રસાદ છે.' ચોક્કસેટની લાલચ આપીને પ્રસાદ નાખી દેવા તેણે રત્નાને કહ્યું: 'પરંતુ બાળકો રોકતાં બૂજ્યાં હોય છે. મનુષ્યની ભાવના સમજવાની બાળકોમાં સૌથી વધારે લાપકાત હોય છે. રત્નાએ પડીકું ન દેવું, પથ્થુ એમાંથી થોડી મીઠાઈ ખાઈ લીધી. રંજનથી આ ન સહેવાયું. જીવનમાં પહેલી વાર તેણે પોતાની કૂલથી થે કામળ ને લાડકો પુત્રી પર હાથ ઉઠાવ્યો. રત્ના ડૂસકાં ભરીને રાવા લાગી ને સાંધની આંખોમાંથી પથ્થુ આંસુ

વહેવા માંડ્યાં. પોતે માર ખાધો ત્યારે આંખમાં આંસુનું એક પથ્થુ ટીપું નહોતું ઊભરાયું; પણ રન્નાને માર પડતાં જ તે રડી પડ્યો અને તેની સદેહ દાદી બીનાઈ ગઈ તેણે કહ્યું: 'શેઠ સાહેબ, તેને ન મારશો. અપરાધી તો હું છું' અને તેટલું મને મારી હશે. આ બાળકોમાં મન ભગવાનનું રૂપ મળ્યું છે, હૃદયને ખાતર પણ તેને ન મારો.' તેણે પોતાની પીઠ રંજન તરફ ફેરવી; પરંતુ તે તો રન્નાને ઉપાડીને અંદર ચાલ્યો ગયો.

આ બનાવથી રન્નાનું કોમળ હૃદય તૂટી ગયું. તેના મગજ પર એની અસર એટલી ઊંડી પડી કે તેને ખૂન તાવ આવ્યો. તે બેભાન અવસ્થામાં પણ 'સાંધ-સાંધ'ની બૂમો પાડતી હતી. અક અઠવાડિયું આમ જ વીતી ગયું. દાકતરોએ નિરાશાથી ડોકાં ધૂણાવ્યાં. સાંધ ધ્રુમ્મ ઢોવા છતાં ત્યાં ન જતો; પણ તે પોતાને વધારે વખત સુધી ન રોકી શક્યો. રંજનના ઘરની પાસે પશ્ચિમતા જ તેણે બેભાન અવસ્થામાં બૂમો પાડતી રન્નાને અવાજ સાંભળ્યો. તેનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું ને એ બોલી ઊઠ્યો: 'રન્ના ! બેટી.' તેનો અવાજ સાંભળતાં જ રંજન બહાર આવ્યો. તે થોડો જલ્દાયો હતો. તેણે સાંધને ધિક્કાર્યો તો નહીં પણ શુષ્ક સ્વરે બોલ્યો: 'શુ બેઠેલો છે ? સાંધ ખંચકાયો તો ખરો. પણ તેણે કહ્યું: 'હું શહેર છોડી જઈ રહ્યો છું. એકવાર મને રન્ના બેટીનાં કશન કરવા લો.' રંજને તેને પોતાની સાથે આવવાનો પ્રશ્ન કર્યો. એને પલંગ પાસે

બેસાડ્યો. સાંધને જોતાં જ રન્નાએ ઊડીને બેસવાનો પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ અશક્તિને કારણે તે બેભાન થઈને પડી. દાકતરે નાકી બેઠને દુખિત અવાજે કહ્યું: 'હવે થોડી જ વાર બાકી છે.' રંજને વેદના-પૂર્ણ સ્વરે કહ્યું: ડોસા ! બોલ, હવે મારી બાળકીના મૃત્યુ માટે જવાબદાર કોણ ગણાશે.' સાંધએ ગાંડાની જેમ કહ્યું: 'ના, ના, એવું નહીં બને. મારી રન્નાબેટીને ભગવાન જ્યાવત્રી જ; તેમણે એને જ્યાવત્રી જ પડ્યો. મેં આ બાળકોમાં ભગવાનનું રૂપ જોયું છે તમે હૃદયમાં વિશ્વાસ રાખો. હું મારો છત્ર આપીશ; પણ ચમરાજ તેને મારી પાસેથી નહીં ખૂંટવી શકે.'

સાંધએ ખંજરી વગાડવી શરૂ કરી. તે અત્યંત દર્દીલા અવાજે ગાઈ રહ્યો હતો: 'પ્રભુ મોરી બિનલી મુલો આજ...' એરકમાં શાંતિ છવાઈ. ખંજરીનો અવાજ ક્યારેક મંદ બનતો હતો, તો ક્યારેક પ્રબળ-રંજને પણ આંખો-બંધ કરી લીધી. તેની આંખો-માંથી આંસુ વહેવા માંડ્યાં. તેણે પોતાની બાજુએ ને અલૌકિક લોકમાં ભ્રમ એમાં જ રહેવાની બાજુએ કંઈક જાગી. સાંધનું સંગીત એને દિવ્યસંગીત જેવું લાગ્યું. એને સાંધના ચરણોમાં માથું મૂકી દેવાની ઇચ્છા થઈ આવી. ખંજરીના સૂર બંધ થતાં જ સાંધ બેભાન થઈને જમીન પર પડ્યો અને રન્નાની નાકી બેનાર દાકતરનો ચહેરા ખીલી ઊઠ્યો.

‘જાજકલ’ના સોજન-યથી

સજગતા !

ક્યાંની સર્વે દિલની આ ઉદાસી ?
ક્યાંથી બળે આ બધું સંરમરણમાં ?
તારી સર્વે જિંદગાની અખૂડી,
ખૂજવાને કેંક કર્યો પ્રયત્નો—

ચલે ચલે વિસ્ફારી, નવલ સજગતા હું અહું કાં સદાયે ?

પ્રવાલ

અહીની પ્રજાના લગભગ ૧૦ ટકા પાસે પોતાને પૂરતી ચાચ તેટલી જમીન હશે. ખીમ ૧૫ થી ૨૦ ટકા પાસે નામની હશે. બાકીની જમીન જમીનદારો પાસે હશે. લગભગ દરેક ગામમાં જમીનદારો છે. ગુજરાતેલ જેવાં ગામોમાં એમની વ્યાપકતા ઓછી છે ખરી. આ પ્રજાની પાછળ ઇતિહાસ છે. અગ્નિ અને અણસમજ પ્રજાની પાસેથી અનેક રીતે જમીનો પડાવી લેવામાં આવી હતી. જિર્જાણિયાત કેમોએ વાસ કરતાં પોતાનો હથેલી જમાવવા અનેક પ્રયાસો કર્યા. સારાં ખોટાં સાધનાની તો એમાં વાત જ નહોતી:

૧. દાદતાડીનું સાધન એમને મળ્યું, એના પ્રચાર દ્વારા લહેણાં એમણે વધાર્યાં. બ્યાજ અને સુફલના મોભ જેટલા દમ થતાં જમીનો ખંડી વાળી. ૨. કેટલાકે શેર દારૂ પાછને એના એભાન-પણામાં અંધુડો ચંપાવી લીધાના કિસ્સા સાંભળ્યા છે. ૩. કેટલેકે કેકાણે હિસામના ગોટાળા દ્વારા જમીનો પડાવી લેવાઈ છે એમ પણ સાંભળ્યું છે. ૪. ક્યાંક લગન વગેરે સામાજિક પ્રસંગોએ કરજ લીધેલાં તે પાછાં ન વાળી શકતાં, છેવટે, ગીરો ચૂકેલી જમીન શાહુકારની માલિકીની થઈ ગયેલી. વ્યાજના દર મારકણા હોય છે. એ ત્રણ ગામોમાં પૂછતાં અમને જણ્યું કે હજી ૫ વ્યાજના દર રૂપિયે એથી ચાર આના વાર્ષિક લેવામાં આવે છે. ૫. ગિયાહ મળ્યું તો દોઢ મણ પાછું લેવાનો રિવાજ છે. એનારો. દોરડાંખર વગેરે માટે પણ કરજ ચાલુ છે. વળી વરસ નળનાં આવે એટલે ખોરાક પાણી માટે પણ દેવાં ચાલુ અને વ્યાજ સુદઢ વધ્યા જ કરે. છેવટે ખેડૂત ઘસાઈ ગય અને જમીન વગરનો બની ગય.

આવી રીતે તાલુકાના દરેક ગામમાં જમીનદારો જમ્યા છે. એક દષ્ટાંત આ પ્રક્રિયા રપષ્ટ કરશે. શેઠપુર-દાતરડી ગામમાં આમના ખેડૂતોની માલિકીની

મૂળ ૪૩૦૦ વીધાં જમીન હતી. અત્યારે ૧૨૮૦ માણસોની વસ્તીને માત્ર ૬૦૦ વીધાં માલિકીની જમીન હશે. બાકીની પારસી અને વાણિયાનાંએ પચાવી પાડી છે એમ અમને કહેવામાં આવેલું. શોષણના પરિણામનું આ એક સામાન્ય ઉદાહરણ છે.

પરિણામ: જમીનદારીથી પ્રજા પાયમાલ થઈ છે માલિકો મજૂર થયા છે એટલું જ એવું ખરાબ પરિણામ નથી. પણ શોષણ, તુચ્છકાર, કૌચીયનો વગરે અને અસમાન સમાજરચના...આ બધું જ આપ્યું આવે છે. બસતો અને અનીતિનો પ્રસાર થયો છે અને જંગલનાં ઘવાએલાં ને પગધીન પ્રાણીઓ જેમ કચડાએલી પ્રજા ગુલામ થઈ ગઈ છે. આર્થિક ગુલામીની ભીંસ જ કેવળ નથી. જનતાનું માનસ પણ કલ્પિત પરાધીનતામાં જકડાઈ વિચારહીન થઈ ગયું છે. આની પ્રતીતિ કરાવતાં અનેક તરનો છે. જેચાર મુખ્ય તરકે દર્શાવતાં કરીએ:

૧. હાણી પ્રથા: માલિક ખેડૂતો ખેતગત્રારો બન્યા એની પહેલી વ્યાપક અસર હાણીપ્રથામાં જણાઈ આવે છે. વેલણપુર ને એવાં ગણ્યાંગાંક્યાં ગામો સિવાય હજી દરેક ગામે આ પ્રથા ચાલુ છે. જમીન વગરના માણસ આકર-મજૂર રહ્યા; એમાંથી પરણ્યા માટે રૂ. ૫૦-૧૦૦ નો ઉપાડ કર્યો. અને એ રકમ પાછી ન આપે ત્યાં સુધી એ આકરો દાળી બન્યા. હાણી એટલે હળ હકિતે. પણ ખેતીના કામ ઉપરાંત એમને ઘણું કામ કરવું પડે છે, પૂરતી મજૂરી મળતી નથી અને યોતીસે કલાક કામ માટે ગંધાએલા. આ એમની પ્રધાન તકલીફો છે. ગામો ને માર ખાવાનું એમને સામાન્ય હોય છે. સમગ્ર જીવન એકાંચાણું બની ગયું હોય છે.

તરકાણીમાં એક હાણી આને ૪૦-૪૫ વર્ષથી એક જમીનદારની પાડી ચલાવે છે. સવારથી સાંજ લગી એ પંપચી પાણી કાઢે. ત્યારે મળમાર ઉપરાંત

એને દિવસના ત્રણ આના રાજ મળતી. ત્યાંના કાર્યકર્તાના પ્રયાસે એને માંડ પાંચ આના થોડા વખતથી મળે છે. હાડકાં ચામડાંના માળા જેવું કાણું, ઊડી આંગે ને કદરૂપ જૂન અમરી સમક્ષ બેઠેલું એમ ધડીબર અમને લાગેલું. બેલવાના ય કાકા પડના હતા. બીજે ઠેકાણે પાંચથી માંડી આઠ આના અપાય છે. સામાન્ય રીતે જાનરી આપવાનાં શિવાજ છે. જુવાર કે જાન (જાનરાં સહિત ડાંગર) ખેત્રણ શેર અપાય. જૂન ઠેકાણે રૂ. ૦-૮-૦ તથા ભાતરી અપાય છે. ઠેકાણને કપડાં, જોડાં, જમવાનું, પથારી વગેરે ઉપરાંત બાર માસે રૂ. ૧૦ અપાય છે (જમવાનું કપડાં વગેરેના પ્રકારની તો કદપના કરવી રહી) એક વેલણપુરમાં રૂ. ૧-૨-૦ અપાય છે.

વ્યાજે લીધેલી રકમ તો વ્યાજ સાથે ચઢવા જ કરતી હોય છે, અને દેવામાંથી કદાપિ એ બિચા આવે જ નહીં. હાળી તરીકે છૂટું હોય તો આ નાણાં પાછા આપવાં પડે. નહીં તો બીજે મજૂરી કરી શકે નહીં. આમ સળંગ શુભામી આવે

કામના કલાક જેવું કે રળ જેવું કંઈ નહીં. ખેતીના કામ ઉપરાંત કેટલાકને ડોયાં દોચાં પડે, છાણવાસીદા કરવાં પડે, વાસણ અજવાળવાં પડે, પાણી ભરવા પડે, કપડાં ધોવા પડે, રાધવાં પડે, ગામડિયા, અનામલ વગેરેના હાગીઓને ઘણો ત્રાસ છે. કેટલાકને એમને ત્યાં રાત્રે સ્વપ્ન જવું પડે છે. એવા હાળીઓ અમરી પાસે આવેલા જેમને કુટુંબો સાથે વરસમાં પંદર વીસ દિવસ પછી જાગ્યે રહેવા મળતું હશે. આમ કૌટુંબિક જીવનના આભાવે સંસ્કારિતાની સપાટી એમનામા નીચી છે. આર્થિક શોષણને પરિણામે તો છે જ.

કેટલેક ઠેકાણે શેઠની જમીન ઉપર છાપરી થાંધી હોય તે ય ઉપાડી નાખી ત્રાસ દેતામાં આવે છે. માર મારવાની, બાળી દેવાની, મા બકેનોને ફસાવવાની ધમકીઓ તો સામાન્ય થઈ પડી છે.

ઉપાય : આ સ્થિતિમાં સુધારા માટે ૧. દૈનિક મજૂરીનો બાર ઠેરવી આપવો જોઈએ. બારડોલી

તાલુકામાં જેમ હાળીઓને ભાતરીને બદલે રૂ. ૧-૨-૦ નો રાજ કરાવી આપવામાં આવ્યો છે તેમ થવું જોઈએ. ૨. ઉપાડેલી રકમના હિસાબ તપાસી યોગ્ય આંકડા ઠેરવી એ પાછા આપવા માટે હરતા થાંધી આપવા જોઈએ. ૩. રકમ પાછી ન આપાય ત્યાં લગી હાળી સામાન્ય મજૂર તરીકે કામ કરે. શુભામ તરીકે નહીં. જમીનદારો એમના તરફ ખરાબ વર્તન ન કામવે તેવી ફરજ પાંડવી જોઈએ.

૨. ભાગે ખેતી : જમીનો ખોઈ બેઠેલાઓ-મતિા ઘણા ભાગ ખેતી કરે છે. એમની જ બધી મજૂરી ખર્ચ વગેરે હોય છે અને જે પાકે તેનો અડધો ભાગ જમીનદારને આપવાનો હોય છે. આ માન્યતા આવે તો પછી આના વ્યાજ તરીકે (૧) વેડ કરવી પડે છે તે બાજુ-ખેડોતોના મોટામાં મોટા પ્રશ્ન છે અલગ-અલગવાડા. માત્રીસાદા ને અનેક આગેમાં સરખી પરિસ્થિતિ છે. લણણી વખતે જોનાવવા જય તો મુનિમ એની મુનસીબી આવે. બિલા પાક સાચવવા પડે મોલ ખર્ચમાં વહેંચવાને બદલે જમીનદારને ઘેર લઈ જવું પડે. વહેંચણીમાં થ વાર લાગે. વહેંચ્યા પછી પછી વેડનું કામ કરી આવે તે બાજુ ઘેર લઈ જવાની છૂટ ખેડૂતને મળે. વાડા કરી આપવા. અનાજ ઠોડીમાં ભરી આપવું કે ગ્રેડ ચઢાવી આપવું, ઘાસ સીંચી આપવું, લાકડા ફાડી આપવાં ને વાસીદાં ય વેળાએ વાળી આપવાં-આ ફરજ સમજ ખેડૂતે મક્કત કરી આપવાનું. આટલું ક્યાં પછી ય ભાગનો માલ દેવા પેટે જમા થઈ જાય. આવતા વરસની ખરચી ને અનાજ માટે વળી ખેડૂતને ઉપાડ કરવો પડે. બીજા અજાણના ટેમા વગેરે પાછું ચાલે. સુઝતમાં અમરી સમક્ષ ફરિયાદ થયેલી કે દિવાળીએ કાપણું કરી ડહેલે ભરી દે તેથી સુધી વહેંચણી ન કરે. ખાવાના ધાન વિના પકવનાર જાને ટળવળે. ખેતી માટેના બળદન ખેતરના મેદાએ બેઠેલું કચરું પણ ન ચરવા દે. ભેંસાનો અહીં ખૂબ ત્રાસ છે. શેઠપુરમાં એક બાઈએ કંઈ કે જમીનદારને ત્યાં ખેતરમાંથી કપાસ મક્કત વહી જાય તેટલું નહીં, ભ્યાં વેચે તે રથળે પછી ગાડા-

બાહુ લીધા વિના પહોંચાડવો પડે. છનમાં કોટે પડતી ઘટ પણ ખેડૂતે ભોગવવી પડે. ખેડૂતના કપાસનો ભાવ અત્યંત ઓછો ભરાય અને વચ્ચેની દલાલી રહે ખાઈ નય. આમ જેટલી વેક થાય એટલી કરાવે, ખવાય તેટલું ખાય, ને ઉપાડ પણ બને તેટલો કરાવે. જો ન કરે તો ગાળો દેવામાં આવે, માર અપાય ને કબજા છોડી દેવાનો ધમકીઓ થ અપાય. દયાયેલા ખેડૂતને જૂખમરાથી બચવા આ કરવું પડે.

નીચેના એ કિસ્સા તાજા જ બનેલા છે. પ્રજાકીય રાજ્યમાં પણ જમીનદારી કેટલી દહે જઈ શકે છે તેના એ નમૂના છે.

કેસ ગામના એક ભાગદારના ખેતરમાં પેસાડી ન્યાના એક જમીનદારે એના માણસ મારકેત કપાસ વીણાવી લીધા. લેણા પેટે એને ખંડી વાળ્યો. ભાગદારે કપાસ પાછો માગતાં પેસા આપી લઈ જવાનો હુકમ મળ્યો છે. હુકમના આ વરસમાં મૂળ થોડું પાક્યું છે. એમાં આમ કપાસ લઈ લીધા. હેલું એકદમ ક્યાંથી ભરપાક થઈ શકે! હાલે દેવાની એ રકમ ન્યૂકવવા ભાગદાર તૈયાર છે. અને ખીજની જમીનમાંથી આ રીતે કપાસ વીણાવી જવો એ ચોરી છે. કાયદેસર એમાં ફોજદારી થઈ શકે. પણ કેસ કરવા પેસા ક્યાંથી લાવવા? કાર્યકર્તાઓ ઉપર પણ લેવાદેવા વગરના કેસો પળવણી માટે ઊભા થયાયું સાંભળ્યું છે. એ પણ ક્યાંથી ને કેટલાં નાણાં ખચી શકે! શ્રી. સરકારે, આવી ગંધ આવે ત્યાં, કડક હાથે સામાયાળાને દયાવી દેવા જોઈએ નેથી કાર્યકર્તાઓ કામ કરી શકે.

ખીજ કિસ્સામાં પુનાતો એક ભાષ્ટ અદલાએ કણખીની જમીન ખેડતો હતો. એણે પહેલાં ઉપાડ કરેલો. આ વરસનું ને કંઈ થોડું ઘણું પાક્યું તે તે કણખીનાં ઘેર ભાગ પાડવા લાઈ ગયા. કણખીએ અનાજ દજારી આ વર્ષે જમીન એને ખેડવા નથી આપવી એમ કહ્યું. હેલું વાળાને ભાગના દાણા લઈ જવા હોય તો લઈ નય એમ કહેવામાં આવ્યું.

કાર્યકર્તા ભાષ્ટ સમજાવટ માટે ગયા તો એમને થ તતડાવવામાં આવ્યા. જેવે કેસ થયો પણ તુમાર-સાહી પદ્ધતિમાં લગભગ અડી માસે જુવારનો તોલ થયો! સરકારી તંત્ર ને જમીનદારો વચ્ચે ચાલતા પ્રેમસંબંધો અહીં જવકત થયેલા એમ અમને કહેવામાં આવ્યું હતું. હજી કંઈ નીચેડો આવ્યો નથી. જુવાર સડે છે અને ભાગદાર જૂએ મરે છે.

આતી તો અગમ્ય પળવણીઓ થતી હશે.

૩ ગણુતિયુ : વડોદરા રાજ્યમાં ગણુતિ કાયદો કેટલાંય વર્ષથી હસ્તીમાં છે. પણ તેનો અમલ થયો નથી. કેટલાંક ગામોમાં ગણુતિની રકમો ઠરાવી છે. પણ હવે તો ભાગે ખેડનાર કે ગણુતિયાને કબજા છોડવા લગભગ દરેક ગામે સુચનાઓ બજા છે. બંને ખેડવી છે એ બહાને કબજા છોડાવી ખેડૂતો સંરક્ષિત ગણુતિયાના હક્ક ન મેળવી શકે એવી તરકીબો જમીનદારો કરે છે. વળી દર વર્ષે નંબરો બદલીને એ જ ખેતર ઉપર ફરી એનો એ માણસ ખેડ કરે તેવી પણ એ સાવચેતી રાખે છે અને ખેતરોના ગણુતિપટા બદલ્યા કરે છે. આથી એ ગેરવાજ થાય છે, ખેડૂતને એ જમીન ખીજે વર્ષે લગભગ નહીં મળવાની હોવાથી એ મન મૂકીને એના ઉપર કાંમ કરતો નથી. આથી જમીન સુધરતી નથી. ઊલટી બગડતી જાય છે. કસ ઓછા થતા જાય છે. ખીજ તરફ જમીનનો કબજો સદંદર લઈ લેતાં ખાતેદારો રાખેલાં ઢોરડાંખર વગેરે પાકવવાનું શક્ય બનતું નથી. અને એ બધું રાજ્યરમીલું એણે વેચી દેવું પડે છે. એને ખીજ અનેક ત્રાસ પડે છે તે તો જુદા. વાછાવડમાં એક જમીનદારની જમીન નાપકાં ખેડતાં. તેના કળાને છોડાવતાં આને લગભગ ૬૦, ૬૫ માણસો નિરાધાર બની ગયાં છે. મજૂરી પણ પૂરી મળતી નથી. આજે એ જમીન એમનાં રહેવાનાં રથળની ચોપાસ હોવાથી બહાર જવા આવવા ગદેર પણ ઉપયોગમાં લેવા દેવામાં આવતી નથી.

૪ ગોવાળો : જામે ખેડનાર, ગણુતિયા અને મજૂરી કરનાર કુટુંબોનાં ગાળકો નાનપણથી ગોવાળો

બની નાચ છે. આર્થિક મુશ્કેલીઓને લીધે નાનપણથી ધંધે વળગતાં એ અભણ રહે છે. ફરજિયાત કેળવણીના કાયદા છતાં આમ બને છે. તેનું કારણ જમીનદારી પ્રથાને પરિણામે ઉદ્ભવેલી ગરીબાઈ છે. પરિણામે પ્રભુ અસંસ્કૃત અને અણધાર રહે છે.

ઉપાયો : આ માટે સામાન્ય ઉપાયો નીચે મુજબ લઈ શકાય :

૧. જંગલની કાંઠે ઘણી જમીન પડતર રહે છે. ગોચર માટે ય બીન ઉપયોગી એવી જમીનના છે. તે મફત કે હપ્તાના વેચાણે આપી તેનું ખેડાણ કરવામાં બિયાઉ, મહેસૂલરાહત જોખરો વગેરે અપાય.

૨. હાળાઓ આજે જમીનદારોને છોડી દે તો બીજો દિવસથી તે શું ખાશે તેનો પ્રશ્ન વિકટ થઈ પડે. બધાને મજૂરી મળે કે કેમ તેની શંકા છે. અને બીજા જમીનદારો આપા 'નાસેકુઓ'ને મજૂરી તરીકે શામે તેનો સંભવ પણ જોડો છે. પળવણી કરવા પણ વચગાળાના સમયમાં જૂખમરો પેદા કરે. એટલે એમ ન થાય તે માટે બીજા ઉદ્યોગો શરૂ કરી એમને મજૂરી મળે તેવી જોગવાઈ થવી જોઈએ, આ માટે આગળ સૂચવેલાં ગૃહઉદ્યોગો શરૂ કરી શકાય.

૩. સહકારી પદ્ધતિએ ખેતી કરવાનું શરૂ થાય. દા. ત. ઉમરા ગામમાં વચ્ચે ખેડૂતો માટે ખરાબ વર્ષ આવી ગયાં, બધી જમીન શ્રી. સરકારે ગણ-દેવી ખાંડની ફેક્ટરી માટે પટે લઈ લીધી. આથી ભાગે ખેડનારા મજૂર બન્યા. ઉપરાંત એમની છાપરીઓ વગેરે કાઢી નાખવાનું ચર્તાં બીજા જગા ખેણી ત્યાં બાધવામાં ધણો ખર્ચ થયો. ને ધણા દેવાદાર બની ગયા. એ યોજના જારાગર ક્ષણવાર ન નીવડતાં હવે તેમ થઈ ગયું. જમીનદાર શ્રી કુંવરજી ભાઈની પાંચસો વીધા જેટલી જમીન નેમાણી ઇન્ડસ્ટ્રીઝને કોન્ટ્રાક્ટથી આપવામાં આવી છે એ સહકારી પદ્ધતિથી ખેડ કરાવવા રાજ છે એમ અમને લાગે છે. જો શ્રી. સરકાર એમને મદદ

આપે તો એ થઈ શકે. તેવી જ રીતે ગુણવેલમાં લગભગ ૨૦૦ વીધાં જમીન એકધારી છે. એ કૃષિ ખેડાવાય તો ત્યાં પણ ડાંગરની કચારીઓમાં સહકારી પદ્ધતિને ખેતીનો અખતરો થઈ શકે. જમીનદારી નાબૂદ કરી બીજાં સ્થળોએ પણ આમ થઈ શકે.

૪. મજૂરરાહત ધારો: દેવાની તપાસણી કરી કુલ રકમ નક્કી કરી હપ્તા બાંધી આપવા જોઈએ. બ્યાબના હિસાબ ૪૦ થી ૬૦ વર્ષ સુધીના તપાસવા જોઈએ.

૫. ગણોત્સવો: અમલદારો અને જમીનદારો કાયદામાં દખલ કરે છે એવી શંકા પ્રજામાં છે તે દૂર થવી જોઈએ. કારણ વિના જમીનના ભાગ બદલી સંરક્ષિત ગણોત્સવ ન બને તેવી તરફથી યાય છે તે બંધ કરવા પગલાં લેવાં જોઈએ. સળ કારણ વિના ભાગ બદલવાનું ગેરકાયદેસર ગણાવું જોઈએ. ભાગદારોને ગણોત્સવ બનાવી નિષ્પક્ષ સમિતિ મારફત ગણોત્સવી રકમો ઠેરવાવી જોઈએ. ભાગદારી પ્રથા બંધ થવી જોઈએ. જમીનદાર જમીન વેચે તો ભાગદાર કે ગણોત્સવાને પહેલી મળવી જોઈએ. શ્રી. સરકાર તે માટે લોન આપે.

૬. જમીનદારોની પળવણી: જમીનદારોની પ્રમાણીથી જ બીજા પળવણી થાય છે તે સામે સખત બંદોબસ્ત કરવો જોઈએ. માનવી ગરીબ હોય એટલે તે જુદો ને લુચ્ચો છે એ શંકા ધણા મનુષ્યમાં બરાવેલી છે. ન્યાય પણ એમ જ મુકામ છે. એ શંકા દૂર થવી જોઈએ લૂંટનાર હોય તે જુદાં ને લુચ્ચા હોય, લૂંટનાર નહીં. બીવખડીમાં એક કિસ્સો બન્યો છે. એક પારસીએ લાકડાં ચીરાઓ હશે, કપામણી દરાવી હશે: લાકડાં કપાઈ જતાં પૈસા માગતાં એણે 'ધેર આવી હિસાબ' કરી જવા કહ્યું. હિસાબ ગોઠે યાય. તેવો હતો વહેરણિયાએ આકડો કહ્યો. એ જમતો હતો ત્યાં પારસીએ ગાળો દઈ થાપડ મારી. અમને કહેવામાં આવ્યું છે કે રાનીપરજ કોમની એ વહેરણિયાની ક્ષતિની બીજાએ

એ પારસીને માર્યો અને એનો ઝબ્બો ચીરાઈ ગયો એવી જોડી હરિમંદ પારસીએ માંડી છે. ચોર કાટવાળને દોરે તે એનું નામ. જમીનદારી ને ધનિકતાની ખુમારી જ, સાચી હકીકત હોય તો, આને કહેવાય.

સામાન્ય: આ ઉપરાંત, અમારી ફેરણીમાંથી આમને કેટલીક માહિતી અને પ્રશ્નો જાણવા મળ્યા છે. તાલુકાની પ્રજાની સ્થિતિ ઉપર એનાથી કંઈક વધુ પ્રકાર મળ્યો એ ધરાઈ તે નીચે એકત્ર કરી મૂકવામાં આવે છે:

મરઘાં પોપવાં: ગરીબાઈમાં રાહત માટે જનતાનો મોટો ભાગ મરઘાં ફૂકડાં પાળે છે ને જમ્યાં અને ઈંડાંનો વેપાર કરે છે. કેટલાંક ખાય છે પણ ખરાં. પૂરતા અનાજને આભાવે આમાંથી પોપણુકારી તરતે મેળવી લેવાય છે. - કેટલાંક માછીમારો જની જીવન ગાળે છે. ચોલાણુખાઈના કાંઠાનાં ગામોમાં આ વરતી છે. બકરાં પણ કેટલાંક પાળે છે. માંસમજી ખાવામાં આફ્રિકા સિવાય એક બીજો વધી છે. હરિજનો કેટલીક વાર મરેલા દોરડાં વાસી, મુઝદાલ માંસ ખાય છે. બગડી બુથેલી માછલી, વાંસી માંસ વાસી ઈંડાં વગેરે તંદુરસ્તીને નુકસાનકર્તા છે. ખાનારને એમ ન કરવા કેળવવા જોઈએ.

વળી વહેમ પોપના મરઘાંની કતલ થાય છે. આગળ કહ્યું છે તેમ તે બંધ થવી જોઈએ.

ફૂવા: મોઠા પાણીની અહીં છૂટ છે. વરસાદ ૧૦૦ થી ૧૨૫ ઈંચને આશરે પડે છે. નદીઓમાં બારે માસ પાણી રહે છે. આ વર્ષે ફૂકાળ છતાં પાણીની અતિશય તંગી નથી. લગભગ બધાં ગામોમાં ફૂવા કે વેડા છે. પણ ઠાંઠ ઠાંઠ ઠેકાણે ફૂવાને પાણીએ કે ગરગડીએ નથી હોતી તે નખાવવી જરૂરી છે. વળી અમુક વરસોએ ફૂવા-વેડા ગળાવાનું પણ દરજિયાત હોયું જોઈએ.

સેગપુર ગામમાં ફૂવા હરિજનવાસથી ખૂબ દૂર છે. ચોનાસામાં તો નદીનાં પાણી ફરી વળે એટલે જવાય જ નહીં. આડે દહોડેય અંતર હોવાથી

બંધ પાણી પીવું પડે. ગામના માણસો કદાચ ફૂવાનો ઉપયોગ કરવા ન દે એવી ખીક એમને છે. (આબડ-છેટ મહુવા ગામની આસપાસ છે. ખીજ ગામોમાં નથી.) એમને માટે પાસે ફૂવા હોય તો સાડું.

હાટવાડાઓ: ખરીદી માટે અહીંનાં ગામોમાં બજારો નથી. જુટવાડા, મહુવા, અનાવલ, કરચલિયા, વલવાડા વગેરેમાં ફૂકડો છે. ખીજે હાટવાડા બરાવાનો રિવાજ છે. અનાવલ, મહુવામાં સોમવારે, ઉમરામાં રવિવારે, વહેવલમાં શુક્રવારે. વગેરે. એમાં સારી ચીજો વેચાય તેની તકેદારી રાખવી જોઈએ. હાટવાડાને દિવસે દારૂના પીકાં બંધ રહેવાં જોઈએ.

તાલુકા આફ્રિકામાં હજુ કનડગત ને લાંચ વગેરે ચાલે છે એમ કેટલેક ઠેકાણે સાંભળ્યું હતું. રેશનકાર્ડ કઢાવવા રૂપિયે આપવો પડે, ધણા ખવરાવે વગેરે ચાલે છે એમ પણ સાંભળ્યું છે.

ચોઈશિયા : ગુજરાતેલ વગેરે ગામોમાં કાર્યકર્તા-એને જળવનાર કેટલાક લોકો રમનામક કામમાં આડખીલી નાખે છે. સંપ તૂટે છે ને પ્રતિષ્ઠિ યતી નથી. આ સામે પગલાં લેવાવાં જોઈએ. દારૂખંધી અને રેડિયાપ્રચારની આ તરફની જીણપમાં આ કારણ મોટો ભાગ બજવતું જણાય છે.

વેકિયા (વર્તણુવા): આમને પણ ઠાંઠ ઠાંઠ ઠેકાણે ત્રાસ છે. ગુજરાતેલમાં એમના તરફથી કહેવામાં આવ્યું હતું કે ટપાલ લેવા વહેલા જમીને જાય તે સાંજ સુધી મહુવા ટપાલ આફ્રિકામાં ભેરી રહેવું પડે. મોડી ટપાલ મળે ને પાછા આવતાં રાત પડે. વેક પણ કરાવે. ગાળોતો ને મારતો પાર નહીં. આ જમાનામાં આનું વર્તન ન જમાવી શકાય.

વટાળ પ્રવૃત્તિ: ચાર પાંચ કિરસા રાત્રીપરજની કન્યાઓ નસાણાના બન્યા હોવાનું અને જનપુતું હતું. એક તો તાલે જ છે. જંગલી બીજ કામનાં માદીકરી બોરિયામાં રહે. એનો દીકરો પુનામાં મજૂરી કરે. ૧૬-૧૭ વર્ષની દીકરીને બોરિયાના એક પરધર્મીએ ભગાડી છે. ચાર-પાંચ દિવસે બાઈને ખગડ પડતાં એ ભગાડનારને મળ્યો. પણ રાજપુટીયા અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૪૨ ઉપર.

સ્વપ્ન : ગિરિનાજ દિગ્માયના ઉત્તર શૃંગે આશ્રમ-સ્થાન.

પાત્રો : દિગ્માયા સ્વપ્નમૂર્તિ અને નંધર.

[જીવન રંગભૂમિમાં પ્રવેશતા માનવપાત્રોના પ્રેમની ગૂઢ દિલસૂરીનું રહેત્ય-દર્શન નંધર સ્વપ્નમાં જુએ છે.

દિગ્માયના શૃંગે નંધર સૃષ્ટિસૌંદર્યનું દર્શન કરતો કાવ્ય સર્જતા હોય છે. એટલામાં અચાનક એક સ્વપ્નમૂર્તિ દષ્ટિ સમક્ષ થતી અદ્વૈત થાય છે. સહ-ચરીઓના સાક્ષમા સ્વપ્નમૂર્તિ પ્રેમની અંજલિ નંધર તરફ અર્પણ કરતી કરતી ટકરી નીચેની પથ્થ-કુટીમાં આવી જાય છે. અંજલિના ધેને નંધર નિવાસ સ્થાને પાછો ફરે છે. સ્વપ્નમૂર્તિની પાછળ સ્વપ્નમાં બેઠકનો નંધર વધુ અને વધુ ધેનમાં ધેરાય છે. તથા કે આર દિવસ પાઠ પુનઃ બેઠકતા નંધરને સ્વપ્ન-મૂર્તિનું ફરી મિલન થાય છે.]

નંધર :—આજે પુનઃ તારું મિલન થાય છે. મારા આત્માની શાંતિની જ ખબર તારી પ્રેમ અંજલિએ ખરેખર સાંતવન પાછી છે. પરંતુ એ સાંતવન પાછળ રહેલા પ્રેમની ભવ્ય દિલસૂરીના આખરી કરુણ અંજનમ પથ્થ તે ગુરત જ બતાવી દીધો. પ્રેમની આશાની પરિપૂર્ણતા શું આ જ રીતે શું આપીશ ? બોલ ! આ સ્વપ્નમૂર્તિ બોલ ! તારું સ્વપ્ન એ શું મારે મન માન ભૂતકાળની રમૂતિ જ બની રહેશે ?

સ્વપ્નમૂર્તિ : શોક કરીશ નહિ. નંધર ! તારી કદપના તદ્દન સત્ય છે. માનવ જીવનમાં પ્રેમનું ઉદ્દિ-ભવસ્થાન અને તેની સ્થિરતા ક્ષણજગૃહ હોય છે. પ્રેમ અરસપરસ જીવન ભર મુધી નથી ટકી રહેતો. એ સ્વપ્નવત્ હોય છે. સ્વપ્નમાં બોગવેલી મહાશ નેટલી આનંદ આપે છે, શાંતિ અને સુખ આપે છે એટલે જ જીવનમાં એ ટકી રહે છે. સ્વપ્ન ભૂલતાંની સાથે સ્વપ્નની દરેક સમૃદ્ધિ સુખ કે કુઃખ સ્વપ્ન સાથે જ અદ્વૈત થાય છે. અને એ જ ઉત્તમ વસ્તુ છે. નંધર ! જો સ્વપ્ન સદા ટકી રહે તો, માનવપાત્રોના દૈનિક જીવનમાં કદી સ્થિરતા સંભવી ન શકે, અહીં

જ આપણે કુદરતને માનવી પડશે મારો અને તારો સંબંધ આ જ બાંધો છું માનવે. પ્રેમને અને સંબંધને અમર માની ભૂલ કરી બેમતો માં, પ્રેમ અતિ ચંચળ છે. સરિતાની જેમ અચાનક જમીન અને પહોડોને સ્પર્શ્યામણ્યા બનાવે છે, અને ભેતભેતમાં એ જ સરિતા સમુદ્રમાં લીન થઈ જાય છે.

નંધર : જીવનમાં દુઃક સમયની શાંતિ એ જ પરમ શાંતિ છે શાંતિની અવિચળતા પથ્થ માણસને બહારથી બનાવે છે. જેણે જીવનમાં કડવાશ અને પ્રેમની વૃદ્ધિ આશાઓના થા નથી ઝીંમ્યા એણે જીવનની મોજ પથ્થ શી મહાલી છે ?

સ્વપ્નમૂર્તિ : પ્રેમના વિરહ અને વિયોગમાં જ માનવીઓ જીવનત કદાએ પહોંચ્યા છે, એ શું કેમ જૂની ભય છે ? પ્રેમના વિયોગમાં કવિઓએ ભવ્ય કાવ્યોનું સર્જન કર્યું છે, કલાકારોએ એની સર્જનકૃતિઓમાં દિવ્યતા અને મહાન તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ તત્ત્વજ્ઞાનનું રહસ્ય પ્રાપ્ત કર્યું છે. આ ખ્યાલને શું જરાયે ભૂલીશ નહિ. અને માનવ પાત્રોના જીવનમાં અવિચળ રોશની પથ્થ આત્માને લક્ષી નાખે છે. પ્રેમ અને રોહની અવિચળ રોશનીથી જન ગિયાઓ પ્રાણપાંથુ કરે છે : ત્યાં જ્ઞાનની જિજ્ઞાસ છે એનું તને નથી બાસતું ?

વિયોગના અસીમ અધકારમાં જે માનવ આત્મા સાચો પ્રકાશ મેળવી વધુ ને વધુ ઉચ્ચ કદાએ પહોંચે છે. હવે જ વિચારી જો નંધર ! પ્રેમની ભવ્ય દિલસૂરીના અંજનમ પ્રેમની અવિચળ જ્યોતમાં છે કે, પ્રેમના વિરહ અધકારમાં છે ?

નંધર : સ્વપ્નમૂર્તિ ? તારું કથન તદ્દન સત્ય છે પરંતુ વિયોગની નવાજા સહન કરવી ઘણું કઠિન છે. માનવ મહાનતા એજવરા સ્થન કરે તે પહેલાં તે તેમાં ભરખીજૂત થઈ જાય એવું શું ?

સ્વપ્નમૂર્તિ : હા, ત્યાં જ માનવની કમોટી છે. શુદ્ધિ અને જ્ઞાનની આવસ્થકતાવાળો માનવ વિરહની જવાબમાં ભરખીજૂત થતો જરૂર અટકે છે. અને અટકે છે એટલું જ નહિ, પથ્થ વિરહની લાગણી

ઝોગાંધી અનેક તરવપૂર્ણ રહેલો. મેળની પોતાને અને સમાજને કંઈક ઉત્તમ વસ્તુ અર્પણ કરે છે. આજી વિરહ જવાળામાં ભરમ થતાં આત્મઝો પતંગિયા સમાન જ હોય છે.

નશ્વર : સ્વપ્નમૂર્તિ ! તારી હકીકત ખરેખર મારા હૃદયને ઘણી આધાસનરૂપ છે. છતાં પણ દુઃખ અસહ્ય થાય છે. તારો અને મારો સંબંધ સ્વપ્નવત્ બનશે. એ સ્વપ્નની સ્મૃતિએ આખરે મારે મન જીવનમાં ભૂતકાળ જ બની રહેશે. ભૂતકાળના આ મીઠાં સ્મરણો જીવનમાં શું સાંતિ આપશે ? તારા વિયોગનો સમય તો અત્યારે જ હૃદયમાં દેવા-હલ ઉત્પન્ન કરે છે ! ત્યારે આ સ્મરણો ભૂતકાળમાં શી સ્થિતિ ઉત્પન્ન કરશે ?

સ્વપ્નમૂર્તિ : [મોઠા ઉપર હાથની રેખાઓ દોરતી] હા ! હા ! હા !...તારી માન્યતા કંઈક અંશે સાચી, પરંતુ અનેકગણી ભૂલભરેલી પણ છે.

અલગત, પ્રેમના વિયોગનો સમય તને અત્યંત વ્યસ્ત કરશે જ, એ દુઃખ પ્રસંગ ઘણો અસહ્ય થઈ પડશે. પણ સાથે સાથે એક વાત કહું. ઘણે ભાગે માનવ પાત્રોની સ્વપ્ન-સ્મૃતિએ ભૂતકાળમાં ઘણી તેજસ્વી બનવા સંભવ રહે છે. સ્મૃતિએના ભૂતકાળના ઇતિ-હાસોમાંથી અનેક ધીળાઓને પ્રેરણા મળે છે, જે માનવ પ્રેમના વિરહમાં સર્જન કરવા શક્તિશાળી બને તો જ. પણ જો એ જ વિરહમાં પોતે ભરમ થતાં જાય તો એના મિવાય કદોહી સ્થિતિ આ જગતમાં બીજી કોઈ નથી.

નશ્વર : ખરી વાત છે. સ્વપ્નમૂર્તિ ! પ્રેમને વિસ્મરણ કરવાની તારી કિમ્મત્તી અજ્ઞ છે. પરંતુ તને હમણાં જ જોઈ છું તે થોડી જ ક્ષણો પછી ભૂતકાળમાં પરિણમશે. તારા મિલનની મીઠી યાદ એક સ્વપ્નની પણ સ્વપ્ન ઘટના બની જશે. એ અપાર વેદના જીવનનું હીર વૃક્ષી લેશે. જીવનકલ્પોની મહાન આશાઓ તારી સ્વપ્નેષ્ટિમાં અલોપ થશે. તારાં અદસ્ય થતાંની સાથે જ જીવન શુષ્ક અને ચેતનહીન થશે એનું શું ? સ્વપ્નમૂર્તિ ! તું સ્વપ્ન ન બને એ આખરી વિનંતી કરું છું. તને નિરંતર જોવામાં જ સાર્થક થઈ શકે.

સ્વપ્નમૂર્તિ : તારા હૃદયની સ્થિતિ હું કદાપી શકું છું નશ્વર ! પરંતુ સ્વપ્ન તરીકે. મારે મારી

કરજ બળવની જ-જોઈએ. હવે તો આપણા વચ્ચે કુદરતી જળો કાર્ય પ્રેરિત બનશે. માનવશક્તિ અહીં મર્યાદિત બને છે. સ્વપ્ન તરીકે હું અવિચળ કેમ રહી શકું ! તું જ વિચાર કર ને ? આપણા મિલનની મીઠી યાદ તને વધુ સુખી કરશે. સ્વપ્નને અવિચળ બોતાં નશ્વર ! તું જ કંટાળી જઈશ. ખરી વાત એ છે કે ચાનવસ્વપ્ન કદી અવિચળ રહ્યું છે ? સ્વપ્ન અદસ્ય થતાં તને અસહ્ય વેદના ઉદ્ભવશે, પણ આખર તને એમાં જ ચીર શાંતિ પ્રાપ્ત થશે. પ્રેમનું વિસ્મરણ એ ખરું બોતાં વિસ્મરણ નથી, પણ એ તારા હૃદયને સદા પ્રભવલિત રાખનાર એક મહાન શક્તિ છે. જેના વડે તું હંમેશાં આપણા મિલનને વધુ ને વધુ નજીક પહોંચતો જઈશ. જેને તું અત્યારે સ્વપ્ન તરીકે જુએ છે એને જ આખરે પરમ રીતે પ્રાપ્ત કરી શકીશ.

નશ્વર ! જો હવે આપણી પાસે વધુ સમય નથી. સ્વપ્નની પૂર્ણતાનો સમય નજીક આવતો જણાય છે. હવે તું આંખો ઉઘાડ, જો સામે દેખાતા હિમચિખરો રજનીના રાગ પાલવમાંથી ચળકાટ મારતાં ડોકિયાં કરવાની શરૂઆત કરે છે. અવિચળ મુવનો ચળકાટ પણ મિરિરજ હિમાદ્રિની પાછળ ઊતરતો જાય છે. લાંબા પામના વૃક્ષો પણ પ્રાતઃ સ્મરણીય સંગીતના ચરો હવાની સાથે કાંઠવાની શરૂઆત કરે છે. નશ્વર ! જો ! જો ! નંદાદેવી અને બદ્રિના શિખરપ્રાસાદો તો આ ચળકતા દેખાયા. મારું હૃદય પણ કૂંચે છે. નશ્વર ! તું એમ માનીશ નહિ કે, મારા અદસ્ય થવામાં મને મળ છે, તારા હૃદયની સ્થિતિ કરતાં મેં મારી અનેક ગણી વધુ કદોહી થતી જાય છે. ફરી એક આખરી વાત કહી દઈ છું. જુલીશ નહિ નશ્વર ! પ્રેમની પરાકાષ્ટાનો અંત અને જીવન રંગભૂમિમાં પ્રવેશતા માનવ પાત્રોના પ્રેમની ભવ્ય ફિલસૂફીનો રહસ્યમય અંત આખરી કરુણ વિયોગ છે. આવ નશ્વર ! પુનઃ અંતનું મિલન થડકતા હૃદયોને વધુ સાંત્વન પમાડશે.

[બંને અત્યુદારાઓ વહાલી ખૂબ મોટે છે. પ્રેમનો દુઃખદ અંત વિયોગમાં પરિણમે છે. સ્વપ્નની રાશની હિમચિખરોને પ્રગ્વલિત કરતાં જોઈ, સ્વપ્નમૂર્તિ અદસ્ય થાય છે. નશ્વરની આંખ ઉઘડતા પુનઃ આંખે અંધારા આવે છે. જાણે જીવનમાં નિશાનું કાવ્ય સર્જવા લાગ્યું.]

પ્રકરણ ૧૨ મું
[ગતાંકથી પૂરું]

મરાઠા અને અંગ્રેજ *

ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ ઇ. સ. ૧૬૦૦ થી ૧૮૦૦ વર્ષ તના બસો વર્ષમાં જેવડું રાજ્ય મેળવ્યું તેવડું રાજ્ય મરાઠાઓએ ઇ. સ. ૧૭૨૦ થી ૧૭૬૦ સુધીના આઠામ વર્ષમાં જ મેળવ્યું. અને એ તે પછીના આઠાસ વર્ષમાં કરી જ નોંધપાત્ર સિદ્ધિ સિવાય ખોઈ નાખ્યું. સામે પક્ષે અંગ્રેજોનું રાજ્ય ત્યાર પછી દોઢમે વર્ષ આશુ અને એણે અનેક મહત્વની સિદ્ધિઓ હાંસલ કરી. નદીમાં મોડું પૂર આવે છે, ત્યારે નદીનું પાણી આજુબાજુના ચાર પાંચ ગાઢ સુધી ફરી વળે છે. પણ પછી એ પાણી ઓછું થતાં થતાં આખરે ઉનાળામાં નદીના પટમાં પાણીનું ટીપું સરખું ચ રહેતું નથી. એના જેવી રીતિ મરાઠા રાજ્યની થઈ.

બન્ને વચ્ચેના આટલા મોટા તફાવતનું કારણ શું ?

હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજો વિજયી થયા તે માત્ર મરાઠાઓના દોષોને કારણે નહિ જ પણ સાથેસાથે એમના કેટલામ સદૃશ્યોને કારણે કાબ્યા હતા એ આપણે જાણવું જોઈએ નહિ. જેવી રીતે મરાઠાઓ દિલ્હીના બાદશાહની નોકરી કરતાં કરતાં સત્તાધીશ થયા તે રીતે અંગ્રેજોએ વેપાર ખેડતા ખેડતા રાજ્ય પેઢા કપ્યું. વેપાર વધારવા માટે રાજ્ય એ સારું સાધન છે, એ એમને સમજતા એમણે રાજ્ય મેળવવાનો ઉદ્દેશ શરૂ કર્યો.

આ કામ માટે એમને પરિસ્થિતિ બહુ જ પ્રતિફળ હતી. ઈંગ્લેંડ હિંદુસ્તાનથી હજારો માઈલ દૂર, સમુદ્ર માર્ગે આવવાનું. વરાળ, વીજળી જેવાં ઝડપી સાધનો નહિ. રસ્તામાં હરીફ યુરોપીયન સત્તાઓના ડર. હિંદમાં યુસલમાનો અને મરાઠાઓ જેવા જંગમ શત્રુઓ અને એમને ફેચ લોકો જેવા યુરોપીયન

લોકોની પૂરી મદદ. આવી વિષમ પરિસ્થિતિ હોવા છતાં ય ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના ઝાડના મૂળ એક વાર આ દેશમાં જે રાખાયાં તેનાથી કાળાંતરે આખા હિંદુસ્તાનના રાજ રાજવાડાની સત્તાની પ્રચંડ મનારતાં જાંધી પડી જાનીનદોરત થઈ ગઈ.

આપણા દેશ ઉપર ગમે તે પરદેશી પ્રભુ સ્વારી કરે પણ આપણી આમસંરથા, ધર્મભાવના, રીત-રિવાજ, વારસા અને વતનના હક એમાં ન્યાં સુધી કોઈ રાજકર્તા અચ્ચપ્રવેશ ન કરે ત્યાં સુધી એ લોક કોણ છે, શા માટે આવ્યા છે અને શું કરે છે એને માટે આપણે નાહકની મગજમારી કરતા નથી.

આપણામાં અંગ્રેજોનું રાજ્ય સ્થિર થયા પછી જ સ્વદેશાભિમાનની ભાવનાએ દેખા દીધી. એના અભાવને કારણે જ પેશવાના લશ્કરમાં જેટલી વધા-દારીથી ચરણોએ રાજ્યના શત્રુઓની સામે લડતા હતા, તેટલી જ વધાદારીથી હજારો મરાઠા સિલિ-દારો, સેનિકો ને સરદારો નિઝામ અને હૈદરના લશ્કરમાં રહી પેશ્વા સામે લડતા હતા ! અંગ્રેજોની મુબાઇ ખાતેની પાયદળ પથરો પથુ મરાઠાઓની જ બનેલી હતી.

શાહુના સમયમાં રાજ્યના બે ભાગ થયા એટલે સિવાજીથી શાહુના સમય સુધી દેખાદેતા રાજ્યાભિમાનના બે ટુકડા થઈ ગયા. તે પછી પેશ્વા, ભોંસલે, ગાયકવાડ, આંગ્રે, પ્રતિનિધિ. સમીવ, કોલ્હાપુરકર વગેરે સરથાનો થયાં. એ સરથાનોમાંથી વળી શિદે, હોલકર, પટવર્ધન, રાસ્તે વગેરે પટાયતો થયા. એટલે ઉપર કહેલા રાજ્યાભિમાનના બારીક બારીક ટુકડા થઈ છેવટે અદૃશ્ય થઈ ગયું.

એનાથી જલદી રીતે કેહ અકબર જહાંગીરના વખતથી અંગ્રેજોનું દેશાભિમાન કેવું ઊંચતું જાગતું હતું એના અનેક દાખલા છતિહાસ પ્રસિદ્ધ છે. મિરજાપુરના મૃત્યુપુત્રોલીલે કલાકાવને મળેલી બક્ષીમની રકમ એણે પોતાના દેશના લશ્કરી અમલદારોના ઉપયોગ માટે વાપરી નાખી. ન્યારે ખરડાના વિજય

પછી સુલેહની શરતો નક્કી કરતી વખતે નિઝામે નાના ફગનીસને ત્રીસ હજાર રૂપિયાની આવકનું ગામ બક્ષીસ આપ્યું જે એણે પોતાના ખાનગી કિષયોમાં માટે ખુશીથી સ્વીકાર્યું.

પાંચ પચ્ચીસ જણ બેગાથદને કોઈ સાર્વજનિક સંસ્થા સરસ રીતે ચલાવતાં આપણને આવડતું નથી. મતભેદ, પક્ષાપક્ષી અને માત્રામારી કરીને આપણે છુટા પડીએ છીએ અને કામ કામને ઠેકાણું રહી જાય છે. સરાહાઓના આખા યે ઇતિહાસમાં શિયાળથી બીજા બાજુરણ સુધી આપણને આ હકીકત વારંવાર જોવાની મળે છે.

આપણા તંત્રો, પાશ્વરો પ્રમાણે સંસ્થાપ્રધાન નથી હોતાં પણ વ્યક્તિપ્રધાન હોય છે. એક જ ખરાબ માણસ સારામાં સારી પરંપરાને પીંખી નાખે છે. સંભાળ ગાદી ઉપર આવ્યો અને શિવાઈનો ત્રીસ વર્ષનો અખંડ પુરુષાર્થ ધૂળધણી થઈ ગયો.

ઇસ્ત ઇન્ડિયા કંપની જેવી સંસ્થામાં સત્તા નાકાચક માણસોના હાથમાં જતી નહિ. અને કદાચ જન્ય તોપણ એ માણસ સંસ્થાના કામકામકામથી ચોમેરથી બંધાએલો હોવાથી સંભાળ, રાધાળા કે બાજુરણની પેઠે સ્વચ્છંદથી મહાલી શકે નહિ. પેશાનું રાજ્યતંત્ર અવ્યવસ્થિત અને વ્યક્તિપ્રધાન હતું, જ્યારે ઇસ્ત ઇન્ડિયા કંપનીનું રાજ્યતંત્ર સુવ્યવસ્થિત અને સંસ્થાપ્રધાન હતું.

મરાઠી રાજ્યમાં વારંવાર ટંટાળખેડા થવાનું એક કારણ એ હતું કે રાજકીય સંબંધની મિલકત પછી એ મિલકત એક પટેલની હો કે સરદારની જગીર હો એમાં કોનો વારસાહક પહેલે એનો કોઈ નિશ્ચય નહોતો. છુદ્દ છત્રપતિનું સિંહાસન પણ આ અશાશ્વતતાના સંકટમાંથી મુક્ત નહોતું. જેના કાઠખાલમાં વધારે જોર તે વડીલોની મિલકત ભોગવે. સરકાર પહેલાં યોગ્ય માણસની પસંદગી કરે પણ એનો બાઈ આપીને જો વધારે નબરણું આપે તો એ હક એને મળે ! આપણે ત્યાં ઠેક

મહારાવ ગાયકવાડના વખત સુધી આવો પેશાખ ન્યાય ચાલતો. મહારાવ સવારના પહોરમાં પાટ ઉપર બેસે. એમની આગળ વાદી પ્રતિવાદી બંનેમાંથી જે રૂપિયાની મોટી દગલી કરી શકે તેની તરફેણમાં ન્યાય ચૂકવાય !

જેવું ન્યાયનું અધિર તેવું જ લોકરી અને જનસુરતી અધિર.

હિંદુઓ કરતાં મુસલમાનો અને ખ્રીસ્તીઓ તોપખાનાની બાળતમાં હોશિયાર હતા. તોપના જોરથી યુરોપીયનોએ આપણા દેશમાં આશ્ચર્યકારક પરિણામો મેળવ્યાં હતાં. એ પરિણામો નજરો-નજર ભેંચા છતાં હૃદયસ્ત હિંદુઓ તો સોળગી સદીમાં એમને કીરંગીઓએ જે એકડો છુંડાવ્યો હતો, તે જ એકડો છુંડાયે જતા હતા. ખીછ બાણ્ય ફેંચો અને અંગ્રેજો પોતાના તોપખાનામાં ઉત્તરોત્તર સુધારા વધારા કર્યે જતા હતા. વિજયગઢ, માલવણ, આપ્પી, સિંગગઢ, પુરંદર, રાયગઢ અને પાસોટા જેવા કિલ્લા એક પછી એક પડયા. પણ તોપખાનાની મદદથી કિલ્લા કબ્જ રીતે જતવાવા તે મરાઠા ન શીખ્યા તે ન જ શીખ્યા, પુના અને મીરજમાં તોપોનાં અને દારૂગોળાના કારખાના પણ હતાં, છતાં ય અંગ્રેજ તોપ ખરીદવી સરતી પડતી એટલા માટે પેશવા સરકાર દેશી કારીગરને ઉત્તેજન આપતી નહોતી !

પાનસેએ ક્યારેક તોપ ફોડી ફોડે, એ લાયકાતના જોર પર એમના વંશ વારસો છેક પેશવાઈના અંત સુધી તોપખાનાના દારૂગા તરીકે કામ કરતા. એમની આવકતમાં કેટલો વધારો થતાડો થયો એ તપસવાની કાંઈને કુરસક નહોતી !

વળા મરાઠી તોપોનો મોટો હલેલો આવવાની કાંઈને ઝાંખી થીક પણ નહોતી. કારણ કે સૌથી પહેલાં દારૂગાની છીણી નજર દારૂગોળાના ખર્ચ તરફ રહેતી. વળા તોપના ખેડ જહાર કરવાથી તોપ કદાચ બગડી જાય કે ફૂટી જાય તો ? એટલે પુરાણી તોપ અને દારૂગોળાની તાણ એ બે બેમાં થાય પછી પૂછવાનું શું રહ્યું ?

ફોનને મોરચો એકાદ કિલો સામે ગોઠવાય, એટલે મોરચામાંના ગોલ્ડન, એકાદ વાર તોપ ફોડીને પાછો દારૂગોળો ભરે, પછી ચલમ પીએ, કલાક બે કલાક ગામગપાટા ચલાવે, પછી અહીં તહીં આંટા મારે, પછી તોપમાં ભરેલો બહાર ફોડી, ફરી પાછો બહાર ભરે, વળી પાછાં ચલમ, ગપ્પા, પાનસોપારી વગેરે ચાલે, આ પ્રમાણે સાંજ સુધીમાં પાંચ દસ બહાર ફોડી, તોપ એને ઠેકણે પહોંચતી કરી એટલે ખેલ ખલાસ !

આ વર્ણન અંગ્રેજ પ્રેક્ષકોનું હોવા છતાં એમાં અતિશયોક્તિ બિલકુલ નથી. પેશાના જમાનાનું જૂનું સાહિત્ય તપાસતાં આપણી નજર સામે આવું જ ચિત્ર ખુબં થાય છે.

૪. સ ૧૭૭૪ થી ૧૭૮૧ સુધીના છ વર્ષમાં, મરાઠાઓ અને અંગ્રેજો વચ્ચે ચાલેલા વિગ્રહમાં, પાનસેએ પાંચ દસ વખત તોપમારો ચલાવ્યો હોય તો બહુ થયું. હરિપત તાત્કાલી પદ્ધતિ પાનસે કરતાં પણ વધુ ફરકસરવાળી હતી. એ મહેરબાન દૂર ગોળા ફેંકનાર મોટી તોપ લઇ દોઢ બે ગાઉ દૂરથી અંગ્રેજ લશ્કર પર મારો ચલાવતા. એમાં ગણતરી એ હતી કે જો સહબાગ્યે ટોપીવાળાને ગોળા લાગીને એમના સો બસો માથુસો ખલાસ થઇ ગયા તો ઠીક છે, નહીં તો તેઓ મોઢામોઢ આવી નબ એ પહેલાં જ પોતાની તોપ સર્વિસ-લામન રાખીને પલાયન કરી જવાની પૂરતી સગવડ તો ખરી જ !

કોઇ એમ વાંધો કાઢે કે આ વર્ણન દોલતરાવ સિંદેની ફોનને લાગુ પડતું નથી, કારણ કે એનું તોપખાતું અંગ્રેજોના મુકાબલે કરી ચકે એવું હતું, એમ ખુદ અંગ્રેજ લેખકોએ કબૂલ કર્યું છે. પણ એટલા ઉપરથી આપણે એવા જમમાં ના પડવું જોઇએ કે આપણા દેશી લાઈઓ^૧ તોપખાનાના વહીવટમાં અંગ્રેજો નેટલા હોશિયાર હતા. સિંદેના તોપખાનામાં સઘળો વહીવટ અંગ્રેજ અને ફ્રેંચ અમલદારો કરતા હતા તેથી વૉન હેરિટ કે આગાહી

કરેલી કે મરાઠાઓએ અખત્યાર કરેલી યુરોપીયન મુદ્દપદ્ધતિ જ મરાઠાઓનો નાશ કરશે. અને આખરે થયું પણ તેમજ. એના પરદેશી અમલદારોમાંથી ઘણા અણીને વખતે અંગ્રેજો સાથે જઈને મળી ગયા, અને મરાઠાઓએ ઘણી મહેનતે તૈયાર કરા-વેલાં મુદ્દસામગ્રીનાં કારખાનાં બહુ ઓછી મહેનતે અંગ્રેજોના હાથમાં આવી પડ્યાં.

પેશાના લશ્કર જેવું જ અંધર એમના સરંજામ-દારોના લશ્કરમાં.

એમના લશ્કરની ગણતરીનું વર્ણન કોઈ દહા-ખોરે કર્યું છે કે, માથુસના બે અને થોડાના ચાર એ રીતે છ પગનો સરવાળો થયો, એટલે લશ્કરમાં નામ દાખલ થઇ જવાનું, ગણતરી કારકુની મૂડી દાખી, એટલે થોડું દસ રૂપિયાનું હોય કે વીસ રૂપિયાનું હોય, સ્વાર તરીકે નામ લખાવનાર લશ્કર-નો બીસ્તી હોય કે બાડખુંજો હોય એની એ શા માટે તપાસ કરે ? થોડો એટલે થોડો અને સ્વાર એટલે સ્વાર ! આ ખીચડીખાઉ લશ્કરનો, રોજની હાજરી પૂર્ણ સિવાય બીજો કંઈ ખાસ ઉપયોગ નહોતો. આ વર્ણન મસ્કરીનું હોય તો ય વસ્તુસ્થિતિ એનાથી બહુ બિન્ન નહોતી.

આવડા મોટા લશ્કરમાં, અંગ્રેજોનાં લશ્કરો મારી હડાવવાં, એમની પલટણ કાપી કાઢવી, કે એમની તોપો કબજે કરવી એવી મહત્વાકાંક્ષા કોઈક જ સરદારને હતી. બાકીના સૌ કોઈ પોતાના થોડા-માથુસ કેમ બચે એની જ ગણતરી કરતા. મોટા માધવરાવના મરણ પછી રાજ્યમાં અવ્યવસ્થા થઇ, જ્યાં ત્યાં દંગા બહુચા, મહેસૂલ આવતું અટકી ગયું. અને લશ્કરો તો નબાવવા જોઇએ. આવી વિપત્તિમાં સંરંજામી સરદારોને કંઈ સૂઝતું નહોતું. દરેક સરંજામી સરદાર અંગ્રેજો સામે લડતાં વિચાર કરતો કે ‘હું’ અંગ્રેજોના લશ્કરને મારી હડાવીશ કે મારે પોછોહક કરવી પડશે, એ બેમાંથી ગમે તે એક થાય તો પણ એક કલાકના ખેલમાં મારાં પાંચસો થોડાં નબ એવું શું ? પાંચસો થોડાની કિંમત ત્રણ

લાખ રૂપિયા. એક કલાકના જીવારમાં હું ત્રણ લાખ રૂપિયા ગુમાવી દઉં તો સરકાર મને કાંઈ શિરપાવ આપવાની નથી. સરકાર પોતે જ ભૂખડીખારણ છે ત્યાં એ મને શું આપશે. માટે સૌથી સારો રસ્તો 'રૂઝ સમાવીને લડવાનો' છે. મરાઠાઓના આર્થિક અધોરૂઢને કારણે એમના ક્ષત્રતેજનો આટલી બધી હાલે લોપ થયો હતો !

મરાઠાઓ સાથે પહેલું યુદ્ધ શરૂ થયા પછી, ૭ વાર મહિનાની અંદર જ અંગ્રેજોએ જીતી લખાણ કર્યાં છે, એમાં મરાઠાઓનું રાજ્ય કેટલું, એમની ફોજ કેટલી, એમના આર્થિક વહીવટની પદ્ધતિ કેવી, હથપાત, પેશ્વા, ભોસલે, ગાયકવાડ, શિંદે, હોલકર એમાંથી દરેકનું મહત્ત્વ કેટલું, એમના એક બીજા સાથેના સંબંધો, એમના રાગદ્રેષો, એમને અનુકૂળ કરવાના રસ્તાઓ વગેરે બધી બાબતો વિષે આપણને વિગતવાર માહિતી મળી આવે છે, તે વખતે દેશમાં મિશનરીઓનો ખંડુ ફેલાવો નહોતો પણ અંગ્રેજ વેપારીઓ તો ઠેર ઠેર ફરતા અને એમના પ્રવાસ-વણીનામાં પોતે જ પ્રાંતમાં ફર્યા હોય ત્યાંના સહર, કિલ્લા, રસ્તા, લોકોના રીતરિવાજો ધાર્મિક અને લૌકિક વહેમો, રથાનિક રાજકીય માહિતી વગેરે ઘણી ઝીણી વિગતો લખી રાખતા આ વિગતો કંપની સરકારને બહુ જ ઉપયોગી થઈ પડતી.

ઈ. સ. ૧૮૦૩ની સાલમાં નોકસનામે એક અંગ્રેજ મૈસૂરથી પુના જતો હતો. એણે રસ્તામાં મીરજ યુકામે થોડો વખત ઉતારો કર્યો હતો. એ થોડા વખતમાં પણ એણે મીરજના જાગીરદાર પર પત્ર લખ્યો કે 'તમને જાગીર કેાણે ક્યારે આપી, તેનું ઉત્પન્ન કેટલું છે, તમારા કુટુંબના માણસોએ પેશવા સરકારની શી શી નોકરી કરી આ બધી બાબતની મને વિગતો આપશો તો હું આપનો આભારી થઈશ'

આવા ચોક્કસ સ્વભાવના અંગ્રેજોને એ મરાઠાઓને લડવાનો વારો આવ્યો, ત્યારે એમને પોતાના શત્રુઓ વિષે કશી જ માહિતી ના મળે ! એ

લોકોનો મૂળ દેશ ક્યો, એ અહીં શા માટે આવ્યા, એમણે અહીં પોતાની સંસ્કૃતિ શી રીતે રોપી, આપણા પેટમાં પેસી એમણે કેવી રીતે પગ પહોળા કર્યા, એમની રાજ્યવ્યવસ્થા, સૈન્ય વ્યવસ્થા, સમાજ વ્યવસ્થા અને અર્થ વ્યવસ્થા કેવી છે, એ જાણવાની મરાઠાઓને આવડત જરૂર હોવા છતાં, મરાઠાઓ આ મહત્ત્વની હકીકતો વિષે મોટે ભાગે અધારામાં જ રહ્યાં. આ બધામાં અપવાદ એક માત્ર નાના ફરનવીસનો હતો. એણે અંગ્રેજો માટે જો થોડી ઘણી માહિતી એકઠી કરેલી તે વિગતવાર અને સુધાસર હતી. બાકી બીજા બધા આરામથી ઊંઘતા હતા. સાલ-બાકીની સંધિથી પેશવાના અંત સુધીમાં અંગ્રેજો અને મરાઠાઓ વચ્ચેના વિગતોમાં મરાઠાઓ પાસે અંગ્રેજોની એકઠે બાતથી ના મળે. મરાઠાઓની અંદર અંદરની ખટપટોથી માંડીને ફોજોની હિલચાલ સુધીની બધી બાતથી અંગ્રેજો પાસે ખરી, પણ અંગ્રેજોની દ્રષ્ટી જ બાતથી મરાઠાઓ પાસે નહિ. અંગ્રેજોના ઘરનો એક પથ્થુ જાણીએ મરાઠાઓને કહી મળ્યો જ નહિ, એનાથી મોટું આશ્ચર્ય વળી કયું હોઈ શકે ?

આ હોપ એકલા મરાઠાઓનો હતો એમ નથી. મુસલમાનો સામેના યુદ્ધબંધમાં હિંદુઓએ આવી ને આવી બેવફરી કામચ જતાયી છે. અને અઢારમી સદીમાં તો મુસલમાનો પણ હિંદુ જોવા જ બઠે એમનાથી વિશેષ પ્રમાદી થઈ ગયા હતા.

સિંધ છત્તત પહેલાં ત્યાં ગબેલા એક અંગ્રેજ અમલદારનો અનુભવ હું 'ઈસ્લામી કાન્તિ'ના પ્રકરણમાં આપી ગયો છું.

દેશાભિમાનનો અભાવ, સામુદાયિક રીતે કાર્ય કરવાની અશક્તિ, આંધળો સ્વાર્થ, અતિરામ પ્રમાદ, દીર્ઘદષ્ટિનું દેવાળું, અને રૂઢિચુસ્ત માનસ એ બધાં હુણ્ણોને કારણે મરાઠાઓની રાજ્યલક્ષી એમનાથી રીસાઇને આવી ગઇ.

અંગ્રેજોએ પુના સત્તારા કેમ છતાં, અને મરાઠાઓ મુઘલ મદાસ કેમ ના લઈ શક્યા, એનાં

કેટલાંક કારણો વિષે આપણે ટુંકમાં વિચાર કર્યો. હવે આપણે સ્વરાજના એક મોટામાં મોટા લાભ તરફ નજર નાખીએ.

સ્વરાજને સૌથી મોટા લાભ એ છે કે એનાથી વ્યક્તિને અને પ્રજાને પોતાની શક્તિઓનો વિકાસ કરવાની વધુમા વધુ તક મળે છે. નેપોલીયન કહેતો કે તક સિવાય શક્તિના કરો જ અર્થ નથી. આ અભિપ્રાયમાં વધુ સત્ય છે. પરિણામવાદી જગનમાં માણસ કરતાં પ્રસંગની કિંમત દસગણી અંકાય છે.

મરાઠાઓનો અમલ ગમે એટલો ખરાબ હોય તો પણ એણે મરાઠાઓને આગળ વધવાની તક આપી એ એનો સૌથી મોટો સદ્ગુણ હતો.

દરેક અમેરીકન નાગરિક 'હું' અમેરીકાનો પ્રમુખ થઈશ' એવી જે મહત્વાકાંક્ષા ધરાવી શકે છે, તેવી જ મહત્વાકાંક્ષા સ્વરાજના કાળમાં મરાઠાઓ ધરાવી શકતા. પ્રથમ પંક્તિના થોડા કે ચુલ્હી થવાની સૌને એ જમાનો સરખી તક આપતો હતો.

શિવાજીએ પોતાના પિતાની આજ્ઞાને અનાદર કરી, પોતાના જમાનાના લોકમતથી વિરુદ્ધ જઈ, ઓગણીસ વરસની ઉંમરે તોરણુનો કિલ્લો જીત્યો. અને એ પોતાના પુરુષાર્થથી જ ભરજીવાનીમાં ભગીરદારના પુત્રમાંથી જન્મપતિ થયો. સંભાળ આડ વર્ષની ઉંમરે પોતાના બાપ સાથે દિલ્હી ગયો, અનેક સંકટો વેઠ્યાં, અને પચીસ વર્ષની ઉંમરે એણે થોડાની કીર્તિ સંપાદન કરી. રાજાસાહેબે માથે તો સંભાળ કરતાં ય ધણું વીલુ અને એ બધી લીલીસડામાંથી પસાર થઈ એણે મરાઠાઓનો ભગવો ઝડો નમવા દીધો નહિ.

રાણેજી શિંદે એક જ પેઢીમાં જોડા ઉપાડનાર હજીરિયામાંથી પોણા કરોડ રૂપિયાની સંપત્તિ એકઠી કરી શક્યો, અને દિલ્હીના બાદશાહના દરબારમાં પેશ્વાના જમીન તરીકે સ્વીકારાયો. જે મહારાજાવ હોદ્દકરે બાળપણમાં થેટાં ચાંચી હતા, અને પોતાને હાથે ધાગળી વણી હતી, એણે સાડ લાખની ભગીર અને માળવાની સુબેદારી સંપાદન કરી.

પહેલા બાજરાવે નાનપણથી રાજકારણમાં ઝંપલાવ્યું હતું. નાના સાહેબ ઓગણીસ વર્ષે પેશ્વા થયો અને ચાળીસમે વર્ષે એની કારકિર્દી ખતમ થઈ. મોટા માધવરાવનો તો આયુષ્યનો આખો ય ગ્રંથ સત્તાવીસ વર્ષમાં પૂરો થયો, અને એમાંના અગિયાર વર્ષ તો એણે પેશ્વાઈનો આખો યે ભાર પ્રસંગનીય રીતે સંભાળ્યો. રાણાગાએ પચીસમે વર્ષે દિલ્હી જીતી લઈને ઠેક અટક સુધી મરાઠાઓનો ભગવો ઝડો દરકાવ્યો. સદાશીવરાવે એ જ ઉંમરે રાજકારણમાં ઝંપલાવીને ત્રીસમે વર્ષે ઉડગીરનો વિજય મેળવ્યો, અને એકત્રીસમા વર્ષે પાણીપતમાં ધોર સંભામ મચાવી વીરમતિને પામ્યો. વિશ્વાસરાવ ઓગણીસ વર્ષની ઉંમરે ઉત્તર દિલ્હી પર સ્વારી લઈ ગયો દોલતરાવ શિંદેને તદ્દન નાનપણમાં ગાદી મળી હતી. નાના ફડનવીસ નાનપણમાં જ પેશ્વાનો દીવાન થયો અને એની રાજ્ય નીતિકુશળતાના ખુદ અંગેએ વખાણ કર્યા છે. આ બધા મહાન મરાઠા નેતાઓ કઈ 'રઠૂલ ઓદ પોલીટીક્સ'માં પોતાના સમશેરબાજ અને મુલ્તસદીગીરીના પાઠ બજાવ્યા ગયા હતા ? કામ કામને શીખવે એ ન્યાયે જીવનની મહાન પાઠશાળામાં એમણે પોતાની આવડત હાથ કરી હતી.

સત્તરમી અને અઠારમી સદીમાં મરાઠાસાહીની બોહોબલાલીમાં ઓછામાં ઓછા સો શક્તિશાળી માણસો બહાર પડ્યા હતા. ઓગણીસમી સદીમાં કેટલા મરાઠાઓએ નામ કાઢ્યું ?

અને આપણા જમાનામાં, ગાંધીજી, જવાહર અને સરદારને માથે પળીયાં આવ્યાં, ત્યારે એમના હાથમાં માંડમાડ સત્તા આવી, અને એ સ્થિર થાય એ પહેલાં જ આપણા નેતાઓએ એક પછી એક ચાલવા માંડ્યું !

સ્વાતંત્ર અને શુભામી વચ્ચેનો આ તફાવત ! બીજી હિંદુ પ્રતિકાન્તિનાં પરિણામો પણ ઇતિહાસે આપેલા આવા મહામૂલા સ્વાનં-વ્યનો હિંદુઓએ કેવાકે ઉપયોગ કર્યો ?

આ બીજા હિંદુ પ્રતિકાન્તિ 'પેશ્વાઈ' અને 'હિંદુવાન પાદશાહી' જેવાં કારસી નામોથી ઓળખાઈ! સુસલમાનોને મન આપી દુનિયા દાગલ કરવામાં અને દાગલ કરવા એ બાજેમાં વહેંચાઈ ગય છે. સુસલમાનોની માતૃભૂમિ અરબસ્તાન ન્યારે બાકીનું આખું જગત એમની યુદ્ધભૂમિ. એમના આ સિદ્ધાંતને આત્મસત્તા કરીને મરાઠાઓએ મહારાષ્ટ્રને માતૃભૂમિ માન્યું, અને બાકીના આખા હિંદુસ્તાનને યુદ્ધભૂમિ ગણ્યું. લડાઈ અને લૂંટફાટમાં કાયમ મચ્યા રહેતા મરાઠાઓએ, રાય કે રંક, હિંદુ કે મુસલમાન, શહેર કે ખંદર, મંદિર કે મસ્જિદ, તે મહેલ કે મકરખા વચ્ચે કશો જ ભેદભાવ રાખ્યા સિવાય, નિષ્પક્ષપાત રીતે લૂંટ મલાવી. આ લૂંટની લાલચથી મરાઠાઓમાં એટલી હદે રાજધર્મનો લોપ થયો કે દુમાણુ, અઠ-બર ને જહાંગીર જેવા વિદેશી ને વિધર્મી શાસકો મેવાડના રાજકુળ સાથે જેટલી ખાનદાનીથી રત્તી, એટલી જ ખાનદાનીથી સ્વદેશી અને સ્વધર્મી મરાઠાઓ મેવાડ નરેશ સાથે વર્તી શક્યા નહિ, અને છેવટે એમના જીવનમર્થા કુંભાકુમારીને વિધવાપાત દારો આત્મવિલોપન કરવું પડ્યું.

આટલી બધી લૂંટફાટ પછી જ મરાઠાઓ આર્થિક રીતે એટલા કંગામ રહ્યા કે પેશ્વા સરકારે કંઈ ટકા જેટલું તો વ્યાજ ભર્યું, અને છેવટે ન્યારે એ વ્યાજ ના બરાબર ત્યારે લેણદારને પુના લૂંટીને લેણું વસૂલ કરવાની પરવાનગી આપવામાં આવી ! મરાઠાઓના આંધેર આંધલ હોજ પ્રજાએ કદી સુખશાંતિ ને સ્વામીના અજવાળાં ના જોયાં, જેતી પાવમાલ ચંદ્ર, ત્રેપારલોચી પડી ભાંગ્યા, લસકરમાં પીંઢારા પેહા અને લલિતકલાઓને નામે ગોડુ મીઠું વળી ગયું.

કંગડી જાહાણેને સ્થળોજન કરાવતા, ધર્મોભિમાની પેશ્વાઓના આર્થતંત્ર્યું સંરક્ષણ પરદેશી અગતદારો, વિદાયતી લેખપત્રું અને ભાદૂતી સુસલમાનોથી કરવામાં આવ્યું ! મહારાષ્ટ્રમાં માતાને બલી આપવાના બકરાઓને મુઝાઓએ લાઈલાહિલ્લા મહમદ સમુદીક્ષાના મુસ્લિમ મંત્રોચ્ચાર સાથે હવાલ કરવા માંડ્યાં ! મંદિર તાજિયા જેવા સ્થળો અને

ગાય કુક્કરની દશાએ પહોંચી !

ઈહિલાસકારો કહે છે કે મરાઠાઓ રાત્રાઓ નહોતા, ચોદાઓ હતા. આ અભિપ્રાય મને બરાબર લાગતો નથી. હિંદુના અને જગતના સુદ્ધવિષયક શાસ્ત્ર અને કળામાં મરાઠાઓનો મૌલિક ફાગો કેટલો ? સુદની બાળતમાં ન્યાં નવસર્જનના પ્રથમ આવીને ઊભો રહ્યો, ત્યાં મરાઠાઓની પ્રતિભા સદંતર નિષ્કળ નીવડી. મરાઠા કાળમાં, શિવાજી જેવા આદર્શ રાજાથી માંડીને નાના કડનવીસ જેવા સમર્થ કારભારી સુધીમાં, અનેક ચોદાઓ, મુસલ્લીઓ, અને આરિચ્છાલ સ્ત્રી પુરુષો પાક્યા હોવા છતાં, પ્રગતિય દ્રષ્ટિએ લેખકો તો મરાઠાઓનો આગોથો ઇતિહાસ એ એક લૂંટારુ ટાળાનો ઇતિહાસ છે. પ્રતાપ અને શિવાજીને આપણા ઇતિહાસમાં અપાતું અતિશય મહત્તર હિંદુઓની પ્રગતિય લઘુશ્રાંતિ અને મુસ્લિમ દેવને કારણે છે. અદારથી સદી લૂંટારાઓની સદી છે. એમાં મરાઠાઓ ને સુસલમાનો, શીખો ને બજરા, પીંઢારાઓ ને અંગ્રેજો એ સૌ કોઈ લૂંટારા હતા. તકાવત માત્ર એટલો હતો કે અંગ્રેજો એ એક ચઢતી સંસ્કૃતિના લૂંટારા હતા, બાકીના બધા પડતી સંસ્કૃતિઓના !

વિદ્વાનો કહે છે કે હિંદુસ્તાનની સંસ્કૃતિ એ સમન્વયની સંસ્કૃતિ છે. સુસલમાનો સાથે પાંચ સદી રહ્યા પછી, હિંદુઓએ એ પ્રજાનાં ધર્મો આપ-લક્ષણો આત્મસત્તા કરી લીધાં, અને હિંદુઓ ને સુસલમાનોના ફૂડણો ને ફોજોના સમન્વયમાંથી પેશ્વાઈ નામની નકલી ગોમલાઈને જન્મ થયો.

મરાઠાઓ, શીખો, જરખૂતો અને જાટોએ એ-બેરથી આક્રમણ કરીને ગોમલાઈની બંધ મારાત પીળી નાખી, પણ એમને બ્યારે સર્જનનું સ્વાતંત્ર્ય મળ્યું ત્યારે એ પ્રજાઓ ગોમલાઈના પડાથો સરળો સઠું થકી નહિ !

ઇતિહાસે હિંદુઓને બીજા વાર આત્મનિર્ભયને અધિકાર આપ્યો. હિંદુઓએ એ અધિકારને ઉપ-યોગ, સાચી ગોમલાઈ તે ક્યામાં અને ખતાવટી ગોમલાઈ રચવામાં કર્યો !

પડતી જતી હિંદુ પ્રજા બીજું કરે પણ શું ?
અડતી પ્રજા સદ્યુજોનો સમન્વય કરે, પડતી પ્રજા
કુચુલોનો

મુસલમાનોની સ્થિતિ તો હિંદુઓ કરતાંય
ખરાબ હતી શાહજહાનના સમયથી અધોગતિ
પામતી એ સમૃદ્ધિ હિંદુ સમૃદ્ધિ કરતાંય જરૂર
જ અડપથી નીચે પડી રહી હતી મુસલમાનોએ
પોતાના કુચુલો ભેગા હિંદુઓના કુચુલો પણ ભેગા
લીધા હતા, પરિણામે એમની સર્જકશક્તિનો પારો
ઉત્તરોત્તર વેગપૂર્વક નીચે જતો રહ્યો હતો

ઠોઢ પણ વ્યક્તિ કે પ્રજાને ઇતિહાસ રસાતલ્ય
એક બહુ જ દૂર અને ઠોઢ શરતે સોંપે છે, અને
એ શરત તે મર્જનની એ શરતને પૂરી પાડવામાં
નિષ્ફળ નીવડતા વ્યક્તિ કે પ્રજાનું રસાતલ્ય ઇતિ
હાસ લપડાક મારીને પાછું ખૂંચવી લે છે !

અદારમી સદીના અતકાગમાં હિંદુતાનની
દશા કેવી હતી ?

દેશમાં ઠોઢ ચિથર શબ્દશાસન નહોતું એમર
લડાઈ, લૂટફાટ અને અધાધૂધી હતી ખેડૂત કમ
ડાતો હતા, ખેતી પાણમાન થઈ હતી ઉઘોગો લૂટતા
હતા વેપાર પરદેશીઓ કબજે કરી રહ્યા હતા
કેળવણી ધાર્મિક અને જૂનઝાણી હતી રેતેસા પછી
મુશોપે કરેલ અહલુન પ્રગતિનું હિંદને જ્ઞાન નહોતું
તેમ તેને એમાં રસ પણ નહોતો સતીની ચિંતાઓ
મળતી હતી માતાઓ પોતાના પેટના બાળકોને
ગાળાજીમાં પધરાવતી હતી, વેદકની અધોગતિ વધતી
જતી હતી સાહિત્ય સંગીત અને કાનાં અમૃત

ઝરા સૂકાઈ ગયા હતા નિર્જનનગરના પતન પછી
હિંદુ સ્થાપત્યની અને તાજમહાલના સર્જન પછી
મુગ્ધિમ સ્થાપત્યની યએલી અધોગતિ એકધારી
ચાતુ હતી હિંદની બે મદાન સમૃદ્ધિઓ હિંદુ
અને મુસ્લિમ સમૃદ્ધિઓની સર્જનશક્તિ અડપથી
થન્યમિડુ તરફ ધસી રહી હતી હિંદના આખા
ઇતિહાસમાં સમૃદ્ધિનો પારો કદી આટલો નીચો
જતો નહોતો ! દુકામાં મધ્યયુગમાં મુશોપ જેવી
જગલી દશામાં હતું તેવી જ જગલી દશામાં
અદારમી સદીના અમન વખતે હિંદ આવી પડ્યું
હતું

આ અધમ અવસ્થામાંથી આપણે ઉદ્ધાર કર-
વાનું બીજું અંગ્રેજોએ ઝડપ્યું !

(આવતે અંકે યાંત્રિક કાન્તિ)

અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૩ પરથી

મે દીપ્તી આપી છે એમ લખાવી શ ૧૦] આપ
વાનું એ કહે છે દીકરાને બતાવતો પણ નથી.
બાળજીવનીથી આપ અપહરણ ન મવાવી લેનાય

કરેલામાં ગામ લગ્ન એક આટળી રહે છે
માસાદિના વેપાર સાથે રાત્રીપરજ બહેનોને ય એ
બગાડે છે અને સમાજમાં સડો નાખે છે પણ
ગામ નોખા એને કમ કહી શકતા નથી એમ અમને
ત્યા ખમર મળેલી

આમ છતાં દારૂગંધી અને રેડિયા પ્રવૃત્તિઓ
પ્રજાની સન્કારિતામાં ઘણો મુધારો કર્યો છે પ્રજા
મુધડ ને મુધરેલી ગતી છે દારૂગંધી જેવું મૂળ
હતું એવો ઘણી ફરિદો નટ થવા માડી

તું ને હું

મે લાખ તરકીબો કરી પણ ના થયો તુજ પર વિજય !
તે એક મીઠા મદ મુસકાને હયાં લાખો હૃદય !

ગેખાદમ આણુવાલા

મુંબઈથી રત્નાગિરિ

હિરિપુરાની મહાસભા પછી અમે ડાકણ ને સહ્યાદ્રિની યાત્રાએ બિપડ્યા... મુંબઈ તો મેં અનેક વાર જોયું હતું પણ સ્ટીમરની મુસાફરી કરી કરી નહોતી. મુંબઈથી રત્નાગિરિ અમે દરિયા વાટે જવાનો નિશ્ચય કર્યો. મુંબઈના ગ્રામમાં અમારી નાનકડી આગળોટ પાણીનાં મોત્ત સાથે બાંધીનીચી થઈ રહી હતી... દરિયાની મુસાફરીમાં બિગડા ને બિલડીઓ સતાવે છે એવું સાંભળ્યું એટલે આદુ ને લીંછુ સાથે રાખ્યાં હતાં, અમારી ટિકિટ તૃત્તક પરની હતી એટલે એક સારી જગ્યા બેઠાં અને એ પથારીઓ લાંબી પાથરી દીધી અને ઓશીકાની જગ્યાએ સામાન મૂક્યો.

ઉનાળાના દિવસો હતા એટલે પાણી પરથી ચાલ્યો આવતો પરત મોકી મધ જેવો લાગતો હતો. અમારી આસપાસ મોટે ભાગે ડાકણી ને ગોવાનીઝ લોકોના ગિરનરા છૂટવા માંડ્યા હતા. અને મુસાફરીએ જતા હતાં પરંતુ તેઓ તો સૌ પોતપોતાને ઘેર જતાં હતાં. છેવટે બપોરે એ વાગે સ્ટીમરે ભૂગણ ગોલાબું ને લંગર બીચકારીયું. પર બપોરે જતાં આતમાની પેટે આગળેટ મુંબઈના ગ્રામોના સમઘ છોડી દરિયામાં આગળ વધવા માંડ્યું. ગોળાદાસ ભાષાએ તો અનેકવાર દરિયાની લાંબી લાંબી સફરો ખેડેલી એટલે તેમને મન આ બધું નવું નહોતું પણ મારે મન તો તદ્દન નવું જ હતું. એટલે હું છેક કાંઠે જઈને ચોગરદમના દરિયને આતુર આંખે નિહાળવા લાગ્યો.

મુંબઈની તાજમહાલ હોટેલ, હિંદ દરવાજા ને યાદુ નાનાં ને નાનાં થતાં જતાં હતાં. આગળોટા ને હોડીઓનાં ધ્રજળાં વટાવી અમારી આગળોટા અરબી સમુદ્રમાં પેઠી. અમારે ભરદરિયે પડવાનું હતું છતાં ડાકણ કિનારો દેખાયા કરે એવી રીતે ચાલવાનું હતું. ચલચિત્ર ચાલવા માંડે ત્યારે જેમ પળે પળે નવાં નવાં દેખાવો આવવા માંડે એમ આલીશંકનો એટ વટાવ્યા પછી ફિલમની લાંબી પટ્ટી જ કેમેરામાં ચપ્પને પસાર થવા લાગી.

એકવાર હું આખી સ્ટીમરમાં ફરી વળ્યો.

શિવશંકર પ્રાણશંકર શુક્લ

કપાનની ફેબ્રિન બેઈ, નીચે બંડારિયામાં મૂકવા ને ચાલના સાંચા બેયા, રસોડાં બેયાં અને સાગરનાં લોહના લોહને સ્ટીમરનાં હલેમાં કાપી રહ્યાં હતાં તે રમત પણ નિહાળ્યા કરી. વળી પાછો ઉપર આવ્યો, અજગ્ય વરતુ તો એ હતી કે ન મને બિગડા આવ્યા ને થઈ બિલડી. અગારા ગિરનરા પાછળ તો કંઈ કેટલાંયે માણસો ઓછી રતાં હતાં. દરિયાઈ પરતે મને તો અત્યંત પ્રફુલ્લિત કરી મૂક્યો. એક લીંછુ ચૂરી લીંછું અને શાંદુ આદુ-મીકું ચાવી લીંછું અને વળી પાછો હું કંઠેરા આગળ જઈ બોલો. હોડીને અચડાતા દરિયાઈ મોત્ત બીજાની ઉછળાને છેક ઉપર સુધી ચાલી આવતાં હતાં અને એ વધાને ગણકારી વિના સ્ટીમર સમુદ્રમાં પોતાનો માર્ગ લીધી રહી હતી...

હવે તો ચારેકાર દરિયા દરિયા જ દેખાતો હતો. ક્યાંક ક્યાંક ઘીછ સ્ટીમરો પસાર થઈ રહી છે. એવું આછી ચાલી જતી ધૂધરેખાઓ જ કહી આપતી હતી. ત્રણે જાણુએ દરિયાનાં પાણી આકાશ સાથે વાતો કરતાં હતાં. માત્ર ડાળી જાણુએ એટલે પૂર્વ તરફ ક્રેકણપટ્ટી આછી પાનળો દેખાતી અને પશ્ચિમ ઘાટની પટ્ટી સેન્ટેરી-કાળી દેખાતી તો કોઈક વાર વાદળી થઈ જતી.

પાણી તેલિયાં ને લીલાં દેખાતાં અને મોટામોટા મચ્છ તેમાં જોલ કરતાં દેખાતાં. પક્ષીઓ પણ કોઈક કોઈક વાર આવી માછલીઓ ઉપાડી જતાં. મારા જેવા એક મુસાફર પણ કેડેડા પાસે આવી દૂરથીનાં માંડી ચોપાસ બેતો હતો. પણ થોડીવારમાં તેને પણ બિલડી થવા માંડી એટલે એણે પોતાનું ચંત્રગને આપી દીધું અને ચેનરજ પાથરી સૂઈ ગયો.

મેં દૂરથીનાં ક્રેકણપટ્ટી જાણુ ધરી બેવા માંડ્યું. નાનાંનાનાં ગામ પસાર થઈ રહ્યાં હતાં અને પશ્ચિમ-ઘાટની પર્વતમાળા સ્પષ્ટ દેખાતી હતી. અમારી સ્ટીમર છેક ગોવા જવાની હતી અને એને રસ્તામાં આવતાં નાનાંનાનાં બંદરો છોડી કંઈ સાંજ સુધીમાં રત્નાગિરિ પહોંચી જવાનું હતું.

સૂર્યાં કિરણો સમુદ્રનાં પાણીમાં જાતજાતની ભાત પાડી રહ્યાં હતાં. હવે એ પશ્ચિમ તરફ ચાલવા

માંડ્યો હતો. સ્ટીમર ને રીતે ચાલી રહી હતી તે રીતે એક જાતનો ધોર થયા કરતો-હતો અને તેનાથી કંઈક કેટ પશુ ચડતો. જિંદગાનું મન ચમ આપતું. પાણીમાંથી કંઈક ખાસ પ્રકારની ગંધ આવતી હતી. હું ધડીમર મારી પચારીમાં બેઠો. મરાઠી બાપા મને આવડતી હતી પણ તે લોકોનોથી રજા હતાં તે તો કોઈથી ને જોવાનીજ બાપા હતી.

પણ તે બધાં આપણાં જ બાંકુ છે ને તેઓ ધેર જાય છે તેથી મને એક જાનની સહાનુભૂતિ થતી હતી. કેટલાંક નારતો ખાતાં હતાં, કેટલાંક રસોડામાંથી મંગાવી મરાઠામરમદાજભાત ખાતાં હતાં અને કેટલાંક ગાતાં હતાં કે વાતો કરતાં દના. બાઈના ધણી કોલેરા થયો હોય તેવી રિયતિ અતુ બનતાં હતા. અને મોજાની યજ્ઞો છેક ઉપર આવીને પશુ કપડાં ભીંજવી જતી. જૂખ લાગ્યા છતાં મેં તેને હોલવી નહીં. અને એ સાડું જ ક્યું કરાય કે મને દરિયાઈ મુલાકાતીમાં કદી જ જીવડી શું જીવડો પણ નથી આવ્યો.

પછી મારાથી જાંઘી જવાયું. શી મીડી એ જાંઘ ! સવારે ચાર વાગે ઘંટીના ધોરથી નેવો કેટ ચડે તેવો ચડેલો એટલે મુલાકાતી જાંઘ આવી ગઈ. થોડી વાર બાંધો હોઈથ એટલામાં પેલા દરબીનજાળા બાઈએ મને હ ઠોળ્યો :

‘શુકલ, જોડો જોડો ! હવે કોકણપટ્ટી ૨૫૪૮ દેખાય છે !’

હું સહજો જિંદગી અને હવે અમે અને મેરેને અટલી દરબીનજાળા નેવો લાગ્યા. પર્વતમાળામાં બાજુ કે સોનાના દળા. કપડે કોઈ એટું લાગતું હતું. સ્ટીમર હવે પહેલાં કરતાં કિનારાની કંઈક વધુ પાસે ચાલી રહી હતી. સૂર્ય પશ્ચિમ તરફ ઝપાટા-ખંધ સરતો હતો. બાજુ કે સ્ટીમર ને સૂર્યની કરી-શર્મ ચાલી રહી હતી !

પણ ઉવટે જિત સૂર્યની ચર્મ. એ તો પશ્ચિમ ક્ષિતિજ પર જઈને લાલ ચટક ચમ ગયો. આસ-પાસનો બધો રંગ બદલી નાખ્યો. અમે પણ પશ્ચિમ કંઠેર જઈ જીભા. સ્ટીમર તો નિચારી હાંધી ગઈ. અમે નેતા રજા ને સૂર્ય પશ્ચિમોદયમાં દૂમકી

મારી દીધી. મહાન માણસના ગયા પછી નેમ વાનાવરણના સાતે રંગ બદલાય તેમ પછી સૂર્ય વિદોષા આકાશમાં કેવળ કાળો રંગ આવી પડે તે પહેલાં કંઈક અનેક રંગનાં મિશ્રણો કોઈ છાંટવા લાગ્યું...

પણ હવે ડાબી બાજુનું દૃશ્ય પણ બદલાઈ ગયું હતું/એ બાજુ ઘણા લોકો મેમાં થયા માંડ્યાં હતા. સ્ટીમર કિનારાની ઘણી પાસે આવી ગઈ હતી. છેક કિનારા ઉપર એક કુંગર પાણીની માત્રા નિભાવતો જીભો હતો, અને બાજુમાંથી એક નદી તેને આવી મળતી હતી. કેટલીક હોડીઓ આમતેમ ફરી રહી હતી અને તાડ, સોપારી ને નાજિયેરીનાં ઝુંડ દેખાતાં હતાં.

‘આ મીરિયા પર્વત-આની પાછળ જ રતના-ગિરિ.’ રતનાગિરિના એક માર્ગ અમારી બાજુમાં જીભા હતા તેમણે કહ્યું. અને પછી તેમણે મીરિયા વિષેની દંતકથા કહી :

‘મુદમાં લકમણ ધંધાઈને પડયા ત્યારે તેમને જાવાવા માટે વિશ્વકર્ણની તામની વનરપતિ લેવા માટે હનુમાન આ મીરિયા કુંગરમાં આવેલા.’

એ સાંભળીને તો અમારી-ઉત્કુક્તા વધી, મોકળ-દાસમાર્ગ પણ હવે ત્યાં આવી જીભા હતા. તેમની આંખમાં તો એક ચમકારો આવી ગયો.

એટલી વારમાં તો અમારી એકમ માટે જ મીરિયા આવીને જીભા રજી. સૂર્ય પોતાની લીલા સંતોષી દીધી હતી એટલે નિચારી સંધ્યાએ ધરેલા આછા પ્રકાશમાં જ અમે એ જોયો. છતાં દરિયાની એકમ ધસ ઉપર. જ આવીને જોયેલો મીરિયા કંઈક અદ્ભુત લાગતો હતો. એમાં કેવી કેવી વન-રપતિઓ હશે એવા તરંગો નવાવડાં મન ખુદ સમુદ્ર સાથે હરીશર્મ કરવા લાગ્યું.

વળી પાછાં નાજિયેરી, સોપારી ને તાડનાં ને કેળ, નામચંપો તથા આંગા ને ફણમનાં જીભોની કુંબો દેખાઈ અને અમારી સ્ટીમરે ડાબી તરફ મોં મરડ્યું. ધીરે ધીરે કેટલાક ઉતારુઓ પોતાના સામાન દરવાજા આગળ લાવી ખડકવા લાગ્યા. અમે પણ ગોઠવી દીધા, અને એ નાનકડી આગમોટે રતનાગિરિના બારામાં લંબર નાખ્યું. એ અટકી ને અમે જીત્યાં.

પાડલનું કુદૃશ્ય પરસ્પર છે એના દેહનો ઘાટ ચિતળ બિંચુ' મોં રાખી દોડે તો પાડલ કુછરની માફક નીચું' મોં ધાલીને લાગે. દોડવાની રીત પણ કુછરને મળતી આવે એટલે અંગ્રેજીમાં તેનું' નામ 'હોગ ડીયર' રાખવામાં આવ્યું છે. તેની કાયા ખેડી દહીની. અને ભરાવદાર હોય છે. તેની ખાસ વિશિષ્ટતા એ કે તેના શરીરની લંબાઈ કરતાં પ્રમાણમાં પગો બહુ ટુંકા છે. પાડલના પુખ્ત નરની ઊંચાઈ ચોવીસથી છવીસ ઇંચની, કયાઈ તપખીરીયા રંગ જેમાં પુખ્ત જીવાન નરો ઘેરા રંગના અને રતાસની ચમક વાળો છે, તેની રંગાડીના છેડા સફેદ દેખાવાથી ટીપ્પીદાર રૂપ લાગે છે પેટાળનો રંગ આછો, કાન અને પૂંછડીની અંદરની ખાલ સફેદ હોય છે; પણ બચ્ચાંતો જન્મતી વખતે ચાંડલાની ભાતવાળો રંગ હોય છે અને કેટલાંક પુખ્ત વયનાં નર માદામાં આ ભાત આછી આછી વરતાય છે. ગરમીની મોશમમાં તેનો રંગ આછો પડી જાય છે.

પાડલ બહુ સ્થળાળદાર શીંગડાં ધારણ કરનાર મૃગ નથી. મારા જોવામાં તેનાં લાંબાં શીંગડાં દસથી બારની વચ્ચે આવ્યાં છે. તેઓ બિંચી કુચી ઉપર મંડાએલાં છે. કુચી ઉપર જ પહેલું ફસવું નીકળે છે પછી મુખ્ય શીંગડું વધે જઈ છેડે જતાં તેમાંથી બીજું ફસવું નીકળે છે. જેમાં આગળનું ફસવું ટુંકું અને પાછળનું લાંબુ હોય છે.

પાડલ સૌરાષ્ટ્ર કે ગુજરાતમાં કયાઈ નિવાસ કરતું નથી પણ આ પ્રાણીને અખતરા ખાતર ના. મહારાજ સાહેબે પાકમાં છોડેલાં. આ અખતરો ફેલેમંદ નીવડેલો. તેઓની કીક સંખ્યા ત્યાં વસતી હતી પણ તેના અંગમ ચિતળ માફક જલ્દી દુઃખદ આવ્યો અને અત્યારે તેના અવસ્થેનો પણ જોવામાં આવતા નથી.

ઉત્તર હિન્દનાં કાંપવાળાં ઘાસનાં બીડ અને સિંધ તેમજ પંજાબથી આસામ સુધી અગુરૂં

જગ્યામાં તેઓ નિવાસ કરે છે. હિન્દ જહાર ખર્માં અને ટેના સેરીયમમાં પણ તેઓની વસ્તી છે. સિંગાના અમુક લાગમાં તેઓ વરયાં છે પણ હિન્દમાં તમામ કેકાળે થતાં નથી. તેઓનો વસવાટ કાંપવાળાં ખેટા ઉપર કે જ્યાં ઘાસ જલ્દી ઊગતું હોય છે, છતાં બિંચુ' નહિ એવું ઘાસ પસંદ કરે છે. સ્વભાવે એકાકી છતાં એક યુગલ અમુક ઘાસનાં તખ્તો પોતાને માટે મુકકર કરી બેસે છે. અને કયારે કયારેક ચાર છની સંખ્યામાં એક સાથે ચરતાં જોવામાં આવે છે. વહેલી સવાર અને સૂર્યાસ્ત સમયે તેઓ પોતાની આરમનાં જગ્યાએથી ચરતા નીકળે છે, સ્વભાવે તે ખીકણ છે. તેનાં આંખ કાન અને નાક ખપી ઈન્દ્રિયો સરખું કામ આપે છે. પણ કેટલેકે કેકાળે શિકારખાળેના કનડાટથી તેઓ નિશાચર થઈ ગયાનાં કાખલા જાણુવા મળે છે.

સપ્ટેમ્બર ઓક્ટોગર તેની પ્રજનન ઋતુ અને વિષાંજી એપ્રિલ મે માસમાં થાય છે. બ્યારે કેટલીક માદાઓ શિયાળામાં છંટાળને બચ્ચાં વધોમાં આપે છે. ગર્ભાવાન આઠથી નવ માસનું માનવામાં આવે છે. આ માદાઓ ચિતળના નરથી છંટાળને બચ્ચાં આપે છે એવી રીતે નરો ચિતળની માદાને છંટતા માણમ પડયા છે. એવી એલાદ મારી પાસે થણી હતી. છતાં તેઓ પુખ્ત ઉમરે તો માદા પાડલનું બચ્ચું પાડલ થતું અને માદા ચિતળનું બચ્ચું ચિતળ સાથે ફરતું. જરૂર ફર માલમ પડતા નહોતો.

કાંકડ

મૂંજો તો આપણે જોયાં, હવે આપણે મૂગકને જોખખીએ. મૂગકમાં તેના બાલ દેખાવામાં માત્ર બે જ વિશિષ્ટતા નજરે ચડે છે. તેમાં સૌથી વધારે નજરમાં આવતી તેની દંતાવળીયાં ઉપલા જડખાની રાક્ષીઓ જન્મે જાણુ જહાર આવતી દેખાય છે અને તેના શીંગડા જે ચારેક ઇંચની વાળથી દંકાએતી કુચી ઉપર માત્ર ચારથી છ ઇંચનાં કપાળના ફસવા વગરનાં હોય છે. આ મૂગકનો દેહ પચ્ચીસ

થી ગાફીરો મન્યના છે અને વજનમાં તે માત્ર મળુ દોઢ મળુ થાય છે વળી તેના ચહેરા ઉપર કરચલીઓ મળાય છે આ કરચલીઓ તેની જોષ મીના જ આવેલા છે એટલે અંગ્રેજો નામ સ્ત્રી કેમકેડ હીયર આપના આ યુ છે માદાની માથા ઉપર કુમ્ભાઓન દેકાણે વાળની ઘુચ આવે છે

મે કાકડને મસુરી આમપામ અને દક્ષિણમાં નીનગિરિમાં જોયા છે તેઓની વત્તી હિન્દી મા ધણે દેકાણે છે આત હિંદ ગદાર પથ છે આપણે ત્યા તે ૧૧ મેત છે તેમાં એક ઉતર અને બીજી દક્ષિણ હિન્દુ કાકડ તના રંગ ઉતરમાં મુરગ એટલે રતાશ પડેલા પીંગા અને દક્ષિણમાં તે જરા આંખો માનુષ પડ્યા છે ગુજરાતમાં આ મુગક ઉતર તમ જ દક્ષિણમાં તથા દાત્રા અને આગુના પહાડમાં પણ તેઓ વસે છે પ્રકૃતિવિશાળ કમ્પના કલેવા પ્રમાણે સૌરાષ્ટ્રની ગીરમાં તેઓ છે પણ માત્ર જોના કે સામગ્રીમાં ત્યા આપ્યા નથી

કાકડ ખામ કરીને એકાગ્રી કે બેડીમાં ખનાય છે અને પ્રજનન પછી તેઓના કુટુંબનુ ટોણુ જોવામાં આવે છે તેઓના વસવાટ ગીચ વનરાશ મા હોય થરવા માટે તેજા વનની કિનારી કે વચ્ચે આવેલી યુ ની જગ્યામાં નીકળે છે સ્વભાવે આ પ્રાણી દિવાચર છે ખોરાકમાં ઘણી જાતના ધાસ પાદડા અને વન્ય ફળો લે છે

કાકડ ભયારે અવાજ કરતુ હોય ત્યારે ફૂતર ભસતુ હોય એવો લાગે છે આ અવાજને કારણે અંગ્રેજોમાં બીજુ નામ 'બાકીંગ હીયર' પણ રાખવામાં આ યુ છે આ અવાજ બ્લા તેઓની વરતી હોય ત્યા સનાર સાજ અને ગતના પથ સભાગ્ય છે આ મુગકની માનમાંની દમ થેટાને મળતી આવતી હોવાથી દક્ષિણમાં તેને જ મન શીપ'નુ નામ આપવામાં આવ્યું છે દક્ષિણ હિન્દના નીનગિરિમાં આ પ્રાણીનો શિકાર જગતના અમુક કટકમાં દસખાર ફૂતરને નાખી હાંકી કરવાથી તેઓ તરત જ બહાર નીકળી આવે છે ભાગતી વખતે તેઓ કડકાડી

કરતા સભાગ્ય છે એ અવાજ મોની કન્યા મારા અનુભવમાં છે છતાં કેમલાડ તે અવાજ તેની ખરીઓ બટમીને ક્યોન કહે છે તેના મન્યા વરસના મમે તે મહિનામાં જોવામાં આવે છે પથ સવનનાં મુખ નકલુ તો સિવાયો છે અને નાની રાડઆતમાં તે અક બચ્ચાન બન્ધ બાળ છે અને ત બચ્ચાના શરીર ઉપર થોડા સપે આ ૧૬ જગલગ ૭ મામ મુધી રહે જ આ પ્રાણીની જીભ મન ઘણી નાખી લાગી છે તેનુ મો સાફ કરનાં માટે તે જ્યારે જીભ બહાર કાઢે જ ત્યારે આખા બુણુ મુધી તે પોતાના ચોરે સાફ કરતા જોવામાં આવે છે ગર ગીનુ આ પ્રાણી બહુ કાપર છે થોડું દોડાનમાં જતાં તે તરત જ પ્રાણ છોડી દે છે શી મગા ખરનાના મામ ને અને જીન છે

આ મુગક માટે એક વાત એ પ્રચલિત છે કે જ્યારે તેના નર પાછળ જગની ફૂતર પડે ત્યારે અનુકૂળ દક્ષ ઉપર દેખેડા મારીને પોતાના આકડીયા જેવા શી મગા ભરાશીન અંકર બ્લા સુધી શિકારીઓ તેને વટારીને ન ભય ત્યા સુધી લટકી મહે છે આ વાતમાં કેટલું તદ્દર છે તેનો કાંઈ મહિતી નથી ખચાવ માટે આ પ્રાણી પોતાની નાકીઓ વાપરી છરી જેવા ધા કરી રાકે છે

કસ્તુરી મુગ

આ મુગ આ લેખમાળામાં ગ્યાત લઈ ચકોતે નથી છતાં આપણે સૌ કસ્તુરી તરીકે વપરાતી વસ્તુથી અભણ્યા નથી એવો પ્રેરણને આ વસ્તુ કયા પ્રાણીમાં પેદા થાય છે સરીરના કયા ભાગમાં તે ઉત્પન્ન થાય છે અને આ પ્રાણીની ખાસીયત અને વસવાટ કયા પ્રદેશમાં છે એ જણાવવા ખાતર તેને આ રચન આપ્યું છે

કસ્તુરી મુગનું નિવાસસ્થાન તો કાશ્મીર, નેપાળ અને સીકીમ સિવાય મધ્ય અને ઉત્તર પૂર્વ એશિયામાં છે કે બ્લા તેઓ દેવદાર વૃક્ષ ઉપર બચ વૃક્ષોનુ જગત આવે છે તેમાં છે કે બ્લા જ્યારે માસ ઠંડી ઉપરના સિવામાં ખર પડે છે

ગરક ઉપર આવવા માટે તેઓને પ્રકૃતિએ લાંબી અને કદાવર આછીવાળી ખરીઓ આપી છે. આ ખરીઓ ઉપર આવતી ઉપલી ખરીઓ જેને આપણે ઉંદર ખરીઓના નામથી જોળખીએ છીએ તે પણ જખરી હોવાથી તેના પગ લપસણા પથ્થર અને ખરકને ગરાગર પકડી લે એવા પ્રકારની છે. માથે તો આ મૃગ ભોડો જે પણ નરને મોટી રાક્ષીઓ મોંની બંને બાજુ આવેલી છે. આવો કંડા મુલક છોડીને આપણા ગરમ અને સુકા સોરાષ્ટ્ર કે ગુજરાતમાં તેને વસવું ન જાય

તેની જિંઘાલ તો માત્ર વીસ જ ઇંચની છે પણ પાછલા પગ જશ વધારે જિંઘા દેખાય છે. વનમાં પણ તે માત્ર અડધી મણુ છે. આ ગ્રાણીનું સ્થાન ખરી રીતે તો હરિણુ અને મૃગ કુટુંબ વચ્ચે હોવાનું યોગ્ય જણાય છે. પણ પ્રકૃતિ વિશા-રહીએ જોને માટે એમ કહ્યું કે બીજાં મૃગોની સાથે એ પૂરા વિકાસ પામ્યા વગરનું છે. શીંગડાં પણ નથી અને આંખો નીચે જે અનિયતો મૃગમાં હોય છે તે અનિય પણ કસ્તુરી મૃગને નથી. અને જે મૂત્રપિન્ડ આ મૃગમાં છે તેવો મૂત્રપિન્ડ બીજાં મૃગોમાં આવતો નથી એટલે એમ જ કહી શકાય કે કસ્તુરા મૃગનો વિકાસ સાવ જુદો જ દિશામાં થયો છે. તેના ખાસ વિકાસમાં અંધિયું તેની પુરુષ-અનિય અને સુરક અનિય જોઈએ છીએ. તેની પૂંછડી પણ જુદા પ્રકારની છે. આ પૂંછડી તેની જંગના લાંબા બાલમાં તદ્દન અદશ્ય થઈ જાય છે. વળી તેને માત્ર છેડે જ બાલનું ઝૂમખું છે એ સિવાય તે તદ્દન વાળ વિનાની એકળી છે. વાળનું ઝૂમખું તેની બાજુ અને ઉપરનો પ્રદેશ ઢાંકે છે. પૂંછડીની બાજુની નરમ ચામડીમાં એક ખારીક ચીસ આવેલો છે કે જે ચીસ પુરુષ અનિયનું દાર છે. સુરક અનિય નરની પેટાળની ચામડી નીચે મોઢાથેલી હોય છે જેને આપણે કુંટી કહીએ છીએ. બપોરે તાજ

અનિયને ખોલી તેમાંથી જે સુરક કાઢીએ છીએ તેની વાસ ખરાગ પિચાગ જેવી તીખી હોય છે. પણ બપોરે તે સૂકાય ત્યારે તેમાંથી અસલ કસ્તુરીની જાલક નીકળે છે. કસ્તુરી જહુ કિમતી ગણાવાથી શિકારીઓ હર હંમેશ આ ગ્રાણીને હણવા પ્રેરાય છે. પ્રજનન ઋતુમાં કસ્તુરા મૃગનો પુરુષ અને સુરક અનિય જહુ વિકાસ પામે છે અને તેમાંથી મૃગધ નીકળે છે. આ વાસ ઉપરથી માત્ર નરને શોધી કાઢે છે.

સુંદર ઘેરા કચ્છાઈ રંગની અંદર રાખોડી તપકાં તેના હેઠને જહુ રૂપાળો બનાવે છે. તેના બાજ કંડી સહન કરતાં સુરકેલી ન લાગે એવા જડા અને ચીકટ દાળીને બનાવ્યા હોય એવા છે કે ખરક તેના ઉપરથી લપસી પડે. અને શરીરની ગરમીને ઓછી થવા ન દે આવા પ્રકારના છે. ક્યારેક તેઓ નીચાં જંગલમાં આવી ચઢે છે અને ગાંઠ ગીચ ઝાડીમાં આજો વર્ષત જમીન ખોતરીને જડ બનાવી લપાઈને બેસી રહે છે અને સવાર સંજ અરવા નીકળે છે. જાન્યુઆરી માસમાં માલઓ છંદાઈ જાય છે અને બચ્ચાં જુન માસમાં જન્મે છે.

આ મૃગો કાસ્તીરમાં મને જરાય અનુભવ ન થયો પણ મેં તેના વસવાટનાં જંગલ વગેરે જોયાં છે. કસ્તુરા મૃગનો શિકાર થયા પછી ત્યાંના શિકારીઓ તેને લેવા જલદી ખાંચે છે. પણ શિકાર-બાજે તેઓને તેમ કરતા અટકાવવા, કારણ કે તેઓ ત્યાં જઈ સાચી કસ્તુરી કાઢી થઈ આપણને જુદી જતાવે કે પુરુષ અનિયમાંનું સુરક બનાવે છે. એથી આપણે ધીરધીર પણ તેઓની સાથે જગ્યામાં કાપડો છ. ડોહને પહેલો પહોંચવા દેવો નહિ, પછી કસ્તુરી વધારે ઓછી નીકળવી એ તો તેની અનિયના વિકાસ ઉપર આધાર રાખે છે.

માનવ સંસ્કૃતિ

જીવનમાં બેઠી

[૫]

સાધુજી કહે છે અને હું સાંભળું છું કહે છે -

હાપુડના એક મંદિરમાં હું પકડાઈ ગયો. પોલીસ આવી ત્યારે હું બકરીના એક બચ્ચાને રમાડતો હતો. મારા ગુરુદેવ ધૂણી પામે બેઠા હતા. એ મારા પર ચિડાતા હતા અને બૂમો પાડતા હતા. હું હસતો હતો.

ગુરુદેવે બેરથી બૂમ પાડીને કહ્યું : 'ઓ પાછા' આ સાદી કારી કડાક અને ગવમ તો જો. ટેબ, કાકરા ચોટી ગયો છે. છોડ એને. સાદી પલાળી લાવ.

મેં કહ્યું : બચ્ચું છોડે ત્યારે ને!

ત્યાં ફોનદાર આગળ અને દળકટક પાછળ લઇને આવ્યો મંદિરમાં આવતાની સાથે એ શાંત અને સ્થિર બનીને બેઠો થઇ ગયો. તે સાથે જ ગુરુજી સ્થિર અને હું સડપ બકરીનું બચ્ચું ચળવું કરી ગયું. એનો બેકારો બંધ થઇ ગયો. ફોનદારે શાંત દષ્ટિ ચારેકાર ફેરવી લીધી. એના હાથમાની સોટી બૂટના ટોપકા પર વકાઇને ફેરવાઇ ગઇ.

'લડકો કો પકડ લો' ફોનદાર બોલ્યો.

તે સાથે જ બે-ત્રણ સિપાઇઓ આવ્યા અને મારા હાથ પકડ્યા. બકરીનું બચ્ચું કાપમા અને હું ખડો થઇ ગયો.

ફોનદાર ઘણા જ વિનયથી બોલ્યો : 'મહારાજ' આપને નરના કપ આપવું પડશે. નરના થાણા સુધી ચાલો'

ગુરુદેવ કશું બોલ્યા જ નહિ. એમના મોં પર કશો ગમરાટ પણ નહોતો. મને તો કેવળ નવાઇ જ લાગી. શા માટે થાણા પર જવાનું અને શા માટે મને પકડયો?

હું હજી સુધી બાણી જ શરૂ કરી નહિ કે ગુરુદેવ મને છોડાવી લાવેલા છે. મારી વહાલી માતાની આખો. મારા વિચારમાં શેષ રહેતો ખોટી પડી ગઇ છે' તેરતેર બંધોનાં વહાણા વાઇ ગયા છે હું તો એમ જ સમજું છું કે ગુરુદેવ એ જ મારા પિતા છે. હું સાધુ છું. સાધુ તો આમ એકલા જ હોય. અને સૌથી વિશેષ મોહક તો આ સાધુ જીવન હતું. મને સાધુ જીવનનો આચાર એટલો તો બાબી મથેલો કે એ વિનાનું જીવન જીવન મધુરું હોઇ શકે એવી કોઈ કલ્પના સુધાં મને નથી આવી. અમે બાગ્યે જ મોટા ગામ કે નગરમાં જતા. જવું પડે ત્યારે ગામ બહાર કોઇ મંદિરમાં કે ઝાડને આશરે ધૂણી ધખાવતા. ધણુ તો અમે ઘેરી વનરાઈમાં વસતા. ત્યાં કોઈ વજ્ર શરીર પર રાખતા નહિ. લિનાળો કે શિયાળો, ચોમાસું કે ગમે તે ઋતુમાં નવત્ત્વા રહેતા. હિમાલયની બમંકર ઠંડીમાં શિયાળોના કોઇ અતિ ઠંડા દિવસે ગુરુદેવ મને એક ગોળી ખવરાવતા. બે ગોળી પોતે ખાઈ લેતા. પછી તો જીવું શરીરમાં જ કોઈ ધૂણી ધખી રહી છે! શિયાળોની એ બરફોલી હવા એવી મીઠી લાગે કે વાહ!

એક નિયમ હતો. કુંભ મેળાનું સ્નાન તો કરવાનું જ. હરદ્વાર ઉત્તરન, પ્રયાગ અને નાશિકના ચારે કુંભ ઉપર અમે યાત્રા કરતા ત્યારે લગોટી પહેરના મોટા સમુદાયમાં રહેવાનું થાય તો એક અંચુલો પણ વીંટી લેતા ગુરુદેવ કહેતા લોકાચારનું પાલન લોકો વચ્ચે કરવું બેઠએ. પરંતુ એમાં લપેટાઈ ન જવું.

આ વેળા અમે હરદ્વારનો કુંભ પૂરો કરીને પાછા હિમાલય બાણી જતા હતા ગુરુદેવ કહેતા કે હિમાલયની પુણ્યશ્રીમિ છોડતી એ પ્રાણ છોડતા 'જેવું' છે. આ વાત મને પણ અનુભવથી પ્યારી

લાગતી. નાશિકનો કુંભ મેં એક જ વાર કર્યો છે. ઝોહો ! ત્યારે તો હું અકળાઈ ગયેલો. લોકો કેવા ? મારકણાં દોરની નેઠે બધો વરતાવ. અમે તો માનવ સમુદાય ભેળને પ્રસન્ન થતા. ઝોહો ! શો ઇશ્વરી મેલો ! પશુ લોકોને મન એ વિટળણુ. માનવી માનવીને ભેળને કાપવા બિલો ચાલ, એ વિચારે જ અમે તો ત્રાસી જઈએ છીએ.

એ બધું તો મને સમજાવું પશુ આ પોલીસ કેમ પકડી જાય છે. એ સમજાવું નહિ. યુરુદેવ કરે તેમ કરવાનું. ભયની કોઈ કલ્પના મને કદી આવી નથી. એ નિર્ભયતાથી હું પોલીસ સાથે ચાલ્યો. તે જ સમયે બકરીનું ગચ્ચું મારી કાળમાંથી કૂદીને નાહું. ઝોહો ! એવી ભયજનક જગામાં એ શા માટે આવે ? હું ચાલ્યો પશુ મને સિપાઈઓના હાથનો રપથ રુચ્યો નહિ. કોઈ પ્રતિ અભાવની લાગણી મેં કદી અનુભવી નહોતી. યુરુદેવ કહેતા અને મને એ જ લાગણી મીઠી લાગતી કે એક એક કણ આપણાં પાણીનો ભાગ છે. સાગરના બહોળા જળમાંથી એક દીપ્ત કોઈ લઈ જાય અને એવાં હજારો દીપ્ત એક પીગને ભેળને પ્રસન્ન થાય કે ઝોહો ! આપણે એક જ છીએ ! એવી પ્રસન્નતા અમે અનુભવતા. ત્યારે માનવ સમુદાયને ભેળ ત્યારે તો અમારો એ પ્રેમભાવ અધિક જગી બિડતો. પશુ આ સિપાઈઓના હાથનો રપથ મને કડવો લાગ્યો. મેં ધીરા બોલે કહ્યું : મારા હાથ છોડી દો.

તરત જ ફોજદારે પશુ કહ્યું કે, છોડી દો.

અમે ચાલે ગયા. લોકોનું મોઢું ટોણું પાછળ. મને લાગ્યું કે જાણે કોઈ વનમાનુષ્યને પકડીને લઈ જાય છે. એને ભેવા લોકોની લીડ જામી છે. ચાણુમાં ગયા. એક ઝોરડામાં અમને લઈ ગયા. ઝોહો ! એ ઝોરડાની હવા જાણે કે શુંગળાવી રહી ! એ વાતાવરણનું 'કડવાપણું' અહારું લાગ્યું. યુરુદેવ સામે મેં બોલ્યું. એ શાંત હતા.

‘બેઠો મહારાજ !’ ફોજદારે કહ્યું.

‘હમ ખડે હી રહેજે.’ યુરુદેવ બોલ્યા.

ફોજદારે કહ્યું એટલે સિપાઈ એક બાઈને અને એક ડોસાને બેસાવી લાવ્યો. બાઈએ ઝોહણોના અંગળામાં મોં ઢાંકી દીધું હતું. ડોસો તેને દોરતો હતો. બાઈ આંધળી હતી.

‘નીચે બેસી જાઓ બાઈ !’ ફોજદારે કહ્યું.

‘બાઈ બોલી : મેરા બેટા કહાં હે ?’

આમ બોલીને બાઈએ એક હાથ લાંબો કર્યો. ઝોહો ! બાઈ આંધળી છે એ મારો માતા છે. હું નથી જાણતો. જાણીરા ત્યારે શું થશે એ કોઈ નથી જાણતું.

ફોજદારે કહ્યું : ‘અબી બેઠ જાઓ બાઈ !’

બાઈ ફરીને બોલી : ‘મેરા બેટા મિલા ?’

ફોજદારે કહ્યું : ‘બેઠ જાઓ, અબી આતા હે.’

‘આતા હે ?’ કહેતી બાઈ બેસવા માંડી અને બેઠો નિસાસો નાખતી બોલી : ‘હાથરે ભાગ્ય, અબી આતા હે !’

બાઈ બેઠી એટલે ડોસો ટટાર થયો.

ફોજદારે ડોસાને કહ્યું : ‘બુઝો ! બરાબર ખાનથી કહો, આ છોકરો તમારો છે ?’

ત્યાં તો બાઈ બે હાથ લાંબા કરતી બોલી બીઠી : ‘ક્યાં છે મારો બેટા ! લાંબા, મારી પાસે લાવો.’

હું તો જાણે ન સમજાય તેવું કોઈ નાટક ભેળ રજી થું.

ડોસો મારી પાસે આવ્યો. મારા કાન પાસે બોલ્યું. મારી ખૂટ પકડી બરાબર ભેળ.

‘હા સાહેબ ! આજ છે.’

મારી ખૂટમાં કડી હતી. એ કડી માટે બે કાણાં હતાં, એ મારા જયપણનું એંધાણ.

હવે મને લાસ થયો. હું આ બાઈનો બેટો છું ? મને આ ડોસો બેટા રૂપે ઓળખાવે છે ? અને હું કમકમી ગયો. ફોજદાર ખુરસી ઉપરથી બિલો થયો. સોટી જરા બંધી કરી. યુરુદેવ સામે ખડો થઈને બોલ્યો : મહારાજ ! તમે સાધુ છે. સાધુ બોલવું એ તમારો ધર્મ છે.

‘હાં.’ કહીને યુરુદેવ નિર્મળ હસ્યા.

ફોનદારે કહ્યું: ‘આ છોકરો કેટલા વર્ષથી તમારી પાસે છે?’

યુરુદેવ! ‘દસેક વર્ષથી.’

બાપ બોલી ઊઠી ‘એ જ. એ જ. એ પીપળા-વાળા ઝોટલા પરથી લઇને નાસેલો, પૂછો પૂછો.

‘સાચું છે માપ!’ યુરુદેવ બોલ્યા.

‘મહત્તાજ! તારે પગે પકડે, મારું માથું લઇને પથ્થુ મારો દોકરો પાછો આપ.’ કહીને બાપએ બોલો પાથરીને માથું બોધે આડકાડયું.

‘લઈ જ માપ!’ યુરુદેવ બોલ્યા.

ફોનદાર તાડકેયો: ‘હુ જી...’ બદમાશ! ચામડી ઊતરડી નાખીયા.

‘નહિ બચ્યા! એવું કશું ના થઇ શકે’ યુરુજ હસીને બોલ્યા.

એ હસવું હસવા જેવું નહોતું, અને એમાં કેમ ગંભીર પ્રેમ દેખાયો.

ફોનદારે તરત જ આઘા આપી કે, બાવાને પૂરી દો.

સિપાઇઓ યુરુદેવ પાસે આબ્યા કે યુરુદેવ તરત જ તેમની સાથે આગળ ચાલતા થઇ ગયા.

તેમની મુક આંખો અને કહી રહી કે ને થાય તે થવા દે.

યુરુદેવ ઝોરડામાંથી બહાર નીકળી ગયા કે મેં પગલા ઉપાડ્યાં ‘યુરુદેવની પાછળ જવા ફોનદારે આડા આંતીને કહ્યું: ‘જો, આ તારા પિતા છે, આ તારો માતા છે. એ સાધુ બદમાશ છે. વાત ઊઠીને લઇ ગયો હતો આને પકડાયો.’

મેં કહ્યું: મૂંઝ રહો! બદમાશ કોણ? માતા શું ને પિતા શું?’

ફોનદારે કહ્યું: ‘એની તો હમણાં ચામડી ઊતરડી નાખીયા. હું એના હાથ તો નોતો.’

મારા મન પર કશી અસર થઇ નહિ. હું એક-દમ બારણામાં જવા દોડ્યો. ત્યાં એ બાપ-મારાં અધ માતા બિનાં થઇને મારી આડે આવી ગયા. મન બાથમાં પકડી લીધો. ‘કેમ જાણે કેવો અને પકડ્યો કે મારો બધો વેગ શમી ગયો. ખરેખર! કેમ મધુરતમ પ્રેમ અને વીરનોઈ વેળ્યો.

એ જ વેળા ફોનદારનો લાલપુમ ચહેરો મેં જોયો. એના હાથમાંની સોટી જોલું કે કાંપી રહી હતી. અને એણે બારણા બહાર પગ મુક્યો. યુરુ-દેવની ચામડી એ ઊતરડી નાખવા ગયો. [ક્રમશઃ]

રણુ ઝાંખરાં

મારે ઉરે વેરાન રણુ ઝાંખરાં પડયા,

રણુઝાંખરા પડયાં

મૂઝ તરસે મર્થો

એવા ઉરમાં વેરાન રણુ ઝાંખરાં પડયા.

મારે ઉરે સમદર સાત હેલે ચડયા,

લરલીમાં નેણુ નહાય

હોઠો સુકાય

એવા ઉરના સમદર સાત હેલે ચડયા.

મારે ઉર બિની રેતીના પહાડો વીંટાય,

મેઘ ધાર વરસે

તો ચ હેયું પ્રજળે

એવી ધગતી રેતીના પહાડો વીંટાય.

નોવેમ્બર સ્વીડનનો પહેલો દેશ છે. એથી સ્વીડનના સામાજિક કલ્યાણ કાર્યની અસર નોવેમ્બર પછી થાય એ સ્વાભાવિક છે. મોટા ભાગ કુટુંબો અને જંગલોથી ભરપૂર છે. તેનો દરિયાકાંઠો લાંબો અને ખાંચખૂંચવાળો છે. લાંબા સાંકડા પહોળા આ દેશમાં જીવનની જરૂરિયાતો મેળવવી સુલભ નથી. નોવેમ્બર ક્ષેત્ર ૬૧, ૨૪, ૫૫૬ ચોરસ માઇલ છે. ત્યાંની વસતી ૩૧, ૨૩, ૩૩૮ છે. જન્મ પ્રમાણ ૬૯૨ ૧૯, મરણ પ્રમાણ ૧૦, ૬ અને બાળ મરણ પ્રમાણ ૩૫. ૫ છે.

એલા ભાગની જમીન ખેતીલાયક છે. બાકીનો ભાગ કુંગરાજ પ્રદેશો અને જંગલોનો બનેલો છે. લોકોના જીવનનિર્વાહનું મુખ્ય સાધન વહાણવટું, ખેતી અને જંગલનાં ઉદ્યોગો છે. યુરોપમાં મોટામાં મોટા માછલી પકડવાનો ઉદ્યોગ નોવેમ્બર ગણાય છે. આ દેશનો આપારી વહાણોના કાકલો યુરોપમાં ત્રીજા નંબરનો છે. નોવેમ્બર મોટાં ઔદ્યોગિક શહેરો નથી. કુદરતી ભૌગોલિક રચનાને લીધે દેશના અંદરના સળંગ વાહન વ્યવહારમાં ભારે અડચણો રહેલી છે. તેમ જતાં લોકોએ સામાજિક ઉત્કર્ષના કાર્યોમાં અને શિક્ષણ ક્ષેત્રમાં સારી સિદ્ધિઓ હાંસલ કરી છે.

નોવેમ્બર ખંધારણીય રાજ્યવાદી છે. રાજ્યનો વહીવટ રાજ અને તેનું પ્રધાનમંડળ કરે છે. કાયદાઓ ધડવાની સત્તા રાજ્યની સંસદને જ છે. સંસદ બેઠકો કાયદો જો રાજ નામજૂર કરે અને સંસદ એ કાયદો ખીંચ વાર મંજૂર કરે તો તે આપોઆપ અમલમાં આવે છે. ત્રેવીસ વર્ષ કે તેથી વધુ ઉંમરના દરેક ઓ-યુરોપને મતાધિકાર છે. પ્રજાના મૂળભૂત અધિકારોનું રક્ષણ દેશની સ્વતંત્ર સર્વોપરિ અદાલત કરે છે. રાજાનિક વહીવટ ૭૬૫ મ્યુનિસિપાલિટીઓ આરક્ષિત થાય છે. આમાં ૬૫ શહેરની અને ૬૯૫ ગ્રામ મ્યુનિસિપાલિટી છે. ગ્રામ વિસ્તારના ૧૮ બિલ્લાઓ રચાયેલાં આવ્યા છે.

*

સાતથી પંદર વર્ષ સુધીના બાળકો માટે શિક્ષણ

મક્ત અને ફરજિયાત છે. પ્રાથમિક શાળાઓમાં એક વર્ગમાં ૩૦ કરતાં વધુ વિદ્યાર્થીઓ રાખવાની છૂટ નથી. ગ્રામવિસ્તારમાં આશ્રમિક શાળાઓ સ્થાપવામાં આવી છે. નાના ગામો અને છૂટાછવાયાં ખેતવરોનાં બાળકોને આ શાળાઓમાં શિક્ષણ લેવાનું અનુકૂળ પડે છે, આ શાળાઓના છાત્રાલયોમાં રહેવાનું અને ભોજનનું ખર્ચ લેવામાં આવતું નથી. પ્રાથમિક શિક્ષણની શાળાઓમાં ભાષા, ધર્મ, ગણિત, ચિત્ર-કામ, સંગીત, શ્લોક, ઇતિહાસ, નૈસર્ગિક વિજ્ઞાન, બ્યાયમ અને હસીઉલોગો શીખવવામાં આવે છે.

રાજ્યની નીતિ ધંધા વિષયક શિક્ષણને ઉત્તેજન આપવાની છે. રાજ્યમાં વિજ્ઞાન વાણિજ્ય, વહાણવટું, કૃષિ, શુદ્ધિઓ વગેરે ધંધા વિષયક શિક્ષણની શાળાઓનો સારા પ્રમાણમાં વિકાસ થઈ રહ્યો છે.

આંધળાઓ માટે એક, બહેરામુઠાઓ માટે ત્રણ નળા મનના બાળકો માટે સાત, હાથેગી બાળકો માટે તેર એમ ચોવીસ વિશિષ્ટ પ્રકારની સગવડોવાળી આશ્રમિક શાળાઓ ચાલે છે.

નોવેમ્બર શિક્ષણ વ્યવસાય ગૌરવલયો લેખાય છે. આ વ્યવસાયમાં સારી હરીફાઈ ચાલે છે. પરિણામે શિક્ષકને તાલીમ આપતી સંસ્થાઓમાં દાખલ થવા માટે છુદ્દિમત્તા અને ચારિત્ર્યનું ઉચ્ચ પોરણ બળવો શક્ય છે, ઘણા શિક્ષકો દેશના બહાર જીવનમાં આગલી હરોળનું સ્થાન ભોળાં છે.

બુદ્ધા બુદ્ધા વિષયનું ઉચ્ચ શિક્ષણ ૬૯૨૧ વિદ્યાર્થીઓ લઈ રહ્યા છે. પ્રૌઢ શિક્ષણ માટે લોક-શાળાઓ અગત્યનું સ્થાન ભોગવે છે. મ્યુનિસિપાલિટીઓ ધાર્મિક સંસ્થાઓ અને મનુર-મંડળો આ લોકશાળાઓ આશ્રમિક ધોરણે ચલાવે છે. આ શાળાઓના છાત્રાલયોમાં રહેવા અને ખાંચખીવાનું ખર્ચ-ઘણું આહુ આવે છે, પ્રતિ વર્ષ ૬૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓ આ શાળાઓના લાભ લે છે, એમાંથી ૬૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓ સિંધુદત્તિઓ અગર સહાય ભોગવે છે, અભ્યાસ વતું જા અને રેડિયો દ્વારા પછી

શિક્ષણ અપાય છે.

વાર્ષિક ૬૦૦૦ ક્રોનરથી ઝાણી આવકવાળા પ્રત્યેક નાગરિકને 'માંદગી વીમા બંડોળ'ના સભ્ય થવાનું ફરજિયાત છે. એથી વધુ કમાણીવાળા માટે આ બંડોળના સભ્ય બનવાનું મરજિયાત છે. આ બંડોળમાં સભ્યો ઉપરાંત રાખ્ય ૨૦/ માલિકો ૧૦/ અને મ્યુનિસિપાલિટીઓ ૧૦/ ફાળો આપે છે આ બંડોળના સભ્યોને માંદગીના સમયમાં રોકડ મદદ, ઇસ્પીનાવમાં સારવાર અને દાકતરની ફી આપવામાં આવે છે.

માછીમારો અને ખારવાઓ માટે અકસ્માત અને માંદગીની મદદ આપવા સ્વતંત્ર સંસ્થાઓ છે. અકસ્માતને લીધે જો કોઇને કાચખી બોડ રહી જાય અને તેને લીધે કમાવાની શક્તિ ઝાણી થાય તો તેટલા પ્રમાણમાં તેને કાચખી પગાર બાંધી આપવામાં આવે છે.

એકારી બંડોળમાં સભ્યો, માલિકો અને રાખ્ય સરખે ભાગે ફાળો આપે છે જેઓ કામ કરવા અશક્ત હોય તેઓને ૬૫ વર્ષની વયે અને બાકીનાઓ માટે ૭૦ વર્ષે પૂર્ણવસ્થા વર્ધાસન મળે છે. ધણીખરી મ્યુનિસિપાલિટીઓ વિધવાઓ, ત્યકતાઓ અને નિરાધાર સ્ત્રીઓને કાચખી મદદ આપે છે. આંધળા, બહેરા મૂંઝાં, લૂના લગડા અને અશક્તોને પણ વર્ધાસનો બાંધી આપવામાં આવે છે.

જે કંટુ બોમાં એક કરતાં વધારે બાળકો હોય તેઓને આવકની મર્યાદા લક્ષમાં લીધા સિવાય પહેલા બાળક પછીના પ્રત્યેક બાળક દીઠ તે સોળ વર્ષની વયનું થાય ત્યાં સુધી વર્ષે ૧૮૦ ક્રોનર મદદતરીકે અપાય છે.

પ્રત્યેક નાગરિકને જીવનનિર્વાહ માટે સમાજ પાસેથી પૂરતી મદદ મેળવવાના અધિકારનો સત્વે સ્વીકાર કર્યો છે. એ અનુસાર કુરુકલીના સમયમાં નાગરિકોને જરૂરી સહાય મળી રહે એ માટે ગ્રાહ-

વણ કરવામાં આવી છે. નોર્વેમાં ધરખાર વગરના રખડતા ૬૦૦૦ જેટલા માણસો છે. તેઓને વસવાટ કરવા માટે સમવેરો આપવામાં આવી છે. સરકાર માણસોને કામ પણ અપાય છે પરંતુ જો કોઈ કામ કરવામાં દાડાઈ કરે તો પોલીસની દેખરેખ નીચે મુકવામાં આવે છે.

દારૂખીનો પ્રચાર મ્યુનિસિપાલિટીઓ કરે છે. દારૂડીઆઓની વેદફાય સારવાર થાય છે. તેમના કંટુ બની સ્ત્રીઓ અને બાળકો પ્રત્યે ખરાબ વર્તોવ ન થાય એ માટે દેખરેખ રાખવામાં આવે છે.

નોર્વેમાં કામદારો અને માલિકોનાં મજબૂત સંગઠનો છે. આ બંને પક્ષનાં મહામંડળો ઉદ્યોગમાં ઉપસ્થિત થતા ઝગડાઓનો ઘાટાઘાટ, વિશ્તિ અને પંચકારા નિકાલ કરે છે. બંને પક્ષો વચ્ચે થયેલા કરારો રદ કરવા હોય તો એક બીજાને વ્યાજબી મહેતલ આપવી રહે છે. જો રાખ્યને એમ લાગે કે કોઈપણ ઔદ્યોગિક ઝગડાને લીધે દેશહિતને નુકસાન થવા સંભવ છે તો ફરજિયાત પંચ નીમી શકે છે આ પંચ સાત સભ્યોનું હોય છે. તેમાં ચાર સભ્યો મજૂરો અને માલિકોની સંમતિથી નીમવામાં આવે છે. પંચનો ચુકાદો બંને પક્ષોને બંધનકારક રહે છે.

કામદારો અને માલિકોના મહામંડળોના કાર મુજબ સંગઠિત કામદારો તેઓના કારખાનાઓમાં પ્રતિનિધિઓ ચૂંટે છે. આ પ્રતિનિધિઓને કામદારોની ફરિયાદો રજૂ કરવાનો અધિકાર છે. માલિકોના પ્રતિનિધિઓ સાથે સલાહસંપત્તી કારખાનામાં શાંતિ જળવધવી, સહકારની માન્યતાથી કામ કરવું અને ઉત્પાદન વધારવું એ આ કામદાર પ્રતિનિધિઓની ફરજ ગણાય છે. કામદાર પ્રતિનિધિઓની સંમતિ વગર કામગીરીની રિયલિમાં કોઈપણ પ્રકારનો ફેરફાર કરવાનો માલિકોને અધિકાર નથી.

ઔદ્યોગિક ઉત્પાદન વધારવા માટે કારખાનાઓમાં સંયુક્ત ઉત્પાદન સમિતિઓ સ્થાપવાનો બંને પક્ષો

વચ્ચે એક કરાર થયો છે. આ સમિતિઓ ઉત્પાદન વધારવા, કામદારોને જરૂરી સગવડો અને રક્ષણ આપવા અને કામદારોની કાર્યકુશળતા વધે એ માટે તાલીમી પ્રયત્ન કરવા વિચારણા કરે છે. સમસ્ત ઉદ્યોગના વિકાસનો દષ્ટિએ બલામણુ કરવા શાળે જુદીજુદી સંયુક્ત ઔદ્યોગિક સમિતિઓ રચી છે. આ સમિતિઓ પ્રત્યેક કારખાનાની ઝીણુ-વટ ભરી તપાસ કરે છે અને જરૂરી સુધારાવધારા સૂચવે છે. જે કોષ્ટ કારખાનું સહતર બંધ કરવા જેવું લાગે તો તે અંગે પણ બલામણુ આ સમિતિ કરે છે.

નોર્વેમાં દિવસના ૮ એટલે કે અઠવાડિયાના ૪૮ કામના કલાક દરમિયાનમાં આવ્યા છે. પંદર વર્ષથી ઓછી વયના બાળકોને કામે રાખવાની મનાઈ છે. આ કામદારોને પ્રસૂતિ પહેલાં ૭ અને પછી ૭ મળી બાર અઠવાડિયાની રજા મળે છે. ધરપીતાલો સિવાય રાતપાળી બંધ છે. વધારાના કામના કલાક માટે બંને પક્ષો વચ્ચે થયેલા કરાર મુજબ પહેલા બે કલાક માટે ૫૦/૦ અને પછીના સમય માટે ૧૦૦/૦ પંખાર વધારા આપવાનો રહે છે. કામદાર સંરક્ષણ ધારા અનુસાર કામદારોના અધિકારોની રક્ષા પ્રાદેશિક સમિતિઓ કરે છે. કારખાનામાં કામ કરતા કારીગરોનું આરોગ્ય જળવાઈ રહે એકરમતો ન થાય, કામગીરીની સ્થિતિ સંતોષકારક રહે અને કામદારોને બ્યાજની સવલતો મળી રહે એ જોવાનું કામ આ સમિતિઓનું છે. જે કોષ્ટ કામદાર લાગલાગટ તથા વરસ એક માસિ-કને ત્યાં કામ કરે અને તેને પૂરતા કારણ વગર છૂટા કરવામાં આવે તો ૭ માસ સુધીનો પગાર વળતર તરીકે મેળવવાનો તેને હક રહે છે. દસ કરતાં વધુ માણસો કામ કરતા હોય એવી પેટી-ઓમાં ભરતી મરેના ધારાધારણ વહીવટદારોએ કામદારોના પાંચ પ્રતિનિધિઓ સાથે મળીને ઘડવાના રહે છે. દરેક કામદારને વરસે ૧૮ દિવસની મડતા પગારે હક રજા મળે છે.

શાળે સાત સભ્યોની એક મધ્યસ્થ રાજગાર સમિતિ નીમી છે. દરેક નાગરિકને તેની કાયદાત મુજબ કામકાજ મળી રહે એ માટે સમિતિ પ્રયત્નો

કરે છે. એકારી નિવારણ માટે આ સમિતિ યોજનાઓ વહે છે એકારીના પ્રસંગો ઉપરિચિત થતાં આ યોજનાઓ અમલમાં મુકાય છે. આ મધ્યસ્થ સમિતિની નીચે પ્રાદેશિક સમિતિઓ કામકાજ કરે છે. યુનિસિપાલિટીઓ પણ લોકોને વધારાનગાર અંગે સલાહમુયન અને માર્ગદર્શન આપે છે. દરિયો એકતા લોકો માટે નોકરીઓ અપાવવા માટે અલગ વ્યવસ્થા છે.

*

નોર્વેમાં પ્રજા સ્વાસ્થ્ય માટે ખૂબ કાળજી રાખવામાં આવે છે. પ્રજા સ્વાસ્થ્ય ખાતા નીચે ૪૮૦ પ્રાદેશિક આરોગ્ય સમિતિઓ કામ કરે છે. દરેક સમિતિમાં એક દાકતર હોય છે. આ દાકતર અને મદદનીશ પરિચારિકાઓ પોતપોતાના વિસ્તારમાં ક્ષય અને બીજાં એવી રોગોના દરદીઓની સંભાળ રાખે છે. જેઓ માર્દગીનું ખર્ચ ઉઠાવી શકે તેમ ન હોય તેઓની સારવારનો પ્રયત્ન કરે છે. શાળામાં જતાં બાળકોની શારીરિક તપાસ કરવામાં આવે છે. ધરપીતાલો, આરોગ્યબલવનો અને મિક્સિસાઇનો પ્રયત્ન આ સમિતિ કરે છે. વસવાટની રિયલિટી અને વસતીની ગીચતા સંબંધી તપાસો કરવાનું કાર્ય આ સમિતિઓનું છે, બાળકો અને માતાઓના આરોગ્ય સંરક્ષણ માટે ૪૦૦ કેન્દ્રો ચાલે છે.

પાંચ હજાર બાળકો રહી શકે એવાં ૧૮૫ બાળશુદ્ધો નોર્વેમાં ચાલે છે. જે બાળકો મા-બાપના અકુશમાં ન હોય, યુ-હાઓ કરતાં હોય અગર તેઓની સંભાળ લેનાર કોષ્ટ ન હોય તેવાં બાળકોને આ બાળશુદ્ધોમાં રાખવામાં આવે છે, આ બાળશુદ્ધોની દેખરેખ યુનિસિપલ સમિતિઓ રાખે છે, જે બાળકો મા-બાપના કલામાં ન હોય તેઓને માટે ધરશાળાઓ સ્થાપવામાં આવી છે. આવી બાર શાળાઓ છે જેમાં ૬૦૦ જેટલાં બાળકો માટે રહેવા-જમવા અને શિક્ષણની સગવડો છે.

અનાય બાળકોના શિક્ષણ, સંરક્ષણ, સંભાળ અને શ્રેય માટે એક કાયદો કરવામાં આવ્યો છે. દત્તક બાળકોના અધિકારોની રક્ષા અને સંભાળ માટે કાયદાની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે.

સવારના પહેરમાં કંઈક ધૂનમાં એક મોટા રસ્તા ઉપરથી હું વિચારમાં ને વિચારમાં ચાલ્યો જતો હતો, ઠાંઈ માથુસ તો એ રસ્તે ફરકતું પણ નહોતું એવો નિર્જન એ રસ્તો હતો.

ત્યાં તો પોતાની ઝડપી ચાલે મારી ઝડપને પણ ઝાંખી પાડતી મારી પાસેથી સડસડાટ પસાર થતી એક યુવતી નીકળી. મેં પાછળ તો નજર કરી નહોતી, એટલે મારી આંખ સામે એ જ્યારે મારી આગળ ચાલવા લાગી ત્યારે જ મને જણાયું કે હું વિજન રસ્તા ઉપર તો નથી જ' મારી આગળ થતી વખતે જ એણે સાડીનો લટકતો પાલન ગળ-પટ્ટાની જેમ છટાપૂર્વક ડોક ઉપર વીંટી દીધી, 'માડું' ખ્યાન, નિર્જનતાનો અંગ થતાં જ એની તરફ દોરાયું ત્યારે મેં એની આ કિયા જોઈ, અ...ને એની સૌંદર્યની પરિસીમાએ માઝા મૂકી દીધી. 'સૌંદર્ય'ની કંડારેલી ગળે પ્રતિમા, ખાદીમાં લપેટાયેલી એની હાયાનાં સૌંદર્યમાં કંઈક આર છટા લાવી દેતી હતી.

પાલનનો છોડો ડોક વીંટાતા ઉધાડો મથેલો જરડો બસાઉઝ ઉપરના કલામક ભરતકામથી દીપી રહ્યો. જેમ આમ્ય યુવતીના તસનસતા કમખાના છાતીના બ્રામ ઉપર જીવતા બે મોરલા ચૂનચનતા હોય તેમ આ શહેરી યુવતીને જરડે પણ એ જળ ચૂંચવો અને એમાં જ ગૂંચવાઈ-અટવાઈ જતો કરોળિયો હું ખ્યાનથી જોઈ ચૂકું એટલે એણે સાડીનો પાલવ તો ખેંસ્યો જ હતો, ઉપરાંત એની ઝડપી ચાલ

પણ સાવ ધીમી પડી ગઈ હતી એ જણાતા મને નવાઈ લાગી, કાળા રંગ ઉપરતું એ -સરેક બંદ ભરતકામ કંઈક હેઠુપૂર્વકું પણ લાગ્યું.

હું તો મારી ધીમી ગતિએ જ ચાલ્યો જતો હતો. મારી ચાલમાં, વિચારોમાં કે ધૂનમાં આ જોખ-નવંતીએ જરા પણ ફરક ન પાડ્યો. પણ એ જરડે એડેલી કળાના ઘૂંટડા પીધા વગર ન રહેવાયું: આંખ સામે પછી તો ન રહી યુવતી કે ન રહ્યો એનો જરડો અજુનને મત્સ્યવેષ વખતે માછલીની એક આંખ સિવાય આજુબાજુનું કંઈ જેમ નહોતું દેખાતું એમ અને પણ એ પોતાની જ જળમાં ફસાયેલો ફક્ત કરોળિયો જ દેખાવા લાગ્યો. એને બહાર નીકળવાનો રસ્તો શોધવા માટે જળને ખૂંચીખાંચી મારી નજર દોડી રહી. આમ તો કયાંય સુધી એ આગળ ને હું એટલે જ બે અડી હાથને અંતરે એની પાછળ એજ અમે ચાલ્યા જ ક્યું.

છેવટે એ યુવતી એકદમ પાછી ફરી. મારી એકા-મતા નંદવાઈ ગઈ! શહેરની એ ચમરાક-યુવતી મારી સામે આવીને વગર એળખાણ-પીછાણે મને પૂછવા લાગી: 'હજુ કેટલે દૂર સુધી ફરવા જવું છે? સભ્યતાને મેલે ચડાવીને મેં' તો જવાબ દીધા વગર જ મારી મજલ ચાલુ રાખી. યુવતી, અસિધાલુ પડીને-ટીચકું પણ ચડાવ્યું હશે રસ્તો! -ચાલતી ચર્ધ ગઈ: પહેલાની જ ઝડપી ચાલે! મારા માટે જ જાણે એની ચાલ ધીમી કરી હશે! કલાકેક પછી હું તો પાછો ફર્યો હતો.....

પ્રિયબાઈ,

તુલસેતરમાં શ્રી. ભારતી સાહિત્ય સંઘ (અમદાવાદ તરફથી સાને શુરુછની કેટલીક નવલકથાઓ શુભરાતી બાપામાં પ્રસિદ્ધ થઈ છે.

શ્રી સાને શુરુછના નામ અને કામ સંબંધી કેટલીક વાતો કોઈ કોઈ વાર છાપામાં આવતી તેથી તેમના નામ અને કામ સંબંધી થોડીક માહિતી મને હતી પણ એમની કોઈ મૌલિક કૃતિ મારા વાંચવામાં આવેલી નહિ.

સાને શુરુછના લખાણનું પહેલું પુસ્તક 'મેં વાંચ્યું' તે-તો ગીતાહૃદય. એ ચોપડી તો સરસ છે જ પણ મેં સાંચું કે આ ચોપડીમાં તો આ યુગના ઋષિવૃદ્ધ પૂજ્ય વિનોદજીનાં ગીતા ઉપરનાં પ્રવચનોના સાર છે તેથી તે ઉત્તમ કોટિનું પુસ્તક હોય એ સાવ સ્વાભાવિક છે. ગીતાહૃદય વાંચ્યા પછી જન્મેલી છતાંસાથી પ્રેરાઈને મેં જ આખાં-પ્રવચનોના સારરૂપ એ ચોપડી છે તે ગીતા પ્રવચનો હિંદીમાં વાંચ્યાં, વારંવાર વાંચવા વિચારવા થોડા એ આત્મીય પુસ્તક વાંચીને હું ખૂબ પ્રસન્ન થયેલો. પણ આ તો હું આડો ઊતરી ગયો.

મેં એક વરસ ઉપર 'સ્વામીની મા' નામના સાને શુરુછના પુસ્તક સંબંધી કેટલીક વાતો સાંભળેલી. તેથી મેં 'સ્વામીની મા' એ પુસ્તક વાંચ્યું અને સાને શુરુછના લખાણની અનોખી શૈલીથી હું આકર્ષાયો. ગયા વરસે એમના અવસાન બાદ બ્યારે મેં 'ભવ્ય' કે ધી સાને શુરુછની કેટલીક નવલકથાઓ શુભરાતીમાં પ્રસિદ્ધ થાય છે ત્યારે એ વાંચવાની છતાંસા ખૂબ વધી. સાને શુરુછનાં 'પુનર્જન્મ' અને 'આસ્તિક' નામની નવલકથાઓનાં એ પુસ્તકો મેં વાંચી કાઢ્યાં અને હું તેની વસ્તુ, લખાવટની શૈલી વગેરે ઉપર મુગ્ધ બન્યો.

શ્રી. સાને શુરુછ એ જુદી જ કોટિના લેખક છે. અંતરમાં ઉભરાતા વિચારોને એ લખ્યે જ

બધ છે. અંતરના ભિંડાણમાંથી આવતા ભાવોથી ભરપૂર એ લખાણ હૃદયને હલાવી દે છે. પ્રાનનું હૃદયાણ અંખતા એ કોમળ હૃદયની ઉનત ભાવનાઓ અને ઉત્તમ વિચારો શ્રી સાને શુરુછ ચળેા કારા કોઈ અનોખી જ રીતે રજૂ કરે છે. જેમ કોઈ સરસ વક્તા દલીલો કરીને કોઈ વસ્તુ સમજાવતો હોય તે રીતે શ્રી સાને શુરુછ લખે છે પોતાના હૃદયમાં ઉભરાતા ભાવોને વ્યક્ત કર્યા સિવાય ક્હી શકાતું ન હોવાથી મસ્ત બનીને એ લખ્યે જ બધ છે. એમના લખાણમાં અંતરના ઉન્નત ભાવો વ્યક્ત કરતા અમુક અમુક કકરાઓ તો હૃદયને ખૂબ જ હલાવી બધ છે.

હવે આપણે એમની નવલકથાઓની વાત કરીએ. 'પુનર્જન્મ' નામની એમની નવલકથામાં એક જુવાન આમપ્રમની સેવા કરવા બધ છે એની વાત આવે છે. પોતાના છવતની સુવાસથી પાંચ વ્યક્તિઓના છવતમાં પરિવર્તન થાય છે અને એ રીતે એમને પુનર્જન્મ થાય છે એટલે એનું નામ પુનર્જન્મ થોડા કરે છે, વાતાની વસ્તુ અને પ્રસંગો રસિક રીતે રજૂ કરવામાં આવ્યા હોઈ એ વાતો સારી રસિક બની છે.

'આસ્તિક'ને તો સાને શુરુછ પોતાની બધી નવલકથાઓમાં શ્રેષ્ઠ નવલકથા માને છે અને એ વાત સાચી છે એમ મને પણ વાંચતાં ખાતરી થઈ છે. એ નવલકથાની વસ્તુ જ અનોખી છે. આર્થ અને નામ એ બંને પ્રત્યે વચ્ચે સારો સંબંધ ન હતો. આર્થ પોતાને શ્રેષ્ઠ માનતા, જનમેજય નામનો એક આર્થ રાજ નાગર્જનતિનો નાથ કરવા તત્પર થયેલો. આસ્તિક મુનિ અને તેમના શિષ્યો શાન્તિ સેના બિન્ના કરી તે રાજ પાસે બધ છે અને બંને પ્રજા વચ્ચે સંપ કરાવે છે; આટલો એ વાતાનો સાર છે. આમ પ્રજા પ્રજા વચ્ચે લડાઈ ઝગડા નહિ પણ સુલેહ શાન્તિનો આ યુગને પણ જરૂરી એવો બોધ પાઠવની આ નવલકથામાં

આસ્તિક યુનિયન પાત્ર દોરવામાં લેખકે કમાવ કરી છે. વિશિષ્ટતા છે.

આખી વાતો ખૂબ રસિક છે. એમાં પણ વચ્ચે વચ્ચે ટેલકાક ફેરવે તો લેખકની બીજી કૃતિઓની જેમ ખૂબ જ મનન કરવા યોગ્ય લખાણવાળા આવ્યા કરે છે એ શી સાને યુરુજની

આ સંજોગો વધારે નહિ લખતાં તને અને સંસ્કારી નવલકથા વાંચવા ઇચ્છતા બીજા સૌને સાને યુરુજનાં આ અને બીજાં પુસ્તકો વાંચવાની હું ખાસ ભલામણ કરીને આ પત્ર પુરો કરું છું.

ટૂંકી વાર્તાઓ હવે Subjective વધારે થતી જાય છે. આપણે ત્યાં ટૂંકી વાર્તાનો વિકાસ થવો સુકેલ છે; કારણ, આપણું જીવન માત્ર લાંબી નવલકથાઓનો જ વિષય બની શકે તેવું છે. જીવનના પ્રસંગો ટૂંકા અને અસંબંધ હોય તો જ એ ટૂંકી વાર્તાનો વિષય બની શકે. આપણે ત્યાં ફરેક જીવન-પ્રસંગ/એક કાદંબરી જેટલો કદંગો અને લાખો હોય છે. Summerset Maughamની First Person Singular કે creatures of Circumstances જેવી વાર્તાઓ યુગરસીમાં અસહ્ય છે, આપણે ત્યાં ટૂંકી વાર્તામાં વિવેચનને પ્રાધાન્ય મળે; બ્યારે પ્રાધાન્ય હોયું જોઈએ ઘટનાનું. ઘટના વિનાની વાર્તા પોક્કળ લાગે છે.

આ

પણે ઉપર જે ત્રણ વિષયો સર્જકોનાં ઉદાહરણ આપ્યાં એ ત્રણેએ સર્જનની સાથે વિવેચનનું કાર્ય પણ કયું છે, તેથી એમના વિવેચન પર દૃષ્ટિપાત કરશે તો વિવેચકની સર્જકતા કેવી હાનિકારક થઈ પડે છે તેની વિશેષ પ્રતીતિ થશે. આમાંથી પહેલાં રા. ખલ્લવ-નંદરાય ઠાકોરનું વિવેચન હતું. એની સંજોગો અચ્છાને માટે તો એક સ્વતંત્ર સુદૃઢ લેખ જોઈએ, એટલે આહી તો એમની સર્જકતાની સાથે સંજોગોએ એક અંગેના જ આજો નિર્દેશ થઈ શકશે. સમગ્ર રીતે લખ્યો તે શુભરાતમાં જે થોડા વિશાળ ગ્રંથોનાં સુક્ષ્મદર્શી સમર્થ વિવેચકો થઈ ગયા છે તેમાં એમનું સ્થાન છે એમાં શંકા નથી, પણ ખીજી બાજુ એમનાં કેટલાંક પ્રકૃતિલક્ષણોએ એમના વિવેચનમાં કેટલીક મર્યાદાઓ પણ ઊભી કરી છે એ જુલવાનું નથી. પરિણિતમના એ પ્રેક્ષા અવશેષ હોવાથી એમની વૈચારિકતા અને એથી પણ વિશેષ એમની અસાધારણ વિદ્વત્તાને લીધે આજની પેઢી એમનાથી અંબાઈ જામને એમનું એકે એક પ્રતિપાદન બાપા વાકયજ્ઞ પ્રમાણજ્ઞ કરીને સ્વીકારી લેતી હોય તો એ મર્યાદાઓનું સ્મરણ કરાવવું એ કર્તવ્યરૂપ પણ થઈ પડે છે. આમાં પહેલો મર્યાદા તો એ કે નર્મદ, ન્હાનાલાલ, ને મુનશીની પેઢી ઠાકોર પણ આપણા સાહિત્યની ઉત્કૃષ્ટ અસ્મિતાયુક્ત પુરુષ છે. 'અસ્મિતા' શબ્દ શુભરાતમાં સૌથી પહેલાં કોણે આપ્યો એ વિશે એમની અને રા. મુનશીની વચ્ચે જે ચર્ચા થતી હોય તો આ રીતે તે ચોખ્ખું જ છે, કેમકે એ શબ્દ એ એમાંથી ગમે તેણે દાખલ કર્યો હોય, પણ એ શબ્દથી સચિત હોવાની બાબતમાં તો એ એમાંથી કોઈ કોઈથી માન્યા જાય એમ નથી. આ ઉત્કૃષ્ટ અસ્મિતાને લીધે કેવળ સર્જનમાં જ નહિ પણ ચિંતન તેમ વિવેચનમાં પણ 'કહ્યું કયે તે શાનો કવિ ?' એ જ એમનું માનીતું આચરણુચર રહ્યું છે. તેથી સર્જનમાં જેમ અન્ય કોઈ સર્જકે પોતાની પહેલાં અનુભવેલી રીત ખીજા કોઈ નહિ તો ઉચિત્ત હોવાને કારણે જ એમને વર્ત્ત લાગે છે, તેમ જ વિવેચનમાં પણ અન્ય કોઈ વિવેચકે લોક-

સમુદાય પ્રતિપાદિત કરેલા મતો કે સ્વીકારેલી પૂલઓ ખીજા કોઈ નહિ તો એ બધું અન્યપુરસ્કૃત હોવાને કારણે જ એમને માટે વર્ત્ત થઈ પડે છે. એટલે એમના વિવેચનમાં સૌથી લુહા પડી ટંક નવીન જ વિધાન કરવાનો વિલક્ષણપ્રેમ સર્વત્ર કામ કરી રહ્યો છે. સમયની દૃષ્ટિએ એમના વિવેચનલેખોની તપાસ કરશે તો એમાંના ઘણાખરા તે તે સમયે આપણે ત્યાં કોઈ વિદ્વાને કરેલાં અને સામાન્ય રીતે જનતાએ પણ સ્વીકારેલાં વિધાનોનું કોઈના સ્પષ્ટ નામનિર્દેશ વિના ખંડ નિરસન કરવાની અસલામતી એથી સર્વથા ભિન્ન મત દર્શાવી સામે ચરે ખખડાવવાની પ્રરજ્જન ધ્રુવોથી જ લખાતેલા ઘણાં છે. જેમકે રમણભાઈ તથા આનંદશંકર નરસિંહરાવની નવીન શુભરાતી કવિતાના અધેસર કવિ તરીકે પ્રવેશ કરી તથા ન.સિંહરાવે 'વસન્ત'માં 'વિલાસિકા'નું અવલોકન લખી ખનરદાસની કદર કરી, તો રા. ઠાકોરે એ જ 'વસન્ત'માં 'કવિ ઉપકવિનો ભેદ' નામે લેખ ૧૦ લખી અન્ય અનેક શુભર કવિઓ સમેત નરસિંહરાવ ને ખનરદાસ બંનેને ઉપ.વિઓ જ કરાવી દીધા; આનંદશંકર મુને તેમ જનતાએ રજુનિતરામને આપણી સાહિત્યપરિચિત્તા જનક કહ્યા, તો રા. ઠાકોરે 'રજુનિતરામ વળી શાના પરિવર્તનક ? પરિવર્તનક તો પોતાની પ્રતિજ્ઞાને જોખમે પરિવર્તન પ્રસૂખપદ સ્વીકારનાર ગોવર્ધનરામ જ' એવો નવતર મત રજૂ કર્યો; ન્હાનાલાલ

૧૦. રા. ઠાકોરે એ લેખ 'વસન્ત એફિસ' એવી સહીથી એ વખતે પ્રકટ કરેલો, પણ પાછળથી એનું કર્તૃત્વ સ્વીકાર્યું છે. (જુઓ 'પારિભાષિક શબ્દકોશ', પૃ. ૭૫) આનંદશંકર મુને રા. ખનરદાસના સુવર્ણ-મહોત્સવ પ્રસંગે બે વિસ્તૃત વિવેચન લખેલાં (જુઓ 'સાહિત્યવિચાર', પૃ. ૪૦૫-૪૨) તેમાં એમની અત્યંત ધન્ય રા ઠાકોરના એ લેખમાંના મતબંધો વિરોધ કરવાની જ સ્પષ્ટ રૂપે જોઈ શકાય છે. તેથી જ એમણે એ વિવેચનનો આદંબ જ ઓગળવ્યો Primary અને Secondary કવિઓના વર્ગીકરણથી કરી એ સુદાની સવિસ્તર ચર્ચા કરી છે તથા એ લેખના અન્તભાગમાં સિવનર્જનનું ઉદાહરણ પણ આપ્યું છે.

કવિએ નવલરામને આપણા ઉત્તમ વિવેચક તરીકે અન્નદિ આપી, તો રા. ઠાકોર જીજ્ઞાસી બન્યા, અને તે પછી ટૂંક સમયમાં જ સ્વચ્છ તથા સુમધુર્માં ભાષણો આપી એમણે દર્શાવ્યું કે એમના કરતાં તો અભિલાષ નબળાઈના 'સુદર્શનજગદાવલિ'માંનાં અન્યાયોએકેતા સંખ્યા, વિવિધતા, અને વિદ્યતા વ્યાદિ અનેક બાબતોમાં ક્યાં ચે ચંદી જાય; નગસિંહરાવે 'શૈવલિની'ના 'પુરસ્કરણ'માં યોદ્ધાદરની કવિતાની સવિસ્તર સમીક્ષા કરી એનું સમુચિત ગુણ-દર્શન કરાવ્યું, તો રા. ઠાકોરનો કૃતિઆજ સ્વભાવિ સળગળી જીવ્યો અને ત્યારથી એ યોદ્ધાદરનો વિશ્લેષ જ કરવા લાગ્યા, તે એટલે સુધી કે 'આપણી કવિતા-સમૃદ્ધિ'માં તક મળ્યાં એનું શરૂઆત કાગ્ય લઈને તેને-એકવાર એક વિવેચક સાહિત્યભોમસા કરતા જેને પ્રશંસાપૂર્ણ ભાષ્ય સાથે ઉત્તમ સર્જનના નમુના રૂપે ઉતાવળે હર્ષ એવા એ કાવ્યને- 'મામી કૌરિકની જેમ છાંયી નાંખ્યું' રા. રામનારાયણ પાઠકે ઉમા-શંકરકૃત 'બળતા પાણી'ની 'અર્વાચીન કાવ્ય-સાહિત્યની વહેણ'માં સુમત અન્યોક્તિકાવ્ય તરીકે પ્રશંસા કરી, તો રા. ઠાકોરે 'કવિતાસમૃદ્ધિ'માં એ જ કાવ્ય લઈ અમલખાવાં પાવના સિદ્ધાન્તથી એની કશક પરીક્ષા કરી એની રેવડી ડાણાડાણ કરી નાખી; આનન્દશંકરે નહીન લાલકૃત 'રાજરાજેન્દ્રને' એ કાવ્યની અનન્ય અભવતાની યુગતકેટ રજૂતિ કરી, તો રા. ઠાકોરે એ જ કાવ્યના થોડાક ખંડો પોતાની 'સમૃદ્ધિ'માં લઈ નહીનલાલને 'અર્ધસત્ય'ને 'અર્ધદગ્ધને તો ઘડા ધ ઢોંચે નહી' એવા અનેક શબ્દોથી નવાજ નાખ્યા; એજ રીતે આનન્દશંકરે 'સ્મરણસંહિતા'ના ઉપોદ્યાતમાં તેમ દિપ્તજ્વાળાં એ કાવ્યની વિવિધ ખૂબીઓ વ્યાકરણિક ખતાવી, તો રા. ઠાકોર એમના પર તુરૂં પકાયા, અને આખા ગુજરાતના વિવેચકો તેમ સાહિત્યરસિકો એ કૃતિની રસાળતા એકે અવાજે સ્વીકારે છે તેનો 'કવિઓની વૃદ્ધાવસ્થાની કૃતિઓને આપણે જાણીને નમને ત્રાજવે તોળાયે' છીએ એવા નિમિત્ત ખુલાસો આપ્યો! આ રીતે એમની પ્રકૃતિમાં એકનું ચાપું ઉઘાડવાનો

અને આખી દુનિયાથી જુદા પડી નાસે જ નીચે આલવાનો ચક્કસ એટલે બધો છે કે એમના વિવેચનમાં બહુવાર સાપેક્ષ ખંડન જ પ્રધાન બની જાય છે, અને નિષ્પેક્ષ તેમ વલરથ સત્યદર્શનને માટે એમાં અવકાશ જ નહોતો નથી. એ તો સારું થયું કે ત્રિભુવન વ્યાસ અને પૂજલાલને એમની પહેલાં કોઈ પુરસ્કાર મળી ન જાય, નહિ તો એમની પ્રકૃતિ અને આજ સુધીની પ્રવૃત્તિ જોતાં એમ જ વહેમ પડે છે કે પાછળથી એમણે એ અન્નેતા અન્યોના પ્રવેશકો લખી તેમાં તેમ અનન્ય એ બન્નેની પીઠ ચામડી છે તેને ખરસે ખીળ નિહાનેએ એમના કુબુધે ને કંઈ કહ્યું હોત તેનું ખંડન કરવામાં જ એ પોતાની કૃતિ તેમ વિદ્યાનો વિનિયોગ કરત. 'શિરિક' અને 'આપણી કવિતા-સમૃદ્ધિ' એ રા. ઠાકોરના બે મુખ્ય વિવેચનકથાની ઉપત્તિ કેવી રીતે થઈ એ વાત સ્મરણમાં લાવશો તો તે બન્ને પણ આવી સરસાઈની લામણીમાંથી જ ઉદ્ભવેલા જાયશે. મૂળ નગસિંહરાવે 'ગુજરાતી સાહિત્યમાં સંગીતકાવ્ય' એ લેખમાળા 'કોમુદી' ત્રેમાસિકમાં આરંભેલી, એટલે એની રૂપમાં રા. ઠાકોરે એ જ 'કોમુદી'માં તે પછી થોડે જ વખતે 'લિનિક'ની લેખમાળા શરૂ કરી તેમાં સ્મરણમાઈ નગસિંહરાવ આદિના વિચારોનો પ્રતિવાદ કર્યો. નગસિંહરાવે પોતાની લેખમાળામાં ગુજરાતના મુખ્ય મુખ્ય કવિઓ યુગવાર લઈ તેમના ભિન્નકાવ્યોનો પરિચય આપેલો, એટલે રા. ઠાકોરે એથી જુદો જ રસ્તો લઈ અંગ્રેજી ભાષાનાં નમૂનાં ભિન્નકાવ્યોની વિષયવાર વર્ગીકરણ કરી ચર્ચા કરી. પણ નગસિંહરાવની પેઠે ગુજરાતી ભિન્નકાવ્યોનું પણ વિવેચન કરવાનો એમની ઇચ્છા તો ખરી, તે નગસિંહરાવ પછી તરત કરે તો એનું અમળું અનુસ્મરણ કરીને આશ્લેષ આવે, તે રા. ઠાકોરથી સાંખી યકાય નહિ, એટલે એમને થોડાં વરસ થોળી જવું પડ્યું, અને એ રીતે સમયને કેટલોક ગાળો જવા દઈને નગસિંહરાવની લેખમાળા ધણુખરાની દિધિ સ્મૃતિ આગળથી

ખસી ગયા પછી નરસિંહરાવની જ પદ્ધતિએ પણ એમાં થોડો સુધારો વધારો કરી એમણે ગુજરાતી જિમિક્વોલેનું વિવેચન પ્રસ્થાનમાં આપણી કવિતાસૃષ્ટિ ને નામે ક્યું અને તે જ પાછળથી અન્યાયકારે પ્રકટ કર્યું. આ બન્નેમાં તેમ એ પહેલાંના 'કવિતાશિક્ષણ' અને એ પછીના 'નવીન કવિતા વિશે વ્યાખ્યાનો' એ બે મળીને ચારે અન્યોમાં એમનો આશય એમના પુરોગામી નરસિંહરાવ ન્હોતોનાલાલ આદિ જાગેલા કવિઓની પ્રતિષ્ઠા તોડી પોતાની કોમ્પ્રોમીસોના કવિતાશિક્ષણને નામે અને નિમિત્તે પુરસ્કાર પ્રચાર કરી નવો કવિસંપ્રદાય જોબો કરવાનો જ રહ્યો છે. આ પ્રમાણે એમના કાવ્યવિવેચન-વિષયક આ ચારે અન્યો એમના વિલક્ષણતાપ્રેમ, સ્પર્ધાત્મક, પ્રતિપક્ષખંડન, અને સ્વપક્ષખંડનની અહમહમિકામુલક વૃત્તિઓમાંથી અસવેલા હોવાથી એમાંનું વિવેચન એકદેશી અને વિવાદાસ્પદ જ નીવડ્યું છે. ખીજો દાખલો રા. સુનશીનો લુઓ. એમની સાહિત્યપ્રવૃત્તિમાં વિવેચનનું રા. ઠાકોર જેટલું આધાન્ય નથી, એટલે એમની સર્જકતાએ એમના વિવેચનનો જે નિહિત કરી છે તે રા. ઠાકોર જેટલી આખે ચઢી આપતી નથી. છતાં એમના પોતાના નવલકથાના વર્ગના છતર સર્જકો ગોવર્ધનરામ અને રમણલાલ પ્રત્યેનું 'Gujarat and Its Literature' માંનું એમનું વલણ લક્ષમાં લ્યો, તો વિવેચનમાં સર્જકતા કેવી આડખીલીઓ ઊભી કરે છે તે આપો-આપ સ્પષ્ટ થશે. ગોવર્ધનરામ વિશે તો એ મંથમાં ન્યા ન્યા ઉલ્લેખ આવે છે ત્યાં ત્યાં રા. સુનશીનો તેમના પ્રત્યેનો ખાર નહિ તો સ્પર્ધાભાવ ઢાંક્યો રહેતો નથી અને તેમના 'સુરસ્વતીચન્દ્ર' ને તો પૂરો વાંચવા વિચારવા સમજવાનો પણ પ્રયત્ન એમણે કર્યો જણાતો નથી. વરતુતઃ ગોવર્ધનરામની એ નવલ-કથાને પ્રકાર, આદર્શ, પદ્ધતિ, શૈલી આદિ સર્વ સુનશીથી સર્વથા જિનન જ છે, એટલે તેને જુદા સ્વતંત્ર ધોરણે જ તપસવી. જોગ્યે, પણ રા. સુનશીએ તો તેને પોતાના વાર્તાપ્રકાર, પદ્ધતિ, શૈલી, આદિને કાટલે જ સળંગ રીતે જોગ્યે છે.

પરિણામે એ ગોવર્ધનરામ જેવા અર્વાચીન યુગના આપણા સર્વોત્તમ સર્જકને સાચો ન્યાય આપી શક્યા નથી તેમ એમની મહાનવલની ખરી કદર પણ કરી શક્યા નથી. એ જ રીતે રા. રમણલાલ કેસાણ પ્રત્યે એમણે જે ઉલ્લુહટિ દાખવી છે તે તો આપણા એ સૌથી લોકપ્રિય વાર્તાકારની સમગ્ર સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિનો પરિચય 'Gujarat and Its Literature' ના સવા દોઢ પાનામાં જ એમણે સમેટી દીધો છે તે ઉપરથી પણ ખુલ્લેખુલ્લી જોષ કાઢાય છે. એની સાથે શ્રીમતી લીલાવતીની કૃતિઓનો પરિચય આપવામાં એમણે કેટલાં પાનાં રાક્યાં છે તથા કેવો મુઘ્ધ પ્રશંસાભાવ દર્શાવ્યો છે તે સરખાવી જુઓ, એટલે સ્વવર્ગીય સમોપદેશ સર્જક પ્રત્યે એમની દષ્ટિ કેવી દ્વિધિત છે તેની સચોટ પ્રતીતિ થશે. ઉલ્લે રા. પાઠકનું વિવેચન લ્યો. એ પ્રવૃત્તિએ સર્જક કરતા ચિન્તક વિવેચક વિશેષ છે, છતાં પ્રયોગ રૂપે એમણે કવિતા નવલિકા આદિ સાહિત્ય-પ્રકારોમાં પણ કલમ અજમાવી છે. આમાંથી કવિતામાં તો એમનું ટંદુ ઝાઝું જોર કરી શકે તેમ નથી એમ એ પોતે સમજી શક્યા છે, તેથી એ ક્ષેત્ર પરત્વે એમના વિવેચન બહુ આડપલાં કર્યાં નથી, પણ નવલિકામાં ધીરધીરે હાથ એસતો જતાં એમની અહમહમિકા ક્રમે ક્રમે ખળવાન બનતી રહી છે, અને એ વર્ગના એમની પૂર્વે પ્રતિષ્ઠિત યદ્ય ચૂંદલા 'ધૂમકેતુ'ના 'તથુખા'ના અવલોકનમાં 'તમે જાને ઉત્તમ નવલિકાકાર તરીકે માન આપો છો, પણ એની વાર્તાઓની આ મંજીર કૃતિઓ જોઈ ?' એવા ભાવપૂર્વક વિવેચન કરી તેને ઉતારી પાડવાની વૃત્તિ નિઃશક નબરે પડે છે. અલબત્ત, એ અવલોકનમાં દર્શાવેલી કૃતિઓ 'ધૂમકેતુ'ની એ વાર્તાઓમાં નથી એમ કોઈ નહિ કહે, પણ આપણે ત્યાં 'ધૂમકેતુ'એ નવલિકાક્ષેત્રમાં જે અસાધારણ કૌશલ્યની પ્રતિભા પ્રકટ કરી છે, લીલાવતીમાં કદપના અને ભાવનાનું અવનવું જગત ખડું કરવાની, અને અનાયાસસિદ્ધ સર્જનશક્તિ દાખવી છે, અને પાત્ર પ્રસંગ આદિની પસંદગીમાં આપણા સાહિત્યમાં

અસુક રીતે મુનગામી મણાણ એવું જે દષ્ટિપરિ-
વર્તન સિદ્ધ હતું છે તેવું ચલાઈ મૂલ્ય એ આંત્રી
કેસ જ નથી, અને અસુક છૂટક નવલિકાઓની
આસ્પિક નુકિતો ખતાવવામાં જ એમણે કુલાઈતા
અનુભવી છે. આમ આ ત્રણે વિવેચકો
અસંદિગ્ધ રીતે પુરતાર કરે છે કે વિવેચક બધારે
સર્જક પછી હોય છે ત્યારે પોતાના વર્ગના ઉત્તર
સર્જક પ્રત્યે એ પૂરતી તદરથતા રાખી શકતો
નથી, તેની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ પ્રત્યે વિવેચનમાત્રના
આવશ્યક એવી પૂનઃવૃત્તિ કે ગુણદષ્ટિ દાખવી શકતો
નથી, કેવળ સ્પર્શસાવી નિહુર પરીણાજ બધુ બધુ તો
એ કરી શકે છે, અને તેથી એ સર્જક બધી ઓછો-
વતો અન્યાય ભણ્યેઅભણ્યે પણ એને દાંધે ઘણા
વિના રહેતો નથી. આ રીતે વિવેચનમાં સામાજિક-
તાની પેઠે સર્જકતા પણ અનિષ્ટ થઈ પડે એવી
સ્થિતિ હોવાથી વિવેચકે ઓનામી પણ દૂર જ
રહેવાનું છે.

વિવેચનના સિદ્ધાંતન પર એસવા આતનારનો
અનિત્ય આવશ્યક ગુણ તે એના વિત્તાની અનાસક્તિ
-પેશા, પદવી, પ્રતિબંધ આદિ સંસારમાં સ્પર્શકોવ
અનાંત્રી વસ્તુમાત્રની સંપૂર્ણ અનાસક્તિ વિવેચનની
પવિત્રતા અને પ્રમાણિકતાના અગમ્ય એવા સત્-
નિષ્ઠા, સ્વતન્ત્રતા, ને તદરથતા એ જે ગુણ
શ્રેણી પૂર્વે અન્યત્ર મળાવ્યા છે તે ત્રણેનો ગધો
આધાર આ યોધા ગુણ અનાસક્તિ ઉપર જ છે.
વિવેચક જેટલા પ્રમાણમાં ખરેખરો અનાસક્ત હશે
તેટલા પ્રમાણમાં જ એ વિવેચનમાં સત્ત્વનિષ્ઠ,
સ્વતન્ત્ર, ને તદરથ રહી શકશે જે કાંઈ પણ પદાર્થની
આસક્તિ એના દિગ્ધર્મા જીંડે જીંડે પણ દર્શે તો
એનામાં આ ત્રણે ગુણો હશે તેપણ તેવું બળ
પોતાની મેળાએ ધરી જવાનું, એટલું જ નહિ પણ
એ આસક્તિને ભેરે દુનિયા પણ એના પર ચડી
એસવાની ને કહેવાની કે 'તારે એ પદાર્થ' એમણે
છે ને ? તો તુ વિવેચનની પવિત્રતા ને પ્રમાણિકતાનો
તાના કાંઈ એકી જમને અચાઈ નહું' ના અને

અમારી ખુલાશત કર, નહિ તો. એ પદાર્થ તને
કેઈ રીતે નહિ મળે, ને તું' ધર્યો રહીશ.' અને આ
વાત આદી કેઈ ઇલેપટિક અનુમાનરૂપે નથી કહી,
પણ ખરેખર મનેલી હકીકતને આધારે જ કહી છે.
આપણા એક ગણીતા વિવેચક સમકાલીન સાહિત્યનું
વિવેચન કલામાં પોતાને વેંચી પડેલી મુશ્કેલીઓની
વક્તા કરતાં એક કેશણે નોંધ્યું છે કે પોતે આપણા
નાસિકિન સાહિત્યકારોના વિવેચનપ્રસંગે જે નિઃક
સ્પષ્ટવસ્તુત્વનો નિયમ રાખેયો તેનાથી કેપાચમાન
થઇને આપણા એક વૈચારિક ધનપતિ લેખક બોની
કોટલા કે 'તમારી પાસે તે ક્યાં લાખો રૂપિયા લખ્યાં
છે કે તમે આવું કંઈ વિવેચન કરો છો !' આના
ઉત્તર રૂપે દરેક સાચા વિવેચકમાં એમ કહેવાની
લાગત હોવી એઈએ કે 'ખરૂં સાહેબ, અમારી પાસે
લાખો રૂપિયા તો નથી જ લખ્યાં, પણ લાખો રૂપિયાને
લાત મારીને લગેલીકર આસન બગારી પોતાને
સાચુ લાગે એવું જ લખવાની નિઃસ્પૃહતા અમારા
અણુ થે અણુમાં ભરી છે ખરી, એટલે છત્રનકર
અધિક્યન રહીને પણ અમે તો એવું હશે તેવું જ
કહેવાના.' અને વિવેચકે આવા અધિક્યન જ સર્વકા
રહેવાનું છે. બાકી કાંઈપણ જાતના નગ્નાણના
ધક્કામાં જે એ પડ્યો તો વિવેચક તરીકે તો એના
બાર વાગી જ ચલા એમ સમજી લેવું. કેમકે કાંઈ
પણ લેખક વિવેચનના વિષયમાં જગત પણ આગળ
આવ્યો કે તરત જ સાહિત્યસર્જક તેમ સાહિત્ય-
પેશક વ્યક્તિઓ તથા મંડળાઓ તરફથી દ્રવ્ય કાવિ
માન અકરમ આદિમાંથી એને જે કંઈ નોંધવું દર્શી
તેની લેહામણી લાલચો એની સામે ધરીને એને
પોતાનો આર્થિકિત જળ ખનાવી દેવાની પ્રચ્છન્ન
પ્રધંચળ એની આસપાસ ચૂંચાયા વિના રહેવાની
જ નહિ આવે વખતે એણે

અશ્વતથમેન સુચિરદમુલ-

મસગશર્લેજ દેને છિલ્યા.

તત: પદં તત્પરિમાર્ગિતવ્ય,

પરિવિવક્ત્રાં ન તિપર્વજિ મુદ્ધાં.

એ ગીતાના શબ્દો યાદ કરવાના છે, અને એ પ્રપંચજનકૃષી લેઈ મૂળી નાખીને વિરતરેષા પ્રલોકનની એ અશ્વત્થને દંડ અસંગશસ્ત્ર વડે છેદી નાખ્યા પછી જ સાચા વિવેચકપદની આસા એણે રાખવાની છે. અને આ વિવેચકપદની બાબતમાં પણ પાછું એણે સર્વંયા નિર્માનમોહ બનવાનું છે. પોતે ધુરંધર વિવેચક તરીકે પ્રુબજ એવી આકાંક્ષા પણ એણે રાખવાની નથી. નહિ તો એ આકાંક્ષારૂપી જૂતની ચોટલી વડે પણ સૌ એને પોતાની મરજી મુજબ ન્યાયવાની તરફથી રચવાનાં, પછી સાદિત્વની આદ્ય એની સામે એકસંધી કરીને એમ જ કહેવાની કે 'તને વિવેચક જ કાણુ ગણે છે ? વિવેચક તો અમારા ફલાણા ફલાણા ભાઈ, જે અમારાં ગુણગાન કરીને અમને આમણ આણે છે.' રા. ખચરદારે અધેરી-પરિપક્વ વ્યાખ્યાનમાં એ જ હુકિત અજમાવેલી. તેમની કવિતાનાં નિર્દોષ વખાણ કરનારા આજ સુધીમાં આખા ગુજરાતમાંથી જે જ બહુ નીટબધા છે, એક આનન્દશંકર કુબ અને ખીજા એમના દિગ્વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિગદી. તેથી પરિપક્વપણ તરીકેના વ્યાખ્યાનમાં ગુજરાતી વિવેચનની વાત કરતાં તેમણે આ જે જ બહુની વિવેચક તરીકે ગણના કરાવી અન્ય સર્વની વિપેક્ષા જ કરેલી. પણ એનો અસંસાર કરવાનું મારણ નથી. માનવપ્રકૃતિ ભોતાં એવી એવી હુકિતઓ સદાય આલ્યા જ કરવાની. કેમકે સાદિત્વસેવાનાં પ્રેરક બળોમાં મશ-લાલસા એ બહુ બળવાન પ્રયોજન છે, મોટા ભાગના સાદિત્વકારો ધરાને ખાતર જ સાદિત્વસેવા કરી રહ્યા છે, તેથી એ ધરામિતિમાં કાંઈ વિવેચક અનુ-કૂળ ન બનતાં અનંતરાધરૂપ ધઈ પડે તો તેના પર એ ક્રુદ્ધ ઘાપ એથી આચર્ય પામવાનું નથી. એવે પ્રસંગે આત્મદ્વણીની સહજ રૂપિત તેને એવી જ હુકિત મુઝાડવાની કે પોતાને વખાણે તેને જ વિવેચક ગણવા અને વજોડે તેની અવગણના જ કરવી. એટલે વિવેચનમાં પદનારે આગે પરિસ્થિતિને સામનો કરવાની તૈયારી પહેલેથી રાખવાની છે. વસ્તુતઃ વિવેચકે પોતાની

વિવેચનપ્રવૃત્તિમાં આત્મપ્રસાદ અને જનસેવા એ સિવાય બીજાં એક પણ આદ્ય રાખવાનો જ નથી. That one talent which it is death to hide એ શબ્દોમાં મિશ્ટને બ્લકા કરેલી^૧ ભાવના જ એના વિવેચનમાં પ્રેરક બળરૂપે હોવી જોઈએ. કુદરતે સાહિત્યકલાદિના આસ્વાદન આલોચનની જે કાંઈ શક્તિ આપી હોય તેના લોકસંપ્રદાયો સદુપયોગ કરી અનુગ્રી બનવું અને એ દારા દર્શન-પાલનની જે નિર્વિષ્ય આનંદ મળે તેનાથી પરિત્રાસ રહેવું એ એક જ એના વિવેચનકાર્ય પાછળની દૃષ્ટિ હોવી જોઈએ. એટલે 'હુનિયા મને વન્ટે કે નિન્દે, સાદિત્વકારો મને વિવેચક ગણે કે ન ગણે, એને પરિણામે મને લાભ ને માન મળે કે ન મળે, હતાં હું તો માંડું કાર્ય કેવળ કર્તવ્યબુદ્ધિ અને સર્વંયા અનાસક્ત ચિત્તે કર્યું જ બવાનો' એ જ વિવેચક માનનો સહનો અમળ નિશ્ચય હોય. સાચો વિવેચક સદા એ પાંદથિગોરસે કહેલો તેવો 'હકનો આશક ફિલસૂફ'^૨ જ હોય છે. આ જીવનનો તેમ તેની

૧૧. 'On His Blindness' નામે શીરેટમાં.

૧૨. "ફિલસૂફ" એ શબ્દ પદોલવટેલો પાંદથિગોરસે જ વાપરેલો. એક વખત ચેલીપોલીસમાં લિયોનિટસે તેને પૂછ્યું, કે "તમારો ધંધો શો ?" તેણે કહ્યું, "મારો ધંધો કરીએ જ નહીં હું 'ફિલસૂફ' છું." લિયોનિટસે પદોલ કહાપિ આ શબ્દ સાંસળેલો તદ્દો દોવાથી તેનો અર્થ પૂછ્યો. પાંદથિગોરસે જંઘરેલાથી જવાબ આપ્યો કે "આ લિન્ટી એક હેલવના મેળા સરખી છે; કારણ કે મેળામાં પણ હેલવાએ સરોતો છડીને મુકેટ અને માન મેળવવા છડે છે; હેલવાએક માલ વેચીને ડ્રેસપ્રાપ્તિનો અપેક્ષા રાખે છે; અને હેલવાએક ઉચ્ચતર પુરૂષો, તદ્દો વખાણ કે તદ્દો પ્રાપ્તિ ખાતર, માત્ર એ અદ્યુક્ત દેખાવના આનંદને માટે, રૂતાત લેવાને અને સમજવાને આવે છે. અમે પણ અમારા દેશને એટલે સ્વર્ગને છોડીને ફુનિયા પર આવીએ છીએ; તદ્દો પણ હેલવાએક આનંદ અને હેલવા-એક લાભને શોધે છે, અને મોટા જ અસિમાન તમા તુણીના ત્યાગ કરીને તેને જ અપેક્ષા કરે છે. ને મોટા ઉમરા આદમીચિને હું ફિલસૂફ (દંડના આદક) કહું છું. કમજુ કે એકી રીતે સ્વાર્થ મત્ર પ્રવૃત્તિ કેદલિન દમ"

સાહિત્યકલાદિ સંસ્કારી પ્રવૃત્તિઓનો એક મહા મેલો જામ્યો છે. લુદ્ધ લુદ્ધ માણસો એમાં લુદ્ધી જુદી વૃત્તિથી ફરે છે. કેટલાક એમાં દ્રવ્યદિ 'ઐદિક લાભો ખાટી જવાની ધમ્માધી આવે છે. કેટલાક અન્ય સર્વ દરીફને દરાવીને સર્વોપરિપક્વો ચુકટ પાળ્યું કરવાની આદિશા રાખીને એમાં ઘૂમે છે. તો કેટલાક વળી પૈસા પ્રતિષ્ઠા આદિ આવા દુનવધી પદાર્થોની લેણ માત્ર લાભ્ય રાખ્યા વિના એ મેળોના તટસ્થ દર્શન ચિન્તાનનો આનન્દ લેવા જ એમાં અનાસક્ત વૃત્તિથી ફરે છે. વિવેચકે સર્વ લાભમાનનો ખ્યાલ છોડી દઈને જીવન તેમ સાહિત્ય કલાના આપા અનાસક્ત પ્રેક્ષક બનવાનો જ આદર્શ રાખવાનો છે. આનામાં 'ઈશાવાસ્થો'નિધિ'નો તેજ ત્યક્તેન મુંજીયા. એ ઉપદેશસ્ત્રનો ખૂબ ઉપયોગ થઈ રહ્યો છે. પણ એમાં 'શુદ્ધિયા' વડે છે તેનાથી ખૂબ ચેતતા રહેવાનું છે. એવા કોઈ ભોજની લાસલાખાં વિવેચક ભી જરા પણ પચાયો તો મોળા ન મુકા વચમેષ મુકા: એ યવાતિ રાખ્યા મુખસિદ્ધ સખેડો જ એને પણ વિશદપૂર્વક ઉચ્ચારવા પડશે. એ કરતાં ઉચ્ચતર આત્યાંસુત્ર તો તેજ ત્યક્તેન રૂંઝીયા: એ મથી શકાય-સર્વ પ્રકારની લાસલાખાંતો ત્યામ કરીને છ' ઈશ થા-સ્વાધીન બની રહે-મેવર્ધનરામે હરેશ ઉપનિષદ્ધમાવાનતરની પંકિતમાં કહ્યું છે તેમ 'ઈશ થઈને પ્રમાણતો બેતો રહે'-જીવનની તેમ સાહિત્યની પ્રવૃત્તિને તેજસ્વી વટસ્થ પ્રેક્ષક બની રહે. વિવેચકે ભોજમાત્રની લાસલા તણ દઈને સાહિત્ય-કલાલિના આવા સ્વતંત્ર, તટસ્થ, અનાસક્ત પ્રેક્ષક સમીક્ષક જ બની રહેવાનું છે. અલબત્ત, આવી સ્વતંત્ર, તટસ્થ, ને અનાસક્ત રીતે કરેલું વિવેચન સમાજમાં વધુતો આકર્ષુ' ને આકર્ષુ' થઈ પડવાનું અને તેથી એવી રીતે વિવેચન કરવારને ઉભેલી નાબવાના કે એને આદર્શભટ્ટ કરી પોતાનો ગુણ જમાવી દેવાના કાવાકાંક્ષા સતત આદર્શ જ કરવાના. પણ યવામા માન રહ્યું છે, તેથી રીતે આ નિવેદનમાં પ્રવૃત્તિ સંબંધી ચિન્તાન અને મનમાં નિયમ રહેવામાં અસામાન્ય ગૌરવ છે. -સિદ્ધાન્તો ધર્મિકાન્ત, ૫-૪૪.

વિવેચકે તેથી કરવાનું કે કરવાનું નથી. વિવેચન કરવું તો તે માહિં ગણાવેલા સત્યનિષ્ઠે, સ્વતંત્રતા, તટસ્થતા, અને અનાસક્તિના આદર્શને અનુસરીને જ સાચો વિવેચક કેરો હોયો એકઠે તેની મૂર્તિ દષ્ટિ સમક્ષ રાખીને તત્તુ-સાર જ-કરવું નહિ તો તેમાંથી ખસી જવું. એમું આતોદરે માર્કસ એન્ગેલિસના નિમનધર્મો એ રાજવીના સખેડો ટાકવા છે કે "Short is the little which remains to thee of life. Live as on a mountain. Let men see, let them know, a real man, who lives as he was meant to live. If they cannot endure him, let them kill him. For that is better than live as man do." ૧૪ વિવેચકે પણ આવી જ વૃત્તિ રાખવી. વિવેચન કરવું તો સો પે સો કદા બવનાને વળગી રહીને અને સિદ્ધાંતો સર્વાંગપાલન કરીને જ કરવું. સમાજને એ ન પાલવે તો ભણેને આપણને નાખૂદ કરી નાખે. વિવેચનને નામે મેંભાગી લાટાઈ કરવા કરતાં એ હમર દરબરે બહેતર છે.

ત્યારે સત્યનિષ્ઠ, સ્વતંત્રતા, તટસ્થતા, અને અનાસક્તિ એ ચાર વિવેચનના સિદ્ધાંત પર એકલા આવાનારમાં અનિવાર્ય અમત્યતા ગુણો. એ ચારે ગુણે. દરે તે જ એ ધર્માસન પર વિવેચક બેસી શકે અને સાચું વિવેચન કરી શકે. એમાંથી એકઠો પણ ખૂટ્યો દરે તો એ ધર્માસન પર એ રિથર રહી શકે જ નહિ. એટલે વિવેચકમાત્રે આ ચારે ગુણોની અહોનિષ્ઠ અંતપૂર્વક સાધના કરવાની છે, અને વિવેચન કરવું તો આ ચારે ગુણો રૂપી ચાર સુદઢ પાયાવાળા ધર્માસન ઉપર બેસીને જ કરવું, અને નહિ તો શાન જ રહેવું એવો અરિયણ ટેક રાખવો છે. આ કદા વિવેચકપણની વાત પણ વિવેચકને પણ સમાજ વચ્ચે રહીને વિવેચન કરવું છે, તેથી તે પોતાનું કાર્ય આવી પવિત્રતાની સાવનાથી વેદ માત્ર ગણ્યા વગર પૂજ્ય પ્રમાણિક રીતે કરી

એકે એટલા માટે લેખક, વાચક, સાહિત્યરસિક, ને સાહિત્યપ્રેમી આદિ વિવિધ વર્ગોના બનેલા સમાજે પણ આ વિષયમાં સર્વથા પ્રમાણિક બનવાનું છે, અને એ ધર્માસિનની આસપાસ સદા જ સ્વચ્છ નિર્મળ પરિસ્થિતિ ટકી રહે તેની સતત સંભાળ રાખવાની છે. નહિ તો સમાજ બે એના ઉપર મળેલો ગંદ-વાદ ફેલા કરશે, ધાર્મિકમંડીના દબાણ નીચે એને દબાવી દેશે, કે ઉપેક્ષાના ઉકરડામાં એને હસેલી દેશે, તો એ રતનકંડિત અળદળતું સિંહાસન કાંઈ ગામને પાદર દટાએલું જ પડ્યું રહેશે અને સમાજને એની ન્યાયશક્તિનો તેમ તોલનપરીક્ષણશક્તિનો દેશ માત્ર પણ લાભ નહિ મળે. એ લાભ લેને હોય તો સમાજે પણ નિરપેક્ષ સત્યસક્ત બનવું પડશે. એટલે એ દૃષ્ટિએ સમાજને પણ આ વિષયમાં બે શબ્દો કહેવાની જરૂર છે. છવનમાં તેમ સાહિત્યમાં વિવેચનનો એ કંઈક છે. ઉપદેશ હોય તો તે આત્મદર્શન અને સાત્વદર્શનનો જ છે. જાત અને જગતનું યથાર્થિત દર્શન કરવું, તેના ગુણદોષ આદિ સમજીને જેવું હોય તેવું બોલે તેની સાચી શૃલવણી કરવી એ બધું મુકેલ કામ છે ને સૌથી એ બની શકતું નથી, તેથી એને માટે તાલીમ પામેલી અને વિશિષ્ટ ગુણસંપન્ન ધરાવતી તટસ્થ-પ્રમાણિક વ્યક્તિની જરૂર રહે છે. વિવેચક આવી વ્યક્તિ છે. એનું કામ જ વસ્તુ જેવી હોય તેવી ખતાવવાનું છે. એ કામ એ બે પ્રમાણિક હોય તો જ કરી શકે છે. તેથી વિવેચનમાં જેટલી પ્રમાણિકતા હોય તેટલી જ તેની ઉપયોગિતા છે. પ્રમાણિકતા વગરનું વિવેચન મને તેટલું ચમકદાર અને સામર્થ્યયુક્ત હોય તોપણ તેને મૂળમૂળ ધર્મ જ ચૂકતું હોવાથી કેવળ તકાવું જ નહિ પણ વિશેષમાં નુકસાનકારક પણ છે. આપને એમ સ્વસ્થ સમજણ હોય તો જ કામનો, મલિન, મંદ, વંકાચૂંકા, અથવા બહિર્ગોળ કે અંતઃગોળ હોય તો વસ્તુને ઝીંપી, અરપણ, અધૂરી, હોય તેથી બાકી કે પાતળા, લાંબી કે ટૂંકી, અને વિકૃત ખતાવી આપણને જાત અને જગત વિશે ખોટા પાયાથી આખી નુકસાનકારક થઈ

પડે, તેમ વિવેચન પણ સ્વચ્છ સમતોલ હોય તો જ કામનું, કાંઈની ખોટી સ્તુતિ કે ખોટી નિંદા કરી તેને હોય તેથી મહાન કે લઘુ, સાઈ કે અસાધ્ય ખતાવે તો નુકસાનકારક જ થઈ પડે છે. તેથી વિવેચક પોતાનું કાંઈ સર્વથા પ્રમાણિક, સત્યદર્શી, સ્વતંત્ર, તટસ્થ, અને અનાસક્ત રહીને કરે એ એના પોતાના કોઈ અંજલ લાભને ખાતર નહિ પણ સમસ્ત સમાજના કૈવરને ખાતર પરમ આવશ્યક છે. એટલે બે કોઈ વિવેચક ધર્મકંડેલીએ નહિ પણ શુદ્ધ સત્ય અને પ્રમાણિકતાને કારણે તમારી ખોટી ભાટાઈ કરવાની ના પાડો હોય કે તમારા સાચા દોષો દર્શાવવાનો આગ્રહ રાખો હોય તો તેના પર રેષે ભરાયો નહિ, તેને હેરાન કર્યો નહિ, તેના પર વેર લેવાના ઉધામા કર્યો નહિ. એમ દર્શણ તમારું નાકે લાંબું કે ટૂંકું, ગોળ કે ચપટું જેવું હોય તેવું જ ખતાવે, તમારી ત્વચા ચોરી કે કાળી જેવી હોય તેવી જ રજૂ કરે, તમારા ગોંધર શરીરનાં આઠાં કે ખીલ જેવી વિષપતા હોય તો તે પણ સ્પષ્ટરૂપમાં જણાવે, તેમ વિવેચનની પણ તમારા ગુણ કે દોષ, તમારી ખૂબી કે ખામી જેવી હોય તેવી ખતાવવી એ જ ફરજ છે. એ ફરજ બે વિવેચક નિષ્પાપક અભવવા મથતા હોય તો તેને સંતોષી નહિ તેને હાનિ પહોંચાડી તો તેના કરતાં વિશેષ હાનિ તમને પોતાને જ પહોંચશે, કેમકે આત્મદર્શન ને સાત્વદર્શન એ એકનું એક સાધન પછી તમે જ ગુચાવી બેસશો. પ્રવળા કલાપુત્રે માટે જ પ્રમથી પર ને સ્વતંત્ર રહી તેની પ્રવૃત્તિઓનું નિરીક્ષણ કર્યા કરે અને ગુણદોષની પરીક્ષા કરી ગુણ પોષવા ને દોષો દાળવા તેને પ્રેરે એવા અહોરાત્ર તેની ચોટી કરનાર વિવેચકવર્ગની તેને ખાસ જરૂર છે. તો જ કોઈ પણ પ્રગ્ન માનવપ્રકૃતિમાં રહેલી સ્વસન્નિષ્ટતા, આત્મપર્યાપ્તિ, ને આત્મશ્રદ્ધાનાં અનિષ્ટ પશુભોમીય સુકત રહી શકે તથા સતત રીતે વધુ ને વધુ ઉચ્ચ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવા ચતુર્થીલ પણ રહી શકે. એટલે પ્રગ્નને વિવેચકના હિત ખાતર નહિ પણ પોતાના જ સ્વાર્થ ખાતર વિવેચકને સત્યનિષ્ઠ, સ્વતંત્ર, તટસ્થ,

ને આનાસકાત રહેવા દેવો જોઇએ, અને તે પોતાનું કાર્ય નેકાથી કરી શકે એવી આનુકૂળતા તેને કરી આપવી જોઇએ. વિવેચકને જોણે કદી લોકાવલો, લલ-ચાવલો, કે દબાવલો ન જોઇએ, પણ જો કોઈ લોકાલ, લલચાલ, દબાલ, કે રામદેવથી વિકૃત થઇને જોડું વિવેચન કરતો હોય તો તેને ખુદલો પાડવો જોઇએ. લાંચ લેવી દેવી એ સર્વત્ર નિન્દ છે, પણ વિવેચનમાં નોકરી, પૈસા, પુરસ્કાર, પારિતોષિક, માનઅકરામ આદિ પ્રમુખ રૂપોમાં જે લાંચ સેવાદેવામાં આવે છે અને એ રીતે વિવેચનને વિપયગામી બનાવવાના જે કાવાલાવા કરવામાં આવે છે તે તો અત્યંત નિન્દા જે મળતા સરકારનું અવલોકન આપે તેનાં રૂપ તોલમાપનાં સાધનો બરાબર હોય એ જેટલું અગત્યનું છે તેથી પણ અનેકાંઈ વિશેષ અગત્યનું તેની ઔદિક, માનસિક, સારકારિક પ્રવૃત્તિઓના તોલમાપનું કામ કરનારું તેનું વિવેચન પણ પ્રમાણિક રીતે પ્રવર્તનું હોય એ અગત્યનું છે. કુનિયામાં આપણે જોઈએ છીએ કે મોટા પાયા પર આવતી દરેક વેપારી પેઢી, દરેક કારખાનું, દરેક સરકારી તંત્ર ને દરેક દેશ પોતાના જમાખર્ચાને દિસામ તપામવા માટે અન્વેષક રાખે છે, એને પગાર પોતે જ આપે છે, છતાં એ અન્વેષકો સ્વતંત્ર રહીને પગાર આપનાર પોતે દિસામમાં કંઈ જોડાળો કે બુલચૂક કરી હોય તે બેધક બતાવી આપે છે, અને દેવનું ન્યાય-ખાનું પણ જેમ સરકારનો જ પગાર ખાઈને પણ એનાથી સર્વથા સ્વતંત્ર રહીને પોતાનું ન્યાયકાર્ય કરે છે ને તેના દોષ દોષ ત્યાં તેની કાનપડી પકડતાં જેમ અચકાતું નથી, તેમ વિવેચકનું કામ પણ જીવન તેમ સાહિત્યકલાદિના વ્યવહારની બૃત્યો કાઢવાનું, તેના દોષો દર્શાવવાનું, અને લાગનાપયથો એ કષ્ટ થએલ હોય ત્યાં એનું લઘુ દોરી કરી પાઠો એ પથ પર એને લાવવાનું જ છે. તો એ પરમ મદરતનું કાર્ય એ અન્વેષકો ને ન્યાયાધીશના જેટલી સ્વતંત્ર તટસ્થ રીતે બાબતી શકે એવું વાતાવરણ સમાજે એને માટે રચવું જોઇએ. તો જ એ સમાજનું જીવન નિર્મળ ને ઉન્નત બનશે, ન અન્યાય.

પણ આ બધું કલા છતાં આખરે તો સમાજ જોવો છે તેવો જ રહેવાનો છે, સાહિત્યકાર પણ છે તેવો જ રહેવાનો છે, અને માનવી પણ એવો જ રહેવાનો છે. વિવેચક દોષ દર્શાવે એટલે સર્જક એવો ઇપા ધૂરશી, એની સાથે અદાવત બાંધશે, એને ઘણી દેવાનાં વાક્ય-ત્રો રચશે. બૃતકાગમાં એવું થયાં થયું છે, અને ભવિષ્યમાં પણ એવું થયાં જ કરવાનું છે. અને એમાં જ સાચા વિવેચકની કસોટી તેમ મહત્તા રહેલી છે. સત્યનું પાલન કરતાં એની પાલવણી થાય, એને વેલું પડે, એને ભોમ આપવો પડે, અને છતાં એ સત્ય ને ન્યાયના માર્ગથી ચળે નહિ એમાં જ એનું ઝોગ રહેલું છે. સામાન્ય રીતે આપણે સાહિત્યકારોને એવલું શું લખ્યું ને કેટલું લખ્યું એને દિસામે માન આપીએ છીએ. વિવેચકના અન્યાય આપણે સાથે સાથે એવે શું શું ન લખ્યું, કેટલું કેટલું લખવાથી તો એ ચાનપૂર્વક દૂર જ રહો, એને દિસામે પણ માન આપવાનું છે. લાલચમાં લપટાવાના એના જીવનમાં કેટલા કેટલા પ્રમંજો આપ્યા અને છતાં એ ન લપટાયો, ખુશામત કરવાના કેટલા કેટલા ધૈર્યપરોણા થયા અને છતાં એણે ન કરી, કેપ દુરમનાવટના કેટલા કેટલા મોકા જીભા થયા અને છતાં એ અલિપ્ત રહ્યો, સામ દામ ભેદ કંઠની નીતિથી એને ફોડી દમારી વશ કરી લઇ પોતાનું ધામ્યું એની પાસે લખાવવાના કેટલા કેટલા શ્રાવા કાવા થયા અને છતાં એ અગ્ર રહ્યો, સર્મ, રમેદી, મિત્રો આદિ તરફના પહુપાનના કેટલા કેટલા સંજોગો મળ્યા છતાં એ સ્થિતિપ્રસ્થ રહ્યો અને વિવેચનની પવિત્રતા તથા પ્રમાણિકતાને એણે જીવન-બર કેટલી ભળવી રાખી એને દિસામે જ એની મહત્તા માપવાની છે. અને એનામાં જેટલું સાચું ચરિત્રબળ હશે, જેટલો વિશુદ્ધ ઉદાત્ત જન્મ-જાત શીલસંપત્તિ હશે, ને જેટલે અંશે એ સારો વીર નર અને ખરો મહાપુરુષ હશે તેટલે અંશે જ આ સર્વ પ્રસંગોમાંથી એ આખી અધીએ પાર ઊપરી શકશે. એટલે કોઈ પણ વિચારક જો પોતાના આખા જીવનની એકંદર વિવેચનપ્રવૃત્તિને અને (અનુષ્ઠાન પાન ૬૭)

[૧]

તા.

૩૧ જાનેવારીના રોજ અમદાવાદના રેલ્વેને દોઢ કલાક મોડી સાંજની વડોદરા જનારી લોકલ આવીને ઊભી રહી. કેએસની એ. આઈ. સી. સી. ની મીડીંગ પૂરી થઈ હતી. એટલે ઉતારુઓની સંખ્યા રોજ કરતાં વધારે હતી. ગાડીમાં જગા મળે તે માટે પ્લેટફોર્મની ઉલટી ખાજુએ, તીએ પછુ યુસાફરો જગા મોડી લેવા ઊભા હતા. જેથી ગાડી ઊભી રહી કે જુવાનોની એક ટુકડીએ અંદર ચડવા ધક્કારો કર્યો. અંદર દૂધનાં ધાખાં લઈને આવેલા દૂધવાળાએ ખાતામાં લોખંડોએ હતા એટલે એમાંથી એકે અંદર ચડવા પ્રયત્ન કરતા એક જુવાનને લથ-ધામાં ઊંધી દીધી.

દૂધવાળાની દાદાગીરી એમની સાથે યુસાફરી કરતા માણસોને અનુભવવા આમ તો કોઈ કોઈ વાર મળતી હોય છે. ઉલ્લે ઉલ્લે, જ્યોતિ સંઘની બહેનો પ્રવાસ કરતી હતી તેમને હેરાન થઈ પડેલું તે સમાચાર પણ હાપમાં આપ્યા હતા. યુવકને એ ફેટ વાગી તે સાથે તેનું લોહી ઉજેરાઈ ગયું. સાથે ખીજ જુવાનિયાઓ હતા તે પણ ગરમ થઈ ગયા. દૂધવાળાઓને લાગ્યે સામનો કરવાનો વખત આવ્યો હશે તેવા મામલો ઊભો થયો.

યુવકાએ દૂધનાં પચેક ધાખાં પ્લેટફોર્મ ઉપર ઢોળાને દૂધની નદી વહેવડાવી. ધાખાવાળાએ એક પેટી, જે આમેડોનની હતી તે સામા પડેલી તોડી નાખી. પરંતુ યુવકાનું સંઘર્ષણ વધારે જોતાં ધાખાવાળાએ હારીને લાગ્યા. એક જાણતું દૂધ સાથેનું ધાણું ધાખાં રહી ગયું. યુવકાએ કિલ્લો કર્યો હતો એટલે એ બેઠીને ધાણું લઈ જવાની હિંમત ન રહી.

રેલ્વેના માણસો, દૂધની નદી વહી છતાં એમાં માથું મારવા ન આપ્યા. પોલીસને એ સામાચાર મળ્યા એટલે અંદર રહી ગયેલું ધાણું અપાવવા એ આપ્યા. પણ યુવકાએ પોલીસને સંકોળ્યા—તમે લોકો દૂધી બંધને આવી દાદાગીરી એ લોકોને કરવા લો

છો માટે ધાણું અપાવવાની વાત છોડી જાઓ. પોલીસ પણ તેરી બી ચૂપ, એર મેરી બી ચૂપ કરતો ચાલ્યો ગયો. એટલામાં એક, લેવાઈ, દાદા-બીરીમાં પોતાને પહેલવાન મનાવતા હશે તે વઢારે ચડી આપ્યા પણ યુવકા અંતે ચડ્યા હતા. એમની વચ્ચેથી ધાખાને ઉપાડી જતું કપડું લાગતાં લેવાઈના હાથ પણ હેઠા પડ્યા. ધાખાવાળાથી આવી ઠરુણ હાર વેઠાતી ન હોય તેમ ઉલ્લે એણે પોતાના સાથીને સંજોધી પડકાર કર્યો કે, લાવ અલ્લા લાકડી. હવે એ છે બને હું છું !

પણ ન લાકડી આવી અને ગાડી ઉપડી ! યુવ-કાએ ઉલ્લે ધાણું સ્વેચ્છાએ આવીને ડીદાઈલી બતાવી હોત તો માડું હતું, પણ એમણે ૫ સંઘ-જળના જેરે સુધરેલી પાશવતા પૂરી કરી આ બધા-માંથી રરનો કાઢવા રેલ્વે થું ધાખાવાળાં માટે એકાઠ કળો કે ખાતું શુદ્ધ કાઢી ન શકે ?

[૨]

ગામમાં એ દુઃખ હતાં. એક પાણીનો તાસ અને ખીએ ચોરનો તાસ. હું એની તપાસ કરવા ગયો ત્યારે પાણીના તાસનું નિવારણ સફેજમાં થાય તેનું મને કૂવો જોતાં લાગ્યું કૂવો ખારસો મોટો હતો. પાણી પહેલાં હતું પણ હાલ જોણું થયું હતું, એટલું જોણું કે પાણીની સાથે કાઠવ આવતો હતો. મને થયું કે કાઠવ કાઢી નાખવામાં આવે, કૂવો ગાળવામાં આવે તો પાણીનો પ્રથ ઉકેલે તેવો હતો.

કૂવો ગાળવાની મેં દરખાસ્ત મૂકી એટલે આગે-વાનોએ કહ્યું કે, એ કામ કરવા કોઈ તૈયાર નથી. કાઠવ એટલો બધો છે કે દરેકને એમાં ફસાઈ પડવાની બીક છે. કૂવો જૂનો પુરાણો, વજુઝારાઓનો છે એટલે એમાં કાઠવનું કેટલું આપ હોય તે શું કહેવાય ?

મેં ચોરીના ઉપદ્રવની વાત ચર્ચતાં કહ્યું, ગામની કુટ વચર ચોરી ન થાય એ તો કિચાડી વાત છે.

એક અંગેવાન : ‘ એ તો સાચી વાત છે. અંદર ગામના માણસો એ એ કાઠનું અનુરૂપ નથી. ’

સંખ્યાટાણે

[લે. ધનસુખલાલ મહેતા; પ્ર. એન. એમ. ત્રિપાઠી સિ. મુખ્ય ૨; સાહ્યાર રૂપિયા.]

શ્રી

ધનસુખલાલ મહેતાને એકસદમે વખે પ્રમત યત્ર આ પ્રસ્તુત પોતાનાં ૧૯૪૦ સુધીના પ્રસ્તુતકામાંથી ઉત્તમ અને પ્રતિનિધિરૂપ રચનાઓની તેમણે કરેલી ચૂંટણી રજૂ કરે છે. એમાં સમઘણેલી ૩૬ કૃતિઓમાં આર વિનોદભેખ સિવાય બાકીની બધી વાર્તાઓ જ છે. એમ શ્રી. બ્યેલીન્દ દેવે હાસ્યનિષ્પત્તિ માટે ઢળવો નિમંષ ફાંચો છે તેમ શ્રી ધનસુખલાલને વાર્તાનો સાહિત્યાર જ વિશેષ જાણે છે. અને જ્યુ યતી કૃતિઓની ચૂંટણી કરતીની રચના રચનાઓમાંથી ચયેલી હોઈ આ પ્રસ્તુત અનુવાદ કે રૂપાન્તરકાર ધનસુખલાલ વડે થોડાક ઢંકાઈ ગયેલા રચના વાર્તાલેખક અને હાસ્યકાર ધનસુખલાલની રચાયેલ કથિત જોવા-મૂલ-વવા માટે એક મહત્વનું સાધન બની રહેશે.

સંઘની વાર્તાઓમાં હાસ્યપ્રધાન વાર્તાઓ પહેલું ખાન બેચેરી, હાસ્યવાર્તાઓ બધી એક સરખી જોઈ કલાની નથી છતાં કર્તાની હાસ્યકાર તરફની વિસિદ્ધતાએ તારવવામાં તે બધી કામ લાગે તેવી છે. છે. એ વાર્તાઓનાં પાત્રો સરત અને મુખર્ષના સાધારણ સુખી અને સંસ્કારી મધ્યમ વર્ગનાં છે. પોતે જેના પ્રતિનિધિ છે તે મધ્યમ વર્ગના કુંડુજ-જીવનના હાસ્યશી પકડવાની, ઠણિ અને વાચકોને ખડખડાટ હસાવે નહિ તે મદ સિંચત તેમના ચહેરા પર જરૂર ફરકાવે એ રીતે તેને નિરૂપવાનો ફાવટ દેશી. ધનસુખલાલને વરી છે. સંકુલ કુંડુજના જીભી યતી પરિચયિતો, સામાજિક આચાર વિચાર, નવા-જૂનાનો સંબંધ, અને ઓપુરોષાના અનેક નમૂનાના સ્વભાવ લક્ષણો તેમને હાસ્યગુફક સામગ્રી પૂરી પાડે છે. તેમના સંસારદર્શન અને માનવસ્વભાવપરીક્ષણ માટે ધણી વાર્તાઓ અને જ પ્રયાશુષ્કરૂપ અને તેમ દે. નારી પ્રાંતરૂપ સિમ્લુ આલેખન બાજુ નેતિપાત્ર

કહેવાય. 'ગવિવારની રાત્રી' અને 'અમારો રંજનો દામડો' જેવી વાર્તાઓનું હાસ્ય પ્રસંગીય છે પણ એકંદરે પ્રસંગો ને પરિચયિતો કરતાં વિનોદપ્રેરક માનવસ્વભાવ લક્ષણોનું અવલંબન થી. ધનસુખલાલ હાસ્ય માટે વિશેષ લે છે. વિરાગ સમઘાવાનું માનવતાપ્રેમી નિર્દય હાસ્ય જેનું હોય તેનો ખમાલ એમની વિનોદપ્રધાન વાર્તાઓ ('કું' અને સરલા, 'ખરીદી', 'અમારો રંજનો દામડો', 'ગવિવારની રાત્રી', 'નરીની નિખાલસતા' વગેરે જેવી) આપ-જુને આપે છે.

પણ સંઘની બધી વાર્તાઓ વિનોદપ્રધાન નથી, ધણી તો કલ્પજનની છે અને શ્રી ધનસુખલાલની વિશેષ અધિપતી કૃતિઓ પણ એ જ છે. એમની હાસ્યવાર્તાઓમાં પણ કેટલીકમાં હાસ્ય અને કલ્પની એકત્ર જ પરિચયિતે જોવાય છે. 'બીજવર', 'મા', 'જૂનના-કાકા' અને 'પુત્રને વળાળ્યો'. જેવી કલ્પ વાર્તાઓ જતાવી આપે છે કે જીવનના વિનોદશી પર હસનાર ધનસુખલાલ અંતરમાં મળીર હોઈ જીવનના મરજી પાસાના વળાળ વડુ સારા નિરૂપક છે.

સંઘમાં પ્રચલવાતીઓ ઢળવા તેમ મંજીર જીભ પ્રકારમાં ખાન બેચેરી તેવો ને તેટલી છે. વિનોદ પ્રકુલ વાર્તાઓમાં મુગ મુલક મુલતીઓના રમજપ્રેરક પ્રેમથી 'સાંબ સંગીત' જેવી પ્રીકોના પ્રસન્ન પ્રેમમધુર સુધીની વાર્તાઓ છે. મળીર પ્રકારની ખાન બેચેરી તેવી પ્રચલવાતીઓ છે જેના નામકામાં તેમનાં નામ તેમ પ્રતિના સામ્યને લીધે કર્તાનું તથા તેમની આંતર નીતિ બાવનાનું દર્શન ચાલે છે તે વાર્તા ત્રિપુટી—'પરિવર્તન', 'પરિવર્તની વેદી પર' અને 'છળી પરી', 'પ્રતિબિંબ અને છાયા'ની કાવ્યમયતા તથા સર્વેશ્વર્યતા તેને પણ કર્તાની એક રમજપ્રીય પ્રચલવાતી બનાવે છે.

પ્રસ્તુત સાથે જોડેલા પુરોવચનમાં શ્રી. રામ-પ્રસાદ બક્ષીએ શ્રી. ધનસુખલાલનાં હાસ્યરસ અને વાર્તાલક્ષણો જે સહજતાપૂર્વક વિનમ્ર ગુણદર્શો વિવેચન કર્યું છે. તે માત્ર ચિત્રકાર જ નથી કાર્તિક જેવા પણ છે. હાસ્યકાર અને વાર્તાલેખક

ધનસુખલાલની શક્તિ અને સેવાના તેમણે કરેલા મુલ્યાંકનને એકંદરે સહૃદયોના ટેકા મળી રહેશે.

એનાં બે પુત્રો વચ્ચે શ્રી. ધનસુખલાલનું ઉત્તમ પ્રદાન રળૂ કરેલું આ પુસ્તક ગુજરાતના હાર્દિક સહારતું અધિકારી છે,

પારકી જાણી

[લે. નંદકુમાર પાઠક; પ્ર. એન. એમ. ત્રિપાઠી
લિ. મુંબઈ ૨; સવા રૂપિયા]

આગાઉ એક કામ્ય સંગ્રહ અને એક નવલકથા આપનાર શ્રી. નંદકુમાર પાઠકનું આ નાટક એક શ્રીમંતના ગૃહસંસ્કાર પરના પાઠો જીવંતી તેની ભીતરનું દર્શન કરાવે છે. ધનચંદે મત્ત અને પોતાના પૈસાના અહેસાન નીચે દનાયેલા પતિને ગરેબાર ટોકતા કરતી સાસુ, દંભી સસરા અને માથાપની આપણના ધમકા ઉછરેલો ભીર પતિ, આ ત્રણેને અને જેને તે પોતાનું ધર ખનાવવા માગતી હતી છતાં જ્યાં એને પારકી જાણી જ મળવામાં આવતી હતી એ તેમના ધનચાને પુત્રવધૂ મેધા પોતાના-તેમ રમાના શૌરવ અને સ્ત્રીસ્ત્રી રક્ષાને ખાતર છોડી ગય છે એ દ્રશ્ય ઉપર નાટક ઉછેલો પાઠો પાઠે છે. એ રમા મેધાના સહારાની અનાયાસમત્રાં ઉછરેલી મેરઠપદેશર પુત્રી અને તેના પતિની પ્રિયતમા છે. પૈસાને જોડે પોતાની આપક સામવવાની આ કુટુંબની નીતિમાં એ રમાનું જીવન ગરબાદ થવા જતું હતું તેવાથી તેને મેધા પોતાની સાથે લઈ જઈ ભગારી લે છે. રમાના પાત્રને લીધે નાટકમાં વસ્તુને થોડું સંકુલ ખનવાને અવકાશ મળ્યો છે તેમજ સુંદર લ અને લીલાધર જેવા પાત્રોને પણ અંદર લાવી શક્યા છે.

નાટકમાં બધાં પાત્રો રૂપે જીવંત છે. કામચંદ એક છે. પણ સફળતા સંવાદ તેનું સાદું વાળી આપે છે. નાટકની તખ્તાલાખડી સારી છે. આ કૃતિથી ગુજરાતને એક લખવી સહાય તેનું પ્રથમ પ્રયત્ન સ્વચ્છાન્નિક પ્રાંતિક કૃતિ છે.

પ્રવેશ બીજો

[લે. જ્યોતિ દલાલ, પ્ર. ગતિ પ્રકાશન લિમિટેડ, અમદાવાદ, બે રૂપિયા.]

પાશ્ચાત્ય વાર્તા-નાટક-સાહિત્યના અભ્યાસી અને એકાંકી નાટકોના કુશળ લેખક શ્રી. જ્યોતિ દલાલને 'જવનિકા' પછી દશ વર્ષે પ્રગટ થતો આ બીજો એકાંકી સંગ્રહ (એમના શબ્દમાં 'વેશ સંગ્રહ') કુલ નવ કૃતિઓ રળૂ કરે છે. 'જવનિકા' પછી પ્રગટ થતો હોવાને કારણે તેમજ રંગમંચના નાટકમાંના બીજા પ્રવેશની માફક અંદર હાસ્યવસ્તુની પ્રધાનતા હોવાને કારણે સંગ્રહને શ્રી. દલાલે 'પ્રવેશ-બીજો' એવું નામ આપ્યું છે તે યશાસ્વર છે.

નાટકોની કૃત્તીક વિશિષ્ટતા તરત દેખાઈ આવે એવી છે. આવાં લઘુનાટકમાં પ્રસંગ બાહ્ય તો થાતું હોય? એકાદ માનસશાસ્ત્રીય રસવાળી પરિસ્થિતિ પર જ શ્રી. દલાલ નાટકોનું ચલુત્તર કરે છે. બીજા પાત્ર જેથી તેવી વાત એ છે કે બહુ જ ઓછાં પાત્રોથી તે પોતાનું કામ ચલાવે છે. સંગ્રહમાં બે નાટકમાં તો ફક્ત બે જ પાત્ર છે, ત્રણમાં ત્રણ જ પાત્ર છે, એમાં ચાર પાત્ર છે અને પાંચથી વધુ પાત્ર તો ફક્ત બે જ નાટકમાં છે. કારણ એકાંકી હોય છે, અને ઘણું કામ તો લેખક સંવાદ પાસેથી જ લે છે એમનું સંવાદચાતુર્ય ખરેખર પ્રશંસાપાત્ર છે. ઠીક વખત સુધી ચમકદાર અને વિનોદ્યદેશર ફરકાવતો સંવાદ ચાલે અને અણુવાર્થ અન્તેથી ચમત્કૃતિ સાથે નાટક પૂરું થાય એવું શ્રી. દલાલનું આયોજન હોય છે. 'સોયનું' નાકું અને 'દ્રૌપદીનો સહકાર'ના આયોજનમાં તેમના અભિનયલાન અને તખ્તા-નજરે સાનું કામ કહ્યું છે.

બધાં નાટકોનો પ્રધાન રસ વિનોદરસ છે. પહેલું નાટક, 'સીની દુશ્મન સી' જંગમોર પુત્રો કેવા સંજોગમાં જેની પોતે ના પાડતી હતી તેજ વસ્તુ તાબેદાર પુત્રો માફક કરવા તેવાર થાય છે તે કૌશલ પૂર્વક રળૂ કરે છે. અગ્રણ્ય સંજોગ સ્વચ્છાન્નિક વિનોદ-

કાન્ત નાટક છે. 'ઉપાધ્યાયનો આટો'માં પરાય-
દેશકના પતનને જ રેસો આવતો બનાવી રમજ
પીરસાઈ છે. 'યુગાલ અને મોજરા' જેના પર અફ-
'ગાહ દાપત્ર કપારેક શુક્રા સ્થળે આવે તેના ખડકનું
દર્શન કરાવે છે અને નારી માનસનો એક નમૂનો
રજુ કરે છે. 'ચાકણની ચાલ' એક છેડેથી ચાલ
આસતા શ્રીમંતનું ખડું સ્વરૂપ બતાવે છે. પાંચમાં
નાટક 'સોવતું નાકું' માં પણ શ્રીમંતની શ્રીમં-
તાર્થ અને સારાઈનો પડો જોયો તેનું ખડું સ્વરૂપ
ખુલ્લું પાડ્યું છે. અહીં જ્યારે શાસકશાખા નંદનંદન
શેઠની શુશ્રૂષાસ્થિત ગણાતી હોય
ત્યારે ચિત્રશુભના દરબારમાં તેનાં
કરવું પ્રગટ કરતાં હોય એવી નાટ્ય યોજનામાં
લેખકનો કટાક્ષગર્ભ વિનોદ સાડું કામ કરે છે.
'જેસો નિશાળે' એક વધુ પડતાં હોશિયાર કંપતીએ
જામવેલા છતાં તેમનો હેતુ નફાવાતના નાટકનું
પ્રમંગપ્રધાન પ્રદક્ષન છે. 'ચાલો' ચાલે ન ગુમાવવા
છોકરીને તેની પસંદગી પ્રમાણે પરણાવવા તૈયાર થતા
ભોળિયા પિતાના બધાંડે કાઢાપણથી વાચકો તેમ
પ્રેક્ષકોને હસાવે એવું નાટક છે. 'પાયરજી ને ચંદરવા'માં
સોનેરી સ્વપ્નાને કપરી વાસ્તવિકતાનું એકત્ર દર્શન
કરાવતું ખડુ રમજ નહિ એવું નાટક છે, છેલ્લા
નાટક 'દ્રોપદીનો, સહકાર' માં અવેતન રંગભૂમિ
એક પ્રજ્વલિતસાનું સાધન કે નિમિત્ત કેમ બની તે
નિરૂપી અવેતન રંગભૂમિની બીનરમાં થી. દલાલે
વાચકોને ડોકિયું કરાવ્યું છે અને પાકું અંદર
કોરવસલામાં દ્રોપદીના થયેલા અપમાનનું સાડું
લઘુનાટક પણ ગૂંથી એક ધાત્રે જે પક્ષી પાકાં છે.

પુસ્તક ગુજરાતના નાટકસાહિત્યમાં એક ગણનાપાત્ર
ઉમેશ છે.

પ્રેમસંગાઈ

[અનુ. રમણલાલ સોની; એન. એમ. કંકરની
કં. મુગ્ધ ૨; મૂલ્ય પોષાપાંચ રૂપિયા]

જંગાળી સાહિત્યકાર ડૉ. નરેન્દ્રચંદ્ર સેનગુપ્તની
'રમણ' કથાનો થી, રમણલાલ સોનીએ, પ્રેમ

આ અનુવાદ છે. ચપરાઈનો છોકરો ગોપાલ અને
વણકરની છોકરી શારદા નાનપણમાં સાથે ખેતેલાં
હોઈ તેમનાં હૃદયમાં એકમેક માટે કૃંદા બાવ બંધાયે
હોયે, પણ શારદાનું અન્ય સાથે લગ્ન થતાં જીવ-
મનમાં અજાણ પડી ગયેલાં એ બંનેને વૈષ્ણવી પુર
ભાવમાં તેમના આત્માને કૃષ્ણપ્રેમમાં એક કરી લેખક
આ કથામાં ભેગાં કર્યાં છે. વચમાં શારદાને માથે
કંઈ કંઈ વીને છે. જેને માટે વધુ જવાબદાર છે
ગોપાલ જ, એનામાં કામુક્તા, કપટ, ધનમદ આદિ
દૂષણો ભેખે મૂક્યાં છે. એને મુકામલે સતીત્વનો
આમર્ષી વિશુદ્ધ શારદાનું પ્રાત્ર જીજ્ઞાસુ છે. સહેવાનું
પુરૂષ કરતાં એને જ વધુ આવે એવું બંગાળી
અભિજ્ઞ આ કથામાં પણ થયું છે. કથા સુરાચ્છ
છે બંગાળના સમાજ અને લોકમાનસનું; દાસપણું
કરનાર નીચશ્રા થરના ત્યાગી લોકોની મરીયાદનું
અને ત્યાંના વૈષ્ણવ આધ્યાત્મીયનું એમાં સાડું ચિત્ર
થયે છે.

સ્નેહસિંદૂર

[અનુ. ટોપલ ધેનાણી; પ્ર. એન. એમ. કંકરની
કં. મુગ્ધ ૨; બે રૂપિયા.]

બંગાળી લેખિકા પ્રભાવતીદેવી સરસ્વતીની
વાર્તાનો ગુજરાતી વાચકોને લક્ષમાં રાખી કરાયેલો
આ અનુવાદ છે. નારીહૃદયની સુકુમારતા, શુચિતા,
ઉદાત્તા અને સમર્પણશીલતાનો પરિમલ મહેકાવવાનું
સ્વ. સરદાલાલનું કાવ્ય આ કથાની લેખિકાએ પણ
કયું છે. જન્મે પતિત પણ અંતરમાં અભિનત
સીતા પોતાના સ્નેહલાગળ સુધીનું ક્ષેપ છલને
પરજીવામાં જે એ સમજી લઈ તેને ઇંસાના હાથમાં
સોંપી પોને અજ્ઞાનવાસમાં સરો જઈ ભગ્ય આત્મ-
વિવેચન કરે છે અને પોતાની આખી ધડીએ
સુધીને બોલાવી તેને હાથે પોતાના સંધ્યામાં સ્નેહ-
સિંદૂર પુરાવે છે તેની કથા હૃદયસ્પર્શી છે. પાત્રોનાં
આચલ અને વર્તન પરત્વે ઊભી થતી ગેરસમજૂતિની
બંગાળી લેખિકાની નજીવી યુક્તિનો કથામાં સારા
પ્રમાણમાં ઉપયોગ થયે છે.

જીવન દેખાં ૧-૨

[લે. વલ્લુ કોટક; પ્રાસિયાન, પરિમલ પુસ્તકાલય, સુમધ ૨; મૂલ્ય સવારણ અને સાદ.તણ રૂપિયા]
 'પરીરતાન' નામે ચિત્રની પોતાની વાર્તા ઉપરથી તેને સુધારીવધારીને આ નવલકથા પોતે લખી છે એમ લેખકે કહ્યું ન હોત તોપણ અંદરના કથા પ્રસંગો અને લખાવટ જોઈને આ નવલકથા માટે એવો અભિપ્રાય સહેલાઈથી બાંધી શકાત કે એ આત્મનાં સિનેમા ચિત્રોના બરનો એક દળની કથા છે. તેના મુખ્ય વિષય છે લેખકને જેવાં કદપર્વા ગમ્યાં તેનાં પુત્રકથુવતીઓનું વિજ્ઞાનીય આકર્ષણ. પ્રેમનું નામ તો એને ફાલ જલકો થતે તે. એ આકર્ષણે અઘવા-રિણીઓના આશ્રમના અભેદો જદમાં ફેરું ગાળકું પાડ્યું તે વિશેને આલેખ્યોને લેખકે એમાં રમૂજ લાગવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. કથાનું સ્વાભાવિકતા અને જાદિસની દૃષ્ટિએ બહુ મૂલ્ય નથી.

પાયાની કેળવણી

[લે. ગાંધીજી: પ્ર. નવજીવન પ્રકાશન મંદિર અમદાવાદ; સવા રૂપિયા.]

વર્ષા શિક્ષણ યોજના અથવા પાયાની કેળવણી એ ગાંધીજીની દિંદને છેલ્લી કીમતી ભેટ છે. એ એક શિક્ષણની પદ્ધતિ જ નથી દિંદના આખા પ્રગ્વકીય સવાસને શિક્ષણ દ્વારા પહેંચી વળવાનો માર્ગ છે. એમાં રાષ્ટ્રીય પુનર્જંટનાનો શૈક્ષણિક દૃષ્ટિએ અને શૈક્ષણિક પુનર્જંટનાનો રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ ઉકેલ છે આ આ પુસ્તકમાં એ યોજનાના આચાર્યને જ મેચિથી તેમજ કદમથી એની પાછળ રહેલી એમની દૃષ્ટિ, એમણે કરેલું અનાસયાણ્યોને શકાનિવારણ અને એનો અગલ કરવા માગનારાઓને એમણે એના અમલ પરતે કરેલું માર્ગદર્શન એક સાથે બાધુવા મળનાં હોઈ પાયાની કેળવણી સર્વધર્મા આ પુસ્તક ગણીશે. વર્ષા શિક્ષણ યોજનાનો અમલ કરની પ્રાંતિક સરકારો, રાજાસંચાલક તેમજ શિક્ષકો એનો એવા પુસ્તક તરીકે ઉપયોગ કરી તે ગાંધીજીની દૃષ્ટિને તેઓ વધુ વફાદાર રહી પોતાનું કાર્ય કરી શકશે.

કેળવણીમાં હાથપગની કેળવણીને અને શરીરશ્રમને મહત્વનું સ્થાન હેવું જોઈએ એમ માનતા ગાંધીજીનો ઉદ્દેશ દાસ શિક્ષણ આપવાને અને શિક્ષણ-સંસ્થાઓએ સ્વામલંબી બનવા માટેનો આમલ નવો દેખાવ છે, છતાં ૧૯૨૦ થી તેમણે પ્રગટ કરેલા વિચારોમાં એ બીજાદલામાં છવાયો હતો જ. 'ખરી કેળવણી' અને 'કેળવણીનો કાવડો' એ ગાંધીજીનાં કેળવણીવિષયક લખાણોનાં આમલમાં એ પુસ્તકો આ બતાવી આપશે આ પુસ્તક એ એની વિચારશક્તિ મદતરની વિસ્તૃતિ અને પૂર્તિ કરતું હોઈ એનું વાચન એ વિષયના અભ્યાસીઓ માટે અનિવાર્ય મણુ મ.

બ્યાપક ધર્મલાવના

[લે. ગાંધીજી: પ્ર. નવજીવન પ્ર. મંદિર, અમદાવાદ; અઢી રૂપિયા.]

ગાંધીજીના 'ધર્મમંથન'ની પૂર્તિરૂપ અનુગામી સંમલ 'બ્યાપક ધર્મલાવના'નું તરમે વર્ષે થતું આ બીજું પુનર્મુદ્રણ કેટલેક અંશે એ પુસ્તકની બી. એ. ના ગુજરાતી અભ્યાસક્રમમાં પાઠ્યપુસ્તક તરીકે થયેલી નિયુક્તિને આભારી મણુમ. પુસ્તકનું નામ ફારવે એવી રીતે ગાંધીજીની અંતરની ધર્મ-લાવના બ્યાપક બની જીવન સમરતને એમાં રપર્સ કરે છે. ગાંધીજીની રહેણીતી અને સેવાની ભાવના, અને વ્યક્તિના સામાજિક વ્યવહાર, સંગેલ અને રાત્રપ્રગ્વક્રમ વિશેના એમના વિચારો વિશ્વખંડુલ, સર્વધર્મસમભાવ અને નીતિધર્મ વિશેના એમના એમનાંના વિચારોના કરતાં એમની ધર્મિકનાથી એ છા પ્રેમયેલા નથી. પુસ્તકમાં ગાંધીજીને પાદરીઓને, ઉલેખાએને, આર્થસમાજીઓને, જુવાનોને, તેમનાં માતપિતાઓને, મેધારીઓને, દેશી રાજાઓને, તેમની પ્રગ્વને, જાદેર કાર્યકરોને, સેવકોને, રહેવા મુસાફરોને, અને રહેવા અધિકારીઓને, મુકીદારોને, મજૂરોને, એમ સોને ખડું ધર્મચિન્તન જ પ્રખોખુ બધારી. પુસ્તકમાંની ગાંધીજીની રહેણી-લાવના, વર્ણશ્રમવ્યવસ્થા માટે એમના વિચારો, એમની સમ અને અધિક્ષા કરની અપ્રતિમ શ્રદ્ધા, એમનો વિશાળ માનવધર્મ, એમની થટાથી સેવાની

ભાવના, રામગજપતે એમનો આદર્શ, મન્નાલોમનાદ અને ધર્માન્તરપ્રવૃત્તિનો એમનો વિરોધ, ધર્મ અને નીતિનો એમણે માનેલો અભેદ, વર્ષવિગ્રહ કરતાં વર્ષાગ્રેણ પરની એમની આરથા, એ સર્વનો સારો પરિચય મળી રહે છે. એમની ધાર્મિકતા અને પ્રશ્નરપરાધ્યુતા, એમની સત્યપ્રીતિ, એમનું સ્વચ્છ-વસ્ત્રત્વ, એમની સંવેદનશીલતા અને માનવતા, એમની અપહંગદક્ષતા, એમનો વિનોદ, એમનો નીતિ ને ચારિત્ર્ય માટેનો અગ્રહ, એમની નમ્રતા, એમનું દેશ દિતિવૃષ્ટિ—આ એમનાં સ્વભાવલક્ષણો સાથે ગાંધીજીના વ્યક્તિત્વનું પણ અંદર મળતું દર્શન થાય છે, રાજકીય નેતા, સમાજસેવક, લોકશિક્ષક ગાંધીજી સૌપ્રથમ ધાર્મિક કે ધર્મપ્રિય પુરુષ હતા અને એમની બધી વિચારણા એમની ધાર્મિકતાથી એક રીતે રંગાયેલી છે એની પ્રતીતિ આ પુસ્તકે એના વાંચનારાઓને જરૂર કરાવશે. ગાંધીજી સાત્વિક, સરળ, મિતભાષી, અનાદંબરી, હૃદયમાંથી સીધું આવતું અને અંતરની લામણીઓને બરાબર પ્રતિ નિર્મિત કરતું મધ્ય પથ એના પર નજર રાખનારને આકર્ષક લાગવાનું.

કેળવણી વડે ક્રાંતિ

[સં. વિજયલાલ કોહારી : ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ; તથા રૂપિયા]

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ દ્વારા ગાંધીજીએ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણને કહેલો મહાપ્રયોગ એટલે જ 'કેળવણી વડે ક્રાંતિ' ગુજરાત વિદ્યાપીઠને ત્રીસ વર્ષ પૂરાં થતાં. એનો આજસુધીનો ઇતિહાસ, તેના ઉદ્દેશ, શિક્ષણ-પદ્ધતિ, અભ્યાસક્રમો, બંધારણ તેના આચાર્યો અભ્યાપકો ને સ્નાતકો, એ સર્વને લગતી માહિતી સાથે આ પુસ્તકમાં પ્રગટ કરવામાં આવ્યો છે. પુસ્તકનો કીમતી વિભાગ કુલપતિ ગાંધીજીના અંદર છપાયેલાં વ્યાખ્યાનો છે. ગાંધીજીની રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની દૃષ્ટિ, મામસેવા અને ઉદ્યોગ પર એમણે મુકેલો ભાર અને પોતાના પ્રયોગ પર એમની દૃઢ મઠા એમાં અસંદિગ્ધ વાણીમાં વ્યક્ત થયેલ છે.

પાંગરતા પ્રયોગો

[સં. હરભાઈ ત્રિવેદી; પ્ર. ચારદામદિર રોપ મહોત્સવ સમિતિ—અમદાવાદ; સાઠાનણ રૂપિયા]

ગાંધીજીએ સરળેલી નથી હતાંમાં નૂતન કેળવણીના સિદ્ધાંતો અને પદ્ધતિને નજર સમક્ષ રાખી પચીસ વર્ષે પર સ્થપાયેલી અમદાવાદની શિક્ષણસંસ્થા 'ચારદામદિર'નો આ સ્વતંત્ર્યપતી-ગ્રંથ એ સંસ્થાની સ્થાપના, ઉદ્દેશ, તેણે કરેલા શિક્ષણ વિષયક પ્રયોગો, તેનાં સંચાલકો, શિક્ષકમંડળ, ત્યાંની શિક્ષણપદ્ધતિ ઇત્યાદિ બાબતો વિશે રંગભરી ને છટકાદાર ભાષામાં બધી માહિતી પીરસે છે. સંસ્થાની જૂની વિદ્યાર્થીનીઓનાં સંસ્કરણો તથા પ્રદર્શકો અને શુભેચ્છાનાં સદ્ભાવવચનો પણ મદો સંગ્રહાયે છે. નૂતન શિક્ષણના ડેલ્તા મહત્ત્વના સિદ્ધાંતો પણ ઉચિત સ્થાને એમા સજ્જ થયા છે. શ્રી. ભોગીલાલ ઠાકો, સવિતાબેન ત્રિવેદી, ચંદુલાલ દવે અને વજુભાઈ દવે જેવાં નિષ્ઠાવંત જાણપ્રેમી કેળવણીરસિયાં કાપકરાંએ ઊભી કરેલી ચારદામદિર—સંસ્થાનો આ ઇતિહાસ આજનાં શિક્ષણપ્રેમીઓએ વાંચવા જેવો છે.

ત્યાગસૂતિ અને ધીમા લેખો

[લે. ગાંધીજી; પ્ર. નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ; મૂલ્ય, એ રૂપિયા.]

વિવાદનો આદર્શ, પ્રત્યોપતિ, સંયમ અને સંતતિનિયમન પર ગાંધીજીએ કરેલ ચર્ચાનાં લખાણોના ઉમેરા સાથે સને ૧૯૩૮માં પ્રગટ થયેલ ગાંધીજીના સામાજિક લેખોના સંગ્રહની ચોથી આવૃત્તિનું આ પુનર્મુદ્રણ છે. પ્રાચલિતો પુરુષ જીવન સમરતને કેવી રીતે રપશે અને સુધારવા મથે છે, અને રાજકીય પુરુષ અને ધર્મવીર સંત ગાંધીજી કેવા મૂલ્યથી દૃષ્ટિવાળા સમાજસુધારક પણ હતાં એ આ પુસ્તક બતાવી આપે છે. શ્રી, લક્ષ અને કુટુંબજીવનને લગતી ગાંધીજીની અદો રજૂ થતી વિચારણા ગાંધીજીની જીંદગી નારીલાવતા, આપે લગ્નમાવેના, જીંદગી માનવતા અને સમાજશ્રેયને તાકતી સુધારકતાનું સુદર દર્શન કરાવી રહે છે.

પારિશ્રમ પાઠો

— ધૂમકેતુ —

તમારી નકલ મેળવો

॥

॥११११॥

ગુજરાતી ભાષા મા ઉતરલી સા ને ગુરુજીની કૃતિ એ

આસ્તિક

સંધ્યા

ત્રણ રૂપિયા

સાડાચાર રૂપિયા

કરુણાદેવી

એક રૂપિયા

ત્રણ રૂપિયા

આ આદ્ય ગુસ્તકોને ગુજરાતીમાં ઉતારનાર : જયન્ત પદમાર

મનુ બાપા

ગોડગોષ્ઠિ ૧-૨-૩

દોઢ રૂપિયા

ત્રણ રૂપિયા

અનુ સુશીલાબેન દેશપાંડે

ગીતા હૃદય

અનુ. નટવરલાલ દવે

દોઢ રૂપિયા

ત
મા
રી
ન
ક
લ
મા
ટે

કાંતિ

અનુ. ગોર્ધાદગવ ભાગવત

ચાર રૂપિયા

શ્યામની મા

અનુ. નટવરલાલ દવે

અઢી રૂપિયા

મેના

અનુ. તતમનીશંકર દા. શિવ

સાડાત્રણ રૂપિયા

ફરનાન્ડી જ પુલ ની ચે
ગાંધી માર્ગે - અમદાવાદ ૧

કિંમતી બાવન વનસ્પતિઓમાંથી શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી બનાવેલું

રામતીર્થ આહ્વાસી તેલ

(સ્પેશયલ નં. ૧)
(૧૯૨૪૮) : મોડીકેટલ

પ્રખ્યાત ડોક્ટરો, વૈદ્યો, પ્રોફેસરો તથા સ્ત્રીપુરુષો
આ તેલની પ્રશંસા કરતાં ચાકતાં નથી

કારણ કે—

તે અનેક ફાયદાઓની ખાત્રી આપે છે

- * તેનાથી દાનતંત્ર અને કિયાતંત્ર બળવાન બને છે. * આથાનો દુખાવો મટે છે. * હૃદય વધે છે.
- * માદદારતશક્તિ વધે છે. * આંખમાં આંજવાથી આંખના અનેક દરદો દુર થાય છે.
- * વાળ કાળા અને તેજસ્વી બને છે. * ટાલ પર વાળ ઉગે છે. * ખોડો દુર થાય છે.
- * શાહ નિદ્રા થાવે છે. શરીરે દરરોજ આહ્વાસી રસવાથી આમરોના અનેક રોગો દુર થાય છે. અને શરીર પુષ્ટ બને છે. * ખરી પડતા વાળ અટકે છે અને વધે છે.
- * કાનમાં નાખવાથી કાનની અનેક ફેરીપાદો દુર થાય છે. * લીંબ અને લુ દુર થાય છે.

મગજ, બાલ અને શરીર માટે અતિચ્છેદ.

મુખના :

દરેક આંખમાં દરેક સ્ત્રી, પુરુષ અને બાળકો માટે રામતીર્થ આહ્વાસી તેલ અનુકૂળ છે. ખાત્રી માટે તમારા કેમીસ્ટ કે ફુકાનદાર પાસે આ તેલની જ આગણી કરો, બધી જગ્યાએ મળી શકે છે.

કિંમત

મોટી બાટલીના રૂ. ૩-૮-૦
નાની બાટલીના રૂ. ૨-૦-૦
ટપાલ ખર્ચ અલગ.

ખાસ મુખના :

અંકે બાટલી ટપાલથી મંગાવનારને
મોટી બાટલીના રૂ. ૫-૫-૦
નાની બાટલીના રૂ. ૩-૭-૦
(બાટલીની કિંમત + ૧-૬-૦ પોસ્ટલ)
+ ૦-૭-૦ રોકીંગ)

મનોઆઈશ્વરી ગ્રાહકલગ
વી. પી. થી ગ્રાહકોશુ નહિ.

ફોન : ૪૫૩૯૪

— શ્રી રામતીર્થ યોગાશ્રમ —

શ્રી ઉમેશવામ, ૨૭ વીન્સેન્ટ સ્કવેર, સ્ટ્રીટ નં ૨,
રેલ્વે સ્ટેશન નજીક, દાદર, (છ. આશ. પી.) મુંબઈ ૧૪. COTY : RBO

સુંદર વાળ હોવા એ વારસાથી જીતરી આવતો
ગુણ છે. પણ એ મોટેભાગે કેશવર્ધિની ઉપર તથા
બાળપણના દિવસોથી આખી જિંદગી સુધી વાળની
કેરફો આવજત ઉપર આધાર રાખે છે. કેશવર્ધિનીની
મદદથી તમારી શેઝવાવરચામંથી જ વળતી તદુરતીને
પાંખો નાખો અને તમારા બાળકોને કવચત જૂખરા
વાળવાળા તથા લાલ પડેલા ન થવા દો.

જેવી રીતે નાલુક અને નિખળ હાથમાંથી સુંદર
રત્ન યુગલ હાથ જેળવી શકાય તેમ તથા આછા અને
ખિલકુલ કચતાકાત માથામાંથી સૌંદર્ય નિખળતે તેવા
મહેન નિખળવી શકાય છે, તેવી જ રીતે કેશવર્ધિનીની
મદદથી લાભ અને મોઢક વાળ ઉગાડી શકાય છે.

જ્યારે તમારું બાળક સુંદર વાળ મેળવી શકે તેમ છે, ત્યારે બીજાના બાળકોની મદદબાધ શા
માટે કરો છો? તમારા બાળકના વાળની ધુણા ન કરો, પણ તેને આપો—

કેશવર્ધિની

એ વાળને સાચવે છે, ઉગારે છે
તથા સુંદરતમ કરે છે.

કેશવર્ધિની ... રૂ. ૦-૧૪-૦ કેશવર્ધિની શેમ્પુ ... રૂ. ૦-૧૪-૦
ચેરંગ અને પેકિંગ બર્થ અલગ. મધ્યાખરા દુકાનવારો પાસેથી મળશે અથવા સીધું લખો.

સાઉથ ઈન્ડિયા કેમિકલ્સ, કેાઈમ્બટુર (દ. ભારત)

મુંબઈ અને સેન્ટ્રલ ઈન્ડિયાના એજન્ટ: મિસર્સ નેશનલ સેઈલ્સ એન્ડ સરવિસ લિ.
૧૨ રેમપાર્ક રોડ, કેાટ, મુંબઈ ૧.

નેપથૂન એસ્યોરન્સ કું. લિ.

* જિંદગી

* આગ

* મોટર

અને

* અકસ્માતના

વીમાનું કામ

લેવામાં આવે છે.

[સ્થપાઈ-૧૯૩૦]

ચાલુ કામ

રૂ. ૪,૫૦,૦૦,૦૦૦

વાર્ષિક આવક

રૂ. ૨૫,૦૦,૦૦૦

કુલ અરકયામત

રૂ. ૮૦,૦૦,૦૦૦

એજન્સી અને બીજી માદિતી માટે લખો.

નેપથૂન એસ્યોરન્સ કું. લિ.

: હેડ ઓફિસ :

નેપથૂન બિલ્ડિંગ, હોર્નબી રોડ, મુંબઈ

અમદાવાદ ક્ષાંત્ર :

પાંચકવા, કુશાગ સામે, અમદાવાદ

નિસર્ગપિયારની દૃષ્ટિએ
 હવનલક્ષ્મીનું યુગ્મરૂપ
 પ્રથમ આસિક

વંચીઓ :

ભૂપતરાય મો. દવે

શંકરલાલ મો. દવે

એપ્રિલ માસની સામગ્રી

૧ તમે લોહીના જીઆ દવાલુથી પીડાવ
 છો ?

૨ પોષણથી બરપૂર ખટોડા

૩ બરફ વિષે આટલું બાદ રાખો

૪ ખોરાક : કુદરતી અને જનાવટી

૫ અખનિયાતમાં કુદરતી ઉપચાર

૬ સ્નાન ગરમ કે ઠંડા પાણીથી કરવું ?

૭ લેલેટ(Lettuce)ની બાજ

૮ નિત્ય વ્યાયામ કરજો

૯ તમાકુથી દૂર રહો

૧૦ આહારમાં કઠોળનો ઉપયોગ

૧૧ બરમીની ઝડપમાં કસરત આંખી કરો

૧૨ ચોખ્ખા મિલેના કેંદાણથી ઊંઝેલા ?

૧૩ તમારા પ્રશ્નોના ઉત્તર

૧૪ આટલું જાણજો

૧૫ ભોજનમાં અતિશુદ્ધ ખાદ્ય પદાર્થોની
 અસર

દર મહિનાની ૧૦મી તારીખે
 નિયમિત પ્રગટ થાય છે.

તમે હજી આદક ન થયા હો તો
 આજે જ આદક બાટે નામ લખી
 ચોકલો. લવાજમ દેશમાં માત્ર
 રૂ. ૫-૮-૦ પરદેશમાં રૂ. સાત.

તંદુરસ્તી કાર્યાલય

ફરનાન્ડીઝ પુલ નીચે : ગાંધી રસ્તો
 અમદાવાદ ૧

તંદુરસ્તી કાર્યાલય : અમુખ
 મેન્શન, વિન્સેન્ટ રોડ, કિંગ્સ સર્કલ
 માદ્રગા(G.I.P.) મુંબઈ ૧૯

સાહિત્ય, સમાજ અને સંસ્કારનું આસિક

‘શર્મિ’ વર્ષ ૨૧ : ‘નવરચના’ વર્ષ ૧૬ : અંક ૨ જો
 મે : ૧૯૫૧

ક્રમ

જે દુઝી વાતી	ધૂમકેતુ	૫
સમવનાં દ્વોર નીર	રાજદંસ	૯
રંગભરી રસભરી...(કાવ્ય)	જયન્ત પરમાર	૧૩
ગીતાંજલિ	...	૧૪
જે છેડા	શશી શહાણે	૧૬
આખોતો આપનાર	અનુ. ચંદ્રશેખા પટેલ	૧૭
તણખો (કાવ્ય)	પ્રવાલ	૨૬
કેન્ઝાર્કમાં પ્રગટકથાણુ પ્રવૃત્તિ	મોહનલાલ વ્યાસ	૨૭
મારી સફર [૬]	જયરામ જોષી	૩૧
જૂતિયો અગ્નિ	અનુ. નટવરલાલ માલવી	૩૪
કુછર	પ્રભુમ્ત કંચનરાય દેસાઈ	૪૨
જુરતેશ્વર	અનુ. સુરેશ હં. જોષી	૪૫
૫૧ ૫૧ પગલે	પનાલાલ પટેલ	૪૮
લોકસાગરને તીરે તીરે	પરિમાળક	૫૧
જમણા	સિદ્ધાંત	૫૩
કાલંબસ	મુસાફર	૫૭
મંથસમીક્ષા	અ. મ. દા.	૬૪

★

‘સર્વોદય કે સામ્યવાદ ?’ નામની માલુ લેખમાળાનો
 હપતો આ વખતે સંન્નેવવસાત આપી શકાયો નથી.

— : વાર્ષિક લવાજમ : —

દેશમાં : ૭-૮-૦ :: પરદેશમાં : રૂ. ૧૦-૦-૦

ભા ર તી સા હિં ત્ય સં ધ લિ મિ ટે ૩

ફરનાન્ડીઝ પુલ નીચે : ગાંધી રસ્તો : અમદાવાદ ૧

પ્રકાશક : ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ વતી મુંબઈલાલ મો. દવે
 ફરનાન્ડીઝ પુલ નીચે : ગાંધી રસ્તો : અમદાવાદ ૧
 મુદ્રક : સુનીલાલ માણેકચંદ ૨વાણી, શિષ્ટ સાહિત્ય મુદ્રણાલય
 મોટા આંદરિયા.

સાચાના બાજુની ગલેડી

જે ઉઠેરી

Gloria

બાજુની ગલેડી કુદરતી ખોડી

સીધાના રૂડાંડા

બાજુની ગલેડી

જે કસો લે બોરેટરીઝ (ઈન્ડિયા) લિમિટેડ. મુળી કલકત્તા મદ્રાસ

એ ટૂંકી વાર્તા

ધૂમકેતુ

[૧] અખંડ મંગલ

૬ મલમ સામાચારે હું આંતું ને એ પથ ત્યાં
ભીરી હોય ।

એટલી ચિનત્રતાથી એ એક ખૂણમાં બિભી
રહેતી હતી કે મને ધણી, વખત એ કેણુ છે એ
જાણવાની ઇચ્છા અંધ આવતી. તેના હાથમાં એ ત્રણ
પુસ્તકો હોય સાદું સ્વચ્છ કપડું એણે પહેલું હોય.
એના હાથમાં સોનાની માત્ર એ સાદી બંગડી રહેતી.
સાંદલા વિનાનું કપાળ એનું વૈધવ્ય જતાવવા માટે દઈ,
એના કરતાં વધારે એની પરિવ્રતા જાણે કે જાહેર
કરતું હતું. એ સાંદલા વિનાનાં ધણું કપાળ જોવા
છે: આ શુદ્ધ હતું.

દારણુ વિના એના દુઃખભર્યાં જીવન ગુમરે
અને કમ્બાજભરેલી ફરિયાદોને પોતાની અંતરચેલીમાં
પૂરી રાખે એને વૈધવ્ય કહેવા જેટલું કે જડ નથી.
જતાં મને લાગતું કે કહો ન કહો પણ આ વૈધવ્ય છે.

જીવનની કોઈક ન સમજાતી દુર્ભાગી ધટનામાંથી,
એક સાદી, સ્વચ્છ, લાંબી કેડી કાઢવાનો જાણે કે
આનો ઉત્પ્રવૃત્તિને નિત્ય પ્રયત્ન છે એમ લાગે.
હાકું કે ખોડું કે આ પ્રમાણે જોઈએ કે ન જોઈએ,
આપણા લોકો ને આપણા રીતરિવાજ ને એવી
એવી, કોઈ વાચાળતાભરેલી ફરિયાદ આના મોંમાં
જાઈ દિવસ આવતી નહિ હોય એમ લાગે.

શા માટે એની આવી અસર મારા ઉપર થતી,
જાજ મારી સાથે હમેશાં બિલા રહેલા ને તોટે
પરે સાદે હમેશાં શેરની ઉચલપાચલ યોલાવતા
તેક શેરદલાલીયા ઉપર ચતી ન હતી, એની ફિલ-
ફીમાં પાવનાને આંદાં વખત નથી. તેમ મોઢ પણ

નથી. એટલું જ કે જીવનની દુર્ઘટનાનું એક નાનકડું
પોટલું લખને હવે શી રીતે હું માર્ગ કાઢું એવી
આકરી તપાસણી અને તાવણી એના મહેરા ઉપર
સતત બેસતી. અને જતાં એની પરમ કામળતા
ઉપર દજા કુદરતે લેસ પણ કાઢ પડવા દીધા ન હતો.
દારણુકે જે અંતરચેલીમાં માણસ પોતાના માની
લીધેલા અન્યાયોનું કશું એર લેણું કર્યું કરે છે, તે
અંતરચેલી એણે ખાલી રાખી હોય તેમ જણાતું હતું.
કદાચ એ અંતરચેલીમાં શું છે એ જાણવું પથ
મુશ્કેલ હતું.

પથ આટલું જતાં કોઈ દિવસ એના જીવનમાં
એકાદ ડાકિયું કરવાનો પથ મેં પ્રયત્ન કર્યો ન હતો.
એક વખત એમાં અચાનક જ પ્રવેશ મળ્યો અને મને
લાગ્યું કે આ સંજિમાં હજી દીપકો તો જળવા કરે
છે. તિમિર, ઘેર ને લયકર લાગે છે એ ખરું, જતાં
દીપકો છે ।

એક વખત અમારી પાસેની જગ્યામાં એ
મોઢવાઈ ગઈ. તેની સાથે એની કોઈ સગી કે પાડોશી
બેઠી હતી.

એમની વાત ચાલતી હતી:

‘આને કેમ બેન ચોડાં ?’

‘આને બાણને તાવ આવ્યો હતો. ને ચૈત્ર શુદ્ધ
તેરસ હતો, એટલે જીવ મજારાઈ ઉઠ્યો હતો.’

‘તાવ આવે ને માતો જીવ ■ એટલે મજારાઈ
જવાય. પણ ચૈત્ર શુદ્ધ તેરસ સાથે શું સંબંધ છે ?’

‘એના બાણ, આજથી ગાર વધે પહેલાં ચૈત્ર
શુદ્ધ તેરસે વિદાય થઈ ગયા હતા. ત્યારથી મગજ
ઉપર કોઈ ચૈત્ર શુદ્ધ તેરસે માંડું હોય તો ભાર
લાગી જ જાય છે. ધણી જાણું છું કે એ ખોટું છે !’

‘લીલી શેમાં છે ?’

‘આ વખતે ‘મેટ્રીક’માં આવશે !’

‘તમારે ધણું ખેંચવું થયું હતું ?’ સમાજના કરોડગણ સમાન મધ્યમવર્ગની એક છુદ્દિયાળી સંસ્કારી બાઈ, જે કાંઈ થોડું ધણું બુદ્ધિનું માપ પોતાના કુટુંબમાં હતું તે જળવાઈ રહે માટે, પ્રયત્ન કરી રહાતો આ ઉદ્દેશ હતો. વાતમાંથી સ્પષ્ટ થતું હતું કે બાઈ વિધવા હતી. મૈત્રેયે રહી હતી. જે અગામે પોતાની કુર્ષ્ટતાના આકરા તાવમાં હાથ આપવા મથી રહી હતી !

સમાજનો આવો એક ખૂણે પણ કોઈ કોઈ મનસહીપ રાખી રહેલ છે એ વિચાર આવતો હતો ત્યાં પેલી બાઈ બોલી :

‘વેણ આપ્યું છે એ તો હવે માનવું જ પડશે નાં !’

‘કોને વેણ આપ્યું છે ?’

‘ખાનુના બાપ મરણ પછી ઉપર હલ્લ ત્યારે એને બહુ દુઃખ થતું હતું.’

‘શું શામ હતો ?’

‘શામે લીધે દુઃખની વાત નથી. મન માનવું ન હતું. બન્ને છોકરાંનાં જીવન હવે વેડફાઈ ગયાં એ વાતનો પારાવાર શોક હતો. હું તો એ વખતે નાની. શું બોલું છું એવું પણ બાન નહિ. મારી માએ કહ્યું : ‘ગોદાવરી! બેટા! તું’ જાણી આપ. એમનાં જીવને શાંતિ થાય !’

મેં જીડીને જાણી આપ્યું. અને તે પછી તો ત્રણ ચાર કલાક પોતે દેહ છોડી દીધા, પણ આ બન્ને છોકરો, જેટલું એમણે ધનું તું મનમાં એટલું મારે આપવું !’

‘અરે! પણ એનું આ મેંધવારી...’

‘હવે તો મારી મા પાછાં મદદે આવી છે ને !’

‘તમારી મા ?’

‘ત્યારે નહિ ! હું તો મેટ્રીક થઈ જ એના પ્રતાપે. એમણે છોકરાં સાચવ્યાં. મેં મેટ્રીક કયું. આજ એ પૈસા મળે છે તો હું આ બન્નેને જન-

હાથ કરીને આજીવન ચલાવું છું ! ભગવાન જેવો ધણી છે !’

એટલામાં તો અમારી માડી જીભી રહી ને મારે ઉતરવાનું હતું.

જ્યાં જ્યાં મેં આ અખંડમનસની ઉપાસના કરનાર ગોદાવરી તરફ જોયું, એક શાંત, ફરિયાદ વિનાની, ઈશ્વર આધાર, પ્રયત્નની કેડીને અતેજ અડાળીમાંથી પાર લઈ જવાની આશા રાખનારી સ્વસ્થ નારીની રેખામૂર્તિ નજરે પડી.

ગોદાવરીના આટલા જોછા પરિચયમાં મલેલી એની જીવનકથાના મંગલ અવશેષને સંધરીને હું નીચે ઉતરી ગયો.

પણ ત્યારથી મને લાગ્યું છે : સૂર્યો અને ચંદ્રો એલવાઈ જશે, દીપ કદી નહિ એલવાય.

*

[૨] બોવાયલી છ વાર્તાઓ !

મારી બોવાઈ મલેલી છ વાર્તાઓને હું આજે વર્ષોથી શોધું છું પણ હજી એમનો કાંઈ પતો લાગતો નથી !

પહેલાં તો એ ક્યારે બોવાઈ મધ છે એ જ સમજાતું નથી. એક વખત હું મધરાતે ઉઘમાંથી અધ્યાનક જાગ્યો તો એક પછી એક સાત જથ્થા ત્યાં પોત પોતાની કથનિકા કહેવા થઈ ગયાં હતાં ! મેં કહ્યું : ‘આત્મારે તો હવે મને ઉધવા દો આઠાકમાં તાગ ખીટ્યા છે. વેલીમાંથી છાનો મધુર પરિમલ આવી રહ્યો છે. કથાયથી એક સ્પર્શ આવતો નથી. નીલા મળીર જલમાં જેમ માણસ ધીમે ધીમે જીડી ઉતરતાં વિલુપિતા સાગરમાં બોવાઈ જાય છે, તેમ આ અંધકારભરી નિશામાં એક પગભર મને પણ બોવાઈ જાય દો ! જલ કોઈક વખત આમ બોવાઈ જાય એ જ મારું જીવનસ્વપ્ન રહ્યું છે !’

બીજાને એ વાતની અસર થતી લાગી. ને તે જરા આપાપાજી થતાં રહ્યાં. પણ એક જીવાનડો તો હમે માને જ નહિ. એની એક નાની અને એક મોટી એવી બે આંખમાં ભયંકર વૈગુણ્ય બેઠી હતી.

ખૂને આખમાં લાસ ડાળા હતા. એનું મોં શીળાના ડાબવાળું હતું. વીથું નાક ને લપાનક ચહેરો હતો. એનો દેખાવ ત્રિવિત્ર હતો. એણે પોતાના હાથમાં એક નાની સરખી શીંચી રાખી હતી. શીંચીમાં લોહું કાચ જેવું કાંધક દેખાતું હતું. તે બોલતા ચરચરો હતો:

‘મારી આ શીંચીની વાત ધરતીના પેટમાં છપાઈ ગઈ છે. એ ઝેર છે. મેં પીધું નથી. મને કોઈકે પીવરાવ્યું છે. એ વાત મારે બહાર લાવવી છે ને લાવવી છે.’ તે ખડુ જ ભાર દબને ચળેલો બોલી રહ્યો હતો. અધારી રાતમાં કોકેરા ખરે એમ એ પડતા હતા.

‘એ તમે બહાર નહિ લાવો તો હજારો દુઃખાનંદો તમારા નામ ઉપર હો! સમાજ વાર્તા છુપાવી દે છે, એને આખની સરખ છે માટે. ન્યાયની કોર્ટો છુપાવી દે છે, કોર્ટો અને જુઠાણાં જુઠાં નથી માટે, સમાજો છુપાવી દે છે, ખાવા મળે માટે, વર્તમાન-પત્રો છુપાવી દે છે, મહત્તની ક્ષેત્રો ન કરી શકાય માટે, પણ વાર્તાકાર ન્યારે વાર્તા છુપાવશે, ત્યારે અકલે મરણ પામેલાં માનવીઓની જીતાવણ ધરતીને સુખે સુવા પણ નહિ દે!’

‘આટલું એક આશ્વાસન અમને છે, અમારા જેવા મરેલાને, કે આપણે નામે ઉઘટે બે અક્ષર તો પડ્યા છે! એ આશ્વાસન પણ જાણે તો તમામ હવાને ઝેરથી ભરી દેનારાં અમારાં બોલિયાં પછી રખાવા માંડશે!’

એની વાત કરવાની રીતથી હું કંઈ ઉઠ્યો. ખરેખર એના દિલમાં જો ઝેર હતું તે લીધું ઝેર હતું! હમેશ રહેનારું!

‘તે’ ઝેર નથી પીધું એમ તે કહ્યું? ‘એ’ એને પૂછ્યું.

એણે જોસથી જવાબ વાળ્યો: ‘હા હા, મેં નથી પીધું. મારો બાપ મને નાનકડો ચૂપીને મરી મર્યો એ વાંક મારો ન હતો. છતાં મને ફિક્કર ન હતી, મારી બેન હતી. એના કપાળમાં આંધી હતો.

હાથમાં હાથીસંતની બંગડી હતી. મારી માથી કહી ન જાય એટલી પ્રેમભરી એની આંખો હતી.

‘એ આંખોને મારા પિતાએ ભેંઈ હતી. એ આંખોમાં હૃદય ન હતું એની એમને પણ ખબર ન હતી! કેટલીક આંખોમાં હૃદય નથી રહેતું: ડાળા રહે છે! પણ એમણે વિશ્વાસ રાખ્યો. અને ખીજે ઉપાય પણ શોધ્યો? એટલે એને આધાર મને ચૂક્યો. હું આનંદમાં હતો. આનંદ કરતો હતો. રવિનાં સેવતો હતો. બાપની મિલકત સહીસલામત રહી ગઈ હતી.

હું પરપો. પ્રેમની છાની ગોઠિ જેવી મધુર મારી બી હતી. મને બેને કહ્યું: ‘ગાંધિયા! તું તો બૈરી પાછળ મારો ચપ જા! પૈસા દેખીને બૈરી તને જ વેચી કાઢે. મારે તારું કાંઈ નથી, એમ જ બૈરીને સમજાવી દેજો!’

‘પણ બૈરી કાંઈ એમ માને? એટલે મારાં જ હિતેશ્વ બહેને કામળે સહી લઈને એની ખાતી કરાવી દીધી કે મારું કાંઈ ન હતું!

‘બૈરી મહેનત હતી. મહેનત કરવા મંડી. હું પણ મહેનત કરવા મંડ્યો. બે પૈસા ભેગા થવા મંડ્યા. ‘પૈસા ભેગા થાય એણે મોટાં બહેન આવે. આડી અવળી વાતો કરે. છેક નાનપણથી હું એની પાસે ઉઠ્યો હતો. એ સરખ એમણે વટાવવા માંડી!

‘એમ ને એમ મને પૈસે ખાલીખમ રાખવાનો પેંતશ બેન-બનેત્રીએ રચ્યો હતો!

‘બૈરી માંદો પડી. હું કેમ જીવું કે એ મહેનત કરીને સોની સાથે રહેવા માટે મર્યા રહી હતી, એમાંથી માંદો પડી હતી. કોઈકે એક છ સાત વર્ષનું હતું. એને પણ કેમ જીવું? એના મંદવાડમાં પૈસા ખર્ચવા પડે, પહેલાં તો બેન આપતાં. પછી ચોક્કા આપતાં. પછી વખતે આપતાં, વખતે આપવાની નાં પાડતાં!

‘આમ ધીમે ધીમે મારું હતું તે મારું નથી એની હવા એ તૈયાર કરી રવાં હતાં!

‘મને થયું જોડું લાગતું પણ શું થાય? મેં

એના વિશ્વાસે જાત તો ખેઈ નાખી હતી. ને માગ વિશ્વાસે મારી પત્નીએ પોતાની જાત ખોઈ નાખી હતી !
'છેતરે તો બેને ધસીને ના પાડી. તારા પેસા કેવા ને વાત કેવી ?

'પછી એક વખત બેન રાને આવ્યાં. મને એક તરફ બોલાવ્યો. વાત કરી. હું આભો બની ગયો. 'બેન! એ નહિ બને' મેં કહ્યું.

'શું નહિ બને બાવલા !' બેને કપકા આપ્યો : 'તારી હેડીના ત્રણ ત્રણ વખત વીસ વીસ હજાર લઈ આવ્યા ને તું આ હાડકાના માગખામાં મન ખોઈ નાખે છે. હે આ...'

'બેને મને આ શોશી આપી. ધીરને પીવરાવી દેવા માટે. એ મરે તો ખીણું બેનું આવે. અને કુલવાન. અમારી કિંમત ધણી. હાથી જીવતે લાખનો, મુએ સવા લાખનો. એ અમારા બેરા માટે સાચું ! ધીરને પીવરાવી નથી. પણ મારી નસેનસ હવે એમને હણી નાખવા તકસી રહી છે.'

મેં કહ્યું : 'આણું તો હમેશાં ચલા કરે છે. આમાં લખવાનું શું ! આ તો નિત્યની વાત થઈ ! એના કરતાં આ ખીજાઓની વાત સાંભળવા દો !'

એ અડખઠાટ ભપંકર દાસ્ય હસી રહ્યો. અંધારી રાતમાં બે ધૂવડ હસી સમુદ્ર હોય તો એ આણું હસે એણું મને લાગવા માંડ્યું ! હું જગા બિડ્યો. ત્યાં એણે ઘેરા કહ્યું અવાજે કહ્યું : 'તમે માનતા હશે કે આણું તો નિત્ય બને છે, એમાં શું ! પણ ના ના, આણું નિત્ય બનતું, નોંધ વિના રહેતું નથી. આની નોંધ મેં લીધી છે !'

'તું નોંધ લખતે શું કરવાનો છે ?'
'હું ! અરે ! હું જ બજારનું છું હું પડાણો. શરીરને મન દોરે છે, પણ મનને હું પડાણો દોરું છું. જેણે મને ઝેર પીવરાવ્યું છે, એને હું ઝેર પીવરાવવાનો છું ! એક દિવસ ! એ દિવસ મને ત્યારે આવે એની મને પડાણાને ચી પરવા છે !'

એના ઉછા શબ્દો એટલા મોટીથી ને ભપંકર રીતે બોલાવવા દેવા કે હું મારી પધારીમાં જ બેઠા જેવો થઈ ગયો.

અંધારી રાતની હવામાંથી હજી શબ્દો આવતા

હતા. 'એ બને—એ બનશે જ—ત્યારે તો કાષ્ટ એ લખાશે. લખાશે. આવી ધટનાઓ જ તમને જીવતા રાખશે !'

હું અશ્વર્થકિત થઈ ગયો. મેં હવે ખીજાએ પછી સાંભળવાનો નિશ્ચય કર્યો. પણ એટલીવારમાં ખીજી તમામ બ્યકિતઓ ભાગી ગઈ હતી !

મેં એમને જોળવા બહુ પ્રયત્ન કર્યો. પણ એક ન આવી તે ન જ આવી ! મારી એ જ વાર્તાઓમાં શું તું શું દરો !

એમાંથી એક ન આવી !

એના મને ખરો અફસોસ તો ત્યારે થયો, એક દિવસ હું બેઠો હતો અને એક જગ્યાએ સમાચાર આપ્યા કે એક કુર્બંટના બની મૃત છે !

એ કુર્બંટના પેલા ધુવડદારે કહેલી કુર્બંટના હતી ! મને પશ્ચાત્તાપ ત્યારે થયો. મારી પેલી જ વાર્તાઓમાં પણ કેટલું બધું છૂપાયું હશે !

હું પછી વખત એમને કરી કરીને શોધવા મથું છું !

પણ એ તો હવામાં બિડી મઈ છે ત્યારની બિડી જ મઈ છે !

કોતેસ, ઝાડા, શરદી, શંધિવા, બાંસી, શુખ, અમુઝા, દરેક જાતના વાય તથા અનેક જાતના દરદો માટે અમુલ્ય સોયધો

જલો મળે છે.

સોયધો

રોહાસ્ટ : કચ્છનેલાલ વાડીલાલની કું., પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ; મુંબઈ : મુંબઈ ૨

ગુજરાતની ઐતોખી યોજના

પરમ આનંદની વાત છે કે મહી નદીની નહેરની યોજના આગળ વધતી જાય છે.

અને એટલી જ ખુશીની વાત છે કે શ્રી લાઇ-લાઇલાઇએ આ નહેરનું કામ ઉપાડી લેવાના નિશ્ચય કર્યો છે. લોકોને વિશ્વાસ મેળવીને, લોકોમાં આ કામ પ્રત્યે જાગૃતિ લાવીને તેમના આદર અને સહકાર મેળવીને, કરકસરથી અને કૃષણતાથી, લોકોપયોગી કામ દેવી રીતે ચર્ચ શકે છે તે જોવાનું ગુજરાતને એક સહભાગ્ય સાંપડે છે.

હાલે મહી એ ગુજરાતની મોટી નદી ન હોય, હાલે એ નહેરથી ગુજરાતનો નાનો સરખો પ્રદેશ ખીસતો હોય, છતાં આ યોજના ગુજરાતની એક, ઐતોખી યોજના બની રહેવાને પૂરો સંભવ છે. ખીજી યોજનાઓ સાથે મુકીને એની સરખામણી થઈ શકે એમ નથી. એના તરફ વિશેષ ધ્યાન આપવું જોઈએ.

મહીનું ફલાગત કરીએ

એક વાર સરદાર સાહેબે બારડોલીમાં લડત ચલાવેલી. ત્યારે એ તાલુકા ગુજરાતીઓના વિરમમનું ધામ બની ગયો હતો. હજારો ગુજરાતીઓ ત્યાં યાત્રાએ જઈ આવ્યા હતા. મહીની નહેર પ્રજાકીય ઉત્સાહનું અને ઐતોખ કામગીરીનું એક સીમ ચિહ્ન બની જવાનું છે; એ ધ્યાનમાં રાખી આપણી શાળાઓ, કોલેજો, આપણા કાર્યકરો અને કળાકરો, આપણા ઇજનેરો અને મજૂરો એમાં સગવડ રચ લેવા માંડે એમ આપણે ઇચ્છીએ.

જેને જે કાંઈ કહેવા જેવું—કરવા જેવું લાગે તે લખી જણાવે, હાજર થઈ જાય. જેને મુકી રાખી આર્થિક સહાય કરવી હોય તે લખી જણાવે. આપણે માની લઇએ કે આ યોજનામાં ફાળાની વાત નહિ હોય ! તે આખર સુધી એનો ઇસિદાસ એકઠો કરી જ્ઞાતિનિવેદકો રજૂ કરે. જે માટેથી નહેર જવાની હોય તે ગામના વતનીઓ જાતમહેનત વડે આ યજ્ઞમાં

શ્રદ્ધાજલિ અર્પે, પછી હાલે તેનો અંશ નાનડો હોય. એ વડે એ નહેરનો સત્કાર કરે, મહીને પોતાને ગામ પધરાવે.

નહેર—અને તે ઉપરાંત ઘણું

એ નહેર માત્ર ખેતીચાલીની નહેર જ બની રહે એવું શા માટે ? એને કાંઈ કાંઈ નિશાળિયાએ પર્ચેન કરી શકે, લોકો ઉભાથીએ જઈ શકે, ચિત્ર-કારોને એમાંથી વિપુલ સામગ્રી મળી રહે, એવું કંઈક આપણે કરી શકીએ ખરું. નદીને કાકાસ દેખે લોકમાતા તરીકે જાળખાવી છે, એ મતાની દીકરી ચર્મને આવતી નહેરનો મહિમા થણુ આપણે વધારીએ. આ નહેરમાં આપણે ભાવના સીંચી, એના કાંકા રળિયામણા સ્વચ્છ, ઉપયોગી બનાવીએ.

એટલે આજથી જ લોકસમુદાય અમળા આપણે નહેર પ્રત્યેની ફરજો સમજાવવી રહી. જેમ નદીની પવિત્રતા જાળવીએ છીએ, એવો આદર કરીએ છીએ, એમ નહેર વિષે થણુ આપણે નૈતિક કે ધાર્મિક ધોરણે એની પ્રજ્ઞાસિકાઓ પાઠવી જોઈશે, હાલે, આજથી કવિઓ એમની કલ્પના દોડાવે, અને કાર્યકરો પ્રજામાં ઉત્સાહ વધારે, મહીના અપૂર્વ સ્વાગતની તૈયારીઓ કરે.

એકમાંથી નીસરતી ખીજી યોજનાઓ

પરસ્પર આવા મદતબના બનાવ સાથે આપણે ઇચ્છીએ કે એટલો નચિંત બનીને પોતાની વાડો ભૂંસી શકે, નાનાં ખુબીઆમાંથી મોટી જગીરોના દિરસેદારો બને. તેઓને કોઈ વિશ્વાસ આપી શકે કે આ નહેર થવા પછી જે આબાદી આવશે. એમાં સહુને એટલી ખાતરી રહે કે તેમના ઊભા મોલ કોઈ કાપી જશે નહિ, ગંછાઓમાં કોઈ આગ ચાંપશે નહિ, વાડની તકરારમાં ધારિયાં ઉછળશે નહિ, એકલદોકલ વટેમાર્ગે ઉપર કોઈ ત્રાટકી પડશે નહિ. પાકતી અને જાનની સલામતી સારુ લોકોને મહીની આણુ પહોંચી જવી જાઈએ. પછી હાલે, એ સહકારી મંડળોમાં સ્વરૂપ લે કે અંધ શ્રદ્ધાથી જાળખાતી કાવ્યમય આનંદતાઓનું.

એ જ ખેડૂતોના માલને સંઘરવા-વેચવાની પણ વ્યવસ્થા જોઈશે. વાહનનો ખર્ચાખર્ચ જોઈશે. જરૂરી બી જોઈશે. ખેતીવિષયક સાફ જ્ઞાન—નવો અનુભવ જોઈશે. આજસુધી લોકોએ પોતાની સુઝ પ્રમાણે કયું. હવે 'એ તો હક ચતુ જશે' એમ મનાવી ન લેવાય. એક ચોખ્ખા પાછળ અનેક બીજી ચોખ્ખાઓ ફરીગઈ હોવી જ જોઈએ, તો જ મોટી ચોખ્ખા કાર્યસાધક બને, દીપી જો.

અખતરારોના ઉકમણ કરી આપનાર આપણા ખેતીવાડીખાતા પાસેથી ઝાઝી આસા રાખવી કામની નથી. એમને આધાર રહેવામાં દશકો નીકળી જાય અને છતાં પરિણામો માટે રાહ જોવાની રહે. એટલે સાફ તો એ છે કે નહેરુના ચોખ્ખા જે જે પાકની મજબૂતી રાખતા હોય તેના નિષ્ક્રિયતાની લપાસમાં રહે અને એમને અહીં આમંત્ર. એમની પાસેથી થોડા સુનંદા વિદ્યાર્થીઓ બધું સમજી લે, અને એનો પરિપાક લોકસમુદાયમાં વહેંચી આપે.

આ એક ચોખ્ખાએ ગુજરાતના જીવનમાં ચોખ્ખા પેસી જાય એવું કરવું છે.

અને મહીની ચોખ્ખાના કષ્ટધાર, શી જાણલાલ બાપ, એમને આ નહેરુ સંભાળે શી રીતે જોડી દેવા તે પણ ગુજરાતે વિચારી રાખવું બંદે છે. હજી તો પાણીમાં પહેલી પુણી છે 'એમ માની વાતને ટાળી નાખવાની નથી. આ નહેરુ આપણે એમની પાસેથી લેવી રહી, અને એ નહેરુ એમની મધુ પાછી આપવી રહી. એ સમજીને આજથી એમનો હાથ મઠાવવો રહ્યો. જન્મ છતી આખા પછી તો સહુ વધાવે, આપણે તો આ 'નવી આગેવાની' પારખી એવું મુલ્ય આજથી જરૂર આપી લઈએ.

આ નહેરુમાં જે ચિરસ્તો બાધવાલબાધ પાકશે તે ગુજરાતની મધુ ચોખ્ખાઓનો પહેલો અને પ્રથમ ચીસો હશે એ માદ રાખવા જેવું છે. વાતસ્ત્રમાં, શ્રદ્ધામાં, દીર્ઘ દષ્ટિમાં, ચોખ્ખાની વિશ્વતોની ચોક્કસાઈમાં, કરકસરમાં, કામના ઉઠેલમાં, આવો ધુરધર આપણી પાસે છે એ જોઈ નવની વાત

નથી. આપણે એમને જો કંઈ શકીએ કે 'સંચય રાખીશો નહિ, મન ફાટે તે માગી લેજો' તો જ આ કામ એમને સોંપું સાર્યક છે.

આખરે પ્રતિકાર કયો

સોમનાથનો નિબળ ધંટ વાગે છે. પુનઃ પ્રાણ પ્રતિષ્ઠા થાય છે. સૈદ્ધાંતો પર્તિદાસ સળવળે છે. આખા ભાવનાઓને સંજીવની લાધે છે. સદીઓના પ્રતિકારને યથા સાંપડે છે. એક મહાકાવ્ય રચાઈ રહ્યું છે—જય સોમનાથનું. કોણે કહ્યું કે આ લાખો રૂપિયાની જરૂર પડે છે? કોણે કહ્યું કે અમને શિવ-સિંચોમાં, નંદીઓમાં ને મણપનિઓમાં શ્રદ્ધા નથી? કોણે કહ્યું કે નિષ્ફળ થવા સમર્થલો ને વીતી ગયેલા સમયનો આ પ્રયાસ છે? કોણે કહ્યું કે નવી ભારતીય સરકારના મંદાણ સામે અવરોધ ઊભો કરનારું યુવકાગમુખી ભાનમૂલેસાંઓનું આ પમદું છે? જેણે કહ્યું તેણે બાવે કહ્યું, બસે ઉપેક્ષા થાય, બસે એને સમાધાનકારી કે શુદ્ધિત્વ ઉત્તરો ના આપી શકાય, બસે પુનઃપ્રતિષ્ઠાનો ઉત્સવ કમદગા-બર્ષો ના હોય, એ પુનઃનિર્માણમાં બસે કળાની કે વેશવની છોળો ઉછળતી ના હોય, બસે એમાં કોઈ ગેરવ્યવસ્થા શોધી આપે કે બીજો દોષ જોળા આપે.

આટલા પ્રયાસથી પ્રજા પોતાની શરમ ધોઈ શકતી હોય, વર્ષોનાં વર્ષો ખેડેલી વીરતાનો પાક જોઈ શકતી હોય, આજીવની સરનામીઓ ફૂટવાની પ્રેરણા લઈ શકતી હોય તો આટલો વ્યય કાંઈ વિસાતમાં નથી.

નાનું તો એ વિશ્વાસનું પ્રતીક

આ કાંઈ આપણું હેઠલું પ્રતિનિધિ નથી કે આમાં જે નથી તે સંભારી આપણે નિરાશ થવા ભેસી જઈએ. બસે કળાપારખુઓ, વિવેચકો, સંસારશાસ્ત્રીઓ, ધર્મવેત્તાઓ વિચાર કરે, સંશોધન કરે, સૂચનો કરે. હજી તો પલ્લું કરવાનું છે. યથા શકે છે, એટલે વિશ્વાસ અહીં ઊભો થાય છે. આને આપણે અજોડાઈ સમજવાનો છે, પ્રભાતેય નહિ અને અખાદ્યેય નહિ.

જે કળા મેળવેલા સમયમાં ખીલીએ સમૃદ્ધિનો

સમય હતો, આજે ત'ગીના કપરા દિવસો છે. એમાં કંપના કચાંથી ચગવાની હતી અને હાથ કચાંથી બેકવાનો હતો? આટલાં વર્ષોની કળાની સમૃદ્ધિના લાંકારમાં સોમનાથનું સ્મારક તો ગરીબ દેખાશે, એથી દિલ ભાંગવાની બૂર નથી. આવાં તો એક નહિ, એકવીસ સ્મારકો આપણે રચતા ચઇશું, એ હિંમત સાથે આપણે સોમનાથ બાધી એવું બેઇએ.

ભારતીય ગૌરવના સાક્ષી બનીએ

સોમનાથને સજીવન કરવામાં આપણે ના સ્વીકારી શકીએ એવું જે કાંઇ થવા પામે તે તરફ આપણે જરા સહિષ્ણુ બનીએ. અને કેમ કરી આખી ધટનાનું કાબજત્વ પીસી બેઠે તે વિચારીએ. ગ્રહ કે માન્યતાના બેદલાવ બાલ્યે મૂકે, આ ધટનાનો બાહર કરવા પ્રતિજ્ઞાના દિવસે ગામેગામના શિવાલયમાં લોકોએ સામુદાયિક રીતે હાજરી આપવી બેઇએ, કૌ કોમ ને બતિએએ—કશા ય બેદલાવ કે માનસિક સંક્રાંતિ વિના એક ભારતીય ગૌરવના સાક્ષી રૂપે હાજર થઈ જવું બેઇએ.

મંદિરો પાસેથી આશા શાખતી ?

આ સોમનાથની કાચથી આવક તો કચાંથી હોય ? કે કચાંથી થવાની આશા હોય ? એ કાંઈ શહેરની નજદીક નથી જે ધનિક શ્રીમંતો એના અભિષેકમાં લક્ષ્મી સાથે લાવે. આજે ભાંગી ગયેલી જગ્યા-પદ્ધતિમાં પરપ્રાંતીઓ એવું શું રક્ષણ કરી શકવાનાં હતાં ? અને બાંધકામ બજેનો ફાંજો બધાં બધુરો હોય ત્યાં દૂરના લંબિબતો બહેજરત એમાંથી સંભવે જ કચાંથી ? એ બેતા, સોમનાથ પાસે લાંબા ગાળાની ઝાઝી આશાઓ ના રાખવી બેઇએ.

પરન્તુ આપણા માસેતુમર મણી શકાય એવાં ટેલેથી મંદિરોની સંપત્તિ વ્યકબંધ પરી રહી છે એની પાસેથી આપણે કેમ આશા ના રાખીએ, તે ઠેક સોમનાથ ઉપર દેવદારોપણ લાઇ જવું પડે ? જે સંસ્કૃતની વિદ્યાપીઠ ત્યાં કરવી છે તે બીજે ચાલ એવું નથી શું ?

બેર, સંસ્કૃતનું ભલે ના જન્યું. આપણા મુઠી-બાદી મંદિરોમાંથી શું કર્યું જ ઉપયોગી સાંપડી શકે એવું નથી ? જે લોકો ચૈત્રીપુત્રને લામધૂમથી મંદિરમાં પકાપડી કરતા ગયા હશે એમણે કાંઈએ એવો વિચાર જ નહિ કર્યો હોય કે આવડી મોટી સંસ્થા દ્વારા કંઈક પ્રત્યેપયોગી કામ થવું બેઇએ. કાંઈક ખાતરીવાળું ઔષધ, કાંઈ આદર્શ ગૌશાળા, કાંઈ શાકું વિદ્યાર્થીગૃહ, બલતન આરોગ્યકેન્દ્ર, કેમ આવું કાંઈ જ સુઝતું નથી, થતું નથી ?

આજે તો શ્રી રામકૃષ્ણ મિશનનું બલતં ઉઠા-હરણ આપણી સમક્ષ પડેલું છે. શ્રી પરમદંસના ચરણેમાં સમર્પિત થતું કેટલુંયે લોકોપયોગી કામ એ મઠના સાધુઓ ટેરઠેર કરી રહ્યા છે. લક્ષ્મી રક્ષા લોકાની સેવા દ્વારા કરે છે. એથી લક્ષ્મી ક્ષીણ થતો નથી; વહિ પામે છે. વડનાલ-કાંકરના સાંપ્રદાયિક મંદિરો શું સુજરાતની કાંઈ સજવાનુલક્ષી સેવા નહિ કરે ?

સામેથી સામ્યવાદ આવી રહ્યો છે. એવું કમલું મંકાતાં મંદિરો બાપમાં એક લાડી ટકવાનાં નથી. એ આવે તે પહેલાં આ મંદિરોને સંસ્કાર-અડોલનનાં કેન્દ્રી બનાવી મુકવાં બેઇએ. ભલે એ સદુ પોતા પોતાની લાક્ષણિકતા કે બવલકારુતા જાળવે. પણ એમની બાપડું ખાતરીવાળું નહર પવિણામ પ્રજા બેઇ શકે તે રીતે પ્રગટ થવું જ બેઇએ—પછી ભલે તે હાવે તેવા સાદા સ્વરૂપમાં હોય, નજદીક હોય કે દૂર હોય; પરન્તુ કંઈક સ્પર્શ કરી શકાય તે જાળબી શકાય એવું તો હોય ને !

સરકારી કેન્દ્રોથી લાભાલાભ

આરે દૂધ-કેન્દ્ર બેલવા નેહરુ મુંગઈ આવી ગયા ત્યારે લેણણા ચર્ષ કે આવું વિદ્યાળ કેન્દ્ર એસિપામાં બીલું બાગ્યે હશે. એનો ગર્વ ખૂદ મુંગઈમાં ના થયો, પછી બીજે તો ચાલ જ કચાંથી !

મુંગઈ પાસે શું નાણાં નહોતાં કે સરકારે એમાં બે-ત્રણ કેરોડ રૂપિયાની મુઠી શકી ? પ્રજા પાસે તેની બરૂરીઆત માટે નોણાં મામતાં સરકારને

સંકાય થયો ? શું એમ કહી સકાય એમ છે કે જેમણે તેવી કચકસરથી કેન્દ્રના વહીવટ થાય છે ? શું એમ કહી સકાય એમ છે કે જે ભાવ લેવામાં આવે છે તે—સરકારને ખોટા ન ભાગ એટલી ■■■ સુધી ગળગીને—ખોઠામાં ખોઠા છે ?

શું એમ કહી સકાય એમ ■■■ કે શહેરની જરૂરીયાતો શહેરનાં જ ઉત્પાદન-કેન્દ્રો દ્વારા પ્રાપ્ત કરવી એ પણ કદાપણનો મામલો છે ? તો પછી ગામડાં-જોના ઉત્પાદન માટે બજારો ક્યાંથી રહેશે ? દુધની બાબતમાં સ્વાવલંબન કરી શકાય, તો શાકભાજી, દોરડાં-ખાં-મી, ઇંડાંમાં ફળ-ફળાદિમાં એવી કેટલીક ચીજો જે ગામડામાં ઉત્પાદન થઈ શકે શહેરમાં આવે છે તેનું કેવું ભવિષ્ય મળ્યું ? એક આવેના સરકારી કેન્દ્ર દ્વારા ગુજરાતના કંઈક ખેડૂતોનો દુધનો ચકકીઘોળ પડી ભાંગ્યો, એવું આશ્વાસન ખેડૂતોને કેવી રીતે આપીશું ?

અર્ધશાળીમાં એકલું ઉત્પાદન નથી, માલની વહેંચણી પણ અત્યંતની બાબત છે. શહેરનું અર્ધ-શાળી એટલે શરી મામડાંની પેદાશ ઉપર નબેલું રહેશે તેટલા પ્રમાણમાં શહેરોનું ઝેર દળવું રહેશે, ને નહિ તો પછી એ છવડેલું જની જશે. આજેજ શહેર-ગામડાં વચ્ચે આકાશ તકાવત છે—કાવાશ છે. એ વધારતા જવી છે ? અને તે પણ સરકારી તંત્ર દ્વારા !

સરકારને બપોરે પોતાની પ્રવૃત્તિઓનો વિસ્તાર કરવાની જાહેર છે ત્યારે એને થયું બધા કાયદાઓની ઝાંચ લેવાનું સુરે છે, બીજાઓની જેમ એ સંદિગ્ધ રહી શકતી નથી, મૈત્રીભાવ તો રાખે જ ક્યાંથી ! અને એક વાર કાયદાનો સ્વાદ ચાખ્યા પછી, અંકુશો ને ઇજારા દ્વારા એનામાં તુમાખી આવી જાય છે, લોકસેવાના નામે અવગચ્છાઈ આવી જાય છે. હાથચારે પ્રગળે વધુ સંક્રામણમાં મુકતા અને સદન-શીલતાવા પાઠ શીખવતા ઉદ્દેશો ધોતો અને નિયમોનાં ભંગો ચૂંથાતાં જ જાય છે.

રાષ્ટ્રીયકરણ ઉપર અંકુશ નોંધાવે

શું કંઈ કેન્દ્રમાં કે શું સ્ટેટ-ટ્રાન્સપોર્ટમાં, એક દૃશ્ય ઇમારત પદ્ધતિથી એટલા સારા પરિણામોની આશા રાખી સકાય એટલા દુષણો માટે અવકાશ રહે જ છે એ આપણે જુઠવા જેવું નથી. હવે બપોરે પ્રમુખના મુળભૂત સિદ્ધાંતોને ડોરોમાં પકાડ મળ્યા પછી ભારતના નુવન બંધારણને ફરવાનાં સુચનો થાય ■■■ ત્યારે આપણે ઇચ્છીએ કે સરકારની કામગીરીમાં ઇજારા એટલા કામોની માફી પણ તૈયાર કરી લેવામાં આવે, જેથી બાકીની બાબતોમાં પ્રમ પોતાનો અવસાય નિર્ભય રીતે કરી શકે.

કોઈ રીતે, લોકશાહીની પૂઠે પડેલા પેલા રાષ્ટ્રીયકરણના ચકા બપોર ઉપર અંકુશ લાવવાની તાત્કાલિક જરૂર ભૂલી ચર્ષ ■■■ અને એ માટે એકાદ ‘મેરચે’ ખડો થયો જેમણે.

સંસ્તી લોકશાહીનું નિર્માણ

લોકશાહીના સિદ્ધાંતો અને આચરણ વિષે નવી ચૂંટણીઓના સમયમાં આપણે ધણું સાંભળી ચકીશું. જે કોઈ કહેવાયે તે સમજદાર વર્ગની દિમાપત માટે, બપોર-એ વર્ગ પોતે બિચારા લઘુમતિમાં હશે ભારતનો લોકસમુદાય એ તેણે સીધો, ભોથો, પરમણુ, અધિસક, નીતિમાન, અઢાણુ, પરમોલસકી, માપાણુ, ધર્મભીરુ, સતેષી, સંદિગ્ધ, પરદુઃખભંજક, શાનિમિત્ર, ઉદાર, અને એવા મણાં સફળોથી તર-ભોળ હશે પરંતુ, એ બેસમજ, પઠાત, કમજોર, ગતાતુચરિતક કે ટોળાજીવિવાદો, અને એવી મણી કયાઓથી ઘેરાયેલો પડેલા છે. એ હીરા પાસાદાર ન અને ત્યાં સુધી એનું મૂલ્ય નથી. અને જેનું મૂલ્ય હજી થવાનું છે તેના આધારે રાજનું તંત્ર રહે કે ચાલે, એવી લોકશાહી કોને ઉપયોગી થવાની હતી ?

લોકશાહીને મોગ્ય બનવા લોકને તૈયાર કરવાને બદલે, લોકશાહીને નીચે ઉતારી એમના સુધી પહોંચાડવા સરતી કરી નાખીએ તો એ બીજું કોઈક જની જશે, લોકશાહી નહિ રહે.

એના કમળેરીએ ટાળીએ

અને એટલે પ્રૌઢ મતાધિકાર એ નવીન લોકશાહી
ઊભી કરવાનું એક મુખ્ય પગથિયું બની રહે એ શય
આપણે સમજી લેવો જોઈએ. એ જ મુજબ ભુદા
ભુદા પક્ષે, આંતો, જાતિએ એ સહુને ખુશ કરવા
મેળસેળવાણું પ્રધાનમંડળ એ નવી લોકશાહીનો
કમળેર પુગવો આપણે જોઈ જયા છીએ અને એથી
લાસ મેળવી શક્યા નથી. ચોક્કસ નીતિ કે ખાસ
યોજનાના પાયા ઉપર પણ ઊભો રહે અને એના
સૌથી ખાહોશ માણસો બહારના પક્ષોની બને તેટલી
સહાય મેળવીને એ પાર પાડે તેવી લોકશાહીને બદલે
આપણે હોળાયાથી ને પાંખળી લોકશાહી તરફ જઈ
રહ્યા છીએ, કારણ કે આદર્શો અને વ્યવહાર વચ્ચે
જે વિભેદ રાખવો જોઈએ તે આપણે રાખી શકતા નથી.

આ નવી એશિયાઈ લોકશાહી, પછત કમળેર
અને ટાળાંઓની લોકશાહી દેશને કયાં લઈ જશે એ
ચિંતાનો વિષય લેખાવો જોઈએ, ખાસ કરીને સામે
આવતી ચૂંટણીઓના દરિયે.

- શું દરેક—આદર્શનીતિ કે સોદાવૃત્તિ ?

ખાસી જે સોદાઓથી દાંડપિછાકા જેમ ચલાવેલું
હોય તે ચોક્કસ વખત કાઢી આવે, પણ એને સામે

પાટલે ચઢી જતાં વાર નહિ લાગે. આગેકરને
રીઝીને લાલે આટલો વખત કટોકટી સાચવી લીધી
હોય પણ એમનું માન વધારી જે કિંમત ચૂકવવી
પડશે તે પણ આપણે હાથે જ વધવા દોષેલી કિંમત
હશે, તે કિંમત ચૂકવતી વેળાએ જેટલું નમતું
જેખવામાં આવશે તેટલું ‘નવી લોકશાહી’નું હીકું
પ્રમાણ—કમળેરી જવાની અને લાવિખમાં જે કાંઈ
આવા સોદાઓ કરવા પડે તેની નકારી શૂંમિકા
બંધાઈ જવાની.

આપણે માની લઈએ કે સોદા કરવાની વૃત્તિથી
તેહરુ ધણા છેડા રહે છે. પરદેશી સાથે ભારતના
મહા આમાલ તરીકે જે કાંઈ લાટાધાટો એમણે
કરી છે એમાં હિંદનાં લાભ સારુંયે એમણે સોદા-
વૃત્તિ નથી લાવેલી, કેવળ સ્થાપિત કરેલી આદર્શ
નીતિનું અવલંબન રાખ્યું છે. છતાં, શું તેઓ ખીનની
સોદાવૃત્તિને મહત્ત્વ આપ્યા કરશે કે કમુક રાખશે
ખરા ? કે પછી ‘નવી ને સરતી લોકશાહી’ સામે ટપી
શકાય એવા મોરચા બાંધવામાં તેઓ લાકળ થઈ
શકશે ? વીસમી સદીના પાછલા અર્ધની શરૂઆતનો
આ આપણે સવિશેષ પ્રશ્ન છે.

રંગભરી રસભરી....

રંગભરી રસભરી રાત આવી.

રાત આવી એની રાત લાવી,

એવી રંગીલી રસીલી રાત આવી.

રંગ સાથે રંગની એ ઝેળ લાવી,

એણે લાવી, ઉરધંદો લાવી,

એવી રંગીલી રસીલી રાત આવી.

આવી ને ઉર ઉર વાગ્યા લાવી,

વાગ્યા રંગરાજ ભરી આવી;

એવી રંગીલી રસીલી રાત આવી

સંવેદો સાચા સંકારી લાવી.

સૂતાને ભગલાં એ કરતી આવી,

એવી રંગભરી રસભરી રાત આવી.

બચ્ચાં પંચમાસ

મારા ભંગાર બનેલા મહિરના દેવ !
મારી ભગ્ન વીણામાંથી તારી પ્રચસ્તિતું કોઈ
ગાન હવે નીકળતું નથી

સાંજનો ઘંટારવ તારી પૂજનો સાદ
આપતો નથી. હવા શાંત છે મોન બ્યાપી
ગયું છે.

તારા એકાંત વસતીગૃહમાં કોઈ કોઈ
વખત રખડુ સ્વપ્નથી વસંતની લેરણી જૂલી
પડી જાય છે. પુષ્પના પરિમલનો એ સંદેશો
આણે છે. એ જ પુષ્પો જે હવે તારી પૂજમાં
વપરાતા નથી !

તારો પૂજારી એમની હજી અતૃપ્ત રહેલો
આશાનો દોર પકડીને આંહીતંહી રખડે છે.
સંધ્યા સમયે, જ્યારે તેજ અને પકછાયા
સાંજની ધૂમસમાં ભળી જાય છે, ત્યારે એ
તારો યાદેલો પૂજારી, આ ભગ્ન મહિરે પાછો
ફરે છે: એના અંતરમાં અતૃપ્ત ઇચ્છાની
કુધા લઈને ! હવે તો શાંત મોનમાં બેઠેલા
તારી પાસે, હે મારા મહિરના દેવ ! અનેક
ઉત્સવ દિનો આવીને ચાલ્યા જાય છે ! કેટલીયે
રાત્રિઓ પૂજારીપનો પ્રકાશ પણ દેખ્યા વિના
પસાર થઈ જાય છે !

અનુપમ સુંદર આકૃતિઓના સર્જક
શીલ્પીઓ, અનેક નવી મૂર્તિઓ રચે છે પણ
એમનો સમય આવતાં એ સઘળીને વિલુપ્તિના
મહાસાગરમાં તેઓ લઈ જાય છે !

હે ભંગાર મહિરના દેવ ! માત્ર તું એક
જ અપૂર્વ છતાં તારી અમર્ત્ય ઉપેક્ષિતામાં
બેસી રહે છે !

[૬૪]

જે દિવસે મૃત્યુદેવ તારે ખારણે ટકોરો
મારશે; ત્યારે તું દાર ખોલીને એને ચરણે
શી લેટ ધરશે, હે આનંદ !

જીવનથી ભરેલું આપું જ વાસણ હું
મારા અતિથિના ચરણે મૂકી દઈશ; એને
કદાપિ પણ ખાલી હાથે પાછા જવા
દર્શન નહિ

ચૌવનની વસંતવાડીનાં મારાં મધુર પુષ્પો
અને શીશમથી ચાંદની ભરેલી રાત્રિનાં મારાં
ચીકાં સંસ્મરણો, બ્યવસ્થાથી જીવનની બધી
જ મારી કમાણી, મારા આ અતિથિને ચરણે
હું ધરી દઈશ અને પછી પ્રાર્થના કે મારી
જીવન સંધ્યાના દ્વારે આવીને ઊભેલા હે
અતિથિદેવ ! મારી આ લેટ સ્વીકારો અને
મને આંગળીએ વળગાડીને તમારી સાથે
લઈ ચાલો !

[૬૫]

જીવનના હે અંતિમ ધ્યેય ! હે મૃત્યુ
દેવ ! તું આવીને, તારો પ્રેમભર્યો મૃદુ શબ્દ
હવે મારા કાન પાસે શું જ ન !

દિવસોના દિવસો સુધી મેં તારા ઉપર
નજર રાખી છે. તને મળવા માટે જ મેં
જીવનના આનંદો અને જીવનની વેદનાઓ
વહાં છે !

અંતર્ગૃહના ગૃહમાં ગૃહ પૂણેથી પણ
તારી તરફ જ મારું પ્રેમજીવન વહ્યું છે ! મારી
પાસે જે કાંઈ છે, જે કાંઈ હું છું, જે કાંઈ
મારા આશા સમુદ્રમાં દેખા દે છે, અને જે
કાંઈ મારા પ્રેમ સાગરમાં વહે છે, હે અંતિમ
દેવ ! એ સઘળું જ તારે ચરણે ધરવા
માટે છે.

તારા પ્રેમભર્યા ચક્રની એક જ નજર
મારું જીવન તારું બની જશે ! પુષ્પની માળા
મેં જૂથી રાખી છે. અને જીવનસંધ્યાના
લગ્નમહેલસને વધાવવા માટે બધી તૈયારી
રાખી છે. રાત્રિના એકાંત નીરવમાં પોતાના
પ્રિયતમને મળવા, જીવનસંધ્યાના દ્વારે બેઠેલી

નરવધૂ, કથારની પ્રતીક્ષા કરી રહી છે ! હે
જીવનના સ્વામી !

[૬૬]

મને ખબર છે કે જીવન નાટકનો પડદો
એક દિવસ પડવાનો છે, અને આ ધરતીનું
દર્શન બંધ થવાનું છે. નીરવ એકાંતમાં, જીવન,
પોતાની નવી સુસાદરી શરૂ કરશે, અને આ
આખોને જોવાનાં દરેક ઉપર છેલ્લો પડદો
પડી જશે !

અને છતાં નીલ નિરંજન આકાશમાંથી
રજનીને નિહાળવા તારાઓ જેમ આવતા હતા
તેમ આવ્યા કરશે, પ્રભાતની મનોહારી રંગ-
લીલા પ્રગટતી હતી તેમ પ્રગટશે, અને
આનંદ સાગરનાં અને વેદનાના સાગરનાં
સંજ્ઞાંતીત તરંગોથી ધરતી જેમ રેલાતી હતી
તેમ રેલાયા કરશે !

મારા ક્ષણિક જેવા જીવનને જ્યારે હું
આ અનંતને આદે જોઉં છું નિહાળું છું, ત્યારે
મારી જીવન ક્ષણિકતાને વળગેલી તમામ મર્ચા-
દાઓ અદૃશ્ય થઈ જાય છે, અને મૃત્યુવીપના
પ્રકાશમાં, તારી અનંત સૃષ્ટિમાં રહેલ અનંત
વૈભવને નિહાળીને હું સુખ બની રહું છું !
જો વૈભવી સૃષ્ટિના છેલ્લામાં છેલ્લા સ્થાનનું,
છેલ્લામાં છેલ્લું જીવન પણ આંહીના વૈભવીમાં
વૈભવી જીવનને દિસાએ કેટલું ઉન્નત, કેટલું
અદ્ભુત વિરલ છે ! અને મને નવો જ વિચાર
આવી જાય છે ! જે મૃત્યુવાન પદાર્થોને હું
તુલ્યાથી ઈચ્છી રહ્યો હતો, અને જે મૃત્યુવાન
પદાર્થો મને મળી ગયા હતા—જે તમામ લોકો
આલ્સા જાય ! પણ જે ખરા મૃત્યુવાન પદાર્થો
થી મેં ઉપેક્ષા કરી હતી અને જેમને મેં

જીવનમાંથી જવા દીધા હતા—જે પદાર્થો હવે
મને મળતા રહે જોવી અદમ્ય ઈચ્છા ઉદ્ભવી છે !

[૬૭]

મિત્રો ! પ્રેમીઓ ! સ્વજનો ! મારે હવે
તમારી સોની વિદાયની રજા માગવાની છે !
હું તમને સોને પ્રજ્ઞમીને વિદાયની રજા
લઉં છું !

મારા જીવનદારની આ કુચીઓ હું પાછી
સોંપી લઉં છું ; અને આ ધર ઉપરના તમામ
હકકો જતા કરું છું !

તમારી પાસેથી છેલ્લી વિદાય વેળાએ
થોડાક પ્રેમભર્યા શબ્દો માત્ર માગું છું !

આપણે પાડોશીઓ તરીકે ઘણા લાંબા
સમય ગાળ્યો. હું તમને આખી શક્યો હોઉં
તેના કરતાં બહુલામાં વધારે મેળવી ગયો છું !

આજ હવે નવું પ્રભાત ઉઘટે છે. મારા
અંધારા ખૂણાને પ્રગટાવનાર જીવનદીપ વિદાય
લે છે. આજ્ઞા આવી છે, નવી સુસાદરી માટે હું
તૈયાર છું !

[૬૮]

આ વિદાય ઘડીએ મિત્રો ! મને શુભે-
ચ્છાઓ પાઠવજો. આકાશ, પ્રભાતીરંગોની
સુરખીથી છાયાં રહ્યું છે. મારો માર્ગ સુંદર સુંદર
બની રહ્યો છે !

મારી સાથે ત્યાં લઈ જવા માટે મેં શું
લીધું છે, જો પૂછતા નહિ. મેં ખાલી હાથે
પણ લઈ લાઉં છું આ સુસાદરી શરૂ કરી છે !

હું તો જાણું લગ્નમહોત્સવની વરમાળા
ધારણ કરવા ઉત્સુક છું. રસ્તે ભય છે, પણ
મને અંતરમાં કયાંય ભય નથી. સુસાદરીને
આજે પંથે શુક્રતારાનું તેજ પથરાતું હશે,
અને વિશ્વના નાથના દ્વાર પાસેથી વહેતી
સંગીત સુરાવલિ પવનની પાંખે આવતી હશે !

મું

મધ્ય જવા માટે ઘાટકાપરથી બપોરના આરેક વાગ્યે હું દાબર ઘાટમાં આવ્યો ત્યારે નવાં ઉતાવળોને બેસવાની જગ્યા નહોતી દેખાતી, બીજાની જેમ હું પણ બેઠો રહ્યો. પણ જેને ટેકાને બેઠો હતો એ ત્રણ જણની બેઠકવાળા બાકા કાપર એક આધિક અને એક વૃધ્ધ એમ બે સ્ત્રીઓ બેઠી હતી.

પેટ ભરીને જગ્યા પછી તરત જીભા જીભા એ પાંત્રીસ-ચાલીસ મિનિટનો રસ્તો પસાર ન કરવો પડે એ આશયે એ બંને સ્ત્રીઓની પાસેની ત્રીજી ખાલી જગ્યાએ હું મટ દબને બેસી ગયો.

‘અરે, બધા માણસ! બાઈમાણસ સાથે પૂછવામાં છતાં વચર ધડ દબને બેસી જતાં શુભ નથી આવતી!’ મારી કાઠીમા જેવડી દેખાતી પેલી વૃદ્ધા એકદમ ઊખળી પડી: ‘અમે રહ્યા મરજી, ‘પર-પુરુષ’નાં બોલાવામાં પણ ન આવ્યોએ, અને મારા કપડાંને અડધીને બેસીને અમારા ધરમ બોળતા જરીકે મ વિચાર ન આવ્યો!’

‘માણ, આ ત્રણ જણને બેસવાની જગ્યા છે. અને ધરમ સાચવવા તો તમારે બૈરાનાં જગ્યામાં બેસવું જોઈતું હતું!’ મારા દાઢયાં કાઠીમાં પડેલી ‘જાપક ધર્મ’બાવનાંમાં સ્વામીનારાજીવા સંકુચિત સંપ્રદાયની આ ધર્મજીવનની વાત મને ઉવારવાની શોધ કરતો હતું એટલું બોલીને એક પછી એક પાતા મૂંઝે મોંએ ફેરવવા લાગ્યો.

*

સાંજે ચોરીબંદરથી બેઠા ત્યારે બિજાનું દેખાતું આકાશ ઘાટકાપર આવતા આવતા વાદળાંથી એવું તો ઘેરાઈ ગયું કે ઘાટકાપર રહેઠાને જીતરીને બસની ‘કબુ’માં બેઠા રહેવા માટે મારી સાથેના વરસાદી-કાટ અને છત્રી બેસનાં મારે દબાયેલ કરવો પડ્યો.

★

ધોધમાર વરસાદે આધા બીજાનાં અને આધા કોરા રહેતાં બાર-નેર માણસો બધાં જીભા દર્તા ત્યાં જઈને હું પણ બેઠો રહી ગયો. કેટલાંક એકલાં વરસાદી-કાટવાળાં હતાં તો કેટલાંક એકલો છત્રીવાળાં દર્તા, હું એકલો જ બેઠા સાધનથી સજ્જ થયેલો દર્તા, એટલે વરસાદથી પૂરેપૂરું રક્ષણ મેળવી શકતો હતો.

બસને આવવાની સાતેક મિનિટની વાર હતી. બસમાં જનારાં લોકલ માડીનાં ઉતાવળો દબે કાઈ આવનાં દેખાતાં નહોતાં. મારા મનમાં પેલો બપોર-વાળો ‘મરજી’ વિચાર ફરી ફરીને ઘેળાતો હતો. મારી બાજુમાં બેઠેલી એક સિધી યુવતી એકલા વરસાદીકાટથી પૂરું રક્ષણ મેળવી શકતી નહોતી એટલે મારી છત્રી નીચે માથું રાખવા લગભગ મને અડીને જ બેઠી હતી : અલગત, વિવેકપૂર્વકની એ માટે અચાઉંથી મારી મંજૂરી મેળવીને !

પણ...ત્યાં તો રોકનનાં હાપરામાંથી ફેંકે પહેરેલી એક યુવતી ‘દોડતી’ આવી. ‘કબુ’માં મારા પછી દરજ કાઈ આવીને બેઠું નહોતું એટલે છત્રીની લાલચે દોડતી આવે છે એવું મેં અનુમાન કયું. પણ એણે તો આવીને સીધી મને ખાધ ભરી લીધી ત્યારે એ ધોધમાર વરસાતા વરસાદે પણ બધાંને કુતૂલમાં મરણ કરી દીધાં. હું આંખો બંધી ગયો.

મારી છત્રીનાં આશરે આવવા ઉતાવળે એનાથી જે વધુ પડતું ‘અધદિત’ પગલું ભરાઈ ગયું હતું એ માટે ખૂબ વિવેકી અશ્રેણ બાનીમાં માફી માગવી એની ક્યામજી આકૃતિ મને એટલી જ ઝડપે દેખાઈ.

*

બસમાં બેઠા પછી વરસાદ રહી ગયો ત્યારે એ નિરબુ આગમ સામે જોઈ જોઈને યાદગો જનાં બપોરની પેલી ધરડી સી અને આ રૂપવતી યુવતી,— એ બે છંડાને રૂમે કરીને હું ન સાંધી શક્યો.

‘હિમિ-નવરચના’ અંગે કોઈ પણ જાતનો પરબવહાર કરતી વખતે આપનો આહુક નંબર લખવો ભૂલ્યો નહિ.

[દક્ષિણ દિશામાં, મદ્રાસથી લગભગ સોએક માઈલ દૂર કલાહસ્તિતું એવ મંદિર આવેલું છે. હનરો વર્ષોનું નવું મંદિર આજે પણ એવું ને એવું જ અદ્વિતીય છે. એના ઊંચા જાગ્યા શિખરો, એવ ભીંતો, વિરાળ ચોક અને મુંદર ચાંબલા અળખ કારીગરીથી ભરેલાં છે-છવતી કવિતા જેવાં !

હજેવાય છે કે વર્ષો 'પૂર્વ' એ નગરમાં એક શિકારી રહેતો હતો: જડ, અણખ અને અણધ. પણ શંકર ભગવાનની મૂર્તિને મંદિરમાં એકલી પડેલી જોઈને એને ખૂણ લાગી આવતું: 'અરે રે, આ ભગવાનને નથી કોઈ ખવડાવવું-પીવડાવવું કે નથી નવરાવવું-પોરાવવું. લોકો ઉપર ઉપરની પૂજા કરી ચાલ્યાં જાય છે અને ભગવાન આપડા શતદી' એકલા 'પગ' રહે' આવા તો અનેક વિચારો એના ભોળા દિવમાં ધોળાયા કરતા. પછી તો એ રોજ શિકાર કરી મરેલા પ્રાણીઓને સર્થ મંદિરમાં આવે અને ભગવાનને ભાવથી ભોજન કરાવે. શિકારીની 'અકા' અને લક્ષ્મી મૂર્તિમાં પ્રાણ મૂક્યો, પર્યટને છવંત કયાં. પછી તો ભગવાન ને ભક્ત રોજ મિત્રભાવે સાથે ખાયા-પીવે અને ભતભતની વાતો કરે. એક દિવસ શિકારીએ શું જોયું ?—ભગવાનની આંખોમાંથી ચોધાર આંસુ વહે છે અને ભગવાન આંધળા-ભીંત બની ગયા છે ! શિકારી પોતાની આંખો કાઢી ભગવાનને આપે છે. ત્યારથી એને 'કમ્પન' હજેવામાં આવે છે. તામિલ ભાષામાં 'કમ્પન'નો અર્થ (કમ્પ=આંખો+પન=આપનાર) 'આંખોનો આપનાર' થાય છે. અત્યારે પણ આ કમ્પનની હૃદયદ્રાવક મૂર્તિઓ કલાહસ્તિના મંદિરમાં છે. એમાંની સૌથી મોટી મૂર્તિ કાળા ચક્રચક્તિ પર્યટની છે અને તીરકમ્પ છે, મોં ઉપર-પ્રાપાણુહૃદયને પણ પીગળાવી નાખે એવું મીઠું રિમત છે, પગ પાસે નાનકડો ફૂતરો લોકોનો છે. કમ્પનની બીજી કેટલીયે અલૌકિક મૂર્તિઓ મંદિરમાં અનેક જગ્યાએ જોવામાં આવે છે. આ જગ્યા દક્ષિણ દિશામાં એક પવિત્ર ભવાનું સ્થળ બનાય છે.

નૂતા વખતથી ચાલતી આવતી પૂજની પ્રણાલિકા તથા ધાર્મિક રૂઢિઓને તોડનાર આ શિકારીને એકરીને કાંતિકારી પણ કહી શકાય.]

અવેશ પહો

[સ્થળ: એક જંગલ. નેપથ્યમાં હરણોનું એક ઢોળું હોડવું-હોડવું અહંદય થઈ જાય છે. રંગભૂમિના આગલા ભાગમાં શિકારી તીરપન એવું તીરકમ્પ હોઈને આવે છે. એની પાછળ પાછળ એક ફૂતરો આવે છે.]

શિકારી: (અર્ધજનૂતાવસ્થામાં) અરે ભગવાન ! કેવું અધેર છે ! જ્યાં જુઓ ત્યાં અંધારું ! આ જંગલમાં નહિ: દુનિયામાં-માણસના મનમાં કેવા કેવા વિચારોના ઓળા ભટકે છે ! જાણે એડાળ, મંદા જનવરો: કરચલીઆળું શરીર અને ભયંકર જડખાંવાળા મગરની જેમ લોભ ત્યાં આવે છે, જંગલી રીંછ જેવા સ્વાર્થ ત્યાં માણસના શરીરના ઢુકડેઢુકડા કરી એના માંસની મજેલિલ ઉડાવતો આંટા મારે છે, અન્યાય જાણે વિકરાળ ચિતો, સત્તા-જોડકમાં જાણે કે માણસપાછિ વાલ-વર. આહ ! માણસના લોહીમાંસની ગંધ ઉપર આ જાંબા જનવરોને કેટલો પ્રેમ છે !

[આ પાછળથી એક કહિયારો આવતો દેખાય છે.]

(કહિયારાને) આવ ભાઈ, થોડીવાર બેસ તો ખરે !
કહિયારો: રાત્ર રાત્ર, ભાઈ. મને તો તાર્સ આ

તીર-કામમાં ભેળને સૂગ ચડે છે. તાર્સ નિર્દય અને નક્કર તીર ચેજ બીડીને ખિચારાં પશુ-પંખીઓનો પ્રાણ લે છે. ધથરે કેવું કઠોર હૃદય તને આપ્યું છે !

શિકારી: મારાં તીર કંઈ તારી કુઢાડી જેટલા ફૂર નથી. કેવી નિબુરતાથી તું આડ ઉપર કુઢાડી મારી મારીને એની છાલ ઉતરડી નાખે છે, ધા મારીને લાકડાં ચીરે છે અને કુમળી ડાળીઓને ખચાક ખચાક કરી રહેંસી નાખે છે !

કહિયારો: પણ આડની વાત જુદી રહી. એમાં કંઈ થોડો છવ હોય છે ?—એમાંથી કંઈ થોડું લોકી નીકળે છે ?

શિકારી: એ તો તું એમ માને છે ! છવ તો બધી વસ્તુઓમાં છે. પરમેશ્વરનો પ્રાણ એકેએક બીજમાં છે. એના અસ્તિત્વ વગરની કોઈ વસ્તુ દુનિયામાં નથી.

* આ નાટિકા પરવાનગી વગર કોઈએ બજાવવી કે ફરી છપવી નહિ. સર્વ હક સુરક્ષિત છે.

કહિયારો: જવા દે જાધી વાનો. આ ચાનની વાતોથી કંઈ મારું પેટ નહિ જરાય.

(કહિયારો લાકડાં કાપવા માટે છે)

શિકારી: એ ભાઈ કહિયારા, આ તારી કુહાડીના ઝાટકા વીજળીની જેમ કડોડી બોલાવી જધાં જનનવરને કપાંના કપાંય નસાડી મૂકે છે. તારી કુહાડીની આગળ તો મારાં તીર નકામાં થઇ પડે, એ સારું ન ગણાય.

કહિયારો: એમાં મારો શું વાંક ! કું તો મારું કામ કરું છું. હમણાં ને હમણાં લાકડાંનો ભારો ખજરમાં લઇ જઈ નેવ્યું તો મારાં બેરી-છોકરાંને રાત આખી જુએ ટળવળવું પડે.

શિકારી: બેયું ? માથુસમાર કેવો સ્વાર્થો છે ! આપણું પેટ જરાય તો પછી પારકાં છાને જુએ મરે !

[શિકારી હસીને ત્યાંથી ચાલ્યો જાય છે. કહિયારો પોતાનું કામ કરે જાય છે ત્યાં એની પત્ની હાથમાં એક કુંદર લઈ સાથે દોડતી દોડતી પ્રવેશ કરે છે.]

કહિયારાની પત્ની: (હોંસિત હોંસિત) અરે એવા જુઓ તો ખરા, શું છે મારા હાથમાં ?

કહિયારો: મારે તો લાકડાં સાથે કામ. કૂદને મારે શું કરવા છે ? પણ...તું એ લાવી ક્યાંથી ?

સ્ત્રી: અરે, એ તો મનાય નહિ એવી વાત છે: રસ્તાની માટીમાં કોઈનાં કંકુવરણાં પગલાંની ખાત હતી અને એવા એક પગલાંની અંદર આ કૂલ જોગેલું હતું. જરૂર કોઈ ભગવાનનું માથુસ અહોંથી પસાર થયું હોવું જોઈએ તમે હમણાં કોઈને જોયું ?

કહિયારો: અહીં તો પેલો શિકારી જ હતો. અને એને જો તું 'ભગવાનનું માથુસ' કહેતી હોય તો કુનિયા આખી હસી હસીને જોધી વળી જશે.

[કહિયારો દસે છે. એની પત્ની આ કોવડો ઉઠેલવા મથતી, મનમાં મૂંઝાતી એની સાથે તાકી રહે છે.]

પ્રવેશ રબ્બે

(રથળ: શિકારીની પૂંપરી. એની પત્ની પાડોશીની સ્ત્રી સાથે વાત કરી રહી છે.)

શિકારીની પત્ની: કેટલું જાણું મોઝું થઇ ગયું ?

હજી એ ઘેર કેમ નહિ આવ્યા હોય ?

પાડોશીની સ્ત્રી: આજકાલ તો એને મારે કંઈ વિચિત્ર અકવાઓ સંભળાય છે. લોકો કહે છે કે શિકારી આજકાલ અહોંતહોં બટકે છે અને ઘણી વાર પાગલની જેમ એકલો એકલો કંઈ જાગડો હોય છે. અરે ! એટલું જ નહિ, લોકો તો બીજી પણ ઘણી વાતો કરે છે ! સાંભળ્યું છે કે સમાજ અને મંદિર વિરુદ્ધ પણ એ કાવે એમ બોલે છે ! (શિકારી એક અરેડું હરણ ખસે નાખીને પ્રવેશ કરે છે.)

શિકારી: કેમ, કોનો વાતો ચાલી રહી છે ?

શિકારીની પત્ની: કેટલું મોઝું થયું આજે ?

શિકારી: એમાં મારો વાક નથી. આજે તો આખો દિવસ જનનવરની રાહ જોતા બેસી રહેવું પડ્યું. આ જધાં પેલા કહિયારાનાં કામો છે. મારો બેટો આખો દિવસ લાકડાં કૂટે અને ડાળીઓ કાપે, આ ઝાડ કાપે ને પેલું. અવાજથી આપણા જ કાન ફૂટી જતા હોય ત્યાં જનનવર વળી ચાનાં જીભાં રહે ! પણ મને તો એની કંઈ દિકર નથી; કારણ કે હું નિરાંતે એક ઝાડ નીચે બેઠો. આપણને તો પંખીઓનો મીઠો કલરવ સાંભળવા મળ્યો. અહાહા ! આટલાં વરસોથી કદી જ્યાંલ પણ નહોતો આવ્યો કે પક્ષીઓ આટલું મીઠું ગાઇ શકતા હશે !

સ્ત્રી: ત્યારે સીધેસીધું એમ જ કહી દો ને કે પંખીઓનાં માનમાં ગુસ્સાતન બની જવાથી જ શિકાર કરવાનું બૂલી ગયા ! પછી બિચારા કહિયારાને શા માટે દોષ દો છો ?

શિકારી: (અંબીર થતાં) મને તારી વાત સાચી લાગે છે. મારા દિવસમાં પણ હમણાં કંઈક કંઈક થાય છે !

સ્ત્રી: જલ જલ હવે, મોટા દિવસાગા આવ્યા છે તે ! શિકારીને તે દિવસ હોય ! નિખુરમાં નિખુર અને જેનામાં દયાનો છાંયે ન હોય એ જ શિકારી બની શકે. મોટા દિવસાગા નેવા ન હોય તો !

પાડોશી: તારા વરે તો એનું દિલ તને આખી દીધું છે એટલે હવે એની પાસે તો દોષ પણ ક્યાંથી ?

એ તો ખરી, તારી સામે કેવું તાકી રહે છે !

શિકારી : (પાંડાસણને) તારી વાત તો અડધી જ ખરી છે. મેં મારું દિલ આપ્યું છે એ ખરું, પણ મારી બેરીને દીધું છે એ ખોટું !

સ્ત્રી : (રિસાઇને) એમ ! ત્યારે તો તમે બીજા લાલચાની વેતરણમાં પડ્યા લાગે છો !

પાંડાસણ : (જતાં જતાં) પ્રત્યુ જાતલું નામ જ છોડ ને ! એકેએક એના ને એના ! (નવ છે)

શિકારી : (એની સ્ત્રીને) અહીં આવ ગાંડી, મારે તને એક વાત કહેવી છે. મેં મારું દિલ ભગવાનને સમરપી દીધું છે.

સ્ત્રી : એમા હવે જાનામાના. તમે રહ્યાં શિકારી. રોજ જીડી પશુલત્વા કરવી. પંખીડાંને પીંખી નાખવાં, એવું તો ધાતકી જીવન છે તમારું ! તમારા હાથ તો હજીયે લોહીથી ખરડાયેલા છે અને જીભે ભગવાનનું નામ શી રીતે શોભે છે ?

શિકારી ઘણું લોકોના હાથ ચોખ્ખા હોય છે, પણ દિલ તો કાળાંમેશ હોય છે, એવાં માણસોને ભગવાન ક્યારેય ન મળે. તું કહે છે તેમ મારા હાથ ભક્ષેને લોહીઆળા હોય, પણ મારું દિલ તો પેલા ખળખળ વહેતાં ઝરણાના પાણી જેવું નિર્મળ છે. તને તો ક્યાંથી ખબર હોય, પણ ભગવાને તો મને ક્યારેનાં ચે સ્ત્રીકારી લીધે છે.

સ્ત્રી : એમ છે ! ત્યારે તો લોકો કંઈ અમસ્થી વાતો નથી કરતાં !

શિકારી : કેમ, લોકો વળી જાની વાતો કરે છે ?

સ્ત્રી : કહે છે, હમણાં હમણાં તમને કંઈક પેલું લાગ્યું છે.

શિકારી : પેલું ? સંવેસીધું કેમ નથી કહેતાં કે હું પાગલ થઈ ગયો છું. (હસે છે) હા, હું કષ્ટલ કંટું હું કે હું ફરી ગયો છું, પામલ થઈ ગયો છું, ગાંડો-ધેણો થઈ ગયો છું... મારા ભગવાન પાછળ આહ ! ને બીજાં ચોક્કસ પણ મારી આ ઘેલછામાં ભાગ લે તો જગતમાં ચોક્કસ હઠાપણ આવે અને દુનિયા કંઈક રહેવા જેવી થાય.

સ્ત્રી : (ગળકમાં) તમે કદી તમારા ભગવાનને મળ્યા કે કદી દૂરથી ચે જોયા છે ખરા ?

શિકારી : કેવી ગાંડી વાતો કરે છે તું મરખ સ્ત્રી ! ભગવાનને જોયા ? ભગવાનને મળ્યા ? અરે એનાથી તો ઘણું વધુ. રોજ એને નવરાવવા મારા મોંમાં પાણી ભરીને લઈ જઈ છું, પછી એના ઉપર કોમળા કરું છું. પછી હું કાળિયો ચાવી ચાવીને મારા મોંમાંથી કાઢી એને ખવડાવું છું. અરે, મારું વધુ-ઘટ્યું બધું એવેા ડાહ્યો ડમરો થઈને ખાઈ જાય ! કાંઈ કોઈવાર હું જઈ ત્યારે એ ધસધસાટ જીંઘતો હોય અને નસ-કેસરો બેલાવતો હોય. પછી એને હું કેમ કરીને જમાડું છું એ જાણે છે ? પાસે જઈને પેટમાં એક એવી મીઠી લાત મારું કે એ હસતો હસતો જીભો ચઈ જાય અને જૂખ્યા વરની માકલ શોહી નીમળતું માંસ ખાવા મંડી પડે !

સ્ત્રી : વાહ ચે મારા પતિરાજ ! તમારો ભગવાન સહનશીલતાની કાંઈ અજીવ સૂતિ લાગે છે ! તમારા ભગવાનને કરા છો એવું રાજીને—અરે, રાજીના ચપરાસીને તો કરી જીઓ ! ખજાર પડશે ખજાર કે તમારી શું હાલત થાય છે ! લાત મારવાની વાત તો બાજીએ રહી, જરા પાસે જઈ હાથ તો અડાડી જીઓ !

શિકારી : એ લોકોની પાસે જવાની મને દુરસદ હોય તો ને ! પણ જો, હવે મુશ્કેલી વાત ઉપર આવ, આ માંસ લાગ્યો છું એના આર ભાગ કર. એક ભાગ તારા માટેના (તારો બેનપણીને એમાંથી થોડું આપવું હોય તો આપજો) બાકીના ત્રણ ભાગ હું લઈ જઈ છું.

સ્ત્રી : ક્યાં લઈ જાય છે ? કોના માટે ?

શિકારી : મારા ભગવાન માટે.

સ્ત્રી : ગાંડા થયા છે કે શું ? મંદિરને અપવિત્ર કરાવું હશે ?

શિકારી : એને મન તો બધું એક છે. પછી એ કષ્ટલ હોય કે માંસમચ્છી હોય. મારા વાંધો તો ભાવનતનો શૂખ્યો છે !

સ્ત્રી : મંદિરના પૂત્રરીઓ તમારી ખાસ ઉતરડી નાખ્યો, લોકોને ખજાર પડી તો હાડકાં ખોખરાં થઈ જશે; ગામ આપ્યું પચરા કેંકરી તમારી ઉપર !

શિકારી: મારો વાલો એમના પથરાને ફૂલમાં ફેરવી દેશે. (હસે છે) તને લાગે છે કે હું અભિમાની થઈ ગયો છું. ખરું ને? પણ મારાં થે દિવસ આપશે, જોતો હ ! અને મને મારે તો થે શું? લોકોના આત્માને તો એ વર્ષોથી મારતા આવ્યા છે, એટલે કોઈકવાર શરીર માર ખાય જ ને...? (થોડો વિચાર કરી) ભગવાન માંસાદાર નથી કરતો એવું વળી તને કાણે શીખવ્યું?

[શિકારીનો ફૂતરો દોડતો દોડતો ત્યા આવે છે. શિકારી નીચો વળી એને પ'પાળે છે.] આવ આવ મારા લાલ, માણસનત કરતાં તું કેટલો વફાદાર છે! ' ખબા ઉપર મરેલું હરણ નાખીને બહાર જાય છે, ફૂતરો પાછળ પાછળ જાય છે.

પ્રવેશ ૩જો

[મદિરનું મુખદાર : રાત્રિનો સમય]
[મદિરને દરવાજો એક મોડું તાણું વાસેલું છે.]

શિકારી: (ફૂતરાને ઉદ્દેશીને) જો બેઠા, અહીં તો કોઈ કહેનાં કોઈ નથી. મદિર પણ બધ છે. હવે શું કરશું?

(ઘ્યાઘ્યા...ફૂર ફરથી...પડયા પાડતો અવાજ આવે છે.)

અવાજ: મદિરનાં દાર બલે બંધ હોય. ભગવાનનો માર્ગ તો નિરંતર ખુલ્લો છે.

(દામોથી દરવાજો આપમેળે ખૂલી જાય છે)

શિકારી: અરે, આ શો જાદુ? દરવાજો તો આપમેળે ખૂલી ગયો! (મદિરમાં પ્રવેશનાં) ભગવાન હું ફરો પાછો તમને ત્રાસ આપવા આવ્યો છું. આવ્યો મને આવતાં મોડું થઈ ગયું. આ દરવાજો મારા માટે કાણે ખોલ્યો?

અવાજ: તેં પેલે જ એ દરવાજો ખોલ્યો. ભક્તિ એક એવી ચાવી છે કે જેનાથી દુનિયાભરનાં ગમે તેવાં તળાંખાં ખૂલી જાય છે. ભક્તિના સામ્રાજ્યમાં શંકોને સ્થાન નથી...

શિકારી: આવ્યો તો તમારા માટે હરણનું માંસ લાવ્યો છું. થોડું મારી પત્નીને આપ્યું અને બાકીનું અહીં લાવ્યો. તમને વાંધો તો નથી ને?

અવાજ: પાગલ! તું કોઈને ખવડાવે એમાં મને કની વાંધો હોઈ શકે? તને ખબર નથી માર્ધ, ન્યારે ઘેરઘેર એકેએક માણસ પેટ ભરીને ખાય છે ત્યારે જ મારી જૂથ સંતોષાય છે ન્યારે લોકો જૂથે ચરતા હોય છે ત્યારે તારા જેવો ભક્ત મને ખવડાવે તો મેં હું જૂથે ૨૫૦ હજારો ઘરમાં રાજ ચૂવો પણ સળગતો નથી, કારણ કે પાણી, મેલા મનનાં માણસો ઘરમાં અનાજના ડગલેડગલાં સતાડી રાખે છે. મને જૂથી જઈ સત્તાને અને પૈસાને એ પોતાનો ભગવાન માને છે. આ મતાધારીઓ ગરીબ લોકોની આંખમાં ધૂળ નાખી, એમને છેનરી, એમની ઉપર હકૂમત ચલાવે છે. લોકોના લોહીમ સના મિહાસન ઉપર ભેસી આ સત્તાધારીઓ મોજ માણે છે. એમની માવમિદકન, એમના પૈમા, એમનું અંધેરાત એ બધું ગરીબોની થોડેલી, નિરાહીન આંખોનાં લોહીનાં આંસુ છે. એમનાં હીરામાણેક ગરીબોના ચુમાયેલા શરીરનાં લોહીનાં ટીપાં છે.

શિકારી: (ગળગળો થતા) તમારી આંખોમાંથી આંસુ આવ્યા જાય છે. ભગવાન, મારાથી આ નેહું જનું નથી. મને આજ્ઞા કરો તો જ મગવના જનનરેને મારવાનું છોડીને, આ દુષ્ટોને મારી મારીને તમારે સુરજે ધરું.

અવાજ: ના બાઈ ના, એ તારું કામ નહિ. ન્યારે હું મારું બધ કરે રૂઢ રચણ ધારણ કરીશ, ત્યારે કોઈ દુષ્ટ એ મંદારમાથી બચશે નહિ.

શિકારી: ત્યારે વળી ધરમના કામમાં દીન શી? અવાજ: એ દિવસ હવે દૂર નથી. કાળની ગતિ માથે એ પ્રવચની જમાવાઓ વધુ પ્રચંડ જનશે.

[બહારથી ફૂતરાના ભસવાનો અવાજ આવે છે]

શિકારી: એ તો મારો ફૂતરો છે. એના આત્માનો જોવા આ મદિરના દીવા કરનાં મેં વધુ જવવંત છે.

અવાજ: ન્યારે તને મુક્તિ મળશે ત્યારે તારી સાથે એને પણ મળશે. કારણ કે તું જેમ મારી ઉપર ભાવ રાખે છે તેમ એ તારી ઉપર રાખે છે. જે મારા ભક્તને ભજે છે તેને પણ મોજ મળે છે.

[મંદિરની દીવાલોમાંથી પડયો પડે છે ને માત્ર ભક્તને બળે છે, તેને પણ મોહ્ય મળે છે... થોડી વાર સાંતિ પથરાઈ રહે છે.]

જ ત્યારે ભાઈ, તારે ઘેર જવાનું મોડું થયે. ફરીથી ભવારે હું બોલાવું ત્યારે આવી રહેજે: પછી ભલે એ દિવસ હોય કે કાળી રાત!

શિકારી: પણ દિવસે તો પૂજારીઓ મને અંદર આવતા જ સાનાં છે? બેન્ચાર વાર એમણે મને અહીંથી હાંટી કાઢ્યો છે, એટલે તો મારે છપાઈ છૂપાઈને આવવું પડે છે.

અવાજ: (નિઃશ્વાસ નાખી) આજકાલ પૂજારી-ઓમાં પૂજાની ભાવના જ ક્યાં રહી છે? સાહ-ભોમાં ખાણ્યપ્ય નથી, તેજ નથી, ભક્તિ નથી! મારા નામની ઝોથે જે નીચ કામે કરવામાં આવે છે, એની માફ પણ મને કમકમાટી ઉપભવે છે. ગિચારા ભલાભોળા અઢાણુ માણસોને મારા નામે છેતરવામાં આવે છે... એવું નામ છે પૂજા....!

શિકારી: (પગે લાગીને) મને આશિષ આપો ભગવાન, હવે હું જીવશ. મારી પત્ની ગિચારી ફિકર કરતી બેઠી હતી.

અવાજ: જા મેટા જા. ભગવાન હંમેશાં તારી સાથે જ છે, આ શરીરની પેલી પાર ભેતાં શીખ; કાપા તો આત્માની માત્ર ડાખા છે. ધામર માનવી અદ્વૈત પ્રકાશને ભેષ શક્તાં નથી. એને તો માત્ર પડછાયો જ દેખાય છે. પડછાયાના અંધકારની પાર સામા પ્રકાશને ભેતાં શીખ.

(શિકારી નય છે.)

અવેશ ક્ષણ

(શિકારી જંગલમાં એક ટેન્કી ઉપર બેઠો છે. એના પગ પાસે દંડિય પાળી એના કૃત્રિમ સુત્રો છે. ચારે બાજુ સુમર્યામ છે. વાતાવરણમાંથી કોઈ અનુભવ, અપા-રિત ચોંદાય નીવડી રહ્યું છે.)

શિકારી: (ધીમે ધીમે ગાય છે.)

ઠાઠ નવ બાણે રે

કોમ નવ બાણે રે,

સૂતાં આ હૈયાની વાત.

આકાશી સપનાં આવી રે

જગત જગત જગતનાં રે

મુજ આંતરિયે દિનરાત...

કોણ બાણે, મને હમથાવું શું થઈ ગયું છે! માર માણસની વચ્ચે મેકા હોઈ તો યે ઠાઈ વિચિત્ર વિચારના વમળમાં ગટવાઈ જાઉં છું! દિવસે દિવસે મારું મન વધુ ને વધુ એકલવાણું ખનતું જાય છે. પણ મારી એકલતાને મારો પ્રભુ એની હુસ્તીથી છલોછલ ભરી દે છે! (ફરીથી કંઈક ગણગણે છે. આંખ ઉપર હાથની ડાબલી ફરી ફર નજર માંડતાં) આહ... એ... આવે એક દરણી...

(તીર ફાટી હરણી વરફ નિશાન તાકે છે.)

હરણી: (શિકારીને ભેળાં ગમરાઈ જઈ) બોલે રહે શિકારી, બોલે રહે! તારાં અધિવાળાં તીરને થોડીવાર થંભાવી દે.

શિકારી: મારાં તીરને હું શા માટે થંભાવું? તીરની અણી તારા જેવી હરણીના હૃદય માટે તો પાણીદાર બનાવવામાં આવે છે.

હરણી: ભાઈ, મારા પેટમાં મારું બાળક છે. હમણાં જ એ આવતરશે. ભગવાનને ખાતર મારી ઉપર દયા કર, ભાઈ!

શિકારી: તારી આંખોમાં કેવી સૂક્ષ્મતા છે! બાણે હીરા-મેતી પ્રવાહી બની ગયાં હોય નહિ! તને ન મારું એ ખાતર શું તારી કપામણી આંખો મને આકર્ષી રહી છે?

હરણી: મારી બલ માટે હું દયા ધાવતી નથી ભાઈ! મને એકવાર મારી છાતમાં પડેલિયા દે. મારા ગર્ભમાં જન્મ આપીને તરત હું પાછી ફરીશ અને મારી છાતી સાંતિથી તારા તીરની સામે ધરી દઈશ, મને માત્ર થોડીસ કલાક આપ.

શિકારી: મને લાગે છે કે મારા હાથમાંથી છટકવા માટે તું ખોટાં બહાનાં બતાવી રહી છે.

હરણી: હું વચન આપું છું, હું પાછી આવશિ.

શિકારી: એનાં તો હબરે! વચ્ચે: અપાતાં અને ભંગ થતાં હું રોજ બીકોને ભેલું છું.

હરણી: એ તો વિશ્વાસધારી. માણસખતનાં

વચન. માણસે સત્યની સામે આંખ આગા કાન
કર્ધો છે. પણ...હું તો હરણુ—જંગલનું હરણુ.
મારા પેટમાં બચ્ચું છે એ જા જોટલી કિંમત મારે
મન છે. એટલી જ મને મારા વચનની છે.

શિકારી : તારા શબ્દો મારું મન ધીંગળાવી દે
છે. પણ તું તારા બચ્ચાને જન્મ આપ્યા પછી ન
આતી તો ?

હરણુ : ન આવું તો ભગવાનનો શાપ મારી
ઉપર બેસાડો !

શિકારી : પણ ભગવાન થોડો જ શાપ આપે
છે ? એ તો આશિષ જ આપે.

હરણુ : ધર્મિયો રાજ્યમાં પણ સત્યના કાયદાઓ
હોય છે, —કડક અને દયાલીન. પવિત્ર વચન એ
કાયદાનો એક અંશ બની જાય છે; જે હું માથા
પવિત્ર વચનનો ભંગ કરું તો એ ધર્મી અમલ મને
મારા વહાલા બાળકથી વંચિત કરી વગર ન રહે.

શિકારી : (તીર પાછું ખેંચી લેતાં) તારા
શબ્દો પર વિશ્વાસ રાખીને તને જવા દઉં છું. પણ
કાંસે આ જગાએ, આ વખતે તારી રાહ નોંધસ.
(શિકારી તરફ ઉપકાર બરી દ્રષ્ટિ ફેંકી હરણુ
આસી જાય છે.) (ફિતરોને સાળડનાં) બાલ, તું શું
માને છે ? આ સ્વાદિષ્ટ બોજન હાથમાંથી જતું
કયું એ શું ડહાપણનું કામ હતું ? (ફિતરો પૂંછડી
પકડતાં છે) એમ ત્યારે, તને એમ લાગે તો એ
બરાબર જ હોયું નોંધએ.

(એક સખર પ્રવેશ કરે છે, શિકારી ઝડપથી નિશાન
તાકે છે.)

સખર : સખર, સખર કર ભાઈ શિકારી !
મારું લોકી રડતાં પહેલાં તારા તીરને પળવર રોક
રાખ. હજુ પૂરા પંદર દિવસે ય નથી ચલા મારા
લગ્નને. પૂનમનો ચંદ્ર અમારો સાક્ષી હતો. મારી
બી ખીલતી ટળી જેવી, વિકસતા ચંદ્ર જેવી જુવાન
છે. એની ખાતર મારી ઉપર દયા કર ભાઈ !

શિકારી : તારાં તાબાં જ ચેલેલાં લગ્ન હું
માની લઉં છું; પણ એટલે એમ તો ન જ હોયું

નોંધએ ને કે મારા તલસી રહેલા તીરે તારા દયાં.
બધો શરીર સાથે લગ્ન ન કરવાં ?

સખર : મને મારવાની જ ને તારી ઇચ્છા
હોય તો મને એક રાતની અવધ આપ. મરનાં
પહેલાં એક રાત મને મારી પ્રિયા સાથે રહેવા દે, પછી
હું સુખેથી મરીશ.

શિકારી : યા તો ભારે નવાહ ! હમણાં જ
એક હરણુએ પણ આમ જ માંગણી કરી. મોતીક
કલાક—એટલે માત્ર એક જ દિવસ; અને એક
દિવસ શું તમારી જિંદગીમાં એટલો અગત્યનો છે ?

સખર : એક દિવસ તો શું. એક ક્ષણ પણ
જીવનનું રૂપાંતર કરી શકે છે. ધર્મરતી કૃપા થાય
તો કશું ચે સુરકેલ નથી. ભાઈ, દયા લાવીને મને
જવા દે, હું કાંસે આનંદથી મોતને બેઠીશ.

શિકારી : (તીર પાછું ખેંચીને) અને જે તું
વિશ્વાસઘાત કરે તો ?

સખર : અમારી નીતિ મનુષ્યની નીતિથી જુદી
છે. તું માણસ છે એટલે તારું દિલ શંકા અને
અવિશ્વાસના ઝેરથી ભરેલું છે. પણ અમે પ્રાણીઓ
આપેલું વચન કદી તોડતાં નથી; એવો વિચાર પણ
અમારા માટે અસંભવિત છે.

શિકારી : બહે ત્યારે, તું ચે જા. ભગવાનને
નામે તને જવા દઉં છું. કાંસે આ જ સમયે અહીં
આવી પહેંચીને. (સખર જાય છે એટલે વંચી
શિકારી થોડીવાર બીન લલકારીને) અહા. કેવું
વિચિત્ર ! હરણુ અને સખર બે ય કેવી ખીલી વાતો
કરતાં હતાં ? કે પછી.....એ મારા મનનાં એળા
જ હતા ? શું એ ખરેખર આવીને બોલ્યા હતા ?

કે હું ઘેનમાં છું ? હવે તો કોઈ પણ આવે તો
જીવતું જ ન જવા દઉં, કોઈ રીતે ન છોડું. મારો
ભગવાન શું જૂથો સૂઈ જશે ? ગમે તેમ કરી મારે
શિકાર ઘેર લઈ જવા નોંધએ. ખાલી હાથે ભગવાન
પાસે કેમ જવાય ?

(એક યવનત્રી નાનુક રૂપાળો હરણુ પ્રવેશ કરે છે.
શિકારી આનંદમાં આવી-જઈ તીર ખેંચે છે.)

હરણુ : (મૂંઝતી) થોભી જા એ બહા શિકારી,

કૃપા કરી તારું નિશાન મારી તરફ ન તારૂં. મારા સ્વામીને, સુંદર શિંગડાથી શોભતા મારા પતિને તે— ક્યાં જોયા છે ?

શિકારી: (વિરમ્ય પામી હરણીને ઝીણવટથી જોતાં) પણ તું છે કોણ એ તો કહે! તું જરૂર પડછાયામાંથી કોતરેલી કોઇ મૂર્તિ કે કોઇ કલાકારનું ચિત્ર છે.

હરણી: હું આ વનની હરણી છું મારા ભાઈ! હજુ તો પંદર દિવસ પહેલાં જ મારા પ્રીતમ સાથે મારાં લગ્ન થયાં. એના શરીરની કુદૃષ્ટ, એનો મીઠો સ્પર્શ હજુ મેં મારા નાનકડા શરીર ઉપર એવો ને એવો જ તાલો છે. મારી નસેનસમાં એના નામનું સંજન ચાલી રહ્યું છે અને એના વંચર હું આકુળ-વ્યાકુળ થઇ જાઉં છું. અરે રે! મારો પતિ અને મૂંઝીને ક્યાં ચાલ્યો ગયો હશે? એનાં વગર જીવન અસહ્ય બની ગયું છે. આ મારા પ્રાણ, પ્રિયતમ, તું છે ક્યાં?

શિકારી: (તીર ખેંચી વિશાળ તાકતાં) બધાં છો ત્યાં જ ઊભી રહે, જરાય ખેંચી તો તારી વાત તું જાણે! તું અને તારી ભતવાળા બધાં જ દમા-ખોર છો.

હરણી: ભગવાનને ખાતર મને માર મા, શિકારી! મારા પ્રીતમ સાથે છેલ્લીવાર મને પ્રેમ કરી લેવા દે. સોગેનપૂર્વક કહું છું કે હું કાલે પાછો આવીને હસતે સુખે મૃત્યુનો સ્વીકાર કરીશ. મારા પ્રીતમને મળ્યા વગર મરીશ તો મારો જીવ અવગતે જઈને એને જ માટે તરફડશે. મને જવા દે બાઈ, મારા વચનનો ભંગ કરું તો ભગવાન મને વેધવ્ય આપે!

શિકારી: વેધવ્ય તો થોડીવાર પહેલાં જ મળી ગયું હોત, પણ મેં તારા પતિને જવા દીધો. એને પણ તારી સાથે પ્રેમ કરવા અને આર્દ્રિગતા ચોવીસ કલાક જોઈતા હતા. તારી જીવાતીમાં પવિત્રતાનું તેજ છે, તારી વિનંતિમાં નિર્મળતા છે અને તારા શબ્દોમાં મને નિર્હીંપના દેખાણ છે. તારા વચન ઉપર વિશ્વાસ રાખ્યા વગર હું રહી શકતો નથી. પણ જોકે યાદ રાખજે, કાલે આ જ જગ્યાએ...

અને સાથે તારા પ્રીતમને લાવવાનું બૂલતી નહિ!

હરણી: મારો પતિ અને હું—અમે બન્ને એક છીએ, આમરો પ્રાણ એક જ છે એને મારવાથી મારું મોત અને મને મારવાથી એનું મોત થાય. બધા શિકારી, તારા ઉપકારનો ગદસો શી રીતે વાળું? તારી ઉદારતાનો બદલો ભગવાન તને જરૂર આપશે!

શિકારી: હાથ, થોડીવાર નિરંતર ખેંચવા દે. (આત્મપાસ નજર કરે છે) અરે આ સૂરજ માથે ચડી ગયો અને હમણાં નમી પણુ જશે, પણ મારું કામ તો હજુ પાકી જ છે. આ જગા તો બારે વિચિત્ર છે! જૂનાવળના પડછાયાથી ભરપૂર... પણ પડછાયા તો આખરે પ્રકાશની જ નિશાની ને! મને લાગે છે કે મારું મન ચક્રોળે ચડ્યું છે. પેલા હરણાં.....શું એ સાચાં જનવર હતાં?

(પડછા પડીને શિકારીનાં શબ્દો એના કાનમાં પાછા અચકચક છે.)

શિકારી: (આમતેમ જોઇ) એ કોણ મારી મસ્કરી કરે છે!

પડછા: એ કાણ મારી મસ્કરી કરે છે?

શિકારી: (કેધમાં) શાંત થા....

પડછા: (શાંતિથી) શાં...ત...થા....

પ્રવેશ પછા

(મંદિરના દરવાજા પાસે ત્રણ પુત્રીઓ)

પહેલો: (હસરાદમાં) અરે, આ શું?

બીજો: (ગભરાઇને) કાંઈએ મંદિરનું તાણું તોડ્યું છે.

ત્રીજો: ચોર! ચોર! મંદિરમાં કાંઈ ચોર પેટે!

હોવો બેઠકો:

પહેલો: ભગવાનના મંદિરમાંથી ચોરી કરવાની હિંમત!

બીજો: ભગવાન એને ગરાબર સજા કરશે. નરકમાં પડશે એ.

ત્રીજો: અને એના શરીરમાં કીડા પડશે કીડા!

પહેલો: (ઝીંઝ પાડતાં) અહીં તો જુઓ, ઉંખરા ઉપર લોહોના ટાંચ!

ખીન્ને: ખૂન, મંદિરમાં ખૂન!

ત્રીન્ને: ચાલો અદર અદરે રે. મંદિરમાં આ પાપ!

પ્રવેશ ૧ઠી

(મંદિરની અંદર મુદિ પાસે પૂજારીઓ)

પહેલો: ભગવાન, ભગવાન! તમારા આંગણમાં લોહી (મુદિમાંથી હસવાનો અવાજ આવે છે)

ખીન્ને: (ખીકનો માર્ગે ધૂનતો) કોણ હસી રહ્યું છે?

ત્રીન્ને: ખૂન થયેલા માણસનું પ્રેત! જુઓ પેલાં રથાં હાડકાં!

પહેલો: અડગો નહિ, અડગો નહિ! ગિયારો કોષ અભાગી!

ખીન્ને: માણસનું બલિદાન! મંદિરમાં માણસનો ભોગ! (ફરીથી હાસ્ય સંભળાય છે) કોણ આ અદ-હાસ્ય કરી રહ્યું છે? કુટ, અડગ!

ત્રીન્ને: (નીચે વળીને જોતો) પણ આ માણસના હાડકાં નથી લાગતાં.

પહેલો: આ તો ગાયનાં હાડકાં લાગે છે; પવિત્ર ગાયમાનાનાં...

ખીન્ને: ના, ના, ગાયનાં હાડકાં આવાં ન હોય...

ત્રીન્ને: હું કહું છું-કે...

(ફરીવાર મંદિરમાં વિચિત્ર હાસ્ય)

ત્રણે સાથે: ભગવાન, ભગવાન, અમારી રક્ષા કરો. કેણે આ પવિત્ર ભૂમિને કલંકિત કરવાનું સાહસ કયું?

• [મુદિના ડાઘાણમાંથી ઘેરા અવાજ આવે છે.]

અવાજ: મંદિર કલંકિત નહિ, પાવન થયું છે.

ત્રણે: આ શું? મંદિરમાં કોણ પેકું છે? આ તે ભગવાનનો અવાજ કે જુનનો?

અવાજ: કાલ રાતે મારો ભક્ત મારા માટે બોળન લાઇને આવ્યો હતો, હરણનું માસ એણે મને અર્પણ કર્યું હતું.

પૂજારીઓ: અરરર... બ્રહ્માચાર, બ્રહ્માચાર!

અવાજ: સાંભળો પૂજારીઓ, સાચી પૂજાનો અર્થ ભૂલી, પૂજાને નામે તમે નીચ ધધા કરી રહ્યા

છો. પૈસાને ખાતર મને તમે કુટ માનવીઓને વેચો છો. પૈસાને તમે તમારો પરમેશ્વર માનો છો, પવિત્રતાનો ડોળ કરતાં તમને શરમ નથી આવતી? વરસેથી તમારા જૂઠાણાથી, તમારા પોપટિયા મંત્રો— કે જોનો અર્થ તમે પણ નથી સમજતા કે નથી સમજવાના—થી, અને એવાં એવાં અનેક પાપી કરૂં-કોથી મને કલંકિત કરતાં આવ્યાં છો, ભલાભાગી ઓ-પુરુષો પાસેથી ભગવાનને નામે લાય લાઇને, પૈસા પડાવીને તમે મને બ્રહ્મ કયો છો. તમારામાંથી આવે કોઇ પણ સાચો પૂજારી રહી નથી.

પૂજારીઓ: નક્કી આ કોઇ ખૂન જોલી રહ્યું છે, ભગવાન તે કદી આવાં કડવાં વેણુ કહે?

[દરબાજ બહાર લોકોનું ટોળું જમા થયું હોય છે, લોકો મંદિરમાં પ્રવેશવા પ્રયત્ન કરે છે]

આજે કોઇને મંદિરમાં પ્રવેશવા દેવામાં આવશે નહિ. મંદિરમાં ખૂન ભરાયું છે. ભક્તો અંદર આવે તે પહેલાં મંદિર પવિત્ર કરવું પડશે. બંધ કરો મંદિરના દાર! દરવાજા બંધ કરો!

[અજ વખતે સિકારી આશી હાથે મંદિરને દરબાજે આવે છે, એની સાથે એનો કૂતરો છે અને 'ખેલે તીર-કામરું' છે]

બહાર કાઢો આ પાપીને. કૂતરાને લાઇને એ કુટ અહીં મંદિરમાં આવવાનું સાહસ કરે છે; તણે કે એના જેવો એક કૂતરો બસ ના હોય... નક્કી એણે જ મંદિરનું તાણું તોડયું હોયું જોઇએ. એના વગર મંદિરમાં માંસ ખીચું કોણ લાવે? કાઢી મૂકો એને! હાંપી કાઢો એને અહીંથી!

(ટાણું ઢસેરાઇને, સિકારી ઉપર હુમલો કરે છે, ચારે બાજુ જામસણ મચે છે: 'મારો, કાઢો'.)

અવાજ: (વધુ ઘેરા જની વાનાવરણમાં ગૂંચે છે) રસ્તો આપો, મારા ભક્તને માટે માર્ગ ખુલ્લો કરો.

[મંદિરના ઘંટ આપમેળે વાગવા માટે છે, લોકો સ્તબ્ધ બની લિપ્તા રહે છે]

પૂજારીઓ: (સ્તબ્ધ જની) આ શું? મંદિરના ઘંટ એની ગેળે વાગે છે! આપણે જીંધમાં તો નથી ને? આ તે સપનું કે સાચું?

(શિકારી મૂર્તિ બાણી પગલાં મારે છે. કેટલે એને શેકતું નથી. એનો ફૂંતરો એની પાછળ પાછળ નળ છે.)

અવાજ: આવ બાઇ, હું તારી જ રાહ જોતો હતો.

શિકારી: ભગવાન, આજે તો તમારા માટે મારી જાત સિવાય કશું જ લાગ્યો નથી. અરે, પણ તમને આ શું યર્ધ ગયું છે? કેવી લાલધૂમ યર્ધ ગઇ છે તમારી આંખો? અને આ આંખુ શાનાં?

[મૂર્તિની આંખોમાંથી ગોધાર આંખુ વહી રહ્યાં છે. શિકારી પાસે આવીને જુએ છે કે ભગવાન અંધ યર્ધ ગયા છે.]

તમારું દુઃખ મને આપો, ભગવાન; તમારો અંધાપો મને આપો. આ આંખોનો બીજો ઉપયોગ પણ શું છે? (એમ બોલીને પોતાની એક આંખ તીરની અણીથી ખેંચી કાઢે છે અને મૂર્તિની આંખની જગાએ પોતાની આંખ ગોઠવી દે છે.)

અવાજ: આ આંખોએ ચારે બાજુ ખૂબ દુઃખ અને ગંદકી જોયાં છે. પૃથ્વી ઉપર ન્યાં જોઈ હું ત્યાં ફુટતા અને ફુંગાઈ બરી છે, માણસો પણ ખતી ગયા છે, સ્ત્રીઓ ઉપર અત્યાચાર થાય છે, બાળકોની કતલ થાય છે, દેશનાં ગામડાંઓમાં બધે દુકાળ છે, વરસાદને અભાવે નદિ પણ સૂકીબર લોબી, સત્તાધારી માણસોનાં કુકર્મોને લીધે, એમની પાશવતાને લીધે. એક બાજુ અનાજના કોઠારો ભરેલા પડ્યા છે, અરે, અનાજ સડી રહ્યું છે, ત્યારે અનાજને અભાવે માણસો કાળી કિકિયારીઓ પાડીને શેરીઓમાં અને ગલીઓમાં મરે છે. આ સત્તાધારીઓના દિલમાં દયાનો છાંટો શે રહ્યો નથી. એમની તિલ્લેરીઓને કોઠારો છોડી જલ ભરાતા જતા હોય ત્યારે જુખથી ટળવળતા માણસોની કારગી ચીસો એમને ક્યાંથી સંભળાય? અરે, એટલું જ નહિ, દુઃખી અને નિરાશ્રિતોના સાથી બનવાનો દોષ કરી આ પરમાર્થીઓ એમનાં દુઃખનિવારણ માટે ફંડો ઉઘરાવે છે, અને એ પૈસામાંથી એમનાં આલીશાન મહેલો બંધાય છે. એમના મંરેલા ભાઈઓના મહડા

ઉપર, માછલોના માછલો લાંબા વિસ્તારમાં આ પૈસાવાળાઓના ગમીયા મહેલો રહે છે. કેટલી ચે જુવાન; કાળી સ્ત્રીઓને સૂકા શેટલાના દુકા માટે શરીર વેચતી મેં જોઈ છે. જુવાન માતાઓને પોતાના બાળકોને ઝેર આપીને અથવા કુળાહીને મારી નાખતી જોઈ છે, કારણ કે એમનાં બાળકોને જુએ ટળવળતાં એમનાથી જોવાં જતાં નથી. આવાં આવાં દસ્તે જોઈ જોઈને, આ આંખો રહી રહીને હવે સફાને માટે બંધ યર્ધ ગઇ છે. અને...હવે તું મને તારી આંખ આપી રહ્યો છે...શા માટે તું મને કરીવાર આ પાપ અને ગંદકીથી ભરેલી દૂર સૃષ્ટિ બતાવવા માટે છે? કે પછી ભક્ત, તું મેં આ બધું જોઈને કંટાળી ગયો છે તેથી તારી આંખો આમ સહેલાઈથી આપી રહ્યો છે !!

શિકારી: ભગવાન, તમને મેળવ્યા પછી કુનિયા આપી મારા માટે તો એક સુંદર સ્વપ્નભોમકા બની ગઈ છે. તમારા સિવાય આ શિકારીને કુનિયામાં બીજું કંઈ જોઈતું નથી. હાં, પણ જરા થોભો. આ બીજી આંખ જરાજરા મૂકી દઈ...

(તીરથી પોતાની બીજી આંખ ખેંચી કાઢે છે અને મૂર્તિ ઉપર પગ ફેરવતાં ફેરવતાં પગ વતી બીજી આંખની જગા શોધી ત્યાં નિશાની તરીકે પોતાનો અંગૂઠો દબાવે છે. અને ધીમે રહીને આંખ ત્યાં ગોઠવી દે છે. મંદિરમાં ભેરભેરથી ધંધારવ થવા માટે છે. શિકારી હવે બિલકલ અંધ યર્ધ ગયો છે.)

હવે તમને કેમ છે, ભગવાન?

અવાજ: વાહ ભક્ત વાહ! અહાહા...સૃષ્ટિ કેવી અદ્ભુત અને સુંદર બની ગઈ છે? મારા ભક્તની આંખે જોતાં આ કુનિયામાં એમને શાંતિ અને સૌંદર્ય સિવાય બીજું કંઈ જ દેખાતું નથી. ભક્ત, હવે ક્યાંય ફુટતા, ગંદકો કે દૂડકંપટ નથી. ન્યાં જોઈ હું ત્યાં આનંદની છાંયો બિછળી રહી છે. અહા, આજે ભક્તની આંખોથી ભગવાન જોઈ રહ્યો છે. ન્યાં જુઓ ત્યાં બધે આનંદ...આનંદ...હવાયો છે...

શિકારી: ભગવાન, તમે મારી આંખોથી જોઈ રહ્યા છો અને હું તમારી આંખોથી જોઈ રહ્યો છું.

હું તમાગમાં મળી ગયો છું અને તમે મારામાં...

[ધામે ધીમે ભગવાનની મૂર્તિ અદ્વૈત્ય થઈ જાય છે અને...શિકારીની મૂર્તિ ત્યાં આવી જાય છે કૂલોનો વર્ણવ થઈ રહે છે દુરદૃશી મધુર સંગીતના ત્રણ સંભળાય છે. લોકોની આંખમાંથી આનંદાશ્રુ વહી રહે છે.]

પૂનરીઓ! (આંખો યોજતાં યોજતાં એકબીજા તરફ નેહ ધીમેથી) ભગવાનની મૂર્તિ અદ્વૈત્ય થઈ ગઈ. આપણે હવે કોની પૂજા કરીશું?

અવાજ: જોણે આજથી મારી જગા લીધી છે એની પૂજા હવેથી કરજો. મારા ભક્તની...જે મારા દેહમાં એકરૂપ બની ગયો છે...

[કદમ મારતા બે હરણાં અને એક સાબર લાળી શણે ભરતાં મંદિરમાં પ્રવેશે છે અને શિકારી તરફ જાય છે.]

પૂનરીઓ: અરે, આ શું? આ હરણાં પણ શિકારીની પાસે જાય છે, એમના લોહીના દુરભન શિકારી પાસે...

પહેલું હરણુ: શિકારી, જો હું આવી પહોંચી છું. અમે પેલી ટેકરી પાસે તારી શોધ કરી પણ શું જંડ્યો નહિ.

બીજું હરણુ: તે તારું વચન તોડ્યું, જોયું ને...! અમે તો અમારો ખોલ પાળ્યો.

સાબર: મેં મારી છાતી તારી સામે ધરી દેવાનો ખોલ પાળ્યો છે, પણ તે અને તારા તીરે વચનનો અંગ કયો.

શિકારી: તમે આવ્યાં તો ખરાં, પણ...તમે મોડાં પડ્યાં...કાલે મારી અંધ આંખો તમને જોઈ શકી નહોતી. આજે મને દિવ્ય દષ્ટિ મળી છે. તમારું સાચું સ્વરૂપ-તમારો આત્મા-આજે મને ચોખ્ખો દેખાય છે...તમે ત્રણે જનવરના સ્વરૂપમાં અધિ-મુનિઓ છો.

(હરણાં અને સાબર એમના સાચા સ્વરૂપમાં પ્રગટ થાય છે.)

ત્રણે: ભગવાનમાં એકરૂપ થઈ જનાર ભગવાનના પ્રિય ભક્તને વંદન કરવા અમે આવ્યાં છીએ.

(ત્રણે શિકારીને પ્રણામ કરે છે)

અવાજ: આંખોનું કાન દેનાર શિકારીનો જય હો...જે એકવાર બીજાને ધાપલ કરે તો એ પોતાને જ ધાપલ કરી ખેડે છે.-શિકારી મરી ગયો છે. એના હૃદયમાંથી બાવના ને બંધિત વહી રહ્યાં છે, શિકારી આજે (આંખોનો) કાંતા બની ગયો છે, માનવનાનો પ્રેમી બન્યો છે. મારા ભક્તે મેહા-પ્રાપ્તિ કરી છે. (વાહિ-વાહિ-વાહિ) કરતા કૂતરાને અને નાનકડા પ્રાણી, તેં પણ...

જે મારા ભક્તને બને છે એ પણ કુતિ મેળવે છે.

[શિકારીનાં ટાળેટાળાં આવી કનકપત્તની મૂર્તિને વંદન કરે છે. ધંધારૂપ અને મંત્રોચ્ચારના પદ્ધતિથી વાદાવરૂપ થઈ રહે છે.....]

— * —

તણખો

તારી બધી ચે

કારુણ્યકતા સ્મરતી સુચારો.

ચાહે બળું ખાખ ચતા સુધી હું;

કિન્તુ સદા ચે તણખો લઘુક

એ રાખમાં ભારવાની જિગીયા

ક્યારેય હું વીસરતો ઘડી ના !

પ્રવાવ

125

ડેન્માર્કને સામાજિક પ્રયોગશાળા કહેવામાં આવે છે. આ સાર્થક છે. ડેન્માર્ક દેશ તો નાનો છે પરંતુ ત્યાંનું જીવનધોરણ ઘણું જીંચું છે. ત્યાં નથી અત્યંત ગરીબી કે અતિ ધનિકતા. જનનેના અભાવ છે. તે ખેતીપ્રધાન દેશ છે. છતાં ત્યાંની વસતીના માત્ર ૨૮ ટકા કૃષિ, મત્સ્યવ્યવસાય અને જંગલની પેદાશોના કાર્યમાં લાગેલા છે અને પર ટકા ઉદ્યોગોમાં કામ કરે છે.

ડેન્માર્કનું ક્ષેત્રફળ ૪૩,૦૦૦ ચોરસ કીલોમીટર છે. તેની વસતી ૪૧ લાખ છે. ત્યાંનું જનમ પ્રમાણ હજારે ૯૬, મરણપ્રમાણ ૪૨ અને જાળમરણપ્રમાણ ૪૫ છે.

ડેન્માર્કમાં બંધારણીય રાજશાહી ચાલે છે. ત્યાંની સંસદ બે ગ્રુહોમાં વહેંચાયેલી છે. ઉપલા ગ્રુહમાં ૭૬ સભ્યો છે અને તેની ચૂંટણી ૮ વર્ષે થાય છે. નીચલા ગ્રુહમાં ૧૪૬ સભ્યો છે અને તેની ચૂંટણી દર ૪ વર્ષે થાય છે.

ડેન્માર્કનો કારીગરવર્ગ ઘણો કાર્યકુશળ અને ખર્તીલો છે. ત્યાં લોકશાસનનો વિકાસ સ્વાભાવિક થયો છે. સામાજિક હિતકાર્યો માટે બાજે લોકો પોતે જ સ્વતંત્રરીતે સંરચાઓ અને સમૂહો ધારા કરે છે.

*

કામદારો માટે ફિવસના કામના કમાક આદ છે. ચૌદ વર્ષથી નીચેની વયના બાળકોને કાગે રાખવાની મનાઇ છે. રાત્રે નીચેનું આદ સંબોધનું એક કામદાર મંડળ મજૂરહિતતા પ્રત્યે, ધારાઓ અને સલામતી અંગે સલાહસૂચન આપે છે. આ મંડળમાં ત્રણ પ્રતિનિધિઓ મજૂરોના અને ત્રણ માલિકોના હોય છે. મજૂરો અને માલિકોના મહામંડળો વચ્ચે કામનાં કલાક અને કામગીરીની રિશતિ અંગે કરારો થયા છે. પરિણામે ત્યાં વિસ્તૃત કાયદાઓની જરૂર રહી નથી. ત્યાં કામદારોને મહિનાની એક ના હિસાબે ચડતા પગારની રજૂઆ મળે છે.

ઉદ્યોગમાં કામ કરતા મજૂરોમાંથી ૮૫ ટકા જેટલા મહજનોમાં જોડાયેલા છે. માલિકો પણ જેટલા જ સંગઠિત છે. જનને પક્ષોના મહામંડળોએ એકબીજાના અધિકારો અને મર્યાદાઓ અંગે કરાર કર્યો છે. જનને પક્ષોની એક સંયુક્ત સમિતિ નીમવામાં આવી છે. આ સમિતિની બલામણુથી રાત્રે ફરજિયાત લવાદોના ધારો ઘડયો છે. જો કોઈપણ ઔદ્યોગિક ઝગડો વાટાવાટા કે વિશિષ્ટ ન પતે તો કાયમી લવાદ-મંડળ સમક્ષ લઈ જવામાં આવે છે. આ લવાદ-મંડળમાં જનને પક્ષના પ્રતિનિધિઓ અને તેઓએ પસંદ કરેલ એક નિષ્ણત ધારાશાસ્ત્રી પ્રમુખ તરીકે હોય છે. સમૂહકરારોના ભંગની તકરારો આ લવાદ-મંડળ સમક્ષ રજૂ થાય છે. યુનેગાર પક્ષને દંડવાની સત્તા આ લવાદમંડળને છે. ઔદ્યોગિક ઝગડાઓની ઝડપી પતાવટ માટે સમાપાનકારો પણ નીમવામાં આવે છે.

દેશભરમાં ભરતીખાતાની અનેક શાખાઓ ખોલવામાં આવી છે. આ શાખાઓની દેખરેખ અને તપાસ માલિક અને મજૂરોના પ્રતિનિધિઓની સંયુક્ત સમિતિઓ રાખે છે. અભ્યાસ પૂરો કરી શાળાઓમાંથી બહાર પડતા વિદ્યાર્થીઓને અનુકૂળ વ્યવસાય પસંદ કરવાની સુવિધા આપવા માટે ૪૦૦ જેટલા વ્યવસાયોની વિસ્તૃત માહિતી આપતું એક પુસ્તક આ શાખાઓ અને ભરેર પુસ્તકાલયોમાં રાખવામાં આવે છે. 'તમારું ભાવિ' નામનું એક સામયિક પણ નિયમિત પ્રગટ થાય છે. આ ખાતાના કમચારીઓ વિદ્યાર્થીઓના કુટુંબ, શાળાની કારકીદો અને વ્યક્તિગત ગોચરતા સંગ્રહી ઝીણવટભરી માહિતી મેળવીને પ્રત્યેકને માર્ગદર્શન આપે છે.

કારીગરોને ધંધાવિષયક તાલીમ આપવાના કાર્યને ડેન્માર્કમાં ખૂબ મહત્વ આપવામાં આવ્યું છે. આજે ઉદ્યોગમાં કામ કરતા કારીગરોમાંથી અરધી સંખ્યા એવી હશે કે જેણે યોજનામાં યોગી આર વર્ષની ધંધાવિષયક તાલીમ લીધેલી હોય. કારખાનામાં કામ

કરતા અદાર વર્ષની નીચેની વચના તમામ કામદારોને ઉમેદવાર તરીકે ગણી તેઓને વ્યવસાયી તાલીમ આપવાનો પ્રયત્ન કરવાનું માલિકો માટે સન ૧૯૩૭ થી ફરજિયાત થયું છે. આ ઉમેદવારોને કારખાનાની તાલીમ ઉપરાંત ઔદ્યોગિક કલામવનોમાં પણ સૈદ્ધાંતિક શિક્ષણ મેળવવાનો પ્રયત્ન માલિકો પોતાને ખર્ચે કરવાનો રહે છે. ડેન્માર્કમાં આવાં ૩૬૦ કલામવનો છે. આ સંસ્થાઓનું સચાલન મોટે ભાગે કારીગરોના મંડળો મારફત થાય છે સરકાર આ કાર્યમાં નાણાંનો સહાય આપે છે. આ અંગે સલાહ-સૂચન મેળવવા રાજ્યે એક સમિતિ નીમી છે.

*

માંદગીના સમયમાં રાહત આપવા માટે મિત્ર-મંડળીઓ તો ડેન્માર્કમાં લાગા સમયથી ચાલતી હતી, પરંતુ રાજ્યે આ મંડળીઓને આર્થિક સહાય આપવાનું સન ૧૯૬૧ થી શરૂ કર્યું. સન ૧૯૩૩ માં રાજ્યે એક કાર્પોરા ધરી આ મંડળીઓના સભ્ય થવાનું ફરજિયાત કર્યું. ડેન્માર્કમાં આવી ૧૬૦૦ મંડળીઓ છે. આ બધી દેશના જુદા જુદા વિભાગોમાં કામ કરી રહી છે. આ મંડળીઓનું સભ્યપદ બે પ્રકારનું છે: સક્રિય અને સામાન્ય. આ મંડળીઓના લવાજમના દર એકસરખા નથી. વધુ લવાજમ વારતા સભ્યોને વિશેષ લાભ મળે છે. રાજ્યની નાણાકીય સહાય આ મંડળીઓના બડોળના ૫૦ ટકા જેટલી થાય છે.

આ મંડળીઓના સભ્યોને મજૂત વૈદકીય સારવાર, માંદગી ફરજિયાત રોકડ મદદ, મરણક્રિયા માટેનું ખર્ચ, નિબજાત દાકતરોની સલાહ, સ્વાસ્થ્ય-પ્રાપ્તિ માટે આરોગ્યમવનોમાં રહેવાનો પ્રયત્ન, માલિક અને અન્ય નિસર્ગોપચાર, સ્ત્રી સભ્યોને પ્રસૂતિ માટે વ્યવસ્થા વગેરે બાંધો મળે છે.

પાંસડ વર્ષે અને ખાસ સંજોગોમાં સાઠ વર્ષે ધડપણનું વર્ષોસન રાજ્ય તરફથી આપવામાં આવે છે. ભરણપોષણનું સાધન ન હોય તેવી વિધવાઓને બે આબકો ઉછેરવાના હોય તો તે માટે મદદ મળે છે.

જો કોઈ માણસ કામ કરવા અશક્ત હોય તો

તેની યોગ્ય તપાસ કરી જરૂરી મદદ આપાય છે. અકસ્માત બદલ વળતર, વૈદકીય મદદ, રોકડ બચ્ચું, મરણક્રિયા ખર્ચ અને કુટુંબીજનોને નુકશાની આપવામાં આવે છે.

એકારી મદદ માટે અલાયદી મંડળીઓ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. આ મંડળીઓના સભ્ય થવાનું મરજીયાત હોવા છતાં દરેક ટકા કારીગરો તેમાં જોડાયેલા છે.

સામાન્યરીતે સરળતાથી ચાલના મુકમ્સારમ્ એવા પણ પ્રસંગે ઉપરિચિત થાય છે અ્યારે બહારની સહાય આવરણક થઈ પડે. રાજ્યે એક એવા કાનૂન ઘડ્યો છે કે જેને આધારે વિપત્તિમાં આવી પડેલાં કુટુંબોને મુશ્કેલ પ્રસંગોમાંથી પાર ઉતરી જવા આર્થિક અને અન્ય સહાય આપી શકાય. યોગ્ય તપામ પછી જરૂર જણાય ત્યાં રોકડ મદદ અગર હસાયી નાણાં પરત કરવાની શરતે ધીરવામાં આવે છે.

*

ડેન્માર્કની સહકારી પ્રવૃત્તિનિયામરમાં વિખ્યાત છે. ત્યાં વપરાશની ઝીજવસ્તુઓના વેચાણ માટે ૨૦૦૦ કરતાં વધારે મંડળીઓ રચાયેલી છે. આ મંડળીઓની સભ્ય સંખ્યા પાંચ લાખની અને વાર્ષિક વેચાણ ચાલીસ કરોડ ક્રોનરનું છે. આ મંડળીઓ સિદ્ધિશાલક પ્રવૃત્તિઓ પણ ચલાવે છે. જરૂરયાન પર ખરીદવેચાણ માટેની સહકારી મંડળીઓમાં પાંચ લાખ સભ્યો છે.

ડેન્માર્ક નાના ખેડૂતોનો દેશ છે. રાજ્ય નાના ખેડૂતોને ઉત્તેજન આપવા માટે ૭ થી ૮૦ એકર સુધીના ખેતરો તેની કિંમતના ૨ ટકા વ્યાજે આપે છે. આ ખેડૂતોને ઘર બાંધવા, યાત્રિક સામગ્રી વગવાર કે અન્ય જરૂરી સાધનો ખરીદવા રાજ્ય મરજી વ્યાજે નાણાં ધીરે છે.

ડેન્માર્કમાં વિશ્વયુદ્ધ પહેલાં ધરોની તંગી નહોતી. યુદ્ધ દરમિયાન ઘરો બાંધવાનું પ્રજામ ધરી મરજી યુદ્ધ પછી મોઘવારોને લીધે પુરતા પ્રમાણમાં ધરો બંધાઈ શક્યા નથી. પરિણામે ધરોની તંગી પડી

છે. અત્યારે ૪૦ થી ૫૦ હજાર ધરોની ખેત્ર હોવાનો અંદાજ છે. બાડાનું નિયમન સન ૧૯૩૯ના ધોરણે થાય છે. નવા બંધાયેલા ધરોને આ નિયમન લાગુ પડતું નથી. મકાનો બાંધવા માટે - રાજ્ય અને સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ સરતા વ્યાજના દરે નાણાં ધીરે છે. આવી રીતે બંધાતાં ધરો માટે અમુક પ્રમાણમાં બાડાનિયમનનો રવીકાર આવશ્યક રહે છે. મોટા કુટુંબોને બાળકોની સંખ્યાના પ્રમાણમાં ત્રણ બાળકો માટે ૩૦ ટકાથી શરૂ કરીને સાત બાળકો માટે ૭૦ ટકા સુધી બાડાની રાહત આપવામાં આવે છે. મોટા બાળની શહેરની વસતી રસોડું, નાવાની ઓરડી ઉપરાંત બે કે ત્રણ ઓરડાના મકાનોમાં રહે છે.

૫૬ માટે આશ્રમો ચાલે છે. આ આશ્રમોની દેખરેખ સામાજિક સંમિતિઓ રાખે છે. આવા ૫૧૦ આશ્રમોમાં ૧૩૦૦૦ ૫૬ માટે જીવન ગાળી રહ્યા છે. એ ઉપરાંત ૫૬ માટે આશ્રમો ગ્રેહમાં ૪૦૦૦ ૫૬ માટે રહી શકે તેવી સગવડો છે. ૫૬ વરસનાં વર્ષો-સન મેળવતા સભ્યોને રાજ્ય સરતા વ્યાજે નાણાં ધીરી પોતપોતાના ધરો બાંધવા સગવડ આપે છે. અત્યાર સુધીમાં આવાં ૭૫૦૦ ધરો બાંધવા છે અને તેમાં ૧૦,૦૦૦ ૫૬ માટે રહે છે.

*

ડેનીશ પ્રજામાં સહકારવૃત્તિ અને સામાજિક બાબતોના સુદૃઢ વિકાસ નજરે પડે છે. આ માટેનો યશ મોટે ભાગે ત્યાંની શિક્ષણપ્રથાને કારણે જાય છે. શિક્ષણનો હેતુ કેવળ જ્ઞાનજીવિ નહિ પરંતુ આરિયધર્મતરને સ્વીકારાયો છે. શિક્ષણ દ્વારા બાળકોમાં કુટુંબપ્રેમ, સ્વદેશભક્તિ, માનવસન્માન, પરમત સહિષ્ણુતા અને નૈતિક બાવના જાગૃત કરવાનું ધ્યેય રાખવામાં આવ્યું છે. બાળકોની સ્વાભાવિક શક્તિઓનો સંપૂર્ણ વિકાસ થાય એવો અભ્યાસક્રમ ચોળાયો છે.

પ્રાથમિક શિક્ષણ ફરજિયાત છે. સાત વર્ષની વયે બાળકનું શિક્ષણ શરૂ થાય છે. ગ્રામવિસ્તારમાં ઓદ અને શહેરી વિસ્તારમાં પંદર વર્ષની મર્યાદા

શાળા છોડવા માટે દરખાસ્તમાં આવી છે. ગ્રામ-વિસ્તારમાં ન્યાં શાળાઓ કાંઈ મધ્યસ્થ જગ્યાએ હોય ત્યાં બાળકોને જવાબ્દાવવા માટે મોટર અથવા સાયકલોની ગોઠવણ કરવામાં આવે છે. શાળા છૂટ્યા પછી વિશેષ પ્રવૃત્તિઓ મરજિયાત ધોરણે ચાલે છે. રજાઓમાં વિદ્યાર્થીઓની પર્યાટન યોજના છે. રાજ્યની રેલવે વિદ્યાર્થીઓને મફત મુસાફરીની સગવડ આપે છે. વ્યાયામ, સ્મૃતગમત અને આરોગ્યજ્ઞાન ફરજિયાત છે. નૈતિકશિક્ષણનો પણ અભ્યાસક્રમમાં સમાવેશ થાય છે.

સન-૧૯૪૯ના ઐપ્રિલથી વિદ્યાર્થીઓની શારીરિક તપાસ કરવાનું ફરજિયાત થયું છે. શિક્ષકોને તાલીમ આપવાનું કાર્ય વિદ્યાલયો કરે છે શિક્ષકનાં ધંધાનું સારું સન્માન છે. બધા શિક્ષકો સામાજિક કાર્યમાં આગળ પડતું સ્થાન ભોગવે છે.

ડેન્માર્કમાં યુવકશાળાઓ અને લોકશાળાઓ અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે. આ શાળાઓમાં યુવકો અને પ્રીદાના વ્યક્તિત્વવિકાસ અને આરિયધર્મ-તર પ્રત્યે વિશેષ લક્ષ આપાય છે. સારાસારનો વિવેક, વિચારવિનિમય અને સ્વતંત્ર વિચારણાને માર્ગે વિદ્યાર્થીઓને લઈ જવામાં આવે છે. આ શાળાઓનો ૭૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓ પ્રતિવર્ષ લાભ લે છે. ડેન્માર્કમાં ૩૦૦૦ રાત્રિશાળાઓ ચાલે છે.

કામદારોના શિક્ષણ માટે એક સંસ્થા સ્થાપવામાં આવી છે. આ સંસ્થા વ્યાખ્યાનો, ફિલ્મો, ચિત્રો, પ્રદર્શનો, અભ્યાસમંડળો, નાગરિકશિક્ષણના વર્ગો, મજૂર સંગઠન પ્રવૃત્તિના અભ્યાસક્રમો, પુસ્તક પ્રકાશન અને સામાજિક શિક્ષણ દ્વારા કામદારોને કેળવણી આપી રહી છે.

*

ડેન્માર્કમાં બાળકલ્યાણ પ્રવૃત્તિ સુખ્યવરિયત અને પૂર્ણસ્વરૂપે વિકસી રહી છે. મધ્યસ્થ બાળકલ્યાણ મંડળની દેખરેખ નીચે પ્રાદેશિક સમિતિઓ કાર્ય કરી રહી છે. આ સમિતિઓમાં સ્ત્રી સભ્યો સારા પ્રમાણમાં છે. અનાથ, રખડતાં, નિરંકુશ,

તરફડાયેલાં અને જોને માગપ સારી રીતે રાખતાં ન હોય તેવાં બાળકો માટે સંભાળ રક્ષણ, શિક્ષણ અને નિર્વાહ અંગેની તમામ કામગીરી આ સમિતિએ બજાવે છે. દત્તક આપેલાં બાળકોની દેખભાળ આ સમિતિએના કાર્યપ્રદેશમાં આવી જાય છે. મામાપના કબજામાંથી બાળકને છોડાવતા પહેલાં ઝીણવટ ભરી તપાસ થાય છે.

દરેકને જરૂરી વૈદ્યકીય સારવાર મળી રહે એ માટે ઇસ્પતાલોઃ અલાવવાની ફરજ રથાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓની છે. રોમન કેથલીક સપ્રકાશની થોડી ઇસ્પતાલો બાદ કરતાં ડે-માર્કમાં એક પણ ખાનગી ઇસ્પતાલ નથી. ઇસ્પતાલની આવજતમાં કોઇપણ પ્રકારના ભેદભાવ રખાતા નથી. ગરીબ કે તબીબ દરેકને એકસરખી સારવાર મળે છે. રાજ્ય તરફથી પણ થોડી ઇસ્પતાલો ચાલે છે. વસતીના ધોરણે હાલે ૧૧ ના હિસાબે ઇસ્પતાલમાં સારવારની સગવડ છે.

ક્રીઓને દરેક પ્રકારની મદદ અને સલાહસૂચન મળે એ માટે માનુસંસ્થાઓ ચાલે છે. આવી સાત પ્રાદેશિક સંસ્થાઓ તેમના તરફથી ફરતા કાર્યકરો પણ રાખે છે.

ક્ષયનિવારણ આરોગ્યબળનો રથાનિક સ્વરાજ્ય સંસ્થાઓ ચલાવે છે. ડે-માર્કમાં ક્ષયથી થતું મરણ પ્રમાણુ દર ૧૦,૦૦૦ માણસે ૩-૨ જેટલું છે. આ પ્રમાણુ દુનિયાના ઓછામાં ઓછા પ્રમાણમાંનું એક ગણાય.

અપંગ, લૂલાંલંગડાં, બહેરામૂઝાં, અચક્ત, અસ્થિર અને નબળા મનના માણસોની સંભાળ, રક્ષણ, શિક્ષણ અને નિર્વાહની જવાબદારી રાજ્યે સ્વીકારી છે. આના માણસો માટે અઘટન સંસ્થાઓ કામ કરી રહી છે. દરેક વ્યક્તિને તેની જોડ દર કરવા છેલામાં છેલ્લી દબના વૈજ્ઞાનિક સાધનો દ્વારા સારવાર આપવામાં આવે છે તેમ છતાં જો કંઈ

પણ જોડ રહી જાય તો તે હક્કમાં રાખીને શિક્ષણ આપવામાં આવે છે જેથી દરેક વ્યક્તિ પોતા પોતાની શક્તિ અને યોગ્યતા અનુસાર સમાજને ઉપયોગી બનવામાં શીખી લે. સ્વતંત્ર નાગરિક તરીકે દરેક પોતાનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શકે એ માટે મદદ અપાય છે. આ કાર્યમાં દાકતરો, શિક્ષકો, નિષ્ણદો અને સામાજિક કાર્યકરો ઉત્સાહથી સક્રિય સહકાર આપે છે.

અસ્થિર મનના માણસો માટે જુદી જુદી ૧૦ ઇસ્પતાલોમાં ૬૨૦૦ માણસો રહી શકે તેવી વ્યવસ્થા છે. અપંગો માટે ચાલતી સંસ્થાઓમાં ૫૫૦ માટે જોડવણ છે. બહેરામૂઝા અને તોતડાની સંસ્થાઓમાં ૬૬૦નો સમાવેશ થઈ શકે તેમ છે. અંધશાળાઓમાં ૨૨૦ માણસો શિક્ષણ લે તેટલી જોગવાઈ છે.

*

ડે-માર્કની પ્રબલકર્મણુ પ્રવૃત્તિઓની વિશિષ્ટતા તેના સ્વાભાવિક વિકાસમાં રહેલી છે. ડેનીરા પ્રબલમાં પરસ્પર સહાય કરવાની વૃત્તિ વિશેષ સ્વરૂપે તરી આવે છે. તેઓની પ્રબલકર્મણુની પ્રવળ બાજનાને લીધે તેઓનું સામાજિક ન્યાયનું ધોરણ ઉચ્ચ કક્ષાનું રહી શક્યું છે.

ડે-માર્કની બીજી, વિશિષ્ટતા તેની સામાજિક સેવાઓના ઉદ્ભવસ્થાન સંબંધી છે. યુરોપના અન્ય દેશોમાં સામાજિક સેવાઓનાં બીજા ઔદ્યોગિક ક્રાંતિને પરિણામે ઉપરિચિત થયેલાં અનિષ્ટો અને આપત્તિઓમાં રહેવા જોવામાં આવે છે. ડે-માર્કમાં એથી બીલકુલ આમવિસ્તારોમાંથી સામાજિક સેવાના કાર્યોની શરૂઆત અને ધીમેધીમે વિકાસ થયો છે.

ડે-માર્કના સામાજિક હિતકાર્યોના વિકાસમાં લોકશાળાઓએ મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે. આ લોકશિક્ષણની પ્રવૃત્તિને લીધે આમવિસ્તારોમાં અનેક સેવાભાવી કાર્યકરો તૈયાર થઈ શક્યા. આ કાર્યકરોની અખંડ, અવિરત અને નિઃસ્વર્થી કામગીરીને પરિણામે દુનિયામાં અન્યેઃ મણાની ડે-માર્કની સામાજિક કર્મણુ પ્રવૃત્તિઓના વિકાસ શક્ય બન્યો.

મિત્ર મિત્ર

જીવનના જીવન

[ભૂતપ્રેતમાં તમે માને છે? માનતા હશે તો સમજતા તો નહિ જ હો. છતાં સમજવા જેવી એક કસોટી થયે આમાં આવી જાય છે.]

[૬]

અં બાણથી પશ્ચિમમાં ગજરનો હુંગર. વન-રાત્રિએ જાણે કે પોતાનો લીલુડો અંચળો-એકાદીને પડખામાં લીધેલો લાડકવાયો દીકરો; સાંજનો સમય છે. હું અને યુવાન બાવાજ એને પાછલે પડ્યો, પશ્ચિમની પાંખે ઊભા છીએ. સૂરજ ડૂબે ડૂબે ચાય છે. પશ્ચિમમાં લાંબે સુધી વિશાળ ખીણ પથરાય પડી છે. સઘન ઝાડઝુંડની હરિયાળીમાં જાણે એ મંદહોશ ઢળી પડી છે.

દૂર દૂર એક-છત્રી દેખાય છે. ચૂનાની ને પથ્થરની કોઇ દેરડી થી.

રાત્રનું ચિહ્નરચક છે. હાંતાના રાત્રીવીત્યાંચાપનો ચિહ્નર જેલે છે. ત્યારે કે ત્યારે ઈર્ષ મોંઘા અતિથિ પધારી હોય. કાંઈને ત્યાં જવાની મનાઈ છે. વાધને જ એકલાને માગ્યા વિના છૂટ આપી રાખી છે. એ છૂટને દુરપયોગ કરતા વાધ ભ્યાં-ત્યાં ભમે છે. તો તો વાધ ધણી હરી.

ધણા. ત્યાં કોઇથી જવાય નહિ અને જાય તો છવતો આવે નહિ.

મહારાજ! તમે મોતથી ડરો છો?

તું ન ડરતો હો તો માથ, બચ્યા! બાવાને અને મોતને કશી મિત્રતા નહિ. સામે આપ્યું ઝાળખે પથું નહિ.

તો આલો.

માલ.

અને અમે જીવડયા. રીલે ભજૂત. મલ્લે ઝટી, હાથમાં એક જીંચો નિશાળી લાલો. સામાનમાં એક મોગી. એ બાવાજ.

અને હું? કોરા એ હાય. સમાનમાં, કચિપારમાં એક સાહચ. દેખતું કે આંધળું એ તો એ જાણે.

માસ આસો અને આકારો તેરસનો ચંદ્રમા. સૂરજ ડૂબે. આડધડ અમે ભિતરતા, ધપતા ચાલ્યા જ ગયા. આકારો હજી સંધ્યાનો પ્રકાર ચમકતો હતો. અહીં ઘેરી વનરાણમાં અંધારું દોડતું થઈ ગયું હતું.

સાધુજી કહે: જરા ભેસીએ. હું કિયાકર્મ કરી લઉં.

મેં કહ્યું: શું કિયા અને શું કર્મ?

સાધુજી કહે: એ તો જીવન છે. કડવા અદીણમાં રવાન શો? એમ કોને પૂછો છો? એના બંધાણીને? એની મજા કેવી એમ એને પૂછો. અદીણની કડવાશ એ તો એની મીઠાશ છે. કિયાકર્મ એ જ અમારું જીવન છે. યુગનમાં મજા છે? તો એક લીલાવને ચૂમી લે. ના, મજા છે વાતસલ્યની. વાતસલ્ય અતુભવવાનું સાધન યુગન અને છે. એક બહાતું બને છે. અમારા કિયાકર્મ પોતે કંઈ જ નથી. નાસ્તિકને મન એ કેવળ કાળજોષ છે જેમ વિરાગી ને મન યુગન.

સાધુજી એક પથ્થર પર આજન જમાવીને બેઠા. મારે તો જોવાનું જ હતું. -એમાં જ અંધારાના ઝાળા આકારો અડયા. ભેતભેતમાં ગ્રાંહીએ એને પોતામાં ઝાળાળી લીધા અને એ ધૂંધળી બની. ત્યારે બાવાજી કહે: હવે ભેસીએ અહીં જ.

અમે જામ્યા. વાતો પર વાતો ઊખળી અને તેમાંથી બાવાજીની બાળજીવનની એ કથા આરંભાઈ. એ કથા પૂરી કહેવા જતાં એક નવલકથા બની જાય. મારે એમાં કલમ નથી જોળવી. મારે કહેવી છે માણેલી એક મીઠાશ. એ મીઠાશ છે, મારે હું

લખી શકું છું. મારી કલમ નવલકથાની શાહીમાં ભીંજાતી નથી.

કિશોર ગાળગામ પકડાઈ ગયા છે વર્ષોની વિન્નેગણ મા વાતસત્યની લોખંડી બાથમાં ભીડી લઈને જાણે કે એને સહારે ખડી છે. આંધળી આંખે માતૃત્વ નિરખે છે એનાં પુત્રપ્રેમને.

ફોનદાર વેગણે પમસે આરોપીની કાટડી બણી નેઈ રહી છે ત્યાં બાળગાવાજના યુરુ પરાયા છે.

આ કથા ટૂંકાવી દઈ. મારે કહેવું છે તે બીજું છે. આવાં તો અનેક ચરિત્રો મારી જીવનવાત્રામાં અનેક રંગી પોતાની કહાણીઓ કહી ગયા છે.

શુરુછ ઉપર ફોનદારની ગાળો અને ધમધાઓ વરસીને રહી ગઈ. સોદીઓ વરસવાની ખાડી રહી. બાળગાવાજને નેના માખાપ સાથે ઉતારે લઈ ગયા.

ખાણું બંધ, પીણું બંધ, બોલણું બંધ, લાંબણું બંધ ને જાણું બંધ. બાળગાવાજે સત્યાગ્રહ આદર્યો.

કહે છે: મને મારી નાખો, મને યજ્ઞાએ ચડાવો તો પ્રસન્ન પણ મારા યુરુજને છોડો. એ ન છૂટે ત્યાં સુધી આ હાં તૂટવાની નથી.

બીજા દિવસના સવારમાં જ ફોનદારે યુરુજને છોડી દીધા. હજી કેસ કાચો હતો ફોનદારની સત્તાની વાત હતી.

હા, ધરડાં માખાપ જીવનનો અલભ્ય લહાવો, કુંભસ્નાન માણવા ગયેલાં. અચાનક યુરુજેલા બટકાઈ ગયા. ડેસાએ દીકરાને પરખી લીધા.

લઈ ગયા ઘેર. માખાપને આનંદની અવધિ નથી. દીકરાને પરજીવવાનાં ધડિયાં લગ્ન લેવાયાં. ધામધૂમ મગી રહી. જાન આલી. કન્યાને ગામ પહોંચી. સ્વાગતનાં વાળાં વાગી ગયાં.

માંડવે જવાની ધડી આવી ત્યારે વરરાજ જડના નથી. ધરેધર ને આણું ગામ ફેંદી વળ્યા. વરરાજ પલાયન.

પછી જે કરુણ પ્રસંગ બને છે તે બાવાજના માનસને એક કસોટીમાં મૂકી દે છે. ન્યાય, નીતિ

અને સત્ય એ ત્રણે મળીને સદાચારનું બંધારણુ થો છે. એ ત્રણેનો સહારો તપના બળે બાવાજને મળે છે અને એક નિરાકરણુ મળી રહે છે.

વરરાજ ગુમ થયા કે કન્યાએ સત્યાગ્રહ માંડ્યો. સદેવંત સારળીઆનો ક્રોધ બવ જીવતો થયો. બાઈ જન્મેજન્મની સંગિની તીકળી. 'જેને મનથી માન્યો એ જ મારો પતિ. એ ન મળે તો મારે જીવવું નથી.' અગોષ પહાડી કન્યાએ અનસન આદર્યું. એમાં જ એણે દેહ છોડ્યો.

બાવાજ કહે છે: આ વાત સાંભરે છે અને એક જણેજાડી વ્યાપી જાય છે. પણ હવે હું તરત જ આનંદ અનુભવું છું. એ કન્યાના મૃત્યુ પછી તરત જ મને ક્રોધ અકળાતી રહ્યું હતું. ન સમજાય એવી યુગભામણુ થતી. ન સંભળાય એવા મૂંગા બોલ જાણે મને ડરાવી જતા. ધીમેધીમે એ બધું પ્રત્યક્ષ થવા લાગ્યું.

નાસી છૂટ્યા પછી બાવાજને એક વરસ બાદ હરિદ્વારના ગંગાકિનારે શુરુછ મળી ગયા હતા. બોવાજની દશા દયનીય હતી. શરીર ગળણું હતું. લીંપ ભીડી ગઈ હતી. આંખ ધેરાતી કે જાણે ધૂંધટ તાણિને અંતરિક્ષમાં ક્રોધ જાઈ એને બેલાવતી દેખાય છે. બાવાજ નેઈ રહે છે. સ્વપ્ન છે, સાચું છે કે ક્રોધ કલ્પના છે, એનો કશો નિર્ણય યદ્ય શકતો નહિ. પ્રથમ સૌમ્ય વદન ઉપરથી ધૂંધટ લટતો. હસતો માંદ અણસારો કરીને બોલાવે છે: આવ. ધીરેધીરે સૌમ્યતા ઓમળીને ઉમ્મતાનું રૂપ લે છે. એ વધનાં વધનાં ક્રોધ ડાકિની શું રૂપ બળંકર કિંકિયારી કરીને અસોપ થાય છે. બાવાજ કાં બુમાન બને છે, કા ચીસ પાડીને નાસે છે.

યુરુદેવે આ જાણ્યું ત્યારે એમને આધ્યાત્મિક કલેશ જાણ્યો. એવું નિવારણુ ક્યાં મળે? આ રથૂળ હાડમાંસના દેહમાં ક્રોધ અગમ્ય જીવન રમી રહ્યું છે. એવું દર્શન, એવું રહસ્ય, એનો બોધ, એવું તત્ત્વ સમજવા માટે જ જે બાવા બુન્યા છે, ત્યાગી થયા છે, એવા શુરુદેવને એકાની પીડા અને એક

ગૃહ પ્રત્નના ઉકેલનો રસાનંદ એક સાથે અનુભવવાં પડે છે. ઉપાય, સલાહ અનેક મળે છે અજમાયે બન્ય છે. કાર્થ ઉપાય કાર્યસાધક નથી બનતો કોઇ સલાહ ઉપયોગી નથી બનતી.

એક સાધુએ સલાહ આપી કે જ્વાલામુખીના સ્થાનમાં જઈને રહે. ત્યાં કોઇને કોઇ મળી રહેશે. શાકત સંપ્રદાયનું એ અતિ પ્રાચીન સ્થાન છે. અનેક ઉચ્ચકોટિના સાધકો ત્યાં બન્યા છે.

ભૂતપ્રેત અને તેની સાધના ઇત્યાદિનું શાસ્ત્ર શાકતપંથ પાસે જ છે. ભૂત શું અને પ્રેત શું, એ વિષયને વૈજ્ઞાનિક રીતે શાકત શાસ્ત્રોએ છપ્પે છે. એની એક પરંતુ અનેક પ્રકારમાં સાધનાપદ્ધતિ રચી છે. જેનો પ્રચાર આજે જગતના એકેએક સંપ્રદાયમાં મળી આવે છે. એ એવી વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ છે કે ધર્મ નામનો કોઇ સંપ્રદાય એના વિના ટકી શકતો નથી. 'સાધના' એ શબ્દ જ શાકતશાસ્ત્રોનો છે. માળા ફેરવવાથી માંડીને નામરમરણ, સંચા કે નમાજ, પૂજાવિધિ કે ઉપાસના એ બધાં શાકત-શાસ્ત્રની શૌધ છે. આ વિષયમાં ઘણા પડિતો અને લોકો આશ્રય લેવાથી આજુ બજારીને ચમકી જાયે તો નવાઇ નહિ. પરંતુ આ મારો સંશોધનનો [Research] વિષય છે. એ સંબંધી મેં સંપૂર્ણ પ્રમાણે મેળવ્યાં છે.

ભૂતપ્રેત સંબંધી બધાં હોય તો શાકતમત વડે જ કંઈપણ બજારી કે અનુભવી શકાય છે. એ વિના ને કોઈ કહે તે બ્રમણા કે ગંધર્વાદિક. હમણાં હમણાં ભૂતપ્રેત સંબંધે અનેક કલ્પનાઓ જોડવા કરે છે. આજેના સાહિત્યમાં પણ આ વિષે ઘણું લખાયા કરે છે. એ બધાં નિરાકરણ તો જીજ્ઞંસુ રહે છે. કોઇ એનો તોડ કાઢી શકતું નથી. અને સંભવ

પણ નથી. શાકતશાસ્ત્રોમાં જ એનો તોડ અને નિર-પણ મળે છે. બીજે ક્યાંય નહિ. હોય તો કોઈ બતાવે.

બાવાજી જ્વાલાજી બન્યા છે, ત્યાં રહે છે. બાણ-અંગાને કિનારે આના અરક્ષિત પહોડો નજીક ચામુંડાનું સ્થાન છે. ત્યાં જવાની સલાહ મળે છે. ભૂતપ્રેતના નિવારણ માટે એ સ્થાન મહાન ગણાય છે. એટલું જ વિકટ છે. ભારતમાં જે મહા રમશાનો છે, એક ઉત્તમપત્રી મહાકાલેશ્વરનું વિહારસ્થાન ગણાતું રમશાન અને બીજું હિમાલયમાં આ ચામુંડાનું રમશાન.

બાવાજી ત્યાં બન્યા છે. વર્ષ ઉપરાંતનો સમય ત્યાં ગાળે છે. બાધા શરી બન્ય છે.

બાવાજી કહે: નેટલી એ બન્યંકર બાધા મેં અનુભવી હતી. તેથી ય વિશેષ આનંદકાયક એ બની ગઈ છે. મારા જીવનનો બધો એક મનોરથ સિદ્ધ થયો.

મારી ઉત્કંઠા ઊઠળી પડી. બધો કે અકળ રીતે મારી એ ચાત્રને માર્ગ મળી રહ્યો છે.

મેં કહ્યું: ચાલો બાવાજી! હું અને તમે જ્વાલાજી જઈએ.

બાવાજી કહે: મેં કહ્યું ને કે, મને પોલીસ પકડી બન્ય. હું ખૂની છું.

મેં કહ્યું: એ તો સમજાઈ ગયું.

ચાલો પશ્ચિમ કાંઠે ઢળી રહ્યો હતો. મારા નવા એક પ્રવાસનું પ્રભાવ ઊગી રહ્યું હતું.

જ્વાલાજી જવું; ચામુંડા જવું અને શાકત ઉપા-સનાનો અનુભવ કરવો. મેં દૃઢ નિર્ણય કર્યો.

[ક્રમશઃ]

સાભાર પ્રાપ્તિસ્વીકાર

નવી આવૃત્તિઓ

(ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય તરફથી)

૧ કુર્ણાવતી: [લે. 'ધૂમકેતુ': યોથી આશ્રિત: સામ્યાર રૂપિયા]

'ધૂમકેતુ'ની 'ઐશ્વર્ય' અને 'રાજસંન્યાસી' પછીની ચોથાક યુગની પ્રસંગબરપૂર નવલકથા.

ધણક દિવસથી વિનય મને કજા ન કરતો તો:
‘મારે ગામ એક વાર આવી નજો.’

વખન મળે નહિ, જવાનું ગતે નહિ.

પણ તે વરસે વૈશાખઘડિને મને ગાળો મળ્યો.

કહ્યું: ‘આલ રે વિનય, આલ તારે ત્યાં ઊપડીએ.’

કલકત્તાથી બહુ લાંબો પંથ નહોતો. તે જ
હઠાડે અમે બે ભાઈબંધો રવાના થઈ ગયા.

કેરીના દહાડા! પણ નવઘંતી વાત એ હતી
કે વિનયના ગામમાં આટઆટલા આંખા છતાં, એક
પણ આંખે કેરી નહોતી! નામનિશાન નહિ!

વિનયે કહ્યું: ‘અચ્ચો પામવા જેવું કશું નથી.
નહારા છોકરા કેરી પાકે તે પહેલાં જ બધી પાડી
પાડીને ખાઈ જાય છે.’

તે જ હઠાડે સાંજે અમે બે દોરત શાલવન
નિહાળી ફરના હતા, એવામાં જોયું તો ગામની
વચ્ચમાં એક બળેસા ઘરના આગણમાં એક નાન-
કડા આખા પર પુષ્કળ કેરીઓ લટકતી હતી!

એક ઢેકું જાયકી આંખા પર છૂટું મારવાની
ચેરવી કરું છું, ત્યાં તો ચપ્પ દહને વિનયે મારો
હાથ પકડી લીધો: ‘હં! હં! હં! હં! ઢેકું ન
મારોસ એ આંખાની કેરી કોઈ ખાતું નથી.’

પૂછ્યું: ‘કેમ?’

વિનયે કહ્યું: ‘બહુ લાંબી વાન છે. ઘેર જઈને
કઢીય.’

ઘેર ગયા બાદ એણે મને જે વિસ્તારે કહ્યું
તે આ—

x x x

મા ને દીકરી. એકલાં જ રહે. ત્રીજું કોઈ
નહિ.

મા પાછી હંમરની છે. દીકરી હશે તે વેળા
અદાર ઝાગણીસની. બને વિધવા!

પણ બંનેની કચકચ ચોવીસે કલાક ચાલ્યા જ
કરે. જાંપે જ નહિ. દીકરી રાતદહાડો બગડ બગડ
ક્યો કરે. માની સાથે ઝગડવાનાં બહાનાં શોખ્યાં

જ કરે; ને નવાઈની વાત એ કે, સારી પેટે ઝગડો
ક્યો પછી રડવા બેસે પેતે જતે જ!

મા કહે: ‘તું કંઈને કંઈ મખાંનર શોખ્યા
વિના રહેવાની નહિ. વાળ છૂટા મૂકી, આ બરખપોરે
બે કેડો તાણવા બેડી! અરે, આવ આવ, તારો
અંખોડો તો ગૂંથી દઉં.’

એમ કહી તેના વાળ ઝાળી અંખોડો ગૂંથી
આપવા ખાનર જ મા તેની નજીક જવા કરે, ત્યાં
તો દીકરી અગનઝાળ! કેમે કરી વાળે અડવા પ
ન દે. કહે: ‘ભા, ભા બહુ થયું. તને હવે...’

એટલે મૂકી. આંખમાં આંસુ જિભરાય.

પાલવ વડે આંખો લૂછતાં કહે: ‘રહે ત્યારે, રડ
બેડી બેડી’ કહી તે ધીમે ધીમે તે ખંડમાંથી સરકી
જાય. બહાર જઈ આવે ઘેર તેને ઘેર અધધડી
બેસે; વાતો કરવા જેવું કોઈક મળી જાય તો
કહે: ‘આવી જુવાનીમાં ને આપું રૂપલઈને વિધવા
થઈ પડી, મારાથી તો દીકરીના મોં સામું નમર
સરખી પણ નથી થતી ભૈ!’

પડોસણ બને તો આશ્વાસન આપે. કહે: ‘ફિર
ના કરો બહેન, એ તો બહુ સહેતાં સહેતાં સહે-
વાઈ જશે.’

પણ મા તો પોતાના અંતરની વાત કહેવાનું
ચાહુ રાખે. કહે: ‘પણ મને શું થાય છે બેટા, બંને
છ? થાય છે કે—એ વાતના જ વિચાર સુખીને
રાતહી જાળ્યા કરે છે. પણ કંઈ મારગ દેખાય
નહિ, એટલે પછી આમ ચીડિયાકાંતિયા કરે છે.
ક્યાં તો રડવા બેસે છે, કે પછી ઝગડવાનાં બહાનાં
શોધતી કરે છે.’

પડોસણ બાઈ મૂળી મૂળી. ગરબન દલાવી સંમ-
તિનો સર પૂરે છે.

સુખીની મા તેના નરક જોઈ રહી કહે: ‘બહુ
ય સમજું છું બહેન! પણ મા થઈને મારાથી ખાતું
બહુ.’

કહેતાં તેના હોઠ કંપી ઊડે છે, આંખોમાંથી
આંસુ દડે છે.

ને એ આંખના જળ કેમે કયાં ચંભે નહિ.
પાલવ વડે લૂછે, ને પાછા આંખોને ખૂણે ખૂણેથી
ઉભરાઈ ઊઠે !

પણ માનું એ રહન વિષાતાથી સહન ન થયું.
તે કંદનની પાળીમાં એક ફહાડો ગાળો પડી ગયો !
વિષાતાએ તે પાડ્યો કે સુખીએ પોતે જ પડાવ્યો,
શી ખજર ?

તે દિવસે બપોરે મા તે દીકરી બંને જમવા
બેઠેલાં. ખાત ખાતાં ખાતાં કટાંબે અવાજ થયો—
સુખીના મોંમાં કાંકરો આવ્યો ને તે ચવાઈ ગયો.
હાથમાંનો બીજો કેળિયો તેણે ફહાડ ફેટો બાણમાં
ઝીંક્યો ને બોલી બીડી : 'હવે તો તારાથી તોખા
પરમેસર, બા ! કેમ, ચોખા ઝોરતાં પ્રેલમાં વીણી
જમવાનું ચ ના બન્યું તારાથી ?'

મા બોલી : 'ચોખા તે હું કેટલાક વીણું, બેટા ?
ખાતમાં એમ કંદીમદો કાંકરી બે કાંકરી તો
આવવાની જ. તેથી કંઈ તારી માથેકે કોઈ આમ
છરિયું ન કરે. જમી લે.'

પણ દીકરી તો 'જમવાનું' માંડી વાળી બેસી
રહી. તે જોઈ માને હવે ખરેખર જ ગુસ્સો આવ્યો.
બોલી : 'તારા તે આવ્યા કેવો સાવ દુરવાસા સભાવ
થઈ ગયો, સુખી ! આગળ તો એવો કંઈ થે નહોતો !'

સુખીએ મોઢું ચડાવ્યું :
તે ન જોતાં મા ફરીથી બોલી : 'તે એવી મોટી
નજાજમદો હોય તો કાલથી ચોખા છું તારે જાતે
જ વીણી લેજે બા !'

'તેમ જ ફરીશ.' કહી ચાળી હડસેલી 'સુખી
બીડી બીડી થઈ ગઈ.

સત્યાનાથ ! વિષના જાઈ ! ફરજિયાત એકટાણું.
ખીંછ પાળી જમાવ નહિ. માએ પટ છત્તે ડાળો
હાથ લંબાવી તેનો પાલવ પકડ્યો ને બોલી બીડી :
'એસ મારી બહેન કરું' એસ તો, જમી લે. કોષ્ટએ
દીડું નથી. એટલે કરી દોષ નથી. ખાઈ લે, એસ.'

પણ સુખીએ તો આંખકો મારી પાલવ છોડાવી
લીધો. બોલી : 'ના, હવે તો નહિ જ ખાવાની.'

'અરે, પણ આંખો ફહાડો ફવે જમવાનું નહિ,
અભાગણી ! નાહક શુંબે મરશે !'

'મરું તો તો મંગા નાહાં. મરું મોતે આવતું
જ નથી તો !'

'તો મર છું' તારે ત્યારે જ મને કંઈ જ ન પ
વળશે.'

બપડ ફફડ કરતી, ગમે તેમ બોલતી બકતી સુખી
હાથ લોવા ચાલી ગઈ.

ને પછી નવ માસ ભાર ઝીંકનારી મા પણ
કેમ જમતીંતી ? ચાળી સરકાવી ફફ મા પણ બીબી
થઈ ગઈ.

પાછલે બપોરે આવેલી તળાવડીમાં હાથ-મેં
લોઈ પાછી આવી સુખી જુએ છે તો ભરી ચાળીએ
એમની એમ પડી છે, ને ઘડામાંના પાણીથી વંડીમાં
હાથ-મેં લોઈ મા ધર બહાર કયાંક ચાલી ગઈ છે.

મા તે દિવસે આંખો ફહાડો આને ત્યાં તેને ત્યાં
રડી રડીને પરેશાન થઈ. 'નારે મા, મૂક એ દીકરી
રહેતી એ ઘરમાં, હું તો મારે બીજો કયાંક ભાગી
જવાની. ઉપાય નથી.'

પડોસણુ બાઈઓમાંથી કોષ્ટક દિલાસો દે છે.
કોષ્ટક વળી એમ કહે છે : 'શું સમજાવ લે ? તમારા
મા-દીકરીના ટંટામાં અમને તો કરી ગમ જ નથી
પડતી !'

મા તે ઘેરથી બીડીને બીજો ઘેર 'જઈ' બેસે છે.
ત્યાં પણ એ જ ડુકન, તે એ જ એકની એક વાત.
'હવે હું એ ઘરમાં પગ મૂકવાની નથી. જોઈ' છું,
મનુ જોળવા તીકજે થ કે નહિ !'

આ પ્રમાણે આ ઘર પેલું ઘર ફરતાં ફરતાં
સાંજ પડી જવા આતી. રોજ બરાબર આ જ
વખતે તે તળાવમાંથી એક ઘડો પીવાનું પાણી લઈ
આતતી. મહોલ્લાની બધી બાઈઓ ઘડો કાપમાં
લઈ પાણી ભરવા તળાવે જતી હતી. કરાલીની મા,
બોલી : 'ચાલને ત્યારે, આજે મારે ત્યાંથી એક ઘડો
લાઈને ભરી લઈ બા.'

સુખીની મા બોલી : 'નારે બાઈ, ના. આજે
તો જવું જ નથી. એને જરા વીતવા તો દો.'

વીનાડવા-મન્ન ચખાડવા એ બેસી તો રહી ખરી. પણ જોતજોતામાં અધારાં ચોમેર ભીનરવા લાગ્યા, ઘેરેઘેર દીવા સળગ્યા. તોય સુખી તો તેને તેડવા ન જ આવી !

માનું હૈયું-ધરથી આથે એમ ફેટલોક વખત શાંત રહી શકે ? કદાચ હજુય તુલસીકપારે દીવા દેખ-ડાખે નહિ હોય....કદાચ હવે તો પોતાનું કાનસ ચેનારી લઈરામાયણ વાંચવા પણ બેસી ગઈ હશે... પણ પોતાની મા હવે છે કે મરે છે તે જાણવાની એની જલારાતનેય કંઈ પડી નથી !

એક સાંકડી ગલીને છેક નાકે એકાંત જેવા ભાગમાં તેમનું એ નાનકડું મટાડિયુ ઘર હતું-વાડો મૂકી ચોમેર માટીની વડીથી ઘેરાયેલું. મોટા ઝાપો વટાવનાં જ ડામે દાથે વાડા ને એક પડખે એક જલુ જ જતા આંખો હતો-અસંખ્ય ડાળીઓ વિસ્તારી તેણે સમગ્ર ધ્યાનકે જાણે અધકારમય બનાવી મૂક્યું હતું ! છતાં ઘરમાં દીવા જલગો હોય તો તો બહારથી તેની ખગર પડી જાય ખરી પણ, રોશનીની વાત તો બાજુએ, સુખીની મા ઝાપો ખોલી ઘરમા અંદર દાખલ થવા જાય છે તો ઝાપો જ અંદરથી જાય !

જૂમ મારી : 'સુખી, સુખી' બોલ જારણાં ! જુઓ તો ખગ આ છોડીનું તોફાન ! કેમ ભાઈ, અંદર ન આવવા દેવાનું કંઈ કારણ ?

પણ ભીનરથી સુખીએ કશો જ પડખો પાડ્યો નહિ. કશો સણસારોય થયો નહિ, ને જારણાં પણ પ્રુડ્યાં નહિ !

પાસે જ તારાપદનું ઘર હતું. તારાપદ તરે જ ડોહારમાં ગાય બેસ વાહડને ખાજુ નાંખી ઘરમાં આવી બેઠેલા, એવામાં સુખીની મા આવીને બોલી. 'આતને બાધવા મારી સાથે, નગ સારી પેટ પેલી સુખીને ધમકાવને ભાઈ ! ઝાપે સાંકળ મારી અંદર બરાઈ બેઠી છે, તે મને દાખન પણ થવા નથી દેતી !'

તારાપદ હસીને બોલ્યો : 'ટાટો થયો લાગે છે !' એમ કહી કાનસ લઈ બહાર નીકળ્યો. ઝાપો બહાર

રથી, બેરથી ધમધમાયો ને જૂમ મારી : 'બોલ કું છ સુખી ! બોલ નહિ તો ખાર વગાડી ઘરશ તારા, દો !' તોય ઝાપો ન ખુલ્યો.

કાનસ નીચે મૂકી દઈ તારાપદ ઘણો 'તમે બોનાં રહો તો માસી, કું દીવાલ ફેદી અંદર જાય ઝાપો ખોલી દઈ છું.'

દીંગણી સરખા મટીની દીવાલ ફેદી જતાં કંઈ ખાસ બાર પડ્યો નહિ.

પણ ઝાપ દઈને પેલી બાજુ પડતાં જ સંધ્યાના ઝાંખા અંધારામાં કંઈક જોતાં, આખા તળેથી જ તેણે અચાનક આંત વિદૂત સાદે ચીસ પાડી : 'માસી ! માસી !'

જહારુથી સુખીની મા બોલી : 'શું છે બાપા !' પણ જવાબ દેવાની કુરસદ તેને નહોતી. ધડીમ દઈને ઝાપો ખોલી નાંખ્યો, ને તારાપદ કૂચતો કૂચતો બહાર આવ્યો. ઝડઝડ કાનસ બેંચથી લઈ આંખા તરફ દોડીને જુએ છે તો સત્યાનારા !

સુખીની મા તો ગુગળાતે ગમે કારખી ચીમ પાડી ત્યાં જ પછડાટ ખાતી મડી !

અને ડધાયેલો, અવાચક જેવો બની ગયેલો તારાપદ ! તેણે કાનસ બેંચ કરી નેણું તો આંખાની એક નડી ડાળી પર જાડું દોરકું લટકાવી સુખીએ આપવાત કયો છે. પણ નીચે કાંઈતો વણતરથી ખાટલો બિંધો પડ્યો હતો ! સરીરનો પ્રેમો રહ્યો રમ જાણે દૂધ અળતો લોળ્યા સમે, પીક પર ખીટ કિયાળા ભરભર વાળ-પણ અંદરે જોના સુખી જ છે એ જોગખ પડે તેમ નથી. થોડીક જલ બહાર લટકી પડી છે, આંખો ફરી ગયેલી છે. સરીર પરના કપડાં, અસ્તવ્યસ્ત દશામાં નીચે જમીન પર ખૂવો પડેલાં છે. અભાગણીએ મરનાં 'પૂવે', બગી જવાની કંઈક મથામણ કરેલી કે નહિ, તેમ કોણ જાણે ?

ખસ ! ખગર સાંભળી ગામ તો જાણે ધીજી ન થયું !

ગામડા ગામમાં કંઈ આપઘાતનો ખનાવ વારિ-
યારે અને નહિ. પાંચ-દશ વરસે કોષ્ટક ગમે દેવ-
વશાત્ અથવા તો વળી કંઈક અકસ્માતને લીધે
આવી દુર્ઘટના અને તો અને.

હવે રાખ પરત્વે શું કર્યું, તે જાણત ગામલોક
ફિકરમાં પડી ગયા. તેમનાં સમાવહાણાં ક્યાંય કોઈ
છે કે નહિ તેનીય ખબર નહિ. સુખીની મા તો
પછડાટ ખાઈને જમીન પર જ પડે છે તે પડી
છે-હજી જાનમાં નથી આવી.

શિવમંદિરની પાસે રરતા પર જ, રાત્રે પંચ
બેઠું. અનેક જાતની ચર્ચાઓમાં પછી એમ હતું
કે, કોણ જાણે જાઈ, આપઘાતનું મડકું તે સમયને
લઈ જઈ ખાળી તો આવીએ; પણ પછી કોઈવળી
પોલીસમાં ખરી મોટી ખબર આપે કે એ કંઈ
આપઘાત નહોતો, કોષ્ટક તેને મારી નાખીને આ
રીતે ટાંચી દીધેલી...ત્યારે !...તેના કરતાં પહેલેથી
જ થાણે ખબર આપેલી સારી.

ગામથી મળુ કોશ ફર થાણું હતું. પણ સુખીનું
જાગ્ય ત્યાંય નહયું, ચોકિયાતે આવી ખબર આપી
કે કારોગા સાહેબ તો રજા પર ઘેર ગયા છે, ને
જમાદાર સાહેબ પધારથી કાલે સવારે. બોલતાં તો કે,
‘જીઆ રહેજો, ખતાવું છું તમને મળ—કસો ખાઈને
આપઘાત કરવાનું તમારું અવળું કોઈ છે !’

ગામલોકો તો હેજક ખાઈ ગયા.

કુચ બટચાળ હાલે : ‘જેમ, નહોતો પહેલેથી જ
કહેતો, કાલો ! કે પોલીસમાં ખબર આપીને કામ નથી.
ફસાવ્યા ને !’

લોકનાથ હાંત કચેકચાવતો બોલ્યો : ‘અરે, વાન
લાવ્યો છે મેટમ ?—ને પછી શું થતે ? પછીની જોદા-
ટણીને કોણ જવાબ દેતે ?’

કુચ બોલ્યો : ‘જોદાટણી વળી શાની ?’

હરિપદ તેને સમજ પાડતાં બોલ્યો : ‘કોઈ એમ
કહી મારતે, કે ના. એ કંઈ ફસો ખાઈને મરી
નહોતી, પણ દહાડો છતાં કુચ બટચાળ સાથે ટટો
તોફાન વગેરે થયેલું કેની, તે—’

કુચ બટચાળ બહેરામ સા હતા. કાન મુઠકાલ
હતા, એટલે આ પછીનો ભાગ તે કંઈ સાંભળી ન
શકે. પણ હરિપદને મોઢે પોતાનું નામ સાંભળતાં
જ ફટી પડ્યો : ‘ખબરદાર, હરિપદ, કહી દઈ છું
તને, જુદી વાતો ન કર. મારી સાથે કંઈ થે ટટો
તોફાન થયાં નથી વળી !’

બધા મંદ મંદ હસવા લાગ્યા. ને હરિપદ સાથે
કપાઝી થઈ જવાનો જ મામલો થઈ પડ્યો. મક્કા
કબે બટચાળને હડો કર્યો. પણ—

ખીજે દી સવારે ય થાણેથી જમાદાર સાહેબ
આવ્યા નહિ !

ગામમાં માણસ મર્યું છે. મડકું વારી થયું છે,
ને તે ય પાણું આપઘાતનું શય ! જેમને ત્યાં દેવ-
દેવીની મોટી સેવા, નિત્ય કરવી જ પડે એવી, તે
બધા તો એકદમ અજાણ ગયા, મડકું ધરમાંથી
બહાર નીકળે નહિ, પડયું રહ્યું હોય, ત્યાં સુધી દેવ-
દેવીની પૂજા થાય નહિ ને પૂજના નીમવાળાથી તો,
તે ક્યાં વિના પાણી સરખું પીવાય નહિ !

લોકનાથને ત્યાં શાલિગ્રામજીને રોજ ભોગ
ધરાતો. સવારે જીડીને પ્રાચિત સરાવણું કરાવવા
ગામતરે ગયેલો, લગભગ બપોરે બારેક વાગે બધા-
બધા પાછા ફરી તેણે સાંભળ્યું કે નવી આવી પોલીસ
કે નથી થઈ લાશની વ્યવસ્થા—બહુ જેમનું તેમ
પડયું છે ! જેઓ લાશ જોવા ગયેલા, તે સૌને
સુખીની મા ઠેક સવારથી હાથે પગે ભાગી રડીકર્યા
લાશ ખસેડી જવા કાકલડી કરતી, પણ કોષ્ટકે
સાંભળ્યું નહિ !

લોકનાથનો તો તરસે જાણે થય જવા ખેરેલો.
મળું શું મળાવું હતું, ધારેલું કે ઘેર પહોંચી શાલિ-
ગ્રામની પૂજા કરીને પેટભર પાણી પી લઈશ. પણ
તે ખની ન શક્યું, એટલે પગ ઠેકતો ઠેકતો ખમ-
ડતા ફકડતા બહાર નીકળ્યો.

સાજબ દોષ્ટી દીવેલા સુખીના મૃતદેહની જાણે
જોઈ કરવી હોય તેમ તેની મા આંખો તળે એકલી
ચપચપ બેસી રહેલી છે. આંખનું જળ સુકાઈ ગયું

છે. ડાચુ બેસી ગયું છે, સુકાઈ ગયું છે—રડી રડીને પરેશાન થઈ ગયેલી છે !

ગ્રાંપા બહારથી લોકનાથ ચીતકારી બિહો : 'કહું છું અહીં હાકરુણ. દીકરી તો તારી સાન કુળ ઉત્તળાતી જનલે મરી, પણ એ હરામખંડરી સાથે અમારે પણ શું મરવાનું છે ? લારા બહાર નીકળ્યા સિવાય તો દેવને બોગ ક્યાંથી મળે ?'

હીચુ ! નેમ નજર કરનાં જ માની લખી આંખોમાથી ય દડદડ આંસુ ટપકવા લાગ્યાં. કશું ય બોલી ન શકી, ગળું સુકાઈને લક્કડ થઈ ગયેલું હતું !

લોકનાથને થયું કે ડોસી હવે કઢાય પોતાને જ શય બિંચકી જવાની કાકડુદી કરી પડશે. ગુસ્સાના ઘેનમાં અહીં આવનાં પૂર્વે એ વિચાર તેને આવેલો નહિ, પણ હવે તે આવતાં જ, તત્ક્ષણ જળડતો ફેડતો ત્યાંથી ચાલતો થઈ ગયો !

જમાદારસાગ પધાયાં ખારસા સાંજને પડોરે, લોહો તેની પાછળ ટોળીએ જમાવતા સુખીના ધર તરફ દોડ્યા.

પણ ત્યાં જઈને જુએ છે તો આંખા તળે નથી સુખીના દેહ કે નથી તેની માડી પણ !

અરે ! ક્યાં ગયાં હશે ?

હલકી વરણુના કોણક છોકરાએ આંગળી ચીંધીને ફરતું એક તળાવ બતારી કહ્યું કે : 'એ... પકલે' બાઈને ત્યાં બેઠેલી જોઈ.

પણ કઈ વેળાએ ગાઈ તે સ્વયં આલી મધ તેની કોઈને કશી બાજ ન હતી. લોકનાથ આશ્ચર્ય ગયા પછી સુખીની માએ, સાવ લાચાર બની મૃત-દેહને ખમે નાખી લઈ જવાની મધામણ કરેલી. પણ આટલું બારે શય તેનાથી ખાધે ચઢાવી જ ન રોકાયું. ત્યારે તેણે સુખીનું ગાયું બે હાથે પકડ્યું અને ગમે તે રીતે તાણતી ધસડતી બહાર ગઈ ને એ જ રીતે ધીમેધીમે કરતી ફરતે પેલે તળાવે લઈ જઈ નાખ્યું. હજુ ય વધુ દૂર લઈ જાન, પણ તળાવની ચોમેર મખન કાંકરા ને પથરાની કપટી પડેલાં. સુખીના રૂપાળા, અજાણ્યકન ચરણ રરનાની

ધૂળમાં રમેળાઈ ગઈ થઈ ગયા, અને મ. જેવી મા, એ સખત કાંકરાળા પથરાળા માર્ગ પર પોતાની દીકરીને તાણતી ધસડતી વધુ લઈ પછુ જાય કષ રીતે ! એટલે તે ત્યાં જ મૂકી મૂકી બેસી રહી !

જમાદાર સાહેબે ધારેલું કંઈક, ને આવીને દીકું એથી સાત બિલડું જ ! તેમણે તો ધારેલું કે પૈસા-દાર ધરની વિધવા દીકરી છે, આપધાત કયો છે, ધરિપતાએ ચીરવા લઈ જવાનું કહી થોડાં ધાકધમકા આપીશું એટલે કંઈક નીકળી આવશે. સાહેબની સ્ત્રીને છેલ્લા દહાડા જતા હતા. ધરે આ મહિને સારી જેવી રકમ મોકલવાની ખાસ જરૂર હતી. સમગ્ર માર્ગે તેઓ એ જ વિચાર કરતા કરતા આવેલા હતા—આપધાન થયો છે, એટલે તેમાંથી સારી પેટે નાણું કઢાવી ઘેર મોકલી સકારી, અને એ નાણું વડે પોતાના સંતાનને જન્મોત્સવ ઉજવાશે ! તે તેમ તો તેમ. પોલીસનો ધણો કચેરા ને એવી બાજ-તમાં વધારે નાણુકારી રાખવી એ કંઈ પાસવે આવે નહિ !

પણ સાહેબનું કુભોગ્ય કે સદ્બોધ્ય તે તો શી ખગર !—કશું ય પામ્યા વિના પાછા જવું પડ્યું. મૃતદેહનો સરેકાર કરી નાખવાનો હુકમ તેઓ આપી ગયા !

શિયાળાની રાત. લાસને જલાવી દીધા પછી નાહવું તો પડે જ. વળી રવેલા મુજબ રાત્રે ઘેર પણ ના અવાલ-રમશાનમાં જ રાત ગાળવી પડે. એટલે ડાહ્ય તરીકે જના મોઈ ધરમાથી સહેજે નીકળે જ નહિ.

અંતુડો ખમે નાખી લોકનાથ આવી પહોંચ્યો. કુટુંબ બટયાજ દૂરી બીચો : 'ખાસ, મોઈની ય જરૂર નથી. એક સોજની મળે તો હું' એકલો જ અગ્નિસરેકાર પતાવી દઈ તેમ છું.'

લોકનાથ ડોડી ધુણાવતો બોલ્યો : 'હાહુ ! મેં બટુ વિચારી જોયું. એમ બાળા દીધે નહિ આવે.' ગધા તેના મોં સાથું ટગર ટગર જોઈ રહ્યા—

એ કહેવા શું માગે છે તે માટે ઇતેબર જની ગયા. કંઈ રસ્તો નીકળે છે, કામ ટળે છે !... સિયાળાની રાત છે...

લોકનાથ બોલ્યો: 'એક તો ગળે ફાંસો, વધુમાં વાસી મડકું, અંગપ્રાપચ્ચિન ક્યાં વિના એને આગ મૂકી સકારો નહિ. અને સુખાગ્નિ ક્યાં સિવાય બાળા નાખવામાં તો ખારે દોષ છે. તે ઉપરાંત જે બેચક્રી જશે, તેમણે ય પ્રાયશ્ચિત કરવું પડવાનું.'

કોઈક બોલી બેઠકું: 'ત્યારે લો ભાઈ, એવી કશી જરૂર નથી બાપા!'

જુદન પોતાની મા સાથે કચકચ કરીને ખભે અંશુલો નાખી મહા ઉત્સાહે આવીને બેઠેલો હતો. લોકનાથનું કહેવું કાને પડતાં તેની માએ બારણા-માંથી જ ખૂમ મારી: 'આરે અલ્યા ભુવનિયા! ત્યારે તો ચાલ્યો આવ 'બેટા! સાંભળ્યું ને તં?'

લોકનાથે કહ્યું: 'શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે: ગરજન્યુ વૃક્ષસાખ્યાં ત્રિસંધ્યાં કાલે યદિ યુતિકાયાં પ્રૌત્થિ-તચ અગ્નિક્રિયા નૈવ ચ નૈવ ચ—એ પછી પણ કોઈને જવું હોય તો બસે પધારો. આપણા રામને કશો વાંધો નથી. પણ મારાં અભિપ્રાયે તો ગામ-માંથી કોઈ જે કોળી ફુગળા બોલાવી તેમની માર-ફતે જલાવી દેવાનું જ ઉચિત છે.'

એવે સમયે એક વિકટ ચીસ સંભળાતાં બધા ચમકી બેઠા. ગામની બહાર કોઈકની ચીસ પડી હતી! અવાજ તો નારીકંઠ જેવો લાગ્યો!

અચાનક સાંભડું કે સુખીના સખને સાચવતી તેની મા તળાવની પાછે ઘેર અંધારામાં એકલી એકલી. મૂચી મૂચી બેઠેલી છે! અવાજ તેનો જ!

મુઠ્ઠો કંઈ બહાર ફેંકી દુધ બટચાળના સમજવામાં ન આવ્યો, એટલે તે તો ગોં વકારી સૌની સાથે ટગર ટગર ભેતો પૂછવા લાગ્યો: 'શું છે?'

કોઈક ખૂબ મોટે ઘોંટે તેને સમજ પાડી: 'સુખીની મા ચીસો પાડે છે.'

ને એ બહેરા, એકિયા માણસના દિલમાં ક્યાંથી શી ચોટ વાગી તે તો કોને ખબર, પણ સૌથી

પહેલો તે બીંને બેઠો થઈ ગયો ને કોઈને કશું ન કહેતાં કરતાં એકલો જ તે દિશા તરફ બેપડી ગયો.

ચોટીક વારે દેખાદેખીથી ધોળા ય દશ-વાર જુવા-નિયા એકેક કાનસ હાથમાં લઇ ત્યાં ગયા ને જુએ છે તો તળાવની પાછથી ચોટક દૂર એક મેદાન પર ફુટુ બટચાળ બેઠો બેઠો દાંડી રહ્યો છે, અને તેના ચરણો પાસે સુખીનો મૃતદેહ અધનગ્ન અવસ્થામાં પડેલો છે!

— મામલો છે શો?

ફુટુ બટચાળે કહ્યું:

'સિયાળાનું પારખું રાણું જ આવેલું ને જે હતા મોટા મોટા ચિત્તા! બાપ રે બાપ! માળા છોડે ચાના? આ ભો ને, પગના ભાગમાંથી ચૂંચું છે તે!'

જુએ છે તો સુખીના ડાળા પગના આંગળા હતા જ નહિ જાણે! તે સિવાય આખે શરીરે કંતકેત હતા તે જુદા!

તે વેળા ય મા તો ચોડે દૂર કોબી પોતાનું વજ્ર સારી પેઠે ડીલે લપેટી રહી હતી. કેમ કે પહેલ-વહેલી એની સાથે જ ખેંચાખેંચી ચાલી હતી. અને જ ગલી જનવરોના મોંમાંથી કન્યાના મૃતદેહ અચા-વવા જતાં તેનું લગકું કેટલેય કેકાણેથી ફાટી ગયું હતું!

લોકનાથ પણ ત્યાં જ બેઠેલો હતો. તે બોલ્યો: 'ત્યારે હવે એમ જ કરો. ફુટુ તો અડધી પડ્યો જ છે. તો એ જ રમવાન જાય, બે-પાંચ ફલકી વરજુના માણસને સાથે લઈ જાય, ને મારી પેઠે ફાટી આવે. આમ મૂકવાની ક્રિયા કરવાની જ નથી તો પછી ફાટી દીધા વિના ખોળે મારગ નથી. પણ બે, સાંભળ બટચાળ! સિવાય ફેરનાં બહાર કાઢીને તાણી જતા ન પામે, હોં!'

આખરે તેમ જ કયું.

ને માએ જરા મરખો વાંધા ય ન લીધો!

x x x

બે-ત્રણ દહાડા બાદ સૌની નજરે પડ્યું તો

ગ મનાં ફૂતરાંઓના સમુદાયમાં જાણે કેષક મહોત્સવનો વ્યાનદ વ્યાપી ગયેલો દેખાતો જેવાજેવી, જયકા-જયકા, મારામારી કરતાં તે બધાં ગામની ચોમેર દોડાદોડ કરી રહ્યાં છે ।

નિવારણ કહે : 'એંસા તળાવની પાસે સુખીનો હોય તેવો એકાદ હાથ લુપ્ત ફૂતરાં કરડાકરડી જેવા-જેવી કરતાં હતાં તે હું જોષ આપ્યો. બરેસો ના પડતો હોય તો જાતે જાતે જોષ આવો.'

તે પછી તો હાથ જ કેમ, ગામના છોકરાંના ટોળાએ એવી શોધ કરી કે સુખીની લાસ શિયાળવા વગેરેએ જમીનમાંથી જેવી કાઢી છે, અને હાથપગ હાડકાંદિ મોંમાં લઇ રમશાનમાંથી નીકળી ગામમાં ત્યાં-ત્યાં વેરતાં આવ્યાં છે !

ફૂતરું દેખ્યું કે નાનાં છોકરાં છોકરી ઘરમાંથી બહાર દોડી જાય છે—સુખીના હાડ જોવાને. પણ ઘેર પાછા આવે ત્યારે તેમને કોઇ દાખલ થવા નથી દેવું.

માઠી મારીએ 'હં હં' કરતી ચીતકારી બીડે છે : 'ખજરદાર, કહું છું ઘરમાં આવ્યા તો ! મડદાનાં હાડ સૂંધીને આવે છું મુઆ ! જા, તળાવડીમાં બોળી આવ તારું હાડું !'

કેટલાકને નાહવું પડે છે, કેટલાકને ફક્ત ચોટલી બોળ્યે ચાલે છે, કેટલાકને માથે છાંટા નાખી પાવન કમાય છે, તો કેટલાકને માથે ગંભીર છાંટી પ્રતિષ્ઠા કરતી પડે છે કે પોતે હવે કદી ય સુખીનાં હાડ જોવા જશે નહિ !

ગામનાં મેટિરાંઓની મંડળી જામે છે ત્યારે આ ચર્ચા નીકળે છે. કહે છે : 'સત્તાનાશ વળી ગયું. હવે ઘેરઘેર જૂતડાં પેંધા પડી નાચવાનાં !'

નિવારણ બોલ્યો : 'પેલા સાળા કુચ બટયાજને આટઆટલું જમીને કહેજું કે અથવા ! સારી પેંડે બીડે દાટને કે શિયાળ ફૂતરાં હેરાન ન કરે તે સાળો નામની જ માઠી ઉપર વાળીને ચાલી આવ્યો હશે, નહિ તો આવું શણે થવું છું ?'

કુચ બટયાજ કહે : 'આરે, મારા સમ ! કે છાતીપર ખાડો ખોદીને દાટલી. બરેસો ના પડે હોય તો ચાલ દેવઘરમાં કાંકારછતે હાથ અડાંડીને કહેવા તૈયાર છું'

પણ કોઇને બરેસો નથી પડતો. કહે છે : 'ગામમાં જૂતડાં બરાશે, ત્યારે સાળા તને ખરી ખજર પડશે. રાઈ રાઈ જેવા કુકડા કરી તને ય સુખીનો સોળાની જ બનાવી દઈશું !

બટયાજ જાપડો બહેરો હું, સાંભળી ન શક્યો એટલે ફડું, નહિ તો તરત જ ફાગદારી ખટશે બિલો ચર્મ જાત.

x x x

તે દિવસથી એવું થઇ ગયું કે સાંજ પડ્યા પછી કોઇ ઘર બહાર જ ના નીકળે. અકાળ સૂણની લાસનાં હાડકાં ગામમાં દેરદેર વિખરાઈ પડ્યાં હોય, ત્યારે તેનો પ્રિનાત્મા ગામમાં બેઠકે નહિ એવું અને જ કેમ ?

નવીન કહે : 'તમારા સમ, મેં કાલે સગી આંખે જોયું. સુખીના ઘરની પાસે થઇ સાંજ વેળા જતો હતો. તે વેળા આંખો ઝમાઝમ ઝમાઝમ હાંસી બીંધો' મારે ચરીરે તો કંપારી કંપારી આવી ગઈ, રામ રામ બોલતો નાસી છૂટ્યો. રામ રામ બોલ્યોં તેથી જ જૂતડાં અડી ચક્રમાં નહિ, પણ પાછળના તળાવમાં કોઈએ જૂતડાં માથે એવું લાગ્યું !'

કલ્પ આ સાંભળીને જ ગામના ગિરીશ ચૈઝી-દારે તો રાત વખતે એ મડોળા તરફ રાત મારવા જવાડું એક લેખે છોડી જ દીધું. નાનાં મોટાં જો-પુરુષ સૌ જૂતના બપથી સમસમી બિંધ્યાં. અધારામાં અચાનક ફૂતરું બલાડું દેખાતાં પણ લોકો ચમકીને ચિસાડી બેસતા !

સુખીની મા તો તે દિવસથી અંધારે અંધારે કર્મો કરતી ને જે આંખા પર શંકો પાછ દીકરી મરેલી તે જ આંખા તથે અડધી રાતે પણ મૂચી મૂચી બેસી રહેતી. કોઇ કંઈ પૂછે તો બોલતી : 'ક્યાં છે મા ? મને તો કશી ય (જૂતની) નિશાની દેખાતી નથી !' કહી તે રડી પડતી.

લોકોને વિશ્વાસ ન બેસતો. ધારતા કે ડાસી ખેતી વાત કરે છે.

તેથી એક દહાડો ખોપેરે મોલાવી લોકનાથે તેને કહ્યું: 'જરા સાંભળો. તમે તો નિરતે દહાડા ગુબારો છો, પણ આ બાળુ તમારી દીકરીના કબોતરને લીધે અમારે તો ગામમાં રહેવું સુક્રેલ થઈ પડ્યું છે. તેના કરતાં જુઓ બાપ, કુંડું ધમ્મો તો ગયાજી જઈને દીકરીનો પિંડ સારી આવે.'

ગામ છોડી બહાર જવાની ધમ્મો સુખીની માને લગારે ન હતી. પણ એક લેખે જોર જખરાઈથી જ, બધાએ મળી, મેષ્ટિગ્રાહીને તેને ગયા મોકલી. વિચારી એકલી એકલી, રડતી રડતી ચાલી નીકળી. દીકરીની બેઆખર થાય તે પણ એનાથી કેમ સહું જાય?—તે છતાં એકાદવાર પણ દીકરી નજરે પડે તો? એમ તે ધમ્મી રહી હતી. માતું હૈયું—જે દીકરી રિસાર્ધને ચૂસે થઈને ચાલી ગઈ હતી, તેને એકાદવાર પણ ભરી આંખે નિરખવા તલાખી રહ્યું હતું. સ્મશાનમાં જે યાત્રકપર સુખીને ફાટેલી, ત્યાં ખેડી બેઠી મા રડવા લાગી. વિચારું કે, ના, અથા નથી જ જવું. જૂત થઈને ય દીકરી એક વાર દેખા દે, તો હા...શ! ગયામાં પિંડ મૂકવાથી પછી તો એ આશા પણ ન જ રહે! સુખીની માએ વિચારું કે રાત આજે સ્મશાનમાં જ ગાળી કાઢવી. જૂત રૂપે ય દીકરી આવે તો તેને એકવાર પૂછવું કે અભાગણી, તું રિસાર્ધને કેમ ચાલી ગઈ?

સારી રાત મા એ અંધારામાં સ્મશાનમાં ખેસી રહી.

ખીજ બાળુ ગામલોકો બહુ, કે એ ગયા જ ગઈ છે!

x x x

એ દિવસ પછી ગામમાં પાછો ખળભળાટ થઈ ગયો.

થાણેથી પોલીસ આવેલ છે. ગામના થોડાક તરંગર વગદાર માણસોને થાણે લઈ જવાના છે.

શા સારુ, તે પૂછતાં જવાબ નથી દેતા. ફક્ત એટલું કહે છે કે કોઈ એક ચીજને જોળખી કાઢવાની છે.

પંચાતીનાં ભારા!

આ ગામ પર જ આટઆટલા જુલમ કેમ રે બાપા?

લોકનાથ કહે: 'જુઓ ત્યારે હવે, ભૂતનો ઉપદ્રવ કહે છે વળી કોને?' પછી કહે: 'ગયાથી સુખીની માને આવવા દો. તે આવતાં બેસી કે ગઈ જ આફત ટળી ગઈ છે.'

પણ ગામના લોકોએ થાણામાં જઈને શું દેખ્યું? લોકડાની પેટીમાં સફેદ વસ્ત્ર લીધેલી ફાઈક ચીજ. ઇન્સ્પેક્ટર બાણુ બોલ્યા: 'જુઓ તો. જોળખ પડે છે?' કહી તેણે આદર ખોલી નાખી. બેઠને બધા હસાઈ ગયા!

બધાએ બોયું 'તો રેલવેના પાટા પર કપાવલા એક દેહના કુકડા હતા!—પણ મોં હજુ ય જોળખાય તેવું હતું: સુખીની મા સિવાય કોણ હોય?

ત્યારથી સુખીનું એ ઘર એમનું એમ પડી રહ્યું છે. માણસે વસવું તો હર રહ્યું—સાંજના અંધારામાં એ રસ્તે થઈને કોઈ સફેદ જવું પણ નથી. જવું પડે તો હજુ મ શરીર સમસામી બેઠે છે. પહેલે વરસે ઘાસિયું છાપકું બેઠી ગયું, બીજે વરસે લાકડાં પણ ખસી ભાંગી પડ્યાં—આજકાલ તો હવે રહેલાં છે ફક્ત માટીનાં ચાર ભીનાં જ! જે આંખે સુખી મરેલી, તે હજુ એમનો એમ ભત્રો છે. વર્ષાનુર્યં તેનાં સૂઝાં પાંદડાં ખસી પડે છે, નેનાં પાંદડાં ને મહોર આવે છે, આજુબાજુ મધમધાટ ફેલાઈ રહે છે, ને છોરે ફેરીનો જાગજાગ પ્રકટે છે. પણ ગામમાં આટઆટલાં તોફાની ગારકસ છોકરા છે, છતાં એ જુલમ પાસે થઈ કોઈ જવું નથી, એ ફેરી કોઈ ખાતું નથી. ફેરી આંખે જ પાકે છે, ને પછી પડીને જોય પર ગપડી જાય છે!...

કુછરને સાધારણ રીતે આપણે જૂંડ અથવા જૂંડમાં નામે ઝાળખીએ છીએ. આ પ્રાણી ખરી-વાળાં પશુઓમાં તદ્દન જુદી જ જાત પાડે છે. એનાં પગમાં પૂરાં ચાર આંગળાંનાં હાડકાં છે. ઉપલા જડ-ખામાં કાપી ખાવા માટેના દાંત છે. તેની દાઢી ઉપર અણીયો હોય છે. વળી તે ધસાઈને અધઝાળ આકારની જેમ ખીન્ન ખરીવાળાં પશુઓની દાઢીમાં જેવામાં આવે છે તેમ થતી નથી. વળી ખરી હોવા છતાં વાગેળતું નથી આનું કારણ એ છે કે ખીન્ન પશુઓના પેટની માફક તેનું પેટ ખાના વગરનું છે.

તેના પગની નળી પણ બહુ વિકાસ પામી નથી. જે હાડકું ખીન્ન પશુના પગમાં નળીને સાંધાથી એક કરે છે તે હાડકું આ પ્રાણીમાં સાવ જુદું તરી આવે છે. આ જાતનાં પ્રાણીઓ બહુ જૂના કાળના પ્રાણીની પ્રતીતિ કરાવે છે કે જે કાળે ખાન્ન એ પગાંની વસ્તી હશે નહિ. અને આ કાલનાં પશુઓનો વેલો પાંગરતો કરવા માટે કુછર જેવા પ્રાણીઓ તેઓના આથ પ્રાણીઓ હોય એવું દેખાય છે.

આપણે ત્યાં જૂંડ એક જ પ્રાણી એ વિભાગમાં આવતું વસે છે. એની બે જાત હિંદમાં થાય છે એક તો જંગલી સુવર અને ખીન્ન ઠીંગણ જૂંડ. સાંખી થયેલી સૂદ જેવું મોં, નાળ વાણું માથું જેને છેડે ગોળ ચપટું ચાટણુ હોય જેમાં નસકોરાંના કાણું દેખાય છે. આ જાતના માથાનો આકાર માત્ર જૂંડ જાતિમાં જ લેવામાં આવે છે. પગ ટૂંકા અને તેની ઉંદર ખરીઓ જરાજરા વિકાસ પામેલી છે. પણ તે સાક્ષી વખતે જગીન માથે રપચાં કરતી નથી. તેના જડખામાં આવેલી ઉપરની રાક્ષીઓ બહાર અને ઉપર વળાંક લે છે, જે રાક્ષીઓને આપણે શંખલાંના નામથી ઝાળખીએ છીએ. જૂંડમાં માદાને ચાર નેડી આંચળ પેટ ઉપર આવેલાં છે. એની એક જ જાત હિંદવાસી છે.

જંગલી કુછર બહુ બહેળા પ્રદેશમાં પથરાએલું

પ્રાણી છે એટલે સમગ્ર હિન્દુસ્તાન, બમો, ટેના-સેરીયમ, સીયામ અને મલાયાના દ્વિપકલ્પના કેટલાક ભાગોમાં તેનો વસવાટ છે. રૂઝિદાનમાં પણ તેઓ જોવામાં આવે છે.

પ્રુખ્ત વિકાસ પામેલા કુછરનો નર જેને આપણે સુવર કહીએ છીએ તેની લીચાઇ લગભગ ચોત્રીકથી છત્રીસ ઈંચની હોય છે. સુરોપમાં આ પ્રાણીની એક જાત થાય છે. તે સુરોપના સુવર કરતાં આપણે સુવર વધારે કઠણ છે. શરીર ઉપર ઘોડાખાલ પણ થાય અને પીંક તથા ગરદન ઉપર ઘાટી કેસાળી અથવા ચોટીવાળો છે. આ ચોટીને ગાતર કહેવામાં આવે છે. મેં પોતે બત્રીસ ઈંચ લાંબો અને માથા પાંચ મણના વજનવાળો કુછર જોયો છે. સુવરના નીચલા જડખામાં દાંતરડી થાય છે. આ દાંતરડી ઉપરના શંખલાં સાથે ધસાતી રહેતી હોવાથી દાંતરડી સનેજ રહે છે. દાંતરડી તથા શંખલાંનો ખાસ કરીને સુવરમાં સારો વિકાસ થયો છે. દાંતરડી પણ બહાર નીકળી ઉપર વળાંક લઈ પડ્યો નીકળે છે. દાંતરડીને જડખામાંથી અઠગપંથ કાઢી હોય તો જખ-શમાં જખરી દાંતરડીની લંબાઈ બાર ઈંચની મધાઈ છે. આમાં જડખામાં દળાયેલીની લંબાઈ પણ માથે લેવામાં આવી છે. મારા માપવામાં લગભગ ત્રણ ઈંચની દાંતરડીઓ આવી છે જેમાં બહાર સારે ચાર ઈંચ ઉપર માપી છે.

ઉત્તર અને મધ્ય હિન્દમાં કુછરોને પાળે છે અને તેમાંથી દૂધ અને માંસનો વેપાર કરે છે. આ કુછર પણ જંગલી જાતમાંથી જનરી આખ્યાં મનાય છે છતાં એટલું તો ચોક્કસ છે કે બન્ને જાત એક-ખીન્નની માદાને ફેળવે છે. જંગલી સુવરનો રંગ કાળો અને રાખોડી અથવા તો રતાશ પડતો કથ્થાઈ અને સફેદ જાલના મિશ્રણવાળો હોય છે. નાના નરો વધારે કથ્થાઈ અને પ્રુખ્ત વયના પૂરા જુવાન સુવરો વધારે પડતા રાખોડી રંગના લેવામાં આવે છે.

ના જન્મેલાં જન્મ્યાંને રંગ કથાકથિમાં ઝાંખા અથવા
રા રંગના પટ્ટાવાળા હોય છે.

જંગલી હુકરનું નિવાસસ્થાન ઘાસનાં ખીડાં અને
ખીડો છે અને ગીચ વનમાં પણ વસે છે. મોમાંસાની
મેલાંત મોરી થાય પછી તેઓ તેમાં વસવાટ કરે
છે. દરેક ખાદ્ય વસ્તુ તેના ખોરાક છે. છાણાં, ઘાસ,
મૂળીયાં તથા ગાજર, સફરચીયાં, ખટ્ટોં અને મંગ-
ફળાં ઉપરાંત છવાત, સપોં, અને સહેલું માંસ આ
મધી મીઠો તેને હલાવે છે. સાંજના તેના ઘેરા
ચરવા નીકળી પડે છે અને બેળકડામાં ફરી પેટ
ભરી લે છે. આ પ્રાણીના ખરાબમાં ખરાબ સ્વભાવ
એ છે કે ખાધ તેનાં કરતાં બગાડ વધારે કરવાના
છે એટલે તેઓ ખેતીને ખૂબ જ નુકસાનકર્તા છે.
આ દોષને લઈ તેનું રક્ષણ કરવાનું કહેવું એ પાપ છે.

ક્યારેક આ જૂડ બહુ છુદ્ધિ પંતાવી દે છે અને
ખીજા થોડા પશુઓ તેના જેટલી મહત્ત્વતા અને
હિંમત ધરાવવાવાળાં હશે. આખ અને કાન કરતાં
નાક સૌથી મોખરે આવે છે. જૂડની ઝોલાંદમાં
બહુ જલદી વધારા થાય છે. કારણ કે તેઓનું વીંચા-
નજી બીજા બાર માસ જેવામાં આવે છે છતાં
એટલું જોઈ શકાય કે વધારે પ્રમાણમાં નવી ઝોલાંદ
સપ્ટેમ્બર-ઓક્ટોબર માસમાં નજરે મળે છે. બ્યારે
તેઓના નરોનું સંવનન શરૂ થાય છે ત્યારે તેઓનું
મોઢું ટોણું જમા થાય છે. મારા જેવામાં પાકમાં
પચીશ-ત્રીશ પ્રાણીનું ટોણું જેવામાં આપ્યું છે.
માદા અને નાના નરો ગોળ કુડાળામાં બીજા રહે
અને વચ્ચે મોટા સુવરનેા યુદ્ધ અગડ રચાય છે. આ
અગડમાં દરેક પુખ્ત વયના નર પોતપોતાના હરીફ
સાથે પોતાની શક્તિ અને બળ નક્કી કરીને માદા-
ઓને છોટે છે. માદા એકસો વીશ દિવસ સુધી
ગર્ભ ધારણ કરીને એક વીંચાનજીમાં ચારથી
છ જન્મ્યાંને જન્મ આપે છે. પોતાનાં જન્મ્યાંને
ચારામાં રહે એ માટે માદા મેલાંત વચ્ચે જ જાનર
ખાનરાનાં રાડાં કાપી-કાપીને અને ખીડમાં હોય તો
ઘાસ અને બગાડ કાપીને મેડો મળો જન્મ્યાંને
આવવાના દિવસ અગાઉ તૈયાર કરી તેમાં જણે છે.

મોટા સુવરો પોતાનો માદાઓ સાથેનો વ્યવહાર પૂરો
કરી જનતાં સુધી એકઠી કે તેના સમોવડિયા એક-
એ નર કે માદા સાથે જીવન વ્યતીત કરે છે.

સુવર માટે કહેવાય છે કે આ એક જ પ્રાણી
જેવું છે કે જે સાવજ વચ્ચે પાણી પી શકે છે.
અને ખતીયાર સુવર સાવજ સામે ચાલ્યો આવતાં
જરાય મચક આપતો નથી અને ક્યારેક સાવજને
ચીથો ચાતરવાની ફરજ પડે છે. શીરમાં સાવજ
સુવરનાં ધોંગાણાં કાઢ કાઢ વખત થઈ આવે છે, તેમાં
બન્ને બળેલા ધાવલ થયા વિના રહેતા નથી. અને
માદાએ પોતાના જન્મ્યાંને પકડી લીધેલા હીપડાને
ખરાખરી કરી દેવડવાના હાખલો પણ બન્ને છે.
આ હિંમત તો બધાં તેઓ આવ્યા હિંમત પશુઓના
સહવાસમાં હંમેશ વસના હોય ત્યાં ખાસ જેવામાં
આવે છે.

એક માન્યતા એવી પણ પ્રચલિત છે કે સુવરને
ગોળી વાગી હોય અને તે ગારામાં આગોટી આવે
તો તેનો ઘા રૂઝાઈ જાય છે. તો એમાં એ જણા-
વવાડું કે હાલનાં ભયંકર મારવાળી જંદુકામાંથી વજી-
ટેલી ગોળી તો છવડેલુ જ નીવડે છે, પણ બ્યારે
ઉપરથી ભરવાની જંદુકા વપરાતી તે વખતે ધાર્યા
કરતાં અંતર વધારે નીકળી ગયું હોય અને છતાં
અવાજ થઈ ગયો અને તેને ગોળી બેસે તે ગોળી
ચામડીના પડને વીંધીને ઉપર જ ફરી ગયેલી હોય
તેને માંદાળામાં આગોટાનું પરવડે અને ઘા ઉપર
ગારો લાગી જવાથી રૂઝ પશુ આવી જાય છે. આવી
ગોળીઓ ઘણી વખત સુવરના શરીરમાંથી નીકળે છે.
એ સિવાય શિયાળામાં આ પ્રાણીને ચરખી બહુ
જાગી ગયેલી જેવામાં આવે છે. એ ચરખીમાં પણ
હલકા આરતી જંદુકામાંથી વાગેલી ગોળી શરીરના
અંદરના મગ્ગ બાજો સુધી પહોંચી શકતી નથી અને
વખત જતાં એવા ઘા કાં તો પાકેલા કે રૂઝાઈ ગયેલા
જેવામાં આવે છે. આટલા કારણથી તેઓ માટે
આવી માન્યતાએ ધર કરી લીધું હોય એમ જણાવી
શકાય છે.

ધાવલ સુવર ભયંકર કાળ છે. એના દુઃખમાં તે
અમે એની સામે હલ્લો કરે છે. એવા એક દાખલામાં

તેણે મોટરને પોતાની દાતરડી મારી ઠીક પ્રમાણનો ઘોળો પાડી દીધો હતો. એવું પણ જાણવા મળ્યું છે કે હુક્કરના શિકારમાં ધાયલ થયેલ એક સુવરે રસ્તામાં આવતા આદમીને બચકર રીતે ધા મારી દીધા હતા. પાછળથી તે આદમીને દવાખાને ખસેડવામાં આવતા ત્યાં તેનું બે દિવસ પછી મરણ નીપજ્યું હતું. હુક્કર જ્યારે ચિડાઇને પોતાની દાતરડીને શખલાં સાથે ધસે અને પોતાની ગાનર બોલી કરીને સામે બોલે હોય ત્યારે તેનું શ્વ બચકર લાંબે છે.

જંદૂકથી, બાલાથી, ફૂતરાથી અને ઘોડેસવારીમાં બાંને વીધવાથી તેનો શિકાર થઇ શકે છે. જંદૂકથી શિકાર કરવા માટે ઠાં તો તેઓને પડયાં શોધી જવું શાન્તિથી અવાજ ક્યો વગર તેની ઉપર જઇ ગોળી છોડવામાં આવે છે અથવા તો માણસો રાખી તેને

હંકાનીને બીજે બગાડે તેમાં રસ્તામાં મચ્છાન બિમા કરીને જંદૂકધારીઓ ભેસી આવના નીકળતાં હુક્કર ઉપર ગોળી ચલાવે છે. જ્યાં હુગરની કાંટો હોય ત્યાં જનનાં સુધી એવી ટેકરીઓ ઉપર ગોઠવાય છે કે સામેથી તેઓ પસાર થાય એ વખતે ગોળી ચલાવવી અતુકૂળ રહે.

જે જૂડો ધાયલ ધાય તેનું પગેડું તેના પહેલા લોહીના છાટાથી કાઢી શોધીને પૂરો કરી નાખે છે. આપણે ત્યાં કેટલીક કામ તેને ખૂબ રસથી જમે છે. રાજસ્થાનમાં અને નેપાળમાં તો તેનું માંમ ખાસ રાંધે છે અને ચામડીનું અચાર પણ બનાવે છે. જેને સાક કહેવામાં આવે છે. આપણે ત્યાં તેને ખાસ મહત્ત્વ આપવામાં આવતું નથી.

[આવતે અંકે પૂરું]

સાહ્યાર પ્રાપ્તિરવીકાર

નવી આવૃત્તિઓ

[ગુજરાત અંધરત્ન દાર્યાલય તરફથી]

૨ અલકા : [લિ. શરદાશુભ : બીજી આવૃત્તિ : અડી રૂપિયા]

૨૫. શરદાશુભી પ્રસિદ્ધ કથા 'દેના-પાઓનાના નાટ્યવેપાન્તર 'પોડશી'નો શ્રી. માણેકલાલ જોશીએ કરેલો સુવાચ્ય અનુવાદ, પ્રો. અનંતરાય રાવળના રસદર્શી પ્રવેશક સાથે.

૩ નરકેસરી નેપોલિયન : [લિ. 'ધૂમકેતુ' : બીજી આવૃત્તિ : આઠ આના]

'ધૂમકેતુ' નિખિત કિશોરભોજ્ય નેપોલિયન ચરિત્ર.

૪ પરશુરામ : [લિ. 'ધૂમકેતુ' : બીજી આવૃત્તિ : આઠ આના]

પરશુરામના પૌરાણિક પાત્રની તેજસ્વી છવરેખા.

૫-૭ પહેલી ચોપડી; બીજી ચોપડી; ત્રીજી ચોપડી :

[લિ. 'ધૂમકેતુ' : અનુક્રમે પહેલી, ત્રીજી ને બીજી આવૃત્તિ : ૭ આના, ચાર આના, અને પાંચ આના]

પ્રૌઢશિક્ષણ પ્રચારના આ વજમાનામાં 'ધૂમકેતુ'એ જહાર પાડેલી સુલિખિત પ્રૌઢશિક્ષણ મંથાવનીની પહેલી ત્રણ ચોપડીઓ.

(નવજીવન પ્રકાશન મંદિર તરફથી) *

૮ એક ધર્મચુદ્ધ લિ. મહાદેવ દેસાઇ : બીજી આવૃત્તિનું પુનર્મુદ્રણ : નાર આના]

સને ૧૯૧૮માં ગાંધીજીએ છતાની આપેલી અમદાવાદના મિલમજૂરોની લડતનો ઇતિહાસ.

ઓ રિસાનું ભુવનેશ્વરનું મંદિર પહેલી વાર
એવું ત્યારે જાણે કોઈ નવું પુસ્તક વાંચતો હોઈ
એવું લાગ્યું એ પથ્થરોની અંદર કંઈક કથા રહેલી
છે એ મને સારી પેઠે સમજાઈ ગયું. એ કથા
અનેક શતાબ્દોથી સ્તંભિત થઈ ગયેલી હોવાને
કારણે, મૂક બની ગયેલી હોવાને કારણે તો જાણે
હૃદયને સવિશેષ રૂપથી ગમી.

અકસ્માતે અધિ હનમાં મન્ત્રચર્યા કરી ગયા
છે; આ મંદિર પણ જાણે પથ્થરમાં રચેલો મન્ત્ર.
એમાં હૃદયની વાત દષ્ટિગોચર થઈને આકાશને
વ્યાપી લખને જાણે ઊભી છે.

મનુષ્યના હૃદયે અહીં શી વાત ચૂંથી દીધી છે ?
ભક્તિના શા રહસ્યને પ્રકટ કર્યું છે ? મનુષ્ય અન-
ન્તમાંથી પોતાના અન્તઃકરણમાં એવી તે શી વાણી
પામ્યો હશે કે જેને પ્રકટ કરવાના મહા પ્રયત્નમાં
એણે આ પર્વતની તળેટીમાંના વિસ્તીર્ણ પ્રદેશને
આવરી લીધો છે ?

આવાં શતાધિક દેવાલયો-એમાંનાં ઘણાંખરાંમાં
તો આજે સંસ્કારિતનો દીપ પ્રકટાવાતો નથી,
સંબદ્ધ નીરવ થઈ ગયા છે, જેના કોતરેલા પથ્થર
ખડિત થઈને ધૂળમાં અટવાઈ રહ્યા છે-એમાંનાં કોઈ
પણમાં એક વ્યક્તિવિશેષની કલ્પનાને આધાર આપવાનો
પ્રયત્ન થયો નથી. એ બધાં તે વેળાના અજ્ઞાત યુગની
ભાષાના ભારે લદાઈને ઊભાં છે.

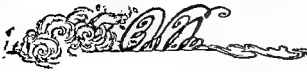
આ દેવાલયોએ એની નિગૂઢનિહિત નિસ્તબ્ધ
ચિત્તશક્તિથી દર્શકના અન્તઃકરણને સહસ્રા જે
ભાવાન્દોલને ઉદ્દોષિત કરી ચૂક્યું તેની આકર્ષિકતા
ને સમગ્રતાને વ્યક્ત કરવી કઠિન છે; એવું વિશ્લેષણ
કરીને, ખણ્ડ પાડીને કહેવાનો પ્રયત્ન કરવો પડશે.
મનુષ્યની ભાષા અહીં પથ્થરની આગળ હાર સ્વીકારી
લે છે; પથ્થરને એક પછી એક વાક્યો બેઠકવાં પડતાં
નથી, એ રૂપક કશું કહે નહીં, પણ જે કંઈ કહે
તે બધું એક સાથે કહી દે, પલકભાંગમાં જ એ

સમસ્ત મન પર અધિકાર પ્રાપ્ત કરી લે; આથી
જ મન શું સમજ્યું, એણે શું સાંભળ્યું, એ શું
પામ્યું તે પોતે ભાવરૂપે સમજ્યું હોવા છતાં ભાષા
દ્વારા સમજવાનો અવસર પામી શકતું નથી; આખરે
સ્થિર થઈને ધીમેધીમે એને પોતાની ભાષામાં સમજી
લેવું પડે છે.

મંદિરની દીવાલના સર્વાંગે મેં મૂર્તિઓ કોતરેલી
જોઈ. ક્યાંય સહેજ સરખી ખાલી જગ્યા રહેવા
નહોતી દીધી. બધાં દષ્ટિ પડે ત્યાં ને બધાં ન પડે
ત્યાં સર્વત્ર સિંધુની નિરલસ પ્રવહને કારીગરી
કરી હતી.

મૂર્તિઓ કંઈ ખાસ પૌરાણિક કહેવાય એવી નથી;
હસ્યવતારની લીલા અથવા સ્વર્ગલોકની દેવકથાને દેવા-
લયની દીવાલ પર અંકાઈ છે એવું તો કહી શકાય એમ
નથી. મનુષ્યની; નાની-મોટી સારી-તરસી દરેકજાની
ઘટના-એનાં રમતગમત, કામકાજ, યુદ્ધ અને શાન્તિ,
ધર અને બહાર વૈચિત્ર્યપૂર્ણ આલેખ દ્વારા મંદિરને
ઘેરી બેઠાં છે. આ મૂર્તિઓમાં બીજો કશો ઉદ્દેશ
હું જોતો નથી, માત્ર આ સંસારને એ જેમ આલી
રહ્યો છે તેમજો તેમ આંકવાનો પ્રયત્ન એમાં દેખાય
છે. આથી ચિત્તશ્રેણીની અંદર એવી અનેક વસ્તુઓ
નજરે ચડે છે જેને દેવાલયમાં આંકવા જેવી ભાગ્યે
જ કહી શકાય. એમાં પસંદગી જેવું કશું નથી-
તુચ્છ અને મહત્ત્વ, ગોપનીય અને ઘોષણીય-બધું
જ એમાં છે.

કોઈ ખિસ્તી, દેવજની અંદર જઈને જોતાં જો
એની દીવાલ પર અંગ્રેજ સમાજની દરેકજાના જીવ-
નની જીવી જૂલતી દેખાય-કોઈ ભોજન કરતું હોય,
કોઈ કૂતરાગાડી હાંકતું હોય, કોઈ 'બ્લિસ્ટ' રમતું
હોય, કોઈ પિયત્રો વગાડતું હોય, કોઈ સંગીતને
ખાડુપાશમાં ઘેરી લઈને 'પોલકા' તૃત્ય કરતું દેખાતું
હોય તો હતણ્હિ થઈને સ્વપ્ન તો નથી જોઈ રહ્યા
ને? એવો જ પ્રશ્ન આપણાથી પૂછી દેવાય, કારણ

કે, દેવળ સંસારને ગિલકુલ જૂસી નાંખીને પેતાની રવગીંધનાને જ પ્રકટ કરવાના પ્રયત્ન કરે છે. એમનું મનુષ્ય ભણે દુનિયાની બહાર નીકળી ગયો હોય એવા લાગે છે. એ ભણે બની શકે ત્યાં સુધી માર્ગ-સંસ્પર્શવિહીન દેવલોકના આદર્શરૂપ બનવાને જ મથી રહ્યો હોય એવા લાગે છે.

આથી ભુવનેશ્વર મંદિરની ચિત્રાવલિ જોનાં પ્રથમ મનને વિરમવનો આઘાત લાગે છે. સાચી રીતે-તો લાગવો ન જોઇએ, પણ શેષરથી જ અગ્રેષ્ઠ શિક્ષણ પામીને આપણે સ્વર્ગ અને મૃત્યુલોકને મનમાં ને મનમાં જુદા પાડી બેઠાં છીએ ! રખેને દેવના આદર્શનું માનવબાવનો સહેજ સરખો સ્પર્શ થઇ જાય; રખેને દેવમાનવોની તે આપણી વચ્ચે જે પરમ પવિત્રતાનું ને સુદૂરતાનું બ્યવધાન રહ્યું છે તેને હ્રુદ માનવી સહેજ પશુ ઉલ્લંઘી જાય-આ બધે આપણે સદા સાવધ રહીએ છીએ.

અહીં તો માણસ દેવતાની ગિલકુલ અડાઅડ આવીને બેસી ગયો છે, ને તે થ વળી ધૂળ ખખેરી કરીને આબો છે એવું થ નથી. ગતિશીલ કર્મ રત, ધૂળથી ખરડાયેલા સંસારની પ્રતિકૃતિ નિઃસંકેતે સમુચ્ચ થઇ બેસીને દેવતાની પ્રતિમૃતિને આચ્છન્ન કરી દેતી અહીં બીજી રહી ગઇ છે.

હું મંદિરની અંદર ગયો-ત્યાં એકેય ચિત્ર નથી, પ્રકાશ નથી; અનલકૃત નિષ્કલ અગ્રકુદતા વચ્ચે દેવમૃતિ નિસ્તબ્ધ ગિરાજ રહી છે.

આનો એક બૃહત્ અર્થ મનમાં ઊગી આપ્યા વિના રહેતો નથી. મનુષ્ય આ પ્રસરેરની બાપાએ જેને ઉચ્ચારવાને મથ્યો છે તે સુદૂરના સમયની વાણી મારા મનમાં ખનિન થઈ બેઠી.

એ વાણી તે આ-દેવતા દૂર નથી, દેવાલયમાં નથી, એ આપણામાં રહ્યા છે. એ જ-મનુષ્ય સુખદુઃખ, પાપપુણ્ય, મિલનવિરોધની અંદર સ્તબ્ધ ભાવે ગિરાજ રહ્યા છે. આ સંસાર જ એમનું ચિરન્તન મંદિર છે. આ સજ્જ સચેતન વિપુલ દેવાલય અહરહ અનેકવિધ રૂપે રચાવું જ જાય છે. એ કોષ કાંઠે નૃત્ય નથી, કોઈ કાંઠે પુરાતન નથી;

એવું કરું સ્થિર નથી. સમસ્ત જ સદા પરિવર્તમાન છે; છતાં એવું મહત્ ઐક્ય, એની સત્યતા, એની નિત્યતા નષ્ટ થતી નથી-કારણ કે આ સંચલ્ય વેચિત્ર દ્વારા એક નિત્ય સત્ય સદા પ્રકટ થઇ રહ્યું છે.

ભારતવર્ષમાં હ્રુદદેવે માનવને મોટા બનાવ્યો. એમણે જાતિ માની નહીં, યાગયજ્ઞના અવગમનમાંથી માનવને મુક્તિ આપી, દેવતાને મનુષ્યના દૃશ્યથી અપસૃન્ન કર્યા. એમણે મનુષ્યની આત્મશક્તિનો પ્રચાર કર્યો. દયા અને કલ્યાણ એમણે સ્વર્ગ પામેથી પ્રાપ્ય નહીં, મનુષ્યના અન્તરમાંથી જ એમણે એને પ્રકટ થવાને સાધ લીધા.

આવી રીતે શ્રદ્ધા દ્વારા, બકિત દ્વારા મનુષ્યના અન્તરનાં યોગ, શક્તિ અને ઉદ્યમને એમણે મહોવાન કરી દીધા, મનુષ્ય દીન, દેવાધીન હીન પદાવ નથી એ વાતની એમણે ઘોષણા કરી.

એવે વખતે હિન્દુના ચિત્તે ભગી બેઠીને કહ્યું: એ વાત તો તમારી સાચી કે મનુષ્ય દીન નથી, દીન નથી; કારણ કે મનુષ્યની જે શક્તિએ મનુષ્યના સુખમાં ભાષા મૂકી, મનમાં હ્રુદિ મૂકી, બાહ્યમાં નૈપુણ્ય મૂક્યું, જે સમાજને ધરી રહી છે, મુસારને ચકાવી રહી છે તે દેવી શક્તિ જ છે.

હ્રુદદેવે જે અજમેલી મંદિર રચ્યું તેમાંથી જ હિન્દુએ તેમના દેવતાને પામ્યા બૌદ્ધ ધર્મ હિન્દુ ધર્મમાં સમાઇ ગયો. માનવમાં દેવતાનું પ્રાકટ્ય, સંસારમાં દેવતાની પ્રતિષ્ઠા, આપણાં પગપગનાં સુખદુઃખમાં દેવતાનો સંચાર-આ જ નવા હિન્દુ ધર્મની મહત્કથા બની રહી. સાકાંતની શક્તિ, વેશ્યવનો ગ્રેમ ઘરઘરમાં છલકાઈ બેઠ્યા-મનુષ્યના હૃદ કામકાજમાં શક્તિનો પ્રત્યક્ષ સાથ, મનુષ્યની રસદ-પ્રીતિના સમ્મ-ધોમાં દિવ્ય પ્રેમની પ્રત્યક્ષ લીલા અત્યન્ત નિકટવર્તી બનીને દેખાવાં લાગ્યાં. આ દેવતાના આવિશ્વથી નાનામોટા વચ્ચેનો ભેદ જુસાઇ જવાને મથ્યા લાગ્યો. સમાજમાં જેઓ ધુનિત હતા તેઓ પણ પોતાને દેવી શક્તિના અધિકારી મણીને ગૌરવ અનુભવતા લાગ્યા; પ્રાકૃત પુરાણમાં આનો ઇતિહાસ સચવાઇ રહ્યો છે.

ઉપનિષદમાં એક મન્ત્ર છે—

इहं इव सप्तमो दिवि तिष्ठत्येकः ।

એઓ એક છે તેઓ આકાશમાં વૃક્ષની જેમ

સ્તબ્ધ થઈને રહ્યા છે. ભુવનેશ્વરનું મંદિર એ જ મન્ત્રને બાંધે એક વિશેષભાવે ઉચ્ચારી રહ્યું છે—

એઓ એક છે તેઓ આ માનવસંસારમાં સ્તબ્ધ થઈને રહ્યા છે. જન્મ-મૃત્યુની આવબાવના આવતો માત્ર આપણી આંખ ઉપર થઈને પસાર થઈ જાય છે; મુખદુઃખ આવે છે ને જાય છે; પાપપુણ્ય પ્રકાશ અને છાયાથી સંસારની દીવાલને ખચિત કરી દે છે, સમસ્ત વિચિત્ર, સમસ્ત અચ્ચન્ના અન્તરમાં જ નિરલંકાર નિર્જાત રહ્યું છે, ત્યાં જે એક છે તે જ એક બિરાદ્ય રહ્યા છે. આ અસ્થિર સમુદય જે સ્થિર છે તેનું જ શાન્તિનિકેતન છે, આ પરિવર્તન-પરમ્પરા જે નિત્ય છે તેનો જ ચિત્ર આલેખકાર છે. દેવ-માનવ, રત્ન-મર્લ-ખન્ધન અને સુકિતનું આ અર્ચાન્ત સામંજસ જ પ્રસ્તરની ભાષામાં ધ્વનિત થઈ બેઠયું છે. ઉપનિષદે આ જ પ્રકારની વાત ઉપમા દ્વારા વ્યક્ત કરી છે:

ह्यष्टांशं सद्युगा सत्ताया समानं दृक् पविस्व जाते ।

સદ્યઃસ્તઃ વિપ્લવં સ્વાહ્વરવપનેન્મયોડિતિ શાક્ષીતિ ॥

જે સુન્દર પક્ષી એક સાથે એક વૃક્ષ પર વાસ કરે છે. એમાંનું એક રવાડું પિપ્પલનું ભક્ષણ કરે છે, બીજું ખાધા વિના ઝોને ભેઈ રહ્યું છે.

છાયામાં પરમાત્માનું આ પ્રકારનું સાધુભવ ને સામૈક્ય આટલું આત્માસ આટલી સહજ ઉપમાથી આટલી સરળતાથી ને નિર્બીકતાથી બીજે કયાંય વર્ણવવામાં આવ્યું છે? હવેની સાથેનું ભગવાનનું સુંદર સામ્ય બાંધે કોઈક નજરેતજર ભેઈને આ યોદ્ધા બેઠયું છે. તેથી જ એને ઉપમાની શોધમાં આકાશપાતાળ એક કરતાં પદ્ધતિ નથી. અરવ્યચારી કવિએ વનનાં એ સુંદર પાંખવાળાં પંખીની જેમ સરીમ અને અરીમને અડોળ્યડ બેઠેલાં બેઠ્યાં છે; કોઈ મહાન ઉપમાના આડખર વડે આ નિગૂઢ તત્ત્વને જાહેર કરી મૂકવાનો પ્રયત્ન સરખો કર્યો નથી. જે નાનાં પંખી કેવાં સ્પષ્ટ રૂપે ગોચર બની રહે છે, એ કેવાં સુંદર લાગે છે, એનામાં નિત્ય પરિચયની કેવી નરી સરળતા રહી હોય છે, તેને કોઈ મોટી ઉપમા વડે આવી ઝીતે રજા કરી ગયો ન હોય છતાં

હુદ્દ બની જઈને જ સત્યને જાહેર બતાવીને પ્રકટ કરે છે. જાહેર સત્યસ્થાનું નિર્ધિશ્વર સાહસ હુદ્દ સરવ ઉપમાથી જ વચાઈ આવે વ્યક્ત થયું છે.

આ બન્ને પંખીઓ પાંખ સાથે પાંખ બેઠીને બેઠાં છે. એઓ બન્ને સખા છે. એઓ એક જ વૃક્ષ ઉપર બેઠાં છે. એમાંનું એક ભોક્તા છે, બીજું સાક્ષી; એક અંચલ છે, બીજું સ્તબ્ધ.

ભુવનેશ્વરનું મંદિર પણ બાંધે આ મન્ત્રને જ પ્રકટ કરી રહ્યું છે; એ દોષાંચ દેવાસયમાંથી માનવત્વને શૂંસી નાખ્યું નથી, એઓએ બન્ને પંખીને એક સાથે પ્રતિષ્ઠિત કરીને ઘોષણા કરી છે.

પણ ભુવનેશ્વરના મંદિરમાં બીજીય એક વિશેષતા રહી છે. સ્પષ્ટિકવિત્તિ ઉપમામાં નિષ્ઠ અરવ્યની એકાન્ત નિર્જનતાનો ભાવ રહ્યો છે. એ ઉપમાની દૃષ્ટિએ પ્રત્યેક છવાતમા બાંધે એકાકીરૂપે પરમાત્મા સાથે સંયુક્ત હોય એવું લાગે છે. એ ઉપમા જે ખાનખર્ચ ગનમાં આકે છે તેને બેઠેલો છીએ ત્યારે દેખાય છે કે જે ડુંભોગ કરી રહ્યો છે, ભ્રમણ કરી રહ્યો છે, શોષ કરી રહ્યો છે તે ડુંભોગ જ શાન્તિ દિવ-મંદિર સ્તબ્ધભાવે આલિખીત થઈ રહ્યા છે.

પણ આ પ્રકારનો એકની સાથેનો એકનો સંયોગ ભુવનેશ્વરના મંદિરમાં આલેખાયો નથી, ત્યાં બધા જ મનુષ્યો એમના સમસ્ત કર્મ અને લોભ સાથે, સમસ્ત ગુણગુણ સાથે, એમના સમસ્ત ઇતિહાસને વહેવ કરીને, સમજાવે એક થઈને પાતાની આંદર અન્ન-સ્તર રૂપે, સાક્ષીરૂપે ભગવાનને પ્રકટ કરી રહ્યા છે. નિર્જનમાં નહીં, યોગમાં નહીં, સેવકા વચ્ચે, કર્મદ્વારા પ્રકટ કરી રહ્યા છે. એઓએ સંસારને, લોકાસપને દેવાવલ્ય બતાવીને પ્રકટ કર્યું છે; એઓએ સમગ્રિરૂપે માનવનો દેવતાના પદ ઉપર આલેખે કદ્યો છે. એઓએ પહેલાં નાનાગોટા સમસ્ત માનવોને પ્રવરપદ પર એક સાથે સળખ્યા છે; ત્યારપછી પરાગ એકેક કદ્યો છે ને યું છે તે બતાવ્યું છે. એ જ્ઞાનએકચત્રા અન્ન-સ્તર આલિખીયે પ્રત્યેક માનવ સમગ્ર માનવની સાથે ભળી જઈને મહાન બની રહે છે. પિતાની સાથે પુત્ર, બાઈની સાથે ભાઈ, પુરુષની સાથે સ્ત્રી, સ્ત્રીની સાથે પેદાશી, એક માનવી સાથે બીજી વર્તન, એક કાળની સાથે બીજી કાળ, એક હિંદીસની સાથે બીજી ઇતિહાસ દેવતામાં દ્વારા એકાગ્ર થઈ જાય છે.

આ જથી ત્રીસેક વર્ષ પાછળ નજર નાખતાં, દષ્ટિ સમક્ષ એક સાતેક વર્ષનો બટુક ખડો થાય છે. શરીરે પોસાતો-કંઈક જાડો, લીંચણ-કોણીએ તથા હાથ પગની ઘૂટીએ કલાઇની જેમ બાઝી રહેલો મેલ બાદ કરનાં રંગે લીજળો. ફરે પણ, આંખ નાક કે એવા કોઈ અંગની વિશેષતા વિનાનો જોગ મોં વાળો, કપડાંમાં અડધે નિન જે માંડ પહોંચતી દોરીની ઝૂંપડી જ માત્ર; મેલી, ફારેલી, કોણી સુધીની બાંયો લીંટ-લકરના કલપથી અછડા બનેલી. આમ જુઓ તો એની આસપાસ બહુ બહેળો કુટુંબવિસ્તાર છે-જુદા ઘરમાં વસનાં એરમાન મા તથા એમનાં દીકરા દીકરી બાદ કરનાં ય પોતાની વિધવા મા, જે મોટા ભાઈ અને મોટી એવી ત્રણ બહેનો છતાં ય આ સૌથી નાના બાંકુ તરફ એક મા સિવાય કોઈનો ય ખાસ પ્રેમ નથી દેખાતો. 'પણ એવું' કારણ તો દેખીતું છે. ખેતીખાં પેલાં ખેતરોની સંભાળ રાખે તો કંઈક ય મણુ દાણા વધારે મેળવે જ્યારે આ ભાઈસાહેબની સંભાળ રાખતાં તો-ચાક્યાપાક્યા મોટા ભાઈ સાંજ ટાણે ઘેર આવનાં ચિદાષ બેઠતા એમ-એમ કેને કે આખો દન હું ઘેર નથી રે'તો? નકર વળી તું તે શું માનો ખોળો તો'તો છાંડતો.'

સાચું પૂછો તો એના આ માવડિયા સ્વભાવથી જ એ ધરનાં માણસોને-અરે પાચેક ધરના એ આખા ય ફળિયાને અળખામણે ઘર્ષ પડ્યો હતો. મા પણ બિચારી તારી ગઈ હતી. અને કેમ ન ત્રાસે? આખો ય વખત-દિવસ રાત ચોલીસે ય કલાક એ પેલી ભોળા માતાને ખોળે, પાસે કે પાલવે બસ વળગેલો જ હોય! કોઈ કોઈવાર કંટાળેલી મા એને લૂગડું પોતી હોય એ રીતે જ ઝૂંડી નાખતી. પેલાં બાંકુએ પણ પોતાનો ચાક એની ઉપર ઘણી વાર ઉતારતાં. પણ તો ય વચેદ કોદરભાઈ કહેતા એમ જ હતું: 'આ છોરો તો માર ખાઈ ખાઈને જ જાડો થાય છે'...

પણ ત્યાં તો ગામનાં અને ધરનાં સૌ કોઈની

નવાઈ વચ્ચે આ માવડિયા છોકરાએ એક દિવસ ધર છોડ્યું અને તે ય કોદરભાઈએ કરેલા નવાસવા ગુરુ-શ્રી જમણકરાનંદ નામના એક અભાખ્યા માધુની આંગળી ઝાલીને! 'કોઈ પૂછતું પના કયાં જાય છે?' તો ઉદ્ધવાસથી જવાબ આપતો અંગારો ચાડતાં હાલં (હાટ) બેચાં. સૌ કોઈને હતું-માને તો ખાસ-કે હમણાં ઉકરડા પરથી પાછો ફરશે પણ રામ તારી માયા! પનો તો પા પા પગલે પેલા મહારાજની પાછળ પાછળ ચાલ્યો જ જતો હતો. જરાક ઘંભી પાછા ફરતે ગોંદરે બિએલા ટોળાને-ખાસ તો માને જેમ કેલો ને વળી પાછો કોદ મૂકી સાકુનું છેક બાંગતો એ જૂના વાઘને વટાવી ગયો અને છેવટ પેલા ધોળા પાણી ય પસાર કરી નાખ્યા...

અદૃશ્ય થતાં નવાઈ વ્યક્ત કરતું 'ટોણું' પાછું ફર્યું. મોટાભાઈએ આંસુ નિતારતાં માને ય આગળ ક્યાં: 'તમે જ તો આમ કરી કરીને બગાડી માર્યો છે.'

માને તો હત્ય ય હતું કે વચ્ચે આવના સંતી-એનના સાસરિયામાં ચિટકી પડશે ને હમણાં કાં તો જમાઈ પહોંચાડવા આવશે. પણ 'હમણાં' 'હમણાં' કરતાં તો બપોર નમ્યા ને સુરજ બાપણ પણ આથમી ગયા. અને એની તો ખાનરી છે કે મોટા દીકરા હરિલાઇની ધાકે જ માનું મોં બંધ રહ્યું હતી બાઈ પેલી આંખો તો દીક દીક નીતરી હશે; અરે ગઈ સાલ સુધી ધાવ ધાવ કરતા દીકરાની પાદે કદાચ પાતો પણ ચલ્યો હશે...એા, જે-એમ દિવસ ગણનાં વરસ વરસ જોવા પંદર દિવસ વહી ગયા!

...પછી તો વરસાદ પડવાથી હોય કે ગમે તેમ માના દિવસ પણ ટૂંકા થવા લાગ્યા હશે. ને કુખને દાખતાં સ્વપ્નો પણ રચાવા માંડ્યાં હશે-બણશે તો એ ય એના બાપાની પેઠે આ અબજ નાનમાં પૂછતો થશે, પંચ વચ્ચે બેસીને એ ય પેલું આપાદરણ ગારો ને રાતે રાતે રામાયણનું પારાયણ માંડશે. એના બાપની પેઠે કોરવા પાંડવાનું બુદ્ધ ઉદયશે ને મીઠા રાત્રે પખાવ તંબુરે બજતો ગારો.' બનું હશે તો માની નજર પાટલી પર ધૂળ ખાતી પડેલી

પેલી ચોપડીએ તુલસીકૃત રામાયણ, મોઢું કાવ્ય-દોહન, ચોપાહરણ, દયારામનાં બનન વગેરે તરફ મંડાવ રહેતી હતી.

અને માતાની આ અભિલાષાને જાણે કે પછી કુળમાં જિતરેલા સંસ્કારોને જોરે અને તેમ પણ પેલા છોકરાએ તો સાચે જ માતાના ખોળાને જદલે જાણે ચક્ષુશીના વતની પેલા સાધુના ખોળાને વહાલો મરુપો, ઘર છોડીને જાણે પેલા રામજી મંદિરમાં વાસ કર્યો. સાઠેક ધરની વસ્તીવાળા પોતાના 'માંડલી' ગામને જદલે હજારેક ધરની વસ્તીવાળા 'મેધરજ'ને જ જાણે વતન બનાવ્યું સાચે સાચે એણે પેલું રડતું શુંકું છોડીને, 'કરવ...તનો ક', પણ આજી કરી દીધું...

ખીજ પાણી ગાવા બળવવામાં શોખીન એવા પેલા મહારાજને સારંગી હારમોનિયમ તથા નરધાં ઉપર પણ એને કોષ કોષ વાર પલોટવા માંડ્યો. એના મૂરીલા ગળામાંથી નીકળના માણુર્ધભાં શબ્દોએ સાંભળનારને ય કુગ્રહ કરવા માંડ્યો:

જરૂરી વાળા, આજે હમારે દેશ.

આવન બલન કેહ બયોજી કર બયોજી કોષ અનેક
ગિનતાં ગિનતાં બિસ અઠ મોરી આંગબિયારી રેખ

જરૂરી વાળા.....

અને જુલ ન થતી હોય તો-આ જ ગીત એને ઇડર મુખી ખેંચી જાય છે. એક થાંટની રાતનાં ઇડરના મહારાજ કુમાર (હાલના મહારાજ)નો ચેષરાજના આંખાવાડિયામાં સુકામ દોહાય છે; કાણ જાણે કંઈ ઝગતુ હતી એ તો, પરંતુ પેલી રૂપેરી રાત, સિમારેટ, શરણ અને અસત્તર સેંટ તથા કૂચનો મધમઘાટ વગેરેએ એ આખા ય આંખાવાડિયાને વર્સત માણતું કરી દીધું. આવા વાતાવરણમાં પેલા છોકરાને ગાવા માટે લઈ જવામાં આવ્યો. એનું કાળજી જેરથી ચડતી રહ્યું હતું. કારણમાં મૂળ તો પેલા સણ-મહારાજ જહાર ગાય એવેલા હતા ને સાચે પ્રેક્ષાહન ભંજ કરે એવો જ એક ગામનો ગવેશો નરધાંની ટેક આપનાર હતા... રામ જાણે હેનું જાણું ને પેલા મેંધા મહેમાનને ય કેવું લાગ્યું એ તો, પરંતુ કે

છે કે એ જ ઘડીએ એમનો હુકમ છૂટ્યો, 'દાગરાને ઇડર-મોડિંગમાં બેળ્યો જાય!'

ચોડાક દિવસ પછી કેળવણી ઓફિસર શ્રી હરભગવાનસિંહ આવે છે ને ઇડર જવાનો મહિનો માસ નક્કી કરી આપી જાય છે...હિનાળાની રમઝી પૂરી થતાં વળી પેલા મહારાજ આજાળ થાય છે. ઇડરની શ્રી કેસરીસિંહ મોડિંગમાં મૂકી પના નાનાને જદલે પનાલાલ નાનાલાલ એવું નામ લખાવી માસ્તરોને ભલામણ કરી પાછા ફરે...

અને પેલા છોકરા તો દિવસે જોમ માને જોતો હતો તેમ આજે વળી મહારાજને જોષ રહે છે, આંસુ ભરી આંખે ને વિષાદપૂર્ણ સરને.

પણ પછી તો શાવી જાય છે. બધા જ નિશાનિશા એકલા ને અટલા, આસપાસની ઉમમરવાળા હતા અધુરામાં પૂરું થીજે વરસે, યુજરાતી શાળામાં જનાર મોડિંગવાસી આ એકલા વિશ્વાર્થોને એક સહાધ્યાથી પણ મળી રહે છે. જો કે એ વખતે તો એ પેલા જટુક સહાધ્યાથી ઉપર મુરખીરેટ જોડું રાખતો હતો. પણ એ નિશ્ચયે શું જાણે કે આ ઉમિયાસ કરે ખીજ વરસથી અંગ્રેજ શાળામાં-પહેલે નંજરે રહેવાનો છે અને લાંબા ભવિષ્યમાં તો યુજરાતી શાળામાં પોતે એને દોરી જતો હતો એનાથી તો અનેકજણી મીકાશ અને મેરીથી આ ઉમાશંકર જોડી સાહિત્યસંપત્તિની રમ્ય દુનિયામાં ખેંચી જવાનો છે! આ જોઉં મિત્રો પાંચ વરસ મુખી બેગા ભડવા, હળ્યામળ્યા, મધડયા ને છૂટા પડ્યા. પેલાને દર મહિને ત્રણ રૂપિયા સરકાર તરફથી મળતા હતા ને જાણીતી ખૂટતી મોડિંગ ફી (૧-૨ કે ૩ રૂ. માસિક) કોષ સભાને આપેલા (કાણે આખા હતા એની હજી ય ખબર નથી. તપાસ પણ નથી કરી જોષ!) સો રૂપિયામાંથી ભરાતા હતા. અંગ્રેજ ચાર પૂરી કરી ને પેલા મોની રકમ પણ ખૂટી પડી. એર! પેલા મહારાજે એને કોઈ શિદ્ધિયાની મદદ માગી અમદાવાદમાં જ એકવવાનું નક્કી કર્યું ને ઇડરમાંથી છાડી લીધો પણ—

વિધિ વિદ્યે ને અમદાવાદમાં સોડા લેમન-વાળા શ્રી પી. ધનજીભાઈ પાસેથી ધર્માદા મેળવેલાં પાંચમી અંગ્રેજનાં કેરાકડાકે પુસ્તક એક સેકન્ડહેન્ડ છુકસેલરને ત્યાં વેચી સાટીને બજારને સદાયને માટે અભારાધએ ચઢાવી દીધું. એક મારવાડણ બાઈ સાથે મિલમી જવા માંડ્યું પણ એ ય બે દિવસ પૂરતું જ. ત્રીજે દિવસે તો કોઈ કારણસાત્ત ઘેર જવાનું થયું...ને અમદાવાદનો એક ખીજે ધકો ખાઈને વળી પાછો ઘેર ગયો. પણ હાય ! એ વખતે એને કયાં ખબર જ હતી કે એ માતાપુત્ર એવા મહારાજનો પેલો હુંકળો ખોળો સદાયને માટે છોડી રહ્યો છે ! વિધાતા પોતે જ છોડાવી રહી છે ! મા તો બે વરસ ઉપર મરી ચૂક્યાં હતાં. અહીં મહારાજનો સાથ પણ ઘૂટી ગયો.

અને આ પછી નો પેલો કિશોર કુંગરપુર જાય છે. ચતુરભાઈ નામે સોજીત્રાના એક પાટીદાર ઓફિસરને પૈસે કાપડની કુઠાન કરે છે. ઉલાળિયું કરીને એ જ સળગતી મારફત કુંગરપુર નજીની ડિસ્ટ્રીલરીમાં શ્રી રુક્તમણ નામના એક કડક સ્વભાવના પારસી શેઠના હાથ નીચે શ. સાન માસિકના હિસાબે કારકુનની નોકરી આદરે છે. એક દોઢ વરસ પછી માયાણ સ્વભાવનાં જરબાઈ શેઠાણીની સિફારસથી આગવાડાના વેઅર હાઉસ ઉપર મેનેજર તરીકે માસિક રૂ. ૧૨ કરીને મોકલાવે છે. અને આગવાડાના એ દિવસે તો જીવનની સાથે જ જાણે વસંત હતી...આ દિવસેમાં જ આ રહી ગયેલા છોકરાની સગાઈ થાય છે ને પાંચ-છ વરસની એક છોકરી સાથે પરણે છે. સાથે સાથે આગવાડાની પેલી મોજ પણ સમી જાય છે ને વળી પાછી ડિસ્ટ્રીલરી પર બદલી થાય છે. પણ હવે પીંજર બહાર છટકી ચૂકેલા પંખીને ફરીથી પાંજરામાં પુરાવું-શેઠની કડક આંખ નીચે રહેવું નથી ગમતું. ને નોકરીને સલામ બરે છે...

અને પછી તો છ-આઠ માસ હળ હાંકવાનો ને - બળદ, ચરાવવાનો સ્વાદ આપીને જેમ સકળ નદી-

ઓનાં પાણી દરિયા તરફ વહે છે તેમ-એ ય એ, અમદાવાદ રૂપી મહાસાગર તરફ પ્રયાણ કરે છે, પણ એ મહાસાગરમાં આ અજબવા છોકરાનો પતો નથી ખાતો. ને વળી પાછો એ પેલા ઊંઠનો જેમ મારવાડ સામે-કુંગરપુર તરફ મોં ફેરવે છે. -વૈંટર વસંતના બિલડતા કાગમાં નોકાય છે. પાંખપ કાપે છે ને આંટા પાડે છે. યાક ઉનારના ફવાના ડોઝ તરી બીડીનો દમ ખેંચતાં શીખે છે ને એમ દોઢવાદિત્ત કાપે જાય છે.....પણ એટલામાં તો શ્રી ચતુરભાઈને કંઈક રાજ કામે વડેદરે જવાનું થાય છે ને એને સાથે લે છે. વળતી વખતે એક મિલજીન રોડ વાળાને ત્યાં અમદાવાદ, રીડરોડ પર નોકરીએ પણ ચઢાવી દે છે; કાકુ પાણી કરવા-ઓફિસનું રોટું નોકરના નોકર, માલ છોડાવવા પહોંચાડવા, કારકુનના કારકુનને રાત પડે શેઠનાં પાછાં છોકરાં બજાવવાના....મોડી રાતે ઓફિસના છળમાં જ્યારે એ જાંબ બેગો થાય છે ત્યારે-બહેને પછી મચ્છરોનાં ફળે કટકે ચડી આવતાં. એ કે નીચેને ઓટલે સૂતાં બિખારાં આમાં સમભાગી જરૂર થાય છે પણ તો ય સવારમાં જાગે છે ત્યારે એના હાથે-પગે પીપળનાં શૂનાં (ફળ છે) જેમ ગળડાંનાં ગળડાં બંધાઈ રહેલા માણસ પડે છે...

અહીંયા કંઈ જ ન ગોઠવું ને ચતુરભાઈની મારફત વળી એણે ઘર બદલ્યું. તાજ જ વિવાયતથી આવેલા એમના બન્નીમ શ્રી જસભાઈ ગોવિંદભાઈ પટેલને ત્યાં ખાતું પીડું ને માસિક રૂ. દસના પગારથી ગોઠવાયો. મહિના પછી એમનું કુટુંબ આપ્યું ને બીજી બાજુથી ચતુરભાઈ મારફત નાથુ નામનો એક નોકર પણ કુંગરપુરથી આવી લાગ્યો. નાથુ, જેમ રૂપે, રત્ને ને દંબે કંઠગો હતો તેમ સ્વભાવે પણ અનેરો જ હતો. વડુ તો હજુ ઠોકેક 'ભાખ-સાળી' બોઈ (એ જાતે બોધ હતો) ને ત્યાં જનમ લેવાની હતી તે પહેલાં તો શેઠના બાળકોને ફક્ત પાતાં પેલા સિનિયરને ય શિખામંચુ દેતો: 'દીખો હીખો, હીખી રાખહો તો આગળ કામ લાગશે!'

લોહસાગરને તીરે તીરે

પરિવારજનક

સવારમાં મામલતદાર સાહેબનો પટાવાળો રમણુ-
ભાઈ વકીલને ઘેર આવ્યો. કહ્યું: 'સાહેબે એમ
કહેવુંડાવ્યું છે કે આજે તમારે જો કેસ ચલાવવાનો
છે તે માગવી ચલાવીશું.' માગવી તાલુકાની કચેરી-
થી એક માઈલ દૂરનું ગામ હતું.

વકીલે પૂછ્યું: 'કેમ ?'

પટાવાળો: 'સાહેબ આજે ત્યાં મુકામ રાખવાના છે.'

વકીલ: 'પણ મને એ અનુકૂળ નહિ આવે.'

મૂળ તો બપોરે તાપમાં જવું એ જ પ્રતિજ્ઞતા
હતી, પરંતુ વકીલને બહાનું કાઢતાં લેવા જવાનું ન
હોય: 'મને વા આવ્યો છે એટલે ચાલીને મારાથી
ત્યાં આવવું મુશ્કેલ છે.'

પટાવાળાને સૂઝ ન પડી. પૂછ્યું: 'તો સાહેબને
શું કહ્યું ?'

વકીલ: 'કહેજેને કે મુદત પાડે અગર ચારેક
વાગે પાછા આવી જાય તેમ હોય તો તે પછી કેસ
ચલાવે. અસીલને ત્યાં સુધી રોકી રાખીશ. સાહેબની
પ્રિયતા કહી જા. જો મુદત પાડવી હોય તો અસીલ
પાસે તેવી માગણી લખાવી લઉં.'

પટાવાળો મામલતદાર સાહેબ પાસે જઈને પાછો
આવ્યો. કહ્યું: 'સાહેબ કહે છે કે કેસ માગવી ચલા-
વીશું. તમારે ચાલીને આવવાની શી જરૂર છે ?
અસીલને કહેજેને ટેકરી ધણી ચ બાડે કરી લાવશે !'

પોતે બહાર મુકામ કરે તો ભયું ચડે એ ખંધાઈ
મટિ કચેરીથી ફક્ત એક માઈલ દૂર મામલતદાર
સાહેબ મુકામ કરતા હતા અને લોકદાઢ હૈયે વસી

હોય તેમ બધાં મુકામ હોય ત્યાં કેસ ચલાવી પોતે
સજાપુરા વહી રહ્યા છે તેવો ડેખ કરતા હતા અને
કપાળે ડામ દેતા હતા અસીલને—મોટર-બાડે
કરવાનો !

*

કુ

મેરકુજ માળાનાં સ્ત્રીપુરુષો રાતે વખત કાઢીને
ભેળાં થયાં હતાં. એમને પાણીનો તાસ હતો. ગામડા-
માંથી શહેર થયેલા આ નગરમાં શહેરની અને ગામડાની
જને અજવડો ભેગી થઈ હતી. તેમાંથી કુમેરકુજ
જેવા માળાના માલિકે પોતાનું સ્વતંત્ર ઘોડર વહસ
કહ્યું હોય તો પણ એનો મોકળા મને બાહુતોને
ઉપયોગ કરવા ન દે. એક તો ખર્ચ વધારે આવે
અને ધીણું, ખાખરૂં બરખા જાય ! આથી ગામ-
ડાના સર્વણું દ્વારા આગળ હરિજનો પાણી મટિ
ટળવળતાં જોઈને હોય તેમ કુમેરકુજના માળામાં એક
કલાક ટાંકીતો નજી ખુદસે ત્યારે સ્ત્રીઓ પાણી લેવા
પડાપડી અને લાડાલડી કરે. પરંતુ એટલી શક્તિ
પાણી મટિ હેરાન કરનાર મકાનમાલિક સામે યાવ-
રવાનું કોઈને ચોખ્ખ લાગતું ન હતું. પાણીનો પ્રશ્ન
સ્ત્રીઓનો એટલે કામગીરા પુરુષો એમાં માથું મારતા
નહિ.

આટલા સુધીની હેરાનગતિ તો રોજની 'કોઈ
'સહેવાઈ અઈ હતી. પરંતુ છેલ્લા એક અઢવાડિયાથી
ઘોડરવહસ જગડ્યું હતું અને પાણી મળતું ન હતું
એટલે બધાંને કોઈની દયા ઉપર ઇચ્છા જેવું થયું
હતું. ખાલુમાંથી જેને જેની સાથે મેળ હોય તે
મકાનમાલિક કે બાહુતના ઝોળખાણુ ઢાવે પાણી

મતલબ કે શીખી લો. બનિબનમાં ઉપયોગી થઈ
પડશે... સુવાનીને ઉપરે યનનતો પેલો કિશોર આજો
નહિ તો આવ્યો. તે ધરખાનગી નોકર હતો જ.
આઠ કલાક થી અમદાવાદ ઇલેક્ટ્રિક સિટી કં. લિ. માં
ઝોઈલમેનના શોખીતા નામ પાછળ ફરતો પાળીએ
કાળી સળૂરી ફૂટવી ને 'ધેર' આવી પુરુષ વર્ગનાં
કપડાં ધોવાં. આ સિવાય અડધા બંગલાનું ઝાડુ
ઠાકવું, બળદમાંથી ચાક લાવવું, ટળાવવા જવું,
ધોળાંને કંપડાં આપનાં, કળાટ વગેરે સાફસફ રાખવા

ને ગોઠવવાં, બગીચાને પાણી પાવું ને બધાંયની
પથારીઓ કરવી-વાળાની. ને એ બધા સિવાય મહે-
તાજ બનીને ચાર-પાંચ છોકરાંને કલાક દોઢ કલાક
બણાવવાનાં. ટૂંકમાં સાત-આઠ કલાકની ઊંધ સિવાય
દિવસના સોળ-સત્તર ચ કલાક ચંત્રની જેમ હાથ પગને
હલાવ્યા જ કરવાના-ખાલી ખાલી નહિ, પણ કોઈ-
કોઈ વાર તો આંતરડાં જિંઝે આવી જાય એવડા
બળ સાથે...

[અર્વાતે અંકે પૂરું]

ભરી લાનના એટલે કટાગીને આજે જપોરે માગામા સ્ત્રીમંડળના પ્રમુખ જેવા, આગળ પડતા, દરેક વાતમા ભાગ લે તેના કમળામહેન મકાનમાનિકને વેર-જોળીને રહેના-ત્યા જમીને એ વાના કઢીઆ મા હતા-એ આજના હતા એટલે જિજ્ઞાસને પણ જોત્યા વગર નહિ રહ્યા હોય

હેન્ટ એના પંચિલામ રૂપ એ મમાચાર લાવ્યા હતા કે 'મકાનમાલિકની આગેા મોઝીએ આવી છે. કહે છે કે, અગત્ય પડતી હોય તો વર ખાતી કરો. હું આઠા હાથ દેવા આવુ તો કહે તે.'

આથી પુરુષોમા સ્થળભીટ ગર થયેા હતો બેગા થયેાના જવામા એ નાત તો દખાર્ આપતી હાતી કે બાડા નિવગન પ્રમાણે ઘસ દેનાતા આધારે મકાન-માલિક ઉપર કનિયાદ કરેા ભાડુ અટકાવેા અને ઝોઝામા ઝોઝા ચાર કનાક પાણી ન આપે ત્યા સુધી નમતુ ન મૂકે

એક જાણે વધુ' કમળ લાવી દરેકની મઢી લ્યો ' ખીજો રહે મહીના શો અર્થ? હ? આપણે મહત્તમ હેરા નેપછી એટલે જમ ખાકી ' એક જાણ તરફ આગળી કરી કહ્યું 'કેશનનાને એ વખત વાકુ ન આપી કરિયાદ કરેલી પણ હેન્ટ ચાકીને નમતુ' નેપેપુ.'

કેશનનાને આથી ચાકી ગઈ અને તેણે એ બેનનાર ઉપર, કમળામહેનના એ પતિ હતા એટલે એ રીતનો કુમનો કયો 'મારી વાત તો મારી જાએ, પણ ધધમ્પીએ એનું કહ્યું હશે તેમા કમળામહેનનું કેટલું સાચું માનતું? એમની હાલ કેટલી લાણી છે તે ક્યા અનખ્યુ છે.'

કમળામહેન ગાંઠ બેઠ્યા. પત્ની અદરઅદર ગુમપુમ શરૂ થઈ 'એ પણ ખરું. કદાચ કમળા-મહેન લાણી હશે બેની ગયા હાય તો મકાનમાલિકે જિજ્ઞાસને કહ્યું હોય તો એગા એનોય એ દોષ?' દેડકાની પાંચગરી વેરાઈ ગઈ હવે કુમેરકુ જની ટાકી દિમે દાવડતી તે રાત્રે નવ વાગે જીવડે છે અને બધા પહેલા કરતા વધારે જોરજોરથી પડાપડી કરે છે!

મોહનભાઈએ શહેરમા આવી નવી દુકાન કરી છે પત્ની એક મહિનાથી રહેતા આવી છે એગા એક દહીં આવ્યા, મોહનભાઈ તેમને દાખખાનામા જ ગયા ડાહરે સલાહ આપી કે દવા ઘેર વધ જતા કગતા દાખખાનામા રહેતું જરૂરી છે. તરત જ મોહનભાઈએ એમને ઘાંઘા દાખખ કરાડી દીધા. એમ તો ફરતા-હરતા દવા એટલે એમની સારાસમા બીજા માણુમની ખામ જરૂર ન હતી પેનાના ઘેરથી જાને વખત જમનાનું અને આ પહેાચાકી રાખા તેમ હવે એટલે મુરઝેથી પણ ન હતી

દાખખાનામા એમને દાખખ કરાવી, મોહનભાઈ ખારોનાર દુકાને ગયા જપોરે જમના આ વાત્યારે પત્નીને કહ્યું કે, દહીં માટે દવાખાને ટિફિન પહેા આડવાનું છે

પત્નીને કહ્યું: મે દવાખાનું જોયુ નથી.' પતિએ નકશાનો ખ્યાન આપ્યો.

પત્ની 'હું પૂછતી પૂછતી મોઢી તો કહું, પરંતુ અદર ઘાંઘા અને ખાટયો શોધવો પણ મોટા દવા-ખાનામા મુરઝેલ માટે તમે જમીને દુકાને જાઓ છા ત્યારે સાવકા ઉપર એમને ટિફિન પહેાચાકી આવજો ને'

પતિને આથી હાડોહાડ અપમાન થયું હોય તેમ એ ફાટી આખે પત્ની મામે જોષ ગયો.

પત્ની એનો ગુએા મમજ જતા મોની 'શોજ તમે લઈ જાઓ એમ મારુ કહેતું નથી અને કામથી પરવારી હું દવાખાને જઈ આવીશ અને વ્યગ જોતી આવીશ એટલે પછી હું પહેાચાકી આવીશ.'

પતિ 'હું ટિફિન લાવે જાઉં? આપણા મામના રોજ રસ્તામા સામા અચડા છે મને ટિફિન લાવી જતા જુએ તો મારી ચી કિમત કરી જ' એ કરવાનું કામ કરતા જુએ એટલે એ તો એમ માને કે એનામા પાણી નહિ હોય'

પત્ની પતિ સામે તાકી રહી. પ્રજુએ એને ઘાડી શુદ્ધિ આપી હતી. થોડું બણી મજુ હતી. પતિ

આજીવવાડીના જસ રહેણનેથી રોહા જવાના
જસમાં જઈને હું જોવા મેહો કે તરત એક પડછંદ-
કાચ આદમી આસીને મારી સામેની સ્ટીટ ઉપર
મેહો. પહેલી તબરે જોતાં જ આપણા ઉપર એ
આદમીની એથી તો જિહામણી છાપ પડે કે કાચા-
પોચા દિલના માણસથી તો તરત ત્યાં ને ત્યાં ફારી
પડાય.

પૂરો પાંચ હાથ લાંબો, શરીર, પણ કીક કીક
ગજું કરેલો તે મોટ-પાટણમાં સજ્જ થયેલો, એટલે
હેખાને તો કોઈ સફરહરથ જેવો જ લાગે. મોંમાં
હોઠને એક ખૂણે પહેલી ચિટ્ટમાંથી થોડી થોડી
વારે ટેવાયેલ રીતે કુમાડા નીકળે, મૂછોના થોભિયા
પણ કાઠિયાવાડના કાઠી કે રણારીની વાદ આપે
એવા. નેકટાઈ તો, સ્ટીમર છુતક ઉપર કોઈ લટાર
મારતી સહેલાણીની પોન બરાખ્યા વિનાની સાદી
હવામાં ફરફરે, એમ એનો એક છોડા ખભે બિડીને
ફફડતો હોતો, અને બીજો છોડા બે પૂંછડાના ચોટલા
વાળી કોઈ છોકરીએ જાણે વ્યવસ્થિતરીતે આગળ
રાખ્યો હોય એમ-છાતી ઉપર લટકતો હોતો. પગમાં
સોજ્જરના જેવા હોલબૂટ અને માથે નાવિકની હટ
હતી.

શ્યામવર્ણા દેહને ઢાંકતાં બર ઉનાળામાં પહેરેલાં
ગરમ સફેદ શ્વેતલતાં કપડાં, અને અપોરતાં ત્રણ

ગ્રેન્ડુએટ હોતો એટલે સ્ત્રીઓની સુકિતની વાતો
આમરતો આમરતો ક્યાં કરતો હોતો. પશ્ચિમમાં
સ્ત્રીઓની સ્થિતિ, શક્તિ અને સ્વમાનની અતેક
વાતો એણે કહી હતી.

એ બધી વાતો પત્નીના મગજમાં ઉમટી આવી.
એ કંઈ ગોઠવ્યા વગર પતિ સામે તાકી રહી. છેવટ
મનની વાત મનમાં સમાવી ગોઠી: 'સારું, હું એ તો
શોધીને આપી આવીશ.'

पतिभां विशेष आहम् हास्यं, विव्ययना गर्वभां
 मे आगण भोदयोः 'आ वभत तो भोवतां भोवती,
 पशु द्वरी आवं अभोऽय भोवती नहि.'

વાગ્યાનો સુમાર, એટલે પરસેવાથી તો એ રેગએગ થઈ ગયો હતો.

મેં તો સાફ જીજ્ઞાસાનિયુ અને મતમતની કક્ષની પહેલાં હતાં એટલે મુંઝવણી દરિયાઇ ગરંબી અને કાંઈ ગદ્ ગદ્ જણાતી નહોતી. અને એટલે જ એના મોંમાં ચિરુટ દેખીને દેખાદેખીમાં મેં પણ ખિસ્કા-માંથી કંઈ-કંઈ પાણી કાઢીને સિગારેટ સુગમ્યો.

યસ હિપડવાને હજુ પાંચ મિનિટની વાર હતી;
 એટલે વળી નીચે જતરીને સામેની બેથાની પાનની
 ફકાંતથી એક પુના-મસાલાનું પાન ખાધું અને પેલા
 પડછંદ આદમી વિરેના વિચારમાં થોડીવાર બસની
 બહાર આંટા ભાંચી કર્યાં. કોઇ રોડા સુધીનું બોળ-
 ખાતું હજુ સુધી દેખાયું નહોતું એટલે જરા દિલ-
 રમાં પણ હતો કે આ ચલકલાસિયા પેસેન્જરો
 સામે નેહ નેહને આ વાર-પાંચ કલાકની કંટાળા
 ભરેલી બસની અસાફરી શી રીતે વીનશે ?

હવે તો ગસકન્ડકાર અને ક્રાંતકર પણ સામેથી ખિલ્લિલાટ કરતાં આવતા દેખાયા એટલે મને લાગ્યું કે ગસ તો હવે ઉપડયો. હું પણ ધોતિયાંના છોકા હાથમા ઢિછાળતો ઢિછાળતો ગસમાં પેડો ને જ્યાં મારી જગ્યા પર ગેસવા જાઉં છું ત્યાં મારી જ જગ્યાએ મારી એક જ્યૂતી સ્ત્રી-મિત્રને મેહેલી દીડી. હું અંદર પેસું ત્યાં જ એ રણધી:

અમરે વનુ. છું તો અરસલ કાળામનરિયો। બની

पत्नी: 'आ आयेअइ हरे तेम मे' नहि धारेहो.'

પતિ: 'ઝોટલે શું તારા બાપને ઘેર પુરુષો બાલું કામ કરે છે?'

પત્ની: 'જૂના રિવાજ તો તમે છોડવાનું કહેા છો. કેઈ એવું દામ ન હોવું, જોઈએ કે ને કરતાં પુરુષે શરમાવું જોઈએ એવા પશ્ચિમના દામલા તમે મને આપતા એટલે...'

પતિ: સિદ્ધાંત તરીકે તો હું એ જ માનું છું.
પણ આપણો સમાજ જંગલી છે એટલે મુદ્દારાને
કધારો માને એટલે હું હલકો પડું ને !

ગયો ને શું !

‘હા, પણ વિધુ; તું અહીં ક્યાંથી ?’

‘ક્યાંથી તે કેમ વળા ! હું તો કાલેજ અને હોસ્પેલ છોડ્યા પછી અહીં જ એક રૂમ રાખીને રહું છું. તું તો કોઈ દહાડો હવે મળતો જ નથી ! હા, પણ અત્યારે વનરાજ કોનો શિકાર કરવા બન્ય છે ?’

‘શું તું જે બાદ્યે રાખે છે, વિલાસ ! હવે તે હું કાંઈ કાલેજનયન હું તે શિકારભાઈ બોલો જ ન આવું ? આ થોડો સોદો પતે એમ છે એટલે આજ સવારે જ રોહાથી કાલ આવ્યો. એક જંગલનો કાટાકટ મળે એમ છે, એટલે સીનો ઓફિસેથી જ અહીં આવી ગયો છું. ઘેર પણ ફેલથી કઢી દેવું પડ્યું. કોટથી મલાડ કંઈ થોડુંક ખેનરવા પડ્યું છે ? આજે તો મારી સુખીની તબિયત પણ ખરાબર નથી, છતાં મારો ધંધો જ એવો છે. માથુ-સને મોકલવાથી પતે એમ નથી ત્યારે જ ઘર ને ઘાટ બે મ ઓડીને આજ ધોળીના કૂતરા બનવું પડ્યું છે ને !’

‘ત્યારે તો વનરાજ ! બીજાના શિકાર કરવા છોડી દઈને કોઈના શિકાર બની બેઠા છો કેમ વાડું ? પણ હે વન ! આ સુખી સાથે તે લગ્ન-કપો ને મને જગ્યાનું પણ કેમ નહિ ?’

‘કારણ કે મારે તારી સાથે તો લગ્ન કરવાં જ નહોતાં !’

‘અરે, પણ એમાં જાણવામાં શી દરકત હતી ? તારી પાસેથી તારી સુખીને છીનવી તો ન લેત ને ?’
- વાતચીતની શરૂઆતથી જ મને વિધુએ જરા સાંકડમોકડ કરીને જાણ્યા કરી આપી દીધી હતી એટલે એની બાજુમાં હું ગોઠાઈ ગયો હતો. ‘અસ પણ, હું’ બેઠો ને તરત બેપડી ચૂરી હતી. મુંબઈની બહાર નીકળીને હરે તો આઘા રોડ ઉપર આગળ વધવા લાગી હતી એમિની જ વિનામ-વિધુ-મળી ગઈ એટલે હવે સમય સી રીતે જશે એની ફિકર તો નહોતી, પણ રહી રહીને મને ધારી ધારીને મારી

સામે બેઠેલા પેલા પડખદકાય પુરુષ સામે જોતો જોઈને વિલાસથી ન રહેવાયું. એણે તો મને રોકડું પરખાવ્યું પણ ખરું :

‘વન, હજી જે તું તો કાલેજનયન જેવો બાવલો જ રહ્યો ને ? આટલો બધો માથરો કેમ બની ગયો છે ? એ તે કંઈ રાક્ષસ-બ્રાહ્મણ છે ?’

‘એની અત્યારે દેખાતી સજ્જનતા તો મને કે કોઈને એને રાક્ષસ સુધી માનવાં નેહલી દહે ન લઈ બન્ય એ સાચું. પણ વિધુ, એને ડાકુના ફેરાંમમાં તેં જોયો હોય તો તું તો અહીં બેસવા પણ ન રોકાય.’

‘એવી બીકણુ તો હું કાલેજમાં હતો ત્યારે પણ ક્યાં હતો ? આપણી કાલેજના દાદા ગણાના પેલા શહાણે કેવી એક ગાવ પર ચોડી દીધી તો !— યાદ છે ને ?’

‘હા, એ શહાણે તો હજી પણ કોઈવાર મળે છે ત્યારે એના એ તોફાની વર્તન મઠિ ખૂબ દયા-મણો થઈને મારી માગતો હોય એમ તારો ઉપકાર માનતો માલતે પંચાણે છે. તે જ એને ચૂડો બનતો અટકાવ્યો છે એમ હજી પણ એ કોઈકવાર મળ-ગણો બનીને કહે છે ધણીવાર લોકલ ગાડીમાં મને બેગો થઈ બન્ય છે, એ પણ મારી બાજુનાં પરામાં-ગોરગામ-રહે છે. મારી પાસે એક-એ વાર તો તારું સરનામું પણ માગતો હતો.’

‘તે પછી તેં બાપુ ? નહિ ?’

‘અરે, હું તે કંઈ ગોડો છું ? વળી પાછો તારી પાસે આવીને કંઈ નવાજૂની કરી બેમે તો ? પાછી મને તો સરનામાની બગર પણ ક્યા હતી ? પણ જોજો વિધુ, હવે એ એવો નથી. સાવ મરીગોડો બની ગયો છે. પેલા લોકલ-અધમ-માં એક સામાન્ય કારકૂન તરીકે નોકરી કરે છે. એ જોજો એટલે થઈને એની કારકિર્દી સુધારી ચકવાને બદલે સંજોગોની વિપમ-તાને કારણે બધું બિલકું જ કરી બેઠો છે.’

‘ત્યારે તો મારે જરૂર એને મળવું જોઈએ. એની શક્તિ આમ વેગવ્ય એ તો મને ન મળે. એ મળે તેવો હતો તો પણ માણમ તરીકે તો મને

એને માટે આપાર માન હતું. એ માનની લાગણીને કારણે જ એને બધાંની વચ્ચે થોડી દીર્ઘલી ચપ્પડ માટે માફી માગવાનું મન મને થઈ આવેલું.

‘એની માફી માગવાનું તને મન થયું? આખા વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે તારા ચોટલાનાં બે પૂંછડામાંથી એક અડધું કાપીને બ્યારે ટ્રોફરેસર બહાર નીકળ્યા ત્યારે કેવો વર્ગમાં ઉછાલ્યો! તો!’ સાંઠું થયું કે પ્રિન્સિપાલે એની આખી ટ્રિફરેસરને પ્યાનમાં લઇને બે મહિના માટે એને કોલેજમાંથી કાઢી ન મૂક્યો, નહિ તો એ ગ્રેજ્યુએટ પણ ન થયો હોત ને એને કોઈ ચાલીસ રૂપિયામાં પણ બિન્નો નંરાખત. અત્યારે સવાસોનાં પગારમાં ધરનાં કેટલાં બધાં માણસોને એ નભાવે છે, ખખર છે?’

‘કેટલાં છે?’

‘કોલેજમાં હતો ત્યારે જ બે છોકરાં તો એના ગામ એની ઘેરી રમાડતી હતી. ગ્રેજ્યુએટ થયો ત્યારે એનાં બાપા મરી ગયા એટલે એની ધરદી માં એની ઘેરી, બે છોકરાં, બે નાની બહેનો અને એની એક ધરદી કોઈ એટલો કળીલો લખને એના બાપે કરી મૂક્યા હતાને કારણે એ પોતાના ગામથી ગોરેગામની એક નાનકડી ધલકોડી જેવી એરડીમાં આવ્યો, અને આજે એ કુટુંબ પાંચરીને બે છોકરાંની જગ્યાએ બીજાં ચાર વર્ષી ગયાં છે!—રજે છે એ આપડો એકલો.’

‘કેવા મૂરખા છીએ આપણે?’ એ અંગ્રેજીમાં બોલી ઊઠી.

‘હા, પણ તારી વાત તો કર! ક્યાંય ખીલે બધાઈ કે હજી એમ જ હરાયા દોરની જેમ...’

‘કોલિદાસ ને શેકરધીઅર બણીને આવી રેડિયાળ ઉપમાઓ જ આપડી લાગે છે.’

‘મેં તો પહેલેથી જ આખાની જેમ ‘લાખાને શું વળજે જરૂર’ જેવું રાખેલું એટલે આખાઓલાપણું હજી ક્યાંથી બૂલાય? હું તો હજી શરમનાં શેરડા પાડી દેનારી નવવધૂ જેવી જ રહી! હા, પણ હું કોમની નવવધૂ બની કે નહિ?’

અને મારી નજર પેલા આદમી તરફ પાછી ફરી. હવે તો એ નિરાતે બસને ટેકીને નસકારાં બોલાવતો હતો. રોહાની એ ખટારા જેવી બસના ખડખડાટમાં પણ એનાં નસકારાં ચોખ્ખાં સંભળાતાં હતાં. મને કંઈક ટાંક વળી. જાણે બસમાં પણ મને તો પેલી બેગેજરીની શુદ્ધામાં હું ને સુમી સાંજની વેળાએ ફરતાં હતાં ત્યાં જો શુડો બેટી પડેલો અને મને ને સુમીને બોખરાં કરીને સુમીની હાથધડિયાળ અને મારા ખીસામાંથી બે-ત્રણ દસ-દસની નોટા ઉઠાવી મથેલો એ હજી આંખ આમળથી ખસતું નહોતું. ત્યારની સુમીની તળિયત લધરી હતી. એવું કરોડનું એક હાડકું ભાંગી ગયું હતું. મને ચાલવામાં પણ હજી થોડીક ખેડ રહી ગઈ હતી. મને રહી રહીને એ જ અહેરો એવો—ને એવો— પેલા માણસને જોઈને સારે તરવરતો હતો. ત્યાં વળી વિહુએ વાત શરૂ કરી:

‘વંડુ, તે’ મને બ્યારે લગ્ન માટે ઇનકાર કર્યો ત્યારે મેં પેલા ખારોટ સાથે દોરતી બાંધેલી એ તો તને યાદ છે ને? એ ખારોટ તો સાવ હલકટ નીકળ્યો, અને લગનનું તકડી પણ કરી લીધેલું. પરીક્ષા પછી બેઠાવાનાં પણ હતાં. પણ ત્યાં મને પેલી પીણુ ઠારવાળાએ એક દિવસ બધી વાત કરી. ખારોટ અને પીણુ નવસારીનાં જ. પીણુના બાપના કારખાનામાં જ બારોટનો બાપ નોકરી કરે. બારોટનાં લગ્ન તો એ મેટ્રિકમાં હતો ત્યારે જ થઈ ગયેલાં એમ બ્યારે મેં પીણુ પાસેથી સાંભળ્યું ત્યારે તો મેં બારોટને વરસોવાને દરિયે લઈ જઈને એવો તો ધમકાવી નાખ્યો. પછી તો મને આખી પુરવળત પર નફરત આવી ગઈ. તારો સાથે હું કેવી છૂટથી રહેતો હતો! આજે મને તમારી સમગ્ર જાતિ પર ખૂબ તિરસ્કાર છે, એટલે તો મુંબઈમાં હોવા છતાં તને કે કોઈ પુરુષમિત્રને ક્યારેય હું મળતી નથી.’

ત્યારે તો હવે હું તને અવારનવાર મળતો રહીશ!’

‘પેલી સુમીને બાળવાં માટે?’

‘એ કંઈ તારા જેવી દુઃકા મનની નથી!’

ત્યારે તારા જેવી મોઝા મનની કેમ? એટલે
જા હું મને છોડીને જો વર્ષો હવે ખુદ ને?

મને તો બાબીગો છોડેનો એ હું કયા નથી
જાણતી? બાબીનાં માણી તો ગઈ મુમીને મારા
ગટે બાબીએ પડેનેથી નક્કા ફગી ગયેના બાબીએ
એ વિશે મને ઘણી માર આડવનરા રીતે કહી પણ
રાતેનું કે કયાય ક્ષમાના નહીં' મને પણ સુમરે
પડેના નજરે જ ગમી મયેના દરેક રમઝોમા
હું બેર જતો ત્યારે મુમી ને હું ખૂબ મગના બાબી
પણ અમને અનુકૂળતા ગોદેના કોટને મે અમારો
અ સગધ જાહેર કયા વિના તારો આથે કોનેજ-
કળતી મેના આતુ ગયેની મને તો ખ્યાલ નહિ કે
આપણી મૈત્રીને લગનમા પશ્ચિમામાનના હોડ હું
મેનની હોષશ નહિ તો પહેનેથી એ જાહુ ન કરો
દેન? હા પણ હું શેડા ગા માગ્યથ છે' શેડાના
હદમા ગમ આરો એટલે મે વાન દેકાના પૂછ્યું

'આ કાને રનિનાર છે અને હમણાથી સુગઈની
બધાર નીકળી નથી ને અહીં મારો એક મેનપણી
ધગા વખતથી મોના વા કરે છે એટલે એને મળવા
માટે'

'તારી બેનપણી કયા રહે છે?

'એના વર અડીના હોરેસ્ટ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ છે
આપણી કોનેજમા પેની દેવવાની દાડેકર નહોની
જાણતી? એ જા' એજો એક મિષ મગદાર સાથે
લગ્ન કરેના અને જાને ખૂબ માવાણ છે સુગઈ
જનાર આવે ત્યારે જોડે મારે ત્યા અચૂક મને મગના
આવા વિના રહેના જ નથી'

'પેના સુપરિન્ટેન્ડન્ટ સરદાર ધીના તો નહિ!

'હા, એ જ હું એમને બોળામે છે!

અરે હા એ તો મારા પણ મિત્ર છે પણ
એમની પત્ની એ દેવવા તો દાડેકર હશે એ તે હું
કહે છે ત્યારે જ ખુબર પડે કે હવે તો વાન છ
દેવવાનીની'

'તે હું પણ એમને ત્યા જ ઉતરનામે હોજવ
ખડુ?'

'હાજો એમની સાથે જ મારે જગા અરે
વાતો કરવાની છે, એટલે બીજો કયા જગા? અન
પાઠા મે તો માગા મિત્ર પણ છે હવે તો એવો
સમાઈ નીકળી અને તારા મિત્ર તરીકેની તો રેવો,
ખડુ?'

'જો, ધીતન ને દેવવાની મને લેવા માટે પણ
આરી જાએના દેખાવ જ' શેડાના બસ રેન્ડ જમ
આરી પહોચના વિહુ મોતી જીવી પેનો આમગ
આદશી પણ હવે સજાગીને જાગી ગયો હતો

જાસ જોલી રહેના જ બધો શબુમેજા થયેનો એ
કઈ નરાઈબયુ' ન લાગ્યું, પણ પેના પડદાવ
પુરપને બ્યારે ધીના હાથ પકડીને નીને ઉનાથો
ત્યારે મને તો મનમા અટપડી ખાઈ ગઈ અહીં
પણ જોએશરીની શુદાઓનું પુનરાવર્તન તો નહિ
થવાનું દોષ ને? ત્યા જ ધીનને એ લભુમેજાના
એક વધુ પાત્રની ઓગળાણ કરાવના મને અશ્વેષમ
કયું

'મિ. શેક, આ મારા વડીન બાઈ, ક્રિસ્ટિ'
રીમ નરિએશનના કપ્તાન
હું આપક મને એમના મામે જોઈ રહો

માભાર પ્રાપ્તિગ્વીકાર

નવી આવૃત્તિઓ

(નવચલન પ્રકાશન મદિર તરફની)

૯-૧૨ ચાલણગાડી; પહેલી ચોપડી; બીજી ચોપડી; ત્રીજી ચોપડી;

[વિદ્યાપીઃ વાચનમાગાની પડેની ગાગ ચોપડી નવ મચ્છળ કિંગત અનુક્રમે ત્રણ, ચાર, સાત અને
દસ આના]

'વિદ્યાપી' વાચનમાગાની, એની માગેની કેટલીક ફરિયાદો જોમા દૂર કરી સાગ મુધારા કગદમાં
આ વા છે એવી, નવી આવૃત્તિ

‘કિરોદર...કિરોદર!’ બાપા જીવાનને જૂસ પાડના દેખાતા હતા; ‘આજે તને ચોદડું બેઠું. જલદી બેઠું અને પરવાર, મને અને તારી જાને પણ લાગ, પછી આપણે દેવળમાં...’

કિરોદર કેલંબસ કૂદીને પથારીમાંથી ઊઠી ચઢી ગયો. એની પડખે પડેલું પુસ્તકનીચે પડ્યું. બાપાએ પુસ્તક ઊંચક્યું અને જરાક મોટેથી વાંચ્યું, ‘માઝી પોલો’ અને પછી હસીને ઉભેલું, ‘માઝી ધી મીલિ-યન્સ ને!’

‘હા, પશુ...’ જીવાન ગંભીર ચર્મને બોલ્યો, ‘પશુ લોકો એને ખોટા હસે છે, એણે કહ્યું ત્રીય ય વધારે પૂર્વ દેશોમાં સોનું છે, રપ્તું છે...નાનાપોટા રાજાઓના ત્યાં દેશો છે. એ બધા સોનાના બેડા પહેરે છે, હીરા અને રતના ટોપા ગૂંઢે છે, આરસના મહેલોમાં રહે છે. હાથીઓ પર સોનાની આંખાડી-ઓમાં બૂસે છે. આપણું વેપારી મહાજન પશુ એ હવે માને છે, કારણ કે, જે વેપારીઓએ એ બધું આણેઆપ દીધું છે, તેમણે જ કહ્યું છે.’ ‘હા, હા’ બાપા ગંભીર દેખાવના ચળકતી આંખોવાળા પડછંદ દીકરાને દેખી રહ્યા પાછળથી જીવાનની મા દેખાઈ અને જીવાને પ્રણામ કર્યા. ચૌદ-વરસના જીવાનને માતાએ છાતી સરસો ચોંપી, કપાળમાં અને માલ પર સુખન કરી, આશિષ દીધા: ‘દીકરો, મોટો દરિયાવીર થજો ને પૂર્વને લૂંટીને, બા, બાપ અને ભગવાનના બંડારા બરે એવા સૌથી સવલો વેપારી બનજો.’

પછી એકવીસ વરસનો જીવાન કેલંબસ તૈયાર થતો હતો. બા અને બહેન એને યાદ કરી કરીને બંધાવતા હતાં. એ એનાં પુસ્તક અને નકશા શોધીને બાંધતો હતો.

છનોવાના જિનના વેપારીનો જીવાન દીકરો આંચિયાઓના વહાણમાં લૂંટ કે વેપાર ખેડવા દરિયા દેખવા નીકળતો હતો.

ઐટલે જ આજે એ વેપારીનું ઘર ગમગીન હતું. વેપારીનો દીકરો સાહસ ખેડવા, દરિયા ખૂંટવા,

કેલંબા બનાવેલા, કોઈ વેપારીના, કોઈના વીટાયેલા, કોઈના ખરીદાયેલા માલ લૂંટવા નીકળવાનો હતો.

પછી એની એક સફર પૂરી થઈ અને બીજી સફર થઈ, બીજી પૂરી થઈ અને એ ત્રીજી સફરે નીકળ્યો. દરિયા એનો દોસ્ત બન્યો હતો, આકાશ સાથે એને નિરખત થઈ હતી, ધવનમાં તોફાન આવે તે પહેલાં એને તે ગંધાતું હતું. આજે જેને મીન-લેન્ડ કહેવાય છે, ત્યાં સુધી એ પહોંચ્યો અને પાછો આવ્યો.

પાછા આવીને એણે ફરીવાર કમ્બર તાણી બાંધી. નેપલ્સના રાજાએ ટુનીસ પર હમ્બો કરવા કહ્યો તૈયાર થયો તેમાં એ ગોઠવાયો હતો અને પછી છનોવાએ સ્પેર્મન સામે કાઢ્યો મોકલ્યો તેમાં ય એ બહાદુર જનીને જીવો હતો.

પછી લીરમેન નજીક એના જહાજને એક-બીજાએ લીડાવ્યું. એટું જહાજ સળગતું હતું અને બીજું ફાટતું હતું. એક હાથમાં હલેસું લઈને એણે પાણીમાં ઝપલાવ્યું. એક હાથે હલેસાથી પોતાની જાતને ટેકવતો ને બીજા હાથથી તરતી રાખતો કિરોદર કિનારે પહોંચ્યો.

કિનારો પોટુંગાલનો હતો.

એનો એ જ ઉત્સાહ, એનો એ જ સાહસનો વેગ, દરિયા ખેડવાની દેહધામ, વેપાર ને લૂંટના હડકવા... પોટુંગાલમાં એ બધું ભેળવે એના જીવને શાતા વળી. એનાથી એ વિના જિવાય તેમ જ નહોતું. એ આરતેથી વસ્તીમાં પેડો અને વસ્યો.

પોટુંગાલના કિનારા પર એ ચીંથરે હાલ જીતયો, ત્યારે એને કોઈ ઝોળખતું નહોતું. પોટું-ગાલની વસ્તીમાં એ વસ્યો પછી લોકો એને નકશા કેતરનારા ને નકશા ચીતરનારા તરીકે ઓળખતા થયા.

એવો નકશા વેચનારો એ લીરમેનના એક ઘરની ઓરડીમાં રહેતો હતો અને નકશા ચીતરતો હલો, વેચતો હતો ને શુભરમ કરતો હતો.

પછી કોલંબસના ઘરમાં દરદં પેહું હતું, કુ ખ પેહું હતું. બખમરો ડોકતો હતો....એની એ મરવા પડી હતી. એ પોટુંગાલમાં જ પરણી ગયો હતો.

પછી એક દિવસ મરણ-પથારી પર પડેલી ફિલીપા, કોલંબસનો હાથ હાથમાં લઈ જાંચુતટચું બોલતી હતી, 'આજ સુધી દેવું કરીને ખાધું...ખાધું' 'તું' કે સફર તકકી દરો ને રાજ સાલિયાણું...આપશે પથુ... કોલંબસ ફિલીપાના કપાળ પર હાથ ફેરવતો પોતાનો કુખી સસાર દેખતો હતો.

'મારાથી છવાવાયું' નથી જ. હું મરું, કે ડીગોને લઈને ચાલી નીકળજો, નહીં તો માગણવાળા નમને કેદખાને...' બોલતી ફિલીપાએ મરવા માટે ડોક મરડી.

મધરાત પછી મરેલી ફિલીપા પર કંઈ દાંકી, કોઈએ ધીમેથી બારણું ઉઘાડ્યું. ખબે એક નાતું સરખું પોટકું લટકવેલો આદિમી એક આઈ વરખના છોકરાનાં ફૂસકાં લૂછતો, પંપાળતો કહેતો હતો, 'એટા, ચુપચાપ ચાલ્યો આવ, આપણે માથે કુખના દહાડા આવ્યા છે, આપણે ભાગી જઈએ.'

'ક્યાં?' છોકરો પૂછતો હતો.

'ત્યાં...ત્યાં...' પેલા આદમીની છાતી બરાઈ - આવી

'પથુ મારી બા.' છોકરાએ ચીસ પાડી.

'મરણ પામી છે, એ...એ હવે જગશે નહિ... આપણી સાથે આવશે નહિ...આપણે...' બોલનાં એણે છોકરાને જંચકી લીધો. ખીંચેલો બાળક ચુપ થઈ ગયો.

લીરખોનના ઘરનાં કમાડ ઉઘાડાં જ રહી ગયાં હતાં. દીવો સળગતો જ રહ્યો હતો. અદર મરણ સોડ તાણીને સળું હતું.

૨-૨ પાછી સફર ચર થઈ.

'પથુ ત્યાં ક્યાં...કંઈ આરો?' એકથી ન રહેવાયું.

'ત્યાં આરો આવશે ત્યાં. કેવી મજાની જમીન હશે...જમીન પર નાળિયેરીના ઝુડ હશે...અંદરમાં મુંદર માનવો કલોજનાં હશે. પક્ષીઓ માણસના જેવી બાપા બોલતાં હશે, વનરાજીઓ મનરંજન કરતી હશે, ત્યાં અમનચમન અને આનંદ હશે...નહિ

ટાઠ, નહિ તડકો...જસ ખુરાનુમા ખુરાનુમા ત્યાંના લોકો સોનાના ઘરમાં રહે છે, હીરા અને ઝવેરાનનાં ડગલા પહેરે છે....'

'પથુ ત્યાં જમને કોણે જોયું છે, તે?'

'માકોએ.'

'એ ગોળીમાં થઈને ચીન ગયો, દિંદ ગયો.. ગોળીનું રણ બલમલાને મળી નવ તેવું છે પથુ આ દરિયે દરિયે...'

'એ દરિયો તો મોટાં મોટાં જહાજોને મળી નવ એવો.' પાછો પેલો સાગરનાં મોળાં પર નજર ટિંગાવી કહી રહ્યો.

'અને એનો આરો ય ક્યાં આવે છે! આને એક એક કરતાં આઠ અઠવાડિયાં આ દરિયાઈ મોળાંનાં ગળડતા ગુમારા પર મગડી ગયાં.'

'અને એમ એજ કરતાં ધરતીનો છેડો આવી ગયો તો એક કરોડ જેજનની ખાઈમાં આપણે ય આ જહાજો સાથે ગળ થઈ જઈશું...' કોઈએ ખીક પામીને કહ્યું.

'ધરતી ગોળ છે. એટલે...'

એટલે જ ગળડાય ને...અને કોણે હાથમાં લઈને દેખી જોઈ છે કે ધરતી ગોળ છે...! આપણે તો સીધા સટક પવન ને પાણીના ઘોડાઓ સાથે તણાયા જઈએ છીએ.'

'ગેલીલીઓએ કહ્યું છે કે...' કોલંબસ આગળ બોલી શક્યો નહિ અને એક ક્ષિતિજમાથી ધરખા આવતા પ્રચંડ મોળ તરફ મૂંઝતા સૌ જોઈ રહ્યા.

'ત્યાં પાણી ખખડે છે, ત્યાં ખડક છે...નીના ને મીન્ટા તરફ સુકાન પલટાવો, નહિ તો આપણું સાન્તામેરિયા અથડાઈ પડવાનું.'

કોલંબસનું સાન્તામેરિયા જ્ઞાનનું નકોતું. એક તોફાની મોળ પર ચઢેલું એ ખડકો તરફ ધસતું હતું, થોડા ખલસીઓએ હોડી છોડી. નીના અને મીન્ટા નામના બે જહાજો તરફ હોડીઓ ઊછળતી હોડતી હતી. ખાલી થયેલું સાન્તામેરિયા એક ખડક પર ચડી ગયું હતું.

‘પવનનો દરેક ઝપાટો, મોળનો દરેક ફટકો એને ઉછાળીને ઝીકતો હતો.

કોલંબસ એના પ્રિય નહાજને ઝળેણે થતું બેઠું રહ્યો.

ખીન દિવસની સવાર બીગી. ત્યારે નીના વહાણ પર સભા ભરીને કોલંબસ સોને દરિયા જેવા ગંભીર ખનીને બોલતો હતો, ‘આ સૂરજ બિરે છે, તે જુઓ... મને એ સ્વપ્નમાં આવ્યો હતો અને કહેતો હતો કે, જેવો હું બિચું છું, તેવી જમીન આજ રાત પડતાં પહેલાં તમને સાંપડશે...’

‘ને નહિ તો...!’

‘તો બેઠું જશે.’

એ સૌ પાછા કામે વળગ્યા. ખીન સાત સૂરજ બિગીને આશ્રમી ગયા, તો વ જમીનની હદ આંખ આંડે ન દેખાઈ. જૂરાં આકાશને જૂરાં પાણી પર અધારા-અનવણાના ઓળા આ નંવતર નાવિકો તરફ હસવા લાગ્યા. કોઈવારે ક્ષિતિજમાં જમીનની કિનારી દેખાઈ પડતી ને વિલોપ થઈ જતી. કોઈ વારે કાળો વાંદળો આંખ ઠરે ત્યાં અનેક આકાશ ધરીને ગેલ કરતાં, અને આ ખસાસીઓને ડરાવતાં, ચિડાવતાં આશા-નિરાશાની લપડાકો મારતાં આવ્યાં જતાં.

‘પેલીકન!’ એક જણ બિંધમાંથી ઝગડી ઉઠ્યો. ખીનએ બિણા ચંઈ જમીને કહ્યું: ‘ક્યાં? કોણ?’

નીએ બિંધમાં બળકડો: ‘ત્યાં. તેરતો...’

નીના-નહાજમાં એકગીર્ણ નગરા લાગ્યાં. હજુ પેલો સ્વપ્ન જનાર પેલીકન પક્ષીઓની પાંખોના ફફડાટ સાંભળતો હતો... ‘એ તો આપણને એમની પાંખો પર બેસાડી સોનેરી દેશમાં...પરીઓના પ્રદેશમાં લઈ જવા આવ્યાં છે.’

એવી અનેક ગરમ ગરમ યાદ પાડી ઓકટો-ખરની ૧૧મીએ દૂર દૂર દષ્ટિમાં એક દીવો ઝળકીને હોલવાઈ ગયો. કેટલાંયે મહિનાઓની બિની આગ પર દરેકના દિલ પર મીકાશની ફૂંક ફરી વળી, અનેક ઉચાટ પર એક અમીની ન્યેત નાહુ ઝખકીને હોલવાઈ ગઈ. કોલંબસે ખૂમ પાડી, દીવો, દીવો!’

અને સવાર પડતાં એ દીવાની સમ્યાઈ સાગિત કરતી જમીનની કિનારી દૂર દૂર દેખાતી થઈ.

એક હાથમાં રોપ્સનનો ઝંડો અને ખીનમાં સોનાની ભૂખવાળી ચળકતી તલવાર લઈને કોલંબસે ને જમીન પર પહેલો પગ મૂક્યો તેનું નામ એણે ‘તારક બેટ’ (વાટર્લીંગ) પાડ્યું.

સાબાર પ્રાપ્તિસ્વીકાર

નવી આવૃત્તિઓ (સસ્તું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય તરફથી)

- ૧૩ ધન્યાન મિટા દૂંગા: [વિ. કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી: બીજી આવૃત્તિ સવા રૂપિયો.]
- શ્રી. કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણીની જેવજીવનની કથા ‘ધન્યાન મિટા દૂંગા’નું, તેમની અમેરિકા જતાં પહેલાં લખેલી આઠ વાર્તાઓ પાઞ્ચ ઉમેરીને કરવામાં આવેલું પુનમુદ્રણ.
- ૧૪ ગામડું બોલે છે: [વિ. સુનીલાલ મડિયા: બીજી આવૃત્તિ: દસ આના]
- આપણો દેશ જોતો જોતો છે એવાં લાંબા ગામડાંના પ્રતિનિધિ કે નમૂના જેવા એક ગામડાંનું જીવનચિત્ર.
- ૧૫ ઉચ્ચ જીવન: [વિ. ડો. હરિપ્રસાદ દેસાઈ: સાતમી આવૃત્તિ: ત્રણ આના]
- ઉચ્ચ જીવન ધ્વજીકો મોટે માનદરજા નક્કી કરી આપતી સરકારગ્રેરક પુસ્તિકા.
- ૧૬ ધ્યાન અને જ્ઞાન: [વિ. સ્વામી આધવતીથ: ચોથી આવૃત્તિ: ત્રણ આના.]
- આત્મસાક્ષાત્કારના સાધકોને ધ્યાનનાં જુદાં જુદાં પ્રકારોની મોહિતી અને માર્ગદર્શક સૂચનાઓ આપતી એક અધિકારી સ્વામીશ્રીએ લખેલી ઉપયોગી પુસ્તિકા.

ભલેલી વહુ અને ધીજી વાતો

[લે. દામુભાઈ અને કુમુદ શુક્લ; પ્ર. ગુજરે અંધરત કાર્યાલય, અમદાવાદ; મૂલ્ય ત્રણ રૂપિયા]

શ્રી દામુભાઈ શુક્લ અને કુમુદબેન શુક્લની કુલ સત્તર વાર્તાઓનો આ સંગ્રહ છે. સંસ્કૃત સાહિત્ય-રસિક પતિપત્નીની કૃતિઓનો એકત્ર સંગ્રહ રમણ-ભાઈ અને વિદ્યાબેન નીલકંઠના 'હાસ્યમંદિર' પછી ઘણે વર્ષે ગુજરાતને આ પુસ્તકમાં મળે છે. નોંધ-પાત્ર ગણાય એવી આ હકીકતને કારણે જ નહિ, તેમાં રજૂ થયેલી સામગ્રીની ગુણવત્તાથી પણ આ પુસ્તક ધણાનું ધ્યાન ખેંચશે.

'આપણી આજુબાજુ' ને બને છે તે એટલું રહસ્યમય, અત્કૃતિયુક્ત હોય છે કે એને જોવાની અને એને જ સાદી આકર્ષક રીતે રજૂ કરવાની શક્તિ કેમ લેખકમાં હોય તો એનું સાહિત્ય જરૂર અમર થઈ જાય' આ મત શ્રી. દામુભાઈની વાર્તા-કલા તો નહિ પણ વાર્તા વિશેનું એમનું પ્રધાન વલણ કે મતલબ રજૂ કરતી વાર્તા 'લેખકની મૂંઝવણ'ના મુખ્ય પાત્રનો જ નથી, એના સંજ્ઞાનો પણ છે. આસપાસના જીવતા જીવનમાથી વાર્તાવસ્તુ ખોળી લેવાનું કામ લેખકદંપતીને અધરું જણાયું સાગતું નથી. શ્રી, દામુભાઈએ એ બાબતમાં ઠીક વૈવિધ્ય દેખાડ્યું છે, અને સૌ. કુમુદબેનને તો દાંપત્ય અને સ્ત્રીના માતૃહૃદયનો સરસ વિષય મળી ગયો છે. સ્ત્રી જ સ્ત્રીના પ્રશ્નો અને સ્ત્રીનું હૈયું વિશેષ પારખી શકે, અને તેથી એ વસ્તુનું નિરૂપણ સૌ. કુમુદબેનને હાથે થયું છે પણ સુદર.

વાર્તાઓ બહુ વસ્તુપ્રધાન નથી. પાત્રમાનસ-દર્શન પર લેખકદંપતીનું લક્ષ્ય વિશેષ છે, અને એ તો સારી વાત છે. વાર્તાઓને કંચૂક વક્તવ્ય પણ હોય છે. કેટલીક (દા. ત. 'લેખકની મૂંઝવણ', 'સાંભળે છે જ ઠાણું', 'સપાટીની સુંદરતા', 'સંયમની પાળ', 'સાંજશિવ') તો વક્તવ્યપ્રધાન જ બની છે. વાંચકોમાંની બાબતમાં કહેવું જોઈએ

કે વાર્તાઓનો આરંભ કરતાં અને એનો સમુચિત અંત લાવતાં તેમ અંદર પ્રસંગોચિત લખાવટ ચમકાવતાં બંનેને સારું કૌશલ્ય છે. આવી લખાવટ બધી વાર્તાઓને આસ્વાદ્ય બનાવી છે. વક્તવ્ય ગંભીર છે છતાં લખાવટ વિનોદી રાખીને સજા ટીની સુંદરતાને તેમણે રસપ્રદ બનાવી છે. પાત્રોનાં નામ આકર્ષક ને નવાં (દા. ત. અપૂર્વ, અતીથ, રાજવલ્લભન, ચંદ્ર, શર્વરી, ખલી, જયશી ઇતિ) રાખવાનો શ્રી દામુભાઈના શૈખ પણ ધણાનું ધ્યાન ખેંચશે.

શ્રી. દામુભાઈની વાર્તાઓમાં, પુત્રને પોતાથી ન ચલાવું તેવા બનાવવાની પિતાની ધૂનને વાર્તા-વિષય બનાવતી અને અસર ખાતર જરા ખેંચીને કરાવ્યાનું બનાવચેલી કથા 'નસીબ', એવી જ કરાવ્યાનું પાત્રપ્રધાન કૃતિ 'મોઘી', અને બે રસિક 'રામાન્ટિક' વાર્તાઓ 'એકલાનો ધર' ને 'વન-વિકાર', અને સૌ. કુમુદબેનની વાર્તાઓમાં એક ભલેલી વહુની આપણ વચ્ચેવતી 'ભલેલી વહુ' વલ્લભેલા દાંપત્યને સ્ત્રી અને પુરુષ બંનેના દષ્ટિ-બિન્દુથી ચર્ચેલી અને તે માટે જ ધ્યાન ખેંચતી 'મીનજના છૂટાછેડા' ને 'બે અહમ્', અને નારીના માતૃહૃદયનું સુંદર દર્શન કરાવતી 'મિયન' અને 'માનું હૈયું' એટલી કૃતિઓ સૌ કોઈને ગમી જાય તેવી છે. એને કારણે સંગ્રહને જે સત્કાર મળવા વકા છે તે પ્રસ્તાવનામાં લેખકદંપતીએ વિવેચનો સમર્થમાં વ્યક્ત કરેલા અસતોષને જરૂર ઘટાડશે. પુસ્તક શ્રી. દામુભાઈ શુક્લની સાહિત્યલેખનની કારકિર્દીમાં સ્પષ્ટ વિકાસ બતાવે છે.

આસ્તિત્વ

[લે. સાને ચુરુજી: અનુ. જયન્ત પરમાર; પ્ર. ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ. અમદાવાદ-૨; ત્રણ રૂપિયા]

મહારાષ્ટ્રના દેશબંધ સમાજસેવક અને સાહિત્ય-કાર રવ. સાને ચુરુજીની એમને પોતાની ઉપમ

લાગતી નવલકથા 'આસ્તિક'નો શ્રી જન્મત પરમારે કહેલો આ ગુજરાતી અનુવાદ છે.

એનું કથાવસ્તુ, પાત્રો અને વાતાવરણ વેદકાલીન-પૌરાણિક છે, એ રીતે કથા સાને ગુરુછની અન્ય સામાજિક નવલકથાઓ કરતાં જુદી પડે છે. આમ છતાં એ છે એ બધી કથાઓ જેવી જ ખેલવણી કે ઉદ્દેશ-અધાન કૃતિ, અને એનો સદેશ પણ અન્ય કથાઓ જેવો સાને-વાણીમાં આવતો ગાંધી-સદેશ જ છે, એટલે અતસ્તત્ત્વની દૃષ્ટિએ સાને ગુરુછની અન્ય કથાઓ કરતાં એ જુદી નથી પણ ખરી.

કથાનું સ્વરૂપ લઘુનવલ કે લાંબી વાર્તાનું છે. નાગ અને આર્ય જાતિઓ વચ્ચેના વૈમનરયના વાતાવરણમાં પ્રેમ ને બંધુત્વની અને ઉદારતાની ઓડી ખાવના પ્રચારનાર આસ્તિક ઋષિની સત્પ્રવૃત્તિના વિજયની કથા એમાં વણાઈ છે. એને માટે આર્ય-કન્યા વત્સલા અને નાગકુમાર નાગાનંદના, અને નાગકન્યા કુંભુ અને આર્ય કાર્તિકના, પ્રેમ અને લગનનું વસ્તુ એમાં ગોળવ્યું છે. એ બે જોડાના પ્રણયનું નિરૂપણ એની નિર્મળતાથી ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. ભાગવતની પરીક્ષિત કથાને અને જનમેજયના સુપ્રસન્નની પૌરાણિક કથાને પણ નાગો અને આર્યો વચ્ચેના વેર અને તેના શમનની વાત લાવવા માટે અંદર વણવામાં આવી છે. એનું નિરૂપણ જ આજની એટલે નથી દૃષ્ટિથી કરવામાં આવેલું છે તે મતભેદનો વિષય કદાચ બને, પણ કર્તાનો ઉદ્દેશ તો એથી સર્વો છે. જનમેજયનો નાગ-રૂપ, એની સામે નાગાનંદ વત્સલાનો આસ્તિકના પ્રેમ-સંદેશનો મુંદર પ્રચાર, જનમેજયના લગ્નકરની સામે વત્સલાએ સત્યધર્મ માટે બેઠી કરેલી સ્ત્રીઓની ચાર્તિસેના, શિષ્ય સમુદાય સાથે આસ્તિકની જનમેજયના નાગ-સત્રમાં હોમાવા રૂપ અને આસ્તિકના ઉપદેશથી જનમેજયનું થયેલું હૃદયપરિવર્તન આ બધી બાબતો ગાંધીયુગના લેખકનું નિરૂપણ છે એ પગર કંતે સમજાક બધ તેવું છે.

કથામાંનો આસ્તિક ઋષિનો જનમેજયને કશયેલો ઉપદેશ ફરી ફરીને વાંચવો ગમે તેવો છે. નાગાનંદની

વાંસળીમાંથી નિકરી વાતાવરણને બરી હોતો સંદેશો પણ એ જ ભાવનાનો છે. પ્રેમ, ઉદારતા, અંધર, બંધુત્વ ને એકવતો એ સત્સદેશ આ કૃતિનો સંદેશ છે અને તેના કર્તાનો સંદેશ છે. આપણે બધાંએ છીએ તેમ સાને-સંદેશ એ ગાંધી સંદેશ છે. આસ્તિક ઋષિ જેવા ગાંધીજીનો આ પ્રેમ ને બંધુત્વનો સંદેશ કલાકાર નાગાનંદ બની સાહિત્યની વાંસળી દ્વારા સાને ગુરુછએ જેમ તેમની બધી કથાઓમાં તેમ અહીં, ને અહીં તો વિશેષ પ્રમાણમાં, ફલાગ્યો છે.

વક્તવ્ય જ મુખ્ય હોવાથી સાને ગુરુછએ સ્વાભાવિકતાની પરવા કર્યા વિના લગભગ બધાં જ નાનામોટાં પાત્રોનાં મોંમાંથી તેમના અરસપરસ થતા સંવાદોમાં સુબોધક વિચારો હાથે ને પગલે નીકળતા જતાગ્યા છે. આખી કથા આથી સુબોધક વાકચાવલિથી સભર જતી છે. એક શુચિ મંગલ્યની મહેકથી આખી કથા મહેકે છે. એનું વાચન વાચકને પવિત્ર કરતું અતઃસ્તન કરાવશે. નોંધપાત્ર તો એ છે કે કથા ઉદ્દેશ-અધાન છે છતાં વાર્તાકલાનું દર્શન એમાં નથી થતું એમ નથી, તેમ વાર્તાકલાથી વિલુપિત સાહિત્યકૃતિ આખી શકે તે સાહિત્યાનંદ પણ એ નથી આપતી એમ નથી. પેલી બે જોડાની પ્રણયકથા તેમ જનમેજયની કથા વાર્તારસ સારો પીરસે છે. ટૂંકાં ટૂંકાં વાક્યો વાળી સાનેછની સારિયક મનોહર ગદ્યશૈલી પણ કથાનું એક આકર્ષણ ગણાવું ઘટે. આ કથાનું આ કારણે ગુજરાતે હર્ષભાવે સ્વાગત કરવું ઉચિત છે.

અનુવાદ સારો થયો છે એમ કહેવું જોઈએ, પણ એમાં ભાષામાં અનુસ્વારની ભૂલો થયી રહી ગઈ છે. અને બીજું: પરીક્ષિતને બોધ આપનાર જીવાન ઋષિને શુકદેવને બદલે શુકાચાર્ય કદા છે એ જૂલ સાને ગુરુછની ન કોય અને અનુવાદકની હોય તો એ પણ બીજી આગ્રનિ વેળા સુધારવાની જરૂર છે.

પુનર્જન્મ

[લે. સાને ગુરુછ; અનુ. જન્મત પરમાર; પ્ર. ભારતી સાહિત્ય સંઘ-અમદાવાદ; ત્રમ્બુ રૂપિયા.]

આ પશુ રવ. સાને ગુરુજીની એ જ અનુ-
વાદે ગુજરાતીમા ઉનારેલી એક સામાજિક ઉદ્દેશ-
પ્રધાન કથા છે. ગોવિંદચંદ્રના રખસનમાંથી તેના
પુનર્જન્મની તેમ જ લોકસેવક મનોહર અને તારાના
થોડા સમયના પરંપર પ્રત્યેના આકર્ષણના વિચાર-
રખસનમાંથી તેમના પશુ પુનર્જન્મની આ કથામાં
શીલ, સંયમ અને નીતિનો ભોધ છે અને ગાંધી-
જીની છાપવાળા સ્વદેશભક્તિ અને જનસેવાનો
સંદેશ છે. સ્વદેશસેવાની ભાવના સાને ગુરુજીની
પ્રિય ભાવના છે, એ ભજવતી મેળવવા હિમાલય
આશ્વા ગયેલા નારાયણ જેડે દેશસેવક મનોહરને
જના બારમા પ્રકરણમાંના સંવાદ પશુ જતાવી
આપશે. ત્રીસના સત્યાગ્રહ લડતના વાનાવરણનો
કથામા આ હેતુથી તેમણે ઉપયોગ કર્યો છે
મનુષ્યાપા

[લે. સાને ગુરુજી; પ્ર. બારની સાહિત્ય સંપદ
લિ. અમદાવાદ-૧; દોઢ રૂપિયા]

ગઈ સદીની મહાદૂર અંગ્રેજ કથાલેખિકા
'જ્યોન્' ઇલિયટની 'સિલાસ માર્નર' નામની કથાનું
આ ટૂંકાવિષ્ણુ રૂપાંતર શુદ્ધ ગુજરાતીમાં સુશીલા-
બેન દેશપાંડેએ કરેલું છે. ખોટા આળને લીધે
જન્મભૂમિથી દૂર જઈ વસેલા મનુષ્યાપાના પ્યેય-
શન્ય ને એકાકી જીવનમાં અનાથ બાળકી સોનીને
ઉછેરવાનું આવી મળતા, સોનામહોરો એકેકી કરવા
કરતા સોનીને ઉછેરવાનું તેને કેમ વધુ મૂલ્યવાન
લાગ્યું અને તેનું જીવન કેવું રસમય, પ્રેમમય અને
હેતુવ્યક્ત બન્યું એની સુમોઘક કથા આવ સરળ
લખાવટમાં એમાં રજૂ થઈ છે. પુસ્તક વાંતાનો
આનંદ આપવા ઉપરાંત માનવતાનો મધુર સંદેશો
પશુ સંભળાવી જાય છે. એમ ન હોત તો સાને
ગુરુજી એને હાય જ ચાના અડાડત ?

માટીના પગ

[લે. ગુણવંતરાય આચાર્ય; પ્ર. ગૂર્જર ગ્રંથ-
રત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ-ત્રણ રૂપિયા.]

પહેલા પ્રકરણથી ગામડાની કથા જનમે એવી
આશા આપી તેને ખોટી પાડી મુગધની જ કથા

બની જતી આ કૃતિ બાંધીના વાર્તાકાર શ્રી. ગુણ-
વંતરાય આચાર્યની એક સાધારણસારી સામાજિક
નવલકથા છે. જેતલસરનાં યુવકયુવતી રામલાલ અને
વનલીલાની મુગધ ખાતેનું અપ્રભુમ અને મેળ વગ
રનું લગ્નજીવન એનો વિષય છે. અકસ્માત શ્રીમંત
બનેલા રામલાલને તેમજ વનલીલા પિતાના કર-
જને ખાતર પરણે તો છે, એના પૈસાનો ઉપયોગ
પશુ કરે છે, પશુ એને ચાહતી નથી. બનેલા
અહંની અયડામણ તેમના દાંપત્યને કલુષિત કરે
છે. એ અતૃપ્તિમાંથી બનેને ઉગારે મળે છે ગરી
બોની સેવામાં, પશુ એમાંથી જ વાન વિચ્છેદ સુધી
પહોંચી જાય છે, પણ આખરે મેળ રથપાવાની
આગાહી આપી કથા પૂરી થાય છે. બનેનું વર્તન,
તેમાંય રામલાલનું શ્રીમંતને સેવાભાવી વૈધરાજ તરી-
કેનું વર્તન, સ્વાભાવિકતાની પ્રતીતિ ન કરાવતા
નાટકિય લાગે એવું છે. નવા યુગનો શ્રીમંત જુવાન
અને ભણેલી યુવતી આવાં જ હોય એમ તો લેખ-
કને નથી જતાવવું ? એ બેને મુકાબલે જૂની પેઢીનાં
જાદવજી મહારાજ, તેમની પત્ની ને તેમનાં પુત્ર
જયનું આવેશન સાડું અને છાપ પાડે એવું છે,
તેથી એમ તર્ક કરવાનું મન થાય, નેકે લેખકે
એવાં સૂચન કે ભોધ કથામાંથી તારવવાની વાચ-
કોને ના પાડી છે.

કંચન અને કામિની

[લે. 'જયભિષ્ણુ'; પ્ર. ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય;
અમદાવાદ; ત્રણ રૂપિયા]

'જયભિષ્ણુ' આ નવું પુસ્તક નારીજીવનને
વાર્તાવિષય બનાવતી પંદર વાર્તાઓના સંગ્રહ છે.
સ્ત્રીજાતની 'વિદગ્ધાઓ અને કારુણ્ય આલેખન
ગંગદત્તી ધણી વાર્તાઓમાં થયું છે. ધણી વાર કંચન
અને આત્માજીક ઉદ્દિઓ ને પ્રણાલિકાઓ તથા ડોષ-
વાર માનવીની કુદ્દાને વેરદત્તિ સ્ત્રીના જીવનને
કેવું કરણ અને અપમાનિત કરી શકે છે એનું નિર-
પણ લેખકે ધણી વાર્તાઓમાં સાડું કડું છે. 'સોનાની
મરઘી', 'સાંકળી કપ્પા' અને 'ચોદશિયો' જેવી

વાર્તાઓમાં વ્યક્ત થતું 'નવભિષ્ણુ'નું સમાજદર્શન પ્રશંસા મેળવે એવું છે. એમનું વલણ માનવતા પ્રેમી અને સ્ત્રીધર્મ સુધારકનું છે. એ કારણે વાર્તાઓ ઉદ્દેશલક્ષી બની છે. એમ છતાં વાર્તાકલાને ઊણપ આપી નથી. 'નવભિષ્ણુ'ની ભાષામાં વેગ અને ભજક સારાં છે (ઔચિત્ય એટલા જ પ્રમાણમાં હોત તો કેવું સારું થાત !). તેમ જ થોડું કવિત્વ પણ છે. એટલે વાર્તાઓ એના વાંચનારાઓને ખેંચી રાખે તેવી બની છે.

દર્શાવકથાઓ.

[સિ. નાનાભાઈ બટ્ટ; આમદક્ષિણામૂર્તિ પ્રકાશન. ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ.—અમદાવાદ; સવા રૂપિયા] શ્રી. નાનાભાઈ બટ્ટે તેમના એક વખતના સફર-ચુરુ થી. નંદુરામ ચર્માની પોતાના કથા પ્રવચનોમાં દર્શાવવાર્તાઓ લાવવાની રીત પોતાની ભાગવતની સખ્તાઈ વેળા અજમાવતાં જે વાર્તાઓનો ઉપયોગ કર્યો છે તેનો આ સંગ્રહ છે. બધી કથાઓ ધર્મ-એધક કે નીતિબોધક નથી, દેટલીક મનોરંજક અને વ્યવહારબોધક જ છે. બધી મૌલિક પણ નથી. દેટલીક લોકોમાં ચાલી આવેલી નળણીતી છે. જેમને એ સંભળાવાયેલી તે આમીણુ સમાજે એ માણી હશે તેટલી કદાચ આજનો ભણેલો વર્ગ એ માણી નહિ શકે એવો ભય રહે છે. ગામડાના લોકો શ્રોતાઓ હોવાથી નાનતામાંથી આમાં સૌરાષ્ટ્રની તળપદી વાણીનો તેમ વાર્તાની ત્રિશિષ્ટ કહેણીનો ઉપયોગ કર્યો છે 'ધનનાની દક્ષિણા'ના અંતમાં શેઠાણીના પાત્રને જે રીતે ચમકાવ્યું છે તેવી કરામતથી નાના-ભાઈ આપણી તાળીઓ પણ મેળવે એમ છે. એનું પુસ્તક પ્રગટ કરતાં તેમણે કયાઓની ભાષાને શિષ્ટ બનાવી લાગે છે. ૧૭ મી કથામાં 'વીચિકા' શબ્દ આખવાના શ્રોતાઓ આગળ ઉચ્ચારવાની શૃલ તેઓ ન જ કરે. એ જ કથામાંના લોકકથાના વાતાવરણમાં આજના સહેરી પાત્રનાઓ પણ બહુ ભળતાં નથી. શાલિની

[વિ. ડાહ્યાભાઈ પટેલ; પ્ર. ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ. અમદાવાદ; સાકાત્રણ રૂપિયા.]

આફ્રિકામાં વસતા ગેરિસ્ટર ડાહ્યાભાઈ પટેલે લખેલી સત્તર સુવાચ્ય અને આસ્વાદ્ય વાર્તાઓ પ્રથમ વાર જ આ પુસ્તકરૂપે પ્રસિદ્ધ થાય છે. લેખક પાસે માહિતીભંડાણ અને અનુભવસચ્ચદ તેમ સાહિત્યરસ, સર્જકતા અને લેખનિઢૌશલ સારાં છે. ગુજરાતથી દૂર દૂર રહેલા છતાં આ પ્રધાંએ તેમને વાર્તાકાર બનાવ્યા છે. ધણી વાર્તાઓનાં સ્થળ ને પાત્રો યુરોપ-આફ્રિકાનાં છે. એ જે ખંડના પ્રવાસ દરમ્યાન કર્તાએ જોયેલી, જાણેલી ને સાંભળેલી ગિતાઓ પરથી એ લખાયેલી છે તેથી એમ બન્ધું છે. આથી ગુજરાતી વાર્તાને નવાં પાત્રો ને નવાં પ્રદેશ મળ્યા છે.

વાર્તાઓમાં ઘણીનો મુખ્ય વિષય શુદ્ધ અને પ્રળળ પ્રેમનો છે. 'એડલવીસ', 'બલિષ્ઠ ને ગહન પ્રેમ', 'સતી' 'અદ્ભુત પ્રેયસી' અને 'શાલિની' આનાં ઉદાહરણો છે. 'શાલિની'માં અધને 'એડલવીસ'માં અપંગને અને 'અદ્ભુત પ્રેયસી'માં નિત્યરોગીને તે વાર્તાઓની નાયિકાઓ જે ઊંડા નિર્મળ પ્રેમથી ચાલે છે તેનું આલેખન સુંદર છે. 'પૂરેલા તાર' અને 'સતી'માં પણ એવા જ વિશુદ્ધ પ્રેમનું નિરૂપણ છે. કર્તાનો જીવે ત્રિય વિષય માનવતાનો છે. 'માનવતા' અને 'સંસ્કૃતિ ખાતર' એ જતાવે છે. કર્તાએ પોતાના પાટીદાર સમાજનાં ચંદુને બાળી નાખવાના કિસ્સાને પણ એની સામે નાચકના પુરુષપ્રકોપમાં પોતાનો પ્રકોપ સ્થવીને 'સ્થિતપ્રજ્ઞ'માં વાર્તારૂપ આપ્યું છે. 'દ્રૌપદી'માં નારીમાનસનું નિરૂપણ તેમણે સારું કર્યું છે.

'નટરાજ', 'સતી', 'પૂરેલા તાર', 'અદ્ભુત પ્રેયસી' 'પ્રિયાની ગ્રોદ', 'મહોબ્બત' આદિ વાર્તાઓ 'ધૂમકેતુ'ની વાર્તાઓની શૈલીની છે. તે પરથી કદાચ એમ માનવાનું મન થાય કે ગુજરાતી વાર્તાકારોમાં કર્તા ઉપર 'ધૂમકેતુ'ની અસર હશે. બધી વાર્તાઓ રસપ્રદ અને સુવાચ્ય છે. પહેલે જ પ્રયત્ને આવું આપી શકનાર લેખક ધન્યવાદને પાત્ર છે. તેઓ પોતાની લેખન-પ્રવૃતિ ચાહુ રાખે એમ ઇચ્છું.

કેાધને હહેલો નહિ

[વિ. રંભાજીને ગાંધી; પ્ર. સરતું સાહિત્યવર્ધક.

કાર્યાલય અમદાવાદ; સવા રૂપિયા.)

રેડિયો પર બજવા માટે શ્રી. રંભાજીન ગાંધીએ લખેલી નવ નાટિકાઓનો આ આવકારપાત્ર સંગ્રહ છે. હજીવો વિનાદરસ બધી નાટિકાઓનું એક ગમી નય એવું લક્ષણ છે લેખિકા ઘણું કરીને પહેલી વાર પ્રસિદ્ધિમા આવતાં સન્નારી છે, છતાં તેમની સિદ્ધિ ખ્યાન ખેલે તેવી છે. એમને વિષય યોગતા આવડે છે અને તેની મજાદાર મુલાચ્ય નાટિકાઓ બતાવતાં ય આવડે છે. નાટિકાઓમાં રાજના સંસારમાંથી ઉપારેલાં પ્રસંગો અને માનવ નમૂનાઓ રજૂ થયા છે. આપણું નિત્યપરિચિત સામાન્ય મધ્યમવર્ગનું કુટુંબજીવન નાટિકાઓ માટે આદર્શ વસ્તુ આપી શકે એની ખજાર આ પુસ્તક વાંચીને જ ધણીને પડશે. લખનાર સ્ત્રી હોવાથી સ્ત્રીનું માનસચિત્રણ એમને વિસિષ્ટ રીતે કાળું છે. નાટિકાઓમાં સ્ત્રીઓને લગતા પ્રશ્નો પણ એથી જ વિશેષ વણ્યા છે. બધી નાટિકાઓ મનોરંજક હોવા ઉપરાંત સંસાર સુધારે એવી બોધક પણ છે. લેખિકાનું સંવાદકૌશલ પ્રચરણ છે. 'તારે શું તો...' જેવા ભેરક બોલીના દેહકાદાર પ્રયોગો એમાં નોંધપાત્ર છે. જેમ નોંધપાત્ર છે એમાં ક્યારેક દેખાડ આવતા સૌરાષ્ટ્રીય બાપાની છાંટ. પહેલે જ પ્રયત્ને આલું લખવા માટે લેખિકાને અભિનંદન આપવાં જોઈએ.

બાઈના પત્રો :

[શ્રી. રામનાથ 'સુમન'; પ્ર. ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ.-અમદાવાદ; વિકેના, જીવન સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ-૧; સાડાચાર રૂપિયા]

હિંદી લેખક શ્રી. રામનાથ 'સુમન'ના છતાંદાર બાપામાં લખાયેલા અભ્યાસપૂર્ણ પુસ્તકોના શ્રી. દીનાનાથ મહેતાએ કરેલો આ ગુજરાતી અનુવાદ છે. પોતાની બહેનને બાધખીજની બેટ આપવા માટે મૂળકર્તાએ લખેલા આ પુસ્તકનો વિષય નારીહિત-શિશુઓ છે. ભારતના અબુદુલ માટે જરૂરી એવા

સ્ત્રી સમાજનો ઉત્કર્ષ દષ્ટિ સમગ્ર રાખીને દેશમાં નીરાગી અને ગાંધીસંસ્કાર સંપન્ન સુકન્યાઓ, રોઝ-શર્તિ, સુચીલ, પતિપરાયણ કુળવધૂઓ અને ત્યાગશૂર્તિ વસુલ માતાઓની સંખ્યા વધે એવો પર્યવેષ પુસ્તકમાં નારીસમાજને આપવામાં આવ્યો છે. કન્યા નારી અને જનની એ ત્રણ ખંડમાં સ્ત્રીની એ ત્રણ અવસ્થાનો ઉત્તમ આદર્શ રજૂ કરવામાં આવ્યો છે. એ આદર્શ ભારતીય સંસ્કૃતિએ જોબો કરેલો આદર્શ છે, પણ એ કંઈ દોષ નથી. તેમના શુદ્ધિબોધમંત્રે, પરિશીત જીવનને અને માતૃત્વને શોભાવવાની પ્રેરણા તથા તેને માટે વ્યવહારુ સૂચનાઓ આપતું આ પુસ્તક આપણા સ્ત્રી સમાજ વાંચવા-વિચારવા જેવું છે. અનુવાદની બાપામાં કપાંક કપાંક દોષ નજરે પડે છે.

ઉદ્દેશ્ય :

[લિ. શાંતિલાલ ઠાકર; પ્ર. ગુજરાત ટાઇમ્સ, નડિયાદ; બાર આના]

શ્રી. શાંતિલાલ ઠાકર સંસ્કૃત સાહિત્ય, વેદાંત ને શૈવ શાસ્ત્રોના અભ્યાસી અને ગુજરાતીના એક સારા ગદ્યલેખક છે. 'ગીર્તાજીવિ'નાં કાવ્યોના જેવી શૈલીમાં એમણે લખેલી રસાત્મક ગદ્યકૃતિઓનો આ સંગ્રહ છે. એમાં કેટલીકમાં પ્રસંગકથન છે. કેટલીકમાં સુવિચાર છે અને કેટલીકમાં જિમ્મિકાવ્યનાં તત્ત્વો છે. કતાની રસિકતા, સવેદન, ચિંતનશીલતા અને ગદ્યછટાનો સારી છાપ પાડે એવા પરિચય એ કરાવશે.

નરિંદાદનો ઇતિહાસ :

[લિ. શાંતિલાલ ઠાકર; પ્ર. બક્ષિતમાર્ગે કાવોદય, અમદાવાદ; અડી રૂપિયા]

નરિંદાદનાં ઇતિહાસ જોવાળ, ત્યાંની કેળવણીની ને ઇતર સંસ્કારસંસ્થાઓ અને સાહિત્ય તેમ ઇતર શેત્રોમાં જળકેલી ત્યાંની અમણી વ્યક્તિઓ વિશે શ્રમ લઈ શ્રી. ઠાકરે કરેલો માહિતીસંચય આ પુસ્તકમાં રજૂ થયો છે. સંતરામ મહારાજ અને તેમના અનુયાયીઓ, તથા નરિંદાદના પ્રસિદ્ધ સાહિત્ય-સેવકો વિશેનાં પ્રકરણો પુસ્તકનું મૂલ્ય વધારે છે.

જાનપદ ગ્રંથમાળા

સંપાદક: જીવરામ જોષી

આ રૂપિયા લવાજમમાં છ પુસ્તકો
રસભર્યા, રસભર્યા અને બેલક
બાળકોના ઘડતરમાં આત ઉપયોગી

રંગીલા રાજ : બિનોદની રસભરી કહાણી
કેસર કુંડ : રૂપ અને રસભરી મધુરી કથા
બે અનુર : બોધભરી રસભરપુર વાર્તા
વીર બેની : શૌર્યભરી ઐતિહાસિક વાર્તા
મરહિયા વીર : દેશપ્રેમનાં અપૂર્વ બલિદાનો
રસકલ્પોલ : બોધલક્ષી રસ ટપકતી વાર્તા

દર બીજે મહિને
એ એક પુસ્તક
મળ્યા કરે છે.
આ રૂપિયા
એક લી પ્રાપ્ત
બની જશે.

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ : દેરના ન્દી ઝ પૂલ ની થે
ગાંધીમાર્ગ અમદાવાદ ૧

ઘરનો આધાર બાળકો, બાળકોનો આધાર સુસંસ્કાર

મિયાં ફુસકી

વાંચો ને હસો

સંસ્કાર મળે છે ઉત્તમ વાચનમાંથી

એવું વાચન તમારાં બાળકોને આપો

તનની અને મનની તાંદુરસ્તી વધા-
રનારું, હારચરસથી છલોછલ ભરેલું
અને સંસ્કારી વાચન

જીવરામ જોષીનાં રસભર્યા અને
સંસ્કારભર્યાં નવાં બાળ પુસ્તકો

માટલી ભટ

બિનોદભરી આ વાર્તા વાંચી સૌ ડોલી હાશે

રાજ કરે તે રાણી

ધનિદાસની આ વાર્તા એવી તો

રસભરી છે કે વાંચે જ છટકે

રંગીલા રાજ

જાનપદ ગ્રંથમાળાનાં આ પ્રથમ

પુસ્તકને વાંચીને બાળકો નાચી હો

ગજરા ભાઉ

આ સાહસભરી વાર્તા જોએ તે જોશ પ્રગટાવે છે.

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ : દેરના ન્દી ઝ પૂલ ની થે
ગાંધીમાર્ગ - અમદાવાદ ૧

પ્રજાજી

વિનોદલક્ષી કૃતિઓ

રમણલાલ છોટલાલ મહેતા

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ.:અમદાવાદ-૧

રાણ ગાદી પર બેસી

લક્ષ્મી મંગલ

ચિત્રકાર - મુળલાલ ત્રિવેદી

સુબોધ ગ્રંથમાળા

[દસ પુસ્તકોનું ગુચ્છ]

એના લેખક છે શ્રી જીવશમ એવી
જેમણે હકોમકો અને મિવાં કુસકી
લખીને પ્રતિષ્ઠા મેળવી છે.

જ

દસ પુસ્તકો નાનાં મોટાં કા
ખાળકો વાંચી ગકે એવી રસભરી
અને સરળ ભાષામાં છે.

ક

રસભર્યાં એવાં કે રસનો ભંડાર

: આ દસ પુસ્તકો :

- ૧ ભોપારામ
- ૨ હગરાજ
- ૩ એક હતા રોઠ
- ૪ વાધનો ધા
- ૫ કહેવતની કથાઓ
- ૬ ઉપનિષદની બાલ વાતો
- ૭ કહેવતની કથાઓ ભાગ બીજો
- ૮ આંધળી વાત
- ૯ ચાર બળિયા
- ૧૦ કંપેરી વાતો

દસેયનું આમદું મૂલ્ય ૩-૧૨-૦૦

રજિ. ટ. ખર્ચ આઠ આના

રાહુલ સાંકૃત્યા
ગુજરાતીમાં પ્રગટ થયેલી
મ હા ક થા

૪
યોધે

કેાકષિયુ માહિત્યમાં કેાકષિયુ લેખકે જે
છેડવાની હામ બીટી નથી એ પ્રશ્નને ક
મહાન ભારતીય લેખકે હાથમાં ધર્યો છે.
અંધ અભિપ્રાયોમાંથી નીચેનો એક જટોમાં
જય વૌધેય દ્વારા વૌધેય મહુમા માગે,
માનવીઓ, અને પાંચુઓ સુદમાં જેના
પરિવર્તન થતુ આપખુધુ છે તે પરિવર્તન સુધ
દિતલદેથી છે એની ના પાડી સકાય તેમ
શ્રમ સાસનકાળમાં આજના જોવા જ અમરિમ
અને મવતિવિભાગ હવા એમ સદસા હી
તમ નથી. પરંતુ જેમને શ્રમ કાળમાં માને
નેમ્મુલક રાજ્ય સમરજ ભવરદશા વર્તેમ
તો અતલિતમા છે જ. અને એ બાદમાંથી
માનવમતિનો ઉદ્ધાર નથી એ આ .
સરેશ અચળા રહે છે. [.]

૪૦૦ પાનાની આ મહાકથાના પૂરા ઉપ
આંખે વળગે એવુ ત્રિરંગી મિત્ર છતાં
સાડા પાંચ રૂપિયા રજિ. ટ. ખર્ચ લ

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટે

કરનાન્ડીઅ પુલ નીચે : ગાંધી માર્ગ : અમદાવાદ

કિમતી બાવન વનસ્પતિઓમાંથી શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી બનાવેલું

રામતીર્થ

(સ્પેશ્યલ નં. ૧)
(૨૯૨૨૮૬) : મેડિકેટડ

પ્રાણી તેલ

પ્રખ્યાત ડોક્ટરો, વૈદ્યો, પ્રોફેસરો, તથા સ્ત્રીપુરુષો
આ તેલની પ્રશંસા કરતાં થાકતાં નથી

કારણ કે—

તે અ ને ક ફા ય દા ઓ ની ખા ત રી આ પે છે

- * તેનાથી શાન્તત્વ અને ક્રિયાત્મક બળવાન બને છે. * માથાનો દુખાવો મટે છે. * દષ્ટિ વધે છે.
- * યાદશક્તિશક્તિ વધે છે. આંખમાં આંજવાથી આંખના અંતેક દરદો દૂર થાય છે.
- * વાળ કાળા અને તેજસ્વી બને છે. * ટાલ ઉપર વાળ ઉગે છે. * ખોડો દૂર થાય છે.
- * ગાંઠ નિદ્રા લાવે છે. શરીર દરરોજ ચોળવાથી સામસીના તથા લોહીના અંતેક દરદો દૂર થાય છે. શરીર પુષ્ટ બને છે. * ખરી પડતા વાળ અટકે ■ અને વધે છે.
- * કાનમાં નાખવાથી કાનની અંતેક ક્ષતિઓ દૂર થાય છે. લીખ અને ગુલુ દૂર થાય છે.

માથામાં ચોળવાથી લોહીનું કબાણ નાબૂદ થાય છે.

મગજ, વાળ અને શરીર માટે અતિશ્રેષ્ઠ

સુખના :

દરેક કાનમાં દરેક સ્ત્રી, પુરુષ અને બાળકો
મટે રામતીર્થ પ્રાણી તેલ અનુદ્રવ્ય છે. ખાતરી
મટે તમારા કેમીસ્ટ કે ફુકનદાર પાસે આ તેલની
જ માગણી કરો. બધી જગ્યાએ મળી શકે છે.

કિ મ ત

મેટ્રી બાટલીના રૂ. ૩-૮-૦

નાની બાટલીના રૂ. ૨-૦-૦

ટપાલ ખર્ચ અલગ

ખાસ સુખના :

આડેક બાટલી ટપાલથી મંગાવનારને

મેટ્રી બાટલીના રૂ. ૫-૫-૦

નાની બાટલીના રૂ. ૩-૭-૦

[બાટલીની કિંમત + ૧-૬-૦ પોસ્ટેજ
+ ૦-૭-૦ વેદીંગ]

મનીઓડરથી મોકલવા
વી. પી. થી મોકલીશું નહિ.

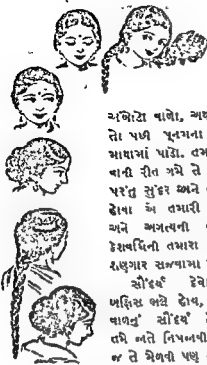

ફોન નં. ૪૫૩૯૪

★ શ્રી રા મ તી ર્થ ચો ગા શ્ર મ ★

શ્રી ઉચેશધામ, ૨૭ વીન્સેન્ટ સ્ટ્રેવેર્સ, સ્ટ્રીટ નં. ૨,

રેલવે સ્ટેશન નજીક, હાદર, (જી. આર્ચ. પી.) મુંબઈ ૧૪. COTY : RBO

તમે તમારા
વાળની પાંથી
એક બાજુ
પાડો કે,
મધ્યમાં વેળી
ચૂંચો કે

અંબિડો વાળો, અથવા તેમ નહિ
તો પણ પૂનમના ચંદ્રની ભાત
માથામાં પાડો. તમારા વાળ ઝાળ-
વાની રીત એ તે પ્રકારની હોય
પરંતુ સુંદર અને જવાળાંદા વાળ
હોવા એ તમારી સૌથી પહેલી
અને અગત્યની જરૂરિયાત છે
કેશવર્ધિની તમારા સુંદર વાળના
શુભગાર સજવામાં મદદરૂપ થાય છે.
સૌંદર્ય દેવોએ આપેલી
બક્ષિસ બધે હોય, પરંતુ તમારા
વાળનું સૌંદર્ય કેશવર્ધિની વડે
તમે જાતે નિખાળવી શકો છો તેમ
જ તે મેળવી પણ શકો છો.

કેશવર્ધિનીની સહાયથી તમારી જીવાનીમાં જ
વાળની ગતિપ્રતાપ, વંદુરસ્વી તથા સૌંદર્યનો પાયો
નાખો. કેશવર્ધિનીની મોઝાણી અસર નીચે મુજબે નહિ
તેવા ઠોઠ પાણી પ્રકારના વાળ અંબમ અવસ્થામાં પણ
જોવામાં આવ્યા નથી.

માટે પસંદગી દરમત જ કરી લો અને વાળનું
સૌંદર્ય હંમેશા માટે રહી રહે તેની ખાતરી મેળવી લો.

કેશવર્ધિની

એ વાળને સાચવે છે. ઉગારે છે
તથા સુંદરતામ કહે છે.

કેશવર્ધિની ... રૂ. ૦-૧૪-૦

કેશવર્ધિની શેરખુ ... રૂ. ૦-૧૪-૦

પોસ્ટલ અને પેકિંગ ખર્ચ અલગ.

મહાબરો દુકાનદારો પાસેથી મળશે.

અથવા સીધું લખો:

સાઉથ ઇન્ડિયા કેમિકલ્સ

કોલ્કત્તા-૧ (ઈન્ડિયા)

મુંબઈ અને ચી. આઈ.આ. એન્ડ:

મો. નેશનલ સેલ્સ એન્ડ સર્વિસ કું.

૧૨, સામપાટ રોડ. કોટ. મુંબઈ-૧

તમારા ફરજને ચેતવો!

અવિધિમાં ફરજ તમારાં કપડાંને
અગ્નિમાં મારે ત્યારે સીવવાના કાંઈ
કોશિશો હપથામ કરવાનું એને કહેલો.
એ ફરજો પોતાના ધંધાની તરફી
ચાહે છે એ ચેતવણીના રાહ જોવા
નથી—એ તો આ મળજીત અને
કાંઈક કોશિશ કરે ત્યાં હપથામ કરે
છે. આકાશવણ યોગદયાળુદનાં કામમાં
આદર્શ ચિત્કણીઓ પણ એ વાપરવામાં
ગીરવ થે છે.

કોલિનૂર મિટ્ટમ કં. લિ.

આમ-ટ્રસ્ટ

કિલ્લક ઇન્ડિયોસ લિ.

મુંબઈ વિદેશ:

નવસારી-૧ લક્ષ્મીદ લિ.

છેલ્લાં બાર અહિનામાં
બાર વરસ
જેટલું

ધરણરત્ન સાથી સ્થ ગયેલું
નિર્મોહિયારની દિશ્યો
જીવનધારતરત્ન જીવરાતરત્ન
પ્રથમ માસિક

: તમીઓ :

જૂથતરત્ન ચોહનલાલ દવે
શંકરલાલ ચોહનલાલ દવે

★

આ જૂન મહિનાથી બીજા
વરસમાં પ્રવેશ કરે છે.

હજી મુધી તમે ચાલક ન થયા હો, તો
આજે જ તમારું વાર્ષિક લવાજમ
રૂપિયા સાડાપોંચ (પરદેશમાં બાર
શિલિંગ) મોકલી આપો.

★

ફૂટક નક્ક મારે દશ અનાની ટપાલની
ટેકિટો બીડો:

તંદુરસ્તી કાર્યાલય

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ.

કરનાન્દીઝ પુલ, ગાંધી રસ્તા,

અમદાવાદ ૧

અથવા

આરોગ્ય ધામ, અમુગ મેન્સન,
વિન્સેન્ટ રોડ, સુપ્રમ ૧૯.

‘હિર્મિ’ : વર્ષ ૨૧ : : ‘નવરચના’ વર્ષ ૧૬

અંક ૩૦ : જૂન ૧૯૫૧

સાહિત્ય, સમાજ અને સંસ્કારત્વ માસિક

: હિમ :

આજન્મ હડવેગો, તેજસ્વી લેખક અને સર્ગગામી	
પત્રકાર સ્વર્ગસ્થ નિરંજન વર્મા	૫
સર્વોદય કે સામવાદ ?	વસુધ-ધુ ૭
એ ના એ !	ધૂમઝેલુ ૧૫
૧૭૭૧ નંચરનો કૈદી	સિદ્ધાર્થ ૧૭
‘દીનાને આજવાણે સૂરજ...’	પન્નાલાલ ખેટલ ૨૦
ગવનરીની વહારે	કલ્પના ૨૪
હિમ્મતવાન કુલ્લર	પ્રભુન્ન કંચનરાય દેસાઈ ૩૪
પદ્મજેલુ	ધૂમઝેલુ ૩૭
માશા	સિવસંકર પ્રા. શુક્લ ૪૦
લોહીની સગાઈ	ધ્રુવર પેટલીકર ૪૧
બીનાંજલિ	૪૮
વૈજાળી બપોર	જયન્ત પરમાર ૪૯
મેંધરમેન્ડકમાં જનહિત કામ	મોહનલાલ વ્યાસ ૫૦
ધરમનાં બાધમેન	ચશી સહાણુ ૫૪
કરી	પ્રવલ ૫૫
બીબીનો મકમરો	જયન્ત પરમાર ૫૬
હિતમ પાંખ...	શાંતલાલ બી શાંક ૫૭
મારી સફર (૩)	હવરામ જોષી ૫૮

: વાર્ષિક લવાજમ :

દેશમાં : રૂપિયા સાડાસાત : : વિદેશમાં શિલિંગ પંદર

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ મિ ટે ૩

કરનાન્દીઝ પુલ નીચે : ગાંધી રસ્તા : અમદાવાદ ૧

મદરાસ : ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ. વલી હિંચરવાલ મો. દવે :

કરનાન્દીઝ પુલ નીચે : ગાંધી રસ્તા અમદાવાદ ૧

મુદ્રક : સુનીલાલ આલેક્ષન્ડર શ્યામ્લી : સિદ્ધ સાહિત્ય મુદ્રણ, વધ :

મોટી આંકડિયા.

બાળકની
ઈષ્ટ
માર્ગે

સુદૃઢ
જયપાણ પ્રતિ
પ્રગતિ

OSTERMILK

ઓસ્ટરમીલ્ક બાળકોમાટેનો શ્રેષ્ઠ દૂધ

મા, સમજો છે કે બાળકને ઓસ્ટરમિલ્ક બાપ
વાથી તેનું પ્રારંભિક જીવન, ઉત્તમ પ્રકારે
ધકાય છે તે ખચવામા અત્યંત હલકું ડોવાથી
બાળક તૃપ્ત થાય છે, શાત નિદ્રા સે છે અને
નિરોગી સુદૃઢ બને છે ઓસ્ટરમિલ્કમા લોહ
અને વિટામિન મેગ્નેશિયમ ડોવાથી સરીરનો
બાકી મજબૂત ધકનારું મધુળા જરૂરી પોષક
સર્વો તમા રડેલા છે ઓસ્ટરમિલ્કના
સેવનથી તમારું બાળક જયપાણમા ખુસખુશાલ
અને તંદુરસ્ત રહેશે.

ગ્લેક્સો લેબોરેટરીઝ (ઈન્ડિયા) લી., મુંબઈ, કલકત્તા, મદ્રાસ

આજન્મ લડવૈયો, તેજસ્વી લેખક અને સર્વગામી પત્રકાર

સ્વર્ગસ્થ નિરંજન વર્મા

અવસાન તા ૧-૫-૫૧

૩૨ વર્ષની દૃઢી છતાં તેજસ્વી નિઃશ્ચીનાં એકધારાં અળકદાર ૧૮ વર્ષ એનાં શુદ્ધ
ખેલવામાં જ ગયાં.

આજન્મ લડવૈયો, તેજસ્વી લેખક અને સર્વગામી પત્રકાર

—સ્વર્ગસ્થ—

નિરંજન વર્મા

૩૨ વર્ષની દૃઢ છતાં તેજસ્વી જિજ્ઞાસાં એકધારા ચમકદાર ૧૮ વર્ષ એના શુદ્ધ ખેતવામાં જ ગયાં. હજી તો ચૂંછોદો દોરો દેખાતો ન હતો એવી ૧૪ વર્ષની કિશોર વયે એણે સત્યાગ્રહના વળનાં પાણીની ઓટમાં ૧૯૩૩માં ઝંપલાવ્યું.

ત્યાર બાદ બરાબર ૯ વર્ષ સુધી સૌરાષ્ટ્રની નાની-મોટી લડતોમાં, નાના-મોટા રચના કાર્યોમાં અને ત્રણ વર્ષ સાપ્તાહિક 'કૂલછાજ'માં આ બહુ-મુખી પ્રતિભાસંપન્ન યુવાને ગાળ્યાં.

૧૯૪૨ ના વર્ષે ભારતનો જુદો જ રંગ ભેગો. રક્તરંગી કાંતિના એ દિવસો હતા. છતાં ગાંધીજીથી પ્રભાવિત થયેલા જુવાનો દુશ્મનો સાથે કિંદાહિ-લીધી ખેલ્યા. નિરંજન વર્મા—સૌરાષ્ટ્રની બાગદોડ પ્રવૃત્તિના આગેવાન સંચાલક અટીક અને અણકંપી એવી પ્રવૃત્તિમાં પકડાઈ મેલ્યું. એ કાવતરાંની કડીઓ કાઢવામાંથી યુજવાત અને યુજરાતથી મુગધ સુધીના અને દૂર દૂરના કાંતિકારીઓ સાથે ભેટા-થેલી રહેતો.

કાંતિકારી યુદ્ધનું આનસ કેળવવાનું, અને ભાંગ-ફેડ અને દુશ્મનોને બૂલધાપ આપીને ભેર કરવાની કલા નવી જ વિકસાવવાની.

અવિરત પ્રરપાઈ અને આગ નિરધાર વચ્ચે ગાંધીના દડાની જેમ ધૂમતા આ આજન્મ કાંતિકારે આનિ પરિશ્રમને કારણે ખુરસીનું દરદ વહેરી લીધું. અને ૧૯૪૩થી એમનો જીવનસાગ્રામ ત્રિવિધ મોરચે મંડાયો.

૧૯૪૫ સુધી તો યોવીસોના પીછામાંથી બાગના જવાનું અને પ્રવૃત્તિઓ ચલાવ્યે જવાની, વિસ્તરતા

ને વધતા રોગનો સામનો કર્યો જવાનો અને એ જ અરસામાં હાથમાં કલમ ઘિપાડીને અસ્પષ્ટિ-ધારે લખતા જમને છુપા નામે સાહિત્ય પ્રકાશન કર્યું.

ખુરસી હાથમાં પલટાઈ ગયેલી. રાત્રે મંબોર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. અનેક નવા રોગોને આવાહન આપ્યું અને સંપૂર્ણ સારવાર માટે ૧૯૪૭ ની આખરમાં મદ્રાસ પ્રાંતના ચિત્તુર જિલ્લામાં આવેલ એક કુંગરાજ સેન્ટોરિયમમાં જઈ રહ્યા.

શુદ્ધ જીવનની અંતિમ પળો સુધી આજુ જ રહ્યું યાતનાઓ એમાં વધારો કર્યો. અને હેવટ ચેન વાં અમાસના દિને જીવનભરનો એ અણનમ પેહો દક્ષિણની એ કુંગરાજની ગાળીઓમાં આખા વિસામો લઈ રહ્યો.

‘સત્યની અદાથી એ જીવ્યા અને એ જ શ્રદા સાથે મૃત્યુ પામ્યા.’

ડૉ. જેસુદાસન

આસી. સુપ્રી. આરોગ્યવરમ

‘જ્યારે મારા માણસોની આ જગતમાં ખેડ પડી રહી છે ત્યારે આવા પ્રતિભાવંત જુવાનના જવાથી દેહને ન પુરાય તેવી ખેડ પડી છે. એમને અમે જીવાડી રાક્યા હોત તો આરોગ્યવરમ માટે એ ગૌરવજ્ઞ બનત. સેન્ટોરિયમમાં એમણે નવજન પેદા કર્યું છે. પણ એમની અપ્રતિમ શક્તિ ગંધી આ કુંગરાની લીલાલો વચ્ચે જ જગાડી રહી. જમા એ જોવા ન પામ્યું. પણ અર્ધો તો એ અનેગોત્રે ગ્રેરણા પાછને જીવનનો આદર્શ બિરો કરના ગયા છે.

ડૉક્ટર મૂડર

એક્ટી ગ સુપ્રી. આરોગ્યવરમ

આવના મહિનાનો ‘ભીર્મિ-નવરચના નો અંક ખાસ અંક ‘૨૯ નિરંજન વર્મા’ રજતિઅંક તરીકે પ્રગટ થશે.

યાત્રિક કોન્ટિ

'Rule Britanias Britannia rules The waves Britons never shall be slaves'

અ. આપણા દેશમાં ઘણા મોટા દેશોની વર્ગ છે, જે પ્રામાણિક રીતે એમ માને છે કે આપણા બધા દુઃખોનું મૂળ કૃષ્ટ અંગ્રેજો છે. આપણા ઇતિહાસમાં અંગ્રેજોએ ઘણા જ મહત્વના ભાગ ભજવ્યો છે. તેઓ નહોતા દેવો કે નહોતા રાક્ષસો. તેઓ માણસો હતા. આ પ્રકરણનો ઉદ્દેશ માનવ રાજ્ય-કર્તાઓ તરીકેની એમની સિદ્ધિઓ તપાસવાનો છે.

હુમનમનુષ્ય એમ જન્મતાં જ મૃત્યુને પકડવા ઉડવા, તેમ ઇસ્લામી સંસ્કૃતિએ જન્મતાં જ વિશ્વ-સંસ્કૃતિ થવાના પોતાના ધુરુપાર્થનો પ્રારંભ કરી દીધો, એના પહેલા અરબ જોખમો રચેનથી સિંધ સુધીના કુલક એક સદીમાં જ સર કરી દીધો. એ જોખમે યુરોપમાં શાહજોને અને હિંદમાં મીલીરબોને ખોદ્યું. ત્યાર પછી અરબોની પ્રાણુશક્તિ ઘટવા માંડી અને ક્રમશઃ ઇસ્લામની આગેવાની, સંસ્કારી અરબોના હાથમાંથી ઝડપી તુર્કોના હાથમાં ગઈ. ત્યારપછીના જમતના ત્રણ સદીના ઇતિહાસમાં એટલે કે તેરમી, ચૌદમી અને પંદરમી સદીના ઇતિહાસમાં ઇસ્લામની નેતાગીરી સુખ્યરવે મેંગોલ અથવા એમને મળતી તુર્કીશ પ્રજાઓ પાસે રહી. અને આ પ્રજાના રાજ્યશૈલીએ હિંદ, ચીન, ઇરાન, ઇજીપ્ત, ઉત્તર આફ્રિકા, રશિયા, હંગેરી અને અગ્નિ-યુરોપ ઉપર રાજ કર્યું. ઇસ્લામનું બીજું મોહું ઈ. સ. ૧૫૨૬ માં લીયેનાના કુર્બેહ કુર્ગ સાથે અથ-ડાઈને પાછું ફર્યું. ત્યારપછી ઈ. સ. ૧૫૭૧ માં લેપાન્ટોની લડાઈમાં તુર્કીશ નૌકસેન્ય હાર્યું. ઇસ્લામના અચ્છત પણાની દંતકથા ખોટી પડી. અને ત્યારથી એ સંસ્કૃતિના વળતાં પાણી થયાં, વિકાસક્રમમાં પાછળે પડેલા હિંદમાં આની આ ક્રિયા ઔરંગઝેબના મરણ બાદ બે સદી પછી શરૂ થઈ.

યુરોપમાં ઇસ્લામની પડતીની સાથેસાથે ખ્રિસ્તી પ્રજાઓની ચઢતી શરૂ થઈ. જમતના ઇતિહાસમાં ૧૫ મી થી ૧૯ મી સદી સુધીની પાંચ સદીઓ ખ્રિસ્તી નેતાગીરી અને ખ્રિસ્તી નબ્દેજલાલીની સદીઓ છે. વીસમી સદીના ઉત્તર સાથે જ આ પ્રજાઓની પડતી થવા માંડી જે હજી ચાલુ છે.

ઈ. સ. ૧૪૫૩ માં ઇસ્ટયુલ્કોના તુર્કોએ કળબો લીધો અને ત્યારપછી યુરોપના પૂર્વ સાથેના જમીન-માર્ગના વ્યવહાર અને વેપારની વચ્ચે એક અબેલ દીવાલ બની ચઈ ગઈ. જે દીવાલને રેપોલિયન અને હિટલર જેવા સમર્થ વિજેતાઓ પથ ભેદી ચઢવા નહિ.

મુજબે કીટને સોપિલી સંસ્કૃતિની મશાલ ઝીસે આપ્પો વરસ સાચવી, એના પછી એ મશાલને રેપો નવસો વરસ સાચવી. બાઇઝેંટીયને હમર વરસ જળવતી. અને તુર્કે વિજેતાઓ એને ઓલવી નાખે એ પહેલાં તો એ મશાલને પ્રકાશ પશ્ચિમ યુરોપમાં પહોંચી ગયો હતો. હવે પશ્ચિમ યુરોપની પ્રજાઓએ બે પોતાનો આત્મવિકાસ કરવો હોય તો એણે પોતાના પ્રાચીન સંસ્કારો સાચવવા માટે થી અને સમૃદ્ધિના નવા માર્ગો શોધવા રહ્યા. જમીનમાર્ગે રેપોલી ખ્રિસ્તી યુરોપની પ્રાણુશક્તિમાં એટલી ઇસ્લા-શક્તિ કે એકતા નહોતી કે જેથી આપ્પું યુરોપ એક થઈને સુસલમાનોને હરાવે. એટલે પશ્ચિમ યુરોપે જમીનના માર્ગો પડતા મુઠીને દરિયાના માર્ગો ખોળવા માંડવા. ઈ. સ. ૧૪૯૧ માં પોર્ટુગલે સેટ્ટાને વેરો ઘાલોને તેમ જ એનો કળબો લઈને આ કામ શી રીતે શરૂ કર્યું એનો પ્રત્યક્ષ પદાર્થપાઠ પશ્ચિમ યુરોપની બીજી પ્રજાઓ આગળ મુઠ્યો, અને ત્યારપછી યુરો-પની પ્રજાઓએ જમત છૂટવાની જે શરૂઆત કરી દીધી એને પરિણામે યુરોપીયનો આફ્રિકા, અમેરિકા,

નિરંજન વર્મા

૩૨ વર્ષની દૂકર છતાં તેજસ્વી નિદ્ધીનાં એકધારાં ચમકદાર ૧૮ વર્ષ એના યુદ્ધ ખેલવામાં જ ગયાં. હજી તો મૂળનો દોરો દેખાતો નહતો એવી ૧૪ વર્ષની કિરોર વયે એણે સત્યાગ્રહના વળાં પાણીની ઝોટમાં ૧૯૩૩માં અંતિમ અંત્ય.

૧૫૨ વાદ બરાબર ૬ વર્ષ સુધી સૌરાષ્ટ્રની નાની-મોટી લડતોમાં, નાના-મોટા રચના કાર્યોમાં અને ત્રણેક વર્ષ સાપ્તાહિક 'ફૂલછાપ'માં આ બહુ-સુખી પ્રતિભાસંપન્ન યુવાને ગાળ્યાં.

૧૯૪૨ ના વર્ષે ભારતનો જુદો જ રંગ બેઝો. રક્તરંગી ક્રાંતિના એ દિવસો હતા. છતાં ગાંધીજીની પ્રભાવિત થયેલા જુવાનો દુશ્મનો સાથે જિંદગી-લીધી ખેલ્યા. નિરંજન વર્મા—સૌરાષ્ટ્રની ભાંગદોડ પ્રવૃત્તિના આગેવાન સંચાલક અદીક અને અણકપ્પી એવી પ્રવૃત્તિમાં પડતું મેલ્યું, એ કાવતરાંની કડીઓ કાઢવામાંથી ગુજરાત અને ગુજરાતથી મુંઝ સુધીના અને દૂર દૂરના ક્રાંતિકારીઓ સાથે જોડાયેલી રહેતી.

ક્રાંતિકારી યુદ્ધનું માનસ ઠેળવવાનું, અને ભાંગ-દોડ અને દુશ્મનોને ભૂલધાપ આપીને જેર કરવાની કળા નવી જ વિકસાવવાની.

અવિરત પુરુષાર્થ અને અડગ નિરધાર વચ્ચે ગોઠવના દડાની જેમ ધૂમતા આ આજન્મ ક્રાંતિકારે આનિ પરિશ્રમને કારણે પ્હુરસીનું દરદ વહેરી લીધું. અને ૧૯૪૩થી એમનો જીવનસંગ્રામ ત્રિવિધ મોરચે મંડાયો.

૧૯૪૫ સુધી તો પોલીસોના પીછામાંથી ભાગતા જવાનું અને પ્રવૃત્તિઓ ચલાવે જવાની, વિસ્તરતા

ને વધતા રોગનો સામનો કર્યો જવાનો અને એ જ અરસામાં હાથમાં કલમ લેવાડીને અરખસિય ધારે લખતા જમને છુપા નામે સાહિત્ય પ્રકાશન કર્યું.

પ્હુરસી ક્ષયમાં પલટાઈ ગયેલી. રોગે મંબીર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. અનેક નવા રોગોને આવાહન આપ્યું અને સંપૂર્ણ સારવાર માટે ૧૯૪૭ ની આખરમાં મદ્રાસ પ્રાંતના ચિત્તુર નિસ્સામાં આવેલા એક કુંભરાણ સેનેટોરિયમમાં જઈ રહ્યા.

યુદ્ધ જીવનની અતિમ પળો સુધી ચાલુ જ રહ્યું. માતનાએ એમાં વધારો કર્યો. અને હેવટ ચેત્ર વડે અમાસના દિને જીવનભરનો એ અણુનમ થોડો દસિયુંતી એ કુંભરમાળની ગાળાઓમાં આખર વિસાગો લઈ રહ્યો.

‘સત્યની શ્રદ્ધાથી એ જીવ્યા અને એ જ શ્રદ્ધા સાથે મૃત્યુ પામ્યા.’

ડૉ. જે. સુકાવત

આસી. સુધી. આરોગ્યવરમ

‘જ્યારે સારા માણસોની આ જગતમાં ખોટ પડી રહી છે ત્યારે આવા પ્રતિભાવત જુવાનના જવાથી દેશને ન પુરાવ તેવી ખોટ પડી છે. એમને અને જીવાડી શક્યા હોત તો આરોગ્યવરમ માટે એ ગૌરવરૂપ બનત. સેનેટોરિયમમાં એમણે નવજીવ પેદા કર્યું છે. પણ એમની અપ્રતિમ શક્તિ બધી આ કુંભરની દીવાલો વચ્ચે જ ઝગમગ રહી. જગત એ જોવા ન પામ્યું. પણ અદા તો એ અનેનોતે પ્રેરણા પામીને જીવનનો આદર્શ બોલો કરતા ગયા છે.

ડૉક્ટર મુલર

એક્ટીંગ સુપ્રી. આરોગ્યવરમ

આવતા મહિનાનો ‘ભિર્મિ-નવરચના નો અંક ખાસ અંક ‘સ્વ. નિરંજન વર્મા’ સ્મૃતિઅંક તરીકે પ્રગટ થશે.

આંત્રિક ક્રાન્તિ

'Rule Britanias Britannia rules The waves Britons never shall be slaves'

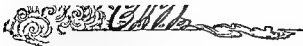
આને આપણા દેશમાં ઘણા મોટા દેશપ્રેમી વળે છે, જે પ્રામાણિક રીતે એમ માને છે કે આપણા બધા દુઃખોનું મૂળ કુટ અંગ્રેજો છે. આપણા ઇતિહાસમાં અંગ્રેજોએ ઘણા જ મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે. તેઓ નહોતા હોય કે નહોતા રાક્ષસો. તેઓ માણસો હતા. આ પ્રકરણનો ઉદ્દેશ માનવ રાજ્ય-કર્તાઓ તરીકેની એમની સિદ્ધિઓ તપાસવાનો છે.

હનુમાનજી એમ જન્મતાં જ સૂધને પકડવા ઉડ્યા, તેમ ઇસ્લામી સંસ્કૃતિએ જન્મતાં જ વિશ્વ-સંસ્કૃતિ થવાના પોતાના પુરુષાર્થનો આરંભ કરી દીધો, એના પહેલા અરબ-મોજાએ સ્પેનથી સિંધ સુધીનો સુલક એક સદીમાં જ સર કરી દીધો. એ મોજાને યુરોપમાં શાલમેને અને હિંદમાં શીરીએને આપ્યું. ત્યાર પછી અરબોના પ્રાણસક્તિ ઘટવા માંડી અને કમશઃ ઇસ્લામની આગેવાની સરકારી અરબોના હાથમાંથી ઝટતી તુર્કોના હાથમાં ગઈ. ત્યારપછીના જગતના ત્રણ સદીના ઇતિહાસમાં એટલે કે તુર્કો, ઓઠમો અને પંદરમી સદીના ઇતિહાસમાં ઇસ્લામની નેતાગીરી સુખ્યત્વે મેગિશલ અથવા એમને મળતી તુર્કીશ અંગ્રજો પાસે રહી. અને આ પ્રબળ રાજ્ય શૈલિ હિંદ, ચીન, ઇરાન, ઇજીપ્ત, ઉત્તર આફ્રિકા, રશિયા, હબેરી અને અર્જન્ટિન-યુરોપ ઉપર રાજ કર્યું. ઇસ્લામનું બીજું મોજું ઈ. સ. ૧૫૨૯ માં વીધેનાના દુર્બેઝ દુર્ગ સાથે અથ-કાઇને પાછું દ્યું. ત્યારપછી ઈ. સ. ૧૫૭૨ માં લેપાન્ટોની લડાઇમાં તુર્કીશ નૌકાસેન્ય હાથું. ઇસ્લામના અછત પશુની હંતકયા ખેડી પડી. અને ત્યારથી એ સંસ્કૃતિના વળતાં પાણી થયાં, વિકાસક્રમમાં પાછળ પડેલા હિંદમાં આની આ કિયા ઔરમઝેગના મરણ બાદ એ સદી પછી સર થઈ.

યુરોપમાં ઇસ્લામની પડતીની સાથેસાથે ખ્રિસ્તી પ્રબળોની અહીં સર થઈ. જગતના ઇતિહાસમાં ૧૫ મી થી ૧૯ મી સદી સુધીની પાંચ સદીઓ ખ્રિસ્તી નેતાગીરી અને ખ્રિસ્તી જાહેરવાલીની સદીઓ છે. વીસમી સદીના ઉદય સાથે જ આ પ્રબળોની પડતી થવા માંડી જે હજી ચાલુ છે.

ઈ. સ. ૧૪૫૪ માં ઇસ્તંબુલનો તુર્કોએ કબજે લીધો અને ત્યારપછી યુરોપના પૂર્વ સાથેના જમીન-માર્ગના બંધનહાર અને વેપારની વચ્ચે એક અભેદ દીવાલ ખડી થઈ ગઈ. જે દીવાલને નેપોલિયન અને ક્રિસ્ટલર જેવા સમર્થ વિજેતાઓ પણ ખેંચી શક્યા નહિ.

ઇજીપ્ત કીટને સોપેલી સંસ્કૃતિની મશાલ ઝીસે આકસો વરસ સાચવી, એના પછી એ મશાલને શૈને નવસો વરસ સાચવી. બાઇબેલીયમે હાનર વરસ જળવી. અને તુર્ક વિજેતાઓ એને ઝોલવી નાખે એ પહેલાં તે એ મશાલનો પ્રકાશ પશ્ચિમ યુરોપમાં પહોંચી ગયો હતો. હવે પશ્ચિમ યુરોપની પ્રબળોએ જે પોતાના આત્મવિકાસ કરવા હોય તેા એણે પોતાના આત્મીન સંસ્કારો સાચવવા માટે થી અને સમર્થિના નવા માર્ગો શોધવા રણા. જમીનમાર્ગે ઇંધાલેલી ખ્રિસ્તી યુરોપની પ્રાણસક્તિમાં એટલી ઇચ્છા-શક્તિ કે એકતા નહોતી કે જેથી આખું યુરોપ એક થઈને યુક્તલગાનોને હલાવે. એટલે પશ્ચિમ યુરોપે જમીનના માર્ગે પડતા મુશ્કેલી દરિયાના માર્ગે ખેળવા માંડ્યા. ઈ. સ. ૧૪૧૫ માં પોર્ટુગાલે સેઉટાને થેરો ઘાલીને તેમ જ એનો કબજે લઈને આ કામ શી રીતે થઈ શકે એનો પ્રત્યક્ષ પદાર્થ પાઠ પશ્ચિમ યુરોપની બીજી પ્રબળો આગળ મૂક્યો, અને ત્યારપછી યુરો-પની પ્રબળોએ જમત છૂતવાની જે શરૂઆત કરી દીધી એને પરિણામે યુરોપીયનો આફ્રિકા, અમેરિકા,

ઑરિટ્ટેલીઆ, ભાગત, અને જહદ્ ભારતના નિર્વિવાદ માલિકો થયા. અને બાકીના જગત ઉપર એમની પાકી લાગણ ફેલાઈ ચૂકી.

તુર્કોની ધાકને કારણે પશ્ચિમ યુરોપ તરફ નાટકીય આકર્ષકીયમના ધ્રિસ્તી પાઠરીએ અને પંડિતોએ વિચારું ને વિકેન્દ્રિકરણ કયું એને લઈને યુરોપના અધિકાર યુગનો અંત આવ્યો અને રેને-સાને નામે ઓળખાતી યુરોપિયન સંસ્કૃતિના પુન-સ્થાનની ચળવળ ચાલુ થઈ. આને મળતી કોઈ ક્ષિયા હિંદના ઇતિહાસમાં એવા મળતી નથી. કારણ કે આપું હિંદ એાછવેતે અથો મુસલમાનોનું સુલ્લામ બન્યું હતું. ને વિધાના વિકેન્દ્રિકરણે સ્વતંત્ર યુરો-પમાં પ્રળનો પ્રાણોદય કર્યો તે જ વિધાના વિકેન્દ્રિકરણે સુલામ હિંદમા હિંદુધર્મની પકતી માડમાં શંભાવી. યુરોપમાં રેનેસાંની ચળવળ ઇટાલીમાંથી શરૂ થઈ, અને ત્યાર પછી એ ક્રમશઃ આખા પશ્ચિમ યુરોપમાં ફેલાઈ. જેને પરિણામે જગતને દાનેતરી રીકરથીપર સુધીના સાહિત્યરસમિતિએ મળ્યા. પંદરમી સદીથી યુરોપે વિશ્વસ્વામિની થવાનો ને પુરુષાર્થ આરંભ્યો એમાં, પોટુગાલ, સ્પેન, ફ્રાન્સ અને ઇંગ્લેંડની ચાર મહા પ્રળઓ અગ્રેસર પ્રળઓ હતી. એમાં ય અંગ્રેજો પોતાના અનેક સદ્ગુણોને બળે આ પ્રળઓના એકપીળ સાથેના જીવનવિમ-હમાં જીવ્યા. બાકીની પ્રળઓ એમની પાછળ પાછળ ચાલી. અને ઓગણીસમી સદીના અંત સુધીમાં તો આપું થે જગત જહદ્ યુરોપના સ્વરૂપમાં ફેરવાઈ ગયું.

એંગ્રેજોએ એલીઝાબેથના સમયમાં સ્પેનના અજીત નૌકાસેન્યોના નાશ કર્યો અને ત્યાર પછી ઠેક આજસુધી સમુદ્ર ઉપરનું પોતાનું વર્ચસ્વ એક-ધાતું જાળવી રાખ્યું. અંગ્રેજોને કેવળ યુરોપમાં યુરોપીયન પ્રળઓ સાથે જ આચવાનું નહોતું, પણ હિંદમાં અનેક હિંદુ-મુસ્લિમ પ્રળઓ અને એમના યુરોપીયન મદદમારો જોડે લડવાનું હતું. છતાં ય અનેક પ્રકારની આંતરિક અને બાહ્ય વિષમ

પરિસ્થિતિ વચ્ચે પણ એ પ્રળ પોતાના મુલ્યને આ દેશમાં સંજ્ઞીય સર્વોપરિના મેળવી શકી અને દેહ સની સુધી એને ટકાવી શકી.

અસામાન્ય પુરુષો પોતાની પ્રળને ઉન્નતિને માર્ગે ચલાવી શકે, પણ એ ઉન્નતિ ટકાવવાનું કામ પ્રળના પોતાના હાથમાં જ છે. એકાદની કીમેત એની પાછળના મીંડા કરે છે, એ જ રીતે નેનાની સિદ્ધિઓના બાક એની પાછળ ચાલતી જનમ નક્કી કરે છે. આ દેશમાં આવેલી યુરોપીયન પ્રળ-ઓમાં ફિરંગીઓના આદેશનો આસ્થુકક અદે-ફે-એના દુષ્કે એવા નેતાઓ ઠાઈ પણ અંગ્રેજ નેતા કરતાં ચીય, મુસલમાનીરી કે વહીવટી કમેલિ-ચનમાં ઉતરતા નહોતા. છતાં ય એ નેતાઓ આ દેશમાં સ્થિર શાસન સ્થાપી ના શક્યા એનું કારણ એ હતું કે એમની પાછળ પોતાની પ્રળનું જેવું જોડાએ એનું પીઠાળ નહોતું.

ઈ. સ. ૧૪૯૨માં કોલંબસને હિંદ શોધવા જતાં અમેરિકા જડ્યું, અને ઈ. સ. ૧૪૯૮માં કાલીકટની ઉત્તરે આઠ માઈલ ઉપર વારકોન્-ગામાએ હિંદની ધરતી ઉપર પહેલવહેલો ફિરંગી વાલ્ટો ફરકાવ્યો. ત્યાર બાદ પોતાના આશ્રયદાતા ડામોરીન સાથે ફિરંગીઓને અધડામણ થઈ, અને એમા ડામોરીનના-સમુદરાયના સમુદસામર્થ સામે યુરોપનું સમુદસાહસ જીત્યું. ફિરંગી સેનાપતિ કેપ્લ પાસે બહુ જ જીંદી જાતની સુલ-સામગ્રી હતી અને એને લઈને મુઠીબર ફિરંગીઓ સામે જશ્વા-બંધ હિંદુઓ હામી. મોપલાઓના દોરવાઈ વેપાર વટાચે અને ફિરંગીઓએ અનેક જગ્યાએ કોમીઓ નાખી કિલ્લુ કરી પોતાની સત્તા સ્થિર કરી. આ રીતે સ્થપાએલું ફિરંગી રાજ્ય હિંદમાં ઇ. સ. ૧૫૧૦ થી ૧૭૪૦ સુધી ચાલ્યું. ફિરંગીઓના પહેલો વાઈસરોય આદેશનો આસ્થુકક એક શરવીર સરદાર અને બાહોશ રાજકર્તા હતા. એણે આખા અંરખી સમુદ્રને ફિરંગી સત્તાના દોર હેઠળ આવડ્યો. એ ક્રમ પાંચ વર્ષ વાઈસરોય તરીકે રહ્યો, પણ એટલી ટૂંકી

મુદતમાં એણે આ દેશમાં ફિરંગી સત્તાના મૂળ જાડાં નાખ્યાં. સુસજ્જાનો સાથે હુસ્મનાવટ કોતરતી એણે હિંદુઓને મિત્રો બનાવ્યા. એમને માટે પોતાની રાજધાની ગોવામાં નિશાળો ખોલી, એમને સુરોપીયન ઢબે તાલીમ આપી, અને હિંદી-ફિરંગી મિત્ર હંગેનોની પ્રથા શરૂ કરી. હિંદના સુરોપીયન ચિત્રે-તાઓમાં આ મહાપુરુષે સૌથી પહેલવહેલી એ શોધ કરી કે હિંદવાસીઓ અને એમાં ય ખાસ કરીને હિંદુઓ લોહી કરતા લુણને અને ધરતી કરતા ધનને વિશેષ વધારાર રહે છે. આ શોધનો એના પછી હુણેએ અને ત્યાર પછી અંગ્રેજોએ ધણા મોટા પાયા ઉપર ઉપયોગ કરી આ દેશમાં સ્થિર-શાસન રચાવ્યું.

ફિરંગીઓના હાથમાંથી હરિયાનો કોર વલ્-દાઓના હાથમાં આવ્યો. એમના પછી ફ્રેન્ચો કાબૂ અને સૌથી છેલ્લે અંગ્રેજો ઉઘા. ઇ. સ. ૧૭૪૮ થી ૧૭૫૪ સુધીના વીસ વર્ષો આ દેશમાં અંગ્રેજો અને ફ્રેન્ચો વચ્ચેની હરીદ્વાર્ષના હતો, આ હરીદ્વાર્ષમાં ફ્રેન્ચોના પરાજય કરીને અંગ્રેજોએ ગોતાની સમસ્ત શક્તિ હિંદુઓ અને સુસજ્જાનોને પરાગિત કરવામાં વાપરી.

અંગ્રેજોને આ દેશ ઉપરનો અમલ એ કેવળ એક રાજનો ખીમ રાજ ઉપરનો અમલ નહોતો. એ અમલ તો એક સંસ્કૃતિનો બીજ સંસ્કૃતિ ઉપરનો અમલ હતો.

હિંદુ, બૌદ્ધ અને મુસ્લિમ સંસ્કૃતિઓના વર્ચસ્વના કાળની જેડે આપણે બ્રિટિશ સંસ્કૃતિના વર્ચસ્વના કાળને પહોં ત્રણ વિભાગોમાં ખુશીથી વહેંચી શકીએ.

૧. ક્રાન્તિકાળ. ઇ. સ. ૧૭૫૭ થી ૧૮૫૭ આ કાળ દરમ્યાન એ સંસ્કૃતિઓનો સંઘર્ષ થાય છે. અને પ્રાંતિકભૂમિકા ઉપર સમન્વયના પ્રયોગો થાય છે. મોટે ભાગે જૂના સંસ્કારો ઉપર નવા સંસ્કારો કમન કરે છે.

૨. ઉત્ક્રાન્તિકાળ. ઇ. સ. ૧૮૫૭ થી ૧૯૦૫ આ સમય દરમ્યાન આ દેશના જૂના-નવા સંસ્કારો

રેનો પરસ્પર વિનિમય થઈને થોડા નિયમન થાય છે. રાષ્ટ્રીય ભૂમિકા ઉપર સમન્વય રચાવાના અનેક સફળ નિષ્ફળ પ્રયોગો થાય છે.

૩ પ્રતિક્રાન્તિકાળ. ઇ. સ. ૧૯૦૫ થી ૧૯૪૭ આ સમય દરમ્યાન નવી સંસ્કૃતિ કમલ સંકોચાવા માંડીને ચીમળાઈને છેવટે અદ્યૌષી ખરી બાય છે. સંસ્કારોના દગન અને નિયમનનું સ્થાન વચન લે છે.

આના આ કાળગણોને આપણે આપણી રીતે વહેંચવા હોય તો એ વિભાગોમાં વહેંચી શકીએ. ઝોગણીસમી સદી એટલે ધર્મજનશૃતિની સદી. અને વીસમી સદીનો પૂર્વાર્ધ એટલે સાંસ્કૃતિક જનશૃતિનો પૂર્વાર્ધ. એમાં અગ્રગણ રાજકીય જનશૃતિ. હવે આપણે આ દરેક વિભાગને વિગતવાર તપાસીએ.

બ્રિટિશ સંસ્કૃતિનો ક્રાન્તિકાળ. (ઇ. સ. ૧૭૫૭ થી ૧૮૫૭).

ઇ. સ. ૧૭૫૭ માં પ્લારીના યુદ્ધમાં સિરાજ-ઉદ્દૌલા સાથે કલાધવ વિજયી થયો અને આક્રંતનો વીર, જંગાળનો ભાગ્યવિધાના ને નવા સામ્રાજ્યનો પ્રથમ નિર્માતા બન્યો. આ યુદ્ધમાં કલાધવને પુરુષાર્થ કરતાં પ્રારબ્ધે જ વારી આપી. એમ પહેલી નજરે લાગે છે. પણ જંગાળની નવાખીમાં જો અંદરખાનેથી અતિશય સડો ન હોત તો કલાધવ કદી ના શવત. કલાધવના આ વિનયને આપણે જખત્યાર ખીલજના જંગાળ અને શિકારના સહેલા હિંદુ રાજતંત્ર ઉપરના વિનય સાથે ખુશીથી સરખાવી શકીએ. ગાત્ર આ એ વિનયો વચ્ચે એક મોટો તફાવત એ હતો કે જખત્યાર ખીલજ પોતાની સમશેરના સામર્થ્ય વડે માલીકના નામે સવાખ હાંસલ કરવા આવ્યો હતો, જ્યારે કલાધવ પોતાની સાથે તર્કન નવો સદેશો લઈને આવ્યો હતો. આ સદેશો કોનો હતો ?

રેસાંની સરહારી શરૂઆતમાં પાદરીઓના હાથમાં હતી. અદારમી સદીથી એ સરહારી મોટે ભાગે વેપારીઓના હાથમાં આવી. ધર્મધેલજાતું

રચાન અર્થપેલછાએ લીધું. જગતે પોતાના જીવ-
કાળમાં કદી ન જોયો હોય એવા મોટા પાયા ઉપર
વૈષ્ણુયુગ આવી રહ્યો હતો. અંગ્રેજો વડાજીવડીઓની
પ્રજામાંથી વેપારીઓની પ્રજા જની રહ્યા હતા.
પ્રાસીનો વિજય એ પ્રિસ્તી ધર્મનો વિજય નહોતો
પણ આવી રહેથી વૈષ્ણવકાંતિનો વિજય હતો.

આ કાંતિના સિદ્ધાંતોને ૧૪૫૩ આપનાર
એક નવો પયગમ્બર ટૂંક વખતમાં જ પાક્યો. એકમ
રિમથે ઇ. સ. ૧૭૫૪માં Wealth of Nations
રાષ્ટ્રોની સમૃદ્ધિ લખાને ઇંગ્લેંડમાં જન્મી ચૂક્યા નવા
યુગનો યાજ્ઞવલ્કિન કયો. એણે પોતાના પુસ્તક
મારફતે માનવજાતને ઇશુના વિશ્વશાંતિના પયગામને
બદલે પોતાનો વિશ્વમનુદિનો પયગમ આપ્યો.
ફુન્યવી સંપત્તિની દૃષ્ટિએ એકમ રિમથ અને ટર્નેટ
જેવા નવા પયગમ્બરો કૃષ્ણ, કાષ્ટ, શુદ્ધ, મહાવીર
કે મહામ્મદ કરતાં માનવજાત માટે વધુ સારા ભોમિ-
યાઓ હતા. કાષ્ટરે કહ્યું હતું કે: 'સ્ત્રીયના નાકામાંથી
જિંદ પસાર થઈ શકે, પણ શ્રીમંત માણસ
સ્વર્ગમાં જઈ શકશે નહિ.' એકમ રિમથના અનુયા-
યીઓએ એમ વિચાર્યું કે આપણે સ્વર્ગમાં જવાની
શી જરૂર છે? શ્રીમંત માણસ પૃથ્વી ઉપર જ
સ્વર્ગ લાવી શકશે! શ્રીમંત થવાનો રાજમાર્ગ
પણ એમને એમના ગુરુઓએ બતાવ્યો હતો.
'ઓળામાં ઓછું આપવું અને વધારેગા વધારે લેવું.'

આ અર્થશાસ્ત્રમાંથી અનર્થશાસ્ત્ર થયું અને
અંગ્રેજોએ હિંદવસતીએ ઉપર અનેક આર્થિક
અત્યાચારો કર્યા.

અંગ્રેજોએ આપણી ઉપર કરેલા આ અત્યાચારોનો
જવાબ કરવાની જરૂર નથી. પણ એમને
સમજવાની તો જરૂર છે જ. આ અત્યાચારોને
અનેક અંગ્રેજ અને હિંદી લેખકોએ પેટ ભરીને
નિંદા છે. જમને એને વિષે વિશેષ માહિતી જોઈતી
હોય તેઓ પડિત સુંદરલાલનું 'ભારત' અંગ્રેજ
રાજ્ય' અથવા મગનભાઈ દેસાઈનું 'હિંદની અંગ્રેજ
વેપારશાહી' કે એવાં બીજાં દેશીઅંગ્રેજ પુસ્તકો

વાંચે. આ પુસ્તકો વાંચ્યા પછી આપણે એમ
શ્વામક નિર્ણય ઉપર આપવું ન જોઈએ કે ફિન
યાના બધા જ ફુગ્ગા અંગ્રેજોમાં છે અને બધા
જ સદૃશ્ય આપણામાં છે. દરેક નવી મસ્તૂતિનો
કાંતિકાળ એ મોટાભાજે અત્યાચારનો કાળ હોય
છે. એમાં બહુ જ યોદ્ધા અપનાવે હોય છે. અંગ્રે
જોએ જેવો જીવન હિંદમાં કર્યો એથી વિશેષ
જીવન રૂપેન અને પોર્ટુગાલના લોકોએ રૂઝ ધની
યતો ઉપર કર્યો અને બેલ્જિયમના લોકોએ પોતાની
દગરી પ્રજા ઉપર કર્યો છે. બેલ્જિયમની પ્રજાએ
હબ્સરીઓ ઉપર કરેલા દુલસમનો યુગ્મરાતીમાં ધન
હાસ વાંચવો હોય તો અદમર્થ બહુ 'ક્રકાવું'
કાવો' વાચવું.

અદારમી સદીથી શરૂ થતો પશ્ચિમની પ્રજાઓના
સંસ્થાનોનો ઇતિહાસ એ ગુલામી, દમન, શોષણ
અને અત્યાચારોનો ઇતિહાસ છે. માત્ર એમાં બે
હકીકતો વાદ રાખવા જેવી છે. હિંદમાં એ ઇતિહાસ
ઓળામાં ઓછો કાળો હતો, અને અંગ્રેજ લોકો-
પતિઓએ કેવળ આપણા ગૃહોલોગોનો નાશ નથી
કર્યો, સાથેસાથે એમણે અંગ્રેજ મજૂરોનું પણ
અમાનુષી શોષણ કર્યું છે.

આ નવી વૈષ્ણવસંસ્કૃતિનો કાંતિકાળ મોટાભાજે
વિનાશનો કાળ હોવા છતાં, એમાં અનેક સર્જક
કાળોની શરૂઆત થઈ ચૂકી હતી. ચંદન હેરિંગ્સે
સંસ્કૃત ત્રિશ્વને હિતોળન આપ્યું હતું. કૉનવેલિસે
હિંદી સનદી મોકરીના પાયા નાખ્યા. પોલીસ ખાતું
સુધાઈ. હિંદુમિત્ર બેન્ટિન્કે રસ્તાઓ ને નહેરોનું
બાંધકામ કર્યું. કોળો નાશ કર્યો. સતી થવાની
બંધી કરી. નવી શાળાઓ અને કોલેજો દત્તા
અંગ્રેજ ભાષાનો બહોળો પ્રચાર કર્યો. ઇ. મ.
૧૮૩૩ના કાયદાથી જંગમનો અવનર જનરલ આખા
હિંદનો અવનર જનરલ બન્યો.

પડિત જ્યાહરલાલ નહેરૂએ આપણું એ હકી
કત તરફ ખાન દોયું છે કે, હિંદમાં જે ભાગમાં
બ્રિટિશ અમલ વધુમાં વધુ રહ્યો છે, ત્યાં ગરીબાઈ
પણ વધુ છે. આ તો સિદ્ધાંતની એક બાજુ યર્ષ.

બીજી બાબુ એ છે કે બધાં અંગ્રેજોએ વધુમાં વધુ સમય અમલ કર્યો છે એ બંગદેશે નવી સંસ્કૃતિના સંપર્કથી મેળવેલી સ્ફૂર્તિને કારણે હિંદને ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, વિજ્ઞાન, રાજકારણ, વૈદક, સાહિત્ય, સંગીત, કલા, કેળવણી, ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વના ક્ષેત્રોમાં દુકામાં વેપર અને ઉદ્યોગ બાદ કરતાં જીવનના એકેએક ક્ષેત્રમાં વધુમાં વધુ નેતાઓ પૂરા પાડ્યા છે. હિંદનો બીજો એક પશુ એવો પ્રાંત બતાવે છે કે જે રાજ રામચોહનરાયથી માંડીને અરવિંદ ધોષ સુધીના નેતાઓની સાથે બેસી શકે એવી અગ્રેસરશ્રેણી સર્જી શક્યો હોય ? આરે, ખુદ બંગાળનો અંગ્રેજ અમલ પહેલાંનો દોહસો-બસો વર્ષનો ઇતિહાસ જુઓ. આ નેતાઓ સાથે સરખાવી શકાય એવા કેટલા નેતાઓ બંગાળે સંભળ્યા ?

આ સર્જનસ્ફૂર્તિનું કારણ ? અંગ્રેજ અમલ અને અંગ્રેજ કેળવણી !

બેન્ટિન્કની ઉંદાર રાજનીતિ અને મેકોલેની દીર્ઘદષ્ટિ.

બેન્ટિન્કના હાથમાં એક સમ્રાટ જેટલી સત્તા હતી છતાં ય એનું નીચેનું પ્રામાણિક આત્મનિરીક્ષણ જુઓ :

‘અનેક બાબતોમાં સુસલમાનોનું શાસન આપણા કરતાં વધારે સારું હતું. સુસલમાનો જે દેશ જીતી લેતા, ત્યાં જ વસવાટ કરતા, તેઓ દેશવાસીઓ સાથે ભગી બતા અને તેમને ફરેક જાતના અધિકારો આપતા. આપણી રાજ્યનીતિ આનાથી અવળી એટલે કે લાગણીહીન, સ્વાર્થી અને સહાનુભૂતિ વગરની છે.’

મેકોલેમાં વિનયી સંસ્કૃતિના પ્રતિનિધિનો લગ્ન હતો. પરાજિત સંસ્કૃતિ પ્રત્યે તુચ્છકાર હતો. આ દેશની પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓએ મેળવેલી મહાન સિદ્ધિઓનું એને અજ્ઞાન હતું, છતાં ય એની પાસે એક ભવ્ય સ્વપ્ન હતું, હિંદનો પહોંચટ હિંદીઓ કરે, અને એ સ્વપ્ન સિદ્ધ કરવાનો એની પાસે સાચો રસ્તો હતો.

હિંદને કાયમ શુભાગ રાખવાનો સૌથી સારો,

સહેલો ને સસ્તો રસ્તો એ હતો કે હિંદની પ્રજાને પશ્ચિમના પ્રકાશથી સંપૂર્ણ રીતે વાંચિત રાખવી ! જે વખતે ટોડ, કાર્પસ, પ્રાંટક, દીન્કેર્ફ, કનીંગહામ મેક્સમુલર, કમ્યુસન, બર્નેસ ને કઝીન્સ આ દેશની પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓના સુંદર તત્ત્વોને આત્મસાત કરવામાં રોકાયા હતા, તે વખતે આ દેશમાં એવો એક પશુ પડિત ના પાક્યો, કે જેણે સામેથી પશ્ચિમની પ્રજાઓની સંસ્કૃતિઓનો એવો જ અભ્યાસ કર્યો હોય. આરે, પારકો સંસ્કૃતિઓનો અભ્યાસ કરવાનું તો બાબુએ રહ્યું, ખુદ આપણા અશોકના શિલાલેખો અંગ્રેજોએ ઉઠાયા !

ગીતાનું દારસી ભાષાંતર થયું. પથ્ય કુરાનનું સંસ્કૃત ભાષાંતર ના થયું. એ જ મધ્યકાલીન સાંસ્કૃતિક સંકોચની આ આધુનિક અંગ્રેજ આધુનિક !

આપણને બે અંગ્રેજ શિક્ષણ ના મળ્યું હોત તો આપણે સમાજ કદ જૂમિકા ઉપર હોત એનું પ્રામાણિક ચિત્ર બેવું હોય તો વિશ્વનાથ મગનલાલ બક્ષેનું નર્મદનું જીવનચરિત્ર વાંચવું. અને એમાં ચીતરેલા નર્મદના બમાદાના સમાજના ચિત્ર ઉપરથી અદારમી સદીના અંતકાળનું અધારું હિંદ કદાપી લેવું.

‘વીતતી દીધ’ રાત્રિ, તે થતો પરોઢ દેશમાં’ એમ કહેનાર કવિએ એ યુગનું વાસ્તવિક ચિત્ર ચીતર્યું છે.

આ રીતે દેશ સુખેદુઃખે નવા યુગ તરફ વધી રહ્યો હતો. આ નવી વ્યવસ્થામાં જે શુભાવતા હતા એમને અસતોષ હતો, જે મેળવતા હતા એમને સતોષ હતો. છેવટે હલકાઉસીની ખાલસાનીતિમાં દેશના બહોલોકોએ નવી સંસ્કૃતિના અભ્યાસી આક્રમણની પરાકાષ્ઠા બોધ, અને ‘પાપ નો અળવો શરી નીકળ્યો.’

બળવો બળવો જ હતો. એ સંસ્કૃતિનો વિસ્તાર કરનાર કાન્તિ નહોતી, કે પ્રજાનું આત્મગૌરવ સ્થાપનાર સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધ નહોતું.

બળવો નિષ્ફળ મર્યો, કારણ કે એના નેતાઓ એકબેસ અને એકબ્રાણ નહોતા, સૈનિકોમાં શિસ્ત

અને મંગલન નદીનાં રાજકીયોમાં વેદાંતી તટસ્થતા હતી. શીખો વફાદાર હતા અને દક્ષિણ હિંદ સલામત હતું અને પ્રગ્ને અંગ્રેજોને બેઠેલા હતા.

બળવે સફળ થયો હોત તો આ દેશમાં ફરીથી પેશાવર અને મોગલાઈ અંધેર જમી પડત.

બળવાના બહાદુર અંગ્રેસો સડનાં સડતાં વીર-ગતિને પામ્યા. છિન્નજિન થયેલા અનુયાયીઓને અંગ્રેજોએ કૂરતાથી કચડી નાખ્યા.

આથમતી મોગલાઈના છેલ્લા અવશેષ શાહ-આલમને અંગ્રેજોએ રંગુન સડી મરવા માટે રવાના કર્યો. દાક્ષીની નામધારી ગાદી છોડતાં શાહઆલમને હિંદની પ્રગ્ને એક આથમતી સંસ્કૃતિને કંટુષુ વિશાષ સંદેશ આપ્યો:

दमर्ने में दम नहीं, जब लयर बाढ़ो जान की.
जब 'जफर' अब डंभी हुई, समोर हिंदुस्तान की.
मगर गादीजोमें दू रहेगी, जबतक अपने ईमान की.
खड़ेगी लड़न तक समोर हिंदुस्तान की.

માનવીની દૃષ્ટિ પોતાના દેશકાળથી કેટલી બધી બંધાયેલી હોય છે ! બળવાની નિષ્ફળતા સાથે જ હિંદમાં સમશેરનો યુગ પૂરો થતો હતો, અને મુસ્લિમોગીરીનો યુગ શરૂ થતો હતો, એ શાહઆલમને અનુકૂળ નહોતું અંગ્રેજીની ઇચ્છાસંકીર્ણ સાથે હિંદવાસીની ઇચ્છાસંકીર્ણ હારી ચૂકી હતી. હવે ઐતિહાસિક વિચાર શરૂ થતો હતો, અને એમાં મહાત્મા ગાંધી, પટેલ બાઈઓ, પંડિત નહેરુ, અને મહામહાત્મી ઝીણાની મુસ્લિમોગીરી લંડન સુધી લડવાની હતી.

गणतन्त्र मोक्षपात्र ? नो माधुषित्तो मोक्षपात्र
એ જ બળવાનો બોધપાત્ર ! હિંદની બંને પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓ એટલી હતપ્રત્યેક યદ્યપિ હતી કે હિંદ પર રાજ્ય કરે એવા નેતાઓ સર્જવાનું એમનું ગણ્યુ રહ્યું નહોતું !

ઉ કાન્તિ દાળ (ધ. સ. ૧૯૫૭ થી ૧૯૦૫)

सत्यं वृद्धा का, मुक्तं बद्धाह का और जयत रात्री लक्ष्मीबाई का ना सुधैषांपना छेल्ता पडथा हिंदनी लक्ष्मीबाई राभी गया. कंपनीने डाडी मृष्टीने हिंदनी

ગાદી પર મહારાણી વિક્ટોરિયા બેઠી. એમના રૂ-રોને બાબરના વર્ગીયનનામા સાથે સરખાવી શકાય નવી સંસ્કૃતિનો લોહીયાળ કાન્તિકાળ પૂરો થયો હતો. અને કુમકુમબોયો ઉત્કાન્તિકાળ શરૂ થયો હતો.

પ્રભાતે સૈકાઓથી ના અનુભવી હોય એવી સાંતિ અનુભવી, અને સ્વાભાવિક રીતે જ લોકહક્કને પડયો કનિષ્ઠ પાડ્યો.

હે દેવના પથુ દેવ જુ, તતખેવ દિલમાં ધર શ્યા જે રાણીછના રાજ્યમાં, રિયર થઇ અને મુખીયા થયા તું આપ નિત્યે નવીન, વધતું તેજ તેના તાજમાં. સુખમાં સદા વિક્ટોરિયાને રાખ પ્રભુ આ રાજ્યમાં.

અને અંગ્રેજના નેજાની નીચે, તારા તનુને કરે યુલના; એ ઉપકાર ગણી ઇશ્વરને. હરખ હવે તું હિંદુસ્તાન.

અંગ્રેજોને એ નેજો ક્યાં ક્યાં ફરકતો હતો ! દુનિયાના પાંચે ધ ખંડમાં એ નેજો ફરકતો હતો. ઇંગ્લેંડ રથૂલ અને સુક્રમ બંને અર્થમાં સાચો સુવર્ણયુગ ભોગવી રહ્યું હતું.

ઇંગ્લેંડ આને સુવર્ણયુગ ભોગવી રહ્યું હતું એને માટેના પુરુષાર્થની શરૂઆત છે. ૧૪૫૦માં થયેલી અને એની પૂર્ણાકૃતિ ૧૮૩૦માં થઇ. ઇંગ્લેંડમાં સૌથી પહેલી સામાજિક અને ધાર્મિક કાન્તિ થઇ એને લઇને પ્રજાની નેતાગીરી કેથોલીકોના હાથમાંથી પ્રોટેસ્ટન્ટોના હાથમાં આવી. કેથોલીક સંપ્રદાયમાં પૈસા ધીરવા સામે જે પ્રતિબંધ હતો તે પ્રોટેસ્ટન્ટ સંપ્રદાયમાં નહોતો. ધીરધાર અને વ્યાખવડું શરૂ થયાં પ્રજા પામે પૈસા એકઠા થયા. અને પછી ખેતકાન્તિ આવી. આર્થર યંગ, બકવેલ, ટાઉનસેન વગેરેની નેતાગીરી હેઠળ ચાલેલી ચળવળથી મેટ્રા પાસા ઉપર ખેતી થવા માંડી. પછી સંસ્થાનો જડયા અને વ્યાપારી કાન્તિ થઇ. અને સૌથી છેલ્લે ધ. સ. ૧૭૬૦ પછી યાંત્રિક કાન્તિ થઇ. આ છેલ્લી કાન્તિ જેને એચ. જી. વેલ્સ વ્યાખ્યાની રીતે ચોલો ગિક કાન્તિને બદલે યાંત્રિક કાન્તિને નામે ઓળખે છે. એણે કેવળ ઇંગ્લેંડમાં જ નહિ પણ જગતમાં

પણ એક નવો યુગ આરંભો. યાત્રિક કાન્તિ પહેલાં ઉદ્યોગોના પાયો સુધારા હતા હવે એનું સ્થાન યંત્રે લીધું. માનવીને પોતાના કૃતિલાસમાં સૌથી પહેલીવાર સુલાભી નાણું કરવાનો વ્યવહાર રસ્તો બડચો.

જેમ્સ વેટ્ટે બનાવેલા સ્ટીમ એન્જિનનો ઇ. સ. ૧૭૮૫માં કાપડની મિલમાં પહેલવહેલો ઉપયોગ થયો. ઇ. સ. ૧૮૦૪માં પહેલું રેલવે એન્જિન થયું. ઇ. સ. ૧૮૨૫માં પહેલી રેલવે ખુલી. ઓગ-ણીસમી સદીના મધ્યમાં તો આખું યુરોપ રેલવેના પાટાઓથી છવાઈ ગયું. આ જ સુધારા ઝડપથી હિંદમાં લાવવા માટે રૂઢિચુસ્ત હિંદવાસીઓએ ડહાણાઈસી સામે યજ્ઞવો કર્યો. ઇ. સ. ૧૮૫૨થી ૧૮૮૦ સુધીમાં ઇંગ્લેંડ સમૃદ્ધિના શિખરે હતું.

હિંદમાં આ વિકાસક્રમ ઉલટો થઈ ગયો. સૌથી પહેલે ઇ. સ. ૧૮૬૦માં વ્યાપારી કાન્તિ થઈ. અને સંપૂર્ણ સુકા વ્યાપાર શરૂ થયો. ત્યારથી શરૂ થયેલા ફેરફારોમાં હાલ તુરતમાં થયેલી રાજકીય કાન્તિથી પણ ફેરફારોનો અંત આવ્યો નથી. હજી એતકાન્તિ અને સમાજિક કાન્તિ જેવી પાયાની મોટી કાન્તિઓ આજી છે.

હિંદની આ ગંધી કાન્તિઓ એ આપણા સઘળા સમાજ-જીવનને રૂપરેલી સર્વોગી કાન્તિઓ નહોતી. પણ સાત ઉપલા થરને રૂપરેલી ઇંગ્લેંડના સામાજિક ફેરફારોના પડા પાડતી નાનકડી કાન્તિઓ હતી.

ખિતરોનો આ સુવર્ણયુગ હિંદના ખ્રિસ્તિય શાસનનો પણ સુવર્ણયુગ હતો. મહારાણી વિક્ટોરીઆએ ૬૪ વર્ષના પોતાના લાંબા રાજકાળ દરમિયાન પોતાના સુશાસનથી પ્રભાવે લેવા શ્રેષ્ઠ મેળવ્યો તેવો દુનિયાના દોઢપણ રાજદરાણીએ આટલા વિસ્તૃત સામ્રાજ્યની સમસ્ત પ્રભાવે નથી મેળવ્યો. હિંદે મીઠું શાંતિ, ગુપ્ત શાંતિ અને મોગલ શાંતિના ત્રણ સુવર્ણયુગો પછી આ ખ્રિસ્તિય શાંતિનો એજો સુવર્ણયુગ ભેજો. આ સમય દરમિયાન આખી પ્રજાની સર્વોત્કૃષ્ઠ ઉન્નતિ થઈ. પ્રજા આગળ નવાં નવાં

ક્ષિતિબે ખુલ્યાં, આજની કેટલી થે મહાન સિદ્ધિઓનાં ખીજ એ યુગમાં નંખાઈ ગયાં. કાન્તિકાળમાં શરૂ થયેલી કેટલી થે સર્જક પ્રગતિઓનો આ સમયમાં સંપૂર્ણ પરિપાક થયો. અને આ બધાનો પડા સાહિત્યમાં પણ. જૂના સુખના કવિ કહેતા કે :

‘આણીયા બજા લેને દિરતાર,
આ તો સપતું છે સસાર.’

નવા યુગના કવિ માટે સંસાર સપતું નહોતો પણ સત્ય હતો. એ તો ઉદ્યોગન કરતો કે :

‘ઉત્તરી રજો ને રક્ત પુત્રતણું આપો.
‘હારીજતી કોઇ રીતે નામ જોડું’ થાપો.’

નવા યુગમાં જોડું નામ ચાપવાનાં અનેક ક્ષેત્રોમાં શક્તિશાળી હિંદીઓએ ઝંપલાવ્યું. રણછોડસાઈ રેડિયાવાળા અને જમશેદજી ટાટા જેવા ઉદ્યોગવીરોએ આ દેશમાં યાત્રિક કાન્તિને આવકારી, તે કાલામાઈ નવરોજી જેવા દેશબક્તો ઠેક ખ્રિટિય પાલીમેન્ટના સભ્યપદ સુધીના હોંડે પહોંચ્યા.

ઇંગ્લેંડમાં આ સુવર્ણયુગને અમરતપ આપનાર ટેનીસન, બાલ્ફોર, ટીકન્સ, ચેમ્બર, કાલીઈલ, રસ્કીન એથુ આનોઈડ, રવીનખન, વિલિયમ મોરીસ અને જ્યોર્જ બર્નેટ શેલ જેવા સાહિત્યકારો પાક્યા તેમ જ કાર્લીન જેવા વૈજ્ઞાનિકો અને માર્ક્સ જેવા અર્થશાસ્ત્રીઓ પણ પાક્યા. હિંદમાં પણ નવી સંસ્કૃતિના સંજીવની, રૂપરેલી આ દેશની જૂની, જરૂર, અને જીર્ણ સંસ્કૃતિઓમાં નવા પ્રાણના આંદોલનો શરૂ થયાં, મીઠાંવંતો પાદસંચાર થયો. અને આ દેશના પ્રાચીન સંસ્કૃતિવૃક્ષે ઉપર વસંતની વધાઈ ખાતાં અનેક મનોહર સુવાસિત ખુલ્લો ખેસી ગયાં. રાજા રામમોહનરાય, દયાનંદ સરસ્વતી, રામકૃષ્ણ પરમહંસ, સ્વામી વિવેકાનંદ, ઇસરચંદ્ર વિદ્યાસાગર, સર સૈયદ અહમદ, દાદાભાઈ નવરોજી, સર ફિરોજશાહ મહેતા, અને ગોપાળકૃષ્ણ ગોખલેની સુવાસ એકાદ અપવાદ સિવાય પોતપોતાના પ્રાંત પૂરતી હતી.

પણ ત્યારપછી વિક્ટોરીયન શાંતિમાં અઘીના

ને આવીન સંસ્કૃતિવૃક્ષો ઉપર જે કાંઈ બેઠો, એની સુવામી તો રાષ્ટ્રીય અને આનંદરાષ્ટ્રીય હતી. મહાત્મા ગાંધીજી, પટેલ મહાશય. નહેરુ પિતાપુત્ર, રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, સરોજિની નાયડુ, અવનીન્દ્રનાથ ટાગોર, અરવિંદ ધોળ, સર સી. વી. રામન, જગદીશચંદ્ર બોઝ, મોલાના આઝાદ, મહાઅબ્દુલ્લી ઝીણા, અને ઇકબાલની કાંતિ તો હિંદના સીમાડા ઓળંગી ગઇ હતી.

આ ઘટનામાં જે હકીકતો આપણું ધ્યાન ખેંચે એવી છે.

હિંદુ સંસ્કૃતિને યુગબંધે મુસ્લિમ સંસ્કૃતિ બહુ હાંપથી વૃદ્ધ બનાતી જાય છે. નવી સંસ્કૃતિના સંપર્કથી હિંદુ સંસ્કૃતિ જેટલા પ્રમાણમાં નવપલ્લવિત થઇ, એટલા પ્રમાણમાં મુસ્લિમ સંસ્કૃતિ નવપલ્લવિત થઇ ના શકી. એકે ગાંધી અને ટાગોર સભ્યો, બીજા આઝાદ અને ઇકબાલજી જે એ ચઢી ના ચકી.

બીજી હકીકત એ છે કે આ મહાપુરોહના સર્જનમાં હિંદુ અને મુસ્લિમ સંસ્કૃતિઓએ જે ભાગ ભજવ્યો છે, એથી વિશેષ ભાગ ખ્રિષ્ટિય સાંતિએ ભજવ્યો છે. કારણ કે પોતાનાં સર્જક બોલેને પોતાની મેળે સુવ્યવસ્થિત કરવાની શક્તિ હિંદુ સંસ્કૃતિ ઇકરમુગના અંત પછી, અને મુસ્લિમ સંસ્કૃતિ મેગલ સાંતિના અંત પછી, સુભાવી બેઠી છે, એનો ચોટામાં મોટો પુરાવો જોવો હોય તો તે એ છે કે ઉપરના મહાપુરોહ સાથે સરખાવી શકાય એવો એક પણ મહાપુરુષ છેલ્લાં પચાસ વર્ષમાં હિંદુ સભ્યો નથી ! અને એને કારણે જ જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં જૂના નેતાઓનાં સ્થાન લઇ શકે એવો એક પણ નવો નેતા આગળ આવતો નથી.

વિકટોરીયન સાંતિનો યુગ એ જ એક એવો યુગ હતો કે જેમાં માંથુસ પોતાના પ્રાંત, ધર્મ, દેશ અને 'આત્મા'ને એકી સાથે વફાદાર રહી શકતો. દાદાભાઈ નવરોજી એક મહાન દેશબક્ત હતા, અને છતાં ય સ્વપ્રાણના એક વફાદાર સ્વંભ હતા. આ વરુણ હવે પછી અશકય બની જાય છે.

પ્રતિકાન્તિ દાણ (ઈ. સ. ૧૯૦૫-૧૯૪૭)

રસો-જ્વપાનીસ યુદ્ધમાં જપાન છાત્ર, અને એશિયાના ઉગતા રાષ્ટ્રવાદને કચરો અગ્રેને કટિબદ્ધ થયા. કર્મને જંગાળના ભાગના કપી, અને હિંદુ-મુસ્લિમોના વચ્ચે નવા કલકના ખી રોપા, ત્યારથી ઈંગ્લેન્ડમાં જે હિંદુ-મુસ્લિમ યુદ્ધો થયાં તે સ્વરાજ આપ્યું ત્યાં સુધી ચાલ્યાં.

ઉદાર ખ્રિષ્ટિય સંસ્કૃતિ સંકોચાવા માંડી, જળ-વાનવાનો હાથકાંડ થયો, અને જાનને સંસ્કૃતિઓના મુખ પરરપર વિરુદ્ધ દિશામાં ઘસવા, પહેતા રિધ. હુદ પછી સ્વરાજની ચળવળ શરૂ થઇ જેને અંત બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી આવ્યો.

બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી ખ્રિષ્ટિય સત્તાભાગ કપી. વચર યુદ્ધે હિંદને સ્વાતંત્ર્ય મળ્યું. હિંદનો જગતના કટિ-હાસમાં જેનો જોડો ના હોય એવો એ મહાપ્રસંગ હતો. એક મહાપ્રજનને ચોભે એવો એ મહાન ભાગ હતો. વ્યવસ્થિત રીતે રાજ્ય કેમ મેળવવું, કેમ જળવડું, અને કેમ છોડવું, એનો અભ્યાસ પદાર્થપાડ એ વિશ્વ વિજ્ઞાની સંસ્કૃતિ આપણને આપતી ગઇ. એ અંગ્રેજ-મેરોવેએ સ્વમ જોયું, હિંદનો વહીવટ ફિડ વાસીએ કરે. એનો અમલ કરવા માટે બીજા અંગ્રેજ-જુમે-મહાસભાની સ્થાપના કરી. એનાથી શરૂ થયેલી આપણી સ્વરાજવાચનાની પૂર્ણાકૃતિ એક ત્રીજા અંગ્રેજ-માર્કેટમેટને કરી.

ઈ. સ. ૧૯૪૭ માં વિજ્ઞાની સંસ્કૃતિ પોતાનાં સારામાય અવરોધો મૂકીને હુપત થઇ ગઇ. એના અમુત અને ઝેર, સુવાસ અને બદબો બધાને આપણને વારસો મળ્યો. એ સંસ્કૃતિના અમુત રૂપે આપણને સ્વાતંત્ર્ય મળ્યું—અને ઝેર રૂપે ભાગવડ.

હવે એક પ્રજા તરીકે આપણે એ ખંડિત સ્વાતંત્ર્યનો કેન્દ્ર ઉપયોગ કરીએ છીએ એની ઉપર આપણા આખા ભવિષ્યનો આધાર છે.

[આવતે અંક : ગાંધીયુગ.]

એ નિમમ તરીકે ત્યારે દોઢ-એ માસ મારે ગામ ગાળવાના આવે ત્યારે હું સાડા પાંચે ફરવા નીકળી જાઉં. પાંચેક કલાક ચાલું ત્યાં કૃષ્ણલાલ દેખાય ! અમે એને કૃષ્ણલાલ ન કહેતા, રાવબહાદુર કહેતા. કાળો લાભો કોટ, કાળું પાટછાન, કાળી ટોપી કે કાળો સાદો, અને કાળી લાકડી. એમાં કૃષ્ણલાલનો થોડો કાળો રંગ, એ ઠીક ભળી જતો જણાતો !

એ દેખાય એટલે દૂરથી જ લાકડી જોતી કરીને બોલાતે !

‘Good evening sir’ એમના મોંમાંથી અચૂક આ શબ્દો હમેશાં નીકળવાના, ભણે કેમ એ ત્યાં બેઠો જ હોય ! જે જમાનામાં અંગ્રેજ શુદ્ધ ઉચ્ચારાવ એ સંસ્કારિતાની પરાક્રાંત ગણાતી તે જમાનાની આ વાત-એટલે કૃષ્ણલાલ, પોતાના અચૂક પ્રકારના વિશિષ્ટ ભારતીયરણુથી આ શબ્દો ઉચ્ચારીને આપણી સામે બોલે રહે ! આપણે એની સામે પ્રશંસાથી બોલેએ તો એમને અનંદ અનંદ થઈ જાય ! અંગ્રેજ શુદ્ધ બોલવાની એમની દબ વિશે એ જેટલા આગ્રહી હતા, તેના કરતાં વધુ દુરાગ્રહી હતા ! પણ એ માનતા કે એમની પાસે છેલ્લામાં છેલ્લા ઉચ્ચારો છે. અંગ્રેજ બોલવાનો એમને શોષ પણ થયો. એમાં ખાસ કરીને એ ઉચ્ચારણ માટે જ બોલતા લાગે !

વર્ષો થયાં, છેલ્લાં છ-સાત વર્ષ થયાં, એમને મેં એક વાત કહેતા સાંભળ્યા છે. એ વાત હજી એમની પૂરી થઈ નથી. તેમ એમણે એ છોટી પણ દીધી નથી !

તેવે શુદ્ધ ઉચ્ચારણનો એમને મોહ હતો, જરાબર એ મોહને અત્યુપ એમનો એક એટલો છોકરો હતો. તે પણ એના પિતાની માફક જ ‘Good evening sir’ એમ વિશિષ્ટ ભારતીયરણુથી બોલી શકતો. એ વિશે કૃષ્ણલાલને મનમાં ગર્વ પણ થતો ! ‘ઈવનીંગ’ એ શબ્દોચ્ચારણ કૃષ્ણલાલનું જ ! એવું કોઈનું ન આવે. પણ આ છોકરાએ એ આખા પકડણું હતું !

એ છોકરો થોડી કવિતા કરતો. પહેલાં એ યુજ્જ-રાતીમાં કવિતા કરતો. એ બોધને કૃષ્ણલાલનું હૈયું ભાંગી ગયું હતું. પણ વળી એક વખત એણે અંગ્રેજીમાં કવિતા કરી ને કૃષ્ણલાલનું હૈયું તાચી બિડપું ! પછી એ અંગ્રેજીમાં જ કવિતા કરતો ને ગાતો ! એ એનો છોકરો વહેવો વિદાય થઈ ગયો. પણ એની ઘણી કવિતાઓ રાવબહાદુરે સાચવી રાખી હતી. એ કવિતા એમને મેંએ પણ દતી. ને એ ભેલતા પણ ખરા. એનો એક સંગ્રહ હયાતવા માટે એ તૈયારી કરી રહ્યા હતા પણ આગળ ને કરણ પ્રસિદ્ધ થકવી હતી, તે રચનારો હજી એને કાંઈ મળ્યો ન હતો તેથી એ વાત અધૂરી રહી ગઈ હતી !

દર વખતે એવા કોઈ કવિ વિશે પણ એ પૂછા કરતા.

‘કોણ છે તમારી ભણુમાં ? ઉચ્ચારની દૃષ્ટિએ શુદ્ધ બોધએ હો !’

છેલ્લાં છ-સાત વર્ષ થયાં હું જવાબ આપતો હતો કે કોઈક મળી રહેશે !

પણ રાવસાહેબને હજી કોઈ જ કવિ મળ્યો ન હતો. અને તેથી એના પોતાના પુત્રનાં કામ્યો હજી અગ્રગટ રહી ગયાં હતાં !

બીજી રીતે તદ્દન મુહરચ જેવા જણાતા આ રાવસાહેબ એક જમાનાવ્યુતું ચિત્ર રજૂ કરીને ભણે એમ સ્વયંવતા હોય કે આ ચિત્ર ચાલ્યા કરવાનું છે-પછી આ રીતે કે તે રીતે ! ફેરફાર શીલીનો હશે-એટલું જ !

રાવસાહેબ રજા લે ત્યારે પણ ‘Good evening sir’ કહેવાના. એ જૂતા જમાનાના ભણા-‘Good for nothing’ કાંઈ કામના નહિ, ને કોઈને નહાનારા નહિ-એવા આદર્શ પાસેથી નરે રજા ત્યાં ત્યારે એક ભતની, તમને વહી જતા સમયની, કરણપ્રકિત હવામાંથી સંભળાતી હોય તેમ લાગે !

એમનો એ ઉચ્ચાર તમે કદી જૂલી ચડો જ નહિ. ‘Good evening sir’ એ મને તે વખતે તમારી સમક્ષ હવામાં ઝીલા થઈ જાય એટલા સહન

હતા અને છતાં ખૂબી આ હતી- એમનામાં નિર્જીવ-તાના પાર ન હતો !

એક શું એક કથન કરવાથી જે દશા કલાની થાય છે એવી કરુણદશા રાવસાહેબની હતી ! અને એ આનંદી લાગતા માણસ પાસેથી તમે વિદાય થ્યો ત્યારે એ વિદાયમાં એ દેખાઈ આવતી.

રાવસાહેબ કૃષ્ણલાલ અચૂક એ રસ્તે અને એ વખતે દેખાવાના જ !

જ્યારે એ એક દિવસ નહિ થાય ત્યારે એ રસ્તાને પણ એ ધડી પોતાની ચૂંચના સાવળે !

રાવસાહેબ કૃષ્ણલાલ સાથેનો પહેલો સુકામ પૂરો થાય અને હું આગળ વધુ એટલે એકાદ માઈલને અંતરે એક મંદિર આવતું !

એ મંદિરમાં એક બાનાજી રહેતા હતા. એમનો નિયમ અચૂક ચનમ કૂકવાનો હોય ! તમે જાઓ, દરવાજામાં પેસો, પગરખા બનારો ઘટ ધગાડો અને એ પણ એ પણ તમારી સામે જોઈ ગયે પછી ઓળખાણ પડતાં જ 'ઓ હો દો ! સાહેબ ક્યારે આવ્યા છો ?' કહીને હાથમાં ચલમ લઈને આગળ આવે. એની નહિ જેવી ધૂણી પાસે એ બેસે. સામે તમે બેસો. એ અંતેક વાતો કાઢે.

એની પાસે પીળા પડી ગયેલો એક ફોટો હતો. એ ફોટો એક કૂતરીનો હતો. કૂતરી મરી ગઈ હતી, પણ ફોટો રહી ગયો હતો. બાવાજી હેલ્યાં ત્રણેક વર્ષથી એ ફોટો, પોતાના ટંકમાંથી કાઢીને લઈ આવતા. 'સાહેબ ! આવે મઠાવલો છે. શું ખર્ચ થશે ?

આપણે ખર્ચનો અંદાજ આપીએ. એટલે આની છબી કરાવીએ તો શું ખર્ચ થાય એ વાત કાઢે.

એ ફોટાની વાત એમ ને એમ એ ત્રણ-ચાર વર્ષથી કરી રહ્યા હતા !

બાવાજીની પાસે એમ તો પરસાળમાં પીળા પડી ગયેલા એકાદ 'ડઝન' ફોટો લટકતા હતા !

એમાં એમના ગુમની ચાંપડીથી માડીને છેને પોતે તરબાજુ લઈને બિલા હતા ત્યાં સુધીના ફોટો હતા !

પણ આ કૂતરીનો ફોટો એમને એટલા માટે મહાવવાનો હતો કે અત્યારના તમામ કૂતરાં એની ઓલાદનાં હતાં ! પણ એ હજી મઠાવ્યો ન હતો કારણ કે મઠાવ્યા પછી ક્યાં મૂકવો એ પ્રશ્ન ધરો મોટો હતો ! અને બાવાજીને શકા હતી કે એનું ચોક્કમ નહિ થાય !

પણ બાવાજી આ ફોટાની વાત અચૂક કરવાના ! તમે ચારે તરફ નજર કરો તો ખીચું બધું હોય તેમ જ હોય. એક ટેકાએ બિંદી ખાણીએ પડ્યો રહેતો હતો, ખાંડવામાં ઉપયોગી થતો ન હતો ને એમવામાં નિગથક હતો છતાં તે ખાણીયાને એમણે એક ખૂણામાં રાખી મૂક્યો હતો ! એને ફેરવવાની વાત પણ ત્રણેક વર્ષથી ચાલતી હતી !

હજી એ ફોટો ન હતો. ફરી શક્યો ન હતો. પછી બાવાજી ઉઠે. ખીલીપનતું નમન લાવે. પ્રસાદ લઈ આવે. તમને આપે. તમે લો ત્યાં એક ડાઘિયા દેખાય.

'આ એનો હો. સાહેબ !' બાવાજી બોલે. 'એ કૂતરી ગજબની હતી. મને એક શકા આવી ગઈ છે હો સાંબ !' કે રાડનીએ કાં તો પર ઓનાડના ઉતાયીં છે !

'પર ઓલાદના ?'
એક વડુ રાત્રે હલ્યો 'તો !'
'એમ ?

કૂતરાની આખી વંશજળી રાખી શકે તેવા આ માણસની આંહી રવાનશૂલ યઈગઈ લાગે છે એમ તમે વિચાર કરતા ચાલો ત્યાં દરવાજામાં એક વધારે મોટા બિહામણો ડાઘિયો દેખાય.

બાવાજી એના માથા ઉપર હાથ મૂકે : 'આ [અનુસંધાન પાન ૫૫]

તે દિવસે આપણે ઘોળકા કિમટું હતું, ત્રોફાને મેળે જવા. નારણ પટેલ પણ એમની બીજી પચ્ચીસી વડાવી ત્રીજવારની તાજી જ પરણેતર લખમીને લખને વહેલી સદારમાં વીડે જવા માટે, સાંજ પડી ત્યાં જ ધમાચકરી એલાવતા બળદની ગચાણમાં બળદને નીરણે નાખી રજા હતા. આખા દિવસની ખેતરની કાળી મજૂરીએથી થાકી મયેલા સાથીઓ પણ વાણુ ફરીને ગામપાટિ લાગી ગયા હતા. નારણ પટેલનો મનઃખૂત દેહમાંથી આજે એકાવનમે વરસે પણ જુવાનેને શરમાલે એવો હતો એટલે તો સત્તર અઢારની લખમીને ત્રીજવાર પરણતી વખતે ય ગામમાંથી કોઈ દરક પણ નહોતું. ઉચ્ચારી શક્યું કે 'આ માની બાળનો તો મનખો, બગાડી મેલો!'

બળદને નીરણુ કંઈ, વાણુ ફરીને પરાદિયે તણુ વાગે વીડે જવા ગાડું. એડી પોતે બતે જ ગાડું હાંકી એમ સાથીઓને કહીને એ તો અંદર ચોરડામાં જઈને સૂઈ ગયા. લખમી પણ પટેલની સાથે પરાદિયે જવાનો કુકમ સાંભળીને રસોડામાંથી ધરવારીને સીધી ખાંડે પડી.

પરાદિયે બરોબર ત્રણ વાગે બ્યારે નારણ પટેલે ગાડું બેડણું અને લખમીને સોળે શણગારે સભવીને ગાડામાં બેસાડી ત્યારે પથારીમાં ટાંઢે ચંધરતા સાથીએ પણ ગોઠડામાંથી મોં કાઢીને પોતાના માલિકની ફૂટેલી આ નવજોવનાઈ તરફ મનમાં ખિખિવારી એલાવતા સળવળી રહ્યા.

નારણ પટેલમાં રૂપનો તો છાંટો ય નહોતો. એમનું કાણું ભૂંડ જેવું દેહ-કાંડું, ગાલનાં હાંડકાં ઊપસી આવેલું. કંઈપુ મોં અને શામ આખામાં ખેડૂતાનાં પટેલ ગણતા પેસે ટકે સુખી છતાં ય મહિને-માસે કે વાર તહેવારે નાકી ભાંડને હાઠમાઠ કરનાર પટેલ આજે, વૌઠાનો મેળા જેવા શુભ પ્રસંગે પણ સાવ ગંધાતા. મેલોધેલાં અને ફાટલવટલ વેશમાં ગાડામાં બેઠા ત્યારે લખમીથી એ ન સહેવાયું, છતાં એનાથી એક શબ્દ બોલાયો પણ નહિ.

એની ગરવીલી કાયા કુદરતને મેળે ઊંઝરીને અત્યારે તો મદમત જની હતી. સત્તર અઢાર વરસે પણ એ તો બાવીસ-પચ્ચીસની જુવાનભેષ દેખાતી હતી. એની ફાટકાટ થતી જુવાની અને રૂપરૂપના અંબાર જેવી કાંચનવરણી કાયા તો ગામ આખાના જુવાનિયાને નિસાસા નખાવતી ચર્મગદ હતી. ગામમાં આજે પૂરા મહિનો નથી થયેલ, ત્યાં જ આખા ગામમાં એ લખમીના રૂપની વાત છુટે છુટે વખતે જુદી જુદી રીતે વર્ણવાયે જતી હતી. અને એ જ ગામના એ લખમીનો એક ભેરુ છોડીને, એના માનતરની બાઈક બળવતા મોઢા ધરનાં પટલાણી ચર્મને નારણ પટેલને ઘેર જુવાનીને એણે વેચવી પડી હતી. બાજુ એ કમને નારણ પટેલની દોરવાઈ વૌઠાને મેળે જવા ગાડામાં. ભેડી ત્યારે એનો ભેચાઈ લખુ એવો તો ચાલ આજે કે...

ક્યાં એ સરખેસરખી હેડીના લણુ-લખમી અને ક્યાં આ બાપ-ડીકરી જેવા લખમી-નારણ!

મેળે પહોંચતાં જ પટેલે એક ગાડ હેંટ ગાડું છોડ્યું. બળદને નીરણુ નાખી અને બે ય ચાલતાં સામેના મેળામાં અદરખ ચર્મ ગયા. એક પછી એક હાંટડીએ વીંધતા લખમીને નાની બાળકની જેમ આંગળી ચીંધીથીંધીને ગણુ બતાવતા એમણે તાબ તણકાં બન્યા આધાં. ઉપર પાણીને ગદલે 'મિક્ક' મોઢા-લેમન પીધી. પાછળ રાજમહેલવાળો ગમીયો ચીતરેલો પડો લટકાવેલા બળી પાડનાર પાસે બે ચે ભેગા બેસીને 'હુખી' પડાવી. અને ત્યાંથી ફરતાં ફરતાં મેળાને બીજે છેડે પહોંચ્યા ત્યારે સાંજ પડવા આવી હતી. છતાં લખમીને રાજ રાખવાની એમને રૂઢ લાગી હતી એટલે એક બાકી રહેતું નાનું નાટક-ધર દેખાયું ત્યાં પણ દિકડ લઈને બે ય અંદર ગયાં.

લખમી તો પટેલની પાછળ મૂળે મોંએ દોરાયે જતી હતી. એની જુવાનતે પટેલની આ ગંધી પટા-મણી કોઈ કાજે સંતોષી શકે એમ નહોતું. નાટકમાં જુદા જુદા વેષ આપતા હતાં. વરણામીવડાની તો હદ જ નહોતી; અને બ્યારે નાચિકા પેલું મીતં,

‘શરી સતી નણ્ણીના વીર
રમાલ મારે લેતો બને’

ગાતી વખતે જે ભત્તો આજો કરતી ત્યાં બિબેલી
મેદની સામે આંખ મીચકારતી ત્યારે તો જુવાનિયા
સ્ત્રી-પુરુષો એક ઝણઝણાટી અનુભવતાં.

લખમીની પાસે એના બાપથી થે મોટા નારણ
પટેલ બિબા હતા એમની સાથે એ ઝણઝણાટી થી
રીતે અનુભવી શકે ? અને...લખમીની નજર એ
નાટકિયા પાત્રો તરફથી મેદની તરફ વળી. બરોબર
એની સામે બિબેલા ચાર-પાંચ જુવાનિયામાં એનો
લખુ પણ દેખાયો. અને એ નાટકિયા પાત્રો સાથે
એનું હૈયું પણ બીજાવા લાગ્યું.

પડખે બિબેલા નારણ પટેલને જરા નિરાંત વળી.
આખા મેળામાં સૂમસામ ફરેલી લખમીને હરખાતી
ભેદ ટાટક વળી. અને એ હિદાર બની ગયા !

‘લખમી, હું’ જરા થાકે ખાવા આપજો ગાડે
જઈને ખેસું હું, હું’ આ નાટક પૂરું થયે ત્યાં આરજો
ઐટલે આપજો ધરબણી ગાડું’ હંકારી મેલયું.
કહેતાંકે એ તો લખમીને ખુશ કરતા ત્યાંથી બહાર
નીકળી ગયા. લખમી સામે બિબેલા લખુમાં જ તર-
ભોળ થઈ ગઈ હતી એટલે એ જવાબ આપવા
નેટલી બાનમાં નહોતી રહી. નારણ પટેલ લખુની
વાતથી સાવ અજણ હતા એટલે પોતાના મામનો
લખુ એમની જ બેરીનો આશક હશે એ ક્યાંથી
ખ્યાલમાં આવે !

થોડીવારમાં નાટક પૂરું થયું ત્યારે લખમી
બાનમાં આવી કે પટેલ તો એને ચૂકીને ત્રાસ્યા ત્યા
છે. એ એકલી હવે આ બધાંની વચ્ચેથી રસ્તા
કાઢીને બહાર થી રીતે નીકળી શકશે ? લખુની પાસે
જઈ સકાય એમ નહોતું એ તો પરણી ત્યારની
એ સમજી ચકી હતી ! બધાંને બહાર નીકળી જવાની
રાહ નેતી એ એક તરફ થઈને બિબી રહી ગઈ.
ત્યારે બધાં બહાર નીકળી ગયા ત્યારે એ ધીમે
પગલે બહાર નીકળી. કોષ કરતાં કોષ દેખાણું નહિ;
એકલો લખુ બારણા સામે મળ્યો ત્યારે એ હેબતાઈ
ગઈ:

‘લખુ, હું !’ એનાથી સહસા બોલ્યા જવાણ.
‘હાં, તને નથી ગમતો ?’

‘એણું’ તે બોલ્યાય, લખુ ! પણ તારા સોજાનીએ
બધા ક્યાં ગયા ?’

‘એ બધાને વિદાય આપીને આવ્યો; મારી
સાચી સોજાનીને મળવા.’

અને બીજી તો કેટલોય વાતો કરતાં કરતાં મેર
બીજાં લાંબે રસ્તે થઈને નારણ પટેલે છોડેલા ગામ-
વાળા કેકાજો જવાને રસ્તે આવ્યા અને બીજી વાર
ધોળકામાં જ મળવાનાં સંકેતરથળને નક્કી કરી
જેવું ગાડું દેખાવાનું આવ્યું ત્યાં લખુએ લખમીની
બારે હથે વિદાય લીધી.

નારણ પટેલ તો થાકીને ગાડામાં જ બિબી
ગયેલા, એટલે લખમીએ આવીને જગડ્યા ત્યારે
બેબાકળા બિબા થઈને ગાડું નેતતા બોલ્યા: ‘નાટક
બંધ ગમેલું ?’

‘હો...વે’ કરતીકે લખમી ગાડે ચડી અને
પટેલને મુવડાવીને બળદની રાસ એણે હાથમાં પક-
ડીને બળદને ડગકારવા મંડી ત્યારે પટેલે નિરાંતો
દેખે એમ્મે અને કંઈક ધરપતભરી નજરે લખમીને
નિહાળતા મીઠી બીંધમાં પોઠી ગયા.

*

પછી તો સડેન મુજબ લખુને લખમી અવાર-
નવાર મળતાં જ રહ્યાં. નારણ પટેલને તો આની
મંઘ પણ ન આવી. એમાથી લખમીએ પટેલ
કાસળ કાઢવાની લખુ સાથે શરૂતેજો આદરી. લખુ
પણ લખમીના પ્રેમમાં ને રૂપમાં આંધળો બીંદ
થઈ ગયેલો એટલે એમાં સંમત થઈ ગયો.

ગામ આખામાં બે દિવસ સુધી નારણ પટેલ
દેખાયા નહિ એટલે બધાં લખમીને પૂછપરછ કરવા
ટાળે મળતા. લખમી બધાંને ગોળમોળા જગજ
દેવી વિદાય કરતી. તોજે દિવસે જ્યારે મામની
વારમાથી ફૂલેલા દેહવાળા નારણ પટેલ બધાંને દેખાયા
ત્યારે જ સમજણ પડી કે આ તો લખમી-લખુ
કારસ્તાન છે. થોડીધણી વાતો તો આખા મામને
એજો ચડી ગઈ હતી એટલે આ કાવતરું પકડનાં

વાર ન લાગી. અને કાઢખણ જાતની ઊલટપાસ કર્યા વગર ત્યારે લખુ-લખમીને અદાલતે વીસ-વીસ વરસની સખત કેદની સજા કરી ત્યારે એ લખમીના રૂપે શેફ્ટ બનેલું આમ પણ મોંમાં આંગળાં ઘાલી મધુ, કોઈએ કોઈને બચાવ ન કર્યો કે કોઈની ઠેકઠી ન કરી. નારણ પટેલ માટે કોઈએ હંમદદીના સૂરાય ન કહયા.

*

લખુની ગરાકની સામે જ મોટી હીવાલ પાછળ ઓગિની જેલની બરાક હતી. લખુનાં ગળગામી ફકાલલકાર સાંભળી લખમી સંતોષ મેળવતી અને એવને જુદી જુદી જેલમાં લઈ જતી વખતે લખુએ ચપટી વગાડીને કીધેલું શેલુ—‘વીસ વરસ તો આમ જતા રહેશે’—ને સામે રાખી સંતોષ મેળવતી.

* /

પાંચ વરસ પછી એકાએક એક કેદી મોટી રતે કણસતો અને બૂસો પાડતો વૉડરને સંબળાયો. ફરજ ઊપર રહેલા વૉડરની ઊંધને ખસેલ પહોંચાડવા માટે ગાળો ચોપડાવતો એ લખુની ગરાક પાસે પહોંચ્યો ત્યારે એને ૧૭૭૧ નંબરનો કેદી પેટે હાથ દબને ધમપહાડ કરતો કેખાયો. પેલુ ઊપર અને પેટ ઊપર બેચુ દરદ ઊપડી આવવાથી

એ રિખાતો હતો.

૧૭૭૧ નંબરના કેદીએ ગદ્યાં સાથીકેદીની જેમ વૉડરને જેલરનાં મન પણ છતી લીધા હતા. વૉડરે એની વેદનાને પારખીને તરત જેલનાં દાકતરને બોલાવવા ગયો. પણ જેલના દાકતર તો જેલર-વૉડરથી પણ વધુ પાપાણુહંમી હોય છે ! કેદી-ઓને એવા તોફાન કરવાની ટેવ પડી ગઇ હોય છે અને પોતે સવારે આંતરે તપાસશે એમ કહીને વૉડરને વિદાય કર્યો. સવાર પડતાં પડતાં તો ૧૭૭૧ નંબરનો કેદી લખુ થવ છોડીને એનું દેહ-કલેવર કેદખાનામાં મૂકીને ચાલ્યો ગયો હતો.

*

૧૭૭૧ નંબરનો કેદી મરી જાય એની ઓ-કેદખાનામાં કોઈ ખબર આપે એમ નહોતું. લખુનું કોઈ સચુવહાલું પણ નહોતું કે એની દેખખાળ કરાવે કે જેલખાતું એનાં મોતની ખબર આપે. અને લખમી પણ એના લખુનો કેદી તરીકેનો ૧૭૭૧ નંબર હતો એ ક્યાંથી જાણતી હોય કે એની ખબર કાઢી રહે ? ‘વીસ વરસ તો આમ જતા રહેશે’ જેની લખુની ચપટી વગાડતી છેલ્લી છબીને બચેસે જ એ ટકી રહી હતી...

—(૦)—

સામાર પ્રાપ્તિરવીકાર

નવું બાળસાહિત્ય

૧-૫ મિયાં કુસકી અને જમદૂત : મિયાં કુસકી અને ખુદાની પોઠલી : મિયાં કુસકી રાતની ઘાડમાં : મિયાં કુસકી સુનિ બન્યા : ચોરની વલે :

[લે. હયરામ ભેષી : પ્ર. ભારતી સાહિત્ય સંઘ અમદાવાદ : દરેકના બાર બાર-આના]

બાળકોને હસાવના તાકતી મિયાં કુસકીનાં પરાક્રમોની ચોપડીઓ.

૬ ત્રણ તરુણી : [પ્ર. ચિવલાલ જેસલપુરા; પ્રકાશ પુસ્તક બંડાર, અમદાવાદ : સવા રૂપિયો.]

‘અરેબિયન નાઇટ્સ’માંની ત્રણ તરુણીઓ અને ત્રણ ફરીશની સરલ ગુજરાતીમાં ઉતારેલી વાર્તાઓ.

૭ અમારા માધવકેહા :

[લે. છાત્રાબાઈ ભે. ભટ્ટ; સરતું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય, અમદાવાદ : છ આના]

મહાગદ્યને ભીંત પર છબી લટકાવવાનું પરાક્રમ કરતા માધવકાકાની રમૂજ પ્રેરે એવી વાર્તા.

આ રીતે લંબભગ એક દાયકા એવી કાઢ્યો. જો કે વચ્ચે વચ્ચે ઉલ્કાપાત તો થયા જ કરતા હતા. દા. ત. એક મિત્રના પ્રેમકિસ્મતમાં એ યુગલ સાથે ઘેર જાગી જવું, ત્યાં ફુકાન માંડવી, ગામગામના વાતાવરણમાં પેલા સહેરી જીવને રિખાના નોઈ વળી પાછા એમને સહેર બેગા-સંજયીએ બેગા કરવા, ફુકાનું ઉલાળિયું કરી પોતે ય વળી પાછા અમદાવાદ બેગા થયું, વીજળીના કારખાનાને અદલે વોટવર્ક્સમાં જોડાયું ને સાગરના કાંઠા ઉપર બૌદ્ધલરી રાખના ટોપલાં વહેવાં, ‘કનુ’ સરખાં પાત્રોની દેસ્તી થવી ને કામચલાઉ પતિને અનુભવ લેવા, ત્યાંથી વળી નોકરી છૂટનાં છપર-ઉધરને પૈસે ફેકોર ફેકટરી કાઢવી ને અડધી મૂડીએ રાવ જેવા ઉસ્તાદ નોકરને વેચી સાટી વળી પાછા પેલા બળદની જેમ પહેકદીસીટીની ઘાણીએ જોડાયું. અલ્પત આ બધા ઉધલકા દરમિયાન જ આગળ જણાવેલ કામ સટે પેલા રોટલો-પાયરણું તો સત્રામત જ હતાં... ૧૯૩૦-૩૩ નાં આદોષન પછી સાગરના પૂરની જેમ માથા ઉપરથી પસાર થઈ ગય છે. પોતે તો જળકમળવત્ જ રોટલો રખે ભય છે.

પછી ત્યાં તો ભગવાને ય ચાકચો હશે અને પેલા યુવાનીમાં પ્રવેશી ચૂકેલા કિશોરના જીવનમાં પલટા રચે છે. ૧૯૩૬ ની સાલ છે. અમદાવાદને આંગણે પૂ. ગાંધીજીને જ પ્રમુખપદે સાહિત્ય પરિષદનું અધિવેશન ભરત્ય છે. ને ત્યાં એક કોલેજિયન મિત્ર મોહનભાઈ બારૈયા પાસેથી આ યુવાનને સાંભળવા મળે છે કે એમાં શ્રી ઉમાશંકર જોષી પછી મુંબઈથી આવવાના છે.

ઉમાશંકર જોષી યુગરાતનો યુવાન કવિ. યુવાનોનો લાડીલો કવિ! એ વળી, સમાજના છેક નીચલા થરના આ માનવીનો ગિત હોય એવું માને જ કોણ ને કહે ય કોને? જે જગતમાં એ જીવતો હતો એને તો ‘સાહિત્ય’ શબ્દ જ અગવડો હતો ને-

પછી ખેર, એ તો ઉમાશંકરને મળવા માટે કેવ નિશ્ચયી જ છે પછી બલે એને અવગણવામાં

આવે-એના આ રનેહ અને ઉમળકાની દરકાર ન કરાય!

જો કે એના અંતરાત્મા તો આ કુશંકાઓ વિરોધ જ કરી રહી. કારણ કે ૧૯૩૦માં એ વાર એ એના બાળગોડીને બલે થોડીક વાર માટે પણ મળ્યો હતો. આ સિવાય મહા મુખીમને સરનામું મેળવીને થોડાક વખત ઉપર મુંબઈ કવિતા લખેલા કામળનો જવાબ પણ બહુ ઉમળકા ભર્યો મળ્યો હતો... અને સમયે જ ઉમાશંકર આ મધ્ય માણસ સાથે (જો કે એનાં કપડાંવત્તા ને સિદ્ધ પણ એણે વત્તા પ્રમાણમાં કોલેજિયન ખ્યાલભર્યો એવાં હતાં) એક ભાઈની જેમ હળેમળે છે. પ્રેમ જાણ હોવાની બાળુવાળી હોટલમાં લઇ ગય છે એમના જીભ મિત્રો માથે પેલા હોલ પામળ યુવાનની એળખાણ કરાવે છે કેવા મોઠા અને મધુર શબ્દોમાં! અને પછી તો કવિતાના રૂપમાં લખેલ પેલા પૂર્વ ઉપરથી કે ગમે તેમ પણ એ એને લખવા પ્રેરે છે ને બાળુમાં બેઠેલા સુન્દરમને વાંચવા દોરવાની બલામણુ પણ કરી રહે છે. સ્વીકાર કરતા સુન્દરમનો રનેહ અને ઉત્સાહ પણ સાચો જ નિખાવક હતા. એટલું જ નહિ, એ મેઉ મિત્રો પેલાને લખવા બાળતમાં ગંભીર પણ એટલા જ હતા.

ને પછી તો લગભગ દર રવિવારની રમને પેલા ઉત્સાહી યુવાન એલિસધીનથી મથિનગર ગય છે. સુન્દરમને એનાં જોડકણાં સંભળાવે છે ઉત્સાહ તથા શ્રદ્ધા વધારીને પાછા ફરે છે ને વળી પાછા પેલા છ દિવસ સ્વીચ બોર્ડ પર બેઠો બેઠો ગોઠવ્યા કરે છે. વિધિતા વિચાર પણ નહોતો એની પાસે લખાવવાનો જ ન હોય તેમ નેકરી પદ મજૂરી કરવાને બદલે લગભગ એમી રહેવાની, બોર્ડની નિગરાની રાખવાની આવે છે. ઉપરાંત પેલા ઉપડતા આત્માને હવે પેલું દમકાનું રહેણાણ પણ હવે મુંઝવનારું બને છે. ને છેવટ માસિક કપિયા પરથી સના પગારમાં ય પાંચના બાડાની ઝોરડી (મેજ) રાખીને અલગ રહે છે. દરમિયાન મોહનભાઈ બારૈયા અરખા કોલેજિયનોની એળખાણુ વધે છે ને-

આ ભાઈ પણ પછી તો કવિતામાં લૂહા પડતાં વારતાએ ચડે છે. સુન્દરમ્ પાસ કરતા બધું, કળાના દ્રાવણ દેતા બધું તે નવી લખાવતા બધું. પાંચેકની સિલક થતાં એક વારતા (પહેલી કદાચ) 'શેઠની શારદા' ફૂલછાંયમાં મોકલાવે છે. અને એનું સહ-બાળ્ય તો જુઓ! સ્વ. મેઘાણી પણ એને ફૂલ-છાંયમાં લાડિલી રીતે સરકારે છે. પ્રજાજીવનમાં પણ વનખાળા (કદાચ ફૂલછાંયથી 'ય' પહેલાં) આવે છે. ને એમ પનાલાલમાંથી પનાલાલ પેટલ છપાય છે.

પરંતુ પેલા કોલેજિયન પોડાસીએ અને થોડાક ઉત્સાહભંગ કરે છે. 'આલ્બોડિક તો ઠીક પણ કોઈ માસિકમાં ને તેમાં ય ન્યારે પ્રચલનમાં આવે ત્યારે જ સાચો વાર્તાલેખક કહી શકાય.'

અરે રામ! પેલાને તો આ વાર્તાઓ છપાઈ તે પહેલાં ખપરે ય ન હતી કે દુનિયામાં અઠવા-ડિકનું ને માસિકોનું, ધર્તિએ આવી રહ્યું છે! પછી વળી ફૂલછાંય ને પ્રજાજીવન ને કુમાર ને પ્રચલન ને એવું એવું તો એ બાજુ જ ક્યાંથી? અને એણે સુન્દરમને જ પૂછ્યું.

'આ પ્રચલન એ કેવું બહુ અધરું માસિક છે?'

સુન્દરમે હસીને તંત્રીપદ્ધતી કૌંસમાં નિષ્ક્રમ થએલા શ્રી રામનેરાયણ પાઠકની વારતાઓના, વિકતતાના ને એમની કંડક પરીક્ષાના વખાણ કર્યા-અને આ ઉછરતા લેખકને ઉત્સાહભંગ થતાં અટકાવવા જ હશે એમનાં ઉપર એક ચિઠ્ઠી લખી આપી. સાથે કંઈ નામની વારતા પણ લઈ જવા કહ્યું.

આમ તો પાઠકને એણે બધી વાર નેએલા પંથુ તે ભારતી સોસાયટીના વતની-શૈલ-તરીકે, ન કે કવિ, લેખક, વિવેચક કે એવી કોઈ વિશેષતા રૂપે. અલગત જ વાતાવરણમાં એ દિવસ ગુજરતો હતો એમાં ય આ શબ્દોની વપરાશ નહિ જોવી હતી અને હોત તો ય એનાથી ઓછી કંઈ આ મંજૂર માલુસની કોરી ભાખરી વીએ ચોપડાવાની હતી કે પછી ધ્યાન જ શા મોટે આપત ?

પણ આને તો એ સાથે જ પેલા નૂતન જીવનને તરખતર કરવાની આશા સાથે જઈ રહ્યો હતો... કંઈક લેખક અને કંઈ સાથે એણે ટેબલ ઉપરના ચોપડા પાછળ લગભગ સંતાઈ રહેલા એ વિદ્વાનને જમજમ કર્યો. 'કેમ?' એવા સવાલ સાથે એમણે સુન્દરમની પેલી ચિઠ્ઠી લીધી. પેલાને ડર તો હતો કે રખેને એ, 'આ તો ફલાણાનો નોકર' કરી ઓળખી લે. પણ ત્યાં તો ચિઠ્ઠી પર તબર ફેરવી લઈ એને ખુરશી દેખાડી. વારતાના પાના ફેરવતાં એ-ચારેક કંઈક સવાલ પૂછ્યા ને રખ આપી:

'ઠીક છે. વાંચીને હું સુન્દરમને જણાવીશ.'

પેલા લેખકે લગભગ ચડકતે કાળે એક આઠ-વાડિયું પૂડું કર્યું. અધૂરામાં પૂરા સમાચાર પણ મહોઠાણના જ મત્થા! સુન્દરમે પાઠકની ચિઠ્ઠી જ એને દેખાડી. ટૂંકું ને ટચ લખ્યું હતું: 'બ્યાં જુઓ ત્યાં વિપવની જ નિર્જળતા! એ ભાઈને કહેલો કે ખીજ કોઈ વારતા હોય તો દેખાડે!'

એમ આજા દિલે લેખક ન થયાય એમ ગણીને જ પેલા કૃતનિશ્ચયી બન્યો. હશે. ગમે તે હિસાબે પણ પાઠકને જીતવા હતા, રીઝવવા હતા. એ રીકે તો જ પેલાં કોલેજિયન મિત્રો એને લેખક તરીકે પાસ કરે, અને એ લોકો પાસ કરે તો જ એને ય લેખક બન્યાનો સંતોષ થાય, ખાતરી થાય એમ હતું.

અને પછી તો 'ધણીયું' નાક, 'સુખ દુઃખનાં સાથી' વગેરે વારતાઓ ઉપરઉપરી ઝીંકવા માંડી. પછી તો પાઠકને ય કહેવું પડ્યું, 'તમે જે વરસની એ-ચાર વારતાઓ આપી શકો તો અમે તમને કાયમનું પ્રચલન મોકલાવીએ.'

બસ! ખલાસ! કોઈની હવે મગફર ન હતી કે પેલાને કોઈ લેખક તરીકે ન સ્વીકારે. અને પછી તો વળાગણા લખાય છે ને શ્રી જયંતી દલાલ એના એ પ્રથમ પ્રકાશનને અતિ તરફથી બહાર પાડે છે. વળી પાછા મેઘાણી પેલાની પીઠ ચાળે છે. જાંખાં (ખનતા સ્ત્રી કન્ડીમાં) 'પરશદીતા

પાડનાર ઘોને રજાદે !" જેવો ઉકિત મૂકીને એનાં વખાણુ કરે છે તે આવકારે છે. આ પછી તો મેઘાણી એની પાસે ફૂલછાનળું બેટ પુરતક લખાવે છે ને એ બહાને 'મળેલા જીવ' જનમે છે...

આ જ અરસામાં પત્ની પહેલે આણે સાસરે આવેલી છે. પણ એને આ સહેરી વાતાવરણુ બેસતું નથી બાપા નવી, પહેરવેશ નવો માણસો વ નવા ને અધૂરામાં પૂરા પેસે પતિ પણ નવો-અનવશે જ ને ?—

ઉમાશંકર હવે અમદાવાદ આવેલા છે એટલે હવે સુન્દરમને બદલે એમને ત્યાં જ આડવાડિયાની દોઢ રળ પૂરી થાય છે. પત્નીને પણ કંઈક ફાવવા લાગે છે...પણ આખર તો આ લેખકને નોકરી અને અમદાવાદ છોડવાં જ પડે છે. 'કમ ખાઈશું ને ખુશ રહીશું.' બળદ દોર ખરીદે છે ને ખેતી આદરે છે.

પરંતુ નોકરી કહે કે હું તને નથી છોડવાની. ને વળી પાછા એને ઉમાશંકર સાથે યુ'બર્થ' જવું પડે છે. ત્યાં શ્રી એન. આર. આચાર્ય દિલ્લ ઉના-રવા માટે 'મળેલા જીવ'નું નકકી કરે છે. એના લેખકને પણ ખરેખર પૂરતો પગાર આપી રાખી લે છે.

અને એમ વળી પાછો એ દિલ્લી જગતના રંગરણ બોતો, જન્મજમિની ઓર્ગેનિઝમાં કરસનદાસ માણેક, દિલીપ કોઠારી તથા સોપાન વગેરેથી ઓળખાણુ વધારતો ને મૈત્રી બાંધતો ચોવન, સુરભી તથા અવાર-નવાર દુ'કી વારતાઓ ઉપર હાથ અજમાવતો ચારેક વરસ ખેંચી કાઢે છે. ત્યાં તો—

મણેક વરસની બેળી બીમાર પડે છે ને ટાઇફોઇડમાં મૃત્યુ પામે છે. એકનું એક બાળક આમ શુભાવના પેલાં પતિ-પત્નિનું દિલ ખાદું થઇ જાય છે ને તે દિવસથી નોકરી અને મુંબઈ કલ્પમનાં છૂટી જાય છે...

પાસે એ પૈસા છે, હરીબાઇના દીકરા જેમા સાથે મળીને નવું, ધર કરવાનું નક્કી કરે છે ને

પછી તો એક દોઢ વરસ જન્મલમાંથી કાઢ લાવે ને બીજા સાધનો એકઠાં કરવાં એમાં જ વહીવટ છે. એમાં તાણું જન્મેણું બાળક વળી પ્રોત્સાહન પૂરે છે. પણ આટલે માસ પછી એ જ પાણું મૂલ પામીને હૈયા જ જલે બાંગી નાખે છે ! દુઃખ વિશ રવા, મન મનવવા ને—એ પૈસા થએણું ફેડું વાળજા પણ ખરું—'નાછટકે' અડધી લખીને એ વાર લખાવેલી 'માનવીની ભવાઈ'ને ત્રીજી વાર હાથ પર લે છે. મોમામું ખેતીની રખેવાળી કરતો જાય છે ને માણે બોડો બોડો લખતો જાય છે. દિવાળી પછી મુંબઈ જઇ પ્રકાશકને પણ સોંપી આવે છે.

એને અરમાન હતા કે બીજો મોમામે આવરીતે ઝરમર ઝરમર વરસાદ વચ્ચે મકાઈથી લહેરાતા ખેનર વચ્ચે માણે બેસીને બીજો ભાગ લખીશ. પરંતુ વિધિનો વિચાર ચોર જ હતો. ૨૦૦૪ના વૈશાખમાં નવા મકાનમાં વારતુ કરે છે ને એ સારું જ જીવેણુ કદમાં સંપાદાય છે...

અને પત્નીને આંસુ ભરી આવે, બગેળે દેવે ને ભારે પગે (ગર્ભવતી) છોડી એક વહેલી સવારે મનમાં મનમાં જીવ્યા-મર્યાના જુહાર કરતો ચાલી નીકળે છે એના સસરા કાનાભાઈ, જેમો તથા એક બીજા-સંબંધી હરીભાઈ સાથે ટુંકની પીડ પર બોડો બોડો મોઢાસા મુકીનો વીસ માઈલનો માર્ગ કાપે છે. પેલા લોકો એને મોટરમાં બેસાડી બીની આંખે પાછા કરે છે ને એ—

હાડપિંજર જેવી હાલત સાથે પારખ મુંબઈ દાસ જોડરને ત્યાં પહોંચે છે ત્યાંથી લાગતો જ ડો. વસંત અવસરને ત્યાં સાન્તાક્રૂઝ જાય છે. ને પછી તો સારા સારા ડોક્ટરો પામે એની તપાસ થાય છે...આખર ડો. યુ. એમ. મણિયારની મારફત પંચમળી જવાનું મોઢવાય છે. અને રવખરે એને એ અળણી જગ્યાએ જિંદા લેવા કુ'ંગરો વચ્ચે આવેલા સેનેટોરિયમમાં મૂકી આવે છે.

'ક્યાં માંડવીને ક્યાં પંચમળી?' એવા વિચાર કરતો-મિત્રોના પ્રોત્સાહનબળથી, હિંમતભર્યા પત્રોને

એરે; તો વળી, એકલી અટૂલી, અજ્ઞાન પંજુ વહાલ-સોઇ એવી પત્નીને ખ્યાલે લાગણ્યોવેડાને એક કોરે કરી, પોત્યા મનને મજબૂત બનાવી એ ત્યાંના દલા-પાણી તથા ડોક્ટરી સારવારને પુરતો સહકાર આપે છે. એટલામાં વળી શ્રી અરવિંદ આશ્રમમાંથી સુન્દરમ્નો કાગળ આવે છે. 'દક્ષિણ' પંજુ આવતું થાય છે ને પછી તો શ્રી અરવિંદના લખાણો પંજુ એને ઠીક ઠીક સહાયરૂપ થાય છે.

પિતામ્બર પટેલ, હિમાચંદર, હિમેશભાઈ મણિયાર, ડોક્ટર મણિયાર વગેરે રૂબરૂ મળાને એની ખબર લઇ આવે છે, પૈસા દઇ જાય છે, તો આશીર્વાદ આપતા રામનારાયણ પાઠક, શુભાખાસ હોદર તથા ડોક્ટર અવસરે વગેરે એને આર્થિક સહાય મોકલે છે...

અને આ બધા મિત્રોની શુભેચ્છાએ જ એ નવેક માસ પછી ઠીક ઠીક સક્રિય અને સારા એવા વજન સાથે ઘર તરફ પાછો ફરે છે. હાલેક માસના

પુત્રનાં દર્શન કરે છે ને...

ખાટલેથી ખાટલે ને ખાટલેથી ખાટલે એમ કરતાં કરતાં અદીએક વર્ષ જેવી કાઠે છે. નવેમ્બરમાં (૧૯૪૯) પાંડીચેરી જાય છે. શ્રી અરવિંદના દર્શન કરે છે. ત્યાં આશ્રમમાં જ સુન્દરમ્ સાથે ત્રણેક માસ માળે છે ને ફેશ્યુઆરીના દર્શન કરી વળી પાછો વતનમાં આવે છે.

અને ત્યારથી એ વળી શ્રી અરવિંદના યોગની લોત ચઢ્યો છે. એને એમ છે કે મન કરીને લખાતું નથી. બીજાં શારીરિક કામ માટે પંજુ એ અશકત છે. 'તો લાવ બેકા બેકા થોડા આદરિયે.'

પરંતુ અનુભવે સમજાતું જાય છે કે બીજા કોઈ પંજુ કુન્યરી કામ કરતાં આ, 'બેકા બેકા' કરવાતું કામ અતિ કુશ્કર છે. છતાં ય—મૂર્ખતા બધું લાગે તો ય—એને તો:

'દ્વીવાને અજવાળે સુરજ હાંવે! હો છ...'

સામાર પ્રાપ્તિસ્વીકાર

નવું આબસહિત્ય

૮ હિતોપદેશ : [પ્ર. સીતારામ સર્ગો : સરતું સાહિત્ય વર્ષક કાર્યાલય : સયા રૂપિયો]

કિશોરોને મનોરંજન સાથે વ્યવહારજ્ઞાન અને નીતિબોધ આપતી સંસ્કૃત સાહિત્યની પ્રસિદ્ધ 'હિતોપદેશ'ની દબ્બાંત કથાઓને સરળ ગુજરાતીમાં રજૂ કરતું 'કિશોરભોગ્ય તેમ ભોક્તોગ્ય પ્રચારપાત્ર પુસ્તક.

૯ છુદિનો આદેશાહ : [લિ. પ્રકાશમુદ્રણ : એન. એમ. હક્કરની કં. મુંબઈ-૨ : પોણાત્રણ રૂપિયા]
'બીરબલની ચતુરાઈ' 'અદલ ઇન્સાફ' 'ત્રણ કીમિયાગરો' 'મુરખનો સરદાર' અને 'અક્કલની કિમન' એ પાંચ પુસ્તિકાઓ બીરબલની ચતુરાઈની મનોરંજક વાર્તાઓના સેટ.

૧૦ મુરખલાલના પરાક્રમે : [લિ. રમણલાલ સોની; પ્ર. એન. એમ. હક્કરની કં. મુંબઈ-૨ : પોણાત્રણ રૂપિયા]

મુરખલાલનાં પરાક્રમેની હસાવે એવી વાર્તાઓ ત્યાર બાલભોગ્ય પુસ્તિકાઓ—'મુરખલાલ' 'મુરખલાલનાં બહુધ ગધેડો' 'મુરખલાલની બેચ-ચોડાણી' અને 'મુરખ માથે શીંગડો'—નો સેટ. આ, તેમ ઉપલા સેટની પુસ્તિકાઓની ભાષામાં એકબીની જુલો રહેવા દેવી જોઈતી ન હતી.

૧૧ વિદ્યાર્થી વાચનમાળા-ચોથી એણી : [પ્ર. ગૂર્જર અંબરેલ કાર્યલય, અમદાવાદ : ચાર રૂપિયા]
પુરાણનાં, ઇતિહાસના અને સાંપ્રત કાળના જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોમાં નામના કાઠી જનાર વ્યક્તિ વિશેષોનાં જુદા જુદા લેખકોને હાથે લખાયેલ પ્રેરક ચરિત્રોની વીસ પુસ્તિકાઓનો સેટ.

મારાં બચાં મને ન મળે ! અરે ! એનું મો પથ હું ન જોધ સકું ? સા'બ ! આ કયો ન્યા ? એક ચીંધરેલાલ પથુ તેજસ્વી લાગતી સ્ત્રી કોર્ટના દરવાજા પાસે સવારથી બેઠી હતી એણે ન્યાયાધીશ સાહેબને પારણામાં જ અટકાવી પૂછ્યું, એ પોતાના પ્રશ્નને રજૂ કરવા આગળ આવવા પ્રયત્ન કરતી હતી ત્યાં જ સિપાઈએ ધક્કો મારી બાજુમાં ખસેડી, 'સાહેબ ! એ તો ગાંડી છે.' રોજ આવીને આવું જ ધાંધલ કરે છે.' સિપાઈએ કહ્યું.

'સાબ ! હું ગાંડી નથી. સારી વાત કું' હું. મારી વાત સાંભળો, મારો ન્યા કરો. માડું કામ ગયની વહાર જેવું છે.' એ બોલતી રહી. સાહેબ અંદર આંધ્યા ગયા. રડતી, ધૂસકે ધૂસકે રડતી એ કોર્ટના દરવાજામાંથી બહાર નીકળી. એના મોં પર સમસ્ત જગતની નિરાશા બાપી હતી, એને સૂઝતું નહોતું શું કરવું ?

મને વધીલાત શરૂ કરે થોડા જ મહિના થયા હતા. હજી જગતની વ્યવહારિક શુદ્ધિ આવી નહોતી. સાહિત્યના સ્વપ્નામાં હું રામતો હતો. રડતી જતી સ્ત્રીને હું જોઈ રહ્યો. મને લાગ્યું, 'જેઈ' તો ખરો શું છે ? અને કદાચ જો આનો કેસ સફળતાથી પાર ઉતારું તો, માનવતાના માર્ગે મારી પણ વાહ વાહ થાય પ્રેક્ટીસ વધે-બીજા અનેક વિચારો મારા મનમાં આવી ગયા. પાંચ મિનિટમાં પાંચસો ગણતરી કરી લીધી. ઉતાવળે પગલે હું બાઈ પાછળ પડ્યો. 'બેન ! બેભા રહે !' ગભરાઈને બાઈએ મારી તરફ જોયું. 'કેમ ? શું કામ છે ! મેં કંઈ મનો કયો નથી કે પાછળથી પકડવા આવો છો ?' થોડાં મેં કહ્યું- 'ના ના, બેન ! મારે તમને હેરાન કરવાં નથી, પણ તમને રોજ અહીં જોઈ' હું અને હું વડાલ છું. મને લાગે છે કે મારે તમારી વાત સાંભળવી જોઈએ, મારી સાથે મારી આંકિતે આવો !'

'નાય, તમે મેં દોઝો તોઈ રમતા નથી ને ! મને ખોટું બોલી ગાંડીમાં ગણાવી જેલમાં તો નથી પૂરવી ને ! હું ગાંડી નથી તમારા જેવાને ગાંડા કરીને

પછી ગાંડી થાઉં એવી છું. આ તો કુખે મને આવી કરી નાખી છે.'

'બેન ! રસ્તા વચ્ચે વધુ વાત ન થાય, થાશે આવો છો ?' મેં સીધી વાત કરી.

'આલો ત્યારે ! મડાં ને વીજળીનો શો મે ! આટલાટું માથે વીત્યું છે હવે થોડું વધુ તમે કરો ! બાઈ ભગવાનની સાથે વાત કરો.'

મેં આગળ અને એણે પાછળ આમવા માંડ્યું.

જકેન ! તમે નિરાંતે બેસો. હું પાંચેક મિનિટમાં આવું છું. બાઈને બેસાડીને મેં માડું થોડું કામ પતાવ્યું.

થોડીવાર પછી મેં કહ્યું, 'હવે તમારી વાત કરો' મેં પેન ને કાગળો લીધા.

'બાઈ ! એમ લખી લખાય એવી વાત નથી કે તો પેલાં કાં તો અપખી સાંભળો બાઈ કંઈ નહિ. આ વધીલાત તો 'ગવતરી'ની છે. જો મને મારાં છોડ મળશે તો હું ગણ નહિ બૂઝું. બાઈ ધણા કે'નારા કહી ગયા ! કોઈએ કંઈ કયું નહિ ! જો વખત હોય તો બધું સાંભળો નકર જાઉં !'

કુખથી હારેલી ને દગાપથી એક સ્ત્રી પામેથી આવી બેઠરકારીને જોઈ મને કંઈક કુખ થયું. એણે બધામાંથી વિશ્વાસ ગુમાવેલો હતો. હવે એ કહે એ સાંભળવા મેં નકકી કયું. પેન ને કાગળ બંધા પૂક્યા. મેં કહ્યું, 'બકેન ! તમે તમારા નાનપણથી માડીને બધી વાત કરો.'

'બધી કહું ! પણ પછે કંઈ કરવાનાં તો ખરાં ને ? આ કંઈ વારતા નથી આ તો છે બાઈ ! ફિલ્મની વાત ! એક એક બોલે મારો આનમા સળગી જાય છે ને માડું કેનાડું જાગી જાય છે.'

'જકેન ! મારાથી યશો એ તમારું કરીશ. તમે સુખેથી વાત કરો.'

હીરબાઈ વધુ વાત કરી ન શકે. એ યાદી હતી, હારી હતી. થોડીવાર વાત કર્યા પછી એ પાછી ગઈ અને મેં સળંગ વાત મેળવી.

ઝોનું નામ હીરગાઈ. બાપનું નામ હમીર. મા રામચંદ્ર. હીરગાઈ નાની હતી ત્યારે મા મરી ગઈ હતી. મોટી બેન હતી એ પણ મરી ગઈ. બાઈ હતો નહિ એટલે એક જ હતી. બાપે એને મોટી કરી.

હમીર ગામના પંડિત હતા. પૈસે ટકે સુખી હતા. બારણે બેંસો ને ૬-૧૦ ગાયો હતી. જાળદ હતા અને ખેતી પણ સારી હતી. હમીરે હીરગાઈની મા પાછી થયા પછી બીજું ઘર કરવા ઘણાંએ સમજાવ્યું પણ એના દિલમાં વૈરાગ આવી ગયો. બારા સાધુમાં ગયો, ભજન કરે ને ભગવાનમાં ચિત્ત. અને બીજું કંઈ ખટપટ નહિ. હમીરભગનથી ઓળખાઈ, એના આશીષ લેવા બધા આવે ને ગામમાં ભગત સવાર પર્વોરનું નામ.

હમીરભગનની ખેતી ઝાઝી. કાંકો કટુંબ મળે નહિ સાથી રાખીને ખેતી કરાવે. લીલાલહર હતા. દુકાળના વરસમાં પણ એ દુખી થયા નહોતાં. ભગવાન આપી રહેતો. ભગનનું ધ્યાન હીરગાઈ રાખે. હીરગાઈ મજબૂત હતી. બાપનો પડયો બોલ ઝીલતી. બાપની દુનિયા બધી દીકરીમાં ને દીકરીની બધી બાપમાં વસી હતી. ભેયને બીજું કોઈ મળે નહિ. પણ એમ દુનિયા કંઈ થોડી જાણે ને સુખી થવા દે એની હોય છે. એક દિવસ એક પાડોશીએ ભગતને કહ્યું, 'ભગત ! આ હીરગાઈને વસાર કયો ? એનું હવે કંઈ કરવું પડશે ને ? મોટી ક્લેવ લાવે એવડી તો થઈ !'

હમીરને પહેલું બાન થયું કે દીકરી મોટી થાય છે, એનામાં સુવાનીએ પ્રવેશ કયો હતો. સીંધી સોટા નેવી ને નમણી એની કાયા હતી. બાપ ને દીકરી ભેયને વખતનું માન નહોતું. દીકરીની ચિંતામાં બાપ પડ્યો પણ એણે હીરગાઈને કંઈ કહ્યું નહિ.

દિવસ લીનવા માંડ્યા. હમીર ચારે કોર નજર નાખે, 'ક્યાંક દીકરી નેગ દેઠાણું મળે છે !' એણે ગામડામાં નેના માંડ્યા. દેવગામના રામના દીકરા વરજંગ પર એની નજર હતી. રૂપાણે ને મજબૂત

અડીખમ એ હતો. એના તાંબાવરણ રંગને એનું સપ્રગણ સરીર શોભાવતું હતું. રામનો એ એક જ દીકરો હતો. રામની સ્થિતિ કંઈક નબળી, પણ એની આજ્ઞ ને મીઠપ ચારે કોર વખણાતાં. હમીરને વર ગમ્યો. પૈસો ન હોય તો કંઈ નહિ પણ દેઠાણું સારું હતું. પાંચો એક જ દીકરો એટલે સંતાપ કંઈ નહિ. હીરગાઈનું સગપણ નક્કી થયું. હમીરે રીનબાન લીધી નહિ. એક ની એક દીકરીને પરણાવીને વળાવી અને પછોથી માય ભેંસનું કાણુ કરે એ વિચારે પહેલે બાણે આવેલી દીકરીની સાથે હમીરે બધી માય ને બધી ભેસ પણ વળાવી દીધી. એ આગો વખત મંદિરે રહેતો. જમીનની ઉપજ સારી હતી. એમાંથી એનું નભતું. બાકીનું સાધુ-સંતને વહેંચી દેતો.

કાળનાં વહેણને કાણુ અટકાવી શક્યું છે ? વરસ વીતવા માંડ્યા. હીરગાઈ પણ સાસરામાં ફરી ગઈ. એની સાસુ સારી હતી, માની ખોટ એને પડવા દીધી નહિ. અને રામ તો રામ નેવો જ સાચો ને ધર્મી હતો. એને મન હીરગાઈ ને વરજંગ વધું જ હતાં. હીરગાઈને એક દીકરો દેવાણુંદ ને દીકરી રાજગાઈ હતાં. હમીર ઘરડો થયો હતો. એક સમયે એને તાવ આવ્યો એ ન જ ઉતર્યો ને એ ભગવાનનો માલુસ દેવ થયો. હીરગાઈને જાણુ લાગ્યું. કાંક દિવસ બાપને મળવાને મસે એ ખીયર જતી. સાતમ-આઠમ કરવા પણ જતી. એકલા બાપને એ કંઈક રાંધી ખવરાવતી. બાપ ને દીકરી મળ્યાં અને છૂટાં પડતી વખતે કાચમ હમીર હીરગાઈને કહેતો, 'દીકરી, વખત પડે ને માથે બારે મેં તુડી પડે તો ય સતધરમ ન છોડતી. હું તો આજ છું ને કાલ નથી. પણ મારો વાંલો સતનાં પારખ્યાં કરે તંદ્રે યે ડગલું નહિ !' મારા બાપ ! મારા મુઝ્યા પછો તારે આ દસ ઉજગડ છે પણ બધાંનો ઘણી-બધાંનો વાંચેસરી મારો ભગવાન છે એ જલતી નહિ. તારે એની ઓય છે. ને દીકરી ! ગણી ! મારો આતમો ન્યાં હશે ત્યાંથી તને આશીરવાદ દેશે.' હીરગાઈને છેલ્લી વિદાય વખતે

હમીરે આંખમાં આંસુ સાથે ઉપરના બોલ કહ્યા હતા. બાપના મૃત્યુ પછી હીરનાથ ધણીવાર વિચારતી બાપે બહુ કહ્યું 'અતઃકરમ' ન લેખતી.

બાપને વિસારે પાડી પાછી એ ઘર, ખેતર ને છોકરાંમાં પડી. ખેડૂતનો અવતાર. કામ આડે મરવાની થે વેળા નહિ તો વાલિયા બાલજીની જેમ જૂનાં કુખ સંભારી ક્યાં રહે? પણ ફરી પાછું જમનું તેકું હીરનાથના ઘેર આવ્યું. સાસુ ને સસરા એ ૫ તાવમાં મહિના મહિનાને અંતરે મરી ગયાં. બન્ને ધરડાં હતાં અને બારે સાચક હતાં. ડોસી મુઆ પછી ડોસો પણ ગયા ને હીરનાથ સુનાં ઘરમાં એકલી પડી. અચકા ને વૃદ્ધ સાસુ ધણીવાર કહેતી: 'વાહુ ! દીકરા ! આ પિતરાઈ અદેખા છે. તારાં બાપે આ ભેંસુ ને શાંતુ દીધાં ને વરજીને બળ દીધું ને ભગવાને સામે બેઠું તે મારે ઘેર આજે ઠીક પ્રજ્ઞના પરતાપ છે. હું કરતાં તું ભોળો છે ને આ વરજી પોતાના ભેલી જ દુનિયાને ગણે છે એટલે મને એક અજાણ છે એ કે તમારું શું થાયે. ભગવાન રખવાણું કરે !' રામ પણ ધણીવાર આવું જ કહેતા. પ્રજ્ઞના દરબારમાં જેવાં આલ્યાં હતાં તેવાં નિર્દોષ એ બે માનવી પોતાનો કિસામ આપવા ગયાં. હીરનાથ હવે મૂંઝાણી. પિતરાઈઓ ડોસા-ડોસીના કિસ્લામાં માગડું પાડી શકતા નહોતા પણ હવે વાતે વાતે વઢવા માંડ્યાં. રોજ કંઈ ને કંઈ કંકસ હોય ! ઘર, ઠોર ને છોકરાં ઉપરાંત ખેતી. આ બધાંથી હીરનાથ પરવારતી ત્યારે આ જ હોળી હોય ! ધણીવાર એ કંટાળતી ત્યારે રડતી. ખીવરમાં બાઇ નહિ, બેન નહિ ને સાસરામાં પણ નહિ દેર, નહિ નેક ને નહિ નયુંદ ! કોણ બેળ તાણે ? રોજ કહેતી, 'આ બાપે સૌ મુએ ક્યાં ગોત્રો ? કોને ઘેર જહું ? કોને કહેડું ?'

આમ ને આમ બે-ત્રણ વરમ વીત્યાં. હીરનાથને ખીલે દીકરા થયે. હવે દેવાણું દ. રાજનાથ ને નાગાજી ત્રણ છોકરાંની ઉપાધિ પણ વધી. અને ઠોર પણ વધ્યા એની સાથે અદેખાઈ પણ વધી. સમૃદ્ધિ ને સુખ ધ્યાને નોતરે છે. અને ધર્મા એ તો સદા

ય જુખી ને જુખી છે. જેટલું ખવાય એટલું ખાય એને ધરવ નહિ ! હીરનાથ ને વરજીના સુખને બાણે ધર્મા આરોગ્યના બેસી ગઈ હતી ! મારે ઠોરથી એ જુખાવળી ફરી વળી હતી. કંઈક સારું કંઈક જાય તો સાંભળે 'અમને મેથા મારે છે !' આપા જાય તો કહે, 'શું અમને મળતું નથી કે આપને અમારું અપમાન કરે છે ?' બોનવા જાય તો કહે, 'જે ને બોલી બોલીને બાળે છે.' ને ચૂપ રહે તો કહે, 'જે ને, અભિમાન ! કોઈ સાથે વાન સરખી થે કરે છે ?' આ કુખ કહ્યું કહેવાતું નથી અને સર્થ સંકે વાતું નથી. મનમાં અકળાઈને એ દિવસો પસાર કરતાં. ઘડી વાડીએ બેસીને વરજી કહેતા, 'હીરનાથ ! આ બધામાં જો બામ પડાવનાર બાઈએ હોત તો આપણે બોળે ન ચડત. ન તારે ને ન મારે ભગવાનની મરજી !

આમ ને આમ દિવસ જતા. હીરનાથ ને વરજીનો સંસાર સુખી હતો. બાળોત દુરસ્ત ને દેખાવડાં હતાં. હીરનાથ મહેનતુ હોવાથી ઘર પણ સારું ને ચોક્કસ રાખતી. ઠોર જમલગાર આવે કે ગામમાં મહેવાન-પરોણો આવે તો એ વરજીની ઓસરીએ જ બેસતા. જમવાનું કે ચા-પાણી એને ઘેર થતાં. ગામના લોક કહેતા, 'જે ને ! જુખડી જામ શરૂ થો છ ! જાણે ધ જ ન હોય ! કોક દી અપાઈ ચડે ને, તો ખજર પાડી દઈએ.' પણ એજે તો કહેતા. બાપા વરજી 'તને રામ મુકયો ! તને માંખ ને-મોટાં પણ દોખી છે. તું તો અમારા ગામનું નાક છે નાક !' ધણીવાર વરજીને બોલા ખજમાં પણ ઉતારી દેતા ને પાછળથી હાંસી ઉડાવતા. એ બધું વરજી ને હીરનાથ જાણતાં પણ એ સકન કયો વિના છૂટકો નહોતો.

આ બધું જતાં ગામના ચોતડીમાઓ વરજી પાછળ રમત રમતા હતા. એની જમીન કેમ લઈ લેવી, હીરને કેમ કાઢી મૂકવી. એ બધી ખજર થતી. હીરનાથ ને વરજીને આની ખજર નહોતી. ગામમાં ધીમેધીમે હીરનાથ ચારિત્ર્યદાન છે એવી વાતો થતી ચાલી. બાપને ઘેરથી બધું ગાતી

છે એટલે વરન્નંગ દયાય છે એમ પણ કહેવાના માંડ્યું અને અમલદારો સુધી એ વાતો પહોંચતી થઈ. હીરગાંધીને કાને આ વાત આવી પણ એને શું કરવું એ ન સૂઝ્યું. ખૂબ રડીને એણે દિલ ખાલી કર્યું.

બીજી ગાત્રુથી ખેતરના ચોકા માટે, પાણી માટે ને એવી નાની નાની વાતો માટે વરન્નંગ સાથે તકરાર શરૂ કરી ગામમાં વરન્નંગ હજારો છે. હીરગાંધી ખરાબ છે એ વાત પ્રસરવા માંડી. એક દિવસે ખેતરમાં ગાય પેસી મઈ હતી એ ગઢાને વાડીએ લાકડીઓ લઈને પાંચ-છ જણા ગયા ને વરન્નંગને ન કહેવાના વેણ કલાં. વરન્નંગ ગમ ખાઈ ગયો પણ એનું દિલ બીડી ગયું. એને ખાતું ભાવ્યું નહિ. ઘેર ખાટલામાં પડ્યો પડ્યો નિવાર કરતો હતો: 'ન વાંક, ન શુનો ને આ હુખ.'

રાત ગળતી હતી. તારાનો ચળકાટ ને આજુ'માંદરણું ધરતીને આજવાળી રણાં હતાં. સ્ત્રીમંથથી શાકીને આવેલાં મજૂર ને ખેડૂત વર્ગમાં સ્ત્રી-પુરુષો ફળીયામાં ખાટલા ઢાળીને મેકા હતા. આનંદ ને તકરાર, દિલના ધોખા ને દુઃખની વાતો થતી હતી. કોકના ઝૂંપડામાં દીવો હતો તો કોકનામાં અધાર હતું. વરન્નંગ ફળીયામાં ખાટલો ઢાળી સૂતો હતો, હીરગાંધી પાસે બેઠી હતી.

'હીરગાંધી ! આજ કે ન કે પણ માટું દિવસ બળે છે. કંઈક જુકું થવાનું છે. મારો આત્મે બળે છે ને થાય છે કે ભણે શું કરું ? હાકર મહારાજ શું કરશે !' વરન્નંગે કહ્યું.

'હવે રાખ ! રાખ ! થેલો કાં થા ! એમ તી શું થાય ! થાકી ગયો હો તો મૂક જ. કહે તો આ કરી દઉં ! કહે તો બિતો બિતો શીરો કરી દઉં !'

'એ તો ખાધું છે. આ પીવો નથી. પણ તને નથી લાગતું કે આ સુખ હવે સરખું નથી ! બીજું તો કંઈ નહિ પણ બે ગામતરું કરું તો તું આ બચવાને બળવળે. આ ભોંમાંથી તું ને આ ત્રણ ગચલાં ધરાવ એટલું પાકે છે !' વરન્નંગે ફરીથી કહ્યું.

હીરગાંધી બેઠીને ખાટલા પાને આવી. 'આમરી, તને આજ શું થયું એ કે તું આપડા ભોલ ભોલ છ ? આવો નરવો તું ગામતરું કરીશ ને હું આ રોજ વૈદની પડીકા ખાધા કરું છ છ છવીશ એમ ! તું મૂર્ખ જ. કોકના ઝાઝાયા પડછાયામાં આવી ગયો લાગ્ય ?'

હીરગાંધીએ વરન્નંગના માથા પર હાથ મૂક્યો. 'તું એમ માન્ય કે હું તારું છોકરું છું ! મારો ભગવાન સાખ પૂરે એ કે મારી માથે આપડ છે.' હીરગાંધીએ ભણ્યું કે વરન્નંગ સાથે જ મૂંઝવે હતો. એના દિવસાં કંઈક દુઃખ હતું, પણ કહી શકતો ન હતો.

હીરગાંધીએ વાત બદલ કરી. બીજી વાત એને આવડતી નહોતી. કયા ભાગનું ખેતર વધારું ને કયાં કાલે વાવવું છે. કંઈ ગાયે કેટલું ફ્રેશ દીધું એ વાતો કરવાની આને વરન્નંગને ગમતી નહોતી. એ સુપડા પડ્યો હતો. હીરગાંધી એના માથા પાસે બેઠી હતી.

'હીરગાંધી ! ફરીથી વરન્નંગે કહ્યું. આ પિતરાઈ જુકા છે. આજ મને મેળું દઈ ગયા કે 'ધાદ રાખ'ને ! તારી ગાયડી ને છોકરાઈને ધાન ધાન ને પાન પાન ન કરી તો ! ને ઘણીવાર ઘણાએ આપાં વેણ કાઢ્યાં એ પણ આજ તો ભણે કાળ જોલતો હતો.' વરન્નંગની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. હીરગાંધી મૂંઝે મૂંઝે આંસુ સારતી હતી.

'તને આજ શું થયું છ ? કે આમ કર છ ? ભગવાનનું નામ દે છ તો પિતરાઈની વાત ! એમાં આવો દીલો દઉં. કાં થા ! ખાટી અમારાં કરમમાં દખ લખ્યું હશે તો તું કાંઈ કરીશ ! હિંમત રાખ ! એમ તો મોંદરી રોજ કે પણ સીકાં વેરે !'

વરન્નંગ સુપ બેઠો હતો. હીરગાંધીએ એને હળવે હાથે બીંધાડી દીધી. આને ખેતરના ચોકાની તકરારમાં પિતરાઈઓએ એને ન કહેવાનાં વેણ કલાં હતાં અને વરન્નંગ એથી દીલો પડી ગયો હતો. હીરગાંધીએ હળવેથી ધામળો ઝાઝાડો ને પોતે બાળકોને સુવરાવવા બિડી. વરન્નંગ ધસધસાટ

બિંધતો હતો. એને રવખાં પણ ભયનાં ને મરિ-
મારીનાં આવતાં હતાં.

દિવસો વીતવા માંડ્યા. તકરાર જીવાના માંડી.
વરળંગ ભય જૂલી ગયો. પ્રસ્થિત સમય પાસે લેવાથી
ચોડા સમયથી હીરબાઈ ખેતર જતી નહોતી. અને
વરળંગ એકસો જતો. એના દિલમાં બીડે બીડે
પણ ભય નહોતો.

હીરબાઈને પૂરા દિવસે દીકરો આવ્યો. રૂપાળો
ને તંદુરસ્ત. એ-ચાર દિવસ વરળંગ ઘેર જ રહ્યો.
છઠી પૂછને પછી ઠોસ હાંકવા એવું એના મનથી
એણે નક્કી કર્યું હતું. સાત દિવસના બાળકને રમા-
દીને વહેલી સવારે વરળંગ ખેતરે જવા નીકળ્યો.
હીરબાઈ અશક્ત ને કંઈક માંદી હતી એ ખાટલામાં
થતી શેક લેતી હતી.

બપોર થયા. હીરબાઈએ મોટા દીકરાને બોલાવ્યો.
‘ગમા ! ભાત આપી આવ !’ દેવાણુંદ બાત લઇને
ખેતરે ગયો. કલાક થયો, બે કલાક થયા, બપોર
નમવા આવ્યા પણ દેવાણુંદ ન આવ્યો. પાંચેક
વાગ્યાને સુમારે ફળીયામાં ઘેંઘાટ થયો. શું હશે એ
જાણવા હીરબાઈએ કાન માંડ્યા. ધર તરફ જ
અવાજ આવતો હતો.

એ સફાળી બેડી થઇને બહાર આવી. ખાટલામાં
વરળંગનું ખરડાયેલું શરીર હતું અને આસપાસ
ગામના માણસો વીંટળાઈ વળીને ચાલતા હતા. સોની
મોખરે મામનો પટેલ ને વરળંગનો પિતરાઈ મોટો
બાઈ હમીર પટેલ દેકારા દેતો આવતો હતો. ફળી-
યામાં ખાટલો નીચે ઉતાર્યો. વરળંગના પ્રાણ બીડી
ગયા હતા. એવું આણું શરીર ધૂળ ને માટીથી ખર-
ડાયેલું હતું. ન સમજાવ એવી રિથિત હીરબાઈની
ચંધ. એ દોડી વરળંગના ખાટલા પાસે. એના ડોળા
ફાટી ગયા હતા. રંગ બીડી ગયો હતો. એણે વર-
ળંગની છાતી પર હાથ મૂક્યો ને સમજી ગઇ કે
પ્રાણ નથી. હીરબાઈએ છૂટે ગોંઝે રડવા માંડ્યું.
ખંધા સાંત ને સુપ જ ભેદા હતા. થોડી વારે સાંત
થઇ હીરબાઈએ પૂછ્યું, ‘આ શું !’

‘અમે શું જાણીએ ! તું જાણ ! ઘેર રાણીની
જેમ બેસી રહે છે તે ખેતરે ભતાં એર આબડે છે !
ને અમે તો તને પૂછીએ છ કે આ શું !’ દેવાણ
જે દૂરનો પિતરાઈ બાઈ થતો હતો તેણે કહ્યું.

‘અને બાબા ! આ મારી બાબીનાં તરતક !
એની આંખોમાં તો સાપોલીયાં રમે છે. નક્કી એના
ઠોકે મારા બાઈ જેવા ભાઇને રોળી નાખ્યો !’ દેવા-
ણે કહ્યું.

હીરબાઈને સૂઝતું નહોતું શું કરવું ! એણે
માથું ફોડી નાખ્યું. બેભાન જેવી બની ગઈ. છોકરાં
કામરેણ કરવા માંડ્યા ધરમાં ગામના માણસો
બરાબ ગયા. ઠોક ઠોક ઠોક ઠોક વાતો કરવા માંડ્યા.
ઠોક કહે, ‘ભારે ચરિતર વાળી ! અરે જૂંડી ! ધણી
જેવા ધણીને આમ કમોતે મારી નાખ્યો ! તું
એવું ધર માંડ્યું તો હાલી નીકળવું !’ અને દેવા-
ણે તો રાકે પાડીને કહેવા માંડ્યો : ‘કમળ !
મારા ભાઈ જેવા ભાઈને મારી નાખ્યો ! તારા
પીવરના તેજવા એ તણાવો ! તને તો એ...હથે-
ળીમાં શું કાવતો ને તારે સાડુ તો અમને પણ ન
બોલાવતો. અમારા ગીદા સજાંધ તે ડાકણે કડવા
કમી ને પાછી ત્રાસા ફેરો !’

વાત થતી હતી. વાતનો ને દિવાનો ઉઠો જ
ન આવે ! સતાર પડવા આવ્યું. પોલીસ પટેલે ફોન-
દારને ખબર આપી હતી એટલે સૌ એની વાટ
બેતા હતા. આવી સેવન થઈ હોય ત્યારે પોલીસને
કલા વિના તો શું થાય !

ફોનદારને ઘેર જણે લગ્ન આવ્યાં. આણું કંઈક
થાય તો જ એના પગમાં જોર આવે ને ખીસામાં
ગરમી આવે ! અને પોલીસનું અસ્તિત્વ ત્યારે જ
જણાય ! ફોનદાર સાહેબ આવ્યા. ખાટલા ફળ્યા.
અને પંચ બેઠું થયું. દેવાણ બોલ્યો, એણે ફરી
ત્રાડ નાખી, ‘જાણ બાબાં છો બાબાં ! આ તમરો
વરળંગ મુઝો એમાં આ ફોનદાર સાહેબ કપાંથી
છેક રાતોરાત આવ્યા. એ વ મારતર ! જરાક
નિશાળમાં સાહેબને આ-પાણી કરો, પછી-ચવાતું

હશે ધં શરો ! આ મુએ ઈ તો એમ જવો નહિ થાય !

મારતર જીલ્લા એની વસે દેવાયત ફોજદારને લખને લીધો. સાહેબ ! આમાં બેદ છે, આ વરળંગની બહુ ચાલની સારી નથી. સુવાવડમાં છું એમ કરીને ખેતરે જતી નડેતી. આજ બપોરે ક્યારે ગઇ ને એણે ને એના બેજ મળીને આ મારા બાઈને ફૂવામાં ધોકેલી દીધી ! દેવાયતે રાહ કહ્યું. ફોજદારને જુદી જ રીતે દોરવા એ આના બહાને આઠો સુધી લાગ્યો હતો.

‘પણ એની કાઈ સાક્ષી છે ! તમે ત્યાં હતા ?’ ફોજદારે પૂછ્યું.

‘ના સાહેબ ! પણ જે રખારીના છોકરાએ નજરે જોયું, સાવ નાના છે. મોઢું ખોલે એવા નથી.’

‘બાઈને કેટલાં છોકરાં છે ?’ ફોજદારે પૂછ્યું.

‘સાહેબ ! આ એક જ ધાવણો છે. ને બાઈનાં તો વરળંગના આગલા ધરનાં છે.’ દેવાયત વાટ વધારવાતો હતો.

‘બાઈની જંમર તો મોટી લાગે છે ?’ ફોજદારે પૂછ્યું.

‘ઈ તો ધરધરણું કરીને આવી છે. પહેલા ધણીને પણ આમ જ પૂરાં કર્યો હતો અને આની પણ એ જ દશા કરી ! અમે તો બાઈ જેવા બાઈ શુભાળો.’ આંખમાં આંસુ લાવીને દેવાયતે વાટ કરી.

‘કીક, આનો સળકો બરતા અને સીસકારા બોલાવતા ફોજદારે કહ્યું : ‘કામદેસર હશે એ થશે બાઈ ! તમારે બંધા પુરાવા રજૂ કરવા પડશે. આ તો પોલીસ ખાતું ! એમાં મોંની વાહું ન આવે સમજ્યા ને !’ આ પી લીધા પછી મૂંઝા શૂંઘતાં શૂંઘતાં લેવા થતા ફોજદારે કહ્યું.

‘બાપુ ! એક કહેતાં એકતેર પુરાવા. એમાં ક્યાં પૂજ્યા વાટ જોવીંતી ? આ તો છે એ જ કહેવાતું છે ને !’ દેવાયતે કહ્યું ને ફોજદારના કાનમાં ધીમેથી ફેંક મારી.

ફોજદારની આંખ ચમકી. સોનાંની ચટ્ટી કોણે છાડી છે ?

‘કીક છે ! પણ મારે વિચારવું પડશે. બધો આધાર તમારા પુરાવા પર છે !’

ફોજદાર ને દેવાયત ચાલી નીકળ્યા. ફોજદારે વરળંગના ફળીયામાંથી બંધાને બહાર કાઢ્યાં. રથો દેવાયત, હીરબાઈ, છોકરાં ને જે રખારીના છોકરા, બાકી કાઈ રહ્યું નહિ. પોલીસનો પહેરા ચડી ગયો. પહેલાં ફોજદારે હીરબાઈની બુળાની લીધી.

‘ગઇ ! આ તારો કેટલામો ધણી હતો ?’ ફોજદારે ઉલટવાલટ કરવા માંડી.

‘આ ! માડું તો પરણેલ છે. પરણીને આવી છે. નાનું કહ્યું નથી.’

‘હેં હેં ! એમ તારે તો હું પરણેલ કાં !

‘હા ! બાપુ ! હસો કાં ? પરણેલ છું !’

‘તને ને તારા ધણીને અણબનાવ હતો. નહિ ?’

‘ના રે, જરા ન નહિ ! અમે ભગવાને આપ્યો રાટલો ખાતાં ને મળ કરતાં !’

‘એ ગઇ ! સચું બોલ ! તારે કેની સ.થે બોળખાણ છે ! મને મામમાંથી વાવડ મળ્યા છે કે તારા પહેલા પરણેલના સગા સત્થે તારે બોળખાણ છે અને એથું ને તે’ મળીને આ વરળંગને પૂરો કર્યો ?’ ફોજદારે ચળદચળદ હૂઠા પાડીને ધમકીના રૂપમાં કહ્યું.

હીરબાઈ આલી બની ગઇ. પોતે પરણીને આવી છે. આમણું મર તો શું પણ તેના બાપ હમણે બીજા સગપણનો પણ વિચાર કર્યો નથી. ત્યાં આ શી વાત !

‘શું ટમર ટમર બેસા કરે છે ? સાચી વાત બોલ નહિતર ચામડું ફાટી જશે ! કાલે ખેતરે કચાકે ગઇ હતી ! તારો સગોએ ક્યાં સંતાવેો હતો બોલ !’

‘બાપુ ! હું ખેતરે ગઇ નથી ને આજ મહિન દિયી જતી નથી. આ પરમ દિવસે મગાની છઠ્ઠી હતી. સુવાવડમાં છું તે જતી - નથી. ને વરળંગ મારે પરણેલ ધણી હતો. બાકી બધું ખોટું છે. ને શું બોલું ? બધું ખોટું બાપુ ! કોકે બોલું ભરાવું ?’

છે. મામમા પૃષ્ઠા કે હું પરણીને આવી છું કે ધર-ધરણે !'

'સાહેબ !' એ એમ માને એવી નથી. ધણી જેવા ધણીને ઝખ્ખે કયો એ એમ માને ! કરમ અમારાં ! હવે કરો કામગીરીને આને લાકડાં ભેગો કરવા છો.' 'હીક !' કોઈદારે કામગીરી કયો ને વરખગને બાળવાની રખ આપી દેવાયતે સમાને બોલાવી એને ઉપડાવ્યો.

'તમે રમશાને ન જતા ! મારે હજી ઘણું કામ છે. આ રિપોર્ટ હેઠ કવાઈરમાં રાત પહેલાં પહેલાંયવો બેઠ્યો. બોવાને રજારીના છોકરાઓને !' ફોનદારે દેવાયતને શેક્યો.

રજારીના છોકરાઓની તપાસ શરૂ થઈ.

'બોલ છોકરા, કે બગવાનને માથે રાખીને બોલું છું. ને જુલું બોલ્યો તો મરી ગયો બાલુજી.' ફોનદારે સોડી ઉગામતાં સબળાવ્યું.

'બાપુ ! એમ કે અમે ઢોર લાઇને જતાંતા તે ઈ' એ આ હીરાખાઇને એક દાદીવાળો બે થ દુવા પાસે જીભાંતાં ને જેવો વરખગ આવ્યો કે ધડ ધક્કો દીધો ને ઇ પડ્યો દુવામાં. અમે ખીના તે પછી ભાગી ગયા.' છોકરાએ શીખવ્યા પ્રમાણે કહી દીધું.

'હીરખાઈ સાથેના માથુમને બાળખી યકો ?'

'ના ! બાપુ ! બોઝવાયો બેયો તે કેમ બોળ-ખીએ !'

રેટમેન્ટ પર છોકરાંની સહી લીધી ને તપાસ પૂરી થઈ.

ઘણો દિવસ ચડી ગયો હતો ને સાહેબ થાકી ગયા હતા. એને મદિ લસલસતાં ઘીનું ચૂરમું તૈયાર હતું. સાહેબ જમીને આડે પડળે થયા.

હીરખાઈના ધર પર પહેરો હતો. ગામમાં હાહા-કાર થઈ ગયો. બધાં રોળે મળીને કહેતાં હતાં કે દેવાયતે જુલમ કર્યો ! આ પારેવડાં જેવી હીરી માથે આ શું કયું ! અને હીરાખાઈને તો પોલીસ જહાર નીકળતા દે તેમ નહોતા. કોઈ અંદર જઈ ચકવું નહિ. કાયદાથી અબજ અને રખે પોલીસમાં પક-

ડાઈ જવાય એ બીકે ગામમાં કોઈ કંઈ કરી રહ્યું નહિ. બધાં કરમને દોષ દમ બેમી રહ્યાં.

ઠાણુ આવ્યા સાહેબનો થાક પણ ઉતર્યો હતો હજી તાજ તાવજના ઘીના ચૂરમાનું ઘેન હતું, પણ કડક આ પોને સાહેબ તૈયાર થયા.

વરખગની ઓસરીએ પાછા આવ્યા દેવાયતે બોલાવ્યો.

'છોકરા ! તારી મા મરી ગયે ફટયો વખ થયો ?'

હસ વર્પનો દેવાયતે જવામ આપી શક્યો નહિ, એ હીજકા ભરતો હતો.

'બોલ ! આ તારી બોરમાન મા તને કુખ કે છે કે હેરાન કરે છે કે બોલ ! કેમ બોલનો નથી ?' દેવાયતેને બાલકમાંથી પકડીને ફોનદારે હંચમચાથી નાખ્યો.

'બાપુ ! ઇ છોકરાએ કંઈ ગનો કયો કે તમે એને આમ કરો છો ? એની મા હું, આ બેડી મરી નથી. એની જનેતા હું છું.' હીરખાઈ વચ્ચે બોલી.

'ચુપ ! વચ્ચે ન બોલ ! જમાદાર, એની પાસે જીભા રહે. વચ્ચે બોલે તો ફટકારવો !' ફોનદારે સાહેબે ચીડાઈને કહ્યું.

ચોરીવાર આ નાટક ચાલ્યું. છોકરાં ને ધર દેવા-યતને સોપી દેવાયાં અને હીરખાઈને ધણીના ખૂની તરીકે હાથ બાંધીને આગળ કરી.

હીરખાઈ છૂટે મોઝે રોતી હતી. એણે ગામ પાસે ધા નાખી : 'કોક તો આ જુલમ અટકાવો ! અરે ! મારી સામું કોક તો જેવો ! મારાં ગચ્ચાં લઈ લીધાં-ધણીને મારી નાખ્યો ને આ દેવાયત માડું શું કરશે ! એ બધાં કયાં બરાબ ગયાં ! હક ! માડું કોઈ નહિ. એ માયાં ફટતી હતી એને ધમ-ડીને લઈ ચાલ્યાં. ધણી દૂર જીભા આ બેઠને રોતાં હતાં. પણ કોઈ બોલ્યું નહિ. ગાડામાં રોતી ફટતી હીરખાઈને પછાડીને નાખી. પોલીસના પહેરા નીચે એનું માડું ચાલ્યું.'

દેવાદારે જધા સાંભળે એમ કહ્યું, ‘આ ખૂન-કેસ છે. અને જે વચમાં પડશે એ કાંસીને માંચડે ચડી જશે. મારે કા’પણ ડોળશે! માં ને લાંબીટ્ટું ફી વાતમાં તમે ગામડીયાં સમજે નહિ એટલે કોઈ ઉતરશે! માં.’ સાહેબે શ્વાવરે ઘેરા દોડાવી મૂક્યા.

દેવાયતે ધરમાં આંટા માર્યો, બારણે તાણું માથું ને કાંકરાંને તગડીને પોતાને ઘેર લઈ ગયો. હીર-બાઈનો કેસ ચાલ્યો. જેલમાં નાના દોકરા એમ-ણુંક સાથે એ રહેતી. સેસન્સ કમીટ કેસ થયો પણ સેસન્સમાં બંધી તપાસ થતાં હીરબાઈ નિર્દોષ જાહેર થઈ અને છૂટી ગઈ.

આ લાંબા કેસમાં વરસ નીકળવા આવ્યું હતું. ધરબાર લૂંટાઈ ગયા હતા. ઊકરાં દેવાયતના કબજામાં હતાં, ખેતર એના નામે કરી બાખ્યાં હતાં, છૂટી તો ખરી, પણ હવે બચ કયાં! ‘હિર બાઈ ને નીમે ધરતી.’ કોણ એને સંધરે! કોષક વાર ગામમાંતું કોષ મળે તો પણ આકું નોંધને ચાલે. વાત પણ કરે નહિ. છેવટે એક વધીએ એનો કેસ હાથમાં લીધો. તપાસ કરાવી તો ખૂબ ચોકસવારી માહિતી મળી.

હીરબાઈની જમીન રેવન્યુ ખાતાને હસ્તક હતી. રેવન્યુ અધિકારીને દર વરસે દેવાયત રાશ રાખતો ને જમીન એના નામે જ રહેતી. ઊકરાંના અંકુશ પડાવી લીધા હતા કે હીરબાઈ અમરારી ઓરમાન મા છે. કોઈ સાક્ષી આપવા આવ્યું નહોતું. આવવા તૈયાર નહોતું. ઊકરાં દેવાણુંક, રાજબાઈ ને નાગા-જળુ દેવાયતના કબજે હતાં. હીરબાઈ બીજા ગામમાં મોતમજૂરી કરી પેટ ભરતી હતી.

x x x

આ કથા હતી હીરબાઈની. એણે ધીરજ યુવાની હતી. અને ઊકરાં મેળવવા એ રાજ કાટને દર-વાને ધા નાખતી હતી.

‘ગવતરીની વહારે’ નું વચન તો આપ્યું પણ દરવી કેમ કે રેવન્યુ રાહે કામ કરવું અવરું હતું. કારણ કે દરેકને દેવાયત દર વરસે રાશ રાખતો અને ઉપરી અમલદાર ‘બગવાનના બંકત’ માળા-

પૂજમાં રાજ કલાક માગનાર, કથા-કીર્તનના ભારે રસિયા આ કેસમાં કીક રસ લેતા. એ કહેતા, ‘એની બાઈએને તો કાંસીએ ટીકાડવી નોંધએ. આને કાચકાણું નાટક છે બાકી શું ન કરું!’ અને એમની તીણી છબ ને રાના હોહ આ તારેતાર ઉચ્ચારતા. જે વખત ‘વહાર’ કરનારે પ્રવલ કયો પણ નિષ્ફળ.

એક વખત હીરબાઈને એણે કહ્યું, ‘બેન! તું ઉપર જઈને પ્રધાન પાસે ધા નાખ તો તારું કંઈક થાય. હીરબાઈએ માથું ફેટવું ‘એમાં કંઈ નહિ, છ’ કે, અમલદારને મળો ને ચીટી શ્રદી દે. પણ આંકી કોઈ કંઈ કરે નહિ. મારું કોણ સાંભળે! દેવાયતે બંધાને ધરવી દીધા છે. બંધાને ધરવે છે ત્યાં લગી મારું નો સાંભળે!’ વાત સાચી હતી, ફરીથી અપીલ કરી. ફરીથી પ્રધાનને મળવા એને મોકલી અને બ્યારે મોટા સાહેબનું યુકામ હતું ત્યારે રખત મોકલી. અમલદાર હાજર હતા. એના મોકલામાં પાન બંધું હતું ને એના ઝીણા લાલ હોહ એના દિલની વાત કરતાં હતાં. એણે ફરીથી ચાલાકી કરી:

‘સાહેબ! આ તો ખૂની છે ખૂની! એના ઊકરાં નથી ને આપને કહે છે એનાં છે! સાહેબ બડી રોતાન છે!’ પાન એભાળતાં એ ઘુસિયારી બનાવતા હતા.

હીરબાઈ આને ઉકળા હતી. એણે મોટા સાહેબને કહ્યું: ‘મારા બધાં મારાં નથી એમ કહેનાર આ કોણ! છ’બોલે છે એ નથી બોલતો પણ દેવાયતનું નાણું બોલે છે. આમાં તપાસ કરો. આ વધો કરતક આ ધર્મીનો છે. એણે જ મારું નખખોદ કાઢવું છે, બાપુ! આ ગવતરીની વહારે છે. તપાસ કરાવો નીકર મારો છવ લઈ ક્યો!’ હીરબાઈએ માથું પકાડવું! ‘બેન! સાંબ! હવે જો મારી વાતને કેટલો નહિ આવે તો તમારે બારણે લોહોના ચાપા ફરીશ.’ મારી માથે શું આણે ચીનાડ્યું છે! કંઈક તપાસ કરો ને મારો નીચા કરો!’

મોટા સાહેબને કંઈક સત્ત્વ લાગ્યું ને તપાસ કરવાની વાત કરી. હીરબાઈને સંજ્ઞામાં મોકલી આપી.

x x x

પાછા મહિનાઓ પીનવા માંડ્યા. વરસ થવા આવ્યું. પાછી એ જ માહિતી, બાઈ ખૂની છે, છે કરાં આરમાન છે. દેવાયત સજો બાઈ છે. એ જ દેવાયનની દોડાદોડ ને એ જ આપ લે !" વહાર કરનાર વકીલ કે મહેનત કરનાર સરેયાના સંચાલકોની ઉતાવળ નિષ્કળ ગઈ. ફરીથી આ કેસ હવે પાછો કાઢવાની જરૂર નથી એ શેરો તુમારમાં થઈને આવ્યો. હીરબાઈ આશામાં જીવતી. એને ખચર પડી કે કેસ નીકળે તેમ નથી. એણે છેલ્લો નિશ્ચય કર્યો અને તે આત્મહત્યાનો !

x x x

સવારની ખુશનુમા ઠંડી હતી. ઘર બહાર નીકળવાની ઇચ્છા થાય અથવા ગોઠડું ઓઢીને પડી રહેવાનું મન થાય એવી સુંદર સવાર હતી. હીરબાઈને મન આવ્યું એના છેલ્લો દિવસ હતો, એ જીવનથી કટાંચી હતી. એની રોજરગમાં આજ કુઝ ને વેદના ભયાં હત્યા, ધતી ગયો. છોકરાં ગયાં, જમીન કોકને ઘેર મઈ ને ઘર જેવું ઘર-બધું બાઈયું લૂંટાઈ ગયું. હવે રહ્યું શું ? છોકરાં મેળવવાની આશા પણ એ ગુમાવી એકી ! એણે બધી કિંમત એકઠી કરી જીવતા મરવાનો વિચાર કરી લીધો ને એ સીધી ઉપડી જે અમલદાર એની મિલ્કતમાં આડો આવતો હતો તેને ઘેર ! એક કલાક એકી પણ મળવાન દીધી. એ પહાંચી ઓફિસે ત્યાં ઓફિસમાં ઘૂસી ગઈ. એણે, ધા નાખી, 'સાંબ ! છોકરાંના જાપ છે. ભગવાને લીધી વાડી દીધી છે. માડું કાં બધું વીખી નાખો ! ધનથી તો ધરઈ ગયા છો, હવે આ હંમરે આવડો કાં લેખ રાખો ! અને જાણુ ! આ ગવતરીના મો-ભાઈ તરણું કાં લઈ લો. મારો જખવાન સાક્ષી છે કે મારો કાંઈ વાંક ચુનો નથી. જાણુ ! તમારાં પગમાં પડું, મારો નીચા કરવા લો. હવે ધણું થયું, દયા રાખો !' હીરબાઈ બિટ્ટીને સાહેબના પગમાં પડવા ગઈ.

સાહેબ ખિન્ન ગયા. એના ફર કટાક્ષ શરૂ થયા : 'આઘી રહે આધી ! સતીનો અવતાર ! તારું સવારના પહેરમાં નામ લીધું હોય તો બન તરી

જઈએ નહિ ! ગવતરીનું તરણું તો શું પણ શે તો ગવતરીને પણ કોઈ છોડતા નથી, સમજુ ને ! આપણા મોટા સાહેબને ગવતરીનું જ માંસ ભાંજે છે ! હા ! હા ! હા !" એ હસતા હતા ! શહેરે એકદમ કટાક્ષ ને મસ્કરી બંધ કરી બૂમ પાડી.

'પટાવાળા ! અફરમી ! આને આવવા કેમ લીધી ! ધ્યાન કેમ રાખતો નથી ! આઝાદી આવી મૃદુ કે નહિ ! આવાં આવાં હરામખોરને જવાબ દેવા મળે તો કામ ક્યારે થાય ? એને બહાર કાઢ ! પાંચે મિનિટ એ રિયર બેસે. જાણમાણસને કેમ થકા મારવા એ વિચારતો હતો !

કેમ ! સાંભળતો નથી ! ઉઠાડ એને ! નહિયો સમજ્યો ! આજથી તું નોકરીમાં નથી, એને થકા મારતાં દયા આવે છે !'

હીરબાઈ ઉઠી. 'સાંબ ! એને વચલાંના મોંમાંથી કોળીયો મારે નથી ઝોંટવો ! આ હાલી ! પણ વધ રાખજો કે કોઈ દી ભગવાન તમારો ન્યા કરે. ને મારા જેવાની આંતરડીની કડકા તમને નરકમાં પણ નહિ જંપવા દે.

નિરાશા ને કુઝથી ઘેરાયલી એ બહાર નીકળે ગઈ !

સાહેબે ગાયત્રીના જાપ મનમાં શરૂ કર્યાં ને 'રામનું' નામ લઈને એનું શરણું શોધ્યું.

બપોર મળવા હતા. હીરબાઈ ઘેર આવી. એને એક જ બંધન હતું અને એ ખેમાણુંકનું. ને એ ન હોય તો આ નિરાશા એ જીવવી શકી ન હોત ! એણે ખાધું નહિ, ઘેર આવીને માથે એકીને છૂં મઈ.

એને જાવા માટે સરેયામાંની બાઈ કહેજ આવી, પણ એની છાતીમાં આજે જગનનો ભાર મૂકાયો હતો. એણે ના પાડી. ઘણું સમગવતાં એ બિટ્ટી નહિ. 'મસ ! મને મરવા લો- હવે શું છવું ! મેં કાંઈ વાંક મનો કેયો નથી અને જષે જ જાણો ને તોછાઈ ! મારે હવે જીવ કાઢી નાખવો છે !'

હીરબાઈ ! ત્રણ છોકરાં દેવાયતે લીધાં ને કુઝી થયાં હવે આ છોકરાંને તું કુઝી કરીશ ? થયો

સમજાવે એ બીડી. 'પણ મને વચન આપે છે કે આ સરકાર કંઈ ન કરે તો પણ તમે મારાં છોકરાંને મને મેળવી આપશો! ઘરને જમીન જાય તો બહે વચન!'

થોડા દિવસ પસાર થયા. ફરીથી પ્રધાનત્વ સુકામ થયું. ફરી હીરગામ ગઈ. ફરી એ જ અમલદારે કહ્યું. 'સાહેબ, આ તો જીવતી જલ્લાલ છે. છોકરાંના પણ ખૂન કરશે ને શું' નહિ કરે! અને બીજું, સાહેબ! છોકરાં એની પાસે જવા રાજ નથી!'

પ્રધાન વિચારમાં પડ્યા. નિર્દોષ છૂટી ગઈ તો પણ નૈતિક રીતે ગાળો પર એની શી સ્પર્શ થાય! નીતિને સંસ્કારનો પ્રશ્ન હતો. નિર્દોષ હતી કે નિર્દોષ છૂટી. પણ જેલમાં ગઈ એ ચોક્કસ. એટલે ગાળોને સંસ્કારની દૃષ્ટિએ સોંપી તો ન શકાય! 'આ મર્તવ્ય હતું, આ માન્યતા હતી અને પછે પછે રામને યાદ કરનાર રથાનિક અમલદારની ચેતવણી પણ હતી.

પણ છેવટે રસ્તો નીકળ્યો. ગાળોને સંસ્કારને સોંપાય એવો કુકમ થયો. હીરગામને વિશ્વાસ નહોતો. થયું પણ તેમ જ. પાછા ૧૦ મહિના થઈ ગયા. પ્રધાને તો વેદિયા હોય એને આવા અમલદારી સવાલોમાં શી ખચર પડે?

હીરગામની ધીરજ ખૂટી હતી. એને સહાય કરનારની પણ ધીરજ ખૂટતી હતી. છેવટે એ પ્રધાનના ખારણે જવાબ લેવા બેઠી. દસ દિવસ થયા, પંદર દિવસ થયા ને છેવટે ગાળોને ને જમીન સંસ્કારને સોંપવા કુકમ થયો, પણ એટલાથી એનું કુખ પલ્લું નહોતું. હજી એ મળે નહિ ત્યાં સુધી બધું નકામું.

x x x

ઘણા દિવસો ગયા. પાછી મહિના પર વાત

આવી. પણ છેવટે હીરગામને છોકરાં મળે એવો થોડો સ્વાધે.

હીરગામના ગામથી છોકરાં રેવન્યુ એક્સિસ આન્યાં, ગાળોને ધાક ધમકી ને મારપીટ ઘણાં થયાં હતાં. જીવતા હાડપીંજર જેવાં એ હતાં. મા માટે રાખે ગોલે તો માર પડતો. હીરગામ આવી. ગાળોને ભયગ્રસ્ત બોલા કરતાં હતાં. પાસે આવવાની હિમત નહોતી. અને હજી પણ અમલદાર તો કહેના હતા કે 'જેવું? છોકરાં માને વળગી પડે એને બદલે આ તો છેતાં જ બિનાં છે. આનો ત્રાસ એછો છે!'

પણ કુકમ અનુસાર ગાળોને સંસ્કારને સોંપાયા. એક્સિસથી થેર ગયાં અને મા-છોકરાં એકલાં પડ્યાં. દિવસોનું ભરાવણું કુખ બહાર આવ્યું. મા છોકરાનું સિલન એ અદ્ભુત ને કરણ હતું' ગંધાં જ રોતાં હતાં. કાઠ કાઠ સાથે વાત કરી શકતું નહોતું. મા! જે માને બાંધીને ગાડામાં ઘાલી નાંખે ગયા હતા તે મા! જેને ગંધા ખૂંટી કહેના-હુચ્છી કહેતા એ મા! જે કેવી હતી એ પોતે જાણતાં નહોતાં છતાં એને મન તો એ મા હતી છોકરાં ને મા ખૂળ ગયાં. અને બિભરો શાંત પડતાં હીરગામને પૂછ્યું, 'ગયા, તે કિ' તું ભાત આપવા ગયો હતો છ પણ શું થયું?'

મા! અને તો પાદરે જ રાહી રાખ્યો હતો. પાછી મને ખચર નથી આવી આવી ઘણી વારે ને ખુલાસા. છોકરાં સાથેના વર્તોવની ને એવી રથાનિક વાતોમાં એ ચડી ગયાં.

હીરગામને મન આજ શાંતિ હતી. એણે એક જ કહ્યું: 'છોર તો મળ્યા! મારાં પેટ, મારા જડ્યાં મારાં નથી એમ કહેનાર કહી રીયા. પણ એના આપનું કમેત થયું! એનો ન્યા મારો ભગવાન કરશે!'

એની આંખમાંથી ચોધાર આંસુ પડતાં હતાં.

ક

તારાં છોડીને પણ આ પ્રાણીનો સિકાર થઈ શકે છે. આ માટે તેઓને મેદાનમાં દાકે અને જ્યાં ના-ખવાનાં નાકા હોય ત્યાં ફૂતરાંને ગાખનામા આવે છે. જેવા કુછર ભાખનાં ફૂતરાં જેમ્મ જાય કે તરત જ તેઓને છોડી દેવામાં આવે છે. પછી તેા આખા ડારમાંથી ફૂતરાં પોતપોતાને પસંદ પ્રાણીને બચકાં ભરીને પરેશાન કરી નાંખે છે અને અન્તે તેને બેસવાનાં ફરજ પાડે છે: અને પુખ્ત વયનો કુછર હોય તો ફૂતરાં તેના પાછલા ભાગોમા ખટકાં ભરીને તેને પગલે છે. એમાં જે તેની દાનરડીના મારમાં કોઈ ફૂતરું આવી જાય તો પાછી રીતે ધાવપ કરી નાંખે છે અથવા તો મારી પણ નાંખે છે. ફૂતરાં કાંઈ સાફ કુછરને મારી શકતા નથી. પાછળથી માથાસોન તેને મારવા માટે બાલા કે ધારિયા વાપરવાં પડે છે.

જ્યા કુછરો વસનાં હોય ત્યાં આવા સિકારો યોજવાની ખાસ જરૂર પડે છે. કારણ કે આ પ્રાણીની વસ્તીમા બહુ જલદી વધારો થાય છે અને આસપાસની ખેતીને અને વાડીને ખૂબ નુકસાન પહોંચાડે છે. રાતના આ જનાવર બહુ નીડર રહેતું હોવાથી રમોપિયાને ગણકારતું નથી આથી ખેડુઓ તેનાથી ખૂબ ડરે છે. એ સિવાય મારી પોતાની એવી માન્યતા છે કે જ્યારે આ જનાવરો વગડો છોડી ગામમાં વસવાનું શરૂ કરે ત્યારથી તે ગામની આખાદી ઓઢી ને ઓઢી થતી જાય છે. એ માટે આ પ્રાણીનું રક્ષણ કરવા માટે પ્રાંતજન્ય કરવા જવા ય વિચાર ક્યાંથી થાય. છતાં જે તેનો વિચાર અને યોજના પૂર્વક સિકાર થાય તો તેઓની સંખ્યા વધે નહિ અને કુદરતની રચેલી પ્રાણી સૃષ્ટિ સભર રહે.

થોડેસવારીમાં ભુંડને બાલે ભોંકવાની કળા પણ એક બહુ મહાનગી ભરેલો સિકાર છે. આ સિકારમાં થોડેસવારીની કળા સાથે ભાખતા સૂર ઉપર લાવાની અણીથી નિશાન જમાવી તક સાંપડે તેના દેહના મર્મસ્થાનમાં તે અણી પરીવી દષ અપજતા પૂર્વક

તે પાછું જેની લેતાં જવલેણ ધા કરવો અને કે કમ પળે કરવો એ બધુ સાચવી પોતાનો જીવ એ ઘોડાનું કાળજીપૂર્વક જતન કરી કુછરનો જીવે છે. એ પણ મહાની જેલ છે.

આ સિકાર વાકી જમીનમાં કરવો બહુ મુશ્કેલ છે. એટલે જનનાં સુધી સપાટ મેદાનમાં સૂરજ ડારને તગડવામાં આવે છે. આ કરવા માટે હાંધા ગોઠવવામા આવે છે. એ હાંકામાં દોલ, ત્રાંસા અને સરજાખનો પણ સમાવેશ થાય છે. અને મોટા થી જકાર આવે છે. થોડેસવારો પોતાના ઘોડા કાંટની કિનારી ઉપર રાહ જોતા જોમા રહે છે ને વખતે જોનારને એમ જ થાય કે ભુંડની જાત આવે છે. આ હાંકામા કાગડા બહુ સરમ ભાજે બજવતા મારા જેવામાં મહુવા ગામમાં આવ્યા છે. તેઓ જરામરૂ તેના ડારની ઉપર જ ઉડતા આવતા હોય છે. એથી દૂર ઊભેલા બંદસખાને એક થો છે કે કુછર કાંટમાં હજી કેટલે દૂર છે. જેવા તે બધાં કાંટ છોડી જરા દૂર ભાજે એટલે તેની પાછળ થોડેસવારો ચાપી ચૂકે છે અને પોતપોતાને ગમે તે ભુંડ ઉપર પોતાના ભાલા ભોંકી લોહી લે છે. અને અને ત્યાં સુધી મારી નાંખવાની જ ઇચ્છા રાખે છે.

તળામ, મહુવા અને વિકેટરમા જ્યારે આ રમત થતી ત્યારે કુલ તમામ પ્રજા ગામ બહાર નીકળી પડતી અને ખૂબ રસપૂર્વક આ તમાશો નિહાળતી હતી. અને સુનંદા બંદસખાનેની પ્રશંસા પણ કરતી હતી. હવે તો સૌરાષ્ટ્ર અને બીજાં પણ હમદળો રહ્યાં નથી એટલે આવી સવારીની મહાનગી ભરેલી રમતો રવખવત થઈ ગઈ છે. અને હવે તો તેની વાતો કરવાનું પણ બુલાખ ગયું છે. ઘણી આક્રોશમની વાત. સ્વરાજ્ય પ્રાપ્તિ સાથે મહાનગીના ખેલો સંતાપ ગયા.

ચોથી રીત જ્યાં સુધી જાવનગરના અમારા ના. મહારાજ સાહેબે વિચારીને વર્તનમાં ચૂકા ન હતી ત્યાં સુધી તેનો વિચાર સરખો પણ અહીં આવ્યો હોય, એવું ધ્યાન ઉપર પણ લીધું હોય

એવું બાણમાં નથી. આ રીત આફ્રીકાના ઝુલુ લોકો જે રીતે સાવજને ઘેરો ઘાલી બાલાથી વીધીને દાર કરે છે એમ ઝુલુ દુમલા કરી પહેલાં કુહરને ચાલીશ-પચાસ યુનિટ ગલ્લમખાજ ઘેરો ઘાલી જેવાં કુહરો ભાગવા આવે કે પોતાના ભલામાં તેને પરાણી દે એ રીત હતી. જેની પાસે તે જાય તેણે પોતાનું બાણ ભેંકવું અને તેની મદદમાં બંને પડખેના સાથીદાર રહે. ખીજા દોષએ કુંડાણું તોડવું નહિ. આ શિકારમાં ગલ્લમખાજની હિંમત, અણીને વખતે કેટલી ધીરજ રાખવી અને પોતાને ધાયલ કપો પહેલાં પ્રાણીને બાણ ભેંકી દેવું એ કળા પોતાનું સમતોલપણું જાળવીને શિકાર હાથ કરવાની કુનેહમાં મોટો ભાગ ભજવે છે, અને ગલ્લમખાજની હિંમત જોઈ શકે છે.

આ ઝુલુ દુમલામાં પોતે મોખરે રહી ભાગ લીધેલો અને ખીજામાં પાયદળ અને હથેળના અક્ષરો અને સિપાઇઓ તથા થોડા પોતાના ખાનગી માણસો રાખી ચેાજેલા. આ દુમલા વિક્ટોરિયા પાર્કમાં ગોઠવવામાં આવેલા અને ઘણા કુહરને ભાસે ભેંક્યા હતા. કુહરના તમામ શિકારમાં જે પોતે ભાગ લીધો છે. અને જે રીતે હું તે ગધા શિકાર સમજ્યો છું તે પ્રમાણે સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

ભયારે એક જગ્યાએ બહુ હાંકા થવા લાગે અને શિકાર થવા લાગે ત્યારે કુહરો થોડા વખત માટે તે જગ્યા છોડી નવી જગ્યાએ ચાલ્યા જાય છે. ભયારે મહુદામાં હાંકા શરૂ થતાં ત્યારે તેઓ વિકટર અને ચાંચ સુધી ભાગી ગયેલાના દાખલા જાણવા મળ્યા છે. અને ભાવનગરમાં હાંકા થતા ત્યારે તેઓ જાંડારિયા અને ખોખરલા કુહરમાં આશરો લેવા ચાલ્યા જતાં માલૂમ પડ્યાં છે. એમ ખાતરી થાય કે હવે બહુ શાન્ત થઇ ગયું છે ત્યારે તેઓ ધીરે પાછાં પોતાની અસલ જગ્યામાં ભેળાં થવા લાગે છે.

જંગલી સુડોને જે વગડામાં જ હેળવવામાં આવે તો તેઓ ખીજા વચ પડ્યો કરતાં ઘણાં વહેંચાં હળી જાય છે. અને એક-બેની સંખ્યામાંથી

મોટી સંખ્યામાં ભેળા થવા લાગે છે. ઉદેપુરમાં તો આ જનાવરો માટે મેદાનમાં ખાસ અનાજ, ગોજર, ચક્રીયાં વગેરે ચીજો નાખવામાં આવતી અને તે ખાવા માટે આડસોથી હજાર જેટલો સંખ્યામાં તેઓ જમા થતાં હતાં, મને પોતાને આ પ્રાણીનો વિક્ટોરિયા પાર્કમાં કરવામાં આવેલા અખતરાથી ખરાબર અજમાયશ થયેલી કે તેઓ ખાવા ઉપર બહુ જલદી હળી જાય છે અને જ્યાં દાણો કે રજકો નાખીએ ત્યાં ખાવા જવામાં જરાય અચકાતા ન હતાં.

શરૂઆતમાં પાર્કમાં રાખવામાં આવેલાં હરણો અને ચીતળોને દાણો નાખવા માટે એક બળદનો એકકો લઈ માણસ જતો હતો. હરણશાળામાંથી અખતરા ખાતર થોડાં ચીતળોને બહાર છોડેલાં તેઓ પણ પોતાના હરણશાળાનાં સાથીદારોને છોડી દૂર નહિ જતાં ત્યાં જ વસવા લાગ્યાં હતાં. તેને પણ ગહાર થોડા દાણા અને રજકો નાંખવામાં આવતો. તેની સાથે એક-બે કુકરો પણ તે નાખેલા અનાજ ઉપર હળી ગયેલા. પછી વખત એવો આવ્યો કે પેલા ચીતળો આદમીથી ડરીને ભાગવા લાગ્યા અને નાંખેલો દાણો પેલાં કુકરો હિંમત પૂર્વક ખાઈ જવા લાગ્યાં. આમ થવાથી એવો અર્થાત્ કરવામાં આવ્યો કે શરૂઆતમાં દાણો નાખવો જ નહિ. અને પેલા કુકરો તો હિંમત પૂર્વક પાસે ને પાસે આવવા લાગ્યાં અને એટલાં ખીક પગરના થઇ ગયાં કે હુંદ મારીને દાણા પડાવી લેવાની હિંમત કરવા લાગ્યાં. આ તેઓની સંખ્યા દિનપ્રતિ-દિન વધતી ચાલી અને લગભગ પચીશ-ત્રીશની હાજરી નોંધાવા લાગી. જેવો એકો પાર્કના દરવાજામાં દાખલ થાય એટલે તેમના જૂતાં કુકરો એટલે શરૂઆતમાં હળી ગયેલા તે એકકાની સાથે આવતાં અને એકકા પાછળ હરણશાળા સુધી દોડ્યાં આવતાં આ જૂંડની સંખ્યા છોડેલાં ચીતળો કરતાં વધારે થઈ ગઇ એટલે તેને ઓછી કરવા માટે ભડકાવવાની જરૂર જણાતાં એક વખત તેઓ માટે નાના વાડામાં દાણા નાંખ્યા. તેઓ આ બંધેલ વાડાનો વિચાર કર્યો વિના અંદર દાખલ થઇ જઇ

ખાવા લાગી ગયાં. પણ થોડા મોડા ભજેવાં જના-
વર અંદર જતાં અમકાના હતા. જ્યારે દરેકજ
વાડામાં જ ખોરાક પડવા લાગ્યો ત્યારે તેઓ પખ
સો સાધીદારો સાથે અંદર દાખન થઇ ગયા. ગધાને
અંદર આવી ગયેલા જોઇ તેનો દરવાજો બંધ કરી
દીધો. જ્યાં સુધી તેઓ ખાવામા મશગૂલ હતા ત્યાં
સુધી તો એઓને જરાય ખતર ન પડી કે આપણા
બહાર જવાનો માર્ગ બંધ થઇ ગયો છે એક-એ
પ્રાર્થાઓ પેટ ભરીને બહાર નીકળવા માટે ફાં
માઠવા લાગ્યાં કે આપણે ટોળું મળગણુ અને આમથી
તેમ ભાગામાગ થઇ ગઈ, તેમા એક લુચ્ચી માન-
એ તો કેકડો મારી જોમતેમ કરીને સળિયાની જાળી
કૂદાવીને નાસી ગઇ એ બહુ આશ્ચર્યની વાત કહે-

વાય. કારણ કે આ પ્રાણીનું શરીર અને પશ તેને
કોઇ વખત કુદાવીને જાત્રાવી શકે એવાં નથી. જન
આવાક ભુડા માટાની નીચી દીવાલો કુદાવીને મોઢા
તને નુકસાન કરતાં માંભળવા આવ્યા છે. તેની સાથે
એટલુ કહેવાનુ કે તેઓ સાફ કુદાવ કરતાં નથી પણ
પગ ભાગાંની ખીચ તરફ પડી શકે છે.

છોટે એટલું ફની જણાવવાની જરૂર છે કે આ
પ્રાણીની મંખ્યાને અકુશમાં રાખવી યોગ્ય છે
એટલે તેનો શિકાર થતો રહે એમાં જરા વહરજ
નથી. જનાં વિચાર પૂર્વક આ શિકાર થાય તો પક્ષ
સુષ્ટિ સમૃદ્ધ રહે અને આપણી મોહાનને નુકસાન
ન થાય.

રંગીલા રાજ

સોનેકી છડી

રૂપે કી મતાલ.

ઘણી ખુમા, રંગીલા રાજને!

રંગીલા રાજની સેવારી આવી ગઇ,
રંગીલા રાજને દરબાર પૂરો થયો.
રંગીલા રાજ રવગાંની સેર કરી આવ્યા.

એની ચોપડી છપાઈ ગઈ છે.

નહલો થોડી જ છપાઈ છે.

મોઢું ફરશે તો રહી જશે.

બાલબહુ મથમાળાના ગ્રાહકોને જ

રંગીલા રાજની ચોપડી મળશે.

તમે ગ્રાહક થશો તો એવી ને

એવી કુલ છ ચોપડી તમને મળવાની

એનું લવાજમ ફક્ત ચાર રૂપિયા છે.

આ સરનામે રૂપિયા ચાર મોકલજો:

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ. ગાંધી માર્ગ દરનાન્ડીઝ પુલ-અમદાવાદ

ધરતીકંપ કરનાં વધારે હોનારત માનવ માનવ વચ્ચેના ધિક્કાર કંપમાંથી જીવી થાય છે !

*

મેં જોઈ જોઈને નિઃશ્વાસીમાં એક વસ્તુ જોઈ છે. સરજની ઉગવામાં ને આશ્ચર્યમાં ફેર પડે તો એમાં ફેર પડે, આ એક વસ્તુ ચોક્કસ છે, સારા-માઠા કામનો બદલો આંદોળ ને આ જીવનમાં જ મળે છે! પણ આટલી વાન સમજવા માટે મેં ચૂકવેલું મૂલ્યાંકન જેવુંતેવું નથી. મૂલ્યાંકન ચૂકવવાની તૈવરી ન હોય તો સત્યની ઝાંખીની આશા જ છોડી દેવી !

*

કેવળ કલ્પનાના આધારે જીવન વિતાવનારને ક્યારેક કુદરત એવું રૂપ બનાવે છે કે જે રૂપ જોવા માટે માણસની હજાર જિંદગીની વાટ પણ પૂરી ન પડે !

*

માણસે બંધાવેલું કોઈ મહાલય પડી જાય કે ભવ્ય નગર નાશ પામે કે કરોડોના ખર્ચે બંધાવેલો બંધ તૂટે, તો થોડાં વર્ષોની મહેનતે ને પૈસા ખર્ચે એ કરીને ઉભાં કરી શકાય !

પણ સંપૂર્ણ મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરેલાં કોઈ નર-સિંહ છુપા થાય, કે માણસાઈની પરાકાષ્ઠા બનાવનાર કોઈ આદમી જાય કે કોઈ કલાની ઐકાંતિક ઉપાસના કરનાર ઉપડી જાય ત્યારે પૃથ્વીને શી જોડ પડે છે એનો આંક કાઢવો મુશ્કેલ છે. એવા ચેતન કરી જિભા કરી શકાતાં નથી. કુદરતને પણ એને માટે રાહ જોવી પડે છે.

એટલા માટે મેં તમને કહ્યું કે જિંદગીમાં જિંદગી વારસો એ કલ્પનાનો વારસો છે.

*

તરણુ અવરથાનાં માણસો એમ જોણે કે અમે એકબીજાને ચાહીએ છીએ એટલામાં લગ્નજન-

નનો સંપૂર્ણ નિબળ આવી જતો નથી; જીવનની કંઈ જામિકાની તાલીમ પામ્યા વિના ચાહવું કે ને ચાહવું એમ જાણવું એ એક પ્રકારની છાંદરવાદી.

*

બૂના વખતમાં ઉપાસનાના તથોબંગ માટે આપસરાં આવાની-આ જમાનામાં પ્રશંસા આવે છે !

*

ખરી ગયેલાં પાન ! અને વીતેલાં દિવસો ! માણસો તમને સંભારે છે, પણ તમે માણસને કોઈ દિવસ સંભારો હા ખરા !

તમને માણસો સાથે પ્રતિભાગની લાગતી જ નથી ? ત્યારે તો સૌથી નિષ્કુરમાં નિષ્કુર સમય જ છે એમ સમજવું ?

અને આ નિષ્કુર સમયને, શોકાંશુલિ ભરેલી કવિની કડુણ વીણા વિના કોણ ચોમાની શકે ?

*

ઝાડ ઉપરથી એક પાંદડું ખડું, ત્યારે પૃથ્વીની ધૂળના એક કણને પણ કાંઈ થવું ન હતું. ત્યાર પછી હજારો પાંદડાં ખર્ચાં, પછી લાખો ખર્ચાં, પછી કરોડો ખર્ચાં. કોઈને કાંઈ જ ન થયું. પૃથ્વીની વસંત-શોભા એવાં ને એવાં પ્રગટી રહી. પાંદડાં ખરી ગયાનો કોઈ વક્ત્રને શોક ન હતો. કોઈ પંખીને આશ્ચર્ય ન હતો. ધૂળના એક કણને એની માહિતી ન હતી. એ પ્રમાણે માણસો ખર્ચાં-અને કોઈને ખરી રીતે કાંઈ જ કહેવાનું ન હતું !

થોડાંક આંસુ વેરાયાં, ટૂંકાંક સંભળાયાં. પ્રશંસા-નિંદાના શબ્દો આવ્યા, ક્યાંક થોડી-વધારે ઝાઝી ધમાલ થઈ !

—પણ સમયનો સાગર પોતાના તરંગો એક ને એક વહાવી રહ્યો હોતો !

પૃથ્વીના એક કણને પણ, જેમ પાંદડાંની તેમ માણસની, જોડ લાગતી ન હતી.

વિલુપિના મહાસાગરના કોણ જાણે કયે તળાવે
અસંખ્ય ખરી અમેઝાં પાદડા ને અસંખ્ય ખરી
થયેનાં માણસો ભેગ હતા !

લાભો ને કરોડો પાદડાં નિત્ય ખર્ચો કરે એવી
આ દુનિયામાં કોઈ હેતુ હશે કે હેતુ શોધનામાં
સૂખાંઈ હશે ?

વિલુપિના મહાસાગરનું એક યુદ્ધભૂમિ ઘટ્ટને ફૂટી
જવા માટે આટલી બધી મયામણ, આટલી બધી
ધમાધ, આટલી બધી અતૃપ્ત કેવળ ?

ઘણી વખત થાય છે રડવામાં મગ્ન છે ઘણી
વખત લાગે છે હસવામાં મગ્ન છે. પણ પછી તો
સમજાય છે કે હસવામાં જ મગ્ન છે. નથી હસ-
વામાં, કે નથી રડવામાં.

મારા મનમાં આ એક પ્રશ્ન હંમેશાં આગ્રા
કરે છે. આ બધી જ સૃષ્ટિ એ ભાગ્ય મનની
હાલના તો નહિ હોય ? ખરી રીતે આહોં કોઈ જ
આવડતું ન હોય, કોઈ જ જડતું ન હોય, અને કોઈ
જ ન હોય ! ઘણી વખત આ સવાલ મનનો છેડો
મૂકતો જ નથી. એમ તો નહિ હોય, આહોં કાઈ
જ નહિ હોય !

જાન્યમા જાન્ય જીવન એ છેવટે પાંદડું ? કે
પાંદડું એ જાન્યમા જાન્ય જીવનની ઉમેદવારી કર-
નાર પાંદડું એતન ?

કેટલીક વખત માણસ સમજતો હોતો નથી માટે
પણ મહત્તા મેળવી જાય છે ! કેવી નવાઈની વાત
અતઃ છતાં કેટલાં સાચી !

હંમેશાં આવી ટેમમાં રાજનારો એ માણસ જ
છેવટે માણસ મટીને સરકાર નહિ થતો હોય ? જેને
કંઈ વ્યક્તિત્વ નહિ, કાંઈ ગતાગમ નહિ, કાંઈ
જવાબદારી નહિ !

કેળ અરપર્યાં જીવાઈ ?

વિદ્યાની સાચવણીનો આનંદ, એ જો માણ
સમા હોય, તો બીજા તમામ આનંદો એના પો
હુલ્લક બની રહે છે ! પુરુષો આપણને સખ
જેવા લાગશે, ત્યારે દુનિયા મર્ગ સમી દશે.

જીવનસિદ્ધિનો આંક કોણ દોનાથી માંડે
એ એક વૈયક્તિક પ્રશ્ન છે. કોઈ એનો આંક લક્ષ્યો
માટે, કોઈ સંસાર રંગથી માટે. કોઈ પ્રેમથી માટે
કોઈ વિદ્યાપાસનાથી માટે, કોઈ કલા-પ્રેમથી માટે,
પણ જે વધારેમાં વધારે સ્વાર્થ કરે એ
જ માત્ર એમાં શોકનું દર્શન ન મળે !

વ્યક્તિ એ વ્યક્તિ જીવનની સમજણ મેળવે તો
જ જીવન પ્રગટે, તો જ વ્યક્તિ, સમષ્ટિ અને
રાસન એ ત્રણનો સુસંગત મેળ જામે.
ઘણીખરી કરુણકથની આ ત્રણની વિસર્જન
માંથી જ જન્મે છે !

માણસનું માણસ તરીકે મહત્ત્વ ધરાવતો ધટ્ટો
છેવટે આમ ન થાય ? એ પણ કોઈ તંત્રમાં રહે
નારું જાનવર મનાય !

જો જ્ઞાન વડે, આપણે સૌ સરખા છીએ એ
સમજણ ફેલાય માત્ર તે જ્ઞાન જ જીવન પ્રગટાવે.
જીવનમાં સમજણ પ્રગટાવે, જીવનમાં પ્રકાશ થાય.
જીવનને જીવવા જેવું રહેવા દે.

જમાનાએ ફેલાવેલી અર્થહીન વિચારમાયા
આ માયા ભયંકર છે. જેમાં આપણે એકસરખા
અને જીવનસંસ્કાર જન્મેતો સમુદાય કરીએ છીએ
એકતી દાનવીને બીજાનું અનિવાર્ય અગ માણ
લાઈએ છીએ. એનાથી એક પ્રકારનો જીવન પરિભ્ર
હુપ થતો રહ્યો છે !

આપણે વિદ્યાના ભારને વેંદારીએ છીએ કે વિદ્યાના આનંદને માણીએ છીએ એમાં વિદ્યાની સાર્થકતા નિરર્થકતા રહેલ છે

*

‘વૈરથી વૈર સમણું નથી’ એ ભગવત તથા ગતના શબ્દોને વધારે જોડા ઉતરીને જોતાં એમાં જીવનનું એક બંધનદર્શન મળશે !

એનો અર્થ એ થાય કે માણસ પોતાની તમામ નાની-મોટી ક્રિયા એક શબ્દ બોલવા જેટલી પણ, આને આધારે કરે તો જ એ આ સંક્રિતનું સાચું દર્શન કરે !

એટલી બધાપકતા વિના એ એનું સાચું દર્શન ન આપે !

*

ધણી માણસોનાં જીવન અનેક રંગમાં રંગાયેલાં હોય છે. બધા જ રંગ ઇન્દ્રિયનું જોવા મનોહારી પણ એવા જ હૃદયિક.

કોમક વિરલાસું જીવન જ એકરંગી હોય છે. જો રંગમાં એ રંગ થાય છે એ જ રંગની બધાં ભરેલી સુગંધમાં એ વિલીન થઇ જાય છે, પછી એ કેવો કેટલો ને કયો રંગ હતો એની જણાવટ એ તો દુનિયાના અતિ કાણાઓની એક પ્રકારની ચોલટ કહેવાય !

પણ આ વાત છે જીવનરંગની-છાંટણાનો નહિ ! આપ વિસંવાદી ‘રંગીબંગીની’ પણ નહિ !

આપણે આટલું બોલવા માટે કેટલા યુગો લઈશું ? આટલું એટલે કેટલું ? ‘આંહોં કાંઈ જ હૃદયહીન નથી’ એટલું.

*

તમારામાંનો દરેક બીજા દરેકની જરૂરિયાતો હિતકર્તા થઇ રહે-તો આશ્ચર્યનું આશ્ચર્ય અનુભવવામાં આવશે. બીજાનું હિત કરતાં એ પોતાનું હિત પણ સાધી શકે જા હશે.

*

સાબાર પ્રાપ્તિસ્વીકાર

નવું બાળસાહિત્ય

૧૨ ચોથી ચોપડી : [સિ. ‘ધૂમકેતુ’ : ગૂર્જર અંધરન કાર્યોલય, અમદાવાદ : ૬૨ આના]

‘ધૂમકેતુ’ની પ્રૌદશિકાણુમાધાની પ્રૌદાપયોગી તેમ કિશોરબોધ ચોથી ચોપડી.

૧૩-૧૪ ચિઢી વાચન : બાલલેખન : [સિ. સોનાભાઈ કિ. પટેલ; ગૂર્જર અંધરન કાર્યોલય. અમદાવાદ : ૭ આના]

બાળકના પ્રારંભિક વાચનમાં જેની અગત્ય સૌ શિક્ષણરસિકો સ્વીકારે છે તે ચિઢીવાચનની બાલોપયોગી પુસ્તિકા.

છતર પુસ્તકો

૧૫ ટંકાછતરખુ : [સરણું સાહિત્ય વર્ષક કાર્યોલય અમદાવાદ : ત્રણ આના]

અનેક બાલિક હિદુઓના નિત્ય પાઠમાં આવતા શ્લોકોની ગુજરાતી અર્થ સાથેની પુસ્તિકાની પાંચમી આવૃત્તિ.

૧૬ પ્રમેલ બાવની : [સં. માધવ ચૌધરી : સરણું સા. કાર્યોલય : ચાર આના]

વ્યાવહારિક દર્શનો દ્વારા પ્રભુભક્તિ કરવાનો ઉપદેશ આપતા બાળનું કુંડળિયા તથા વ્યવહારબોધક ચાતુરીનો ગરમો એ એ દમારામ કૃતિઓની પુસ્તિકા.

ધૂળી વંશો પર હું સેન્ટીમેન્ટલિઝમમાં રહેતો હતો ત્યાર કેટલીકવાર હું ગાડી ખાડે કરતો અને તે વખતે હંમેશાં મારે ગાડી હાંકનારની જોડે વાનો થતો. ખાસ કરીને રાત્રી જેવું ત્યારે ગાડીવાળા સાથે બાપા મારવાની મજા આવતી આ ગાડીવાળાઓ ગામડામથી આવેલા ધરીજ એક્ટ્રોલ હતા તેઓ પોતાની નાની ખીજા રજથી રંગેલી ગાડીઓ લઈ રાત્રીનારમાં આવતા. તેમની આંતરે નાનું સીકકું દટું જોડના અને એ રીતે પોતાની રેબબી રાડી આનંદ ગામડાના જમીનદારને બરી મકામ એટલે કે વેગે આવવા જોડલા પેલા પેલા કરવાનો પ્રયત્ન કરતા.

એક વખત મેં આવા જ એક ગાડીવાનની ગાડી ખાડે કરી...એ વીસ વર્ષનો ઊંચો કેમ્બરોડે અને આજુબાજુ જોવા મળે છે. ફાંકેડો બાણુમ હતો. એના આખો વાદળો હતો અને ગાય યુવળી હતી; આનંદ જ ભરેલો હાંડો હતો ધીમગવાળી ટોપી-મથી વાળના મૂંઝળા બહાર નીકળી રહ્યા હતા. પકેતવાન જેવા ખાખા ઉપર એનો ઝીંઘરિયો મળ્યા જેવા કોટ થી રીતે ટકી રહ્યો હતો એનું આશ્ચર્ય દ્રેડ જથ્થે થયું. છતાં એ મહોનાનના મુઠ્ઠા ટાકી વનરેના ચહેરા મોહીર અને ચિતાવર કેખાતો હતો.

મેં એની સાથે વાન કરવા માડી ત્યારે એના આનાનમાં ગમગીની બરેલી દેખાઈ.

‘ભાઈ, શું થયું છે? મેં પૂછ્યું. ‘તું આનંદી કેમ નથી? શોકનો કંઈ પ્રસંગ બન્યો છે?’

એ સુતાનને જરા મંડોય લો ચેલા.

‘હા, શોક લો છે જ, સહેજ!’ એણે ઉત્તર આપ્યો. ‘આનાથી વધુ બારે શોક હોઈ જ ના શકે. મારી પત્ની મુજરી મઈ છે.’

‘તું એને આહતો હતો—તારી સ્ત્રીને?’

એ સુતાને પાછળ જોવા વખતે પોતાનું માથું જરાક હલાવ્યું.

‘આહેન, જરૂર હું એને આહતો હતો.’ મ મહિના થઈ ગયા છતાં મેં એ દુઃખ વિસારે નથી. એ શેઠક મારું હૃદય મોનરી રહ્યો છે એનો માર્ગ મુજો નથી. અને એ મરે જ કેમ કે જુવાન હતો! એ હતો મેં મનજન...એક મ દિવસમાં કોયેશએ એને મડી લીધી.’

‘અને તારા તરફ એ બની રીતે વળતો!’

‘જાર, સાહેન!’ ઊંડા નિશ્વાસ મૂકીને તેણે બોલ્યો ‘અને સાથે વધુ જ મુખી દનાં દુર્ગ નહોતો તે વખતે એણે દેહ છાંડ્યો. આઠો જ એણે મરણના સમાચાર સાંભળ્યાં મારે ઘેર મારો દેહ પડેલો. હું ઘેર પડેલો. તે વખતે મધરાત મેં મઈ હતી. હું મારી મૂંપડીમાં હોડી મણ, તમે વચ જમીન પર જમીને અટકી મણ, અને મેં અચાને કહ્યું—‘માશા, એ હું કાંઈ પાડું છું—એ માશા!’ ફક્ત તમરાં જ એસી રહ્યાં હતા. પછી હું રહ્યા લાગ્યો, જમીન પર બેસી મણ અને બેરથી જમીન પહોંચવા લાગ્યો: ‘એ જમીન પૂર્ણ’ મેં કહ્યું. ‘તું જ એને મણ મઈ છે...લે મને પણ મણ જા. એ, માશા, માશા!’

‘માશા!’ એણે આગળ ચલાવ્યું ને એનો અચળ એકાએક પડી મણ. અને લગભગ હાથમગી મણે જાવ એમ એણે પોતાની લાખી બાંધ વડે પોતાની આખાં આંધુ લોહી નાખ્યું અને પછી એક વ લાંબ ને બોલ્યો.

રજેનમાંથી નીચે બારી મેં એને મહિસા આપી જાને હાથ વડે ટોપી દખાવતો એ નીચો વખો અને સેરીના બારથી દંકાયેલા સ્તના પર પીરે પીરે મારો દંકારો મણ. અને છેવટે જાન્યુઆરી મનિના દિવસના જરા પુમમમાં અદસ થઈ મણ.

લોહીની સગાઈ

ધંધર પેટલીકર

સુન્દરતામાં આ વાર્તા પ્રથમ આવેલી છે, ઉપરાંત હિંદની હરીફમાં જે ત્રણ (મલયાલમ, તેલુગુ અને સુન્દરતા) પ્રાંતિક ભાષાઓની વાર્તાઓ ઈલામને પાત્ર કરી તેમાં આ વાર્તા છે એટલે એ રીતે આ વાર્તાએ હિંદમાં સુન્દરતા વાર્તાકથાનું ગૌરવ વધાર્યું છે.

ભથ્થોના વિદ્વાન વિવેચક પ્રા. ડોલરસમ માંકડ એ જાહેર કરે છે—‘વાર્તાની વસ્તુ તો સાચી નાની છે પણ એની રચનામાં અદ્ભુત તત્ત્વ છે. લેખક એ તત્ત્વને પકડી સક્યા છે અને અસરકારક રીતે મૂકી શક્યા છે. એમાં માનવસ્વભાવ અને માનના હેવાનું સુંદર નિરૂપણ છે. માનવીના હૃદયનાં પરમ શાશ્વત ટરંગોને આ વાર્તામાં પકડવામાં આવ્યાં છે. કમ્પ્યુટર આપણું ‘હેયુ’ બોલેલી નાણે છે.’

મંચુને ગાંડાના દવાખાનામાં મુકવાની સલાહ લોકો અમરતકાકીને આપતા ત્યારે એમની આંખમાં અળગળિયાં આવી જતાં અને ફરેકને એ એક જ જવાબ આપતાં: ‘હું આ થયેને એની ચાકરી ન કરી શકું તો દવાખાનાવાળોને શી લાગણી હોય? ખોટા દોરને પાંજરાપોળમાં મૂકી આવવા જેવું જ એ તો કહેવાય.’

અમરતકાકીની આ પ્રથિ બહેર થઈ ગયા પછી કાઠ એમને એવી વાત કરતું નહિ. જન્મની ગાંડી ને મૂકી દીકરીને એ જે રીતે ઉછેરતાં, ચાકરી કરતાં અને લાડ લડાવતાં એ પ્રત્યક્ષ નોંધ લોકો એમનાં વખાણુ પણ કરતા કે, આવી રીતે ગાંડી દીકરીને તો અમરતકાકી જ ઉછેરી શકે. બીજાને થેર હોય તો જૂખીતરસી કપારની મરી ગઈ હોય. અને જીવતી હોય તો પણ ‘આપું’ હેપ્પુષ્ટ થરીર તો ન જ હોય.

મંચુ સિવાય અમરતકાકીને ત્રણ સંતાનો હતાં. જે દીકરા અને એક દીકરી. દીકરા બહુને શહેરમાં પંધે વળગ્યા હતા. દીકરી પરણીને સાસરે રહેતી થઈ હતી. અમરતકાકી એ ત્રણ સંતાનોને વિસરી ગયાં હોય તેમ એમનું સમગ્ર માતૃત્વ મંચુ ઉપર અભિપ્રેક કરતું હતું. એટલે રજાઓમાં દીકરાઓ આવારનવાર થેર આવતા ત્યારે એમનું ઘર ગાળ પોત-પોતીએથી ખિલખિલાટ હસી બિહતું, છતાં દાદીમા તરીકે અમરતકાકી હરખપહ્લમાં થઈ જતાં નહિ. ભાગ્યે જ બાળકોને એ તેડતાં, રચાડતાં કે લાડ કરતાં.

માના આ વર્તન વિશે દીકરાઓને કંઈ લાગતું નહિ, પણ વહુઓ સમસમી જતા. બંને વહુઓની

પતિ આગળ આ એક જ ફરિયાદ હતી—દીકરાનાં બાળકો એમને દીકાં ગમતાં નથી અને ગાંડા હીરાને છાતીએથી અળગો કરાતો નથી!

માતૃત્વની લાગણીમાં ખેંચાઈ વહુઓ અમરતકાકીને અન્નપાત્ર કરી બેસતી એટલું જ, બાકી દીકરીનાં બાળકો પ્રત્યે પણ એમનું વર્તન એવું જ હતું. એ કારણે, વહુઓ પતિ આગળ બબડીને બ્યારે રહી જતી ત્યારે દીકરી માને મોંએ જ સંભળાવી દેતી: ‘મંચુને ખોટાં લાડ લડાવીને તે જ વધારે ગાંડી કરી મૂકી છે. ટેવ પાડીએ તો દોરને ય ઝાડોપેશાળ કયાં કરાય અને કયાં ન કરાય તેવું બાન આવે છે, તો બાર વર્ષની છોડી ગમે તેટલી ગાંડી હોય પણ એને ટેવ પાડી હોય તો શું એટલું બાન ન આવે? એ મૂચી છે પણ કંઈ જાહેરી નથી કે આપણું કાને ન થરે. બૂલ કરે તો બે લપ-કાક બોડી દીધી હોય તો ખીશ વખત તરત બાન રાખે.’

દીકરી આગળ કંઈ ગાંલે તો પહેલાં અમરતકાકીની આંખો વરસવા માંડતી. દીકરીનું ‘હેયું’ પણ બરાઈ આવતું, પરંતુ કાંણુ કાળજી કરી એ મનને કૂચો કાઢી નાખતી: ‘તું જાણે છે કે હું દીકરીને લાડ કરી મુખી કરું છું, પણ યાદ રાખજે કે તું જ એની સાચી વેરણ છે. તું કંઈ કાયમ બેસી રહેવાની નથી. ભાબીઓને પનારે એ પકડી ત્યારે એના મળમૂતર ધોવા બેટલી કોઈ આળપપાળ નહિ કરે અને એ દુઃખીદુઃખી થઈ જશે.’ સહેજ અટકીને ધીમે સાદે એ કહેતી: ‘કહેવત છે એ ખોટી નહિ, કે પારકો મા જ કાન વીધે. દવાખાનામાં મુકવાથી કાઠી નહિ થવાની હોય તો નહિ થાય, પણ ઝાડો-

પેશાબ અને કપડાંનું બાન આવશે તો મ જામ છે. બાઇઓના ઘરમાં બગવાને ધાન ઘણું આપ્યું છે. બાબીઓ દેકે ખાવા ન આપે એની કમળ પશુ નથી.'

અમરતકાકી લોકોને દવાખાના અંગે પાંજરા-પોળની ઉપમા આપતાં ત્યારે લોકો પરાયા તરીકે જે કહી શકતા નહિ તે દીકરી કહી નાખતી: 'દવાખાનું પાંજરાપોળ જેવું હશે અને કદાચ મથુ મરી ગઇ તો એનો અને કુટુંબનો છુટકારો થશે!'

મંથુના મોતને અમરતકાકી પણ છુટકારો માનતાં હતાં, જે એ કુશરની રીતે આવે તો. પરંતુ એદરકારી ખતાવી અને જાણી જોઇને મોત બણી ધોડવાનો વિચાર એમને અસહ્ય લાગતો. સ્વાર્થનું તો સૌ સચું પણ બિનસ્વાર્થનું સચું થાય એ જ સાચું સચું. દીકરા કમાતાધમાના હોય, દીકરી સાસરે હીડોળાખાટે ઝૂલતી હોય ત્યારે છું મા થતી જાઉં એનો કંઈ અરથ નથી. મંથુની સાચી મા જની રહું ત્યારે જ મારી દોહીની સગાઈ ખરી. એટલે દીકરી કહે કે દીકરાઓ કહે તો પણ મંથુને દવાખાના દારા મોત બણી પકેલવા અમરતકાકી તૈયાર ન હતાં.

દીકરાઓ માના આ ભાવને સમજી ગયા હતાં એટલે એ કોઈ વખત એવી વાત કરતા નહિ. વળી ઉચાટ કરવાનો અર્થ પણ ન હતો. કારણ કે ત્રણ ગોરા નિષ્ણાત દાકતરોએ એકમત થઈ નિદાન જાહેર થયું હતું કે મટે એવું નથી. ફક્ત દીકરાઓના મનમાં એક વસવસો હતો કે કોઈ તાલીમ પામેલી નર્સ કે દાકતરની દેખરેખ નીચે એને રાખી હોય તો દેવને લીધે કદાચ એને ઝાડોપેશાબ ને કપડાંનું બાન આવે. પરંતુ એવી સગવડ ઘર આગળ કરી શકાય તેમ હતું નહિ એટલે એ મોન રહ્યા હતા.

છતાં અમરતકાકીએ એમની અદ્ધા પ્રમાણેના ઉપચાર માણુ રાખ્યા હતા. દવા કરનારાઓ વણુ-નોતપી ઘેર આવી પહોંચતા. શિવાજીત વેચનારા કે હિંગ વેચનારા મંથુને ગાંડી જાણનાં પોતે દવા જાણે છે તેવો દાવો કરતા. અમરતકાકી માનતાં કે હજાર

ઉપચાર કરીએ ત્યારે એક લાગી જાય. એટલે બીજાને મન ગાંડીધેલી વાત એ મંભીરતાથી સાંભળતાં અને અદ્ધાથી એનો અમલ કરતાં. જેવીએ અને જુઓ પણ અવારનવાર વહારે ધાતા. એક જોવીએ બાપુ હતું કે, આવતા માગશર મહિનામાં એની દશા ખટલાય જ એટલે માણુ યજ્ઞ જશે. ત્યારથી માગશર મહિનો અમરતકાકીનો આરાધ્ય દેવ બની ગયો હતો.

માગશર મહિને તાકડે મંથુને ચૌદ વર્ષ પૂરાં થઈ રહેતાં હતાં એટલે કોઈ ડાણુ માણુસ જે તરફે ન ચડી જાય તેવા તરજે અમરતકાકી ચડી જતાં—ચૌદશું ઉતરતાં કમુને પરણાવેલી. મથુ ડાહી હોતો તો આજે એના વિવાહનું પણ નહોતું થઈ મંથુ હોત. જો માગશર મહિનામાં એને મટે તો..... મૂર્ખનું રૂપ તો એવું છે કે સુરતિયો. એને જેના સમે હા પાડી દે!

અને જાણે એને મટણું હોય તેમ એ લગ્નની યોજના પણ વિચારવા મંડી જતાં—કમુ વખતે ઘરની સ્થિતિ આજના જેટલી સારી ન હતી. આજે જો બાઇઓ શહેરમાં મળલખ કમાય છે, પાણીની પેઠે પૈસો વાપરે છે, પછી મંથુના લગ્નમાં હું કું કામ પાણું વાળીને જોઉં!

એક વખત મંથુ ડાહ્યાની માફક ચોકડીમાં પેશાબ કરવા બેઠી તેથી હરખાઈ જઈ અમરતકાકીએ દિવસો સુધી દરેક આગળ પારાયણ કપો કંઈ: 'જેવીનું કહેવું સાચું પડશે. મંથુ કોઈ વખત નહિ તે આ પહેલી વખત એની જેજે ચોકડીમાં પેશાબ કરવા બેઠી!'

સાંભળનારને ગમે આ વાત ઉતરવી મુશ્કેલ હતી, કારણ કે એ સાંભળતી વખતે મંથુ પેશાબ કરી બીની માટી આંગળાં વડે ઝોતરની નજરે પડતી! અમરતકાકીની નજરે એ બણી જતાં ડાહી દીકરીને સિખામણ આપતાં હોય તેમ ધીમેથી કહેતાં: 'મંથુ! એવું મંદું ન કરાય, હોં બેદા!'

મંથુને ધૂન આવે ને જોશી થઈ જતી તો એમને નવી વાત મળી જતી: 'એ કશું તે સમાણી ડાહ્યાની માફક જોશી થઈ ગઈ!'

આમ અમરતકાકીને આશાભર્યા માખર મહિનો આવ્યો છતાં મેંચુ ડાહી તો ન થઈ પણ સહેરના કન્યાવિવાહમાં ભળતી મામની એક દીકરી-કુસુમ-ગાંડી થઈ ગઈ. મેંચુની માફક એને પણ ઝાડોપેશા-ખતું બાન ન રહ્યું. અમરતકાકીને એથી દુઃખ તો થયું, પણ સાથે સાથે સંતોષ પણ થયો કે ડાહી-કમરી છોડી ગાંડી થતાં આવું બાન યુમાવી ખેસે તો જન્મથી ગાંડી મેંચુને બિચારીને એવું બાન ન હોય તો એમાં શી નવાઈ ?

કુસુમને દવાખાનામાં મૂકવાનું નહીં થયું એ સમાચાર જાણી અમરતકાકીને એાણું આવ્યું કે એની મા છપતી હોત તો એને દવાખાને મૂકવા ન દેત. મા વગર વધું સૂતું કહ્યું છે તે ખોટું નહિ. એ સાથે પોતાની આખા ખીઆતાં મેંચુને પણ બાઈઓ દવાખાને મૂકી આવતા હોય તેવું દરેક એમને કંપાવી ગયું.

પહેલા મહિનાને અંતે-કુસુમને સારો ફાયદો થયો તેવા સમાચાર આવ્યા. એને બાંધી મૂકવી પડતી તે હવે છૂટી દેર છે છતાં તોફાન કરતી નથી. ઝાડોપેશાખતું પૂરેપૂરું બાન આવ્યું છે. ગાંડપણ રહ્યું હોય તો ફક્ત આખો ફિવસ એ ગાથા કરે છે એટલું જ. એ પણ ખીજા મહિનામાં મરી જશે એવા દાકારે અભિપ્રાય આપ્યો હતો.

ખીજો મહિને કુસુમને મરી ગયું, છતાં એકાદ મહિનો રહે તો સારું એવી દાકારની સલાહથી એને ચીને મહિનો રાખવામાં આવી હતી. એ ઘેર આવી ત્યારે આવું ગામ એને એવા ઉમટયું હતું. સૌથી મોખરે અમરતકાકી હતાં.

કુસુમને પૂરેપૂરી ડાહી થઈ ગયેલી જોઈ અમરતકાકીને દરેક સલાહ આપવા મંડી ગયું : 'કાકી ! તમે મેંચુને એક વખત દવાખાનામાં મૂકી તો જીવો. જરૂર એને મટશે.'

અમરતકાકીએ જિંદગીમાં પહેલી વખત દવાખાનાના વિરોધ ન કર્યો. મૂઠાં મૂઠાં એ લોકોની સલાહ સાંભળી રહ્યાં. ખીજો ફિવસે એમણે કુસુમને

પોતાને ઘેર બોલાવી. એને પાસે બેસાડી દવાખાનાની હકીકત પૂછવા માંડી. મા દવાખાન રાખી ચાકરી ન કરી શકે તો દાકાર-નર્સ કરી જ ન શકે એવી એમના મનમાં જે ગાંઠ પડી ગઈ હતી તે કુસુમની વાતચીત ઉપરથી ઉઠી ગઈ. નર્સ કે દાકારને કાંઈ કામ ગાંડાં તમામ મારી જાય તો પણ એ લોકો એના ઉપર બિજાતાં નથી કે એને મારતાં નથી એ જાણી એમને દવાખાના ઉપર શંકા પણ બેઠી. નવી આશા જન્મી કે, મેંચુના કરમમાં દવાખાનામાં જવાથી મટે એવું લખ્યું હશે તોય કેને ખબર ? આટલા ઉપચાર કરી જોયા ત્યારે એક વધારે નહિ મટે તો પાછી ક્યાં નથી લવાતી ?

છત્રે મેંચુને દવાખાને મૂકવી એવા અમરતકાકીએ નિર્ણય કર્યો. એ મટે મોટા દીકરાને ઘેર આવી જવા એમણે પત્ર પણ લખાવ્યો. છતાં એ નિર્ણય લીધો ત્યારથી એમની જીંદ બીડી ગઈ હતી. જલ્દી પોતે હારીને આ કામ કરી રહ્યાં છે એમ એમના મગજ ઉપર એક જતનો ભાર જણાવા લાગ્યો હતો. દવાખાના ઉપર શંકા જન્મી એ એક નિમિત્ત હતું, જાકી જોડે જોડે ખીજું કારણ હોઈ શકે એમને દેખાતું હતું.

મેંચુ મોટી થતી જતી હતી, પોતાની વૃદ્ધાવસ્થા વધતી જતી હતી, વડુઓ ચાકરી નહિ કરે એની ખબર પડી ગઈ હતી. કારણ કે, એમાંથી એકે વડુએ હજી સુધી સાથે રહેવા આવવાનું પોતાને આમત્રણ આપ્યું ન હતું. આજના દીકરાઓ પણ વડુઓથી દુખાયેલા એ ઘેર ઘેર જોતાં હતાં એટલે પોતાના દીકરાઓની આશા પણ એમને ઝાંઝી દેખાતી ન હતી. એ સ્થિતિમાં મેંચુનો પ્રશ્ન હોય અને એને મટી જાય, કે ન મટે તો પણ, એ એને દવાખાનામાં મોકી જાય તો મરતી વખતે પોતાને એક જતની શાંતિ રહે કે એની ચાકરી કરનાર ફાનિયામાં પારકું પણ છે ખરું.

આ વિચારવહેણ સાથે અમરતકાકીની આંખોમાંથી એટલું થયું પાની વહી જતું કે પથારી પલળી જતી. હેયું પોકારી બિટલું—ગમે તે જાહ બલે કાઢો પણ જીવાત એટલી કે તમે મરી

ચાકમાં છે. અમરતકાકી બિંધમાંથી ઝગકી જતાં, બોલી બીનાં—શું હું ચાકી છું? હૈયુ જમણા બેરથી પોકારી બંધ—એક વાર નહિ ન હજાર વાર!

અમરતકાકીને યશુ, પોતે દીકરાને પત્ર લખ્યો તે જ એટી બૂલ કરી. એની શી ઉનાવળ હતી કે શિયાળાની ઠાઠમાં એને દવાખાને ઘડેલવી પડે? રાતમાં હું એને કેટલાય વખત ઓઢાડું છું, દવાખાનામાં એમ ઘડીએ ઘડીએ ક્રાણુ ઓઢાડશે? ઉનાળામાં મૂકવાનું રાખ્યું હોત તો ઠીક ચાત.

પરંતુ પત્ર મળતાં દીકરા આવી પહોંચ્યો. દવાખાનામાં દાખલ કરવાનો મેનિરેટ્ટનો લુકમ પશુ મેળવી લીધો. એક અડવાડિયામાં જ મંચુને મૂકવા જવાનું આવી પહોંચ્યું. અમરતકાકીને ખાતરી યષ્ટ ગઈ કે દીકરા ગાંડી બહેનને દવાખાનામાં ધકેલી વેઠ ઉતારવા માગે છે. એવું ના હોત તો પત્ર મળતાં તરત આવી શું કામ પહેંએ? લાગવગ વાપરી તરત ને તરત દાક્તર તથા માછટનના દાખલા કઢાવે શું કામ? એમને યનું હતું કે હમણાં બધ રાખવું અને ઉનાળામાં મૂકી આવવી, પશુ દીકરાને કહેતાં જીભ ઉપડતી ન હતી. એ પરાણે રજા લઈને આવ્યો. હોય, દાખલાદુખથી કરારી લીધું, હવે ના પાડું તો એને થાય કે માને બીજી ધણે નથી!

મંચુને મૂકવા જવાનું હતું તે રાતે અમરતકાકીને બિલકુલ બિંધ આવી ન હતી. સવારમાં એક વિચાર એ પશુ આવ્યો કે પોતે સાથે ન જાય તો સાદું દવાખાનાવાળાં દીકરીને પોલાનાથી છૂટી પાડશે તે સહેલાઈ નહિ. પરંતુ દવાખાનામાં કેવી સગવડ છે એ પોતે નજરે જુએ નહિ ત્યાં સુધી એન પડે એવું ન હતું. એટલે એ નછૂટકે જવા તૈયાર તો થયા પશુ મંચુને લઈ ઘર બહાર નીકળવાનું ચયુ ત્યારે એમના ઉપર અઘાંડનો બાર આવીને ફલવાઈ ગયો. આખમાંથી આવળ-બાદરવો ચર થયો. નજર મંચુ ઉપર ચોંટી ગઈ હતી તે કેમે વ બિખડતી ન હતી. મંચુ એને પહેરાવેલાં નવાં કપડાંનો રંગ ધારી ધારીને જોઈ રહી હતી. ગેલમાં આત્મી ગઈ હોય તેમ અમરતકાકી સાથે એનાં એ હતી પશુ ખરી.

એ સચું અમરતકાકીનું દિલ કપાઈ ગયું. ફેરવણ એને ખાલેથી છોડી બીજો લઈ જવામાં આવે છે ત્યારે નવા ધંણીને ઘેર જવા આનાકાની કરે છે મંચુને એટલું વ જાન ન હતું એ પ્રત્યક્ષ અનુભવતાં અમરતકાકી બિમરા ઉપર કસકાઈ પડ્યાં. હૈયું કકળી બીધુ—આણુવ દીકરીનું દુનિયામાં કાઈ નહિ! સગી મા પશુ એની ના યષ્ટ!

દીકરાનું હૈયું પશુ બરાબ આવ્યું હતું. મા સાથે આખ માંડવા જેટલી એનામાં સ્વાધના ન હતી. જેટલો ત્રિભંગ થતો હતો તેટલો ગાંડી પકડવાનો સમય ટૂંકો થતો હતો. ફળિયા બહાર ડમણિયે બેઠેલા બળત પગ ઉપાડવા તળેઉપર યષ્ટ રચા હતી. દીકરાએ મા તરફ નજર ધરી સિવાય લય ડિયુ ખાખ પગ ઉપાડતા કહ્યું: 'મોઢું થાય છે. હવે નીકળવું જોઈએ' અને ફળિયા બહાર નીકળતાં એણે ધોતિવાના છેડા વતી આંખો લૂછી નાખી. પાડોસી બીએ મંચુનો હાથ ઝાલી આગળ દોરી. બીજી બીએએ અમરતકાકીને ટેકો આપ્યો. છેવટ કડવો ઘૂટડો હૈયામાં સમાવી દીધુષુ ઉપર હાથ ટેકવી એ બીભા થયાં. એ જણે ઝાલીને ચડાવ્યાં ત્યારે એમનાથી ડમણિયામાં ચડાડું.

મંચુ ગાંડી છે એમ જણતાં ગાંડીમાં મુસકારોને મઝાનો ખેરાઈ મળી ગયો.

'આવી ખાધેથીએ સુખી છોડીને દવાખાનામાં મૂકશે એટલે મહિના દહાડામાં લાકડા જેવી થઈ જશે. ત્યાં તો ઢોરની પેડે ટકે જેમનું તેમનું નીયું એટલે જમ!'

'અમારા ગામમાંથી એક ડોસીને એના દીકરા પાંચ વરમથી મૂકી આવ્યા છે પશુ કરી ફેર પડશે નથી. ગામનું કાઈ મળવા જાય છે તો રડવા લાગે છે. પગે પડીને કહે છે—મને અહીંથી તેડી જાઓ પશુ આજના દીકરા લાવતા જ નથી!'

'એવા દીકરાએને શું દીસતા રાખવાના?'

'દીકરાએ તો આમ સારા છે, પશુ આજની વડુઓ, જાણે છે ને, પહેરીએડીને મનાવવું હોય એટલે વધારાનું માણસ ઘરમાં પોષાડું નથી.'

‘આ છોહીની આ નથી ?’

અમરતકાકીને આ ઘા અસહ્ય થઈ પડ્યો. આંખમાં આંસુ આવી ગયાં. કંઈ રુધિર ગયો. શરમથી ડોકું નીચું નમી ગયું. સાથે સાથે માથું નમતાં મા તરીકેના એમના દાવો પણ આપોઆપ વ્યક્ત થઈ ગયા.

બાપ રે ! તમે આ થઈને એને ધડેલી મૂકો છો, પછી ક્યાપાનાવળાંગના શો દોષ કાઢ્યો !’

અમરતકાકી એ એકલાં હોત કે દીકરાને માહું લાગવાની બીક ન હોત તો વળી ગાઠીમાં મંચુંને લઈ એ થેર પાછાં ક્યોં હોત. પરંતુ બીજે ઉપાય ન હતો એટલે ભારે ખમણે અને ભારે હૈથે એ ક્યાપાનામાં દાખલ થયાં.

મુલાકાતનો એ સમય હતો એટલે વચલા ખંડમાં દહીંઓ અને એમનાં સગાંસંબંધીઓ છૂટાં છૂટાં બેઠાં હતાં. સ્વજનોએ થેરથી આણેલી રસોઈ મણાં જમતાં હતાં. કોઈ કોઈ કળ ખાનાં હતાં. એક માંડા પતિ સાથે પત્ની ઘરની અને બાળકોની વાતો કરતી હતી. એક ગાંડી પત્ની પતિ મળવા આવ્યો હતો તેને ગાંડી પડી હતી અને બાળુમાં બિભેલી વાંડની પરિચારિકાએ તરફ નજર કરી એ ફરિયાદ કરતી હતી—આ જૂતીઓ ગમે સારાં કપડાં પહેરવા આપતી નથી. સારું ખમણું આપતી નથી. માથામાં નાખવા તેલ આપતી નથી.

અમરતકાકી તે વખતે પરિચારિકાએ તરફ જોઈ રહ્યાં હતાં. પેલી બાળની જે પરિચારિકા હતી તે હમીને બોલી : ‘હવે હું તમને બધું આપીશ. તમારા ધણી સાડું સાડું ખાવાનું લાવ્યા છે, એક વાર ખાઈ લો.’

પેલી ગાંડી ખાઈ છછૂટો કરતાં બોલી : ‘મેં દાંતણ નથી ક્યું, મેં મોહું નથી ધોયું.’

અમરતકાકીએ બેઠું તો એનું મોં ધોયેલું હતું. છતાં સહેજ પણ ખિન્ન થા વગર પરિચારિકાએ પાણીનો લોટો લાવી એનું મોં ધોવડાવ્યું. નેપકીન વતી મોં લૂછી નાખ્યું. અમરતકાકીના હૈયાને ટાકક વળી કે કામ કરનાર લોક છે તો માથાણ.

દાકતર અને સ્ત્રીવાંડની મેટન આવી પહોંચ્યાં. અમરતકાકીના દીકરાએ જેનરટ્ટેનો દુકમ આવ્યો. માને સંતોષ થાય ને માટે એ સાંભળે તેમ સારી સારવાર કરવા બધાંયું. મેટ્ટને કહ્યું : ‘એ બાળનમાં તમારે ચિંતા ન કરવી...’

વચ્ચે અમરતકાકી બોલ્યાં : ‘બોન ! ચિંતા એટલા માટે કરવાની કે આ સાવ ગાંડી છે. કોઈ પાસે બેસીને એને ખવડાવે નહિ તો એ ખાતી નથી...’ આટલું બોલતાં બોલનાં એમના કંઠ બરાબ આવ્યો અને વાક્ય અધૂરું રહી ગયું.

હર બિભેલી પરિચારિકાએ નકક દોડી આવી. એક બોલી બધી : ‘તમે બા, કોઈ જાતની કિંકર કરશો નહિ. અમે એને મોંમાં ઢાળિયે ધાલીને ખવડાવીશું.’

ગળગળા સાથે અમરતકાકી બોલ્યાં : ‘એ જ બોન મારે કહેવું છે. એને ઝાડોપેશાનું ભાન નથી એટલે રાતે કપડાં બગાડે તો જોજો. નહિ તો બીનામાં સ્ક્રં રહેશે તો વાલુ થઈ જશે.’

બીજી પરિચારિકા બોલી : ‘રાતમાં ચાર-પાંચ વખત તપાસ કરવામાં આવે છે.’

અમરતકાકી : ‘રાતે જતી હોય તો એને જીંધ નથી આવતી.’

‘એને જીંધ ન આવે તેને જીવની ક્યા આપીએ છીએ.’

‘એને બીજાં તોફાની મારે નહિ તે જોજો.’

‘તોફાની હોય તેને જુદાં રાખવામાં આવે છે. રાતે જધાને જુદી જુદી ઓરડીઓમાં મુકાડવામાં આવે છે.’

મળવા આવેલા મુલાકાતીઓ વિદાય લેતા ત્યારે દહીંને અંદરના ખંડમાં લઈ જવા પુરતું બારણું થોડું ખુલ્લું. એ તક ઝડપી લઈ અમરતકાકીની નજર બે-ત્રણ વખત અંદર ડોકાઈ હતી. ત્રણ-ચાર સ્ત્રીઓને કમકમના વાળે, અમરતકાકીના કપડાંમાં એમણે અંદર કરતી જોઈ. એકે એમના બણી નજર કરી છતાં ફટી અને એવો ડોળો ત્રાંસો ક્યો કે એ

છળી થયાં. એ ઉપરથી એમને અંદરનું રહેકાણું નેવાનું દિલ થયું. માગળી કરી: 'મંચુને જે એવા-ડીમા રાખવાની હોય તે મને જોવા યો.'

મેટ્રને કહ્યું: 'અંદર કોઇને જોવા જવા દેવાનો કાયદો નથી.'

ચક્રવર્તી આંખે આ નવી દુનિયા જોઇ રહેલ મંચુ અમરતકાકીની સોડમાં લપાઇ. મથે હાથ મૂકી, અમરતકાકી રાજનો વહાવસોયો 'મેટ્ર' સુધી ઉચ્ચારવા ગયાં ત્યાં એમનો સાઠ ફાટી ગયો. મરણપોક જેવી લાગી ગોઠ મૂકાઈ ગઈ. આણું જવાખાનું એ આકંઠમાં ડૂબી ગયું. ફીકગની આંખમાંથી ચોધાર વાંસુ વહી આવ્યાં. આજ રૂનથી દેવાઈ ગયેલાં દાકતર, મેટ્રન અને પરિવારિકાઓના હૈયાં પણ ભરાઈ આવ્યાં. દીવાલો પણ ઊંચી કે આટલું લાગણીભર્યું ડોહ ગાંડાનું સ્વજન આજ સુધી આણું અંગે જાણ્યું નથી !

એક પરિવારિકા હાથમાં રમાલ ફરકાળી મંચુનું પોતાના તરફ ખાત ખેંચી બોલી: 'હો, જોઈએ છે તારે ?'

એ રંભાલ પકડવા માની સોડ ત્યજ મંચુ એકદમ બેઠી થઈ. થોડો ડમાલ પકડવા દીધા પછી એનો હાથ પંપાળી પરિવારિકા મીઠાસળ્યાં શબ્દો બોલી 'તું મારી પાસે રહીશને જાહેન ! હું તને સાડું સાડું ખાવાનું આપીશ. નવાં નવાં કપડાં પહે-રાવીશ.' મંચુ એના મો સામે તાકી રહી હતી એટલે એ ક્ષણે ઉપયોગ કરી લેતાં 'આલ આણું' કહીને એનો હાથ પકડી આગળ કરી. પેશું પારણું અધ-પ્રસૂ થઈ મંચુને મળી ગયું.

'મંચુ.....મંચુ.....'ની કાળજી કંપી જમ તેરી વીસ અમરતકાકીએ કરી નાખી.

દાકતરે આધાસન આપનાં કહ્યું: 'ધરડાં બા !' અને આશુમાં બેઠેલા દોકરા તરફ આંગળી કરતાં જણાવ્યું: 'આ તમારા દોકરા જેવા મને પણ દોકરા ગણ્યો. દોકરીને દવાખાનામાં નહિ પણ દોકરાને

ધેર મૂકી જાયો છો એમ માનજો.'

આધેડ હિંમરની, બાળવયમાં રિધવા ફાડે ક્ષેત્રમાં પડેલી મેટ્રને આધાસન આપનાં કહ્યું: 'જુ સુધી તમે એનાં એક બા હતાં, આજથી હું એ નવી બા થઈ છું.'

અમરતકાકી રૂઝકે ભરતાં બોલ્યાં: 'એને જ દોર જેટલું જ ખાત નથી. 'મે' એને આજ મુંઝ મારાથી અજાણી કરી નથી. કુલમને તમારા "ખાનામાં મટયું" એટલે મેં કાળજી કહ્યું કરી.....' અને એમનો કંઈ રૂંધાઈ ગયો.

મેટ્રન: 'એ કુસુમ જેવી આ પણ થોડા વખતમાં ડાહી થઈ જશે.'

અમરતકાકીનું રૂઝકું શરૂ થયું છતાં એમની નજરે પેલા નંધ બારણાને વીંધી મંચુ ઉપર મંગલિકે હતી. મંચુએ જાણે એમને થાક દેવાયું હોય તેમ એ બોલ્યાં: 'એ છુપાજો રાટલો ખાતી નથી મને વાણમાં રાટલો દૂધમાં જોળીને આપજો. દૂધ ના હોય તો દહાણમાં'

અમરતકાકીની કુલજ આંખ બહારી નજર માં-વાની મેટ્રનની સંકિત લુપ્ત થઈ હોય તેમ એટ્ટે નીચી દષ્ટિ રાખી કહ્યું: 'સારું.'

અમરતકાકી: 'એને દહીં બધું લાગે છે. દરશાવ તો ના બને, પણ બીજેનીને દહાડે આપજો. એક વધારાનું જે ખર્ચ થશે તે અમે આપીશું જે એની ચાકરી કરતાં હશે તેને પણ રાજ કરીશું.'

અમરતકાકી અને દોકરા મંચુને મૂકી ક્યા ખાનાની બહાર નીકળ્યાં ત્યારે બેઠેલા મેં ઉપર મોકલાં વાળે છતાંયેલાં હતાં. મૂલાં મૂલાં બને બહાર બેઠેલી થોડાવાડીમાં બેસી વિદાય થયાં. નાડીના ડગમાં પણ મૂકતાં અમરતકાકીને સંભરી આણું—દવાખાનામાં સૂતા ખોટલો આવતા હશે કે નહિ? મંચુ નીચે સૂઈ રહેલી નથી એટલે જો ખોટલો નહિ હોય તો એને નહિ કાંચે. મનામાં થયું કે જો પોતાને અંદર જોવા જવા દીધી હોત તો આ ભાગવણી કરવાય

નો ન જત. એરડીમાં ખાટલો ન જુવન એટલે ત સાંભરી આવત.

દવાખાનામાં કામ કરનાર માયાણુ છે, ભલાં છે, વી ખાતરી અમરતકાકીને થઇ હતી. પરંતુ એમને દર જવા દીધાં ન દનાં એટલે વસવસો રહી ગયો. તે કે આપણને નહિ ગમે તેવું હશે ત્યારે જ દર જવા નહિ દેવનો કાલો કયોં દશે ને? એને કે આપતુ હવું પેહું અધખોણું ખારણું. જૂતની કદ લમતી મંદ્રી, જયરવથર અને જૂને મરી મઈ ત્ય તેવી બિહામણી ગાંડી ઓઝો. એ સાથે અમ-તકાકીને રાંચુ પોતાને ન જોવાથી રડતી હોય નેવો રાઠ સભળાયો. એમની આંખમાંથી આંસુ આઘ્યાં. માણુમાં ખેંઠેલી સ્ત્રીએ પૂછપરછ કરી-કેમ બા રડો શે? કોઇનું શૈલું થયું છે?

રાત્રે પોણા અગિયાર વાગે એ ઘેર આવ્યાં, યારે એમની વાટ જોતી પાડોશણુ, જે એમની પિત્રાઈ થતી હતી તે જગતી હતી. એમને માટે એણે રસોઈ કરી રાખી હતી. પરંતુ બંને જણે વાળુ કરવાની ના પાડી. સ્વચ્છના ગરજણેના ધા તાલને હોય ત્યારે જેમ આગ્રહ કરનારની છામ ન ઉપડે તેમ પાડોશણુ ખેંચનાણુ ન કરી સફી.

અમરતકાકીના અંતરમાં એક જ તખ્તો વાગી રહ્યો હતો-મંચુ આવ્યારે શું કરતી હશે? પળે પળે એ જ વિચાર એમના હૈયાને વીંધી રહ્યો હતો. કેટલી દંડી છે! એને ઓઠાડયું હશે? પેશાળ કરી પલાળ્યું હશે તો એની ધાધરી અને પાથરણું ગદલ્યાં હશે?

જણે મંચુ એમને બોલ સાંભળવાની હોય તેમ એ અળગ્યાં: 'એટા! પેશાળ ન કરતી. ઓઠાડયું કાઢી ન નાખતી.' આ શબ્દો સૂતી વખતે એ કાયમ ઉચ્ચારતાં છતાં મંચુ એનો અમલ કરતી નહિ. રાતે એણે પેશાળ કયોં હોય તો એની ધાધરી અને પથારી એ ગદલી નાખતાં. મંચુ મોટી ઘણ છતાં પોતાની બેગી એને મુવાડતાં, નેથી એ પેશાળ કરે તો પોતાને તરત ખગર પડે, જગી જાય અને એને બીનામાં સૂઈ રહેવું ન પડે.

અમરતકાકીને પોતાને પણ એના વગર પથારી સૂતી સૂતી લાગતી હતી. મનમાં થયું-મારા બેગી

સૂવા દેવાઈ ગયેલી એને જીંધ આવી હશે? એ સાથે એની આંખો-ગદાવરી બની પોતાને શોધતી હોય તેમ એમને દેખાયું. એમણે ઇસ ઉપર કપાળ ફટકું-હું મા થઇને એને દવાખાને હડસેલીને આવતી રહી! એમનાથી દૂસકું ભરાઈ ગયું.

બહારના ખંડમાં સૂતલા દીકરાને પણ જીંધ આવી ન હતી. મા કરતાં એને સોમા ભાગતી મચુ સાથે માયા ન હતી છતાં એની છાતી ઉપર પણ વેદનાનો કાળનીંડ પથ્થર મુકાઈ ગયો હતો. માના દૂસકા સાથે એની આંખમાંથી પણ આંસુ વહેવા લાગ્યાં. પોતાને આટલી વેદના થાય છે તો માને શું શું થતું હશે? વેદના માના હૈયાનું માંસ ઢેલો દૂર રીતે ચૂંચી રહી હતી તેનો સાક્ષાત્કાર જીવનમાં પહેલી વખત દીકરાને થયો. એનું હૈયું પોકારી ગઈશું-માનું આ દુઃખ કોઈ ઉપાયે ટાળવું નોઈએ. દીકરા થઇને આટલું હું ન કરી શકું તો માડું જીવન ધૂળ છે. એ સાથે એના અંતરે પ્રતિજ્ઞા કરી-હું મંચુને જીવતાં મુખી સારી રીતે પાળીશ. વધુ એના મળ-મતર ઘેરા તૈયાર નહિ હોય તો હું ઘોઘાસ! એ સાથે વેદનાનો કાળમીંડ પથ્થર એની છાતી ઉપરથી ખરી ગયો.

અમરતકાકીએ બીજું દૂસકું ભયું હોત તો દીકરાએ તે ઘડીએ જ એમને પોતાની પ્રતિજ્ઞા જણાવી શકત પાડયાં હોત, પરંતુ એ જંપી ગયેલાં સાખ્યાં એટલે સવારે હવે વાત એમ માની દીકરાએ જીંધવા આંખ મીંચી અને થોડી વારમાં એની આંખ મળી ગઇ.

વહેલા પરોઢે, ઘંટીનો અને વસોણાનો મધુરો અવાજ ગામમાં ગૂંછ રહ્યો હતો ત્યારે ગામ આખાને વીંધાં નાખે તેવી ચીસાચીસ અમરતકાકીએ કરી સૂઢી: 'ધાન્ને રે...ધાન્ને, મારી મંચુને મારી નાખી રે..'

દીકરા ખાટલામાંથી ઉછળી પડ્યો. પાડોશી થોડી આવ્યાં. ઘંટીઓ અને વસોણાં ધંભી ગયા. જેણે સાંભળ્યું તે ધમ્મ આવ્યાં અને આવ્યાં તેવાં હજારી ગયાં. અમરતકાકી મંચુની નાનમાં વટલાઈ ગયાં હતાં!

જીવનના પ્રભાતકાલે આ ક્ષણની મને માહિતી ન હતી.

જંગલના ગાઢ અંધકારમાં મધરાતે ખીલેલા કોઈ નવપુષ્પની જેમ, જીવનનાં આ શૂદ્ધતમ રહસ્યો, કઈ શક્તિના પ્રતાપે મને મળતાં રહ્યાં હતાં ?

જીવનના પ્રથમ પ્રભાતે, પ્રકાશના પ્રથમ કિરણોને સ્પર્શ થતાં જ મને લાગ્યું હતું કે આ સુષ્ટિમાં હું અજાણ્યો નથી. મારી માતાના સ્વરૂપે, પણ ખરી રીતે તો, અરૂપ અને અનામી પોતે જ, મને પોતાના હાથમાં હીંચાળી રહ્યાં હતાં !

એ જ પ્રમાણે એ જ અનામી અને એ જ અરૂપ મારી સમક્ષ આવીને મને દોરશે ! જીવન ઉપરના પ્રેમથી, મારી બાલ્યમાં આવી ગયું છે કે, મૃત્યુ ઉપરના પ્રેમ એનાથી કાંઈ જુદો નથી.

શિશુ, આક્રંદ કરી મૂકે છે, પણ માતા તો, એને જમણે સ્તનેથી લઇને, એની એ દૂધધાણા આપવા માટે માત્ર હાથે સ્તને ફેરવતી હોય છે !

[૬૦]

હૈ જીવનના જીવન ! હું મારું શરીર ખવિત રાખવા યત્ન કરીશ. કારણ કે હું જાણું છું કે રામરામમાં તારો સ્પર્શ છે !

મારા મનમાંથી ને વિચારમાંથી હરેક અસત્યને હું દૂર રાખીશ. કારણ કે હું જાણું છું કે મારા મનના ગુદ્ધિલીપને, પ્રકાશ, તું આપી રહેલ છે !

મારા અંતઃકરણમાંથી હું દરેક પ્રકારના

અસત્યને બહાર કાઢવા યત્ન કરતો રહીશ, કાગ્ય કે અંતઃકરણના શુભતમ મંદિરમાં તું બેસે છે, એ હું જાણું છું !

અને મારા કાર્યોમાં, પણ હું તને જ પ્રગટ કરતો રહીશ. કારણ હું જાણું છું કે મારામાં એક પાંદડું પણ ફેરવવાની તાકાત નથી. જે કાંઈ શક્તિ છે તે તારી છે.

તારા સાન્નિધ્યમાં બેસવા માટે હું થોડો આરામ માગું છું. હાથમાં રહેલું કામ તો પછી પૂરું થશે.

તારા દષ્ટિપથથી દૂર જતાં જ મારું અંતર પોતાની શાંતિ ખોઈ બેસે છે. પોતાનો આરામ શુભાવી દે છે. તારી નજર બહારનું મારું દરેક કામ, જાણે એક રસહીન અનંત મળુરી હોય—અને કોઈ અનંત સાગરને ઉલેચવાનું વ્યર્થ વૈતરું હું લઈ બેઠો હોઈ તેવું બની રહે છે !

એટલે જ હે મારા સ્વામી ! તારા સાન્નિધ્યમાં હું થોડીવાર બેસવા માગું છું.

હાથમાં રહેલું કામ તો પછી થઈ રહેશે !

આજે જ મારી બારી પાસે શ્રીભજનુની પવનહેરખી પોતાનાં રૂદન અને ગીતો લઈને આવી હતી. અને પુષ્પોનો રાજદરબારમાં કાવ્યશૃંગન કરવા માટે સંગીતચર્મણ પ્રમશે પણ આગ્યા હતા !

એટલે જ મને લાગ્યું કે કામ તો પછી થશે, પણ કોઈ અનંતની હાજરી સૂચવતા આ દર્યો ફરીને જોવા નહિ મળે ! તારા સાન્નિધ્યમાં બેસવાનો મહા મોંઘો લઢાવો છોડીને હું કયું કામ વધારે મૂલ્યવાન ગણવાનો હતો !

[૭૧]

આ પુષ્પતી કળીને હે સ્વામી ! તું ભલે જૂંટી હે ! અને એને ભલે વીણી હે ! નહિ-તર આવતી કાલે એ ધૂળમાં હશે. અને એની પાંદડી રજમાં રખાઈતી હશે.

ભલે એ તારા કંઠની માળામાં સ્થાન નહિ પામે. ફિક્કર નહિ. પણ તારા હાથના સ્પર્શનું એને સુખ મળશે ! એટલે જ હું કહું છું હે અનંતાના સ્વામી ! ભલે એ કળી તારે હાથે ચૂંટાઈ જાય !

હું જાગ્રત ખતું તે પહેલાં વળતે હિનાન્ત આવી પહોંચશે અને સમર્પણનો સમય પણ વળતે આવ્યો ગયો હશે !

ભલે આ કળીના રંજ હજી ખીલ્યા નથી, અને એની સુગંધ ભભક ઉઠતી નથી, પણ તારે ચરણે ધરેલ એને તું તારી આકરીમાં લઈ લે અને હે મારા સ્વામી ! હજી હિનાન્ત નથી દેખાતો ત્યાં તું એને જૂંટી લે !

[૭૨]

હવે તો મારાં ગીતે પોતાનાં આભૂષણો છોડી દીધાં છે, એને આભૂષણનો મોહ નથી. ભલકાતું અભિમાન નથી.

આભૂષણો તો વચ્ચે ઠપલ ઊસી દે છે. આભૂષણો છે, તો મારું હૃદય, તારા હૃદય સાથે એક થઈ શકતું નથી.

તારી પ્રેમભરી ધીમી સુધાવાણી આભૂ પણોના ઝંકારમાં ડૂબી જાય છે !

હું કવિ રહ્યો. મારી પાસે આભૂષણોના ભંડાર છે, પણ મારું એ કવિઅભિમાન તારા એક દંષ્ટિપાત થતાં સુરી જાય છે ! હે કવિના પણ કવિ ! હે કવિરાજ ! હું તો વિનમ્રપણે તારા ચરણ પાસે માત્ર ઘોટી પડું છું !

મને ગીજી કોઈ ઇચ્છા નથી. વનમાં ચાલ્યા જતા કોઈ સાદાં ગરજાની માફક, મારે જીવનસ્રોત શાંત વહ્યા કરે, અને કોઈ જાંસરી-માંથી આવી રહેલા મધુર સ્વરની માફક એ ચાલ્યા કરે, હે સ્વામી એટલું જ માટે બસ છે !

★

વૈશાખી બપોર

શિશિરને સૂસવાટે ને
એ વસંતની વાયુલહરીમાં
દીઠી નહોતી : કદપી'તી ક્યાં-
ધીકતી ને લૂ ઝરતી આ

વૈશાખી બપોરોને ?

નેધરલેન્ડ્ઝ દેશ તો નાનો છે, પરંતુ વસ-
તીનું પ્રમાણ વધુ છે. તેનું ક્ષેત્રફળ ૩૩ ૦૦૦ સમ-
ચોરસ કીલોમીટર છે; વસતી એક કરોડ છે. એક
સમચોરસ કીલોમીટરે વસતીનું પ્રમાણ ૩૦૩ થાય
છે. દેશને ૧૧ પ્રાંતોમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યો
છે. તેમાંના પશ્ચિમના ત્રણ પ્રાંતો મળીને ફ્લેન્ડ્ર
થાય છે. તેની વસતી ૪૫ લાખ એટલે કે દર સમ-
ચોરસ કીલોમીટરે ૬૨૫ની છે. બાકીના પ્રાંતોમાં
વસતીનું પ્રમાણ ઓછું છે. પૂર્વ અને પશ્ચિમના
પ્રાંતોમાં સામાજિક જીવનમાં ફરક માલુમ પડે છે.
પશ્ચિમનો પ્રદેશ દરિયાની માટીનો બનેલો છે.
જમીન સપાટ છે, પૂર્વનો પ્રદેશ રેતાળ છે.
જમીન નદીના કાંધેથી બનેલી છે. દેશની જમીનના
પોણા ભાગમાં ખેતી થાય છે. ત્યાંના લોકો છીછરા
દરિયાને પૂરી નાખી જમીનમાં વધારો કરે છે. આ
કાર્ય હજુ થાકુ રહ્યું છે. આ દેશની વસતી સન
૧૯૨૬માં માત્ર ૨૬ લાખ હતી. ધીમે ધીમે વસ-
તીમાં વધારો થતો રહ્યો છે. જનપ્રમાણ હજારે
૨૭, મરણ પ્રમાણ ૮ અને બાળમરણ પ્રમાણ
૪.૧ છે.

નેધરલેન્ડ્ઝમાં બધારણીય રાજશાહી ચાલે છે.
આત્મારે ગાદી પર મહારાણી છે. તે રાજ્યનું પ્રધાન-
મંડળ નીમે છે. પ્રધાનમંડળ સંસદને જવાબદાર
છે. સસદ બે ગૃહોમાં વહેંચાયેલી છે. ઉપલા ગૃહને
સેનેટ કહેવામાં આવે છે તેમાં ૫૦ સભ્યો છે.
તેની ચૂટણી દર ૭ વર્ષે થાય છે. નીચલા ગૃહને
આમ સભા કહેવામાં આવે છે. તેમાં ૧૦૦ સભ્યો
છે. તેની ચૂટણી દર ચાર વર્ષે થાય છે. જેનીસ
અને તેથી વધુ વયના તમામ સ્ત્રી-પુરુષોને ગતાધિ-
કાર છે, કોઇપણ કારણ સંસદ સમક્ષ રજા કરતાં
પહેલાં ત્યાંની પ્રીની કાઉન્સિલની મંજૂરીની અપેક્ષા
રહે છે.

નેધરલેન્ડ્ઝમાં મોટા બાગના લોકો ખેતી, ઉદ્યોગ
અને વ્યાપારમાંથી રોજી મેળવે છે. ઉદ્યોગોમાં મુખ્ય
ખનિજ, કાપડ, રસાયન, તેલ, યંત્રો અને વહાણો

બનાવવાના છે. નાના કારખાનાઓની સંખ્યા અધિક
છે. સન ૧૯૪૨માં ૧,૧૪,૭૬૭ કારખાનાઓ હતા.
તેમાંથી ૨૬૧૩માં ૫૦ કરતાં વધુ માણસો કામ
કરતાં હતા. ખેતીમાં પણ નાના ખેતરોની સંખ્યા
વધુ છે. ખેતીને વધુ નફાકારક બનાવવા અને ઉત્પા-
દન વધારવા મોટા પાયા પર યાંત્રિક સાધનોથી
ખેતી કરવાનો પ્રયત્ન વિચારણા હેઠળ છે.

નેધરલેન્ડ્ઝની પ્રમુખ સ્વાતંત્ર્ય અને સ્વશાસનના
સિદ્ધાંતોને અતિ મહત્વના ગણે છે. ત્યાં સામાજિક
કલ્યાણ કાર્યોના મુક્ત વિકાસ થયો છે. આજે પણ
જનહિતના કાર્યો મોટે ભાગે મ્વનત્ર સંસ્થાઓ દ્વારા
જ ચાલે છે. ધાર્મિક અને માનવતાની દૃષ્ટિએ કામ
કરતી સંસ્થાઓ લોકોને બીડને સમયે આર્થિક મદદ
આપે છે. દેશમાં ૮૦૫૦ જેટલી સંસ્થાઓ સામા-
જિક ઉત્કર્ષનું કાર્ય કરે છે. આ કાર્યો વ્યવસ્થિત
અને સહકારથી ચાલે છે માટે મુશ્કેલ સંસ્થાઓ
રચાવવામાં આવી છે. વ્યક્તિગત રાહત કાર્ય
માટે એક 'સામાજિક કાર્ય મંદામંડળ' કામ કરે છે.

*

કામદારો માટે કામના કલાક અસવાધિવાના
૪૮ છે. કામદારોના રક્ષણ માટે એક ધારો ધડ-
વામાં આવ્યો છે. તેમાં કામગીરીની સ્થિતિ, આરોગ્ય
રક્ષણ અને અકસ્માતમાંથી બચાવ માટે વિનંત
જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. આ ધારાના અમલ
માટે નિરીક્ષકો નીમવામાં આવ્યા છે.

જરૂરીખાતાનું કામ શરૂઆતમાં ખાનગી
સંસ્થાઓ કરતી હતી. ત્યાર બાદ મ્યુનિસિપાલિ-
ટીઓએ આ કાર્ય હાથમાં લીધું. સન ૧૯૪૦ થી
રાજ્ય તરફથી આ કામ ચાલી રહ્યું છે. ટેલેક્રાફ
ઉદ્યોગોમાં કરીગરોની ખેંચ હોવાથી અમુક ધધા-
ઓમાં વધુ કરીગરો કામે લગાડવાની મનાઈ ફરમા-
વવામાં આવી છે.

વ્યવસાયી માર્ગદર્શન સ્વતંત્ર સંસ્થાઓ, મ્યુનિ-
સિપાલિટીઓ અને રાજ્ય તરફથી થાય છે. આજે
તો એકસીનો પ્રયત્ન જ નથી. સન ૧૯૪૮ માં

૩૦,૦૦૦ બેકારોનાં નામ નોંધામાં હતાં; પરંતુ તેમાંથી ૧૫,૦૦૦ તો ખોડવાળા માણસો હતા.

કુદરતી આફત, હવામાન અને કાચા માલની તંગી એવા કારણોને લીધે જે કારીગરોને કામ પરથી ફરજિયાત ગેરહાજર રહેવું પડે તો તેવા પ્રશ્ન-ગોમા ૮૦ ટકા જેટલો પગાર આપવામાં આવે છે. આમાં રાજ્ય અરથો હિસ્સો આપે છે. ઉદ્યોગ જે નફો કરે તો આ હિસ્સો રાજ્ય વસૂલ કરે છે. આ માટે સન ૧૯૪૬ માં રાજ્યે એક ધારી ઘડ્યો છે. એક બીજા કાનૂનમાં બેકારી માટે તેર અઠવાડિયાં સુધીની ગફત આપવા માટે જોગવાઈ છે. આ મદદ કારીગરની અઠવાડિક કમાણીના અડધુ ટકા પૂરતી મર્યાદિત છે. માંદગીમાં મદદ આપવા માટે અલગ અવરથા છે. બીડના સમયમાં મદદ આપવા માટે એક જીલ્લો ધારી અસ્તિત્વમાં છે. ફરજિયાત બેકારી વીમાની યોજના રાજ્ય તરફથી ચક્ર રહી છે. આ યોજના અનુસાર કારીગર, માલિક અને રાજ્યને બેકારી બીડોળમાં હિસ્સો આપવો રહે છે.

નેધરલેન્ડ્સમાં ઔદ્યોગિક સંબંધોના વિકાસમાં સ્વચ્છાસનના સિદ્ધાંતે મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે. કેટલાક ઉદ્યોગોમાં મજૂર મહાજનો અને માલિકોએ સંયુક્ત રીતે કામગીરીની સ્થિતિ અંગે વિસ્તૃત અને આપક નિયમાવલિઓ ઘડી કાઢી છે. આ નિયમોના અમલ માટે સત્તાશાળી સમિતિઓ પશ્ચ નીમી છે. સન ૧૯૨૦ પછી માલિક અને મજૂરોના પ્રતિનિધિઓ સંયુક્ત સમિતિઓ અને સલાહકારક મંડળો ધારી વધુ ને વધુ નિકટના પરિચયમાં આવ્યા છે. આને લીધે સામાજિક અને ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રોમાં સારી પ્રગતિ થઈ છે. વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન ભારે જર્મનોએ નેધરલેન્ડ્સને કબજો લીધો હતો ત્યારે દેશહિતની રીઝિએ એકબીજાની સાથે ખગેજળા મિલકતી જન્ને પ્રશ્નોએ કાર્ય કર્યું હતું. આ સમય દરમિયાન જન્ને પક્ષોના પ્રતિનિધિઓ જે નિકટના સંબંધમાં આવ્યા તેના પરિણામે એક સંયુક્ત સંસ્થા અસ્તિત્વમાં આવી. આ સંસ્થા જન્ને પક્ષોનું એકસરખું પ્રતિનિધિત્વ કરાવે છે. આ સંસ્થાનો હેતુ માલિકો અને

મજૂરોના સંયુક્ત સહકારથી દેશમાં સામાજિક અને ઔદ્યોગિક સંબંધોમાં કાયમી શાંતિ અને પરસ્પર સહભાવ સ્થાપવાનો છે. રાજ્યે આ સંસ્થાને માન્ય કરી છે. મજૂરહિતના પ્રશ્નોમાં આ સંસ્થાની સલાહ રાજ્ય લે છે સન ૧૯૪૫ માં આ સંસ્થા અસ્તિત્વમાં આવી ત્યારથી આજ સુધીમાં આ સંસ્થાએ સામાજિક નિશ્ચિતતા રાજ્યની કામદારો માટેની પગાર-નીતિ, ઔદ્યોગિક સમિતિઓ અને એવા અનેક નાના-મોટા પ્રશ્નો અંગે રાજ્યને સલાહ સૂચનો આપ્યાં છે.

કેટલાક ઉદ્યોગોમાં સંયુક્ત સમિતિઓ જન્ને પક્ષોના સહકારથી સુંદર કાર્ય કરી રહી છે. સંયુક્ત સમિતિઓ મજૂર મહાજનની સમાદર્શી કે સીધી ચૂંટણીથી રચવામાં આવે છે. ઔદ્યોગિક સ્વરાજ્યનું આ પ્રથમ સોપાન છે.

વિશ્વયુદ્ધ પહેલાં ખેતમજૂરો સિવાય ઔદ્યોગિક કામદારોના પગારના પ્રશ્નમાં રાજ્ય વચ્ચે પડતું નહિ. પરંતુ આજે પરિસ્થિતિ બદલાઈ છે. રાજ્યે એક પંચમંડળ નીમ્યું છે. આ મંડળ પગાર અને કામગીરીની સ્થિતિ અંગે છેવટના ચુકાદા આપે છે. જન્ને પક્ષે વચ્ચે ચમેલા સમૂહકારો આ મંડળ પાસે માન્ય કરાવવા જરૂરી છે.

*

સન ૧૯૪૦ પહેલાં ધરડાઓને અપાતા વર્ષો-સન સિવાય સામાજિક નિશ્ચિતતાની યોજનાઓનું ક્ષેત્ર જોડે ભાગે ઉદ્યોગોમાં કામ કરતા કામદારો પરંતુ મર્યાદિત હતું. આ યોજનાઓનો ક્રમ્ય ઉદ્દેશ બીડના સમયમાં આર્થિક મદદ આપવાનો હતો; જે કે માંદગીમાં દાકતરી સહાયની વ્યવસ્થા થતી હતી.

સન ૧૯૩૦માં માંદગીના વીમાની યોજના અંગે એક કાનૂન ઘડવામાં આવ્યો. આ કાનૂનની એક કલમ અનુસાર દરેકને આ વીમા યોજનામાં નોંડવાનું ફરજિયાત બનાવવામાં આવ્યું હતું; પરંતુ તેના અમલ વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન કરવામાં આવ્યો.

ખેતી, વહાણવટું અને ઉદ્યોગોમાં કામ દરમિયાન થતા અકસ્માતો અંગે વળતર આપવાના પ્રશ્ન

જુદા જુદા ધારાઓ અમલમાં છે. હવે તો દરેકને માંદગીના વીમા બંડોળમાં જોડાવું ફરજિયાત છે. ઘરડાં, અશક્ત, અનાથ અને વિધવાઓને વર્ષોસનો અપાય છે. બાળકો માટે કુટુંબોને ભરવાઓ મળે છે. મરણક્રિયા અને પ્રસૂતિમાં મદદ આપવા માટેની યોજનાઓ અમલમાં છે. આ યોજનાઓને વધુ ઉદાર બનાવવાની વિચારણા ચાલી રહી છે.

ફરજિયાત માંદગીના વીમાની યોજનામાં ૩૫ લાખ માણસો જોડાયેલાં છે વધુ ૨૦ લાખ સ્વેચ્છિક માંદગી બંડોળોના સભ્યો છે. વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન આ યોજનામાં કેટલાક સુધારા થયા છે. માંદગીની મદદ ૨૬ થી ૫૨ ટકવાડિયા સુધી મળે છે. સામાજિક નિશ્ચિંતતાની યોજનાઓનો રાષ્ટ્રીય ધોરણે સમન્વય કરવા માટે રાજ્યે એક સમિતિ નીમી છે.

વિશ્વયુદ્ધ પછી ઘણાંજુદા વર્ષોસન અંગે એક અતિ મહત્વનો તાલીમનો સુધારો સન ૧૯૪૭ ના ઓક્ટોબરમાં કરવામાં આવ્યો છે. આ સુધારા અનુસાર ૬૫ વર્ષની વયની દરેક વ્યક્તિને એક કારીગરની ટકવાડિક કમાણીની આરંધી રકમના હિસાબે વર્ષોસન આપવામાં આવે છે.

નેધરલેન્ડ્સની પ્રજાનું સ્વાસ્થ્ય ઉચ્ચ કક્ષાનું ગણાય છે. ત્યાંના જીવનધોરણની અસર પ્રજાના આરોગ્ય પર તો છે; પરંતુ આરોગ્યબળવણી માટેના પ્રયત્નો પણ આમાં મહત્વનો ફાળો છે. પ્રજાસ્વાસ્થ્ય બળવણીમાં રાજ્ય, પ્રાદેશિક શાસનો અને સ્વનિર્ણયશીલો ઉપરાંત સ્કાંત સામાજિક સંસ્થાઓ જેટલું જ છે. આ કારણને લીધે વિશ્વયુદ્ધ પછી આરોગ્યનું દિશામાં નેધરલેન્ડ્સની ઝડપી પ્રગતિ શક્ય બની છે. આ કાર્યમાં રાજ્ય નિષ્ણતા રોકે છે. નિષ્ણતા ત્રેપી શેરો, ક્ષય નિવારણ, સધિવા, દંતરક્ષણ, જાળરોગો, માનસિક ચિકિત્સા, હોરિપટલ વ્યવસ્થા વગેરે પ્રશ્નો અંગે વિસ્તૃત યોજનાઓ ઘડે છે અને રાજ્યને જરૂરી સલાહ આપે છે.

સામાન્ય રીતે દાકતરી મદદ માટે અવલગ પ્રપંથ પ્રાતિક શાસનો કરે છે. આ કાર્યમાં રાજ્ય નાણાંકીય મદદ અને નિષ્ણતાની સેવાઓ આપે છે.

બાળકોની દાકતરી તપાસ યાજનામાં ધણે બાળકોનું આરોગ્ય સુધરે એ માટે આજુમાજુદ દેશોમાં બાળકોને રાજ્યો દરમિયાન મોકલવામાં આવે છે સન ૧૯૪૬ માં ૩૫,૦૦૦ બાળકોને આ રીતે અન્ય દેશોમાં મોકલવામાં આવ્યા હતા.

ક્ષય નિવારણ માટેના આરોગ્ય બંનેમાં ૬૦૦૦ નેટલા દરદીઓ માટે વ્યવસ્થા છે. એ ૬૫ ફોટ સ્પીટઝરલેન્ડમાં ૪૦૦ દરદીઓને મોકલવામાં આવે છે.

વિશ્વયુદ્ધમાં અંગવિષેલ થયેલાઓને સામાન્ય જીવનમાં પુનઃસ્થાપિત કરવા માટે ખાસ લક્ષ આપવામાં આવે છે. જન્મથી અકરમાતને લઈ અથવા યુદ્ધમાં ધામલ થવાથી ને માણસોની કામ કરવાની શક્તિ ઘટી ગઈ હોય તેઓને સક્ષમ થવા માટે એક રાષ્ટ્રીય સમિતિ રચવામાં આવી છે. આ અંગે સન ૧૯૪૮માં એક કાયદો પણ ઘડવામાં આવ્યો છે. આ કાયદા અનુસાર કારખાનાઓમાં અધિક પ્રમાણમાં એવા અશક્ત માણસોને પૂર્ણ પગારે કામે રાખવાનું ફરજિયાત છે.

બાળકોનું આરોગ્ય, શિક્ષણ, સામાજિક હિત અને અન્ય સેવાઓને બાળકશાસ્ત્ર કાર્ય કહેવામાં આવે છે. માળાપો ને બાળકોની પૂરતી સંજાળ ન હોવાં હોય અને ને બાળકો શુનાઓ કરતા પકડાયાં હોય તેઓની સાથે જુદી જુદી રીતે કાર્ય લેવામાં આવે છે. જે કોઈ પણ બાળક શારીરિક કે નૈતિક પતનના માર્ગે જતા સાથે પડે તો તેની પૂરી તપાસ પછી તેને નિરીક્ષકની દેખરેખ નીચે મુકવામાં આવે છે. નિરીક્ષક તેના માળાપને રોગ સંચાનાઓ આપે છે. આ મુચનાઓની ને મન અવગણના કરવામાં આવે તો બાળક પરના તેના અધિકાર છીનવી લેવામાં આવે છે. જરૂર પડે બાળકને રાજ્યાશ્રિત સંસ્થામાં પણ ખસેડવામાં

આવે. આમાં બાળકના કિતનો પ્રથમ વિચાર કરવામાં આવે છે. માખાપતું હિન ગૌણ લેખાય છે. આ કાર્યમાં ન્યાયાધીશને નિષ્ણાત સામાજિક કાર્યકરોની સમિતિ મદદ કરે છે. આ સમિતિના સભ્ય બનવું એક સન્માન લેખાય છે. સમિતિની નિમણૂક રાજ્ય કરે છે. માખાપના બાળક પરના અધિકાર ધીનવી લેવા, બાળક માટે નિરીક્ષક નીમવા, માખાપોને બાળક પ્રત્યેના વતીવ અંગે સલાહસૂચન આપવા, સાવકાં બાળકોની સંભાળ લેવી, બાળકોને સંસ્થાઓમાં મૂકવા વગેરે કાર્યો આ સમિતિ કરે છે. બાળકલ્યાણનું કાર્ય રૂઝર નેટલે સંસ્થાઓ કરી રહી છે. આ બધી સંસ્થાઓ એક મધ્યસ્થ મંડળમાં ભેડાયેલી છે, આ સંસ્થાઓ બાળકલ્યાણના વિવિધ પ્રશ્નોમાં જોડા રસ લે છે.

ખોડવાળાં અને અશક્ત બાળકો માટે અલ્પતન સાધન-સામગ્રી ધરાવતી શિક્ષણ સંસ્થાઓ સ્થાપવામાં આવી છે. માનસશાસ્ત્રના નિષ્ણોને અનુસરીને બાળકોના પ્રશ્નો હલ કરવા માટે વિશિષ્ટ પ્રકારની સંસ્થાઓ કાર્ય કરી રહી છે. યુનેસ્કો બાળકો સાથે કામ લેવા માટે ખાસ તાલીમ પામેલી જી-પુરુષ પોલીસ રાખવામાં આવે છે.

*

નેધરલેન્ડમાં સહકારી પ્રવૃત્તિની શરૂઆત સન ૧૮૧૦માં થઈ. ધીમે ધીમે આ પ્રવૃત્તિનો વિકાસ થયો. ૧૮૭૬માં આ અંગે પ્રથમ કાનૂન ઘડવામાં આવ્યો. એથી આ પ્રવૃત્તિને સારો વેગ મળ્યો. ખેડૂતોએ અનુભવે જોયું કે તેમની ઉત્પન્નનું લાભદાયક વેચાણ સહકારી ધોરણે થઈ શકે છે. આથી ખેડૂતો સહકારી પ્રવૃત્તિ તરફ આકર્ષાયા. ખેડૂતોના આર્થિક જીવનમાં સહકારી પ્રવૃત્તિએ અગત્યનું રચાન મેળવ્યું

છે. આને ધીરધાર, ખરીદ, વેચાણ વગેરેની મળી ૨૮૬૧ સહકારી સંસ્થાઓ આવે છે. સહકારી પ્રવૃત્તિ વેપારી, મધ્યમવર્ગ અને કામદાર કિસ્સાઓમાં વિસ્તરી છે. સહકારી મંડળોએ ઘરો બાંધવાનું કાર્ય પણ કરે છે રાષ્ટ્રીય સહકારી સમિતિ રાજ્યને આ વિષયમાં સલાહ આપે છે.

વિશ્વયુદ્ધ પહેલાં ઘરોની રિધિતિ સતોપકારક હતી. ત્યાંના લોકો છૂટા ઘરોમાં વસવાટ કરવાનું વધુ પસંદ કરે છે. શહેરોમાં લોકો આધુનિક પ્રકારના માળાઓમાં રહે છે; પરંતુ નજીક.

વિશ્વયુદ્ધમાં ૫ ટકા ઘરો નાશ પામ્યાં હતાં. રાટરડામ અને વેલસનમાં તો અનુક્રમે ૧૫ ટકા અને ૨૫ ટકા ઘરોના નાશ થયો હતો. એક તરફ યુદ્ધ દરમિયાન નવાં ઘરો બાંધવાનું કામ ખોરબે પડ્યું હતું. તેમાં બામમારને લીધે ટેશમરમાં ઘરોને તુકશાન પહોંચ્યું. પરિણામે યુદ્ધ પછીના સમયમાં ઘરોની તંગી તીવ્ર બની. ઘરો બાંધવાનો ઝડપી કાર્યક્રમ હાથ ધરવામાં આવ્યો છે. સન ૧૯૪૭માં ૩,૦૦,૦૦૦ ઘરોની તંગીનો અંદાજ હતો.

અત્યારે ને નવાં શહેરો બાંધાઈ રહ્યાં છે તેની ચોજના આધુનિક નગરરચનાના સિદ્ધાંતોને અનુરૂપ થઈ રહી છે. ઘરો બંગોની મુખ્ય જવાબદારી સ્થાનિક સ્વરાજની સંસ્થાઓની છે. રાજ્ય નાણાંકીય મદદ અને નિષ્ણાત સલાહ આપે છે.

સામાજિક કાર્યકરોને તાલીમ આપવાની પ્રથમ શાળા નેધરલેન્ડમાં સન ૧૮૯૬માં પ્રથમ સ્થાપવામાં આવી હતી. આને આ પ્રકારની નવ શાળાઓ આવે છે. ત્રણ વર્ષના અભ્યાસક્રમમાં જુદા જુદા વિષયોનું સૈદ્ધાંતિક અને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન આપવામાં આવે છે.

સાહાર પ્રાપ્તિસ્વીકાર

૧૭ નીતિશાતક : [અનુ. શાંતિલાલ ઠાકર; સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય : ચાર આના] કાન્યકુળે શોભતા અને સુશોધક ભર્તૃહરિકૃત નીતિશતકના મુક્તસંહિત શુભરાત્રી ભાષાંતરની ખીજ આવૃત્તિ.

ધેર ગયો ત્યારે જે ટપાવનો થોડકો પડ્યો હતો એમાં એક અબણ્યા અક્ષરવાળો કાગળ પહેલો ઘંઘાડ્યો ને મેં એમાંથી જે કંઈ જાણ્યું એ ખરેખર ચમકાવનારું હતું. વરસોથી ધરમનાં ભાઈબેન ચાનીને ચાલનાર મારાં બે મિત્રો લગ્નગ્રંથિથી જોડાય છે એથી મને કંઈ અચંબો કે આશ્ચર્ય થાય એમ નહોતું. એમ તો હું એ બેઉનો સહિયારો મિત્ર હતો એટલે બેઉનાં એકબીજા તરફના વર્તનમાં મને થોડાક વખતથી જે ફેરફાર દેખાવા લાગ્યો હતો ત્યારથી જ મારા મનમાં એમનો આ ભાવિ વિચાર આવી ગયેલો. પણ ત્યારે મને એ એમનાં મોં ઉપર કહેવાની જરૂર નહોતી લાગી.

વચ્ચે એકવાર મેં એ બન્નેની હાજરીમાં ટકોર કરેલી. પણ એ બે ય એવા તો એકબીજાં પાછળ ધીલાં થઈ ગયેલાં કે મારી ભાષા ત્યારે એ સમજી ન શકેલાં. પછી તો એમનો આ નિર્ણય મારી પાસે જાહેર કરવામાં જ બીજા બે વરસ નીકળી ગયા: કંઈક આમન્યાને લીધે પણ હોય !

આજે છેક ત્રીજે વરસે આ અણધાર્યાં પત્રે મને વળી વિચારતો કરી દીધો. મેં બે વરસ પહેલાં જાણ્યું લખાણ હતું. એ બેમાથી કોઇને મારી સલાહ આપી શકું એવો કું એમનો વડીલ નહોતો. છતાં મારી પાસે પણ આવી ગોળગોળ વાતો કેમ કરતાં હશે એ હું આજે આ ટૂંકા પત્રે પણ ન સમજી શક્યો. હા, એટલું ખરું કે એ બેઉને એકલાં રાખવામાં મારે એમનાં પ્રત્યેના સંબંધ અને સંસર્ગ બંને તરફથી ઓછા કરી નાખ્યાં હતાં.

પણ એમને આ જ ન ગમ્યું એવું આજે

મારી મૈત્રિણીના આ લાંબી મુદતના કાગળે મને બતાવી દીધું. આજે પણ એ તો હજી પેલાને પેલાના ધરમના ભાઈ તરીકે વર્ણવતી હતી ! અને એ કોણ રાતો પક્ષ લઇને જાણે એના વતી વધીવાત કરી રહી હોય એવો આખો પત્રનો ખર્ચ મને તત્ત સમજાઈ ગયો. છોકરાના જીવનને ઉકરે જવું બચાવી લેવા પોતે એની ધરમની બેન રહીને ક્યાં સુધી ટકર ત્રીની શકે !—એવા પેલાની નખાણને બચાવ કરતી છેલ્લે એક લાંબીમાં બીનીબીની કામળમાં ય એના મનની વાત કાઢતાં અચકાતી હોય એમ દાખલા દલીલ સાથે સાબિત કરી બતાવતી હતી કે પરણ્યા પહેલાં તો અર્ધા ભાઈબેન જ હોય છે ને ! ખરાં ભાઈબેનની સગાઇ તો લોહીની હોય છે !

હું તો આ બેઉને પહેલેથી જ કહેતો આવેલો કે આ ભાઈબેનનો દેખાવ હોડીને બે ય મિત્ર તરીકે રહે એમાં શું ખોટું છે ? પણ ત્યારે મારી વાતને બે ય ન ગણકારતાં. સગા ભાઈબેનથી પણ એમનો સંબંધ વધુ નિર્મળ છે એમ મને તો ઠીક, પણ એમની જાતને ય મનાવવા પ્રયત્ન કરતાં.

પણ આ ધરમનાં ભાઈબેન તો કાઝી-કુમળાં કિશોરાવસ્થામાં જ સંભવી શકે એ સંબંધ જવાનીમાં પણ આપણા દેશમાં ચાલુ રહે ત્યારે એ—વજીમીને કહી શકાય તો વજીમીને પણ—એકબેકને પતિપત્નીમાં જ ફેરવી નાખે છે !—જાહેરમાં નહિ તો ખાનગીમાં.

મને આજનો આ આખો પત્ર એ ધરમનાં ભાઈબેનના પરિવર્તિત હૈત-પ્રીતને નવે રૂપે અને નવી સિદ્ધતથી જાહેર કરતો હતો એ જ મને તો ચમકાવનારું હતું !

[અનુસંધાન પાન ૧૬ થી ચાલુ]

એનો લાગે છે હો સાંભળ ! એટલે મને થયું છે કે આ દેશો મદાવી તો હઈ. પછી ભલે ટીંખાડીશું નહિ. પણ રાખી ચૂકવા કારો. સંભારણું !

‘ને ને’ કરીને હસતાં હસતાં હું આગળ વધું. આ ખીલે સુકામ વડાવીને આગળ ચાલું એટલે એક વાડી આવતી.

એ વાડીએ એક મંડાણ હતું. પતરાં બોયાં વગેરેનું એ બનાવ્યું હતું. એ મંડાણ એટલું કાણું થઈ ગયું હતું કે અહીં પાણી પાણું ફવામાં ધકેલાઈ જતું હતું ! બળદ પાણી ખેંચતા. કોસ ચાલતો. એના એ ધોરિયા પાણી લઈ જતા હતા !

ત્યારે જુઓ ત્યારે ભરવાડ ટીડો મંડાણ સમું કરવાની વાત કરતો જ હોય !

જાતનો ભરવાડ હતો પણ એણે ખેતી કરી હતી.

એ મંડાણ હજી એમ ને એમ પોતાનું કામ ચલાવતું હતું !

નહિ નહિ તો અરથોઅરથ પાણી પાણું ઢળી જતું હતું. ગળદની મહેનત નકામી જતી હતી. ટીડો ત્યાં કોસ ચૂકાને આવતો, પછી બે ધડી વાતો કરતો. અલકમલકની વાતો જાણવાનો એને શોખ હતો. પછી એ વાત વાતમાં કહેતો કે ‘આ વખતે કોસ છોડીને પણ મંડાણ સુધરાવી લેવું છે !’

છેલ્લાં ત્રણેક વર્ષથી એની એ વાત ચાલતી હતી !

સાંભળ અંધાર પડાથો પથરાય ત્યારે હું પાછો ધર ભણી વળું ને ત્યારે તરફ નજર નાખું. એક દશ્ય એમને મને નવાઈ લાગે !

ન્યાં સુધી નજર પહોંચે ત્યાં સુધી બોધા કરીએ

કડી

સમગ્ર સંસાર-વટોળે આછી ઉરધબકથી,

આજે તો સાંપડે શાંતિ : કડી ગ્રેમ કરી કથી !

પ્રવાસ

તો કોઈ કેકાણે કાંઈ જ નવો ફેરફાર નજરે ન ચડે !

જે ઝાડ જે પ્રમાણે ફૂંદા જેવું ઊભું હોય તે ઝાડ તે પ્રમાણે જ ઊભું હોય. જે વેરાનમાં કાટા ઝાંખરા વેરાનવાં પડ્યાં હોય તે તેમ જ પડ્યા હોય ! જે ખાડામાં ગઈ સાલ બે ગણેડાં મર્યાં હોય તેમાં આ સાલ પણ બે ગણેડાં જ ગરવાના હોય ! એમ એ ખાડો પણ વણપૂરો પડ્યો હોય ! ખાડાનો પણ ભલે કેમ એક કર લેવાનો ને લોકને ચુકવવાનો શિરસ્તો હોય !

કયાંય કોઈ છવ જેવો ફેરફાર દષ્ટિએ ન પડે ! હું એ ભોતો ઊભો રહી જાઉં !

કુદરત પણ ભણે આ કમમાં ભામ ભેતી હોય તેમ જ અરસિયે ચેતનહીનતા આખી સીમમાં દર વખતે આ સમયે પથરાઈ રહેતી હોય એ જ ચેતનહીનતા અત્યારે સામે ઊભી હોય !

ભણે કે આંહીં કોઈ કયાંય પગલું જ ભરવું ન હોય !

એક વખત હું સાંભળે કરીને આવતો હતો ત્યારે મેં અચાનક એક વખત ઊભા રહીને આ દશ્ય નજર સમક્ષ લાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો !

એ જ અચેતનતા બધે ફેલાઈ રહી હતી. કોઈ નવું ઝાડ, કોઈ નવું પંખી, કોઈ નવી વનકુંજ, કોઈ નવું દશ્ય કયાંય ઊભું જ થયું ન હતું !

કોઈને કોઈ જ કહેવાનું ન હતું. કરવાનું ન હતું.

કેવળ વહેવાનું જ હતું !

ઈસોરાની મુકાબીની એ પથ્થરની છત્તી કિત્તા અને ધરાઈ ધરાઈને આસ્વાદ્યા પછી છેક સાંજે થેર આવ્યા ત્યારે આખા દિવસની એ એક-દાંદ માઇલની ઊભા પગે કરેલી બધી મુકાબીની રખડ-પટામ એવી તો મીઠી બિંધ આવી ચર્ષ કે રાત્રે આંચિતો હું ત્રણેક વાગ્યે જાગી ગયો ત્યારે જ ખબર પડી કે આ તો મુકાબું થેન બધાને ચડી મધુ લાગે છે !

ત્રણ વાગ્યે જાગીને હું તો ઔરંગઝાહનાં એ સૈકાજના ખખડી ગયેલા મકાનને ત્રીજે માળ આવેલી અગાસી ઉપર ઊભો રહ્યો. અને બધા એ અગાસી ઉપર જ ચૂંતાં હતાં. ધોમ ધખતો ઉનાથો હતો એટલે સુવા માટે અમારા જેવાં સહેલાણીઓને તો અગાસી ખેંચી જ જાય ને ? અગાસી ઉપર નજર જતાં મારા સાથીદારોને મીઠી બિંધમાં પડેલાં નેંધ મારી અચાનક ઊડી ગયેલી બિંધ માટે અને એ બધાંની નિરાંતની બિંધ ઉપર ખાર આવ્યો પથ્થરો. મારી આંખ ઉધડી ગયા પછી થાકથોપાકથો હોવા છતાં રાતનાં ત્રણ વાગ્યે જ્યારે ખૂબ પડખાં ધસીને થાકથો છતાં બિંધ ન આવી એટલે બીજો ચક્રને ધડીક તો એ સૂતેલા ઔરંગઝાહની જૂનાગની જાણેજલાલીને યાદ કરવા અને એ અંધારી કાળી રાતના બિડામથુા એકાંતમાં એને એકવાર નિરાંતે નીરખવા આંખને વધુ ને વધુ સતેજ કરતો ગયો.

આગતે દિવસે સાંજે તાજમહાલની નાનકડી અનુકરણી આશ્વિતિ જેવા ઔરંગઝેબની બીબીનો મકબરો નેંધને આવ્યા પછી મુકાબીની સહેલ કરવા આવેલી આખી ટુકડીમાંથી મારું એકનું જ દીવેલ પીંધા જેવું મોં નેંધને અમારી ટુકડીની એક અટક-ખેલી સોપાનથી તો મોલેલી પથ્થર ખરી: 'ઔરંગ-ઝેબે એની બીબી માટે બધાવેલી. કબર ઉપર તો ઔરંગઝેબ જેવાનું લોખંડી ફેંચું આંધુડાં ખેરવી ગયેલું એટલે તું મેં આટલો દીસો ચક્ર ગયો છે ?'

'ઔર હોય કઈ ?' એ પથ્થર તમારો મારીને ગાલ વાવ રાખતા કહ્યું: 'ઔરંગઝાહ એ સોહી નીતરના છત્તમ પથ્થર આવે સોફ્ટ કોન્ટે-દિલનો સુલ-યમ ખૂંતો હતો એ વિચારે એના માટે પથ્થર થોડીક સાનહતિ ચક્ર આવે એવું આ મકબરો નેંધને નથી લાગતું ?'

અને બીજો દિવસે વહેલી સવારે ઇલોશ જ્યાં માટે ઉપગમનો બધાનો અદમ્ય ઉત્સાહ એક મારામાં જ શા કારણે નહોતો આવ્યો એ આને અહીં આખા દિવસનાં એ પથ્થરોનાં છવતાં કાળોને ધરાઈ ધરાઈને પીંચેલા છૂંટડા પછી પથ્થર મને સમજાવું નહિ.

મારી આંખ અભાજ તો એ જ બીબીનો મકબરો અત્યારે પથ્થર તરવરતો લાગ્યો.

અંધારી રાત હતી એટલે ખૂબ દૂર દૂર સુધી બીબી નજરે જોયું તોય એ ગામથી હોદેક માઈલ દૂર એકછોકકથ બીબેલો મકબરો દેખાતો નહોતો એટલે ચંદ્ર વગરનું આકાશ જરા ખૂંચુ પથ્થર ખડું. અંધારી રાતનો એ દિવે ધોયેલો જમના-કાંકાનો તાજમહાલ સાથે સાથે યાદ આવી ગયો. તાજમહાલની જેમ એની આગેહજ નક્ક હોવા છતાં અહીં એને ધસીને જમના કે કોઈ નદીનાં કાળાં નીર વહેતા નહોતાં. તાજમહાલની આસપડાંસેલી બન્ધ કારીગરીની કથાંચથી ઝાંખી થતી નહોતી. એને આંખે કુવારા વાળા હોજ પથ્થર જાણે જમાનાઓથી કાળજી લઈને વિના પાણી ઉડાડ્યા વગરનાં છતાં પાણી ટપકી ટપકીને લીલ વળી ગયેલા તળિયાવાળા અને તાંબાવા પાછવની કુવારાની ગોઠવણ પથ્થર-સાફસી વગરના પડેલા એટલે-તાંબવરણ નહિ પથ્થર સાન ધોળા ફટ ચર્ષ ગયેલા ઠેરઠેર નજર ચડતા હતા.

મકબરાનાં જળ ભાગમાં અને મધપૂડાથી લયેલા એના મિનારા ઉપર જઈને જોવાની કુતૂહલશક્તિ અમારી ટુકડીમાંથી જ્યારે કોઇને ન થઈ અને આચમતા સરજને ટાણે હું એકથો જ એ બધું

જોવાનો આગ્રહ રાખવો ન જૂઓ ત્યારે જધનિ મારો ધૂની સ્વભાવ દીકાપાત્ર લાગ્યો. એ આખું ટાણું તો મકબરાના ભવ્ય પ્રવેશદ્વાર ઉપર લાગેલી અરખી લિપિનાં એમને માટે 'ગ્રીક-લેટિન' થઈ પડેલા અક્ષરો ઉડેલાનાં અને પ્રવેશદ્વાર પાસે જ આવેલા નાનકડા હોજમાંથી પાણી પીતાં મારી રાહ જોવા આગળ જઈને ખેંઠાં હતાં.

અને હું એકસો એ મકબરાના ગર્ભ ભાગમાં પ્રવેશ્યો ત્યારે મને ચૌરંગજનનાં એ 'સુલાયમ ખૂણા'ની ખરેખર પ્રતીતિ થઈ. ઇતિહાસભાષ્યો એ લોભી, અત્યંત, ધર્મોષ, ખૂની ચૌરંગજો એકાએક આખા ઇતિહાસમાંથી જાણે અદૃશ્ય થઈને મને તો શાકજહાનિ સાચો દીકરો અને માનવતાનો સાચો પૂજારી ચૌરંગ ત્યાં દેખાયો. એની એ મૃત બીબીની શય્યા ઉપર એ ભલે પોતાના બાપ જેમ પોતાનો પ્રેમ આખો દુનિયાને જાહેર કરતો તાજ-મહાસ ન રચી શક્યો, આ તાજ-મહાસની નાનકડી આવૃત્તિ રચી એની પાછળ પશુ એનો ભારોભાર પ્રેમ વરતાઈ આવે છે એ ભક્તિ-ઇતિહાસકારો આપણને ન સમજવી શક્યા, છતાં આ એનું નાનકડું કબર-કાન્ય મને જોરજોરથી છતાં કાનમાં ગણગણી

કહેવા લાગ્યું.

એ અસરમાં જ હું એ મકબરાના મિનારા ઉપર જવા ચડ્યો. ઉપરથી તો દેખાવ પૂરતી યે ભવ્યતા નહોતી લાગતી, નેટલી એની અંદરની રમસાનવત્ શાંતિથી એક કબર પશુ પોતાના શહેન-શાહની ભવ્યતા રજૂ કરતી લાગેલી. હું સડસડાટ નીચે ઉતરી ગયો. મકબરા સામેના એ ભવ્ય ચોગા-નમાં જહુ વ્યવસ્થિત જાગ બનાવેલો નવોતો છતાં ત્યાં પહેંચવા મટેનો આખો રસ્તો વચ્ચેથી કુવારા-વાળો અને કુવારાની બે ય બાજુ ચાલવા મટેના રસ્તા અને રસ્તાને બે ય કિનારે જોયા લાંબા શુક્રો જેવા ઝાડનાં અવશેષો પશુ એનાં એ ચોગણાની ભવ્યતા આજે ય આપણને દેખાડી જાય છે ત્યારે એ મકબરા કરતાં ય વધુ ભવ્ય એનું ચોગણું જ મકબરાનું સાચું જુવણ છે એમ લાગ્યા બગર રહેવું નથી. કેટલે ય ટેકાણેથી ખંડિત થયેલા મકબરાની ચોગ્ય કારીગરને આભાવે મરામત થવાને બદલે નવું ચીજડાગડ લાગે એવું ઉત્કટાનું એની ખંડિ-તાવરવા આંખને ભીડીને વળગે એવું સમાર કામ આવી પવિત્ર ધમારત માટે ખરેખર દયા ઉપજાવે એવું હતું.

★

ઉત્તમ પાંખ

હરિ હે ! દેજે ઉત્તમ પાંખ.
સાગર, પર્વત, રણ, અરણ્યો
જ્યાં ન જડે કો વાટ;
ખૂળ એડયો હવે પટ પૃથ્વીને!
ઉડવું એની યે પાર..... હરિ હે !
મનકુલે માનવતા મૂકી
પાપ તણાં કથાં પાન

પૃથ્વીથકી પ્રભુતા પરવારી
કથાં ગાઈ મુજ ગાન ?..... હરિ હે !
જ્યાંલા જલે મહા જ્યોતિની જ્યાં
પહોંચે ન પામર આંખ;
આણ અબ્બદ્યાં કેમ ઉડાયે
વિના ઉત્તમ પાંખ ?..... હરિ હે !

શાંતિલાલ બી. શાહ

ઈશોરાની ગુફાઓની એ પથ્થરની છત્તી કવિતા અને ધરાઈ ધરાઈને આસ્વાદ્યા પછી છેક સાંજ ધેર આત્મા ત્યારે આખા દિવસની એ એક-દોક શાહસની લીલા મને કચેલી બધી ગુફાઓની રખડ-પટ્ટામ એવી તો મીઠી બિંધ આવી મર્દ કે રાત્રે આસિતો હું ત્રણેક વાગ્યે જાગી ગયો ત્યારે જ ખગર પડી કે આ તો ગુફાનું ઘેન બધાંને ચડી મધુ લાગે છે !

મળ વાગ્યે જાગીને હું તો ઔરંગઝાબનાં એ સૈફાનૂના ખપ્પડી ગયેલા મકાનને ત્રીજો માથા આવેલા અગાસી ઉપર બેઠો રહ્યો. અને જ્યાં એ અગાસી ઉપર જ સૂતાં હતાં. ધોમ ધપતો ઉતાવો હતો એટલે સૂતા માટે અમારા જેવાં સહેલાણીઓને તો અગાસી ખેંચી જ જાય ને ! અગાસી ઉપર નજર જતાં મારા સાથીદારોને મીઠી લિંધમાં પડેલાં નેહ. મારી અચાનક લડી ગયેલી લીંધ માટે મને એ બધાંની નિરાંતની લીધ ઉપર ખાર આવ્યો. પણ ખરો, મારી આંખ ઉધડી ગયા પછી ઘાથોપાકથો દોના છતાં દાનનાં ઋણ વાગ્યે જ્યારે ખૂબ પડખાં પડીને થાક્યો છતાં લીંધ ન આવી એટલે લીંધો થમને પડીક તો એ સ્નેહા ઔરંગઝાબની શૂન્યાગની જાણનાલાસીને વાદ કરવા અને એ અંધારી કાળી રાતના બિડામણા એકાંતમાં એને એકવાર નિરાંતે નીરખાયા આંખને વધુ ને વધુ સતેજ કરેતો અથો.

આગલે દિવસે સાંજે તાજમલાવનાં નાનકડાં એનુરુધી આશરિ જેવો ઔરંગઝેબની બીબીનો મકબરો નેહને આત્મા પછી ગુફાઓની સુલેહ કરવા આવેલી આખી ટુકડીમાંથી માડું એકનું જ દીવેલ પીધા જેવું મોં નેહને અગાસી ટુકડીની એક જટક-ભોલી સોખનણ તો બેસેલી પણ ખરી: 'ઔરંગ-જેબે એની બીબી માટે જવાવેલી કબર ઉપર તો ઔરંગઝેબ જેવાનું લોખંડી ફેયું આંસુડું, ખેરની ગથેકું એટલે તું મેં આટલો દીવો યદ ગયો છે !'

'અરે લોય હર્ષ !' મેં પણ તમણો મારીને ગાથ પાઠ રાખતા કહ્યું: 'ઔરંગના એ સોદો નીન-રંગા જીવનમ પણ આવો સોલ્ટ મોનર-દિલનો મુલા-વમ ખૂમો હતો એ વિચારે એના માટે પણ થોડીક માનરૂતિ યદ આવે એવું આ મકબરો નેહને નથી લાગતું !'

અને બીજો દિવસે વટેલી સવારે છોરા જાણ માટે ઉપડતાં બધાંનો અદમ્ય ઉત્સાહ એક મારામાં જ સા કારણે નડીતો આવ્યો. એ આજે અહીં આખા દિવસનાં એ પરમરેતાં છવતાં કાચેનો ધરાઈ ધરાઈને પોલેલા છૂટકા પછી પણ મને સમજાયું નહિ.

મારી આંખ આમળ તો એ જ બીબીનો મક-બરો જ્યારે પણ તરવરતો લાગ્યો:

અંધારી રાત હતી એટલે ખૂબ દૂર દૂરે સુધી બીબી નજરે નેહું તોય એ ગામથી દોઢેક માર્ગે દૂર એકકોઠક બેઠેલો મકબરો દેખાતો નહોતો એટલે મંદ વગરનું આકાશ જરા ખૂમું ધણ ખડું. ચંદની રાતનો એ ફૂલે શીયેલો જમના-કાંઠો તાજમલાવ સાથે સાથે વાદ આવી ગયો. તાજમલાવની જોમ એની આંગેહજ નકશ હોવા છતાં અહીં એને ધસાંને જમના કે કોઈ નદીનાં કાળાં નીર થડેતાં નહેતાં. તાજમલાવની આરસ કંડારેલી ભવ્ય કારીગરીની કથાંપથી આંખી થતી નહોતી. એને આંગણે કુનારા વાળા હોજ પણ નહોતું જમાનાઓથી કળાજ લીધા વિના પાણી હંડાવવા વગરનાં છતાં પાણી ટપકી ટપકીને લીલ વળી ગયેલા તળિયારાળા અને તાંગાના પાષપની કુનારાની ગોઠવણ પણ—સાક્ષર વગરના પડેલા એટલે—તામિરણા નહિ પણ સાવ ઘોળા ફટ ફટ ગયેલા દેરેદર નજરે ચડતા હતા.

મકબરાના ગર્ભ ભાગમાં અને મધ્યમાંથી લયેલા એના મિનારા ઉપર જઈને નેરની કુલસદર્શિત અમારી ટુકડીમાંથી જ્યારે કોઇને ન થઈ અને આયમતા ચરજને ટાણે હું એકલો જ એ બધું

જોવાનો આગ્રહ રાખવો ન જુદો ત્યારે જવાને મારો ધૂની રચનાર ટીકાપાત્ર લાગ્યો. એ આખું ટોણું તો મકળરાના ભવ્ય પ્રવેશદ્વાર ઉપર લખેલી અરથી લિપિનાં એમને માટે 'ગ્રીક-લેટિન' થઈ પડેલા અક્ષરો ઉકેલનાં અને પ્રવેશદ્વાર પાસે જ આવેલા નાનકડા હોજમાંથી પાણી પીતાં મારી રાહ જોવા આગળ જમને જોઈ હતાં.

અને હું એકલો એ મકળરાના ગર્ભ ભાગમાં પ્રવેશ્યો ત્યારે મને ઔરંગજેખનાં એ 'મુદ્રાવમ ખૂણા'ની ખરેખર પ્રતીતિ થઈ. ઇતિહાસભાષ્યો એ લોભી, ભવની, ધર્મોષ, ખૂની ઔરંગજેખ એકા-એક આખા ઇતિહાસમાંથી બાજુ અદૃશ્ય થઈને મને તો શાહજહાની સાચો દીકરો અને માનવતાનો સાચો પૂજારી ઔરંગ ત્યાં દેખાયો. એની એ મૃત બીબીની શબ્દો ઉપર એ ભલે પોતાના બાપ જેમ પોતાનો પ્રેમ આખી દુનિયાને જાહેર કરતો તાજ-મહાલ ન રચી શક્યો, આ તાજ-મહાલની નાનકડી આલિન રચી એની પાછળ પશુ એનો ભારોભાર પ્રેમ વરનાઈ આવે છે એ ભલે ઇતિહાસકારો આપ-ણે ન સમજી શક્યા, છતાં આ એનું નાનકડું કળર-કાન્ય મને જોરજોરથી છતાં કાનમાં ગણગણી

કહેવા લાગ્યું.

એ અસરમાં જ હું એ મકળરાના મિનારા ઉપર જવા ચડ્યો. ઉપરથી તો દેખાવ પૂરતી ચે ભવ્યતા નહોતી લાગતી, નેટલી એની અંદરની રમયાનવત શાંતિથી એક કળર પશુ પોતાના રાહત-સાહની ભવ્યતા રજૂ કરતી લાગેલી. હું સડસડાટ નીચે ઉતરી ગયો. મકળરા સામેના એ ભવ્ય મોગાનમાં જહું બ્યવસ્થિત બાગ બનાવેલો નહોતો છતાં ત્યાં પહોંચવા માટેનો આખો રસ્તો વચ્ચેથી કુવારા-વાળો અને કુવારાની એ ય બાજુ ચાલવા માટેના રસ્તા અને રસ્તાને બે ય કિનારે કિંઆ લાંબા શરૂ જેવા ઝાડનાં અવશેષો પશુ એનાં એ આંગણાની ભવ્યતા આજે ચ અત્યણે દેખાડી નય છે ત્યારે એ મકળરા કરતાં ય વધુ ભવ્ય એનું આંગણું જ મકળરાનું સાચું જૂપણ છે એમ લાગ્યા વગર રહેતું નથી. કેટલે ય ઠંકાણેથી ખંડિત થયેલા મકળરાની યોગ્ય કઠીરગરને અભાવે મરામત થવાને બદલે નયું શીગડચામડ લાગે એવું ઉલટાનું એની ખંડિતાવસ્થા આંખને બિડીને વળગે એવું સમાર કામ આવી પવિત્ર મમારત માટે ખરેખર દયા ઉપગતવે એવું હતું.

ઉત્તમ પાંખ

હરિ હે! દેજે ઉત્તમ પાંખ.
સાગર, પર્વત, રણ, અરણ્યો
જ્યાં ન જડે કો પાટ;
ખૂણ ખેડ્યો હવે પટ પૃથ્વીનો.
ઉડવું એની ચે પાર..... હરિ હે !
મનુકુલે માનવતા મૂકી
પાપ તણાં કયાં પાન

પૃથ્વીથકી પ્રભુતા પરવારી
કયાં ગાઉં મુજ ગાન ?..... હરિ હે !
જવાલા જલે મહા જ્યોતિની જ્યાં
પહોંચે ન પામર આંખ;
આલ અબણ્યાં કેમ ઉડાયે
વિના ઉત્તમ પાંખ ? હરિ હે !

શાંતિલાલ બી શાહ

મિલેન

જીવનમ જોષી

[સાપતા હેરનો કોઈ ઉપાય ઉંકડરે પાસે નથી બચકરમાં બચકર આપનું એવું હેર મ'નથી ઊતરી શકે, એ વાતને કદાચ તમે અધ્યક્ષાની વાત કહેશો. પરંતુ એ એક સાચકપણ છે. એવી એક અત્યંત વાત અહીં વાંચશો.]

[૭]

બા શું એ કોઈ જોત નથી. બીજા માગવી એ હીલુપન છે. હીલુપત કોઈને ગમતી નથી. છતાં એની હીલ્લી દશમાં અનેક માનવોને આપણે જોઈએ છીએ, એ એક વિષમ પરિસ્થિતિ છે. એ સાધુસમાજ નથી. એ છે આપણો દરિયો સમાજ.

બાત એટલે નિર્મળ જીવન. બાવા એટલે ઉચ્ચ-તર માનવી. પ્રેમને હરવાનું એક કામ, જ્યાં નિર્મળતા ત્યાં જ પ્રેમ ફરી શકે. એ નિર્મળતા કાં તો બાળકમાં અને કાં બાદમાં, એવા બાદમાં દર્શન એ હૃદયનાં દર્શન સમજો. પ્રેમ એ જ હૃદયનું રૂપ છે. હૃદયનો મોટામાં મોટો શુભ પ્રેમ છે. જ્યાં પ્રેમ નથી ત્યાં હૃદય નથી.

સર્વસ્વના ત્યાગ વિના એવી સાધુતા-નિર્મળતા આવતી નથી. માટે જ એમને સંન્યાસી કહ્યા. એવા સંન્યાસી ક્યાં મળે? સહેરની આધ્યાત્મમાં? ધક્કા ખાતા આ માગો પર? દેવમંદિરના એટલે?

મજે તો ઝોળખાચ ડેમ? કપડાં પરથી? એવા વેશમાં તો અનેક દેંગીઓ દેખાયા કરે છે. આપણી પોટી ભકિતને કમી જાય છે. કાં કયાકાચે જનીને, મતેરંજન કરી, લોકપ્રિય જની, મોજ હોય છે. પ્રભુનીર્નના નામની જાટાઈ કરે છે.

મતે બાવાજી મળ્યા સંન્યાસી. પોતે સાધુ કોચની યાત્રા ચીવટ બનાવી નહિ. એમના બોલમાં જ પ્રેમ દૃષ્ટો હોતો. વિવેક ખાતર પ્રેમ જગજગે એ તો

હુઆધનો એક પ્રકાર છે બાવાજી મતે કહે: તું જા, જતાવાજીમાં: તને કંઈક મળશે.

મેં કહ્યું: મારે જવું થી રીતે? બાવા બનું? બાવાજી કહે: પહેલા તો એક લક્ષ્ય નક્કી કરવું જોઈએ. તે પડે ચાપ તે મારે કેવા પ્રકારનું કામ કરવું નેનો નિર્ણય કરવો. એ કામ પાછળ સતત લાગી જવું. બસ, એનું નામ જ સાધના, મરી જાઓ મરી જાઓ, ફક્ત યજ્ઞ જાઓ પથુ એ કામ છોડો નહિ. એમાંથી સિદ્ધિ થશે છે. એનું નામ જ ભકિત. એનું નામ યોગ. એનું નામ જીવનદર્શન. આવી સતત કમંચતા આમળ હળાર હળાર જાન અને હળાર હળાર પડિતાઈ વ્યર્થ છે. જીવનની ગાની કે મોટી કોઈ પથુ સફળતાનો પાપો પથુ આવી કમંચના છે. એને જ યોગ કહેવાય. જીવન એક યોગસાધના જ છે.

મેં કહ્યું: તો હું જઈશ; સાધુ વેશ. મારી પાસે બીજું કોઈ સાધન નથી.

બાવાજી કહે: જમે તે પથુ એક નિર્ણયને મર-જાંત વળગી રહીને ચાલો. મદળતા મળશે જ. સંકટનો વિચાર કરનાર કાયર બની જાય છે. મંકટનો સામનો કરનાર વીર હોય છે.

નમસ્કાર કરીને હું ચાલી પડ્યો.

અજાણથી આજુરાડના રેશને જવા માટેના બાર માધવનો માર્ગ જ્યોતે પહેરે નીકળ્યો. નદીને કડે કંઈ સડક ચાલી જાય છે. આજુના આ પહાડોમાં સડક બનાવવા બેસે તો પાર ન આવે. પહાડી પ્રદેશમાં નદીનો કિનારો જ માર્ગ બની જાય છે. પહાડી ચીરની ની સમવચ જૂમિમાં જઈ પડે છે.

ખાવા ચયા તે પછી બધી રીતે ત્યાગતું અનુ-સરણ કરવું નેપ્રમ્ને. ચંપલ છોડી દીધાં હતા. ઉધાડે પચે ચાલવાની મઝા એકદમ માઇલ તો માણી, પછી તો કાંકરા ખૂંચવા લાગ્યા. ત્રણેક માઇલ પછી તો પગનાં તળિયાં આળાં બની ગયાં અને કાંકરા ખાવાની આણીઓ. અઘાટથી આણુ જતાં બે-ત્રણ ઠીક ઠીક ઊંચાં નીચાં ચઢણ આવે છે. એક ચઢણ જિતરીને અધિલા નાળા ઉપર હું ચાક ખાવા એકા.

ખાવો તો થયો પણ ક્યાં સૂતું પડશે, ખાવા મરે શાં શાં કાંઈ મારવાં પડશે, લોકો મને નેપ્રમ્ને બિખારી સમજશે કે મહાત્મા! ખાવા આવા તરોં કરું છું ત્યાં 'ઝી નમો નારાયણ' એવો બોલ સાંભળ્યો.

મારું મન તર્કવિતર્કમાં ગૂંથાયું હતું અને આંખો સામેની સઘન, સભર અને ગંભીર વનરાજિ નિર-ખની હતી, જ્યાં કાળર્મીક પશ્ચરોની ટેકરીઓની દુર્ગમતા સામે તાકી રહી હતો.

ત્યાં એક ગાર-તેર વર્ષનો છોકરો આવીને મારી પાસે અટકી ગયો. મેં તેની સામે નેપ્રમ્.

'ઝી નમો નારાયણ' કરીને તે બોલ્યો અને પ્રણામ કરીધા.

મેં નેપ્રમ્ તો પંદરેક વર્ષનો છોકરો મારી પાસે આવીને જોતો છે. મેં હસીને સિધાચાર કર્યો કે : કલ્યાણ હો! મારાથી નાનાને અને હું મહાત્મા બન્યો છું તો કલ્યાણ જ વહાવાય. છોકરો હસી પડ્યો. એના હસવામાં મારા વેશ ઉપર કટાક્ષ હતો.

'કેમ હસ્યો! મેં પૂછ્યું'

કરીને તે હસતાં બોલ્યો: 'મહારાજ! એમ ખાવા નથી બતાવું.'

હું હંગ થયો. આ છોકરો અને શી રીતે જોળખી ગયો? મારે તેને જાણી લેવો નેપ્રમ્. જાણવો શી રીતે? સાધુપણની કસોટી કરવા માટે મારી પાસે કશાં સાધનો નહોતા. ત્યાં તો એ કિશોર જ બોલો

જોડ્યો: આપ 'કોન નામા?'

હું તો કંઈ સમજ્યો જ નહિ. એટલો અર્થ તારવી શક્યો અને ચતુરામચી અટકળ કરી કે મારું નામ પૂછે છે. મેં નામ કહ્યું.

છોકરો હવે ડાંડાઈથી મારી સામે નેપ્રમ્ રહ્યો. 'કેમ?' મેં તેને પૂછ્યું.

છોકરો કહે: 'મહારાજ! શી-આમ-ડી છો કે ધર છોડીને નાશ છો?'

મારા આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો. સાધુ-સમાજની પ્રણાલીનું મને ધ્યાન નથી. આમાં હું પકડાઈ ગયો છું. પણ હવે આ નાનકડા કિશોર પાસેથી, તેના બાળપણના ભોળપણનો લાભ લઈને કંઈક શીખી લેવું નેપ્રમ્.

'તો તું મને જોળખી ગયો!' મેં કહ્યું.

છોકરો કહે: 'તમારા જેવાને તો અને એક ક્ષણમાં પકડી પાડીએ.'

મારે હવે વાત જલ્દથી નેપ્રમ્.

'તારે ક્યાં જવું છે?' મેં પૂછ્યું.

છોકરો કહે: 'સામે અમારો પડાવ છે.'

'કેવા છો?'

'કેવા લાગીએ છીએ?'

'વાહી.'

મારી ધારણા ખરી હતી. એની પાસેના કંડિયો એ વાત કહેતો હતો.

'ખીટી પીએ છે?' મેં પૂછ્યું.

'નિલમ બી પીતે છે.' છોકરાએ કહ્યું.

મેં સિગારેટનું પાકીટ લઈ લીધેલું. એ સાધન ઉપયોગી છે, એ હું જાણતો હતો. એ વડે અન્ન-વ્યા સાથે પરિચય સાધી શકાય છે. અન્નપ્રસાને એકદમ આ પીવાનું ન કહી શકાય, એ જરા વધારે પડતો વિવેક ગણાય. ખીટીનો આગ્રહ એ ઠીક હજીવો વિવેક છે.

મેં સિગારેટ કાઢીને છાકરાને આપી. એ તો પ્રસન્ન થઈ ગયો.

‘હેલા વાળી છે!’ તેણે પૂછ્યું.

‘એ પૈસાની.’ મેં કહ્યું.

છાકરો પ્રસન્ન થઈને કહે: ‘વાહ ગુડ ! હું જોખખી મર્યો. જસ, મોજ કરો. ફુનવામાં. શું રાખ ને ધૂળ છે !’

સિગારેટ પીવાની ખરી મજા તો ફક્ત પછામાં જ હોય ને !

છાકરાએ ધારી લીધું કે, હું ઘર છાડીને વિરાગી બનેલો માથુસ છું. પાસે પૈસા હશે જ. મારો ચહેરો એને બાવાઓ કરતાં કંઈ વિશેષતા વાળો દેખાયો. છાકરો અનુભવે મારા કરતાં ચડિયાતો હતો. મારી પાસે પૈસા હોય તો હહેર થાય. મારી એ સ્થિતિનો લાભ લેવા છાકરો લલચાયો. એની એ લાલચનો લાભ મારે લેવો જોઈએ, એમ મને લાગ્યું.

છાકરો કહે: ‘આલો ગુડ, અમારે પડાવે.’

મેં કહ્યું: ‘મારે રહેવાને પડેાંચલું છે.’

છાકરો કહે: ‘સાજ તો થઈ. આવા જગલમાં એકથું જવું ઠીક નહિ. કાલે હું ચ સાથે આવીશ. મારે ચ આવવું છે.’

મને લાગ્યું કે, છાકરા પાસે કંઈક થીખી લેવું જોઈએ. ફરીને એના જોવા કોઈ મને પરખી ન શકે એટલું તો જાણી લેવું.

છાકરા સાથે હું ચાલ્યો. જાણે મારો સમવયસ્ક મિત્ર હોય એના દગથી મેં એની સાથે વાતો આરંભી. સમાન ભાવ, વય, ટેવ કે સ્થિતિ વિના મૈત્રી બધાની નથી. નહીને કિનારે ચોક્કસ યોગ્યતા હતી, ત્યાં જો-આર નાની કુટુંબોનો પગલ દેખાયો.

છાકરો કહે: ‘કોઈ નમો નારાયણ કહે તો સામેથી ઠ નમો નારાયણ કહેવો. કલ્યાણ જલ્યાણ ના જોવાના.’

મેં કહ્યું: ‘હાં’

છાકરો કહે: એમ ના કહેવાય. કોઈ પછે તો કહેવું કે ગિરિનામા.

એકાદા પુરાણી રચ્ચિત મગી જીડી. અબ્યાસ વિના કોઈ વાન સકલ બનતી નથી. સંન્યાસીઓના ચાર મઠ. ચાર મઠના ચાર નામના સંન્યાસી. તેનાથી દર નામના થયા. એ દશનામીમાંથી કયા નામનો હું મન્યાસી? ગિરિ, પુરી, ભારતી, સરસ્વતી, આઝમ, તીર્થ, અરણ્ય, વન એ કોઈ એક દસ પદ-માંથી એક પદ નામ પાછળ હોવું જોઈએ. આ વાત લખ્યા વરસ પહેલાં મેં જાણેલી. પશ્ચ એકાએક રચ્ચિત જમી નહિ. માનસ એવાં એવાં અનેક શાન્તી બધું હોય છે જ એને જગાડવાની જ જરૂર રહે છે. જમનનું કોઈ રહસ્ય આપણાથી અજાણ્યું નથી. એની રચ્ચિત જગાડવા પૂરતો થોડો અબ્યાસ જ તે માગી લે છે. જે વાત ટામસ આલવા એડિસન કરી શકે તો વાત કોઈ જથ્થ માનવી કરી શકે છે. તે માટે સતત પરિશ્રમ અને સતત કાલ જોઈએ.

મારી સાથે છાકરાને ફરવાનું મળે તો મારા પૈસા વડે હહેર કરી શકાય, એ આશાએ છાકરાએ મને ઘડવા માડ્યો. હું ઘર છાડીને નીકળી પડેલો કોઈ સારો માથુસ છું એમ તેણે ધારી લીધું. એ વાત ખીજું કોઈ જાણવા ન પામે એની ચિંતા એને થઈ પડી. હું સાધુ છું, સારા સાધુ છું તો જ તેના વાણી મારી સાથે એને કદાચ ફરવાની છૂટ આપે.

પગલ નહાઈ અમે પડેાંચ્યા.

છાકરો ધીમેથી કહે: રથાન ક્યાં છે, એમ પૂછે તો હરહાર કહેવું.

શીખવેલી ચતુરાઈ કેટલું કામ આપે ! જલ થઈ જ મઈ, પડાર પર અમે પડેાંચ્યા. છાકરાનો જાપ, અને બીજા પવિત્ર પ્રોઠો, એએક જુવાનિયા કુશળી, જુદા અને છાકરા-છાકરીએ મારી સાથે જોઈ દેવાં. નયક જતાંની સાથે જ મેં સિધ્ધા-ચારનો પ્રયોગ કરી દીધો: ઠ નમો નારાયણ !

અને પાછા હાથ નેડ્યા. હું સંન્યાસી છું, વાદી કરતાં હિમ્મત છું, મારો આદર તે કરે, તેને બદલે હું કરી મેઠો.

છોકરો ચતુર નીકળ્યો. તરત જ બોલ્યો: 'બાપુ! નેગી લેવા સંત છે. ગિયારા પછે મેઠેલા. મને સિગરેટ પાઈ.'

મારી જૂલ દયાબ મઠ. હું મેઠો. છોકરાના બાપે બીડી કાઢીને મને ધરી.

મેં તરત જ સિગરેટનું 'બાપુ' કાઢીને કહ્યું: 'મારી પાસે છે ને!'

છોકરાનો 'બાપ બ'ધુ' છતાં અગ્રેષ્ઠ હસતો હસતો બીડી પાછી ઝાળીમાં મૂકતાં બોલ્યો: 'આપની સિગરેટ બાપુ પીવાય?'

સિગરેટ પીવા માટે તો એણે ઝટ બીડી કાઢી હતી.

સિગરેટ નેતાં જ બીબલ સૌ જીડી જીડીને ત્યાં ટાળે વળી બેઠો. બધાને એકેક સિગરેટ આપી.

છોકરાના બાપે જૂમ પાડી: 'ક્યાં ગયો સંજુ!'

પાછળ મેઠેલો સંજુગિરીએ હોંકારો દીધો.

બાપુ કહે: 'માલખાણી નીકાલો. બાપુ સીગરેટ લાવ્યા છે.'

બીબે કહે: 'હા, સીગરેટનો માવો તો વાહ બઈ! સીગરેટ સાથે કળી બળે! પછી તો એવો મીઠો દમ કે ગસ ભઈ!'

સંજુએ ગાંળે કાઢ્યો. મસળી મસળીને ગાંળે ધોવાયો. સીગરેટની તમાકુમાં બેળવાયો. ચિલમમાં ભરાયો. ચિલમ આપી મને. એ વિવેક છે. માનનીયને પહેલાં.

છોકરો મારી દશા સમજી ગયો. મેં ચિલમ લઈ લીધી. કદાચ માનનીય તરીકે મારે જ ચિલમ

સળગાવવાની હેમ.

છોકરો બોલી બેઠ્યો: 'બાપુ તો સીગરેટ પવ્ય પીતા નથી, એ કંઈ ગાંળે પીએ? પરમહંસ છે.'

'માફ કરજો બાપજી! હવે તો ઘણા પરમહંસો ય ગાંળ ફૂટે છે. આમ કહીને મારા હાથમાંથી ચિલમ પાછી લઈ લીધી.

સંન્યાસીઓ કશું વ્યસન રાખતા નથી.

મેં વિચાર્યું કે, વધારે સુધ્યાઈ વધારવા જઈશ તો તરી રહીશ. મારે આ લોકોમાં યોગ્ય પ્રાત શુદ્ધિ નેહ્યો.

મેં કહ્યું: 'દમ તો હું ય લગાવું છું. બગવાન શંકરજીની પ્રસાદી છે.'

'હાં બાપુ, એ વાત ખરી કહી.' એક જણ બોલ્યો.

વળી મારા હાથમાં ચિલમ આવી મઠ. હુદ્દિ-પૂર્વક મારે ચિલમ સળગાવવી નેહ્યો. કેમ સળગાવાય છે, એ તો નેહ્યું છે. તે જરીતે સળગાવી.

તીખારો ચિલમ પર મૂક્યો. ચિલમ સળગી. ધૂમાડા ખેંચીને મોંમાંથી જ પાછા કાઢ્યા, ગાંળની કશી અસર શાની થાય? ગાંળના ધૂમાડા દેક્કામાં પહેંચે તો જ નથી ચડે.

પાંચ-સાત પુરુષો અને આઠ-દસ સ્ત્રીઓના આ ઝુંડમાં હું બળી ગયો. ધીમે ધીમે તેમની ટેવો અને રહેણીકરણીમાં એકતા સાધતો ગયો. એમ ચાર દિવસ અહીં નીકળી ગયા. એક મઝાનો બોધ-પાઠ મને મળી ગયો. મારી સફરનો માર્ગ વધારે ચોખ્ખો ગયો.

વાદી સપ્પુમાં જ ગણાતી એક ભતિ છે. તેને પા નેગી કહેવાય છે.

ગિરીનાથ સંન્યાસીઓના તે માગણુ પશ્ચ કહેવાય. વાદીઓને એક બગવું રાખવાનો પશ્ચ અધિ-

મેં સિગારેટ કાઢીને ઠોકરાને આપી. એ તો પ્રસન્ન થઈ ગયો.

‘કેટલા વાળા છે?’ તેણે પૂછ્યું.

‘એ પેસાની.’ મેં કહ્યું.

ઠોકરા પ્રસન્ન થઇને કહે: ‘વાહ યુરુ! હું ઓળખી ગયો. જસ, મેજ કરો. ફુનિવાર્માં શું સખ ને ધૂળ છે!’

સિગારેટ પીવાની ખરી મજા તો ફક્ત પાણીમાં જ હોય ને!

ઠોકરાએ ધારી લીધું કે, હું ઘર છાડીને વિરાગી બનેશો માણસ છું. પાસે પેસા હતો જ, ચારો ચકેરા એને ખાવાએ કરનાં કંઈ વિશેષના વાળો દેખાયા. ઠોકરા અનુભવે મારા કરતાં અડધાતો હતો. મારી પાસે પેસા હોય તો લહેર થાય. મારી એ સ્થિતિનો સામ લેવા ઠોકરા લજવાયો. એની એ લાલગનો સામ મારે લેવો નોંધ્યો, એમ મને લાગ્યું.

ઠોકરા કહે. ‘ચાલો યુરુ, અમારે પગલે.’

મેં કહ્યું: ‘મારે રોશને પકોચવું છે.’

ઠોકરા કહે: ‘સાંજ તો વર્ષ. આવા જંગલમાં એકધું જવું ઠીક નહિ. કાલે હું મ સાથે ચાલીશ. મારે મ આવવું છે.’

મને લાગ્યું કે, ઠોકરા પાસે કંઈક યીખી લેવું નોંધ્યો. ફરીને એના નેવો કોઈ મને પરખી ન શકે એટલું તો જાણી લેવું.

ઠોકરા સથે હું ચાલ્યો. બન્ને મારા સખવધરક મિત્ર હોય એના દગથી મેં એની સાથે વાતો આરંભી. સમાન ભાવ. વય, ટેન કે સ્થિતિ વિના મેંની જ ધારી નથી. નદીને કિનારે થોડું મોઝાન હતું, ત્યાં જે-ત્યાર વાદી કુદબોતો પડત દેખાવો.

ઠોકરા કહે: ‘કોઈ નમો નારાયણ કહે તો સામેથી નમો નારાયણ કહેજો. કલ્યાણ બલ્યાણ ના બોલના.’

મેં કહ્યું: ‘કાં?’

ઠોકરા કહે: એમ ના કહેવાય. કોઈ પૂછે તો કહેવું કે મિરિનામા.

ઓહ! પુરાણી સ્મૃતિ જગી ઊઠી. અબ્યાસ વિના કોઈ વાત સકળ બનતી નથી. મં-પારીઓના ચાર મઠ. ચાર મઠના ચાર નામના સંન્યાસી. તેનાથી દશ નામના થયા. એ દશનામીમાંથી કયા નામનો હું સંન્યાસી? મિરિ, પુરી, ભારતી, સરસ્વતી, આદ્યમ, તીથ, અરણ્ય, વન એ કોઈ એક ટસ પદ-માંથી એક પદ નામ પાછળ લેવું નોંધ્યો. આ વાત ધણા વરસ પહેલાં મેં જાણેલા. પણ એકએક સ્મૃતિ જગી નહિ. માનસ એવાં એવાં બનેક થાનથી બધું હોય છે જ એને જમાડવાની જ જરૂર રહે છે. જમાડવું કોઈ રહસ્ય જાણણીથી જાનવું નથી. એની સ્મૃતિ જમાડવા પૂરતો થોડો અબ્યાસ જ તે માગી લે છે. જે વાત ટોચમ આપવા એડિસન કરી શક્યો તે વાત કોઈ પણ માનવી કરી શકે છે. તે મારે સતત પરિશ્રમ અને સતત કામ નોંધ્યો.

મારી સાથે ઠોકરાને ફરવાનું મને તો મારા પેસા વડે લહેર કરી શકાય, એ આશાએ ઠોકરાએ મને ધડવા માડ્યો. હું ઘર છાડીને નીકળી પડેશો કોઈ સારો માનુસ હું એમ તેણે મારી લીધું. એ વાત જીવું કોઈ બલ્યાણ ન પામે એની ચિંતા એને થઈ પડી. હું સાધુ છું, સારો સાધુ છું તો જ તેના વાલી મારી સાથે એને કદાચ ફરવાની ફરદ આપે.

જડાવ નશક અને પડેંગવા.

ઠોકરા ધીમેથી કહે-સ્થાન ક્યાં છે, એમ પૂછે તો હરહાર કહેવું.

શીખવેલી ચતુરાઈ કેટલું કામ આપે? જામ થઈ જ ગઈ, જડાવ પર અને પડેંગવા. ઠોકરાનો જાપ, અને જીન પાંચેક ઝોડો, નેએક જુવાનિયા યુવતી, ટુકા અને ઠોકરા-ઠોકરીઓ મારી સામે નોંધ રહ્યાં. નશક જતાંની સાથે જ મેં ચિપ્તા-ચારનો પ્રયોગ કરી દીધો. નમો નારાયણ!

અને પાછા હાથ લેડયા. હું સંન્યાસી છું, વાદી કરતાં ઉચ્ચ છું, મારો આદર તે કરે, તેને બદલે હું કરી મેઠો.

છાકરાને ચતુર નીકળ્યો. તરત જ બોલ્યો: 'બાપુ! નેગી નેવા સંત છે. વિચારા પછે મેઠેલા. મને સિગરેટ પાઈ.'

મારી જૂલ દયાબ ગઈ. હું મેઠો. છાકરાના બાપે બીડી કાઢીને મને ધરી.

મેં તરત જ સિગરેટનું 'બોપ્સ' કાઢીને કહ્યું: 'મારી પાસે છે ને!'

છાકરાનો 'બાપ ખંડુ' છતાં અપ્રેમ હસતો હસતો બીડી પાછી ઝાળીમાં ચૂકતાં બોલ્યો: 'આપની સિગરેટ બાપુ પીવાય?'

સિગરેટ પીવા મટે તો એણે ઝટ બીડી કાઢી હતી.

સિગરેટ લેતાં જ બીજી સૌ બેઠી બેઠીને ત્યાં ટાળે વળી મેઠા. બધાને એકેક સિગરેટ આપી.

છાકરાના બાપે જૂમ પાડી: 'ક્યાં ગયો સંજુ!'

પાછળ મેઠેલો સંજુમ્મીએ હોંકારો દીધો.

બાપુ કહે: 'માલપાણી નીકાલો. બાપુ સીગરેટ લાવ્યા છે.'

બીજાં કહે: 'હાં, સીગરેટનો માવો તો વાહ બાઈ! સીગરેટ સાથે કળી બળે! પછી તો એવો મોઠો દમ કે ગસ બાઈ!

સંજુએ ગાંઠે કાઢ્યો. મસળી મસળાને ગાંઠે ઘોળાયો. સીગરેટની તમાકુમાં લેબવાસો. ચિલમમાં ભરાયો. ચિલમ આપી મને. એ વિવેક છે. માનનીયને પહેલાં.

છાકરા મારી દશા સમજી ગયો. મેં ચિલમ લઈ લીધી. કદાચ માનનીય તરીકે મારે જ ચિલમ

સળગાવવાની હોય.

છાકરા બોલી બેઠ્યો: 'બાપુ તો સીગરેટ પળ પીના નથી, એ કંઈ ગાંઠે પીએ? પરમહંસ છે.'

'માફ કરજો બાપજી! હવે તો ઘણા પરમહંસો ય ગાંઠે ફૂંકે છે. આમ કહીને મારા હાથમાંથી ચિલમ પાછી લઈ લીધી.

સંન્યાસીઓ કશું બસન રાખના નથી.

મેં 'ચિચાલુ' કે, વધારે સૂદિયાણું વધારવા જમણ તો તરી રહીશ. મારે આ લોકોમાં જોત-પ્રોત થવું નેઈએ.

મેં કહ્યું: 'દમ તો હું ય લગાવું છું. ભગવાન સંકરજીની પ્રસાદી છે.'

'હાં બાપુ, એ વાત ખરી કહી.' એક જણ બોલ્યો.

વળી મારા હાથમાં ચિલમ આવી ગઈ. છુદ્ધ-પૂર્વક મારે ચિલમ સળગાવવી નેઈએ. કેમ સળગાવાય છે, એ તો જાણું છે. તે જ રીતે સળગાવી.

લીપારો ચિલમ પર ચૂક્યો. ચિલમ સળગી. ધૂમાડા ખેંચીને મોંમાંથી જ પાછા કાઢ્યા, ગાંઠની કશી અસર શાની થાય? ગાંઠના ધૂમાડા ફેફસામાં પહોંચે તો જ નશો મટે.

પાંચ-સાત પુરુષો અને આઠ-દસ સ્ત્રીઓના આ હુંડમાં હું બળી ગયો. ધીમે ધીમે તેમની ટ્રેવો અને રહેલુકીકરણીમાં એકતા સાધતો ગયો. એમ માર દિવસ અહીં નીકળી ગયા. એક મજાનો મોઢ-પાક મને મળી ગયો. મારી સફરનો માર્ગ વધારે ચોખ્ખો થયો.

વાદી સાધુમાં જ ગણુતી એક બલિ છે. તેને પા નેગી કહેવાય છે.

ગિરીનામા સંન્યાસીઓના તે માગણુ પણ કહેવાય. વાદીઓને એક ભગવું રાખવાનો પણ અધિ-

કાર છે: કેવળ પાધડી ભગતી રાખી રહે. શિવજીને અતિ પ્રિય એવા સાપને પાળવાનો એમનો વ્યવસાય. આ લોકો પાસે પાંચ કરડિયા હતા. દરેક ભતના નાના-મોટા સાપ તેમની પાસે હતા. સાપની અતેકવિધ વાનો તેમની પામેથી સાંભળી કેટલીક તો રોમાંચક પથ્થુ ખરી.

આગુળાગુળા પહાડી ગામડાઓમાં એમનો ધંધો પૂરો થયો હતો. સવારે આજી રહેશને જવાનો નિશ્ચય થયો.

સંધ્યા કદાચ આશ્મી નહોતી, ત્યાં બે માણસો દોડના આવ્યા. નજીકના એક રહેઠાણેથી આવેલા. એક બાઇને સાપ કરડ્યો હતો. આવીને તેમણે વાત કહી કે તરત જ ડોકરોના બાપે તેને કહ્યું: 'ધાનિયાને છેડે ગાંડ વાજ.'

પેલાએ ધાનિયાને છેડે ગાંડ વાળી.

હરિગર ડોકરોના બાપનું નામ.

હરિગરે કહ્યું: 'બાઈ બેબાન થઇ છે.'

પેલો કહે: બાપો! મીઠાઈ છે અને ચકર આવે છે.'

એ વાક્ય પૂરું કરે તે માથે જ હરિગરે પેલાના ગોંડ પર ભેરથી લગાવ્યો. માર્ગે અને કહ્યું: 'બાઈ હોશમાં છે. ખજારદાદ! એવું બોલો તો 'બોલ, બાઈ હોશમાં-છે.'

પેલો બોલ્યો: 'બાઈ હોશમાં છે.'

હરિગર કહે: 'હોશમાં છો? કહે હા.'

પેલો કહે: 'હા. હોશમાં છે.'

આમ સાન વાર બોલાવ્યું. હરિગર અને બીજા બે જથ્થુ પેલાની સાથે આપતુ ઝેર ઉતારવા આવ્યાં. મારે મન કુડાડ હતું. આવી વાતોને હું હોંઝ સમજતો હતો. ચાન, જોડે તો ખરો! શું કરે છે. હું ય માથે મારો. રતનગર, ભેકરો પથ્થુ સાથે થયો. મારી સાથે એ એટલો હળી ગયેલો.

અને એક બેતરે પડેલા. ચાર-પાંચ મૂંપડાં હતાં. રજાપૂર ખેડૂતોનો વાસ હતો. બીબી, મારવાડી અને ગુજરાતીના શંકુમેળા જેવી છતાં ગુજરાતી ગણતી આ પ્રદેશની પ્રભુ અતિ દીન છે.

અને પહોંચ્યા ત્યારે અધારું આણું આણું પગપેમારો કરવા મડિલું.

સાપ કરડેલી બાઇને પકડીને ખેડેલા, ઘેરે વળીને બીજાઓ દળવળતા હતાં. બાઈ શુદ્ધિમાં નહોતી થી થી રહે એમ નહિ હોવાથી, થી બરેલું વાસણ પાસે પડ્યું હતું.

જતાની સાથે હરિગરે પડકાર દીધો. બંને સિંદે ત્રાડ મારી. સાથે જ કહ્યું: ધડેધડા પાણી ભરી લાવો. બે-ત્રણ નેટલા મળે એટલા ઢોલ લાવો.

ઢોલ તો બે-ચાર થર વચ્ચે હોય જ છે. બે ઢોલ આવી ગયા. ભેર ભેરથી વાગવા માંડ્યા.

પાણીનાં બેડાં આવી ગયાં. હરિગરે પાણીની અંજલિઓ ભરી ભરીને બાઇની આંખ પર છાંટવા માંડી. બીજાઓ પાણી લઈ લઇને બાઇના માથા પર રેડવા લાગ્યા. સૌ કિંકિવારી અને દેકારો પથ્થુ આણુ રાખ્યો. હરિગરનું સ્વરૂપ આવેશમાં પ્રથંડ બની ગયું હતું. હાપતાં ભરી ભરીને બાઇની આંખો પર પાણી છાંટતા અને નેકાર મળવતા. એમ ને એમ દોઢેક કલાક ચાલ્યું. અખાન બાપ ભણે કે અકળાઇ મધ હોય તેમ આંખો આડા હાથ કરતી સચેન બની. તેની આંખ પર પાણી છાંટવાનું બંધ કીધું. માથે પાણી રેડાવું રહ્યું. અરધા કલાકમાં બાઈ કાપવા લાગા. પાણીની કંડક નેનાથી સઢન થતી નહોતી. હવે પાણી રેડવું બંધ રાખ્યું.

હવે હરિગરે એક મુળિયું કાઢ્યું. પથ્થર પર ઘમીને પાછ દીધું. પંદરેક મિનિટમાં બાપ સ્વચ્છ દેખાઈ. તેનાં કપડાં જલવાળી નાપ્યાં.

લોમડાની ઝાળિયો મંગાવી, પાન લઇને બાઇને ચારતા આવ્યાં. બાઈ આવી ન શકી.

હરિગરે પૂછ્યું: 'કડવા લાગે છે?'

બાઈ કહે: 'હા.'

હરિગર કહે: 'અસ, એર જીતરી ગયું છે. ચાલો, લાપશી સંધો.'

અમે લાપશી જાયા. પાંચ રૂપિયા હરિગરને ભેટ મળ્યા.

સાપનું એર આ રીતે જીતરી જાય એ મારે મોટે નવાબનો વિષય હતો. મેં તેનું અતુસધાન

મેળવ્યું અને મને સમજાવ્યું કે સાપ અને વીંછીનું એર કોઈ દવાથી જીતરતું નથી. આ એર માનસિક પ્રભાવ વડે જીતરી જાય છે. પ્રજાના માનસિક બળ વડે સાપ અને વીંછીનું એર જીતરી શકે છે. એ માનસિક બળ કેન્દ્રિત કરવા લાગી કિવાઓ મન સાથે ચેલ છે. જે વડે તેનું રક્ત નીકળે જાણનારા પશુ એર જીતરી શકે. મેં પશુ તે કિયા સાધ્ય કરી લીધી. એક સાપ અને કેટલાય વીંછીનાં એર મેં પોતે ઉતાર્યાં છે. [ક્રમશઃ]

✱

સુબોધ ગ્રંથમાળા

દસ પુસ્તકોનું ગુન્થ

★

એના લેખક છે શ્રી જીવરામ જોષી.
જેમણે 'છકો મકો' અને 'મિયાં કુસકી'
લખીને નામના મેળવી છે.

*

દસે પુસ્તકો નાનાં મોટાં સૌ બાળકો વાંચી શકે એવી
રસભરી અને રસાળ લાપામાં છે.

*

રસબધીં એવાં કે રસનો બંડાર.

*

: આ દસ પુસ્તકો :

[૧] બોપારામ [૨] હમરાબ [૩] એક દવા શેક [૪] વાઘનો ઘા
[૫] કહેવતની કથાઓ. [૬] ઉપનિષદની બાલ્યારો [૭] કહેવતની
કથાઓ-ભાગ બીજો. [૮] બાંધણી વાત [૯] ચાર અભિયા
[૧૦] રૂપેરી વાતો.

*

દરેકનું સામટું મૂલ્ય: રૂ. ૨-૧૨-૦

*

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ

૬૨-નીચ પ્રલ નીચે : ગાંધી રસ્તા : અમદાવાદ ૧

નેપથૂન એસ્યોરન્સ કું. લિ.

જિંદગી

આગ

મોટર

અને

અકસ્માતના

વીમાનું કામ

લેવામાં આવે છે.

ક

: હેઠઃ એકિસ :

નેપથૂન બિલ્ડિંગ, હોર્નબી રોડ, કેટ, મુંબઈ

[સ્થપાય-૧૯૩૦]

ચાલુ કામ

રૂ. ૪,૫૦,૦૦,૦૦૦

વાર્ષિક આવક

રૂ. ૨૫,૦૦,૦૦૦

કુલ અસ્કયામત

રૂ. ૬૦,૦૦,૦૦૦

એજન્સી અને બીજી માહિતી માટે લખો:

નેપથૂન એસ્યોરન્સ કું. લિ.

અમદાવાદ ખાંચ :

પાંચકુવા કુચરા સામે, અમદાવાદ

થોડાંક મહત્વનાં પુસ્તકોની નવી આવૃત્તિઓ

નેપથિન્દ્ર	ધૂમકેતુ	૩-૦
જ્ઞાનગોષ્ઠિ	"	૧-૦
દૃષ્ટાંત કથાઓ	નાનાભાઈ બટ	૧-૪
મહાન સુસાહરો	મૂળશંકર મો.	૩-૦
દોહલ પરી	નિરંજન વર્મા :	
	જયમહા પરમાર	૧-૦
સોના પદમણી	"	૧-૦
સૌજાલા રાણી	"	૧-૦
આમ ચિત્રો	ઈશ્વર ચેટલીકર	૨-૮
વનમરીષ	"	૩-૧૨
પારસમણિ	"	૩-૦

આ ઉપરાંત બીજાં નવાં પ્રગટ થયેલાં

પુસ્તકો માટે અમારું સચિપત્ર મંગલો

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ.

ફરનાન્ડીઝ પુલ : ગાંધી સ્તો : અમદાવાદ ૧

કોસેશ, ઝાડા, શેવડી,
સાંધીવા, ખાંસી, શુભ,
અપુરુષ, દોષ જાનના
તાય તથા અનેક
જાતના દરદો
માટે અમુલ્ય
ઓષધો

નેપથૂન ધાર્મિક

૨૦૦, દે. મી. રેલ્વે
૩૩૦૨
જાહે મળે છે.

નેપથૂન ધાર્મિક

સ્ટોલિટ-કંચનલાલ વાડીલાલની કું.

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : અમદાવાદ રોડ : મુંબઈ ૧

ખચાવની ખાજ કેમ છતાયે ?

પારકાંચોને સલાહ આપવાની અને દુનિયા આપીને ભાર માથે ઉઠાવી લેવાની ભારતે જે ત્રેવક રાખી તેનાં કૃષ્ણ થોડા સમયમાં દેખાઈ જશે.

ષોતાની શક્તિ ખીલવા સિવાય ને ધરની આંતરિક વ્યવસ્થાના પાયા મજબૂત કર્યા પહેલાં આપણી જે કાંઈ દેખાડી શકાય એવો મુદ્દો હતી, તે ઉઠાવી દીધો છે. મહાત્મા આંધ્રો, અહિંસા ને સત્ય, વિશ્વની શાંતિ સંરક્ષિતો વિકાસ એવું જે કાંઈ હતું તેનું જાહેર પ્રદર્શન કરી દુનિયા ભરમાં આપણે દૂરી વધ્યા છીએ. અને એનાં પરિણામો જોવાનો અવસર પણ આવી લાગ્યો છે.

કાશ્મીરમાં યુનો ખીજાએ ક્યો; જનાવો એવા બની ગયા છે કે દુનિયા આજે આપણને યુનેઝરના પાંજરામાં ઊભા રાખે છે અને આપણે હવે જવાબ કરવાનો આપ્યો છે. હોર્યોક મોલાઈ રહ્યું છે કે કાશ્મીરમાં આ ઉનાળા એ ભારતની છેલ્લી સહેલમાક છે. આવતે વર્ષે ખીજું કાણુ હશે એ લાભ ન કહેવાતું હોય છતાં સમજી શકાય એવું છે.

સિદ્ધિ કરતાં સાધેનો ઉપરનો અતિરેક આપણને ક્યાં લઈ જશે ?

પારકાંને આધારે ઊભા છીએ

વિશ્વસતાઓ વચ્ચે કવેળાની દરમીઆનગીરી કરી આપણે પ્રતિબ્ધ મેળવી છે કે હાંસીપાત કર્યા છીએ. એ તપાસવા જેવું છે. અન્ન સમસ્યામાંથી એનો ઉત્તર મળી રહે છે એ જોઈએ કડુણ છે ?

અમેરિકાની શરતો જાણ્યા પહેલાં એ નહિ સ્વીકારવાની આપણે જાહેરોત્તરી કરી, ત્યાં જરૂર ન હતી ત્યાં પકકાર ફેંક્યો. ‘જૂને મરીશું પણ શરતો સાથેનું’ અન્ન નહિ ખાઈએ’ એવી ધિષ્ણુઓ કરી. છતાં, વિના વિલંબે એ ધુનિરો પાછો ખેંચી લીધો. ચીન-રશિયાનાં અનાજની જાહેરોત્તરી કરી; એ ક્યારે આવે ને કેટલું આવે ? અને એમની શરતો આગળ કે પાછળ નહિ લાગે કે શું ? કોણે માન્યું કે આ રીતે આપણે ઉમરી જવાના છીએ !

અનાજ તો ઠીક છે, ચર્ચા કરી શકાય એવો સરળ પદાર્થ છે, પરન્તુ ચેરોલ, હવાઈ વિમાનો, દરિયાઈ કાફલો, લઘાયક સરંજામ, છાપાના કાગળો, શોધખોળનાં ચંત્રો, વૈજ્ઞાનિક તાલીમ અને સાધનો, અણુશક્તિના પદાર્થોની આમાત કે નિકાસ — એ બધું જાહેરમાં ચર્ચા શકાય એવું થોડું જ છે ! આવી કેટલીયે વ્યાખ્યાનાં અનાજના કરતાં વે વધારે બીસ નહિ આવતી હોય એમ કોઈ માન્યું નથી.

અનાજની તંગીમાંથી ઉગરી જવાશે ?

અનાજની બેટ લેતાં લેતાં રાષ્ટ્રપતિએ જાત્રાઓ કરવા માંડી છે, એથી શું બિહારનું કામ ઉઠી જશે ? નહેરુએ અપીલ કરી ‘એક ટંકનું ભોજન છોડી દો’ એથી કેટલાયે ટંક છોડી અને ખીજને પહોંચી ? વધુ અનાજનું ઉત્પાદન કરવા જેમ સરકારી યત્નો નિષ્ફળ નિવડ્યા હતા. તેમ આ બધા યત્નો પણ પરપોટા જેવા જ દેખાય છે, પ્રબલો પ્રાણુ એથી હાલ્યો નથી. પરિસ્થિતિ એવી વણસી ગઈ છે કે લોકોને જાણે સંકટ પરખાયું નથી, જે સલાહ મળે છે તેમાં વે અક્કા રહી નથી.

અંકુશો વડે અનાજના ભાવ સ્થિર રાખી શકાય છે એમ મનાવવું હોય તો કોઈ ના નહિ પાડે, પણ એમ કરવામાં રાષ્ટ્ર ઉપર કેટલો બોલો વધી ગયો છે એ કેમ કહેવામાં આવતું નથી ? કેમ નહેરુની લોકપ્રિયતા અહીં કારજત થતી નથી ? કેમ કોઈ અન્ન ઝૂંબેશ શરૂ થતી નથી — આગળ વધતી નથી ?

અધેરને આમંત્રણ આપ્યાં

ઠેર ઠેર લગ્ન સમારંભો ઉજવાઈ ગયા એમાં જેમ ગામની વસતિ નાની તેમ ભોજન સમારંભો ઝાઝા અને મોટા થતા. કેટલાક ગામે અધિશારીઓ સુદ્ધાં પંચતે બેસતા, અનાજ છૂટકો મળતું, વરા મોટા થતા અને જમનારા છોર્યોક રસ્તા વચ્ચે આસન જમાવતા. જે કોઈ શયલાને શરણે રહીને જમણે આપવાની આનાજની કરતા તે મીઠા વિનાના ગણાતા. જેણે કાપડો તોડ્યો ને દિંમત ખતાવી એની વાહવાહ થઈ, એણે કુટુંબ તારું, કોષએ એની ટીકા

ન કરી ? કોન્ગ્રેસના સેવાભાવી માણસોમાંથી કેટલાકે સ્વામી' મોન સેન્ટ્રું ને કેટલાક સમસમી રહ્યા.

ચૂંટણીને ટાળે લગ્નસરખો ને જોજન સમારભો ઉપર આકાંક્ષા થવાનું સંકારને કદાચ વાળખી ન દેખાવું હોય તો એણે ખુલ્લો છૂટ આપવી જોઈતી હતી. વાકમાં છીંક પાડી આપવાનું કામ કરી સરકારે પ્રાણી ભારે કુસેવા કરી છે. એણે જે ચાલવા દીધું છે. એથી અન્યાયના પ્રતિકારની પ્રાણશક્તિ કુકિત થઈ છે. જેવા ભવવા છતાં ભારે કે.કે. જેનો પલાળ ન કરી શકે, એ કોનો જવાબદારી એ નહીં ન થઈ શકે ત્યારે ભણવું જોઈએ કે આપણે ભણીજીને અધેર આમાંથી રવાા છીએ.

સામુદાયિક જવાબદારી

રખે કોઈ માની મેં કે પૈસાની પ્રતિષ્ઠા સ્થાપનરો પ્રાણો કોમોક ભાષ આ પ્રમાણે નિનજવાજદારી બતાવે તો એવા થોડા માણસોને લીધે મોટા ભાગને દોષ દેવા લાજીત નથી. બહિતઓનો કમંડળ એમના જ ચોપડે લખાય છે. એ માન્યતામાં ફેરફાર કરવાનો સમય પથ આવી મથો છે. વડાજીમાં એકલા ધણીમાંથી એકના પાપે આપું વડાજી રૂએ એ જેમ સંકલિત છે તેમ બ્યક્તિના દોષોની ભાગીદારી પ્રાણે લેવાની રહી. ઘણી બાજતોમાં આપણે સામુદાયિક રીતે જીવન વીતાવીએ છીએ એ કેમ બૂલો જવાય ?

કંદાળીને, ઉપેચાથી, કરી જઈને જાં જાં ચલાવી લેવામાં આવે ત્યાં ત્યાં અપણે નમવું પડે છે; અને જાં જાં પ્રગટ રહીએ છીએ ત્યાં ત્યાં વિજય મળે છે. આની આકરી કસોટી થવાની છે. ચૂંટણીઓ વખતે મેટા સદેરામાં અને નાનાં ગામોમાં લોકો ઉપર દબાણ થવાનું. તેમાં જે ઉદાસ પડના હશે તે પોતાના જન્મસિદ્ધ હક મણી ભારે ઉદાપેદા મચાવશે, દબાણ કરશે, અને ચાલશે તો કનારી, તોહીનો કરી. રાજકારણમાં બીજા દેશોમાં એમ મળું આવે છે. તે વખતે અહીંની પ્રાણ એનો પ્રતિષ્ઠાર નહિ કરે તો ? પેની સાંતિની સંજના જોર કરી જશે અને આપણે કપડાથી દૂર ભાગીશું તો ? ચૂંટણીઓને

આપણે પારસી પંચાત નહિ મણી લઈએ એની શી ખાતરી ?

જવાબદારી કોન્ગ્રેસ નહિ ઉઠાવે

આપણા દેશમાં રાજકીય ભગ્નિત કોન્ગ્રેસને લીધે આવી. એણે લોકોને વિચાર કરતા, કરતા, ધમાક કરતા બનાવ્યા. આને રિયલિટ બાંધાઈ છે. આને એણે પ્રાણ પાસેથી સક્તિ લઈને સરકારને સોંપી છે, અને પોતાની પાસે રાખી છે નિઃશિષ્ટતા. એનામાં સંમતિ પડ્યાં જાય છે અને અસંતોષ દેશનો ભાગ છે. કોન્ગ્રેસ મોટ પાટલે બેસી મઈ, એટલે જોનાથી પાંચલ થવાનું નહિ. બીજાઓને નથી જવાબદારીને. બોલે કે નથી વિશ્વપ્રાણમતને કેળવવાની ઉપાધિ. એમને તો ઉલાળિયું કરવું પેલાય છે.

અને ચૂંટણી બચેનું કોન્ગ્રેસનું ભહેરનામું ધમાક —ભહેર થાય તે પહેલાં પ્રાણું કોન્ગ્રેસ સામે ભહેરનામું ભહેર થઈ જાય તેવા સંભેજો આને દેશમાં વિપુલ થયા છે.

પોતાના સહકાર્યકરોથી કોન્ગ્રેસના આજેવાનો મલુ છોટ જઈ બેઠા છે. કયાં સ્વેચ્છાની મરીબીનો કોન્ગ્રેસનો આદર્શ અને કયાં આપણા પ્રધાનોની સેવાનાં મજૂગી જે દરભાઈરી એમણે બની કરી છે એણે દેશમાં ભારે નિરાશા દેશાવી છે. પહેલાં અંગ્રીજો જાણે બેસણે બેસતા અને લાંબી લેખણે લખતા પરન્તુ એમને તો મુલત પૂરી થયે હ દભર માઇલ દૂર જઈ બેસવાનું હતું એટલે જે કોઈ -પરદેશમાં પક્ષિતમેદ જે લાંબકસ્તર કર્યું હોય એ અહીં તો નહોતાં દેખાતાં, પણ ત્યારે એટલે દૂર દંકોઈ જતાં— જુવાઈ જતાં કોન્ગ્રેસના માણસો તો અડધો સંન્ધાસ લીધેલા, દભરોના ખજા સાથે ધસાયેલા, દભરોના ટેડાની અપેક્ષા રાખીને રહેનારા છે. એમને જૂની પદ્ધતિ ચાલુ રાખ્યે નહિ પાલવે.

કોન્ગ્રેસ પણ તરીકે સજગ બને છે. એવું કોઈ નહિ માને. શિલ્પ, એકતા, નીતિ, દષ્ટિ, આજેવાની એ બધામાં એવું જોર તુટવું જાય છે. એવું જોર બીજા પક્ષની કમતાકાતમાં છે. આને જોર મળવું

એ મોટી બુદ્ધ છે. એ રીતે પ્રજામાં વધતા અસંતોષનો ઉમેશ કરવો એમણે સાચુપણ નથી, ખાસ કરીને ભારે કોન્ગ્રેસે દુનિયામાં ભારતને નામે લેણું ડહોળી નાખ્યું છે, અને દેશમાં ધણીખરી બાબતમાં લોકોને સરકાર તરફ લાઇલાજ ખતીને બોતા કર્યા છે.

કોન્ગ્રેસની નિરાશી વાત

આ કોન્ગ્રેસને ખીજ અનેક તંત્ર વળગેલા છે. હોલોસ્કર્ગ અને સોમનાથના નિર્માણ પ્રસંગે જણાવ્યું તેમ એને લોકમાનસની ધાર્મિક અશિષ્ટોને દહ કરવી છે. અંગ્રેજોએ જેમ ધ્રોતીઓને રાજ્યાશય આપ્યો તેટલી અવસ્થિત ખુલ્લી રીતે નહિ તો પણ મન વચનકર્મથી અને ખુલ્લા ધર્મજુને નિવારીને તેઓ હિંદુ ધર્મના પુનરુદ્ધાર કરી રહ્યા છે. એમનાથી સત્ય અહિંસા છોડ્યા છોડાય એમ નથી. દારૂબિહાર એમણે સાધવો જ રહ્યો. ખાદી ચલાવવી જ રહી. શ્રીમંતોને મિલકતોના ટ્રસ્ટી બનાવવાનાં સ્વર્નાં સેવર્વાં જ રહ્યાં. રાજ્યોનાં નિશાન જળવર્વાં રહ્યાં અને સમાજવાદી ધોરણે રાષ્ટ્રીયકરણ દ્વારા ધંધાઉલોમ હાથ કરવા રહ્યાં. એમને મુસલમાનોનાં હિત જળવર્વાં રહ્યાં છતાં પાકિસ્તાનનાં-હિંદુઓની રખવાણી લેવાનું મુનાસિખ ન રહ્યું. પ્રાતિક બાષાઓના ધોરણે અલગ પ્રતિ રચવાનું વચન જળવર્વાં રહ્યું. અને રાષ્ટ્રભાષા સ્થાપવા સાથે અંગ્રેજ ભાષાને ખસડવી રહી.

ખીજ કાંઈ તંત્રને આવા બંધનો ભાગ્યે જ દ્રશ્ય અને હોય તોયે રાજપૂતની ટેક જેવી ગાઢરી કે ક્રેડી રિથિતિ એ નીપજાવે નહિ. કોન્ગ્રેસની વાત તો જુદી !

પચાસ લાખનું લરકર એમણે

એને એ બેનું નથી કે રાજ્ય શી રીતે શકિત મેળવે, પ્રજામાં શી રીતે બળ આવે—વધે. આપણે તો જણે સાવ સંરક્ષિત હોઇએ અને કોઈ લરકથી કશો ભય ન હોય એમ રહીએ છીએ. હમણું જ સંર સેનાપતિએ પચાસ લાખના લરકરની માગણી કરી છે. એટલા ખીજ તાલીમ લેવેલા પ્રજાજનો હોવા એમણે એમાં ય શંકા નથી. પરન્તુ, આ રિથિતિ પ્રગટ કરવા કયો પ્રયત્ન થવાનો છે કે કયો પુરુષાર્થ દેખાવાનો છે ?

સંભવ છે કે કાશ્મીરમાંથી આપણાં સૈન્યોને હટી જવાનું હુકમમાં આવે અને એમ ન થાય તો આપણે બળનો સામનો બળથી કરવાનો વખત આવે.

ખીજ રીતે બોતાં, કાશ્મીર ઉપરનો હુમલો એ ભારત ઉપરના હુમલો બરેબર અણાવ.

તે વખતે આપણે પૂર્વ બંગાળને શું અકર્મક રહેતા દેવા કણુક ચર્મણું ? એ એ આપણી રાજનીતિ હશે તો ભારતને હર-હમેશ કોઈ ને કોઈ પાકાર્યા કરવાનું, રોજની રંગા રહેવાની.

બલે આપણે સમૃદ્ધ ન હોઇએ, પણ આપણી આઝાદી એખમાય એ રિથિતિ સુધી આપણે ધેલાઈ જઇએ તો સો સિદ્ધિઓ અને હજાર આદર્શો જળવા તો થે શું ?

એટલે જે સેનાનો સમય જાય છે તેમાં રાષ્ટ્રને શકિતથી સુવ્યવસ્થિત રાખી, એનામાં એમ પ્રગટવાનું કાર્ય હાથમાં નહિ લેવામાં આવે તો પાછળથી કોઈ બચાવવા આવવાનું નથી.

વિદ્યાર્થીઓના વહાણે

રાષ્ટ્રની વિરલશકિત જેવા આપણાં યુવાનો કાં તો ભણે ને કાં તો ન ભણે. જે નથી ભણતા એમનું બાનિ સામાન્ય રીતે અજાણ્યણું રહેવાનું; જે ભણે તેમનું બાનિ કેવુંક રહેવાનું ?

આપણે શિક્ષણને ફેલાવો કરવા ઇચ્છતા હઇએ તો ભણેલાઓ માટેની લકનો વિચાર કેમ નહિ કરીએ ? જે ભણતર લીધા પછી વિદ્યાર્થીઓ હતાશ ચઇ જાય, જીવનમાં બોમ્બરેપ ચઇ પડે તે ભણતર શા માટે ચાલુ રાખવું એમણે ? અગર તો એ દિશામાં જતાં પહેલાં કોઈ ચેતવણી કેમ આપવામાં નથી આવતી ?

ભણતરના દરેક તબક્કે એમાંથી કારખાનાં, ઇન્જીનીયરીંગ, નિશાનો, વહીવટી કામ, ઉદ્યોગો, શોધ-એ.બી, લરકર એવી એવી વિવિધ જરૂરીયાતો માટે પુરતી જોગવાઈ રહેવી એમણે. સરકારી ખાતાઓના સાધારણ કામકાજ માટે પુરતી તાલીમ અગાઉથી અપાતી હોય તો ? શિક્ષિતો પોતાના નિર્વાહ માટે જેનો આધાર લેવાના ■ એની વિશેષ તાલીમ અગાઉથી આપવી એમણે.

સાથે સાથે કેટલુંક સામાન્ય ઉપયોગી જ્ઞાન અપાય તે પણ જરૂરનું છે, છાપું સહેલાઈથી સમજ શકે અને એ તે પછી વિવેકપૂર્ણ. અભિપ્રાય બાધી શકે, નાનરિક તરોકે એની શી શી પ્રાયમિક ફરજો છે તે જાણી શકે, કઈ કઈ રીતે આપણે ખીજને ઉપયોગી ચઇએ છીએ, અને કઇ રીતે ખીજનો આધાર લઇએ છીએ, આપણી ન્યાયની પદ્ધતિ કેવી

છે, મહેસૂલ અને બીજા વેરાની પદ્ધતિ કેવી છે, ચૂંટણીઓ કેમ થાય છે, બંધારણના મુખ્ય મુદ્દા કેવા છે—આવું સામાન્ય જ્ઞાન ફરકને હોવું જરૂરી છે.

પરંતુ એમનું મુખ્ય પ્રશ્ન એવું કેટલુંક કાઢી શકાય એમ પણ છે. વસંધના કેશમોઝ, રાધેશ બોસલે, સરશીનેશ કટિયંબ, પીટના સુધતા, એલનખરોની કાન્કોડિ, મોરલીની લામીઓ, આવું કેટલુંકે પીગળ્યું શુભગતી ધારણાથી શરૂ થઈને બી.એ. થતાં સુધીમાં વાગવાર ફેમે ચડે છે. એના કેમની ફેર લપાસ થવી જોઈએ.

વિદ્યાર્થીમાંથી ઉપયોગી નામરિકે જેળવવાને દુઝી અને ખાતરીવાળા માર્ગે આપણે વેળાસર શોધવો જોઈએ. આને તો પરિણામ બદાર પડે ત્યારે કેટલી વે નિરાશા તારાકાલિક બાપે છે. અને આખીની નિરાશા આવે છે ધીરે ધીરે. અને જિંદગીભરના વિસ્વાસમાં અજાણી દો થોડાકને જ દેખાય છે.

ફે ફે સ્મારક.....

શ્રી અરવિંદના તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસ અર્થે થોડીથેરીમાં એક વિદ્યાલય શરૂ થાય છે, અને એ વિદ્યાલય શ્રી અરવિંદના સ્મારકરૂપે બને છે. સંસ્થાઓ બહુખર બ્યક્તિની પ્રતિમાના પરિપાકે જેવી હોય છે. બ્યક્તિના ખસી ત્રણ પછી બીજી એવી જગત છે. બ્યક્તિ એ કાપ માટે આગળ આવે તો જુદી વાત, નહિ તો એ સંસ્થા નિભવશે પડે છે.

અને સ્મારકોના અમઠ કાથી? જેમનાં જીવન કાર્યો કુલક હોય એમને કદાચ સ્મારકોના સહારે જરૂરી થઈ પડે. જેમનાં નામ માત્રના અજ્ઞવાળાં ફો દિશામાં ફેલાઈ રહે તેમનાં સ્મારક રચનારા આપણે જાણી !

ઉદાહરણે વર્ષમાં સ્મારકોના એટલો દલીલ થયો છે કે એટલા જ ખાતર ઝાંઝ મોઝ માનવી દમણા ન શુભરી ભય તો સાડું એવી સ્વાભાવિક કમ્પ્લાઈ થઈ આવે છે. કોઈ અજમરોતી વાપરીને પહેલેથી નોંધ કરી ભય કે 'મુલ્ય પછી મારું' સ્મારક ન રચશે ! તો એ વાક્ય નવું કિંમતી સ્મારક બની રહે એવી રીયલિ થઈ છે.

સસ્કાર સમન્વયને માર્ગે 'યુ. એસ. એસ. આર. સોસાયટી ફોર ઇસ્ટર્ન રીલિજિયસ લીફ ફોરિન કમ્પ્રીઝ' અને 'યુનિયન ઓફ સેલિયેટ રાઇટર્સ' તરફથી આગતનાં જે દસથી પંદર પ્રતિનિધિઓને આમંત્રણ મળ્યું છે

એમ મોટા બધીવા નામો સાથે શુભરાતની પત્રીપ વસતી એક યુવતીનું નામ પણ આવી ભય છે. ભોંતનાં મહાન કલપરવાળીઓ, પીછોનાં પૂલરીઓ, કળાનાં કર્તવ્યોઓમાં આ યુવતી ભારતીય સંસ્કૃતિના ફેલાવામાં પોતાનો વિશિષ્ટ ફાળો મેળાવે છે એ શુભગત માટે ગૌરવી વસ્ત્ર બને છે. યુનિવર્સિટીઓની ટીમોઓ પાસેથી મેટા ભાગ્યથી યુવતીઓ પણ ભારે પોતાનું જીવનભયે નહીં ન કરી ચક્રાને કારણે, સ્વતંત્ર વિચારશક્તિના અભાવે આજે કાં તો માનસિક યાતનાઓથી પીઠતી હોય છે ને કાં તો લગ્નના અવશેષ લઈને પોતાની લાવનાઓ જુદી કરી નાખતી હોય છે. એ રીયલિ વચ્ચે નવો ચોસો પાઠ્યાર આ યુવતીએ ભારત નાટ્યમ જેવા દક્ષિણ ભારતનો અવશેષ ત્રણેય પાંચથી છ વરસનો અભ્યાસક્રમ ઉઠા મેઠ જ વરસમાં પૂરો કર્યો છે અને આજે એ સંસ્કૃતિક આપોતી કહાર બનીને રશિયા જેવા મહોરના આમંત્રણનું મહામુલ્ય ગૌરવ પામી છે,—એ છે કુમારી ચંદલેઆ પટેલ.

સાધુ કુચક શિવાનંદજી

સૈનિકથી મીડીને સરનાયમનું કામ 'સંભાળનાર આપણી સ્વાતંત્ર્ય-ક્રાંતિમાં ધૂમનાર સારોજીના એકલ વીર શિવાનંદજી ઝાંઝ હાથારાની જાળાઓના ભોજ બનીને વીરને જાગતી ચિર વિદાય મે છે. બીંધીજી પછી સ્વતંત્ર ભારતના પ્રતિષ્ઠાસભા આ પાસવતા ગજ કરતો બીએ કાપમે છે. એટલે આપણે વનને માટે નોંધારી કરતા અને સ્વાતંત્ર્ય મેળવવા પાછળ જેમણે સર્વસ્વ અંતિદાન આપેલ છે એવા બાંધવોનાં કોયેને સત્કાર રહીને અપનાવીએ ત્યારે જ આપણે એમની સહીદીનો ભોજવટો કરી કઈએ. જો સારોજીના એક વાનકા ધુણે આનેલા શુભવર મામમા પૂણી ધખાવી એટલા એ માનવ સેવક શિવાનંદજીએ શરૂ કરેલા કામને આગળ ધપાવવાથી જ એમના પ્રત્યેની લાક્ષિત્યના આપણે સાચા વારસ હરી દીરીએ.

કવ. નિરંજન વર્મા

મજ તા. ફે ફે જે ભણે આ તેજસ્વી સેવા, પત્ર-કારને લેખક શુભાનંતુ અવસાનવચનથી વર્ષની સાગી માંછી પછી દક્ષિણ દિશાને ખૂલે આવેલ પ્રખ્યાત સેનેટારિયમ આરોગ્યવસ્થાનું યત્ન એ સમાચારે ધણાને અપાત થશે હશે. શ્રી નિરંજન વર્માની અનેકવિધ સહિતના પરિચય 'હિમિ-નરયના'ના બુધાર્થ માસના ખાસ સ્મૃતિ અંકમાં આપણમાં આવશે.

બીજી આવૃત્તિમાં પ્રવેશોલા ચાર નવાં પુસ્તકો

કથાઓ

સયા રૂપિયા

ચૂળશંકર મો. ભટ્ટની ચુજરાતી કિશોરો માં નવું બેઝ રેક્ટી કથાઓ

ત્રણ રૂપિયા

ધૃમકેતુકૃત
જ્ઞાન ગોષ્ઠિ

એક રૂપિયા

તમારે
બેઠતાં
પુસ્તક-
ની
બેઠતી
નકલ
મેળવી
લેજો

ત્રણ રૂપિયા

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ

ફરનાન્ડીઝ પુલ નીચે : ગાંધી માર્ગ : અમદાવાદ ૧

પ્રાનલિંગ

ધૂમકેતુ

ત્રણ રૂપિયા
(રજી. ટ. ખર્ચ : આઠ આના)
તેમાં તમારા પોતાનાં
જીવનનાં સાચાં પ્રતિબિંબ
ફેબાશે એવી આ સંગ્રહની
સત્તર વાર્તાઓના નામઃ—
પાંદકાં ને પતંગિયાં
નીલમણિ
ગાફડી
દોહડકાભ્યાઓ
સકાળનનું જ્ઞાન
યોજના કે અધકાર?
કીર્તિ, કનક અને કચા
બહારવટિયામાંથી
બહારદુર સૈનિક
પૈસાની આંટીઘૂટી
અંધારો કુવો!
વાતોનો અંત
ધર્મો રક્ષતિ રક્ષિતઃ
જીવન રંગ
અજ્ઞાન ચક્ર
જીવનનીકા
છેવટ સળથું
જિજ્ઞાસની જીવન
તમારી નકલ
મેળવી લેજો

નેરંજન વર્મા : જય મહલ પરમારનાં જે લોકકથા સંગ્રહો

દેશ દેશની લોકકથાઓ

ખંડ ૧-૨

પ્રાંતે પ્રાંતની સાહિત્ય મર્યાદિ રચુ કરતી ભારતીય લોકકથાઓના સંગ્રહોનાં આ જે ખંડ તો આપણા દાદા-દાદીના કહેથી આપણે સાંભળનાં થાકતાં જ નથી એવી સુરેખ શેઠીમાં લખાયેલ આ ખંડે ખંડ રોજ નવે ને નવે રૂપે આપણાં સાહિત્યમાં અમર રહેશે.

બંને ખંડના સાત રૂપિયા

પરીકથાઓ

ખંડ ૧-૨

બાળકોની કલ્પનાઓને વિશાળ પ્રદેશમાં ફેલાવે ખાટનાં આ જે સંગ્રહોમાં પણ એવી જ રમાળ પરીકથાઓ જરી છે કે જેની લોકલોકતા તો એની ચપોચપ જિપડી જતી નકલો અને આકૃતિઓથી સુજસતે આજ સુધીમાં પીછાની લીધી છે. તમારા બાળકો પણ એ તક ન શુભાવે.

બંને ખંડના સાત રૂપિયા

અ
ને

જે વિશિષ્ટ નવલકથાઓ

ખંડિત કલેવરો

જે નવલકથા પ્રગટ થતાંની સાથે જ સુજસતી સાહિત્યમાં એક નવો પ્રકાર દાખલ કર્યાનું બહુમાન આ લેખકો મેળવી ગયા છે એ જ સુપ્રસિદ્ધ નવલકથા આપણી નવી પેઢીની હીવાદાંહી મમી આજે તો સાહિત્યમાં એ જ મહત્વનું સ્થાન સંજી રહી છે.

સાત રૂપિયા

અણખૂટ ધારા

૧૯૪૨ ના પુલકા બળવાએ જે દારાને અમરતાની મહોળા આપી લીધી છે કે બળખૂટ રહેવાની એ ધારા, આજી સુદ્ધિ નહિ મધાય ત્યાં સુધી બળખૂટ રહેવાની. એ ધારાને અટવન રાખે છે: પ્રજાના સ્વાત્મ-અરપણ. એની આ નવલકથા છે.

ત્રણ રૂપિયા

ભારતીય સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ

ફરમાનીટ પુલ નીચે
મોંઘી રસ્તા - અમદાવાદ

કિંમતી ખાવન વનસ્પતિઓમાંથી શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી બનાવેલું

રામતીર્થ

(સ્પેશ્યલ નં. ૧)
(૧૯૨૨૬) : મેડોકોડ

બ્રાહ્મી તેલ

પ્રખ્યાત ડોક્ટરો, વૈદ્યો, પ્રોફેસરો તથા સ્ત્રીપુરુષો
આ તેલની પ્રશંસા કરતાં થાકતાં નથી

કારણ કે—

તે અંને ક કા ય દા ઓ ની ખા ત્રી આ પે છે

- * તેનાથી સ્નાનતેલું અને ક્ષિપાતંત્ર બળવાન બને છે. * સાચાનો દુખાવો મટે છે. * દષ્ટિ વધે છે.
- * યાદદારતાવૃદ્ધિ વધે છે. * આંખમાં આંજવાથી આંખના અનેક દરદો દુર થાય છે.
- * વાળ કાળા અને તેજસ્વી બને છે. * ટાલ પર વાળ ઉમે છે. * જોડા દુર થાય છે.
- * ગાઢ નિદ્રા લાવે છે. શરીરે દરરોજ મ લીસ કરવાથી ચામડાના અનેક રોગો દુર થાય છે. અને શરીર પુષ્ટ બને છે. * ખરી પડતા વાળ અટકે છે અને વધે છે.
- * કાનમાં નાખવાથી કાનની અનેક દરિયાદો દુર થાય છે. * લીંપ અને જી દુર થાય છે.
- * માથામાં ચોળવાથી સોઢીનું દગાણું નાબૂદ થાય છે.

મગજ, ખાલ અને શરીર માટે અતિચેષ્ટ.

સુચના :

દરેક ખડગમાં દરેક સ્ત્રી, પુરુષ અને બાળકો માટે રામતીર્થ બ્રાહ્મી તેલ અનુકૂળ છે. ખાત્રી માટે તમારા કેમીસ્ટ કે દુકાનદાર પાસે આ તેલની જ માગણી કરો. ગંધી જગ્યાએ મળી શકે છે.

કિંમત

મોટી બાટલીના રૂ. ૩-૮-૦

નાની બાટલીના રૂ. ૨-૦-૦

ટપાલ ખર્ચ અલગ.

ખાસ સૂચના :

અંદક બાટલી ટપાલથી મંગાવનારને

મોટી બાટલીના રૂ. ૫-૫-૦

નાની બાટલીના રૂ. ૩-૭-૦

(બાટલીની કિંમત + ૧-૬-૦ પોસ્ટેજ)
+ ૦-૭-૦ રેકોર્ડ)

મનોઝોડીરથી મોકલવા

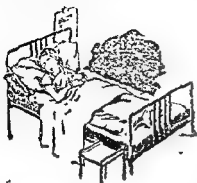
વી. પી. થી મોકલીશું નહિ.

ફોન : ૪૫૩૯૪

— શ્રી રામતીર્થ ચોગાશ્રમ —

શ્રી ઉમેશશામ, ૨૭ વી-સેન્ટ સ્ટ્રેવેર, મીટ નં ૨,
રેલ્વે સ્ટેશન નજીક, દાદર, (છ. ગા. પી) મુંબઈ ૧૪. COTY: RBO

ઓપરેશન પછી

★ અકસ્માત અથવા બીજા આઘાતોથી તમે વાળ ખેંચી મેલો એ નિશ્ચય છે. એકસો કાપત નહિ પરંતુ બર કરી રહેલા રેલો તથા દર્દી અને સુવાસમાં પણ વાળ નુકસાન થાય છે.

★ ધૂળી વખત અડધા કે ચોથા વાગના રહે છે અને એ રીતે નિરંતર ઝોળા થતા જવાથી ટાવ પડી જાય છે. તેવાથી જયવા પારે, માથાની ચામડી ખુલ્લી ન થઈ અને તે માટે કેશવર્ધિનીના ઉપયોગ કરો.

★ ખરતા વાળ એ ખરાબ છે પરંતુ તે ખરાબી માંગીમાં કેશવર્ધિનીથી ટાળી શકાય છે. વાળને ખરતા અટકાવવા અને નવીન સૌંદર્ય પ્રાપ્ત કરવા માટે

કેશવર્ધિનીના આજીવન ઉપયોગ કરો.

કેશવર્ધિની ... રૂ. ૦-૧૪-૦ કેશવર્ધિની રોમ્બુ ... રૂ. ૦-૧૪-૦
ચેરોન અને વેલિંગ ખર્ચ અલગ. પચાસરા કુશનલારા પાસેના મળશે. અથવા સોલુ લખો :

સાઉથ ઈન્ડિયા કેમિકલ્સ, કેઈમ્બટુર (દ. ભારત)

મુંબઈ અને સેન્ટ્રલ ઈન્ડિયાના એજન્ટ : મેસર્સ નેશનલ સેઈલ્સ એન્ડ સરવિસ લિ.
૧૨ રેમપાર્ટ રોડ, કોલ, મુંબઈ ૧.

નેપચૂન એસ્યોરન્સ કું. લિ.

* જિંદગી

* આજ

* મોટર

અને

* અકસ્માતના

વીમાલું કમ

લેવામાં આવે છે.

૫૫

[સ્થપાઈ-૧૯૩૦]

ચાલુ કામ

રૂ. ૪,૫૦,૦૦,૦૦૦

વાર્ષિક આવક

રૂ. ૨૫,૦૦,૦૦૦

કુલ અસ્કયાગત

રૂ. ૮૦,૦૦,૦૦૦

અજન્સી અને બીજી માહિતી માટે લખો.

નેપચૂન એસ્યોરન્સ કું. લિ.

: હેડ ઓફિસ :

નેપચૂન બિલ્ડિંગ, હોમબી રોડ, મુંબઈ

અમદાવાદ ખાંચ :

પંચકુવા, કુશરા સામે, અમદાવાદ

આપ આપના બચ્ચાને એક્સો આપો છે ત્યારે આપ તેના
 હાથ પગની સુરક્ષા, મજબૂત કાંત તથા મક્કર શક્તિઓના
 વિકાસમાં સહાય કરો છો. એક પ્રકારના આપના દૂધમાં વિશિષ્ટ
 'A' તથા લોકલ વિશિષ્ટ એક્સોમાં સ્વસ્થ અને સરસતા વધે
 માટે આવશ્યક એના બચ્ચાને ઇવન - તલો રહેલા છે — કોઈપણ
 માતા તરફથી બચ્ચાને આપતી આ સર્વોત્તમ લે છે.

એક્સો બચ્ચાંઓ માટે દુધનું ખાધ

એક્સો લેબોરેટરીઝ (ઇન્ડિયા) લિ. મુંબઈ • કલકત્તા • મદ્રાસ

Copyright

L.A.S. (B)

સનારીઓનો

સોહાગ

ઝેરલે

વિજય કેશ્રીકસ

શ્રી વિજયં મિલ્સ લી.
અમદાવાદ

અંપાદક :

ઈન્ડિયાલ મોડર્નલાઇઝ દવે

વર્ષ ૨૨ મું. અંક ૨૦૧૦ : જુલાઈ ૧૯૫૬

રોડ-મોટોર	[સાદિય-યાત્રાનાં પ્રથમ પગલાં]	૬
સંપાદકીય કથન	સંપાદક	૧૬
ઇતરવર્તન		૧૫
ઇતર-સોતની વીખડેલ સરવાળી	[આજ્ઞાન પત્રો]	૨૧
અખખારોનાં અવનરણ		૨૬
સાદિય-યાત્રાનાં પ્રથમ પગલાં:—		
માન-ઇતરના હિસા અને સંખ્યાકથા		૩૨
ધરતીની ધરેધારી વચ્ચે		૩૪
ચક્રમ [સામી અનેથી વાર્તા]		૪૦
લોકસંગીત		૪૭

રેખાચિત્રો અને ગ્રેમાંજિલિંગ:—

ભેટુજીની	રનિલ લ જિંદી	૧૨
માનવકુસુમ મધમધનું મુખ	વાલુમર્મ વેલ	૫૪
સ્વ. નિરંજન વર્મા	ઉમાદેવ લેખી	૫૬
એક દેવો સાથે એક દેવો નિરંજન	એક દરિયાન વિદ્યાધી	૫૭
આખરી વિસામો	બી.વી. પદમાર	૫૮
ફિલિપ્પાનું આશ્ચર્ય	સંપાદક પ્ર. દ. દ.	૬૧
અંકિત મર્તિ	શામલી-દેવિ એલ પાનું	૬૨
લીર મોલો	ફિલેન્ડ દેવ વિંદી	૬૩
દરિયાના દરિયાન	દરિયાના મોળાના કાકડે	૬૬
સામગ્રિ મોપાલકો	બાલકૃષ્ણ મહારાજ	૭૦
સ્વ. નિરંજન વર્મા દામિત્રા બે પ્રસાદો	સ્વ.નિરંજન દેવદાસ	૭૫
પ્રથુ ! અને તને આરોગ્ય નથી કરતા	દેવદાસ મલ	૭૭
લોકગીતોના સંપદ	સ્વ.નિરંજન દેવદાસ દવે	૭૮
'૪૨ના મનિકાનુ	જુલુક	૭૯
'૪૨નું અનિદાન		૮૦
કર્મવિર કામ	કર્મવિર મોહનજી	૮૦
મેલનો ફિરંગો	મુખ્યમંત્રી પ્રિંદી	૮૨
પ્રેમ દિવ એ આવશે	ફોન્ટ મધુસૂતા	૮૪
પ્રેમના મહત્તા વધારી દેખિતો	સ્વ.નિરંજન લેખી	૮૬
પુરાણના પ્રિયમર્તિ	વલુક મં આસ	૮૮
આરોગ્ય નિરંજન		૮૯
અખખારોનાં અવનરણ	સ્વ.નિરંજન દેવદાસ	૯૦

પ્રેરનાપત્રામાંથી તારવેલું:—

સ્વ. નિરંજન વર્માના નવલકથા	સ્વ.નિરંજન વર્મા	૧૦૦
ઇતરવર્તન	સ્વ.નિરંજન વર્મા	૧૦૧
મા પછી એ દેવદાસ	દેવદાસ મલ	૧૦૨
સ્વ.નિરંજન વર્માના	સ્વ.નિરંજન વર્મા	૧૦૩

પ્રાગઠ્ય : ઈન્ડિયાલ મોડર્નલાઇઝ દવે; આગળે કોઈપણ કથા લેવામાં આવી શકે છે અને આગળ
પ્રાગઠ્ય : ઈન્ડિયાલ મોડર્નલાઇઝ દવે; આગળે કોઈપણ કથા લેવામાં આવી શકે છે અને આગળ

દોહા-સોરઠા

નિરંજન વર્મા : જયમંદલ પરમાર

[૧૯૩૬ના સપ્તાયદહના એ દિવસો હતા. નિર્વાહ કોટકા સાંચાણીના રોડ બન્નમાં કાવણી નાખીને ધરેલા. દિવસપર વાણીમાં આસપાસનાં ખેડૂતોને લેખા કરે, અને સાતે સપ્તાયદહનાં આમડા નમાડે, પોતે કોઈના કંઈ દોહા ન લેડતા એમાં માનવા પણ નહિ. પણ સપ્તાયદહનાં સપ્તાયદહ રમે વરેડે. એમાં ખેડૂતોમાં વધુ પ્રચાર કરવા ખેડૂતોના નામે શ્રી. દેવરના દોહા એકીને ખેડૂતોને નામે ન વહેજ કરેલા. એક દિવસ શ્રી. દેવરના નિવાસસ્થાને શ્રી. નિર્વાહ દેવરના પાસે ન વહેલા. નીચે એક સવલુદ્ધવાળાએ આવીને એ ન દોહા આડવા લલકારવા. અને તે હસી પડ્યા. પણ શ્રી. દેવરનાએ પોતાના વિવેકથી એ બંધ કરાવેલા.]

સાંજે સૂરજ ફળતાં, અમને ધારણ વંડ્યાં,
[પણ] દેવર સૂરજ ઊગતાં, અમે ઊઠીને ઊભા થિયાં.

આમે ડણકે મેવલો, જંગલ ડણકે સિંહ,
[અમ] રાજાણે ડણકી રિયો, દેવર ગરવો વીર.

કણ કણ કટકા કાપીને, મસાણે મેલી દીધાં,
પણ દેવરની ધુધકારીએ મડાં સજવન કીધાં.

આભ ધરતીનાં ધર રિયાં, [તાયે] રાજે નાં મેલ્યો લોભ,
એવે દેવર ઊભો થિયો [જેણે] આભે દીધો થોભ.

ખેતર ખેડણે ખાંતથી, ધાનના ઢગલા થિયા,
[પણ] ખણું ખલાસ થિયે, અમારાં વાસી મોઢાં રિયાં.

તલ તલ જેવડા પેટ પણ, રાજુને મણ ખાવાની મધલાળ,
કીડી ગળે જે કુંજરને, બરખે એનો કાળ.

તાશેરા નહિ તરવારના, થોડાક લાઠીના ધા
[પણ] ખરડો ખેઠો મારનારનો કાં લે તો જ ને ભા,
જેલુથી જીત્યો નઈ તયે લાઠીનો દીધો મેવો
સમજ સમજ મન મૂરખા ફટને ફટ શું કેવો?

કોટ રાજનો ઘેરિયો, મરજવા જુધ માણે
ગઢમાં ખુંગીયો વાગિયો, હાલો હેડાં રાજણે.

સંપાદકીય કથન

હુરિયારા કોંગ્રેસ વખતે એ પહેલા વહેલા નિરૂભા-
ધને ભેળા, એક બૂંપડોના ખાટલા ઉપર એમની
રાહ ભેળને ઘેરો હતો ત્યાં સામેથી પરમોનાનો કોટ
અને રાખક મુંઢર કપડા પહેરીને નિરૂભાધ તથા
જયમલ્લભાઈને આવતા ભેળા. એમના મોં ઉપર એક
મકારનું હાસ્ય-સહા ફરકતું હતું કે ભેળી વર્ષો જૂના
સંભાથી હોર્નએ એવી પ્રતીતિ થયા વિના રહે નહિ.
માત્ર પરિચિતમાંથી અત્યંત નિહાળ્યા એવા માલ
સ્વચ્છ બન્યા, અને માટું, નિરૂભાઈનું અને જયમલ્લ-
ભાઈનું એક સંયુક્ત છત્રન શરૂ થયું. સાથે રહેતું,
સાથે પ્રવૃત્તિ કરવી અને એક સાથે તિયારવું.
સંયુક્ત મરેા એ કુટુંબ-મેળો નિરૂભાઈના જવાથી
ખંડિત બન્યો. અમારી એક આધારશિલા જતી રહી

નિરૂભાઈની માંદગી નવ વરસ લગભગ ચાલી.
એ હરમ્યાન 'એક છત્રન' એમની આસપાસ ઘીણું
ધણ મએલું. અમારી દંક પ્રવૃત્તિની પાછળ એની
ઝીણી દહિ, બવકાર સમજ અને પ્રેરક કાર્યકક્ષતા
રહ્યા કર્યાં. અમારા માટે એ એક દોરાલંકારે હતા.
દહ મનોબળ, અપર મિશનકિત વડે અત્યંત દુઃખને
પણ હસતા હસતા સહવાની રળા એમને સહજ-
સાધ હતા, અમારા માટે એ બધું પ્રેરણારૂપ હતું.

નિરૂભાઈમાં અનેક શક્તિઓ સમન્વય સધાવી
હતી. વિદ્યાર્થી છત્રનની શરૂઆતથી શરૂને મુલ્યની
હેલો લેવા મુખી અનેક ક્ષેત્રમાં એ એક

સેનિકની અદાથી મૂંઝવા હતા, છત્રન સાધનાને ઘીણું
કરે એવું કે રીકારેલા સિદ્ધાંતમાંથી મુન થરાતું
ઘીણું મનોબળ એમણે કદી દાખવ્યું નથી. એકવાર
નિશ્ચય કર્યા પછી એમાંથી એ કદી પાછા વળતા
નહિ. એવા નિરૂભાઈ લાંબી માંદગીની યાત્રાને ભોગ-
વીને જતા રહ્યા.

આ પાસ અંકમાં એમના છત્રનના અનેક
પાસા ભેળા મળશે. નાના હરિજન બાળકોમાં એમણે
જે પ્રાણ રેડ્યો હતો, જે સ્વચ્છતાના ધીજ શેખા
હતા તે આજે મૂર્તરરૂપે દેખાયા છે. એ હરિજન
વિદ્યાર્થીઓ આજે સમાજ છત્રનની કોષ્ટને કેઈ
મંમલ પ્રવૃત્તિમાં રોકાએલા છે.

સાહિત્યક્ષેત્રે દંક માળામાં એમણે અદ્ભૂત સિદ્ધિ
મેળવેલી. એમનો વિદ્યાગ્રસથી સ્વભાવ લાંબી માંદ-
ગીને હળવી કરતો, સૂતા સૂતા એમણે સંશોધન કામ
અનિરત ચાલ્યા કરતું. અવસાનના હેલો દિવસોમાં
બ્યારે હલવરોગનો કુમલો આઠો ત્યારે એમણે કુદ-
રતા ઉપચારથી એ-મટે કે કેમ તેની શોધખોળ
આદરી. એમણે સુશીલા નંબરની 'હારાવાસની
કલાષી' ભેળું. એમાં મહાદેવભાઈને આવેલ હલવ-
રોગના કુમલો વખતે યા ઈલાએ કરેલા તે ભેળા,
બીજું જે સાહિત્ય મળ્યું તે ઉપર નજર કરી
મેળ. અને બ્યારે છત્રન ને મુલ્યનું દારૂજી મુદ્દા આસતું
હતું ત્યારે સ્વચ્છ મને એ આ બધું કરતા. એમણે

ધીજીન પ્રમાણ નહોતી, સામાન્ય જનમાં આટલી લાંબી માંદગી પછી જે એક પ્રકારની નિરાશા—અવન પ્રત્યે ઉદાસીનતા આવી જાય તે આવી નહોતી. એ જોવા કે જ્યારે રજાઓ મને જીવનમાંથી અંધારા અંધારા કરી ગયા હોવાને કારણે એમને Response આપવો એમને અને એવું એકવાર મનમાં નક્કી કર્યા પછી એમણે અંધારા અંધારા કર્યા. રાજાનો અવનકેમ એવી રીતે જોઈને લીધેલા કે જેથી પ્રત્યેક લગુને સફળપણે કરી શકતા.

*

આ સંસ્થાને સમૃદ્ધ કરવામાં એમને નાનોયુગ દિસેલો નથી. એમના સાહિત્યના પ્રકારને બધા સંસ્થાએ કર્યા અને એ બધા લોકોએ જ્યાં, સંસ્થાને એવું બધું જોયું છે. આકાશના અત્યંત જોડાણમાં થઈ ગયું છે તે પ્રથમ જામનને જોખેમાં તે પછી 'આકાશપાથી' દ્વારા એમણે બનાવ્યું અને તેનું સૌંદર્ય સામાન્યજન પણ માણી શકે એવી રીતે લખાએલાં એ પુસ્તકો ગુજરાતી સાહિત્યને સમૃદ્ધ

કરે છે. એવી જ રીતે પછીએના પરિચય, દેશ દેશની લોકકથાઓ તે પરીકથાઓને આસ્વાદ્ય અપાવ્યો. અવનમાં પ્રેરણા પૂરી તેવા અવનચરિત્રો અને સમાજ અવનના જોડા કુખલોને પૃથક્કરણ કરતી નવલકથાઓ આપી, ગુજરાતી સાહિત્યમાં આ પ્રકારનો મહો લાંબો સમય જરૂર.

આ બધો જગત વારસો મૂકીને બધી નાની ઉંમરમાં નિરુભાષિત થાયા નવા. એમના સ્મરણે આંખ બીની કરે છે.

રેલોજીને એ આપણા કુખમાં જામ લઈને આપણું કુખ બળવું કહ્યું તે જોને આપણે માનીએ છીએ. આ આજ અંકે માટે જેમણે સ્મરણ-એવો મોકલેલ છે તેમને પણ આભારી છું.

કવિ-નવરચના

આ આસ અંકની છુટક કિંમત સવા રૂપિયો

આદકોને

'કવિ-નવરચના' દરેક આદકને કાળજીપૂર્વક જોડાણમાં આવે છે, છતાં મેઘના ટપાલખાનાની બેદરકારીએ અંક વેરવરને જાય છે ત્યારે આપણે બીજી અંક શીલીકમાં હોય તો જોડાણ જ પડે છે. પણ આદકોની આ કિરિયાદ દૂર કરવાનું. આપણે બધા પ્રયત્નોમાં એક વધુ પ્રયત્ન આપવો સદકાર માંગી છે છે. એ છે દરેક આદકોના સરનામાં ટપાલ કરેલા કે હાથના લખેલા નહિ પણ છપાવી લેવાનો. વરસે કે બે વરસે સરનામાં જપાવવા જોતાં પડે એટલે પાંચથી દસ વરસ સુધીનાં તો જોડાણમાં જોડા છપાવીએ ત્યારે જ પોસાય.

હવે આપણી આપણે નવ વિનંતિ છે કે આપણા અંકના રેપર ઉપર આવતા આપણા આદક નંબર સાથે આપણું પૂરું સરનામું જોખ્યા અક્ષરમાં અમને તુરત લખી મોકલો કે જેથી અત્યંતજીવની આવી આવતી જુવને સુધારીને સાચું સરનામું જપાવી શકાય. આપ જરૂર આટલું કરજો.

'કવિ-નવરચના'નાં આદકો દરેકો દરેક મહિને નહિ, પણ વરસમાં એપ્રિલ, જુલાઈ, ઓક્ટોબર અને નવેમ્બરમાં એ ચાર ત્રાસથી જ નોંધાયેલ અને એ રીતે દરેક આદકોની વહેંચણી કરાઈ ગઈ છે.

રો.પી ના વધેલા દરને લીધે રો.પી.થી લવાજમ વધુલ કરાવવા છતાં આદકો કૃપા કરીને મ.એ.થી લવાજમ મોકલો આવે તો ટપાલના નાદકના કારે અર્થમાંથી અમને મુક્તિ મળે.

હમ ભુઆરિર હય, કલ આપના ઘર જાયંગે

ભાવનગર ઠક્કર માયા કારિજન આશ્રમના
ગૃહપતિ શ્રી નિરંભાઈ ૧૯૩૬માં

નિરંભાઈના અધારા કારિજન વિદ્યાર્થીઓ→

એ તોફાની ને સુકા હાસ્ય હબરોની વચ્ચેથી
નિરૂભાઈને શુદ્ધ તારવી દેતું : ૧૯૪૦

ઠરાંચીમાં બચારે એક મહિનામાં લોકગીતોના

૪૧ સમારંભ કરેલા : ૧૯૪૧માં

બાળકો નિરુભાઈના રાજ્યના સંગાયો બની રહેતાં .
 મુંબઈ-બારમાં હુણ વેરો રહેતા છતાં રાજ સાંગે મહોશ્વનાં
 બાળકોને લઈને આનંદ ઉભાણી કરતા ૧૯૪૫માં

૪૨નો કાન્તિકાર, હુણ મુસ્લિમ વેશમાં નિરુભાઈ

☆

ઈન્દોને આપને ખૂનસે
 હંદિસ્તાં કા બાળકો સીયા

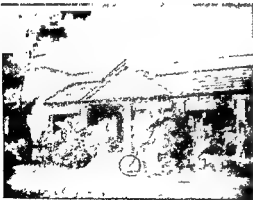
નિરુભાઈ નવરા પડતા અને માંદગી વચ્ચેથી ચલુ
 મર્જનને આનંદ લઈ શકાય એ માટે કંબોવાની
 ધ્ય દરતા. એમણે ખેંચેલી જોડ કલામય

આજે આ બધાં મોટાં બનીને જીવનના પાંગરણમાં
પગ માંડી ચૂક્યાં હશે. તે દિવસે નિરૂભાઈને વીંટ-
બાઈને રહેતાં. વાતો સાંભળતાં, ખેલતાં કૂદતાં, ને
ગ્રિક્ષણ સંસ્કાર મેળવતાં. ફોટો - નિરૂભાઈ

જ્યાં જ્યાં નિરૂભાઈ ત્યાં ત્યાં બાળકો : ૧૯૪૬
તસ્વીરકાર - નિરૂભાઈ

એશિયા વિખ્યાત સેનેટોરિયમ આરોગ્યચરમમાં.
આ વોર્ડમાં નિરૂભાઈએ જીવનની ચાતનાબરી
અક્ષરની છેલ્લી ક્ષણો વીતાવેલી : ૧૯૫૧

આરોગ્યચરમ સેનેટોરિયમનું
અદ્દાપાચોલીન કિરણો લેવાનું લાઈટ ડાઉન

આરોગ્યવરમ્ મેનેટ્રોનિક્સમના મીશનરી સંસ્થાપક
ડૉક્ટરના બાહીશ પુત્રને અધ્યતન સચાલક ડૉ. શ્રી
મહામ મૂલરદર્શિઓના રોજનારાઉ-ઉપર-૧૯૫૧

આરોગ્યવરમ્ મેનેટ્રોનિક્સમની શીન્ત બને સેવામાં
બેનો વરાય જોછો ફાળો નથી એવા મહદનીય
ડૉ. નેત્રુદિયત ૧૯૫૦

ગમુરાં ને બેતાલ, હેડી વિલુ ગાયલુ હુવાં

☆

શ્રી જયમલ્લ પરમાર • સ્વ. નિર્દેશન વર્મા

નિર્દેશાર્થ અવસાન પહેલાં થોડા દિવસો
આ સ્વસ્થ, પ્રફુલ્લ, સ્મિતભર્યો અહોરો હવે જોવા નહિ મળે !

બાધન બેલડી

સ્વ નિ જન વની શ્રી જયમદન પંચાન

☆

કૃત અર્થ દેખાડી
 નહીં ગીત ગચ્છાન,
 હાનિમાં મી ધનતી કરી
 હાથા મેલ મવાન,
 તૂટ્યા ઘણૂં પ્રાન,
 ભણાન બવણવ નિયા

જ

બવણ ગોત્રે બાકતા,

ભાઈ મરે ભ હાનિયે,
 મેનો મરે દરથ ભથ,
 માવીત મરે બના,
 થોદમના વા વાથ,
 (પદ) અમ દુષા મેળા થાય,
 હેડી! જોકે તમે મુવે

જ

મળતમાની ખાક પદ,
 આજા હામે જુહાન
 ભા ભા છાદુ નબલિ,
 બળતનિયા જોધાન
 'ઈ' પઠકાન,
 ભાગી દેખો બેડરી

સ્મૃતિ નહિ જીવન સમસ્ત બાજુ વિસ્મૃતિમાં ડૂબી ગયું છે ત્યારે આ મહાન બપોદાત જીવનના પ્રાણ-ધનકાર ક્યાંથી આલેખું !

શું લખું ?

બચમલ પરમાર

ખડભાગી બની ગયો રશિયાનો પેલો નવજુવાન કાન્તિકાર કવિ ચેસેનિન. બોલે અમેરિકન નૃત્યસુંદરી ઇસાડારા હંકેનને પ્રાપ્ત પણ કરી અને શુભાવી પણ ખરી. બોલે શુભાવી અને અસા વડે પોતાનું ગળું કાપ્યું. એમાંથી વહેતા લોહીના છેલ્લા યુદ્ધ સુધી એ લોહીમાં કદમ બોળી બોળીને છેલ્લું એક કાવ્ય લખી ગયો.

એ સફળાગ્ય તો નિરૂબાઈને જ સાંપડ્યું. બોલે પોતાનાં કાળના હથોડે કોરાઈ રહેલાં કલેવરને નવ નવ વર્ષ સુધી ભાગવીને લોહીના યુદ્ધોદ્ધનો હિસાબ ચૂકવે, બોલે યુદ્ધ, વેદક્ષા ન દીધું. એક એક શ્વાસરુચવાસની પૂરેપૂરી દિલ્લ ત વિધાતાનાં ચોપડે જમે કરાવી. પણ માફ તો ત્યાં લોહીજ થીજી ગયું હોય, ભીતરી લોચનાં અભાગી રસગરજાં અગોચર બન્યાં હોય ત્યાં શું લખું ?

ત્યારે બરણાં ફૂટે નહિ, આગળાં કોળે નહિ, ત્યારે પરિશ્રમપૂર્વક શું લખું ? નીચોડું ચું ? ત્યાં અંતર સીઝાઈ ગયું હોય ત્યાં ? મુશ્કેલું છે કે વેઠનાની જડતાને અંતરના એરણ ઉપર ટીપી ટીપીને કંઈક લખી નાખું. પણ અંતરમાં સંભર ભરેલો હોવા છતાં વેઠના બાજુ ખોવાઈ ગઈ છે. કંપવિહોણી વેઠના કદમમાં કોવત ક્યાંથી પૂરે ?

સ્મૃતિ અને જીવન વચ્ચે ક્યાં કોઈ અંતર બિલું ન થયું હોય, કોઈ એકદેખા ન પડી હોય ત્યાં શું લખું ? સ્મૃતિ નહિ જીવન સમસ્ત બાજુ વિસ્મૃતિમાં ડૂબી ગયું છે. જીવનને અને સૂત્રને ક્યાં હજી હું જુદાંજ પાડી શક્યો નથી ત્યાં શું લખું ?

સૂઠ બનેલા પ્રાણને લણી ઝાલકો મારી બોધ પણ બચે. સાંજ ઢળે છે, આકાશમાં અંધારાં ઘુંટાવા માંડે છે ત્યારે બાજુ મારા અંતરની ખરદમાં જ એ ઘુંટાતાં હોય એવું લાગે છે. સમસ્ત મન-પ્રાણ ઉપર અકલ્પ ઉઠાસીતતાનો ખાલવ ઢળી બાય છે. એમાંથી નથી નળતી કોઈ સ્મૃતિ, કોઈ કલ્પના, કોઈ તરંગ. પવનની લહેરથી પણ બાજુ અંતરના પડદેથી પાછી વળી બાય છે.

મોતને માંડરડે પોંખાયને નિરૂબાઈને આજ સાઠસાઠ દિવસનાં વહાણું વીતી ગયાં. તે દિવસથી ભીડાયેલી પ્રાણબારીઓ બાજુ કદી નહિ ખૂલે. કોઈ લહેર નહિ બોલે, કોઈ ગાન નહિ સ્કુરે. કોઈ વિલુત નહિ અમકે. બાજુ ચીરકાલ માટે ભીડાઈ ગઈ છે, ત્યાં શાનો ઉલ્લસ હાલવું ? કેમ કરીને હાલવું ?

અવિરત ઉલમનો મોટો ચરખો લાંગી પડ્યો. દેહધિનંદ ખાલો કરીને પ્રાણ પંજેડે ભીડી ગયું ત્યાંસુધીની અધોર તપશ્ચર્યા અધોર કહું છું: કોરણ કે

બાધ્ય બેલડી

શ્રી નિંજન વર્મા શ્રી જયમલ પરમાર

☆

ફૂલ ખર્ચા ફોજમ નડી,
 ન્હા ગીન ઘડાડા,
 હનિયાળી ધવ્વી કડી,
 હાયા મેલ મવાન,
 તૂટ્યા તબૂર તાલ,
 ભાલુકાન ભાલભાલ નિયા

✽

બવબગ ગોતરે ભટકતા,
 ન જડે બેડીદાન,
 રૂનડી હેડી હલ મઝ,
 તાલ મુન હવાલ,
 બચુન ને બેનાવ,
 રેગ નિભગાયલ હયા.

ભાઈ મરે બન હાનિયે,
 મેની મરે દરમ ભામ,
 માવીત મનતે કિના,
 મોદમના વા વામ,
 (પરુ) મળ કુ ખ બેળા થાય,
 હેડી! મોક તમે મુવે

✽

મદનતમાગી ખાડ પર,
 ગાઆ હમે રુહાન,
 બન બન છાકુ અજલિ,
 બાખતનિયા મેધાન,
 તે રડ મઝ પડકાન,
 બાગી ફોએ બેડરી

સ્મૃતિ નહિ જીવન સમસ્ત બાજુ વિસ્મૃતિમાં ડૂબી ગયું છે ત્યારે
આ મહાન ભવ્યોદાત્ત જીવનના પ્રાણ-ધનકાર ક્યાંથી આલેખું !

શું લખું ?

જયમલ્લ પરમાર

ખડભાગી બની ગયો રશિયાનો પેલો નવજુવાન કાન્તિકાર કવિ ચેસેનિન.
એણે અમેરિકન નૃત્યચુંદરી ઇસાડોરા ડેકેનને પ્રાપ્ત પણ કરી અને ગુમાવી
પણ ખરી. એણે ગુમાવી અને અસા વડે પોતાનું ગળું કાપ્યું. એમાંથી
વહેતા લોહીના છેલ્લા ઘુંટ સુધી એ લોહીમાં કલમ બાળી બાળીને છેલ્લું એક
કાવ્ય લખી ગયો.

એ સફલાવ્ય તો નિઃશ્વાસને જ સાંપડ્યું. એણે પોતાનાં કાળના હથોડે
કારાણ રહેલાં કલેવરને નવ નવ વર્ષ સુધી બાગવીને લોહીના ઘુંટેભુંદનો હિસાબ
ચૂકવ્યો, એકેય ઘુંટ, વેડફાવા ન દીધું. એકે એક આસોજીવાસની પૂરેપૂરી કિંમત
વિધાતાના ચોપડે જમે કરાવી. પણ માર્ક તો જ્યાં લોહીજ થીજી ગયું હોય,
ભીતરી લોચનાં અભાગી રસઝરણાં અગોચર બન્યાં હોય ત્યાં શું લખું ?

જ્યારે ઝરણાં ફૂટે નહિ, આંગળાં કાળે નહિ, ત્યારે પરિશ્રમપૂર્વક શું લખું ?
નીથોલું થ શું ? જ્યાં અંતર સીઝાઇ ગયું હોય ત્યાં 'ઈન્ક' છું કે વેદનાની
જડતાને અંતરના એરણ ઉપર ટીપી ટીપીને કાંઈક લખી નાખું. પણ અંતરમાં
સંભર ભરેલી હોવા છતાં વેદના બાજુ ખોવાઈ ગઈ છે. કંપવિહોણો વેદના કલમમાં
કોવત ક્યાંથી પૂરે ?

સ્મૃતિ અને જીવન વચ્ચે જ્યાં કોઈ અંતર ઊભું ન થયું હોય, કોઈ
લેકરેખા ન પડી હોય ત્યાં શું લખું ? સ્મૃતિ નહિ જીવન સમસ્ત બાજુ
વિસ્મૃતિમાં ડૂબી ગયું છે. જીવનને અને મૃત્યુને જ્યાં હજી ફૂં ગુલાંજ પાડી
શક્યો નથી ત્યાં શું લખું ?

મૂઠ બનેલા પ્રાણને ઘણી ઝાલકો મારી જોઈ પણ વ્યર્થ. સાંજ ઠળે છે,
આકાશમાં અંધારાં છુટાવા માંડે છે ત્યારે બાજુ મારા અંતરની ખરલમાં જ
એ છુટાતાં હોય એવું લાગે છે. સમસ્ત મન-પ્રાણ ઉપર અકથ્ય ઉદ્દાસીનતાનો
પાલવ ઠળી બાય છે. એમાંથી નથી. બગતી કોઈ સ્મૃતિ, કોઈ કલ્પના, કોઈ
તરંગ. પવનની લહેરખી પણ બાજુ અંતરના પડદેથી પાછી વળી બાય છે.

મોતને માંકરડે પોંખાયાને નિઃશ્વાસને આજ સાઠસાઠ દિવસનાં વહાણાં
વીલી ગયાં. તે દિવસથી લીકાયેલી પ્રાણબારીઓ બાજુ કહી નહિ શૂલે. કોઈ
લહેર નહિ હોડે, કોઈ ગાન નહિ સ્કુરે. કોઈ વિદ્યુત નહિ ચમકે. બાજુ ચીરકાલ
માટે લીકાઈ ગઈ છે, ત્યાં શાનો ઉભરો ઠાલવું ? કેમ કરીને ઠાલવું ?

અવિસ્ત ઉલમનો મોટો ચરખો ભાંગી પડ્યો. દેહધિંજર ખાલી કરીને
પ્રાણ પંખેડે ઊડી ગયું ત્યાંસુધીની અચોર તપશ્ચર્યા. અચોર કહું છું : કારણ કે

એની કાયંકર ચાતના નજરે નિહાળનારા પણ કંપી ઊઠતા ત્યારે ચાતના યોગવતા નિરૂપાઈ જવાનાનું જીવ ઉપર બેઠેલા પહોડસમા અણકમ નિશ્ચિત લાગતા.

યમરાજ સાથેતું આખરી હમ સુધીનું ગૌરવભર્યું સુદ, ઘટેઘટમાંથી ઊઠતા ‘હરિ ઓમ’ના પડવા નવરો પડું છું અને ચોપાસ ધરતીમાંથી ઊઠતા સાંભળું છું જ્યાં જીવનના ધબકાર અનુભવું છું ત્યાં કોના મૃત્યુને આલેખું ?

જીવન-જંગલ, નદિ, કોતરાં, ઘર, શેરી ને સમારંભોમાં ગાજતા એના સુક્ષ્મહાસ્યના પડવા પણ ક્યાં શરૂ થાય છે ? કેવું જો હાસ્ય ? હાસ્યના કૃપણો અને દરિદ્રીઓને અદેખાઈ ઉપભવતું, ઘડીબર પ્રવૃત્તિઓ ચંભાવી દેતું, શરીર મનને સમગ્રપણે ઠંભવી દેતું, વડિલોનાં અવિવેકની પરવા ન કરતું બંધનસુક્ત ધોધ જેવું, હિલોળા સ્વેરાવતું અને આશ્ચર્યસુગંધ કરતું એ હાસ્ય હજી ગળનમાં ગોરંભાતું સંભળાય છે.

શું ‘ગોવાયું’ છે એની હજી મને પૂરી સમજ નથી પડી. રાજતું ટેબલ-વર્ક પતાવીને ટપાલતું ટાણું થતાં કાગળ લખવા બેસી બાઉં છું ને સંબોધન બાંધતાં આંચકો અનુભવીને ચીજી રહું છું, આજે જ એક લેખ પતાવીને બેઠા કે થયું નિરૂપાઈને આ બાબતનું જરા સ્પષ્ટીકરણ લખવું પડ્યો. એક જ કણ અને અન્યમનસ્કે ચર્ચ લેશે.

લક્ષણથી વિરે અને ધણા પૂછે છે. અમને જુદા તારવીને જોવાના પ્રયત્નો પણ બોધા નથી થયા. ‘આ કોણે લખ્યું’ છે ? પેલું કોણે લખ્યું’ છે ? તમે કે નિરૂપાઈએ ?’ એવી માનવસહજ જીસાસાએ અમારો બાન ખાધો છે. એમને ધણું ધણું સમજાવીએ કે જીવનવાદના જુજવા તારોમાંથી એક સુરીકું બનતું આ-તો સુસંવાદી સંગીત જ છે. એક સુરીલા એ સંગીતને જુજવા સ્વરોમાં જોવાનો-બિસુદ્ધ સાંભળવાનો પ્રયત્ન થા માટે કરો છો ?

એ જ રીતે જુજવા પ્રવૃત્તિઓમાંથી જીવન મહત્તાની જે ફેરમ ભભી થાય છે તેને જુદી પાડીને ન જાયો. ફૂલની ખુરબો, રંગ, રૂપ અને આકારને ફૂલથી જુદા પાડીને નથી જોઈ શકાતાં. કારણ કે સમયનો સરવાળો એકમાં થાય છે.

પણ વ્યર્થ. કદાચ કોકાદ વીરલ આત્માનું જીસાસુ મન સતોવાયું હશે. મૃત્યુનો વરદ હસ્ત નિરૂપાઈના ઢેહ ઉપર ફરી વળ્યો છે. પણ પ્રાણ-ધારા તો અનેકોના દિલમાં અનુકંપા જગવતુ એ જ સંગીત આજે રેલાવી રહી છે. ત્યાં જુદું તારવીને શું બેઠું ? શું લખું ? બલિદાનની વ્યાખ્યા શોધવી પડે એવા અણકથ્યા આત્મસમર્પણથી અકિત લવ્યોદાત્ત જીવનના પ્રાણ-ધબકાર આલેખાતા નથી પણ અનુભવાય છે-અનુકંપિત થવાય છે. મારો તો આલેખવાનાં રહે છે માટીનાં સ્થૂળ ભોતકાંનાં રંગરોગાન. એ લવ્ય આત્માના ભાંગેલ પીંજરની કડોમંધ કથા જે પીંજરથી અરુપસ્થ રહીને નિરૂપાઈ જીવ્યા.

આથા રાખું છું કે ભિમિના આવતા અંકમાં એ આપી શકીય.

જીવન દર્શન

નવાનગર રાજ્યનો જન્મજોધપુર તાલુકો—એમાં ચારણોનું ગામ રાજડા. ચારણોની માફ રાખાના બાદાણી કુળમાં નિરૂણ પનો જન્મ સંવત ૧૯૮૩ ના બાદરવા શુદ્ધ નોમના દિવસે થયો. પિતાનું નામ માવલસિંહજી અને માતાનું નામ બાજીજી. તે દિવસે નવાનગર ઉપર જમરણજીતનો સરજ સોળે કળાએ તપે. જમરણજીતના ૩૦ લાખ વાર્ષિક ખીસા-ખર્ચમાં કે જેકે ચારણ-ખાસેને જીવાઈદાર પનાંચદારને બાચાતીમામે ચવાઈ ગયેલા.

ઉવટ રાજડા ઉપર જમરણજીતની લીંસ ચર્ધ. મરાસ ચાસ અને કિંમતી ચીજ વસ્તુઓ ચૂકીને રાતોરાત ચારણ કુટુંબો ભાગી છૂટ્યાં. જી વરસના નિરૂણાઈને લઈને માતાપિતા વાંકાનેર આવી વસ્યાં.

ગામખણે એકાએક ગરીબીમાં આવી પડ્યા. મરાસના ધણીને વધુમાં વધુ જ્ઞાન હોય ખેતાનું. ખેતી પણ કરેલી નહિ. એકાએક જી.

ભરિક પિતા અરસમાતથી એક પગે લંગડા થયા. પ્રમુખે ધિક્કારાકિત અને દલાઈકી માટુશ્રી અણ-અણ સ્વમાનથીલ. કુખો ટોણો કાઢીને ખાંચેલ નહિ. એશિયાળો શટલો કદી ખાંચેલ નહિ. આજ એકા-એક આવી પડેલી આપદા વચ્ચે પણ એમણે ઇજલા-દારી કરીને, ઠોર દાંખર રાખીને છોકરાને સ્વમાન-એર ઉઠેલાં.

એ જ સ્વમાન, અરમાન અને અગિમાન નિરૂ-ણાઈને વારસામાં મળ્યાં. માટુપણ સદ્ગુણની સંપ્ર-દાયના ચૂરત અનુયાયી એટલે ધાર્મિક સંસ્કાર નિરૂ-ણાઈને ગળથૂઘીમાંથી જ સીંચાયા.

ધાર્મિક સંસ્કાર એમને ચિંતન, મનન અને નિદિષાસન તરફ વાળ્યા. વહેલી પડેલે ઢોરને પહર ચારવા બંધ. કુદરત પોતાનાં ચાંત, ગંજીર રૂપ રેલાવતી આળસ મેડાડતી બેઠતી હોય, આંકાશ અજસ મારાઓ, ગ્રહો અને તારાઓના પ્રકાશ પુંજ હલવતું હોય, ત્યારે આ ઉન્નત ધરતક અને વિદ્યાળ ભાલવાળો કિશોર એક હાથમાં નાની લાકડી, અને બીજા હાથમાં એકાદ ધાર્મિક ગ્રંથ સાથે ગંજીર

કમલે નિસર્ગ સાથે એકતાનના અનુભવનો તદ્દુષ્ણ બની બેસો.

ધર્મભાવનાએ એને જયપણથી જ સંસ્કૃતનો શોખ લગાડ્યો. સદ્ગુણની સંપ્રદાયના વિદ્વાન સંપ્રદાયોનો સત્સંગ વધતો ગયો. અને ધાર્મિક રંગે રંગાયેલો આ કિશોર ૧૧ વર્ષની વયે એકદા સાધુઓ સાથે આશી નીકળ્યો.

કુજીડીની જેમ કળેળતાં માતાએ મહા પ્રયત્ને ખોરબીથી પાછો વાલ્યો. પોતે પાછો વળ્યો. પણ સાધુતાના આગ્રહ વધતો ગયો. અને ધર્મભાવના પણ.

કિશોર નિરૂણાઈ દેહી સંન્યાસીઓના સંપર્કમાં આવ્યા. જ્ઞાનની દિશાઓ વધુ વિસ્તાર પામી અને વેદ ઉપનિષદ તથા ભાષ્યોનું વાચન-મનન શરૂ થયું. આવડી નાની વયમાં ધર્મ ભાવનાના શુદ્ધ રંગોએ એમને વધુ એકલ વિહારી અને નિર્ગનનદની મંરતીમાં જ રમવાણુ કરતા કરી દીધાં.

કિશોર વયમાં જ હંકારોજની કિમાઓ કરતા, નેતિ, પોતી, ઉદિયાન પ્રાચુલ્યમ વગેરે. વાંકાનેર મચ્છુ નદી અને પાનાળિયા લેકાળા વચ્ચે પંથુ કુંજર ખીણની તલેટીમાં પાધડી પને વસેલું ગામ છે. જેને ભેંષતા હોય એને બોલે ને ધેમે પહાડ-નદીના સંસ્કાર કુદરત પીરસે છે.

નિરૂણાઈના ધાર્મિક સંસ્કારમાં નદીના નિર્મળ જરણુનો પ્રવાહ અને પહાડનાં ખડતલ ખંખીરનો કારે જેળ મળી ગયો.

સ્વમાનથીલ ગરીબી વચ્ચે એમનાં આંતરનેળે અભ્યાસમાં પણ તેજસ્વિતાનો આભા પાધરી. શરૂથી તે અભ્યાસ છોડ્યો ત્યાં સુધીની કાંકડીઈ એમનાં જીવન જેની જ બવલત હતી. એક એક વિષયમાં ગોખરે, એક એક હરીકાઈમાં સૌથી આગળ અને પ્રથમ નંબરે વર્ગો કુલાવતા ગયા.

ઉત્તરિયાત વર્ગોના મહાશ્રીમંત અને શિક્ષણ-સંસ્કાર શ્રીમંત બાળકો વચ્ચે એમણે સદાય પોતાનું અભિમાન અણુનમ રાખેલું.

અભ્યાસની તેજસ્વિતાના કારણે શરૂથી જ સંસ્કાર-

શીખ મેળવતા આવેલા. શાળાનું અર્થ કાપતાં શિક્ષક
૬ અર્થ માટે એ પણ એ દાંચી શિખવૃત્તિમાંથી
ખચાવી લેતા.

સ્વમાન અને ગરીબીએ એમને થોડા વધુ ખર્ચમાં
ખનાખા. એથી શરીરના કે માનના કુસંસ્કારથી
સાદ અલિપ્ત રહ્યા. અને વિદ્યાબંધન વધતો જ ગયો.

માતાની હાલમારીને એમની પહેળી, લાવનરી
આંખો પીધા કરતી. અને એક પાછ પછુ જોરવહાયે ન
જાય, માતાને જરાય મુશ્કેલીમાં ન મુકાતું પડે એવી
ચિંતિત દરકાર રાખ્યા જ કરતા.

વ્યવસ્થા તો જાણે બધું બધું જીવન વધારા
બની ગયેલી એમાં ચોક્કસાદ બળ. સ્વભાવ આમથી
તો હતો જ. એટલે એકવાર મનમાં નિશ્ચય થયો પછી
મરતાં જ મૂકે નહિ.

વિચારપૂર્વક કહેલા નિશ્ચય સામે અને તેટલો
ભોમ આવેલા પડે તો એની દરકાર કદી ન કરતા.

નિસર્ગની ઠોસ્તીએ એમની પાસે પડે આંધીને
આરેક વાર તો શિરનારતો પ્રવાસ શેષવ કાળમાં જ
કરાવ્યો. મનમાં આવેને નિર્જનદની મરતીમાં એકલા
આંધી નીકળે.

એ પ્રવાસ તો પાછો પ્રાણુ ધબકતો હતો. વાંઠાનેરની
કુંઝરધારાથી શિરનારની ઢુકા સુધીના પથ્થર
પથ્થર, ઝાક, પહાડ નહી, નાગો, પ્રાણિયા માનના
જોડારા અને શીખ રેઠા એમના ભાષમંવ બની રહેલાં
એકે એકનાં લારપૂર મીઠાં દમરલો અંતરમાં લારેલાં
જ્યાં સુધી શ્રી. જમમદસભાષ સામે એમનું જીવન-
સખ્ય ન થયું ત્યાં સુધી નિર્માર્ષ અને નિસર્ગ સામ
સામા હોંકારા દેતા અને દિવસર જોઈકિયું કરતા.
જાણે કુદરતને જાણે એવતો કુદરતનો જ બળ.

વિશાળ આકાર અને એના વગેરેમા તારા,
અગર પંખી સમુદાય અને એના આકર્ષક ઉરુપ્પ,
હરી બારી વગેરે અને એનું સંપ્રાપ્તિ સુધુ ૧૫
વૈનિધ્ય—

આ બધાં નિર્માણના સ્વભાવને અને મિત્રમંડળ

હતાં. અરથી રાતે નિસર્ગ સાદેની અને પધારીમધી
ચૂપચાપ બેઠીને નિર્માણ આકાર સામે ધરીમર
આંખ ડેરવી આંધી નીકળે બાંતરી રાતે એમના અને
કુદરતનો અવાજ પકતો અને નાનકડી સોટી લાંબને
આંધી નીકળતા. ત્રણચાર કલાક પાછા ફરે ત્યારે
એમનાં અંતે અંતમાંથી કુદરત જાણે નીકળે કરતી.

સદાય નિસર્ગને જાણે આજોટતો આ ૧૪ વર્ષને
કુમાર જ્યારે છટ્ટી અંગ્રેજીને પોતાનું અભ્યાસ પાન
કરાવતો હતો ત્યારે માંબોમને સાદ પડ્યો.

આજસુધી જાણે એકપાસનાં જ કરેલી. જેના
જીવનમાં નિસર્ગ પછી પરભાઈ માનું સ્થાન આવતું
હતું અને માંબોમ નજર સમક્ષ રાખીને એને વહેલાં
સુખો કરવાની એક જ તાલાવેલી લાગેલી, એની
સામે રૂઝ ટ્રેડિંગી માં અંતરેલા, કૃષ્ણમ, પરદે-
સીઓથી પદ્મલિત ચણેલી ઠીનઠીન માં આવીને
બેઠી રહી.

છટ્ટી અંગ્રેજીની પરીક્ષા આવવાનું દાંણું, આટલી
તેજરવી તારખોઈ, કાર્મિક અને અપ્રમ એવા પિતા,
જાણે કાળનાં કૌતલ બધાં નીચેથી નીચેની પોતાનું
જીવન ઉગ્રેક્ષુ એવી માંબોમને આંધી નીકળવાની
વેળા આવી.

કુમાર નિર્માણએ જીવનના મહત્ત્વમાં માંબો
ધારી લીધી, ને કહાક લામણીને કયાતા આંધી
નીકળ્યા.

અહીંથી એમના જીવનનો ખીલો તપકો શરૂ
થાય છે. અહીંથી એ જમમદસભાષ અને અન્ય
મિત્રોના પરિચયમાં આવે છે.

સાવ નવો જ અનુભવ, નવાં જ સાદસો, નવી
જ વિચારણા, નવો જ પંથ. ધોડોકાર દિગ્મુદ અનેલા
નિર્માણના પ્રાણને નવી પાંખો ફરી.

માતાએ માંબો કુટ્યાં. એમને થયું કે દીરા
હાથમાંથી આંધી ગયો. રાવા ગંધીમાંએ ઠાટ લાગ્યો.
એકવાર માતા નિર્માણને સત્યામદમધી પાંખો ધેર
લઈ ગયાં. માતાના વચને પાછા ગયેલા નિર્માણએ

વજ્રહૃદયી બનીને માતાના આસુના અધીળ વન્નેથી સત્યામહત્વી વાત સાંધી.

પિતાને હારે આઘાત લાગેલો. એમનું અવસાન થયું. એ ૧૯૩૩ ની સાલ હતી. ૧૯૩૦ ના જુલાળ પછીના એ બધા ઝોટ હતા. નિરંજાણને બાળક બધીને પોલીસે છોડી મૂક્યા. હેવટ તથા મદિનાની સભા હજી અને કાઠિયાવાડી મિત્ર જૂથ સાથે સાબર-મતી જેલમાં આવ્યા.

એ જ વિદ્યાભાષણ, એ જ વિદ્યાર્થી મનોહરિ અને એ જ તપશ્વરી. જેલમાં એમને લોહીની ઉલટી થઈ. હૃદય નળાણું પડ્યું. છૂટ્યા પછી પહેલાં વટનાથ અને પછી ભાવનગર દાકતરી સારવાર નીચે રહેલું પડ્યું.

ભાવનગર તપિયત સુધારતાં સુધારતાં દક્ષિણ-મૂર્તિમાં બેઠા. વિનિત બળા માટે એમને થોડું બચવાનું હતું? એના વખત પસાર કરવા માટે બેઠાએલા. પરીક્ષા બાવી ત્યારે પેપર કોર્સ મૂકીને છોડી મયા. કારણ કે પરીક્ષાએ આપવી જ હતી તો પછી હાજરકુલ શા માટે છોડત? પરીક્ષા છોડીને શા માટે ચાલી નીકળત? સત્યામહ હજી ચાલતો હતો.

એક વાત રહી મજા, બજનોનો શોખ એમના પિતા તરફથી વારસામાં મળેલો, માતા તરફથી લોક-ગીતો, નિસર્ગનો બોલો ખુદીને મોઢા થયેલા એટલે કલા પ્રેમનું તો પૂજવાનું જ શું હોય?

રંગ, આકાર અને આકૃતિઓનું એમને સાદ-લજ્જ ગાન હતું. વાંકાનેરના એક રોયે બે માસેતર જેમણે નિરંજાણની ધાર્મિક ભાવનાને થણી મુંદર વળાંક આપેલો એમની પાસેથી ચિત્રકળાનું ગાન મેળવીને એકાદ વર્ષ દ. મૂર્તિનાં શ્રી. સોમાલાલ શાહ પાસે રહીને પણ અભ્યાસ આગળ પધારેલો.

૧૯૩૪ના જૂન-જુલાઈમાં સત્યામહનો વળતાં પાણી ચર્મ મયેલાં, અને ઝાંજર-સપ્ટેમ્બરમાં તો જેલમાં પાછળ રહેલા ધણીખરા કેડીએને છોડી મૂકેલા.

એ દિવસોમાં જેલમાંથી છૂટેલા જુવાન બેઠા-

એમાં થરબથ ભાવનાએ ભરેલી. આજમુખી જેમણે બાપુનો આદેશ જેટલો ઝીલ્યો તેટલામાંથી અણ અણ હવન થઈલું. એમનાથી છત્રનતી ચાલુ થરડ રવીકારામ કેમ? જેલમાંથી છૂટેલા ૧૫-૨૦ જેટલા જુવતિનો ઇન્ચા તો કાઠિયાવાડી શક્ત બલવારી નાખવાની હતી. એક નવો નકશો એમની આંખ આગળ ચીતરાઈને પડ્યો હતો.

૧૯૩૪ના આખરમાં વાંકાનેરમાં શ્રી. જયમહલ પરમાર, શ્રી. રતુભાઈ ચંદાણી અને શ્રી. સિપ્રભાઈ ધ્રુવે રવિતક અર્ચાલ ચરૂ કર્યું. અહિંસક ચામકાના ઉલોમને ઉત્તેજન આપીને પ્રમાણિક શેષ મેળવીને સ્વાવધાની પ્રકૃતિથી ભરેલ પ્રકૃતિએ ચલાવવી.

નિરંજાણ દક્ષિણમૂર્તિમાંથી પાછા ફર્યા. વાંકાનેરમાં હરિજન શાળા ચરૂ થઈ. પ્રૌઢ સિક્કાચતુ કામ ઉપાડ્યું. અને પડખેના ગામ રાતી દેવળામાં પણ રાતના હરિજન બાળકોના સંસ્કાર મૂક્યા ચરૂ કર્યા.

હવનના ઉન્નત વિચારોમાં રાજકારણ અને સમાજસેવા લખ્યાં. આર્થિક અને સામાજિક ઉન્નતિ સિવાય દેશને ઉદાર નથી. એટલે સ્વાધીનતાની લડતની સાથેસાથ એ સધાવા જેમણે. કાંટકાંટ જેમ અને પ્રાણ ભરપૂર હેડીહેડીના સત્યામહી સાથેએ મળી મયા. જયમહલલાઈ અને નિરંજાણની અંગેક મેત્રીની શરૂઆત અહીંથી થઈ. એ મેત્રી ઉપર ઇશ્વરના આશીર્વાદ ઉતર્યા અને દરેક સમ બની.

આમસેવાના ઉદ્દેશથી વાંકાનેરનું અર્ચાલ અમરેલી પાસેના તરવડામાં ફેરવ્યું. બધા લાં મયા. જ્યેક મદિના ત્યાં કામ કર્યા પછી તરવડાથી છૂટા થયા. બન્ને મિત્રો ભાવનગર આવ્યા.

૧૯૩૬ માં બન્ને મિત્રો દિંદના ઔદ્યોગિક પ્રવાસે ઉપડવાની વૈચારીમાં હતા ત્યાં એક મિત્રની ખાતર નિરંજાણ વર્ષાએ પ્રવાસ પડતો મૂકીને બાવન-૧૨ હક્કરખાપા હરિજન આશ્રમનું સંચાલન સંભાળ્યું. હરમિવાન નાની મોટી રચના પ્રકૃતિએ તો ચાલુ જ હતી.

શ્રી. જયમલસાઈ તથા મનુષાર્થ પંચોળી દિંદી પ્રવાસે ઉપાયા.

શ્રી. જયમલસાઈ સાત આઠ મહિનાના પ્રવાસેથી પાછા ફરતાં બન્નેએ એના ચર્ચ આશ્રમને પણ વ્યવસ્થિત બતાવ્યો. ૧૯૩૭માં બાળિયાદમાં ધરતી-કંપ થયો.

શેટાક યોજના આવી, આર્થવિસ્તારોચા કા. રા. પરિષદનો પેગમ પહોંચાડવાની પ્રવૃત્તિઓ ચરૂ ચર્ચ. બધાં માથેમા રચનાત્મક કેન્દ્રો ચરૂ થયા. અને આ બધી પ્રવૃત્તિઓ ઉપરાંત કાઠિયારાક નવચુવાન સંધ, વિદ્યાથી પ્રવૃત્તિ, કુવક સંધો, મજૂર પ્રવૃત્તિ, ઔદ્યોગિક; અરેપૂરવતીનિવારણ વગેરે અનેક પ્રવૃત્તિઓમાં ફૂલેલાં રહ્યા. વાંકાનેમાં ચોટ વખત રાણુ નાખીને પણ રહેલા.

કા. રા. પરિષદના રાજકોટ અધિવેશન પછી રાજકોટ સત્યામઠમાં જોડાયા. ત્યારપછીના સૌરાષ્ટ્રના તમામ નાનાંમોટાં રાજકોટ અધિભનોમાં જામ લેતા રહ્યા.

ફૂલછાબમાં બન્ને મિત્રો ૧૯૩૯ માં જોડાયા ને પોતાની ધ્યેય સિદ્ધિનું પત્રકારત્વને એક સાધન માનીને જ. એ સમય એવો હતો કે સૌરાષ્ટ્રનું બહેર ઘરન આપુતા ઉપવસ પછી પણ એક રાત્રી યોજી નહિ. રાજકોટ અને રચનાત્મક કામોમાં ઉમ જારતી પછીને જોડાતા—નિરાશાને નિરૂત્સાહનોએ કાળ હતો.

૧૯૩૯થી '૪૨ સુધીના 'ફૂલછાબ'ના કાળ દરમિયાન મીઠા નાનીએલી મટલિએ રાણુપુરમાં, રાણુપુર આસપાસના પ્રદેશોમાં અને બહારના પ્રદેશોમાં કરતા જ રહ્યા.

૧૯૪૧માં વ્યક્તિસત્યામઠની દાઢી થતાં ફૂલછાબ છોડવા પામ્યું. પણ વડિલોએ ફૂલછાબને પણ એક

રચનાત્મક કામ મનાવ્યું ત્યારે તો છૂટા દવાની રમ ન આપી. પણ ૧૯૪૨નો આદર્ય આપ્યો. જાણુ પકાયા. કુરેએ વા મરેજે'નો દેશને મંત્ર મળ્યો

કાઠિયાવાડના કામકેરો તે દિવસે એ હારણીમાં પહેલાઈ ગયા. એક મને તે ભોગે—ઉવટ યોડી દિંસા પાપરીને પણ પરદેશી સુલામીને અંત લારનારા અને બીજે સત્યામઠની આણુ નીતિરીતિ મુજબ કામ કરનારા. બન્ને જગ્યાએ પહેલો મામ' બીજા આઠે મિત્રો સાથે પસંદ કર્યો.

૧૯૪૨ના સપ્ટેમ્બરમાં બન્ને બીજા મિત્રો સાથે જીવકર્મ આપ્યા ગયા ૧૯૪૩માં આવતરાની એક કડી પકાઈ દારૂગે થો અને દધિયાશનાં કામો આપાયા. લેાર'ટો છૂટ્યાં અને પોલીસને દાલતાળી દઈ નાસી છૂટ્યા.

ભાગેક પ્રવૃત્તિ તો ચાલ્યા જ કરતી. ત્યાં ૧૯૪૪માં નિરૂત્સાહને આકરિયક છટી પાંસળાં પર બારી થયી એમાંથી પુરસી ચર્ચ. દવા આણુ કરી. જાગતાં જતાંનું ને દવા કરાવતા જવાની. એમાંથી લી. બી ક્ષય મુ મુ પડ્યો.

લેાર'ટ પાછાં જે'ચાયેલાં નહિ, તે ઠેક ૧૯૪૬ સુધી ચાલ્યાં. ૧૯૪૭માં પાછા રાણુપુર આવ્યા. હજેક મહિના રહ્યા ત્યાં રાત્રે ઉઘસો મારે.

ત્યાંથી મુંબઈ ચર્ચને પંચમની ગયા. ત્યાંથી દક્ષિણના વિખ્યાત સેનેટોરિયમ આરેમ્બરમાં ૧૯૪૭ ના અંતમાં દાખલ થયા.

ત્યાં છ આઠ મહિના બાદ આપરેશન કરાવ્યું. સફળ ન થયું. અને રોજની અનેક યાતનાઓ સાથે ૧૯૫૧ ના મે મહિનાની છટી તારીએ હૃદય ઉપરનાં કુમલાથી અવસાન પામ્યા.

જીવન સ્રોતની વીખરેલ સરવાણી

આશ્વાસન પત્રો

[સ્નેહીત્રી, સ્વર્ગનો અને સંખંધીઓએ પણ સ્વર્ગ નિર્વાહ અને શ્રી જયમલ્લભાઈને અલેહ લાવે તેથી અને એ જ રીતે એમનો દિલસોજનો સ્રોત જલો પણ એ દુઃખ અને દિલસોજલથી પત્રોમાંથી નિર્માઈતું સુરેખ સ્વર્ગ બહુ થઈ રહે છે]

શ્રી નિરંજન વર્માના અવસાનના સમાચાર ‘જન્મભૂમિ’માં વાંચી દિલગીર થયો છું. એમનો પ્રત્યક્ષ મેળાપ કરી થયાનું યાદ નથી, પણ શ્રી જયમલ્લ તથા બીજા એમના સાર્થ એાદારા એમની બુદ્ધિમત્તા અને માંદગીની વાતો સાંભળી હતી, તથા એમનાં કેટલાંક પુસ્તકો પણ જોયાં હતાં. મિત્રોના સર્વ પ્રયત્ન છતાં એ રોગના આટલી તાની ઉંમરે લોગ બન્યા એ ખેદજનક છે. એમનાં સ્વજનો તથા મિત્રોને મારી સમભાવના પહોંચાડશો.

—દિશેરલાલ ઘ. મશાવાળા

*

કાંઈ ‘હર્મિ’ આબુ તેમાં લાઈશ્રી નિરંજનના અવસાનના ખબર વાંચી ઘણી ગમગીની થઈ. આવી ઉજાવળ કારકીર્દીને આવેા અકાળ અંત એ આપણા દેશનું દુર્લાભ છે. લાંબી માંદગીમાં વર્ષોનાં વર્ષ એમણે શરીર દુઃખ વેઠ્યું. માંદગી એની દેશ સેવાને જ આભારી હતી. લડતની જહેમતોમાંથી એ જન્મેલી. એણે અંતે એનો લોગ લીધો. હું તો ૧૯૪૩-૪૪માં ઘડીઅમથુંજ રહેજસાજ એમના પરિચયમાં આભેા ગણાઉં પણ એની શક્તિઓ અને નિષ્ઠાપરાયણતાની ઊંડી છાપ એમણે મારા પર મુકેલી. તમે ખબા એમના નિકટ મિત્રોને સાફ આ જોટ કેટલી મોટી છે એની મને પૂરી કહપના છે. લાઈ જયમલ્લનું સિરનામું-જાણતો નથી. આ કાળજી તમારા ગેલ માટે બહુજો ને તમારી જોટમાં મને લાગીકાર જણીજો.

—સ્વામી આનંદ

*

લાઈ નિરંજનના મૃત્યુની ખબર જાણી ઘણો દિલગીર થયો છું ૧૯૩૨ની રાષ્ટ્રવ્યાપી લડતમાં સૌરાષ્ટ્રના ઘણા નવજવાનો સાથે સાબરમતી જેલમાં મારે ઘાટ સંખંધ બંધાયો તેમાં લાઈ નિરંજન પણ હતો. એનું ઘાટીણું સુંદર શરીર, હસતું મોં અને મળતાવડા સરલ સ્વભાવે મને આકર્ષ્યો હતો. તેમાંય તેણે વધારે આકર્ષણ તો એ કહ્યું કે એને ‘૪૨ની મહા ક્રાંતિ હરમ્યાન એ કાર્ય કરતાં કરતાં જીવલેણ ગિમારી લાગુ પડી અને એની એને ખબર પણ હતી કે આમાંથી જીવવું સુરકેલ છે છતાં જ્યારે જ્યારે હું એને મળતો ત્યારે એની સમતા ને યૈર્ મારા મનમાં માન ઉપજાવતા. લાંબી માંદગીમાં હોવા છતાં એણે કરી આશા છોડેલી નહિ. દુઃખ ને વાતનાનો ચાર નહોતો પણ મોં ઉપર એ કરી ફેળાવા દીધું નહોતું. સાચા અર્થમાં એ જીવનસાધક હતો, સ્થિતપ્રજ્ઞ હતો. સુખે-દુઃખે સમકૃપા જેવી મનોદશા હતી.

‘૪૨ની મહા ક્રાંતિની કથા ‘અણખૂટ ધારા’ નામના પુસ્તકમાં એણે કુશળતાથી-સચોટતાથી મૂકી છે. એ લખાવી હતી તે વખતે ઝુંગઈના એમના રહેવાના સ્થળે મારે જવાનું થયેલું. માંદગી છતાં આ કાર્ય ફરજ સમજીને કરેલું. એ કથા મને એણે વાંચી

સંભળાવેલી. સાંભળતા મારા મનને એ અસર કરી ગઈ. હિંસા-અહિંસાની જે ભંડી આર્થિક બાલોચના એમાં ફરેલી છે તે વિરલ છે. આકાશ દર્શનનું એમનું પુસ્તક 'ગગનને ગોળે' પણ જોયું છે અને જે અનંતની લબ્યતાનો સચોટપણે પરિચય કરાવે છે -

આવો આ શક્તિશાળી નવજીવાન દર્શની સામે પણ મંદાનગીથી જૂઝવો અને છેલ્લે હસતે મોંએ મરણધર્મને પ્રાપ્ત થયો. પ્રભુ એના આત્માને શાંતિ આપો.

—રવિશંકર વ્યાસ (મહારાજ)

સફળતા ભાઈ નિરંજનને મેં હંમેશાં મારા વિદ્યાર્થી તરીકે જ ઓળખ્યા છે. ઈ. સ. ૧૯૩૦ ની મીઠાની લડત વખતે જે એક નવજીવાન મંડળ રાણપુર-ધંધુકામાં બંધાયું હતું તેમાંના ભાઈ નિરંજન પણ એક હતા. એ જીવાનોએ ત્યારપછી પણ સોશીયલના ઘડતરમાં ઘણા મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે અને હજી આજે પણ ભજવે જાય છે સોશીયલના આવા ઘડતરમાં ભાઈ નિરંજનનો પણ હિસ્સો હતો એ સો કંઈ બાંહે છે ને આદરથી તેનો સ્વીકાર કરે છે.

દક્ષિણામૂર્તિમાં ભાઈ નિરંજન હતા તે દરમિયાન તેમણે જેમ દક્ષિણામૂર્તિમાંથી ઘણું કીધું છે તેમ દક્ષિણામૂર્તિને ઘણું આપ્યું પણ છે એનો હું સાક્ષી છું. દક્ષિણામૂર્તિની ઉદાર એવી વાડાબંધીને આ ભાઈઓએ વધારે ઉદાર બનાવી અને તેમાં છુપી રીતે જામતાં બળાને ખંખેરવામાં તેમનો હિસ્સો હતો. ભાઈ નિરંજનનો આ દિશામાં કીકડીક ફાળો હતો એમ હું કહી શકું છું.

પછી તો ભાઈ નિરંજન વિદ્યાર્થી મટ્યા અને રીતસર જીવનમાં પડ્યા. એ જીવનનાં પાસાં કેવાં હતાં તે હું વધાર્યું જોઈ શક્યો નથી એથી શું લખું?

એને જીવલેણ રોગ લાગી પડ્યો ત્યારથી એના પરિચયમાં રહી શક્યાં નથી. પણ સાંભળવા સુજળ એ બિમારીમાં પણ તેમના સ્વભાવની ખાસિયત દેખાતી હતી અપાર દુઃખને પણ એ ધીરજથી પચાવતા આખરે એ બિમારી જીવલેણ બીકળી અને કહિયાવાડે એક આચાચર્યો જીવાન બોલ્યો.

—નાનાભાઈ બદ

સત્યની શ્રદ્ધાથી એ જીવ્યા અને એ જ શ્રદ્ધા સાથે મૃત્યુ પામ્યા.

હા જેમુદિયન
આસી. સુપ્રી. આરોગ્યવરમ્

જ્યારે સારા માણસોની આ જગતમાં જોટ પડી રહી છે ત્યારે આવા પ્રતિભાતવંત જીવાનનાં જવાથી દેશને ન પુરાય તેવી જોટ પડી છે એમને અમે જીવાડી શક્યા હોત તો આરોગ્યવરમ્ માટે એ ગૌરવરૂપ બનત. સેનેટોરિયમમાં એમણે નવજીવન પેદા કર્યું છે. પણ એમની અપ્રતીમ શક્તિ જમી આ હુંગરની દીવાલો વચ્ચે જ ઝળમળી રહી. જગત એ જોવા ન પામ્યું. પણ અહીં તો એ અનેકોને પ્રેરણા પાઠને જીવનનો આદર્શ બિંદો કરતા ગયા છે.

હાકદર મૂલર
એક્ટીવ સુપ્રી. આરોગ્યવરમ્

આરોગ્યવરમૂર્તી તારો તાર રખો. પણા વખતથી જો માઠા સમાચાર સાંભળવાની તૈયારી રાખેલી, છતાં સમાચાર વાંચી દુઃખ પણ થયું, આંખો ભીની બની. રજુમેદન ઉપર લાગતાં લાગતાં મનુષ્ય થયું હોય તો કેટલાંજો શહીદી-મોતો રચાય, હોલ જંસા વાજે, સાહબાસીઓ વરસે પણ પછુ મોતની સામે એક-ધારે લડવામાં ભાષ નિરંજો કોઈ રજુએલા કરતાં ઓછું ખમીર, ઓછી તાકાત, ઓછી સહનશીલતા કે ઓછી દિમત દાખવેલ નથી. જો પણ એટલી જ સાહબાસી અને પ્રસંશનને આધિકારી બન્યો છે. પ્રજા એના આત્માને પરમ શાંતિ આપો એવી આપણે સૌ પ્રાર્થના કરીએ.

તને ભાષ નિરંજના વિચારનો કેટલો આધાર લાગ્યો હતો એ કંઈ શકું છું. પણ અંતે ધમરે જે ધાયું એ થયું.

—રતુભાઈ આદાણી

નિરંજના અવસાનના ખગર ‘ફૂલછાંખમાં’ વાંચ્યા. તમને જે માનસિક આધાર લામશે તેની કંઈપનાથી ખૂબ દુઃખ થાય છે.

તમે જે અનન્ય સેવા કરી છે તે કોણે કરી શકશે? ને એણે જે સહન કર્યું છે, જે રીતે કર્યું છે તે પણ કોણે કરી શકશે?

માણસનું ખમીર ખતાવવા માટે કોઈ એક જ મેદાન નથી. હરકોઈ ક્ષેત્રમાં એ ખમીર ઝળાઈ જાય છે તેનો દાખલો નિરંજાણે માંદગીમાં જે ધીરજપૂર્વક વેઠ્યું તે ખતાવી આપે છે. એવાને શાંતિ હોય જ. માંદગીમાં—લોખી જીવલેણ માંદગીમાં જેણે શાંતિ ને પ્રસન્નતા રાખ્યા તેને મૃત્યુ પછી અશાંતિ શેની હોય!

એને માટે મારી હાર્દિક સ્નેહાંબુ—તમારી તરફ મારી અંતરની સહાયબૂતિ.

—મનુભાઈ (દર્શક)

નિરંજનભાઈના અવસાનના દુઃખ સમાચાર જાણ્યા, સૌરાષ્ટ્રના એક આશરુપદ નવયુવાન તરિકે મેં તેમને ઓળખ્યા છે અને તેમના તરફ એક જાતનો આદરભાવ સેવ્યો છે.

રાષ્ટ્ર ધાતરમાં કામ આવે તેની આપણી પાસે જે આછી પાતળી મૂડી છે તે પણ ખરે વખતે આપણે ગુમાવતા જઈએ છીએ.

કાંડિયાવાડના નાના ગામો પણ આવા સંસ્કારી યુવકો પેદા કરી શકે છે તે વિચારે અને આપણી મૂળભૂત સંસ્કૃતિમાં વિશ્વાસ પેદા કર્યો હતો. દૂંઠી જિંદગીમાં પણ તેમણે ગુજરાતી સાદિતમાં કામનો સ્થાન પ્રાપ્ત કરી લીધું છે.

—ધનરયામ જોષા

ભાઈશ્રી નિરંજન વર્મા સાથે અંગત પરિચયમાં આવવાનું સહભાગ્ય મને સંપડ્યું નથી. તેમને દેશબાપી લાલ મટે ૧૯૪૨માં રાજકોટ આવ્યા, તે પહેલાં હું પદ્માઈ ગયો હતો અને હું બહાર આવું તે પહેલાં તો તેઓ રાજકોટ છોડી ગયાં હતા. પણ તેમના કેટલાક સાર્થકારો અને સહકાર્યકરો જેલમાં મારી સાથે હતા. તેમના દારા શ્રી. નિરંજનભાઈની શક્તિનો પરિચય થયો હતો. તેમના ધણાખરા પુસ્તકો હું વાંચી ગયો છું, અને તે ઉપરથી તેમનો ગ્રીષ્મવટંભયો ઊંડો અભ્યાસ, પ્રસન્ન લેખનશક્તિ

સંભળાવેલી. સાંભળતા મારા મનને એ અસર કરી ગઈ. હિંસા-અહિંસાની જે જાંઠી આર્થિક બાલોચના એમા ફેરેલી છે તે વિરલ છે. આકાશ દર્શનનું એમનું પુસ્તક 'ગગનને ગોળે' પણ ભેટું છે અને જે અનંતની ભવ્યતાનો સચોટપણે પરિચય કરાવે છે -

આવો આ શક્તિશાળી નવજુવાન હૃદયની સામે પણ મંદાનગીથી જૂઝવો અને છેલ્લે હસતે મોંએ મરણધર્મને પ્રાપ્ત થયો. પ્રભુ એના આત્માને શાંતિ આપો.

— સચિદ્ર કર વ્યાસ (મહારાજ)

સદ્ગત બાઈ નિરંજનને મેં હંમેશાં મારા વિદ્યાર્થી તરીકે જ ઓળખ્યા છે. ઈ. સ. ૧૯૩૦ ની મીઠાની લગ્ન વખતે જે એક નવજુવાન મંડળ રાણપુર-ધંધુકામાં ભર્યું હતું તેમાંના બાઈ નિરંજન પણ એક હતા. એ જુવાનોએ ત્યારપછી પણ સૌરાષ્ટ્રના ઘડતરમાં ઘણો મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે અને હજી આજે પણ ભજવે જાય છે સૌરાષ્ટ્રના આવા ઘડતરમાં બાઈ નિરંજનનો પણ હિસ્સો હતો એ સી કંઈ બાજે છે ને આદરથી તેનો સ્વીકાર કરે છે.

દક્ષિણામૂર્તિમાં બાઈ નિરંજન હતા તે દરમ્યાન તેમણે જેમ દક્ષિણામૂર્તિમાંથી ઘણું લીધું છે તેમ દક્ષિણામૂર્તિને ઘણું આપ્યું પણ છે એનો હું સાક્ષી છું. દક્ષિણામૂર્તિની ઉદાર એવી વાડાળધીને આ બાઈઓએ વધારે ઉદાર બનાવી અને તેમાં છુપી રીતે જામતાં બળાને ખંખેરવામાં તેમનો હિસ્સો હતો. બાઈ નિરંજનનો આ દિશામાં ઠીકઠીક ફાળો હતો એમ હું કહી શકું છું.

પછી તો બાઈ નિરંજન વિદ્યાર્થી મટ્યા અને રીતસર જીવનમાં પડ્યા. એ જીવનનાં પાસાં કેવાં હતાં તે હું ચર્ચાર્ય એક શક્યો નથી એથી શું લખું ?

એને જીવલેણ રોગ લાગી પડ્યો ત્યારથી એના પરિચયમાં રહી શક્યો નથી. પણ સાંભળવા સુજળ એ બિમારીમાં પણ તેમના સ્વભાવની ખાસિયત ડેખાતી હતી અપાર દુઃખને પણ એ ધીરજથી પચાવતા આખરે એ બિમારી જીવલેણ નીકળી અને કાઢ્યાવાડે એક આશામયો જુવાન બોલ્યો.

— નાનાબાઈ બહ

સત્યની શ્રદ્ધાથી એ જીવ્યા અને એ જ શ્રદ્ધા સાથે મૃત્યુ પામ્યા

ડૉ. જેમ્સ ડિમ્મ

આસી. સુપ્રી. આરોગ્યવરમ્

*

જ્યારે સારા માણસોની આ જગતમાં ખોટ પડી રહી છે ત્યારે આવા પ્રતિભાતવંત જુવાનના જવાથી દેશને ન પુરાય તેવી ખોટ પડી છે. એમને અમે જીવાડી શક્યા હોત તો આરોગ્યવરમ્ માટે એ ગૌરવરૂપ બનત. સેનેટોરિયમમાં એમણે નવજીવન પેદા કર્યું છે. પણ એમની અપ્રતીમ શક્તિ બધી આ હુંગરની હીવાલો વચ્ચે જ જળાકી રહી. જગત એ એવા ન પામ્યું. પણ અહીં તો એ અનેકોને પ્રેરણા પામ્યાં જીવનનો આદર્શ બિંસો કરતા ગયા છે.

ડૉક્ટર મૂલર

એક્ટીવ સુપ્રી. આરોગ્યવરમ્

*

અને સદર રજુઆતની કોંડી હાથ મારા મન ઉપર પડી છે. આપણે સાચે જ નિરંજનભાઈને ગુમાવી એક સાગ આશરપદ મુલાન ગુમાવેલ છે.

—જમનાદાસ શાહ

*

આરોગ્યવંદમયો દને પાછા આવી ગયા હશે. કેવુ ખાલી ખાલી લાગતું હતો ? ગમે તેમ કરીને નિરંજનને સામ કરવા એ આ જ કેટલાય વર્ષોથી તમારી મુખ્ય પ્રવૃત્તિ થઈ પડી હતી. એ જતા બધું તમારે કાંઈ કામ જ રહ્યું નથી એવું લાગતું હતો, નહીં ? આમ તો ઘણા વર્ષોથી યમરાજ સાથે મુઠ આલણું હતું છતાં આ સમાચાર બહુધારાં લાગે છે

નિભામના સદાય હસતો અહેરો, ફરેક વાતમા ટિખજ કરવાનો તેમનો રસભાર અને તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ-શક્તિ, એ બધું કરી બહોલ શક્ય તેમ નથી ઇશ્વરે તેમને એવી વિચક્ષણ બુદ્ધિ-શક્તિ આપી તે શુ માત્ર યમરાજ સાથે મુઠો કરવા માટે જ ? એ શક્તિનો અત્યારે કેટલો સરસ ઉપયોગ થઇ શક્યો હોત ?

—રમણભેન બક્ષ

*

નિભાઈ બહાદુર લાલેલા હતા—યમરાજને પર્ચુ લાગેા વખત લક્ષ્મી કપા મારી બાસા ભાંગી પડી કે નિભાઈ અને જયમજાભાઈ “અખડિન કનેવરો” નામની કૃતિ પશુ બૃહદ્ મૂલગતને આપણે —મલુભાઈ બક્ષી

*

આજરોજ ‘અયદિન્દ’માં ભાઈ નિરંજન વર્માના અવસાનના સમાચાર વાંચીને ખૂબ ખેદ થયો. વીસમી સદીમાં અનન્ય મિત્ર ધર્મનો ખ્યાલ આપતી એની માવજત પાછળ ભરીરમ પ્રરૂપાઈ જે તમારો હતો એનો આખરે તો આ જ અંતમ આવશે એ વિધિની બલિકારી, બીજી શુ ? ઇશ્વરની કૃપા જ નહિ એટલે શુ ? હવાય તમારા મનદુઃખની આ ઘડીએ પશુ તમારા ધર્મ અવારવાનો તો તમને સતોષ હતો જ. અને એ જ તમને આ થા સદન કરવાને બળ આપશે. રોહીઓ તો કેવળ હમ હઠી જ ખત વી શકે. ઇશ્વર ભરનારના આત્માને શાંતિ આપે અને તમને આ શરવવાનું બળ આપે.

—ચુલુવંતરાય આચાર્ય

*

ભાઈ નિરંજનના દુઃખદ મૃત્યુ સમાચાર મેં ઘણા મોઝા જવવા. ઇશ્વરભાઈનો આરોગ્યવંદમયી પત્ર હતો તેમાં એવો કંઈ પ્રસારો તમિયત ખરાબનો હતો પણ નહિ, વર્ષોના એ બાણશબ્દા પર સૂનેલા વીરની તમિયતમાં ખરાબ કંઈ જોણું હતું કે એ લખવા જેવું પણ પત્રમાં લાગે હોવે, તમે રોહીઓ એમને મળી શક્યા એ મિલન દુઃખમાં પણ સર્વવંદ્ય ગણાય. એ જે રીતે પીડા ભોગવતા હતા એ રીતે એમાંથી છટકા એ જોતાં લાગે કે સારું થયું. પણ બીજી બાજુ પ્રેમીજનનો વિયોગ, એક શક્તિશાળીત યાજ્ઞા જવું, દુઃખદ કહેવાય, તેમાં તમે તો એક અગતા બે લાગ જેવા તમને શુ

તો આપણે આપુ ? પ્રશ્ન શાંતિ આપે

—ઈશ્વર પેટલીકર

*

પણ એમને ૨. જેવા ન પોરથું. પણ જન્મભૂમિમાં ભાઈનો નિરંજનના અવસાનના અમંજળ સમાચાર ગાંધા ને

“ વીખાઈ ગઈ, ને સાહિત્ય ને પત્રકાર દુનિયાની અધિનીકારની ભેડી

તમે અનેએ યુજ્જ્વાલને, એક દસકાના ટૂંકા ગાળામાં, સાદિલ અને સંસ્કારનાં અનેકવિધ રસાયણોથી ભરપૂર ને પરિપાકવિત કરી દીધું છે.

મેઘાણીમાઠ પછીનું લોકસાહિત્યનું ચિરંજીવી ધન આપને વારસે આવેલું છે, ને તમે ને નિરંજાનએ એમાં અવનવા ચિત્રાત્મક આલેખન પૂરીને એને સર્વમાન્ય-સર્વજન્ય બનાવ્યું છે.

ખગોળદારશ્રી માંડોને બાલચાલની દુનિયા સુધી નિરંજાન રચી ગયા ને સ્વખત સર્જ ગયા. પ્રભુ એમના આત્માને અખંડ શાંતિ આપે.

‘૪૨માં ધોરણ’ પર છૂપા વેશે આવેલા, ને ગમેલા.

—દામોદર બટ્ટ (સુધાંશુ)

*

આજે “ફૂલછાખ”માં નિરંજાનના અવસાનના સમાચાર વાંચી થઈ જ કુ:ખ થયું છે. સૌને એક અત્યંત તેજસ્વી યુવાન પ્રભાવેલ છે. નાના હતા ત્યારથી જ અમે સાથે હતા. અખ્યાસમાં અમારે થયેલી વખત હરીફાઈ ચાલતી પરંતુ તે હંમેશાં પહેલો નંબર જ રાખના. સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં એ શારીરિક વિઠ્ઠાનાઓ વચમાં ન આવી હોત તો તેજ રોતે તેઓ પ્રથમ નંબર રાખત તેમાં શંકા નથી.

તેમના જવાથી તમોને શું ખોટ પડી છે તે જાણતી ને થોડીક બંધિતઓ છે તેમનાં હું એક છું, પરંતુ તેમનું છેલ્લું જીવન તથા વિચારસરણી જોતાં તેમની પાછળ વિવાદ કરવો તે તેમને અન્યાય કરવા બરાબર છે. એ હશે તેમને ઘેરી લીધેલ તે જીવલેલું જ હતું અને તેનો અંતમ ચોક્કસ જ હતો. એટલે તેમના ભાગે તો શારીરિક ચાતનાઓ સામે લાવાનું જ રહેલ. આ સમજોમાં હંમેશાં તેમને છોડાવ્યા અને તેમની વિવિધ શક્તિઓએ તે વધુ activities કરવા બોલાવી લીધા તે તેમના હિતમાં જ છે તેમ માનવું જોઈએ. હંમેશાં દરબારમાં જવાથી મરનારને કદી ખોટ નથી પડી પરંતુ સમાજને સારી ખોટ પડી છે. અફસોસ એટલો જ છે કે તેમની વિવિધ પ્રકારની તેજસ્વીતાઓનો પરચો સમાજને મંકી શક્યો નહિ.

—ગંગાકાલ મહેતા

*

નિરંજનભાઈના જન્મના સમાચાર વાંચી અમને સમુને અત્યંત શોક થયો છે. તેમણે જીવનમાં અને શત્રુમાં એકસરખી વીરતા દાખવી છે, અને અનેની મુશ્કેલીઓનો સામનો સદાય દસતાં દસતાં કર્યો છે. તમારી જોડી ખંડિત થઈ ગઈ. તમે ને નિખાલો નિરંજનભાઈની સેવા કરી છે તે અવિશ્વરૂપ અને દર્શતરૂપ રહેશે.

એમના આત્માને શાંતિ પ્રાપ્ત થાઓ એવી અભ્યર્થના કરું છું.

—ચુનીભાઈ શાહ

*

આજે ‘જનમજ્જિ’માં ભાઈ નિરંજનના અવસાનના સમાચાર જાણી અમે દિલશોર થયા છીએ. તમારા કુ:ખની દુ:ખના આવી શકે છે: તમારી જોડી ખંડિત થઈ તમારો આધાત જનપર દશે: પણ તમારા સૌ મિત્રો-સ્વજનો અને પરિચિતો જાણે છે કે તમે મૈત્રીનું આદર્શ દર્શાવ પૂરું પાડ્યું છે. જરાએ અતિશયેકિત વિના કદો કાઢ્યા કે આવા મિત્રો મેં હજી જોયા નથી. લાખણી, વિચારો અને વાતનાં તમારા અને વચ્ચે કેટલું સામ્ય હતું !

ભાઈ નિરંજન યુવનયે ચાલી નીકળ્યા પરંતુ ટૂંકા કાળમાં પછી રાષ્ટ્રને માટે તેમણે ને સક્રિય રીતે શરીરથી અને લેખનથી ને ઉમદા ધાર કર્યું છે તે નહિ જુવન્ય ! ખદ્દ જ થોડાં માણસોને ને નિરંજનનું સાચું ચલ્યાકન હતું, કારણ ‘પ્રકાશ’માં—વધુ પ્રકાશમાં આવતા પહેલાં માંદગીમાં ગ્રાસાવા: એ

તમે જાનેજો મુશ્કેલીને, જોકે દસકાના દૂંઠા બાળામાં, સાદિલ અને સંસ્કારનાં અનેકવિધ રસાયણોથી લારપૂર તે પરિસ્થાવિત કરી દીધું છે.

મેઘાણીશામ પછીનું લોકસાદિલનું ચિરંજીવી ધન આપને વારસે આવેલું છે, તે તમે ને નિર્લાભજો એમાં અવનવાં વિચારાત્મક આવેખન પૂરીને જોને સર્વમાન્ય-સર્વસેવ્ય બનાવ્યું છે.

ખગોળશાસ્ત્રથી માંડીને બાલશાસ્ત્રની કુનિયા સુધી નિર્લાભ રમી ગયા ને સ્વપ્નવત ધર્મ ગયા, પ્રશ્ન એમના આત્માને અખંડ શાંતિ આપે.

‘૪૨માં પોરબંદર દૂધા વેશે આવેલા, ને મળેલા.

—દામોદર ભટ્ટ (સુધાંશુ)

આજે “ફલછાપ”માં નિર્લાભના અવસાનના સમાચાર વાંચી થઈ જ દુઃખ થયું છે. સૌંદર્ય એક અત્યંત તેજસ્વી યુવાન યુમાવેલ છે. નાના હન ત્યારથી જ જન્મે સાથે હતા. અભ્યાસમાં અપારે ક્ષણી વખત હરીફાઈ ચાલતી પરંતુ તે હંમેશાં પહેલાં નંબર જ રાખતા. સાદિલતા એવંજા એ શારીરિક વિદ્યબનાઓ વચ્ચમાં ન આવી હોત તો તેજ રોતે તેઓ પ્રથમ નંબર રાખત તેમાં શંકા નથી.

તેમના જવાથી તમેને થું ખોટ પડી છે તે બજુતી જે થોડીક બકિતઓ છે તેમનાં દુઃખ છે. પરંતુ તેમનું છેલ્લું જીવન તથા વિચારસરણી જોતાં તેમની પાછળ વિષાદ કરવા તે તેમને અન્યાય કરવા બરાબર છે, જે હજી તેમને ઘેરી લીધેલ તે જીવલેજી જ હતું અને તેનો અંતિમ ચોક્કસ જ હતો. એટલે તેમના કાગે તો શારીરિક માતાઓ સાથે ધાવાનું જ રહેલ. આ ગ્રંથોમાંથી ઉચ્ચ તેમને છોડાયા અને તેમની વિવિધ સક્રિયોતે વધુ satisfied કરવા બોલાવી લીધા તે તેમના હિતમાં જ છે તેમ માનવું જોઈએ. પ્રથમની દરબારમાં જવાથી મરનારને કશી ખોટ નથી પડી પરંતુ સમાજને સારી ખોટ પડી છે. અહીંસા એટલી જ છે કે તેમની વિવિધ પ્રકારની તેજસ્વીતાઓને પરચો સમાજને મહી શક્યો નહિ.

—ગુણકલાલ મહેતા

નિરંજનભાઈના મૃત્યુના સમાચાર વાંચી અમને સદૃશ અત્યંત શોક થયો છે. તેમણે જીવનમાં અને મૃત્યુમાં એકસરખી વીરતા દાખવી છે, અને જાનેની મુશ્કેલીઓનો સામનો સહજ હસતાં હસતાં કર્યો. તમારી જોડી ખંડિત થઈ ગઈ. તમે જે નિષ્ઠાથી નિરંજનભાઈની સેવા કરી છે તે અવિરમરશ્ન અને દર્શનરૂપ રહેશે.

એમના આત્માને શાંતિ પ્રાપ્ત થાઓ એવી અભ્યર્થના કરું છું.

—જુનીભાઈ શાહ

આજે ‘જન્મભૂમિ’માં ભાઈ નિરંજનના અવસાનના સમાચાર મળી અમે દિલમોર થયા છીએ. તમારા દુઃખની કલ્પના આવી શકે છે: તમારી જોડી ખંડિત થઈ તમારો આધાત બજાર હરી: પણ તમારા સૌ મિત્રો-સ્વજનો અને પરિચિતો મળે છે કે તમે મૈત્રીનું આદર્શ દર્શાવ પૂરું પાડ્યું છે. જરાયે અતિશયોક્તિ વિના કહી શકાય કે આવા મિત્રો મેં હજી જોયા નથી. લામણી, વિચારો અને જ્ઞાનનું તમારા જાને વચ્ચે કેટલું સામ્ય હતું!

કાર્ત નિરંજન યુવાનથી ચાલી નીકળ્યા પરંતુ દૂંઠા કાળમાં પણ રાષ્ટ્રને માટે તેમણે જે સક્રિય રીતે શરીરથી અને લેખનથી જે ઉપદા કાઢે કર્યું છે તે નહિ બુદ્ધિવત્ત. જદુ જ થોડાં માણસોને જે નિરંજનનું સાચું અસાધન હતું. મોરણ ‘પ્રકાશ’માં—વધુ પ્રકાશમાં આવતા પહેલાં માંદગીમાં કડપાયા: એ

માદમી જીવલેણ નીકળી અને કો મિત્રો ને સ્વજનોને છાડીને અત્યારે તેમનો ટેક આપણી વચ્ચે નથી.
તમે દિંમત રાખજો: હું શું સલાહ આપું? પણ અપાઈ નય છે. તમે ભાઈ જેવો ભાઈ,
[મિત્ર જેવો મિત્ર, સાથી જેવો સાથી ગુમાવ્યો અને એનો ધા શૂલવે-બુઝાવવો મુશ્કેલ છે—કઠીન છે. પણ
બીજી શું થાય!]

ભાઈ નિરંજનનો અત્મા દિનંત હતો. તેને પરમશાંતિ મળવાની જ છે.
ભાઈ નિરંજન સુવાસ મૂકતા નય છે. અને આજના કાળમાં સુવાસ મૂકીને જીવી એ પણ કઠીન છે.
—વિલાસ શેઠ

છેવટે એ બન્યું. લાંબી તપશ્ચર્યા બેઠી ચાંત નાં પૂરી થઈ અને એ આત્મા પોતાના માત્રે ચાલતો થયો. આપણને સૌને શોક થાય, કમરુ કે પ્રભુએ હવે શોક, સુખ અને દુઃખની લાગણીઓ આપણા અંતરતલમાં ભરી છે અને આપણે પચ્ચર બની સકતા નથી.

મેં સેનેશરિયમ છોડ્યું તે પહેલાં અમે ખૂબ મળતા. હું સંજના જતો અને લાકડીના ટેકે તે શોક આવી નિઃશ્વાસ બહાર આવી બેસતા. છેવટે છેલ્લે દિવસે મળવા મળ્યાં અને સાથે જમ્યા. ત્યારપછી નિદ્રા લીધી. એ બધું મિત્ર દષ્ટિ સમક્ષ બહુ થાય છે. ઘણીવાર એ સંજના મને તેમ કરી મારા વાદ પર રીકશામાં બેસીને આવી પહોંચતા. જ્યારે મારી ચાંતના અને દુઃખ વધી પડ્યાં ત્યારે હું કેટલીકવાર એમનો ખ્યાલ કરી મારું દુઃખ બહી શક્યો. એકવાર અમે મને screening રૂમમાં બેઠા થઈ ગયા. એમને તો પૈકાવાળી રટ્ટો પર જ બંદર લાવ્યા હતા અને મારી તનિયત પણ બમડેલી હતી. સ્ક્રીનીંગ કર્યા પછી ડૉ. બ્રુસર આમરી બન્નેની વચમાં ઊભા રહ્યા અને વિચાર કરી બોલ્યા: "you two, are persons in the sanatorium who can make my hairs grey!" "They are already grey." એમ નિઃશ્વાસે જવાબ આપ્યો અને બધા ખૂબ હસ્યા. આ પણ એક સ્મરણ-પુષ્પ. આવાં તો કેટલાંય સ્મરણ-પુષ્પો તમારા જીવનમાં પથરાયેલાં પડ્યાં હશે. જે બધાંની સ્મૃતિ તાજી થતાં તમને પારાવાર વેદના થતી હશે અને પુણ્યો બધાં કંટક બની તીવ્ર વેદના કમવર્તા હશે. મિત્રો હોવા છતાં તમને બન્નેને કાંઈ મિત્ર કહેવું નહોતું: ભાઈઓ જ મળતા. એ પણ વિધિના યોગાનુયોગ જીવનનું ચિત્ર બહુ ઝડપથી બદલાઈ નય છે. અને ભવિષ્યકાળ વર્તમાન બની ભૂતકાળની અનંત ગર્ભમાં ગેય થઈ નય છે. બધું એટલી ઝડપથી બને છે કે આપણે દિનમુઠ થઈ જઈએ. એટલે જ આ કાલે કાલે સરી જતા, પત્થરના અને લય પામતા જીવનને તત્ત્વવિચારકાએ સર્વમુ શુદ્ધિકૃત સર્વમુ સન્નમ કહ્યું છે અને આવા પ્રસંગો અને ત્યારે તેના સાચા-પણાનું કંઈક લાન આપણને થાય છે. જેટલી આસક્તિ વધારે તેટલી દુઃખની માત્રા વધુ. પ્રવાહ જેવા વહેતા સમયની ઔપચિયિક આ ધાવ રૂઝ ધોતો. છતાં વેદના સડન કરે જ છુટકો. ને કે નિવાસને તો મુક્તિ મેળવી પોતાના કર્મોનો ક્ષય કરી પોતાનું કામ સિદ્ધ કરી લોધું છે. રહ્યું છે ફક્ત દુઃખ અને તે તેમના સ્વજનો માટે.

તમે છેવટના દિવસોમાં લાં પહોંચી ચા:યા એ ઘણી સારી વાત થઈ એમનો છેવટનો કામગી મારા પર હતો. એમણે એટલા સારા સમાચાર આપ્યા હતા કે મળ્યું હવે કંઈક છુટકાગતો દમ બેઠો થાય. પણ કોને ખબર કે છુટકાતા હીવકી વાટ વધુ તેજથી શુભગર બને તેવા જ એ છેવરા-મણા સમાચાર હશે.

તમે કંઈક હેંપુ કરી મળ્યું જીવવા સકો તેવા હો એટલે વધુ શું કહું?
—કિશોર દ ત્રિવેદી

ભાઈશ્રી નિરંજન વર્માના એકબેનક અવસાનના દુઃખ સમાચાર સંભળી અમને ધણું જ દુઃખ થયું. એમના જવાથી આપણું સેનેટારિયમ અપાર ગમ્મતીયો પસાર થયું હતી. એમના જેવા બહાદુર માણસ આપણા દેશમાં તો વિરલ જ જોવા મળે. એમના વિદ્યાગ મિત્ર મંડળે પણ એમના અવસાનના સમાચાર સંભળી સખત આઘાત ગ્રસ્ત થઈ હતી જ. સેનેટારીયમના અવસાનને એમના જીવનની સુવાસની આપ એવી જાડી મારા પર એસાડી છે કે જે ક્યારે પણ છુંસાઈ શકશે નહીં. અને તમે તથા પ્રતાપબહેને એમની જે સારવાર અને ચાકરી કરી છે એવી કદાચ મોટા માણસની પણ હાથે જ થઈ શકે. તમારા જેવા મિત્ર પણ વિરલ જ મળે. પરમ કૃપાળુ મરહુમના આત્માને શિરઃ શાંતિ આપે.

—મંગલદાસ મહેતા

*
પ્રથમવાર જ પત્ર લખવાનો યોગ સાંપડે છે; ને તે પણ વિચિત્ર ને દુઃખભર્યા વાતાવરણમાં. આજે હમણાં જ ઉર્મિ-નવરચનામાં શ્રી નિરંજનભાઈ વર્માના દુઃખદ અવસાનના સમાચાર વાંચ્યા. તેમની જોડે કશો જ સીધો સંબંધ ન હોવા છતાં કેટલું જાણે કેમ એક રવજન યુવાવ્યા જેવું અંતરમાં થાપ છે. મને કાંસે એવા જ એક અતિ દુઃખભર્યા ચોકાવનારા અપ્પર જણેલા—તે શ્રી. અનુભાઈ પંડ્યાના...ને આજે આ ખીળ. ગુજરાત—આપણી આ ગુજરાતી તેના તેજસ્વી સપુત્રોને ગુમાવી રહી છે એવું દુઃખ કયા ગુજરાતીને ન હોય ?

—જગન મહેતા

*
શ્રી નિરંજનભાઈના અવસાનના શોક સમાચાર સંભળીને અમને જે દુઃખ થયું છે એ મુકાબલે અમને તમારાં દુઃખની કદવના કરતાં વિચાર કરી શકે છે. તમે તો સાચો જીવનસાથી ગુમાવ્યો છે. નિરંજનભાઈની સાંતિ, આટલી પીડામાં દુઃખ સહન કરવાની અદ્ભુત શક્તિ અને તમારી ચાકરી કરવાની રીત અમે હજી સુધી ક્યાંય જોયા સંભળ્યા નથી. તમને પ્રિયમાં પ્રિય મિત્ર-ભાઈ જે કહેા તે ગુમાવતાં જે દુઃખ થયું હતું તેમાં અમને સહભાગી બન્યો. તેમના હસમુખ આનંદી સ્વભાવ આજે પણ નજરે તરવરે છે.

—ધીરુભાઈ શાહ

*
આત્મબળ પર નિર્ભર રહેલ નિરંજનનો દેહ આખરે વિલીન થયો ? તમને જીવનનો એક મહાન આશ્વો લાગ્યો હતો. પરંતુ હવે તો આ પ્રશ્ન માટે તૈયાર જ હતું ને એક રીતે એનો આત્મા ઉપયોગી સેવાની સુરક્ષિ પ્રસરાવતો અનંતમાં ભળી ગયો. નિરંજન ગયા—એની યાદ કેમ જશે ? એનો સુક્ષ્મ દેહ તો સદાય તમારો સહચાર રાખતો. રહેવાનો.

—સુમન્તભાઈ

*
નિરંજનભાઈ તો ગયા. તેમને કારી થા પડ્યો છે. તમારા બંનેની બાંધવી ફોરતી હતી, અને એવા પ્રિય બંધુનું અવસાન થતાં, તમને ધણું જ ખોટ પડી છે. આ જીવન જન્મે. મને તો ધણું દુઃખ થયું—વાંચીને. નિરંજનભાઈને ખાસ મળ્યો હતો તો ન હતો—પણ એ તો એના કાર્યોથી અને દેશભક્તિથી બધાનાં દિલમાં હતો.

મારી સહાનુભૂતિ સ્વીકારશો. ધન્ય તમને બળ આપે. અને સદૃશતા આત્માને શાંતિ અર્પે.

—પ્રભાકર

*
ગઈં હાલે વર્તમાનપત્રોદાર આપનાં સાચા સહોદર નિરંજનભાઈના અમૂલ્ય અવસાનના અપ્પર મળ્યા તેથી બહુ જ આંસોસ થયો.

ગુજરાતનો એવો કયાં સુસંસ્કૃત યુવક હતો કે જેણે બાપની સંયુક્ત કૃતિ 'બંદિન કલેવર' નહિ વાંચી હોય ? એ ઉપરાંત ખીળ અનેક ઉપયોગી પુસ્તકો: 'જીવન શાસ્ત્રીઓ' 'આપણાં આંધળાં બાળકો' 'અને એણે' વગેરેના લેખક તરીકે ગુજરાતી વાંચક તો આપને વિચરશે નહિ જ.

ફૂલછાખ દૈનિક થવા પછી આરેલી નોંધ અને 'કુમાર'ના લેખના જવાબરૂપે છુપરામ ત્રિપે સંક્ષિપ્ત સચોટ માહિતી પ્રસિદ્ધ થઈ ત્યારે જ અમે જાણ્યે જાણ્યું કે શ્રી. નિરંજન ટી. બી.ની સારવાર થઈ રહ્યા છે. અને અમારા 'સુવર્ણ'ના સભ્ય છે. અને તેથી તો અમારા સ્વચ્છ તરીકેનું વિચિત્ર વ્યાકર્ષણ થાય એ સ્વભાવિક જ ગણાય.

અમારા જનરલ વોર્ડના દહીં બાઇઓ તરફથી શ્રી નિરંજનના આત્માની શાંતિ માટે સમૂહ પ્રાર્થના એ હવવામાં આવી હતી-સદ્ગુની વતી જ આ પત્ર લખું છું.

શ્રી. નિરંજન ટી. બી.ની લાંબી માંદગી દરમ્યાન જે અનેક શારીરિક પરિત્રાપો અને યાતાનાઓ સહીને ભયંકર રોગચાળો જે બહારૂરી પૂર્વક સામનો કર્યો તે અમારી જેવા અનેક દહીંઓ માટે પ્રેરણારૂપ છે.

ખરેખર, આશો જ નિરંજનનું 'મૃત્યુ' મરી ગયું કે લોલ '
'ધનના સિદ્ધલાહે.....' 'તેની તરફથી આવ્યા છીએ અને તેની તરફ જ જવાનું છે.'
આપને આ કારી થા સફળ કરવાની પ્રભુ શક્તિ આપે

—મૈત્રેય મલ સભ્ય

નિરંજનના અવસાનના સમાચાર દૈનિક છાપાઓમાં વાંચી અમને સૌને ખૂબ જ આંચકો લાગ્યો છે. અમારા સૌના તેઓ મુરબી થઈ હતા. તેમના અઝાળ અવસાનથી તમને અને અમને જે ખોટ પડી છે તે ન પૂરાય તેવી છે. પ્રભુ તેમના આત્માને શાંતિ આપે!

“હું અસતો આ સુવ્રમય
તમસો મા જ્યોતિર્મય,
મૃત્યોર્માદ્યુત અમય,
હું શાંતિ: શાંતિ: શાંતિ:”

—દાદર આપા હરિજન આશ્રમના માણ વિદ્યાર્થીઓ

આજે સવારના 'ફૂલછાખ'ની નકલ જોતાં જ શ્રી નિરંજનના અવસાન સમાચાર નખરે પાયા. સાચે જ સૌ બાઇઓના હિલમાં બારે આખાત થયા.

એકદમ બધા બાઇઓ ભેગા થઈ ગયા ને પાંચ મિનિટ સહનતાના આત્માની શાંતિ અર્થે મૌન પ્રાર્થના કરી.

બોહા રૂઢવાસે વધુ ગ્રેમ સંપાદન કરનાર શ્રી નિરંજનની યાદ સૌને મળીર બનાવી રહી જીવન પથસારે પત્ર માંડતાં જ બરધુવાન વયે આપણા એક જાણકાર ગયા છે. તમારી તો સાચે જ ભેડી ટૂની મઈ છે.

તમને તથા તેમનાં કુટુંબીઓને આજે જે દુઃખ મઈ રહ્યું હશે તેમાં અમે સૌ બાગીદાર બની અમારા વતી આ આશ્વાસન પાઠવીએ છીએ.

પ્રભુ તેમના આત્માને શાંતિ બક્ષે એવી પ્રાર્થના.

—'ફૂલછાખ-વાણપુર'ના સર્વ બાઇઓ

સ્વ. નિરંજન વર્માના મુખપ્રવાસો મિત્રો અને પરિચિતોની મળેલી આ સભા સ્વ. ના બરધુવાન વયે થઈ ગયેલ. દુઃખદ અવસાન બદલ બીંદા બેદનો લાગણી પ્રસિદ્ધ કરે છે. સ્વ. ના અવસાનથી સૌરાષ્ટ્ર એક સેવક, તેજસ્વી સાહિત્યકાર અને મુવાન પત્રકાર ગુમાવ્યા છે અને તેથી આપણા પ્રતિને બારે ખોટ પડી છે એમ માને છે આ સભા તેમના આત્માને પૂર્ણ-શાંતિ મળે એવી પ્રાર્થના કરે છે.

—મુખપ્રવાસી મિત્રો

અખબારોનાં અવતરણ

સૈનિક તરીકે છબ્બા ને મર્્યા પણ એ જ રીત

અશ્વિનીકુમારની બેઠી ખંડિત થઇ !

કુંભાળ ભારતનું ચૌવનનન એટલું જ પાગળું છે, નિષ્પ્રાણ છે. ડરપોક અને સ્વાર્થની રલીકુંચીમાં યુગળયેલું છે ત્યારે જોજસ ભરી યુવાની છવનાર, ખેલુ સામે યુગનાર યુવાન બવલે જ બેવા મળે છે. બ્યારી ખુમારી ધરાવન રને બેવાનું ચ કેટલાક સદ્ભાગ્ય માને છે. બ્યાવ છવતની માયા પ્રત્યેની બેફિકરાઈવાળા એક યુવાન ખૂલુ સાથે બેલ બેલીને આપણી વચ્ચેથી માલી મયેલ છે. બધીતા સાહિત્યકાર અને નીડર સૈનિક શ્રી. નિરંજન વર્માનું અવસાન થયું છે.

‘કુલછાબ’ અઠવાડિતના તંત્રીમંડળમાં વર્ષો સુધી રહી એમાં ચેનાની ઝગકને સિંચનાર સ્વજન અને મિત્રોમાંના એક સ્વ. બાઇ નિરંજન વર્મા હતા. ફટ્ટીની બપોરે મદ્રાસ પ્રાંતમાં આવેલી હુબ-નિવારલુ સરંધા, આરોગ્યવરમાં ૩૫ વર્ષની બાર યુવાન વયે મરણ પામ્યા છે એની તોષ લેતાં દિલ યહોઝ બલુબે છે.

સૌરાષ્ટ્રની વિધવિધ પ્રવૃત્તિ અને સત્યાગ્રહોમાં હકારપાપ શ્રી કુલચંદ્રભાઈ, શ્રી કેમર, શ્રી બળવંત-રાય મહેતા, શ્રી અચૂતલાલ સૈઠ વગેરે અગ્રણીની સાથે રહીને એમણે પેતાનું કર્તબ બજાવ્યું છે, અને અંગ્રેજોને ‘હિંદમાંથી હઠાવવામાં સંખ્યાબંધ નાગી બનાખી માણસેએ ફાંસી આપેલા છે તેમાં સ્વ. વર્માનું સમાન છે.

સ્વ. વર્મા ઉદ્ધાં કેટલાક વર્ષોથી ‘કુલછાબ’ના સક્રિય કાર્યકર નહોતા. રહી શક્યા પરંતુ એમનું મમત્વ ઉવટ સુધી મહાગતું રહ્યું હતું. એમના જવાથી ‘કુલછાબે’ તો પેતાના કહો સહાય એવા એક સ્વજન યુમાળ્યા છે. યુવાન વર્ષની એક તેજસ્વી તરવરાટવાળી સપતિ બેવાઈ છે. અને યુગસત-સૌરાષ્ટ્ર એક નિડર સૈનિક, કાર્યકર અને સાહિત્યકાર યુમાળ્યા છે. પ્રભુ તેમના આત્માને શાંતિ આપે !

—‘કુલછાબ’

લેખકોમાંએ મૈત્રીસંબંધ હોય છે, દયાપીનું મિત્રમંડળ એનું વિશાળ મંડળ પણ હોય છે. પણ બે મિત્રો સાહિત્ય લેખનમાં સંયુક્ત સર્જન ઉવટ સુધી રાલુ રાખે તે યદના સાહિત્યના ઇતિહાસમાં ધણી વિરલ છે. શ્રી. નિરંજન વર્મા અને શ્રી. જયમ-મલ્લ પરમારની મૈત્રી બ્યારી એક વિરલ યદના છે. બ્યાજ સુધી એમણે સહજવન સાથે સહસર્ગન પણ માણ્યું છે, બન્ને એકબીજા સાથે એવા એતપ્રાંત ઘર્ષ મયા દવા કે તેમની સંયુક્ત કૃતિમાં કોઇ કોઇ ઠેકાણે બિન કલ્પવના સંધિ કેખાતો જ નહોતો. એમની કોઇ કોઇ કૃતિના સૈષક તરીકે તેમણે ‘અશ્વિનીકુમાર’નું ઉપનામ રાખ્યું હતું તે ધણું જ સારક હતું. બન્નેના વ્યક્તિત્વમાં લિખતા રહી નહોતી. મયા અઠવાડિયે શ્રી. નિરંજન વર્માનું અવ-સાન થતાં એ અશ્વિનીકુમારની બેઠી ખંડિત થઈ છે એ ધણી શોકપ્રદ યદના છે. સ્વ. નિરંજન વર્મા ઉદ્ધા આઠ વવ વર્ષથી હુબ એવી કવંકર બિમારીને બેશ બન્યા હતા.

સ્વ. નિરંજન વર્મા અને શ્રી. જયમલ્લ પરમાર એ બન્ને યુવાન સાહિત્યકારો સ્વ. મેધાણીના સાહિ-ત્યપંથે માલસ હતા અને તેમાં સફળ નીવડ્યા હતા. પત્રકારિત્વના પાઠ તેઓ સ્વ. મેધાણી પાસેથી ભણ્યા અને એ શિષ્યલુ તેમણે દીપાવ્યું. કુલછાબ અઠવાડિ-કને સમૃદ્ધ કરવામાં શ્રી. મેધાણીને આ બન્ને લુવા-નેના સુંદર સહકાર મળી રહ્યો હતો. મેધાણી અને રસમય વચ્ચરિત્વ તેમણે અપનાવ્યું. સમાચારો સંપાદિત કરવાથી માંડીને ‘સંગેલા’ના કે ‘અમથી-કેશીની’ અવળા વાણી’ (લિખિ)ના કટાક્ષરોએ એમણે લખ્યા હતા. સ્વ. મેધાણીએ એમને પત્રકારી લાલીમ બ્યાપી, તો ‘કુલછાબ’ના તંત્રી-પ્રકાશક શ્રી. નાથલાલ ઝાહ તેમની શકિતઓ પ્રારખી લઈને તેમને વ્યવહાર સરળતા કરી બ્યાપી તેથી પણ એમની શકિતઓને સારું પેાવણ મળ્યું.

અધિતીકુમારોએ બાવકથાઓ, અને પરીકથાઓ લખી છે. પરંતુ અને-પર પ્રાંતની આ પ્રકારની કથાઓ લખતેમણે તેના પરીમાણસભોગ્ય કૃતિઓ રચી છે. ખજાણ વિદ્યાનગા રિષયને 'મનને ગોખે' અને 'આકાશ પોથી' માં તેમણે રસજરતો બનાવ્યા છે. પછીઓની સંજિના જીવંત પરિચય પણ તેમણે આપ્યો છે. આ ઉપરાંત તેમણે કેટલીક નવલકથાઓ લખી છે. 'અણુખૂટ ધારા' માં તેમણે ૧૯૪૨ની લક્ષતની ઉચ્છ્વાળા બાળકુટુંબનું આપ્યું છે. 'કદમ કદમ બહાથે જા'માં તેમણે સુભાષ બોઝની આઝાદ ફોજની કથાને અને તેના વાતાવરણને રસિક રૂપમાં ગૂંથી લીધેલી છે. ગુજરાતમાં તેમની કૃતિ સૌથી વધારે ગ્રાહ્યતા અને ચર્ચાસ્પદ બની હોય તો તે 'અડિત કલેવરો' નામની તેમની નવલકથા. આ કૃતિમાં સમકાલીન જીવનમાંથી લીધેલા માત્રો ને પ્રસંગો છે, જેમાં સતત દટાકથાવાર રહે છે; અને જેમાં પ્રેમ પાછળની પ્રવૃત્તિઓને નિરૂપાવતી પ્રમુખપ્રધાન નવલકથા છે. કદાચની દૃષ્ટિએ આ નવલકથા ઘણી સફળ છે.

આવી મુદ્દર કૃતિઓના રચયિતા યુગલમાંથી એક જતા, અધિતીકુમારની જોડી જાડિન ભાઈ, ગુજરાતી સાહિત્ય અને પત્રકારિત્વને ઘણી ખોટ પડી છે. ૨૧. નિરંજન વર્માના આગામને પ્રભુ સાતિ અર્પો અને જેમણે પોતાની જાતનું જ અર્ધું અમ ગુમાવ્યું છે તેવા ભાઈ શ્રી. જયમલ્લ પરમારને આ અસલ ફટકો સહન કરવાની પ્રભુ શક્તિ અર્પો।

— 'ગુજરાત સમાચાર' *

વિશિષ્ટ દૃષ્ટિના સાહિત્ય-ઉપાસકો

ગુજરાતી સાહિત્યમાં લેખની લેખન દૃષ્ટિએ વિશિષ્ટ બહુમિત એવી જોડી શ્રી નિરંજન વર્મા અને શ્રી જયમલ્લ પરમારની હતી જે બેઠીમાંથી આજે શ્રી. નિરંજન વર્મા ચિર વિદાય લેવાના સમાચાર પ્રમટ માય છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં શ્રી. નિરંજન વર્માનું એક અનોખું સ્થાન હતું. પત્રકારિત્વને તેમ જ બાલકથા, પરીકથા, આકાશ કથા, પંખી કથા,

એવા ઘણા સ્વરૂપોને એમણે અત્યંત આકર્ષક ને લોકપ્રિય બનાવ્યા હતા. બનના સચુક્ત પ્રવાસની એ વસ્તુ હતી

એમને વરેલી દટાકથા શૈલી એમની પોતાની જ હતી. આ શૈલીને પરિપાક 'અડિત કલેવરો'માં એવા મળ્યો હતો ગુજરાતી સાહિત્યમાં વર્ષોની ઉપાસના કરી રહેલા આ 'ભાઈની અવસાનનાથ લેવા, કુદરતી રીતે જ એમની સિદ્ધિ સંભારવા નેવી છે, જેમ લાગે છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં નવાં લેખકોની દ્રાશ છે, ત્યાં આવા એક બાઈનું અકાસ અવસાન વધારે સાલે તેજ છે.

પ્રથમ એમના આત્માને સાતિ આપે. જયમલ્લ પરમારને આ થા વધારે લાગશે કારણ કે એમણે વર્ષો સુધી સહિત્ય કૃતિઓમાં પણ જોતપ્રોત બની જવાની ટેવ રાખી હતી.

આ ફટકો સહન કરીને એમણે એકલે હાથે પણ કામ કરવું જ રહ્યું.

— પૂર્વરૂપે 'સંદેશ'

તેજસ્વી લેખક : કુશળ પત્રકાર

શ્રી. જયમલ્લ પરમાર સાથે અનેક ઉપયોગી પુસ્તકો લખી, ટૂંક સમયમાં પ્રસિદ્ધિ મેળવનાર આપણા એક આદ્યાર્પદ અને ધુવાન લેખક બાઈ વર્માનું લાંબી જિંદગી બાર લેડા જ વિવેકો પૂર્વે મોડીસમાં આરોગ્યવરમ્ ખાતે અવસાન થયું છે. અત્યંત નાની વયમાં મૃત્યુએ એક બિમતા સાહિત્ય કારને આપણી વચ્ચેથી લઇ લીધા છે. 'અડિત કલેવરો', 'ગગન ગોખે', 'આકાશપોથી' અને ૧૯૪૨ની લોક લક્ષ આલેખતી એક પ્રાણવાન નવલકથા 'અણુખૂટ ધારા' દ્વારા સર્વત્ર ગ્રાહ્યતા મળેલા ભાઈ નિરંજન વર્માના આઝાદ અવસાનથી સાહિત્યને ખોટ જરૂર મળે છે. કેટલુંક ઉપયોગી અને આકર્ષક બાળ સહિત્ય પણ એમણે પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું. સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધમાં કારાગૃહ સેવનાર શ્રી. વર્મા એક કુશળ પત્રકાર તરીકે પણ ગ્રાહ્યતા હતા અને

‘કૃષ્ણ’નાં તંત્રીમંડળમાં એમણે વિશિષ્ટ સેવાઓ બજાવી હતી. મૃણુ એમના આત્માને શાંતિ આપે.

—‘હિંદુસ્તાન’

*

લોકભોજ્ય શૈલીનો લેખક

ભારતી સાહિત્ય સંઘ દ્વારા પ્રસિદ્ધ થયેલાં સંખ્યા-બંધ પુસ્તકોના લેખક શ્રી. નિરંજન વર્માનું લાંબી મિત્રાચારી બાદ ગઈ તા. ૬ ફેબ્રુઆરી રાજ અવસાન નીપળ્યું છે.

૨૫. વર્મા ૨૦૨૨વાંધીનતાના એક સૈનિક હતા. અને પાછળથી રાણપુરથી પ્રસિદ્ધ થતા. “કૃષ્ણ-છાપ” સાપ્તાહિકના તંત્રી વિભાગમાં જોડાયેલા. ત્યાંથી તેમણે શ્રી. જયમલ્લ પરમારની સાથે સંયુક્તપણે ઉપયુક્ત સંસ્થાદ્વારા પ્રસિદ્ધ થયેલાં ઠીક ઠીક પુસ્તકો લખ્યાં હતાં. વાચનરસ જળવાઈ રહે તેવી સરળ લોકભોજ્ય ભાષામાં તેમણે એ પુસ્તકો લખેલાં છે. જોવા એ આશ્ચર્ય લેખકના અવસાનથી આપણા સાહિત્યને એમની ખોટ પડશે. મૃણુ સ્વર્ગસ્થના આત્માને શાંતિ અપો.

—‘પુસ્તકોલય’

*

સ્વાધીનતાનો સિપાહી

શ્રી. નિરંજન રાષ્ટ્રની સ્વાધીનતાની લડતના એક ઉત્સાહી સૈનિક હતા. ૧૯૪૨માં તેઓ પહેલવહેલા સાળા છોડી લડતમાં પડેલા; પાછળથી સપ્તાહિક

કૃષ્ણછાપના તંત્રીમંડળમાં જોડાયેલા. ૧૯૪૨ની લડતમાં તેમણે ઝંપલાવી જુગલ પ્રવૃત્તિ કરતાં કરતાં પ્રથમ પ્યુરસી અને પછી તેમાંથી ટી. શ્રી.નો ભોગ બનેલા. ત્યારથી અત્યાર સુધી વીરતા અને પ્રયત્નતા-પૂર્વક મૃત્યુનો સામનો કરી રહ્યા હતા. અનેક-વિધ આર્થિક પરિતાપો અને પાતનાઓ મૂંઝા મોંઝા છતાં હિંમતપૂર્વક સહન કરી હતી.

—‘જન્મભૂમિ’

*

સહગત નિરંજન વર્મા

રાણપુરમાં ‘કૃષ્ણછાપ’ કાર્યાલયમાં સહગત મેલા-શુની સાથે એ તેજસ્વી યુવકો કામ કરતા. સહગત નિરંજન વર્મા અને જયમલ્લ પરમાર. એમને સાહિત્ય, રાજગરણ, લોકજીવન, યાત્રામંડળનાં પંખી, આલના તારા, બધામાં રસ. અને લાઇએએ ‘આપણે આપણે લોકનારા’, ‘મનને જોએ’ એ કીમતી પુસ્તકો ઉપરાંત ‘ખલિત કલેવર’ અને ‘અણપૂટ ધારા’ (‘૪૨ સમયની) નવલકથાઓ અને બાળ-સાહિત્યનાં પુસ્તકો આપ્યાં છે. ‘કૃષ્ણછાપ’માં એ અને લાઇએએ ઉપરાંત એક ત્રીજા મનનલાલ મળાને ‘નિજમ’ નામથી સુંદર ગ્રંથલોકોને પણ લખતા. લાઇ નિરંજન જીવેલું હોઈ સામે પધારીમાં રહ્યા રહ્યા વરસો સુધી મૂંઝા. જુવાનીમાં જ આપણી વચ્ચેથી ચાલ્યા ગયેલા એ આશ્ચર્યક લાઇના આત્માને પરમ શાંતિ મળે.

—‘સંસ્કૃતિ’

નિરંજન વર્મા :

[બહુ એછાને ખબર હશે કે વિપ્લવ અને શકાદતની સળગતી નવાળાને ઉપાસનારી અને એ અગ્નિવ્રતને ઠોકરતાથી આચરનારી નિરંજન વર્મા-જયપ્રહ્લ પરમારની બાંધવ-બેલડીના હૈયે કાવ્યના કામળ ખુણે પલ્લ મહોડા હતા. એમની પાસે રહેલી માનવને ભેવાની અભિનય દષ્ટિ અને એમનામાં ધળકતું લવનના સ્પંદનોને ઝીંકનારું સંવેદનશીલ હૈયું કર્તવ્યના સાદ પડ્યો ન હોય એવી વેળાએ. સોરભ ને સોહવથી સભર ણનેશ કાવ્યના કુસુમો પ્રકુલ્લાવી બહુ હતું.

ન્યારે વિપ્લવનો સાદ નહોતો પડ્યો એવી એક આરામની વેળાએ એ બેલડીએ 'કૂલછાબ' સાપ્તાહિકના પાનાંઓ મહેલવવા બાહેબેલા ઢેટલાક કાવ્યોમાંનું આ એક કાવ્ય છે.

આ કાવ્યમાં કવિ માનવલવનની એ સનાતની મનોદશાને—પ્રદીપ ચોવનની આશામય, ઉત્સુક મનોદશા અને જર્જરિત વાર્ધક્યની હતાથ શ્રમની મનોદશાને દિવમય રીલીએ

- ૧ સોપાન—ત્રેણી પરે પછે જે
ડગે ડગે બાળ બદન્ત આગે,
ડગ એક છોડી, પગ અન્ય માંડે,
હેયા મહી હામ અનેરી ભજે.
- ૨ બહુની એ હામ અને પગુડી
પ્રસ્થાન-કાળે પરખાય વામણી,
પરંતુ એ વામન એમણામાં
વિરાટ શૃંગો ચડવા મનોરથ.
- ૩ સંસારના શૃંગ ચડી ચડીને
ધીમે ડગે આવત એક ખુટ્ટો,
થાકેલ હૈયું, પગ લડ્યડન્તા
આધાર હાથે લઈ ઊતરે છે.

- ૪ શૃંગો નીચે જે સળગી રહેલા
સુખોદુઃખો ને છળથી ભરેલા,
પ્રબળતા માનવ પાય-હેયાં,
તાતા ઉના તાપ ભવાટવીના:
એ તાપ ઝીલ્યા તનમાંહી ખુટ્ટે,
ઝંઝી ઝંઝી લવન-પંથ વીંઝ્યા.

જયમદલ પરમાર

આલેજે છે. 'હેયામાં અનેરી હામ' જગાવી પોતાની 'વામણી પગુડી'થી સોપાનઝેણી પર ડગે ડગે. આજે બદનતા બાળની, એની વામણી પગુડીમાં આકાર પામતી વિરાટ શૃંગોને ચઢવાની મુદ્દુ કેમબળ વાંછનાનાં પડ છે. સંસારના શૃંગો ચઢી ચઢી, એ શૃંગો નીચે સળગી રહેલા તાતા ઉના તાપને ઝીલી ઝીલી થાકેલા, હારેલા અને લલચદનતા યુદ્ધાને, એની શાન્ત-કલાની મનોદશાને ઠવિ વ્યહી આકાર આપે છે અને અન્તે કાન્તદર્શી ઠવિ નવોદક્ષાસ લસિત ધોવનની વિરાટ ઝેધણાને વધાવતાં ભરત વાક્ય ઉચ્ચારે છે: "શમે શૃંગોનાં સળગન્ત તાપ, અને છવાયે જગમાંડી શાતા."

શબ્દે શબ્દે સુરેખ ચિત્રને આકાર આપતા ઠવિ, એમની મુરખ અને સમય રજૂઆતને કારણે આપણા હેયામાં એક સંવાદી અને સૌંદર્યમય કેવલિની ચિદ્રગંકૃતિ જગાવી જાય છે.

૫ 'નથી નથી જીવનમાંડી' સુખ, ધસે કહીં તું મનુ-બાલ-પુખ્ત સંસાર-દાવાનળ માંડી ચોલ' બુદ્ધો ધીમેથી સુખ ઉચ્ચારે છે: 'જગના એ જગે વિષ ધોળવાનાં, પીવાં હસીને સુખ કાલકૂટ, ભાંગેલ છાતી ધરવી ટટાર,

ધાવો કલેજે ઝીલી ગોપવાના: શૃંગો નીચે છે ખસ આ જ તત્ત્વ એ વિશ્વના મંથન કેરો મર્મ!'

૭ 'બલે બલે!' ઉચ્ચરી બાલ નાનો સોપાન દાખે વધતી છલંગે 'લાલીશ એ મંથનમાંડી રત્ન, પામીશ કાં રદ્રસ્વરૂપ, પીને સંસારના એ સખ દુઃખ-ઝર.'

૮ અને શમન્તા પ્રતિધોષ ત્યાંડી: 'ખઢાવ ભાઈ! મનુ-વંશ-વેલો સીંચી અમી કેં તુજ ઉર કેરાં, શમે શૃંગોના સળગન્ત તાપ અને છવાયે જગમાંડી શાતા.'

ધરતીની ધણેણાટી વચ્ચે

નિરંજન વર્મા : જયમહલ પરમાર

['ફલછાળ'ના ચોકને મોતીદે પૂરનારી કંઈક અજ્ઞાત કલમો અંધરથ થયા વગરની ફાઇલોના કુચમાં પડી પડી સુરઝાઈ રહી હશે. તે દિવસે માતૃવલ્લવનના સીધા સંપર્ક સાધનારા બહુધા લોકસેવકો હતા. લેખકો, કવિઓ અને લોકસેવકોએ સરળભાવે આલેખેલી સામગ્રીથી આજસુધી ફલછાળ રજિયામલ્લુ રહ્યું છે. પાળિયાદમાં ધરતીકંપ થયો, નવનુવાન લોકસેવકો ભાગી છુટેલા ઉજ્જિયાતોથી આધારહીન અનેલા પાછળ રહેલી પછાત કોમો વચ્ચે જઈ બેઠા. એમણે ભેટું, અનુભવંતું, એમના દિલના તાર અણગળી ઊડ્યા અને કંઈક 'પ્રસંગો' શ્રી. નિરંજનવર્મા અને જયમહલ પરમારે આલેખી આલેખીને ફલછાળમાં મોકલ્યા. લેખનની શરૂઆત જે પ્રસંગચિત્રણથી થઈ, પારંખ મેઘાણીએ જેને વરંધુ અને વહેતું મૂક્યું તે પ્રસંગ અરણ્યું મૂળ અહીં પડ્યું છે.]

પાળિયાદ તા. ૧૫-૯-૩૮

દોસ્તો, અર્થ તા. ફરીથી ભાઈ' ફરીવાર ધરતીકંપના અવિના ને અવાજ શરૂ થયાં આ અવિના કાએ ગામમાં ભવની કૂળરી ફેલાવી દીધી.

ગામના માણસો એમ વાતો કરે છે કે 'આ તો ગામમાં વેપારીઓ પાછા આવવા માંડ્યા તેથી અવાજ ફરીથી શરૂ થયા.' અંધમેસતું પણ કેવું થઈ ગયું ! ઘણાંમાત્રમાં અવાજે થયા ને વેપારીઓ સામાન લઈને અહીંથી ચાલ્યા ગયેલા. હવે શાંતિ છે એમ ધારીને આવવા લાગ્યા કે ફરી પાછા અવાજ શરૂ થયા.

અહીંના વેપારીઓ વિષેની આવી શોકમાન્યતાને વધારે રેખે કરું.

ગામમાં ચોક્કસ વેપારીઓ રહેલા તેથી જનર-ભાવ ઉપર અંકુશ ન રહ્યો. કિંમત ચાલ્યા લાગી. પણ સમિતિની સરતા અનાજની દુકાન ઊપડી એટલે ખોટાદમાં જે ભાવે માલ મળતો હોય તેનાથી ૩-૪ આના ઝોણા ભાવે અનાજ અપાવા લાગ્યું. આખો દિવસ માણસો અહીં અનાજ લેવા આવે છે. બા મજાથી વધારે અનાજ અમે આપતા નથી. છતાં સાંજ પડેયે ૨૫-૩૦ મજા અનાજ ઊપડી જાય છે, સાંજ પડેયે જોખીએખીને કાર્યા કરે છે. આ વાત વેપારી-

ઓને ખટકે છે, એ ખેલક સ્વાભાવિક છે

એટલે તેઓ ગામમાં જનતનતની અફવાઓ લેકારે છે. 'આ અંધને તો પંચી ૭૫ રૂપિયા પગાર મળે છે. તેથી રોજના આળ્યા છે.' 'તમનેનું અનાજ આપે છે તે તો ધર્માનું છે. પૈસા તો સીધા ભે લોકો ખિસ્સામાં જ મૂકે છે.' વગેરે વગેરે.

ગામના માણસો સ્વપંસેવકોને પૂછતાં જાય છે અને જવાબ લેતાં જાય છે. કોઇને તિથાસ પડે છે અને કોઇને નથી પડતો. અને વાત એટલેથી અટકતી નથી અને ઊડતી અફવાઓ તો મર્યાદાની કાઠ ઝોળાંથી જાય છે.

માણસો ફરવાને બદલે અંદર ચાલ્યા આવે છે. અમે કોઇને પ્રતિજ્ઞ કરતા નથી. કોઈ આ બાલુ ચાલે છે. કોઈ તે બાલુ ચાલે છે. ઉત્તરી મૂંપડીએ જતાં જ્યાં વાંકા વળીને અંદર માત્ર સૂંકાવતો હવેલો પડ્યો છે તે એમને નિયારા નિરાશ થઈ જાય છે અને અમારાથી દસી પ્રગમ છે.

તમારામાંથી કેટલાયે વેપારીના દોહરા દરી. તેમણે આ વસ્તુથી ખોટું લગાડવાની જરૂર નથી. પણ આવી રિથિતિમાં તમે પોતે યું કરો એ વિચારવા જેવું તો છે જ. અત્યારે અહીંના જે વેપારીઓ આ બધું કરી રહ્યા છે એવું અમને દુઃખ નથી. એની પાછળનું કારણ અમે સમજીએ છીએ. એક તો છે અંદન

સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યની ધૂમે મારનાર સ્ત્રીઓને ગામડાંની ભરવાડ્ય વાદ-

અને ખીલું છે સ્વાર્થ, એટલે શું થાય ?

તમે તો બલ્લેલા છો, સમજી છો, સરકારી વાતાવરણમાં ઉછરે છો, આધુનિક સમાજ સાથે ચાલી રહ્યા છો, અહીં તો હજી સુધીમાં એક પણ એવા વેપારી જીવાન નથી કે જેણે આ બાળત સમજીને અમને ક્યાંયે સહાનુભૂતિ આપેલી હોય.

*

પણ આ વાત મૂકીને અમારા દૈનિક બચકાર પર આંતું સત્રારના પહોરમાં નારતો કરીને શાક લેવા ઉપકું છું. અહીં મામની આજીવણી વાધરીએએ કેટલાક વાડા કર્યા છે. તાજાં તાજાં શાક ધણું મળે છે. ગુવાર, બીડેા, ચોળા, ગીસોડા, ચીસડા. પણ નારતો કરીને તરત જ વાડે જવાનું મોટું આકર્ષણ તો ચીસડા હોય છે. સવારના પહોરમાં ચીસડાને નારતો એટલે અમૃતસોજન કહેવું હોય તો કહી શકાય, ચીસડા એવાં મીઠાં ને સરસ ખટાશવાળાં હોય છે કે કોઇ પણ પકવાન મૂડી દઈએ. પણ તમને ત્યાં ખેડાં વાડાં વચ્ચે તાજાં તાજાં, વેલા પરથી વીણેલાં મીઠાં મીઠાં ચીસડાં ખાવામાં થી મીઠાશ છે એ ખ્યાલ ક્યાંથી આવે ?

સાથે કદાચ અંપુ લેવું બૂલી જઇએ તો એમ ને એમ ચીસડાં તોડીને સીધું મોઢે મારી દઇએ. જરાયે આવવાની તરદી જ ન લેવી પડે. કોઈ પણ જોનારને સહેજ ઇર્ષ્યા થાય એવું એ લાગે. અમે ખેતર વચ્ચે જીભા જીભા ચીસડાં ખાતા હોઇએ અને પડ્યેના રરતા પરથી કોઇ વેપારી કે ખીએ કોઇ નીકળે તો કહે છે : 'છે ને માળા, જીભા જીભા ચીસડાં ખાય છે.'

અમે હસતા હસતા ખાધા કરીએ છીએ. સારું થયે વાધરીએનું કે વાડા કર્યાં ને એમાં ચીસડાં વાળ્યાં !

ગામના માણસો કહે છે 'અરે ભાઇ, આ તો બાદરવો. ચીસડાં દેવા લો ખાવાં, નહિ તો માંદ પડશે,' અમે એ શબ્દો યાદ કરતા ખીજાં એ ચીસડાં વધારે ચડાવી જઇએ ને સવારે એ દંડ વધારે પીઈ

નાખીએ છીએ. સવાર પડ્યે તો પેટ ખાલી થઈ મચું હોય છે. અમે તો ગામનાં માણસોને કહીએ છીએ કે અમને તો પાણ્યે પચી ગય.

પણ આ ચીસડાં કરતાં એમના ઉગાડનારાએનું પણ જીવન એવા જેવું હોય છે. ચાર ચાર પાંચ પાંચ ખેતરવાળાં વાડાં બનાવે છે. સૌને વાડા વચ્ચે એક દૂરો હોય છે. એમાં એ લોકો રહે છે. મામની બહાર ખેતરે વચ્ચે અને પાછાં એકખીજાથી ચે ચાર-પાંચ ખેતરવા દૂર એમ છટ્ટા કૂખામાં આ લોકો રહે છે, એકદમ કુદરતમય જીવન. રાત પડ્યે સૌ પોતપોતાના વાડામાં કિસ્કોલ કરતાં હોય તે સંભળાય છે. દીવા કે નાની તાપણીની આસપાસ બધાં દુંગલું થઇને ખેડાં હોય છે. રાતદિવસનો એમને કશો ભય નથી. સીસો પણ પુરુષોની પેઠે જ નિર્ભય થઇને રાતે પણ ફરતી હોય છે.

હું...માઠાં હતો ત્યારે...ભાઇએ અમને એક વાત કહેલીઃ એ એક વખત આફ્રિકા ફંક માટે ગયા હતા. એક વખત રાત્રે ટ્રેન ચૂક્યા અને ગુડ્ડના એકાદ કબજામાં જગ્યા લઇને ઉપડ્યા. એમની સાથે જ એક અંગ્રેજ બાઈ ચડી. સાંજે ટ્રેનન ઉપડેલી. રાત્રે ૧૨ વાગે જંગલ વચ્ચે એ બાઈ એકલી જીતરી પડી. સાથે માત્ર એક પિસ્તોલ હતી...ભાઇએ પૂછ્યું તો ખબર પડી કે હજી અહીંથી ખેતર જાઉં બાધે જંગલમાં એની વાડી છે ત્યાં બાઇ જતી હતી. ...ભાઇએ એમને ખીક લાગશે કે નહિ એ પૂછતાં બાઇએ માત્ર પિસ્તોલ બતાવી અને કહ્યું 'આ સાથે છે, પછી મારે શો વધી છે ?' અને ...ભાઇની ટ્રેનન ઉપડે તે પહેલાં હાથમાં પિસ્તોલ હિલે, બતી એ બાઈ ત્રણચાર ખેતરવા ક્યાંયે દૂર નીકળી ગઇ હતી. સીસોની નિર્ભયતા વિષે બોલતાં વારંવાર આ દાખલો ...ભાઇ આપે છે.

અહીં આવ્યા પછી મને આ વાધરીએનાં જીવન જોઈને એ દાખલો યાદ આવે છે. આપણે ત્યાં પણ

રણોનાં ઘરકારભાર જોવા જોઈએઃ પુરુષો તો કાંઈ સમજેજ નહિ

ઓઝો એટલો જ નિર્લયતાથી ફરી શકે છે. માત્ર એના પર થોડીક સરકારિતાઓએ નથી એટલું જ.

બાકી ગમગામી ખાસ કરીને ભરવાડ વાધરીમાં ધરના બધો કારભાર ઓઝોના જ હાથમાં હોય છે. ધુરુએ કાંઈ સમજે જ નહિ. ઓઝો એમને મજબૂરે પણ નહિ. સીરવાતંગની સહેરમાં બસો મારનાર ઓઝોને આ લોકોનાં જીવન બતાવવાં જોઈએ.

*

એક વખત અમે ફરતા ફરતા એક ભરવાડને મૂંપડે ગયા. મૂંપડું હજી અધૂરું હતું, ત્યાં કોઈને કાંઈ જરૂર છે કે નહિ એ પૂછવા માટે અમે બે ત્રણ સાદા માર્યા પણ સામે એક જણ બેસી હતો તે કાંઈ જ બોલ્યો નહિ. થોડી વારે અંદરથી ભરવાડય બાહ નીકળ્યો. ભરવાડના માથામાં ટાપલી મારતી બોલી. 'આમ અજકની ધીરે શું બેસા છે? જવાબ નથી આવતો?' કહીને અમારા સામે ફરી કહેવા લાગ્યો: 'હું તો આખો દિ' વમઝામાં ઢોર હારે રખડ્યા કરે એટલે જંગલી જનવર જેવા અણુપ. ધને કાંઈ ખતર નો પડે, લાઈ, શું કામ છે ઇ મને કયો.' અને એનો ધણી એક્ટે શબ્દ ન બોલ્યો. બાહ અમારી સામે મરદ પેટે ખાટલા પર પામ ટેકવીને વાતો કરતી કરતી ઊભી ધરની લેવડ દેવડ, ધરકારભાર બધી બાબત આ ઓઝોના જ હાથમાં હોય છે. અમારે ત્યાં આખો દિવસ ભરવાડો દાણા લેવા આવે છે. કાંઈ ધુરુ આવ્યો જ નથી.

પણ હું તો વાધરીઓની વાત કરતાં ભરવાડ પર ક્રોધી ગયા. અહીંના વાધરીઓ સત્કર્મ રીતે સારી પેટે પેસાદાર છે. ધનના મહાન હોય છે. ધેરધેર હાથેનીઅમ અને તળાઈ હોય છે. વાઝમાં પણ સારી રીતે કમાતા હોય છે, છતાં આખા ગામમાં રાંકની ૧૦ માગતાં ફરતાં હોય છે.

અમને પોતાને વધારેમાં વધારે હેરાન કર્યાં હોય તો આ વાધરીઓએ, ધરમાં ચાલુસો હોય ધણું. સૌ જુદીજુદી વખતે સાદા કાંચળા માગવા આવે. નામ જુદાં આવે. પણ અમે તેમની ઉપર ગદાગદ બાન રાખ્યું. તેમને કાંઈ ન આપવાનું નહોતું ક્યું. છતાં

અહીં આવીને કલાક દોઢ કલાક બેસે, 'માથાપ, માથાપ.' કરતાં રાંકો નાખ્યા કરે, ખૂબ આજીજી વિનંતિઓ કરે અને ઉવડ માળો આપવી શરૂ કરે. અંદર અંદર વાતો કરતા જાય ને ગાંઠો દેતા જાય. બહાર કાઢીએ તો બહાર ન નીકળે. ધક્કા મારીને બહાર કાઢતાં પડે. બહાર જઈને બારી પાસે ઊભાં રહે, બારણાં ધક્કા ને પાછા માર્યાં કરે.

એકવાર એક બાહ આવી. પોતે ધનમાન રહે છે એમ કહ્યું અને સાદાં માગ્યાં. ધરના ધણીને બોલાવીને આવવા કહ્યું. પંદર વીસ વાધરી ઊભાં હત્યા. એની વચ્ચે આવીને સાદાની માગણી કરી બીજા ગાંઠને ન આપેલાં તે એને આપ્યાં. એ સાદાં લઈ ગયું.

બીજે કે ત્રીજે દિવસે પાછી ફરીને આવી, ગયા વખતની એકલી આ વખતે નાનું ઠાકરું તેડીને આવી. સાવ અગળથી ચાંદને માગણી કરી. હું જોળખી ગયા. એ તો સમ ખાંધને કહેવા લાગી 'હું તો અહીં જ રહું છું', બીજી કાંઈ લઈ ગયું હતું વગેરે.' બીજા બાહઓ સંશયમાં પડી ગયા. મેં તો ધસીને ના પાડી.

*

ત્રીજે દિવસે અમારા મૂંપડાથી દમ પત્યાં જ દર એક વાઝામાંથી વાધરી યાક વેચવા આવ્યાં. યાક વેચતા વાતોએ ચડ્યો. ખૂબ વાતો કરી. ત્યાં પેલી બાહ આવી. વાતો કરતાં અમર પડી કે એ બાહ એ વાધરીની જ ધરવાણી હતી. આ વખતે અમે તેને જોળખી ગયા એટલે એ હસી પડી, અમે પણ હસી પડ્યાં. પછી તો બધા વાતોએ ચડ્યાં. એમની વાધરી કામ કેવી હોય છે, કેવી કેવી લુચ્યાઈ કરે એ તેનો ધણી કહેવા લાગ્યો. હજારોં હસતાં બાહ એના ધણીને ટપારે છે. અરે પણ આમ કહી દેશે તો શેડ પાકા લઈ જતો અને આપણને કાંઈ મળતો નહિ.

હવે તો અર્ધરે ત્યાં રોજ એને ત્યાં જ શાક આવે છે. બારણાંમાંથી સાદા ફરીને યાક મંગારી લઈએ છીએ. બાહને જોઈને તરત જ મારાથી હસી પડાય અને એ પણ દેવું હસતી ચાલી જાય છે, ખરી દિવસવાન!

એકવાર એક બીજી વાપરણ બાઈ સાદાં લેવા આવી. જીવાન બાઈ હતી. લાજ કાઢીને આવી અને સાદાં માગ્યાં. મને શંકા મઠ તેથી કહ્યું-‘બાઈ બરા લાજ કાઢી નાખજો!’

‘અરે શેઠ, લાજ તે છોડાયે?’

‘બાઈ, હું એમાં કંઈ ન સમજું. સાદાં જોતાં હોય તો લાજ કેહી નાખો.’

શરમાતાં ને હસતાં એણે લાજ ઉઘાડી. આગલે જ દિવસે એ ત્યાં એની સાસુ સાદાં તથા કોથળા લાઈ પાં દતાં. આજે ફરીથી લેવા માટે તુરખો અજમાવ્યો.

આખા ગામમાં વધારેમાં વધારે હડધૂત કેમ હોય તો આ વાધરીઓ જ. વેપારીઓ કહે કે વાધરીઓ છાનીમાની બંદૂક વગાડામાં લાંટાડી રાખે છે, છાનામાના રાત વખતે જઈને સસલાં મોરલા મારી નાખે છે, અને તેથી ક્યારેય એવો કિસ્સો થાય તો આખા ગામના વેપારીઓ વાધરીઓ પૂરતી હડતાળ પાડે છે. એણે જીવલેલા કરી માટે એને કોઈ વેપારી કાંઈ જ વસ્તુ ન આપે. ખાટકીને આ પ્રતિબંધ નથી.

*

સંજોગે ગ્રામજી હીન થઈ ગયેલા બાવા વાધરીઓમાંયે ક્યાંક ક્યાંક જીવનનાં ઉચ્ચ તરંગો જોવા મળે છે ત્યારે મન અકિંત થાય છે.

બ્લકી એક વાધરી હતો. ઉમર આશરે ૩૦-૩૨ આસપાસ હતી. પરણેલો હતો. ભોની ઉંમર એકાદ બે વર્ષે નાની. વાધરી ગાંધી પક્ષો ને મરી ગયો. આટલી ઉમરમાં છોકરાં પાંચ થયાં હતાં. છોકરાંને તો આજ સુધાળ જ હોય છે! ‘કેટલાં છોકરાં?’ એમ પૂછીએ એટલે પાંચથી તો જોઈએ કેમ કહે જ નહિ. ગ્રંથની કૃપાથી એથી પણ વધારે હોય ખરા!

બાઈને પાંચ છોકરાં છતાંયે ઘર માંડવાનું મન થયું. સૌથી નાનું છોકરું લાંબને એ ચાલી ગઈ. પાછળ રહ્યાં ચાર છોકરાં. એમાં સૌથી મોટી ઉમરની દસ વર્ષની, એનાથી નાનો છોકરો આઠ વર્ષનો, એનાથી નાની છોકરી ૭ વર્ષની, એનાથી નાનો

છોકરો ચાર વર્ષનો. ધરતીને ખોળે આ છોકરાંને મૂકીને બાઈ ચાલી ગઈ. છોકરાંને કોઈ જ કમાનાર, રાંધી દેનાર કે સંભાળ રાખનાર ન મળે. આ સ્થિતિમાં સૌથી મોટી છોકરી પર બવાળદારી આવી પડી. એ ઉપાડી પ્રજા લીધી. ચાર માથુસના કુટુંબને એ દસ વર્ષની છોકરી સાચવે છે, અમારી પાસેથી એ સાદી તથા કોથળા લઈ બેઠ છે. દૂધો તો પડી ગયો છે. રાતને વખતે વચ્ચે સાદી ઉપર ચારે છોકરાં એક હારમાં સૂઈ જાય છે અને ફાટેલાં ગોદાં તથા પેલા કોથળા ઓઢે છે, સવાર પડ્યે આઠ વર્ષના નાના લાંબને સૌથી નાનો લાંબ સોંપીને એવડી છોકરી એક નાની જાહેનને સાથે લઈને દાર્ડાએ જાય છે. છોકરો નાના લાંબને સાચવીને વાડામાં પક્ષો રહે છે અને રમ્યા કરે છે. છોકરી સાજ પક્ષે દાર્ડાના પેલા મળે તેમથી લોટ વેચાતો લાવી એને આવડે એવા રોટલા કરે છે. સાથે મરચું લઈને ત્રણે લાંબને ખવરાવવા ગેસે છે. કોઈ દિવસ એક ટાણું ખાય છે, કોઈ દિવસ બે ટાણું મળે છે; ક્યારેક આખો દિવસ ખાવા પણ ન મળે. એમ બને છે ચારે છોકરો મામવા નીકળે છે, જો મળે તે લઈને પોતાનાં લાંબને ખવરાવે છે.

આવડી નાની ઉમરમાં ત્રણ લાંબને ને સંભાળતી આ છોકરીને મનમાં જખાલ નથી કે પોતે જાણે અજાણે કેવું મદાન કામ કરી રહી છે! એ તો એને મન સાવ સ્વાભાવિક કામ છે. છોકરાંથી મા ચાલી ગઈ છે તે સુઝાતા નથી. એમની ૧૦ વર્ષની જાહેનમાં એને તો મા, બાપ, ભાઈ, બધું જ મળી ગયું છે. દુનિયાને એક આગળે પૂણે પડ્યાં એ પોતાનું જીવન જીએ જાય છે.

અમે ક્યારેક ક્યારેક એ છોકરાં પાસે સંજના ફરવા નીકળીએ ત્યારે એસવા બેઠએ છીએ. ચારેય લાંબને દુનિયા વળીને વારો કરતાં બેઠાં હોય છે. અમે બેઠએ છીએ, એટલે સંજાવાતાં સંજાવાતાં વારો કરે છે. અમે નાના છોકરાંને પૂછીએ છીએ-‘છોકરા, તને તારો મા યાદ નથી આવતી? તારે એની પાસે નથી જવું?’

તદન સ્વાભાવિકતાથી છોડશે જવાળા આપે છે :
'અમને મેલોને હાલો મધ ધ આ પહેલું કું કામ
નઈ? નથી જનુ?'

કપારેક એ છોડાર અહીં આવે છે. એમને અમે
અહીં જ બેસાડીને જસાદીએ છીએ. સાથે આપીએ
તો પસેના વાગવાળા ખીચ વાધરીએ એની પાસેથી
પડાવી નવ. જની કરોને પાછું પોતાના પડી રહેલા
કૂને ચાલ્યા નવ છે; કપારેક વળી આવી ચડે ॥
તો કાળાખા, કીંત, એળ આપું છું. આનંદથી
ખાતા ખાતા મરના નવ છે. એમની મોટી બેન
હજી કાઠીએ નવ છે અને એ ચારે નેચ પહેલાં
જીવન જીવનાં હના તેમ આને આનંદથી જીવે
નવ છે

ગમે તેવી માપકાંતરી રિશતિમાં જીવન જીવતાં
જના કેટલું સંપૂર્ણ એમણું જીવન છે! કોઈ નવજ-
કપારનાં હાકમા આવે પ્રસન્ન મુખ તો કુંદર
વાતો નીચળવી કાઠાં એવું આ કોટુંક છે. વાતોમાં
આવું કાંઈ આવે તો ચંચીનાર આક્રોશ આક્રોશ
પોકારે, ત્યારે અહીં જ્યાં એ વારતવિક છે ત્યાં
મામના માણસો એ વાધારી છે માટે હાથૂત કરે છે.
આપણા ઉચ્ચ વર્ગનાં માણસો કરતાં તો એ સમા-
જને કેટલાં યોગ્ય હાનિકારક છે!

*

હવે આંહીની કાઠી કેમનો પરિચય આપુ. એક
વખત એમના કિસાવર કિસની મહેમાનગતીથી તથા
કોઈથી કાઠિયાવાડ પ્રખ્યાત હતું એ જ કેમની આને
આયોગ્યતિ થઇ રહી છે. નથી રહ્યો આગલા એ
મુલ્યનો વારસો કે નથી કોઈ સસ્કાર કે નથી કોઈ
કેળવણી.

એક વખતે તેઓ વરતીના એકાદ મહુસના
રક્ષણ માટે પોતાનો જાન આપના; મરવું તેને મન
સ્વાભાવિક હતું, મરણનો ભય તેઓ જાણના નહિ;
મરણને મૂકીને ઘડાં ફરતા.

હવે તો એ આગળ એટલા સુખી નથી. જમીનો
પણ બધી વસતોમાં મકાઈ મધ છે. મોટો ભાગ

વસતોમાં લેવું છે, છતાં એ આગળની મોટાઈ જતી
નથી. એક સાંતીની જમીનના મણી હોય જનાં એના
મેડોના એ રાત છે.

અહીં ધરતીકંપ થયો ત્યારે કાઠીઓ માખ કાઠી
મથેલા. આજના કાઠીઓમાં પહેલાંનાં કાંઈ અને
સુત્રીધર્મની આદ્યો રાખવી મુશ્કેલ છે. ધરતીકંપ
થયો ત્યારે પર પકવો જડ્યા. સાથે વરસાદ પણ થઈ
થયો ત્યારે એક ભરવાડ પોતાનાં ચાર કોઠાને લઈને
કુળીમાં બેઠો હતો. વરસાદ આવતો હતો તેથી ચાર
ચાર કોઠા તથા એક બાપ, પાંચે જુદા કુળી
(વરસાદમાં ભરવાડો એટલે છે તે કમળી) એકીને
મેક્કું રહ્યો, ત્યાં એક કાઠી કરનાર નીચળ્યા. ધરતી-
કંપ અને વરસાદ વચ્ચે સુશિત થઈને એટલે આ
ભરવાડું સુખ એક ન સકયા. એમણે રાઠ પાડી,
'એલા કે...વ, રહો છે છીં'

'બાપુ, છ તો કું સામન.'

'એટલે કુળી લાવ્યે કુળી.'

'બાપુ પછી કું છું કું! આ મેમાં મારાં
કોઠા કુકર્તાઈ જશે. ધરમાં તો ભાગ્ય માખ એટલે
બેઠાં એવું ક્યાં સે!'

તે તારા કોઠા કુંકેવારી તો મરી નહિ નવ. અમે
કાંઈ વરસાદમાં બીનાથું! કુળી મહી કે.'

'લ્યો બાપા ત્યારે-' ન કૂટકે માખાપ કહીને
કુળી કાઠી રેવી પડો. કોઠાને ને બાપા, પાંચે જુદાં
વરસાદમાં બીનાથું ને કુંકેવાતાં મેક્કું રહ્યો કરનાર
કુળી એકીને ચાલતા થયા.

અમાને જાણે ભરવાડ વાત કરતો હતો ત્યારે
અમે પૂછ્યું-કાંઈ નહ ન જાણે, સાચા ન થયા અને
કુળી આપી હાથી?

એ કહે-આપી તે રહી, કુંકેવાતાં કહીને આપી
રેવી પડી ક્યાં નઈ ભાઈ, પાણું એની હારે જ
બિંદી મહવાની ને!

*

ચોમા દિવસ પહેલાં જ અચારે સાં ટોનો રોસો
આવેલ. અરે-અપોરે અહીં અનાજ મેવા આવેલ.

અમે એને આનાજ મફત આપીએ છીએ. બારણે દિવસે આવેલો.

ધરમની વાતો કરતાં કરતાં નાવાણવાની વાત પર ઊંચી પાયા. એમનું શરીર ધૂળ ને રાખથી ભરેલું હતું, મેં પૂછ્યું, ત્રણ કાલે અગ્નિબારણ તો રહ્યા પછી નાવું પોવું તો દરિયાલાને ?

‘ના, ના, એમ હોય નાના કાલ સનારમાં જ નાથો !’

‘તો પછી શરીર ઉપર અટલી બધી રાખ ને ધૂળ ફાં ? આવું નાના કરતાં તો ન નાવું સારું.’

‘અરે બાઈ, કાલે પંદર દિવસે નાઇને મળીને ચોખો અણાક થઈને બેઠો હતો ત્યાં વેઠે લઈ આ બને આ હલકા થ્યા.’

‘તમને ? વેઠે લઈ આ ? શોની વેઠે ?’

‘આ અમારા દરબારને ધરે પાંચ બાદી દાણા આંખાં તો મં હાથે, અને વેઠે લઈ આ. મેં કીધું બાઈ, હું બધીએ મને કંઈ ન સૂઝે વળી આજ અગ્નિબારણનો અપવાસ છે, એટલે કુંધી કામ પછી નહિ થાય, કીલ આપું લખલખી જાહે.’ તો કાઠી કહે ઊભો થા, નોકર જાગવો બાઈરા. તું જ એક અગ્નિબારણ રેતો હલકા ! ને અમે નઈ રેતો હઈ ! એમાં તારી અગ્નિબારણ કાઠું અમારા દાણા પાચારે શે ? હાલ ઊભો થા, નો બાળતો હો તો હેઠો બેઠો સુંઘા બારી દેને.’

એ સીતેર વર્ષના બાળિકા છુટ્ટાને સવારથી સાંજ સુધી માઠા પાસે બેસીને સુંઘા બારી દેવા પડ્યા. જતાં જતાં એ બેઠાં—

‘સુંઘા કરીને અધરીર ધૂળ પેટમાં મઈ. સાંજ પડ્યે આપું કીલ બારાઈ મઈ; હાથેએ દાખું તો મેં કળ નો વળી, આખી રાત જીંધ નો આવી. સવાર પડીને છાંડીને લઈ આવી ઠાર હાલો નીકળ્યો.’

*

આવે આ પ્રદેશ અને આવા કાઠી દરબારો : આમાં અમારે લાં એક કાઠી બાઈ આવે છે.

એક દિવસ બપોરે બીજી સાથે એ બાઈને અનાજ બેબી રીધા પછી મેં એમને પૂછ્યું, ‘માડી, તમારે કેટલું અનાજ લેવુંએ ?’

બાઈ બેઠાં, ‘તમારે જેટલું દેવું હોય જેટલું બાઈ.’

હું તો ચકિત જ થઈ ગયો. મેં પૂછ્યું : ‘કેમ એમ બેલો છો ?’ કાઈ મફત માગે એ તો મારી કલ્પના બહાર હતું.

‘કાં બાઈ ! તમે શું કહ્યું ! અમારો ધરવારો જરા ગાંધા બેલો મફત મથો છે. અગ્નિબારણ તો કાંઈ કીધાં નથી. ધરવાણને મૂકીને બહાર જઈ તો મં ક્યાંનાં ક્યાં હાથા જાય. એટલે કામે ક્યાં જઈ ? વળી જોતવામાં કેટલાયે કાવડીયાં બચવા પડે, આ હાલ છે મારા બાઈ ! તમારે જેટલું દેવું હોય જેટલું લો, બીજું શું કહું ?’

કેટલીક વખત દુઃખ પ્રકટ સ્વરૂપ ધારણ કરીને કાંઈના દેહ રૂપે દેખાય છે. એને જોતાં જ આપણને લાગે કે આ દુઃખી માણસ છે. એવું જ આ બાઈનું મોહું હતું. મોહાની રેખાએ રેખા ને રૂંવાડે રેખાડું દુઃખભરપૂર લાગતું હતું. અને આપું દુઃખ અને આજીજી કાઈ કાઠીઆપીમાં દેખાય ત્યારે તો મરુચ્છ-તાની હા આવી પહોંચે છે. વર્ષોથી એના ધણીને સાચવીને બેઠો છે. દુઃખ એના જીવનનો એક ભાગ થઈ પડ્યો છે. એણે એને સ્વીકારી લીધું છે અને કાંઈ જ અચાનિકાશા સિવાય એ જીવન ખેંચે જાય છે. ૪૦-૪૫ વર્ષ એણે જીવી કાઢ્યા છે. જેટલાં બાઈ છે એ પછી ખેંચી કાઢશે.

દુઃખથી એવા સંબોધમાં ને હલનચલનમાં એટલું આજીવ આવી મધું કે રખેને વાતાવરણ ફલાઈ જાય ! બેલો છે તો પછી જેટલું ધીમું ને હઈપૂર્ણ કે કાંઈને પછી અસર કરી નાખે. ચાલે છે પછી એવું ધીમે ધીમે કે રખેને ધરતીને વધારે મરકો લાશે જાય ! એમ જતાં મેં એમાં જરા મેં અતિશયોક્તિ કે દેખ ન લાગે. દુઃખના આધાતપ્રભાવ તથા એવું એનું મન કીધું મઈ મધું છે એવો એનો બધો જ બંધાર પાઈ મથો છે.

એ પછી તો ત્યારે જ્યારે દાણા થઈ રહે છે ત્યારે અહીં આવીને એ દાણા લઈ જાય છે. એ આવે છે ત્યારે એમને જોઈ રહું છું અને યાદ છે કે જીવનનો શો હેતુ છે ? કશા વિદેસ વચર આ પાઈ પોતાનું જીવન જીવે જાય છે. જતાં એના પર એના ધણીનો આધાર છે એ પછી એક મદાન હેતુ નથી !

ચક્રમ

[એક સાચી વાર્તા]

નિરંજન વર્મા : જયમલલ પરમાર 'ચક્રમ' શબ્દો વીંઝાઈ રહ્યા.

આખા ટોળામાંથી એના મરી ગયલા દેહ પર સમળાઓના ટોળા પેકે

['આઈ લગો, જોમાં કાઈ મીઠા મારવાની નથી. તમારા હાથમાં તો કલમ છે—કસબ છે. નહિ હજો તો કેળવણી કેમ ? ' સ્વ. ગવેશ્વરદેવ મેઘાણી સાપ્તાહિક કૃતજ્ઞાન કાર્યાલયમાં ખન્ને બાઈઓ પાસે વાર્તા લખાવવા નવરા ચલા કે રોજ પાછળ પડતા. 'એ અમારું કામ નહિ પ્રસંગચિત્તુ તો લોકસેવાની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ કરતાં સહેજે આંખ સામે આવીને ખડાં સપ્ત ભય છે, ખસતાં જ નથી. જોઈએ હજાઈ જવાય છે બાઈ વાર્તા લખવી એ તે કાંઈ અમારું કામ છે ? અને આપના જેવા લેખક આવું મૂલ્યવાન સાહિત્ય સર્જતા હોય ત્યાં વગી અમારે કલમની ગુસ્તાખી શી કરવી ? ' ખન્ને બાઈઓ જવાબ આપતા.

પણ મેઘાણી પાછળ જ પડી ગયા. અને વાર્તા લખાવે જ રહ્યા. એ પહેલવહેલી લખાયેલી સત્ત્ર ચટનાટક વાર્તા 'ચક્રમ' અહીં રજૂ થાય છે વર્ણુ કરીને ૧૯૪૦માં 'એ લખાયેલી.]

'ચક્રમ...ચક્રમ...' એવા જોણ સાંભળી એના કાન આજા ચાક ખયા હતા. ફટકાની સખ પાખનાર કેદીના સોળ પર ખીજે ફટકો ચાપતા એ વેદના કોઠે એવી વેદના આ શબ્દે એના દેહમાણમાં પ્રસરી જતી.

આ શબ્દ મળ્યો હતો એના સસરા તરફથી. મેટ્રિકના ફેલ્ડા વર્ષમાં એ હતો ત્યારે માળાપ મુમ્મથી મેટ્રિકા આ વિનુને સસરાએ જ પોતાને ત્યાં નિભાવી રાખેલા એના બાપની રહી સહી મૂકી મમરના મોંમાં માછલું સમાઈ વ્યય તેમ સસરાની મોદરજની વિભેરીમાં મુમ્મઈ મજા, ત્યારે વ વિનુને એની પરવા ન હતી એ તો 'ચોતાલી ચોપડીઓ અને કાચી નોપાથી જરૂર એક બેળને કબૂલની બદાયી સાચવતો, સસરાના આલીલાન મકાનની ઉભાની જોડીમાં સપાટનું સુખ માણતો પહેંચી ગયો હતો.

એ બેગમાં એણે જ્યાં હતા એના બાવી કલપવાના સુરમ્મ મનોરસો. એને લેખક થવાની જન્મ હતી, કવિ બનવાના કોડ હતો, સૌંદર્યદશા થવાની એમજુર

હતી. એને ચારે બાજુ વસતા મનિઓ અને લેખકો વાખનજી લાસતા, જોઈએ એ કવિઓ અને લેખકોને સંબોધી સંબોધીને અનેક લેખો મખતો ગયો; જમન અને વર્ષો, અરણ્ય અને અંધારનાં એ મહા-કાળો રમતો મયો. અને બાપક નાની કેટલીકે થ સાચવી આચરીને રાખી મૂકે એમ એવી કાચી નોધીને તે બેગમાં સંધરતો મયો. બી એ, મયો ત્યાં તો એવી નોધીઓ ભેગ હાઈ રહી.

દિવસ ને રાત 'લખ...લખ' કરતાં આ જમાઈમા અનેપચદ રોકેને એક આંગણીન વાણેતાર મળી રહેવાની અશ્વ મધોઈ લેવી. ચોતાના કીકરા લ લચાંદને એની પાસે થોડા જ દિવસ શબ્દજ મોકલતાં લ છુને એવા વચમાં પડેલા નખર આરાતો જોઈને, અનેપચદ રોકેને જમાઈમાં આવી મામેલિરત દેખાઈ હતી. અને નિનુ ખી. એ વસાને મયો ત્યારે કોઠે એક સહે વાણુ કયો બાક વિનુ પાને વેદીમાં બેસી જવાનો પ્રસ્તાવ રખૂ કર્યો.

ગતના આજા અંધકારમાં 'હાઈ'ની વાગ થતાં બાળકના હલમમાં જે રિચિતિ થાય તેવી રિચિતિ આ

એ પ્રત્યાઘાતો વચ્ચે પણ એણે તો સામી ચાલી આવતી

પ્રસ્તાવે વિનુના કલેઝમાં ભણી કરી. મગન અને વર્ષામાં હિઠનાર એ કલ્પનાવિહારીને તો ચોપડા પર ચર...ચર... અવાળે આંકડા પાડતી કલ્પનામાં કોઈના પેદાશથી આતરડાં એંચી કાઢતા આરખોના જમવાના આહ્વાસ થતો. અર્થકેર રવનથી બચવા જેમ બાળક આંખો મીંચી બચ તેમ સસરાએ આપેલ પ્રતાવની કલ્પનામાંથી બચવા માટે કંઈ ખોલ્યા ચાલ્યા વગર એની કોટડીમાં પહેંચી ગયો. સસરાને પ્રથમ જ વાર જમાણની આધારીના આંખો આહ્વાસ આપ્યો.

ધર-જમાઈ રહેલા વિનુને પેદીનો સંચાલક બેનાવવામાં બેનોપચાંદ શેઠને દૂધમાં સાકર ભળ્યા જેવો સુમેળ હેખાતો હતો. પણ હલભલા ગ્રાહકને હરણિયાની પેઠે જળમાં ફસાવનાર આ વેપારી એ કલ્પનાવિહારી હરણને પોતાના ફાંસલામાં એંચવા અસમર્થ નીવડ્યો.

*

જેમ એ વિનુને પેદી તરફ એંચવાના પ્રયત્નો વધારતા બધા તેમ વિનુના પ્રયત્નો કયાંક પ્રિક્ષેસર કે આસરે બનીને પોતાના બાવી મનોરથોને સૂત રવરૂપ આપવા તરફ આગળ વધતા રહ્યા. પણ ‘હાથો લુગારી બચણ રમે’ જેવી રીતે પોતાનો જમાઈ પેદીનો સંચાલક બનવાને બદલે કયાંક પંતુણ થકને બેસે બેસા પોતાની નાનપ અનુભવતા બેનોપચાંદ શેઠે પોતાના બધાં બધાં હાથ પહેંચે ત્યાં ત્યાંથી વિનુના પ્રયત્નો નિષ્ફળ થાપે એવા પ્રયાસો બરી રાખ્યા અને મહિનેમાસે કે વારતહેવારે એ પેદીના સંચાલકપણાની કલ્પનાઓ વિનુ સમક્ષ પીરસતા રહ્યા. પોતાના પ્રયત્નોથી નાસીપાસ થતા જતા વિનુના કલ્પનાવિહારો તે જ થતા જતા હતા અને સસરાની સમજાવટ બાદ પ્રથમ એ બાધાની જેમ જોઈ રહીને માથું ધુલ્યાવિને ચાલ્યો જતો એને બદલે હવે સસરાની સમજ જ એના કલ્પનાવિહારી રવૂ કરવા લાગ્યો.

‘જેસ આગળ કામવત’ રૂપે રવૂ થતાં એ કલ્પનાવિહારી સાંભળીને શેઠને પ્રથમ તો રોનક થયું, પછી એ રોનકમાંથી વિનુને વાળવા એણે પ્રવાસ કર્યો, પણ રોનક ઘટવાને બદલે વધુ, અને પોતાની કલ્પના હવે આ ભોતક પ્રાણીમાંથી કપરે મ ક્ષેત્રે એમ નથી એવા હાથ વીંછાને શેઠે એની સાથેનો રવાથે ટીંચાઈ રહેલા રોહતાવણે તોડી નાખ્યો અને ‘ચક્રમ’નું નિષ્ક્ર આંખી દીધું. થોડા દિવસમાં તો પેદીમાંથી રમણ કુટુંબ એ નામ ‘જૂદ બઝાબૂટ’ના દડા જેમ ફેંકાતું થોરીએ અને ચોટામાં પણ લૂપવા લાગ્યું.

પ્રથમ તો વાંસા પર ધુત્તા પેઠે ચોટાનું આ નામ કપારેક એના મોહામોહ લગામ્યા રૂપે ચોટાવા લાગ્યું અને એનાં ચારમાંથી છૂટવા એ ગામ બહાર નાસીને દૂર દૂર નદી કાંઠે ચાલ્યો જતો, પણ ત્યાં એ બેનોપચાંદ શેઠને ધેર હાતણ નાખવા આપતા વાધારીએ દૂર દૂરથી એની સામે અમળી ચીંધીને ‘ચક્રમ... ચક્રમ’ એવા શબ્દો અંદરે અંદર ખોલતા અને શિકારીઓના પાણીથી બચવા સસરું પોતાની બદ્ધમાં બંધ થાચ મેલે એમ વિનુ સાંજ દાણે એની ઉંવાલાની ઝોરડીમાં ઘરાઈ જતો.

*

આ ઝોરડીમાં એને એ આગમ-સ્થાન હતો. એક એના થોમાંથી હાંકતી બેમ અને બીજી એની તહેનાવમાં રાતને વખતે દાંબર ચઈ શકતી, એની પત્ની વિમલા. ઉષા અને સંજ્ઞાના લાલ રંગોનું સૌંદર્યપાન કરતો વિનુ વિમલાને પણ હંમેસાં લલ કપડાંથી જ ઢોંગલીની પેઠે સજ્જારતો. વિમલા એની નાની સરખી ઈચ્છાને વ પૂરેપૂરી અનુસરીને વિનુને રાજી રાખતી. ‘ચક્રમ’ શબ્દના બળતા રણમાં વિમલા એની મીઠી વીરડી હતી. વિમલા પસે કલાકો સુધી એના પ્રલાપો ચાલુ રહે છતાં કોઈ એને ચક્રમ ન કહેતું. એના સસરા અને આસપાસના લોકસમૂહે ‘ચક્રમ’ ધાથી એના મનમાં હાડે પાડી દીધું હતું,

કોઈપણ એના લાલ કુસુંબલ લૂમખાના ફરારમાં વિમલા જોઈ

તેને આ વિમલા જ પોતાના હૈયામાં ચાંપીને, મીઠા ખેલથી પંખાળીને રૂઝ વાળી દેતી. વિમલા સમક્ષ એ ક્યારેક આખ્યાન ખંડમાં મદાન વક્તા અગ્નિચિત્ર શ્રોતા પાસે પોતાનો જ્ઞાન-માર કાલેરે તેજ પોતાની રૂઝિ-કલ્પનાઓના ઘોડા છટા મૂકી દેતો. વિમલા એના ઘોડા વાંકચો સમજતી ન સમજતી તો તે કલાક સુધી આખો પલ્લાશ માર્યા વગર સંભળતી બેસી રહેતી. એને એક જ સંતોષ હતો કે, આવી વાતો સંભળાયા બાદ એનો પતિ સવારના બાદ વાજ્યા મુખી મુખની નીંદર બેચી સમીતો.

ક્યારેક એ 'ચક્રમ' શબ્દનો ત્રણ વિમલાને મારીને ઉતારતો. વિમલા એને યાંત પાડીને પોતાના બોળામાં બેચી લેતી, પણ એ તો એના બોળામાંથી છલાંગે મારી મારીને બિમો યજ્ઞ જતો અને એના સસરા તથા સમાજને ઉદ્દેશીને, ઘાંત પીસી પીસીને- મૂઠીઓ ભીડી ભીડીને બોલવા લાગતો કે, 'મારું ચાલે તો માત્ર પેસા જ રદનારા આ છવતા મામજીમંડાઓને એક મેટા શલ ફેરવીને પીસી નાખું.' એને રથને છવનનાં એકએક કૌદર્થને ઉપાસતી અને માથુતી કોણ પરીસરિ આ દુનિયા પર સાંભળું.

આવા કલાક બે કલાકના પ્રલાપ બાદ માતા ઉતરી ગયા પછી ભૂલે હમણે યજ્ઞ પડે. તેમ વિનુ બાહ્યામાં ઢળી પડેતો અને અજાણમાં અજાણમાં એના હાથની મૂઠીઓ ઉપાસ-નાસ થવા કરતી વિમલાને માર્યા બદલ મારી મારતાં એની આંખમાંથી આંસુ ટપકાયા કરતાં અને વિમલા એને પંખાળતી પંખાળતી, આખી રાત જાગતી બેસી રહેતી. એની આંખમાંથી વહેતાં આંસુ વિનુનાં આંસુ સથે બળીને એસીકાને બીજવનાં વર્ષાં કરતાં.

ધીમે ધીમે ધરને હવાડે આવેલો આ ઝોરડી જામને હંડે આવેલ દેડનારા જેવી અરુણ જનતી ગ્રહ ને એનાં વસતાં બે ગ્રાણી વિનુ અને વિમલા સૌના દુખાનો ભોગ જનવા લાખાં. અનેક પ્રવલ્નો છતાં શેક વિનુને પોતાના પેહી-સંચાનું એક ચક્રર ન બનાવી શક્યા એટલે વિનુ પાસે લાજવા જતા

છોકરાને એ 'ચક્રમ'ની મુખાઈનો રખે પાસ લાગી જાય એ દહેસથી અટકાવી દીધો.

વિનુ પ્રત્યેની નફરત એની દીકરી વિમલા પ્રત્યે પણ જતરી, ધીમે ધીમે વિમલા માથે કામ વધતું ગયું, માંડ સાંજને સમયે એ તવરી થઇને વિનુ પાસે ઝોરડીએ બઈં સકતી. વિનુ અને વિમલાની આ રિવાજ એકબીને વિમલાની આ વિચારી મનમાં મનમાં બળ્યા કરતી અને ક્યારેક શેકને સમજાવવા હળવેથી વાત ઉપાડતી કે: 'બિચારાં ગમકાં છોકરાં છે... ઘોડા દિ'માં ઠેકાણું આવી જશે' પણ એની પૂરી વાત સાંભળવા પહેલાં જ: 'વેવલી ચામાં, વેવલી, વનેએશ થું ખબર પડે' એમ કહેતાં અનોખાં શેક ખબે એસ નાખી પેહી તરફ રવાના થઈ જતા.

ઘોડા દિવસમાં તો વિનુ અને વિમલા માથે-પાયાં આગિતો જેવાં શેકને બાદે લાગવા માંડ્યાં અને વધતી જતી નફરતમાંથી એમનો શિષ વાણી રૂપે પ્રકટ સ્વરૂપ પકડવા માંડ્યો.

વિનુને પોતાના બાપનું દીપેલું હવાંચે ધર ન હતું કે ત્યાં જન્મને એની એમ અને વિમલાને ભિંમાં રાખે. 'ચક્રમ' તરફ ચારે બાજુ પ્રસિદ્ધ થોલ એ કલ્પનાવિહારીને હવે મારું ઠેકથે પ્રોફેસર કે પંડિત રાખીને પોતાની સાળા કે કાલેજને 'ચક્રમ'ના નિયમિત આગમનથી અજાણવા દેવા કેઈં તૈયાર ન હતું.

છેવટ શેરી, મોડા અને નડીકાંઠી રમતો કરતો 'ચક્રમ' શબ્દ શેકના આવેશાન મશાનના આગણાંમાં પણ ચલણી સિક્કા પેટે ફરવા લાગ્યો. અને ત્યાંથી છવાડાની ઝોરડીની બારીઓમાં થઈને માળામાં એટલે પંખી માથે ચિત્તેલમાંથી છટલા પાણી જેમ વિનુના મનને વીંધવા માંડ્યો. ચારે બાજુના આક્રમણથી બચવા ભુરાટો અનેલો એક દિવસ મુંખઈ થઈને રટીયર માર્ગે આક્રિમ તરફ નાસી છટ્યો.

*

બાળપણમાં એની કલ્પનાઓને સાથે બેસીને રસ માણનાર એનો એક મિત્ર આક્રિમમાં

સરકારી ખાતામાં સારી નોકરી ઉપર હતા. ત્યાં એને કોઈ 'અકસ્મ' કહેનાર નહિ મળે અને કોઈક નોકરી મળી જશે એવી આશાએ લાગી છૂટેલા. વિમલાએ પોતાના પતિને 'અકસ્મ'ના આરંભથી જાણવી લેવા આપથી છાનામાના પોતાના ઘરેણાં સોંપી દીધેલાં. એ ઘરેણાં લેવામાં વેપારીઓને હાથે છેતરાઈ અર્ધી કિંમત મેળવીને વિનુ સ્ટોગર ઉપર ચડી બેઠો. સ્ટોગર જ્યારે આફ્રિકાના માર્ગે રવાના થઈ ત્યારે, દિવસે કાગડાના મારથી કરીને ગાત રાતે જ બહાર નીકળનાર હુલકની પેઠે, પોતાની હેંમેશની ટેવ મુજબ વિનુ રાત્રે ડેક ઉપર ગયો. અઘડાત સાગરને ભેટીને એની કલ્પનાઓ રમણે ચડી.

પાણીના લોહ ઉપર અવનવી બાલો પાડતા આકાશના સહસ્રાવધિ તારાગણો અને આકર્ષના અશ્વિના ચાંદને ભેટીને, કોઈ મદમરાત હાથીના મરતકમકારથી દરવાજાની ભોળાણે ટૂટીને કમાડ ખુલી જાય તેમ એની કલ્પનામાં કમાડ ઊપડી ગયા.

સાગરમાં લોસેટા પાકે અવતી સ્ટોગરના પહોના બાહુ જનાળીને, એણે પોતાની અસહાય અવસ્થામાં એક માત્ર આધાર રખેપ વિમલાને એક ક્ષણે ઠેક પેલી જોરકીમાં બેઠેલી કલ્પી, એવું રૂઝ ને આશુથી બીંજાતું મુખ લુચ્ચું, બીજી ક્ષણે એણે માંદામાં બેઠેલી ડોશીને ઉઠાડીને એમાં એની ચિરખ-રિમિત લાલવજાશિશી વિમલાને સ્થાપી દીધી. ત્રીજી ક્ષણે એકેએક તારકો કાથે છુદાં છુદાં રૂપ સજીને ચંદ્રારાણી આસપાસ હુમવા લાગ્યાં. અહીં એના કલ્પનાવિહારને એની વિમલાના યોગાની જેમ ઝીલનાર આસમાન હતું, સાગર હતો, તારાગણ હતો, ચંદ્રારાણી હતી. કલ્પનાઓના ભર્વા ભર્વા પક્ષારા વચ્ચે એને ડેક પર જ નીંદર આવી ગઈ, જેમ વિમલાના યોગામાં આવી જતી તેમ જ.

વિનુ આફ્રિકાને કિનારે ઊતર્યો. એનો સહાધ્યાયી એને સામે લેવા આવ્યો હતો. મિત્ર જ્યારે લાવ-પૂર્વક હાથ મિલાવતો હતો અને આનંદાદ્યાર કાલ-વતો હતો ત્યારે વિનુ પાછું વળી વળીને સ્ટોગર તરફ

તથા આસપાસ ચક્રર વક્રર નજરે બેઠું રહ્યો હતો. એની નજર નક્કી કરી લેવા મથતો હતો કે એનો કોડો લેનાર કોઈ સ્ટોગરમાંથી અચાનક નથી ટપકી પડતું ને? અહીંની ધરતી પર તો કોઈ એની ડેડી કરનાર આગળથી પહોંચી નથી ગયું ને? જ્યારે 'કોઈ જ નથી' એમ નજરને નક્કી થયું ત્યારે એણે શ્વાસ હેઠો મેલ્યો; જાણે હેવા પરથી હાખી રાખેલાં હળારો મણિકાનો ભાર ઊતરી મથો. ભાર હળવો થયે સ્વસ્થપણે જ્યારે એના સહાધ્યાયી સાથે વાતોલાપે ચાલ્યો ત્યારે જ એની વિચિત્ર વર્તવથી આશ્ચર્ય પામેલા સહાધ્યાયીનું અન્યયન શરૂ.

એના સહાધ્યાયીએ એને કરતમ આફ્રિકામાં નોકરી શોધી આપી. ધીમે ધીમે એમાં વધવાનો સારો અવકાશ હતો. શૈક્ષિક કમાણી બાદ વિમલાને અહીં વેડી લાવવાના એ સ્વપ્ના સેવવા લાગ્યો. પણ ધીમે ધીમે વિનુને એ લાવિ સ્વપ્નાની લાખી કસે ધાવવાનું આકર્ષણ ઓછું થતું ગયું અને આફ્રિકાનાં જંગલી લોક અને એમના વ્યવહારો, નંદરાશથી શૈલતા જંગલો અને પહાડો બોધ ભોળીને, એવું અહીં પણ 'અકસ્મ' કહેવાવાની બીકે દખાવી રાખેલું કલ્પના-વિહારી હતું થર ન રહ્યું. કરતમ આફ્રિકામાં ખેસીને ખંદીવાનની જેમ ચોપડા ચીતરવા કરતાં એને જંગલનો સાદ વધારે સહજાણો અને એક દિવસે એ એક બેડી કપડાંલેરે ત્યાંના જંગલોમાં નાસી છૂટ્યો. જંગલે જંગલ, પહાડે પહાડ, ઝરણે ઝરણ અને ઝાડે ઝાડ એ રખડ્યો, રખડ્યો બસ રખડ્યો જ. છ માસ સુધી એને પાછો ફરવાની યાદ સુદાં ન આવી. જાણે એ અહીં વસવાજ સર્જ્યો હતો. આ જ એનું આરામસ્થાન હતું. અહીંથી કદી જાણે પાછો ફરનાર નથી.

પણ એક દિવસ એણે વચ્ચામાં નહીં કદી કુરંજ પંખીનાં બેઠાંને એક ધીમની ડેક પર ડેક નાખીને જોઈ કરતાં જોયાં. એવામાં એક આફ્રિકન લગ્નલગ્નને હાથે એક બેઠાંમાંથી આદાનો શિકાર થતો નજરે

પડ્યો; નર પંખીને એ મરી મયેલ મદા માથે
ઝળંબા. અ' સામે ચાલીને ચિકાડો બોમ બની
જતો દેખ્યો. એ પંખી જોડીના દંડમાંથી નીતરતા
સોદોના લાલ લાલ રંગે એનો સામે એક આશ્વાસ
લેતો કયો. એમાં એને વિમલાનું મહા મોં તરવરતું
દેખાયું; એ જાણે એને મૂંઝો કપોઠા આપતું હતું;
'બસ, ભૂલી ગયા! સાંજ પડે જોવાળ પણ પોતાના
ખરોટની સંભાળ સે છે અને જોવાયું હોય તો શોધી
આવે છે. અને તમે છ...છ...માસ થયા છતાં મને
માઠ પણ નથી કરતા ?'

*

એને ધુરી આવે તેમ વિનુ જંગલમાંથી નાસી
છૂટ્યો. પાછો એના સદાશ્યામાં પાસે આવી પહોંચ્યો,
કરંડમ જેવી નોકરી કોઠીને કાંઈ પણ કીધા વચર
નાસી મયેલ અને જંગલમાંથી પાછા આવીને જંગલ-
સૌંદર્યના અસીમ વધુન કરતા વિનુને સદાશ્યાનીએ
પણ એક 'ચક્રમ' જ માન્યો; છતાં એ રહી મયેલ
કુણી લાગણીને કારણે એને એક જાળખીતી વેપારી
પેઢીમાં મુનીમની નોકરી શોધી આપી.

જે નોકરી ન રવીકારવા માટે સસરાએ એને
'ચક્રમ' ખિસ્સા આપેલું, તે જ નોકરી : પણ આટલા
સમયના દુઃખકારી અનુભવો અને દૂર દૂર જોડેલું
પેલું મહા મોહું એની સામે તરવરી રહ્યાં અને એણે
આખો ચીંચીને મુનીમના રવીકારી લીધું.

*

એક માસ, બે માસ, એમ બીજા છ માસ વીતી
ગયા. પછું એકડીવા લાણુતો બાળક નિસાણે જતાં
પાછા પગ માટે એમ વિનુના પગ દણ પેડી તરફ
જતાં અચકાતા હતા, અને મારતરની સોટી જિંચી
નીચી થતા બાળક એકડો ઘુંટવા માટે એમ 'મિસ્ટર !
નામું' બરાબર માંડતા જાણે, નહિ તો પગાર કપાશે
પગાર.' એવી વાત મુનીમની ધમકીમાંથી વિનુ મુક્ત
થયો ન હતો ત્યાં એક દિવસ એના સરનામે કવર
આવી પહોંચ્યું. -કદીએ પોતાને સરનામે કવર ન
પામનાર વિનુનું નામ પોસ્ટમેનને મુખેથી પડતાં દણ

એનું વિરમન ઘમ્મું ન હતું ત્યાં કવર પર સસરાના
અક્ષર લેખને બામના જોખવાથી પારતું ફૂડી કોડે
એમ એના હાથ ધૂણી જાય. ધૂળતે હાથે કવર ફાડ્યું
ત્યાં એમાંથી બે કામળ નીકળી પડ્યા. એક : સસ-
રાના પગને ચૂંચવી દેતેલી 'મધરા' બાળ જેવા વાંકા
ચૂંકા અક્ષરવાળો એના સસરાનો. બીજો : બાળમાં
મુલામ ફૂલની માળા રોપી હોય તેવા મરોહકાર અમ-
શવાળો એની પત્ની વિમલાનો.

સસરાનો કામળ જોલતો હતો 'વરદેશ સિધાબા
છો એ ખબર મળ્યા છે. કમાણીમાંથી આદિકાના જ
દરિયા કંઠે હવાઈ મહેલ બંધાવીને રહેલો. પણ વિમલા
પણા દિવસથી આટલાવણ છે. તમારું નામ ક'બે છે.
એટલે એને ક્યારે તેડી જવાના છો ?' અને એનું
ધણું ધણું.

વિમલાનો કમળ માત્ર આટલું જ જોલતો હતો.
'બાપુજીએ લખ્યું છે, પણ મારી ચિંતા ન કરશો.
જરા હાકલર આવી જાય છે, એ તો થોડા દાડમાં
ઠીક થઈ જશે. તમારું કારીર સાચવવો અને રિપર
થવા પછી જ મારી વાત વિચારવો. મારી બાના
હાથમાંથી અધવચ્ચેથી આ કમળ ફાડીને આટલી
ચમરખી નાણું છું.'

*

થોડા મહિના ગયા અને સસરાનો બીજો કામળ,
વળી એકાદ માસ બાદ પંદર દિવસે એક તાર આવ્યો.
જેમાં લખ્યું : Vimala off 'વિમલા મરી ગઈ'
અને દરિયામાં ખડક માનીને ઊભેલ માનવીના પગ
તણેલો મચર ખસી જતાં જે દયા થાય એવી દયા
વિનુની યદ. 'વિમલા મરી ગઈ ?' અને મુકીને ચાલી
ગઈ ? એવી કલ્પનાઓમાં એનું મગજ ચૂંચવાઈ
મળું અને ધડીઆળમાં હાથી રાખેલ કમાન છટકે
એમ વિનુની કલ્પનાકમાન છટકી. પ્રથમ એના
હેવામાં રમતો Vimala off શબ્દ એના હોઠ પર
ફરકવા લાગ્યો અને મોઢા પર સંશયાર્થ, પ્રશ્નાર્થ
તેમ જ આશ્ચર્યના રંગ પૂરતો રહ્યો. ત્યાર બાદ
મોઢાના ફક્કાટ લેખજામાંથી જીવંતીને મેડીના ચોપકાને

કેવાડે ખૂલે નાના અક્ષરોમાં અંકિત યુતા ગયા અને થોડા દિવસમાં તે હોદ્દારની ભૂલ પર ભારતર ચોકડી મારે તેમ ચોપાનાં આખા પાના પર Vimala off એનાં મોટા મોટા અક્ષરો ડોળા ફાટતા દેખાવા માંડ્યા.

ભોડીદાર સુનીમોના આંખોમાં અક્ષરોથી વધા સુનીમે એક દિવસે એના ચોપડા હાથમાં લઈને નજર ફેરવી, ખુલાસો પૂછ્યો અને 'વિમલા મરી ગઈ' એ બજાઈ સાથે વિનુએ કોષ્ટ અગમ્ય કાબ્યવાણી રેલાવી. એ અમમ વાણીમાંથી કંઈ ન તારવી શકીને વધા સુનીમે એને 'અકમ્' કહીને ખીજ દિવસે પેદીમાંથી ગડગડીધું પરખાવ્યું.

મહિનાઓ ખાદ ફરીથી અકમ્ શબ્દે 'વિમલા મરી ગઈ' એ ધૂંધરાતા અગ્નિમાં ઝાળ પેટાવી અને બળતા દેહની ચિતામાં મથકાડી બેસે એમ એના મોંમાં 'વિમલા' 'વિમલા' એવા શબ્દો ઊઠવા લાગ્યા. પેલા સહાધ્યાયીએ એના આ અકમ્ મગજને શાંત કરવા એની આડી અવળી વાતોમાંથી થોડોક સાર પામીને એને હળવો કરવા અને આસાએશ આપવા એક કહપના આપી : 'તું મૃંડા મા. તારી વિમલા નહિ મરી ગઈ હોય. આપો સસરાં તો સગી દીકરીને વેચીને ધર ભરે, ધર, જા દેશમાં, પૈસા હું આપું. તપાસ કર.'

અને ફરીથી એ સ્ટીમર પર ચઢ્યો, આ વખતે એની કહપનાના આગળ 'લિમ્લાઈ' ગયા હતા. એ લિમ્લાઈ બેસેલા દરવાજામાં 'વિમલા' નામના શબ્દો હરિયાળી પટ્ટી મચાવી રહ્યા હતા.

*

સસરાને ગામ પહોંચ્યા ત્યાં તો રેલ્વેનેચોજ એના પર 'અકમ્' આવ્યો; અલ્લા જોલ્યો જાગી બેસે તો એ અકમ્ આવ્યો એવા શબ્દોની ઝડી વરસવી ચડે યહ. પેદીએ અને ઘેર પહોંચતાં તો એને 'અકમ્' શબ્દે ધોબે દિવસે લુવકને કામદા ઘેરી વળે એમ ઘેરી લીધો. એમાંથી છૂટવા એ એની ટેવ અનુસાર પેલી છેવાડાની જોરડીમાં ભરાઈ ગયા.

જોરડી ધણે પહેલાં હતી તેથીને તેવી જ હતી.

એક ખૂણામાં પેદી બેઠ પડી હતી. ખીંટી પર ત્રિમ-જાની અવમતી કાલ સાડી પડી હતી. દીરાલ પર એના વખતનો જૂનો ફોટો ટીંગાતો હતો. ફેર માત્ર આટલો હતો: આખી જોરડીને ઝાંખપ ઘેરી વળી હતી, એ ઝાંખપને દૂર કરનાર વિમલા ત્યાં ન હતી.

એણે સાડી સાથે વાત કરી બેઠ, ફાટ ને વિમલાના સમાચાર પૂછી બેસા, વિમલાને શોધવા જોરડીના ખૂણે ખૂણાને ફેરોળી નેયા પછુ બચ્ધ. નિરાશ થઈને એણે જારીમાંથી વિમલાની આવવાની વાટ ભેરૂં પછુ જારીમાંથી 'અકમ્' શબ્દના અંગારા અંપાયા અને એણે ખાટલામાં મોં સંતાડી દીધું. રેલ્વેનથી ધર સુધી લાખી રાખેલી અશૂધારા છૂટી પડી. એ અશૂધારાને લૂંટનાર આજે કોષ્ટ ન હતું. પોતાની મેળે આંસુ લૂછવા એણે પેલાં સાડી લીધી. પછુ એ સાડીના સાંનિધ્યે અશૂધારામાં વિશેષ અબકા આવ્યા.

*

સાંજ પડ્યે એની સાસુ આવ્યા, બમાઈનું હઝરકાઈ ગયેલું મોઢું એણે એણે રોતરોતે વિમલાના મૃત્યુની વાત કહી. વિનુએ પૂછ્યું ન હતું છતાં છેલ્લે છેલ્લે સમાચાર આપ્યા. 'તમારા સસરાને સહુમાં એટ મઈ. થોડા દિવસથી એક મિત્રના લશ્મમાં મથા છે.'

લગ્નમાં ગયાની વાત સાંભળીને બાધા જેમ બેઠેલો વિનુ ચોક્યો: ઘેરમાંથી બિલા થતા ત્રેતના મોંમાંથી નીકળે એવા એના મુખમાંથી શબ્દો નીકળ્યા: 'કેના લગ્નમાં! ક્યે માય ?'

દુઃખી બમાઈને વાતોમાં રસ લેવરાતો દુઃખ હળવું કરવા સાસુએ બિયારીએ વાત વિમતથી રાફ કરી.

'પૂનામાં દલોચંદ રોકવા લગ્નમાં. રોકની ઉંમર ૬૦ વર્ષની, પછુ તમારા સસરાએ જ એક સાદું ટુમણું ખાતી આપ્યું. આ દલોચંદ રોક જ અત્યારે તો એમનો આધાર છે.'

'બરાબર, બરાબર' કહેતાં ખાટલામાં ફૂંદવાઈ ગયેલા વિનુએ હાંસર મારી. 'બરાબર, પૈસા મેળવવા

એણે પોતાને હાથે જ મારી વિમલાને ક્યુ શેઠને પરણાવી દીધી. અને ભોળાઓ, વિમલા મરી ગઈ છે કહીને મને ભોળાઓ.

એની સાસુ હેખતાઈ ગઈ. 'વિનોદરાય, વિનોદરાય' કહેતાં એ એને સમજાવવા ગઈ પણ એ ઝંઝવાતની જેમ બહાર દોડ્યો ગયો. બરાબર એ જ ટાલે પૂનાથી પાછા ફરતા એના સસરા અનોપચંદ શેઠ ફિજિયામાં સામા મળ્યા.

એણે છલામ મારી એનો મળથી પકડી ને પૂછ્યું. 'બોલ, બોલ, સગી દીકરીને વેચનાર કમળત, મારી વિમલા ક્યાં છે ? સગો બાપ ચંદને, બીજો ફરીથી પરણ્યાવી દીધી ? અને 'વિમલા વિમલા' કહેતાં એ અદીચી ભાંડરી જતાં બંધાણી બધ પડે એમ ફિજિયામાં ફગોળાઈ પડ્યો.

પોતાના પંખમથી છૂટવા હેઠ એમ અનોપચંદ શેઠ શ્વાસભેર મેડી માથે ચાડી જઈને 'ચક્ર' ને બહાર ફેંકી આવવા હાથ મારી; એના છેલ્લા રમરખુને પથ્થુ ધરસાંધી ધોઈ નાખવા પેલી ઉવાડાની ચોરડીમાં પડેલી એની બેમને ફેંકી દેવા કુટમ કર્યો. એની પત્ની એને કહેવા ગઈ 'દીકરીના મરણથી કહાઈ ગયેલા વિનોદરાય મિચારા આમને આમ ક્યાં જશે ? થોડા દિ' બસે આંધી રહે. ઠીક થયે જવા દેશું.'

'વેવલી ધામા, વેવલી.' કહીને અનોપચંદ શેઠ એમના શવખંડમાં ચાલ્યા ગયા.

અને વિત્ત પૂના ફરીચંદ શેઠને ઘેર પોતાની પત્નીની બાળ કાઢવા ગયો. અને ફરીચંદ શેઠની નવપરચણીત પત્નીને 'વિમલા વિમલા' કહી પકડવા ગયો ત્યાં 'ચક્ર...ચક્ર' એવા શબ્દના ડોસા તથા ફરવાનોના દંડે ખાતો પાછો ધકેલ્યો. સગા-વકાલામાં પોતાના સસરાનું કમળાતપણું વજીવનાં પાનખરમાં પાંદડાં ખરે એમ એના પર 'ચક્ર...ચક્ર' શબ્દો ખરવા લાગ્યા. અનોપચંદ શેઠના દિલ-શુન્યોએ એની વિમલાને ક્યાંક ઝાંટગમાં, ક્યાંક મંદિરમાં અને ક્યાંક મેડી પર જાવાની બાળ આપી. અને પૂના, મુંબઈ, અમદાવાદ, રાજકોટ, કે કાંઠિયાવાડના નાનકડો ગામડે તેમ જ આફ્રિકાની કોઈ શહેરમાં પોતાની

ઓ છે એવા વાત મેળવતા ને માનતા વિનુએ પોતાની પત્નીનો કિસ્સો સમાજસેવકો પામે ધરી. કુખીઓના આશ્વર્યાન સમાવતે માનપત્રોના બારણે એણે પોતાની ધા નાખી ભેઈ પણ ચારે તરફથી 'ચક્ર ચક્ર' શબ્દના પ્રત્યાઘાત ઊડ્યા.

એ પ્રત્યાઘાતો વચ્ચે પથ્થુ એણે તો સામી માત્રી જતી કોઈ પથ્થુ એના લાલ કસ્ટમલ રૂલ હુમખાના ફરરાટમાં વિમલા ભેઈ. ત્યાંપથ્થુ આમળ ચાલ્યું. કોઈ ભાંડિયા કુવાને કાંઠે ફેરકુંદડી ફરતાં પારેવાની લાલ લાલ આંખ ભેંધને વિમલા કહી એણે ઢેકઢેકા માર્યો અને કુવામાં ફગોળાઈ પડી એના પત્ર લાગી ગયો. શિયાળાનો ટાંઠ ઉડાડતા લોકોનાં તાપજ્વાના લાલ લાલ બહા ભેંધને એને 'વિમલા' કહી ભથ્થુ ભરવા જતાં હાથ બાળી નાખ્યા. પછી તો એણે ઉપાની કંકુભરી રંગ પીચકારીઓ, સંખ્યાના દિગોળ-કિંમ કુવારા અને આંધી રાત્રે લાલરંગેટમકતા તારાઓ ભેંઈ ભેંધને એણે જલાંગો મારી મારી, દહા યોખર કરી નાખ્યાં. એ યોખરા દેહને પંખાળનાર કે પાંદા બાંધનાર કોઈ ન હતું. ફિલ્સે ફિલ્સે ઢેક અને ફિલ પર કુખના ધા વધતા ગયા અને એક સાંજે કળતા રહે રેલ સડકની પડખે ઝાંક તળે એ કચુકચુતો પડ્યો હતો. ત્યાં ફરથી ધસમસાટ કરતી આવતી માંડીના એ જિનની બન્ને બાજુએ લાલલાલ તેજ ચમકતા બે દીવા એણે ભેંધ્યા; એમાં એને રાત્રેશનને સજી મચેલી લાલલાલ આખોએ મળવા દોડી આવતી વિમલા દેખાઈ.

મહિનાઓથી ઢેક પાતાળ તળિયા પહોંચી ગયેલું હારમ પાછું એના મુખ પર ખકમકાડી બોલાવતું આવા પહોંચ્યું. આખો ચમકી ઊડી, આંખ દાખતો બોળી છૂટે એમ કચંચ મારતો ઊડ્યો અને 'એ...આવી વિમલા' કહી એ દોડ મારતો ભેટવા ગયો. અને કચડા...કરતું એ જિન એના દેહમાંથી લાલલાલ રક્તની પીચકારીઓ ઉરાડતું પસાર થઈ ગયું.

ગાડે સુસલાટ દોડ્યે જતી માંડીને અર્ધો માંકે ફર લાગી રાખી. એના સખને ભેવા માંડીનાં લોહા ટોળે મળ્યાં અને ટોળામાંથી કોઈ બોલી ઊડ્યું: 'આ તો અનોપચંદ શેઠનો જમાન. પેલો ચક્ર ?' અને આખા ટોળામાંથી 'ચક્ર ચક્ર' એવા શબ્દો એના મરી ગયેલા ઢેક પર સમળાઓની ટોળા પેડે વીંછાઈ રહ્યા.

લોકસંગીત

નિરંજન વર્મા : જયમદલ પરમાર

લોકસમુદાયે પોતાના સતત ગતિશીલ કાર્ય રચનાં ચક્રોને બાજે લોકસંગીતનું રનેહન કરીને ગતિને સરળ બનાવી દીધી છે.

[સંગીત-ખન્નેનો પ્રિય વિષય. બાલ્યાવસ્થામાં જ ખન્નેને લોકસંગીતના સંસ્કારો ઘરમાંજે જ એલતાં કૂહતાં માતાઓ તરફથી મળ્યા. એમાંથી લગ્નનો તરફ વળ્યા. નવાં લગ્નો, નવો લાવ, નવો ઢાળ, નવી ગાયત્રી પઠડતા જ બન્ય. એ સંસ્કાર મંદિરોમાં અને હવેલીઓમાં પીરસાતા સંગીતથી વધુ દૃઢ બન્યાં. ખન્નેની રખડપાટની બિહગીમાં લોકસંગીતના સંસ્કારો બહુ ફાલ્યા-વિસ્તર્યા. અને લગ્નનો અને લોકગીતોનો સંગ્રહ તથા સંશોધન શરૂ કર્યાં, સાપ્તાહિક 'ફલગ્રાણ'માં એ લેખખાખાએ પ્રગટ થયાં. શાસ્ત્રીય સંગીતનો અભ્યાસ જેલ હરમિયાન કર્યો, સિનેમા સંગીત વિષે ૧૯૪૨ની ભુમિકા પ્રવૃત્તિ હરમિયાન બહુવા મળ્યું. કેટલુંક સતત સંગીત રેડિયોના શ્રવણથી મળ્યું. બાકીનું સંગીતની મહેફિલો, મિજલસો અને જલસાઓ તથા વાચનથી સમૃદ્ધ બન્યું છે. અહીં લોકસંગીત અંગે જે લેખ આપ્યો છે તે ૧૯૪૬ હરમિયાન સુબર્ષ રેડિયો વેશને અપાયેલ સંગીત શ્રેણીના એક હપ્તો છે. એમાં પહેલો શાસ્ત્રીય સંગીત વિશેનો વાર્તાલાપ શ્રી. કી. જે. બ્યાસે આપેલો, આધુનિક સંગીત વિશે શ્રી. હરકાન્ત શુક્લે આપેલો, સિનેમા સંગીત વિશે શ્રી. છતુલાઈ મહેતાએ આપેલો. ત્યારે લોકસંગીત વિશે બાંધવ જેલડી વતી શ્રી. જયમદલ પરમારે આપેલો.]

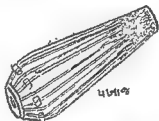
આ ભારતીય લોક-સંગીતની ઉત્પત્તિ ક્યાં? ક્યાં ભારતવાસીઓના પૂર્વ-જોએ આ ભૂમિ ઉપર પગલાં માર્યાં એ પહેલાં.

કેઈપણ લોકસંગીતની ઉત્પત્તિ શામાં ?

એ લોકસંગીતને જાનાર લોકોના માનસિક વિકાસના આદિચાનમાં.

લોકરુત લાગણીનાં સંવેદનો અનુભવવા લાગે, કે તરત જ એનો આવિર્ભાવ માગે. એ આનંદભર્યો વિવિધ અવાજો વડે-તાદ વડે વ્યક્ત થાય. જેવો આવિર્ભાવ તેવો જ નાદ અને શબ્દો. આવા બાવ, સ્વરો અને શબ્દોનું વ્યવસ્થિત, સાદું ને સરળ સ્વરૂપ તે લોકસંગીત.

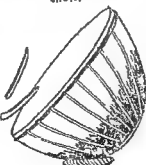
એ રીતે એનાં આ ભૂમિ

મળાજ

ગોળત

મળાકું

પર પગ મારતાં પહેલાં ભારતવાસીઓનો અચૂક માનસિક વિકાસ યથા વ્યૂત્પન્ન હતો. એમણે રમેલા જગત સાહિત્યના આદિ અને અપૂર્વ અંશશાસ્ત્રો-વેદો એની સફી પૂરે છે.

વેદોમાં સામગાન

એ વેદોમય સામવેદનો

વીણાવાદન સાથે શ્વાતી સંગીતબદ્ધ ઝડપાઓનો જ અંથ સંગીત પરંતુના સર્વે શિખર સમું ઝડપાઓનું એ સામગાન, વિસ્તૃત પદ પર પથરાયેલા લોકસંગીતના પાપા વગર બિંદુ રહી જ ન શકે. સંગીતને ઝાંત્રીય સ્વરૂપ આપનારા મૂળ રચયિતાઓએ આઠસમાંથી નવ દિવ્ય લોક સમુદાયના દર્કા હાંટતા સ્વરોને પકડીને એની ભુમિકા ઉપર જ સામગાનની રચના કરી હતી.

આમ છતાં વેદોમાંથી કે એ પછી રચાયેલાં
કૃતિ-રમતિમાંથી કે રામાયણ મહાભારત સુધીના
કાળને લઈને, ધરવીસન પૂર્વે પહેલી સદીમાં
ભારતીય સંગીત શાસ્ત્રનો આદિગ્રંથ ભરત નાટ્ય
શાસ્ત્ર રચાયું, ત્યાં સુધીમાં લોકસંગીતનો કશો
ઉલ્લેખ આપ્યો નથી. અલગત તેઓ જ્ઞાન
અને પ્રાપ્તિ, જાતિ અને
ક્રમના જાતિ અને મુશ્કેલી
જ્ઞાન, માર્ગો અને દેશી જ્ઞાનનો
ક્રમબદ્ધ ઇતિહાસ મેળવી
શકાય એવા ઉલ્લેખ આપી
નથી છે.

લોકસંગીતનું અનંતસ્વરૂપ
ભરત નાટ્ય શાસ્ત્ર પછી
લાંબે ગાળે ૧૩મી સદીમાં
સંગીતનો મહાગ્રંથ સંગીત
રત્નાકર રચાયો. જૂના માર્ગો
અને દેશી સંગીતમાંથી અનેક
સંગીત પદ્ધતિઓ વહેતી થઈ.
પદ્ધતિના અને જ્ઞાનની
ગાંધિઓ અસ્તિત્વમાં આવી.
એ ગાંધિઓને પ્રભાવિત
કરતા શાસ્ત્રીય સંગીત અંદોલન
પરંપરા ચાલી.

આ બધું તો શાસ્ત્રીય
સંગીતનું સાહિત્ય, ધર્મશાસ્ત્ર
કે રાજ્યાશ્રિત પરિમિત
શિષ્ટજનોનું એ સંગીત. એ
શાસ્ત્રો અને ગ્રંથોએ લોક-
સંગીતને લક્ષમાં લીધું નથી.
ધર્મો અને રાજ્યોએ એને
કશો આધાર આપ્યો નથી. પણ લોકસંગીતને જન
સમુદાયનો જન્મરો આધાર સળી ગયો.

લોકોના દિલમાં જીવંતો અને આવેશ પદ્ધતિ
છે, ભાવ ને લાગણી પદ્ધતિ છે. આ બધા ભાવા-
ભાવોને લોકસમુદાયે સંગીતરૂપે વ્યક્ત કર્યો છે.

પરિણામે આ જૂનના એકથી બીજા છે. સુધી
લોકસંગીત અનંત સ્વરૂપે પરંપરા મળ્યું છે.
અનંતસ્વરૂપે મનેહન

આપું લોકસંગીત લોકોના સમરત જીવન-
વ્યવહારમાંથી ઉત્પન્ન થયું અને જીવન વ્યવહારમાં જ
વધ્યું. વહેલી સત્તાના પ્રકાશમાંથી માંડીને

લાંબી રાતનાં કાળો સુધી
લોકસમુદાયે સંગીતનો પુલ
સાંધી દીધો છે. બાળ જન્મમાં
હાલરમાંથી માંડીને મૃત્યુ બાદ
ગરબા મરણ, રાજિવાએ
આજ સુધી લોકસંગીતની
નિષ્ઠા બીજાવી દીધી છે.

અનંતસ્વરૂપે કાષ્ટપણ
મંદસ્વરૂપે પ્રસંગે ઉત્સવ
જીવે. રાજ બરાબરનો સામાન્ય
વ્યવહાર નીરવો. બધે તમને
કાંઈ વ્યવહાર સાથે સંગીત
સંકળાયેલું. લોકસમુદાયે
પોતાના સતત ગતિશીલ કાંઈ
રચનાં ચકોને જાણે લોકસંગીતનું
નું સ્નેહન કરીને ગતિને સરળ
બનાવી દીધી છે. સંગીતના
કાષ્ટપણ પ્રકારના તાલે તાલે
આપણે તાલ લઈને ડેલી
લેલીએ એવું એ તાલબદ્ધ
અને લગભગ હોય છે.

લોકસંગીતના ભારતીય પ્રકારો
આવા તાલબદ્ધ અને
લગભગ લોકસંગીતના એકેએક
પ્રતિ કેટલાક પ્રકાર સમજાઈ
અંગે આઉસ અને

લાટિયાલી, ઝુમર અને કાતન આપ્યા છે.
તો પંજાબે મદિયા અને હીર, ધોરી અને ગીદા
દીધાં છે.
કાઠિયાવાડ મુજરાતે રાસ અને મરખીઓ આપી
છે, દુહા અને લગ્નો આપ્યા છે.

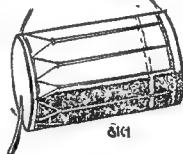
જરૂરી

પાવો

શિવભાઈ

ઢોલ

ડોલક

તો પહારાપ્ટે ચોવાડા અને અજાંઝ, લાવણી અને પદ આપ્યાં છે.

ઉત્તર દિશાના દિશીથી જનારસ વચ્ચેના પૂરખ વિસ્તારે કબરી અને હોરી આપ્યાં છે. જુલા, સોદર અને સાવન દીધાં છે. નોટંદી, ચૌકલિયા અને સાકા દીધાં છે.

સરહદે નીમકાર્ધ, લોલા અને સંદસ આપ્યાં છે તો સિંધે કાફી અને સુફી સંગીત આપ્યું છે.

તામીસ તેલુગુ અને છોટક વિસ્તારે પણ વિવિધ લોક-સંગીત સમૃદ્ધ છે. તો પહારાડે જંગલોમાં વસના અનેક આકર્ષક આદિજાતિઓએ તુલ-મયસંગીત આપીને એતાની વિશિષ્ટતા નોંધાવી છે. જુલા-જુલા પ્રતિએ તો કીક પણ પ્રાંતની જુદી જુદી જાતિઓએ પણ પોતપોતાનાં છબન અને કાવ્ય અનુરૂપ સંગીત સત્કાર્ય છે. સ્વરસ્થના ને સચોટતા આપું સાગરની જેમ

હરદંમેય નવીન ભાવો, નવીન સ્વરો નવીન માધુર્યને પોતાનામાં સમાવ્યે જઈ લોકસંગીત આટલું લોકબળાપી તો બન્યું. એના રાગોની સરળતા અને સચોટતાને કારણે, કોઈ વાદ્યમાં કંઈ પણ એ રાગોને આજ્ઞાનીથી ભાષનાવી દ્યે એવી એની સ્વરદગ્ધના સરળ અને દૃઢી દૃઢી હોય છે, ભાવને અનુરૂપ રાગ, રાગને અનુરૂપ સ્વરો ને સ્વરોને અનુરૂપ સખદો.

લોકસંગીતની દલક અને લહેકા બન્ય તમામ સંગીત-પદ્ધતિઓ કરતાં વધુ લાલિત્યમય હોય છે.

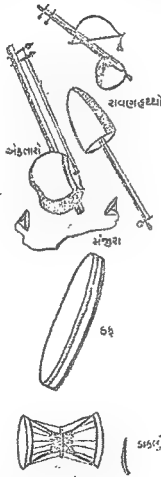
આ દલકમાં ગાતા અને લહેકા લેતા જનસમુદાયના કંઈ એક સ્વરથી ખીખ સ્વર પર બતાવેલ સ્વરોને ચઢતાથી રપટા કરતાં બન્ય છે. એમ કહીને એ વચલા સ્વરનું આગલું લાલિત્ય ઉમેરતાં બન્ય છે. આવા લાલિત્યમય લહેકાને ક્ષાત્રીય સંગીતકારો કા-કુસ્વર સ્પર્શિત સંગીત કહે છે. પ્રખર પ્રમાણથી જ

જેના પર પ્રભુત્વ મેળવી શકાય છે એ કાકુસ્વરપ-રત્ને લોકકર્તાઓ આટલી રસભાવિકતાથી રમતું બન્યું તેએ તાલગુપ્તી બનુભવે છે.

લોકસંગીતના રાગો

લોકસંગીતમાં પ્રધાન રાગ પણ કેટલાક રામગ્રી, બિલાવસ, આલવરી, માકે, બિલાગ કે કાફી, સારંગ, પ્રહાર, ધનાથી કે જીમપલાસરી. આવા રાગોને લોક સંગીતે પોતાના પદ આપી આપીને અનેક સ્વરો રમી ક્યાં છે.

ચોડાક જ રાગોમાંથી એમણે દબારે ઢાળ બંધ્યા છે. એકેએક ઢાળ પોતાના ભાવ સચોટપણે રજૂ કરવાની ક્ષમિત ધરાવે છે. ચોવાડાના ઢાળ પ્રકારેક જોએ કરે તો કાદિયાવાદી મનસિયા કોઠની કાળા પાચરી દ્યે, પંચમખી રોલરનોલ પ્રેમની ઉન્મત્તતા આપી બન્ય તો પંજાગી આદિજાતન દિલસકે રાદગ

શક્તિ જ આવે.

તદન નિવચનક લગરતા ક્ષાત્રીય સંગીતની Melody અને નિર્ણયપણે પોતાને રેડ મગતા પાશ્ચાત્ય સંગીતની Harmony વચ્ચેની કડીરૂપ જ બન્યે આ સંગીત છે. જન્મે સંગીતની રાગિન-અદ-

કિત મુલવનાર અન્વયસીએએ લોકસંગીતનો આ દૃષ્ટિથી અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે.

લોકસંગીતના તાલો

લોકસંગીતના તાલ પશુ સાદા જ, સીધા, કેરવા કે ત્રિતાલ. ચલતી, દીપ્તદી કે દ્વિદા. આવા સાદા તાલમાં એમણે એવા કાવ્ય અને વેગની ચરતી બાધી દીધીગ છે કે જનસમુદાય અનાકષણે નાચે જ આવ.

ભારતે અનુરૂપ સાદા રાગ તાલ અને એવા જ સારા વદો. ખંસી, પાવો અને શરણાહ; ઢોલ, ઢોલક, ખખવાજ અને નોખત નગારા; રાવજુદકથો એકતાશે ને મ શરૂ; ઢક, રાકજુ, ખખવાજ અને ખંબરી; ધક, ધસો ને કુંધર, આ એમનાં વાદ્યો.

આવા સાદા રાગ અને વાદ્યો વડે આદિવસીએ સમુદૃશ્યપી, ઉત્તર હિન્દી સીએ કંબરી નૃત્યથી, અને કાશિવાસ કુજરાતના લોકો શ્રીકૃષ્ણ મહારાજે વડેતા થોલા હકીસક નૃત્યથી એટલે કે રાસમરણાથી ધરતીને ચક્રોએ ચકાવે છે.

લોકગીતોની પ્રેરણા

આવા લોકસંગીતને મદદ કરે છે અને ભક્ત કરનારાં લોકગીતોમાંથી કવિમાં કલ્પકરુ કાલિદાસપી માંડીને અરુવર દામેર સખા સમય કવિઓએ પ્રેરણા પીધી છે. એવું ઉચ્ચ કેટલું કાવ્યવ ધરાવતા એ લોકગીતો લોકસંગીતને અચલ પાયા પર ચઢી દેય છે. આવું લોકસંગીત વેદીદર વેદીથી મળતું, જનવાતું અને ઉમેરાતું આવે છે.

આવું સમૃદ્ધ લોકસંગીત આપણા સંગીતની

એકેએક સાખા માટે પુરાણ કાળથી પ્રેરણારૂપ રહેતું આવ્યું ને રહેશે. ભારતીય યાત્રીવ સંગીતે આ લોકસંગીત પાસેથી જ ગાયનવાદન અને વાનવું વિકાસીકરણ તેમ જ સમય સમય અને ઋતુ ઋતુના બિન્ન બિન્ન રાગો ખ્યાવ મેળવ્યા છે. રવ પાન નાગવશ્ય મેરેશ; ખરે તે રાજ્યે સંગીતની કેકેશી ખૂટી કીડીએ લોકસંગીતપ્રાથી મેળવી દીધા.

એમ એમના લેક્સંગીતના કિંદા અભ્યાસ ખાદ માનવી હતા.

ખ્યાલની ખ્યાલકાળ બાધકી છેને કુપદ ધમાર ખાદ કંઠની કસરત બની થપેથી ખ્યાલની ગાયકી પશુ લોવ, સારંગ કે કલાશુ જેવા રાગરાગો ને તાનપદતાના એકધારે કાકને શુક્ર ખીખામાં કાળતી જવ છે. એ ગાયકીએ એકે એક રાગને કાવ પ્રમાણે કેમ ખાઈ સકાય એ સદા લોકસંગીત પાસેથી જ થીખવું પડે.

હાં તે ખ્યાલની એ ગાયકીએ લોકસંગીતની એમ ઉચ્ચ કાવ્ય તરનો ધરાવનાર ભારવાદી ગીતોનો આશ્રય લેવો રહ્યો, અથવા તે લોકાના દિખા રસ ઉત્પન્ન કરવાની ખૂશી અને તાકાત મેળવવા ધારવાદી રજાસંગીતની

લિપાસના કરવી ગ્ધી. ખોટા ખ્યાલો છોડીને, જલ્લ દિલો ભેદીને મેલન વચ્ચે આવવાની તાકાત મેળવશે તે જ એ ગાયકી છાડી કાઢી.

ખ્યાલની ગાયકીની કંઠે કસરતના કંઠામાંથી જ આપણું કળવું સંગીત ઉત્પન્ન થયું છે. દખા, કુચરી, અને દાદરા; પદ, કાજલ કે લાવણીના એ

ખખરી

ધક

કુંધર

કુદાકું

હળવા સંગીત લોકસંગીતની જ મીઠાશ અને ભાવનો રસ ઉમેરીને શાસ્ત્રીય સંગીત કરતાં વિશેષ પ્રદેશ સર કર્યો છે.

આ લોકસંગીતમાંથી જ ગ્રેસીયા લઈને રચાયેલાં કબોનોએ લોકસંગીત નેથી જ ચિરંજીવીના પકડી લીધી છે. ઉત્તર હિંદના નાનકડા, કબીર, તુલસીદાસ; ધ્રુવરાતનાં નરસિંહ-ખીરાં, મહાપ્રદનાં જ્ઞેકનાથ-તુકાનગમ, મદ્રાસના ત્યાગરાજ અને ભારતી તેમ જ ખંભાળના વિદ્યાપતિ, ચંદીદાસ અને રામપ્રસાદ આના સમર્થ ઉદાહરણ છે.

હજી આપણી નજર સામે જ કવિવર રવીન્દ્રનાથે બાઉલ, ભાટીવાલી, સુમુર અને કૃતિનમાંથી જ સ્વરની ગ્રેસીયા પીને જે રવીન્દ્ર સંગીત રચ્યું છે તેણે ખંભાળમાં સખળ સ્થાન મેળવી લીધું છે. આપણે ત્યાં ગુજરાતમાં ગ્રેમાનંદ, દયારામ અને ધીરાએ આ કાર્ય કયું છે, કોઈપણ મોટા કવિ કરતાં મોટાદક-રનાં ગીતોએ લોકહૃદયને પકડી લીધું છે તે એનામાં રહેલાં લોકસંગીતના તરંગોને જ આભારી છે. સ્વ. કવિ નાનાલાલ જે રાસ લોકગીતોના હળ રચાયા તે સહેજ લોકકંઠે જઈ વરણ.

ફિદ્મોતું ભાથું

ફિદ્મોએ પશુ વાચા મેળવી ત્યારે શરૂ કર્યાં નાદરિયા સંગીતનું અનુકરણ કર્યું. એ રસહીન બન્યું કે શાઓપ સંગીતનો આશરો લઈ ગયો. એમાં સફળતા ન મળી ત્યારથી ફિદ્મસંગીત લોકસંગીત પાસેથી જ ભાથું મેળવતું રહ્યું છે.

ન્યુ થીએટર્સનાં રાવચંદ મોરારી, પ્રભાત થીએટર્સનાં શ્રી કૃષ્ણરાવે, પુરવના પંડિત અમરનાથે અને પંખળી ગુઝાહેદે પોતપોતાના પ્રાંતના લોકસંગીતમાંથી કેટલાક સૂરો પકડીને ફિદ્મીસંગીતમાં વહેતા મૂક્યા છે. એ બધાંએ પકડ્યા છે એ સિવાયના અનંત સ્વરો વણસરવાં પડ્યા છે. આ એક એક સુર લોકમાનસને પકડી રાખવામાં ફિદ્મોને પ્રમ-પ્રિય બનાવવામાં અબળ ફૂળો આપી રહ્યા છે.

આમ છતાં પાશ્ચાત્ય સંગીતની પીઠ ઉપર બેસી

રહેલું ફિદ્મસંગીત માનવજીવનના સનાતન ભાવોને પકડવામાં નિષ્ફળ ગયું છે. ને માનવીની કુન્નલક પ્રતિજ્ઞાને તીવ્રમય બનાવીને પામર રસો પીરસતું હોવાથી ક્ષણજીવી જ બનતું રહ્યું છે. ફિદ્મી સંગીત સરેલા કંઠને અને સતેલી લોપ્સાએને સાચોસાચ જમાકણતું કાવું કરે છે. આણું સંગીત લોકોના સમસ્ત જીવનબળવહારનું સાધો ન બની શકે. છતાં લોકસંગીત સનાતન અને નિર્મળ સ્વરો અને ભાવો દ્વારા પોતાનું ગૌરવ નીતારવાનું.

નવસંસ્કરણની જરૂર

આટલાટલી સંક્રિએલા ધરાવના છતાં લોકસંગીત આજે નવસંસ્કરણ માગી રહ્યું છે. પ્રથમ તો અભ્યાસે પ્રચલિત છે, એ લોકસંગીતના સ્વરોનો સંગ્રહ અને અભ્યાસ કરી લેવાની જરૂર છે. અંગ્રેજ અમલદારો અને પરદેશી પાદરીઓએ શરૂઆત ક્યાં બાદ પ્રતિ પ્રાંતમાં લોકગીતોનો સંગ્રહ કરવાની શરૂઆત થઈ છે. પણ લોકસંગીતના સ્વરોનો સંગ્રહ કરવાની કાર્યમાં શક્તિ બતાવી નથી. એ ક્ષેત્ર શિક્ષિત સંગીત-નિષ્ણાદો અને અભ્યાસીઓની રાહ બેતું પડ્યું છે.

અભિવાસીઓનાં લોકગીતોના શૈલાક સુર કંધર એટલીન તેમ જ અન્ય પદરીઓએ પાશ્ચાત્ય નોટશ-નમાં ઉતારી લીધા છે, ગુજરાતી લોકસંગીતમાં શૈલા સ્વરોનાં પણ આજનાં બધીંતા સંગીનશાસ્ત્રી શ્રી. મનહર બર્વેના પિતા સ્વ. મણપતરાવ બર્વેએ તેમ જ આશ્રમનિવાસી સ્વ. પંડિત નારાયણરાવે સંગ્રહ કર્યો છે. આકસકડું યુનિવર્સિટી તરફથી આવેલ ડૉ. બાકે નામના લોકસંગીતના અભ્યાસીએ આખા હિંદમાં ફરીને રીલ ઉપર પ્રતિ પ્રાંતના સ્વર પકડી લીધા છે. એમાં કાઠિયાવાડ-ગુજરાતનું લોકસંગીત પણ થોડું પકડાઈ ગયું છે. પણ એ સ્વરો તો ઈંગ્લેન્ડને કામ આવશે. એ કામ આપણા ભારત-વાસીઓ કે બોલ ઈન્ડીયા રેડિયો જરૂર કરી શકે.

લોકમળોને અનુરૂપ

આમ સ્વર-સંગ્રહ અને એના અભ્યાસ કર્યા બાદ લોકસંગીતમાં જે જનરદસ્ત બેળો પડ્યા છે,

ભેરુબંધી

રતિલાલ ત્રિવેદી

લોહીની સગાઈ વગરના સંબંધે
પણુ લાગણી ઉપર ચોટ લાગી
જાય છે તો એ ભાષામાં શું કિતરે ?

નિરુપાધના સ્વર્ગવાસના સમાચાર અનેક રીતે ફરમાવે અને આપાત જનક છે. મૃત્યુ હંમેશાં આપાતજનક જ હોય, તેનો રસાવાવિક છે. પરંતુ કેટલોક મૃત્યુ તેની પાછળ અચૂક જાતની સૂચવટ મૂકતાં જાય છે, એ સૂચવટ હંમેશાં કાનમાં ઝુંબસા કરે છે, અને નિરંતર એક એવા પ્રકારની સ્મરણીય ગાથા કરવી છે, જેને જમતની કેટલીક મહામુખી સાહિત્યકૃતિઓ, કે રવાંપંથુ અને પ્રજાસિકાની ઝગઝગાતી નયોત સાથે મૂકી લેાય.

નિરુપાધના પરિચય કાંઈ દિવસ થયો નથી, કાંઈ દિવસ તેને જોવાનો પણ પ્રસંગ સાંપાડ્યો નથી, નામ પણ પહેલ વરેલું, 'અંકિત કલેવરો' વાંચ્યું ત્યારે સાંભળ્યું, પછી તો—તેમને માટે બીજું ધણું જાણવા મળ્યું, 'કદમ કદમ બંદાયેલ', 'આપણે ભાંભણે કીડાનારાં. આવા તેમનાં ધણાં પુરતો વાંચ્યાં, અને સંબંધ માઠ થતો ગયો, નિરંજન વર્મા અને જયમલ પરમાર આ બંને નામો ધણી વખત મારા મનમાં રમવા માંડ્યાં, પશ્ચિમી સંસ્કૃતિ, માણસના જીવનમાં રહેલી છોજવટ, અને સાચા જીવનની

તાકીબરી છણવટ, ભાષાં આ પુરતો ધણી વખત તેમના લેખકોને જોળાવવા માટે ઇચ્છા જોતી કરતાં પરંતુ સંભોગો કિત્તાં થયા નહીં.

પછી ધણાં વર્ષો વીતી ગયાં. નિરંજન વર્મા અને જયમલ પરમાર આ બંને નામો મારે મારે હંમેશાં રેખીતી રીતે અજાણ્યાં હતાં, અનેક રીતે નિહંતા પાચી ગયાં.

એક દિવસની વાત છે, ફૂલછાંબનાં બંધારણક શ્રી. મણિકલાલ દવે પાસેથી શ્રી નિરંજન વર્મા અને જયમલ પરમારની વાતો સાંભળ્યો હતો, ભેરુબંધીની બદલગત વાતો સાંભળી છે, પરંતુ આ ભેરુબંધીની વાતો સાંભળવા માંડ્યો અને શ્રી. મણિકલાલ માટે અનેક તોાં કરવા લાગ્યો, આ વતો સાચી છે ? માની કેમ શકાય ? આ યુગમાં મૈત્રી શબ્દ મોંઝ તેના બતાવટી અર્થમાં જ વપરાય છે, ત્યાં આવી કૈસીની શક્યતા ખરી ? શ્રી મણિકલાલ એવા પ્રકારની બાંધકા છે જે બધું જોયાંને માણસને આર્થવામાં આનતા નથી, કે નથી કોઈના વધુ કપતા વખાણ કરીને કોઈની પ્રશંસા કરવામાં. છતાં

જોજી પોતે જ પોતાને માટે અને અનેકને માટે શાન્તિની

તેને આપણી નૂતન ભાવનાને અનુરૂપ સંગીત-રચના કાર્યમાં નિતરો શકાય.

યુવાનીમાં સપડાના બાદ આપણને પરભાવામાં શિક્ષણ અપ્યું ને ભણેલો વર્ગ વિરાટ આશ્ચર્યકારથી વિપ્રુટો પડી ગયો. પરિજીએ નવાં જાણે શ્રીકીર્તિ એને લોકસંગીતમાં વજ્રવાનું બંધ થયું. આ અને એવા બીજાં સામાજિક બળાળાને કારણે આપણું લોકસંગીત નવી આવનારો, નવાં સંવેદનો, નૂતન આદર્શો અને નૂતન ભાવિદાન સંસ્કારથી વર્ણિત થઈ જાય છે. લોકસંગીત લોકસંસ્કારનું હતું ને છે. આને

નૂતન સંબંધમાં પથરણ વખતે સંબંધગીતની જરૂર જોવી થઈ છે. એ કામ લોકસંગીત જ કરી શકે.

આ રીતે પોતાના જીવનકાલીન વારસાને અપાક કરીને વર્તમાનકાલીન પરિસ્થિતિનું મુલાકાત કરીને તેમ જ સાવિધાલ સામે નજર કરીને લોકસંગીત ભારતીય સંગીતનું ભાવિ વધુ ઉજાગવળ બનાવી શકે.

[લોકસંગીત 'ભારતીય સંગીતનું સાવિ' એ રેડિયો વર્તાલાય પરંપરાને મોલો ને છદી રૂપેતા અ. દિ. રેડિયોના સોજનથી.]

જે મેં તેમની પાસેથી સાંભળ્યું તે આ જગતમાં ખનવું કંઈય લાગ્યું, સાચી વાત કરતાં ઘણું આદર્શ-વાદી લેખકની કથા જેવું લાગ્યું.

વર્ષે જે વર્ષે તમારે અને પછી બાઇ જયમલનો પરિચય થયો, અને શ્રી માણેકલાલની વાત દિલમાં ચોરી ગઈ માત્ર તેમાં મેં મારી રીતે થોડો સુધારો કરી લીધો. નિરંજન વર્મા અને જયમલ પરચાર જ નહીં પરંતુ તમારે નામ પણ સાથે ભેળવી દીધું છે.

એક જ લોહીની સગાઈથી સારમાં ઘણાં બાઇ, બહેન, મા, બાપ અને છે, એ તો ધરતી સગાઈ છે, પરંતુ, આવી લોહીની સગાઈ ન હોય છતાં બાઇ બની જાય, બહેન બની જાય છે, ત્યારે લાગણીના થર ઉપર એક એવી મોટી લાગી જાય છે, જેને બાધમાં ઊતારવી કાંઈ પડે છે.

એકાધીની ઘણી ગાથાઓ મેં વાંચી છે, સાંભળી છે. સ્વ. મેઘાણીની 'અમ્બુનમ માયા'ની વાર્તા વાંચીને દિલસે સુધી મારું મન ભરાઈ ગયું હતું, પરંતુ તમારી એકાધીની ગાથા કરતાં વધુ અને બીજી અનેક માણસાઈનો સાંભળેલી વાર્તા કરતાં મારા મનને હમેંશા, વધુ દૃઢ કર્યું છે. હમેંશ વધુ વિચારે જ-માયા છે. ઘણી વખત, કયાંક કુશરની માળીમાં, બટકતા હોઈએ, ચોમાસાના પવન કુંકાતા હોય, મેરલા ભેલતા હોય, કુંગરા

તમારા વણે કુટુંબના સંબંધની ઉચ્ચમાળી કરી, આજે જે દોરથી બધાંયેલી છે, એ મારે માટે એક પ્રતિજ્ઞા છે. ઘણી વખત થાય છે, આ બધાંયેલી થોડુંક જ તારવી લઈ એકાદ સત્ય પ્રસંગની નવલ-કથા લખું, અવસર જરૂર પ્રાપ્ત થશે એવી આશા અત્યારે તો રાખું છું.

સ્વ. બાઇ નિરંજન માટે શું લખું? ૧૯૩૦-૩૧, થી માંડીને ૧૯૪૩ સુધીનાં તેમના જીવનનાં સ્મરણો હમણાં જ જયમલબાઇ પાસેથી સાંભળ્યાં, માંડગીએ તેમને ઘેરી લીધાં એ પછીની વાત પણ સાંભળીને આંખો ભરી ગઈ થાય છે, જીવનનાં અણ્યે અણ્યમાં રહેલી તેમની સ્વાર્થલ અને ઔચિત્ય લાગણી જરૂર અનેકને પ્રેરણા આપશે જ.

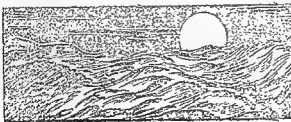
આવા જીવને માટે બીજી આશા પણ શું હોય, કદાચ બાધીએ એમને મૃત્યુ ન આપ્યું હોત તે દેશની કોઈ બાધીને કારણે પણ તેમણે મૃત્યુ નોતણું જ હોત!

અંજત વાતો લખતી વખતે દેહકીંક વખત અતિશયોક્તિનો ભવ રહે છે, છતાં પણ આ પત્ર-પૂરા કરું તે પહેલાં, વિભાગબેન, પ્રતાપબેન અને આવા જીવન અનેક તમારા કુટુંબના માણસોને અંજલિ આપ્યા સિવાય તે રહી શકાતું નથી. સ્વર્ગસ્થને અર્પેલી તેમની સેવાઓ કેમ વિસરી શકાશે!

શોધ કરી હતી અને માટે શાંતિ માગનાર આપણે કોણ?

ગાજતા હોય અને મેધ ધરતીને જળન્યાયાકાર કરી મૂકતો હોય ત્યારે હૈયે જેવી ટાઢક વળે છે, તેવી ટાઢક તમારા સંબંધીની કદીએ વાળી છે.

અને બાઈ નિરંજન જેવા માટે પ્રભુ પાસે શાંતિ માગનારા આપણે કોણ! જેણે પોતે જ પોતાને માટે અને અનેકને માટે શાંતિની શોધ કરી હતી.

માનવકુલનું મધમધતું પુષ્પ

બાહ્યબાઈ વંશ

અક્ષરદેહે અમર થયેલી એ સુવાસને
આપણી ભાવી પ્રજા કેમ ભૂલી શકશે?

કું મળે, રિપત વેરતો, નમચો ગહેરો. ભેલી ગમે તેવી લાવવાદી આખો અને જોણી, ધીમી છતાં મીઠી અને મગાળી મોહીવાળો એક કુધમલીનો જુવાન ભાવનગર દક્ષિણભૂતમાં પહેલ-વહેલો ભેળો ત્યારે મેં એને મારા મિત્ર યુવાનસિંહ બારદવાના નાના ભાઈ નિરંજન તરીકે જોળખેલો. સ્વામ્યા એ પણ નાના ભાઈ તરીકે અમારા મિત્ર મંડળમાં ભળી ગયો.

આપણે ત્યાં ખાનદાની એવું શીખવે છે કે જેમ વધારે રૂપ તેમ ઠાંકણ વધારે જોડાએ. સહજ સ્વભાવે માણસ થોતાના વૈભવ વધારેવા થોડાક હાદો. ફરી લે છે પરંતુ એ જ વખતે સ્વભાવિક રીતે જ રૂપ અને હાદો એ બન્નેને સંતાડવાના પ્રયાસો પણ કરે છે. નિરંજનની તેજસ્વી સુદ્ધિ અને વાણીના ચમકારા ધણીવાર જોવા મળતા પરંતુ એ એના શરમાળ-પણાનું ઠાંકણ કપારેક અચાનક ઊપડી ભય ત્યારે જ. ચારણ બારોડાના જુવાન માટે આવી શરમ નથી બચાપ. પરંતુ ઉંઝાણમાં પડેલી અશાષ્ટ સંક્રિતાઓએ પરિપાક માટે કુદરતને આ જુવાનમાં એ જ વધારે ઇષ્ટ લાગ્યું હતું.

નિરંજનના આ લક્ષણો નાના મોટાં સૌને તેના તરફ વધારે આકર્ષનારાં નીપડેલાં. સો ટાપ એના સંસ્કર્ષમાં આવવા ઇચ્છે અને થોડા વખતમાં એના

આ શાંત શહીદીની નોંધ કોઈ ખાલી ઉપર નહીં લખાય. પરંતુ એની સાર-મિત્ર બની ભય એવું એ જોરદાર આકર્ષણ હતું.

નિરંજનની માંગ ઉપર પડેલી આ પહેલી છાપ ત્યારપછી તો સમગ્ર ઝાપજોર વહેવા લાગ્યો. નિરંજન અને જયમલ્ય વચ્ચે લોહવાતાના મિત્રો જેવી અભોક્ષિત્રી જામી બનેલું જરેખર વાર્તાજીવન શરૂ થયું.

કુળવાન અને કેળવણીથી છોકરાઓએ જોયા મળીને તરવડામાં ચામડાં કમાવા માટે ચર્ચાવ્ય શરૂ કર્યું. સંપલ સોવતા સોવતા ભાવનગર દરિયાના છાંયલવનું સંચાલન કર્યું. વાંકાનેરમાં ચપલ સોવીને સ્વાપલંબન પૂરેક જનમેવા કરવાનો પ્રયોગ કર્યો. થોડા નમુડીયા

મિત્રો સાથે મળીને દિગ્માલ્ય અને વહરેશને પ્રવાસ ગોઠવ્યો. પરંતુ એ જ વખતે નિરંજન મિત્રો પડી જતાં એને ઘેર મુકીને બીજા મિત્રોએ જવું પડ્યું. ફાલ્તુના લોકલેખિ જેવા છુપા પટેલની સાથે રહીને રાજકોટની લડતમાં ગામડાં સાચવ્યા. આ બધી પ્રવૃત્તિઓ દરમ્યાન અભ્યાસ અને કલમ ચાલુ જ રાખ્યા. જે એ બન્ને મિત્રોને ભારતી સાહિત્ય સંધર્માં અને ઉવે રાણપુર-ફૂવછાબમાં ખેંચી ગયા.

એક જેવા સંધાઈ ગયેલાં બન્ને નામો જુવાનો અને બાળકોની છબે ત્યારથી ચડી ગયા.

ઉદ્દેશ મેં નિરંજનને એક મિત્રને લાંબો. '૪૨ની લડતમાં લોરકોટની પ્રવૃત્તિ માટે જેનામાં દિશત કે વલણ એકેવની કલ્પના હું કદી ન કરી ચકું' એવા એ મિત્રનો એણે સદયોગ મેળવેલો.

પણ હવે નિરંજન જુદો લાગ્યો. એને દેરતોને અને મળનાં તોફાનોનો રંગ ચડતો હતો. એવું શરમપણ જવું રહ્યું હતું. પરંતુ શરમાળપણાથી ઊભી ચર્ચ ગયેલી કેવે એની વાણીમાં તોળા તોળાને ધાર્યાં થા મારવાની સંક્રિત વધારી હતી. અક્રમક પણાતો એમા વિશેષ ઉમેશ થયો હતો. ધારક યુત્તરી જેવો આત્મવિશ્વાસ આવ્યો હતો. એવો આત્મવિશ્વાસ જળવાઈ રહે એટલે ઉડા અભ્યાસ અને માનવ અનુભવ પણ એણે મેળવી લીધો હોય

એમ કેખાતું હતું. પહેલાં તો અને નવાઈ લાગી. પરંતુ થોડો જ વારમાં બેયું કે એ તો એણે પ્રસંગ પૂરતો ધારલો વેઠ હતો. બાકી તો એનો એ નિખાલસ, સરલ અને હસમુખો નિરંજન હતો. વિત્ર, સંગીત, વાર્તા, લેખન વિગેરે અનેક પ્રકારની કલા ઉપરાંત અભિનયનો કલા પણ સિદ્ધ કરી હતી. અને એનો સ્થૂલક પરિચય કરાવ્યો એટલું જ. એ તો એવો ને એવો બાળકોનો પ્રિય નિર્માણ હતો.

આ બધી એની લૌકિક યક્તિઓની વાતો ઘમ. એવું વિશાળ મિત્રમંડળ, બહેનું લેખન, સંમરો, ધાર્યાં બધાં આ સંક્રિતની સાક્ષી પૂરે છે. પરંતુ જેની

સાક્ષી જોઈથી મળે એવી આત્મશક્તિની કસોટીએ ઇશ્વર એને વહેલો આગળે.

નિરંજન ભાગદેહની પ્રવૃત્તિ દરમ્યાન સરકરના હાથમાં પડીને રિખામણીનો ભોગ બન્યો હોત તો એ શહીદ તરીકે અમર થયો હોત. પરંતુ એના ભાગે જુદા પ્રકારની ચકીરી આવી. અત્યંત યાક, ડોડાંદોડી, ઉત્તમરા વિગેરે કારણે એને એવા ભયંકર અને ચીકણા રોગની સાથે મુજબતું આવ્યું કે જે ભલે બહાની દિમ્બત પણ તોડી નાખે. પહેલાં પ્લુરસી થઈ એમાંથી હાલ થયો. લાક્ષ્યાતથી આ રોગના અનેક ત્રાસદાયક ઉપદ્રવો ફર રીતે નાંકતા રહ્યા. બધી વેદના એણે વૈદ્યાનિકતા જેવી અભ્યાસશૃત્તિથી વેડી પોતે પ્રયોગો કર્યા. નિષ્ણોત્તેને પ્રયોગ કરવા હીધા. પોતાની જ અસલા પીકાને અભ્યાસ અને વૈદ્યનિક સંશોધનનું સાધન બનવું દેનાર નિરંજનની રિચતપ્રવૃત્તિ એકને જારવાર કરનારાઓ અને પ્રયોગ કરનારાઓ પણ હિંમત મળી ગયા. અહુત્તે સાથે સમતા ભરેલી લાંબી લાડતને લીધે મૃત્યુના દ્વંત્ર સાથે પણ એની ચાક મૈત્રી મળી ગઈ. ઉત્તમાં પાંચ વર્ષો તો એ મૃત્યુને

જોણે જ જીવ્યો અને ત્યાં જ વિરમ્યો.

આ શાંત ચકીરીની મોંઘ કાંઈ ખાલી ઉપર નહિ લખાયા. પરંતુ એની સારવારમાં રહેનારા ડોકટરો, પરિચારકો અને મિત્રોના કાળજે અંકાયેલી રહેશે.

નિરંજન એના હસતા મોઢામાં દેખાતા દાઢમની કળી જેવા દંતની સંખ્યા જોટલાં વર્ષો માંડ જીવ્યો હશે. પરંતુ આ વર્ષો તો ભારતવર્ષના ઇતિહાસનાં સર્વોત્કૃષ્ટ વર્ષો હતાં. આ વર્ષોમાં દેશે એવું આત્મ-ભાન અનુભવ્યું કે અત્યાર સુધી મચતરાં જેવાં લેખાયેલાં માણસોએ જન્મતની સૌથી મોટી સમતનતને હટાવી દીધી. સમાજને રૂંધે રૂંધે ઉઠી ઉતરી, ગયેલી સ્વચ્છનજની અસ્પૃશ્યતાને ઉમેરી નાખી. આ આત્મ-ભાનવૃક્તિ પુરુષાર્થમાં નિરંજનનો ફાળો આપણી દૃષ્ટિમર્્યાદા પૂરતો જોણો નથી પણ આપણે એ માન-તમાં ‘અગણિત મહીથી એકને’ તારવવાનો પ્રયત્ન નહિ કરીએ. પરંતુ માનવકુલનું એક પુષ્પ સંભોગેની હવાએ બધાં બધાં મુંડવું ત્યાં નરી સુવાસ અને સુવાસ જ મુંડતું મળ્યું. એ સુવાસને પામનારાં આપણે એને કેમ જીવી ચકીરું ? અશ્વરહેલે અમર થયેલી એ સુવાસને આપણી ભાવી પ્રજા પણ કેમ જીવી ચકરી ?

★

વારમાં રહેનારા ડોકટરો, પરિચારકો અને મિત્રોના કાળજે અંકાયેલી રહેશે.

પા.

૨૨૨ ઉપર આવનગરથી પાછા વળતાં રોતે ખોટાદ કીતથી અને સગરે મેધાણીભાઈ રાણપુર 'ફૂલછાખ'ના કામ માટે નાડીથી રવાના થાય તેમની સાથે જ આવ્યો રાણપુર. કાવિલખમાં બે જુવાનોનો પરિચય થયો, — 'ખડુ' એતાં કાવિલખ કરતાં વ વિશેષ તો ખપોરે બધા પદ્યે રામકેને ત્યાં રેજી જમવા જતા એ રમ્યે થયો. જમવામાં ખૂબ મજા આવી. એ...ઈ બસ ખાજરીના રોટલા, છાંચ, ને ફૂલાકા! પેલા બે બેઠેએએ ત્યાં રોજીતું એવું વાતાવરણ જમવાલેલું સામું કે તેમને તાજતાતજ વધે જાણે. અને એમનો વિવેક! મેધાણીભાઈને એકબાજુથી મુરખમી તરીકે સન્માને, દૂરતા પશુ જાળવે, અને બીજી બાજુથી એ બાળક હોય એમ એમને સંજાણે.

એ બેમાંથી એક—ભાઈ જયમદલ પરમાર, જે આજે રાજકોટ ગયેલા અને દૈનિક ખતેલા 'ફૂલછાખ'ને હજી સજાણે છે. બીજો એકવરિયા બાધાનો, મોર-વધુ જોયો, તરવરિયો જીવાન—નિરંજન વર્મા, એનામાં એતન એવું નિરંતર હલમલ થતું લાગતું કે આજે એમ લાગે કે આવો જીવ ઝંઝું આપણી વચ્ચે થેતો ટો!...ખ'ને ભાઈએએ મેધાણીભાઈની છાયામાં 'ફૂલછાખ' શાળાઈપ ખનાવી દીધું હતું. અને ખપર નથી બંને થે કોલેજનાં પચ્ચિમ પશુ ભેથેલાં કે કેમ! પશુ ખતેતે જીતજી ઉપરની કઈ વાતમાં રસ ન હતો તેની જ નવાઈ. બાળકોની પરીકથાઓ, લોકસાહિત્ય, સાહિત્યવિવેચન, રાજકાવ્ય, અંતરરાષ્ટ્રીય મામલા, આપણાં પક્ષોએ, બ્રાહ્મણ તારાએ—ખધામાં એમને જીવંત રસ. એમની કલમની પ્રસાદી મુસ્તકારે મળવા માંડી હતી, ત્યાં જ ભાઈ નિરંજન ઉપર લખકર રોજોએ હુમલો આરંભ્યો.

ઉપરની મુલાકાતની આસપાસના સમયમાં યુ. વ. સો—વિદ્યાસભાઈ બાપુ નિરંજન એકવાર

મળવા આવેલા અને વિદ્યાસભાઈની વિકાસચોખ્ખાઓની કોઈક માદિતી અનાયાસે એમને મળી દેશે તે ઉપરથી 'ફૂલછાખ'માં નોંધ આવી. કોઈક માદિતીની વીમલ અને ગેરસમજ શાય એવું હતું. અંગત રીતે હું જાહિલસેવકો માટે ખુલાસાઓની જરૂર ભેનો નથી. સંરચાની વાત હતી એટલે એમને ખપર આપી. તરત જ રિવેકપૂરક એમણે ગેરસમજ દૂર શાય એવી ફરી નોંધ મૂકી.

નાનકડું ગુજરાત, તેમાં પશુ નાનકડો સંસ્કાર-સેવી વર્ગ. એ વર્ગને પરસ્પર પરિચયમાં આવવાની તકો ન જેવી છે. ક્ષણ નિરંજન સાથે મારા સીધા સંબંધ અટકેલા સ્વરૂપ જ રહ્યો. પશુ અમારી વચ્ચે વધારે બેડો સંબંધ હતો એમ હમેશાં મને લાગ્યાં થઈ છે. એમની માંદગી સામેની ધીરતાભરી લડતથી હમેશાં એમને માટે અને ચાનવી લાગણી રહેતી. જીવમેલુ દોમાં એ સપડાયા હતા. ઉંવટે ન જ ખમ્યા! એમની શક્તિનો ગુજરાતી ભાષાને અનેક-વિધ લાભ મળવાનો આજ્ઞા આજ્ઞાએ હુમ થઈ!

ભાઈ નિરંજન વર્માના જીવન અને માંદગી સામેની એમની ધીરતાભરી રસથ લડત ઉપરાંત એક-બે વસ્તુએ લક્ષ્ય બેઠે એવી છે. ભાઈ જયમદલ પરમાર અને એ બેએ એકમેકથી સામુખ્ય ડેળવીને જે રીતે સાહિત્યચર્ચા ડેળવી એ હૃદયમેળ વિરલ હોઇ નોંધપાત્ર છે. ભાઈ જયમદલ એકથે હાથે—પશુ એવડી, જલકે અનેકરણી હામથી—ખતેનાં આજ્ઞાં અધૂર્ગ હોય તે પૂર્ણ કરે એવી આજ્ઞા રાખીએ.

બી કથિરલાલ હવેનો સદમત સાથે પ્રકાશકનો જ નહિ, પશુ હૃદયસંબંધ કનો, અને જે રીતે સદમતની માદમતમાં એ રસ લેતા હતા એ આજ્ઞા-સકે દર્શકનની અને નોંધ લેવો મને જરૂરી લાગે છે.

પ્રજુ સદમતના અજ્ઞાને શરિત અપો.

એક હતા આશ્રમ એક હતા નિરૂપાઈ

૬૬૬૨ બાપા હરિજન આશ્રમનો
એક ભૂતપુર્વ વિદ્યાર્થી

આ

શ્રમજીવન એ ખરેખર આનંદભર્યું
અને ઉલ્લાસમયનું જીવન છે.

હજીયે મને યાદ આવે છે એ દુકાનખાખા આશ્ર-
મનું વાતસલ્ય મઠનું વાતાવરણ.

પહેલા આશ્રમ હતો, થોડાક વિદ્યાર્થીઓ હતો;
તે એક ગૃહપતિ હતા. પણ એ બહુ મંત્રવત્ હતું,
મરીનરી માફ એ ચાલતું. વખતસર કોઈનું, વખત-
સર ખાતું તે વખતસર રૂફે જઈ પાછું વખતસર
મૂર્છા જતું.—આમાં નહોતો આનંદ, નહોતો ઉત્થાન ને
નહોતો ઉલ્લાસ.

પણ, વર્ષો અગત્યનાં જેમ ધરતી નવપલ્લવ ધરે
તે સૃષ્ટિ આપીમાં જેમ ઉત્સાહનો સમીર ફરી વળે
છે, એમ, નિરૂપાઈ આવતા, અમારા બાપા આશ્ર-
મનું વાતાવરણ ફરી ગયું.

ઉદ્દેશને ઠેકાણે ઉલ્લાસ, વિદેશને ઠેકાણે વાતસલ્ય,
અમંત્રણને ઠેકાણે આનંદ અને યંત્રીના જગાએ ચે
મંત્ર આવી ગયો મહામૂલ્યવંતો.

નિરૂપાઈ આમ તો પહેલાં ચે ધણીવાર આશ્રમમાં
આવતા. પણ ત્યારે વિધિસર રીતે શ્રી દુકાનખાખા
હરિજન આશ્રમના ગૃહપતિ તરીકે આવી ગયા, ત્યારે
આશ્રમ આપામાં આનંદનું એક મોજું પ્રસરી ગયું.

આવતાવેત જ તેઓ પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીના મનમાં
વસી ગયા. પ્રત્યેકના આત્મીયજન તરીકે તેઓએ
અમારા હૃદયમાં સ્થાન જમાવ્યું અને અમે પણ સૌ
નિરૂપાઈના આશ્રમ સંચાલનથી અતિ આનંદમાં
આવી ગયા.

કારણ, નિરૂપાઈ જેવા આનંદી મેળવવા અમે
સૌ ભાગ્યશાળી બન્યા હતા.

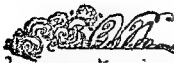
વિદ્યાર્થી જીવન એટલે મસ્તી ચે ખરી ને મસ્કરી ચે
ખરી. પણ એમાં ધણીવાર મસ્કરી એવી પડતી કેટ-
લાક વિદ્યાર્થીઓ ખાંચી પડતા ત્યારે નિરૂપાઈ એમને
સમજાવીને એક દરના, એકેક એક વિદ્યાર્થીના જીવ-
નને ઉલ્લાસમય અને બિધર્માગી બનાવવામાં નિરૂ-
પાઈએ ઘણો મહત્વનો ભાગ લખ્યો છે.

નિરૂપાઈ આવતા, આશ્રમમાં ખાવાપીવામાં ફેર
પડી ગયો. મનમગની રસોઈ મળી, મનમગતાં
પુસ્તકો ઉપરાંત અવારનવાર નાટ્ય સમારંભો, મર્યાદા,
મરખી, રાશ, યજ્ઞ, દીકીઆનંદ, કવિતા, દ્રવ્ય,
સંવાદ, અંતઃક્રી, વગેરે પ્રત્યેક રમત-ગમત અને
ઉલ્લાસ આનંદનાં તરતો આશ્રમજીવનમાં—વિદ્યાર્થી-
જીવનમાં તરખતર બન્યા.

વળી વિદ્યાર્થી યોને પોતાના પગ પર ભીનો રહે
જેવા પ્રયોગો પણ નિરૂપાઈ કરતા, એવી રીતે જીવવા
તેઓ ઉદ્દેશ્ય ધના. એના પ્રથમ પગલા તરીકે તેઓએ
એક સિંગરોના સંજો ખરીદાવી બધાને માટે શિવચ-
વર્ગ ખોલ્યો. ચમકોળીમળાં પણ મંડાણ થયા. અને
વળી, પંદર પંદર દિવસે બધા માટે રમવાંપાક રચાતો.
સૌ પોતાની રસોઈ પોતાની મેળે પકાવતા કીમે ને
પોતાની રસોઈના અસ્વાદ આમે એવી એની પાછળ
દૃષ્ટિ હતી. રસોઈ કરતાં ચે બધા રમવા માંડતા—
ઝોળાપેજાળામણી અને હાલતા ચાલતા હુલ્લો. એ
આશ્રમનો જાણે કે મંત્ર બની ગયો.

વિદ્યાર્થીઓમાં કસરતનું ખરું તત્વ એમણે લખા
હતું. લાકી, લેજિમ, ડબ્લેસ, મક્કપામ, સિંગવપાર
વગેરે ઉપરાંત કલાપત કરતાં ને હોડવાનું પણ એમના
આળ્યા પછી સર થતું.

અને વેકેશન પડે ત્યારે અથવા તો વચ્ચે પણ
એકાદ સાસ કે દોઢ માસની રજ લઇને તેઓ બધા
વિદ્યાર્થીઓને ફરવા લઈ જતા. કુશરતની ઉધાડી
ચોપડીને અબાસ પણ વિદ્યાર્થી જીવનમાં ધણો ભાગ
લખે છે એમ તેઓ માનતા ને આચરતા. તેથી
અમેને વારંવાર તેઓ સફર ખેડાવતા. એવી રીતે
ભાવનજર પ્રદેશના ગામડાં, બાલોતે આપો નપાણિયો
પ્રદેશ, મિરનાર શેત્રુંબ, મિર અને તુળસીસ્થાન
સાણાના કુંબળ, ચોટીલાની ધાર, ઉપરાંત કાઠિયાવાડ
ને ગુજરાતના મોટાં શહેરોથી માંડીને નાનામાં નાના
ગામડામાં પણ નિરૂપાઈ અમને લઈ જતા. કયાંક
ગામની રેલીએ ઊતરતા, તો કયાંક દરબારી ઉતારે
પહાવ નાખતા, કયાંક લોજ વોશીમાં જતાં, કયાંક

મંદિરમાં ઊતરતા તો વળી ક્યારેક મસાજુમાં પણ અમે ઊતરના. આવી રીતે પ્રવાસમાં ચે, અમે 'તેજશ્વર'ને વિરામરથાન લઇને સોને પરિચિતિને અનુકૂળ જતી જવાનું તેઓ શીખવતા. આનું પરિણામ પણ ધણું સારું આવ્યું. બધાનું આરોગ્ય સુધર્યું. કેટલાક બીકણ હતા તે પણ મટી ગયા. સ્થાનમાં જૂત થાય છે એ વાતને પણ એમણે અમારી નજરોનજર ખેડી સાબિત કરી આપી.

આવા પ્રવાસોથી વિદ્યાર્થીઓનાં તન-મનમાં નવો જ ઉત્સાહ ઊગતો ને મોનસમૃદ્ધિ તથા અનુભવ-દૃષ્ટિ થતી તે તો જુદી.

નિરૂપાધ આશ્રમના મૂલ્યો આજે એટલે તો સૌ કોઈ આનંદથી અભ્યાસમાં ખ્યાન આપતા. કારણ, કોઈ વિદ્યાર્થી પાછળ હોય તો નિરૂપાધ એના પર ખાસ ખ્યાન આપે ને એને સૌની હારે આણી કે. વળી, આશ્રમમાં કોઈ સાબુમાંડું થાય તો પણ નિરૂપાધનું મન એમાં જ રહે. કોઈને કશું દુઃખ થાય તો એ દુઃખ પોતાનું જ છે તેમ માની એ દૂર કરતા કોઈ રડે કે ખીજાય તો એને હસાવના.

એક વાર મને ફૂવાક ઠેથી જમણે પગે મોટા વાગેલો ભાઈ એમણે એ કાઠો પોતાના હાંતથી કાઢેલો અને માંદ છે.

આવી રીતે, એકે એક વિદ્યાર્થીના આત્મીય-જન બનીને નિરૂપાધએ, અમારા મન છતી લીધી.

એમનામાં નાસ્તિક, ક્ષત્ર, ગ્રેમ, સ્ત્રિશક્તિ, સૌજન્ય, સાદસ, કુરુણા આદિ અનેક ગુણોનો સામ્રાટ સંગમ યથેસા હોવાથી કોઈ પણ વ્યક્તિને એ આકર્ષી શકતા. વિદ્યાર્થીઓને આનંદી ને ઉત્સાહી બનાવવામાં એમના આ સુશુણોનો સમૂહ કાંઈપણ કામ લાગેલો.

એમનામાં શું નહોતું? પિતા જેવું વાત્સલ્ય, માતા જેવી મમતા, ખજેન જેવું હેત, ભાઈ જેવો નિમંણ ગ્રેમ અને માનવસુલભ આનંદતા.....

આવા નિરૂપાધ કોને ન મને ?—એટલે જ અમે હજી માગીએ છીએ અમારા એ નિરૂપાધ....!

આશ્રમના રોજિન્દા કાર્યક્રમમાં ચે નિરૂપાધ સૌથી પહેલાં આવતા—મેખરે રહેતા.

સવારે વહેવા બેઠીને વાળવું ઝૂંટું, પાણી ભરવું, કામ વાસણ માંજવા, વગેરે કામ વિદ્યાર્થીઓ જ કરતા. એમાં કોઈ મોકુડું ભેડે તો નિરૂપાધ એ કામ કરવા લાગતા એટલે જેને માથે એ કામ હોય તે તો સરમાઈ જ જાય ને! આમ, બીજા બધાં શ્રેણીની જેમ, કામકાજમાં પણ નિરૂપાધએ વિદ્યાર્થીઓને ઉત્સાહ વધારી મૂકેલો.

આશ્રમની જવાબદારી એ વખતે શ્રી. બળવંતરાય મહેતાના હસ્તક હતી. તેઓ તો ગજરથાનના કામ-ભાંધી પરવારે ત્યારે ક્યારેક આવતા. પણ 'એમનો સહકાર લઇને જ નિરૂપાધ કમલાં મારતા. અત્યારે જેઓ પ્રધાનપદે છે એમાંના મોટા ભાગના મહાનુભાવો એ વખતે આશ્રમમાં આવી મથેલા ને નિરૂપાધની તથા નિરૂપાધના વિદ્યાર્થીઓને અભિનંદન આપી મથેલા.

આવે મજાનો આશ્રમ, આજે કાલુ જમણે ક્યાંય વિલાર્ધ મથે છે.....

ધણી વાર એમ લાગે છે કે, એ આશ્રમ નહોતો; પ'ખીનો મેળો હતો. એ મહામેળાના પ'ખીઓ આજે ક્યાંય બેઠી ગયા છે.

આશ્રમજીવનનાં જે જન્ય દરોહોની હાજરખાજ આજે નજર સમક્ષ પાસાર થાય છે ત્યારે, જમણે કે કોઈ સ્વર્ગીય દરોહો દોડતાં જતાં હોય એમ લાગે છે.

આવા આશ્રમજીવનનો આનંદ આજે અસ્વપ્ન બન્યો છે. એ આશ્રમના આત્મારૂપી નિરૂપાધનાં દર્શન પણ આજે, છેક, ફૂલંબ જન્યાં છે.....

હવે તો કાળની કલમને લખવા દોઃ એક હતો આશ્રમ ને એક હતો નિરૂપાધ....!

આખરી વિસામો

જયન્ત પરમાર

માભોમથી સેંકડો જોજન દૂર જેની ચિતાનો ભડભડાટ હજુ શમ્યો નથી એ આજે અનંતમાં આખરી વિસામો લ્યે છે.

છતાં મારી મોદમાં આજે,
વિસામો આ-ખરી લેજે:

સામેથી આવ્યા આવતા મૃત્યુને આઠ-આઠ વરસથી દૂર ને દૂર ઠેલી રહેલા વીર માનવના મૃત્યુનાં મરસિયા ન હોય: એના મૃત્યુને તો ફૂલડે વધાવાય, એ ફૂલના ઢગલામાં છૂપાયેલું મૃત્યુ આવા માનવના જનકારના પક્ષતા પ્રકારથી કાળી ચીસો નોખતું જાણે ભાગી છૂટવા વલખાં મારતું ન હોય એમ આખરે જલે જ મરી જાય છે. આવા માનવને તો હમેશાં:

‘મૃત્યુ મરી ગયું રે લોલ’

જેવા, ગીત-મલકારો એમના ખીઠાયેલા હોઠને કાયમ ફેફડાવતા હોય છે.

‘ફૂલછામ’ પત્રને કારણે રાણપુર જેટલું એળખાતું એથી વધુ એ ‘ફૂલછામ’માં કસમ પૂરનાર કસખીએને કારણે એળખાતું. એમને એક કસખી ચાર વરસ પહેલાં આવ્યો ત્યારે ત્યારે જેટલું દુઃખ ‘ફૂલછામે’ અનુભવેલું એથી વે વધુ તો રાણપુરે અનુભવેલું. આખું રાણપુર ને નહિને સામે કઠિ આવેલા રાણાના મહેલના ખડેશ પશુ તે દિવસે કાળું કલ્પાત કરી જાઠ્યાંતા: એ રાણપુરમાં પેલીએથી વાસ કરી રહેલા એનાં કાઠ સામાન્ય વતનીના અવસાનથી નહિ, પણ બહારથી આવીને પોતાના જ વતન જેટલું અપનાવી લેનાર મેઘાણીભાઈના આવ્યા જવાથી. આજે પશુ એવા જ એક જુવાનના વિરહમાં પેલી ભાદરના ધુમવાટા જાણે રાણાના મહેલના ખડેશમાં વિલીન ન થઈ ગયા હોય એમ એના વહાલસોમા જેટલાને માતા મોદમાં લઈ રહી છે. અને જાણે એના વાળમાં આંચળાં પરાવતી અને વાંસા ઉપર હાથ પંપાળતી કહેલી દેખાય છે:

વીરા, કોઈ જોનહી નાવે,
વીરા, કોઈ માવડી નાવે,
તારે આ લીછુડે દડે,
કુંળા એ લાથ છે નાવે.

આ વેદના કાળી લાલામાં ઉતરશે ?

*

અને... માભોમથી સેંકડો જોજન દૂર જેની ચિતાનો ભડભડાટ હજુ શમ્યો નથી એવો વીરો જાણે ભાદરનાં ધુમવતા નીરમાં ખાબકે છે, —અનંતમાં વિલીન થાય છે.

*

ચારેક વરસ પર ત્રણ-ચાર દિવસ માટે રાણપુર જવાતું થયું ત્યારે પહેલો અને છેલ્લો નિસ્કાષ સાથે પરિચય થયો, ત્યારે તો ખખર જ સાની હોય કે ખ્યા મોતને ગિજાને પહેલાની આનંદમય મૃત્યુરેખાએ એને ચાર વરસમાં જ આખરી લેશે ? ત્યારે એ જીવલેણ રોગની સાથે એક નાના બાળકની જેમ જોલ કરતા દેખાતા. પણ આ તો જલ્દી રસાડેલું, લાઠ કરાવેલું બાળક જેમ સાથે ચડી ખેસે એવું થયું ! એમ તો એ ફટલાય બાળકોના પાલક-પિતા કહેવા જેવા વહાલ-

રોગને કયાંય જવાતું ન સૂઝ્યું તે આવા રાતઢી બેચા વગર કામમાં મચ્યા રહેનાર માનવી ઉપર સવારી કરવી પડી ?

સેવા 'કાકા' દતા. આને 'કાકા' જતા એ બાળકોની અંતરે દના કેવી ભાવામાં બહાર મુકી શકાય ? છતાં એક બાળક કરતાં પણ વધુ મોકળે અને છેલા આઠ-નવ વરસથી એ જીવલેણ રોગ સાથે રમતા બાળ્યા દતા. ત્યારે તો એ રોગ સાથે આઠલાં વરસો સુધી ટકરે ઝીલી શક્યા ને ?

બહુ થ્રમ લઇ શકે. એવું શરીર તો ત્યારે પણ નહોતું. છતાં કામચલાવે સ્વભાવને લઇને એમનાથી નવડું બેસી-સેઈ રહી શકાય એવું હતું નહિ. લેખન-વ્યયન બહુ ન થઈ શકે તો ય બહુ જાણુલા-સાંકળવાની તાલાવેલી ઊઠી શક્યા નહોતા. અને એટલું જાતે વચતા, છતાં એમની બીજાંઓને દયા (૧) આવે ત્યારે બીજાં થાંચે એ શક્તિવા નેટલા પરવલ બનવામાં એમને નાનમ નહોતી લાગતી !

હલન-ચલન કર્યા વગર પથારીમાં ખૂરતો આરામ કરવાની હાકતરી સલાહ ખૂબ કમકારીતે બીજાં એમની પાસે પળાવતાં, પણ એવી નાજુક તબિયતમાં પણ રાતના બધાં સૂઈ ગયા હોય અને કંઈ જરૂર પડે તો એ કાઠને જગાડ્યા વિના બહુ જ શાંતિથી પોતાનું કામ પતાવી લેતા ત્યારે તો એમનો સંકેતથીલ સ્વભાવ જ એમની લયગતી તબિયતને બેખમમાં મૂકતો આપણને દેખાતો. સવારે જ્યારે તેમનાં અંરે-વાસોએને આ ખબર પડતી ત્યારે એમના ઉપર ગુસ્સો આવવાને બદલે એમના હસમુખા ચહેરા સામે જોતી જ ખંરખર બંધાયેલી હસી પડતો.

આ જીવલેણ રોગમાં પણ એમનું યુક્ત હાસ્ય, એમની વચગતી, એમનું અનુભવ-નવીન, કચ્છક અછતું ન રહેતું. મને તેવા અપરિચિતને પણ એમની પાસે જવામાં જરાપણ તકાવ ન થતો. ત્યારે તો એ મિત્રોને મોટો શારૂથી પોતાની પાછળ મૂકતા ગયા છે ને !

આવી નાજુક શારીરિક અવસ્થામાં પણ એ વખતના રાષ્ટ્રપુરથી નીકળતા સાતવારિયા 'ફલજાન'

માટેનો એમનો પરિશ્રમ અતૂટ વલ્લે જતો. એવી તબિયતમાં પણ એ તો કપોઝ વિકાસમાં જાને મુકતી એલીઓનાં ચિતરામણો કરતા અને ગોઠવણીની કે લખાણની વિચારની રાખતા. હું ત્યાના એ નજીયાર સ્વભાવ સહવાસમાં આવી તો ખૂબ વિશેષ એમને માટે કહી શકું એમ હતું, છતાં આવી તબિયતમાં આટલું કરતા મેં નિશ્ચયને બેચા ત્યારે ખરે-ખર, મને તો એમના રોગની દયા આપી એને (રોગને) કપાઈ જવાનું ન સૂઝતું તે આવા રાતઢી બેચા વગર મમમાં મમ્મા રહેનાર માનવી ઉપર સવારી કરવી પડી !—કોઈક જાતરપલંગવાળી મહારાની તળાઈએમાં આગેટતા એશારામી જીવડા પાસે ગયો હોય તો ય લહેરથી એને કોરી-નીચેવી શકત !

*

બાળકોના 'કાકા' નિશ્ચય તો કારે અબખ કરતા. એમની પથારીની આસપાસ આવતાં વેત જ મને તેવું તોફાની બાળક પણ એવું તો ડાહ્યું કમરું જતી જતું કે બેનાગને તો મા-બાપો પણ ન આવે. એમની બાળક-બોલીમાં જ બાળક તો તરબોળ બની જતું. રોતા બાળકને 'કાકા'નું નામ માત્ર જાનું રાખવામાં અને રમતે ચડાવવામાં મોટો કાળો બજવતું. બાળકોના 'કાકા, ને મોટરાંઓનાં એ 'નિશ્ચય' આને અથા છે એમ તો માની પણ શાનું શકાય ? જાણે ચારે બાજુ આનંદના એક રેલાવતું એ જ મરક મરક થતું મુખડું આને પણ એવું જ આત્મીયતાથી વાતો કરતું સામે ઘરે છે. આ તો ચામતરે ગયા તે ગયા. ત્યાંથી જાણે ચિર-વિદાયની એક આછકલી ચળરખી મોકલીને એ તો મુજરાતમાંથી ગયા, પણ મુજરાત અને મુજરાતી ભાષા બોલનાર-વાચનાર મુજરાતી જવતા તો ખૂણેખૂણેથી એના માટે વિકાસ પતી બેઠી છે કે :

'ધીરા, આમ જ્યાંનક રીંદ ગયો !'

દુષ્ક્રિયાનું આશ્વાસન

અ. પટેલ દ્વારા પુ. શાહ

કમનસીબી અને અફસોસ
તો એ છે કે નિરૂભાઈના
જીવનનો સુવર્ણકાળ
માંદગીના બિછાને ગયો

નિરૂભાઈ સ્વરોગના દરદી હતો અને તે સાથે ખીજ પણ અનેક ક્ષિયો હતી. આ લાંબી માંદગી દરમ્યાન ઘણી ટોટકટીની પળો આવી અને મઠ છતાં એમના વિષે ક્યારેય પણ લખવાનો પ્રયત્ન ઉદ્ભવ્યો એવો સ્વપ્નને ય ખ્યાલ ન હતો.

નિરૂભાઈ વિષે કોઈકે પણ લખવાનો છેલ્લો પંદરેક દિવસથી પ્રયત્ન કરે છે, પરંતુ દરેક પ્રયત્નને મેં મારી સ્વસ્થતા મુખાવી છે. એમના જેવા ઉચ્ચ કોટીના માણસના જીવનનું મુલ્યાંકન કરવું એ મારા જેવા માણસ માટે ભારે મુશ્કેલ કાર્ય છે.

નિરૂભાઈ જમરા વિચારક, ચક્રાર અને વેધક દષ્ટિવાળો હતા. ઉપરાંત એમની સ્મરણશક્તિ અદ્ભુત હતી. મને તે વિષયમાં મધુ' મારે એટલે પછી એ અંગેની બધી જ માહિતી મને તે રીતે ભેળી કરવાના, એના ઉપર દિવસે સુધી વિચાર કરે અને પછી એક નિષ્ણાત અને અધિકારીની અદાથી એ વિષે પોતાના મત આપી શકેતા. જેનો કોઈ ભાગ્યે જ વિરોધ કરી શકે.

કમનસીબી અને અફસોસ તો એ છે કે નિરૂભાઈના જીવનનો સુવર્ણકાળ માંદગીના બિછાને ગયો. નહિતર દેશને જરૂર કોઈક નેવું જ એવા મળત. આઠ ત્રણ વર્ષ એમણે માંદગીમાં જ ગાળ્યા. પરંતુ એ સામાન્ય દરદી એમના દર્દ વિશેની ઝીણામાં ઝીણી હકિકત એમાં જાણતા, પોતે જ પોતાના ડોક્ટર અનેલા. એટલે કઈ દવા ક્યારે લેવી, ક્યા ઉપચાર ક્યારે કરવા, એ બધું પોતે જ નક્કી કરીને ડોક્ટરને સૂચના આપતા અને ખુબી તો એ છે કે નિષ્ણાત ડોક્ટરો પણ એમની સલાહ મુજબ જ વર્તતા.

છેલ્લા ચારેક વર્ષથી નિરૂભાઈ દણિયું હિંદમાં આવેલા આરોગ્યવરમના ક્ષયના સેન્ટોરિયમમાં સાર-

વાર લેતા હતા. ત્યાં પણ એમણે પોતાની આસપાસ જે જીવન અને ચેતન બિજું કરેલું, તે ભેવા અને સમજવા માટે તો આરોગ્યવરમ મુલાકાત લેવી નોંધ્યો. નિરૂભાઈના મૃત્યુ પછી આરોગ્યવરમ એક મોટા ડોક્ટરે શ્રી. જયમલભાઈને આશ્વસન આપતા એ સંબોધ કર્યા તે પરથી આરોગ્યવરમ એમનું સ્થાન ફેલું હતું તેનો કંઈક ખ્યાલ આવશે. 'You have lost your brother, but Arogyavaram has lost its vry life which Mr. Varma created so fondly.'

નિરૂભાઈએ છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી જે વેદના સહન કરી છે એ અંગે તો શું લખું? એનું વર્ણન જ અશક્ય છે. એમણે કદી પ્રેમની પાસે પોતાના દર્દની ક્ષિયાર નથી કરી. એમની વેદના મને તેટલી અસલી હોય. પરંતુ એ જ વખતે જો કોઈ એમની પાસે બસ તો એને સહજ અને સ્વાભાવિક સ્મિતથી આવકાર આપવાના જ, બ્યારે એ ભત્તની યાતના વખતે ખીજે કોઈ માણસ એવાન હોય અમર લવંકર અઝકામણમાં પોકાર પાડતો હોય. બ્યારે યાતના-દર્દ અસલી ચર્તા ત્યારે નિરૂભાઈ માત્ર પ્રભુનું નામ લેતા. ઉકાસે ક્યારેય નથી કર્યો. મૃત્યુની છેલ્લી પળ સુધી એમણે આ રીતે યાતના સહન કરી છે.

નિરૂભાઈની સહનશક્તિનો ખ્યાલ ત્રીએના પ્રસંગ પરથી આવશે. એમની બાલુના વોડમાં એક ખંડાળી ગૃહસ્થ હતા. એક દિવસ એ ગૃહસ્થે નિરૂભાઈ પાસે આવીને પોતાને આવતા ખાંસી અને એથી થતી વેદના વિષે ખૂબ ક્ષિયાર કરી. ખીજે જ દિવસે સવારના ફરીને ખંડાળી ગૃહસ્થ નિરૂભાઈ પાસે આવીને હસતા હસતા કહેતા લાગ્યો કે, મારી ખાંસી

શાંતિ તો આપણે આપણા માટે માગવાની કે એમના મરણ પછી પણ એમના જીવનમાંથી કંઈક પ્રેરણા મેળવીએ.

મરી મરઘ, અને હવે જ્યાં પણ તકલીફ નથી નિર-
ભાર્થ આશ્વર્યથી ભોધ જ રહ્યા. અને પૂછવા લાગ્યા
કે, ભાર્થ એવી તે કંઈ હવાનો આ અભાગર થયો કે
રોતોરાત તમારી બધી જ રૂઝિયાદ દૂર થઈ ગઈ? ત્યારે
પેલા ગૃહસ્થે કહ્યું કે મરઘ કાલે ગતના તમારી ખાંસી
અને સતત નિકળતા કંઠનો અવાજ સાંભળીને મને
આવી થઈ કે મને ખાંસી છે જ નહિ, હરો તો પણ
શ્રુતકાળમાં, હવે તો તદ્દન મરી ગઈ...

નિરભારતા મૃત્યુની અસલ ખોટ અને એનો
ફટકો તો જ્યમલક્ષ્મી પર પાડ્યો છે. પરંતુ એ
ભાગ્યવાર છે, એમને હું શુ આશ્વાસન આપું? પરંતુ
મારી ખાતરી છે કે જ્યમલક્ષ્મી નિરભારતું અધુરું

કામ પૂરું કરશે. અને એમની આકાંક્ષાઓને સંપૂર્ણ
કરી જતાવશે

નિરભારતા આત્માને આપણે શુ શાંતિ ઈચ્છ-
વાના? શાંતિ તો આપણે આપણા મારિ માનવાની
અને પ્રભુને પ્રાર્થના કરીએ કે આવા એમના મરણ
પછી પણ એમના જીવનમાંથી કોઈક પ્રેરણા પ્રેર-
ણા અને એમની મિત્રતાને લાભક બનીએ.

હેલ્થે આરોગ્યવરમના એક ઉચ્ચ અધિકારીએ
નિરભારતા મૃત્યુ સમયે ને શબ્દો ઉચ્ચાર્યા તે
આપણે રિપતું: He lived in Faith and died
in faith.

અંકિત મૂર્તિ

જાનનીશીલું એક પાઠું
૮ મી મે-૧૯૫૧.

૨૮ ત પરી છે. આધે આધે આકાશમાં તારલાઓ-
છામી રહ્યા છે. ક્ષિતિજને કિનારે-આબ અને ધરતીના
મિલનબારે પેલી જળ-વિજળની તેજોબરી લારક-
નોડેલી પણ ખુશમિલનથી ચમી રહી છે.

નેહ' હું ને સાંભરે છે, એ જળવિજળની
નેડેલી નેડેલી જ રિયરપણે સહપ્રવાસ કરનારા—
જીવનના લાંબા પથે સંજાથી બનીને ચાવનારા
—નિરંબન વમી અને જળમલ્લ ચરમણ. એ દિવસ
પહેલાં જ એ નેડેલી અંકિત બની. કાળખીડ અને
તમેરા મૃત્યુએ બાળપણના એ, સંજાથીએને જીદ
પાડ્યા.....

એની સાથે ખેલવા, કુલા અને જીવનના કૈંક
સોહાગી સોણલા સેવ્યા એવા નાનપણના અહેલા
એમની ચિરવિદાય પછી એના ન જીવતા સંસ્મરણો
અને એની જુદાઈનો સદા એ સતાપનો આકરો બોજ
એને વીત્યો એ જ ભણી રહે...

એ બોજને સળંગ આશ્વાસને હલકો કરવાના
પ્રયાસો એણે દિલનાં દર્દને, હૈયાની ટોરતોને પ્રીત્યા
ન હોય એ જ કરી રહે!

કેટલું દર્દભર્યું, શુન્ય અને એકલતાની પારાવાર
વેદનાએ ચાતેનાંભર્યું જીવન આજે જ્યમલક્ષ્મીએ
દેશે...

વીર ચોદ્દો

દ્વિજેન્દ્ર દ. ત્રિવેદી

ખળવાન આત્માના હાથ આમ
હઠા પડશે એવી કેને ખબર હતી ?

સંગ્રામ વાળ વગરનું માથું, તમતમતી વિદ્યાળ આખો, પાટાપીંડીથી દંડાયેલી છાતી અને ઉપર-અર્ધમાં ફેલત એક પાતળી ચાર. અને એમાં દંડાયેલી પાંચ ફૂટ ૭ ઇંચની લાંબી કાપા ! એ કોઈ સદાય હસતા મુખવાળા આ નિરંજન વર્માને જીએ તો પહેલી તકે કહી ન શકે કે કેટલી યાતનાએ વેદી રહેશે આ માનવી મહારાષ્ટ્રને ડારી રહ્યો છે.

મહારાષ્ટ્રીઓની પછુ દુનિયા છે અને તેની અદ્વિ-શ્વત સૃષ્ટિ સાધારણ રીતે સમજમાં ન આવી શકે; પણ જેમ રણસંગ્રામમાં હાલતા પીરોને ભાટ ચારણો અને કવિઓએ બિરહાલા છે તેમ રાજ સામેના સંગ્રામમાં હાલતા આવા ચોદ્દાઓની બહાદુરીનાં પછુ અમર કાવ્યો રચાય તો તેમની કદર થઈ ગણાય ખરી ? કરીશ 'ખડ્' કેટલે કદર એમની ?

મદનપલ્લીના વિખ્યાત સેન્ટોરિયમમાં મેં નિરંજનને એમના જેવા જ રાજના બોજ થવાથી પહેલી વાર જોયાં. પહેલે દિવસે બપોરે મળ્યાં ! 'કેમ નિડલાઈ ? તારા કેટલેક રહે છે ?' 'હશે ૧૦૧, ૧૦૨', બવામ મળ્યો, 'પછુ એ તો મારો નોર્મલ તાવ છે.' એ તાર રોજ આવે અને વધે સુધી આપ્યા જ કેને એ એને 'નોર્મલ' ન કહે તો બીજું શું કહે ? 'કેવીટી કેટલીક હશે ?' 'કંઈ ચોક્કસ તો ન કહી શકાય, પણ એ ગણુથી વધારે.' એક કેવીટી હોય તો પછુ રાત દિવસ ચિંતાએ ફૂંચી જતાં દી. બી. નાં દર્દીઓ ક્યાં ને ક્યાં આ બેદીરાઈ ભયે બવામ આપનાર માનવી ?

ભાઈ નિરંજન વર્માને ફેલત સાદા દી. બી. સામે હાવાનું નહોતું; બન્ને ફેફસામાં સારા પ્રમાણમાં દી. બી. ફેલાએલો હતો અને ફેફસાં ઉપરના પડ—જેને પ્લુરા કહે છે—માંથી પારાવાર પસ ઝર્વા કરતું. અને એ પસ કાઢવા માટે ગણુ ગણુ માર માર કલાક સુધી દમતા દર્દીની માફક ઉધરસ ખાઈ ખાઈને

તેમને અધાગ શ્રમ કરવો પડતો.

વધુમાં કચેડા-રબજીનો એક એકાડો કાંઈક વળી ચલો હતો, તેથી આધાર વગર પગ મૂકી ઘાકો નહોતું; પરંતુ લાઈ જયમદન હમેશાં ખબડોને ટેકા આપના તૈયાર રહેતા. એમની શ્વાસ નળીનો અચૂક ભાગ પહેળો થઈ ગયો હતો, આથી એમાં કંઈ ભગઈ રહેતો અને એ કાઢવા માટે ઊંધા પડીને અને જીદી જીદી રીતે શરીર વાળીને તે કંઈ કાઢવો પડતો. આટલું દુઃખ પૂરતું ન હોય એમ કદીક સુવાસન—કીકનીનો સોએ થઈ આવતો એટલે પ્રથમ યાતના વેગવાની આવતી. એ વખતે ખાતું, પીંતું, મળસાગ વગેરે જુદું જ ઠંડકારક નીવડતાં. બધી યાતનાએ બ્યારે સારી એકી થતી ત્યારે એ ખૂબ હસોટીમાં મુકાઈ જતાં. સહાયક સાથી જયમદનભાઈની આંખો પછુ ભળજરાથી લાલ બની જતી તો પછી ભાઈ નિરંજનની રિયલિટી તો વાત જ થી ! છતાંય સવારમાં વોડમાં બપોરે એકઠો તો બન્ને હસતા હોય અને નવી નવી મળાંકે ચોંધી કાઢતા આ રોગની દૂર મરકરી કરતા હોય !

એક વખત સવારમાં ફરવાના સમયે હું એમના વોડ ખાજુથી પસાર થવો હતો, જેથી તે નિરંજન-ભાઈનો ખાટલો ખાલો ! મને ફળ પડી, બપોરે તપાસ કરી તો બજામ મળ્યો કે અમેરિકન નિષ્ણાત ડોક્ટર બેટ્સ વેલોરથી આપ્યા છે અને આપાઈ જ આપરેશન કરવાના છે. ડૉ. બેટ્સ છાતીના અવ-ગવેની શસ્ત્રક્રિયા (chest surgery)ના મોટા નિષ્ણાતોમાંના એક છે અને હિન્દમાં એમના જેવા એ ગણુ માણસો જ શસ્ત્રક્રિયાના નિષ્ણાત હશે. તેઓ વારંવાર સેન્ટોરિયમમાં આવતાં અને અધરા 'હેલો' હોય તેમાં મદદ કરતાં. નિરંજન વર્મા એ સેન્ટોરિયમનો સૌથી અધરામાં અધરા અને

રણમાં ઘવાએલા ચોદ્દાનું શરીર જેમ બળી જેવું વીંધાઈ ગયું હોય એમ એ રોગનાં સસ્ત્રોથી વીંધાયેલા ચોદ્દો હતો.

અટપટા કેસ મણાવો અને એમના એકસ રે સેવામાં ફેટલોક વાર મીનીટો ને બદલે કલકિ જતા !

ડો.બેટ્સે રજુઆત—ફેક્સ ઉપરના પદ—નું આપરેશન કર્યું. ત્યારથી એક વર્ષ સુધી નિર્ણયાર્થને ઊંચ વાતના સહન કરવી પડી. ને પણ કફ વાટે બહાર આવતું તે દરે રીધું બહાર બેંગારા માંડ્યું. પણ તેની ઉત્પત્તિ વધી મધ.

સેનેટોરિયમમાં છુટા વોડ હોય છે અને આપરેશનવાળા દર્દીઓ માટે એકે આપરેશન બેચો હોય છે. આમાં સાધારણ દર્દીઓ મળુ ત્યાર દિવસ કે અઠવાડિયુ રહે છે પણ ભાર્ષ નિર્જનને ત્યાં બે વર્ષથી વધુ સમય ગામવામાં આવ્યા ! ફેક્સ કરવા માટે સાધારણ ડોક્ટરો કે નસોથી ન આવતું. એટલે ખાસ મેડિકલ સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ ડો. મુલરને તે માટે સમય આપવા પડેતા.

બીજા દર્દીઓને “સ્કીનીંગ” (એકસરેના મશીન પર સીધી રીતે ફેક્સ તપાસવાની પદ્ધતિ) બીજા ડોક્ટરો કરતાં વધારે નિર્જનભાષ માટે ખાસ ડો. મુલરને સમય નક્કી કરવો પડેતા.

સેનેટોરિયમની મુલાકાતે લેડી માઉન્ટ બેટન આવ્યાં. સેનેટોરિયમને સારી રીતે ચલુમારવામાં આવ્યું હતું.

નક્કી કરેલા રસ્તેથી પસાર થતાં વર્માના વોડ નં. ૪૦ આમળ બધાં આવ્યાં. સુન્દર સુશોભિત મગીયાવાળા વોડ નેબ્રે લેડી માઉન્ટબેટન ત્રવંજ મોટરમાંથી ઊતરી પડી નિર્જનભાષના વોડમાં પડ્યાં. રજામતની કંઈ ખાસ તૈયારી નહોતી છતાં મોટા આવશર આપી તેમને સતકાર્યાં. આગ્રહ દિનના પ્રથમ વાઇસરોયનાં ખતી હતાં એટલે માનને લાગતું હતું. વોડની અત્યંત સુખતા અને ગોઠવણ નેબ્રે પ્રુથ થયાં અને ભાર્ષ વર્માને થોડું આશ્વાસન આપી વિદાય થયાં.

મેડિકલ સુપ્રી. ડો. મુલર વર્મા પ્રત્યે ઘણે પ્રેમ ગામતા. વારંવાર તેમની ખાસ મુલાકાત લેતા અને અનેક વાતો કરી જતા. ક્યારેક કંઈ કંઈ રંજન

કાર્યક્રમ હોય ત્યારે નિર્ણયાર્થને આવવા માટે ખાસ આગ્રહ કરી લઈ જતા. અને પોતાની મોટરમાં બેસાડીને પણ ચિયેટર સુધી લઈ જતા. આમ ઘણા લોકોને પ્રેમ એમણે પોતાના મોટા રવસાવથી સંપાદન કરેલો.

એકવાર એક ગુજરાતી ભાષ અધિક મુશ્કેલીમાં આવી પડ્યા. ઊભા ન થઈ શકાય તેવી હંમેશની સ્થિતિ છતાં નિર્જનભાષને દુર મદદ. એટલે રીક્ષાવાળાની મદદથી સારી સ્થિતિવાળા દર્દીઓ પાસે જઈને વિનંતી કરી. મળ્યા થોડા સમયમાં પેલા ભાર્ષનું કામ પતાવી દીધું ! પ્રાણીય કાર્પ માટે હંમેશાં તરત્તર રહી ફરજ બુલારવાની જુની ટેર આટલી મહોવાતનામાં પણ જોર કરી બીડી !

નિર્જનભાષને વાતના તે ઘણી સહન કરી અને તેનું કીચુવટસયું વધુન કરવા બેસીએ તે વાંચનારનું દિલ મૂછ બળ. છતાં તેમની ઊંચ ખાંસી એ એમની વાતનાનું સૌથી મોટું અંત હતું. એટલા નિર્જન કરીરે પણ ફેક્સના પડો ઉપર જમા થયેલ કફ કાઢવા માટે એમને મળુ-મળુ તાર-તાર કલાકે આશાન ગ્રમ કરવો પડેતા, એ વખતનું દશ્ય એમને ગમે તેવા કડવું દેવાના મહુસસે પણ બાગી જવાનું મન થઈ જાય આંખે મળી જાય. મોં લાલ લાલ થઈ જાય, અને શરીરનું અંગેઅંગ વટવા છતાં કલકે સુધી ઉપરસ ખાંધે જ જવાની. હમના દર્દીને જ આ ઉપરસને અનુભવ થઈ શકે. અને આ ઉપરસને કોઈ સમય નહીં. રાતના બાર વાગ્યે પણ શરે થાય કે સોજના જમના અંતમાં શરૂ થાય. એ જમતાં શરૂ થઈ તે જમવાનું પણ રહે બાળુ પર અને આ પ્રયત્ન પરિશ્રમ શરૂ કરવાનો. પસીને રેગરેગ કરીરે થઈ જાય. નસો ફૂલી જાય અને વાંસો વટવા લાગે છતાં બસ અંત, અપાર, અને અણુવટ આ ઉપરસ ખાંધે જ જવાની, બસ ખાંધે જ જવાની ! એટલા ગ્રમ પછી લગભગ ૪૦ માર્ષ કોડ્યા જેવો થાક લાગે. અને પછી થોડીક બેથ લેવાની, ત્યાં તે સવારનું વહાણ વાય. અને રોજનો

નિત્યક્રમ શરૂ થાય. આટલો ઉધરસ, આટલો શ્રમ અને સતત તાવ છતાં સવારના ૧૦ વાગ્યે વાઈને કોષ્ટ તેમને મળે તો એ જ ગ્રેરક હારસ, એ જ કટાક્ષોની ચમકટ અને છવનને લુલવા મળતો માનવી નજરે પડે. રજુમાં ધવાએલા ચોદાનું સરીર જેમ જાળી જેવું વીંધાર્ધ ખડું હોય એમ રોગનાં ક્ષતોથી વીંધાયેલો આ અન્યેય ચોદો રિખત વધને પોતાનું કાર્ય કરતો નજરે પડે છે !

આ ઉધરસની રાક્ષસીને ડામવા મટે સેંકડો ગ્રામ રૂઢૈયામાઈસીનની શીશીઓ. કલવાઈ, હમરો ગ્રામનાં હીસાએ પી. એ. એસ. નામની ભીમ દવા દેવાઈ અને ઓપરેશન કરવામાં આખું પશુ ભીમ ખાંસી-ઉધરસ ન મટી તે ન જ મટી.

૧૯૫૦ ની સાસની સંખ્યા વેરાતી હતી એવા ટાણે ભાવનગર નરેશ મદ્રાસના બવનરે શ્રી. કૃષ્ણકુમાર-સિંહજી સેનેટોરિયમની સુલાકાતે આગમ. ભાઈ વર્માના વોઈથી જ. એમની મુલાકાતે શરૂ થઈ. બાપુએ 'ત્રાજ' કહેશે એટલે તેમને ફેરફારે વધાવ્યા અને અક્ષત કુટુંબ વેળાં પછી નિરાતે એકા અને નિરંજનભાઈ સાથે મહારાજ વાતોએ ચક્રા. બંને પશુપક્ષીઓનાં ખંખાસી એટલે વાતોમાં રસ તો પડે જ.

છવરીના (સૌરાષ્ટ્ર) સેનેટોરિયમ વિષે વાત નીકળી. વર્માએ કહ્યું: “બાપુ, ત્યાંના ડોક્ટરો અદ્વી તાલીમ લેવા આવે તો કેટલું સાઈ ? અદ્વી હિન્દભરમાંથી અને યલ્હરેશથી ડોક્ટરો તાલીમ લેવા આવે છે. તો પછી આપણે જ કેમ પાછળ રહીએ ?”

“હા. તમારી વાત સાચી છે, હું પ્રયત્ન કરીશ” મહારાજાએ જવાબ વાલ્યો.

ભાઈ નિરંજન તરફથી કેટલાક પુસ્તકોની ભેટ લઈ મહારાજા તથા મહારાણીએ વિદાય લીધી અને સેનેટોરિયમનાં મધિાતા ચણાલા ડોક્ટરો ચકિત બની બેઠ રહ્યા !

પોતાનું બજારિત ચર્ચ રહેલું કલેવર નિકાળતો આ બળવાન આત્મા બંને હાથે લકી રહ્યો હતો. પશુ કોને ખબર હતી કે તેને વિશ્વ નહીં મળે !

૧૯૫૦ ના એક્ટોગર માસમાં હું સેનેટોરિયમ-માંથી “લુકમે” ત્યારે છેલ્લી વિદાય લેવા અને મળ્યા. ખૂબ હસોને વાતો કરી, સાથે જમ્યા અને આનંદથી છુટા પડ્યા. ત્યારે ખબર નહોતી કે ફેફસાં સુધરશે છતાં છેવટે હૃદય નળણ પડતાં અટકશે.

અને એમ આ વીર અન્યેય ચોદો છવનની પ્રત્યેક પળે લકતો લકતો રણગેહાનમાં પડ્યો.

હરિજનોના હરિજન

હરિભાઈ રાણાભાઈ ભાસ્કર

શ્રી. હંફરેબાપા હરિજન આશ્રમમાં

વિદ્યાર્થીઓની સરખાત આશ્રમમાંથી થયેલ ગૃહપતિ ચરોતરના અંગાલાલભાઈ પટેલ ધીઓસોફીસ્ટ અને વ્યવસ્થાપક તરીકે શ્રી. બળવંતરાય મહેતા હતા. ૧૯૩૦-૩૨ની સત્સંમિદ બળવળ વખતે આશ્રમ, વિદ્યાર્થીઓ અને આશ્રમવાસીઓથી ગુંજતો હતો. આશ્રમની દૈનિક વ્યવસ્થા અમારું વિદ્યાર્થી મંડળ કરતું અને વિદ્યાર્થીઓ પોતાની સમજે માટે ગૃહપતિ સાથે ક્યારેક ક્યારેક ધર્મશુભાં પશુ ઉતરી પડતા.

ગૌરીશંકર માતુંગેદી, શ્રી. મનુભાઈ પંચોળી, શ્રી. બાલુભાઈ વૈદ્ય, શ્રી. અંગાલાલભાઈ આર્યસમાજીસ્ટ વિજેર થોડો થોડો સમય સો ગૃહપતિ તરીકે રહી ગયા. શ્રી. બળવંતરાય પશુ આશ્રમમાં જ રહેતા, શહેરમાં પોતાને ઘેર જમવા જતા.

ભાવનગરમાં તખ્તસિંહજી દિંડુ સેનેટોરિયમમાં આશ્રમ આસતો. આ સ્થળ મહાં વરસથી બવાવર પડેલ હોઈ એ વખતના નગરસેઠ શ્રી. બળવંતભાઈને હરિજન આશ્રમ માટે બાપેલું ત્યાર પછી રીપેરીંગ ખર્ચ કરી આશ્રમ સર કરેલ. કૃષ્ણનગરની ચૌજના થતાં મહાજને તે મહાનો ખાલી કરાવવા પ્રવર્તો આદર્શ, આજ અરસામાં તરવડા આશ્રમમાંથી શ્રી. જયમદલભાઈ પરમાર અને શ્રી. નિરંજન વર્મા બન્ને ભાઈઓ આશ્રમમાં આબ્યા. આગે ઘોઝ સર થયો. આશ્રમવાસીઓ તરીકે બળવંતરાય કુલકણી, એકુલભાઈ, અંગાલાલભાઈ, ધરમશીભાઈ વિજેર કેડેબ સાથે રહેતાં ચલા.

શ્રી. જયમદલભાઈ અને નિરંજનભાઈ બન્ને જુવતોના આશ્રમ વસવાટ સાથે વિદ્યાર્થીઓમાં નવો જ પ્રાણ પૂરાવો શર થયો અને વિદ્યાર્થીમંડળ દીપેદીંગ સોસાયટી, હરતલિખીત અઠવાલિક, માસિક લેખન પ્રવાસ, અને ભજનમંડળીની સરખાત ચમ. મનુભાઈ પંચોળી આશ્રમનું જો વાતાવરણ ધીરું કરી મયેલા તે જુસાતું જર્તુ હતું તેમાં એકાએક પ્રાણ પૂરાયો અને આશ્રમ ગુંજતો થયો.

પછી તો શ્રી. નિરંજાઈને આશ્રમના ગૃહપતિ તરીકે મૂકવા વિદ્યાર્થીઓએ શ્રી. બળવંતભાઈ પાસે

એ રાતે આખી રાત આંખનું એક મટકું માર્યા વગર જે ચાકરી એમણે કરી એ જનેતાને બૂલાવે એવી હતી.

આગળી મુશી અને તેનો સ્વીકાર થયો. બસ ત્યારથી માતા પોતાના માળગેની માવજત જે કાળજીથી કરે તે રીતે તેમનું નિયંત્રણ એકેએક વિદ્યાર્થીઓની નાનીગેદી જરૂરિયાત માટે મદદ કરતું.

આ વખતે આશ્રમમાં અમે યોથી ગુજરાતીથી અંગ્રેજી પંચમા ધો.જી સુધીના ૩૫ વિદ્યાર્થીઓ હતા. ભાવનગરથી નાનામોટા બધા વિદ્યાર્થીઓને લઈ ઓ. નિરંજાઈએ એ યમધાનો પ્રવાસ ગોડાંચો. રોજ આદેશ ગાઉ ચાલતા. પોતાનું કુટુંબ સ્વામીનારાયણી હોઇ મદદમાં સ્વામીનારાયણ મંદિરમાં બધા જ વિદ્યાર્થીને લઇ ગયા અને મંદિરનો એકેએક ભાગ દેખાડ્યો, સ્વામીજીની પ્રસાદીનો ખંડ તથા રસોડું, નિવાસસ્થાન અને મુખ્ય મંદિરની સાંજની આરતી પ્રસાદીનો લાભ અપાવ્યો. બહાના મંદિરમાં સૌ પહેલાં હરિજનોનો આ પ્રથમ પ્રવેશ હતો. મારા પિતાથી પશુ ધોલેરામાં સ્વામીનારાયણ મંદિરના સિધ્ધ. માડું નાનપણ ધોલેરા મંદિરના માણસોના સદવાસ અંગે સૌ ઝોળખતો અને ધોલેરા મંદિરના લાખેઓ મદદા હોય જ એ સ્થિતિની નિરંજાઈને પ્રથમથી ખબર હોવા છતાં અમે બધાને કહેલું કે કોઇ પૂરે તો યોડું ન બોલતા.

અમે મદદા હોડયા પછી મંદિરમાં ઉદાપાલ થવાનું રસ્તામાં સાંભળેલ.

સૌરાષ્ટ્રના ઐતિહાસિક સ્થળો, ભીમેગા હિંમળમદ દેખાડ્યાં. હિંમળમદની ગાદમાં ભેવિરા નેસમાં રાતવાસ રહ્યા. સ્વામીના નેસનું આ ગામ હતું. ત્યાં છુદ્ધા ધણીધણીઆથી ભગત હતાં. ત્રીસ જમુનો દબેલ લોટ તૈયાર કર્યાથી હોય એટલે નેસમાંથી ઘઈ આબ્યા, રસોઈ કરી જમાડયા.

છુદ્ધા બાબા અમને બધાને જમાડી જે એક ધણી તે જમવા બેઠો અને એક વાસણનું પાણી અતિથિની પ્રસાદી માની લેવાની તેમની વર્ષેની ટેવ મુજબ લેવાની સરખાત કરતાં ત્યાં નિરંજાઈ પહેચી ગયા. આમ કરતાં તેમને અટકાવ્યા, બન્ને છુદ્ધાને કંઈ છોડ નહોતા. ગણેનો અરંગેડો, કુનરાનો રાહસો, પક્ષીઓની અગ્નિ, અતિથિનો સત્કાર, અને રામસાગર પર સવારસાંજ ભજન આ તેમને નિત્યકમ હતો. નિરંજાઈએ બાબાનું ભોંમકું નામ રાખી તેનું કાયમ સ્મરણ રાખેલ.

ચોટીલા કુંગર પર ચારણીની કુળદેવી ચામુંડાનું મંદિર છે. નિરંજન પાસેથી દેવીઓની લોકવાર્તાઓ સાંભળતાં અને ત્રીશ વિદ્યાર્થીઓ ચોટીલા પર ગયા, પુનઃમની રાત ને હતાસણીને દિવસ હતો. વિદ્યાર્થીઓએ એક એ પ્રશ્ન કર્યો કે જુવા ધૂણે એ સાચું હશે ? નિરંજનએ કહ્યું કે એ વહેમી અને અત્યંતીઓનો પંથો છે, પણ વિદ્યાર્થીઓને ગળે ઉતરતું ન હતું. માતાજીના મઠમાં સૌ દર્શન કરતા હતા ત્યાં એકાએક મઠમાં હાકોટો થયો, વિદ્યાર્થી અમકયા 'હાઉ હાઉ' કરતા નિરંજન ધૂણતા હતા. પછીને રેખાએય યયા છતાં ઓતાર ઉતરતો ન હતો. માતાજીનું શ્રીફળ માળું અને ધૂણતા પંથ પડ્યા. બસ વિદ્યાર્થીઓ જિતરી પડ્યાઃ બોલો ભાઈ સાહેબ, માતાજીના જુવા ધૂણે તે બહુ જુલું કહેતા હતા, ભાળ્યોને સાક્ષાત પરચો ? રજરજો લીધી કરી નાખી ને ? નિરંજન હસ્યા, ને બોલ્યા, જુઓ આવી જ રીતે બધા જુવા ધૂણે, હું તો તમને પ્રત્યક્ષ દાખલો આપવા જાણી કરીને જ ધૂણેલ.

માતાજીના મઠ આમળ નાગિયેરના જાલનો મોટો હંગ પહેલ તે ખડકીને નિરંજનએ કુતાસણી પ્રગટાવી. ખજૂર દાગિયા સાથે કુહાની રમઝડ બોલી.

મહાવહારના ચાન પાસેના કુંગરમાં વાલાનામોરી બહારવટીઓને વસવાટ હતો. કુંગરની આ ગાળીઓમાં ઝરિયા મહાદેવ, બલોપીઓ, ખાંડીબાબેલી ને સુરજદેવળ વગેરે ધાર્મિક સ્થળોએ બધા વિદ્યાર્થીઓને નિરંજન ભઈ મહેલા; ઝરિયા મહાદેવના ખાવાજીએ 'હરિજનોને ન આવવા હજી'ની હઠ લીધી. નિરંજનએ ખૂબ સમજાવ્યા. કેવટ ખાવાજીએ નમતું આપ્યું. રાત આ કુંગરની ગાળીમાં રહ્યા. રાતના વાસકરતી ચોકીમાં વિદ્યાર્થીઓને ગોઠરી પોતે ત્રણેક કલાકની જીવ સિવાય બધો વખત વિદ્યાર્થીઓ સાથે ચોટીમાં રહી નિર્ભયતા સીખવતા.

'ટેલનું કાષ્ટ ધણી નથી' એ નાટિકા અમદાવાદ વિદ્યાર્થીઓને ભઈ બઈ ભજવી ખતાવેલ.

તળાગ, મહુરા, રાણુલા, તુલસીસ્વામ, બ્રહ્મરાખાદ, પ્રયાગ, ઉનાદેલવાક, દીરના પ્રવાસ પગથાળા કરાવેલા.

રાણુલાથી તુલસીસ્વામ જતાં રસ્તામાં સાણો કુંગર આવે, નિરંજન ગ્રંથાત વાય છે સાણો કુંગરથી. નિરંજનએ પ્રેમકથા સંભળારી. સાણો નામનો રાજકુમાર આ કુંગરાના રખારીઓના નેસમાં અવારનવાર આવતો અને ત્યાં રાણુ રખારીની દીકરીઓ સાથે પ્રેમમાં પડેલ તેનું લોકગીત સંભળાવ્યું:

'રાણુરે રાણુ રખારીની ખેટકી'

એ વખતે પણ વીરેક રખારી કુટુંબો ગાયો સાથે સાણાના બેંચરામાં નેસ નાખીને વસેલા હતા, નેસના ભાઈબહેનોના પ્રેમ મેળવી હોડોહાડ આમક-છેટમાં માનવી રખારી કોમની મહેમાનગતી હરિજન બાળકોને આપવાનો પ્રસંગ એ સમયમાં અમકાર જેવો હતો.

નેસમાંથી માંચતું બે મણુ દૂધ ને બીર લી, બાબરાનો આટો તુરત આવી ગયો. એક બેંચરામાં બસને જમ્યા આપી દૂધપાક ને બાબરાના રાટલા જમ્યા અને રાતના બાર થયા. આ તરફ ભજનમાં પ્રખ્યાત રખારીભાઈને નિરંજનએ બોલાવી લીધેલા તેમનાં ભજન શરૂ થયાં:—

'પ્રેમરસકા બરપૂર પિમાલા,

પિયો કોઈ ઘટાક ઘટાક ઘટાક. પિયો કોઈનું' નામતું ભજન પહાડી ગળાથી માર્છ સૌને સુણક થયાં. ભજનો પ્રાગક કૂટ્યા સુધી ચાલ્યાં. ત્યાર પછી નિરંજનએ હાલતા ચાલતા ગાવાનું એ મુખ્ય ભજન બ્યારે ત્યારે બોલતા ત્યારે સાણો કુંગરનું ભોંયક સૌ વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ બહુ થતું.

તુલસીસ્વામના રાતવાસો રહ્યા. ત્યાંના મહાંતને શ્રી. નિરંજનની વાણીએ જીતી લીધા અને મંદિરમાં ત્રીશે હરિજન બાળકોને લાડુ કરી જમાડ્યા. રાત્રે દાંડિયા ગસ લીધા.

ગિરની માળી ને જંગલો વચ્ચે ચારે તરફ નદીઓથી વીંટાંગેલ બે જગ્યા કુંગર છે તેના પર ચઢવા ઉતરવાનો એક જ રસ્તો છે. મેળ વેળ નામના બહારવટીના અઢી આઠરો લેતા તે સ્થળે ગિરના વનરાજી પોતાની માદાઓ ને બચ્ચાઓ

ટાહાપોરે સેન વેળના કાઠાએને ધસીને વહી જવી સેજળ બહીના પટમાં નીકળી રમણે ચડતા. આ સ્થળ વિદ્યાર્થીએને કેખાડવા નિરૂણાઈએ નિર્ણય કર્યો અને સોમિયા તરીકે સધીને સાથે લોધો.

જગ્યાના માજીએએ નાના જાળકોને લઈ જવાનું નેપથ્ય ખેડવા ના પાડી. પણ આ જુવાન એમ કંઈ જાન્યા જન ખરા કે ગિરની માળીઓમાં માલધારી આરજીના નેસ ઠેરઠેર પડેલા. એ કાપડો મળે તેની સાથે જોળખાણ કરતાં. દરિજનના ઊંઘરને લઈ આરજીને દીકરા ધમની જગ્યાએ અજાડાવેલો ફરે તે તેમને કેમ કરી ગમે! પણ નિરૂણાઈ સાથે કવાડની ચર્ચા પછી સૌ મને કે કમને પણ અર્થત ધર્તા અને શેઠકુ કુધ ને તાળ માખણનો વિદ્યાર્થીએ નારો પામતા.

સેનવેળના કુટે સૈજળના પટમાં ઊંચા રાખી કુમતાની કમળાસિકાઓમાંથી ચૂનો રસ શિલાઈજ કેખાડ્યો. સાવજના સમક જોના સૈજળના એત પાણી કાપતા પાંખ વળતા જંગલનો સપ્ત પૂરપાટ સામે દોડ્યો આવેલો હતો. નાના વિદ્યાર્થીએએ ચીસો પાડી. ચપળતાથી લડીમાં સૌને દર દહાવી લીધા. સૌ જમના માર્ગ અંજીરતાથી આવતા હતા ત્યાં સધી ગિરાદરની નિરૂણાઈએ મળક ઉઘાડી: 'તમારા પગના સપ્ત' જોવા'સાથે સધીએ એ પગે ને ટેકડો મારી કે પાણીને છટા મ ન ઉડ્યો. સૌ ખડખડાટ હસી પડ્યા ને જંગલના વાસી નેસના માણસોનો ખાસ આશ્ચર્ય.

ગિરમાં કામનું માડું વન આવ્યું. એવાર મધપૂઠા લટકેલા કેખાડા. વિદ્યાર્થીએની ઠાઠમાં પાણી આંખા. પણ મધમાખી પાસે જવાની ઠિંમત કેણુ કરે નિરૂણાઈએ સાહસ કર્યું. ડુમ્મણ કરી માખી ઉઘાડી. મધ લઈ લીધું. પણ જાડથી ઉતરતા ડુમ્મણે જાંબુ ચર્ચા માખીનું એક ટાણુ વળતો હતો કરી નિરૂણાઈ ઉપર ઉતરી પડ્યું. કંઈથી દાસ મોડું લાલચોળ કરી નાખ્યું. તેમાંથી ઠિંમતપૂર્વક છૂટ્યા. તેની વેદના ખૂન થઈ છતાં દસતાં મોઢે સૌને જવારાખ્યું.

દીવ ને જોમલના પ્રવાજમાં પારવા ને મચ્છીમારો વચ્ચે જઈ તેના લોહગીતોનો ખ્યાલ આપ્યો. સમુદ્રમાં હોડીની સડેલ દરિજન વિદ્યાર્થીએએ નિર્ગમી પ્રથમવાર માણી.

પ્રથમમા દરિજનોને કુંકર્માં નાના ત્યાંના માણસોએ ના પાડી. પણ નિરૂણાઈ આગળ એ ના જોડે વખત ન ટકી. સૌએ કુંકર્માં સ્નાન કર્યું.

આશ્વમર્ગ બંધ વણકર ચમારના ઊંઘરાઓ જ હતા. યુ કંકરખાખા અને થી ખગવંતખાસ લગી જાળકે વચર આશ્વમ અધુરે માનતા. થી નિરૂણાઈએ તે કામની પહેલ કરી. મહામહેનતે ધોસોરામાંથી લગી જાળક લાવ્યા. ઉઘારે કરીરે ધંગી કહ્યો ને કાંતે તેમાં વળે લગી. વિદ્યાર્થીએ તેની મચ્છી કરતા. આથી નિરૂણાઈએ તેમની સાથે રાખ્યો. ત્યારથી હોકરો પણ લારે ખીસ્યો. દર મહિનાની યુનમ અમાસના મનોરંજન કાર્યક્રમમાં તેનું વ્યવ ખાસ સૌને જોડુ મમતુ એવો અમાસનો ઉત્સવ હતો. જુદા દિવસે જોડા કરવા મથે ત્યાં તેને કંઈક કરાડ્યું. આશ્વમની આજુબાજુ ખુલા ખેતર, તેની ફરતી જગી ધોરની વાડ હતી એટલે ખૂબ સર્વો નીજગત. ઊંઘરને થેન ચડવા માંડ્યું. ફાંખાને ઉપકર્યો. મચ્છી મહેનત છતાં હોકરો ન અપ્યો. એવખતે તેનું માધુ યોળામાં લઈ આપી રાત જાખનું એક મટકું માર્યું વચર ને આકરી કરી તે જખેતાને જુલાવે તેવી હતી.

એકનો એક દીકરો મરે ત્યારે જતેતાનું હૃદય કાટે, તેના કુસરે પથ્થર હાથને પણ પીરગાવે છે તેમ નિરૂણાઈએ આક્રે સૌ વિદ્યાર્થીએને રાખ્યા. સતત એક અદિનો તેમની આંખમાં આંસુની ધારો વહી જતી, નિરૂણાઈ વિદ્યાર્થીએની ચાંતા હતા.

આશ્વનું મકાન ખાલો ન કરતાં જાળદના પાછળના મકાનોમાં મકાનને લાનસર્પને પોલીસ ખાલામાં નોકરી કરતા ગરાશિવાએને વસારવા મરે કરેલ લે લેલ મચ્છી જેટલી દરિજન ઊંઘરને મળેલી ફટકાટ આખી સડતા નહોતાં આ અંચે

કહ્યા થતાં. રાત્રે આશ્રમના મકાનો ઉપર યા પડતા, મહાજન સંભળે નહીં. પોલીસખાતું તેના જ માણસો પર કેમ ચક્ર દાવે ? છેવટે નિરંજનજીએ જાતે જ રક્ષણ કરવા નક્કી કર્યું. પ્રાર્થના વખતે આખામંડળ વિદ્યાર્થીઓને યાત કરી. રાતના ચોકી પ્રદેસે કરી યા કરનારને પકડવાના છે. આશ્રમવાસી કુટુંબીઓએ પણ સાથ આપ્યો. આશ્રમ કરતાં લીંબડા પુકડળ. તે ઉપર ચાર ચાર જણ મંત્રે ચઢી જતાં. ડાબે દોરડા બાંધી રાખતા. હરામખોર નજરે પડે તો દોરડેથી સરી નીચે કુતરી પડવાની કળા શીખવેલ રોતે એકાદ વિદ્યાર્થીને સાથે રાખી બધા વિદ્યાર્થીની સંભાળ રાખવા છુટાનું બાંધી ફર્યા કરતાં. એ રીતે હરામી માણસોના રાતના તોફાન બંધ કર્યા ત્યારથી વિદ્યાર્થીમાં રાતની લાક જોરની બીક એટલી ધમ.

આશ્રમનાં મકાન પથરાળ ધાર ઉપર હતાં. ત્યાં રમત ગમત માટે મેદાન ન હોવાથી અહીંસો ફૂટ લાંબુ, સો ફૂટ પહોળું બે ફૂટ ઉંચો ઓટો બાંધી ભરતી કરી મેદાન કરવાનું નક્કી કર્યું; શ્રમવચનો મહિમા સમજાવ્યો. રાતના આઠથી એક સુધી ભજવવાળી રાતના હાથિહાથ ખોદાણુ માટીની ભરતી અને છંટેણું ચણતર કરવાનું શરૂ કર્યું. રાતના મીઠો નારતો આપતાં વિદ્યાર્થીઓ યાતતા. આરામ લેતા. પણ નિરંજન ને જ્યમસ્ત્રલભાઈ અંધરત કામ કર્યા કરતા. એ રીતે એક આઠવાડિયું જાતમહેનત છંદાબાંધી મેદાન તૈયાર કર્યું.

દક્ષિણાસ્મૃતિમાં શ્રી નાનાભાઈ ગહતું બ્યાખ્યાન હતું. તેમના કાખા હાથની હથેળીમાં સુદાઓ નોંધી ઘેર બાવી બ્યાખુ બ્યાખ્યાન બરાબર લખ્યું ત્યારથી તેમની સ્મરણશક્તિનો પરિચય અમને થયો.

મેદાની રમતો માટે બરાશિયા પોલિંગ અને પટેલ બે ડિંગના વિદ્યાર્થીઓ આશ્રમમાં મેડીટેડ રમવા ખાસ આવતા, મહિલા વિદ્યાર્થીને છાત્રાલયનાં બહેનો રાસ, અંતકડી રમત આશ્રમમાં આવતાં. આ રીતે તે વખતના કક્કરખાંયા હરિજન આશ્રમના વિદ્યાર્થીઓમાં એ ઉત્સાહ કેાષ અનેરો હતો. શ્રી નિરંજનજી જીવન હરિજન વિદ્યાર્થીઓના ધક્કારમાં નાનું સુતું ન હતું. તેમની મોટી કાળી ચમકદાર નિર્મળ આંખ, ખડખડાટ હાસ્ય હતું પણ જૂના વિદ્યાર્થીઓ યાદ કરે છે.

એ વખતમાં લણુતા હરિજન વિદ્યાર્થીઓમાંથી તૈયાર થયેલા ભાઈઓમાંથી સૌ સારી લાઇન ઉપર છે. કેટલાક જાહેર જીવન, હરિજન સેવામાં, સરકારી મોકરીમાં કામ કરી રહ્યા છે. એ સૌના હૃદયમાં નિરંજનજી સ્થાન એવું ને એવું છે.

શ્રી જ્યમસ્ત્રલભાઈ મોટા. શ્રી નિરંજનજી નાના. બન્ને એકે બીજામાં ઓતપ્રોત. તેમના જેવું મિત્ર-જોડું હતું સુધી અમે કોઇએ દેખ્યું નથી.

આશ્રમમાંથી નિરંજનજી-જ્યમસ્ત્રલભાઈ શ્રી મેધા-ભીલાઈ સાથે કૂચછાળમાં જોડાયા, કાન્તિકારી સડત વખતે બેપતા બન્યા. પછીના સમાચાર નિરંજનજી ક્ષયના બાધિમાં સપડાયાના સંભળાયા ત્યારે તેમના વખતના બધા હરિજન વિદ્યાર્થીઓ ભારે આઘાત ખામ્યા.

આજે નિરંજનજીને દેહ નાશ પામ્યો છે. પણ તેમના વખતના અમે દરેક હરિજન વિદ્યાર્થીઓના હૃદયમાંથી અવાજ જવલંતરે ઝગડળોતો દેખાય છે.

સબ્જૂમિ ગોપાલકી !

જયસિંહ મહવાણા

‘એલા એમ, આ તો આપણા કાના મેતરનો છાકો...’

‘હે ! !’

‘હા,—મારે હાથે વરણાવણી કરી મેલી...કાના ઢેકનો છાકો આમાં ક્યાં મરી ગ્યો !’

‘હોય ને !’

‘તો શું હોય—આ જુવેને આમાં જ મોકો !’

‘—શારે કરી તારે તો—મારે હાથે આપણને અભાગી માર્યા !’

ત્યા તો સામેથી નિરુભાષ બોલ્યા : ‘કેમ દર-બાર, શું મર્યું !’

નિરુભાષનો અવાજ સાંભળતાં જ બધા દરબારે છાનામાના ચર્ચ મયા ને અંગે જમતા હતા તે પત-રાળાંયો લઇને ઉપાડવા લાગ્યા...ખીલું કરે થયું ! જાતવનમરના મહારાજનો લેખિત કુકમ હતો કે ભાવ-નગરના શ્રી હંફરબાપા આશ્રમના વિદ્યાર્થીઓને દરબારી ઉનાશમાં જીનરવાની સમયક કરી આપણે અને બધી બામતની તેઓને સરળતાં કરી આપણે. એ ચિદ્રે લઇને નિરુભાષે બંદારિયા મામના આજુકા-રને મળેલા, ધાણુદારે ઉતારે સાચવનારા આ દરબારને એવી રીતે કુકમ દીધેલો.

એટલે, મહુવા જતા જતા અમે રસ્તામાં લાકી મસેના મામ અંદારિયામાં કિર્ના ત્યારે પ્રકેશા પ્રજુખર વાસમાં જઈ આવ્યા; બધા હરિજનો—વજુકરને મળીને પછી જીતરવાનું તો ઉતારે જ રાખ્યું. બંદારિયા મરુ મૂળ વતન એટલે મામના બધા મગસિયા અને જાળવે જ, આમ તો આશ્રમમાંથી ક્યારેક વેકેશન પડતાં બંદારિયા જતો ત્યારે મારાં જીર્ણાં કપમાં અને વાળા એળેલા મોકેને મામના દરબારે હેનનાઈ જતા. કેટલાક અંદેખાષ કરતાં ને કેટલાક મનમાં મનમાં તો કેટલાક ‘દરેક’ ગળે પછુ દેતા : ‘આ હાળા ટેકા બો દારી ગરા સે !—માતમા ગંધીએ જીવું એક-

કાર ક્યું પછુ વરણા વેણી કરી મેલી મનો

હારુ ક્યું !—આ

જુવેને આમાં લેના

ટેકા વળી માથે પડિયા

પાડીને દાલે છે...!

પત્રમા તો જલે કે ચમ-

ચમતા જૂટ ઘાલા હોય એમ

શ્વાબદાર માથે છે—

જલે કે મેઈ દરબાર આબે

દોરની ! પછુ હાથે,

કારેક બધા મરવાના સો !’—આવા અંદેખાષવાં

દાએગ્યા વેણુ દરબારે શાહતા તે હું

સાંભળતો...

પછુ આજે હવે બમે જ્યારે પ્રવાસે ઉપડ્યા બને

મારા મામના ઉતારે જ જીતમાં ત્યારે તો

દરબારોથી જોયું જવાઈ નહિ.

અધુનમાં પૂરું બમે જમી રહ્યા

ત્યારે પતરાળી ઉપાડીને બધું સાફ

કરવાનું પછુ એ દરબારને

માથે આબુ ત્યારે તો એમની આંખ જ

તીકળી ગયેલી !

પછી તો નિરુભાષએ એ બધાને સમજાવ્યા કે તમારે બમે હરિજનો હારે આખાછેટ હોય, પછુ કહેલો, આમાંથી મોજુ હરિજન જેવો લાગે છે ! બધા કાંઈ હરિજનો નથી. કેટલાક સ્વર્ણી છે. હરિજનો હોય તેથી શું યશ મર્યું ! શું તેઓ કાંઈ માણુસ નથી ! તમે તો ક્યારેક નાંતા કશો પછુ આ વિદ્યાર્થીઓ રોજ નારી ધોઈને સાફ રહે છે. પાઠ પ્રાઈના આદિ કરે છે ને જુઓ, બધાના મગમાં જનેઈ પછુ છે.

—આવી સમજણભરી વાતો કરીને નિરુભાષએ તે દી એ દરબારોનો રોપ વહેરી લીધો, ને પાછા બધી એ રોપને સંતોષમાં પછુ ફેરવી આપ્યો.

આખાછેટવાળા મામમાં આવી રીતે ૧૫-૨૦ વિદ્યાર્થીઓ લઈને જિરજુ એ ત્યારના સમયમાં, મર્યું અધરું હતું. છતાં, નિરુભાષે સરજોના મનમાં ઘૂસી ગયેલા મલિન ખ્યાલોને, મરતાંબોને સાફ કરવા મામતા હતા.

એવી જ રીતે, તે જ દિવસે સાંજે સૌ બંદારિ-

હરિજનો સમાજમાં
ઘણું નીચું સ્થાન
ધરાવે છે માટે પહેલા
એમને જ સુધારવાની
જરૂર છે એ માન્યતાને
ચરિતાર્થ કરવામાં
એ મ જો પોતાનું
જીવન ખર્ચી નાખ્યું

યાના કુંગરા પર બધા માળનાથ મહાદેવનું દરેડું છે, ત્યાં મથેલા ત્યારે પણ આયોજક બનાવ બની ગયેલા.

એ માળનાથ મહાદેવના મંદિરમાં અત્યારે સવણી પૂજન અર્ચના કરે છે, પણ મૂળ તો એ મંદિર હરિજનોનું છે. હરિજનોનાં કુળદેવતાનું છે એમ કહેવાય છે. મંદિર પાસે હોજ છે. એમાં પાણી હતું એટલે બધા વિદ્યાર્થીઓ અંદર નાના પડ્યા.

એવામાં કુંગર પર કેટલાક ગરાસિયા ભેંસો ચારતા હતા તેઓ આવી પહેંચ્યા અને તાડકવા લાગ્યા: 'એલા એમ! કાણે નાચાની રજા આણો?'

'હું કહ્યું દરબાર?' એમ કહીને નિરુમાઇ લાકી લખને ઊભા થયા ને એ ભેમા જ બધા વિદ્યાર્થીઓ સાકીથી સજજ થઇ ગયા...આ બેઇને પેલા દરબાર તો 'હયો ઊભા રા, હું નેઉંધું' એમ કહીને ભાગી ગયા.

વળી પાછા અમે બધા માળનાથ મંદિરમાં પ્રવેશ્યા ત્યારે પણ કેટલાક પ્લાહણો ગરાસિયાઓને ઉસ્કરીને લઇ આવ્યા. તેઓ પણ મારામારી કરવા તૈયાર હતા. પણ નિરુમાઇએ એ પ્લાહણોને સમજાવ્યા: 'આ મંદિર તો મૂળ હરિજનોનું કહેવાય છે...'

'કાણે લખી દીધું?' સામેથી અવાજ આવ્યો. 'ત્યારે તમને કાણે લખી દીધું છે?'

આવી રકઝક થઇ-ને આખરે પ્લાહણો બહાર નીકળી ચાલતા થયા. અમે સૌ અંદર જઈને રસોઇ પકાવવા લાગ્યા.

પાછળથી એક પૂજારી આવ્યો. એને નિરુમાઇએ સમજાવ્યો: 'હુઓ લાઇ, આ લાસે હરિજનોના બાળકો હોય. પણ સવણી અને એમાં કાંઈ તમને વધાવત લાગે છે?...તમને બે હાથ છે, તો એને પણ બે હાથ છે, તમને બે આંખ છે, તો એને પણ બે આંખ છે. તમને જેમ બોલતાં આવડે છે, તો એમને પણ બોલતાં આવડે છે...વળી, આપણા ધર્મશાસ્ત્રો તો કહે છે કે કાંઈ માણસ ઉંચ કે નીચ છે જ નહિ. જન્મે નહિ પણ કર્મે જ પ્લાહણ ગણાય છે...આ પ્લાહણ છે ને આ ઢેઠ છે, આ રબપૂત

છે ને આ કાળી છે—આ બધા આપણા બનાવી કાઢેલાં નામ છે. બાકી, ઉપરથી કપાળમાં કાણ ઢેઠ પ્લાહણ લખાવીને આવ્યું?'

આવી વાતોથી એ પૂજારીનું કાંઈક મન ચલ્યું હેય એમ લાગ્યું. એના મનમાં કાંઈક સત્પનો પ્રકાશ થયો હોય એમ તે પણ પછી તો માથું ધુણાવતો હા, હા કરવા લાગ્યો. નિરુમાઇની વાકધારા ચાલુ જ હતી:

'ઉપરાંત, આ દુનિયા તો બધા માણસોથી વસેલી છે. બધી જાતનાં અંદો વસે છે. કાંઈ કાષ્ઠથી છુટું પડી શકે નહિ...આપણા આદિ ધુરૂપો તો કહેતા મથા છે ને કે "સજ બૂમિ ગોપાલ હી" પછી આ મારાતારાની તકરાર શા કામની.

આટલું કહીને નિરુમાઇ બંધ રહ્યા. અને એ પૂજારી તો જ્યારે કે નિરુમાઇનો પૂજારી બની મથો ને અમને પણ અમારા કામમાં સહકાર આપવા લાગ્યો.

આવી રીતે, ધણી જગ્યાએ નિરુમાઇએ, હરિજનો વિષેની સામાજિક સૂચ દૂર કરી, સવણી અને હરિજનોને એક કરવાના લગીમય કાર્યો કર્યા છે. આશ્રમમાં ધણીવાર સરવોજન કે પ્રતિભોજના ગોઠવાતાં ત્યારે ધણી સરણી અને હરિજનોને મહાભોગો ઉમટતો.

માત્ર આવા સહયોજન કે પ્રયત્નો જ નહિ પણ નાટક સંવાદ વગેરેથી પણ એમણે સવણીમાંનો હરિજનો પ્રત્યેની જાનનાજૂરી સૂચને છોડાવેલી.

હરિજનો ઉપર, તે જમાનામાં પારાતાર દુઃખો પડતાં. સવણી એનો પદ્મળો મુદ્દાં લેતા નહિ. બૂને ચુકે આડો ઉતરે તો ગણે દેતા. હરિજનો ઉપરનાં આવા દુઃખો, યાતનાઓ અને સમાજમાં હરિજનોનું રચાન-એવા આસપ અને લમિકાયાણું 'દેડનો કાંઈ ધણી નથી' અને 'બુલપેણે લાંકુ'—એ નાટકો: (લેખક: મણાલયો) આશ્રમના વિદ્યાર્થીઓએ બદ્દ જ સાહજિક રીતે ભજવી બતાવેલા અમદાવાદમાં અને રાજકોટમાં એ ગઢેરમાં બતાવેલા.

રાજકોટમાં આ 'જીલ્લાયેલા બાકુ'નું એક કરજી દરમ બજવાણું હતું ત્યારે પ્રેક્ષક વર્ગમાંથી એક મરાઠી સન્નારીથી આ દર્શિનોતું કુચ્ય જોવાયું નહિ. એમની આંખે ડ્રાઈઝિંગવા આવી મર્મી એવું અદ્ભુત તે આગેદ્ય એ દરજ હતું. નાટક પૂરું થયું ત્યારે એ સન્નારીએ આશ્ચર્યના વિધર્થાંજોને પોતાની મહાભૂમી અંગૂથી બેઠ આપી દીધેલો

આ નાટક તૈયાર કરવામાં એના રિજર્જનમાં, સવારો, પાકો, પાચીરચના, ગીતા, વિજેશના નિરૂપાઈ અને જયમહાભાઈએ ધણો ફાળો આપેલો.

આમાં બધે, જ્યાં જ્યાં નિરૂપાઈનો નિર્દેશ છે ત્યાં ત્યાં જયમહાભાઈનો સમાવેશ ખરો જ. કાગળ, નિરૂપાઈની પ્રેરણામૂર્તિ જયમહાભાઈ હતા. આપેલ નિરૂપાઈ કરતાં જયમહાભાઈ ખોટા એટલે અને એમનું બહુ માન રાખતા અને અને જ્ઞાનભયતમાં નિરૂપાઈ સાથે જ વિશેષ છૂટ લેતા.

નિરૂપાઈ ક્યાંક સહે જ બૂલ કરે છે એવું લાગે તો તરત જયમહાભાઈ એમને એવવતા

૨૫૦ નિરંજન વર્મા સાથેના બે પ્રસંગો

રમણસાહેબ એન્જનીયર

મી. રા. ૨૫૦ નિરંજન વર્મા સાથેના પરિચય બહુ જ ઓછો હતો, અને જે હતો તે મારા મિત્ર ધૃષ્ટરભાઈ મારફતેનો હતો.

એ જ્યારે માટોડાપ હતો, ત્યારે હું એક બે મિત્રો સાથે એમને મળવા ગયેલો. તે વખતે એ સુબાષ સાહિબને લગતી એક નવલકથા સર્જતા હતા, એને માટે એમની આજુબાજુ અનેક પ્રકારના સાહિત્યના પુસ્તકો ખડકીને એકા હતા. 'મેં પુછ્યું' કે 'આ ઈતર સાહિત્ય શા માટે એકઠું' ક્યું' છે?' એટલે એમણે જવાબ આપ્યો કે 'નવલકથાની પચાદ્ય સર્જવા માટે હું અભિ-એસિનાની પ્રતિદાશ, બેંગળ, આર્થિક ને સામાજિક પરિસ્થિતિ ૫૦ નો અભ્યાસ કરી રહ્યો છું.'

નવલકથાકારો અભ્યાસી નથી હોતા, એવી ભાગ્યે માન્યતાનો એ એક સ્પેશ્ટ જવાબ હતો તે વખતે

દર્શિનસેવામાં નિરૂપાઈની પ્રેરણામૂર્તિ પણ જયમહાભાઈ જ હતા.

દરિબનો સમાજમાં ધણું નીચું રજાન ધરાવે છે માટે એમને જ પહેલાં સુધારવાની જરૂર છે, એ માન્યતાને ચરિતાઈ કરવામાં એમણે પોતાનું જીવન ખર્ચી નાખ્યું છે.

૫૦ મહામાયાજીએ દરિબનોના કાર્યને પોતાના જીવનનું એક અગત્યનું કાર્ય માનેલું. તેઓ કહેતા : એ આભાષેટ નહિ મટે તો હિન્દુ ધર્મનો નાશ થશે! આ વાત આજે જ સાચી લાગે છે. પૂ. દક્ષરખાયાની જિન્દગી પણ દરિબનસેવામાં જ પૂરી થઈ. સૌરાષ્ટ્રમાં દરિબનસેવકો ફરો, તન મન ધનની એ કાર્યને આજીવન કાર્ય તરીકે ઉપાનાસા ભાગ્યે જ કોઈકે નીકળશે. દરિબનકાર્ય માટે ભાખણો કરનારા, ઉપદેશ દેનારા કે માત્ર સહાયુજીતિ દર્શાવનારા ધણા મળી આવશે...પણ, નિરૂપાઈ જેમ, પોતાની જિન્દગીને દરિબનોમય કરનારા તો કોઈ વીરલા જ હશે.

એક નસીંમ વિષે પુસ્તક લખવાનો પણ એમનો ખ્યાલ હતો. થોડું થયું લખ્યું પણ હતું.

હું જ્યારે એમને ખીજવાર મળ્યો, ત્યારે પેલા પુસ્તક વિષે મેં પુછ્યું. એમણે કહ્યું : 'મેં એ વિચાર મારો વાળ્યો છે' મેં કારણ પૂછતાં એમણે જવાબ્યું કે 'એ પ્રકારનું પુસ્તક લખવા માટે મારી પાસે વેંકટો પુસ્તો અભ્યાસ નથી.' મારી એમને વિષેની પહેલી અને છેલ્લી ડાપ એ છે કે નિરંજન વર્મા એટલે અભ્યાસયોગ્યતા. એક સમયે પત્રકાર હોવા ઉપરાંત, એ લલિત સાહિત્ય, ખગોળ, ધર્મશાસ્ત્ર અને વૈદ્યના વિદ્યા અભ્યાસી હતા. પોતાને મહેલ રોજ-સુપરોમનો એમણે ધણો જ ઉડો અભ્યાસ કર્યો હતો. પોતાના ગુજરાતી સાહિત્યના અભ્યાસને કારણે એ ધણી વખત નવા ઉપનામવાળા જૂના લેખકોને સંજ્ઞતાપૂર્વક શોધી શકતા હતા એમના અકાળ અવસાનથી ગુજરાતનું શૈવન રહે પાડ્યું છે.

પ્રભુ ! અમે તને પ્રાર્થનાં નથી કરતા....

દેવદાસ ભાઈ

નિ

રમાઈના અવસાનના સમાચારે, કામ પ્રિય વસ્તુની અવિરત શોધ પછી, તે એમ તૂટીફૂટી મલી આવે અને હૃદય જે આંચકા અનુભવે તેવા અકસ્મ અને અસલા આંચકા હૃદયે અનુભવ્યા.

મન વારે વારે આ વિચારાવસ્થામાં જીભ પૂછતું હતું. શું આ કામ તો નથી ને ? નિયમિત અને ઉદ્દેશાસની પ્રતિભૂતિ સમા નિરોધાર્થ શું ગવા જ ?

હિલ શોકાગ્નિમાં જાણે સુઆર્ધ, શુન્નવાર્ધ ગયું હતું. તાચક્ પ્રકૃતિ જાણે હૃદય, મન અને સારાથે દેહને ધેરી વળી હતી. વારંવાર પ્રશ્ન એવો, શું એ દરિયાવલિલ ઈન્સાન શું આમ છે જ બબલુ રાખી ચાલી નીકળ્યો ? ઉદ્દેશી વિદાય લેવાની પશુ એને કુરસદ ન મળ્યા ?

આ કાંધી ઉદ્વિગ્ન મનોસ્થિતિમાં પશુ. મન સાવધ બની જાય છે. એને દિલની કુનિયાના આ શુભાખી માણસનું અવસાન કહીલ નથી. અને છે પશુ એમ જ, એ શુભાખી માણસ જાતે સહેલે ન હોય પશુ એ એના કાંધે, એની ભાવના અને એના સહઅર્થના સંદેશ કારા જીવંત છે. એના જીવનની સમગ્ર સુવાસ મોમેર પ્રસરી રહી છે, એના પ્રકૃતિ સંગીતનું જીવન મોમેર રેલાર્થ રહ્યું છે. અને એના આરોહ અવરોહ તીવ્રતમ બની આરોહાદ આપી રહ્યા છે. અને દુરદેશ મથેલ રવજનને કંઈ ચાલ્યો ગયો છે તેમ થોડું જ કહેવાય ? એ તો પેલા ક્ષિતી-બને પેલે પારના બાળકોને પરીઓની વાતો કહેવા ગયો છે. પેલા નભોમંડળમાં નિરંતર અમકી રહેલ તારાઓનું રહસ્ય સમજવા ગયો છે. આંગણે બિડતા અને દેશ વિદેશ ધખી આવતા પેલા સ્વેરવિહારી પંખીઓની પહેલ્ય ન આપવા ગયો છે. “હરિ દેસ્ત દાલો દાદાજીના દેશમાં” નો માનાર દાદાજીના દેશમાં ગયો છે. એ મુકત પ્રવાસી હવે આ કુન્નવી પ્રવાસ છાડી હવે પેલા અગમ્યને પ્રવેશે ઉપડ્યો છે. કુર્ધર્થ પહોંચી, વિષ્ટ જંગલો અને દિલ્લે પ્રાણીઓના નિવાસસ્થાનમાં શોધકરતિમાં વિના ભયે આગમ્ય, અત્યાધ ધરાઓ, અને ઉન્નત સરિતાઓનાં વેળીલા

પ્રવાહોમાં વિશુસદબ પ્રકૃતિથી કોહ કરનાર એ આદ્યમલકાળી પુરુષ ખીજે કયાંય નથી ગયો, એ ગયોજ છે આથી કોઈ વધારે સારા પ્રદેશમાં.

ઉદ્દેશાસની મૂર્તિસમે એ પુરુષ જગતનિર્ણયતાને પશુ ગમી ગયો. અને એણે આપણી પાસે એની લીધે માંગી છે.

આ આપણા અહોભાગ્ય નહીં તો બીજુ શું ? આવા પ્રસંગને શોકોને પ્રસંગ કેવી રીતે કહી શકાય ? આવે વખતે આપણે આનંદનું ભોધ્યો, આ વખતે શોકોને નથી. આનંદો મુકત હૃદયથી આગમ્યશરી રો. એક મુશાખી માણસની સુમધુર સુવાસથી મહેકતા આ ઉદ્યાનમાં નાચો, રાચો, મંગલ બનાવો. દૂર દૂર ક્ષિતીબને પેલે પાર આપણો એ મૈત્રીનો દિરંગો જાય છે. આપણા વતનનો એ આશીરો, આપણા બાળકોના પ્રિયચિત્ર આપણી ભવતાં પેદીને સ્વનાદણ, દૂર અગમ્ય એવા એ પ્રદેશમાં જાય છે. તેને આશીરવેદી, અભિનંદો, તેનું શુભ આહો.

કૃપણ ન થયો ખારાઓ, તમારા દિલમાં જો જો પેલી કૃપણતા પેલી જાય. આપણે તે સુદિનના સરજનહાર અને પોષકને દાન કરવાનું છે. તેની પાસે જાણે આપણા પુરુષો ધડના ને મટી ખૂરી ગઈ છે. એ સરજનહારને જાણે તેના પેતાનામાંથી વિશ્વાસ ભેડી ગયો છે. અને એણે આપણું આ પ્રિય પુરુષકૂલ માર્યું છે. શું તમે મેં સંતાપ્યો ? જોને પેતાની નિંદાથી દરમ્યાન ત્યાજ, મૈત્રી, પ્રેમ અને બંધુતાનો આદેશ આપ્યો તેના મિત્રો શું કૃપણ નોવડ્યો ? નહીં, હરગીજ નહીં.

એણે આપણને એની ટૂંકી નિંદાથી દરમ્યાન ધણું આપ્યું છે. આપણે એની ઉત્તમસૌલતા, સાદસપ્રિયતા, સદ્યારની તેની ઉદ્ધાત સાવના આપણે આપણા જીવનમાં ઉતારીએ. એ જ એનું સાચું તપનું દરો.

અને એ જગતનિર્ણયતાને હૃદયે કે અમારું તને આપણું એમ શકાયલું દાન તું સાચવજે. અમે એની શાંતિ માટે તને પ્રાર્થના કરવા નથી. કારણ એના નિરંતર પ્રવૃત્તિશીલ આત્મા માટે શાંતિ તે જ મોત છે.

લોકગીતોના ગાયક

શ્રી-દુભાશ્રી છવનલાલ દવે

શ્રી

શ્રી શરદા મદિર, -કરાચીની ખાલસરયા
શ્રી શિશુકુમારની બાળ પ્રસ્તકલપ મદિ પ્રસ્તકની
પસ દગી કરતો હતો ત્યારે નિરંજન-જગમલની ભેડીનો
મને પ્રથમ પરિચય પરાણ રીતે જાલસ દિલ્લ દારા
થયેલો. પ્રત્યક્ષ પિઠાનની તક કરાચીમાં મળશે તેવા
ખાલસ પશુ નહિ આવેલો

પશુ ભારે એક ટિલ્લ જલ્દય કે કરાચીની
એચ. પી હારિયા સાળામાં નિરંજનભાઈનો સ્નેહ-
સત્કાર કરવા સભારંજની ગોવાલ્ડ છે ત્યારે કુવ
દલહતિથી ત્યાં જવા નીકળ્યો માર્ગે વિચારો આવ્યા:

‘આજની સભારંજનીમાં છું હશે! નિરંજનભાઈ
ખડુ ખડુ તો મેધાણીભાઈની પ્રથમ સા કરવા વિશેષ
પ્રયોગ વેરશે. નહિ તો છેવટે સાપ્તાહિક ફૂલજાલનું
પ્રમારડુંકુંભિ ખખવશે પશુ તો મ આંધોને! એક નવું
પ્રાણી તો ભેદા મળશે! અને સારસંધ થશે તે
લાલમ્.’

સાળાના પ્રાથમના ખંડમાં ગોડવારા પછી
નિરંજનભાઈ એજાખવા કું જીએ નીચે રતો હતો.
મારા આ પ્રુપાયથી ખીચળી ખાનુના એક સભાને
પરિચિત્તો બદરફેદ કર્યો, ‘નિરંજનભાઈ હજી
આખા નથી. આપણે વહેલા છીએ’

કું શાંત બેઠો પશુ નિરંજનભાઈ કેવા હશે? એ
વિચારે થોડો અશાંત બન્યો. ઝોદ વખત નિરંજનભાઈના
માથે સારો દરો, મીઠાદાર બીજમાં લૂંઘાં પહેવાં
હશે. સાદત્ત્વેને પેલે મોઢ મારીને તેનું ચિત્તવાલિ-
માન આનું દરો તેથી અચ્છક થઈ ફરતા દરો. પાન
નાં બીડાંથી માસનું ગવેડું બધું હશે ઓતારનો
પગ છાપ પાડવા અવનવ મેનઅળા કરવાની આદત
દરો... આમ વિચારમાળા ફરવને હતો. ત્યાં નિરંજનભાઈ
આવ્યા. ભેવા અને તેમના વિષેની મારી બધી કમપના
એ ગળી મઈ

સુતાનીનું પ્રતિભાવેજ મો પર જળકડું હતું.
પ્રોદાવરમામા પમ પશુ નહિ મડિલો. વાળનાં

ઉચ્ચ મિત્રતા અને સ્વાભાવિકપણે
સર્જયેલી બંધુતાનો આદર્શ રજૂ કર-
નાર ભેડીનો એક અંકોડો તૂટી ગયો.

જુલકાં કપાળ પર ધસી આવેલાં. કાઠિયાવાડની બાળ
વિધવાઓનાં કુળો ભોજ અનુકંપા ફેલાવતી તેમની
બીની લાગતી આંખો, પાટ-Silgub ઉપર બેઠા,
બળે બીલા હોય તેવી રિયતિમાં, કલ્પનાનું વધુ બળ
મળે વા હજુ પશુ જીએ જોડું એવો ભાવ અભિવ્યક્ત
કરતી રિયતિમાં, સળાના સાલકે તેમની એજાખ
આપી અને એ સળે બેલવાની વિનંતિ કરી.

નિરંજનભાઈ ગળાને ખંખેડું, જરા ટદાર થયા
અને અંતગત સળે અવાજનું સ્વરૂપ સે તે
પહેલાં થોડો સમય ધરતી તરફ ખીટ માઢી બેસી
રજા અને ઓતાજનોની ઉત્સુકતા વધી. આખરે
તેમણે કંઈક આગે ચરખાત કરી.

‘કું વક્તા નથી. વક્તા થવાની મને હોંસ પશુ
નથી. તમને મળવાની આશાએ આવ્યો છું. પશુ
કું કાઠિયાવાડથી આવું છું એટલે મેધાણીભાઈ વિશે
મારી પાસેથી કંઈક જાણવાની તમે આજ રાખતા
હશે. મેધાણીભાઈનું હૈયું તેમનાં ગીતોમાં બેડું છે.
જુઓ! એક જ ગીત સાંભળો...

અને નિરંજનભાઈે હાંસમાં રાજે મીન ચર હયું.
વનરા તે વન ફેરી કંઈકમાં રે રાતા ફૂપડાં
હારે બાઈએ પધરાળા પેદનાં બાળ,
વનરામાં મલ રાતાં ફૂલકાં.

ગીતોના ભાવ આવેલાં હતાં. એક કુમારિકાથી દેહમિલનનો
હોય થઈ જાય છે. પરિજાએ બાળક અવતરે છે.
સમાજની નિંદાનાશ્રયાર્થી બચવા વચસાની કંઈકમાં
ચલકૂલ જેવા સુલાળી બાળકને મારીને મૂકી આવે
છે. પછી કુમારિકાના લગ્ન લેવાય છે. પરંતુ બાળક
લેદ પ્રજા આપતો નથી. બાલકંખના પૂરી કરવા
હરિમદિર પારણે ચૂલકાં બાળ કષ્ટને નિત નિત
રમાડે છે પશુ બાળ કનેયો એવું કંઈક કહેતા હોય
તેમ લાગે છે કે બાઈ! મારી રોક ફમવી, મારી
નાખી, વચસામાં મૂકી આવતાં વને ચરમ ન આવી!
ફદ છે તને તું મારી મા નથી. જરોદા મારી
માતા છે.’

કરુણાતું ભાવવાહી આ ગીત આગળ આપ્યું તેમ
તેમ શ્રોતાંજનો વધુ એકાગ્ર જનતા ગયા ગીત ઉપર
અને ગીતગાયકનાં દર્દભર્યાં ગળા ઉપર. ગાતા ગાતા
પોતે જ ગીતના કરુણભાવમાં એવા બીજાએલા લાગ્યા
કે અને લાગ્યું કે હમણાં તેમનું ગળું રડી પડશે.

જમણે હાથે તે મીઠી આંખડી રે રાતા ફૂલડાં
હારે ખાંડએ ડામે હાથે દબવી છે ડોક,

વનરામાં ગલ રાતાં ફૂલડાં;

આ પંક્તિ ગાઇ ત્યારે સ્ત્રીશ્રોતાનાં મોંમાંથી ‘અરર’
નો દબાએલી ચીસ નીકળી ગઇ. ગીત આગળ આપ્યું
અને પૂરું થવા આગ્યું કે,

ઝૂંધું છું જ જસોદા માને ખોળસે રે રાતા ફૂલડાં,
હારે તારે ખોળસે અંગન ફેરી ઝંજ,

વનરામાં ગલ રાતાં ફૂલડાં;

ત્યારે તો કરુણતાની મગ્ના ખૂબ વધી ગઇ. સ્ત્રીઓ
અને કેટલાકે કેમળહૃદયી પુરુષો હીળકે હીળકે છાતું
રડતા લાગ્યા. આંસુ વિનાની કોઇ આંખ ત્યાં ન
હી.

સમાજનાં છાનાં પાંખોની ભોગ બનેલી કુમારિકાનું
જીવન નંદવાઇ ગય, બાળક હતું ત્યારે ભેઈનું તોતું
અને તોતું ત્યારે ઝંખવું પડતું હતું એવી. એક
કરુણતા દેહલીકે બાળજાતાએના જીવનમાં કંઠારાઇ
ગય એવું ભાવનિકપણુ ખરેખર અસરકારક હતું

પરંતુ નિરંજનએ તે દિવસે તો હૃદયસમથી તે ગીતને
વધુ કરુણ બતાવેલું.

નિરંજનના હૈયાનો અને નિરંજન દ્વારા મેધા-
ણીલાઇનાં હૈયાનો સાચો પરિચય અને ત્યારે થયો.
૨૯. મેધાણીનાં હૃદયજળમાં પોતે નાહી શકે અને
અંગને નવરાવી શકે આવા સહૃદયી નિરંજનને જાણ જ.

સોમનાથમાં સેવાદળની સેવાશિબિર કાર્યભવમાં
ફૂલછાળને પાને નિરંજનનું અવસાન વાંચ્યું અને
ખિન્ન થયો. નિરંજન-જયમદલની ભેડી નંદવાઇ ગઇ.
જયમદલનાઇ રંગવા એમ લખ્યું તો કાંઈ ખોટું નહિ.
ઉચ્ચ મિત્રતા અને સ્વાભાવિકપણે સમૃદ્ધિથી બંધુ-
તાનો આદર્શ રજૂ કરનાર નિરંજન-જયમદલની
ભેડીનો એક આંકડો હવે તૂટી ગયો.

જ્યારે કોઇ ૨૯. મેધાણીના ગીતોની વાતો કરે
છે અથવા ૨૯. મેધાણીનો કાવ્યસંગ્રહ ‘યુગવંદના’
નજરે પડે છે ત્યારે કર્ણાચીની સાળાના પેલા પ્રાર્થના-
ખંડનું ચિત્ર ચિત્ર સામે હજીજ ખડું થાય છે અને
ગીતની કરુણતામાં નહતો હોજી તેમ અતુલનું છું.
આજે તો એ ગીતના ગાયક નિરંજન પછું નથી એ
વાતે ‘યુગવંદના’નું પાતું પણ એ ગીતને રડતું હોય
તેવું સંભળાય છે.

આંધી રાતલડીનો ચાંદલો રે રાતા ફૂલડાં,
હારે નીચે મથકે છે સામેલ્યા બાળ,

વનરામાં ગલ રાતાં ફૂલડાં.....

૪૨ના ક્રાંતિકાર

બહુક

૪૨ના ઝંઝાવાતમાં જે વખતે સત્તાગામી પતરી સરકાર રચાતીતી અને બિહાર અને બીજા એવા પ્રાંતમાં સરકારના યુદ્ધપ્રયાસોને મૂળમથી બેરબી દેવાનો જખનર યુરુવાઈ એસાતો હતો, સરકારનું અમલવાદ ત્યારે કેસરિયા કરતું હતું ને નામી અનામી કંઈક ઘડીએ કિંદબરમાં ફાંસીને માંચડે લટકતા હતાં ત્યારે કાઠિયાવાડના ચોદાક જુવાનો પણ ક્રાંતિની ચેતના જમાવી રચા હતા.

એ જુવાનોમાંના એક તે આપણા નિરૂણાઈ, બહેરજીવનની શરૂઆત તો એમણે પાવાના રચનાત્મક કાવેથી જ કરેલી. બાળકો, વિદ્યાર્થીઓ, હરિજનો એમની પ્રવૃત્તિના એ બધા મણકા. પણ ઘડત આવી ને એ બધી પ્રવૃત્તિ અગળી ફેરી, કિંસા-અકિંસાની ચર્ચા એમણે કોરાણે મૂકી, રવાતંબ જમાઈ ફેલી પડ્યા. કાઠિયાવાડની લાંબાંદેહ પ્રવૃત્તિ એમની સાથે જાડાયેલી છે.

આ અંકના બીજા લેખોમાં તમને મળશે એ નિરૂણાઈને મેં જોયા નથી. બાળકોની વચમાં ખેલતા ફૂંદતા, પક્ષીઓની પીછાન આપતા, અંધારી અમાસના તારલા જાળખાવતા, કિનારે છીપ્યાં લીલતા, ફૂંસોની મુઠ્ઠાં હેઠામાં ભરી દેતા નિરૂણાઈનો- મને બરા જ જાળખ નથી.

રાજકોટના રૈવાતાકાની પેઠી બોલીમાં મેં એમને પ્રથમવાર જોયા ત્યારે તો રવખે પણ કષ્ણના નહેતા કે આ રૂપકો જુવાન મારા જીવનનું મીઠું સંજારણું બની ખેસરી. મારા જીવનના કેટલાય પ્રસંગોએ, પ્રસંગોમાં જ આ મારે, રાજકોટ જીવનની કેટલીય વિચારાયેલી પંજોમાં એમને મેં ખૂબ ખૂબ વાદ કર્યા છે. મારી માફ એ અખખાટ નહેતા હસતા. ધીમું ધીમું, મીઠું મીઠું, આહું આહું એવું એ હસતા- ના, મરકતા.

*

ઘડતના એ દિવસોમાં મારે દિસે એમના

પરતંત્રતા કરતાં હારાકીરી જેને વધુ ખ્યારી લાગી એવા જાપાનીઝ જુવાનોની ભાષા જેને સમજાતી-ભાવતી હોય એ જ આ કથાને અડકો.

અંત સદેશોએ લાવ્યા લઈ જવાતું અને અમને અંત રીતે ઉપયોગી થવાતું આવ્યું હતું. એક સાળે એવું બન્યું કે એમના એક મિત્ર જેને ત્યાં એ રહેતા હતા એમની આંદિસે મારે જવાતું મળ્યું. એમને ઘર પાપક મોકલવા હતા. ખૂબ રવાબિજતાથી એમણે એ મને લગાવ્યું. મરુતું તો નહીં જ પણ નિરૂણાઈના મિત્ર એટલે ના પણ કેમ કહેવાય? હુંધવાતો હુંધવાતો પાપક લઈને એમને ત્યાં ગયો ત્યાં ફેકાણી કહે ટાક લઈ આવને હોત. શું માનો છે તમે? દોસ્તતું અભિમાની મન, કાં આંખ વાટે આંસુ બનીને અભિમાન સમગ્રાય પાવાઈ જાય ને પપમાં જો પૂનીને સાંકડાના પેસ મારે કે કંઈ નાસી છૂટાવ. મિત્ર-પત્નીનો શાકની ઝાળી આપવા લખારેલો દાઘ પાછો એવના ય મૂલી મયા. રાવભર્યો હું તો બહને લેતો રહ્યો ત્યાં, જ્યાં નિરૂણાઈ એવીયી કલાક યોધાઈ રહેતા. એકલવાયી ઝોડીમાં મરત બનીને એ તો દહેસતાંતા. મોટેથી ઝીણું ઝીણું બાતા જાય, ધડીક ચપડી વગાડતા જાય ને નાની એવી એમને જોવી જોવી ઉલાળતા જાય હું તો ઝુંઝાઈ પડ્યો. કેમ કરીને કહું કે હું તો કહેવા આવ્યો છું કે તમારું ઘરમાં હું નહીં ફરું, ઘેર મારી મા જવાની શક જીવે છે, એની ચીંટી ચાર કલાકથી તો સાથે ફરતું છું. પણ મારા ચહેરે મારો ચાકી ખાધી કેમ કરીને મારું અભિમાન છુપાવું? હું તમને નહીં કહું કે અમે છું નાતો કરી, રજા મહાર નિજજો; ત્યારે હું ખુશ હતો.

*

બીજા એક પ્રસંગ દિવાળી નજી આવતીતી. નહીં કહ્યું, ફટકા ફેલવા છે પરાધીન દેશ, એણે ફટકા પણ કર્યા ફેલવાના હોય? બાર, આજ નેરું મનુષ્ય-પદ્ધતના યાજલા પર ત્રણે કાવમ જીભા છે. જાનનર ને જૂનાગઢ-યુદ્ધેલી સરકાર જખરાં કારખાના ચલાવે છે; જ મળે તે એવું કરે છે; વેચન જાડીજારીને ધોલે છે દર દર ન્યાં મુદના મોરચા મંજા છે ત્યાં, સૈનિકાના મહાં સુધાય છે ત્યાં.

આપણી આ શરમ તુટતી જ જોઈએ. નકશા તૈયાર થઈ ગયા, કઠીઓ ગોઠવાઈ ગઈ. ત્રણે પૂલને આવરી લેતી સળંગ સોડળ તૈયાર થઈ ગઈ.

એવે વખતે એમની નિકટના બે સાથી, એમની યોજનાના બે મુખીઓ અબુધાઈ ઝાપાઈ ગયા. આજ નદીના પૂલ પર થોડી ભાત-તપાસ જરૂરી હતી. બન્ને સાથે આમ તો બેઠાબેઠા ચવાણું ચાવતા હતા પણ પરિશન સરકારના પોલીસોને બધેએ વખતે જૂત દેખાતું. પૂલ ઉપર જીવાન માણસો, નાકે ચરમ, અંગે કઠ્ઠી, પવનમાં લેંધા ફરફર ચાપ છે. ચળરાક પોલીસને બગાળી ક્રાંતિકારોને ઓળખવા આથી વધારે કેવી સાબીતી જોઈએ? હાથું કહ્યું, રાજકોટનું શીરનાસું આપ્યું પણ એ તો યુગરોષક પોલીસ, એમ કેમ માને! એળામાં નારતાનું પડીકું હતું, પોલીસને એમાં પીસતોલનો આકાર પરખાવો. બન્નેને ઝાપી લીધા. નિરંજનને ખગર પહેગાથા તો પેટ ભરીને હસે છે. કાર્કકમ અમલમાં મૂકવાનો દિવસ નજીક છે—અસ્તાકીસ કલાક, તો ય કહે ■ ‘ચિંતા ન કરશો. તમારીઓ પૂરી કરો, એ લોકો તો સવારે પાછા આવશે.’ કેટલી સ્વસ્થ શાંતિ! પણ વાત ત્યાં જ પૂરી નથી થતી. રાત પડી ને એમને ઘેર પહેંચ્યા. ‘અમ્મા, ચિંતા ન કરતા હો! તમારો લાલ કાલે પાછો આવશે. એને સાથે મોટી જવાબદારી છે. એનું મામતરું લાંબું નહીં’ આવે, ઈ ઝાંઝું નહીં શકાય! તીરના સંધાનથી, એક જ દિશામાં દોડી જતી રેખાની નિશ્ચલતાથી, જંગ બેલવાના એક માત્ર ખ્યાલને, અખ્યામાં રાખીને, યોજનાના એક પછી એક ચોક્કસ સોપાન પર સોપાન ચોંટાવતા. આ જીવાન, આ મરતી, આ ધરપત, આ બેવફાઈ કથાથી એકઠી કરતો હતો!

*

યોજના તો આગળ ચાલી. રાતના આર નક્કી થયા. ત્રણે દુકાની રવાના થઈ ગઈ છે. પથ્થરના એ રત્ન! તમારી આ છેલ્લી રાત છે. અમારી પરાધીનતાના પથ્થર બનીને આ સામ્રાજ્ય તમે ટકાવ્યું છે. દિંદના એક જ પ્રાંતમાં એક સાથે પાંચેય લાખ જે દી ભૂખે મરતા હતા ત્યારે ય ચિત્કાર કરીને ઝુલ મોરચે ધસી જતી માઠીએને તમારી પીઠ પર તમે

ઝીલી છે. હવે એ પૂરે ચડ્યું. આવતી કાલે, નવા વર્ષે તમે પણ માંને તમારી સુકિતના ગાન.

સમરના સાત...આઠ. એમની નવી બોલીમાં ઉતાવળી આવે એ ટૂંકલતાંતા. આખમાં રાત આખીનો ઉગમરો ભરોંગો, પગમાં બિંદી આખીનો ચાક ભરોંગો, આટુર દૈયે એ રાહ પેખતા હતા. હમણાં મારો બચુ આવશે, સમાચાર લાવશે. ભાદરનો પૂલ વૂટ્યો હતો? આજનો પૂલ ઊડ્યો હતો? પરંતુ, પરાધીનતાના પાયા જોડા ધરખાવેલા છે. રોહીના એ ડાખા જલદી ક્યાંથી ભૂંસાય? સફળતાનો એકે ય સંદેશ નથી, કાપ પાછું હાંક્યું નથી, કાપએ બેવફાઈ ખતાવી નથી, કાપ પકડાયું નથી ને તો ય સરિયામ નિષ્ફળતા. મિત્રાએ દાઘ મિલાવ્યા, ‘ફિર લડોંગે’. આખમાં એ જ બેવરદાર.

*

આવા આ શાંત માનવીના નામના કેવા અબજ પાયા અબજ માણસોના વિષે પણ પડતા? જોલયાત્રાના એ દિવસો હતો. બહારના પેન્ડામાં બાલ કપાવવા હું બેઠો હતો. હું તો નીચી મુંડીએ હળમમના અપ્પા નીચે મરદન નમાવીને શાંત બેઠો હતો. પેલા પોલીસોની યુસપુસ બે ય કાનેથી કંલવાયે જતી હતી. એમાંથી આ જરૂરું.

‘એલા સાલાખુ’ છે. જાહેર ખાનગી વાતો ચાલતી હોય છે એટલી ધીમથી એક પોલીસ દશના કુંડાખામાં બેસતો હતો. ‘કે એલા નિરંજનની ટોળાખીએ ચીઠી મોકલી છે, સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટને કે અમને ઠાલા મક્તના ગોતરો મા, અમે જીવતા તો નહીં’ અલાખ, ને અમારા મહા સુધોને શું કરશો!’

અંતમાં, કેટલાક જીવાન જ એવા હોય છે જેને માટે કોઈએ લખ્યું છે. ‘અમને ખગર છે કે અમારી સામે એવી જોગી દિવાલો ખૂડી છે જેની પેઠે પાર અમે ન જીડી શકીએ. પણ એ રોખંડી દિવાલો સાથે પાંખો અફઠાવી અફઠાવીને મરવાનો અમને શોખ છે.’ નિરંજન એ એવા જીવાનોનો કથા છે. પરતંત્રતા કરતાં હારાકરી જેને વધુ પારી લાગી એવા બાપાનીક જીવાનોનો લાખા જેને સમજતી હોય, લાવતી હોય, એ જ આ કથાને અડગ, ખીજ કાંઈ એને અલકાવશે નહીં.

★

૪૨નું બાંધકાન

વીરચંદ શેઠ

‘શુદ્ધતા વર્ણનો રસભરપુર હોય છે. પરંતુ તે તેના દર બે સાંભળનારને માટે. પરંતુ તેમાં પહેલાંએ તે તેની ભાષકતાનો જ આરવાદ પ્રાપ્ત થાય છે. તમે જે બહાદુરીપૂર્વક મૃત્યુ સામે ઝુઝી રહ્યા છો તેની વાતો મિત્રો પાસેથી સાંભળી હવે થાય છે પરંતુ તેના પરિણામે તમે કેવી ભાષક કાર્યશીલ માતાનાં પેઢી રહ્યા છો. તે વાતનું વિચારણુ મધ્ય થાતું નથી.’ આવા પ્રકારનું બાંધ નિરંજનને મેં છેલ્લા લખેલા પત્રમાં લખ્યું હતું. તેના બવાબની પ્રતીક્ષા કરતો હતો ત્યાં તે આદેશમયરમથી રવના કરેલો બાંધ જમમસ્કનો બાંધ નિરંજનના અવસાનનો તાર મળ્યો.

આદાર અદાર વર્ણના પરિચય પછી જેના પ્રત્યે સૌને આદર હતો એવો એક મિત્રમહાજનથી જોછો થયાના આ સમાચાર મન પર અસર કરી ગયા વિના કેમ જ રહે!

બાંધ નિરંજનને મેં પહેલવહેલાં જેવા ૧૯૩૩ના વર્ષમાં કે ૧૯૩૪ની શરૂઆતમાં, તેઓ બકિતમલ સત્યાગ્રહની લડતમાં વાન લઈ જોલમુક્ત બની આવેલા ત્યારે પહેલ વહેલાં જોનાવરનગર કે ભાવનગરમાં મળ્યાનું સમરણુ છે. બાળે જ સેળ સત્તર વર્ષ થયાં હશે. અહેરાની સુકુમારતા અને તેવા અભવવાને પણ આજે તેની હતી. નેહલી ગરબ જે એકદમીઆ સરીર ઉપર થયેલી અને સામાન્ય માંદગી લઈને આવેલા. ભાવનગરમાં ડૉ. કેલનલાલ ડકરને તેમની તબીબીત બતાવી દવા કરાવેલી. એ સમયે છીટીશ હિંદમાંથી હવાપારી હોવાને કારણે ઠંડું પણ ભાવનગર રહેતો હતો. એ રીતે તેમની પરિચય વધતો ગયો.

૧૯૩૦-૩૨ ના સત્યાગ્રહ સંઘર્ષોએ સૌરાષ્ટ્રના યુવાનોમાં એક એવું જીવ પેદા કરેલું કે જેમની વચ્ચે માંસ લાંબતા જ સંબંધી નહિ પણ નિકટતા મિત્રો અને શાકભાજી જેવા સંબંધી બંધાયા. બાંધ નિરંજન

‘શિંગ સામેના સતત સંગ્રામ એ જ બની ગયું છે મારું જીવનકાર્ય. એમાં જય-પરાજય કે આશા-નિરાશા બેવાનો અનાસક્તિયોગ નહોતું કુદરત મને શીખવી રહી છે.’

પણ આ જીવમાના એક હતા.

૧૯૩૨ ની લડતનો આખરના ભાગમાં, બકિતમલ સત્યાગ્રહના સમયમાં બાંધ નિરંજનને સક્રિય કાર્યમાં અંતર્ગત. પરંતુ ત્યારપછી જ્યાં સુધી તેઓ કાર્ય કરવાને અસાધ્ય બન્યા ત્યાં સુધી અહેર કાર્ય એ જ તેમનો અવસાન બન્યો. પ્રાથમિક, ચર્ચામય, રાજોદ સત્યાગ્રહ, ‘કુલજાત’નું સંપાદન અને ‘૪૨ ની લોક-કીર્તિ’ આપ ક્ષેત્રે બદલાયે ગયાં પરંતુ તેની પાછળ દેશની અને દલિતોની પ્રકૃતિની સંગ્રામ અને એકમાત્ર બાવના કાર્ય કરતી હતી.

‘૪૨ ની લાંબ કંઠ યોધિયાં બંધિયાં લીધાં છે. આજે હમે એવું મહત્વ યોધું કરવાના પ્રયાસો કેટલાક જવાબદાર રજાઓથી હેતુપૂર્વક થતા હોય, પરંતુ હિંદના મુક્તિ સંગ્રામનું એ એક ખૂબ જ અન્યતનું અને આખરી પગલું હતું તે વાતનો હજાર કોઈ તટસ્થ ઇતિહાસકાર કરી શકશે નહિ. બાંધ નિરંજનનું ૧૯૫૧ માં થયેલ અવસાન એ કુદરતી કે સામાન્ય જનનાં નથી પરંતુ ‘૪૨ની લડતનું જ એક બંધિયાન છે. કારણ તેમની જીવલેણ બિમારીની શરૂઆત એ જ દિવસોમાં અને એ કાર્ય કરતાં કરતા જ થઈ. તેમના માટે એક બીજું શુદ્ધ શરૂ થયું. ‘૪૨ની લડતમાં પહેલાં સૌ કોઈ ચેતવણીનાં જાળમાં લાપેટી થયા, જા રોડમાળ ગયા. ત્યારે બાંધ નિરંજન મારેનું એ શુદ્ધ વધુને વધુ ઉચ્ચ જનનું ગયું. અને અભવવાએ પણ મોખા અંબળા નાખ્યાં પડે તે રીતે તેઓ એ શુદ્ધ લાંબા. મૃત્યુ સામેના યુધ્ધમાં આખરે માનવીએ જ નમવું આવવું પડે છે પરંતુ એમાં માનવી કંઈ રીતે જુએ છે તેવી જ કિંમત હોય છે. બાંધ નિરંજન એ શુદ્ધમાં છોડી પડી સુધી વીરતાપૂર્વક ઝૂંઝપા અને અણનમ રહ્યા; અંતરે પડારતા જ રહ્યા.

મૃત્યુને બીજાને-અને તે ઘેટું કા સમય માટે નહિ,

પણ વર્ષો સુધી પડ્યા પડ્યા પણ જીવનમાં વધારા
જમ સ્વાસ્થ્ય જેવી બની ચયેલી સેવાશ્રમિને તેમજ
છોડી નહિ. મયા એપ્રિલની ૨૪ તારીખે ત્રણ સપ્તાહ
ઉપરાંત સૌરાષ્ટ્રનો પ્રવાસ કરી ઘરે પાછા ફરતાં
બાઈ નિરંજનને આદેશ એક તાર અને લખિા
પત્ર મળ્યાં. એક બહેન માટે વિશેષાલેખો નવી ચયેલી
એક દોસ્તીદલમાં નોકરી મળી શકે તે પ્રયાસ કરવા
માટે એ હતો. આમ જીવનની છેલ્લી ઘણી સુધી જેની
સેવા, જે જે રીતે થઈ શકે તે રીતે કરતા જ રહ્યા.

પોતાની શારીરિક પરિસ્થિતિ સમયે લખતાં
તેમજ પોતાના એ છેલ્લા પત્રમાં લખ્યું હતું કે—
'હું' પોતે અમાનકમાં છું. રોગ સામેનો

સતત સંગ્રામ એ જ બની ગયું છે મારું
જીવનકાર્ય. જીવન અને જીવનકાર્ય બાંધે એક
રૂપ બની ગયાં છે. એ જીવનકાર્યમાં જય
પરાજય કે આશા-નિરાશા સમજાવે કોવાને
અનાસકિત થોમ બાંધે કુદરત અને શોખવી
રહી છે. રોગની સતત યોગસાધનામાંથી 'ધાસ
લેવા મળે ત્યારે સૌ મિત્રમંડળને યાદ કરું'
છું.' સ્વજનો, મિત્રો અને સ્નેહીઓ મૌરવ બનુશવે
એ રોતે લાઇ નિરંજન પોતાની એ યોગ સાધના
પૂરી કરી મવા છે, અને આપણા માટે મુખ્ય
સંસ્મરણો મૂકતા મવા છે. જીવનમાં ઘણું ઘણું સુલાખ
જયે, પરંતુ આવા મિત્રોનાં સંસ્મરણો કદી છુલારી નહિ.

એ બાંધવ બેઠકી : નિરંજન-જયમદલ

કર્મવીર કાકા

શાંતિલાલ ગોસલિયા

સુમન્ય કેટલા પાંચ જ વર્ષથી એમના અંતેવાસીઓમાંના એક બનવાનું સુભાગ્ય બન્યું; અને પ્રમાણમાં આટલા ટૂંકા સમયમાં પણ સવત સાથે તો હું નથી જ રહી શક્યો. છતાં જોમની સાથે જે તથાત્મ મેં અનુભવ્યું છે તે મારા કુટુંબી આશ્રમને બાદ કશું તો ભાગ્યે જ મેં કોઈ સાથે અનુભવ્યું હતું. આવી ભાવનાનો ઉદ્ભવ થવો તે કેવળ એમને જ આશાદી હતો.

પાંચ વર્ષ પહેલાંનો જ એ પ્રસંગ બાકે નજર સમક્ષ ખડો થાય છે. વિદેષાર્થી હું અને મારા એક અન્ય મિત્ર મુમ્મત જવા સાથે નીકળ્યા. એમનો પરિચય અને સંબંધ નિઃકાકા સાથે થાઠ હતો. હું તો એ મિત્રદ્વારા જ કાંઈ આવી રીતે કાકાને જાણ્યો. નજીક આવવાનો તો મોકો જ એ અમારે મળ્યો ન હતો. વચ્ચે ખાર રોશન બાબુ ત્યારે એ મિત્રે મને 'કાકા'ને મળવા—એ સમયે જ કાકાની બીમારીએ એમનો આશ્રવન સાથ કરી લીધો હતો—આમલપૂર્વક સાથે લીધો. મારો એમના વિષેનો ખ્યાલ અસ્પષ્ટ રીતે એવો કે 'કાકા' તો નાશીયા લેખક અને રાષ્ટ્રીય લક્ષના એક અગ્રણી નેતા નહિ તો સાચા વીગલ સૈનિક. પરિણામે એવી વ્યક્તિના નજીકના સંબંધમાં આબ્યા વિના જ આ રીતે એમના રાજ્યના જીવનમાં દસ્તકેષ મારા જેવી સામાન્ય વ્યક્તિ માટે બાંધેલ ગણાય. છતાં મિત્રના આગ્રહને વશ થઈને હું ખારના એમના એ વખતના નિવાસસ્થાને આ રીતે પહેલ પહેલો ગયો, પ્રથમ પરિચયે જ મારી મુનાકાતની પાર્શ્વશ્રમિકા મારા મિત્રે એમની આજળ રજૂ કરી કે તરત જ એમની વિલક્ષણ ટીબળી વૃત્તિની એરણ ઉપર મને મૂકી પ્રહારો શરૂ કર્યો. એમના સમાવેશમાં પ્રત્યેક વ્યક્તિને એમના રમુજ વિનોદી રવજાવનો આવવાદ થયા વિના રહે જ નહિ ચેતાન્દ્યમાં થર કરી

કાકાના આદર્શને સિદ્ધ કરીને આપણે એવું કાયમી સ્મારક હિંસુ કરીએ

ગયેલ જીવલેણ રોમની સાથેના દંડમાં તેમણે એ રોમની ઉપકાસના અને મળક જ ઉદ્ભવ કરી છે. અને અતિ-સંયોજિત ન કરું તો એમના એ વલણથી જ એમની સુશુષ્ક કરવારને અને એમના આત્મજને એમના જીવ વર્ષના લાંબા કારમાં રોમનું માંભીર સાબવા નથી શીખું.

કાકાએ ચેતે જીવનની જવાબદારી સમજતા થયા ત્યારથી જ—એટલે કે પૌતાની ગદા પગીસીથી થે પહેલેથી—એક ખેપનિક સાધુ ધરુવની માફ (Like a missionary) પૌતાનું સમગ્ર જીવન વિતાવ્યું છે, નિઃશંકીને છેરેલા થાપો તો બીજાનામાં જ વિતાવ્યો છે છતાં જ બીજાના ઉપગ્રી પણ અસાધારણ મલાય એવી ખેપનિકા અને નિજ લક્ષને એ ચૂકવા નથી.

'આરોગ્યવર' તો એવી જગ્યા કે ન્યાં પ્રધાન પરદેશીએ કે પરપ્રાંતીએ. ત્યાંનું હોસ્પિટાલ જે ક્રિસ્તથી સાથે છે તે ક્રિસ્ત કાળે જ ખીસે જોવા મળે. આવી સંસ્થાના પરદેશી સંચાલકોને પણ પૌતાની પ્રતિજ્ઞાના આરવાદ 'કાકા' અમાડી શક્યા; અને તે એટલી કે હોસ્પિટાલને અંગે જો. તે કાંઈ જરૂરીઆત હોય તો તે કાકાની લાખનગનો ઉપયોગ કરવા આવે, થનાદ્યોને પણ કુલેલ એવી મદદ કાકા ત્યાં કરી શકતા.

કાકાનું લક્ષ્યક અમીર તો સૌનાપ્તવાસી મળે. એ લક્ષ્યક છુરસો કેળવ રાષ્ટ્રીય ચળવલો પ્રવૃત્તો જ મનાઈત ન હોય; પરન્તુ રૂઢિગત થર કરી અલેક્ષરક સામાજિક અન્યાયો સામે પણ એવો જ બીમ હતો. રાજ-મ-રાજનું જીવન પણ એ જ રીતે ગુલરતા. પૌતાના વ્યવસ્થાપક કાંઈના દસ્તકેષ બોટી રીતે એ કરી ન શકી લે. એથી એમના મોવડીએ પણ એમને છછેકતા પહેલાં વિચાર કરતા. ક્રરણ કે વિનયની આ-મના લોપા વિના જુ બાણજના ચોધવા રાઠ મુજબ

બીભરાતા નેતાસમૂહમાં આવું જીવન કેટલા જીવે છે?

પોતાની સમ્માર્ષ અને હુદિમંતતાની કસોટીએ ચક્ર-
વાને જ દરેક વસ્તુને અપનાવે. જીવનની એવી એક
પશુ પ્રવૃત્તિ નહિ હોય કે જેને એમણે આ
ચક્રાસપ્તીએ ન ચક્રાવે હોય. આપણા આજના ઉભ-
રાતા નેતાસમૂહમાં આવું જીવન કેટલા જ છે ?

મહાગીર્ષા ન સપકાયા હોત તો રાષ્ટ્ર એમની
નવ વિધાન શક્તિનો પશુ પરિચય પામી શક્યું હોત.
જ્યારે પશુ એમના અંતેવાસીઓને કંઈ પશુ તકલીફ
હોય કે વિકટ પ્રશ્ન હોય ત્યારે તેમની તીક્ષ્ણ બ્યવ-
હારે હુદિધી રાહ કાઢે જો હોય. અમને તો એના
નવસર્જનના ઉદ્ધૃત વિચારો અને બળ્ય કલ્પના વિ-
હારનો પરિચય છે. સૌરાષ્ટ્રને અમુક કાલના ઠહો-
ળાયેલા અને વિખવાદી વાતાવરણમાં એમણી કીમતી
મદદ કરી હોત. બહારવટીઆઓથી અને પ્રત્યાષાતી-
ઓથી ઘરાત ધરેલી પ્રજાને મદદે એમણે કુશળ આપવા
કદાચ એક અભિસાજ સુવર્ણ સૌરાષ્ટ્રમાંથી ઊછી
ક્યું હોત. સુવંક માનસને પોતાનામાં આવરી લેવાની
એમને એક અસાધ્ય કળા હતી.

૨૫, સુસુદ્ધ મહેરમ્મલીમાં જેમ પ્રેમ, લાગણી,
અને દોરવણીનો ગ્રીવેણીસંગમ હતો. તેજો જ સુચેત્ર
એમનામાં હતો. સૌરાષ્ટ્રનું એ કમલાગ્ન્ય છે કે એના
આવા સપ્તોત્તો કાચી વયે અગ્રણે ઝાપાછ લય છે.

એ જેના સમાગમમાં આવે તેના જીવનમાં એક
રૂપ હંમેશા અર્થ જતા. સાચી વ્યક્તિની સમગ્ર સ્થિ-
તિથી પોતે જ વાકેફ અર્થ જાય અને એને વજ્રમાગી
મદદ મળી ગઈ હોય. જીવનના એકેએક પાસામાં
એક સરખો રસ લેતા. વિશેષતઃ તો સ્વમતાપ્રતી ન

હતા. એથી જ એઓને ગહોળો મિત્ર સમુદાય હતો.
મત બોલેના પૂર્વગ્રહોથી એમનું જીવન કદીય કુંઠીત
અન્યું નથી અને એમાંથી જ એમના આદર્શના
દર્શન થાય છે.

લેખન ક્ષેત્રે પશુ એમણે તો ગણના-પાત્ર
નામના કાઢી છે. જે પ્રજા હાથ ધરે તેનો તુલનાત્મક
અભ્યાસ, વિગતોનું સંકલન, અને યોગ્ય નિરૂપણથી
રજૂઆત કરે એટલે એમના લખાણોમાં કેવળ સ્વમત
પ્રચાર જ દષ્ટિગોચર નથી થતો. સામા પક્ષને પશુ
એઓ પુરનો ન્યાય આપતા.

એમની દંબ, આદંબર અને સ્વાધીની નફરતથી
પોતાને ચોખ્ખા કાગે તે સાચી વ્યક્તિને રોષકું સંભ-
ળાવી દેવાના આગ્રહથી ક્યારેક એ વ્યક્તિ એટલી
સમજી કે ઉદાર ન હોય ત્યારે દુરમનાવટ પશુ અલ્પ-
જીવી જ બનતી. કારણ કે આખરે તો સાચી વ્યક્તિને
પશુ સત્ય સમજાય.

સૌરાષ્ટ્રને તો શું જ્યારે આખા રાષ્ટ્રને આવા
તેજસ્વી, લાગનાલાળી દષ્ટિની ખુબ જરૂર છે ત્યારે
કાકતી ખોટ વડું સાલે તેની છે. રાષ્ટ્રની આત્મા
ખોટ સામે આપણી અંતર ખોટ માનુષી બને છે.
માત્ર એટલું જ કરીએ તો ય બસ ધરી કે આપણે
એનામાં હતી એની અંતર માત્ર પશુ સમ્માર્ષ, પ્રામા-
ણિકતા અને શ્રેયવિષ્ણુ આપણે દાખરીએ. એણે
આંધેલ આદર્શપથ ઉપર આપણી પગદંડી બાજે ધરે
એ જ ખવાહેશ છે.

કાકતી આદર્શને સિદ્ધ કરીને આપણે એનું
કામગીર સ્મારક ખડું કરીએ.

સ્નેહનો ફિરસ્તો

મજલાલ ત્રિવેદી

મરને વાસે મરતે હે લેકિન ફના હોવે નાહ,
શેદ હકીકતમે કબી હમસે જુદા હોવે નહિ.....
મરનેવાલોશી જબીન શેશન દય ધસ શુલામાતમે,
જીમ તરેફ તારે ચમકતે હય અધેરી રાતમે.

[મરનારા મરે છે પણ ફના થના નથી અને
આ હકીકતમાં તેઓ કહી આપારાથી જુદા પડતા
નથી.....જેમ કાળી રાત્રિએ પણ તારા ચમકતા
દેખામ છ તેમ (મોતને) અધાર છતાં પણ મર-
નારાની પેશાની (તેમનું કપાળ) રેશન રહેવા પામે છે.]

—ઈકબાલ

કમાતા ફોલ માનવજાનને સદૈશો આપી જતા
હોય છે. 'મૃત્યુ ખરેખર જળવાન હશે, પણ પ્રેમ
એનાથી અવરૂપ જળવાન છે.' આ વિરલ સત્યનો
ખ્યાલ નિરંજનભાઈનો આત્મા આજે આ જેમના
કંઠાજામથી પણ આપણને આપે છે. મૃત્યુએ કાલે
તેમના ઉપર ધા ક્યો પણ મૃત્યુ તેમને મારી નથી
શક્યું. મૃત્યુ તો આજ કાલ સાત વર્ષથી તેમને
મારવા તકલી રહ્યું હતું પણ રોદધી એમણે મૃત્યુને
પણ વર્ષો સુધી બીહાનામાં બાળકની જેમ રમણી ગણ્યું.

*

મારા મનમાં તેમની મૃતિ આજે થઈ વર્ષોથી
એક કુમ્મસના ગોઠા જેવી રચા કરતી હતી. તેમની
એક 'રોદધી ત્રિપુટી' હતી: નિરંજન વર્મા, જયમદલ
પરમાર, ઈશ્વરલલ દવે. નિરંજનભાઈ તો વગસેથી
અદરૂપ થઈ ગયા. તારાએના કુમ્મસમાંથી એક ખરી
ચડે તેમ બની ગયું. અને રોદધના મળકાટને એક લીસેટો
આજે સૌરાષ્ટ્રની મરણી ઉપર નિશાનરૂપ બની ગયો.

ધણી વખત પહેલાં એક વાર છત્રજાતી રંગ-
જોમાં હું સાંનિધિતતથી મારે ગામ વળા આવેનો
હતો. એકાદ દિવસ ગલ્લપુર હું બેઠો ગયો, અહીં
મારા રોદધી વજુભાઈ બાસ રૂઝાખા કાપાલખમાં
કામ કરતા હતા. થી મેધાણીભાઈ પણ તે વખતે
રૂઝાખાનું સુકાન સંભાળતા હતા. એકાદ બે દિવસ
વજુભાઈ બાસ સાથે મારે રહેવાનું થયું.

કાપાલખમાંથી સાંજે છ વાગ્યાના ગુમારે અમે
ફરવા જવા બહાર નીકળ્યા. થોડુંક ચાલ્યા હોયથું

મૃત્યુને જીતી એમણે
માભોમનો મુક્તિદિન બેચો

ટેલકામાં એક ચોમાનમાં ધૂળની કમરી ઉઠાવી ગયા. આ
આવમતા સ્વપ્ના રજકણોની ધેરી લાસપં આ બેડની
કમરીને રંગી રહી હતી, વચમાં નાનાપોટા અનેક
બાળકો, મસ્તાન બની રમી રચા હતા.

જુલુવાર ત્યાં બેઠા રહેવાનું મન થયું. વજુભાઈ
બાસે મને આ બેડની કમરીના ટોળા વચ્ચે બે જુવાન
તરફ ચીંધીને મારું લક્ષ્ય બેઠું: "જેમા પેલા
જુવાનના?" વાનર સેનાને તાલીમ આપેતા રામ-
લક્ષ્મણની બેલડી જેવા લાગે છે ને? રહેજ પાતળા
અને લાંબી કાઠીના દેખાવ છે તે 'નિરંજન વર્મા'
અને બ.જુમાં છે તે જયમદલ પરમાર કું ખતેને
બેઠેને ધડીભર થાંત થઈ ગયો અને મને એ વખ-
તનું દમ્પ બેઠેને સાચે જ અંતરમાં ઉગમ થયો કે,
આ જ જુવાનના એક દિવસ ભારતની સ્વતંત્રતાની
સાક્ષીના આખર સુધીના સિપકી બની રહેશે અને એ
દર્શન આજે સાચું થયું.

બેડના જીવનની જીવનની આ જન્મે જન્મને
ધિદનના ચૈર ખજારમાં, બાતની રતતંત્રતાને કાગ્લે,
પોતાની બિંદગીને હારજીતની હોકમાં મૂકી દીધી,
શું કહુંબ, અને શું પરિવાર? એમના જીવનની દિવા-
લને રોઈ સ્વજનોના રેશા હતા? એવું બહુ અંધુ
અને થસાએલું હતું. નહિ જેવું જ.

એક જ વરસ દેખાણી. એમના કાલે કમ્પ્યુટર રંગ
મલકાતે હતો, એ જ એક નિશાની પરખાતી હતી; જેમ—
મૃતિને ક્યારે વિજ રકતો રેડકાદો

પાયો કમ્પ્યુટરના રંગ
જિરિમલ બેઠાએની માતાને કાલે

મલકાથો કમ્પ્યુટરના રંગ
રાજ અને લાંગરો કમ્પ્યુટરના રંગ

આ કમ્પ્યુટર રંગભાઈ નિરંજન વર્માના લેઠીના
આયુએ આયુમાં વ્યાપક બની રહી હતો; જયમદલ
પરમાર જેવી જોડ, એની જીવન જોડ બની રહી
હતી અનુપમ મૈત્રીનું દર્શન જયમદલભાઈ અને કમ્પ્યુ-
લાલ દવેએ, નિરંજનભાઈના અંતિમ ખાસ સુધી
કિંમતી બનાવી રાખ્યું, એ ધન્યતા અજબ કહેવાય.

આ કળિ કાળમાં આવી નિર્ભળ ખાનદારીનું દર્શન
લાગે જ થઈ શકે.

એ અરસામાં વલ્લભાઈ બ્યાસે તેમના પ્રથમ
પરિચય મને કરાવ્યો હતો. તેમના હસતો ચુસ્કરાટ-
ભર્યો ચહેરો ઝીણપભરી આંખોના ખુણામાંથી ઝરતા
વાતસલ્ય અને મિત્રનેહ તે વખતે જે જોયા તે હું
આજસુધી પણ નથી જોઈ શક્યો. આ જલુભરના
નિરંજનભાઈના પરિચય પછી, સમયના કાળનો એક
લાંબો સપાટો આજસુધી મારી જીવનસપાટી ઉપ-
રથી પસાર થઈ ગયો; દરમાન તેમને ધૂન: હું અંખે
જોઈ ન શક્યો, મને લક્ષ્મીવાર માદ આપતી પેલા
મદઝરતા કપાળ ઉપરની કસુંખલ રોશન અને જ્યારે
'સ્વતંત્ર ભારતનો મૂકિતદિન', ન માની શકાય
તેવી રીતે અચાનક આ આંખ આજળ આવી અને
ખડો થયો ત્યારે તો, ખરેખર મને માદ આવી શેર-
દિશ જીવનનો મરતીમર જિંદગાની સ્થિતિનના શૈર
અઝારમાં જીવન મૃત્યુની દારજી ઉપર ખેસાઈ રહી
હતી તે, એના દુઃકેલની ધંટડીમાં, ભારતના રાષ્ટ્ર-
ધ્વજને સલામી આપતા તોપોના ધડાકાઓ સાંભળ્યા,
ત્યારે મારું હૃદય ધનનની ઉઠકું અને જરીરના ફવા-
કાઓ ખમ થઈ ગયા. ખજુ અરે ! પેલા જીવનકાળો
કર્પા ? કલુભર મૈત્રીનો સંબંધ બાંધે યુગ યુગ જૂનો
હોય તેમ એકાએક વાદ આભા.

આકસોસ ! આકસોસ કાળમુખે જવાળામુખી ફાટ
અને આકાશ કાળું કહેવાળી નામે તેણું મારા હૃદયમાં
થઈ ગયું. સમાચાર સંપ્રકાશ કે, દક્ષિણ ભારતની
કોઈ મિરિકંદરાઓ વચ્ચે આ જીવન જીવન-મૃત્યુ
સાથે ખેલ ખેલતો હતો; મહાન ભોખે જેમ મૃત્યુને
પાણુ વાણુ તેમ, લાઇ નિરંજને મૃત્યુને અનેક
વાર પાણું ટેવું, મૃત્યુને જીતી એમણે માઓમનો
મુકિત દિન જોયો. ત્યારે હંઝરાઓની ધરમાં સુધની
રોશની દખાતી જતી હતી. દિલ્હીના જીર્ણ ઉપરથી
રાષ્ટ્રધ્વજને તોપોની સલામીઓ આપતી હતી ત્યારે

આ જીવનનો કંઈ રૂપાતો હતો, એના ઉદ્ધા શાસ
કંઠ પડતો જતા હતા. અને એને ચર્વતમાળામાંથી
સોરઠે ધરણીની રણભૂમિ સાંભરી :

“ મારી માઝમ રાતનાં સોણલાં

ચમકી ચમકી ચાંદમાં જાય,

મારી-આત્મ જ્યૌતનાં ઊવડાં

જળકી જળકી કંખવાય ”

જીવનસાથી લાઈ જયમલ્લ પાસેજ ઊભા હતા,
લાઇ નિરંજનની આંખોની રોશન ધટતી જતી હતી,
તૂટતી જીભના અવાજે જયમલ્લલાઈને પાસે બોલાવ્યા.

લાઇ ! મોરો એક આખરી સંદેશ આપજો ગામ
પહોંચ્યાએ હો !

સૂના સમદરની પાળે

આલા સમદરની પાળે,

જૂકેલા એ વીરને કાને

રે એકીલા એ વીર ને કાને,

બીજું મારી જીમિને કેંએ

રે બીજું મારી માતને કેંએ,

રાંએ આ માવડી મોરી !

લાઇ મોરો પાળે તુને રે.

લહરીઓ મિરિકંદરામાંથી આવતી જવાનના
જરીરની ભરમને કંઠી કરી રહી હતી. જીવનસાથી
મિત્રો જયમલ્લલાઇ અને ઈશ્વરભાઈ તેમના આત્માને
દેહી અંજલિ આપતા હતા. ત્યારે હંઝરામાંથી મૈરા
અને જીવંદ અવાજે કોઇ મારું હોય તેવા કાસ થયો.

અમ મુસાફર ! કૂમ કો સામાન કર,

ઈસ જહાં મેં હૈ જસેરા ચંદરોજ,

યાદ કર તૂ અમ નઝીર કબરો કે રોજ

મિંદગીઃ હૈ લારેસા ચંદરોજ

જનને મિત્રોએ પાછળ ફરી અને જોયું તો એક
ફરીરને આલ અને પૃથ્વીની દિતિજ તન્ક ચાંચો
જતો જોયો.

કોક દિન એ આવશે....

સુરેન્દ્ર કાપડીયા

નિરુપાધ મયા...

વેળાખની બપોર હતી ધોમ ધખતો હતો. જળા-
કળા ધરતીના રણસલા સત્તરને શેષો લેતો
આકાશ તોપ સળગતો હતો. એવે દાણે એક રોડીએ
આવાનક જ આ શોકસભર સમાચાર આપ્યા.

કહી એવા ન હોવા છતાંયે વાર્તાલાપોમાંથી,
મિત્રવર્ણનમાંથી અને સૌથી વધુ એમણે વહાવેલા
સાહિત્ય-સોનામાંથી સર્જાયેલી જેમની સુરેષ રખા-
કૃત ટેલીએ વેળા—આકાશના ઓવારે ઊભતા અને
આમમતા પેલા તેજોભર્યા હારશાઓને ઝાળખતા,
જાળના ઝાડીગુંથા રસ્તે બહીતલી વૃક્ષકાળેઓમાં
હટકી રહેલા પંખી-માળાઓને ખેંચા કે સન ખેંચા-
લીકની શકાહતના રમરમ-મરમરો જાગી ઊભતા—
આખ સમે તરી રહેતી હતી એ નિરુપાધ હવે
ક્યારે જ ઊવનના પથે લેખા નહીં સાથ, માનસમાં
કંઠારાયેલી મૂર્તિ હવે ક્યારે જ આખોએ ભેવા નહીં
મળે એ એક જ વિચારે મનના વહેતા વહેલો
બંકો મયા.

નિરુપાધ મયા.....

જાનનમના રાજડા માંખે કોક એકલ અજણ-
ખૂણે જન્મેલા, અણુદીકેલાને દેખવાની, આતમને
તાત્તવાની અકામ ઝંખનાએ અને આ-જોખની મુકિત-
કામનાએ રેશના ચોખ્ખો—સરહદની શિરટોચથી
આરંભને દક્ષિણના સાગરકિનારા સુધી—જાએલાએ
મસ્તદિલ યુવાન દુર આપેલા આરોગ્યવરમ્માં
અવસાન પામ્યા.

અન્દોથી અન્દાપ ચતો હોય એમ નથી લાગતું !

*

બાળપણની એ વેળા સંભરી આવે છે. પરીક-
લ્પો ખૂબ જ મળતી હતી. લોકકથાઓ માળદેવાને
મુગ્ધ ખનીશી જતી હતી. અને એ વેળા એવા પુસ્તકો
મુજરાતીમાં મળુ થોડાં હતાં. જેટલાં હતાં એટલાં
વાંચ્યા. ફરી ફરીને વાંચ્યાં. પણ મનને કંતોપ ન
હતો. આખાયે વિશ્વને કો' નરહા રંગથી, અભિનવ
રૂપથી અને નૂન ઉદાસથી ભરી દેની એ રૂપકથાઓ
વાંચ્યા, વધારે ને વધારે વાંચ્યા મનમાં અવિરામ
વૃણ જાગતી હતી.

એવે દાણે અચાનક જ નિરંજન વર્મા અને
જયમલ પરમારના આએલેલાં પરીકથાઓના મધુર-
રમ્ય પુસ્તકો પ્રકાશન પામ્યાં. ઉદાસની બલે કોઈ
નથી જ મુદ્રિત ઊધડી. એક વાંચી. ખીછ વાંચી.
વરસાની સુષા ધરતીને રસથી હમકાવતી વર્ષા સાપડી
હતી. ધરાધને ધરાધને વર્ષાના એ મીઠા પાણી પીધાં.

મુજરાતના નાનકડા બાળો પાસે રહેલોની
પરીકથાઓ, અજાણ્ય રૂપકથાઓ અને પ્રાન્ત-
પ્રાન્તની લોકકથાઓનો રત્નભંડાર અનુપૂરો, વજુ-
વાંચેલો અને અણુપ્રીતેલો અનર્ગળ રત્નભંડાર
ધરનાર આ દોસ્ત-એલડીને એ વેળાએ જ પહેલીવાર
નામથી પીછાળી.

*

પછી તેા વર્ષો વર્ષો. શાહિંગના ગિન્ન ગિન્ન
હેનોના આ કલમકથ દોસ્તોએ એમના છટાકમાં કમ

ધરતીને ખુંદી ધરતીના જાયાનાં વેદના અને ચાતનાઓ, આકંદ

અવસાન પામ્યા એમ તેા કેમ કહી શકાય ?
જેમની સાથે નિરુપાધનો માનસદેહ ખૂમ જ
નિકટતા અને કામ્ય એકાકારતા અનુભવતા હતા
એવા એમના નિકટતમ સાથી—શૈષ સંપ્રાપ્ત—ને એ

માંથા. મુજરાતના સાહિત્ય-આકાશે ચમકેલાં તેજ-
પીછા વેરી રહેલી આ અભિનવ તરફ-એવડીએ
થોડા જ સમયમાં આખા આકાશને નિગની પ્રકાશ-
આશાથી ભરી દીધું.

કેટકેટલા વિવિધ અને વિલિખ વિષયો પર આ કલમકુમારોને સિદ્ધિ સાંપડી છે. જીવનમાં વતન-પરસ્તી ને આદિગ્રંથના શિષ્ય કંઠારનાર શબ્દ-સેવકોની જીવનકથા હોય કે વિજ્ઞાનની સાધનાને જીવનનું સર્વસ્વ સમર્પનાર પ્રયોગ-ચીરંતું આરિય હોય, ગમનના જોગે રૂપને અંધાર ભરતા તારક-અજોનો પરિચય હોય કે ધરતીને આંગળે રંગ ને ગીત વેરતા પક્ષી-કુળોનું વર્ણન હોય, સૌ ક્ષેત્રમાં ને સૌ વિષયમાં આ બાધન-બેસડીએ ગૌરવસ્થાને અધિકારપૂર્ણ પ્રવેશ કર્યો છે. કે'કે નહું અને પ્રાચુલ્યુ' દીધું છે.

માનવીના આદર્શ ખૂબી શકે એવા જીવન શિષ્ટી-જોના, આરિય-આસેખનથી આરંભી માનવની મનસ-કુશળતા અને હોનતાના અપરૂપ પ્રતીક સમા સમાજના ખંડિત કલેવરો સુધી એ કલમ ચાલી છે. ધરતીની ગોઠમાં બેસતા ને કુદતા આંગણના લજ્જતર સમા પક્ષીઓથી માનીને આંધ્ર આધેના ગમનનાં જોખ સુધી આ કલમ-કુમારોએ પરખમા કરી છે. અખથી ડોશીની દોરતી કરી એમની અમ્મણવણી આલેખનારા આ સાહિત્યકોએ શાહનવાઝની સંગાથે ધૂની કંઠસેતો કરાળ બનાવનારા એમનાં સળંગતાં સેરમરણો થે ઝીલ્યા છે. સ્વપ્ન, કલ્પના અને તરંગની સૃષ્ટિ કંઠારતી રૂપકયાઓ અને પરીકયાઓ પથુ એમણે આપી છે અને ફનાગીરી ને જવામર્દીના બળવાન પ્રસ્પંદો ઝીલતી બેતાબીયાની શહાદત-કથા ‘અલખૂટ ધારા’ કે પરાક્રમ, સાહસ અને હોનનો મરતકિલ્લર સંદેશ હેતી નવી પ્રાચુલ્યરી કથા ‘કદમ કદમ બહારે જ’ પથુ એ કલમમાંથી સર્જાઈ છે.

સામસામેનાં છેડે રહેલા તલ્લવ વિરોધી ભાવો એમણે સુસંવાદિતતાથી, સ્વચ્છતાથી અને સળંગતાથી ઝીલ્યા છે, ધૂંટ્યા છે અને આતમચાત કરીને

આલેખ્યા છે.

*

સાહિત્યના સર્જકો હવે તો ગુજરાતને અંગણે સાગ્ર પ્રમાણમાં છે, પણ સાહિત્યનું સર્જન ખુરશીમાં બેસી ટેવલ પર જ થાય છે. સાહિત્યના સર્જન માટે જીવનનું તળ ફેલાવવાનો તો લજ્જા જોગપજ રહી છે. ધરતીને ખુદી ધરતીના બવાની વેદના અને યાતનાઓ, આનંદ અને ઉલ્લેસો બેગ, નાણા અને ઝીલવા બહુ જોગાઓએ પ્રયાસ આદર્શ નાણા છે. થી. નિરંજન વર્મા અને અમમ્મ પરમાર એ બહુ જોગાઓનાં એક છે. ભારતના પ્રાન્ત પ્રાન્તો એ ધૂંપ્યા છે. માનવીનાં હૈયે ધૂંસકાવા ભાવોને સ્પર્શવા ભાતભાતના લોક સાથે એમણે ફિલ્લર દોરતી સાધી છે. અને એ અનુભવ-ધરતી પર ઊભી સાહિત્યની માંડણી કરવા એ મળ્યા છે.

ગુજરાતને સાહિત્યકાર તો કદાચ ખીજ સાંપ-કથી, પણ જીવનના આવા રસભર પીપાસ, ધરતીની ધૂળના આવા ફનાગીરી મરત આશક લાગે જ સાંપડશે.

*

આજે તો એ નિરૂંધાઈ દૂર સદરના અંચળ ખીવાસી નિરૂંધાઈ આંધેરી ચોપકાના પ્રવાસે આંધા મયા છે.

માનવાનું મન થાય છે કે કોઈ દિન એ આવશે. હરેહર કલ્પનાની આંધે એતો હતો એવા અનુભવા દોરતીની ઝંખનાને કોણ દેવા, સાહસલખાં પ્રવાસની અદ્ભુત રમ્ય કથા કહેવા, અચાનક બ એ સામે આવી જાણ રહેશે.

પથુ રે, કમારી આવા!

અને ઉલ્લાસો ઝીલવા બહુ જોગાઓએ ગાગાગા ગાગાગાં છે

કોમળ માદકતા વહાવતી કુમળી કથાઓની લેખિની

છવસાબ એવા

એ

કહતો એકો અને એક હતી ચક્રી. ચક્રી લાવી ચોખાનો દાણો. એકો લાચો મગનો દાણો. એની સુંધી ખીચી.

પછી તો કળિયો કૂતરો આવે છે. ખીચડી ખાઈ ભય છે. ચક્રી રાખને ફરિયાદ કરે છે. રાખ ચક્રીનું પેટ ચોરવાનું કહે છે. ચોગ ચક્રીને માની ભય છે.

સરળ ને સાદી આ વાત કેટલી સહેલી છે ? તમે લેખક છો ? તો તમને કહું કે એવા એક સરળ વાત લખી કાઢો એકેએકે ! નવલકથા તો પછી એકી કાઢી. પણ આવી એકાદ સરળ વાર્તા લખી કાઢોને !

તમે વાર્તાના રસિયા છો ? તો એકાદ એવી હળવી વાર્તા આપીને કહી આપોને !

આવો એકાદ પ્રયત્ન કરી એનારને લાભ છે કે એ સાદી ને સરળ લાગતી બાળવાર્તા લખવી કે કહેવી એ અશકાતો અધરી વાત છે. ત્યારે તમને એના લેખનનું અને એ લેખનમાં વહેતા રક્તનું મૂલ્ય સમજાશે.

એ સાદિત્ય ■ બાળકનું. એવાં નિર્મળ માનસનાં બાળકો છે, તેવું જ નિર્મળ તેમનું સંહિત્ય છે. બાળકો અને કૃષ્ણ બંને સમાન છે એ કોમળ કાવનાઓની ફેરમમાં મૂકાઈને તો એવી જ નીરલ સંન્ધાસી આવાના યોગી જ કરી શકે છે.

બાળવાનેની એવી એક મીઠી લેખિની આશાચંદ્ર વરમલા દ્વાપ નિવસકે શુદ્ધમાં પ્રાણુદીન જળીને સૂકાં ગયું.

એ લેખિનીનો વાદક એક સોરઠી બુવાન નિરંજન વર્મા કૃમળા રોમમાં અધ્યક્ષપદે પામી ગયા.

નિરંજન વર્મા અને જયમલ પરમારની બાળવાનો વંચો, એની વાક્ય પદાવલિઓ, એની રમતી વહેતી અને બિલબિલાટ કપ્પે જતી કથાનકરીલી પડી શરૂ તો રસકુંદમાં આપણને બીજાની દે છે.

વાંચો રવ. મેઘાણીભાઈની કાઠશની વાતો. એ વાતોની શૈલી મૌખિક કથનની છે. બાળકને વાંચવામાં એ અધરી પડે છે. કદાં એમાં બાળસાહિત્યની એક પદ્ધતિનો છવંત પ્રવાહ વહે ભય છે, એમાં લેખકની કલ્પના છે. એવી જ કુસંગતા નિરંજન વર્મા ને જયમલ પરમારની લેખિનીમાં હતી. પડીશર લાગે કે, રવ. મેઘાણીભાઈની શૈલીનું ભય પ્રતિબિંબ ચક્રી ઝીંકાયું છે.

કાવ્ય કે, એમાં પોતાનો પ્રાણુ રંગો. રવ. મેઘાણીભાઈ પેતાના લખાણોમાં પોતાનું અંતઃનીચોવના. એને જ કાવ્યે એમાં એમનો એ પ્રાણુ રસ જળીને નીવરી આવેલો. લેખક અપારે કોઈ વિષયમાં એકછવ બને છે, ત્યારે જ એ વિષયને રસ લાયો એાળખી શકે છે પછી એ વિષય મને તે પ્રકારનો હોવ. નિરંજન વર્મા બાળસાહિત્યમાં એકતાન જતી જવા. એ જ રીતે એ લખતા.

શુદ્ધરાત પાસે બાળસાહિત્યના લેખકો નથી એનાં ઘણાં કારણો છે. તેમાંનું એકું અને પ્રથમ કારણ એ છે, એમાં કેટલો સફારો કે સદાપ નુધી ખડું તો ભે છે કે, બાળસાહિત્ય એ પાવાનું સાદિત્ય છે. બાળસાહિત્ય આવતી પ્રમતે મડે છે, પરંતુ બાપણી આવતી પ્રમતે કાવાની મિંદા આજના સમાજને કે આજની સરકારને હજી સમજાઈ નથી. મનેરિકા, રસિયા અને હુંગેરમાં જળને લુએ. તેઓ મક્કમપણે કાને છે કે, બાળકોના યત્નમાં વાચનસાહિત્ય બળપર કામ કરે છે. તે મટે બનતા બધા પ્રવરો કાવ્ય છે. આપણા દેશમાં એવી લિલકું છે. બાળકોના કાદિય માટે કોઇને હમિ દેખાતી નથી.

આવા સંજોગોમાં બાળસાહિત્ય માટે મયડું અથવા બાળસાહિત્ય રચનામાં સમય આવડેનો એ કેવળ લેખ કારણ કરવા બરાબર છે. તેથી જ આ માર્ગે ઘણા લેખકો નથી જવા.

નિષ્કીણ કહેતા હતા તેમ એવાનાં સામાજિક કારના હોય છે, તેઓ પોતાની રીતે એ કામ પાછળ મંદબા રહે છે.

એવી સામાજિક ભાવના લઈને નિરંજન વર્મા અને જયમલ પદમાર જાણસાહિત્ય આપતા જ રહેલા. એમનામાં લેખન શક્તિ સરલ હતી. તેઓ નવલકથા જેવા સાહિત્યનું સર્જન કરીને પૈસા કમાઈ શકત. પરંતુ એમની સામાજિક ભાવના જાણસાહિત્યમાં તેમને વેગ આપતી. એમાં એમને ઝંઝાર આનંદ આવતો.

આ રીતે તેઓ જાણસાહિત્યના એક મિશનરી લેખક હતા, એમ કહું તો ખોટું નથી. એમણે એ જ ધગશથી જાણકો માટે લખ્યું.

એમણે લખેલું જાણસાહિત્ય મુંઝર છે, રસભરું છે અને આત્માના જાણસાહિત્યની શોધાર્થ છે.

જો, આપણે ત્યાં જાણસાહિત્યનું મૂલ્યાંકન થતું હોત તો કોઈ સાહિત્યસભાએ એમને બહુમાનથી

નવાજ્યા હોત. એવી સંસ્કારિતા કે એવું મહાનુભાવ-પણું આપણા સમાજમાં જામશે ત્યારે આપણે એક પ્રજા તરીકે શોભી જીરીશું. આપણે પણ એક કાળે જાણક હોવાના. તે કાળમાં આપણને હમાવનાર, જોષમાં અમી પાનાર અને અજાત એવી કોઈ પ્રતિ-ભાને જમણી જનાર વાચનના લેખકોનો અ.ભ.ર આપણે ઝાંઘો માનીશું ?

એ રીતે નિરંજન વર્મા યુજરાતમાં જાણકોને એક મધમધતો રસમાળ પીરસી ગયા છે. આજનાં મોટા-રોને એનો લાભ કે રસદ નહિ મળે પણ એમનાં જાણકોને તો મળશે જ. એટલા માટે ય યુજરાત એમનું ઝલ્લો છે.

ધ્રુવર એમના આત્માને અનંત સુખ આપે !

યુવાનોની પ્રેરણામૂર્તિ

વજુભાઈ બ્યાસ

‘આ બંને બાઈઓની સંધે રહીને તમારે કામ કરવાનું છે’ સાપ્તાહિક ‘ફૂલછાળ’ના રાત્રી શ્રી. મેઘાશીલામણે એ યુવાનોને બતાવી અને કહ્યું. એમાંના એક, પુરા પાત્ર ફૂટ નેટલા ઊંચા, વાને ઉજળા પટ્ટવર્ણ અને આંદીના સફેદ લેંધા બાંધ્યામાં અચ્છીદાર આંખોવાળા. એ હતો નિરુભાઈ.

સીધા વિદ્યાર્થી અવસ્થામાંથી ઉતરીને હેઠ ફુનિ-માના કાષ્ઠપથ અનુભવ વિના ધરબધાર નીકળ્યા વિનાનો અજુક હોઈ તેવો ફૂ રાજકોટની લડતના સમયે ‘ફૂલછાળ’માં કામ કરવા બાબતે ત્યારે આ બંને બાઈઓ નિરુભાઈ અને અમમલભાઈનો પરિચય થયો. આમ તો અગાઉ નિરુભાઈને જોયેલા ખરા, પણ એ તો હરદયાનની યોજનાના નિરૂપણે પ્રવાસમાં નીકળેલા સૈનિક સ્વરૂપે. આ વખતે જ તેમને સૈનિક તરીકે જોવા પણ વધુ ઔર સ્વરૂપે યાનપિપાસુ એક યુવાન તરીકે, વાચક અને વિચારક તરીકે, વિદ્યાર્થીઓ અને અભ્યાસીઓની પ્રેરણામૂર્તિ તરીકે, આદર્શ અને સમ્માર્થથી જીવવા મક્કતા માનવી તરીકે, રાષ્ટ્રપ્રેમી સૈનિક અને સેવક તરીકે, આમ નિરુભાઈને અનેક રીતે જોવા.

પ્રમિ બંધુ, પ્રમિ નાથ,
નિઘડિન પ્રમિ આમાર;
પ્રમિ કુબ્ધ, પ્રમિ શાંતિ,
પ્રમિ હે અમૃત પાથાર...

સવારના પહેલા અંધારામાં બજનેડું ગૂંબન કરતા કરતા નિરુભાઈ ફરવા નીકળે. પછીઓ ઊઠવાં ન હોય, શોડબકાર મચ્યો ન હોય તે પહેલાં જ ફરવા નીકળે.

તજુ માર કલાક ફરી આવે પણ એટલા સમ-યમાં તો બહુ બહુ નોંધ આવે. એવર-વાડી, નંદી-નાળાં એમ આઠ દસ માઇલનો ઘેરવો લઇને સવાર પહેલાં પાછા આવી ગયા હોય.

સવારના ઊઠતાં વેંત કસરત કર્યા વિના ન રહે. કોઈ વખત ઊડીને જોઇએ તો નિરુભાઈને કછોરો-વાગીને ઈડ-એડ કરતા જોઇએ. રવિવારનો છુટીનો દિવસ હોય તો બગીચામાં સૂર્યનમસ્કાર કરતા હોય.

એમના બ્યામામના શોખે રાજપુરના પહેલા રહેણા હરદયાન સંખ્યાબંધ જુવાનોને બ્યામામનો રસ લગાડ્યો હતો અને પછી એ શોખ વિદ્યાર્થીઓ, યુવાનો અને મામના વેપારીઓ સુધી પણ પ્રસરી હતો.

એ માટે ‘ફૂલછાળ’ કાપસિયની બાલુમાં જ બ્યામામસાળા સફેદ કરેલી, જે પાછળથી રાજપુર મામનું મોટું સંસ્કારકેન્દ્ર બની ગયેલું. આ બ્યામામ સાળામાં હાપાં વંચાય, દેસપરદેસના અમરે ઉપર ટીમ-ટીપણ ચાય, બજનો અને ગીતો મવાય. વાર્તા અને ઉપાલો કહેવાય. મામને બ્યામામનો એટલો ખોલે રંગ લાગેલો કે આ બ્યામામસાળા રાત્રે મતી રાખીને ચલાવવી પડતી, એમાં રમતો, કૂદકા, કંચામત, લેગીમ-લાડી, વગેરે ખેલફૂલ સાથે સંસ્કારનું યાન પણ અપાતું હતું.

આ બ્યામામસાળામાં હવેલુની રમત એ કોનો ભારે આકર્ષણનો વિષય બની ગયેલ, બ્યામામસાળા ઉતરોત્તર વિકાસ સાધતી ગઈ અને સાળાના કક્કનેક વિદ્યાર્થીઓ પરીક્ષા દેવા ભાવનગર ગયેલા, કેટલાક અમરાવાની બ્યામામ શિબિરમાં ગયેલા. આને પણ બ્યામે બ્યામામસાળાના વિદ્યાર્થીઓ મળે છે ત્યારે નિરુભાઈને વાદ કરે છે. કારણ આ બ્યામામશોખે તેમના જીવનને ખડતલ કરવામાં નથી પ્રેરણા ફરી હતી. કેવળ વેપારી જીવન માળતા વિદ્યાર્થીઓમાં સંસ્કાર રેક્યા હતા. નિરુભાઈનું શરીર ખડતલ તો હતું-પણ આંતરિક જળ એટલું કે શરીરની પરવા કર્યા વગર પ્રસંગ મળ્યે રેલવેમાં, કાષ્ઠ બનસમૂહમાં કાષ્ઠ માણસને અન્યાય થતા જુઓ, કોઈને હેરાન થતા કે કરતા જુઓ, ત્યાં પહોંચ્યા જ હોય. અન્યાય

રાતના બધે વાગે છીડીને આકાશ સામે મીટ માંડીને

સહન કરી શકતા નહિ. તેથી અપહતા લેશમાત્ર અચ્છતા નહિ.

નિરૂણાઈ યુવાનો માટે મોટું સંસ્કારનું આકર્ષણ બની રહેલા. સવારથી રાત્રી સુધીમાં કેટલાય યુવાનો ધરના અને પરના, શાળાના અને શિક્ષણના, લગ્નના અને વહેવારના પ્રસંગો લાંબા નિરૂણાઈ પાસે આવે, તેમની સલાહ સૂચના મેળવી જાય. આર્થિક સ્થિતિ સારી ન હોય તેવા વિદ્યાર્થીઓને નાણાં અપાવે, પુસ્તકો ન હોય તેવાને પુસ્તકો અપાવે, કોઈના માન્ય વહેલાસર પરણાવી દેવા માગતા હોય તેવા પ્રસંગમાં, તે કોઈને ખાદી પહેરવાથી કે રેડિયો ક્રાંતિવાદી માન્યપ ધરમથી કાઢી મૂકે તેવી સ્થિતિમાં નિરૂણાઈની સલાહ લેવામાં આવે, અને તેઓ સ્વજનની અદાથી મુગ્ધતા પ્રત્યેના ઉકેલ લાવી આપતા. તેમણે આ રીતે ઘણા યુવાનોને આગળ લાવી મૂક્યા હતા. પાછળથી તે બાળકો કે જેમના વાંકાનેર, ભાવનગર, દક્ષિણમુતિ કાળ દરમ્યાન યુવાનો અને વિદ્યાર્થીઓને તેઓ પ્રેરણાદાયક અને ખાસ અનેલા નિરૂણાઈ ભાં રહ્યા ત્યાં એકલા કહી રહ્યા નથી. તેમની આસપાસ યુવાનોનું જૂથ કે કુટુંબ હોય જ. '૪૨ પછી રાજકોટમાં રહ્યા ત્યારે પણ યુવાનો તેમની તેજસ્વીતા, સમ્માન, ઝીંઘાલી અને ઉદારતાભરી સમજાવી હતિએને કારણે આકર્ષણ દેતા. આને જેમના કેટલાય શિષ્યો એવા ■ કે તેઓ પાછળથી સામ્યવાદી અને સમાજવાદી પક્ષના સુનંદ કારકર બનીને રાજકારણમાં અંપલાવી રહેલ છે. નિરૂણાઈ એક રીતે યુવાનો માટે રાજકારણની શાળા બની ગયેલ. યુવાનો અને વિદ્યાર્થીઓની તેઓ બે વાત દર્શાવે કહેતા, તે મને પણ ખૂબ વાદ રહી જવા પામી છે. તેમના અવસાન પછી જસદણના એક કાઠી યુવાન જે મુંબઈમાં હોમ કાંતરનું વણે છે તે રાજકોટમાં આવી મળેલ ત્યારે પણ એ નિરૂણાઈએ કહેલી વાતની વાદ આપતા હતા.

નિરૂણાઈ યુવાનો અને વિદ્યાર્થીઓને બે વાતો

દર્શાવે કહેતા-એક તો એ કહેતા કે યુવનોએ દર્શાવેલા જીવનચરિત્રો વાંચવાં, વિચારનાં અને મહાનુભાવોના જીવનમાંથી પ્રેરણા મેળવવી. બીજી વાત એ કરતા કે જીવન સાહસિક અને ખડતલ બનાવવું. પ્રવાસમાં, આજ્ઞતાના અણુધાર્મ પ્રસંગોમાં, મહામારી કે મુશ્કેલી-ઓમાં અંપલાવી સાહસિક બનાવવું. આ બે વાતોએ યુવાનોમાં નવું ભેમ અને નવા ભેસ પૂર્ણ છે.

એનો એક જ પ્રસંગ બસ ૬૫ પાડો. એક વિદ્યાર્થી અવસ્થામાંથી પત્રકારિત્વમાં પડતો હતો કાચો યુવાન જેમણે પોતાના મામ સિવાય કાંઈ જગાનો પ્રવાસ કર્યો નહોતો, દુનિયાદારીની કાંઈ સ્થિતિ બાંધી નહોતી એવા એ યુવાનને આ પ્રેરણાબળે ઠેક અડધાનની સરહદ સુધીના પહાણોના પ્રદેશના, આસામ સુધીના-જમ્મીની સરહદના જંગલી પ્રદેશ સુધીના, હર્મીલીંગ અને દિમાલયના દિમશિ-અરોના પહાડી પ્રદેશ સુધીના, મદ્રાસ અને દક્ષિણ ભારતના જંગલી સુધીના અનેકાનેક પ્રવાસ અને સુમારીઓ ખેડવી અને જીવનમાં સાહસિકતા બેઠી કરાવી, આત્મલેખન અને ગાન જગાડ્યા. આવી રીતે તે અનેક યુવાનોને તેમણે જીવનની નવી દિશામાં દેહીએ ચડાવે છે.

લૂખા અને સહા પાંચાળપ્રદેશના એ રાજપુત ગામમાં જ્યાં કિલ્લો વાતોની ચોપડીઓ સિવાય બાકી જ બીજું વંચાતું ત્યાં યુવાનોમાં સાહિત્ય અને સંસ્કારનાં બીજા શીખ, રસ જગાડી સાર્વજનિક પુસ્તકાલય બીજું કંઈ, એમાં તેમણે ધરમાંથી ચારસો જેટલા પુસ્તકો ભેટ આપ્યાં, ૨૫ બીજેથી મેળવી દીધાં. આ પુસ્તકાલયનું સંચાલન યુવાનો અને વિદ્યાર્થીઓ કરતા. નિરૂણાઈ આમ તો એક જીવંત પુસ્તકાલય સમાન હતા. તેઓ ત્યાં જતા, માર્ગ પડ્યા પછી પણ ત્યાં જતા ત્યાં તેમની આસપાસના યુવાનો અને યિત્રો તેમની પાસેથી પુસ્તકો લઈ જતા એટલે એમની પાસે પુસ્તકોનો તેમજ છાંતે ગાનનો અખુટ ભંડાર હતો. ઘણી સંસ્થાઓને તેમણે પોતાનાં

કલાકો સુધી બેસીને આકાશના નકશા ને નોંધી કરતા

તેમજ ખીખનાં પુસ્તકો બેઠે આપ્યા છે. ચતના બાળે ગંગે જીંદીને નિરુભાઈને આકાશ સાથે મીઠે મહિને બેસી રહેતાં-કલકા સુધી બેસી રહેતાં અનેકાનેક વખત બોધા છે. આકાશમાં નકશાને નોંધા કરતા પંથુ બોધા છે.

ફરવા જાય ત્યારે એમના હાથમાં નાની એવી સોડી અને હાથમાલ હોય. માર્ગમાં એકએક ઝાક નિહાળે, ખાસ કરીને તેના ઉપરના માળા, પક્ષીઓ, તેના પંદારાં, નદી કિનારે જાય ત્યાં જીવંત, દેડકાં, તીવડાં. ચોમાસાની ઋતુ હોય તો ચોડળખા, કણ્ઠસકાં, તેમજ જીવતા વીંછી અને સર્પોને પકડી નિહાળી તેમજ પરે લાવી સોને બતાવે. એવી રીતે બગીચાના ફળફૂલ અને ઝાક, તેના ફરજ અને સુખથી વગેરે પણ નિહાળે-આમ કુદરત સાથે એમને બારે તાદાત્મ્ય હતું અને તેનું વિદ્યાનિક જ્ઞાન લેવા અને દેવા હમેશાં એટલા જ ઉત્સુક રેખાતા.

એક દિવસ ચોમાસાના દિવસોમાં કું નિરુભાઈની સાથે ફરવા ગયો. નદી ખેતરના એક આવળના ઊંઠ ઉપર માળો લટકતો જોયો. પહેલાં થયું કે આ માળો કદાચ છુલછુલનો હશે. નિરુભાઈએ એ માળો હાથમાં લઈને જોયું. તો એ માળામાં ન મળે પક્ષી કે ન મળે ઈંડાં. પછી બપોર બેઠેલું આકળચું નિરુભાઈના

હાથ ઉપર વીંટાઈ બેસ્યું. નિરુભાઈની હિંમતનો ત્યાં ખરો પરિચય થયો.

એમણે જટકો મારી આકળચું નીચે ન ફેંકી દીધું. પણ હાથમાં ગળીને સિદ્ધથી કામી એના ફરજને જોવા. મને એના જમ અને શરીરના વિવિધ કામો બનાવ્યા. આકળચું ઝેરી હોય છે.

સમજાં અને કામકાનાં માળાની ઝીણવટભરી ઋતુ મુજબની રચના જોવા જિંદગીમાં જોયા ઝાડ ઉપર ચંદ્રામાં પડતા પડતા બચી ગયા. હોય તેવા પ્રસંગો તો મેં જોયા. કેટલીક વખત સમજાઓની ચાંચ પણ એમને લાગી હોય. ધિત્રક પક્ષીના નર માંદાં કમીત સાંભળવા મકાનોનાં ડાપરા ઉપર પણ અનેક વખત નિરુભાઈને જોયા, તો બગીચામાં માળે સેવતી કુદરીની પ્રક્રિયા જોવા કલાકો સુધી છુપાઈને ઝાડ એથે નજીકમાં બેસતા અનેક વખત એમને જોયા. આ બધું એમના શાંતિના કમ અને જીવનની ક્રિયાના લામ જેવું બની ગયેલું.

રાણપુરમાં બહુ દૂંઠા માળામાં આસપાસના પ્રેર-જનાં વિવિધ પક્ષીઓના ઈંડાંને અમુલ્ય ખખખો બેસો કરો હતો. તેમજ નિરીક્ષણ કરી, મારીકાઈથી ટપો-ટપે બધું જોઈ લે અને ખુખી કે વિહિજના હોય તો પકડી પાડે. આમ થી. નિરુભાઈએ અને થી. જવખ-લકાઈએ આ બધા અનુભવ-નિર્ભારમાંથી પણ વિદ્યા-નની નિરસતાને રસમય બનાવીને પક્ષીઓ અને આકાશ નિરીક્ષણ એવો પુસ્તકો મુજરાતી સાહિત્યને આપ્યાં છે. આગળ કાઠિયાવાડના પક્ષીઓની સમગ્ર દૃષ્ટિએ નહિ થયેલી સરવે (માપણી) રાણપુર આસપાસના ચોક્કસ પ્રદેશની તેમજે ઘસનાતમક અને જાત નિરીક્ષણ બધાં અભ્યાસ પછી કરેલી, વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ એ સરવે ધણી ઉચ્ચશક્તિની મજાએલી તેઓ કહેતા તેમ આ જાતના નિરીક્ષણનો શોખ તેમજે દક્ષિણાફર્તિના વિદ્યાર્થીજીવન કાળ દરમિયાન પણ હતો, તેઓ એ માટે આવનગરના ત્રિટોરિયા પાર્કમાં જતા, ફરતા અને નિરીક્ષણ કરતા.

આ જાતના નિરીક્ષણનો શોખ તેમજે તેમની

આની કુદરતના બારે સંચિયા દેતા

આસપાસના સંખ્યાબંધ મિત્રોમાં પણ, જોબો કર્યો હતો. એમાંના કેટલાકને સાવનંદરમાં પક્ષીઓના અવધુત—સ્વ. કંચનકાકા પાસે પક્ષીઓની જોળણ અને નિરીક્ષણ માટે લઇ ગયેલા. તેઓ કહેતા : પક્ષીઓ અંગેનું અંગ્રેજ સાહિત્ય એટલું બધું મોંઘું છે, કામાન્ય જનો મોટે અગ્રાપ જેવું છે, માટે જોનો જનસમૂહ અભ્યાસ થઇ શકતો નથી. આ દૃષ્ટિએ એમણે અને શ્રી. ભયમલ્લભાઇએ પક્ષીઓનું અસામાન્ય અભ્યાસ કરાવતું, આદિ કાળથી લોક જીવનમાં, લોક સાહિત્ય અને સંસ્કારમાં પક્ષીઓના સ્થાનને દર્શાવતું લોકનોખ બાપા અને શેલીમાં પ્રસ્તુત શુભરાતને આપ્યું, અને આ વિષયનું આ જાતનું પ્રસ્તુત આપણે ત્યાં પહેલું વહેલું પ્રગટ થયું.

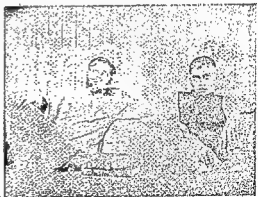
એવું જ નિરીક્ષણ આંકાર દર્શનનું. આંકાર દર્શનનું સાહિત્ય અને સંસ્કાર કંઠાળાઓનું ને નિરંજન ગણાય છે, તેમ જ જનસમૂહ માટે આ વિષય ગંદન પણ મનાય છે. રાતના બળે વાગે ‘ફૂલછાબ’ કાર્યાલયના બગીચામાં પુરશી ઉપર એકલા નિરંજનની ધણીએ જોવા દરી. ન્યાં સુધી. એક વાતનો એમને સંતોષ ન થાય ત્યાં સુધી એના ખાંછળ એમનું સમગ્ર ધ્યાન શકિત દેન્દિત કરતા: એમનામાં સતત પુરુષાર્થભરી ધીરજ પણ અખૂટ હતી.

નિરંજનને જે જાન મેળવતા તેનાં લાભ આસપાસના સૌને મળતો. તેમણે એવું આશપાંચ જમાવેલું. આસપાસ વતુંજા એવા-જોશ કરેલા કે સૌને એમના જાન અને અનુસવનો લાભ મળ્યા જ કરે. એમની પાસેથી આસપાસના મુલાતોએ જીવંત જાન મેળવ્યું છે તે બધા નિરંજનને કેમ કરીને ખૂલી શકે ?

નિરંજનને એક નાનો ભત્રીજો હતો, તેનું નામ પુરાનના. આ તથ્યવાદ વધારા બાળકે અસામાન્ય કઠી શકાને એવું આત્મકાંત ક્ષણનું જાન મેળવ્યું હતું. ધ. આત્મજ્ઞતા ફળિયામાં, જોબો જોબો આ બાળકે આંકારમાં અંગેત્વ (canapous)નો તારો, નાકના તારામાં (earina) નના આંકાર તોડી જેવા હોય છે તે તથા વીંછકા. (seorio) મુશ્કેલી, શુક,

સાક્ષિ વગેરેને બરાબર ખીછાણીને આંકારમાં બતાવતો. આ નાનાં બાળકે આંકારનિરીક્ષણમાં જે રસ, ઉત્કંઠા અને નિરીક્ષણશક્તિ બતાવેલી તેના ઉપરથી નિરંજન કહેતા કે બાળકો માટે અતિ સહેલી અને સાદી બાપામાં બાળકો વાંચી શકે તેવી આંકાર દર્શન અંગેની પુસ્તિકાઓ લખવી એમણે. એ ઇચ્છા મિત્રાર પદ્ધતિ પછી પણ જોર કરતી રહી. એમાંથી કુમારો ને કિશોરો માટેનો તારક પરિચયનો રેડિયો વાર્તાલાપ જન્મ્યો. અને શ્રી. ભયમલ્લભાઇએ ચાર હપ્તે મુંબઈ રેડિયો ઉપરથી એ જોડકાર કરેલી. એની મરાઠી નકલ થઇને થોડા દિવસો પછી એ જ મુંબઈના રેડીયો સ્ટેશનથી જોડકાર કરેલી. એમના અવસાન પહેલાં એમની ઇચ્છાના પ્રતીકરૂપ ઉલ્લુ પુસ્તક ‘આંકારપોથી’ પ્રગટ થયું. એ કિશોરો ને કુમારો માટે જ છે. બાળકોને પણ મળ પડે એવી લેખનશૈલી અને વાર્તારસ એમાં છે.

નિરંજનના ખાલી પ્રેમ પણ એટલો જ ઉત્કટ હતો. ‘ફૂલછાબ’ સાપ્તાહિકનાં વંત્રીવિભાગના સભ્યો જ્યાં પછી સૌ બપોરના રેડિયો કાંતતા. સાપ્તાહિકનું કામ તો એવું કે દેહલીક વખત બપોરના નવરાસ પણ ન મળે. પણ નિરંજન તો અવશ્ય રેડિયો કાંતતા હોય જ. તેમણે રેડિયો કાંતવાનો શોખ કહો કે ક્રમ, આંકિસના કામ કરનારાથી માંડીને સ્વ. મેઘાણીભાઈ સુધીના સૌને લગાડ્યો હતો.

સભ્યે પ્રવૃત્તિ કરનારી બેડી ખંડિત થઈ...

મેઘાણીભાઈએ ખાદી છોડેલી તે આ નવા ખાદી વાતાવરણમાં ફરીથી પહેરતા થઈ ગયેલા. તેઓ કંઈતાં પણ અતિ ઝીણું અને ઝડપ સોધી વિશેષ હતી. વર્ષો સુધી એકધારી રીતે કંટાળ્યા સિવાય, વખત ગુમાવ્યા સિવાય, નિયમિતપણે 'કંઈનારાઓમાં નિરુણાઈ મોખરે હતા. એટલું જ નહિ પણ તેમની આ પ્રેરણાથી જરૂર પહેલા રાજ્યપુરમાં કંઈચુર્ચકળ અને ખાદીકાષોભ શરૂ કરવામાં આવ્યાં, જે ઘણા સમય સુધી ચાલ્યાં અને ફાલ્યાં ફૂલ્યાં હતાં.

તેમની આ પ્રેરણાથી 'ફૂલછાજ'નો નોકરિવાત-ન્ય' માફી પહેરતો બન્યો હતો, અને વર્ષો દુહી જેમણે રેડિયાનું મહત્ત્વ માન્યું નહોતું તેવા ઘણાએ રેડિયામાં રસ લીધો હતો. ઝોડિસના પડાવાળાઓ તો પોતાના કંઈલા સ્તંભને વજાવીને એના કપડાં પહેરતા થયેલા.

૧૯૪૦નાં સત્યાગ્રહ અને લડતોના દિવસો દરમિયાન ખીલીને પાછળથી ચિત્રજાઈ ગયેલા રાજ્યપુરની નહેરુ જીવનની પ્રવૃત્તિઓ, દરિબન પ્રવૃત્તિઓ, રાત્રિશાળા અને પ્રૌઢશિક્ષણની પ્રવૃત્તિઓને બંને બાઈઓએ ફરી સજીવન કરી. ચોમાસાના દિવસોમાં સખત વાઝીને કારણે આસપાસના ગામોના સંખ્યાબંધ મકાનો પરી બવા પામેલા, તેવે વખતે ફૂલછાજના કામમાંથી વખત કાઢીને ગામકંઈને પ્રવાસ કર્યો અને મુશ્કેલીઓમાં મુકાયેલાઓની આર્થિક તેમ જ કપડાં, વાસણકુસણ અને અન્ય સહાય આપવાની પ્રવૃત્તિ શરૂ કરેલી.

રાજ્યપુરમાં દરિબનશાળા અને દરિબન પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરાવી. આમ તો તેમના જીવનમાં દરિબનશાળા ચલાવવાના, પાછળથી કંકરબાપા દરિબન આગમના ગૃહપતિ તરીકે કામ કર્યોના પ્રસંગો અને તક મળી હતી. અરપૂખ્યતા નિવારણને જીવનની દૃષ્ટિએ મહત્ત્વનું અવધું હતું. રાજ્યપુરના આંતિકામના દિવસોમાં પણ દરિબનશાળાની પ્રવૃત્તિઓમાં તેમણે સતત જાન આપ્યું હતું. દરિબન ઉદ્ધારની વાતો તો સૌ માંડ કરતાં પણ વાસ્તવિક સ્વરૂપમાં એને અમલમાં મૂકવાનું

બહુ જોડામાં બેસું છે. અહીં તો આ બંને બાઈ-ઓએ દરિબનને ધરના સમ્પન્ન મધ્યિને ધરમાં પ્રવેશ આપેલા. ઠેઠ રસોડા સુધી આવે આડાશીપાડાશી અને મકાન માલિક પણ ખારે બજે, પણ સિદ્ધાંતની બોખતમાં લવલેશ બાંધેલો નહિ કરનાગ આ બંને બાઈઓએ કરી ટીકા વચ્ચે 'સામાજિક અને સ્વચ્છ' નોના અસહકાર વચ્ચે દરિબનને ધરમાં કામગીરી સ્થાન આપ્યું હતું. આ બંન્ની યુવાન ખાતો, પીનો અને રહેતો પણ ધરમાં સૌ સાથે.

સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલા શેટાક સાહેબની કાઠિયાવન ડાંગ રજવાડાની ૧૯૪૮ ના દિવસોમાં નોકરિવાત-ન્ય નાની વિરૂદ્ધમાં કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદે વિશેષ પત્રિકાઓમાં સહીઓ લેવા આદેશ કર્યો તે બનુસાર નિરુણાઈ તેમની કુઠડી લઈને પાણિયાદ ઘણાના પ્રદેશમાં પ્રવાસે નીકળેલા. ત્યાંથી તેઓ વળ પણ આવેલા. એ વખતે વળના સત્યાગ્રહના દિવસો હોય બહારથી આવનારા જુવાનોમાં આ અમલતા અને તેમની ખાદીધારી યુવાન સાથે પ્રથમ પરિચય થયો, પણ એ તો એટલા વખત પુરતો. પાછળથી આ બંને બાઈઓ રાજકીય મંદ વાતાવરણ વચ્ચે પત્રકારિત્વ આરંભ પોતાનું રાજકીય અને રચનાત્મક ક્ષેત્રે લક્ષ્ય કરવા 'ફૂલછાજ'નાં જોડાયા ત્યારે નિરુણાઈનો માઠ અને સાક્ષાત પરિચય થયો. બંને બાઈઓએ કંઈક યુવાનોને પોતાના કર્યા, પ્રેરણા આપી, રાષ્ટ્રીય લઙ્ગાં તોમાં બેન્ચા, પરણાવ્યા-પહેરાવ્યા અને જીવનના સરકારી વહેણમાં રમતા મુડી દીધા. એવા બંને બાઈઓના રનેહ અતે સ્વપણાનો ખીલ યુવાનોની જેમ અને પણ લડાવો મળ્યો છે અને એમનો નાનો મિત્ર બની રહેવાનું સદ્ભાગ્ય સંપાદ્યું છે.

એવા દિવસો દર્જ થે માદ આવે છ ત્યારે નિરુણાઈએ કલાશો ને કલાકો સુધી સતત કામ કર્યું હોય. લડતના એ દિવસો 'ફૂલછાજ' આંતર બાઈ એમ બંને મોરચે લડ્યું. આ દિવસોમાં એમણે સતત કામ કર્યો જ કર્યું. લડતોના અહેવાલો, કુદ્દશના અહેવાલો, પ્રવાસ-નજીનો, સંશોધન પ્રવૃત્તિઓની મેપો, સૌરા-

જૂના રાજકારણમાં ઉઘા લાવતા ખાસ લેખો-આદિ-લનો, વગેરે આદેખ્યું,

એ ઉપરાંત તે ખતે લાખજોએ સારિય સંરો-ધન, વાર્તા, પત્રકારિત્વ તે સંગીતની લેખમાળાએ, પક્ષી, આકાશનિરીક્ષણ, અજન અને લોકગીતો; તહેવારોનું મુદ્દાકન, કલા અને ચિત્ર ઉપરની વિવેચન લેખમાળાએ, સોહજવનને લગતા પ્રશ્નો વગેરે ઉપર વૈજ્ઞાનિક તેમ જ શાસ્ત્રીય રીતે લખ્યું તથા સંપાદન કયું. સંવારના વહેલા ઊડીને નોંધા ટપકાવના નિર-ભાષ હજુ પણ આખ આખ તરબરે છે.

૧૯૪૨ના “કરંજે યા મરંજે”ની લઘતના દિવસે હતો, “દિંદ છોડો”ની ભળવળ પુરનેસમાં ઉપડી. “કૂલછાખ” સાપ્તાહિક હતું, એ વખતે એની વિગસિન રિયલિટમાં, પચુ લઘતને આદેશ આપતા ખતે ભાર્ત-ઓએ એક સમીક્ષાને “કૂલછાખ” છોડવાનો નિશ્ચય કર્યો અને તેની મેધાલ્પીસાધને બચુ કરી. મેધાલ્પી-ભાર્તે તો પહેલાં હેખતાર્થ ગયા. કારણ “કૂલછાખ”ને હળવે થયેલો તેમનાં ઉપરનો ભાર આ ખતે જુવાન લેખક-ખુજોને આભારી હતો. પચુ લઘત એટલે લઘત—આ ખતે ભારતોએ રાણપુરનું તેમનું ભણું ભાદ્યું” થર નેમનું” તેમ પાછળ છોડીને લઘતમાં અંપલામી મૂક્યું. ‘જરની આખરી લઘત નિરૂભાઈ માટે પચુ અંતે તો આખરી નીવડી.

લઘતની શરૂઆતમાં દોરવણી આપનારા સળિયા પાછળ હતા. સ્વતંત્રતાની લઘતને એસપૂર્વક ટકાવી રાખવી એ આરકે અને બદાર રહેલાઓને માથે આપેલું કર્તવ્ય હતું. આપે વખતે ગાંધીજીની સ્પષ્ટ વિચારશક્તિ અને દોરવણીના અભાવે યુવાનોએ દેશ ભરમાં Do or did મરંજે યા કરંજે નો નામ લીધો હતો. કયો દસ્તો એ માટે ગ્રહણ કરેલો એના કારે મનોમથનો વચ્ચે સાહસિક, નિરઃ અને કર્તવ્ય-પાલનના સ્પષ્ટ ખ્યાલથી નિરૂભાઈ અને બચપ્રલહ-ભાઈ એ ક્રાંતિનો સદે સ્વીકાર્યો, અને ‘જરની લઘ-તના સંચાલનનો ઠીકઠીક પ્રમાણમાં ભાર વહેવો પડેલો. ‘જરની લઘતમાં નિરૂભાઈ છુપા નામે અને છુપા વેશે સૌરાષ્ટ્રમાં અને તેમાં ય ખાસ કરીને રાજકોટમાં

ચાલું નાખીને રહેલા રાજકોટ એ એવન્સીનું કેન્દ્ર હતું. રાજકોટમાં સાથીદારો અને મિત્રો સાથે સૌરાષ્ટ્ર વ્યાપક ભાંચકોની અને બીજી લઘતની વ્યાપક ચેલ-નાઓ પકી. આ માટે યુવાસો કર્યો. શહેરમાંથી નવા નવા એસોલા અને તેજશ યુવાનોને મેળા કર્યા અને લઘતમાં એઆ. સરકારે તો લઘતને દાખો દેવા. રાંભી દેવા, ભાંગી નાખવા અનેક ઉપાયો ચેલવા અનેક માર્ગો અજમાવ્યા.

અંગ્રેજ સરકારે સૌરાષ્ટ્રને બદારથી ચાંત માની દેહી રાજ્યની સાચ સામગ્રી-પોલીસદળોના ઉપધોગ બદારના પ્રદેશોની લઘતે દાખો દેવા, કચડી નાખવા કરવા ધારેલો, તે નિરૂભાઈ અને એમના સાથીઓએ ભારે સિદ્ધત્વી રીતે ખતલી મૂકેલ.

રાષ્ટ્રવ્યાપક બળવે લખી દેવાની બરૂર પડે તો લરકર ઉનારવા માટે સૌરાષ્ટ્રને ચાંત પ્રદેશ માનીને ત્યાં વિમાની મથકો અચુક રાખવાના પ્રદેશમાં માંધ-વાનું બિડીસ સરકારે કરાવ્યું. એને માટે સળગી લેવારીઓ પચુ પૂરઝપે હાથ ધરવામાં આવી. આ ચેલના પચુ સૌરાષ્ટ્રના આ યુવાનોએ વિદ્વત ખતલી મૂકેલી. અને સરકારને પચુ પાછળથી ખ્યાલ આવી બવા પામેલો કે સૌરાષ્ટ્ર બલે બદારથી બલોલ છે પચુ અંદરથી તે સળગી રહ્યું એ અને સળગી જો તેવી રિયલિટમાં છે.

સૌરાષ્ટ્રની જ્યારની પ્રવૃત્તિઓમાં-એની ચેલ-નાઓમાં નિરૂભાઈ મોખરે અને મોખરે. મિશે અને કારખાનાઓમાં હઠતાળ પાડવામાં, પાદન વહેવારને ધંભાવી દેવામાં, મેટી મેટી નદીઓના પુલોને નાસ કરવાની ચેલનામાં, તાર-ટેલીફોન વહેવાર ધંભાવી દેવાની ચેલનામાં, બિડીસરોના પ્રતિનિધિઓ સમા જોરા એવન્સીનો-રેસીડન્સોને ધાંધી રઈ નાચસતાનો કળબે, દિંદ વ્યાપક લેવાની દરિને સૌરાષ્ટ્રમાં પચુ તેના એક સાચ તરીકે લેવાની મધુતરીએ ચેલએલો અને ને પાછળથી અમલમાં ન મૂકી રહ્યું તે ચેલ-નામાં-ખુમર્જી-પ્રવૃત્તિઓની અનેક ચેલનાઓમાં નિર-ભાઈએ સાધ્યદારો સાથે રહીને ને દિંમત, નિમરત,

કુનેહ, કુશળતા અને શક્તિ દાખવ્યા હતા તે એમની ઉમરના યુવાન માટે અરેખર અસામાન્ય હતાં. એથી જ એમની પાછળ અનેક યુવાનો એ સમયે લડતમાં ખપી જવા તૈયાર થયા હતા.

આમાની એક યોજના પાછળથી રાજકોટમાં પકાઈ જવા પામી, જેમાં એજન્સી અને રાજની પોલીસને જનરા દારૂગોળાના ભંડાર હાથ લાગ્યા હતા ને દારૂગોળાની સામગ્રી ખસેડતાં ખટારાઓ દાખવવા પડેલા. એમાં અનેક પ્રકારના ભૂખર્જ ચળવળ મટેના ભાષણોના સાધનો હતાં. એમને એવો મસાલો ને સાધનો એમાં હતા. રોક્ષ હતા, ડાખના-મેટસ હતા, પૂલો ઉઘાડવાના અને રેલવે ઉઘાડવાના, પાટા તોડવાનાં ઝોળારો હતા. ઘણું ઘણું હતું. આ સામગ્રીના ઉપયોગ પાછળથી રાષ્ટ્રખાપક લડતમાં આવેલા મંદ રીયતિને કારણે કરી શકાયેલા નહિ. નિરૂપાઈ અને તેમના સાથીદારોની શ્રેયણી સૌરાષ્ટ્રમાં અમુક રથને ખાસ ગ્રેસ લગુ કરીને 'કાંતિ' નામનું ફોરેસ્ટ ચાર પાનાનું એક છાપું કાઢવામાં આવતું જે સૌરાષ્ટ્ર ભરમાં તથા દિંદના ખીજા કેટલાક ભાગોમાં-જુજરાતી ભાષાવાળા પ્રદેશોમાં વહેંચવામાં આવ્યું. તેમાં સૌરાષ્ટ્રની તેમ જ દેશભરની ભૂખર્જની લડતની પ્રવૃત્તિઓના તેમ સમાચારો અપાતા હતા. આ જાતનું છાપું લાંબા સમય સુધી નિયમિત રીતે પ્રગટ થયે ગયું. જેને પકડી પાડવા એજન્સીથી અને રાજની પોલીસો બારે ધમપછામ કરેલા પણ નિષ્ફળ.

ભૂખર્જની રાષ્ટ્રખાપી લડતને દારૂગોળા તથા અન્ય સામગ્રી તૈયાર કરીને પૂરી પાડવા માટે સૌરાષ્ટ્રમાં અમુક રથને રીનસગું કારખાનું પણ ખોલવામાં આવ્યું હતું. જેનું સંચાલન નિરૂપાઈ કરી રહ્યા હતા.

૧ માટે અહારથી નિષ્ઠાવોને પણ જોતાવરામાં વેલા આ કારખાનામાં જોગ અને ખોજ સામગ્રી તૈયાર કરવામાં આવતી.

આ જથી રીયતિને કારણે નિરૂપાઈને છૂપા વેશમાં રહેવું પડ્યું હતું. તે પોતે તો જૂના લડતના સૈનિક વળી 'કુશળ'ના કારકર હોઈ સૌરાષ્ટ્રના બધા

ભાગોમાં ભણીતા એટલે છૂપાવેશમાં રહેવું એ પણ તેમને માટે કસોટી સરખું હતું. વળી એમાં પાછી મુસાફરી કરવાની. તેઓ સાધુ બારાના વેશમાં એક નિષ્ઠાવોને સાથે લઈને ટેક જોખાની સરકારી પેટ્રોલની મંજૂર દાંડીઓ જોવા ત્યાં જઈ આવેલ. આ દાંડીઓમાંથી સરકાર પેટ્રોલ ઉતાર દિંદમાં રેલવે દારા મેકલતી તેનો વહેવાર અટકાવી દેવાની પણ એક યોજના હતી.

ભૂખર્જવાળીઓની સૌરાષ્ટ્રમાં મુખ્ય બે ડાવણી. એક ગજકોટમાં નિરૂપાઈના સંચાલન નીચે અને બીજી ડાવણી જોરાવરનગરમાં. તેનું તરવડાના કારકરે સંચાલન કરતા. એક રાત્રે આ જોરાવરનગરની ડાવણીમાં અમે સતા હતા; અધારી રાત હતી. એવામાં અર્ધરાતે માથે ફેફડે અને ઘટાપટાવાળી ચદર પહેરેલ-લાંઠી મૂલવાળો એક જુવાન બારણે આવી ઊભો. ધડીક તો અમે નધા વિચારમાં પડી ગયા, ને રૂકો પડ્યો. એ હતા નિરૂપાઈ. પાછળથી જાણ થઈ. દૂરના પ્રવાસેથી આવેલા હોઈ તેઓ વાતચીતો અને યોજનાઓ વિચારવા અર્ધી-રાત્રે અહીં આવેલા.

સૌરાષ્ટ્રની-જુજર્જ લડતની ઘણીખરી યોજનાઓ પ્રવૃત્તિઓ દિંદની લડતના એક ભાગ તરોકે હતી, પાછળથી લડતના વહેતા પાણી થવાને કારણે કેટલીક યોજના-સૌરાષ્ટ્ર બાપક યોજના અમલમાં મૂકી શકાઈ નહિ. પરિણામે સૌરાષ્ટ્રના લોકોએ આ પ્રવૃત્તિઓ વિશે જાણુ જાણુ છે. પણ આ યોજનાઓના અમલ માટે તેમજ અન્ય આવતી અને સૌરાષ્ટ્રની ભૂખર્જ પ્રવૃત્તિઓની સંકલના સાધવા નિરૂપાઈએ સૌરાષ્ટ્ર જહારના પ્રદેશોના પણ પ્રવાસ ખેડેલા જે કે સૌરાષ્ટ્રના કાનિમંડળ સાથેનો અન્ય પ્રાનો અને પ્રદેશોના મજાધ શ્રી જયમહુભાઈ મળવરતા અને આજના ભારત સરકારના માર્દની ખાતાના પ્રધાન શ્રી દિવાકર, પં. જવાહરના અંગત મનો જે રિમાની અકરમતમાં માર્કો થયા તે દારકાશ કંચર, ખીજા રાજસ્થાની કારકરે અને મહારાષ્ટ્ર તથા મધ્યભાગના કાલિકારીઓ સાથે જાલવા એડેલી રાખતા.

આ બધાં કારણે એલ-સીએ કેટલાંક દેશો રાષ્ટ્રોએ અને મુંબઈ રાજ્યની સરકારે નિષ્કાર્થ તથા તેમના સુનંદ સાધીદારને બેપતા અંદર કર્યા હતા.

બેપતા મહેર કરવામાં આવ્યા ત્યારે નિષ્કાર્થ રાજકોટમાં હતા. રાજકોટમાં તેમની હતે હતે શેષ આવી. પોલીસ રાજકોટ લડતના જૂના હાલેવા લરીકે નિષ્કાર્થને જોળખતી હતી. વળી નિષ્કાર્થની કુકડીના પાછલી હરણના સૈનિકોને પોલીસે પત્તો મેળવી લીધેલો. એટલે નિષ્કાર્થને પાડી પાડવા સરકારનું પોલીસને યુગ્મ દબાવ્યું થયું. એ માટે રાજકોટમાં કેટલાંક મુકદ્દમાના મકાનની પછુ પોલીસે તલાશ કરી.

નિષ્કાર્થ શેઠી વારે આ મકાનમાં તો શેઠી વાર વળી ખીજ લતાના ખીજ મકાનમાં. ત્યાં પેલા મકાનની પોલીસે બાળ મેળવી જ હોય. આમ નિષ્કાર્થ આગળ અને પોલીસ પાછળ પાછળ. નિષ્કાર્થ આ સ્થિતિ વચ્ચે રાજકોટમાં ત્રણ દિવસ રોકાયા. કારણ શબ્દસામગ્રી અને કેટલુંક પેકાણે પાડવાનું હતું અને ખીજું કોઈના હાંધમાં ન જાય તેમ કેટલુંક છૂપાવવાનું હતું. એવા દિવસે રાજકોટની પોલીસની આંખ આંછને પોલીસોની દિવાલનીથી સીમારેટ સળ-આવીને નિષ્કાર્થ સોરાષ્ટ્રના જન્ય બાગેમાં ઉપડી ગયા. આ પછી તો બેપતા નિષ્કાર્થની શોધ કાઢવા-વાડી : ફેલવેર્થ, જન્ય સહેરામાં રેડોને રેડોને કરવામાં આવી હતી. પકડા પાછળ રહીને કામ કરી રહેલા શ્રી. જયમજાસાધ આ બધાની સાંકળ દિંદેના અનેક કંતિકારીઓ અને મંદો સાથે જળવરી રહ્યા છે એવી પણ પોલીસને મંથ આવી ગઈ. અને એમની પણ શોધખોળ ચાલી.

સુરેન્દ્રનગર કે જે સોરાષ્ટ્રનું એ વખતનું હટ્ટ-ખાડું મળ્યું ત્યાં એક પોલીસ ખડો રહેતો એ હતો રાણપુરનો, પણ નિષ્કાર્થને તે જોળણી કાઢે તેવું ધારીને રાણપુરના એ પોલીસને નિષ્કાર્થના ફોટા સાથે સુરેન્દ્રનગર રોકેને મુકવામાં આવેલો. નિષ્કાર્થના નામ પણ અનેક, ભાવનગર ખાજી નિષ્કાર્થને શોધતી પોલીસ એને કનુભાઈને નામે જોળણે અને જોત,

તો રાજકોટમાં એને બાણભાઈના નામે પોલીસ જોળખતી. નિષ્કાર્થના ભૂતલો-મિત્રો પણ એમને જુદા નામે જોળણે. આમ વિવિધ દેશવારી નિષ્કાર્થ જહુતામી હતા. આ રાણપુરના પોલીસને હાથમાં આખા સોરાષ્ટ્રની રેલ્વેના પાસ આપવામાં આવેલો, ત્યારબાદ આ પોલીસ જનને લાઇઓનો પત્તો મેળવવા મુંબઈ આવીને રહેલો, અને કાંઈ પારકોટથી થોડે દૂરના એક રથજે લણીવાર મેટા થઇ ગયેલો. છતાં એ બોક્કરો કરને અણસાર પણ નહીં આવેલો.

મુંબઈમાં એક મકાનની બારીના ખૂણે પાંસળી ઉપર લાગે-સપત વામું. પાછળથી ત્યાં સોજો આવ્યો જ્યાંથી નિવડેલ માંદગી તેમને માટે આપારે જીવેણી નીવડી.

માંદગી અને એમાં બેપતા શરૂ કરતી. આ માંદગીવેળા નિષ્કાર્થને તેમના બાળપણથી લડતમાં જેમી લાવી જીવના આટલા ઉચ્ચરથાને મૂકી દીધેલ અને તેમના હાથે જ નિષ્કાર્થના નિષ્કાર્થ જીવનદેહ પંચમજાજીત પામ્યો તે સેકન્ડ થી. જન્યમજાજીએ પોતાની અને સાથીદારોની, સૈનિકોની બેપતા રિયતિ વચ્ચે, મુરદેશોએ અને મુશીબતો વચ્ચે નિષ્કાર્થની રાતદિવસ મેળાબપવા વિના સારવાર કરી, ઉપચારો ચોળ્યા અને બનતા બધા પ્રયત્નો કર્યા.

માંદગીના દિવસે દરમિયાન નિષ્કાર્થ વડોદરા રહ્યા, મુંબઈ ગયા, મુંબઈની બાણીતી દરહિસનદાસ હોસ્પિટલમાં રહ્યા, મિત્રોની સાથે રહ્યા, આમ એમની માંદગીએ અને એમાં બેપતા વચ્ચેની માંદગીએ અનેક દેશજે જહુલાખ્યા, સારવાર પણ જીતમતની. એલોપથી, નેચરોપથી, ફેમોપથી અને અખતર પણ વિવિધ કર્યા. તેમાં દર્દી પોતે જ દાકતર જતી જવા પામ્યા, કેટલાય રોગની, તેની દવાની ખુદ નિષ્કાર્થએ પારંગતતા મેળવી હતી. કેટલીય પાપંતોમાં જલસલા દાકતરો કરતાં પણ વધુ ઘાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. માત્ર યુરુપાર્થમાં મનનાર નિષ્કાર્થનું નસીબ તમેશા ચાર હાલાં આગળ જ રહ્યું હતું. વધારામાં મનનારો સામેના નિવાસરથાનોમાં એક રાત્રે એક કાચેટા દેશો મચી

ગ્રામી. પોલીસ મકાનો શોધાશોધ કરી રહી હતી. બેપત્તા-ભૂતલવાસીઓને, અને તે જ મકાનમાં મુખ-ધર્મી ભાગીદારો અને બાઈ અને આખું કુટુંબ સંતાપને ધૂપે નામે રહેતાં.

પોલીસે મકાન ઉપર દરોડો પાઠ્યો પણ એ તો આવેલા પાનાર દાવતાના ક્રાંતિકારીઓ માટે—ઘેરના આરણમાં જ સૂતેલાં. ઝાઝી વાતચીત તેથી ન કરી, એ તો બાવા ઉપરથી પણ પકડાઈ આવેન. જ્યારે એ જ ગતે મુનવાડીમાં કેટ જેટલાં મકાનોની પોલીસે જમતી બીધી. આવા તો મળ્યા પ્રજાગે બની ગયા.

મદિઓની યુરકેલીઓ વચ્ચે જેમણે હંમેશાં હસી ભવ્યું હતું—અંતર મન વિકસીત કરે—કરી ભવ્યું હતું તેવા નિર્ભાઈએ અને જવમલ્લભાઈએ પોતાના બેપત્તા અને પત્તા મિત્રો અને સાથીદાર સેનિકાની આર્થિક તેમ જ અન્ય સ્થિતિની સતત ચિંતા સેવી હતી. મિત્રોના જીવનના નાનામોટા પ્રયોગોમાં પણ રક્ષા દાખવેલા હતા. પરમજોની ચિંતામાં તેમણે કહિયે પોતાની ચિંતા વતેવા દીધી નહોતી, કહેા કે ચિંતા ગણી જ નહોતી. આવી મદિઓ વચ્ચે પણ એક બેપત્તા મિત્રને પરણીવેલ અને એક યુરખીવટની બહાઈ આ નવ-દંપતીને ‘સુખીતો ભવંતુ’ હતીને તેમના મહેવારમાં—તેમના જીવન વિકાસ અને સ્થિરતાની સતત ચિંતા સેવી હતી.

જેઓ સાગ્ર હતા ત્યારે પ્રવાસો એકતા. પ્રવાસ એ તેમને માટે એક અભ્યાસ અને જીવનની મજા હતી. પણ મદા પડ્યા પણ તેમની મદિઓએ તેમને અનેક નવા સ્થળોના પ્રવાસો ખેંચાયા. નિર્ભાઈની મદિઓ હતી મદિઓના સ્વરૂપે તેમણે પોતે પીછાની નથી તેમ જ તેમની આસપાસના કોઇને, નીકટતમ સ્નેહીઓને પણ એવું લાગવા દીધું નથી.

મુખ્ય છોડી દેવલાલી ગયા, ત્યાં સારવાર લેવાની અને ખુપાર્ષ પણ રહેવાનું. મદિઓના બોળો અને જીવનનો તમામ ભાર મોટાભાઈ જવમલ્લભાઈને ખસે નાખી દેને એમણે મદિઓને પણ માણી ભણી. દેવલાલીમાં પણ સ્નેહીઓ અને મિત્રોના પ્રવાસ આપ્યા

કરે. દુરદૂરથી મિત્રો તેમને મળવા, એવા આવે અને પછી દેવલાલીની ગુલામી ડંડી અને ખુશનુમા માણે. બનારસ હિંદુ વિદ્યાપીઠમાંથી તેમના ગુના સાધીદારો તેમને મળવા આવ્યા તો એકસરે લક્ષ્મીશાળાના ભાઈઓ પણ મળવા આવ્યા. નિર્ભાઈની મદિઓનું ધાર નાનાં એવા મિલનસ્થાનમાં ફેરવાઈ ગયું. ન્યાં જાણ ત્યાં બનેના જીવનની સુમધ અને સુખસને ડાંગણે મિત્રો અને મહેમાનોને મસારો રહ્યા જ કરેલા. પણ આ ગંધો સ્થિતિ વચ્ચે એમાંથી કોઈએ પોતા પગેના ભાર જણાવા દીધો નથી. સદાપ સૌને તેમને ત્યાં સત્કાર મળે. મિત્રો અને વિરોધીઓને પણ. ઈશ્વરભાઈ એમાં આધારસ્થળ બનીને ઠેકા રહેતા, અને ભાઈનંધીની જીમલખાઈ નહિ પણ ત્રિપુટી સ્થાપ રહેલી.

મદિઓના ધોરમંજીર પ્રજાગે વચ્ચે એમનું સાહિત્ય સર્જન કાંઈ દેવલાલીથી વધારે થઈને મુખ્ય આવ્યા, તે ૧૯૪૭ સુધી આજ રહેલું.

સેખનકાળે કરતાં એમની જ્ઞાન મેળવવાની તાલાવેલી એથી સવિશેષ. મુખ્યની નેચરલ હિસ્ટોરીકલ સોસાયટીના જર્નલની ફાઈલોથી માર્કીને રાખલ એસિયાટીક સોસાયટીની ફાઈલોમાંથી નવા નવા આવતા પ્રસ્તોતોથી માર્કીને જૂના અપ્રાપ્ય ગ્રંથો અને હેલામાં હેલા અગ્રેજ, મગડી, હિંદી, બંગાળી ભાષાના પ્રસ્તોતો તેમણે અપવાસ આજ રાખ્યા હતા તેમ જ સવત સંપર્કમાં રહ્યા હતા.

તેમની શુદ્ધ પ્રતિભા, વિશાળ વાંચન અને શુદ્ધ સાહિત્યની લેખન અને સર્જન શક્તિ એ બધાને કારણે. જદુ જોછા બાળમાં તેમણે ઠીક ઠીક લખી નાખ્યું. વાતો—નવલકથા લખી, જીવનચરિત્રો આલેખ્યાં, લોકવાર્તા અને બાળોને માટે લખ્યું, આકાશ અને પછી વિવિધ ગ્રંથો લખ્યા, હળવું સાહિત્ય લખ્યું, કેટલુંક સંશોધન કથું અને દુનુ મે લખન તેમ જ લોકસાહિત્યનાં વિવિધ વિષયોનું કાનું સાહિત્ય ટપકાવે બધે પડેલું પ્રજાજનની રાહ જોઈ રહ્યું છે.

મદિઓના વર્ષોમાં હવેરેર અર્થે આગમ મેળવવા અર્થે હેલા વર્ષોમાં માથેરાન અને પંચગીની ગયા.

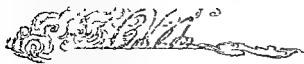
ત્યાં ઠીક ઠીક વખત સુધી રહ્યા.

આ બધા પ્રસંગોમાં તેમની સુવાસને કારણે નર્મ્યાં ગયા ત્યાં તેમણે તેમની આસપાસ માનવીઓની અને મિત્રોની સૃષ્ટિ ઊભી કરી હતી. અને જીવંત વાતાવરણ ઊભું થઈ હતું.

આ બધા હવા ખાવાના સ્થળે ભેરું કે નિર્ણાયક માં જો નિરીક્ષણ સક્રિય હતી તેના પરિણામે સ્થળની માહિતી અને ઇતિહાસ તો તેમણે મેળવ્યો જ હોય. માથેરાનમાં ગયા તો માથેરાનના પક્ષીઓ, પશુઓ, ત્યાંના જંગલમાં થતી વનસ્પતિઓ, જંગલી જીવ-જંતુઓ, ત્યાંના લોકોના જીવનની સામાજિક તેમજ અન્ય વિશિષ્ટતાઓ આ બધોતો અભ્યાસ અને જ્ઞાન નિર્ણાયકોએ માંડીના ખાટલે રહીને મેળવ્યું જ હોય અને તે એટલા અસામાન્યપણે કે કેટલીક વખત તો એ પ્રદેશમાં વર્ષો સુધી વસતી વ્યક્તિઓને પણ ધર આંગણની પૂરી ભાજ નહોત. એવું પંચંગીનો અને મહાબળેશ્વરના પ્રસંગોમાં બન્યું. પંચંગીનોમાં તો તેમને ત્યાંના મહારાષ્ટ્રના ભૂગર્ભવાસીઓ અને રાજ-કારણના રસિયા કાપકરેલી સાથે જોગબ થવા પામી, એ લોકો કલાકોના કલાકો સુધી તેમની પાસે આવી રાજકારણની ચર્ચા કરે, વિવિધ માહિતી મેળવે અને તેમાંથી નવા કાર્યની વિચારણા બન્યે.

માંડીની દરમિયાન આ બધા સ્થળે તેમના ફરીર માટે જોવા પણ પ્રસંગો આવતા જેમાં કંટાળી ઊભી થતી અને એટલા જ દર્દ અને દુઃખ, વેદના અને પીડા ઉપરિથિત થતા કે તેની આસપાસના સ્વજનો, મિત્રો અને કુટુંબીજનોને પણ હિંમત હારતા કરી મુકે, પણ નિર્ણાયકોએ કહી આ વેદના અને પીડા તેમના મુખ ઉપર દેખાવા દીધાનું માદ નથી. જેમ જેમ વધુ પીડા તેમ તેમ તેમના મુખ ઉપરનું હાર્ષ પણ એટલું 'અપમાદ મધુ'. એ વખતે એમના મુખ ઉપરની રેખાઓ ભેંધે કાઢીને લાગે જ ખ્યાલ આવે કે આ યુવાન ધેરી માંડીમાં સપડા-એવો છે. એટલી જ એમનો હિંમત. ઘણી વખત કલાકોના કલાકો સુધી એમનો આસ પણ ન લાઇ

શક્ય તેટલો ઉધરસો આવે પણ એ પછી શીડીવારે એમને ભેંધે તો ભણે એટલા જ હસમુખા. અને રસિકતાસર્વા સ્વભાવને કારણે લલમલાને બાંગી નાળે તેવી માંડી, તેવા દર્દ, તેવી પીડા તેમણે બહુ જ આસાનીથી સહન કરી હતાં. અથવા કહો કે પચાવી લીધા હતાં. તેની સમજ તો તેમની આસપાસમાં રહેલા નિઃકલ્પાસીઓ સિવાય કાગ્યે જ પાડીને આવી શકે. આટલી ધેરી માંડી વચ્ચે મરકરી કરવાનું, યુવાનોને ભેંધને નવી તાજગીબધુ. ખેલવાનું, રમતા-ઓને હસાવવાનું, નાહિંમત અનેલાઓને હિંમત આપવાનું, બાળકોની સાથે બાળક બનીને ખેલવાનું એ બધાએ તેમની માંડીને કળાવા દીધી નહિ. એટલું જ નહિ, માંડીને માંડી તરીકે લાગવા દીધું નહિ. માંડીના આ બધા કપરા પ્રસંગો વચ્ચે મિત્રોની, એમની સાથે ખેપતા રહેલા સૈનિક મિત્રોની એમને સતત ચિન્તા રહ્યા કરતી. મિત્રોની આર્થિક સ્થિતિ એ તેમનો મોટામાં મોટો ચિંતાનો વિષય. અને મુંઝવણ ખર્ચી. એટલા માટે મિત્રોએ વેપારમાં પડવું તેવો નિર્ણય લેવાયો અને તેને માટે આટલી માંડી વચ્ચે એ જાને લાઇઓએ વેપાર અર્થે મુકી મેળવીને મિત્રોને સોંપી. આ દિવસોમાં રાજકાર્ય મંદતા હતી. બીજી બાજુ સરકાર તો ભ્રમત હતી અને ખેપતા-ઓને પકડવાનું કાર્ય તો ચાલુ જ રહ્યું હતું, એટલે આ સ્થિતિ વચ્ચે વેપાર ખેડે એ અભ્યાના ખેલ નેવું ન હતું. પણ આર્થિક સ્થિતિને કારણે વળી આ એક નવી અખતરો કરવાનું કહ્યું. એ મુકી અને પ્રેરણા આપીને કલકત્તામાં પેદી ઊભી કરાવી, અને બેટરી, બંછોપા, કાગળ, લુકમાઈ-ડાંગ કાપડ વગેરેનો વેપાર કરવાનું શરૂ કર્યું. એ પેદીનું નામ રાખ્યું- એ બન્ને લાઇઓના "જય વિજય" નામ ઉપરથી જગાળા નામ : "એમ બિજેવ." આ વેપાર કલકત્તાન છઠરા સ્ટ્રીટ જેવા મંખ લલામાં આવ્યો. વેપાર કરનાર બધા ખેપતા મિત્રો, બધાએ પોતાના નામ ફેરવીને વેપારીઓ તરીકે જોગબાંવાનું શરૂ કર્યું. માલ બજોખરો મુંબઈથી શ્રી. બધમહામર્થ મોકલતા.

કસકતાની પેઠીએ ઠીકઠીક નામના મેળવી, અને બળરમાં આંટ જીવી કરી. મોટા મોટા ગોડાઉનમાં માસ ખાકાય, બેક માગફન નાજીની લેવાડેવા થાય અને હજારોની દેરવણી ફેરવણી થાય. બીજી બાજુ ખર્ચ પણ નફા જેટલું જ આવે, અથવા એથી વધુ. વેપાર ફૂલીફૂલો રહ્યો છે. અંગાળામાં ભુકબાઈનું કસાય માટે હરીફાઈમાં પણ આ પેઠીએ નામના મેળવી અને બલબલને પણ હરીફમાં ઊભા રહેવું સુકેસ બની ચૂક્યું.

જેમાં એક દિવસે સાંજે ધડાર રટીટની કુકાને પર ચાર પોલીસના અધિકારીઓ, પોલીસની ઢુકઢી લાંબને હાથમાં દોર્યા લાંબને કુકાને આગળ ઊભા રહ્યા. એ ચારમાં એક હતા મુંબઈના, એક હતા રાજકોટના, એક હતા દિલ્લી સરકારના અને એક સ્થાનિક ખંભાળી પોલીસનો અધિકારી. નામકે મ પૂજ્યા, અને માદિલી યુધવા સાગ્યા. પણ જોવામાં રાત પડી અને સારા નસીબે એ કુકાનીની હારમાળાની ઇલેક્ટ્રીક લાઈન બગડી ગઈ. પેલા અમલદારોએ પેતે આ બેપતા વેપારી યુવાનોને પકડ્યા આવ્યા છે તેવું ઠેક છેઠીક મડી સુધી સીફન પૂર્વક કળાવા ન દીધું. તેમણે ગોડાઉન ભેડ્યું, ધર ભેડ્યું, એમને ઘણું કે આ ધર ગોડાઉન, માલ બરપૂર કુકાને, બેકમાં હાજરો ફૂલી થાય પણ એ બધું ઊંડાને રાતમાં કાંઈ થોડા આ બેપતા રહેલા "વેપારીઓ" ચલ્યા જવાના ! પોલીસે મંઘીર જૂન કરી હતી. અને બીજે દિવસે સવારે પોલીસ કુકાને બાવી તો કુકાને કોઇ બીજો જ વેપારી બેઠો હતો ગોડાઉન ગોડાઉનની જગાએ નહોતું રહ્યું. ધર ખાલી સપ્ટેમ્બર હવું અને કોઇનો પત્તો મળે તેવી સ્થિતિ રહી નહોતી. પોલીસને બારે નિરાશા ઉપજી. છેવટે એ કુકાને ઉપર હાજર રહેલા એક વેપારી-યુવાનને પકડીને બકા-બકારની મોઝીએ લઇ જવામાં આવેલ. એને ત્યાં ધાકધમકી આપી "જમવિજમ" કેપની પાછળના બે પતા રહેલાકે લકતા અને મુંબઈના યુવાનોના નામ મેળવવા પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા. ટાઈટિંગ કરવામાં આવ્યું પણ આખરે પોલીસને ખાલી હાથે જ પાછા ફરવું પડ્યું. "જમવિજમ"

પેઠીના બેપતા મિત્રો તો ક્યારનાય કવકતા ઊંડોને આસા નથેલા.

પણ પોલીસે આ બકાની પરથી મુંબઈમાં તપાસ કરવા માંડી, અને એ જ દિવસેમાં નિર્માણની માંદગીએ ભેર પડેલું. તેમણે "જમવિજમ" પેઠી સાથેના પત્રવહેવારમાં જણાવેલું "મુંબઈનું" સ્થળ બદલવું જ રહ્યું. છેવટે મુંબઈમાં પણ રાતેરાત સ્થળ બદલ થયો.

૧૯૪૭ માં "ફૂલકાકા"ના કોલ આવ્યો. બીજી બાજુ નિર્માણનું પ્રમાણમાં ઠીક ઠકી લાગ્યું તેવું સ્વાસ્થ્ય હતું ધર આગલાના આશામની બરૂર કેપાની હતી. એટલે પાછા બધા રાજપુર આવ્યા. ત્યાં નિર્માણ આગ્રમ લેતા લેતા પણ થોડું કામ કામ સિવાય રહી ન શકતા. જ્યારે જમદસ્તલાઈ બધી ફૂલકાકાના કામકાજમાંથી નિર્માણની ચોગ્ય સારવાર ન કરી શકે. ત્યાં નિર્માણની મદદનીમાં વળી એક મુત્તમકપના દર્તો વધારા થયો. કસાકાના કસાકા સુધી આકરે ડુખાવો (shooting pain) થયા હતા. તેને પરિણામે એ માંદગી વચ્ચે મોર્ફીનના ઇન્જેક્શનો આપવા પડેલાં.

રોજે ભેર રહ્યું, ઉધણો આવ્યો, અને રાજપુર છોડવું પડ્યું. ફરી પાછા મુંબઈ આવ્યા, અને ત્યાંથી ખંભાળી ગયા, ત્યાંથી આરોગ્યવ મ સેનિટોરિયમમાં આરોગ્યવ મ સેનિટોરિયમ એ એસિયાનું સૌથી મોટું અને છેલ્લે માં છેલ્લા ઉપચાર તથા સ્થાપિત કરવું ફેક્કાના રોડનું હોસ્પિટલ-સેનિટોરિયમ યુજવાતીઓ બાગે જ ત્યાં જતા, કહો કે ભાગે જ આવ્યા એસિયા-ખાપક સેનિટોરિયમની આ બાજુના માણસોને ખણી હતી.

નિર્માણએ આ આરોગ્યવરમ સેનિટોરિયમમાં એક બનોબો ઇતિહાસ સત્તરો છે. આરોગ્યવરમની વાત ફેલવાના અધિકારી એકલા જમદસ્તલાઈ દોહ શકે.

નિર્માણ બાળકાના અને વિદ્યાર્થીઓના મિત્ર હતા, સાહિત્યકાર, પત્રકર અને શ્રુતિક હતા. સાથો-સાથ અને સેવામાં હતા પણ એ ખર્ચ કરતા તો લેખો યુવાનોની પ્રેરણા અને આદર્શગતિ સર્જી શકતા.

બાળકોના નિરભાઈ

જેવા નિરભાઈને દેખે કે બાળકો મધપુપડાની જેમ ફરી વળે!

લાં

જેવું એકવચ્ચું ફરીર, જોયું મસ્તક, મોટી આંખો, નિર્દોષ મુખ, અકબકટ મુકત હાસ્ય, હાથમાં સોટી, ખાદીનો સાંકડો લેધો, માથે ખાદીનું પહેરણ, બિન્ને રસ્તે હાથમાંની ચોપડો વાંચે બાળ.

એમનું નામ નિરંજન વર્મા, સાંજ પડે કે વાંકાનેર ગામથી બે માર્ગેલ દૂરના રાત્રીદેવળી નામના ગામડામાં દરિજન બાળકોને જણાવવા જતા રાજ બાળો.

દરિજનવાસના બાળકોને રાતે કુરસદ મળે. એમને એકઠા કરે, લોકગીતોની ક્રુમ અચાવે, રાસડા લેવરાવે, પોતે માથ ને બાળકોને જવરાવે.

સદાચારના પાઠ તો શીખવે, પણ સીધા ઉપદેશ ન આપે. એ તો એવી એવી વાર્તાઓ કહે કે બાળકો થીજી રહે. બાળકો એકીટસે વારતા સાંભળતાં હોય ત્યાં હળવેકથી બાળકોનાં માથાપ પથુ આંગેને વાર્તા સાંભળવા જોસી બાળ.

સેનખાઈની વારતા કરે ત્યારે બાળકો અને બાળકોનાં મા-બાપની આંખોમાંથી પણ ચોંધાર આંસુ આદવા બાળ.

પ્રાણીકથાઓની વારતા કહે અને બાળકો એકઠાં રાતે જંગલમાં રખડવા માટે તૈયાર થઈ જાનાં

નિરભાઈની બાળકોની માથા વધવા લાગી. વાંકાનેરના દરિજનવાસનાં બાળકો પણ નિરભાઈ આસપાસ ટોળે વળવાં લાગ્યાં.

કોઈ બાળકની આંખોમાં દવા નાખીને ચીપડા સાફ કરે. તો કોઈ બાળકના કાનમાંથી વહેતું પડે પણ સાફ કરે. કોઈને મંધાતા કપડાં સાફ કરતાં શીખવે તો કોઈને માથું ઘેતાં ને જાળતા શીખવે.

જે બાળકો મંદવાડમાં પડ્યાં રહેતાં, જે બાળકો મંદી રમતા કે મંદી લાખા બોલતાં તે બંધાને લખતાં વાંચતાં ને સારી સારી રમતાં રમાડતાં કરી દીધાં.

નિરભાઈને દેખે કે બાળકો મધપુપડાની જેમ ફરી

વળે ને ત્યાં ત્યાં નિરભાઈ જ્યાં ત્યાં ત્યાં બાળકો ગૂંબ્યાં કરે.

નિરભાઈ બાળકોના પ્રવાસ ઝાંઝે, એંસી એંસી અને સો સો સવાસો સવાસો બાળકો સાથે નજીકના કુંગરાઓમાં જાય. ખીણોમાં જાય, વાડીઓ અને નજીકનાં જેવાલાયક રથોમાં તેડી જાય. એક એક છાંડ એક એક ઝાંઝો પરિચય આપે, એની વાર્તાકથા કહે, એના યુજ-અચુજ કહે.

શેરડીના વડ ફરતો હોય ત્યાં શેરડી ખવરાવે, નહિ તો ઉળછી કરીને ખેમતા-ફૂંટતા પાછા આવે. નિરભાઈને લાગ્યું કે બાળકોની વાચનશૂનક ઊધડી છે, એટલે એમણે બાલવાચનાલય શરૂ કરવા ધાયું.

પથુ પૈસા ક્યાંથી કાઢવા? મોટી ઉંમરના માથુસને મન તો નિરભાઈનો આ બાજપ્રેમ 'નરરા માથુસની મુખાઈ' જેવો લાગતો!

નિરભાઈએ બનતરને છેડે નાનું એવું મકાન ભાડે રાખ્યું, ઘેર ઘેરથી પુસ્તકો ઉઘરાવવા માંડ્યાં. બાળકો માટે માથે મામ પુસ્તકોની ઝાળા ફેરવી, અને નાનું એવું બાળકોનું પુસ્તકાલય શરૂ કરી દીધું. નામ રાખ્યું 'બાલ વાચનાલય.'

આમનું કોઈ સમજણ બાળક નિરભાઈને ન જોળખતું હોય એવું લાગ્યું જ અને એમાં આ બાલ પુસ્તકાલય શરૂ થયું.

બાલપુસ્તકાલયની નાની મેડી બાળકોની મીરદીથી, કલરવથી માનવા માંડી. એ પૈસાની ફી રાખી બાળકો માટે નાટ્ય પ્રયોજો રાખીને એમાંથી પૈસા બિસા ક્યાં. દિવાળી થાય ને બાલ વાચનાલયના કાપકરો સાથે એળા ફેરવે.

એમ કરતાં કરતાં તો એ બાલ પુસ્તકાલયમાંથી અનેક પ્રતિભાઓ ચાલવા માંડી.

બાળકો ચોપડી લેવા આવે એટલે એમનો રસ બળી લ્યે, એમને શું ગમે છે તે બધી લ્યે, એવી જ ચોપડી એને વાંચવા આપે અને વાંચીને આવે એટલે બાલપૂર્વક પૂછી નાખ.

બાળકોએ સહૃદય સાથીદાર અને બાલપ્રેમી સુમાળ્યો છે

એમ કરતાં કરતાં બાળકોની સ્થિતિ બળે. તરીબ હોય એને લખવામાં મદદ કરે. કુટુંબની સ્થિતિ બાધી લખતે એનાં માથાપ સાથે બે મીડી વાતો કરે. અને થઇ શકે તો મદદ પણ કરે.

બાલ વાચનાલય તો પછી એવું કાલું કુલું કે એમાંથી કુમાર અને કિશોર પ્રવૃત્તિઓ શરૂ થઇ. ખારી વેચાણ શરૂ થયું. ઉનાળામાં પાણીનાં પરબ બેસાડવા શરૂ થયાં, અને પછી તો મફત દવા આપવાની પણ શરૂ થઇ.

નિરુભાષિ વાંકોનેર છોડવું ત્યારે તો એ બાલ સંસ્થા વધીને વહલા સ્વરૂપ બની ગયેલી અને વાંકોનેરની તમામ સામાજિક પ્રવૃત્તિઓ એ બાલ વાચનાલય તરફથી ચાલતી.

એ બાલ વાચનાલયનું નામ ત્યારે 'બહુ સમાજ' પડેલું, અને નિરુભાષ છુટા થતાં એ સંસ્થાના સંચાલકોને બાળકો કરતાં ખીજી પ્રવૃત્તિમાં વધુ રસ પડતો તેથી જ બાળકોને નામે એ સંસ્થા મોટી થયેલી તે બાળકોજ વિસરાઇ ગયાં !

નિરુભાષ એક દિવસ લાહોર ગયા એક સંબંધોને ઘેર જમવા જતાં એ સંબંધીનાં પત્ની બાવપૂર્વક નિરુભાષને સમાચાર પૂછવા માગ્યા. નિરુભાષને આશ્ચર્ય થયું કે અભરવા મોઢામાં આ બહેન આટલા બાવધો કેમ આદર સહાર કરે છે ને પાછા સમાચાર પણ પૂછે છે !

પેલા બહેન પણ લમણ ગર્ભા કે નિરુભાષ યુગવા છે. એટલે એમણે બાળબાણ આપી કે, 'હું તો તમારી પાસેથી મુસ્તકો લઈ જતી અને તમે મને સમજાવતા, માડું નામ ફલણું, કેમ બૂલી ગયાં !'

નિરુભાષ તો આશ્ચર્યથી એ બહેનને નાનપણમાં બોલાવતા એ રીતે જ જોરથી કહેવા લાગ્યા કે, 'અરે, ત્યારે તું બોલતી શું નથી ?'

નિરુભાષ પાસેથી આ રીતે આશ્રય વધેલાં બાળકો તો પછી કેરેકેર નિરુભાષને આશ્ચર્ય પમાડતાં.

નિરુભાષને બાલપ્રેમ અદ્ભૂત હતો. કાવનરમમાં દરિબન આશ્રમ ચલાવતા, ત્યારે નાની ઉમરના એક આશ્રમમાં રહેતા બાળકોને સર્પ કરડ્યો. બાળકને, ચિત્ર ન પડે. થણા થણા ઉપચાર

નિરુભાષએ કર્યા.

બાળકને હેઠો સુવરાને ને રાંડો પાડે. આખર રાત્રે એ બાળકને નિરુભાષએ બોળામાં જ મેડા ભેગા સુવાડે રાખ્યો. બાળક સ્મૃતિથી નિરુભાષના બોળામાં જ મૃત્યુ પામ્યો.

એક વખત ઉનાળાની રજાઓમાં, નિરુભાષ દરિબન બાળકોને પ્રવાસે લઇ ગયેલા. એક નાના વિદ્યાર્થીને ઉનાડે પગે ચાલતાં દરેકેલા પચા. લાંબો પ્રવાસ, ઉનાળાની તરબી, લૂ વરસે. નિરુભાષએ એ બાળકને પગે પોતાનાં ચપ્પલ પહેરાવી દીધાં. માઇમોના પ્રવાસેથી પાછા ફરતા નિરુભાષ આશ્રમમાં આગ્યા, ત્યારે એમના પગનાં તળિયાં ચીરાઇ ગયેલાં, ને કોરા કાપા પડીને અંદરથી લોહી નીકળતાં હતાં.

મીઠગી દરમિયાન પણ એમનો બાલપ્રેમ એવો ને એવો રહેલો, 'જરની લાંમશોડની લાતમાંથી છૂપાતાં ફરતાં. યુવકોના ખાર નામના પગમાં રહેતા. ત્યાં જાણે બાળકોનું ટોણું જમાવીને બગીચે લઇ જતા, ખેલાવતા, કુદાવતા અને વાર્તાઓ કરતા. ફેટાઓ પાકવા ને દહાવતા.

એમણે પછીએ અંજે પુસ્તક લખ્યું ત્યારે થયું કે બાળકોને નાનપણથી જ આ જ્ઞાન મળેલું જોઇએ. એટલે વાર્તાઓથી રસ ભરપૂર એવી છ પછીપુસ્તિકા સરળ ભાષામાં લખી.

એમને થયું કે આખા જગતનાં માથાપો પોતાનાં બાળકોને લોકકથાઓથી જ પહેલાં સરકાર પાડે છે. અને એમણે જુદા જુદા દેશોની એવી ૧૮ પુસ્તિકાઓ લખી.

નિરુભાષના મનમાં હજી તો બાળકો માટે આકાશની કથાઓ, પ્રાણીની કથાઓ, વનસ્પતિની કથાઓ, જંગલની કથાઓ અને જોરા ખીન અને વિષયોની કથા વારતા બાળકો માટે લખવાની હેઠ શકતી. અને એ કથા-વારતા દ્વારા જ્ઞાન વિદ્યાને ને સરળપણે સીખવી દેવાનાં મનસુખા હતા.

પણ થી. નિરુભાષને ૧૯૪૨ની લગાઇમાંથી થયેલી તિમારી લાગુ પડી અને છેવટે ચિત્ર વદ અમાસના રોજ અવસાન પામ્યા. નિરુભાષના અવસાનથી બાળકોએ પોતાનો સહૃદય સાચોદાર અને બાલપ્રેમી ગુમાવેલ છે.

અબકીને વિલીન થયેલું તેજ

ભૂપત વડોદરિયા

શ્રી. નિરંજન વર્માના અવસાનથી આપણે એક અઘ્છો સાહિત્યકાર ખોયો છે. છેલ્લા કેટલાંક વર્ષોથી તેમની તથિપત નાદુરસ્ત રહેતી હતી. નાણુક રવાસ્થ-વાળાં છતાં સારા સાહિત્યકાર હોય તેવા કાખલા તો ફરેક પ્રાંત કે પ્રદેશમાંથી મળી આવશે. શ્રી. નિરંજન વર્મા એનાં સાહિત્યસર્જનોમાંજ સમાધિ જાય છે અથવા એ જ એની મુખ્ય સિદ્ધિ હતી તેમ માનવું ભૂલભરેલું અને મઠ્ઠમને અન્યાયકારક છે. નિરંજન વર્મા અને જયમલ પરમાર વચ્ચે જે આત્મીયતા હતી, તે માત્ર બાણ મૈત્રીની નહોતી, કથયજ એક જ પુરત-કના તેઓ માત્ર સહોદયકો હતા એમ પણ નહોતું. તેઓ નાનપણથી સાથે ખેલ્યા કૂવા, સાથે રણા, એટલું જ નહીં, એમના વિચારોમાં, આદર્શોમાં, જીવ-નદર્શિમાં એક અજબ પ્રકારની સુસંવાદિતા હતી. અન્યોન્યના પૂરક એવા એ બુલે જ એમનું સંકલ્પત્વ હમેશાં સુદ્ધ લાગે છે. અને કોઇ બાણ અને રચુલ બંધન કે મર્યાદાથી શ્રી નિરંજનનું અને શ્રી. જય-મલ પરમારનું કેટલું કેટલું એ નહીં કરવું સુરેલ છે—મુશ્કેલ શા માટે, અસક્ય જ છે. એમ કરવાનો પ્રયત્ન શા માટે કરવો જોઇએ ?

*

નિરંજનભાઈને બાલ્યકાળ વીત્યો વાંકાનેરમાં. બાળપણથી જ માનવમાત્રનો જ્ઞાનોદય અને વિકાસ જોને આભારી છે એ જીતસા એમનામાં ઉત્કટ સ્વરૂપે પડી હતી. છ અંગ્રેજ સુધી આમ તો અભ્યાસ કર્યો, પણ માહિતી પૂછતી પરીક્ષા જ પસાર કરવામાં એમણે એ વર્ષો નહોતાં ગાળ્યા. જે કામની પાછળ તેઓ લાગે તેને પૂરું કર્યો જ છોડવાની વૃત્તિ એમ-નામાં મૂળથી હતી. અંગ્રેજ તો ત્રીજા ધોરણથી તેઓ લખી બોલી શકતા. છઠ્ઠો અંગ્રેજીમાં તો એક અંગ્રેજ

કિતાબ વાંચી તેનું અંગ્રેજીમાં અવલોકન પણ લખી નાખેલું !

#

એમની અવલોકન અને અભ્યાસવૃત્તિ પણ જાખરી હતી. વિદ્યાર્થી હતા ત્યારથી એમનામાં અન્યાય સામે શિર ઊંચકવાની, સાહસ કરવાની, હજી ખાતર ઘડી લેવાની તમન્ના હતી. ૧૯૨૦ના રાષ્ટ્રીય આંદોલને એ તથન્તાને નિશાન પૂડું પાડ્યું. એમણે અભ્યાસને અપૂરો છોડ્યો. તે વેળાએ તેમનું વય ચૌદેક વર્ષનું લગભગ હતું. તે પછી તો ભાવનગર દક્ષિણમૂર્તિમાં તેઓએ વિનીત સુધીનો અભ્યાસક્રમ પૂરો કરેલો. પણ માહિતી માગતી પરીક્ષા તરફ તેમને જોડો અણબમેો હતો. મૂળથી જ તેમણે હંમેશાં શાળામાં પહેલો નંબર રાખ્યો હતો. તેઓ વાંચતા કે ન વાંચતા છતાં એમણે પહેલો નંબર કદીએ હુમ્મલો નથી. આમ એક હોશિયાર વિદ્યાર્થી તરીકે તેમણે પોતાનું નુહિ-તેજ બતાવવા માંડ્યું હતું. પણ એ દરમિયાન એમણે નાની મોટી પ્રવૃત્તિઓમાં, હરીફાઈમાં પોતાની શક્તિ બતાવીને અનેક ઈનામ બક્ષીસો હાંસલ કરેલા. પાઠ્ય પુસ્તકો ઉપરાંત ઘરખર્ચ પણ અમાથી જ કાઢવો પડતો !

ત્યારે તો ધાર્મિક સાહિત્ય તરફની એમની અભિરૂચિ પણ ઓર હતી. એમની માતા સ્વામીનારાયણ સાંપ્રદાયના લોકત હતા. નિરંજનભાઈએ ઉપનિષદોથી માંડીને સહજનંદ સુધીનું બધું ધાર્મિક સાહિત્ય વાંચી કાઢ્યું હતું શાળામાં સંસ્કૃતને તેમણે ધ્રતર લાપ્યા તરીકે જ નહોતી જણી. સંસ્કૃત અને તેના સાહિત્યનો જોડો અભ્યાસ એમણે કર્યો હતો ! આટલું બધું એમનાથી શક્ય હતું કારણ કે એમની સ્મરણ શક્તિ તીવ્ર હતી અને એમની વાચનની ઝડપ, માહય-શક્તિ વિરમ્ય પમાડે તેવા હતા.

છ અંગ્રેજ સુધીનો અભ્યાસ કરેલો છતાં માહિતી પૂછતી પરીક્ષા પસાર કરવામાં જ એમણે એ વર્ષો નહોતાં ગાળ્યાં !

સૌથી યોજનાના દિવસો હતા એ પ્રજામાં રાજ-
કીય જાગૃતિ આણવા માટે અને બાધુજીની વિચારસરણી
પ્રમાણે જીવનમાં વધારે કરવાની નેમ લેઈ આમ પ્રજાના
સંપર્ક માટે તેમણે મામડાઓમાં રખાવાનું શરૂ કર્યું.
ત્યાં જો કેંઈ અનુભવે થયા તે એકવાર તેમણે
‘ફૂલછાંય’ અકાદમી પર રાણપુર મોકલ્યા. મેંધાણી
એ વાંચીને ખુબ યત્ન મેળવ્યો. તેઓ અવારનવાર આ
પ્રકારના સ્વાતંત્ર્ય મોક્ષતા રજા. મેંધાણીભાઈએ
એ જુનાતોની યકિલ પિછાનો, ‘ફૂલછાંય’માં જોડાવા
માટે અમરજી આપ્યું. પત્રકારોએ એ આ જુવાનોનું
લક્ષ્ય નહોતું. આમ પ્રવાસ અને બીજી રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિ
માટે ગાંધી ગોપીચંદન ધન્યવાન એ દિવસો હતા.
રજવાડામાં રચનાત્મક પ્રવૃત્તિ પણ અસહ્ય યત્ન પડે
જેવા એ દિવસો હતા.

રાજકોટ સત્યાગ્રહ પછી સૌરાષ્ટ્ર પર ઈંગ્લિશ
ગોળી ફરી વળ્યું હતું. રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિઓ બંધ પડી,
પ્રજાને પ્રાણ સળવળ્યો ને વળી પાછો નિર્દિન થઈ ગયો.

આ બધી પરિસ્થિતિ અને સંજોગોમાં તેઓ
‘ફૂલછાંય’માં જોડાયા.

લગભગ એકઝેક વિષયમાં રસ જાગાવ્યો હતો.
હતાં કુદરત સાથે એમની મનો અનન્ય હતી. પ્રકૃતિ-
પ્રેમ આ જુવાનોને તારાઓમાં પણ અને પંખીઓમાં
અજબ રસ જાગ્યો હતો. તેમની એ જીવાસાએ
એમને તારાઓના અને પંખીઓના મિત્ર બનાવ્યા.
રાત પડે ને એમને મારે જાણે દિવસ જોડે. એમની
પાસે જોને મારે સાધનસામગ્રી નહોતી. એમણે
આકાશનિરીક્ષણ અને પોતાની સૂઝથી એ બધું
જાણ્યું પિછાડ્યું. આકાશ વિજ્ઞાનના ઉપલબ્ધ પુસ્તકોએ
ખુટતા અંજોગ પૂરા કરી દેશે. મેંધાણીભાઈએ એમની
પાસે પડેલી આ વસ્તુઓને જોગાવી. એમણે એમને
બધું લખવા પ્રેર્યું. તારાઓ પર અને પશુ પંખી પર
લેખમાળા શરૂ થઈ. ‘જનવિજય’ના ઉપનામે
લખાતી એ લેખમાળાં લોકપ્રિય બની અને હર
કરતાં કેટલાક સમનાન્ય અભિપ્રાયો પણ પામ્યા.

ઉપરાંત તેમણે લોકસાહિત્યના વિવિધ પ્રકારો

જેવા કે લોક તહેવારો, લાજનો, મરસિયા વગેરે પર
સંશોધનાત્મક લેખમાળાઓ લખેલી.

૧૯૪૨નો સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ જાગ્યો. ફરી પાછી
મૂળ પ્રવૃત્તિ આવી પડી. તેઓ એમાં જોડાયા. તેમની
પાછળ પોલીસો પડેલી. એટલા ઉદ્વેગપૂર્ણ એમની
ધણીમરી પ્રવૃત્તિઓને આંધેરા ખ્યાલ આવી જશે.

એ પછી રાષ્ટ્રભાવના સાથે તેના વિદ્યાર્થીના
દંડનું સાવ સાચું આલેખન ‘અંકિત કલેશર’માં એમણે
ક્યું એ પુસ્તકમાં દેશની હાલ પાછળની પામરતા,
ધાનવીના સમાજ અને આર્થિક જીવન વગેરેને
જમીન આસમાન જેવો તફાવત એ બધું એમણે
દસ્ત અને કટાક્ષની બાપામાં આલેખ્યું તે પછી
‘અણખૂટ ધારા’ બહાર પડી.

૪૨નો સંગ્રામ ત્યારે નિકળ ગયો અને તેમણે
અંકિત લાગી પ્રવાણ ક્યું. ત્યાં શેપથ એકિપારીક
ઈન્સ્ટીટ્યુટની દોસ્તી બાંધી. પુસ્તકોનું અધ્યયન શરૂ
થયું. લોકસંપર્ક તો મુશ્કેલી જ હતો. એ સંપર્કને
પરિણામે લોકકથાઓ તૃપ્તિ તમને પ્રેમ અને
સામગ્રી પણ વધ્યાં. જુદા જુદા પ્રતિભાં લોકકથાને
એકી કરવાનું કામ તેમણે એ દિવસોમાં ક્યું.

સહજ એવી એમની જીવ સાહિત્ય એ કુદર્ત
કામ હાથ ધરાવ્યું. લોકકથાઓનું વર્ગીકરણ કરી,
મહારી સરકારી-એના મૂળ આત્માને પકડવાનો હતો.
એ લોકકથાઓને સિંચીરો સમજી શકે તેવી સરળ
સંદર્ભ બાપાચીઝીમાં રજૂ કરવાનું કાર્ય તેમણે ક્યું.

તે પછી સુભાષભાણના આઝાદદિંદ દેશના
શૈમાત્મક ઈતિહાસની વિષયો કોઈ અગત્યના ડિમતી
ખજાનાની પેટે બહાર આવવા લાગી. લાલા ઉત્તમચંદના
પુસ્તકોને ‘સરહદ પાર સુલવ’ના નામે અનુવાદ કર્યો.
સાહનવાઝને મળવાનું યકષ જન્યું. સાહનવાઝની
વાંચીને એમને અદ્ભુત પકડથી ઝીંકી લીધી અને
‘સાહનવાઝની સંજોગો’ના જન્મ થયો. મસામાનસી
કેટલાક દિંદોઓને મળવાનું થયું અને થણા પરિશ્રમને
અતે સર્જ્યું: ‘કદમ કદમ બાપે જા’, કદમ કદમ

ખટાએ જા' તો એક જ ભાગ લખાયો છે. એ નવલકથા ખૂબ જ વાસ્તવિક અને છે. કેટલેય દરે એકે એકે ત્યાં જ આટલું કુળકુ વાતાવરણ સર્જવાની એમની સજ્જતિ માન ઉપભવતારી છે. કાલરીજની 'કુખ્તાખાન' ની અપૂર્ણ રહેલી કવિતામાં જેમ શીકાશ છે, તેમ આ અપૂર્ણ નવલકથામાંયે એવી શીકાશ અને માધુર્ય છે. તે પૂરી થતાં કેવી ખનત તે તો કાણ કહી શકે ?

દેસે ૧૯૪૭માં મેલાણોમાંથી આવસાન થતાં 'સ્મરણાન્નસિ'નું તેમણે સંપાદન કર્યું.

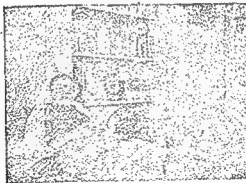
તમિલત લાયકી અને તેઓ આરોગ્યવરમ ખાતે રહ્યા. માંદગીને બિછાને પડ્યા પડ્યા પણ જ્યારે જ્યારે સમય મળે ત્યારે વાચનનું કાર્ય તો ચાલુ જ રહ્યું છે. દેસા દિવસ સુધી એ એમણે હાથ ન હોતું.

એમણે ઘણાં પરિશ્રમે ભજનોનું સાહિત્ય એકઠું

કર્યું છે. પરંતુ એ બધું હજી સંશોધન અને સમા-
રકામ માટે તેલું છે. જ્યમજલ પરમાર એ કાવ્યને
પૂરું કરશે તેવી સહજ શ્રદ્ધા રહે છે. એ ભજનોની
લોક-સાહિત્ય સંશોધનની દૃષ્ટિએ ઘણું મૂલ્ય છે.
'ધરતીનો સાદ' નામની એક અધૂરી નવલ પડી છે.
તે પણ પૂરી થાય તો સાદે તેમ રહ્યા કરે છે, આ
સિવાય પાર વગરનો 'કાચો માલ' પડ્યો છે, પણ
અફસોસ ! એનો ઉદ્ધાર અનેક કારણોને લીધે શક્ય
અને તેમ લાગતું નથી.

તેઓ જાને આપણી વચ્ચે નથી પણ તેઓ
અધરદેહે તો હજી અંત છે. અને રહેશે. એમના
પુસ્તકો દ્વારા જેઓ એમનો પરિચય પામ્યા છે તેઓ
પણ તારાના ઉન્મેષમાં, પંખીઓના બાનમાં, લોકકથાના
કાર્ષ તારમાં એમનાં સ્મરણને અંત સ્વરૂપે જોશે.

★

નિરંજન : માંદગીના દેહલા દિવસોમાં

સ્વ. નિરંજન વર્માની નવલકથાઓ

અનંતરાય રાવળ

વનના જે માગ્ય છેવર્માં પોતાની શક્તિ ખતાવી ચૂકેલા આશ્વાસ્થ્ય તેજસ્વી જીવાનેની જીવન-લીલા તેમની શક્તિઓનો પૂરો લાભ મળે એ પહેલાં આત્મનક અકાળે આટોપાઈ ગયે એ બિના કેટલી દુઃખદ છે ! શ્રી. નિરંજન વર્માનું અવસાન એ જીવી એક દુઃખદ ઘટના છે. એમનાં જવાથી એમનાં નિત્યનાં મેરુ શ્રી. જયમલ પરમાગને પોતાની એક પાંખ તૂટી ગયાં જેકુ થયું હતું, પણ બીજાઓનો ખોટ પછુ તેથી ઝોછી નથી દેશે પોતાની સ્વાતંત્ર્ય લક્ષતો એક સૈનિક અને સૌરાષ્ટ્રની શ્રમિએ પોતાનો એક જાવનાશાળી તેજસ્વી જીવાન શુમાઓ છે જ, પણ શુજરાતી પત્રકારત્વ અને સાહિત્ય એક સારા પત્રકાર અને મેખક બોલે છે. દેશની શુક્તિની લક્ષતના એક લક્ષ્યેલા હતા ત્યાંસુધી તો એ કાર્યને જ વહેલા એ જીવાને પાછળથી પત્રકાર બની જ કલમ-આજી સર કરી તે તેને સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં પણ લઈ મર્ઝ, અને પછી આવી પડેલા જીવમેય બ્યાધિ દર-આન તેની પાસે ધણાં પુસ્તકો પણ લખાની મર્ઝ, શ્રી. જયમલ પરમારનાં સહયોગમાં લખેલાં એ પુસ્તકોમાં જીવનચરિત્રો છે, હાસ્યલેખો છે, પંખીઓ અને આકાશી સૃષ્ટિની વૈજ્ઞાનિક સામગ્રી છે. ભારતના પ્રાંત પ્રાંતની શોકકથાઓ છે અને ત્રણ નવલકથાઓ પણ છે. તેમાંથી એમની ત્રણ નવલકથાઓ, શુજરાતે એમના સ્વર્ગવાસથી એક કેસો લખવી તેથી વધુ સિદ્ધિની સકથતાઓ લખવતો આશ્વાસ્થ્ય વાતાંકાર શુમાઓ છે એ બતાવવાં સારું, અત્રે જોઈ જવર્ણુ વિચારું છે. એ ત્રણ કથાનાં નામ : 'ખડિત કલેવરો,' 'અંબુપૂટ ધારા' અને 'હઠમ હઠમ બતાવે ભ'.

ખડિત કલેવરો

ખ. સ. ૧૯૨૧-૨૨ની અસહકારની લક્ષતે તેમ જ ૧૯૩૦ની તેવી જ લક્ષતે રાષ્ટ્રીય કામ કરનારા અંદર

કાર્યકરોનો એક વર્ગ આપણે ત્યાં જન્માવી છે. આના રાષ્ટ્રીય કાર્યકરો કે સૈનિકોનું જીવન આપણે ત્યાં જકુ મોટા પ્રમાણમાં કથાવિષય બન્યું નથી. આ પુસ્તકમાં બુવાન લેખકોએ હેલાં પંદરેક વરસનાં પોતાનાં સૈનિકજીવનનાં સંભારણામાંથી કેટલોક ભાગ લઈને તેની વાર્તા બનાવી છે. આમાંનો કનુ આ કથા પૂરતા તો એ બોળિયાં પણ એક આત્મવર્ણના ને એ કથક પણ એક આશ્ચર્યજા કથા લેખકોનો જ પ્રતિનિધિ છે.

ચોને પીનાવેલા પંદરેક વરસના સૈનિકજીવનને અને સિંહાવરોડન કરી જઈ એના બલામતો તથા કાર્યકરોની સિદ્ધિઅસિદ્ધિઓનો સાચો કથાસ કાઢી બેરતની ક્ષમ્છા એમને સઘ બાવી છે, ના સંભોષાએ એવી ક્ષમ્છા એમનામાં પેલા કરી છે. એને મારે, હના તો પોતે જ 'મહી પડેલા,' પણ હવે પ્રતાહની વહાર નીકળી-તટસ્થ બની પ્રવાહને તથા તેમાં પડેલાએને બેરાનું કરે છે. તત્કાળ આવેશનો ડોળ બધા આછરી મૈયા છે એવે અત્યારને સમયે આ રીતે પાછળ ભેતાં એમને અનેક જીવાનીની તે વેગાની સુગંધ બાવના ફૂંધના લક્ષણો જેવી, એમનાં સ્વર્ણાં કાચાં, એમનું સિદ્ધિઅસદ્ય નવા જ અંકાપેલાઈ, એ બધાનાં મિથલમાંથી પ્રગટેલું એમનું વીરત્વ તેજસ્વી છતાં ક્ષણિક, અને એમની બાવિ ચોજનાએ દુઃક કહિની, લાગે છે. આ બધું હોયોક કહી નાખવાઈ લેખકોને જરૂર મન હતી, પણ દેશને જેની જરૂર છે એવાં એ જુના સૈનિકોને 'ધર, શ્રદ્ધા ને યોગિય પકડીને' બેસી ગહેલા તે જ 'જીવનચેત્રમાં મૂકી નોચી નમાવાને બેઠેલા એમને તો તે એવા અજાણ મવા છે કે આ બીજા વાતે જ એમનું જ્ઞાન વિશેષ જકડી લીધું છે. એ મારે લેખકોને કાર્યકરોનાં પ્રયુજ-જીવન તથા પરિણીત જીવન જવાબદાર કે ચુનેમર

ભાઈ નિરંજને આ નવલકથા ત્રિપુટીમાં નોંધપાત્ર શક્તિ ખતાવી છે અને તે આપણી વચ્ચે વધુ વખત રહ્યા હોત તો અંધી સવાઈ નવલકથાઓ તેમની પાસેથી શુજરાતને મળ્યા વિના રહેત નહિ.

જણાતાં, તેમણે કનુને આ કથામાં મુખ્યત્વે અનેક કાર્યકરોની પ્રત્યક્ષલીલા અને લક્ષ્યજનનો દ્રશ્ય, સાક્ષી અને દીકાદાર બનાવી દીધો છે. એવા જીવન તરફ એમને લઈ જતાર એમનામાં બીજરૂપે રહેલી ઉપર સુચવાયેલી નજાણાઓ કે પ્રકૃતિદોષો ય સાચાસાચ સૂચવ્યાં છે.

પશુ કાચરીનોંધ કે સ્વાનુભવકથાની સીધી રીતે સામી વ્યક્તિએ ને તેમના જીવનપ્રસંગો વિશે લખ્યું, તેમાં જ તેમના પ્રત્યક્ષજીવન કે ચુદસંસાર—જે તો કોઈ-પણ વ્યક્તિના જીવનના એ પોતે જેને ખાનગી, ગોપ્ય અને બીજા કોઈ માટે અરુપરૂપ માનવી હોય છે તેવા અંગ ગણાય—ની તેમ જ તેમના સૈનિકજીવનની કેટલીક નમુનાઓની વાત કરવી એ સુરુચિની તેમ વ્યવહારૂ બંને દૃષ્ટિએ વળગ્યાં જણાયાથી લેખકએ નવલકથાના સાહિત્યપ્રકારની મદદ લીધી છે એ સ્પષ્ટ છે. આમ કલ્પન (Fiction) નો આશ્રયલેતાં પાત્ર-જૂત વ્યક્તિઓના સ્વભાવલક્ષણોમાં થોડાં સરવાળા આદળાઈ કરવાં પડે, તેમના જીવન પ્રસંગોમાંથી કેટલાક જ ચૂંટી તેવું બાલેષન જરા ઘેરૂં કરવું પડે, વાસ્તવમાં કલ્પનાની સર્જકલીલાને તેમ જ ભાષા જેટલી આખી શકે તેટલી મદદનો આશ્રય લેવો પડે —અને તેમ તેમણે કહ્યું પશુ છે. દાખલા તરીકે, આચાર્યજીના આપઘાતની તેમ જ અંદાનગેનના આપ-ઘાતના ત્રણ ત્રણ પ્રયત્નોની વાતને અવિશ્યતાના પાસ લાગેલા છે. બીજા પાત્રો ને તેમના પ્રસંગોના આલે-ખનમાં ય રંગ વધુ પડતો લાદો કર્યો છે.

કથાનું નવલકથાસ્વરૂપ ૨૫. મેધાણીકૃત 'સોરઠે, તારાં વહેતાં પાણી'ની યાદ આપે તેવું બની ગયું છે. એ કૃતિમાં તેના તરુણ નાયક એક પછી એક આવતા તેજસ્વી વ્યક્તિવિશેષોની પરંપરાનો મુગ્ધ દ્રશ્ય અને છે, તેમ આ 'ખંડિત કલેવરો'માં પણ કનુ પૈતાના અનેક મિત્રો ને સાથી-ઓના વહેતા જીવનનો દ્રશ્ય અને સમીક્ષક બન્યો છે. અહીં નાયક કોઈ નથી અને સૌ પાત્રોને એક સરખું મહત્ત્વ મળી આ. કથા સમૃદ્ધની કે પ્રવાહની કથા બની છે.

કથાના પ્રવાહનો ગાળો છે ખારસા પંદરેક વર-સનો, અને અહીં પરણવાનો પ્રશ્ન ટાળવા રચિકના લક્ષ નિમિત્તે લોબડી જવા થર હોડતા કનુનું સાર-પણીનું પરિભ્રમણ એ કથાની પ્રત્યક્ષ વસ્તુ છે, તે તો વરલ સવા વરસના જ ગાળાનું જ છે. પરિણામે, કનુને ધડીથે ધડીથે વર્તમાનમાંથી જીનમાં બંને સ્મરણ પ્રદેશમાં સરી જવું પડે છે. આપારે પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવતાં સાથીઓનાં વલ્લુ, વર્તનને જીવનનો ખુદાસો મેળવવા તેમ જ તેનો પૂર્વતંતુ સાધવા એને એમ કરવું પડે છે. આથી કથામાં પ્રત્યક્ષ કાર્ય (action) ઝોણું, અને વર્તમાનની કથા કરતાં જુનાઘાળની સ્મરણકથા વિશેષ, એમ બન્યું છે. વાચકોને ય કનુની સાથે સ્મરણયાત્રા મારતે ઘેડે ખૂબ કરવી પડે છે. પશુ જીવને વર્તમાન જેડે સાંજાવની કાળજી તથા કૌશલ અંતર દેખાડવાં છે; તેમ બીજી બાજુ, અપ્રત્યક્ષ આવતાં એ સ્મરણો દ્વારા નિરૂપમાણ પ્રસંગોનું એવું, નાટ્યાત્મક પુનઃસર્જન લેખકે એ કરેલ છે કે જુદા ને વર્તમાનના સોમાકા એટલા વખત પૂરતા લોપાઈ જતા લાગી તે પાત્રોની સળંગ કથા જ નિરૂપાવી જણાય છે, અને એથી ઉપરની મર્યાદા બહુ ખૂંચતી નથી.

આમ છતાં કથા વિશૂંબલ બની નથી. એમાં એક સ્પષ્ટ વ્યવસ્થા ને ધ્યેયમૂંઝણી દેખાય છે. પહેલાં બે પ્રકરણમાં 'નવી પરણતું' કહેતાં કનુને કાને વાતો ય આવે છે અનેક આજાબીતાંઓનાં કલે-શયમ પરિણીતજીવનનો. ગોખડી એકવીસમા પ્રકરણમાં એ આચાર્યજી, રમેશ, પ્રાણુભાઈ, વિનુભાઈ, રસિક, ધીરુ, દિનુભાઈ આદિનાં કારુણ્યલક્ષણો-વાર દર્શનજીવનનો તેમ જ દરિયાઈ, વીણા, રમણ-ભાઈ, આદિનાં અંચલ પ્રેમજીવન યા વિગતીય આકર્ષણોનો દ્રશ્ય કે જાણ બને છે, જે અનુભવ એના ન પરણવાના વિચારને દલાવે એવો છે. ઉદરે ઉદરે રાહુના નિલન અને સુલુનો પ્રસંગ તેને મુદ્દ પ્રણુ-મનો પ્રત્યક્ષાનુભવ કરાવી, એવું જ સુખદ સ્મરણ દેવામાં ધોળા કરવા હવે તો જીવનમાં ન જ પરણ-

દિવાનો એની પાસે બેસી નિશ્ચય કરાવતો જાય છે. કહ્યું પ્રિયતાના રમ્યદશનમાં નવલના અંતમાં એની માને દિને કહે છે—‘આ! બધાનાં લગન ભોઈ આવ્યા : તો ખરો, પણ એ બધા પ.વધા છતાં પ.વધા જ છે કે કેમ અને હું ને પરણવા છતાં શું નથી પરણ્યો એવો પ્રશ્નમાં ઝાટાગો વધતો જ આવ્યો છે’ (૫ ૩૧૬)—તે બંને આ આખી કથાનો કેન્દ્રવર્તી સાર છે. કથાનું પરોક્ષ વાક્ય ને સ્વયંભૂત છેલ્લું વાક્ય પણ ‘નથી પરણ્યું’ છે એ આખી કથાને એક પ્રકારની સૂચનાતિત ધ્યેયલક્ષિતા આપી દે છે. ‘સત્વની પ્રયોગો’ એ પ્રસ્તાવના કહે છે કે ‘આખી નવલને લક્ષ્ય અને મુદ્દાવનના સંગમના સનાતન પ્રકાશરૂપે જ પૂરી કરી’ તે વાત આમ તમામ છે. કાંઈ એક એ પાત્રોના વિકાસ પર નહિ, પણ આ પ્રકારે મધ્યમાં રાખી તેના દોરમાં પાત્રોને પ્રસંગોને ગૂંથવા પર પોતાનું બધું જ્ઞાન એકાગ્ર કરતી આ પ્રસંગશી નવલકથા એથી કેટલેક અંશે બની મઠ છે.

આમાં નવાઈ એવું એ છે કે કહ્યું કથારે અંબીરનપૂર્વક ઉપરના પ્રકારે સજ્જાજ છવાઈ જાય છે. આમાં જાણીતો નથી. એ તો બધી વખત દસતો મરશી જ રહી છે. બનાવો તથા પાત્રોના વાણિજ્યનું એકે ને બાપમાં ને ને દિલ્લે વળું જાયું છે, તેમ જ એના પરની પોતાની રમત—પણ વાચકોને માટે એની જૂદ છે—એવી માણ દીકરામાં રોજ, દીકરાને કદાચનો ને જૂદથી એલેલ. જી કરી છે, તે જ્ઞાનમાં લેવા આ કથામાં પ્રતીત થતી એમની કાર્યસિદ્ધિ માટે લેખિકા આ કારણે કદાચ પણ વાચકોનાં અભિનંદન છારી જશે. આજ્ઞા ને અંબીર જનુતિના કેટલાક વાચકોને પ્રથમ દિલ્લે કથામંત્રિ કહ્યું કૂર મરશી જેવો કિશોરિન વાંકોળા જેવો લાગવાનો આ કારણે સંભવ છે, પણ કાણું ને કીડું જોઈ એમ નથી. ‘સત્વની પ્રયોગો’માં ‘કું’ ને કળમાં કહી નાંખે છે એમ એ પોતે બહારથી જેવો દેખાય છે તેવો અંતરથી નથી, અંતરમાં તો ‘રૂંધિયો રૂંધે તે માથેથી બીતર જવે’ એવી એની સ્થિતિ છે. આ કારણે ને સમજાવતી તો મુરખો છે.

ખરી રીતે એની મેદના કિનારો વાટે વધી છે આ જાનનામાં આ કથા રા. મુનશીની ‘રમ્યદશા’ નવલકથાની શાદાણ કરાવે છે. તેમાં અત્યંત બધાના યાગી, ઉત્સાહી ને સાત્ત્વ દેશમંત્રને પોતાના સયોજિનો કાવનકર્મશી ને સંતાપ થય તે સંતાપ તથા કાવનકર્મશી વાટે બહાર કાઢવાનું છે, તેનું અહીં પણ યથું છે. બાવનાશાળી રાષ્ટ્રસેવો બાવના તથા સિદ્ધાન્તને છેક સુધી સાચરી ન કરે, કાનિનીના આર્થિકમાં લક્ષ્યમાં સમગ્ર પડે, પ.વળે દેશની લક્ષ્યમાં સૈનિકાએની કારની કરવની વાત કરે અને પછી તો કલેશમર્જી લગ્નગાનના કાદમમાં વધુ વધુ ખુશતા જઈ દેશના કાર્ય માટે ઉત્સાહમાં બની દેશના મરી જાય, એવી પરિસ્થિતિના થવા દર્શાવે દેશવિત્તાથી કર્તામાનસને ખૂબ ઉદ્વિગ્ન કરેલ છે. કથાના દારમને આમ લેખિકાના દિવ્યમાંની વરાળ સાથે સંધિ સમય છે.

‘ર અંબી’ તું તો બધું ને દીકરું જ દેખા કરે છે ને’ (૫. ૩૨) એમ એમની અંબીને રોકવા એવું નથી એકલા વાંકોળા કે કિશોરવેથી જન એ નથી એવી સ્થિતિ એમણે લક્ષ્યને ને અંબીનેના મુદ્દાવનની લેમ લાકડાં લના અને રાણના પ્રેમની મીઠી વીડીએ પણ ખતારી છે તે જ આખી દે છે. મરશીમાંથી જ કરનાર ‘જ્ઞાન-શિખીએ’ ન લખે. એ! મુરતકમાં કાલિયાવાના પ્રથમ ભરેર કાલકરને જોળાવાથી તેમજા મુલોને તથા કિશોરોને અંબી આપી છે આહી ‘અંબી કહેવત’માં જુવાન સૈનિકોનાં દોષરશોને જતામાં છે, બને રથને એમની દિલ્લ રાષ્ટ્રવિત્તાથી જ રહી છે.

એમ સમજાય છે કે લેખિકાને રોનાજાનની બાવનાદારીએ વિશે એ રાખાય છે રાષ્ટ્રીયને નિર્દેશીલા સિદ્ધાન્તો મુજબ છારી ખતાવતે રાષ્ટ્રસેવો જાળવવા જઈ પ્રભને બાઈદશન ને વર્ષે આપવાનું છે, સપાજની આકલ્પ્યો, પ્રવતિ ને પ્રવતિને બના જાળવના જાળ લેતી હોય છે, અને તે કારણે એમના બરા નેટલા દોષ કે રખાવની સમાજ પર

તેમ રાષ્ટ્રકાર્ય પર ગંભીર અસર થવાનો સંભવ વધારે, તે આ રાષ્ટ્રીય સૈનિકોના વર્ગની પ્રત્યેક વ્યક્તિ પોને કાચના ધરમાં વસે છે એ નિત્ય યાદ રાખવું જોઈતું સત્ય જોટલા પ્રમાણમાં વીસરી જાય તેટલા પ્રમાણમાં એ રાષ્ટ્રક્રિતને નુકસાનકારક છે એવી લેખકોની દૃઢ માન્યતા અહીં બ્યક્ત થાય છે.

રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિઓનું આયુ' સિંહાસલોહન ને પરીક્ષણ પ્રથમ તો પ્રગ્નના દેશક્રિતાચિન્તક પશુ લાગણીપ્રધાન લોકોને નહિ અમવાતું, પણ એ જરૂરનું તો જમાને જમાને થઇ પડે છે. આત્મપ્રયત્નરૂપ ને તે દ્વારા સ્વદેષનવાંશુ વિના કેઇ પ્રગ્નની પ્રગતિ નહિ, 'ધર-ખાહરે', 'સ્વનદ્રષ્ટા' અને 'કાલાનંદ' જેવાં પુસ્તકો આ દૃષ્ટિએ આવકાર્ય ગણાવી શકે.

લેખકાએ પંદર વરસના રૈનિકજીવનની ઝડતી લઇને તેના ખાસ કયા દોષ પકડ્યા ને અહીં નિરૂપ્યાં કયા આગળ ધરે છે એ જ બાબતોને, રૈનિકોના પ્રેમજીવનને તથા પરિણીતજીવનને. ખરું જોતાં તો એક જ દોષ અહીં નિરૂપય છે, તે છે કાર્યકર જીવનનો, તેમની ધ્યેયનિઠાને વિચલાવે નહિ તો મદ તો જરૂર કરી નામે એવી, જીવન ઊઠારીઓ પરત્વે લપસણી સુવાળી વૃત્તિ, એ વૃત્તિને કીધે જ વિનુભાઈ નથા તથા પ્રજુભાઈ જેવાં પાત્રો લપસીને લગ્નોત્સુક બને છે; અને એ જ વૃત્તિને કારણે સુવતી-જનસંસ્થા એ રમણજી હતું તથા દરિબાઈનું સુખ્ય લક્ષણ બની ગયું છે. આ વાતને જ લેખકો 'સપા-દામાં લેવા માગતા લાગે છે. પ્રાણભાઈ, વિનુભાઈ, રસિક, આચાર્યજી, રમેશ, દિનુભાઈ, ધીર, આદિ પાત્રોનાં લગ્નોત્તર મુદ્દજીવન સુખી નથી, પણ તેને મટી એમનાં કરતાં એમની પત્નીઓ વિશેષ જવાબદાર છે એટલે ત્યાં એ રૈનિક-પાત્રો પોતે દેવિત નથી. દેવિત ગણાય તો પ્રેમમાં ને લગ્નમાં પડવાનું કરીને આ દુઃખ નોતરવા પૂરતા દેવિત ગણાય. લેખકો આથી જ એ પુરુષા પાત્રો પ્રત્યે સહાનુભૂતિ બતાવે છે. બીજી બાજુ, શુદ્ધ પ્રજુવની સુગંધ તેઓ જાણે છે જ, ને તે અપરિણીતોમાં ભાષલાલ તથા

રાજુનાં પાત્રો દ્વારા તેમ જ પરણેલાંમાં લીલાબેન ને ચંપાબેનનાં પાત્રો દ્વારા એમણે યથાવકાશ મહેત્રાવી છે.

'જીવનશિલ્પીઓ' અને 'આપણે આંગણે બિઝનાર'નાં બેડિયાં લેખકોના સર્જક સાદિત્યપ્રધારના લેખનનો આ પહેલો પ્રયાસ છે, એ જોતાં તેમણે મેળવેલી સિદ્ધિ ઝોઝો નથી. તેમણે પોતાની કલ્પમનો વિકાસ અહીં અચૂં બતાવી આપ્યો છે. ભાષાની સરળતા, અને વેગીલી પ્રવાહિતા આ કથાનું એક આકર્ષણ છે, તો પ્રકૃતિ દારૂપતી છેક સુધી સફળતાપૂર્વક ગળવી શકાયેલ જમાવટ ને હજવાશ એવું બીજું આકર્ષણ છે. વર્તમાનનું પ્રત્યક્ષ કાર્ય એવું ને રમણજીલેખન વિશેષ એમ છતાં પ્રસંગનિરૂપણની નાટ્યાત્મકતાને લીધે આખી કથા સાલગત રસવાહી બની છે એ પણ લેખકોની નાની સિદ્ધિ નથી. કોને એવું વાચન એકસાથું રસપ્રદ કે આકર્ષક નહિ લાગે. કોઇને એવું નવલરસરૂપ કલાવિધાનની દૃષ્ટિએ મોણું લાગશે તો ગંભીરપ્રવૃત્તિ સંજ્ઞાને એમાંનું કારણ વાવડું લાગશે. રાષ્ટ્રીય કાર્યકરોની દોષખાણુ જનતા સમક્ષ સૂચાથી રાષ્ટ્રકાર્યને હાનિ પહોંચે એમ માનનાર વર્ગને એ અસંતુષ્ટ કરશે, તો પ્રાણોત્તિમાં જાહેરમાં ધોવાતું માત્ર સુરચિની દૃષ્ટિએ પસંદ ન કરનાર વર્ગની સુરચિને એ જરાક દુઃખવશે, અને એનાં પાત્રોનાં મહેત્રામાં પોતાનો અલ્પસાર કાંદનારને એ ખીજવશે ય તે. પણ આવા સંભવો લેખકોની જાણુ ભકાર નથી. એથી જ તો પોતે 'બિનકેદે, સાવધપણે ને અક્ષરહૃદયવારીથી આ નવલ આલેખી છે' એમ કહી નાખી એના પરિણામ વિશે તે જોડોકર બની બેઠા છે.

* આણખૂટ ધારા

ઇ. સ. ૧૯૪૨ ના એગસ્ટના બનાવોએ જમાડેલ પ્રચંડ રાષ્ટ્રકોલ અને તેના આનુષંગિક પ્રવૃત્તિપ્રવાહો અને અશિલ્પનોને આ કથામાં શ્રી. નિરંજને અને જયમલલ પરચારે વાર્તારિપય બનાવ્યાં છે, કથાનો પ્રારંભ સુખપ્ર-મમસારાદને બાણીતાં

કોમી, દુલ્હાણી ક્યો છે પણ તેમાં કેન્દ્રવર્તી પ્રસંગો અને વાતાવરણ છે એવાળીજના આચરતી નવમી તારીખ પછીની લાતમાં જ. ગાંધી-જીનું 'કેંગે મા મરેંગે' એ સૂત્ર, લાતે લોધેલું સ્વરૂપ, અને તેને પ્રેરતી મનોદશા સમજાવવાનો સંગ્રહ પ્રવાસ એમાં થયો છે. ગાંધીજી-ભોષિત અદિસા અને તેની પાળ તોડી ધસી આવેલી લાંબકોની પ્રવૃત્તિ એ બન્નેનું વસ્તુરિષિતિના ચિત્ર કે પ્રતિબિંબ તરીકે એમાં એકલું વાર્તાલાપી નિરૂપણ જ નથી, સૈદ્ધાન્તિક ભૂમિકાથી તેની તપાસણી ને ચર્ચા પણ કરવામાં આવી છે. ગાંધીજીની પદ્ધતિએ કામ કરતા સુધીર અને શાંતિભાષીની સામે જીવ, કુલસુખ, શયમલ-આદિને મુકી તેમનાં કાર્યો, વાણી અને સંવેદનો દ્વારા આ કામ સાધવામાં આવ્યું છે. સુધીરની જીવ અને રામ-મલ સાથેની ચર્ચાઓ આ સમયમાં ભેગા ભેગી છે. કથામાં આખરે જીવને એની પદ્ધતિનો લાભમાં નિરૂપણ થતો અને ધણા સાર્થકોના ભોગ પછી એકલો પડી જતો બતાવ્યો છે, તેનો વાચકો પર એવી છાપ પડવાનો સંભવ છે કે લેખક એની કાર્યપદ્ધતિને પોતાનો મત આપતા નથી તેમ છતાં એવી પ્રવૃત્તિમાં પડેલાં સર્વ—જીવ, કુલસુખ, કિશોર, રામમલ, રજુજીવ, મહેન્દ્ર—ની એકામ દેશભક્તિ, મોતની બેપરવાઈ-કરેલી વીરતા અને ઉમ મ્યેનિજાને આશય કરી તેમના હેઠળે આદરનો અસહિય સલામી લેખકે આપી છે એ સ્પષ્ટ છે. ખરી રીતે તો, આ કે તે પોતાને સૂચવ્યા તે માર્ગે દેશની મુક્તિ અર્થે પોતાની સક્તિ અને પ્રાણ ખરચી નાખનારાંઓનો અને એમના સમર્પણનો અનુષ્ઠાન ધારાની જ કથા લેખકને લેવિષ્ટ હતી. એવી કથા ઉલ્લિષ્ટ હતી મારે જ કેટલાક સાચા પ્રસંગો તથા વ્યક્તિઓ પરથી લોધેલાં લાગતાં આ કથાનાં પ્રસંગો ને પાત્રોને એમણે આદર્શનો પુટ આપ્યો છે. નવલકથાની કથનસૌલોહી રવિન્દ્રનાથનો 'મરે-બાદીર'ની કથનસૌલોહી અનુસરણ કર્યું છે. કથાનાં તથ્ય મુખ્ય પાત્રો સુધીર, જીવ અને કુલસુખ દ્વારાનું લખાણ ને રિક્તસેના રહે અને ક્યાંય વિચિત્ર ધ્યાન નહિ. એ રીતે અવારનવાર પોતાની

વાત કહેતાં જાય છે. પ્રસંગોના જમાન સાથે તે તે પાત્રનાં સંવેદન, મંથન ને વિચારણા જણવાનું વાચકોને આથી સુમમ પડે છે અને લેખકને તાત્કાલિક આભાસ ઉપજાવવાની સવક મળી રહે છે. કથામાં પ્રસંગોના પ્રવાહ અરખલિત પડેતા રહે છે, તેનું નિરૂપણ ચિત્રાત્મક થયું છે, અને લેખકની કાષામાં જોમ, પ્રવાહિતા અને વેગ છે. પરિણામ, ચર્ચા અને ચિંતનમંથનમાં અટકાતી હવા વાર્તા વાર્તા તરીકે પોતાનું એવાલું કરી શકે છે. પણ કથાને અન્ત મજા પાછું ઉતાવળે લપેટી લેતો લાગે છે. કુલસુખ અને કિશોરનાં મનુષ્ય એ પાત્રોના પ્રસંગક વનવા ખાંડા વાંચનારાઓને કાચરી પણ ખરા. લેખકોએ કથાને ખીળ લાગમાં લખાવી હોત તો કે, એને લખાવાય એવું માણ વાતાવરણમાં એમણે ક્યાંય દેખ્યું નહિ !

*

કદમ કદમ બહાલે જા

આ કથાની શ્રુતિ સિંગોપુર, સમમ જાપાની-ઓએ એ સર કર્યું એ અરસાનો અને વિષય આઝાદ દિવસ જાળની સ્થાપના અને સિંગોપુર-મસાપાના દિંદી નામરિકમાં આવેલી જાળીનો છે. જાપાની-ઓને હાથે સિંગોપુરનું વતન થતાં બ્રિટિશ સેના-પત્રિઓએ દિંદી સૈનિકોને જાપાની સેનાપતિને સોંપી દીધા, જાપાની સેનાપતિએ તેમને મુલકેદીઓ ન મળતાં પોતાના દેશ માટે લડ્યા હજી અને કેપ્ટન મોલનલિંગે પહેલી આઝાદ દિવસ જાળ એ સૈનિકો-મુથી ભરી કરી, એ સમયે પૂરું એશિયાના દિંદી-ઓએ આઝાદ દિવસ માટેની તમન્નાથી પ્રેરાઈ તેને તન મન ને ધનથી જોડીલો ટેકો ને સહકાર આપ્યા તે તો ભારતની અનિવાર્ય આઝાદીના ભવિષ્ય-દાસનું એક તેજસ્વી પ્રકરણ છે. એ તેજસ્વી પ્રકરણની કિલ્લી લેખકોએ અહીં નરલયા જનારી છે.

...પૂરા આઠ માસ સુધી એ પ્રમ-જાળીના ઇતિહાસના રજરજ અભાસ પછી આ કથા લખી છે. આઝાદ દિવસ જાળના અક્ષરો, સૈનિકો અને જર્મ-મસાપાના દિંદી વતનીઓ સાથેની દિવસો

સુધીની વાર્તા—અર્થાં પછી એ આલેખી છે. પૂર્વ
એશિયાની ભૌગોલિક રચના અને પ્રાચીન આસિયનો
વનસ્પતિ પછી લખી છે... એવી. ચારલ્સ ગોગ પર
આલેખેલી આ નવલકથાના અદ્ભુત લાગતા લણુ
ખનાવો સત્ત્વ ધટનાત્મક છે. કદખનાનું ચિત્રણ માત્ર
નવલકથાને રંગ આપવા પૂરતું જ ક્યું છે... લેખ-
કોના આ એકરાર પછી કથાનાં રચણ, કળા, પાત્ર
ને પ્રસંગોનો મુખ્ય મુખ્ય વિગતોના અરાપણા વિશે શંકા
કાઢી નેપ્રેક્ષે નહિ. મુખ્ય પ્રસંગો અરા છતાં આ કથાનાં
વાતો. પછી એ કમ્પિન નામોની પાછળ એ તેજસ્વી
વેપારીખના કદલાંક સાર્યા પાત્રોનું ચોત નથી પરખાતું
મેમ નથી. કેટલેક દીલાવરખામાં બીજી આઝાદ દિંદ
જાના મેજર જનરલ કાદનવાજખાનાનું રુદ્ધ દર્શન
મ છે. ગાંધીની મહાદાવમાં એ જ રીતે રાજવિદારો
પત્નો અધુસાર દેખાશે.

કથામાં પહેલી આઝાદ દિંદ ફોજની રચાપના
પા પૂર્વ એશિયાના દિંદીઓમાં આવેલી નવચેતનની
રતીની સાથેસાથ મહાપલા અને ચીનાઓની દિંદી
શેષી પ્રવૃત્તિઓનું ચિત્ર પણ એ વાતાવરણની એક
ચ દ્રશ્યકત લેખે દોરવામાં આવ્યું છે. એમના દુરમન
પાનીઓ સાથે સહકાર કરી દિંદીઓ આઝાદ દિંદ
ર રચવા માંડ્યા એથી મહાપલા ને ચીનાઓના
જમાં સંકા પેદી કે એ ફોજનો ઉપયોગ તેમની
લાનની શુભામી કાપમ કરવામાં જ થશે. એ ફોજ
રે વિખેરાઇ ત્યારે એ લોકોને પ્રતીતિ થઈ કે
ોચી દિંદની આઝાદીના જ આઠક છે ને
ાનના વિદેશીઓ છે, અને ત્યારે એમને એ
ર વિરોધ શી થશે.

પછી બની ગએલા ખનાવનો માત્ર અંકેવાલ કંઈ
ને આપમે નથી, એમને તો નવલકથા લખવી
રેટલે આ મોટા ખનાવોની પચાદશ પર એમણે
; એની, મહાત્મા જવા કેટલાંક પાત્રોની કથા
મી છે. ગુજરાતી લેખકોએ વીરેન્દ્રને, એક
તી જુવાનને, લગભગ કયાંતોવક જેવો ખનાવો
ખાન ખેંચે તેનું છે. જાપાની ચકાઈ મેળા

ફેલ ચાલ્યા જતાં રહીમર ઉપડવાની ઘડીએ કોઈ
ઝોરા કુટુંબને જવા દેવા માટે તેના કુટુંબની એક
ટિકિટ રદ થઈ એટલે કુટુંબને દિંદ જવા દઈ થોડે
સિંગાપુરમાં રહી પડનાર એ જુવાનને લેખકોએ
લાવનારાણી, અગ્રિમ વિરોધી, દિલમાં જાપાનવિરોધી
અને દિંદની આઝાદી માટે આવેલી સોનેરી ઘડીને
પકડી લેનારો નિરૂપ્યો છે. આઝાદ દિંદ ફોજ માટે
નાગરિકોમાંથી એ ઉત્સાહબળે રચ્ય સૈનિક સૈનિકોની
ભારતીયું કાળું ઉપાડી લે છે.

નવલકથામાં થોડી પ્રશુલ્કથા હોવા તો રંગ આવે
એમ લણુ નવલકથાકારો પેટે આપણા લેખકે પણ
માનતા લાગે છે. તેથી વીરેન્દ્ર અને અંબલિના
પરિણયમાં પરિણત ન થયેલા પ્રેમની વાત તેમણે
પચાદશમાં ગોઠવી છે. ઊંચાંથી નિશાસ ઉઠાવી લઇ
તેમનાથી દૂર રહેવા ઈચ્છતા નિરાસ પ્રેમી વીરેન્દ્રને
બીજી પ્રણયિની સંપડાવવા લેખકોએ એક એવીના
પાત્રને તેના સંપર્કમાં લાવી મુક્યું છે. અંગ્રેજો તથા
જાપાનીઓ ગેલેની જ્વસસી કરતા, થોડા વખત એના
પ્રીતમ ખતેલા બંગાળી જુવાન અગરે એના નામને
ઉપયોગ કરેલો એથી આવી પાકનાર લગભગથી ઉતરવા
એની પિનાંચથી લાગી સિંગાપુર આવી તેની ભૈતપણી
અંબલિની લક્ષમણથી વીરેન્દ્રને ત્યાં રહે છે. ખીજે
પરણી ગએલી છતાં વીરેન્દ્રને માટે જુનો પ્યાર ને
આદર દ્વેષમાં સંધરી એટલો અંબલિની વીરેન્દ્રને
એની જોડે થોડા થાય એવો આંતરિક ઇચ્છા બર
આવે તેવી ધટના—એનીનો વીરેન્દ્ર પ્રત્યે વધતો જતો.
કુણુ લાગ—ધીમે ધીમે જામલી જાય છે તેને લીધે,
તેમ જ બીજી રીતે એને પકડવા મથતા જાપાની
જ્વસસીખાતાની એને લીધે ભીળી થતી અટપટ ને
દોહધામને લીધે, એનીના પાત્રને કથામાં ઠીક મદદર
મળ્યું છે.

કથામાં યો. એસેકે, તામિલ વેપારી રાજગોપાલન,
રહીમ દીંબર મરચાંટ-અકરસિંઠ, બંગાળી પતકાર
શરદ ગાંધી, કરિયાણાના ગુજરાતી વેપારી મોતીચંદ
શેઠ, એમ દિંદના ગથા પ્રાંતોનું પ્રતિનિધિત્વ જાળવતી

સિંહાપુરનિવાસી નાગરિક વ્યક્તિઓ જે દિહી સ્થાપના સમ સ્થાપે છે તે પાંચે અને અઢસિ, તેમાંમિત્રે, કચન આદિ તેમના કુટુંબની સુવર્તીઓનાં પત્રોને વધાર્યોય સ્થાન, મળ્યું. પાત્રવ્યૂહમાં એમનાથી સહેજ વિરહિત થવાને એએ એવું પાત્ર છે ઉત્તર દિશા મહાત્મા કેશવનાથનું મહાત્મા કેશવનાથ દિહી, ધીની, મધ્યમથી કાંઈ એક જ કોચના નહિ, સૌના એક સરખા સેવક છે અને બીનરાજ્યીય માનવસેવા જ કરી રહ્યા છે એનામાં અધીછનો પ્રતિધર્મી સરખવા એવું લેખકોએ કહ્યું.

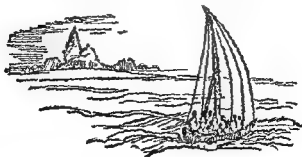
કથામાં પ્રસ્થાપિત દિહી સેનાના અકસરોને સિપાઇઓના તેમ વીરેન્દ્રનાં આલેખોનું કથામાં સારુ ભેર રહ્યું છે, વાર્તાના રસ કે કળા કરતાં લેખકો યુવાઓ દ્વારા યુવાઓ સ્વપ્નનું, દિશની આઝાદી માટે ઇચ્છા એક સમિત પ્રયાસનું આલેખન કરવાના પોતાના હેતુને વધુ વફાદાર રહ્યાનું એ પરિણામ છે આલેખકોમાં જુવાનસિંહ અને વીરેન્દ્રનાં ખાસ તરી આવે છે એ લાખાં, અરવેશશર્મા, છતાંદાર બાનીગાળાં અને કેશવનાથી છલકાતાં બન્યાં છે લેખકોના દેશપ્રેમે કારણ તે તેના કતિહાસનાં તેમના યાને અને તેમના આપાપ્રભુત્વે તેમાં એકસાથ કામ કહ્યું છે.

વરણસી આ કથા આની પછી આશ્વનાર ખાદની પ્રસ્તાવના રૂપ જ છે ભાષાનીઓએ આપેલાં વચન ન પળનાં પહેલી આઝાદ દિશ કેશવને કેટલે મોહન-સિંહે વિખેરી નાખી અને કેટલે મોહનસી અને ભાષાનીઓએ મિત્રદાર કર્યા ત્યાં સુધી જ કથા આ

ખામાં પહોંચી છે યુવાન દિહીઓએ 'નેતાજી' સુભાષચંદ્રના જવલત ગ્રેસ્થાને નેતૃત્વ તણે આઝાદીને જે રણકા જ એલ્યો અને આઝાદ દિશ સરકારની જે સ્થપના કરી એનું ચિત્ર તેા હજી હવે દોરાવાતું છે, વીરેન્દ્ર-એતીનું શુ થાય છે એ પશ્ચી ધીને ખડ જ એલ્યો એ બીજા ખડ ચાટે ઉત્કલનાં જન્માવે એવો લો આ પહેલાં ખડ લે જ ધીને ખડ હવે ભડ જન્મકલ પગથારે એકલા જ લખવાનો રહ્યો.

*

ત્રણે કથાઓ રિધવની દૃષ્ટિએ અધુનિક પ્રજા-રાતી નવવક્યાઓમા બાત પાઠનારી છે વાતારસ જમાવણી અને પાંચેને તેમની વ્યક્તિતા સાથે ઉપસાવતાં લેખકોને ઉત્તરોત્તર વધુ કાર્ય ગમ્યું છે અને વેગીથી પ્રવાહી ભાષા તેા એમના મેધાશી-દક્ષિત પત્રકારસે એમને ભેટ બધી જ હતી ત્રણે નવવક્યાઓમાં થી જન્મકલ પરમાર તેમના સહ-લેખક કે કાર્યોદાર હતા બનેનાં ફળાનું પ્રમાણ, પ્રકાર અને સુચરતા અલગ અલગવાતું તેા કોઈ આશ્ચર્ય એ બેઉએ આપણને આપ્યું નથી એનું મેત્રો-અદ્વિત એમણે સમિત્તું આપી, ત્રણે કથાઓની જે સમગ્ર છાપ આપણા મન પર પડે છે તેના મઠ બનેતા એએ અને દરેકને જુદો એટલે જ અલગવામાં આપ નથી. અને એથી જ કહી શકીએ તેમ છીએ કે શી નિરબળે આ નવવક્યા ત્રિપુનીમાં નોંધવાન કક્ષિત જતાવી છે અને તે આપણી વચ્ચે વધુ વખત આ દેશ તેા એથી સર્વથ નવવક્યાઓ તેમની પાસેથી સુઅરાતને મળ્યા વિના રહેત નહિ.

જવનશિલ્પીઓ

અવેરચ દ મેવાણી

મું! ત્રણ ચરિત્રોની લેખક-મોહી પ્રારંભમાં જ થોડી પિછાન માગી લે છે. ભાઈ 'નિરંજન' વર્મા અને વ્યવસ્થા પરમાર, એ બંને ઉદ્દેશ ત્રણ વર્ષોથી 'કૃષ્ણાખ'ના તંત્રીમંડળ પર છે. અને 'કૃષ્ણાખ'ના પત્રકારિત્ર માટે મેં 'નિરંધારેણુ' ને સંસ્કારવિધાન, તેને અમલમાં લાવવામાં તેમને મોટા હાથ છે.

સૌરાષ્ટ્રના ત્રણ સાધકોના આ પ્રતિદાસ પ્રણે બંધે આ પ્રદેશના ગત્યુત્ક્રાંતિના ઝીણ-મોટા ઘટવરનો પ્રતિદાસ છે, એ દિસાએ એવું બાંધેખન આ બે ભાઈએને હાથે થવામાં એક બોધિત રહેલું છે. તેઓ 'કૃષ્ણાખ'માં ભેડાયા તે પહેલાં છેક ૧૯૩૦-૩૩ ના અરંભથી રાજકોટના સંભાષ સુધી સૌરાષ્ટ્રના તર્જનનામના જ કાર્યકરો હતા, નાની-મોટી લક્ષ્મીના લાલચાઓ અને નાના-મોટા રમનામક કાર્યોના કરવેખાઓ હતા. પત્રકારિત્રને પણ તેમણે બંનેએ પૂર્વજીવનના સાતલ લેખે જ રવીકાવું છે.

જવતે જેમને ભણવા કે જણાવ્યા હોય વા નહિ, તેવા અનેકનાં મૂલ્યાંકન અને જવનપરિચય પીરસ્યાં એ પત્રકારિત્રની મોટી ફરજ બની ગઈ છે. એક દૃષ્ટિએ એ કૃષ્ણાખ છે ને બીજી દિસાએ તે સહ્યાખ છે. હાલ થતાં વાર ન લાગે તેવી અનેક જવનકથાઓ તેને હાથ કરવી પડે છે, અને લાવિધ્યાના ચરિત્રલેખકો મારેતો કાચો માંસ અખંધારીની જર્જરિત કૃષ્ણાખમાં જ જળવાય છે.

પસંદગી કરવાની મીઠી મૂંઝવણ

'કૃષ્ણાખ'ને તંત્રીએ એક જ દેહકા માળામાં બે વિભૂતિઓનાં અવસાન પછીના જવનપરિચય આલેખવાનું આત્મ-વિશ્વવિભૂતિ રવીન્દ્રનાથ અને સૌરાષ્ટ્રના મહિ કૃષ્ણદેભાઈ બંનેનું વિભૂતિદર્શન કરાવવાની સામગ્રી પાતાં ભરીને પ્રાપ્ત થઈ. આઠ જ દિવસમાં આ ચરિત્રો હાથેબે અને પત્રીતે હવાલે થઈ જશે

એ વાત બચિત કરવાની હતી. અચરક કરી દેકાય તેવા કલ્પદેહ એ બંનેને આપવા પૂરતો કાચો માલ હસ્તગત હતો-ને ટાંગેર માટે તો સુખાપ, સુસજ્જ પુસ્તકરચ સાહિત્ય સામે જ પડ્યું હતું.

પસંદગી જ કરવાની હતી કે બેમાંથી કોને લખાણે ધુજતા કૃષ્ણ મણીને! સૌરાષ્ટ્રવિભૂતિને અમદાદ અંતરમાં વસ્યો. રવીન્દ્રનાથ તો વિશ્વદીપક, કૃષ્ણદેભાઈ કે.શીનો મૂંપડી-દીવો. વિશ્વદીપક તો સદાકાળ જલતો રહે તેવી સ્થિતિ હતી, કેશીમાનો ધર-દીવો જૂલકણી લોકરુપિતને કોડિપે મુગધમસાણોના ઉત્તરોત્તર પ્રગટ બન્યે જતા પવનકપાટે એલવાઈ જતાં વાર ન લાગે, સનાતન જવન-મૂલ્યે વેળાજામાં વળાઈ જાય.

જવતા જવનનું અદ્ભૂત સૌંદર્ય

'સનાતન જવનમૂલ્યો' કહાં નો! હા, વાત બે ભેટલી જ લાગી હોત કે કૃષ્ણદેભાઈ આ સપાત્રક લાયા કે ગોરચેણપડયા, આ રાજ્યને હકારી આબ્યા કે તે કોપક-નિર્પોદ્ધ મચાવી આબ્યા-વાત બે આટલી જ હોત તો તેને જાપાનાં પાનાં પરથી પુસ્તકને પાને લઈ જવા જરૂર ન રહેત.

પણ લેખકોએ કૃદેશ જવનપ્રસંગોમાં તો મહા દર્શન થયું-એક સાધકનું, એક સંસ્કારમૂર્તિનું, એક રહસ્યરોધકે અણુ અણુની ઘેરા માંડી અણુદીકે આત-મલોકમાં ઉઠાવેલાં કરપા શિલ્પનિર્મણનું. એઈનસ્ટાઇન તે જ બડકું, કલ્પનાશીલ કથાવાતાઓમાં જે માટે આજઅધૂરાં લોકમાં ભેદએ છીએ તેવી કોઈક 'શામાન્સ' થા તો વારત્ત-સહિ જવતા જવનમાં પડી હતી, આપણા પગની હાફે આવતી હતી, પણ સામાન્યતામાં ખપી જતી હતી, કારણકે એ જવતા નરો આદ્યનરયો વેગળા હતા, તેમને મન તેમનાં બીજાં

પ્રસિદ્ધિનાં સસ્તાં સાધનો વહે કેંક ચાંચરાં વીર મૂર્તિઓ બન્યાં છે, સહેલાઓને સાવજોના સ્વાંગ સાંપડ્યા છે.

અર્થાં કર્ત્ત્વ્ય કરતાં પોતાનું કોઈ પણ મહત્વનું દંતુ. સમને જીવનના અંતરંગમાં જ પામવાની તેમની મધામણ હતી.

માનવ-જીવનનું સર્વોચ્ચ રહસ્ય

માનવીના મનની કૌર્મગી ખનવાની આ મામલી મધામણ જ સાચું ને સર્વોચ્ચ રહસ્ય છે સાચું ને શુદ્ધ એનું સકલ સાહિત્ય એ એક જ રહસ્યનો પાર પામવા મહેનત કરે છે. સકલ કલા ને કવિતા એ જ એક સૌંદર્યને ધારે છે—નાનાં વા મોટાં માનવીઓની કૌર્મગમિતાની મધામણને.

સેખજાને એ કહ્યું—એ રહસ્યને જ બહાર બાહ્ય નાનું બાહેખન કરે. અંદરના માનવીને શોધો, એ શોધને સદાચર્યા બાપ તેવા જીવનપ્રશ્નો આજવાળે બાણો, અને પછી એનું આમેખન એવી સૈધીએ કરો કે જેથી સામાન્ય સ્ત્રીપુરુષો ને કુમારો-યુવાનો વાંચી—સમજી શકે, એ મામલા રહસ્યને પ્રકટ કરતી કથા એવી રીતે લખો કે કમળાસીલ કાચાતાંઓની રાગિ-વલ રામાન્સમાં મુહૂર્ત બનેલી મુવજોની કમળા અને રસવૃત્તિ નવી સજીવનીના રસપાનની તાજગી અનુભવે—અને પ્રીતાર જ!

સત્યને શબ્દચારની મરજ નથી

પછી તો આયોગ્યાપ એ સજ પડી કે આ પ્રતિ-દાસ એવી વ્યક્તિએનો છે કે જેમાં સાફ—મહુ' પણ સૌરાષ્ટ્રની નવખગતિનું ને નવવિધાનનું મયન કરાઈ રહ્યું હતું: વ્યક્તિપરિવરણરો સામૃદ્ધિક પશ્ચિમ આયોગ્યાપ અપાલો દલો. એ-રીને પણ આ કાલે વધુ મજ નહ્યું. કારણકે કાઠિયાવાડના નવ-અંધનનો એક ઉત્તરમણો ઉત્તિદાસ પણ છે પ્રસિદ્ધિના સરડા સાધનો વડે કે જે આંધરાં વીરમૃતિ'ઓ બન્યાં છે. સરેલાઓને સાવળેના રવાજ સાંપડપા છે, પણ સામે ઉત્તિદાસ તો સાધકોના જ જીવનમાં પડેલો છે એ વાત કહેવા જેવી છે.

એ વાત અહીં દોળ ચડાવ્યા વગર કહી શકાઈ છે. વિતણ દોળ તેને વિતણ લેખે જ બોલખાવડું, સોનાનો 'ગિરહ' બનીકે ન ચકાવરો, એ વાત પહે-લેથી જ નથી હતી. ઘટનાએ જેવી દોષ તેવી કહી-જાધ અને મેળકરી રીતે એ મુકામ તો એ આપો-આપ સાચી વાત બોલો જો છે, સેખજાને પોતાનાં તરફની ચીમ્સાડાં મીઠું—પરચું બહારાવવાની મરજ રહેતી નથી.

આપણાં આંગણે ઊડનારાં

હરિનારાયણ આચાર્ય

આ અન્ધના લેખકોના પ્રત્યક્ષ પરિચયમાં હું આવ્યો છું. એમનામાં મેં 'પંખીજીવન'ની જોડી જિજ્ઞાસા જોઈ છે. આ અન્ધ 'કૃષ્ણજાત'ના લેખમાળા રૂપે છપાતો હતો તે વખતે એમના આશ્રયથી પ્રસંગે પ્રસંગે મેં સૂચનાઓ અને કવચિત્ કટોર સમીક્ષા કરી હતી. એ તમામનો ૨૦૧ પૃષ્ઠ કથવાદ સિવાય અલ્પભાવે એમણે શોધ્ય સત્કાર કર્યો હતો. એમના હેતુની આવી સ્વમ્ભૂતિને લીધે જ એમણે 'કુમાર'ના પાત્રે ચોક્કસ પુરોગામીઓના અભ્યાસ અને અનુભવનો આ અન્ધમાં ઉપયોગ કરવામાં અને ઝંઘુનો સ્વીકાર કરવામાં નાનમ માની નથી.

'આપણાં આંગણે ઊડનારાં' એ પક્ષીવંશનો શાંતિય પ્રતિકાસ નથી તેમ જોમાં સુખરાત, કાર્તિકાવાહ અને કમ્ભનાં અશ્વેષ 'પંખીઓની જીવનકથા' પછી ચીતરી નથી. બધીં તો આપણાં કમ્ભે કમ્ભે નબંદે પડનારાં સામાન્ય 'પંખીઓ'ના સરળ ભાષામાં પરિચય કરાવવાનો જ પ્રયત્ન કર્યો છે. વસ્તુતઃપણે તો આપણે 'પંખીઓ'થી સાવ અજાણ્યા નથી હોતા. શોડાકનાં નામ પછી આપણને આવડતાં હોય છે. પરંતુ એટલા માત્રથી 'પંખી જીવન'માં આપણે રસ લઇએ છીએ એમ તો ન કહેવાય. આવા ઉપરચોટિયા જાનથી પર જઈ, 'પંખીઓનાં વિવિધરંગી જીવન'માં આપણે વધુ રસ, અધિક આનંદ લેતાં યુક્તિએ જો હેતુથી જ લેખકોએ સરળ છતાં શાંતિપૂર્ણ જ્ઞાન આપવાનો આ પ્રયત્ન પ્રપાસ કર્યો છે. અને આનું જ્ઞાન કેવળ શાબ્દિક વર્ણન રૂપે લૂખું ન બની જાય એ હેતુથી, તેમ જ પક્ષીસમાજ અને માનવજીવન વચ્ચે જે ગાઢ સંબંધ પ્રાચીન કાળથી ચાલતો આવ્યો છે. તે દર્શાવવાના હેતુથી, જોમાં લોકકથા અને કવિતાની છૂટથી ઉપયોગ કર્યો છે, છતાં એ રસતે હરીકવિનો દોષ કે રસકૃતિ ન થાય, એની પણ પૂરતી કાળજી રાખી છે. આવી રીતેકલા લાવવામાં કહીકે દોષ'સ' તતા કે વિષયાન્તર પણ થઈ ગયું છે, જેને લીધે, અર્થવાદ સમે વાર્તાકથાનો અર્થ, પક્ષીવંશના

અંગરૂપ થવાને બદલે ભરતે જ પ્રધાન વસ્તુ બની બેઠેલો દેખાય છે. પરંતુ જોમાં તો દોષને બદલે, લેખકોના, સ્વવિષયના લાક્ષણિકતાઓને જ અતિરેક હું જોઈ છું. કવચિત્ જોમાં વિધાન પછી નબંદે પડે છે કે લેખકોને સ્વાનુભવગત નથી છતાં ભત અનુભવની શ્રદ્ધા અને ઉત્સાહથી ઉતાર્યા છે. પણ સામાન્ય વાચકને આવી વિવાદાસ્પદ કે દોષદષ્ટિ સાથે સંબંધ નથી હોતો. એને તો 'પંખી' નવે સાચું અને વાચકાર્થિક જ્ઞાન મેળવવાની જ આશંકા હોય છે, અને એવી જિજ્ઞાસા સંતોષવા આ પ્રયત્ન પૂરેપૂરો સફળ થશે, એવી મારી ખાતરી છે.

પરંતુ 'પંખીઓ'ને જોળખવા-જાણવાનો આટલો આગ્રહ શા મટે? માનવજીવનમાં કયાં એટલી ઉપાધિઓ છે કે આ નવી પીડા વહોરી લેવી પડે? અને જો જાણવું જ હોય તો 'પંખીઓ' જ શા મટે? જન્ય પ્રાણીજગત કયાં નથી? વળી કેવળ પ્રાણીઓ જ કેમ? વનસ્પતિઓનાં કયાં ટેટા છે?

આ તકરાર તદ્દન અસ્થાને તો નથી જ. જનજીવની ભરેલા જીવનમાં 'પંખીઓ' જેવી અર્થહીન દેખાતી વસ્તુઓના અભ્યાસ અવલોકનનો અવકાશ નથી હોય. છતાં મનુષ્યનું આયુ જીવન કેવળ નિરાશામય વીતે જો એવું પણ નથી. અસ્પર્શ કલેશમય જીવનમાં ય છૂટીછાતી પણ કેટલીક એવી પળો આવે છે કે જેનાં અવકાશવ્યથિત ચિત્ત, ધરીભર નિરાશાને જીલવાનાર શાંતિ કે સુખનું ખાલ આલંબન શોધે છે. આવાં આલંબનોમાં મોટે ભાગે રંગરાગ કે વિષયાતિરેકનો આશ્રય લેવાય છે. વિચારક મનુષ્ય આવી ક્ષુદ્ર આનંદસામગ્રીથી ન લોભાતાં, સાહિત્ય અને કલાનો ઉપાસક બની, વધુ સ્વમ્ભ, સુન્દર અને શુભદર્શનથી કુખ્ય લુલવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આ રસતે સુન્દરતાની લૂખ સંતોષવાનું અન્ધ એક સુલભ સાધન પક્ષીપરિચય પછી છે, એ જ આ અન્ધનું વલ્લભ છે.

પંખીઓ જ: અન્ધ નહિ—એ આગ્રહનો પણ

દેશ દેશની લોકકથાઓ

રામચંદ્ર શુક્લ

શ્રી. નિરંજન વર્મા અને શ્રી જયમલ પરમાર

સન ૧૯૪૪માં દેશદેશની લોકકથાઓના છ ભાગ પ્રસિદ્ધ કરેલા તેની સન ૧૯૪૬માં બીજી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થયેલી છે. શ્રી જયમલ, પંજાબ, પુરુષોત્તમ, કાશિયાવાસ અને રાજસ્થાન પ્રદેશોની લોકવાર્તાઓને છ ભાગમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી છે, તેમાં બે ભાગ શ્રી જયમલની વાર્તાઓ રહે છે. નિવેદનમાં સંપાદકો જણાવે છે કે 'સાહસ, ઔર', હિરણ્ય, મરુણ, પ્રેમ, પરાક્રમ કે કુદિઆતુરી—એવાં કાંઈક ને કાંઈક તરતોને ઉદ્દેશ્યોધતી વાર્તાઓ જ સંપૂર્ણમાં આવી છે'

માનવસ્વભાવ અને મનુષ્યની ક્ષમણીઓ સર્વજ એક જ પ્રકારની હોય છે માત્ર સંસ્કૃતિ અને વાર્તા-વસ્તુના એકના પરિણામે એમાં ભિન્નતા કેમપ છે. હિન્દુસ્તાનના બુદ્ધ બુદ્ધ પ્રતિભા આ કથાઓ વાંચતાં એમાં બુદ્ધિગમ્ય તરતી આ જમાનામાં એકા જગ્યા, છતાં દરેક યુગમાં લોકમાનસ, તે તે વખતની કલ્પનાઓ, આશંકાઓ, આદર્શો અને રિચિતિને ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે વ્યક્ત કરવા પ્રયત્ન કરે છે, અને એમાંથી સમય જતાં લોકસમૂહમાં લોકકથાઓ પેલા

માન છે. એવું કલાત્મક રસમય હોય છે. વરંદુ મૂંઝણી હોતી નથી છતાં વાર્તાપ્રવાહ રસપ્રદ હોય છે. અને ન ખનાય તેવાં પ્રસંગોનું વ્યાખ્યાન હોવા છતાં, એ ગદ્ય આપે છે. વાંચી સકતાં નાતાં બાળકોથી માંડી અનુભવી વક્રો સુધી જિનાયો વ્યાખ્યાય છે, કારણ કે રસવૈચિત્યને કારણે એ તમામને આનંદ આપે છે.

વાર્તાઓ વાંચતાં જણાશે કે અપરમાની જાતોની વિવિધ રિચિતિને પ્રમુદ્ધ લોકકથાઓને ઉત્તેજિત કરેલા હોય. પ્રવચનો પૌરાણિક કથામાં આવતી અપરમા ત્વાચી પ્રભવી લોકકથાઓમાં કથાન ભોગવે છે, અને આજ સુધી લોકસમૂહનો એ વિષયો અનુભવ એવો ને એવો જ છે. 'સુરેશ્વર'ની વાર્તામાં રાણી કહે છે 'મહારાજા પ્રતિજ્ઞા કરે કે મારા મોત બાદ તમે ફરીથી નહિ પરણો. એ બીજી રાણી આવી તો મારા બાળકોનો એ જન્મ લેવાની' પછુ રાજા બીજી રાણી પરણે છે, અને સંત અને વક્તવ્ય બંને કુંવરોને ફેરવે છે. જમદેવ પરમારની જગ્ગીતી વાર્તામાં અષ્ટમ્ભને કારણે જમદેવ પાટણ ગમ્ય છે, અને પોતાની દિગ્મય અને નિઃસહવાલીથી પરાક્રમી નીકળે છે. 'પંખજનો વાર્તામાં' 'અલકુ' ને 'સમકુ'માં પણ

ઉલ્લેખ કરી સકાય છે. માલુસ મહાત્મા અન્યોન્ય જાતોના વધુ પ્રમાણમાં વનસ્પતિઓથી વીરજાપયો છે, એ વાત સાચી છતાં એની આસપાસના વાતા વસ્તુમાં કેટલું વધુ આકર્ષનારું હોય તો પંખીઓ એકાદ જ, એમના રંગરંગી છરીર, એમનું લોભાતર, અંજીકૃષ્ટ, એમનાં ધ્યાતીમાં, છદ્મ, એમનાં ઉન્માદસમાં ગામ, આપણાં એકસી આંગણું અને વાહી બેતર છરી નાખ્યો એમનો અનિયમિત સચાર-મા અધારથી માનવજીવન પંખીઓ સાથે દલગંધ સંકળાયેલું છે. પંખીઓના જીવનમાં જ એવું કંઈક છે કે ને મનુષ્યને બધાકરે આકર્ષે છે. એ આ-મંથના પ્રેરાવા જ જગતભરની સુસંસ્કૃત પ્રજાઓમાં, સંસ્કૃતના ઉપાસીઓ અને કલ્પનાપ્રધારી હિન્દો

અનાદિકાળથી પંખીઓનાં મુખ્યદાન માતા આવ્યા છે. પંખીઓનો અને માનવસમાજનો આચાર્ય મનિષ સંબંધ વિચારતાં, પંખીખરડોકન એ નવાસની બે મહી બાળવાનું કે ચાકિયા હરવને: વીંચાઓ બનાવું તેમ નિરાશ જીવનને આસાસન આપનારું અર્થાત પ્રત્યેક બ્યક્તિને સમજે એ આકર્ષનારું આનંદપ્રમોદનું સુલભ સાધન નીવડે એમ હોવાથી, એવા અવસીકાને આગ્રહ રાખવામાં કશું જ અનુગ્રહ નથી.

અને પંખીઓ કેવળ સૌન્દર્યવાસના કે આનંદ વિપાસા પરિણમ કરવાનું જ સાધન છે, એવું પણ નથી. કોઈ કુદિઆતુરીમાં ગમતી વિચારપરમણ્વ બ્યક્તિઓને પણ આકર્ષનારું અનેકવિધ સુધરણાઓ પંખીજીવનમાંથી જાડી આવે છે.

તાંનીની શરૂઆત એવા પ્રસંગથી જ થાય છે. 'ગૌડ બંગાળાની વાતો'ના બીજા ભાગમાં 'વિચાર કર, રાજા'માં બીજી રાણી આગલી રાણીના કુંવરો વિરુદ્ધ રાજાના કાન ભભેર્યા કરે છે. પણ એ તમામ વાર્તાઓમાં અપરમાની અસ્થાને પરિણામે કટ લોગવર્તા સંતાનોના સાહસને શુદ્ધિચાતુર્યને ચિતાર અપરમાની અસ્થાને ઝોજુ બનાવી દે છે.

હિંદમાં ધણી પ્રખતથી યાનવ માનના કલ્પના-ક્ષેત્રમાં પરી અને રાક્ષસ-સમાજને લગતી અનેક કથાઓ પ્રચલિત છે. વાર્તાઓની રચનાઓ રાક્ષસો અને પરીના પ્રસંગોથી રામાયક અને અહલુય વાતા-વચ્ચમાં બનતી હોય એમ લાગે છે, અને બલમાનસને એ અતિશય રોચક અને છે. 'ગૌડ બંગાળાની વાતો ભા-૨'માંની 'હળરીમલ-એકલમલ' વાર્તા રૂપસુંદર રાક્ષસી સાહસ્યુને આકર્ષી એની બળમાં ફસાવે છે તેનો ચિતાર આપે છે. કાચુ ઝાંસ ખાવાના રાક્ષસના સ્વભાવમાંથી એનું અડુ સ્વરૂપ જેવું કે છરો જેવા દંત, મોટી છલ અને શુદ્ધ જેવું મોં. સાહસ્યુને અખંડ પડે છે અને તે પકડાઈ જાય છે. પણ પછી તો એ સાહસ્યુ અને સાહસ્યુ બન્નેને એકલમલ દરી જાય છે. પણ આ રાક્ષસીના જે દોહરીઓ નિશાળથી બારીબાર નાસી જાય છે. અને રસ્તામાં હળરીમલ એની માને મારી નાખે છે. બીજે ગામ બન્ને જણ જાય છે. ત્યાં સાહસ્યુને ઘેર રાત રોકવા. આ ગામમાં રાક્ષસી માટે ઘર દીઠ એક માણસ ખાવા મોકલવા પડતો. આજે તેનો વારો હતો એથી ઘરમાં પહોંચી હતી, એકલમલ અને હળરીમલ બન્ને રાક્ષસ માટે એ રાતે મંદિરમાં જાય છે, અને 'ખાઈ ખાઈ' કરતી રાક્ષસી રાતે આવે છે. અને હળરીમલ એને મારી નાખે છે. તે ગામને રાજા એની કન્યા હળરીમલને પરણાવે છે. મદાભારતમાં જગસુર લોકોને ત્રાસ આપતો અને ઘર દીઠ રાતે એક માણસ ખાતો તેને બીમ મારે છે. આ પ્રચલિત કથાની અસર ત્યાર પછીની અનેક લોકકથાઓમાં જણાઈ આવે છે. એકલમલને રાક્ષસી દાસીએ ત્યાંથી કઢાવ્યો

ત્યારે તે રાક્ષસીના બીજા મુલકમાં આવી પડે છે. ત્યાં રાક્ષસો દિવસે ચરવા જાય અને રાતે ઘેર પાછા આવે. ત્યાં એને સુરુષ્ટિકસ મળી જાય છે. આખીય વાર્તા રાક્ષસી ઘટનાઓનો ચિતાર આપે છે, છુદેલ ખંડની વાતો માં 'સંત અને વસંત'ની વાર્તામાં વસંતને રાક્ષસી મળે છે. અને તેને આખોને આખો મળી જાય છે, પણ અંદરથી કઠાર મારી રાક્ષસીને મારીને બહાર આવે છે. 'મહિયાવાડની વાતો'માંની 'સાત માને ધાવેલો' કથામાં પણ રાક્ષસી રાણી આવે છે, અને એ નજરના લોકોને ખાવે છે.

આ લોકકથાઓમાં એકલા પુરુષોના સાહસ અને શુદ્ધિચાતુર્યની કથાઓ છે, એમ નથી. પરી જેવી ઓછોનાં સૌન્દર્યથી આકર્ષાના પુરુષોનાં શુદ્ધિ અને બલ સાથે સુકામળ ઓછોનાં અપૂર્વ સાહસની કથાઓ પણ એમાં છે. જગદેવ પરમાર સાથે વીરમતી શોભે છે. મોતી પદમણીના રૂપથી રાજા આકર્ષાય છે, પણ એને મેળવવામાં એના ઉપાણુ અને સમસ્ત્યાઓના ઉલ્લેખ એની રાણી કહે છે. સમસ્ત્યા આજેખનારી મોતી પદમણી બને એનો ઉલ્લેખ કરનારી રાણી આમળ રાજા સામાન્ય મોર પાલેલો માણસ જણાય છે. 'રતનીચોરી'માં રાજકુમારી પોતાની શુદ્ધિશક્તિથી ચારભાઈઓમાંથી ચોરીને કુશળતાથી પકડી આવે છે, અને ચોર કાંચુ તે મોઢમ રહેવા દે છે 'રાણી શુકનવતી'માં પણ રાણીની શુદ્ધિ હળમનો દેજ થાય છે 'પંખાબની વાતો'માં 'ઓરતની મરહાનગી' માં પુરુષવેષમાં રહી પ્રેમમ હુસેનશાહના ત્રાપમાં અનેક પરાક્રમે કરે છે, અને રાજપાટ મેળવે છે. ગૌડ બંગાળાની વાતો ભાગ ૧માં આપકર્મી દોહરી પોતાના સોદાગર પિતાની સંપત્તિ છોડી ચાલી નીકળે છે. અને પોતાના શ્રમથી ધીમેધીમે સંપત્તિ વાળી બની રાજકુમારને પરણે છે.

સુખ્યત્વે રાજકુમારોના સાહસ અને શૌર્યની કથાઓ એમાં છે. માનસિંહ ને અલેસિંહ, જગદેવ, રાજા શાલીવાહન અને બળીઓ: એ તેમ જ બીજા રાજકુમારો કાં તો રાક્ષસો મારે છે અથવા કપરા

સંજોગોમાંથી પાર નીકળી કુશળોને હંફાની અજાણ
હિંમત દર્શાવી અંતે વિજેતા બને છે. એ સાથે
સામાન્ય જનસમૂહના બીજા ચરની પણ કથાઓ
એમાં આલેખાયેલી છે. 'નવરત્ન અને સમરત્ન'
બંને ચોર છે, હાથે હોઠિયાર છે અને હોપના
દાયમાં આવતા નથી. રાખના મહેલમાં પણ ચોરી
કરી. સમરત્ન રાખના દરેક કુક્રોમાં જુદા જુદા વેશ
ધારી જતા હોવા છતાં છુદિયળથી ચોરી કરી જાય
કરી છે. 'મામો અને બાલુજી' બંને ચોર છે અને
એકબીજાથી અંદે એવા છે. એ વાતમાં એકબીજાને
છુદિયી ચોરી કરવાના અને હંફાવવાના અનેક
પ્રસંગો છે. 'બાપ તેવા ચેટા' અંતે ચોર છે,
અને એમના ચોરપરાક્રમની કથા છે. 'અથકુ અને
ચરકુ' મનો: ચરકુ ચોર નથી, પણ ઘણા જ હોસિ-
યાર અને કુશળ છે. એના છુદિયાણાના અનેક
પ્રસંગો એ વાર્તામાં છે.

વાર્તાઓમાં ઊંડરમાંથી ધણી કમળાજી જનતી
રાણીની કથાઓ: મુઠ્ઠર કોતરેલી પૂતળા પર મેહ
પામેલા અને એને શોધતા શાહજાની કથા છે:
બોલતા વાછડો અને વાછડી કથામાં આવી પામેલો
મેળાપ કરાવે છે: 'જનમાલ આકાશમાં'ના સરકારી
મદદ બાંધાને લગતા બુતપ્રેતો છે: 'સોનેરી પંખી'
ને શોધતા રાજકુમારનાં પરાક્રમો છે: બોલતાં પોપટ
અને મેના છે: દરવાજો સવારમાં દેખાતા અજાણ્યા
ચાલુસો છે: રાજા મનવાની મદદનાઓ છે: આગલા
અવતારની અદ્ભુત કથાઓ છે, અને બોલતા
પૂતળાઓ પણ છે.

સંજોગોએ ભાષા સરળ રાખી છે, અને પ્રાપ્તિ-
શાળાઓમાં ભણતા નાના છોકરાંઓ અને છોકરીઓ
પણ એ દોરો વાંચી આનંદ મેળવે છે. એથી સરળ
ભાષાના ગેરે સંયોજકો અદ્ભુત વાતાવરણ પણ
ભર્યું કરે છે. પગલું રાક્ષસીના દરેક પ્રસંગમાં
પ્રસંગની એકવિધતા સાથે ભાષા અને રચનાપ્રકાર
પણ એક જ જાતનો રહે છે. ચોરનું છુદિયાણું માત્ર
'છુદિયાણું' અને 'મોઢખાણ' વાંચી શિવાય બીજો
નથી. રાજરાજાની બધી વાંચી અદ્ભુત અને સાહસિક
પ્રસંગોથી ભરી છે, તેમ જ સમરત્ન અને હોસમા
પારંગત મોટી પદમણી અને રાજરાજાનું બાલેખન
કરે છે: ચરકુનું છુદિયાણું અને ચોરતની મરદાંગી
'પંખી'ની કથાઓ આપે છે: 'ચાર મૂરખા'ની
વાત પણ એમાં જ છે. એક બંગળી વાંચતા બીજા
ભાગમાં રાક્ષસીને મારવાના પરાક્રમની, વાંચને માર-
વાની, બોલતાં વાછડા-વાછડીની મદદનાઓ અને દેવોથી
મોક્ષ અને પોપટનો વાર્તાઓ દ્વારા છુદિ બતાવતો
નનો રાજકુમાર છે. મહિમાવાદની વાંચી પણ મુખ્યત્વે
અદ્ભુત પ્રસંગો આલેખે છે.

આ વાર્તાઓનું બાલમાનસ પર એટલું બધું
આકર્ષણ રહે છે કે બીજી સુખરાતી જાણતો બાળક
નિશ્ચયમાં આ કથાઓ વાંચતા સાથે દૈનંદમાં લાજ
ભવ છે, અને વર્તમાનો બીજો નિવાર્ધાં એનાથી
આકર્ષીત એ દૈનંદમાંથી નિરતિ થેર આરવાહ લેવા
એવાની એક બે ચોપડીઓ લેવાની બળ-છે: અને
આ અવલોકન લખતા પહેલાં એ ચોપડીઓનું પાઠાપણ
'બાળકો પાસે કમ્પ્યુ' છે અદ્ભુત કથારસ નાનાં કે મોટાં
સૌને એટલો જ આપકં હોય છે.

આકાશ પોથી

આકાશદર્શન માટેનું લોકલોચ્ય શૈલીમાં લખાયેલું અને હમણાં પ્રગટ થયેલું આ નવું પુસ્તક કાકા સાહેબની પ્રતાવનાથી વધુ સમૃદ્ધ બન્યું છે.

એ રૂપિયા

ગગનને ગોળે

ખગોળ જેવા ભારેખમ વિષયને પણ લેખકોએ ખૂબ સ્થાળ બનાવીને જે રજૂઆત કરી છે એ દરેકને હંમેશાં હંમેશાં ઉપયોગ કરવા પ્રેરે છે. તમારી નકલ પણ હજી ન આવી હોય તો મેળવજો.

એ રૂપિયા

આપણે આંગણે ઊડનારાં

સરેવાંને ચક્રલાં, મોર ને પોપટ, કાખર ને કાગડાં જેવાં આપણાં રાજનાં દેખાતાં પંખીઓ વિશે પણ આપણી માહિતી દેવી ભૂલ બરેલી છે એ આ પુસ્તકમાંથી દેખાય છે.

સવાચાર રૂપિયા

પક્ષી પરિચય ગ્રંથાવલિ [છ પુસ્તિકા]

ખાળકોની વાચામાં લખાયેલી આ છએ છ પુસ્તિકા દરેક બાળકને વાર્તા બેઠલા જ સ્થિતિમાં વાંચવી ગમે છે. તમારા બાળકો પણ આ પુસ્તિકાઓથી વંચિત ન રહેવા ભેટજી.

પોણાચાર રૂપિયા

સંજોગોમાંથી પાર નીકળી દુશ્મનોને હંફાવી અજાન
 હિંમત દર્શાવી અંતે વિજેતા બને છે. એ સાથે
 સામાન્ય જનસમૂહના જીવન ચરની પણ કથાઓ
 એમાં આલેખાયેલી છે. ‘નવરત્ન અને સ્વપરત્ન’
 બંને ચોર છે, ભારે હોશિયાર છે અને કોઈના
 હાથમાં આવતા નથી. રાત્રીના મહેલમાં પણ ચોરી
 કરે. સ્વપરત્ન રાત્રીના દરેક કુકોમાં જીંદા લુહા વેશ
 લીધે જાગેલા હોવા છતાં શુદ્ધિચળથી ચોરી કરી ભંગ
 કરે છે. ‘મામો અને બાણેજી’ બંને ચોર છે અને
 એકબીજાથી અંતે એવા છે. એ વાતમાં એકબીજાને
 શુદ્ધિથી ચોરી કરવાના અને હંફાવવાના અનેક
 પ્રસંગો છે. ‘માપ તેવા બેટા’ માં જે ચોર છે,
 અને એમના ચોરપરાક્રમની કથા છે. ‘અલકુ’ અને
 ચરકુ ‘મનો ચરકુ ચોર નથી, પણ ધણે જ હોશિ-
 યાર અને કુશળ છે. એના શુદ્ધિચાતુર્યના અનેક
 પ્રસંગો એ વાર્તામાં છે.

વાર્તાઓમાં ઉદરમાંથી ધણી કસુંબલ બનતો
 રાણીની કથાઓ: સુદર કોતરેલી પૂતળા પર મોઢ
 પામેલા અને એને શોધતા ચાકળાંની કથા છે:
 બોલતો વાહો અને વાહી કથામાં આવી પાત્રોને
 મેળાપ કરાવે છે: ‘જળમાલ માલાવત’માં સરકરી
 મહેલ આવીને લક્ષ્મી બતપ્રેતો છે. ‘સોનેરી પંખી’
 ને શોધતા ગજકુમારનાં પરાક્રમો છે: બોલતાં પોપટ
 અને મેના છે: છતાં જાગરમા દેખાતા જનવૃથા
 માણસો છે: રાત્રી જનવાની ઘટનાઓ છે: આગલા
 અવતારનો અદ્ભુત કથાઓ છે, અને બોલતી
 પૂતળાઓ પણ છે.

સયોજીએ બાપા સરળ રાખી છે, અને પ્રાપ્તિ-
 જ્ઞાનાઓમાં લખતા નાના છોકરાઓ અને છોકરીઓ
 પણ એ હોશિ વાંતો આનંદ મેળવે છે. એવી સરળ
 બાપાના ગદ્ય સયોજીએ અદ્ભુત વાતાવરણ પણ
 બિંબુ કરે છે. ખંડુ રાક્ષસીના દરેક પ્રસંગોમાં
 પ્રસંગની એકત્રિયતા સાથે બાપા અને કથનપ્રકાર
 પણ એક જ ભાવના રહે છે. ચોરનું શુદ્ધિચાતુર્ય માત્ર
 ‘શુદ્ધિચંદ્ર’ અને ‘શોભન’માં વાતો સિવાય બીજી
 નથી. રાજરથાનની જમી વાતો અદ્ભુત અને સાહસિક
 પ્રસંગોથી ભરી છે, તેમ જ સરસ્થા અને શેઠમાં
 પારંગત મોટી પદમણી અને રાજરાણીનું આલેખન
 કરે છે: ચરકુનું શુદ્ધિચાતુર્ય અને ચોરતની મારાનગી
 ‘પંખીની કથાઓ’ આપે છે: ‘ચાર મુઠા’ની
 વાત પણ એમાં જ છે. શૌર્ય જંગલની વાતોના જીવન
 લાગણી રાક્ષસીને મારવાના પરાક્રમની, નામને માર-
 વાની, બોલતાં વાહા-વાહરીની ઘટનાઓ અને દેવાથી
 ઘોડા અને પોપટનો વાર્તાઓ દ્વારા શુદ્ધિ મતાવતો
 નવો રાજકુમાર છે. કાઠિયાવાડની વાતો પણ અત્યંત
 અદ્ભુત પ્રસંગો આલેખે છે.

આ વાર્તાઓનું બાલમાનસ પર એટલું બધું
 આકર્ષણ રહે છે કે બીજી સુખરાતી ભણતો બાળક
 નિશાળમાં આ કથાઓ વાંચવા સાથે દૂરતરમાં જાય
 જાય છે, અને વસ્ત્રમાંથી બીજી વિદ્યાર્થી એનાથી
 આકર્ષાઈ એ દૂરતરમાંથી નિરતિ પેર આસ્વાદ લેવા
 એમાં એક જે ચોપડીઓ લેવાની જાય છે: અને
 આ અવસોનન લખતા પહેલાં એ ચોપડીઓનું પાંચપણ
 ‘બાળો પાસે કંઈ’ છે અદ્ભુત કથારસ નાના કે મોટા
 સૌને એટલો જ આકર્ષક હોય છે.

આકાશ પોથી

ગંગનને ગોખે

આકાશદર્શન-માટેનું લોકલોચ્ય શૈલીમાં લખો-
યેલું વ્યને હમણાં પ્રગટ થયેલું આ નવું પુસ્તક
ઠાકા સાહેબની પ્રસ્તાવનાથી વધુ સમૃદ્ધ બન્યું છે.

બગોળ જેવા ભારેખમ વિષયને પણ કોળકોએ
મૂળ રસાળ બનાવીને જે રજૂઆત કરી છે એ
દેકને હોંશે હોંશે ઉપયોગ કરવા પ્રેરે છે.
મારી નકલ પણ હજુ ન આવી હોય તો મેળવજો.

એ રૂપિયા

એ રૂપિયા

આપણે આંગણે ઊડનારાં

પક્ષી પરિચય ગ્રંથાવલિ [છ પુસ્તિકા]

પારેવાંને ચકલાં, મોર ને પોપટ, કાળર ને કાગડાં
જેવાં આપણાં શાજનાં દેખાતાં પંખીઓ વિશે
પણ આપણી માહિતી કેવી જૂલ ભરેલી છે એ આ
પુસ્તકમાંથી દેખાય છે.

બાળકોની વાચામાં લખાયેલી આ છએ છ પુસ્તિકા
દરેક બાળકને વાર્તા બેટલા જ રસથી વાંચવી
ગમે છે. તમારા બાળકો પણ આ પુસ્તિકાઓથી
વંચિત ન રહેવા નેદરજી.

સવાયાર રૂપિયા

ચાલુઆર રૂપિયા

નિરંજન વર્મા : જયમલ્લ પરમારનું સાહિત્ય સર્જન

૭ વિષય ૩૭ કૃતિઓ

નવલકથા

- ખંડિત કલેરો (બીજી આવૃત્તિ)
- અબુલુદ્ ધારા (બીજી આવૃત્તિ)
- કદમ કદમ પાકાયે જા

છૂવનચરિત્ર

- છૂવનચરિત્રીઓ (બીજી આવૃત્તિ)
- આચાર્ય પ્રકૃતચર
- સુભાષના સેનાનીઓ
- શાહનવાજગી સંગ્રાહ

કૃતાક્ષવાણી

- સામેલા (ત્રીજી આવૃત્તિ)
- અમથી ટોશીની અવજવાણી

વિજ્ઞાન

- આપણે આગણે ઊડનારાં (બીજી આ.)
- ગગનને ગોખે (બીજી આવૃત્તિ)
- આકાશપોથી

અનુવાદ

- સરહદપાર સુભાષ (બીજી આવૃત્તિ)

સંપાદન

- અવેરચદ મેઘાણી (અરહણ/અવિ)

વાર્તા

- પરીકથાઓ ભાગ ૧-૨
- રૂપકથાઓ ભાગ ૧-૨
- દેશદેશની લોકકથાઓ ભાગ ૧-૨

પક્ષી પંચિચય અંથાવલિ [બી આ]

- ૧ આગણનાં શલુનાર

- ૨. ઊડતાં લંબી
- ૩. વગડામાં વસનારાં
- ૪. રૂપરૂપનાં અંધાર
- ૫. ફેંકે સોહામણાં
- ૬. પ્રેમી પંખીડાં

કિશોર અંથાવલિ

- ૧. સૌગંધા રાણી [વર્ષ પહેલું • ત્રીજી આવૃત્તિ]
- ૨. દોલતપરી
- ૩. મોનાપદમણી
- ૪. નાગકુમારી
- ૫. નીલમણિ
- ૬. કુલવંતી

કિશોર અંથાવલિ

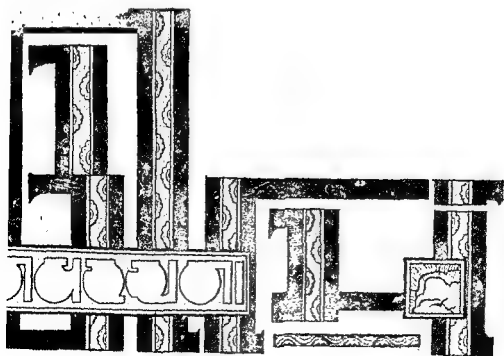
- ૧ ગંદુરાલ [બીજી આ]
- ૨. કાગરાણી
- ૩. પાકો પંડિત
- ૪. શેખચંદ્રી
- ૫. પૂતારાનગરી [અપ્રગટ]
- ૬. ચોરકુમાર "

લોકકથા અંથાવલિ

- [પહેલું વર્ષ • ત્રી]
- દેશદેશની લોકકથાઓ ૧ થી ૬
- ૧. મોડ અંધાળની વાતો-૧
- ૨. મોડ અંધાળની વાતો-૨
- ૩. પુદેલખંડની વાતો
- ૪. કાઠિવાવાડની વાતો
- ૫. રાવસ્થાનની વાતો
- ૬. પંજાબની વાતો

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ

કરનાન્ડીઝ પુલ નીચે : ગાંધી રસ્તો : અમદાવાદ ૧

ત્રીજી આવૃત્તિમાં પ્રવેશોલાં એ વિખ્યાત પુસ્તક

શ્રી ઉમાશંકર બેળીના પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ

કિંમત ત્રણ રૂપિયા

[રજિ. ટ. ખર્ચ સાત આના]

શ્રી ઉમાશંકર માત્ર કુદરતનું વર્ણન નથી કરતા, પણ કુદરતમાં કોઈ હૃદયનો ભાવ અપૂર્વ રીતે મૂર્ત થતો જુઓ છે ત્યાં તેમનું કાવ્ય સ્ફુટ છે.

એ ત્રણ પંક્તિમાં ચતુરને મૂર્ત કરવાની તેમની શક્તિ મારી છે.

શ્રી ઉમાશંકરે અત્યાગ સુખીના આપણી ક્ષણિક મનુષ્યના વારમાનો સાચો ઉપયોગ કર્યો છે.

—રામનાથચંદ્ર વિ. પાંડક
'કાવ્યની રક્ષિ' મા

શ્રી પન્નાલાલ પટેલની લઘુ નવલ

કિંમત એકી રૂપિયા

[રજિ. ટ. ખર્ચ સાત આના]

વળામણનાં નાયકની સામે પ્રતિતાપકનથી ખેલ નથી, ખડું જોતાં કોઈ પણ શિક્ષક હર્ષન નથી, છે કેવળ મનુષ્યગત જનતામ મહાવેગો ને હરાવેશો, છે કેવળ પોષકકાર્મક મરેલી મરણ તુલ્ય વ્યવહારસુધ્ધિ, કેવળ વાતાવરણનાં જ આંતરિકનો અને વંદે બાઓ. 'વળામણ' એક વાર્તા રૂપે જ નહીં પણ આમજીવનની એક મારી પ્રવેશિકા રૂપે સ્વીકાર પામશે એને અદ્ભુત કે અસૌકર્ય કહેવાની જરૂર નથી.

—અવેરનંદ મેથાણી
'પરિવ્રજન'

પ્રાપ્તિસ્થાન

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ.

ગાંધી માર્ગ • અમદાવાદ ૧

એન. એમ. ત્રિપાઠી લિ.

પ્રિન્સેસ રોડ • સુભઈ ૨

દિનપ્રતિદિન વધુ ને વધુ પ્રભુપ્રિયતા પ્રાપ્ત કરતું.....

રામતીર્થ શ્રાક્ષી તેલ

(સ્પેશલ નં. ૧)

(૨૯૨૨૬) : ગ્રીકોટ

પ્રખ્યાત ડોક્ટરો, વૈદ્યો, પ્રોફેસરો, તથા સ્ત્રીપુરુષો
આ તેલની પ્રશંસા કરતાં થાકતાં નથી

કારણ કે—

તે આ તે ઠંડા થવાથી ખાતરી આપે છે

- * તેનાથી જ્ઞાનતંત્ર અને ક્રિયાતંત્ર વળવાન બને છે. * માથાનો દુખાવો મટે છે. * દષ્ટિ વધે છે.
- * ચાદાસ્તશકિત વધે છે. * આંખમાં આંજવાથી આંખના અનેક રોગો દૂર થાય છે.
- * વાળ કાળા અને તેજસ્વી બને છે. * ટાલ હિપર વાળ બને છે. * ખોડા દૂર થાય છે.
- * ગાદ નિદ્રા લાગે છે. શરીર દરરોજ ચોળવાથી ચામડીના તથા લોહીના અનેક રોગો દૂર થાય છે. શરીર પ્રુષ્ટ બને છે. * ખરી પડતા વાળ અટકે છે અને વધે છે.
- * કાનમાં નાખવાથી કાનની અનેક ફરિયાદો દૂર થાય છે. લીખ અને જી દૂર થાય છે.

મગજ, વાળ અને શરીર માટે અતિશ્રેષ્ઠ

સુચના :

૧૨ ઈંચ બોટલ, પુરુષ અને બાળકો માટે રામતીર્થ શ્રાક્ષી તેલ અનુકૂળ છે. ખાતરી માટે તમારા કેમીસ્ટ કે દુકાનદાર પાસે આ તેલની જ માગણી કરો. ગંધી જગ્યાએ મળી શકે છે.

કિંમત

મોટી બોટલોના રૂ. ૩-૮-૦

નાની બોટલોના રૂ. ૨-૦-૦

ટપાલ ખર્ચ અલગ

★

આશ સુચના :

અંકે બોટલી ટપાલથી મંગાવનારને

મોટી બોટલોના રૂ. ૫-૫-૬

નાની બોટલોના રૂ. ૩-૭-૬

[બોટલીની કિંમત + ૧-૬-૬ પોસ્ટેજ + ૦-૭-૦ પેકીંગ]

મનીઓર્ડરથી ચોક્કસવા

વી. પી. ધી ચોક્કસીયું નહિ.

★

ફોન નં. ૭૨૪૯૯.

★ શ્રી રામતીર્થ ચોગાશ્રમ ★

કાદર, (જી. આર્મ. પી.) સુબધ ૧૪.

COTY:RBO

તમારા હરજીને ચેતવો

અવિધ્યમાં દરજી તમારા અવધાને
અભિયાન મારે ત્યારે સીવવાના સાધુ
દોરાનો ઉપયોગ કરવાનું એને કહેલો.
તે દરજીના પોતાના કામગીરી તરફથી
ચાહે છ કો ચેતવણીની રાહ લેતા
નથી—એ તો આ અવધાને અને
દરજી દોરાનો ઉપયોગ કરવાના
ઉ. આદામવાલા ધોળકાગડના કામગીરી
આદર્શ શિક્ષણી પણ કો ચાપરવામાં
બીરવ ૩૭.

કોહિનૂર મિલ્ક કં. લિ.
એન-ટ્રેસ
ક્રિસ્ટલ ક્રાન્ડેમીસ લિ.
મુખ્ય વિનિ-
નહાલચદ લલ્લુચદ લિ.

કેસર, અડા, રાહદી,
હાથિયા, બાંસી, શુભ,
અમુગલ, દરજી મતાના
તાપ તથા વનક
મતાના દરજી
માટે અમલ્ય
ઓધી

અવધાને

જામનગર ૩૦૨
જામનગર છે.

જામનગર

જામનગર અમલ્ય ઓધી

રજામિત - કમીનલાલ વાડીલાલની રૂં
ચિન્તોસ રહીશ મગલવાસ રોડ : જામનગર

ત્રણ મહત્વનાં પુસ્તકોની

નવી આવૃત્તિ

પ્રથમ ભર્ષ સુધી છે.

પત્રાલાલ પટેલકુતુંબે

વળી મળે પ્રવેશ

અરી રૂપિયા

રામનારાયણ લિંગ પાઠક

રૂપિયાનાં કાળ્યે

ત્રણ રૂપિયા

ઉમાશ કર લેખીકૃત

ગંગોત્રી

ત્રણ રૂપિયા

વધુ વિગત માટે અમારું નવું

સુચિપત્ર મંગાવો

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિં

ચો. યો. નં. ૭૩ - અમદાવાદ

છેલ્લા બાર મહિનામાં
બાર વરસ
જેટલું

ઘરઘરનું સાથી થઇ ગયેલું
નિસર્ગોપચારની દૃષ્ટિએ
જીવનઘડતરનું શુભરસતું
પ્રથમ માસિક

: તંત્રીઓ :

ભૂપતરાય મોહનલાલ દવે
શંકરલાલ મોહનલાલ દવે

આ જૂન મહિનાથી બીજા
વરસમાં પ્રવેશ કરી ચૂકેલું છે.

હજી સુધી તમે પ્રાહક ન થયા હો તો
આજે જ તમારું વાર્ષિક લવાજમ
રૂપિયા સાઠપાંચ (પરદેશમાં બાર
શિલિંગ) મોકલી આપો.

છૂટક નકલ માટે આઠ આનાની ટપાલની
ટિકિટો ખીડો:

તંદુરસ્તી કાર્યાલય

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ.

ફરનાન્ડીઝ પુલ, ગાંધી રસ્તા,

અમદાવાદ ૧

અથવા

આરોગ્ય ધામ, અયુષ્ય મેન્શન,
વિન્સેન્ટ રોડ, અમદાવાદ ૧

ભારતી
જાન્યુઆરી ૧૯૫૧

‘ભારતી’ : વર્ષ ૨૬ :: ‘નવરચના’ વર્ષ ૧૬

જાંકે ૫ મો : ઑગસ્ટ ૧૯૫૧

સાહિત્ય, સમાજ અને સંસ્કારનું માસિક

: ક્રમ :

૧	સાતિની શોધ	૫
૨	સમયનાં ફરીનીર	રાજકુમાર ૭
૩	નવો વર્ણક	સિદ્ધાંત ૧૧
૪	લોકસાગરને તીરેતીરે	પરિવ્રજક ૧૬
૫	ત્રણ કલાકરો	વિ. સ. ખડકેર ૧૯
૬	તુષારગિંદુ	ધૂમકેતુ ૨૦
૭	લાંબી વાટમાં (કાવ્ય)	પ્રભાત ૨૨
૮	વિચિત્ર પ્રાણી : સાલું. પ્રભુભ કન્યાનરાય દેસાઈ	૨૩
૯	માછલી	પાલ ઍનર્સ્ટ ૨૬
૧૦	પાંચ વરસમાં ચોથી	શશી શહેરો ૨૮
૧૧	મરી સફર []	જીવરામ બેદી ૨૯
૧૨	પેનથી ખેતોતી લગી	સુનીલાલ મડિયા ૩૨
૧૩	નખખોલ વળી ગયું	પ્ર. હ. મહેતા ૩૭
૧૪	તારંગાની ટેકરીઓમાં	મુસાફર ૪૩
૧૫	તવ બાથે (કાવ્ય)	જ્યોત્સ્ના પરમાર ૪૬
૧૬	અંધસમીક્ષા	જી. મ. રાવલ ૪૭

★

‘સુવૌદ્ય કે સામ્યવાદ ?’ ની ચાલુ લેખમાળા આ જાંકમાં સંપૂર્ણ
અવશાત્ આપી શકાઈ નથી. આવતા જાંકથી નિયમિત આવશે.

: વાર્ષિક લવાજમ :

દેશમાં : રૂપિયા સાઠસાત :: વિદેશમાં શિલિંગ ૫૬૨

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ મિ ટે ડ

ફરનાન્ડીઝ પુલ નીચે : ગાંધી રસ્તા : અમદાવાદ ૧

પ્રકાશક : કન્યાનરાય મો. દવે : ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ.

ફરનાન્ડીઝ પુલ નીચે : ગાંધી રસ્તા : અમદાવાદ ૧

મુદ્રક : સુનીલાલ માણિક્યદેવ રવાણી : શિક્ષ સાહિત્ય મુદ્રણાલય :
મદરાસ આંકડિયા

બાળકનું
સુખદ ભાવિ
સર્જે છે

OSTERMILK

ઓસ્ટરમીલ્ક બાળકો માટેનો મીલ્ક ફૂડ

બાળકના ભાવિ આરોગ્ય અને સુખને પાવે તે બાળક માટે તેની છે દરેકની શારીરિકતા મજબૂત કરવાનું એક એકમાત્ર સાધન છે. જેથી જ સ્વચ્છ ઘણાઓ, બાળકો માટે જરૂરનાર સમગ્રોત્તમ પોષણ પરાયણો ઓસ્ટરમીલ્ક ફૂડ છે.

ગાયના સ્વાસ્થ્ય મજબૂત કરવા દૂધમાં વિટામીન ડી અને પ્રથાણુસર લોહ ઉમેરવાને બાળકેષ માં ઓસ્ટરમીલ્ક ફૂડમાંથી જ મળી જાય છે. તેવાથી બાળકને ખોટી છુપાઈ નિંદા અને કોઈ પણ સુખી બચણનથી અપ્રભુ બની જાય છે— છુપાઈને આરોગ્ય અને સલામત કરીને આપેલાં તે સહાય કરે છે.

કુટુંબ ભાગી,
૧ લેટ - ૬, ૪-૧૨-૦
૨ લેટ - ૬, ૪-૧-૦

• લેકોસો લેબોરેટરીઝ (ઈન્ડિયા) લી., મુંબઈ હવડાના મકાન

શાંતિની શોધ !

તે દિવસની મારી વિચિત્ર વર્તણૂકને હું સંભારું છું અને મને હસવું આવે છે ! હું શું શોધવા નીકળ્યો હતો ને શું શોધી લાગ્યો ? હું શાંતિ શોધવા નીકળ્યો, ને અશાંતિ લઈને આવ્યો !

એક વખત એક અજબ જેવી વાત બની ગઈ. મેં ઉતાવળે ઘોડેસવારી ઉપાડી. મહા-મૂલ્યવાન વસ્તુઓ મેં પહેર્યાં હતાં. હાથમાં રંગબેરંગી પુષ્પો શાખ્યાં હતાં. શરીર ઉપર સુવર્ણ-મોતીના દાગીના પહેર્યાં હતા. મારો ઘોડો પણ અજબ સ્ફૂર્તિવાળો બની ગયો હતો. એના ઉપર પણ મૂલ્યવાન સામગ્રી શોભી રહી હતી !

લોકો મને પૂછતા: 'આટલી બધી મૂલ્યવાન સામગ્રી લઈને ક્યાં જાવ છો ? કેમ આટલી બધી ઉતાવળ છે ?'

હું જવાબ આપતો: 'હું શાંતિને શોધવા જાઉં છું ! એટલા માટે મેં રંગબેરંગી સામગ્રી સાથે રાખી છે. મારો ઘોડો પણ મૂલ્યવાન છે, સાંજ પહેલાં એ ક્યાં રહે છે એની શોધ મારે પૂરી કરવાની છે !'

લોકો ભોત રહ્યા. ને હું મારે પોતાને માર્ગે ચાલી નીકળ્યો !

મારી વાંત ફેલાઈ ગઈ.

પણ એક સાધનસામગ્રીવાળો શ્રીમંત માણસ શાંતિની શોધ કરવા નીકળ્યો છે એ વાત જગજગદર થઈ ગઈ. એટલે તો ઠંકણે ઠંકણેથી માણસો મને મળવા માટે આવવા લાગ્યાં.

પહેલાં મોટા મોટા યંત્રો આવ્યા: તેમણે મને કહ્યું: 'શાંતિ અમારી પાસે છે ! અને અમારી પાસે જ છે તે આ પુસ્તકોમાં છે, માટે શાંતિ બેઠવી હોય તો આ પુસ્તકો રાખો. શાંતિ પુસ્તકોમાં છે !'

મેં જવાબ વાળ્યો: 'તમે કહો છો તેમ પુસ્તકોમાં શાંતિ હોય તો તમે પુસ્તકો કંઠાએ ક્યાં છે માટે તમારી પાસે શાંતિ હોવી બેઠજો !'

પડિતો વિચારમાં પડી ગયા. બે હા પાડે છે તો ચોતે ખોટા કરે છે. તેમની પાસે એ હતી તો નહિ ! બે ના પાડે છે તો પુસ્તક ખોટા કરે છે !

તેમણે વિચારીને કહ્યું : 'શાંતિ પુસ્તકોમાં છે એ સાચું, પણ પુસ્તકોમાંથી માણસ શોધે ત્યારે શાંતિ મળે તેમ છે. મારે શાંત રહીને તમારે એ શોધવા બોધ્યો !'

તે જવાબ દીધો : 'અરે બાઈ ! મારે તો સાંજ પહેલાં કામ પૂરું કરવાનું છે. ને તમે જતા-વેનાં પુસ્તકો તો દસ જનમારે પણ પૂરાં વાપ તેમ નથી ! એટલે એમાં શાંતિ હશે એ તમારી વાત સાચી હશે, પણ એ મારા અપની નથી. મારે તો તાત્કાલિક શાંતિ બોધ્યો છે. મને ખોટામાં મોટી બીક સાંજની છે. સાંજ ધસતી આવે રહી છે !'

પડિતો બેઠા રહ્યા ને હું બાકી નીકળ્યો

પણ ઘુરત જ મને કેટલોક સાધુઓ મળ્યા, એમણે મને કહ્યું : 'અરે ! શાંતિ મારે આટલી બધી ધામશી ! શાંતિ અમારે ત્યાં બોધ્યો તેટલી છે !'

તે કહ્યું : 'મારે એવી રાખોડીની શાંતિ બોધ્યો નથી, મારે તો વૈભવની શાંતિ બોધ્યો છે ! એ તમારી પામે છે !'

સાધુઓ હરખા : 'આ વાત જ અમે તો આજ સાંજનાં શાંતિને અમે સંભળી સમજી રહ્યા છીએ નથી !'

તે કહ્યું : 'તો તો તમારી શાંતિ મારે અપની નથી, અને મારે તો સાંજ પહેલાં શાંતિ શોધી લેવાની છે સાંજ ધસતી આવે છે !'

સાધુઓ મારા અજાન ઉપર દસવા દસવા આવ્યા ગયા.

પણ સાધુઓ ગયા ન ગયા ત્યાં તો નેજીંદરા આવ્યા. એમણે કહ્યું : 'શાંતિ તો ઉસકા મિત્રની છે ને ઉસે દૂંદતે રહતે હૈ !'

તે કહ્યું : 'હું દૂંદતો તો નીકળ્યો છું !'

એમણે કહ્યું : 'લેકિન શાંતિ કો ક્યો દૂંદતે હો ! દૂંદતે વાચી ચીજ જુદી હૈ !'

તે કહ્યું : 'વો ચીજ કયા હૈ !'

તેમણે કહ્યું : 'ઉસકા નામ હૈ 'સંયમ.' સંયમ સે શાંતિ મિત્રની હૈ.'

તે કહ્યું : 'સંયમ કયા હૈ !'

તેઓ બોલ્યા : 'સંયમ નામ હરએક ચીજ કા ત્યાગ ! હરેક ચીજ છોડ દો, શાંતિ મિલ જાયગી.'

તે કહ્યું : 'મેં ઈસ તરહથી શાંતિ કી ખોજ નહિ કરતા હું. મેં તો હરેક ચીજ રખના ચાહતા હું, બોર શાંતિ ચાહતા હું !'

'તબ તો તુમ ગરમ ચાહતે હો; બોર હંકા ચાહતે હો—શોધ લો !'

માનીઓ પણ ચાલ્યા ગયા.

હું તો દર દર નીકળી ગયો. સાંજ પડી ભરે એ મને બીક હતી. પણ હજી સુધી શાંતિનો કયાંય ખતો ન હતો.

એટલામાં એક કુંગરાની તળેટીમાં એક શુભ વસ્ત્રધારી પુરુષ દેખાયો. તેના મુઠે નિમાળા છાતી ઉપર જૂની રબા હતા. તેણે મને બોલ્યો : 'શાંતિ શોધો છો ?'

તે કહ્યું : 'હા; પણ તમને શી રીતે ખબર મળી ?'

'ધણા આ કુંગરાઓની રમણીયતાથી આકર્ષી-મને આહાં મુધી. એને શોધતા આવે છે. પણ નવી નવાઈની વાત છે ! હું તમને શાંતિ બતાવું છું અને તે કોઈ એ લેતા નથી ! લીધા વિના જ બાગી ભય છે !'

તે કહ્યું : 'હું લેવા આવ્યો છું. મને જાતલો.'

તેણે કહ્યું : 'શાંતિને શોધવાથી કદાપિ પણ શાંતિ નહિ મળે ! એ કુદરતની ખૂબી છે. શાંતિને શોધનારે પણ—શોધવાની છે અશાંતિ ! તો શાંતિ મળે !'

નીતિ અને શ્રમનું લવાજમ

કેટલીક સારી બાબતો આપણા રવબાવ અને વર્તનમાં ધણું ફેરફાર કરી શકે એવી શક્તિ ધરાવે છે. અને જે અમલમાં લાવી શકાય તો એની અસર બહુ લાંબી પહોંચે એવી હોય છે. આત્મિક સૂચન વિનંતીના ભાવેએ કયું છે અને તે ઉપર દેશના અગિયોતોએ અને સંસ્થાઓના સંચાલકોએ વિચાર કરવા જેવો છે. સભ્યોની લાયકાત માટે સંસ્થાઓએ નાણાં ન માગતાં કામ માગવું જોઈએ એવો એમનો આશ્રય છે.

કોઈ સામાજિક સુધારાનું કાર્ય કરતી સંસ્થા હોય તેણે પોતાના સભ્યો પાસે લવાજમ માગવાને બદલે ચોક્કસ સક્રિય સહાય માગવી જોઈએ. સભ્યો પાસેથી વચ્ચેના લેવાં જોઈએ કે તેમનું વર્તન મંડળના ધોરણોને અનુસાર રહેશે. અને વર્ષ દરમિયાન સુધારાના અમુક દિસ્સાઓમાં ટેકો આપેલો હોવો જોઈશે.

વિદ્યાર્થીની સંસ્થામાં જે આત્મિક લવાજમ દાખલ કરી શકાય. કોઈને લખનાનાંચતો કરવા, કોઈ મંડળી આગળ પુસ્તકો વાંચવા-સમજાવવાં, લોકશિક્ષણનાં પ્રદર્શનો ભરવાં કે નાટ્ય પ્રયોગો કરવા, પગપાળા પ્રવાસ કરતાં શિક્ષણ-ઉપયોગી કાર્ય કરવું, પાઠ્ય

હું તેની સામે આશ્ચર્યચકિત બનીને જોઈ જ રહ્યો. આ કેવી નવી નવાઈની વાત હતી? અમૃત શોધનારને એર બતાવીને કહેવું કે આ અમૃત છે એવી આ વાત હતી !

મેં એને સવાલ કરવા માટે મોં ઉઘાડ્યું, પણ રે નવી નવાઈની વાત ! તે માણસ જ ત્યાં ન હતો !

મેં એને મોટેથી બૂમ પાડીને સવાલ કયો : 'કે શુદ્ધદેવ ! શાંતિ ક્યાં છે ? શાંતિ ક્યાં છે ?'

અને કુંગરઝોમાંથી પડ્યા પડ્યા : 'અશાંતિમાં ! અશાંતિમાં !'

પણ આ પ્રત્યુત્તર હજી સુધી મને સમજાયો

પુસ્તકોના બંડારો ચલાવવા અને વિદ્યાર્થીઓના પુસ્તકોની ફેરફાર કરી આપવી, આવા વિધિ કાર્યક્રમો થોડા શકાય.

અસપરસની સહાય અર્થે તો આવાં મંડળો ફેરફાર બિનાં વર્ધ શકે અને સામુદાયિક લાભની પ્રવૃત્તિઓ ચલાવી શકે.

સફળે સમજે તો સંસ્થાઓ બદલાય

પરંતુ આજે તો લવાજમનાં નાણાં એકઠાં કરી સભ્યોની સંખ્યાના આધારે સંસ્થાઓનું જોર બતાવવામાં આવે છે. કેટલીક જગ્યાએ લવાજમનાં નાણાં પણ ત્રીજા કોષ્ટ પરગારા જમા કરાવે છે અને સંખ્યા ટકાવી રાખે છે. આવી સંસ્થાઓ ટકે તો જે દેખાવ સારુ કે બીજી સંસ્થાઓ જોડે વર્ષભરમાં આવવા સારુ ચાલે છે અને એના ઉદ્દેશ કે કાર્યક્રમ પ્રગળને ભરમાવનારા બની રહે છે.

આવી મતલબી સંસ્થાઓ જેમ મોટી છે તેમ આજનુ પ્રજાજનોની રીત પણ એટલી જ મોટી છે. આપણામાંના ધણુપરના બીજી કોષ્ટ પ્રવૃત્તિ હાથ ઉપર ચઢવા દેતા જ નથી. કુટુંબના માર્યા ક્યાંક હાજરી આપે એ જુદી વાત. એવી આગળ વધે તો મોટાઈ લેવા કે બીજાને આપવા પૂરતાં સમારંભમાં ભજે. ન્યાતાન ગરબા કે જનામની ચોપડીઓ વહેંચતા કાર્યથી ધણુને ગૌરવ લેવા જેવું

નથી. જેમ જેમ એવું રહસ્ય ઉઠેલવા મથું છું તેમ તેમ એ વધારે ને વધારે રહસ્યમય બનતો જાય છે ! એને ઉઠેલ કોષ આણી સકયું નથી. શાંતિની શોધમાં નીકળેલો હું રેવળ આટલી જ વાત લઈને પાછો ફર્યો કે 'અશાંતિમાં શાંતિ છે !'

અને ત્યાં તો સાંજ પડી ગઈ હતી.

અને આનું રહસ્ય તો હજી મળ્યું ન હતું !

હું સાંજને અંધારું લઈને આવતી જોઈ રહ્યો છું ! અને આ એક જ પ્રશ્નનો ઉકેલ પણ મને ન મળ્યો એની અશાંતિથી વધારે ને વધારે વ્યગ્ર બની રહ્યો છું !

દેખાય છે એવી કુલ્લક પ્રજ્વલિતોમાંથી પ્રગ્નને બહાર કાઢતી હોય તો દરેક સંરચાએ એના મબ્બો પાસેથી નવી ધ્વનિ લગાજવ મસલ કરવું જોઈએ, અને દરેક સમજી નાગરિકે પ્રાપ્ત તે કોઈ લોકાપયોગી પ્રજ્વલિ સાથે મંડળાયેલા, એમાં રસ લેતા, એને આગળ ધપાવતા રહેવું જોઈએ.

એક પ્રજ્વલિ પ્રધાન રાજો

બહેર પ્રજ્વલિ કરતી સંરચાઓ ઉપર સરકારે દેખરેખ રાખવી જોઈએ. જેમ પ્રધાનોના હાથમાં કેક દફતરો સોંપવામાં આવે છે અને ભંડારખતમાં એમની જોગવાઈ રાખવી પડે છે તેમ આવી બહેર પ્રજ્વલિઓમાં રસ લેતું સરકારી ખાતું હોય અને એમાં હોરવધી કે સલાહસૂચનો મળ્યાં કરતાં હોય તો એ 'પ્રજ્વલિઓ' ઉપરોમી નીવડે એમાં શંકા નથી. આમ કરીને સરકારી દખલગીરી કોઈ ના છાડે; પણ સરકારે જવાબદારીમાં જે કોષ હિસ્સો લઈ રહ્યા છે એમનાં સંપર્ક જળવધા એક પ્રધાન રાજવામાં આવે તો પરિણામ જરૂર સારું આવે.

બહેર સંરચાઓ દ્વારા લોકહિતની પ્રજ્વલિએ નિરંકુશ રીતે ચાલે એમ જો સરકાર ધ્યાનથી હોય—પ્રગ્નની એ થકા હોય—તો સરકારે પૌત્રીસખાતા પાસેથી કેટલીક ખાખતો આવી મંથનઓ સાડુ નિર્માણ કરવી જોઈએ.

લઘુ શિક્ષણ સાતે સજ્જ પ્રથમ થાય

લઘુમાં જ વેકેશનો પરી થઇ અને વિદ્યાર્થીઓ પાછા શાળા-કોલેજોમાં દાખલ થયા. એમની રત્નઓ કેનીક મળે ?

આ રત્નઓમાં એમણે આગળના અભ્યાસ માટે તૈયારી કરી ? એ તૈયારી કરે પણ કેવી રીતે ? પરિણામ જાણાય એટલે દોડાદોડી થઈ રહે છે. એમાં જાતજાતનાં પત્રકો મેળવવાનાં અને જરવાનાં, સુધાકારો લેવાની અને સર્ટિફિકેટો રજૂ કરવાનાં. એક જગ્યાએથી પત્રક મળે, બીજી જગ્યાએ ચોક્કસ લખાતું અને ત્રીજી જગ્યાએ તપાસ કરવાની. એમાં વળી સુખના થઇ છે કે વિદ્યાર્થીઓની જિજ્ઞાસુ તપા-

સતી અને તે મુજબ દાખલ કરવા. આવી ધૂર મળે એટલે તો થઇ જ રહ્યું ને !

ખાસ વિષયોના અભ્યાસ માટે લખાતું વેારણ હોયું જોઈએ અને રાખરખાવન હવે પણ કક્ષા-ધારી થવી જોઈએ. એની સાથે લાલક વિદ્યાર્થીને પગલી-સગવડના અભાવે રખડી જાયું પડે એ પરિસ્થિતિ સારી નથી, બચમાં પ્રકાશ જઈ જાય—આર જગ્યાએ ખરજી કરવી, જે-તેણે જગ્યાએ ફી ભરી રાખવી એવું બધું તો આજે સામાન્ય થઈ પડ્યું છે. એ બંધ કરી શકાય એવું નથી થી !

પર્યાટનો રાજો : હાતાલયો લોકામલ્યાં કરે

રેલવે તરફથી પહોંચે પર પહોંચી જવા વિષય વર્ગમાં ખાસ જોડાણ બહેર થઇ છે. એવી સજ-વડો આવી શકતી રેલવે તરફથી આપણે એટલી આશા જરૂર રાખી શકીએ કે વિદ્યાર્થીઓને રત્નઓમાં ફરવાની ઉત્તમ સગવડ કરી આપે. ફાવે તો શાળા-કોલેજો પૂરતી એ સગવડ મર્યાદિત રહે. પરંતુ પ્રમાણિત વિદ્યાર્થીને રત્નઓમાં ચેતના દેવમાં એક છેડેથી બીજે છેડે પહોંચી જઈ નિરીક્ષણ કરવાની ખાસ યોજનાઓ જરૂર થવી જોઈએ. દરેક વિદ્યાર્થીને પાંચ-સાત હસકરી માઠીએ મળી ગય એટલી સગવડ કરવી થી મુશ્કેલ છે ?

એવી બીજી સગવડ હાતાલયો સંબંધી છે. નવાં હાતાલયો બંધાય છે એ પણ ખૂબી કમળી અમર વધુ કરકસરથી જાંખ છે. દરેક માનવતમાં ગરીબાઈ નગરને કંઈ રાખે છે ક્યાં ઓક્સિડેન્-કેમીજનાં છત્રાપયો અને ક્યાં આપણી તબૂરોની ચાપીઓ જેવું એક કમગા તણુ-ચોરને રાખનાં હાતાલયો ! હવે તો આપણે ચોક્કસ વિચારિતો. ન્યાયાધીશો, પ્રધાનો, રાજકર્મચારીઓ જોઈએ છે. એમના માનસ આગળ દરિદ્રતાની વાદ કોલમ રાખવી થી જરૂરી છે ! મકાનો અને વાતાવરણની અમર માથુ-સોના વિકાસ ઉપર થવી હોય એમ જો આપણે માનના જેવું એ તેમજીવ શિક્ષણ લેના વિદ્યાર્થીઓ સાડુ વિશેષ સગવડો વર્ણાં હાતાલય આપવક છે.

એવી રીતે, નૈસર્ગિક સ્થળોએ વિદ્યાર્થી-મુદેા ખોલવાં પણ જરૂરી છે. જ્યાં વારાફરતી વિદ્યાર્થીઓને મોકલવાની અને કેઈ ટૂંકો કોર્સ તૈયાર કરવાની મોકલવા રાખવી નેદ્રિજી. આકાશદર્શન, ચિત્ર કે ચિત્રપત્રો વિવેચનો, ફૂલ-પંખી-પક્ષીનો પરિચય, સંધ્યુદ્યાના, પર્વતારોહણ, સમુદ્ર સમતો વગેરે ઘણું થઈ શકે અને એકંદરે વિદ્યાર્થીને મનોરંજન સાથે ઉપયોગી માહિતી મળી રહે.

છત્ર અટકાવે ખૂની જૂઝારા ?

બહારવટે નીકળેલા પ્રજાને કેવી રંગભર કરે છે એ આજના જમાનામાં કહેવાતું ના હોય. છતાં, ત્યારે એમાં ધાર્મિકતાનો લેખાશ થયે છે ત્યારે પ્રજા એમાં છૂપો ગોરવ લે છે એ નવાઈ નેવું છે. જૂપતના નામથી કેઈ ખૂનો અને ધારો પાડે છે અને એનો ત્રાસ ધણો વધી ગયો છે. પરન્તુ, એણે એક શિવાલયમાં ચાંદીનું છત્ર કપું અને સોમનાથના પગથિએ પગથિએ પચીસ પચીસ રૂપિયા મૂક્યા એટલે બહુ એ ખોટામાંથી 'જરો' થઈ ગયો ! પોતાની નામના કરાવવા એવા લોકો આજ-જોને દાન, દલાલોમાં ભેટ, કન્યાનું પ્રાણિમહથ્થુ જ્યાં ધાંધલો કરી પ્રજાનું મન જીતી દિશામાં ફેરવે છે. અને ધર્મભાર લોકો સંકેતમાં રાખી થઈ જઈ ખૂની-કાફરનાં વખાણ કરવા લાગી જાય છે.

એ જ ન્યાયે કેટલાંક કાળો કામો કરનાર પ્રજામાં સુમેથી હરેફરે છે. એમનાં કામો બહુથીતો હોય છે. પરંતુ, કેંક ધાકથી, કેંક એવી આશાથી કે મોટાનો ગમે ત્યારે ખપ પડે કેંક અંબઈ જવાથી અને મોટે ભાગે જેદરદારીથી એમને લોકોના માનપાન મળી રહે છે. મરી જાય ત્યારે મોટી સ્મશાનમાનાઓ નીકળે છે અને એમના છોકરા-છોકરીના લગ્નોમાં ઘોડાગંધ લોક ભરે છે. સામાજિક યુનેમારાનું સન્માન કરી આપણે ધર્મનીતિના પાયા દીધા રાખ્યા છે એ એાણું જેલનક છે !

એ હિસાબે અધિકારનો દુરુપયોગ કરનાર, લાંચ ફરતમાં ભાગ લેનાર, લોકહિતાથે થોભા કાનૂનોનો છોડેલો ભાગ કરનાર પોતાના નજીવા સ્વાર્થ સાર

પ્રજાનાં કામોમાં નુકસાન પહોંચાડનાર એવા શ્રી પ્રત્યે સ્વાભાવિક નફરતની હવા રહેવી નેદ્રિજી. એમ નહિ થાય તો જૂપતેનાં ટોળાં મદિરામાં ઘંટ બાંધવી પ્રજાને કનાકાન કરતાં જશે. જેદલાગ ઉદારો એમાંથી એ પ્રતિષ્ઠા પામના જશે અને સામાજિક વ્યવહારમાં એ જ નીન દરી જશે.

સ્વતંત્ર્ય અખખારનું કે વાચકનું ?

અખખારી સ્વાતંત્ર્ય ઉપર કાપ પડશે એમ માની કેટલોક ઉલ્લાસ મર્ચો રહી છે એ જેદલાગ જી છે. ને છાપાંઓને તીખું તમનમનું વેચી પ્રજાને છેલ દેવા છે તો એમના અનિષ્ટમાંથી ઉગારનારું કેાષ તો નેદ્રિજી જ.

છાપાંઓનો બહુ નિયમ થઈ ગયો છે કે સન-સનારી વાળા સમાચારો ચમકાવવા, જાહેર પુરોનાની જેવજૂદ ટીકાઓ કરવી, અંશત આલોપો કરી એમને કોટમાં ખેંચવા મુખી ફેરવ કરવા. કટાક્ષ ચિત્રો કાઢી એમને હાંસીપાન ફેરવવા અને ધૂળ નેવી વાતમાંથી કામનો વાઘ કરો પ્રજાને બરમાલવી અને પોતે નાણાં જમાવી લેવાં.

તપાસીએ તો જણાશે કે ઘણા છાપાંઓ પાછળ અધિપતિની અસર તરી હોતી પરન્તુ એના મૂલી-વાળા માંધણોની અસર જ કામ કરતી હોય છે. ને સ્વતંત્રતા હોતી નેદ્રિજી તો તો પ્રજાકીય જોરજીતી હોતી નેદ્રિજી, વાચકોને અનુસરી હોતી નેદ્રિજી. એમને મદદી ફેલાવવી હોય અને પ્રજાની આંખોમાં એર રેડકું દીધ તેમને એવી સ્વતંત્રતા આપી ના શકાય.

એમ તો સામાજિકીઓ વાગી-સ્વાતંત્ર્ય માગે છે, મિત્રસહારો એ છૂક માગે છે, વિનંદુ મદાસભા પણ માગે છે અને એક સમયે મુરિતમ લોગે એવી છૂટ મેળવી હતી. એનાં પરિણામ કેમ ખનરનાક આવે એ કોઈને પૂછવા નેવું નથી.

સ્વતંત્રતા સાથે ને જગ્યાદારી હોય છે તેમાંથી છટકી જનારને અકુશો મળે તો એથી નવાઈ પામવા નેવું નથી. નેદરૂને આ પગલું બરમા મારે અભિનંદન થઈ છે. લોકમાનસ ઉપર અસર કર-

નારાં બીજાં બંધો ઉપર પણ જવાબદારી સંભાળવાની આથી ચાનકે આવશે એવી આપણે આશા રાખીએ.

શાંતિના જીવનનો હિસાબ

અનાજના વહાણ ના વહાણ આવતાં જાય છે, કેટલાય દેશમાંથી એટ તરીકે અનાજ આવ્યું છે, ખીજાઓએ લાંબા ગાળાનું ધીરાણ ક્યું છે, કોઈકે બદલામાં સોદા કરી લીધા છે. ત્યારે પાકિસ્તાને ખાવામાં ચાલી ના શકે તેવા ચોખા મોકલ્યા છે.

ખીજા દેશોના નિરીક્ષકો આવ્યા છે, સલાહકારો આવ્યાં છે. તેઓ ફરો-ગેરી અને વિચાર કરશે. અનાજ કેમ સચવાય છે, કેમ વહેંચાય છે, કેમ ફેરવાય છે એની વિગતોમાં ઊંડા બેતરસે અને નેમ આપણને કહેશે તેમ પોતપોતાના દેશમાં પણ અહેવાલો રજૂ કરશે.

આપણી કટોકટી ગમે તેવી હોય, છતાં

આપણી ફરજ છે કે પાટકા અન્નના દારૂદાણાનો હિસાબ આપણે ચોખ્ખી રીતે આપી છૂટીએ. એટલે અજ સામ્યવાદો અને યોગ્ય સંગ્રહ કરવાનો પૂરો બદોલતન સરકારે રાખવો જોઈએ અને એના વપરાશમાં સચમ રાખવાનું કામ પ્રગતિ કરવું જોઈએ. ‘મહલામાંથી જડે તે નદો’ એમ કીકું એટલે દિવાળી કરી નાખીએ તો કોઈ બચાવી શકવાનું નથી અને કટોકટીની સાકળ મળજૂત થવાની છે. આ તબક્કે કંઈ કરવાનું છે તે સ્વેચ્છાથી અને વ્યવસ્થાથી. ખિત સરકારી સંસ્થાઓએ પ્રગતિ ઉપર પોતાનો પ્રભાવ પાડવો જ જોઈએ, ચિસ્ત અને સચમ શીખવી પ્રગતિને આગળ ખેંચવી જોઈએ.

આમ નહિ થાય તો બીજા કોઈ કટોકટી વખતે આપણી પડખે કોણ બેસી રહેશે? બીજાઓનો વિશ્વાસ અને પ્રીતિ છતી લેવાનો આ મુંઝવે મોઢો છે.

✱

લેખકોને નિમંત્રણ

બાળ વાર્તા માટે પારિતોષિક

કોઈ પણ વિષયની લાખી કે દૂંડી ઉત્તમ બાળ વાર્તા માટે એક પારિતોષિકની શ્રી હવરામ જોષી તરફથી બહેરાન થઈ છે. સૌથી ઓછા વાર્તાના લેખકને રૂ. ૧૦૦નું એક પારિતોષિક અપાશે. વાર્તાના સર્વ હક લેખકના રહેશે.

પંદરમી ઓગસ્ટ પહેલાં વાર્તા નીચેના સરનામે મોકલી આપવી.

પરીક્ષકોનું કાર્યાલય શ્રી ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ અને શ્રી હંપિસરાય મ. મહેતા કરશે.

હવરામ જોષી

ભારતી સમિતિ સંપર્ક સિ.

ગાંધી માર્ગ, પુલ નીચે-અમદાવાદ

‘આ ભારતીને આજ એકાદ કલાક સાંઘવીશ ને વહન ? મારે આજે પેલા નીલમંગળની ગરબા પાર્ટીમાં જવાનું છે, મારા વગર આખી પાર્ટીની મજા મારી જશે.’

‘તે ભારતીને ત્યાં સાથે લઇ જવું ને, ત્યાં ક્યાં જોઈનાં સાચવનારાં પડ્યાં છે ?’

‘બસ, તારે તો વાતવાતમાં મારો વિરોધ જ કરવાનો ખરું ? બે વરસમાં તું કેવો બદલાઈ ગયો ?’

‘અને તું ?’

‘હા, હું એકથી હતી એને બદલે આજે એક બાળકોની માતા બની છું એટલો મારામાં ફેર પડ્યો છે !’

‘તને તો માતા બનવાના કેવા ઠેક હતો, અને હવે તારી વફાલસોઈ ભારતી પણ તને ખૂંચે છે ?’

‘હા વહન, બંધી સાહેલીઓમાં ફરતી વખતે મને એકલાં વધુ દાવે છે. આજે રહી રહીને પણ મને થાય છે કે આપણે લાગ કરવાની શારે ઉતાવળ કરી, લગન ન ક્યાં હોત તો આ ભારતીની જાનબેય ન હોત ને ?’

‘તે લગન કરીને પણ એ જાનબેયમાંથી ફર રહેવાતી તને ના કોણે પાર્ટીતી ? ત્યારે તો કેવી કાકલડી કરતીતી ?—બસ, એક બાળક તો મારે જોઈએ જ !’ વહન એની શુભાના આગા પાડતો બોલ્યો.

બે વરસના પરણેલ-છવનની નિંદ્રાથી જાગીને શુભા ને વહન એકબીજાંથી એવાં તો ધરાઈ અયાં હત્યા કે વાતવાતમાં બે ય એકબીજાં સાથે ચર્ચામાં ઊતરી પડ્યાં કે પછી નજીબ બાબતમાં ઝગડી પડતાં. આજે પણ નીલમંગળની ગરબા પાર્ટીમાં શુભાની ઠાજરી વગર ચાલે એમ નહોતું એટલે આ ચડ-મચડ પાછો શરૂ થયો હતો.

એમનાં લગ્ન પહેલાંનું એક વરસ તો આખું ગામ એમનાં બેડિયાં નામને અને એકબીજા તરફના અપાર પ્રેમને નવાજતું હતું. શુભા અને વહન પણ એકમેક વગર ધડીબર પણ નહોતાં રહી શકતાં. ત્યાં જુઓ ત્યાં એ બે સાથે જ દેખાવાનાં.

શુભાની સ્વમાની ચૂંતિ વહન જેવા વ્યક્તિત્વશાળી પુરુષને આટલો જલદી આકર્ષીને પોતાનો કરી શકી છે એને માટે ખુદ વહન પણ આજ તો કંઈક વિચારજરી અને સંકિત નંબરે જોતો હતો. પણ પછી તો બેયનો પ્રેમ એકબીજાંને એવો તો ચઢી વાગ્યો કે આજે બેય એકબીજાંને નજીક રાખવાની પ્રબળ તત્પરતાને પરિણામે જ એકમેકને દોઢાં બે નહોતાં ગમતાં. પ્રબળ આકર્ષણ આવી જ રીતે અમાનક અનાકર્ષણમાં પરિણમશે એ વાતે બંધને વિચારતાં કરી ચૂક્યાં હતાં.

લગન કરતાં પહેલાં જ વહનને મિત્રોએ ખૂબ ચેતવેલો કે શુભા જેવી નજરમાન અને ઉખડેલી ઊંઝરીને વહન એની ગરીબીને કારણે નહિ સંતોષી શકે. પણ શુભા તો ગરીબીને જાંખતી હતી ! નાટક-સિનેમા અને નવલ-વાર્તાઓમાં ગરીબ નાયકો ઉપર દિદા-દિદા થઈ જતી. એની હમણાં હમણાંની છાદ્ય માસિકામાં આવતી વાર્તાઓના નાયકો પણ ગરીબ મજૂરમાંથી કે કોઈ બેખબારી સેવકોમાંથી જ આવ્યા હતા. એની વહન સાથેની ચર્ચાઓમાં પણ ક્યાંય શ્રીમંતાઈ પ્રયેનો મોહ કે ગરીબાઈ પ્રયેનો તિરસ્કાર જલથી ચે નહોતાં દેખાતાં. એટલે જ વહન અનિચ્છાએ પણ શુભાની રાજમહેલ જેવી બાદશાહીમાં અંબાઈ ગયો.

વહન ગામને છોડી આવેલી સાક્ષીમાં રહેતો એક સામાન્ય કુટુંબમાં જિજરેલો અને મજૂર બાળકોને કેળવનાર અને એમાંથી માંડ પોતાનું ‘પેટિયું’ કાઢી શકનાર સામાન્ય મધ્યમ વર્ણનો પ્રવાન હતો. બહુ બહોળું કુટુંબ નહોતું એટલે એ પોતાની એક ધરડી માતા બંધે રહેતો. પોતાને બપુવા પૂરના પૈસા પોતાના મિત્રો પાસેથી અને અભ્યાસમાં મોખરે રહીને મેળવેલી શિષ્યવૃત્તિઓથી એણે પોતાનો અભ્યાસ પૂરો કર્યો. આજે એની સેવાવૃત્તિની ધગશે એને સારા એવા કાર્યકર જેવા ગૌરવવંતા રચાને પહોંચાડ્યો હતો.

કોલેજના છેલ્લા વર્ષમાં જ એમાંથી નિર્ણય લેતાં મિત્રો હતાં એમાં શુભા મોખરે.

કાળિદાસ, ભવજીતિ, શેક્સપિયર, કીટ્સ, શેલી જેવા મહાકવિઓથી માંડીને તે દેશના નાના નેતા સુધી સર્વેની એ બન્ને વચ્ચે ચર્ચાઓ ચાલતી. શુભા એની કળાપારખુ નાગરે વદનને બ્યારે પારખતી થઇ ત્યારે એ બીજા બધા જુવાનિયાની જેમ વદન ઉપર પહુ ઢળી પડી. બીજા બધાને તો એ ઘડી-બર પોતાનાં પદામાં બનાવીને, પાછળથી ખૂબ સહેલાઈથી તરછોડી શકતી. પણ વદનને એટલી સહેલાઈથી શુભાએ ન તરછોડ્યો, બલકે વધુ ને વધુ પોતાના પડખામાં લેતી ગઇ. ત્યારે બધાંની શુભા માટેની અભિપ્રાયવૃત્તિ પણ નેવા જ પહોંટા લઇ બેઠી. એક તો ગામ આખામાં એની અછઠ્ઠી વૃત્તિએને કોઇ પૂરેપૂરી સમજ શકતું નહોતું અને વદન જેવા વિરુદ્ધ માર્ગના છોકરા સાથે બ્યારે એ લાગ કરવા પ્રેરાઇ ત્યારે એ આખો વિષય શુભાની શ્રોતૃતાઇને કારણે ચર્ચાસ્પદ બન્યો. શ્રોતૃતાઇ અને મરીવા-છત્તિ આ સુમેળ ધણીને કવખનનો કુમેળ લાગવા મંડ્યો ત્યારે વદનનાં કેટલાંય આત્મીય મિત્રો એને ભેતવવા અને એ માર્ગેથી પાછો વળા જવા વિનવવા લાગ્યાં. પણ બજારમાં શુભાના ઉપરથી દેખાતા બળહળાટમાં એ એવા તો અન્નદા ગયો હતો કે એને માટે શુભાને સ્વીકાર્યાં સિવાયનો કોઇ માર્ગ જ નહોતો. અને એક દિવસ બ્યારે વાડી-વજા છોડીને શુભા વદનની એ નાનકડી ધલકાડીમાં આવી મઠ ત્યારે આખી ચાલીના વહાલા વદનબાઈ સહે મકાને અતઃક્રમ સ્વસ્થસ્થિ સ્થિ અપાતી.

વદનની એકેએક પ્રવૃત્તિમાં શુભા મન દબાવે મગી રહેતી લાગી ત્યારે તો વદન પણ ખરેખર કુસ્મે સમાતો નહિ. એની પ્રવૃત્તિઓ બેવડા બેરે વિકસવા-ખીસવા લાગી એ વાત ખરી; પણ શુભાના એ રાસ-ગરબાના કોડ જાણે કરમાવા લાગ્યા. શુભા એના શોખને ભોગે, એના પ્રવિચિત મોડને ભોગે કે એની પ્રિય પ્રવૃત્તિઓના ભોગે એ બધાંથી વહાલા એના વદનનો ભોગ આપી શકે એટલી કુશળ પણ નહોતી કે નહોતી એ બધાંને છોડી શકે એની પણ. અને એમાંથી જે બાંધછોડનાં પ્રશ્નોએ વદન અને શુભાના

જીવનમાં એક બાતની જે કડવારા લાવી દીધી એના આજે એમના જીવનજીવનને આ પચીસમે મહિને એવા તો બનાડાજીવા લાગ્યા કે બધાં ચાલીનાં ચોક્કા પણ શુભા-વદનને એમની હરેભામાં જ મૂકવા લાગ્યાં!

દસ-બાર મહિનાની આસતીને વદનને હવાયે સોંપીને શુભા એની ગરબા પાટીમાં જવા નેટલી તત્પરતા દાખવે એ તો આસતીને માટે પણ બધાંકરે, અપમાન જેવું જ મજાબ, આસતીના જન્મે શુભાના જીવનમાં જે એક તરેહની કડવાશ, ખટરાગવૃત્તિ કે અસતોષ જન્મ્યાનાં હતાં એ તો આસતીને જન્મ દીધા પહેલાં એને જર્મમાં પણ પક્ષાં હતાં, કમનસીબ તો બિચારી આસતીનાં કે એ શુભા અને વદન જેવાં સરકારી અને કેળવણીનાં માળાપને ઘેર જન્મીને પણ જન્મ પહેલાં અને જન્મ પછી, પંથુ સાવ સામાન્ય સંસ્કારોથી રંગાઇ હતી. એનું ભાવિ જીવન તો ક્યા રંગે રંગાશે એ કોને ખબર, પણ એની કાળી માડીની કાષામાં તો હાડોહાડ કસેરા અને અસતોષ બધાં હતાં. અને એવા જ કહાવિત વાતાવરણમાં એના જન્મના સરખાનના મહિનાઓ વીતવા લાગ્યા ત્યારે શુભા પોતે જનેતા હોવા છતાં એની પોતાની વહાલસોથી દીકરીના સંસ્કારોમાં મેનન કે પ્રેરણા રેડવાનું સ્વપ્ન નહિ એ તો ખરું, પણ જનેતા બનવાના એના કોડ પણ આસતીના જન્મ-તાંની સાથે જ કોણ જાણે કર્યાં ય અદશ્ય થઈ ગયા. દીકરીના બાપ બનેલા વદને માતાની મોટા ભાગથી અતઃક્રમથી પ્રેરણાની શક્તિથી પ્રવૃત્તિઓ આડે પણ સારી દીવાલી હતી. પણ શુભાને એની યે અદેખાઇ આન્યા વગર ન રહેતી! ત્યારે તો વાતવાતમાં એમને ચડખડ થઇ જતી.

એવા જ એક અગુણ ટાંકણે આ પ્રમંગ બન્યો. આજે શહેરના બહારીતા મહાલય 'નીલમંગળ'માં વર્ષોનો ઉત્સવ ચોક્કસ હતો. અને ઉત્સવની પ્રેરણા મૂર્તિ જેવી શુભા એમાં હાજર ન રહે તો તો આખો ઉત્સવ અજીવ નીકડે. ગયા વરસનો ઉત્સવ શુભાની સુવાવડને કારણે જ મોકૂફ રખાયો હતો.

બધાંએ ધાણું હતું એમ જ થયું. આખરે

આરતીને વદનને સોંપીને જ શુદ્ધા આવી પહોંચી હતી. એની રોતી સુરત જોઈને બધાને કારણ સમ-બંધુ તો હવું કે વદન સાથે ઝઘડીને જ એ આવી હશે. પણ ઉત્સવરસિયાં રસિકા એના લહોવા લેવામાં એવાં તો મગગૂલ બની ગયાં હતાં કે એમને એ બધું ધ્યાનમાં આરે એમ નહોતું, આવે તો ચ એ વિશે કંઈ બોલવા જેવું લાગે એવું નહોતું.

આવીને સીધી શુદ્ધા તો શુંગરખંડમાં પહોંચી ગઈ. ત્યારે એ બનીદનીને પાછી ફરી ત્યારે આખો રંગમંચ એની આભામાં અંબદ ગયો. ઘડી પહેલાંની રૂઝમસ શુદ્ધાને જોયેલી મેઢની આ નવે રૂપે પ્રગટેલી શુદ્ધા તરફ દીકી રહેવા લાગી. શુદ્ધાને પણ એ બધાની આ મીઠી નજર ખુબ જમતી હતી. અને એ બધાને બહેકાવવામાં એકલી શુદ્ધા જ જવાબદાર હતી. એ આખા ઉત્સવમાંના કેટલાય પુરુષો શુદ્ધાની હથેળીમાં નાચ્યા હતા એની આજે રહી રહીને આવતી યાદ માટે પણ ઉત્સવમંડપનો મોટા ભાગનો પુરુષવર્ગ જળી ઊઠતો હતો. શુદ્ધા એ બધાની અંગારા વરસાવતી નજરને સારી રીતે ઓળખતી હતી. પણ આજે એ બધી લાપ બળતી નજરે એને ટાલક દેતી હતી. એની વદન પ્રત્યેની દૃષ્ટિમાં ચર્ચ બેઠું એ વરસ પછીનું પોતાને એકલીને દેખાતું આ મહા પરિવર્તન એને રહી રહીને પણ સાલતું હતું. નાનકડી આરતીનું અસ્તિત્વ ન હોત તો પરબ્યા પહેલાં જેવી રીતે અનેક પુરુષોને હાથ તાળી દઈ ચૂકી હતી એમ જ વદનને પણ એક બારે ઠોકરે હાથેલી દઈ શકી હોત. એમ ને એમ રસતાનમાં રાતના ત્રણેક વાગ્યે એ બીજા પુરુષમિત્રોને લઈને પોતાને ઘેર ગઈ ત્યારે કળિયામાં ખાટલો નાખી સૂતેલા વદનના પડ-ખામાં એની આરતી વદનને વળગીને સૂતેલી જોતાં જ પુરુષમિત્રો એની ટેકડી કરતા કરતા શુદ્ધાને પહોંચાડીને અને બીજે પણ છૂપો સંતોષ અનુભવતા પાછા ફરી ગયા.

વદનના ખાટલાની બાજુમાં જ શુદ્ધાની પચારી-વાળો ખાટલો તૈયાર હતો. શુદ્ધા આરતીની કે વદનની લેશ પણ પરવા ન કરતાં સીધી ખાટ-

લામાં પડી અને નિરતે ઊંચી ગઈ. પાછલી રાતના ત્યારે આરતીના સળવળાટથી વદને બગીને જોયું ત્યારે શુદ્ધા એના ખાટલામાં નિરતે ઊંચતી દેખાઈ. બગી ગયેલી આરતીને મોટે દૂધની યાટલી ધરતો વદન આ માનવ પાછી ચૂકેલી છતાં માતાની એક પણ જવાબદારી લેવા ન માગતી શુદ્ધાને જોઈ રહ્યો અને આરતીમાં એનો અંશ પણ ન આવે એવી કડક પ્રતિજ્ઞા લેતો આરતીને મુલાકાત મથી રહ્યો. આરતી પણ શુદ્ધા કરતાં વદનની સાથે વધુ હળી ગઈ હતી. પૂરી એક વરસનો નહોતી યજ્ઞ ત્યાં તો એ છોટી આત્મા વદનને ઓળખી દાદતી અને વદનની હાજરીમાં તો એ શુદ્ધા પાસે ટૂંકતી પણ નહી. એટલે જ શુદ્ધામાં વધારે બેફિકરાઈ આવી ગઈ હતી ને !

આમ ને આમ બીજા બે વરસ વીતી ચૂક્યાં. શુદ્ધાની નફરત વધીને એટલે મુઠ્ઠી પહોંચી ગઈ હતી કે એ અઠવાડિયામાં માંડ એક બે દિવસ ઘેર દેખાતી. વદન પણ શુદ્ધાની સ્વતંત્રતા પર તરાપ મારવામાં માનતો નહોતો. પોતાના તનતેડ કામમાં પણ એક જ નેતાથી વધુ કાળજીપૂર્વક એ આરતીના ઉછેરમાં ધ્યાન દેતો. એની આરતી હવે તો શુદ્ધાને યાદ પણ નહોતી કરતી અને વદન સાથે જ રહેવા-ફરવા લાગી ગઈ હતી. શુદ્ધા પોતાની બતને ગનાવતી કે માંડ લપ ગઈ!—અને એની સ્વચ્છતા માત્ર ચૂકતી જ ગઈ.

એના બૂના પુરુષમિત્રો સાથેના તોડલા સંબંધો વળી પાછા મિલાડીના ટોપની જેમ એકાએક ફૂટી નીકળ્યા અને એ બધાને એકવાર હથેળીમાં રમાડતી શુદ્ધા પોતાના અસંતોષી છત્રવને સંતોષવા એ બધાની સહિયારી હથેળીમાં નાચવા લાગ્યાં. એ બધા મિત્રો તો બહુ બદલો લઈ રહ્યા હતા. એમની છતી પત્નીઓએ પણ, શુદ્ધા જેવી જાગરમાન સ્ત્રી સાથે દરીદરીને એ બધા પત્ની જેટલું મુખ અનુ-ભવતાં, શુદ્ધા પણ ભારતીય ધરતીનું યોદ્ધા મટીને સ્વચ્છદે વિહરનાર, પાશ્ચાત્ય સંસ્કારે સીંચા-યેલી, અનેક પુરુષોની સાથે સંપર્કમાં—સંસર્ગમાં

રહેતી સ્ત્રી બની ગઇ હતી—પુરુષોનું ખાદ્યું બની ગઇ હતી.

વદન આ અધુરું જોતો—અણુતો. છતાં શુભ્રાની સ્વતંત્રતા ઉપર તરાપ ન મારવાના હેતુથી શુભ્રા ઘેર આવે કે ન આવે એને માટે એક અક્ષર સુધાં એ ન કરેતો. આરતી તો શુભ્રા સામે ક્યારેય જોતો નહિ, બધી એને પોતાની જાનેતા ગણીને ધોવાવે તો ક્યાંથી? એ નાનકડી આરતીનો જનક અને જાનેતા બે ય એક વદન જ હતો એટલું એ જાણતી અને એ બેવડું સુખ પણ એ વદન પાસેથી જ પામતી. શુભ્રાને એટલે જ એ ધર હોડતાર ન તો મુશ્કેલી પડી કે ન કરી. આંખકો અનુભવે પડ્યો. અઢવાડિયા સુધી શુભ્રા ઘેર, ન દેખાઈ અને નવમે દિવસે એના એક મિત્રે બંધારે આતીને કશું કે શુભ્રા તો એનાં ચોડાંક મિત્રો સાથે કાશ્મીરની સહેલગાડે ઉપડી છે ત્યારે વદનને સફેદ જોખું આવી ગયું. પણ એના દિલની ઉદારતા આટલી હદ પહોંચેલી શુભ્રાને વાળી લેવા માટે ય જરા પણ સંકુચિત ન બની તે ન જ બની.

છેલ્લે બીજો મહિને શ્રીનગરથી લાખાયેલા શુભ્રાને કામળ વાચીને વદન તો છક જ થઈ ગયેલ. એ લાખા કામળમાં એમના લગ્નચૂનનાં છેલ્લા આરેક વરસનું સંસ્મરણ કરતી શુભ્રાની જમાવ્યાશુની વદન સામે ફરિયાની લાગી ડીપ હતી અને એની ઉધાર ખાંચુમાં પોતાના જ વખાણ કરતી છતાં જમાવ્યાશુથી કંઈક એાછી લાંચી હારમાળા હતી! અને એ બધાંની સિલક કેપે શુભ્રાએ છૂટાછેડાને પ્રનાય રજૂ કર્યો હતો. જે મિત્રોની હાજરીમાં એ બનેલા લગ્ન થયાં હતાં એ મિત્રોનો હાજરી વચ્ચે જ અને એમની સાક્ષી સાથેના છૂટાછેડા શુભ્રા માગી રહી હતી. એને ખાતરી હતી કે એ બધાં મિત્રો વચ્ચે વદનની રેવડી દાણાદાણુ કરતી એની તરફ દેખાડવામાં આવેલા અન્યાયી વતનનો એ બદલો વાળી શકશે, વદને એ આખો કામળ બે-ત્રણવાર વાંચેલો. એની પાસે જ આરતી બેડી બેડી રમકડાંથી રમતી હતી. એ આખા કામળમાં આર-

તીનું નામ સુધાં નહોતું દેખાઈ એ વદનને બારે નવાઈભર્યું લાગ્યું. છતાં વદને એ આખો કામળ સ્વસ્થ અને વાંચીને એટલી જ સ્વસ્થતાથી એનો વળતો જવાબ દિધો. કામળનો આશરો લીધા વગર એ વદન શુભ્રાને છૂટાછેડા આપી શકતો હોય તો એ આ કામળથી પણ દષ્ટ શકે એમ છે એવું પણ જણાવ્યું. અને લગ્ન વખતે પણ શુભ્રાની એકેએક શરતને મંજૂર રાખેલી એવી જ સલકાપથી એ અત્યારે પણ શુભ્રાએ, મુઠ્ઠેલી બધી શરતો મંજૂર કરવા તૈયાર છે એવું પણ સ્પષ્ટ થયું.

કામળ મળતાંની સાથે જ શુભ્રા છેક કાશ્મીરથી તરત પાછી ફરી અને એ માટે બધી બુનિકા તૈયાર કરીને વદન પાસે આવી. વદન તો તૈયાર જ હતો. પોતાની સાથે કંઈ પણ વાગ કરવા ન માગતી શુભ્રાને વદને પણ મામેશી એકેય અક્ષર ન કહી ત્યારે ખરેખર શુભ્રા કંબચાઇ ગઇ. નવ માસ સુધી પોતાના ઉદરમાં જોતો ભાર વેંકાયો હતો એવી પોતાની બાળકી પ્રત્યેની જાનેતાની વહોત-સોયી અચીનસરદુ' એકે કિશ્કુ પણ એની આખ-માંથી ન પ્રગટ્યું ત્યારે વદને શુભ્રા માટેની આશાનાં બધાં બારણાં બંધ કરી દીધાં. અને લગ્ન જેટલી જ કામેલિયન દાખવીને આ છૂટાછેડાને પ્રમંગ ઉઠાવી ગયેલ. વદનની ધીરજ માટે માન પ્રાપ્તો મિત્રવર્ગ શુભ્રાની આજ્ઞામાં અન્યથેલો છતાં એમનાં પડળ એકાએક ખોલતો ગયો અને મિત્રોના ટોળામાં ચાચતી શુભ્રાએ એ જ દિવસથી લપકર એકલા અનુભવી.

મિત્રોમાં રચીપચી રહેનારી શુભ્રા આખા એક જ પ્રસંગે સાવ એકલી બની જશે એનો એને ખ્યાલ પણ ક્યાંથી હોય? એ તો છૂટાછેડા પછી બધા મિત્રો સાથે છૂટી દરીદરી શકશે એ વિચારે એવી તો હરખાતી હતી કે એના હરખને પ્રાપ્ત માખી-પાગી ચક્રવૃત્ત નહોતું.

મિત્રોમાં મહાવતી શુભ્રા સાવ મિત્રો વગરની થઈ પડી. એને રહેવાનાં પણ હવે તે શરૂ મારવાં પડ્યાં. બે દિવસ અહીં તો બે દિવસ બીજા મિત્રને

ત્યાં, તો વળી આટવાડિયું કેઈક બહારમામના મિત્રને ત્યાં, એમ કરતાં કરતાં એનાથી કંટાળેલા-ચાકેલા મિત્રોમાંથી કોઈકે તો એને સાચો ચઢીને પણ બહારો દીધો ત્યારે એનું અભિમાન ધવાવા લાગ્યું. પોતાનાં મા-બાપને ત્યાં એને ખોટો જરા પણ સ્થાન નહોતું રહ્યું એ તો એણે એના લગ્નના દિવસથી જ જાણ્યું. પણ લગ્ન પછીના એના સ્વચ્છંદી જીવનના દિવસોમાં ત્યારે એના મા-બાપના કાને આવી વાતોના કીડા ટપક્યા લાગ્યા ત્યારે તો એમણે શુભ્રાના નામનું નાહી નાંખેલું. એમાં ય ત્યારે આ છૂટા-છેડાનો પ્રસંગ બન્યો ત્યારે તો એમની ભરી ભરી શ્રીમંતાઈને બહાર મોં દેખાડવામાંથી પણ બકાત કરી નાખ્યા.

આર્થિક રીતે પણ શુભ્રા ઠીક ઠીક બીડમાં આવતી દેખાઈ. રહેવાની સુકેલી તો હતી જ. પોતાને રહેવા માટે એક સ્વતંત્ર મકાનની ખોજ કરવા લાગી ત્યારે જે ભયંકર નિરાશા એને અનુભવી પડેલી એ માટે તો પોતાની જાતને માટે એને ભારે ગુસ્સો આપ્યો. વહને એની વિરુદ્ધ બધે દાણા વેરી મૂક્યા હશે એમ જ એ તો માનતી ચર્ચ ગઈ. અને એવા ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં એક દિવસ એ વહનને ત્યાં જઈને વહનને ઠપકે પણ ઠક આવી. વહન એને કહે તો પણ મોતે ન માને એટલે તો વહન એનો આ હુલા ઉકળાટ જરા પણ સ્વસ્થતા શુભ્રાએ વગર સંભળી રહી. જાણે કોઈ ગુનેગારને એનો કબજાવવા ધમકાવતો હોય એથી યે ભયંકર ધમકીભર્યાં શુભ્રાનાં એકએક વેણ સંભળતો વહન ખરેખર શુભ્રાની દયા ખાતો દેખાયો. અને એમાં શુભ્રાની ધવાયેલી મૂર્તિ પણ લા ખાતી ચર્ષ અને વિદરેલી શુભ્રા પછી તો નારતાની રકાબીમાંથી કંઈ પણ ચાખ્યા વગર આખી રકાબી હસેલીને ક્રોધમાં આવી ગઈ ત્યારે સામે એટલી ચિત્રોની ચોપડી ભેતી નાનકડી આરતી પણ આ અવનવ બનાવની સામે ધડીલર લાટી રહી.

વહનનું ધ્યાન તરત આરતી વરફ ગયું. આ બનાવની સાક્ષી આરતી અને એ વહનને ન રુચ્યું. પણ ત્યાંથી બીજે ખસેડવા એટલી વખત નહોતો

રહ્યો એટલે નહુટકે આરતી આખા બનાવને સારી રીત બોધ થઈ. વચ્ચે વહને શુભ્રાની ગુસ્સાભરી ભાવામાં કેમળતા લાવવા માટે આરતીનો ઉદ્દેશ્ય કંઈ ત્યારે શુભ્રા એવડા બોરથી ગુસ્સે થયેલી લાગેલી એટલે વહને પણ એનો ઉદ્દેશ્ય કરવો પણ છાડી દીધો અને બધો જીજી આવી કરના દીધો. શુભ્રા ગઈ કે તરત વહને આરતીને જોયજી લીધી. ગમરાઈ ગયેલી આરતી પણ વહનને ગમે જાત્રો પડી અને વહનના વહાલસોયા સુખોના વરસાદમાં નહોવા લાગી ગઈ. વહને—હરખયેલા વહને—આરતીના ઉછેરમાં જે હિંમતભર્યો જાગ બન્યોએ હતો એ આજે સફળ થયેલો દેખાતા નિર્વત અનુભવી.

*

બીજા પાંચ વરસ પણ આમ ઠાકરાતી શુભ્રાએ કાઢી નાખ્યાં. વચ્ચે જે-તે પણ વરસ એ જુદી જુદી સરવાઓમાં તોફારી કરી ચૂકી, પણ ક્યાં ય સ્થિર ન થઈ ચૂકી. એવું ધુતારીભર્યું વર્તન હવે તો એનું કૃત્રિમતા ધારણ કરી ચૂક્યું હતું કે એનું સ્વપ્નનાં અંધારભર્યું દેહકાકું પણ કૃત્રિમતાથી રંગાયેલું ને નજરે ભેળું પણ ન ગમે એવું એટલો બની ગયું હતું. વચ્ચે વચ્ચે ક્યારેક ક્યારેક એને વહન યાદ આવતો અને આરતી પણ યાદ આવતી. પણ શુભ્રા એ યાદને પણ જાણે ખંજેરી હતી. બહુ ન રહેવાઈ ત્યારે ફેવટ પોતાનો ગુસ્સો કાલવવાને બહાને પણ એ વહનને થેર બઈ આવતી. વહન અને આરતીના એ મુખી જીવનને ભેળે એને હોડીકાડ કાળી બળ-તરા થતી. અને પોતાનું કૃત્રિમતાથી ભર્યું દંભી જીવન એને અંદરથી ફેરી રહ્યું હતું એ ભેતોં એને આ આપ-દીકરીના સંસારનો ખાર પણ આવતો. વહને આવા વર્તનવાળી શુભ્રાને પણ નહોતી ક્યારે ય હડધૂત કરી કે નહોતી ક્યારે ય કુતારી કાઢી. શુભ્રાના જીવનમાં નવો વળાંક લાવવાની વહનને અભિ-લાષ હતી. અને એ અભિલાષમાં ને અભિલાષમાં વહન પોતાની દરેક પ્રવૃત્તિઓમાં પણ રાત-દિવસ શુભ્રાનું ચિંતન કરી કરતો. કસકાસ પડેલી શુભ્રા માટે આટઆટલું વીસા પછી પણ ક્યારે ય અભાર

[૧]

ધીલે વધે અચાનક વિચારી કાળનો મિત્ર
મળી ગયો. બનરમાં એની નબર પ્રથમ મારા ઉપર
પડી, પણ એને શંકા પડી કે હું અહીં ક્યાંથી
હોઈ? એને પોતાને નોકરીને લીધે ગુજરાતના
મિત્રામાં ઉપર, રેલવેની સગર વગરના તાલુકાના
ગામે રહેવું પડ્યું હતું એટલે રોજના નિસાસા હતા
ત્યાં અકારણે હું ક્યાંથી જૂલો પડું? પરંતુ ખીજ
સણે હું થોડો નજીક આવ્યો એટલે એને ખાતરો
થઈ કે એ જ જનો વિદ્યાર્થી દોસ્ત. એણે મને
બોલાવ્યો તે સાથે મેં પણ એને ઓળખી કાઢ્યો.
એ આ-માને અવલ કારકુન તરીકે અમમદાદરી હોવા
પર હતો.

આમલ કરીને એ મને પોતાને ઘેર લઈ ગયો.
આદર-સતકાર કયો. નવાજૂનીની વાતો કરી. એણે
કહ્યું: સરકારી નોકરી કરતાં કરતાં એ સાર કાઢ્યો

પેદા નહોતો થયો. પ્રેમની ફિલસૂફીમાં રાચતા પોમલા
પ્રેમીઓ જેવા વેવલો એ લગ પહેવાં પણ નહોતો
થયો ત્યારે જ શુભા જેવી જાનરગાન સુવતીનું એ
કેદ બની શક્યો હતો ને? આજ પણ એ એ જ
પ્રાણ મનોબળવાળી જુવાની હતો વદન શુભાના
આવા સહી ગયેલા જીવનમાં પણ ત્યારે જ એક નો
એક વિસામો બન્યો હતો. હેલાં દસ વરસથી એનું
વાત્સલ્ય-ઝરણું સાથ સકાઈ ગયેલું રજુ બની ગયું
હતું. એમાં આરતીની નિખાલમતા અને સરળતા
કપાલકે કપાલકે ગાંધી વીરડીના વહેણે બનાવી દેતી
દેખાતી ત્યારે શુભાની બેમી મથેલી છાતીમાં પણ
ગરબગરનાં ઉઠાળા અનુભવાતા.

વદને ધારેલો નવો વળાંક શુભાના જીવનનાં
અંતનલમાં નવે રચેલોતો ધીમે પણ મક્કમ દેખાતા
લાગ્યો ત્યારે વદન પણ કંઈક સતેજ અનુભવતો
લાગ્યો. મોટેભાગે શુભા હવે વદન અને આરતી તરફ
અભણપણે પાછી એ ચાલા લાગી. એના વેરાન બની
ગયેલા જીવનમાં આ નવા વળાંકે કંઈક નવી ખુશ-
તુમાં ભરી દીધી અને વદન રાજીનાં રેડ ચઈ ગયો.

કે કામની કોઇને કલર નથી. મને તેટલું કામ કરીને
વડી મરો તો પણ પગાર તો મેસી - રહેનાર અને
કામ કરનારને સરખો મળાનો! ખુશામત કરે એને
સારા રથે બદલી મળે, મારા જેવા સીધા માણ-
સને તો આવા જીતિયાં ગામ સેવવાના મળે. છેવટે
મેં અફસોસ કરવાનો છોડી દીધો છે....

મને થયું કે, છેલ્લે છેલ્લે એને ફરજનું બાન
થયું અને બળાપો કરવાનું છોડી દીધું તે સમયે થયું.
હું તેને એ બદલ અભિનંદન આપવા જતો હતો
ત્યાં એણે આગળ કહ્યું: હાલ અમારા ને મામલન
દાર સાટેનું છે તેમના પરિચયમાં આવ્યા પછી મેં
જેવું કે આ નોકરીમાં આર્થિક કલ્યાણ થવાનું નથી
તો પછી આધ્યાત્મિક કલ્યાણ શુ કામ ન સાધવું?

અને એમાં મારા અભિપ્રાય પૂછનાં મિત્રે કહ્યું:
કેમ, ખોટું છે માડું માનવું? આધ્યાત્મિક કલ્યાણનો

એક દિવ્ય વદન બીમાર પાતો. બાર વરસની
આરતી વદનને સાથે પોતાં મુકતી એની પચારીમાં
વેદનાભવાં ચઢેરે બેળી હતી ત્રણ-ચાર દિવસની ગેર-
હાજરી પછી શુભા એકાએક આવી. ચડી ત્યારે
બારણાનાં ઉંચરામાં જ થઈ ગઈ. હજુ આરતીનું
ધ્યાન દોરાયું ન હતું, વદન તો તાવતા ફફડતા
બિચી આપ પણ નહોતો કરી શકતો એટલે એ તો
શુભાને જોઈ પણ ચાની શકે? અને શુભાનું માનવ
અને સતીત્વ એકમાથે જાગી ઊઠ્યાં. એ દોહતી
વદનની પચારીમાં ફસાઈ પડી. આરતી તો હેબાઈ
જ ગઈ. વદન એ ભયંકર તાવમાં પણ શુભાના આ
નવા વળાંકે ઉમળકામાં રાચી બેઠો. અને શુભાના
એ નવા વળાંકમાં પડેલી જ વાર બેાપલેલો અંતર-
તમ બેઠાણનો શબ્દ વેદાવા વદનની સાથે જ 'મારી
શુભા' એ વદનના શબ્દ આરતી પછી-ત્યારે કંઈક
ખેતલેયું પાછું મેળવી ચૂકી હોય એમ 'મા-મા'
પોકારતી શુભાને ગળે વળગી પડી.

અને વદનને માદગીરે બિછાને એક મંગળ દરમ
ખડું થઈ ગયું.

એમનો કાર્યવિસ્તાર હું જાણતો નહોતો એટલે હું શું અભિપ્રાય આપું? મેં કહ્યું: 'આધ્યાત્મિક કલ્યાણ વિશે તમે જણાવો તો ખરા.'

મિત્ર: 'અમારા મામલતદાર સાહેબ એ વર્ષથી અહીં બદલાઈને આવ્યા છે. એ કાયમ આધ્યાત્મિક જ્ઞાનમાં રચ્યાપચ્યા રહે છે. દરરોજ માંડ કચેરીમાં કસાક દોઢકસાક આવી જતા હોય તો. એ કહે છે કે છેલ્લા પંદર વર્ષથી માયા ભાડીને આ રસ્તે હું વળી ગયો છું, અને આટલી ઓછી નોકરી હું વર્ષથી કરું છું પણ મારું કામ કાયમ સારું દેખાયું છે. અને જે વર્ષનો મારો પૃથ્વી એ અનુભવ છે કે આગળના મામલતદાર ત્રિચારા ઘણું કામ કરતા હતા છતાં ઉપરથી ઠપકો મળ્યા કરતો હતો ત્યારે આમનું કામ વખણાવું હતું.'

હું: 'કામ ન કરે છતાં વખણાય શી રીતે?'

મિત્ર: 'એ જ આધ્યાત્મિક કલ્યાણનો મહિમા છે ને! એમના સ્ટાફના સાચુસોને આપોઆપ કામ કરવાની પ્રેરણા થાય અને જે ખીન્ને અમલદાર કેડકાઈથી ન દેખી શકે તે આ સાહેબ કચેરીમાં ન આવે છતાં કારકુનો કરે છે!'

હું મિત્રની આધ્યાત્મિક ઘેલછા ઉપર વિચાર કરતો એના સામે તાકી રહ્યો.

મિત્રે કહ્યું: 'છેલ્લા એક વરસથી મેં પણ એ ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કર્યો છે. સાહેબને મારા શુરુ જનાર્યા છે. સાથે જ મને શાંતિ લાગે છે. કચેરીમાં ઓછો ભઈ' છું છતાં કામનો ઠપકો મળ્યો નથી.' અને સહેજ રહીને એણે પૂછ્યું: 'બોલો, આ બાબતમાં તમારો કંઈ અનુભવ છે?'

હું શું બોલું?

[૨]

સંતતિનિયમન અંગે દેશમાં હમણાં હમણાં ઠીક ઠીક વાતાવરણ બિહૂં થયું છે. અનાજના પ્રશ્નની સાથે સાથે એનો વિચાર કરવો પડે છે એટલે વડા પ્રધાન શ્રી જવાહરલાલજી માંડી દરેકને એનો ઉલ્લેખ કરવો પડે છે. છતાં સંતતિનિયમન

અંગે મતભેદ છે. કૃત્રિમ સંતતિનિયમન અંગે બહુલા વર્ગમાં પણ સૂઝ છે, નૈતિક નથી તેવી ભાવના છે, તો આપણા આખો દેશ ગામડા-ઓમાં પડ્યો છે, અબણ છે, ધાર્મિક માન્યતાઓ અને શ્રદ્ધિ આચારથી જડાયેલો છે એ સ્થિતિમાં એ રસ્તો બહેર કસવામાં આવે તો પણ દરોડો ગામડાની સ્ત્રીઓ એનો ઉપયોગ કરવાને રસ્તો ન વળે તેવી મારી માન્યતા હતી.

પરંતુ તાજેતરમાં, ચંદુરમાં રહેતાં અને મૂળ ગામડાનાં એક રનેદી ગઈને તેમનો અનુભવ જણાવ્યો ત્યારે મારી માન્યતા કેટલી શૂન્ય બરેલી હતી તેનો ખ્યાલ આવ્યો.

શહેરમાં રહેતાં એ ગઈનેના પતિ કૃત્રિમ સંતતિ-નિયમનમાં માનતા હતા એટલે તણ બાળકો પછી છેલ્લા સાત વર્ષથી તેમને એક પણ સુવાવડ આવી ન હતી. એ ગઈને હમણાં ત્રણેક વર્ષે લગ્ન પ્રસંગે પિયરમાં ગયાં હતાં. નાતું ગામડું, અબણ સમાજ, તેમાં ય' સ્ત્રીઓમાં તો કેળવણીનો ખાસ પ્રચાર નહિ. આ સ્થિતિમાં, શહેરમાંથી કોઈ સ્ત્રી આવી હોય તો ગામડાની સ્ત્રીઓને એનાં કપડાં, ધરણાં, અને શહેરી શવનની સાલખી કુતૂહલનો વિષય થઈ પડે. પરંતુ આ ગઈને જે નવું અનુભવ્યું તે એ કે એકલ-દોડેલ કોઈ સ્ત્રી હોય અને એને વાત કરવાનો મોહો મળે તો એ જુદો જ સવાલ કરે: 'હેં ગઈને! તમને સુવાવડ નથી આવતી તે દેવા ખાધી છે? એવું હોય તો ગઈને, મને ય જતાવો ને. હું તો ગળખે વરસે ખાટલો આવે છે તે થાકી ગઈ છું!'

ખીજા ગઈને પૂછે છે: તમે તો શહેરમાં રહ્યાં, તમારા વર બહુલા એટલે છોકરાં કેમ ન થાય તે એ બહું જાણે. અમે ગામડામાં રહ્યાં, એવું કશું જણીએ નહિ એટલે દૂટાઈએ છીએ. આ માશ શરીર સાચું જુઓ, હાડકાં અને ચામડી વગર રહ્યું છે એમાં કંઈ? અગિયાર સુવાવડો આવી. તમે રસ્તો કર્યો તો મને જતાવો ને! કહો તો શહેરમાં દવાખાનામાં આવું. થોડા રૂપિયા અર્ચ થવાના હોય

[૧]

ધીલે વળે અચાનક વિદ્યાર્થી કાળનો મિત્ર મળી ગયો. બન્યારમાં એની નબર પ્રથમ મારા ઉપર પડી, પણ એને સહા પડી કે હું અહીં ક્યાંથી હોઈ? એને પોતાને નોકરીને લીધે ગુન્ગરાતના મિત્રાકા ઉપર, રેલવેની સગવડ વગરના તકલુકાના ગામે રહેવું પડતું હતું એટલે રોજના નિસાસા હતા ત્યાં અકારણ હું ક્યાંથી જુલો પડું? પરંતુ ખીજ ક્ષણે હું થોડો નજીક આવ્યો. એટલે એને ખાતરી થઈ કે એ જ જુનો વિદ્યાર્થી દોરત. એણે મને બોલાવ્યો તે સાથે મેં પણ એને ઓળખી કાઢ્યો. એ આ ગામે આવસ કારકુન તરીકે અગવહારી હોઈ પર હતો.

આમલ કશેને એ મને પોતાને ઘેર લઈ ગયો. આહર-સાકાર કયો. નવાજનીની વાનો કરી. એણે કહ્યું: સરકારી નોકરી કરતાં કરતાં એ સાર કાઢ્યો

કે કામની કોઈને કદર નથી. ગમે તેટલું કામ કરીને વૂઠી મરે તો પણ પગાર તો મેસી રહેનાર અને કામ કરનારને સરખો મળવાનો! ખુશામત કરે એ સારા રથને બદલી મળે, મારા જેવા સીધા માણસને તો આવા જાતિયાં ગામ સેવવાના મળે, હોવે મેં અફસોસ કરવાનો છોડી દીધો છે....

મને થયું કે, છોડો છોડો એને ફરજનું બાન થયું અને બળાપો કરવાનું છોડી દીધું તે સાડું થયું. હું તેને એ જાહેલ અભિનંદન આપવા જતા હતા ત્યાં એણે આગળ કહ્યું: હાલ અમારા જે મામલતદાર સાફેનું છે તેમના પરિચયમાં આવ્યા પછી મેં જોયું કે આ નોકરીમાં આર્થિક કલ્યાણ થવાનું નથી તો પછી આધ્યાત્મિક કલ્યાણ શું કામ ન સાધવું? અને એમાં મારો અનિપ્રાય પૂછતાં મિત્રે કહ્યું: કેમ, ખોડું છે માડું માનવું? આધ્યાત્મિક કલ્યાણનો

પેલ નકેતો થયો. પ્રેમની ફિલસૂફીમાં રાખતા પોમસા પ્રેમીઓ જેવા વેવેલો એ લામ પહેલાં પણ નકેતો થયો ત્યારે જ શુભ્રા જેવી નબરમાન સુવર્ણી એ કેમ જતી રાક્યો હતો ને? આજ પણ એ એ જ પ્રગળ મનોબળવાળી જુવાની જીવતો વદન શુભ્રાના આવ્યા સહી ગયેલા જીવનમાં પણ ત્યારે જ એક નો એક વિસામો બન્યો હતો. હેરાં હસ વરસથી એનું વાસતવ્ય-ઝરણું સાવ સફાઈ અંધેરું રણ જતી ગયું હતું. એમાં આરતીની નિખાલસતા અને સરળતા ક્યારેક ક્યારેક મીઠી વીરડીના વહેણે બનાવી દેલી દેખાતી ત્યારે શુભ્રાની ભેમી મથેલી છાતીમાં પણ ગરગળના ઉછાળા અનુભવાના.

વદને ધારેલો નવો વર્ણાંક શુભ્રાના જીવનમાં અનરુપલમાં નવે રૂપેલેલો ધીમે પણ મહત્તમ દેખાવા લાગ્યો ત્યારે વદન પણ કંઈક સતોય અનુભવતો લાગ્યો. મોટાભાઈ શુભ્રા જવે વદન અને આરતી તરફ અનુભવપૂર્ણ પાંછી એ ચાવા લાગી એના વેરાન બની ગયેલા જીવનમાં આ નવા વર્ણાંકે કંઈક નવી ખુશ-ખુશ ભરી દીધી અને વદન રાજ્યાં રેડ થઈ ગયો.

એક દિવસ વદન બીમાર પડ્યો. બાર વરસની આરતી વદનને માથે પોતાં મૂકતી એની પચારીમાં વેદનાભવાં ચડેરે મેડી હતી. તથા-આર દિવસની ગેર-હાજરી પછી શુભ્રા એકાએક આવી ચડી ત્યારે બારભૂનાં ઉંજરામાં જ થઈ ગઈ. હજુ આરતીનું બાન દોરતું ન હતું. વદન તો તારના કફાટમાં લોચી આંખ પણ નકેતો કરી શકતો એટલે એ તો શુભ્રાને બેઠું પણ સારી રાકે? અને શુભ્રાનું માનવ અને સતીત્વ એકસાથે જતી બીકમાં. એ દોહતી વદનની પચારીમાં હસકાઈ પડી. આરતી તો હેંગાઈ જ ગઈ. વદન એ બધુંકર તાવર્મો પણ શુભ્રાના આ નવા વર્ણાંકે ઉગળકામાં રાચી બીક્યો. અને શુભ્રાના એ નવા વર્ણાંકમાં પડેલી જ વાર બેલાયેલો અતર-તર બિડાણનો સજ્જ વકાલા વદનની સાથે જ 'મારી શુભ્રા' એ વદનના સજ્જ આરતી પણ-જન્યું કંઈક બેલાયેલું પાણું મેજવા ચૂલી લોપ એમ 'મા-મા' પોકારતી શુભ્રાને ગળે વળગી પડી.

અને વદનને માદમીને બિહાને એક મંગળદાયક ખડું થઈ ગયું.

એમનો કાર્યવિસ્તાર હું બાણુતો નહોતો એટલે હું શું અભિપ્રાય આપું? મેં કહ્યું: 'આધ્યાત્મિક કલ્યાણુ વિશે તમે જણાવો તો ખરા.'

મિત્ર: 'અમારા મામલતદાર સાહેબ એ વર્ષથી અહીં બહાણતે આપ્યા છે. એ કાયમ આધ્યાત્મિક જ્ઞાનમાં રમ્યાપર્યા રહે છે. દરરોજ માંડ કચેરીમાં કલાક દોઢકલાક આવી જતા હોય તો. એ કહે છે કે છેલ્લા પંદર વર્ષથી માયા જોડીને આ રસ્તે હું વળી ગયો છું, અને આટલો ઓછો નોકરી હું વર્ષોથી કરું છું પણ માત્ર કામ કામ સારું કહેવાયું છે. અને એ વર્ષનો મારો પણ એ અનુભવ છે કે આગળના મામલતદાર મિચારા ધણું કામ કરતા હતા છતાં ઉપરથી કપડો સળ્યા દરતો હતો ત્યારે આમનું કામ વખણાવું હતું.'

હું: 'કામ ન કરે છતાં વખણાય શી રીતે?'

મિત્ર: 'એ જ આધ્યાત્મિક કલ્યાણુનો મહિમા છે ને! એમના રાજીના આજુસોને આપોઆપ કામ કરવાની ટ્રેસણુ થાય અને જે બીજો અમલદાર કડકાઈથી ન દરાવી શકે તે આ સાહેબ કચેરીમાં ન આવે છતાં કારકુનો કરે છે!'

હું મિત્રની આધ્યાત્મિક ઘેલછા ઉપર વિચાર કરતો એના સામે તાકી રહ્યો.

મિત્રે કહ્યું: 'છેલ્લા એક વરસથી મેં પણ એ ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કર્યો છે. સાહેબને મારા યુગ બનાવ્યા છે. સાચે જ મને શાંતિ લાગે છે. કચેરીમાં ઓછો બઉં છું છતાં કામનો કપડો સળ્યા નથી.' અને સહેજ રહીને એણે પૂછ્યું: 'જોલો, આ બાબતમાં તમારો દષ્ટ અનુભવ?'

હું થું જોણું!

[૨]

સંતતિનિયમન અંગે દેશમાં હમણાં હમણાં ઠીક ઠીક વાતાવરણુ બિંચું થયું છે. અનાજના પ્રચની સારે સાથે એનો વિચાર કરવો પડે છે એટલે વડા પ્રધાન શ્રી જવાહરલાલથી માંડી દરેકને એનો ઉદ્દેશ કરવો પડે છે. છતાં સંતતિનિયમન

અંગે મતભેદ છે. કૃત્રિમ સંતતિનિયમન અંગે બહુલા વર્ગમાં પણ સ્પષ્ટ છે, નૈતિક નથી તેવી ભાવના છે, તો આપણે આજો દેશ ગામડા-ઓમાં પડયો છે, અભણ છે, ધાર્મિક માન્યતાઓ અને રૂઢિ આચારથી જકડાયેલો છે એ સ્થિતિમાં એ રસ્તો બહાર કરવામાં આવે તો પણ કશોડો ગામડાની ઓંઝો એનો ઉપયોગ કરવાને રસ્તે નં: વળે તેવી મારી માન્યતા હતી.

પરંતુ તાજેતરમાં, શહેરમાં રહેતાં અને મૂળ ગામડાનાં એક રોહી ગહેન તેમનો અનુભવ જણાવ્યો ત્યારે મારી માન્યતા ફેટલી થીસ બરેસો હતી તેનો ખ્યાલ આવ્યો.

શહેરમાં રહેતાં એ ગહેનના પતિ કૃત્રિમ સંતતિ-નિયમનમાં માનતા હતા એટલે ત્રણ બાળકો પછી છેલ્લા સાત વર્ષથી તેમને એક પણ સુવાવડ આવી ન હતી. એ ગહેન હમણાં ત્રણેક વર્ષે લગ્ન પ્રસંગે પિયરમાં ગયાં હતાં. નાતું મામડું, અભણ સમાજ, તેમાં મં સ્ત્રીઓમાં તો કેળવણીનો ખાસ પ્રચાર નહિ. આ સ્થિતિમાં, શહેરમાંથી કોઇ સ્ત્રી આવી હોય તો ગામડાની સ્ત્રીઓને એનાં કપડાં, ઘરેણાં, અને શહેરી છવનની સાલગી કુતલવતો વિષય થઈ પડે. પરંતુ આ ગહેને જે નવું અનુભવ્યું તે એ કે એકલ-દોકલ કોઇ સ્ત્રી હોય અને એને વાત કરવાનો મોકો મળે તો એ જુદો જ સવાલ કરે: 'હેં ગહેન! તમને સુવાવડ નથી આવતી તે દવા આપી છે! એણું હોય તો ગહેન, મને ય જતાવો ને. હું તો બબ્બે વરસે ખાટલો આવે છે તે થાકી ગઈ છું!'

બીજા ગહેન પૂછે છે: તમે તો શહેરમાં રહ્યાં, તમારા વર બહુલા એટલે છાકરાં કેમ ન થાય તે એ ગણું બાણુ. અને ગામડામાં રહ્યાં, એવું કશું બાણુએ નહિ એટલે ફેટાઈએ છીએ. આ મારા શરીર સાચું જુઓ, હાડકાં અને આગળી વગર રહ્યું છે એમાં કંઈ? અગિયાર સુવાવડો આવી. તમે રસ્તો કર્યો તો મને જતાવો ને! કહ્યો તો શહેરમાં દવાખાનામાં આવું. થોડા રૂપિયા ખર્ચ થવાના હોય

તો બળ્યા. પણ વગર બોમ્બે હું એકલી નહિ કળી!

ગોજી બહેન કહે છે કે બહેન! વાત સાચી? બૈરાં વાતો કરે છે કે તમે દવા કરી છે તેથી છોકરાં થતાં નથી! એવી દવા આવે છે ખરી? બે એવું હોય તો હું તો ચી પહેલાં ખાવા તૈયાર છું. હવે નવી સુવાદ આપશે તો હું જીવવાની નથી બાબક, જીવવા એવું હવે મરીરમાં બેર ન રહ્યું નથી. અને આવવાની એ તો નહોતી. જીવવાનો ય હવે લોભ રહી નથી, પણ સાત બાજકો મા પના યાચ. મોઢા કળુ પંકર વપનો છે. સમ છોકરાંના બાપને કન્યા પણ કોણ આપે? અને આપે તો ય મારા છોકરાનું યું? એટલે યાચ છે કે નવી સુવાદમાંથી બચવાનો રસ્તો હોય તો મારે ભગવાન ચળ્યા બેનું યાચ. સુખ્યા, ખેલતાં નથી અને હસે એટલે જરૂર લાગે છે કે આની દવા તમે બુલો છ?

આ બહેને મામદાની સીઓના હૈયાની ને વાતો કરી તે ઉપરથી લાગે છે કે સરકાર બે એના માગફેશન માટે કેન્દ્રો ખોલે તો અબણ સીઓ, જાહેર એકલે આ વિષયનો અભ્યાસ નહિ હોય, પણ અંતરમાં કુખ પડયું છે એટલે અનુભવના બે એનો લાભ લેવા હોડી આપશે તેમ લાગે છે.

[૩]

...મિલમાં એક મજરનું હાટું ફેમલ થયું.

આમાં તો બુલે મજૂર શહીદ થશે હોય તેમ મજૂરોએ દમશાનસરકાર કાકવનો. નિષ્કંથ કયો. બેતબેતામાં બધા કમીચરો કામ હોડીને બહાર નીકળી આવ્યા. સરકારની વાટાઘાટો ચાલી. મિલ શહેરની બહાર રહી એટલે રમવાને સરકાર બારોબાર બળ તો ખગર થી પડે એટલે આકરણ શહેરમાં થયને લઈ જવાની ચેલના નહીં થઈ.

સરકાર નીકળ્યું. બુલે શો ય મોઢા - શહીદ હોય તેમ એના ઉપર ફલકાર રાદ થયા. લોકોના કુલકવનો માર ન રહી. યું છે. યું છે, એમ પૂછા પૂછ થઈ રહી. મિલમાં મૃત્યુ થય છે, એટલા સમાચાર બુલનાં લોકો કંપી લેતા કે સંચામાં આવી મથે હરે અને લોકોને મોરાક મળી જતો. મિલ સત્તાવાળા છાનામાના મદદાને નિકાલ કરવા ચળના હતા. પોતાને આકરમાતેના હાલે સુંકવેલા ન પડે તે માટે, પરંતુ કમીચરોએ એમની આંખમાં ધૂળ નાખી અને આખા શહેરની નજરે આ કિસ્સો ચો માટે આવું ગોઠું સરકાર કાઢ્યું છે. ફલકાર થયાની મરનારને ચાન આપે છે.

રાજાપાણવાળા કારીગરોએ પણ તે વિષે કામ ન કર્યું.

બુલે આટલાથી ન પત્યું હોય તેમ બીજા વિષે એના માનમાં હવનાલ પાકવાનું કામદારોએ બહેર કર્યું. હડતાલ પડી. યા માટે? કોમની પાસે ઉપર ન હતો. એ કારીગર જીવતાં ત્યારે જુઓ છે કે મારી એવી આખ્યાના કોમને તપાસ કરી હતી? હું હાટું ફેમલથી આ કારીગરનું એક ન મોન થયે હતું? એમાં યું મિલ સત્તાવાળાને હોય હતો?

હોણ હોતી પાસે આ જવાબ મારે? કોણ આપે? અકારણ આ રીતે મિલની ત્રણ પાળી કામ બંધ રહ્યું. કેટલું ઉત્પાદન બોણ? આથી શયરો શો થયો? એ કરતાં સાચે જ બે કારીગરોને એ કામદાર ખરે હમદાઈ હતી તો એ ત્રણ પાળીને કુલ પગાર એના કુટુંબને નિવોહ પટે આપ્યો હોન તો એથળે બહેર થયું કહેવાત.

પરંતુ રાજ્યો કુતરામૂનરીનાં લગન કરે તેના માંડપણને આપણે વળોડી કાઢીએ છીએ. હવે રાજ્યો તો થયા, પરંતુ નેમને પોષણ નહિ તેવા મજૂરો આવું માંડપણ કરે તેને મજૂર સંઘ કંઈ બોય આપે ખરો?

રૂઝિતાને કાંઈ એક તરુણી બેઠી બેઠી આંસુ સારતી હતી.

ત્રણે મિત્રોની નજર એક જ વેળા અચાનક એ તરુણી પર પડી. ત્રણ મિત્રોમાં એક કવિ હતો, એક ચિત્રકાર હતો, ત્રીજાનું કામ સૂરાતલિખીને રમાડવાનું હતું.

રાજદરબારમાં કવિનું આસન ખુદ મહારાજના સિંહાસન નજીક રહેતું. ચિત્રકારનું સ્થાન પણ સમાના સંભાવિત મુદ્દસ્થાની હોરાલમાં હતું. ગાયકને તો પોતાનું ગાન પૂરું થતાં જ દરબારને સાવ છેડે બાંધીને બેસવું પડતું.

કવિ રોજ નવાં નવાં કાવ્યો રચી લાવતો; ચિત્રકાર પણ નવાં નવાં ચિત્રો આલેખી શકતો. બિચારો ગાયક રોજ એ ના એ જ સૂરો આલાપ્યા કરતો; એની કલાની કદર પછી વધુ શી રીતે થાય?

* * *

પણ પેલી તરુણી એકાંત સ્થાને બેસી આમ આંસુ શા સાડુ ઢાળતી હશે એ સવાલ ત્રણે મિત્રોને મૂંઝવી રહ્યો.

કવિએ તરુણી પાસે બળને પૂછ્યું: 'ઓ સુંદરી! આંખમાંથી તું આમ શ્રાવણ-ભાદરવે કાં વરસાવે?'

ચિત્રકારે સવાલ કયો: 'ઓ ચાદુગાત્ર! તારે માથે આવડા કુંખના કુંગર શા આવી પડયા છે?'

ગાયકે માત્ર તેના બાણી કરુણાભરી નજર નાખી.

તરુણીનું રુદન અટક્યું નહિ; તે વધતું જ આવ્યું.

x x x

એવી અનિલસુદર તરુણીને આટલું મોઢું કુંખ શું હોઇ શકે તે કલ્પનાથી શોધી કાઢવાનો કવિ અને ચિત્રકારે નિશ્ચય કરી લાવ્યો. ગાયક બિચારો મૂંઝો જ રહ્યો.

ખીન્ને દહાડે ફરીવાર ત્રણે મિત્રો પાછા સરિતા

તીરે હાજર થયા. પેલી તરુણી હતી ત્યાં જ હતી; એની આંખેથી વહી નીકળતી આંસુધારાઓ હતી અટકી નહોતી.

કવિ તે તરુણી પાસે પહોંચ્યો. પોતે રમેલું કાવ્ય તેણે આવેશથી વાંચવા માંડ્યું. એને ભાવ હતો: 'હૈયાના બિંડાણમાં મૂંઝી રાગેતો મોતીનો હાર બ્યારે નિખૂંદ રમણ તોડી નાખે છે, ત્યારે એ મોતીઓ પછી રમણીનાં નેત્રો દારા બહાર સરી પડે છે! ઓ સુંદરી! એ કુદરતી નિયમમાં તારો અપવાદ કયાંથી હોઈ શકે?' વગેરે વગેરે.

કવિના એ લાંબા કાવ્યશ્રવણને અતે પણ તરુણીના હોઠ બિડાયેલા જ રહ્યા.

પછી ચિત્રકારે પોતાનું ચિત્ર એ તરુણી પાસે રજૂ કર્યું.

ચિત્રમાં એક સુવતી ઝંઝાવાતમાં સપડાઇ છે એવું એ દ્રશ્ય હતું. સસવાટા મારતો તોફાની વાયુ વહેતો હતો; સુવતીના માથાનો કેસકાપ એણે અસ્ત-વ્યસ્ત કરી નાખ્યો હતો; એને પાલવ બીડી જમ્મ હવામાં ખેંચાતો હતો; પણ એ બધા પ્રત્યે સુવતી તો બાણે બેઠરકાર રહી હતી, એનું સમગ્ર પ્થાન સામે બિખડી પડેલા એક વિશાળકાય વૃક્ષ પર ચોંટી રહ્યું હતું; એ વૃક્ષને વળગીને વધેલી એક વેલી પણ એ વૃક્ષની સાથે જ બિખડી પડી ભોંય પર રગદોળાતી હતી.

તરુણીએ એ ચિત્ર જોયું; કશુંક કહેવા માટે બાણે તેના હોઠ કક્કા પણ એમાંનો એક ય શબ્દ ચિત્રકારને કાને પહોંચ્યો નહિ.

હવે ગાયકનો વારો આવ્યો. ધીરે ધીરે તેણે સ્વરલહરીને આજ્ઞાન કરવા માંડ્યું.

એ સ્વરે કેટલા કોમલ-મૃદુ હતા! કોઇ અનન્ય કેપ એ સ્વરલહરીઓને મુલવી રહ્યો હતો. બાણે કુનિયાનાં સવળાં કુંખો સાથે મળી પોતાની આત્મ-વેદના આલાપી રહ્યાં હોય!

પણ ત્યાં તો ગાયકને અધવચ્ચ અટકાવી દઈ તરુણીએ પૂછ્યું: 'ઓ ભાઈ! એ બધું તને કોણે કહી ગયું?'

રાજકુમાર તિબ્બ એક વખત જગતમાં ફરવા ગયો. વનની ચોખા ભેંધને એના મનને આનંદ આનંદ થઈ ગયો. ત્યાં ઠેર ઠેર ચોખ્ખાં પાણીનાં ઝરણાં, હરિયાળાં ધાસમાં થઇને રમતાં રમતા ચાલી રહ્યાં હતાં. વનકુંજોની શીળી છાયામાં ગચ્છો નૃત્ય કરી રહ્યા હતાં! આકાશે ભરેલી વસત ફોય તેમ ફૂલ-છોડાની મત સુગંધ ચારે તરફથી આવી રહી હતી!

રાજકુમાર તિબ્બે પાટલીપુત્રના કૃત્રિમ વૈભવ કરતાં આંહીં જુદી જ જાતનો આનંદ અનુભવ્યો. તે રાજ-ચિંતા છોડી દઇને એ ધરી ત્યાં બેઠો. એને લાગ્યું કે આનંદ એ ખરેખર નંદનવનનો અનુભવ લઇ રહ્યો છે!

જંગલના આ આનંદ-અનુભવમાં કુમાર તણીન હતો. એના મનમાં અનેક વિચાર આવી રહ્યા હતા. એટલામાં એણે આ જંગલમાં ઠેકાણે ઠેકાણે પર્યુને અને પંખાને પણ, એક બીજા તરફ પ્રીતિ કરતાં જોયાં! એક બીજા એક બીજાની પાસે ઊભાં રહીને જાણે કે આનંદની ગોળિ માંડી રહ્યાં હતાં!

આંહીં કયાંય કુખ ન હતું. કયાંય શોક ન હતો. કયાંય રાગ-દ્રેષ્ટની છાયા ન હતી. સખેએ ઠેકાણે જાણે, કંઈતે હસી રહી હતી! જ્યાં નગર કરો ત્યાં નગર હરી જાય એટલી સીમા દેખાતી હતી.

જહી ધીમ ધીમે સંખ્યા સમયે રાજકુમાર તિબ્બ રાજભવનમાં પાછો ફર્યો.

પણ નગરના કેટકિલ્લા દારાવાસો, પાણી છાંટવા રસ્તાઓ, અને સોનેરી દીપમાલાઓ જોતાં, એના મનમાંથી એક પ્રકારનો શોકનો પડછાંચો ઊભો થયો!

‘આંહીં કેટલી કૃત્રિમતા હતી! એને વિચાર આવ્યો. અને એ વિચારની સાથે જ પોતાના મોટા-

ભાઈ રાજા અશોકની સેંકડો ધર્મીયાઓ પણ એને યાદ આવી ગઈ! ‘એ પણ એટલી જ કૃત્રિમ ન હતી? આમ જીવે ને તેમ જીવે!’ તેને વિચાર આવ્યો.

એને થયું કે ‘ઓહો! જ્યાં કંઈતરમાં કંઈતર આવે! સ્વચ્છંદી આનંદ વસી રહ્યો છે, ત્યાં પણ સાધુઓના મહોએ કેના કેવા નિયમો દાખલ કર્યા છે! અને નિયમો દાખલ કરીને જીવનને કાંચે કરીને કેટલું કૃત્રિમ બનાવી દીધું છે! આંહીં રાજભવનમાં પણ આનંદ વિનોદ પ્રગોળનાં સેંકડો સાધનો છતાં, કેટલી બધી નિરર્થક નિમગ્નાવલિઓ રાજા હમેશા ને હમેશાં શિલાલેખોમાં કેતરાવે જ જાય છે! ‘આમ રહેવું’ ને તેમ રહેવું—એમાંથી ખરી રીતે આટલું જ પ્રાપ્ત થયું છે, કે હવે કેમને ખબર પડતી નથી કે કેમ રહેવું!’

એના મનમાં આ બજાવાખોર વિચારો આવી ગયા. તેની ધેરી અસર એના અંદરો ઉપર દેવાઈ ગઈ! આ પ્રમાણે એ વિચાર કરતો ત્યાં રાજ-ભવનમાં પ્રવેશ કરે છે, ત્યાં દાર પાસે જ એના ખભા ઉપર એક ચૂડ કાચ પડ્યો.

રાજકુમારે અચકાને પાછળ જોયું: મહામંત્રીયર શંખાગ્રાત ત્યાં ઊભો હતો.

‘પ્રભુ!’ તેણે એ કાચ જોડયા. ‘મહારાજ આપને યાદ કરે છે!’

‘મહારાજ મને યાદ કરે છે? કયાં છે?’ શંખાગ્રાતે એક શાંત દહિ એક દિશા તરફ દેખી. રાજકુમારે એ તરફ જોયું. મહારાજ મનઃપાતિ અશોક પોતે ત્યાં ઊભા હતા. એણે એક સાધું વસ્ત્ર પહેલું

નવાઈ પામી માથે સવાલ કર્યો: ‘શું કહી ગયું?’

‘મારું બાળક-મારા હૈયાનો દાર-અર્ધો—’ વધુ તે બોલી ન શકી. તેણે ગળું રંધાઈ આવ્યું. માત્ર કાચની આંજળી વડે તેણે સાંચો ધેરું જળનો ઢોરો ધૂનો દાખવ્યો.

માથક સૂંઝાઈ ગયો, મનરાઈ બિડચો.

તરજીએ આછાજળમાં સ્વરે કહ્યું: ‘શ્વાલોકે બાઈ! શ્વાલોકે, જે તમને નાકકના વસ્ત્રે રાહી દીધા હતા, તમારી ધરી પહેલાંની એ કશું સ્વર-લહરીઓ—એ સાંભળીને મારા હૈયાનો કેદવો પ બાર હળવો થઈ ગયો છે! કૃપા કરી એ કશું ગાન ફરી સંભળાવો! હું તમારે પગે પડું!’

હતું. એક અત્યંત સાદું વસ્ત્ર ઓઢ્યું હતું. કોઈ કંઠી ન શકે કે આ મગધપતિ હશે એટલી ગંધી સાદાઈ રાજનામાં હતી. તેને નવાઈ લાગી: ‘મહારાજે એને આવતાં બેસે! હશે? એટલા માટે બોલાવ્યો હશે કે શું? હશે? કે પછી પોતાના મનમાં જે વિચાર ચાલી રહ્યા હતા, તે મહારાજે વાંચી લીધા હશે? વાંચ્યા તો નહિ હોય?’

અસોક મહારાજની. જનદિવમાં પ્રવેશ કરવાની અદ્વિત્ય હંતકથાઓએ, એને ધડીબર અસ્વસ્થ કરી દીધો. મહારાજે એના વિચાર વાંચી લીધા હોય તો શું થશે? મહારાજની આજ્ઞાઓ સામે એ જળવા-રૂપ જ હતો.

તે મહારાજની તરફ ચાલ્યો.

રાધાશુભ્ર એની પાછળ આવી રહી હતો.

જન્મને મહારાજને પ્રણામ કર્યો; શાંત બિભો રહી, અચાનક મહારાજ બોલ્યા: ‘રાધાશુભ્ર! સાત દિવસ સુધી, આ તિબ્બકુમારની રાજસુદ્રા આખા રાજમાં અકવર્તી રહેશે. એ જ સમ્રાટ બનશે. એની આજ્ઞા સર્વોપરિ ગણાશે. અમારે સાત દિવસ વનવાસ કરવાનો છે! અને રાજકુમાર!...’

મહારાજ અસોકની સુખસુદ્રા અચાનક કરડી થતી લાગી.

તિબ્બકુમારને મહારાજના પૂર્વદિવસો યાદ આવ્યા —જે વખતે મહારાજને મન, માનવવધ એ કોઈ મહત્તરની બાળત ન હતી. તે ધૂંટ ગયો. રાધાશુભ્ર પણ ધંભી ગયો.

અને સાત દિવસ પછી હે રાજકુમાર! જે આ ઐનિયમિત સત્તા તને મળી, તે તો આનંદથી બોગવી, તેડું મુદ્દાંકન તારે આપવું પડશે!

‘અને તે મુદ્દાંકન બીજું કોઈ નહિ. આટલા બધા વૈભવ માટે જે હોયું બોધ્યું તે, મૃત્યુ. રાધાશુભ્ર! હે આ રાજકુમાર!’

‘પણ મહારાજ....’ રાધાશુભ્ર બોલવા જતો હતો.

મહારાજે એક હાથ બિચો કર્યો. મંત્રીશ્વર ચંભી ગયો.

‘સાત દિવસને અંત મૃત્યુ, પણ ત્યાં સુધી આ

આણું રાજ તારું છે કુમાર! તું એમાં કંઈ પરે તે કરી સંકે. હું હવે આ ક્ષણથી જ રાજ નથી....’

રાજકુમાર તિબ્બ દિગ્ધ થઈ ગયો, એને લાગ્યું કે મહારાજે એના જળવાબેર વિચાર માટે એને આ સજા કરી હતી. પણ મહારાજની સામે દલીલોના કોઈ અર્થ ન હતો. તે શાંત પગલે ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો. મંત્રીશ્વર રાધાશુભ્ર એની પાછળ પાછળ ગયો.

આઠમા દિવસનું પ્રજાત બિચું. રાજકુમાર તિબ્બ ત્યાં રાજબવનના દ્વાર ઉપર બિભો હતો. અચાનક રાધાશુભ્ર દેખાયો. તેની પાછળ જ મહારાજ અસોક આવી રહ્યા હતા.

રાધાશુભ્રની સામે કુમારે રાજસુદ્રા ધરી દીધી; પણ તેના આકર્ષ્યનો પાર ન હતો. મહારાજ અસોકની આંખ હરી રહી હતી! પોતાને મૃત્યુદંડ મળવાનો છે—તે વખતે, આ આંખ હસતી હતી!

એ ધૂંટ ગયો.

મહારાજ અસોક વિષે કહેવાતી હંતકથાની નિષ્કૃ-રતા પાછી ફરી રહી હતી કે શું?

તેણે બે હાથ બેઠીને મહારાજને પ્રણામ કર્યો: ‘મહારાજ! રાજસુદ્રા સોંપી દીધી છે. હવે હું તપાસ છું!’

‘અરે પણ રાજકુમાર! તમે આટલા લેવાઈ કેમ ગયા છો? શું થયું છે તમને? આઠ—આઠ દિવસ સુધી, ચોખ્ખું અમિતું રાજ ચલાવનાર સમ્રાટપદ તમારી પાસે હોવા છતાં, નથી તમે કોઈ દિરેકાર કર્યો, નથી કોઈ નવી આજ્ઞા કરી, નથી કોઈ યત્નસંગ બિભો કર્યો. રાજકુમાર! આ શું કહેવાય? આઠ—હું કદરણું! તમે જાણે રાજસત્તા સલામી જ નથી. એમ કેમ?’

રાજકુમારે બે હાથ બેઠ્યા: ‘મહારાજ! મને તો શાંત દિવસ, સાત દિવસ સુધી, કેવળ મૃત્યુના જ વિચાર આવી રહ્યા હતા. વૈભવ શું છે એ પણ મને જણાયું નથી! એમાં મન જ થયું નથી ને!’

‘નવી નવાઈની વાત રાધાશુભ્ર!’ મહારાજ અસોકે કહ્યું.

‘નવાઈની વાન કાઈ નથી મહારાજ !’ રાજ-
કુમારે કહ્યું. ‘માથે મૂલ્ય ભરતું હોય ત્યારે, કોઈ જ
વિલાસવૈભવમાં સમય ગાળી શકે નહિ. અને તો
આ! દિવસ મૂલ્યના જ વિચાર આવ્યા હતા!’

‘ત્યારે રાજકુમાર !’ અશોક મહારાજે આગળ
આવીને પ્રેમથી એના ખભા ઉપર હાથ મૂક્યો. ‘તે
શિવસે વનશૌભા જોઈને નમે આવ્યા, ત્યારે તમને
ધર્મોદ્ધારની નિયમાવલિ શુદ્ધ લાગતી હતી
ખરું ? પણ જોણે મૂલ્યની અનિવાર્યતા જાણી છે,
એણે કેઈ રમ્ય, સમય વિશેને કંઈ વિશે, રજા જે
પળને પણ પ્રમાણ ચલાવી શકે ખરું ! હવે તમે
સમજી શકશો, શા માટે સાધુઓ જીવનને, સવારથી
સાંજ સુધી પણ પળે પળે છે. અને આ ધર્મોદ્ધારો
પણ એટલા માટે છે’ હવે તમને એ સમજાયું !’

કુમાર બે હાથ જોડીને નમી રહ્યો.

એટલામાં રાજઉદયનાંમાંથી એક માણી નસિની-
પનમાં જલગિદ્ધી લઇને, મહારાજના સામે ઊભો રહી
ગયો. હાલો.

અશોક મહારાજે કહ્યું : ‘રાજકુમાર ! તમે તે
દિવસે કુદરતમાં જે વનશૌભા નીરખી, જેનાથી
તમને વૈભવ વિલાસ પ્રત્યે આકર્ષણ થયું, જેનાથી
તમને પાટલીપુત્રમાં પ્રવર્તતી ધર્મોદ્ધારો શુદ્ધ
જાણવા લાગી, એ જ કુદરતમાં, તમે જોયું હોય
તો, આ પણ હવે... જુઓ, આ નસિની-પત્રનું
જલગિદ્ધી !

એને પવન ફગવી દે એટલી જ વારમાં, મૂલ્ય

માનવજીવનને પણ ફગાવી દે છે !’

એટલે સાધુઓ પણ પળે જીવનમાં મૂલ્ય
નિરે વિચાર કરે છે, ને તેથી એમાંથી જીવન
મેળવે છે.’

*

રાધાશ્યમ આશ્ચર્યથી મહારાજ સામે નોંધ
રહ્યો. તિલ્પકુમારને મોટા બાઈની આ શક્તિએ
દિગ્ધ કરી દીધો.

ત્યાં મહારાજે કહ્યું : ‘તિલ્પકુમાર ! મૂલ્યનો
વિચાર એ માત્ર સાધુઓ માટે જ નથી. સંસારના
તમામ જીવો એ વિરે વિચાર કરવાથી ખલિત બન-
વાના છે, એટલે સમય થવાના છે, મૂલ્યનો વિચાર
નનુજાઈ પ્રેરવા માટે, બધીની કરવા માટે, જી જ
નહિ ! રાજકુમાર ! જે મૂલ્યનો વિચાર કરે છે, એ
જ સાચું જીવન જીવે છે ! તમે રાજકુમાર છો, તમે
રાજના ક્ષાત્રિમાં સ્થાન ધરાવેા છો. કેવળ મારી ધૂન
રૂપે આ આગામી નથી. એ જીવનમાં રહેવા માટે
ત્યાં મુકાબ છે. તમે જો આ ન સમજો તો મોટા
હિતપાત થાય, માટે મેં તમને આ અનુભવ અપાવ્યો છે.

મહારાજ અશોકની મહેન સમજાવે, રાજકુમાર
અને મંત્રીશ્રેણી બંનેનાં મનમાં હૃદયમાંથી નમાવ્યા.
એમને લાગ્યું કે મહારાજે આ વસ્તુ હવે ખરેખર
પોતાની બનાવી દીધી છે એ હવે એમના જીવનમાં
વશીકર્ણ ગણ છે ! હવે ત્યાં ખીજ કાઈ વસ્તુને સ્થાન
નથી.

*

લાંબી વાટમાં

પણ પળ ગણી થાક્યો ત્યારે વર્ષે સીધો હું વળ્યો.
વરસ ગણતા થે હું થાક્યો,—ક્યાંની વાટ પ્રલંબ આ ?
નિરખી નિરખી આંખો થાકી, થાક્યું ત્યારે ઉર આઃ
સકળ અંખન દીધાં હોમી વારી લાંબી વાટમાં !

સાલવું એ શંકા વગરનું આપણું વિગિન પ્રાણી છે. પહેલી નજરે જોતાં તો એમ જ બાસ થાય કે આ તે કોઈ સરીસૃપ વંશની જાતનો નુષ્ટીરો છે કે સસ્તન પ્રાણીની જગતમાં લઇ શકાય એવો જીવ છે? પણ એટલું તો નિર્વિવાદ છે કે તે કોઈ પૃથ્વી ઉપર વસતાં બહુ જૂના કાળનાં સરીસૃપ વંશનો બાકી રહેલો નજીવો જીવ છે. એવાં બીજાં ત્રણ પ્રાણીઓ પરદેશી છે અને સાલવું એ આપણે ત્યાં વસે છે. બધા સસ્તન પ્રાણીઓમાં આ પ્રાણીના મોમાં દાંત નથી. બીજાં ત્રણનો દેહ-આકાર જો કે જુદો છે પણ તે બધાના મોમાં આગલા દાંત તો નથી જ અને સાલવામાં તો દાંત બિલકુલ નથી. દરેક પ્રાણીને તેના ખોરાક પ્રમાણે દાંત હોય એમ સાવધાનો ખોરાક માત્ર દીડી-મઝાડી હોવાથી તેના દાંતનું નિશાન ચાલ્યું ગયું. કોડી ઉધછ જેવી જીવ-જાતને પકડીને પેટમાં પધરાવવા માટે તેને લાંબી ચીકણવાળી જીભ છે. બ્યારે તેને ચિકાર પકડવા હોય ત્યારે તે જીભને બહાર કાઢે અને જેવી કોડી ઉધછ તેની ઉપર ચોટે કે તરત તેને અંદર મોમાં પાછી ખેંચી લે છે. તેનું પેટ પણ જુદા પ્રકારનું પ્રકૃતિએ બનાવ્યું છે. તેમાં જેમ પંખીને એક પોટો બીજો કે એમ બે પેટ હોય એવી રચના તેના પેટમાં છે. કારણ કે તેની નીચલી ટેમાં કાંકરીઓ માલુમ પડે છે.

સાલવાનું શરીર ભીંગડાના જખતરથી રક્ષાએલું છે. આ ભીંગડા તેના તાલકા, ઝોડ, પીડ, પડખાં અને આખી પૂંછડી ઉપર હોય છે. પોતાનું રક્ષણ કરવા માટે તે પોતાના દેહને આ ભીંગડાથી જખતર નીચે છુપાવી ગોળ દડા જેવું થઈ જાય છે. બ્યારે તે આમ ગોળ દડા જેવું થઈ ગયું હોય ત્યારે તે પોતાના પેટના રનાણાંને એટલા સજાજ બનાવી દે છે કે આપણું બળ તો તેને સીધું કરવામાં કામ આવતું નથી. સાલવાના ભીંગડાને વાળ અથવા તો વધારે સમજી શકાય એમ કહેવું હોય તો તેને પહોળા પડી ગયેલાં શંશોળીયા કહી શકાય છે. તેના પેટાળ ઉપર ટૂંકા, જાડા બાલ રહે છે અને થોડા

ભીંગડાની વચ્ચે વચ્ચે પણ વરતાય છે.

પોતાને વસવા માટે સાલવું પોતે જ ધોન ગાળે છે અને ખોરાકમાં કોડી-મઝાડી અને ઉધછનો ઉપ-યોગ કરે છે. આ ખોરાક તેને ખોદવા વિના મળી શકતો નથી એટલે આ ખાસિયતને અંગે તેના ધજોને છેડે લાંગા, ઝુકા અને કંઈક વળેલા નહોર આવેલા છે, કે જે નહોરથી ખોદવું સહેલું થઈ જાય છે. ખોદકામ કરવામાં તે આગલા પગનો ખાસ ઉપયોગ કરે છે એટલે આગલા પગ ઉપર વધારે લાંગા નહોર રહે છે. ખાડો માળતી વખતે તે વારા-ફરતી પોતાના આગલા પગ વાપરે છે. અને માટીને પોતાના પાછલા પગ વચ્ચેથી ફેંકે છે. આમ કરતાં તે પોરો લેતું જાય છે; અને ફરી માટીને પાછળ તાકાતથી ઉડાડવાનું શરૂ કરે છે. બ્યારે તે ચાલે છે ત્યારે તેના આગલા તળિયાની અંદર તેના નહોર બળી જાય છે, પણ પાછલા પગનું આખું તળિયું જમીન ઉપર પડે છે. ચાલતી વખતે તે પોતાની પૂંછડી ઉપાડીને અને પીઠને કમાન બનાવી ચાલે છે. એટલે જમીન સાથે તેના શરીરનો કોઈ ભાગ ઘસાવવા પામતો નથી. નોળિયા, ખિસકોલી માફક તે પોતાના પાછલા પગ ઉપર બેસી પણ શકે છે પણ આમ તો બ્યારે તેને આસપાસ દૂર નજર નાંખવી હોય ત્યારે જ બેસે છે.

આ પ્રાણી જમીન ઉપર વસવા વાળું છે છતાં ક્યારેક વૃક્ષ ઉપર ચઢવું હોય તો બહુ આસાનીથી ચઢી શકે છે. આથી રીતે વૃક્ષ ઉપર ચઢવું તો તેના દીડી-મઝાડીના ચિકાર માટે જ હોય છે એમ મનાય છે. આથી એ સવાલ ઊઠે છે કે તે કેવી રીતે વૃક્ષ ઉપર ચઢવું હશે? તેની વૃક્ષ ઉપર ચઢવાની રીત રીંછને મળતી આવે છે. જન્ને આગલા પગોએ વૃક્ષના ચડને બાથ લીડી પોતાના નખો છાલમાં ભરાવીને પોતાના દેહને અંદર ખેંચવું જાય છે. આમ કરવામાં તેની પૂંછડીને આધાર માટે થડ સાથે વીંટી તે પકડતું જાય છે; અને પછી ડાળ ફરતી પૂંછડી વોંટીને ખેસી ગયું હોય તો છોડાવવું સહેલું નથી; કારણ કે તેનામાં

ગોંડી રહેવાની અનુભવ શક્તિ છે સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાતમાં તો આ એક જ માત્ર પ્રાણી છે કે જે પોતાની પૂંછડીને આ રીતે વાપરતું રહે છે. ખેરાક શેલ-વામાં તે નાકનો ખાસ ઉપયોગ કરે છે. જ્યારે તે ઉધઈના રાક્ષા ખોદવામાં તથ્યીન હોય છે ત્યારે વારંધરીયે નાકથી આશ લઈ જ્યાં તેને ઉધઈનો માથો નહક લાગે ત્યાં તે જલદી ખોદવા લાગી જાય છે. આખા કાન પ્રમાણમાં નળનાં હોય છે. આંખો માત્ર ઝીણી અને કાન તો નામના જ માત્ર દેખાય છે.

મારી પાસે તેઓ કુંગરણ પ્રદેશમાંથી આવ્યાં છે. તેમાં મીતીયાળા, બીખડા, સંયુક્તરણા કુંગર વગેરે શ્વેતોચ્છી તે આવ્યાં છે. ગુજરાતમાં તેની વસ્તી ક્યાં છે તે મને ખબર નથી. જો કે આપણે ધારીએ છીએ તેના કરતાં તે થયું સધારણ જના-વર છે, પણ તે સાવ નિશાચર હોવાથી ભાગ્યે જ દેખાય છે. દિવસના ભાગમાં તે પોતાનાં જનાવેલાં ધાન અથવા કુદરતી પાથરની ચીરાડો કે એવી કોઈ જગ્યામાં ગેળ મુકીને વળી પડતું રહે છે. સૂતી વખતે તે પોતાનું માથું તેના આગલા પગની વચ્ચે નાખીને ગેળ થઈને ઉપર પોતાની પૂંછડીના તરડો લઈ લે છે. તેના થાંત જમીનની તામર પ્રમાણે ઊંડા છીછરાં માલુમ પડે છે, પણ સાધારણ કુંડાઈ આકારી ફસ ફીટની હોય છે. છેડે સૂતો એક હોય છે જે એ ફીટના ઘેરાવા વાળો હોય છે. આ પ્રાણીની આવાકી એવી છે કે પોતે ધાનમાં નર્હ પાછું તેનું કાર માટી નાંખી બંધ કરી દે છે. એટલે શેલકુ કુંગરેલ પડે છે. પણ તેના પગની છાંય આસપાસ માટીમાં પડી રહેલી માલુમ પડવાથી તે ક્યાં છે તે વરતાઈ આવે છે.

તેના ખાસ ખેરાક પુખ્ત વયની ફીડી, ઉધઈ અને તેની પ્રજાળ તથા જન્મ્યાં છે. ઉધઈના રાક્ષામાં જ્યાં તેના માથા હોય ત્યાં નાનું કાણુ જનાવી ખોદીને અંદર પોતાનું શેડ ઊભારી માથું નાંખી માથા ઉપર છબ ફેરવીને તેમાંની વસ્તીને ચેટ બેળા કરી દે છે. જ્યારે તેમાંથી કોઈ હાથ ન આવે

ત્યારે તેને ખોદીને જહાર ફેંકી નવા માથા માટે ખોદે છે.

મારી પાસે આ પ્રાણીઓ તથા વખત પકડાઈને આવેલાં પણ તેને જંબનાવરથા સહી કોય એમ દેખાયું નહિ. એકને તો ઉધઈ ખોદીને નાંખવામાં આવતી પણ તેણે કોઈ વખત તેમાંથી ખાધી હોય એવું દેખાયું ન હતું. આવાગિયા ઉપરની લાંબણુ કરી તે સાવ લીધું થઈ ગયું અને છેવટે તેની છબ થોડી બહાર આવી ગઈ અને ત્યાર પછી ચોનીશ કલાકની અંદર તે મરી ગયું હતું. પીચું એટલી જ પુખ્ત ઉમ્મરનું પ્રાણી હતી આમું હતું. તેને તાત્કાલિક કોઈ રાખનાની જગ્યા ન જડવાથી ચિડિયાખાનામાં આવેલા ખંડકમાં પુણી, આ ખંડકમાં ઊતરવા માટે આદેશ પગથિયાંના દારૂરે હતો.

રાતના જ્યારે તે ફરવા લાગ્યું ત્યારે તે આ દારૂર ઉપર ચડીને વાસેનું કંકણુ ખોલી ચિડિયાખાનામાં આવી એક જગ્યાએ પાયા નીચેથી જાંકું પાડી દિવસ થાય એ પહેલાં તો ક્યાં નાની ગયું તેના પતો પણ ન લાગ્યે હતા. આ જાનને પ્રાણીઓ પુખ્ત ઉમ્મરનાં આવેલાં હતાં. જેનો રંગ રતાશ પડતો કથ્થાઈ હતો. અને ત્રીજું તો નાનું માત્ર ચોવીશ-છવીશ ઇન્ચનું જન્મ્યું આવેલું તે જીખડાના કુંગરમાંથી મળેલું. જેનો રંગ દુધિયો ધોળો હતો. એણે પણ છેવટ મુધી કોઈ ખેરાક લીધો નહિ અને તે પણ થોડા દિવસ રહી મરણ પામ્યું હતું. આ પ્રાણીને કાળી કોરીઓ વધારે પસંદ છે જેમાં તેની ઈંડાળ વળી બહુ જ પસંદ કરે છે. પાણી વગર નથી શકે છે અને મળી જાય તો પીધા વગર રહેતું નથી. ફૂતરાની માફક છબના લગરકા મારી તે પાણી પીએ છે: જેમ શીખાને અડધીઓ અને ખીજના ઊંડાટા નાંખે તેમ સાક્ષર જ્યારે તેને અડીએ ત્યારે કરે છે. એ સિવાય પીત્તે અવાજ સાંભળવામાં આવ્યો નથી.

જે ચિત્રકરીઓ પહેલાં સાલવાને પકડીને આપી ગયા હતા તેઓએ ખાસ જલામણુ કરી હતી કે

તેના પેટાળ વચ્ચે હાથ નાંખવો નહિ. અને જો હાથની ઉપર તેણે ભરડો લઈ લીધો તો પછી કટકા કરી નાંખશે. તેના ભીંગડાની ઢાંચે અંદર ઊતરી જશે અને કોઈ તેને બળ કરીને છોડાવી નહિ શકે. અને જો માથા ઉપર એમ ને એમ ઉપાડ્યું હોય અને માથા ફરતો ભરડો લઈ લે તો ઉપરની તાંસળી બરાબર ઊતરી લે એવી તેની શક્તિ છે. આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે તેના પેટના સ્નાયુઓ કેટલા બળવાળા છે.

અહીંના વગડો સાચવનાર ચોકીદારો કહી શકતા નથી કે તેની પ્રજનન ઝડપ કંઈ છે. તેનાં બચ્ચાં વરસના કોઈપણ માસમાં જોવામાં આવે છે. એક વિમાનજીમાં માત્ર એક જ બચ્ચાંને જન્મ આપે છે. જન્મતી વખતે બચ્ચાંના ભીંગડા પોચાં નરમ હોય છે. અને બહુ જલદી તેનું કંદ વધવા લાગે છે. તેની મા તેના બચ્ચાંને પોતાની પૂંછડી ઉપર સવારી કરાવી સાથે ફેરવે છે.

તેનું માંસ કેટલાક આદિવાસીઓ ખાય છે અને તેના ભીંગડાની વીંટી સંધીવાના હાંને પહેરાવાથી મટાડે છે. અને હરસ એ ભીંગડાનો હુમલો લેવાથી મટે છે. એવી માન્યતા છે. અખતરો કયો નથી.

અંગ્રેજીમાં આ પ્રાણીને 'પેન્ગોલીન' ગણવા

★

મિયાં કુસકી

: લેખક :
જીવરામ જોષી

ખીજ ત્રણ નવી ચોપડીઓ પ્રગટ થઈ ચૂકી છે

[૧] મિયાં કુસકી અને ભૂત [૨] મિયાં કુસકી હુલ્લડમાં

[૩] મિયાં કુસકી ડાંગલો બન્યા

દરેકનું મૂલ્ય બાર આના

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ : ગાંધી માર્ગ
અમદાવાદ ૧

મેનિસ્ટ્રેટ નાની ચોરીઓનો મુદ્દમો ચલાવના હતા. એક મેળામાંથી કેટલાક ખિસ્સાકાતરનો પકડાયા હતા. ચક્ર જઈ શકે એવા કેટલાય માથુસોને પકડીને પોલીસે ભેગા કર્યા હતા. મેનિસ્ટ્રેટ ચોતાના ન્યાયાસન પર વિરાજમાન હતા. સામે જ મોઢું ટેપલ હતું. એકબાજુએ કોર્ટના કાગળિયા ઉપલાનતો કારકુન બેઠો હતો. એક પછી એક આરોપીઓના નામની જૂમ પડતી હતી. મેનિસ્ટ્રેટ સવાલો પૂછતા હતા. તેમની જુવાની સાંભળતા હતા. અને પછી સાક્ષીઓની સાક્ષી સાબળી તે બધાને ચોખ્ખ સળ ફરમાવતા હતા.

સળ ફરમાવવાની આ રીત જલ્લે નકામી હોય એમ જ લાગતું હતું. પણ દેશની આ પરાપૂર્વથી ચાલી આવતી પ્રથા હતી. એટલે આમ જ ચાલ્યા કરતું હતું. અદાલતમાં બીડ હતી. યુનેગારો ગિરફતાર થતા હતા. અને કાયદાસાર તેમને સળ પણ ફરમાવવામાં આવતી હતી.

પેટ્રિન પણ અદાલતમાં હાજર હતો. તે અહીં યુનેગાર તરીકે નહિ પણ સાક્ષી તરીકે આવ્યો હતો. ન્યારે તોફાન થયું ત્યારે તે ઘટનાસ્થળ પર હાજર હતો. ખિસ્સા કાતરનાર દરેક યુનેગારની સામે તેને ખડા કરવામાં આવ્યો. તેણે સોમંદ ખાધા અને જણાવ્યું કે એણે કાઢીને પણ ખિસ્સું કાતરતા જોયો ન હતો. મેનિસ્ટ્રેટને આ વાત સાચી લાગી નહિ.

‘ખિસ્સું કતારવાની ક્રિયા વખતે તમારું ધ્યાન નહિ હોય’ એમ નિર્ણય જાહેર કરી તેની સક્ષીનો અસ્વીકાર કરી દેવામાં આવ્યો. પેટ્રિનને લાગ્યું કે હવે અહીં બીજા રહેવું નકામું છે. તે બહાર આવ્યો.

હારે જ મેનિસ્ટ્રેટના ઘરની નોકરરી ઘેરથી એક સંદેશો લઇને ત્યાં આવી. તેણે મેનિસ્ટ્રેટને કહ્યું—

‘ઘેર વિકટરકાકા આવ્યા છે. ખાવાના સમય સુધી તેઓ ચેકાવાના છે. માટે આજે ઘેર વહેલા આવજો.’

મેનિસ્ટ્રેટ સ્ત્રીઓની ગેરવર્તણૂક અને લાંપરવાહી વિષે થોડુંક મનમાં જ જળજા, પછી તેમણે પેલી નોક-

રડીને કહ્યું: ‘તારી મેમસાહેબને જમને કહેને કે કાકા તરફથી ભેટમાં મળેલો પેલો સુંદર ચાંદીનો ખાલો, તેના ઉપર ચડેલા ખાડા સુધારવા માટે મેં કેટલી ય વાર કહ્યું, પણ હજી તૈયાર નથી કરાવ્યો, તેઓ જુએ તો કેટલી શરમ આવે! અને, ખાવા માટે જરા સારી વસ્તુ બનાવે.’

નોકરરી બહાર ચાલી ગઇ.

પેટ્રિન ને અત્યારસુધી આ બધી વાતચીત શાંત-પણે સાંભળતા હતા તે પણ બહાર ચાલ્યો ગયો.

પેટ્રિન સીધો માછલી બજારમાં આવ્યો. એક માછલી વેચનારો ફક્તનદાર તેનો મિત્ર હતો. તેણે ત્યાં જમને પૂછ્યું ‘ભે દોસ્ત, મારે એક સારામાં સારી માછલી જોઈએ છે. કેવી જલ્લે છે? જોઈએ છે? જોઈએ છે માથુસો જમી શકે તેવડી. મેનિસ્ટ્રેટ સાહેબને ત્યાં જરૂર છે. આજે એમને ત્યાં મહેમાન આવ્યા છે. સમજ્યો?’

સંજેગવચાત તેની પાસે એક સારી માછલી રહી ગઇ હતી. એવી માછલી આજકાલ મેળવવી એ કંઈ સહેલી વાત ન હતી. પહેલાં, તો લોહો આવી માછલી તહેવારને દિવસે જ ખાતા, પણ હવે લગાઇ બંધ પડી-ગઈ હોવાથી અને પેસાની જૂદ થઈ હોવાથી, સૌ કોઈ મોંઘી માછલી જ ખરીદતું.

‘આઠ પાઉંડ થશે.’ માછલીવાળાએ કહ્યું.

‘નાંધી દો.’

પેટ્રિને માછલી ખરીદી લીધી. કાગળમાં લપેટી તે સીધો મેનિસ્ટ્રેટને ત્યાં આવ્યો. તેણે કહ્યું: ‘મેમ-સાહેબ, આ માછલી સાહેબે મોકલી છે. આજના બોજન માટે. અને સાહેબે એમ કહેવડાવ્યું છે કે પેલો ચાંદીનો ખાલો રિપેર કરાવવા માટે સોનીને ત્યાં લઇ જવાનો છે. તે મને આપો. હા, મેનિસ્ટ્રેટ સાહેબનો બગડેલો તો આ જ છે ને?’

મેનિસ્ટ્રેટની પત્નીએ ડોકું ધ્રુણાવી હા કહી. પછી મનમાં જ વિચારવા લાગી. ‘માછલી તો સરસ છે. આહ! કેટલે દિવસે આવી માછલી મળી ગઈ!’ તેણે એક ચાંદીની થાળીમાં માછલીને મૂકી, અને

કપાટમાંથી ચાંદીનો ખાલો કાઢી પેટ્રિનના હાથમાં મૂક્યો. તેણે પેટ્રિનને કહ્યું: 'જુઓ, જરા જલદીથી લાવજો. આત્યારે ને આત્યારે જ રિચેર કરાવજો. યુગા જ સુધરાવવાના છે. ગસ્, ખીનું કંઈ નથી. ખપોરના મોજન વખતે તો કોષપણ હિસાબે પાછો આવી જવો જોઈએ.'

પેટ્રિને ખાલો લીધો. સાથે જ રિચેરિંગ અર્થ પથ્થ માગી લીધો. અને પછી તે સીધો પોતાના અડ્ડા પર પહોંચ્યો. તેના ગધા સાથીદારે ત્યાં હાજર હતા. પોતાના આ સોદાનું તેણે છાતી કુલાવી વર્ણન કર્યું.

કેરટ બધાની વચમાં ઊંચો ખુરસી પર આગળ પથ્થુ સ્થાન લપ્પરે બેઠો હતો. તેણે એ મચકોડીને કહ્યું 'ઉ...હ ! આ કંઈગણું મોટી વાત નથી. આઠ પાછિન્ડની માછલીના જલ્લામાં વીસ પાછિન્ડનો ખાલો લાવવો એ તો ગમે તેવો ફુકાનદાર પથ્થુ કરી શકે તેવો સાધારણ સોદો છે. પેટ્રિન, જો ખાલોની સાથે જ માછલી પથ્થુ પાછી લાવ્યો હોત તો વળી વાત જુદી જ હતી. અને તે છતાં-મહત્વપૂર્ણ તો નહિ જ.'

પેટ્રિન યુસ્સે ઘડને બોલી ઊઠ્યો: 'કેટલાક માથુ-સને ખીજને ઊતારી પાડવાની ટેવ જ હોય છે. તે લોકો ગોલી બધું જ શકે છે, પણ તે પ્રમાણે કરવા જતાં...'

અને ત્યારે જ એક પથ્થુ અક્ષર બોલ્યા વગર કેરટ પોતાની જગાએથી એકદમ ઊભો થયો અને પેટ્રિનના હાથમાંથી ખાલો લઈ અડ્ડાની ગહાર નીકળી ગયો.

કેરટ પોતાની સાથે એક સિખાઉ છોકરો પણ લઈ લીધો. અને સીધો તે મેનિસ્ટ્રેટને જંગલે પહોંચ્યો. તેણે દીવાલ પરનું ગટન દબાવી ઘંટડી વગાડી. મેનિસ્ટ્રેટની પત્નીએ તારણ ઉપાડ્યું. મેમસાહેબ સીધા રસોડામાંથી આવ્યા હતા. રસોડાનાં કપડાં અને લાલચોળ મોઢું જોઈ, તદ્દન અજાણપણીનો ડાળ કરી કેરટ બોલ્યો: 'મેમ સાહેબ કયાં છે? મારે તેમને મળવું છે.'

મહા મુરઠેલીએ હાથ લાંબી કરતી હોય એમ મેમસાહેબે ખુરસી ગતાવી, અને તે અંદરના ચોરડામાં ચાલી ગયો. થોડી જ વારમાં હાથમાં ઘોષ કપડાં બદલી તે ગહાર આવી, અને બોલી: 'હું ટ્રેસિંગ કરતી હતી. જ્યેષ્ઠ નોકરડીએ મને જણાવ્યું કે કોષ મિસ્ટર તમારી શહે જુએ છે. તમારે બહુ જ શહે જોવી પડી, નહીં?'

'ના ના, જરાપણ નહિ.' કેરટ બોલ્યો. અને નમસ્કાર કર્યા પછી પોતાનો પરિચય આપતાં તે બોલ્યો, 'હું છૂપી પોલીસનો એક ઉપરી અમલદાર છું. તમારો ચોર પકડાઈ ગયો છે.' થી તેણે ખાલો ગહાર કાઢ્યો. 'તમારે ત્યાંથી સાહેબનું નામ લઈ એક માણસ આવી ઉદારગીરી કરવા આવ્યો હતો. તેણે તમને એક મોટી સરસ માછલી પણ આપી હતી, અને તમે એમ માની લીધું કે તે સાહેબે મોકલવાની છે.

'એ' તેને ગિરફતાર કરી પોલીસને સોંપી દીધો છે. હા, હવે તમે મને પેલી માછલી પાછી આપો કે જેથી હું કોર્ટમાં સાબિતી તરીકે હાજર કરી શકું.' એ માછલીની તો ખાસ જરૂર પડશે.'

મેનિસ્ટ્રેટની પત્નીને ખૂબ જ આશ્ચર્ય થયું. 'ખાલો! વાત આટલી બધી વધી ગઈ છે અને સાહેબને ખબર પણ નથી! ખાલો લેવા માણસ તેમણે નહોતો મોકલ્યો? માછલી તેમણે નહોતી ખરીદી?'

'ખાલો, જવા દો એ વાતને! એ તો એમ જ આવે. પણ તમે જોયું ને અમારું ખાતું કેટલું સાવધ અને ચકોર છે? માથું નમાવી તે બોલ્યો.

મેનિસ્ટ્રેટની પત્ની અંદર રસોડામાંથી ચાંદીની થાળી લઈ આવી, અને કેરટના હાથમાં મૂકતાં તે બોલી. 'લો, આ રહી માછલી. પણ હા, આ થાળી તો મારી છે. મને પાછી તો મળશે ને!' હસતાં હસતાં તે બોલી.

'જરૂર મેમ સાહેબ!' તે હસ્યો, અને હાથમાં લાકડી ફેરવતો તે ઊભો થયો! તેણે સીધું અડ્ડા તરફ જ ચાલવા માંડ્યું.

છેલ્લા માર વરસથી એ પતિ-પત્ની મારા 'રેગ્યુલર પેશન્ટ' હતાં. આજ પણ અદ્વતી આવીને મારા દવાખાનામાં ઊભાં રહ્યાં કે તરત મેં એમને આવકાર્યાં. બે-ત્રણ ગઢિનાથી બેમાંથી એકે ચહેવાયું નહોતું એટલે થોડા આશ્ચર્યથી મેં પૂછ્યું:

'કેમ, કમણાં મરેરમાની ઝાણી થઈ ગઈ છે શું?'

'શુ ડોક્ટર સાહેબ તમે ચ દીધે રાખો છો! તમારે ફરીએને એક બાજુથી દવાના ડોઝ આપી આપીને સાજા કરવા અને વળી સાજા કરીને પાછા ઉપરથી માજા થઈ જનારને વફા મેસો એ તે કેમ માલે!' ક્રીકા ચહેરાવાળા પુરૂષે જવાબ દીધો. અને પોતાની પત્નીને ઉદ્દેશીને ઉમેર્યું: 'આના પીળા પચ-રક ચહેરા પર લાલાશ આવેએની કોઈ દવા, ઇન્કેકશન કે પેટન્ટ દવા આપો તો સાડું. રોજ રાત પડે છે ને નથી મને જાંધવા દેતી કે નથી પોતે ઊંઘતી: 'વોય માડી...રે, વોય બાપ...રે'ની કાળી ચીસો નાખીને માડું પકવી દે છે.'

ધડીગર તો આ 'બીમાર' પત્નીના 'સાજા-નરવા' પતિ તરફ હું જોઈ રહ્યો. મારા પીળા ફરફોને આપેલા ઇન્કેકશનની 'સીરીન્સ' પણ મારા હાથમા રહી ગઈ. મેં ધીમેધી એને ઉકળતા પાણીમા મૂકી અને એ પાતડાણા પતિ તરફ વળ્યો:

'તમારી તખિયત તો ઠીક રહે છે ને? કે તમારી પત્ની પાસેથી તમારી ફરિયાદ મારે સાંભળવાની છે?'

દવાખાનામાં આવતાવેંત જ પોતાની વાચાળતા જાહેર કરી દેનાર એ ભાઈનાં પત્ની આજે હજુ મુઠ્ઠી એકે ચ અક્ષર નહોતાં બોલ્યા એટલે સહેજે હું એટલું બોલીને એમની તરફ ફર્યો. સાવ ઉતરી ગયેયું વિષાદ-ભયું મેં, ન ખાઈ ગયેયું શરીર પગમાં તો ઊભા પણ ન રહી શકાય એટલી બધી આંચી મચેલી

પેટ્રિન ચકિત થઈ ગયો. તેની જગ્યર હાર હતી. ફેરફાર માહલી જ નહિ, ચાંદીના પ્યાલા સાથે મારી, સુંદર, અને કિંમતી ચાણી પણ ઉઠાવી લાગ્યો હતો. અડાની રસાયણ થોડી જ વારમાં માહલી રાંધીને લાવી. મોઢી, મોટી અને સરસ માહલી.

સરી શકાણે કમળેરી અને આંખો ફરતાં કાળાં ભરમર કુંડાળા એ સ્ત્રીને કોઈ મહારોગીની કલામાં મુકવાનું મને સ્પષ્ટ રહ્યું હતું. અને એ નમળી સ્ત્રીનાં રોમની બીજી પછપરછ કરું તે પહેલાં એની વાગ્ધારા શરૂ થઈ:

'ડોક્ટરસાહેબ, તમે મને દવાએ પીવાવીને અને ઇન્કેકશનો થોંચી થોંચીને દર વખતે સાજા કરી દો છો એટલે આમને વધુ કશું છે. એટલે તો મારા શરીરને એની શકિત ઉપરવટ જઈને બધું કરવું પડે છે. નહિતર આ પાંચ વરસના સમ જીવનમા આ ચોથી સુવાચકની પાછી તૈયારી કરવાના મારા તે કથારી બેમ લાગ્યાં રાંધે!'

'એમ વાત છે ત્યારે?' હું આખી પરિસ્થિતિને સમજી ગયો. એટલે પતિ જરા ઝખવાણે પડી ગયો. દવાખાનામાં બેઠેલાં બીજાં ફરફોએ મન આ એક નવું કૌતુક દેખાતાં કોઈ બિચા-નીચા થવા વગર આ નાટક જોઈ રહ્યાં. એ બધાંની ધીરજને બોધને મને પણ આ રૂંપતી સાથે મંમત કરવાનું જરા મન થયું. મેં તો એ જાહેરને જ ઉધડા લીધાં:

'તે પણ, એમાં તો તમારો ફિરસો પણ નાનો-મૂનો ન જ કહેવાય ને? અપા માલકાંગલા દેહે પણ તમે મનમને છુદોદોર મૂકી દો એ તો તમારી જાતને બીડી ખાઈમા ધકેલી દેવા જેવું નથી?'

'પણ સંજમ રાખવા મને એકલીને જ ઉપદેશ આપો એ શા ખપતો?'

'હું તમને ઉપદેશ નથી દેતો, વિનંતિ કરું છું. શરીરને સાડું રાખીને જીવવું હોય તો આ સુવાચક પતે કે તરત નિશ્ચય કરો કે બીજી સુવાચક તમારા ઉપર સમારી ન કરે. આ સુવાચકમાંથી પણ તમે હેમજેમ નીકળ્યા તો તો બગવાનને! મોટો પાડ. હું તો મારાથી જનના પ્રયત્નો કરું, પણ કુદરતની ઉપર-

ટેળા પર તેની જ્યાંશત બિડા લાગી. ત્યારે પેલી ચાંદીની ચાણીમાં જ મુકાઈને બિચો જાતનો 'બીર' પેલા ખ્યાવામા ભરાઈ ભરાઈને એક પછી એક માથુસના હાથમાં ધૂમયો હતો.

[૮]

અં બાળથી નીકળી, વચ્ચે વાદીના સહવા-
સમાં બે-પાંચ દિવસો ગાળીને હું આણુ સ્ટેશને
પહોંચ્યો.

વરરાત્રીના પોપાક તો મૂલ્યવાન હોય પણ
નિશ્ચયી વપરાશમાં આવતા પોપાકથી ભિન્ન હોવાથી,
એ વાકા વરરાત્રીને કંઈક વરવા લાગતા હોય છે.
અંધ ખેસતું છતાં બીજાનું કુશળું પહેરી લઈએ તો
પણ મનમાં વસવસો રહે છે.

મારું ય તેવું હતું. ભગવાં પહેર્યાં છે પણ મન
એનાથી વેગળું છે. રખેને કોઈ ભણી ભય કે, હું
ખનાયદી છું, એવી આશંકાથી સ્ટેશનના એક
બાંકડા પર બેસી રહ્યો.

કાગડાના ટોળામાં જ કાગડો ભણે. ભાંસમાન
શવન હોય ત્યાં જ મેળ ભણે છે. સેંકડો માણસો
આવ્યા ને ગયા. કોઈએ અને બોલાવ્યો નહિ. એમના
બગેના હું મટી ગયો હતો. મારી ન્યાત જુદી પડી
ગઈ હતી. પણ છેક સાંજે એક જુવાન વૈષ્ણવ
સાધુએ આવીને મને પ્રણામ કર્યાં.

‘કહો મહાપુરુષ!’ કહીને તે બેઠો.

ઠીક થયું. સંગ મળી ગયો. તેના જેવો હું પણ
ધારી જ છું એ ભણીને તેણે મેળ સાધ્યો.

વટ જમને તમે, એનો ભેરજોરથી પ્રતિકાર કરો
એટલે મારી કારી પણ સારી કાવે?

આ બધું સાંભળી ને બાપા જેમ બેઠ રહેલા
એ જહેનના પતિના માથાકાંચલા દેહને જોઈને એમને
પણ મેં તો રોકડું પરખાવ્યું: ‘તમારું શરીર પણ
સાવ તીવ્રોવાઈ ગયું છે; અને આમ ને આમ દર

‘રથાન ક્યાં છે?’ તેણે પૂછ્યું.

‘કાથીય.’ મેં કહ્યું.

‘મારું સુરરથાન અયોધ્યાજી છે. હવે તમે ક્યાં
જશો?’ તેણે પૂછ્યું.

‘હરદાર જવાનો વિચાર છે.’

‘હું ય અયોધ્યા જવાનો છું. એક જ ગાદીમાં
જવાનું છે. આલો, સાથે ચાલીશું.’ કહીને તેણે ઝાળી
ગાંધવી.

મને જૂખ લાગી હતી. અરજુદાસને લઈને બચા-
રમાં ગયા. પૂરી અને સાક જમ્યા. સ્ટેશનનું નામ
આણુરાદ છે. પણ ગામ તો ખરેડી. સુજરાત અને
રાજસ્થાનની સરહદનું આ ગામ છે. ખંને વિભાગ
સાથે સંબંધ ધરાવતા લોકોની વસતિ છે. છતાં
સુજરાત સાથે જ તેનો મોટો વ્યવહાર છે. એ રીતે
આ ગામ સુજરાતનું જ ગણાય. અંબાજી અને
આણુ જનારા યાત્રીઓમાં મુખ્ય સુજરાતીઓની જ
અહીં ભીડ ભરે છે.

રાતની માટીમાં અમે બેસી ગયા. ડબ્બામાં ઘૂસતાં
અનેક પ્રકારના લોકાદરનો અનુભવ થયો. પ્રથમ તો
‘જગા નથી મહાશયર! બીજા ડબ્બામાં જાઓ.’

‘બીજા રહીશું દવાણુ!’

વરસે આવતી સુવાવડમાં એક દિવસ તમારી પત્ની
હાથથી ખોઈ ખેસશો તો એ ચાર-પાંચ બાળકોને
છેછેરવાની તમારામાં કે તમે લાવો એ તમારી બાવિ
નવી પત્નીમાં તાકાત નથી! મારું કહેવું માનો તો
સંયમ ન પાળી શકે તો છેવટ યુદ્ધ અર્થે કંટોલ!’

અને મેં એ જહેનને માટીની દવા લખી દીધી.

‘આર્દ્રો કયાં જીભા રહેશે ? આ બધો સામાન
કેણું સંભાળે ! ભાગ્યે જીવે !’

મારવાડી શૃદ્ધરચની ધર્મભાવના જોઈ હશે
એમ તો કહી જ ન શકાય. પરંતુ પેલાના સામાન
અમારા જેવા સાધુઓને બરોસે છોડી દઇ પોતે
નિઃશંક એકાં ન ખાઇ શકે, તેટલા પૂરતી એ ભાવના
લોપ થઇ ગઇ હતી. ચરણદાસજીને નિત્યનો એ
અવ્યાસ હતો, તે પ્રમાણે તેણે એક પછી એક
દલીલો સંભળાવી.

‘સાધુ હીએ, દયા રાખવી જોઇએ.’

‘દયા તો ડાકજીને ખાય. બધા સાધુ બનીને જ
આવે છે.’

આમાં ને આમાં ગાદી બિપરી. અને જિજ્ઞાસુ
ગયા. ‘મેં જોયું’ કે અહીં સાધુઓ પ્રતિ કેવળ બીજા-
સંગોએ જોવું જ લોકોમાં માન છે. સાચું પથ
એટલું જ છે. હું તો સાધુ નથી જ. આ ચરણદાસ
પથ શું હશે, એ કોણ જાણે છે ?

અરેબર, સાધુતા એક ડોળ પથ છે. ઘૂટેલી
હવા ને મૂડેલો જોગી જોળખી શકાતાં જ નથી.
વ્યક્તિગત રીતે આપણી જૂત વિષે લોકો મને તેટલા
સારા કે નરસા અભિપ્રાયો બાંધે છે. પથ આપણે
કેવા હીએ, તે તો આપણે જ જાણીએ.

ચરણદાસની સાધુતાનો પરચો મને પ્રાતઃકાલે
જ મળી ગયો. અજમેર જોવાની ઇચ્છા તો હતી
જ. તેવામાં ટિકિટ તપાસનારે આવીને અમને અજ-
મેર રોડન બહાર ધકેલી દીધા.

આપણી સરકારે આઠા કાઢી છે કે, ગાદીમાં
સાધુ-જાવાને યાત્રા કરવા ન દેવી. પરંતુ રેલવે
નોંકવર્ગ એટલી હદનો અધાર્મિક નથી થઇ શકેતો.

‘સાલો, પુઠ્ઠર તળાવમાં સ્નાન કરીશું. અજ-
મેરનો પ્રાચીન કિલ્લો એક ટેકરી ઉપર છે. સુસ્વ-
-ગાહોની અનેક લઘાજોની આ ટેકરી

મથો હતો કે, એ વધારે પડતો નમ્ર બની રહ્યો છે.

ચરણદાસે એક પ્રસ્તાવ મૂક્યો કે પટેલાં જરા
નાસ્તો કરીને પછી પુઠ્ઠર જઈએ. આખી રાતનો
ચાક અને ઉળગરો બને એકઠાં થયાં હતાં. દાંતણ
કરીને નળ ઉપર નાલી લીધું. તાલો શીરો અને
બટાકાનો નાસ્તો કર્યો. ચત્રને ઇંધણ મળ્યું. આંખો
મેરાઇ. એક ઝાડ શેઠી કાઢ્યું. જરા એકાં પથ
ખરી. ત્યાં આસન જમાવ્યાં.

મને તો અરેબરી બીધ લાગી ગઈ. સુરજનાં
કિરણો સીધાં યદને તપાવવા લાગ્યાં ત્યારે પરસેવો
વળા મયો. કંઈક ઉઠવાટ પથ્ય થયો અને નમ્રો
મયો. જોઈ તો મારી પોટલી દેખાઇ નહિ. એમાં
મારી બધી મૂડી હતી. વધારાનાં કપડાં અને પુસ્તકો
હતાં. પૈસા પથ્ય તેમાં જ દત્ત. એકું તો ચરણ-
દાસજી પથ્ય ગ્રૂમ છે.

હું પ્રથમથી જ સાવધ હતો. પૈસાના ભાગ પાડી
દીધા હતા. વાપરવા જેવા પૈસા એળામાં રાખેલો.
બીજા લગેડીને છેડે એક કોથળામાં રાખેલો. તેથી
ચરણદાસે વિશેષ ‘કંઈ’ હાનિ પહોચાડી નહોતી.
સાધુ થયો છું તો સમદશા પથ્યું કેળવવું જોઈએ.
બાપ તો બિડી ચપ્પ હતી. તેમાં ચરણદાસ પાણી
છાંડીને ગયા. હવે જોગી ઉદ્ધારવાનો મ ન રહ્યો.
વિચાર્યું કે, હવે ગાદી પકડીને સીધા દિલ્લી પહોંચવું.
રોડને જઈને ગાદીની પૂછપરછ કરી. સાંજની
ગાડીમાં બેસી ગયો. માર્ગમાં બે વાર બિતરી, જમણું
પડ્યું. દિલ્લી રોડને પહોંચી ગયો. અમૃતસર જવાની
ગાડી તૈયાર હતી. એક દિવસ દિલ્લીમાં ગાળી
લેવાનો વિચાર કર્યો. ઝેરન બહાર નીકળવા ગયો
કે જાણ્યો ટિકિટ મંજી.

મેં કહ્યું: સાધુ છીએ. અમરો પાસે ટિકિટ
ક્યાંથી ?

બાણેએ મને રોક્યો. ટિકિટના પૈસા આપીને
જ બહાર જતા કહ્યું. ‘મેં જાત બાવે કહી દીધું’ કે
હું નહિ આપી શકું. તેવામાં એક સમજન આવ્યો.
તેમણે બાણેને કહ્યું કે, ‘જ્યા દો ! બીજા કોષને

પકડજો. બિચારા બાવાઓને તો જતા કરો !”

તેમની આ સલાહ આનીને બાણીએ મને જવા દીધો. પેલા સળગન પણુ મારી સાથે જલાર નીકળ્યા. તેણે મને આ પીવાનો આગ્રહ કર્યો. હું યુજરાત ભણીથી આવું છું, એમ જાણ્યા પછી તેણે યુજરાતીઓની પ્રિય વસ્તુની મને ભેટ ધરી.

આ સળગને થોડા પ્રશ્નો મને પૂછ્યા. તે પરથી તરત જ હું કળી ગયો કે સળગન ચુતચર (સી. આઇ. ડી.) વિભાગના કાર્યકર છે. મારો જૂનો અનુભવ ખપ લાગ્યો. ક્રાંતિકારી જીવનમાં એમની સાથે જ બધી મથામણ રહેતી. એને સમજી મથા પછી હું સાવધાનીથી ઉત્તરો આપતો હતો. તે મારું સ્થાન અને સ્થિતિ બાણીવા ધ્વજીતો હતો. જેમ હું ચુતચર વિભાગનો જૂનો પરિચિત હતો, તેમ તે પણુ બાવાઓની આ રીતે જડતી લેવામાં કુશળ હતો. છેલ્લે એણે એકસ પ્રશ્નો પૂછ્યા :

‘આપનું ચુરુસ્થાન કયાં ?’

‘કાશીજી’ મેં કહ્યું.

‘કયે ટેકાણે ?’

‘ગંગા કિનારે’ મેં કહ્યું.

‘કેથાનું નામ ?’

‘અમારા ચુરુ ફરતા રામ હતા. ન કોઈ સ્થાન કે ખાન.’ મેં કહ્યું.

‘એવું ન હોય.’

‘તો ન હોય.’ મેં ચિડાઈને કહ્યું.

‘સીધો ઉત્તર આપવામાં શું છે ?’

‘ચુપ રહો, તમારી સાથે વાત કરવા ધ્વજી નથી.’ મેં કહ્યું.

તે ચાલ્યો ગયો. પણ જમને તેણે એક પોલીસને મોકલ્યો. હું પરિચિત સમજી ગયો હતો. મારે કરો ડર તો હતો જ નહિ, છતાં મારા વિષે કશું જ તેને કહેવા ધ્વજી નહોતી. પોલીસ આવીને મને પૂછે છે : ‘કયાં જવાના છો મહારાજ ?’

ત્રીશકની વયનો પોલીસ એની અણુધડ યુમારીમાં હતો.

‘જતાલાજી’ મેં કહ્યું.

‘જરા ચોટી પર ચલો.’

‘કેમ ?’ મેં પૂછ્યું.

‘ત્યાં નામદામ લખાવી લો.’

‘અમે સંન્યાસી છીએ. કેઈનો ફકમ માનતા નથી. નામદામ લખાવીશું નહિ.’ મેં કહ્યું.

‘લખાવડું જ પડશે.’

‘નહિ લખાવીએ.’

આટલામાં તો ભીડ ભમી મળ.

મારી ગોલવાની છટા, રીતભાત અને ધ્વનિ એવાં હતાં કે એકલા થયેલા પ્રેક્ષકોની સહાનુભૂતિ ખેંચી.

કોઈ કહે : ‘જવા દો જી ! સાધુને કનડવા નહિ.’

મેં કહ્યું : અમે સાધુ છીએ, ચોર છીએ એવી શંકા આપતી હોય તો હાથીને જેલમાં લઈ જાઓ. પણ તમારી આજ્ઞા આનીને જેલમાં નહિ જઈએ. ફાંસીએ લટકાવી દો પણ જાતે નહિ મરીએ. અમને જાનો ડર છે ?’

મારા આ ગોમે સિપાઈને પણ નરમ કરી દીધો.

કોઈએ કહ્યું : બધા સાધુ કંઈ સરખા નથી હોતા. જરા રીતભાત બેઠને સમજી શકાય.

મને કહે : આપ મહાત્મા આરામથી બેસો. કોઈ કશું નહિ બોલે.

લોકો મારા પક્ષમાં વળ્યા. મારે બદલે પોલીસને તેઓ જ વિવિધ ઉત્તરો આપવા માંડ્યા. પોલીસ ચાલ્યો ગયો.

હું ત્યાં જ બેસી રહ્યો. લોકોમાંના કેટલાક પોલીસ ખાતાને માંડવા લાગ્યા.

મેં કહ્યું : ‘એમાં પોલીસ ખાતાનો દોષ નથી. સાધુઓના વેશમાં અનેક પ્રકારના માણસો ધૂરો છે. એને શંકાથી જ કામ કરવાનું છે. એમાં કોઈ બોરો પણ ડડપાઈ બધ અને કોઈ સાચાને ય હેરાન ચડું પડે. એ વાતનો અમને જરા ય ધોખો નથી કે ચુરસો નથી. અમે સાધુ છીએ. ન રામ કે રાવ. કોઈ ગાળા દે તો કોઈ ફૂલી માળા પહેરાવે.’

પાત્રો:

સવિતા

જયલાલ

બકુ

સુંબઝની અધ્યયનગર્વી વસાહતની ચાલીમાની 'આઠ બાઈ બાર' નેવરી એરડી. ડાબી બાજુએ પ્રવેશદ્વાર. સાથે જોતે વચ્ચેવચ્ચ લખવાયું 'નાનકડું' ટુલલ, હેખન સાથ-કીઓ અને બે ફોટોઝ ખુશીઓ. ટેબલ પરના કોચા થોડામાં પુસ્તકો અને સામયિકો. જમણી બાજુ બેચો થોડી પર રસોઈનો સરંભ.

મરદો કિપકોની રેખા જલસલ સુરસી પર મેડામેડે સવારના છાપા બેઘલાને છે. સવિતા થોડકોમાં રૂઝ પર ચા બનાવે છે ચાલીના દાંદરા પર કોઈના આગમનને ધનધન બાવાન સંભાળ છે

સવિતા : બકુબાઈ જ આગતો લાગે છે.

જયલાલ : આવાં ટસકરી પમલાં બકુ સિવાય ખીત્ત' કોનાં હોય ?

બકુ (બારણામા પ્રવેશતા) : સવિતાબેન, હોઠ કપ પાણી વધારે ખેસલો.

સવિતા : બકુબાઈ, તમારું આયુધ બકુ લાંબુ છે. કમણું જ તમને તાઢ ક્યોં કરા. મને લાગે છે કે તમે તો સો વરચથી ચ વધારે—

બકુ : સવિતાબેન, જોજો સો વરસ સુધી આ દોઝખમા જીવતાં રહેવાની અમાન કેઠ કરમાવતાં ! આપા ને આપા સાપ આપતા રહેશો તો અહોં આવવાનું જ મારે બધ કરવું પડશે.

જયલાલ : આવવાનું બધ કરીશ તો અહોં એટલી ખાડ-ચા ને આપણા બેપના સમયેનો જવાન વચ્ચે.

બકુ : હવે જોયો મોટો સમય જવાનવાળો !

જયલાલ : પણ તને આપણના પકોરમાં દાંડી બોલા પહેના જ બહાર પડવાનો સમય ક્યોંથી મળ્યો ? શનિવારની મોનિંગ કોલેજ તો નથી ને ?

બકુ : આજે શનિવાર નથી. ને થોય તો પપ્પ આપણે સૂર્યવંશીઓએ કહી શનિવારના પરિપક ભાપો છે ખરા ? અને કોલેજમાં જતો હોઈ તો આખી ઊંચેલી ઘડીયું જંગલ લખને જઈ ? મારી સો-સ-મા-નની બાવનાને હું બકુ જોએ આંક કાઢે છે.

જયલાલ : એટલે ?

બકુ : એટલે એમ, કે દાંડી બોલા વિના ભમા-જમાં ફરવું એ સમગ્ર સોનિતિનું અપમાન કયો બરોબર છે.

સવિતા : બકુભાઈ, અમારી આ બોલીને તમારા 'સમાજની અંદર ગણેા છો કે બહાર ?

જયલાલ : અલપ, આ તારી એ-સ-માનની જાવના સાચી હોય તો આજે દાંડી બોલા વિના આહી' આવી ચડીને તે માન સવિતાનું જ નહિ પણ આ ચાલીના-અરે આપા લતાના-ઓતનું અપમાન કયું છે.

બકુ : તે લોનાં દમ્મ' તો દુજ પૂરાં કયો નથી ત્યારથી જ આટલી ચીકણાશ શીખી ગયો કે કેવળ-રિંગ કરવા જમસ ત્યારે તો ગણી નાંચે રેશે ચે—

જયલાલ : તો પછી કજૂલ કર કે સો-સ-માનને તારો ખમાલ તારા કલાસની બે બેન્ચી પર સમાતી છોકરીઓ-એટલે કે સો-સ-પૂરતો જ મર્યાદિત છે. ખરું કે ?

બકુ : અલપ, આ દોઠ કપ ચા પાવો પડશે એમાં આટલી બધી ઊલટ-તપાસ ચાની કરે છે ! આણું ઝીણું કાંતવા રહીશ તો બે વાનો લખતા માંઠ આવડવું છે એ પણ ભૂલી જમસ.

સવિતા : હાથ, બકુબાઈ, એવા મનના આશા વાંઢ આપના હો તો મોટી બવામથી છૂટીજે ! પાતોંઓ પણ ચોપીસે કલાક લોહી પોએ છે. નહિ ખાવાના ધડા, નહિ પીવાના ધડા...ને વળી, મનમાં હોય એટલી બધી ચ વાતો કામગી પર ચીતરી નખતી કરો ?

આ અમૃતવાણી સોને ચીકી લાગી. પછો તો ત્યાં જ દિવસ વિતાવ્યો. સાંજે અમૃતસર જતી

ચાડી પકડી લીધી.

[કમચઃ]

બકુ : જયલાલ, હમણું કંઈ વાતી લખી છે ?
લાન જરા, વાંચું

જયલાલ : હમણું તો કશું જ નથી લખાતું.

બકુ : કેમ બસા ? આ દુનિયા પર કોરા કાગળની એક ચગરખી ય તગારા લોકોને પ્રનાપે વધવા નથી પામી કે શું ? ને કે, કોરા કાગળ ન મળે તો પણ તુમે લોકો માધ્યા રહો એવા નથી. ગ્રામીન કપિઓની જેમ તાડપત્રો પર પથુ—

જયલાલ : કાગળની તો કદી અછત વવાની જ નહિ. જેમ જેમ સાહિત્યસર્જન વધતું જશે તેમ તેમ કાગળનો જથ્થો પણ વધતો જ જતો.

બકુ : શી રીતે ?

જયલાલ : જો, સમજાવું. આ ઢગલાખંધ પુસ્તકો રોજોરોજ બહાર પડ્યા કરે છે, એના કાગળને ફરીવાર મુંદીને માવો બનાવવા સિવાય એ પુસ્તકોનો વધારે સારો ઉપયોગ બીજો શો થવાનો છે ? એટલે, કાગળની અછત શુન્યાવસ્થામાં તો કદી કદપરી પણ મુરદેલ છે.

બકુ : તો પછી તને લખવામાં શી મુશ્કેલી આવી પડી છે ? સવિતાબેન ખસેલ કરતાં હોય એમ તો હું ન માનું.

સવિતા (શરમાઈને) : અરે, હમણું તો હાથ ભાંગી ગયો છે એટલે લખી શકતા નથી.

બકુ : અને હજી સુધી બોલતો પણ નથી ? કેમ કરતાં ભાંજો ? કોપ્રની સાથે મારમારી—

જયલાલ : તું નોહકતા બેઠકે છે. હાથ બે ચ સાબસારા છે.

બકુ : તો પછી સવિતાબેન બેઠકું કહે છે ?

જયલાલ : એની વાત બોટી નથી. અબ્દુલ સામી છે. માત્ર, એણે મારી અસરને લીધે જરા, રૂઢિપ્રયોગ વાપરી નાખ્યો છે. સ્ત્રીઓને આગે ચ અલંકારોનો તો શોખ હોય જ—

બકુ : પણ હું એવા અલંકાર કયાંથી સમજું ? હું હોર્મ સાહિત્યકાર થોડા મૂંઝા છું ?

જયલાલ : વાત એમ છે, કે જે દિવસ પહેલાં

બકુ ગીરડી વચ્ચે બસમાં ચડવા ગયો. એમાં બહારના ખિસ્સામાંથી કાઉન્ટ-પેન એટાઈ બ્ર. એને સવિતા હાથ ભાંગી ગયો એમ મળે છે.

સવિતા : બકુસર્જ, આ તમારાં મુંગધનાં માથુસો સાવ આવાં ભૂખ જ કે ? ઈડીપેન જેવી મીઠા પણ ન હોડે ? થોડા દિવસ પહેલાં છત્રી ચોરાઈ ગઈ હતી.

બકુ : એમાં તમે મુંગધને શા માટે ભાંડો છો ? માથુસો તો થવાં ચ સરખાં જ.

સવિતા : એમ હોય ? માથુસો માથુસો ય ફેર ખરો કે નહિ ? એક લાખું દેતાં ન જડે, ને બીજાં તાંબિયાનાં તેર એમ અમરતું કહેવાણું હશે ? મુંગધનાં માથુસ લખવાની લેખણુ ને છત્રી જેવી મીઠમાં ય છવ જમાડે.

બકુ : આજકાલની લેખણુ એટલે જરુના કાઠા-માંથી છોલી કાઢેલો કિતો થોડો છે કે એના પર કોમ ચૂ પણ ન કરે ? એવું દેખીને મનિવર પણ અળી બપ તો રોહકગોહડ પેન દેખીને મવાલીની દાનત ન બગડે ?

જયલાલ : એ મવાલીઓની બીજે કાઉન્ટ-પેન છોડીને કિતા તરફ વળવું પડે એમાં આ મુશ્કેલી શકેરની પ્રમાણિકતાનો આંક એાછો અંકાય છે, કે.

બકુ : એમાં આખા મુંગધને શા માટે સડોવે છે ?

જયલાલ : કેમ ન સડોવું ? આ ટાપુની ધરતી પર જ આ ચોરીનો બનાવ બન્યો છે. નામદાર નગરપતિ જે વિસ્તારમાંથી કરવેરા ઉઘરાવે છે અને બદલામાં મંદીરનું ગાડું—એટલે કે મંદીર બિરડડ-વાળું ગાડું—ફેરવે છે એ વિસ્તારની હદમાં જ આ બનાવ બન્યો છે. કોલાખાના દરિયામાં કોડીમાં બેડે-બેડે કે ઉરણુ—એલિન્ટા જતાં પેન ચોરાઈ હોત તો એમ કહી શકત કે બરખી સમુદ્રમાં સિલોનથી એકન સુધીના વિસ્તારમાં કોઈક રથબે આ અનિવચનીય બનાવ—

જુદુ : એમાં ઈમ્પીઝનીય કે અનિમ્પીઝનીય જેવું કંઈ છે જ નહિ. પેન તે બહારના ખિસ્સામાં ખેંચી કાઢી કે અંદરનાં !

જમલાલ : અહ્યા પણ બહારના ખિસ્સામાં ખેંચી એટલે એણે એવાઈ જ જવું, એમ કે !

જુદુ : રેડાં તો રાજપાટ પણ છુટાઈ જાય.

સવિતા : એમ હોય ? ગામડામાં તો કોઈની રેડી બીજાને પારકું માણસ આડે જ નહિ.

જુદુ : એટલે કે, ચોરડાકો બધા શહેરમાં જ રહે છે એમ તમે કહેજો મનો ?

જમલાલ : એમ કહીએ તો પણ એમાં કાંઈ વધારે પડતું તો નથી જ. એક વાત તો ઘું કબૂલ કરીશ, કે પ્રમાણિકતા અને સમગ્ર નીતિમતાનું ધારણ શહેરના કરતાં ગ્રામવિસ્તારમાં ધણું હોય છે. ગામડાંઓમાં 'ખિસ્સાકાતરથી ચેતલો' 'ખિસ્સા-પાકાટ સંભાળો !' એવાંએવાં પાટિયાં ટાંચ્યાં નથી પડતાં. ત્યાં ચોરાઈ માલની લે-વેચ માટે ચોર-બજારો પણ નથી હોતાં.

જુદુ : પણ ઘું બહારના ખિસ્સામાં પેન કાઢ-કાવવાના શોખ કરે ને વળી મફલતમાં રહે. પછી તો એ ન ચોરાય તો જ મને નવાઈ લાગે, રેડાં તો રાજપાટો ય છુટાઈ જાય.

સવિતા : એમ હોય ? ગામડાંમાં તો બધું ય રહે જ રહે છે. ગદની રાજી નોખાનોખા વીસ ધણીનાં છાણાં કાંદાકાર થપાતાં હોય પણ પારકાં છાણાંની એક કોર કે કટકોને ય કોઈ કાચ ન આડે.

જમલાલ : બરાબર સાંભળજે હોં કે, જુદુ !

જુદુ : સવિતાબેન, તમારી આ બાલિષ્ઠ દલીલમાં તમારા ટીબા સરખા ગામડાં પ્રત્યેનો-તમારી જનમનોમકા પ્રત્યેનો સ્ત્રી-સ્વમાન-સુલભ પક્ષપાત જ મને તો દેખાય છે. ગામડાંઓમાં એટલી બધી પ્રાણિકતા ફાટી જતી હોય તો તો તાજાંફૂંઓનો પરાય જ બંધ યઈ જવો જોઈએ. પણ વારતવમાં એવું નથી. અરોઁના સમયમાં લોકો જહારગામ જતી વેળા પણ ધરખાર ખુલ્લાં મૂકી જતા એ આદર્ સમાજરચના તો એક સપનું જ બની ગઈ છે.

સવિતા : ત્યારે તમે ગામડાં બોધાં જ નથી, જુદુભાઈ ! ગામડાંમાં તો છાણના પોદળામાં કોઈએ સહી ખેતી રાખ્યો હોય તો એ માંડાવાળો પોદળો એની જગ્યાએ પડ્યો પડ્યો સૂકાઈને અડધું છાણું થઈ જાય તો પણ એને કોઈ પારકો ધણી કાચ ન આડે. જતાવો, આવી પ્રમાણિકતા તમારા શહેરમાં ક્યાંય હોય તો. અહીં તો જરાક નજરચૂક થઈ કે પેન ખેંચાઈ જ ગઈ છે. જરાક ગદલમાં રહ્યાં કે ખિસ્સાં ધર કાતર પડી જ છે. સેક્ટરી રેન્-રની ઈલેક્ટ્રી આટલી વપરાશ અમરતો નહિ વધ્યો હોય.

જુદુ : જુદુ થયું, હો, હવે. ગામડાંને ફાંલાં માથે ચડાવીને નાચો માં. ચોરડાકો બધા શહેરમાં જ ભેગા થયા છે અને ગામડાંમાં તો બધા ધમરાજના અવતારો જ વસે છે એ તમારું કથન રવીન્દરા કું તમાર નથી.

સવિતા : અહીં શહેરમાં તો દેવદશને જતાં પણ પેટમાં બીક રહેવાની કે પાછળથી કોક ચ પલ ઊપાડી જશે.

જુદુ : એ બીક તો કદાચ બધે ટેકાણે રહેતી હશે—શું શહેરમાં કે શું ગામડાંમાં.

સવિતા : હવે રાખો, રાખો ! તમે બાપોતારમાં ય ગામડું જેવું છે કે પછી આદરેઆદર જ કે કંઈ રાખો છો ? ગામડાંમાં પગરખા તો પારકાં માથું-સતી પનોતી મણાય. એ ચોરવાની વાત તો ફર રહી, મફતમાં મળતાં હોય તો ય કોઈ સંધી નહિ. પારકી પનોતી તે કોણ વહોરે ?

જુદુ : જમલાલ, આ સવિતાબેને તારી સાથે આટલાં વરસ માળમાં છતાં એમના માનસમાંથી પગરખાં અને પનોતી જેવાં હારવારપદ આપો ન અરથ.

જમલાલ : એમાં હારવારપદ જેવું શું છે ?

જુદુ : કેમ નહિ ? એમ બીજાઓના પગરખાં પહેરવાથી પનોતી વળગી જતી હશે ? મારા અને વસુના પગનો નખર સરખો જ છે. ઉનાવળે ક્યાંય જવું હોય ત્યારે હું વસુની જ ચપલ પગમાં ઘાલતો જાઉં છું. આપારે પણ વસુની જ ચપલ

પહેરીને અહીં આવ્યો છું. ઉંજરા બહાર ઉતારી છે, જેવી હોય તેા બેઠક લે...એટલે શું મને વસતી પનોતી વળગી જવાની ?

જયલાલ : વસુ તેા તને પત્ની તરીકે વળગી જ ચૂકી છે-જેવી રીતે સવિતા મને વળગી છે. એટલે, હવે પનોતી તરીકે વધારે વળગવાપણું રહેતું નથી.

બકુ : એટલે કે, પત્ની એ પનોતી જ છે એમ કહી દઇએ તેા શું જોડું ?

જયલાલ : એ તેા જેણે જેનો સ્વાનુભવ !

બકુ : આમ કહીને તું આપણી આર્થ લગન-પ્રથાને ઉતારી પાડવા માગે છે ?

જયલાલ : આવી બાબતોમાં લાગણીશીલ બની ગયે કશું નહિ વળે. હિન્દુ લગનપ્રથામાં આજે તારિત્રક દર્શિએ પત્ની અને પનોતી વચ્ચે બહુ ફેર નથી રહ્યો. બન્નેની યાતનાઓ સરખી જ હોય છે, બન્નેની વળગણુ પણ જોવા જેવી હોય છે.

બકુ : પણ આપણા આચાર્ય-પરમાણુદેવી બાણમાં કહ્યું તેા પત્નીએ પત્નીએ પણ ફેર ખરા કે નહિ ? એક, લાભો ફેરમાં ન મળે, એક તાબિયાની તોર—

જયલાલ : અને એક એ ભાવે ય મોંઘી પડે, એટલેા ફેર ખરા. પણ એ ફેર માત્ર વસ્તુઓના પ્રમાણુને જ હોય છે, જેવી રીતે. એક અને બીજી પનોતી વચ્ચે પાપાની ધાતુના પ્રકાર અને સુદતનેા ફેર હોય છે એવી રીતે. કોઇને લોહાને પાપે હોય, કોઇને રૂપાને પાપે, કોઇને સોનાને પાપે. કોઇની પનોતી અઢી વસડગી, કોઇની સાડસતી, કોઇની—

બકુ : આ ઉપરથી જ બૂની વાર્તાઓમાં રાજની સાત રાણીઓમાંની પટરાણીને પનોતી કહેવાતી કશું ?

જયલાલ : હારતો, પ્રેમ અને પનોતીપણુ વચ્ચે સ્તિષ્ઠિ પ્રમાણુ સંબંધ રહે છે. સાત રાણીઓમાંની છ અણુમાનીતી અને એક માનીતી એ પટરાણી, એટલે એ પટરાણીનું પનોતી-સ્વરૂપ વધારે ઉગ્ર, એની વળગણુ પણ વધારે. પરિણામે એતો, પ્રેમને પનોતીના પર્યાયમાં મણીએ તેા બહુ જોડું નથી.

સવિતા (ચાના પ્યાલા ચોટવતી) : હવે તમારે ચા પાંચી છે કે માનીતી ને અણુમાનીતીની જ માંડીને મેસવું છે ?

જયલાલ : હવે ચાને જ ન્યાય આપવેા પડશે. અમારી વાતો પણ 'એવર યા કપ એફ ટી' જેવી જ છે.

સવિતા : મેં તેા અમરતી પમરખાંની પનોતીની વાત કરી હતી. એમાંથી તમે તેા ક્યાંના ક્યાં નીકળી ગયા ! આપુંઆપુ બોલતાં શરમાતાં ય નથી ?

બકુ (ચા પીવા માંડતા) : એ આ બકું જોલીને જ મેસી રહેશે એમ તમે માનેા છો, સવિતાજેન ? આ બકું તેા હજી વાર્તાઓમાં આવવાનું.

સવિતા : સારું થયું ભગવાન, કે લેખણુ ચોરાઈ ગયું ! હવે હજીને નહિ તેા હાથને તેા એટલેા વિસારેા મળશે !

બકુ : પેન ચોરાઈ ગયું એટલે આ હવે અટપપ-પહાંદી વાળીને મેઠેા રહેશે એમ તમે માનેા છો ? એ તેા કુનિયાભરની વનરાઈની લેખણુ કરવાનાળા-ઓની જગતમાનેા છે.

સવિતા : ભલે, જોઇએ તેા સંધાય ઝાડવાં કાપીને લેખણુ કરે ને લખ્યા કરે. એમાં મને શું ? બેસનાં શીંગડાં બેસને બારે. હું તેા એટલું જ કહ્યું છું કે આ હમણાં માનીતી-અણુમાનીતીની વાત કરી એવી વાર્તાઓ ન લખે તેા સાચું.

જયલાલ : બકુ, માનીતી પત્ની બનવાની જો મજા છે, ખુશનસીબી છે, એ આપણી એકપત્નીત્વ પ્રથામાં સાવ મરી જ ગયું છે. હિન્દુ બીઓ એ સોભાગ્યથી તેા સાવ વંચિત જ રહી ગઈ છે.

સવિતા : ભલે હું તમારી અણુમાનીતી રહી.

જયલાલ : 'તારે તેા શુરસેા કરવાને બાલે પશ્ચાત્તાપ કરવેા જોઈએ કે ચોક્કસોની દયાની પિતા તારી મહત્તા તને કદી નહિ સમજાય.

સવિતા : મારે એ સમજવી પાડુ નથી.

જયલાલ : પેલા પેગંબરે એકા સાથે ચાર પત્નીઓ કરવાની છટ આપેલી એમાં કેટલી દુર—

રસી હતી! અને આને આપણી ધારાસભાએ
બહુ પત્નીવિરામક ખરડા પસાર કરી રહી છે! અને
તો સામે છે કે આપણી પ્રજાની સમિકતા જ દિવસે
દિવસે ઓસરતી જાય છે.

બકુ : પગરખાંની પતેલીની વાતમાંથી આપણે
બહુ આંધે નીકળી ગયાં. અને એ માટે સચિતાબેન
જવાબદાર છે.

સચિતા : હું ?

બકુ : હા, તમે ગામડાંની પ્રમાણિકતાની વજીલાત
આપી એમાંથી જ આ બધા કણગા કૂટયા. પતેલી
બેસી જશે એવા વહેમથી બહુને ગામડાંનાં લોકો
પગરખાં ચોરતાં ગભરામ એટલા ઉપરથી તેઓ પ્રમા-
ણિક છે એમ હું માનવા તૈયાર નથી. યુગપ્રમા પશુ
લોકના માદીઓના બેવાયેલા પાસ પાછા મળે છે.
એમાંના બધા લોકો તો જાપાંઓની ઔદ્યોગિકમાં પહોં-
ચાડી આપે છે. ચાવીઓના ખૂડા અને ધડિયાળો
સુદાં ધણીવાર પાછી ખળી રહે છે.

જયલાલ : મારી પેન પાછી ખળી આવે ત્યારે
તારી વાન ખરી માનું.

બકુ : એ પાછી ન આવે તો કાંઈ નહિ. પણ
એના ઉદમણાની કિયામાં આને દોઢ કપ ચા જડી
એ ય ગતિમત ગણું છું. ચાલો, જાઉં હવે. (જાય
છે.)

જયલાલ : બકુને તે નાહકનો ઉશ્કેર્યો.

સચિતા : કેમ બસા ?

જયલાલ : ગામડાંઓની પ્રમાણિકતાની વજીલાત
કરી અને એ ખીજવાયો.

સચિતા : પણ એમાં તે કાંઈ ખોટું કશું ?

જયલાલ : લોકો તો બધે ય રહે એના એ જ

છે, શું ગામડાંમાં કે શું શહેરમાં.

બકુ હડપભર પાછા ફરે છે.]

બકુ : સચિતાબેન આ તમારી દોઢ કપ ચા તો
સોંસરવી નીકળી.

સચિતા : કેમ બસા ?

બકુ : આટલીવાર અટકી બેઠો ત્યાં મારી નવી-
નરોર ચપલ દોઢ દોઢી મળું.

જયલાલ : કયાં ઉતારી હતી ?

બકુ : ઉતારા બહાર, બીજે કયાં ?

સચિતા : બકુભાઈ, શરમાં અને કયાં હોઝારસેવા
રાખી છે કે પગરખાં બહાર ઉતારવાં પડે ? બહાર
રેલાં તો રાજપાટે ય છુટાઈ જાય.

બકુ (મેટથી) : જયલાલ, આ તારી ચાલીનાં
માથુસો આવડ ચોર ક્યાંથી પાક્યાં ?

જયલાલ : 'મારી ચાલીનાં' એમ ત્યાં માટે કહે
છે ? એ મહુ યુગપ્રવાસીઓ છે એટલું હું તો જાણું.
સાચું કહું તો એ સદુ માથુસો જ છે, મારા અને
તારા જેવા.

સચિતા : રાજ ચાવ, બકેબાઈ, કે પતેલી બેગી
જલાળલા મળ.

બકુ : પણ ચપલ મારી નહોતી, વસુની હતી.

સચિતા : તો વસુબેનની જલાળલા મળ,

બકુ : ને નવી ચપલ ખરીદવાની બસા મારા
પર આવી.

સચિતા : એ તો હું વસુબેનને બકુ સમજાવી
દઈશ, ફિકર કરો માં. લો, આ કોટલીમાં ચા હજી
થોડી વધી છે—

પરદો

[લેખિકાના નાટકસંગ્રહ 'રંગદા' માંથી]

ગુજરાતી સાહિત્યનાં

દરેકે દરેક પુસ્તકો પૂરાં પાઠવી અગ્રગણ્ય પ્રકાશન-સંસ્થા:
ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ : અમદાવાદ
નવા વિજયવાર પ્રગટ થયેલા સચિપત્ર માટે લખો.

[૧]

જૂનાગઢથી પશ્ચિમ દિશા તરફ પાંચ-છ માઈલ ચાલે એટલે એક જેઠ હજારની વસ્તી વાણું ગામ આવે છે. એને ફરતે કિલ્લો છે. ગામનો બહારનો દેખાવ બહુ જ રળિયામણો છે એમાં જે મત નથી જ. બારેમાસ વહેતો ઉગેલોનો પ્રવાહ, સામે આકાશ-જેવા ગિરનારના શિખરોમાંથી ઊગતો સૂર્ય અને આસપાસની લીલીછમ વનશી-બલા, અને સુંદરતા ન કહીએ તો બીજું શું કહી શકાય ? પણ, ગામની અંદર પેસતાં જ એ સુંદરતાની છાપ સુધાં બૃંસાઈ જાય છે. ગમે તે દિશામાં જાઓ— થોડે સુધી તો અવાજ ધરો તથા ખંડિયેશની હાર-માળાઓ આવવાની. વારુ, કોના હશે આ ઘરો ? શામટે અને કોના પાપે આ લોકો પોતાના ધરનાર, ગામ છોડીને ચાલી નીકળ્યાં હશે ? ક્યાં ગયાં હશે ? શું કરતાં હશે ? વારુ, જવા દો એ વાત. આપણે એ બધું જાણવાની જરૂર પણ નથી. પણ લોકોએ એ ઘરોને ખંડિયેશમાં ફેરવી, એના ગમે તેવો ઉપ-યોગ કરી ગામની સુંદરતામાં વધારો તો નથી જ કર્યો. આને ય લોકોને સુંદરતા વિશે બહુ પડી નથી. બહારથી આવેલાં માણસો જ્યારે કહે કે, ‘તમારું ગામ તો બહુ જ સુંદર છે.’ તેઓ જવાબ દેવાના, ‘એમ ?’ પછી નીરસભાવે કહેશે, ‘હા, જી.’ પણ આ ઉપરથી તમારે એમ માનવાનું નથી કે બધી બાળ-તોમાં આ લોકો નીરસ હશે નિહા, ચાડી-ચુગલી, છપી વગેરેમાં જેવો રસ આ લોકો બતાવે છે એવો રસ આસપાસ દસ દસ માઈના ગામડાંઓના લોકો પણ બતાવી શકતા નથી અને બતાવશે કે કેમ એ પણ શંકા જેવું બ.

એમ છતાં પણ ઉપલા બધા દુર્ગુણોથી દૂર રહેનારા પણ ગામમાં શોધો તો જડી આવે. તેમના એક તો એ જ ગામની શાળામાં મદદનીશ શિક્ષક તરીકે કામ કરતો સ્વામલાલ.

સ્વામલાલ ગામમાં નાનામોટા રેક્ટુર આદર-પાત્ર હોતો. એના કારણે હતાં એક તો પોતે પોતાના

કામમાં રચોપચો રહેતો અને બીજું એતો મોળો, સરળ અને અકોધી સ્વભાવ.

સ્વામલાલની સ્ત્રીનું નામ હતું લક્ષ્મી. એ બહુ જ સાધારણ સ્ત્રી હતી. ઘઉંનણી રંગ, તુમડા જેવું મોં અને ચૂલો દૂધી દૂંડી નળણી થઈ ગયેલી અને તેથી હમેશાં પ્રાચી ઝરતી આંખો. આ સિવાય તજરે ચડે એવું લક્ષ્મીમાં ખાસ કંઈ નહોતું. પરંપરા ધણી ઘણે વરસે નામેન્દ્રનો જન્મ થયો હતો. એટલે નામેન્દ્ર પર માન્યાપનો ખૂબ જ ખાર હતો. તેમાં ય લક્ષ્મીના પ્રેમે તો હૃદ વાળો. તે ત્યાં સુધી કે નામેન્દ્ર દસ વર્ષનો થયો ત્યાં શાળાથી પોતે એને દરરોજ કમરે બેસાડી તેડી લાવતી. આ વિષે લોકો કંઈ કહેતા તો કહેતી, ‘શું કરું બાઈ ! છોકરો જ એવો છે. તેડવા ન જઈ તો જૂઓ-તરસો પડ્યો રહે એ જાહેનર પણ ઘેર ન જ આવે. હું જાણું, તમે શું જાણો ?’

સ્વામલાલ નામેન્દ્રને કાપવાર જોયે અવાજે કંઈ કહેતો તે દિવસે લક્ષ્મીના રુદનનો અવાજ તેને આખો દિવસ સાંભળવો પડતો. ઉપરાંત ખાવા-પીવાનું પણ તે દિવસે કંઈ ઠેકાણે પડતું નહિ આથી તેણે નામેન્દ્રની બાળતમાં માથું મારતું ઊડી દીધું હતું. સવારે વહેલા ઊઠી, પૂનપાક કરી ગામમાં જવું, શાકપાંદું લાવી આપી જરાબર મારાલસ લાગે જમી શાળાએ જવું, અને પાંચ વાગે ઘેર આવી, ફરીવાર જમી, દેવદર્શન કરી સૂઈ જવું આ જ માત્ર એનો રોજનો કાર્યક્રમ થઈ પડ્યો.

નામેન્દ્ર જ્યારે દસ વર્ષનો થયો ત્યારે લક્ષ્મીને એક પુત્ર થયો. નામેન્દ્ર પ્રત્યેના અનહદ પ્રેમને લાંબને કે પછી ઠાણે બાળે કેમ પણ નાના છોકરા પ્રત્યે પૂરતું લક્ષ અપાતું નહિ. છોકરો આઠ વરસનો થયો તો પણ કંઈ બેલતાં શીખ્યો નહિ. ઘરની સામે ઝાટલા પર પડી રહેતો, કોઈ આવે તો ખાતોપીતો. માસ્તરની સ્ત્રીએ જ પહેલીવાર જાહેર હતું કે છોકરો નરાતાર ઝાંડો છે. લોકોને પણ છાદરો

ગાડો નથી કાઢવામાં વાધો નહોતો નહિ. ગાડો તાઢ, તાડો કે વરસાદમાં નિર્વિઘ્ન ચિત્તે ઓટલા પર બેસી રહેતો. કોઈ બોલાવે તો તેની સામે હસતો. શરૂઆતમાં સફમીએ ખાસખીવા ખાત, કપડાં પહેરાવવા ખાતમાં ડીક ડીક કાળજી રાખી, પણ પછી એની બેદરકારીની વ રહ ન રહી. ગાપ પહેલેથી વિમુખ હતા હવે મા પણ વિમુખ થઇ ગઇ.

નાગેન્દ્ર ૨૨-૨૩ વર્ષનો થયો કે તુરત જ તેને પરણાવી મુખ્ય મોકલી ડાહો. માતાપિતા હરખની વાત બાળુએ મૂકીએ તો પણ આટલી ઉંચે પરખાની દેવાનું કારણ કદાચ નીચેની કડીકત પરથી મળી આવશે. પરણ્યા પછી બે વરસે નાગેન્દ્ર ઘેર આવ્યો. ત્યારની વાત છે. એક વખતે લક્ષ્મીએ આવી સ્થામલાસને કહ્યું, 'આવી કેવી વધુ ઉપાડી આવ્યા છો ?'

સ્થામલાસે નિરિમત અંત્ર પૂછ્યું, 'ઉપાડી આવ્યો છું ?'

'તો બીજું શું ? વધુ ગાંડી છે.'

'ગાંડી છે ? હોય નહિ.'

'નહિ હોય તો થશે. એની મા ગાંડી હતી.'

સ્થામલાસે હસીને કહ્યું, 'તું ચ ગાંડી થઇ ગઇ લાગે છે.'

'આવી બપ કર બાળતને હળી કાઢી, બિલટાની મને ગાંડી કહે છે એમા તમારા માંડપણ સિવાય મને તો કંઈ દેખાતુ નથી બધા ચ ગાડા ભેગા થયા છે.'

'એમ જ હોય તો વધુ ગાંડી હોય એનો વાધો ન દેવો નેહએ.'

'વાંધો ન હોય ? શું કહે છે ? તમને વાંધો ન હોય તો કંઈ નહિ—મારા બધાને વાંધો છે. એને એ દીક્રી ગમતી નથી.'

'જે વરમ પછી ?' એણે જ તો વડુને નેહને હા પાડી હતી.

'તેથી શું થયું ? તે વખતે ગમી હતું.'

'હવે શું કહે છે ?'

'કહે છે, 'આની નિમીલ્ય. ઝોડ નેની વધુ મને

બિલકુલ ગમતી નથી.' અને વાંતે ચ ખરી છે. મને તો પહેલેથી જ નથી ગમી તો, બાહને ક્યાંથી ગમે ? તમે ચ ઉતાવળ કરી નાખી.'

'ઉતાવળ મેં નથી કરી. તારા છોકરાએ કરાવી છે.'

'એનો વાંક ન કાઢો, એણે કંઈ કહ્યું નથી કે મને પરણાવે.'

સ્થામલાસે કહ્યું. 'સાંભરે છે પેલી હરખની છોકરીની વાત ?'

સાંભળી લક્ષ્મી શરમથી નીચું નેહ મઇ થોડી-વાર પછી ખોલી, 'એ તો બની ગય, જુવાન છોકરો એવું અડપણું કરી પછી લે.'

'એવું કરીને આખરે પર પાણી પણ ફેરવી દે. આજ એને આ વધુ ગમતી નથી એવું મૂળ એ છે.'

'મા સંવાદ પછી એકાદ-દોઢ વરસે વધુ મરી મઇ.'

આ બતાવ પછી એક સાંજે સ્થામલાસે ઠાટ ટોપી ઉતારતાં ઉતારતાં લક્ષ્મીને કહ્યું, મુખ્યથી નાગેન્દ્રનો કાગળ છે.

મારા બધાને કાગળ ? શું લખે છે મારો બધાને ?'

કંઈક ખામેશપૂર્વક સ્થામલાસે કહ્યું, 'નાગેન્દ્રની એને મુબરી ગયાં આજ કેટલો વખત થયો ?'

'ત્રણ મહિના પૂરા થશે.'

'ત્યારે તારા બધાએ ત્યાં મુ મધમાં જ કંઈક લખે જેવું કરી લીધું છે એને થોડા દિવસ ગને માણસો અહીં આવે છે. લે આ પત્ર.'

'તમે વાંચો તો ખરા !'

'મેં કહ્યું એ સિવાય બીજું કંઈ લખ્યું નથી અને એ મારાથી બીજી વાર વચાચ. આમ કહી પોતે ધીમે ધીમે ઘરમાંથી બહાર નીકળી ગયા.

[૨]

બીજે દિવસે સાંજે ઘરને આંગણે બળદગાડીને બદલે થોડાગાડીને બિબેલી નેહ લક્ષ્મી અચાચક ખની નેહ રહી. સ્થામલાસ તો બળદગાડી લખને નાગેન્દ્રને બે-ત્રણ ગાવ દૂર આવેલ રોડને તેડવા

મથે હતો. ગાડીમાંથી નાગેન્દ્ર અને તેની નવી પર-
જીવી સ્ત્રી ઉતરી ત્યાં સુધી લક્ષ્મી પોતાના વિચા-
રમાંથી મુક્ત નહોતી થઈ. ખૂબ જ પાસે આવ્યા
ત્યારે કંઈક જાનમાં આવી કહ્યું, 'મારા બાઈએ લાડી
લઈને આવ્યો.'

નાગેન્દ્રે વધુને કહ્યું, 'કમલા, તારી સ્ટેન્ડેસ
તો લીધી ને? ગાડીમાં કંઈ સામાન તો નથી રહી
જતો ને?'

લક્ષ્મીએ કહ્યું, 'તમે ઘરમાં જાઓ...હું ગેતી
આપું છું...'

ઘરમાં આવી લક્ષ્મીએ પૂછ્યું, 'તારા બાઈ
તો ગાડું લઈ તમારી સામે આવ્યા છે. તમને ન
મળ્યા?'

'ન શામટે મળે જા? આવ્યા જ હોય તો
કંઈ મળ્યા વગર રહે?'

'તો પછી?'

'તો પછી થોડાગાડીમાં બેસીને આવે તો ગાડું
સાથ ખાલી આવે. પૈસા વસૂલ થાય કેવી રીતે?'

લક્ષ્મીએ કહ્યું, 'તમે અહીં થોડાગાડીમાં આવ્યા
એ ગાડામાં પાછળ આવે છે. ખાલી ગાડું પાછું
ન આવે એટલે—એમ જ ને?'

નાગેન્દ્રે કહ્યું, 'એનો અર્થ તો એવો થયો.'

લક્ષ્મી 'હં...હમી ચૂપ થઈ ગઈ. થોડીવાર બેઠી
ચા—નાસ્તાની તૈયારી કરવામાં પડી.

મેહાં સાંજે બધારે સ્વામલાલ ઘેર આવ્યો
ત્યારે ઘરમાં લક્ષ્મી સિવાય કોઈ નહોતું. તેણે આવ-
તાવેત પૂછ્યું, 'ક્યાં ગયો નાગેન્દ્ર?'

'એ અને વહુ નહીં કંઈ જરા કરવા ગયાં છે.'
પછી કહ્યું, 'જમવાનું તૈયાર છે. ચાળી પીરસું?'

તમે તો સવારનું કંઈ ખાધું નથી.'

શન્યમનસ્કભાવે સ્વામલાલે કહ્યું, 'ના, ના,
નાગેન્દ્રને આવી જવા દે. સાથે જમીશું.'

ખોંજે દિવસે નાગેન્દ્રે કહ્યું, 'બાઈ, આ ઘરમાં
હવે આવતી નથી. બાઈ મરી ગઈ. નહોતે
કંઈ એક મકાન ખાલી છે. એ બાંહે રાખી લઈએ

તો કેમ? આ મકાન સાવ નકાસું છે.'

સ્વામલાલે ધોંધેથી કહ્યું, 'સારું, તમને અહીં
ન ફાવે તો એમ કરો.'

નાગેન્દ્રે શરમાઈને કહ્યું, 'અને તો મું' શબ્દો
હોય, વહુ મુંગઈયા રહેશે એટલે...'

લક્ષ્મીએ વચ્ચે કહ્યું, 'ન ફાવે. અહીં એ ગરેજી
જોઈ જી મરે છે. જે બાઈ, મુંગઈમાં ગરેજી જ
નહિ?'

'ગરેજી તો ખરી મા, પણ અહીંના જેવડી
મેટી નહિ—મુંગઈની ગરેજી પણ નાનુક. એ તો
કીક. હવા-ઉત્તરવાળા મકાનમાં રહેવાંને આવા થોડાં
જેવાં મકાનમાં ન ફાવે.'

અહીં નવા મકાનમાં આવી ગયાં. માત્ર ગાંડાને
લાવતાં જરા સુરેલી પડી એટલું જ. મકાન પહેાણું
અને ત્રણ—ચાર એરડાવાળું, હવા-ઉત્તરથી ભર-
પૂર હતું એટલે સ્વામલાલને પણ ફાવી ગયું.

એક વખત સ્વામલાલ બધારે જાનરમાં નીકળ્યો
ત્યારે હલમુખ ગાંધીએ પૂછ્યું, 'કેમ માનેતર, મકાન
ફેરવ્યું?'

સ્વામલાલે કહ્યું, 'હા!'

'કા જ તો. ફેરવ્યું જ બેઠ્યું. છોકરાંમાંને
જરા હવા-ઉત્તર વધારે જોઈએ. જાદાર ગપેલાં
માણસો જાણું તો હવા પર જ હવે. એમાં
આપણાં મામલાંનાં ઘર! તવા જમનાના છોકરાંને
આપણાના મકાનમાં મુંગઈ મરે!'

જુલુ કાપડિયાએ માસ્તરને બાંધે જ આવે-
પૂર્વકે ગોલાવી, કોયળો પાથરી બેસવાનું કહી પૂછ્યું,
'નાગેન્દ્રનાં આવ્યા છે ને? મારા નાથિયાંનું કાંઈ
મને કહ્યું. વહુ પણ સાથે છે ખરું ને? હોય જ ને.
વહુ તો સાથે જ હોય ને. મારા નાથિયાં પગ...
કહે મે એટલાને ઉલાળનાં ઉલાળનાં લાકડાં
કરતાં વહુ જતાં હતાં. એણે જિયારે રીંગે નહિને
એટલે. મુંગઈમાં રહેલું માણસ એટલું ન સુધરે
તો ત્યાં રહ્યું ન રહ્યું. મારે નાથિયે મુંગઈની જગ
પણ બાળી નથી. જમ, હાથેથી કંઈ પાન—સોપારી.
ચગનશોક—ગામના નગર એક—કહ્યું, 'બાંધે
મર્યાદામાં સારું લાગે. મુંગઈમાં કોણ નેવા આવે

છે ' પણ અહીં' તો આપુ ગામ વાનો' કરે. જરા શિખામણના બે શબ્દો કહેને નાગેન્દ્રને.

નાગેન્દ્રને હવે તો કંઈક કહેવું જ એવો દંડ નિશ્ચય કરી સ્વામલાલ ઘરે આવ્યો. ત્યાં જ નાગેન્દ્રે કહ્યું, 'તેવું' ભાષ આ આમડાના માણસો! ઈર્ષીથી બળી મરે એવા, કોઈનું સાડું દેખ્યું ન જાય. મારી અને વધુની વાતો કરે છે. પાછા શું કહે છે? સ્વામલાલ મારતરતું નામ બેળ્યુ. સ્વામલાલ મારતર એવા જૂનવાણી માનસના નથી. મને ૧૫૬૧ આપવા વિષે પશુ લોકોએ તો તમને કહ્યું હશે. તમે કશું ધ્યાન પર લેશો જ નહિ. આવા ગમારની વાતો પર ખ્યાન દર્શાવે તો આગળ વધાય જ નહિ.'

શું ખાતું હતું અને શું થયું મધુ! જોઈ માત્ર કંઈક-કંઈક અનુભવી-અરપષ્ટ ઉચ્ચાર કરીને જ રહી ગયા. કંપકાનિ કે શિખામણનો એક શબ્દ મોંમાંથી બહાર ન નીકળ્યો તે ન જ નીકળ્યો.

જમતી વખતે કંઈક કહીશ એમ ધારી પોતાને કામે લગાડ્યો, પણ એ ય ન જાન્યું. પોતે સુખચાપ ખાતો રહ્યો અને નાગેન્દ્ર મુંઝવના પોતાના જીવન વિષેની વાતો કરતો રહ્યો. જલદી જમી જમી પોતાના જૂના ઘેર આવી એક ચાદર પાથરી સ્વામલાલ બેઠો. આ ઘર છાકવાને આર દિવસ થયા તે રમ્યાન પોતે અહીં આવ્યો જ નહોતો. મનમાં મનમાં કંઈક જાડું દુઃખ અનુભવી રહ્યો પોતાના બાપ-દાદાનું મકાન-એતો એકએક પથર. માદીના ઢોળાની રત્નેદળ પોતાને પરિચિત છે. કેટલી શાંતિ! આવી શાંતિ છોડીને પોતે બીજે કેમ જઈ શક્યો એની એને ચેતવતે ન તાજ લાગી. હવેથી રોજ અહીં આરામ કરવા આવતું એવું મનમાં નક્કી કર્યું.

હતાશાની ધુઈના દિવસો હતા. બહાર ધોમ તડો તપનો હતો. ઝાસરો પરતી જાળીમાંથી ગરમ લૂ અંદર વાતી હતી. એકાએક તેણે બહાર નજર કરી તો જોટલા પર ઝાડો બેઠો હતો. મોં પરથી પરસેવાના રેલા ચાલના હતા અને એ જ પેશું કામમનું હાસ્ય. સ્વામલાલ ઘડીબર તેની સાથે

જોઈ રહ્યો. પછી સહેજ દરેકો અને પિન્ન જાની ગયો. પોતાની દૃષ્ટિ નીચે ઢળી ગઈ. કદાચ એ વડે પોતાના જીવનનાં જીંદગીનાં પડોને તપાસતો હોય તો ય નવાઈ નહિ!

સ્વામલાલ વિચારી રહ્યો, 'આ ઝાડો! એની મેળે અહીં પોતાના જોટલા પર બેસી ગયો છે. અને હું? મેં મારી આખી જિંદગી અહીં માળા છતાં આર દિવસ સૂધી ઘર સામે નેત્રું નહિ, ઝાડો ડાહ્યો કે હું ઝાડો?'

ઠેક સાંભળે ઘેર ગયો ત્યારે લક્ષ્મીએ કહ્યું, 'જમવા બેસી જાઓ.'

'નાગેન્દ્રને આરવા દો. સાથે બેસશું.'

'એ તો જમી ગયો.'

જમી ગયો!

'હા જ તો. એ તો કહે છે જમવા જેવી બાબતમાં એવું શું? જુઓ લાગે એટલે ખાખ લેવું-સાથે આખર એકલાં, વાઝ જોવાની પગાંત શું?'

વિચારમગ્ન લક્ષ્મી સ્વામલાલે કહ્યું, 'આવું તો કહી ય જાન્યું નથી.'

'સુખમાં તો એવું જ જાનવું હશે.'

'સુખમાં એમ જ હશે! કોઈ કોઈની જમવા વખતે રાહ ન લુએ! કોઈ કોઈના ભાવ પશુ ન પૂછે કે તે ખાધું કે નહિ?'

'હા, એમ જ.'

લક્ષ્મીએ થાળી મૂકતાં કહ્યું, 'એક નવાઈની વાત સાંભળો?'

જિજ્ઞાસુભાવે સ્વામલાલે લક્ષ્મી તરફ નેત્રું. લક્ષ્મીએ કહ્યું, 'આપણે ઝાડો પાછો જૂના ઘરના જોટલે બેસી ગયો. અહીં લાવવા મેં ઘણી મહેનત કરી પણ ન આવ્યો.'

'એમાં નવાઈ નેત્રું શું છે?'

'કેમ વગી? ઝાડાને આ જગ્યા અને તે જગ્યા નેત્રું શું હોય? મારે પશુ તેને ખવડાવવા-પીવડાવવા ત્યાં ઘણા ખાવા પડશે!'

રાત્રિના નવેક વાગે સ્વામલાલ સુખ શિક્ષકને

ધેર ગયો. આડીઅવળી વાતો કરી કહ્યું, 'સાહેબ, પેલી અરજ મોકલી ?'

'ના, આવતી કાલે મોકલીશું. કેમ કેઈ ફેરફાર કરવો છે ?'

'હા, નોકરીમાંથી નિવૃત્તિ પછી મને પેન્શન મળે. મારે પેન્શન જોઈએ.'

'એ તો મેં જ તમને તે દિવસે કહ્યું હતું. પણ ત્યારે તમે એકના બે નહોતા થયા.'

ઊંડો નિસાસો નાખી શ્યામલાલે કહ્યું. 'હા, તમે જ કહ્યું હતું. મેં એ માન્યું પણ નહોતું. પણ કોણ કોણ કહ્યું માને છે ? પછી કેઈ એમ કહે કે 'પેલાએ મેં મૂલ્ય એ પ્રમાણે કયું.' એ ખોટું અભિમાન છે ખીજું કંઈ નહિ.

પંદર દિવસ રહીને નાગેન્દ્ર તથા તેની વહુ મુંબઈ જતાં રહ્યાં. જતાં જતાં નાગેન્દ્ર બાપને કહેતો ગયો કે પેન્શન લેવું એ મૂર્ખતા છે. નોકરીના બદલામાં જે કંઈ રોકડ નાણું મળે તે બધું લઈ મુંબઈ આવી જવું એમાં જ ડહાપણ છે. વગેરે વગેરે.

એક વર્ષ પસાર થઈ ગયું. ફરી પાછો ઊનાળો આવ્યો. વચ્ચે થોડો વખત શ્યામલાલ ખીમાર રહ્યો. શરીર પણ થકું જ નખળું પડી ગયેલું. હમણાં હમણાં ઠીક થઈ ગયું છે. હાથમાં પંખો લઈ પવન નાખતાં નાખતાં શ્યામલાલે કહ્યું. 'નોકરી હતી ત્યારે આરામ માટે ઝંખતો હતો. હવે નોકરી નથી ત્યારે દિવસ પસાર થતો નથી, આરામ કરવો એર જોવા લાગે છે. શું માણસનું મન છે !'

લક્ષ્મીએ કહ્યું, 'ભાઈ પાસેથી થોડા પૈસા મગાવો. આટલામાંથી તો પૂરું કરવું સુરેલ છે.'

'એમ ન લખાય, તેની ત્યાં શું રિયતિ હોય...'

'એ તો ઘણું કમાય છે.'

'કેટલું કમાય છે એ જોવાનું નથી, કેટલું ગચાવે છે એ જોવાનું છે.'

'જગ્યાવતો ય હશે. ભાઈ કંઈ મૂરખ નથી. મને તો ભાઈ પાસે રહેવાનું બહુ મન છે. મારે

તો બહુ જીવ વળગ્યો છે. એ... મળતું મોટું શહેર, બિંચાં બિંચાં મકાન—પહોળા રસ્તાઓ—માઈ તો કહેતો હતો એવું શહેર મલક આખામાં ગોત્યું ન જડે.

શ્યામલાલે એકાએક પ્રશ્ન પૂછ્યો, 'તારે જવું છે ?'

'મારે? હું કેવી રીતે જઈ ? મને કોણ લઈ જાય ? વળો તમે અહીં એકલા શું કરો ? આ ગાંડાનું કોણ ?'

'એ બધું હું સંભાળી લઉંશ. જા, જવું હોય તો તારું મન મોકળું થાય.'

થોડા દિવસ પછી નાગેન્દ્ર આવી, બે દિવસ રોકાઈ પોતાની માને તેડી પાછો મુંબઈ જતો રહ્યો. બાપને આવવા આગ્રહ કર્યો ત્યારે લક્ષ્મીએ કહ્યું, 'તારા બાપને તો ગામ મળે વળગ્યું છે. કોઈનું કહેવું માનવું જ નહિ.'

[૩]

આને લક્ષ્મીને ગયાં ૧૫ દિવસ થઈ ગયા છે. નાથા એકદને ત્યાં આને શ્યામલાલ કંઈક કામ પ્રસંગે ગયેલો હતો ત્યાં તેણે જે જોયું તેથી એની આંખો ફાટી ગઈ. નાથાને જોવાનીને કહ્યું, 'પેલી શંખાની આગર ક્યાંથી કાઢી ?'

નાથાએ કહ્યું, 'આંખો ફાડોમાં મારતર, ગોરાશુ પોતે આવીને વેચી ગયાં છે. સાથે તમારો છોકરો પણ હતો.' પછી ઊઠીને થોડા ખીખાં વાસણો ધરમાંથી લારી માસ્ટર સામે ધરી કહ્યું, 'આ ખીખાં' પણ છે. પણ કાતો આપવો તો એના કરતાં બે રૂપિયા વધારે આપીને લીધાં છે. ખાલજીનું એમ ન લઈ. તો તો પછાં કયે ભવ દૂર ?'

શ્યામલાલ ફાટી આંખે વાસણ સામે નેત્ર રહ્યો. બાપદાદાને વારસામાં આપેલા વાસણો. તેણે બે ય આંખો પોતાના હાથ વડે દાખી દીધી. કાલુ-બર એમ ને એમ બેસી રહ્યો. નાથાએ કહ્યું, 'માસ્ટર—આંખોના ડોળા ફાડી માસ્ટર કોણ જાણે શું નેત્ર

રહ્યા હતા !—બોલ્યા, 'મારા ધરના વાસણુ વેચાણા ?'

'પણુ આની તમારે જરૂર પણ શું હતી ? તમારે વાસણુનો ક્યાં તો હો ?'

'મારા ધરના વાસણુની હરાજી—

'અરે એમાં હરાજીનો ક્યાં સવાલ હો !'

વાસણુ વેચવાનો વખત—મારા ધરના વાસણુ—
કઠી સ્વામીસાથ એકાએક ઊભો થઇ મોટા મોટા
કમલા ભરી ચાલતા લાગ્યો. નાચાએ જૂમ પાડી,
'અરે, પણ સાંભળો તો ખરા !'

સ્વામીસાથે રાહ પાડી, 'નજીબો વળી ગયું !
મારા ધરના વાસણુ વેચાણા—'

તે દિવસથી ત્રણ-ત્રણ દિવસ અને શત સ્વામી-
લાલ ખાખાપીધા વગર નહીં કિનારે સ્તનમૃત મેડો
રહ્યો. કોઇ બોલાવે તો તેને એક જ પ્રશ્ન પૂછે:

'ધરના વાસણુ વેચાણ એટલે શું ?' પડોશી-
એએ એને ઘેર લઇ જવા ધણી મહેનત કરી પણ
બધું બચ્યું.

કોઇએ કહ્યું: 'ગાડો ખાખાપીધા વિનાનો બેઠો
હો.'

સ્વામીસાથે આંખ ફેરવી, 'કોણુ ગાડો ફેરવે ?'
'ના, તમારો ગાડો.'

એકાએક એની આંખમાં કોણુ જાણે કેવો ય
અમકારો આવી ગયો. દુઢ શરીરમાં કોણુ જાણે
ક્યાંથી ચેતન ફૂટી નીકળ્યું ! મૂડી વાળી અને પેર
તરફ દોડ મૂકી, લોડો કંઈક ભયભીત થઇ ગયા.
પછી આદરતાપૂર્વક તેની પાછળ પાછળ ગયા. ડેલીમાં
થઇને સ્વામીલાલ ગાંડાના ઝોટલા પાસે એક
જગજર ડોકર ખાઇ પડી ગયો. ગાડો દસતો

રહ્યો.

સ્વામીલાલ દસઠાતો દસઠાતો ગાંડા પાસે પડોશી.
બોલ્યો, 'આજે તું અને હું' એ ય સરખા. તું ય
ગાડો, હું ય ગાડો. પણ તું દસી શકે છે ભાઈ, હું
હસવાનું જુલાં ગયો છું. મને તારી પાસે આવવા
દે, મને કંઈ દેખાવું નથી. કોઈ આપો—કોઈ મને
રોશની આપો.'

ગાડો મોં ચોરસ કરી, 'હું હું હું' કરીને નેરથી
દસ્યો.

લોડોએ સ્વામીલાલને ધરમાં લઈ જવાની કોશિશ
કરી. સ્વામીલાલે રાહ પાડી કહ્યું, 'મને કોઈ અડશે
નહિ. કોઈ ન અડશે—કોઈ નહિ.'

ઝોટલા પર માઠ માંડ મૂકી પોતાનું માથું
ગાંડાના જોળામાં ધરી દીધું. 'તે' મને ન આજખ્યો ?
ક્યાંથી આજખ્યો—તે' ય તેને ક્યાં આજખ્યો હતો.
મને માફ કર ભાઈ, હું તારો નાલાયક બાપ છું.
મને પાણી પા ભાઈ, મને કંઈ દેખાવું નથી.'

કોઇએ દોડતાં જઈ પાણીનો એક લોટો ભરી
આવી સ્વામીલાલના હાથમા ચૂક્યો. તેણે એ લોટો
ગાંડાના હાથ પકડી તેમાં ચૂક્યો. કહ્યું, 'પાણી પા
ભાઈ.' ગાંડાનું એ જ પેશું હાથમા આવ્યો લોટો
પોતે પોતાને મોંએ માંડ્યો. પીનાં પીતાં પોતાના
મોમાંથી અધુ પાણી પાણું આવતું હતું. એ પાણી
મીઠું સ્વામીલાલના હિંમણા મોમાં પડ્યું. જે-આર
ધૂંટકા ભરી એ જ જોળામાં સ્વામીલાલે માથું
લાગી દીધું.

ગાંડાનું 'હું હું હું' હારમ ધૂવડના બેસ જેવું
ચારે તરફ ગાળ રહ્યું.

સાદિષ્ટ વાની માખ્યા પછી નેમ રસ છૂટે છે

એમ

નિરંજન વર્મા : જ્યમલ પરમારકૃત

આકાશ પોથી

વાંચવાથી એના વાંચન માટેનો રસ વહેતા લાગશે.

એ રૂપિયાની કિંમતે ભારતી સ. સંઘ લિ૦, અમદાવાદ પાસેથી ચેળવી લેજો.

જેની અમે રાહ ભેટા હતા તે દિવસ છેવટે આવી પહોંચે. એપ્રિલની રજાખીના બપોર નીચા નમ્યા અને અમારી ત્રણે દુકડીઓ શાળાના છતિ-હાસખંડમાં આવી પહોંચી. વાળના જેવા અવાજ વાળા ખુસલનો અવાજ અમારા કાને પડ્યો. પોપટલાલના બેસી ગએલા ગળામાંથી વાગતો એ ખુસલનો અવાજ પણ બેસી ગયો હતો. પણ અમને એ ધણી મીઠો લાગ્યો. નિશાળના ઝોરડાઓમાં ગોંધાઈ રહ્યા પછી જે અવાજ એમ કહે કે 'જગો, ઉઠો અને દીવાલો ટપીને આગળ વધો.' તે કેવો મીઠો લાગે!

અમારા આચાર્ય પણ અવળે રસ્તે જઈને અમને વડનગર આવી મળવાના હતા તેને બદલે છેવટે તેમણે ગવાડાના એક જૂપબ, જોડેલા રથમાં બેસીને ય છેવટે અમારી દુકડીઓ ભેગા જ આપવાનું રાખ્યું તે ઠીક કહ્યું. એમનું જરાક પેટ બગડ્યું હતું. પેટ પણ ખરું હોય છે, ધરણુ વખતે સાપ બનીને બગડ્યું હોય છે. પણ તે ય એમણે અંદાજ કાઢ્યો કે સાત માઈલપરના જંતરાલ ગામે અમારી પહેલી છાવણી નટવરભાઈની પરાજાગળ આપવા ખડાવ નાખે ત્યાં સુધીમાં એ સાળ વર્ષ જશે અને પછી પાછલી રાતની ચાંદનીમાં અમારા ભેગા એ ય ફૂલ કરી શકશે.

અને અમે આદ્યા. ગવાડા પાછળ પડી ગયું. અમારી ચારેપાળુ અમારા મેદાન જેવો પ્રદેશ પથરાયેલો દેખાતો હતો. અમારે તો અંધારું થાય તે પહેલાં જંતરાલ પહોંચી જવાનું હતું.

પણ પાછું પોપટલાઈનું ખુસલ જોઈયું, 'જાંબી જાન.' અને અમારી ત્રણે દુકડીઓના આગેવાનોએ પોતપોતાની દુકડીઓ રોટી. રસ્તા પરના ગામના મોરારામાં આગેવાનો અમને રોકવા માગતા હતા. અમે અડધો કલાક રોકાયા.

'ધમ તે જવાય અમારા ગામના પાદર પરથી?' ગામના આગેવાનોએ અમારો અહિર ક્યો. ગામનાં છોકરાંઓનાં ટોળાં આવી પહોંચ્યા. કોઈ અમારા

તમારો ભોનાં ખુસ થયને પૂછનાં હતાં, 'આનો અહીં બેલ નાખવાનાં છો કે?'

પછી વિદ્યાર્થીઓએ ચણા કાકયા, શિક્ષકોએ આ પીધા અને પછી અમે આગળ વધ્યા.

રસ્તામાં આચરના સુરજના અન્યાળમાં અમે નધરાં ખંભેરતાં માનવીઓ ભેલાં, વ્યુવાનો અને વૃદ્ધો ઉતાવળાં ઉતાવળાં એકથી બીજા જગ્યાએ બેસતાં હતાં. અને માટીને ઝાટકતાં અનાજના દાણાની લૂંટ કરતાં હતાં.

અહીં માનવીઓ કીડીઓના કણુ પર ધાડ પાડતાં હતાં. કીડીઓએ લાસમાંથી અનાજના કણુ કણુ કરી મોભાસા અને શિયાળામાં એકઠું કરેલું લાસનું અનાજ આને સુરજમાં સુકવવા બહાર કાઢ્યું હતું. કીડીના નધરાં (દર)ની બહાર એણે સાચવી રાખેલા અનાજના કણુ પચા હતા. એણે એ કણુ સુકવવા બહાર કાઢ્યા હતા. આને એ કણુ પર જૂખમાં માનવીઓ મંડી પડ્યાં હતાં.

આ દેખાવ દેખતી અમારી દુકડીઓમાં કોષ્ટકે કૌતુક અનુભવ્યું, કોષ્ટકના દિલમાં દુઃખ થયું, કોષ્ટકે દિલ્હીમાં દરખાસ ભરીભરીને કાળાપત્તનની કારવાહી ચલાવે રાખતી અખીયદોની સરકાર પર દિટકાર વરસાવ્યો.

અને અમે જંતરાલ પહોંચ્યા ત્યારે અંધારું થઇ ગયું હતું. ત્યાંની શાળાના મકાનમાં અમારે માટે બધી સગવડ રાખવામાં આવી હતી. જંતરાલના પેલા નટવરભાઈ હજુ મઠ સાથે જ અમારી શાળાના વિદ્યાર્થી હતા, પણ એમના ધરના ખટલાએ એમને ધરમાં ખેંચી લીધા હતા. આને એમની આખા શાળા એમને ઘેર આવેલી દેખીને એમના આનંદનો પાર નહોતો. એમણે અમને દૂધના કટોરા ભરીભરીને પાયા અને અમે રાતની સખા ભયો પછી કીડીઓનાં નધરાં પર ધાડ પાડીને જીવવા મથતી આપણા જૂએગરતા દેશની છખીને જૂલી જઈને લિંધવા પડ્યા. અમારે ચાર વાગે જીડી જઈને અડધા કલાકમાં જ વડનગરને રસ્તે ચાલી નીકળવાનું હતું.

પાછલી રાતની ચાંદનીમાં પડછાયા જેવી અમારી કુકડીઓ ઊપડી. જાંતરાવના પાદરમાંથી જ વડનગરના ઢીવાઓ દૂર કિતિજમાં ટચમચતા દેખાયા. વડનગર હજુ સાંત માઇત દૂર હતું. 'એ તો દૂરથી ઢીવા રળિયાગણા!' ઠામએ કયું. પણ સૌએ એ ઢીવાઓમાથી ટપકતાં કિરણોને પકડી પાડવા હોય તેમ પગ ઉપાડ્યા. સૌ ઝાંઝા જામાને ધેર પહોંચી જવા હરખાતા હોય તેમ રસ્તો કાપતા હતા.

અને છેવટે એ આવી પહોંચ્યું. ગામ કાનળા ખડેર જેવું અનેક વરસોથી શૂન્ય અને સૂકું હોય એવું નાગરાનું એ નગર! આમના પાદર પરના એક માતાના ચોનરા પર શ્યામ ઘૂંટીને અમે વડનગરનો ટેકરો ચઢ્યા. એક પછી બોછ ગંદો શેરીઓ અમારી સામે ઉપડતી હતી. એક ગધેકું ભેરથી શૂંકવું દોડ્યું જવું હતું! એક ગાય કાન જીંચકોને આબી ખતીને અમને દેખી રહી હતી. ધૂળના મોટા ઊંઠાડતી એક છોકરી જીંધું ઘસીને સાવરણ પર વાળતી મંડી પડી હતી.

અને સમિષ્ઠાના જાડા બાંધેલા તળાવની કિનારી-પરથી નીચે લટકી લટકીને જોવા કહ્યું. તળાવે એકઠા થએલા પાણી ઉપર બહુ ખાલી ખાલી હતું. આ ખાલી અવકાશ જેવા સમિષ્ઠા સરોવરપર યુગ-યુગથી તરરડું પડડું હોય તેવું વડનગર એના પેશાના બારથી આકાંઠા મચું હતું.

છેવટે અમે આમના છેડાપર એક શાળા હતી તેમાં વિસામો લેવા ગયા. કલ્યાણગાદિએ અમારા આચાર્યને કિંદી ઇતિહાસની રેખાઓ પર બોલવા આગંતણ આપ્યું. અમે સૌ વડનગરના વિદ્યાર્થી બંધુઓ સાથે બેઠા.

હવે અમારે પગે ચાલવાનું નહોતું. તારંગાની ટેકરીઓની તળેટીમાં લઈ જવાયર રેલ ગાડી પકડવા અમે વહેલાવહેલા નીકળી પડ્યા અને અમને લઇને ગાડી ઉપડી. ટેકરાપરથી જંગી ડોક કરીને આણું વડનગર ધીખતા તાપમાં અમને દેખી રહ્યું હતું અને અમે દરેક મિનિટે તારંગાની ટેકરીઓ તરફ આગળ

ધસતા હતા.

છેવટે અમે તારંગા રેલને પહોંચ્યા. અહીંથી તારંગાની ઝાડપાન વિનાની સૂષી ટેકરીઓનાં શિલા-શરીરો એકબીજાની પાછળથી જોવા ઘર્ષ વધતે ડોકાનાં હતાં.

ત્યાં એકદમ પહોંચી જવા અમે એક બસવાળા સાથે નક્કી કયું. એણે અમને બસમાં જારીને તારંગાના મુખ્ય કુંગરાની તળેટીમાં મૂકી આવવાનો દેરાનો અને નેત્રનેતામાં તો અમારાથી ખાસોખાસ ભરાયલી મોટર બસ તારંગા તરફ ધસતી હતી. તાપમાં ધીપી જોડી ધૂળ કાપતી અને જાંચણ પર ચઢવાનો અવાજ કરતી ટેકરા ચઢતી-ઉતરતી અમારી મોટર બસ એક કલાક પછી અટકી. અહીં અમારે જીત-રવાનું હતું અને અહીં જ જૈન ધર્મશાળામાં આરામ લઈને અમારે આસપાસના કુંગરાઓમા બમતું હતું. અમે મુકામ કર્યો, અને સૂરજ આશળી જાય તે પહેલાં સામેના કુંગરાની રોચપર ચડી જવા માટે અડધા કલાકમાં જ નીકળી પડવાનું નક્કી કયું.

કુંગરાની રોચપર અમારી બધી કુકડીઓ પહોંચી ગઈ. રોચપરથી અમે અમારી કુંગર કરતાં ય અઠધી જીઆઈ બાળોને મરત બન્યા. કુંગરાના માથાપરથી અમે દૂરદૂર દેખાતી સાવરનદોની મ્વેત રેખા દોઢી. કુંગરાપરથી એક મોઢું સરોવર દૂરદૂર પાણીના રેશા જેવું દેખાયું. અહીંથી અમે અરવલ્લી અને આંબુનાં આકારોની કલ્પના કરી. અહીં જ આંબુના મરુચિયા બીલ લોઢાએ જુલ્મ સામે કેરલા બળવાની ખૂમ ભણે અમારા કાનમાં અચડાઈ અને અહીં જ અરવલ્લીની કંદરાએમાં જણે પેલા પ્રતાપના પડછાયા હરતા-હરતા હોય તેવા અમને ભાસ થયો.

એ નીલી અનેલી વલેનોની યાદ જેવી એક વખતની મુશા નામવાળી સાળગની પાણીની સેર તરફ મોં કરીને અમે કુંગરાની રોચપર બેઠા. અમારી આંદોર કુંગરાના ઢેહપર પથરાયેલા મોટા સિલાદેહ અનેક રૂપવાળા દેખાયા.

પેલા પુરોહિતથી બોલ્યા વિના ન રહેવાનું: 'પ્રજુ

એ બધા અહીં...અહીં એમની કાંઈ દોષન દાટી હતી તે...આવા કાળમાં પથરામાં આવીને રહ્યા! ડાણુ?

તે સ્તો...સ્વેતાંબરો અને દિગંબરો સ્તો.

અને પુરોહિતની વાત પકડી લઈને અમારા આચાર્યે એમનું ક્ષાપણ હોળવ્યા માંડ્યું.

એમણે કહ્યું: એ બધા વસ્તીમાં, સમાજમાં હતા. પણ સમાજમાં એમણે જુદામતો વ્યવહાર દીધો, તાપ દીધો, દુઃખ અને દરદ દીધું. એમનું દિલ ક્ષી બિહ્યું, એમના અંતરમાં શાંતિની ઝંખના હતી. સાચી શાંતિ તો સમાજને એકઠો કરીને અને દુઃખીઓને એકઠો કરીને જુદામતો અને અજ્ઞાનતા વ્યવહાર સામે લડવાથી આવે. પણ એવી લડત કરવાની તાકાત વિનાના એ સમાજના મેદાનમાંથી...વ્યવહારમાંથી ભાગ્યા અને ગઈ આગ્યા. અહીં વેરાનમાં, જંગલમાં, કુંગરાઓમાં, ત્યાં પેલા સમાજનો વ્યવહાર હતો નહિ પણ કુદરત હતી ત્યાં આવીને આંખ, નાક, કાન બધું બંધ કરી દઈને એમણે શાંતિ શોધી.

‘આંખ, નાક, કાન, મગજ, માથું, હૃદય અને દિલ બધું જ બંધ કરી દેવાથી...એ બધા આવી આર-સપહાણની પતથરની દસાને પ્રાપ્ત થયા.’ પેલા પુરોહિતે પાછું વાગોળવા માંડ્યું અને બગા ઠાકા તરીકે ઓળખાતાં અમારામાંનાં એક ભેરંગધે ખૂંચ પાડી. ‘મારી હાળી એ તે કંઈ શાંતિ કહેવાય કે!’ અને સૌ મોટેથી હસી પડ્યા.

રાતના અમે થાક ખાવા ઘસઘસાટ ઊંઘવા પડ્યા તે પહેલાં એટલે થાક ખાતા પહેલાં અમે પેટ ભરીને જમ્યા હતા તે વાત ઓછી અગત્યની નથી. ભોજનની બંધી કારવાહીમાં ઉરતાદ અમારા પી. ટી. શિક્ષક હતા. એમની અતુરાર્પની વાતો જરાક ખાનગી રાખવા જેવી હોવાથી જેમને તે બાણવી કોય તે આ પર્યટનની ટુકડીઓના આગેવાનોને પૂછે.

સવારમાં વહેલા ઊઠીને પાછા અમે તારંગાના ટેકરા ચડ્યા માંડ્યા. આ સમયે અમારા ભોમિયા ઉપરાંત અમારામાંના જ એક બની ગએલો એક

કૂતરો પણ હતો. આ કૂતરાના સહવાસમાં શિલાઓ ચઢતાં-ઊતરતાં અમે હિમાલયમાં પાંડવો સાથે ગએલા કૂતરાને યાદ કરી રહ્યા.

અમે એ ચડવાનો નિશ્ચય કર્યો. થોડી વાર ગોહણુબર ચઢીને, થોડીવાર પેટે ચાલીને અને ખડી સ્વર્ગની સીડી પર ચઢતા હાંચ તેમ એક એક પથરાને હલાવી જોઈને અમે ખાંતથી એક કુંગરાની ટોચ પર ચઢી ગયા. એ ટોચ પર ટીંગાઈ રહેલી લાખ મણુ વળન વાળી એક શિલા હતી. એ શિલા નીચે અમે બેઠા ત્યારે ધડીબર અમારો કૂતરો નીચેથી જોઈ રહ્યો. અમે ત્યાં ચઢી જવામાં વાંદરવેડા કયાં છે એમ કહીને કપકે હેતો હાંચ તેમ એ વિચિત્ર અવાજ કરીને અમારા પર નજર ફેરવીને બૂમો પાડવા લાગ્યો. પછી એણે પણ કાળજીથી ચઢવા માંડ્યું, અને અમારી પાસે આવી પહોંચ્યો. અમારા ભોમિયાએ કહ્યું કે આપણે ત્યાં ચઢવા છીએ તે જગા રાણીને મહેલ કહેવાય છે.

અમે રાણીના કૂખમાં બેસીને ખૂબ ચોખખી હવાની આપટો પાથી અને અમારો થાક ઊતરી ગયો.

એટલે એક બીજા કુંગરા પર ચઢવાનું અમે રાણીના કૂખમાંથી ઊતરી પછી તરત જ શરૂ કરી દીધું. અમે સિદ્ધશિલા તરફ આગળ વધ્યા.

પથરાઓના જ જગલમાં અમે ચઢતા ગયા, અને છેવટે સિદ્ધશિલા પર પહોંચ્યા ત્યારે અમે સૌ થાકી ગયા હતા.

અહીં એકે સિદ્ધ તો દેખાતો નહોતો, બધી શિલાઓ જ હતી. શિલાઓના આ વેરાન પ્રદેશમાં શિલાઓના જુદા જુદા આકારો શી વાત કરતા હતા! શિલાઓના કુંગરાની ટોચો પણ આરસની શિલાઓના આકારોથી મઢી હતી. મારા માથામાં તો અનેક સવાલો સળવળતા હતા. આ બધા સવાલો વડે રાતની સભા ઉપર તૂટી પડવાનો મેં વિચાર કર્યો. મારી નજર સામે સળગતા તાપમાં કાગ કરતા અને થરીરને ટકાવવા કાઠીઓનાં દર પર તરાપ

મારતાં તથા કાળી મજૂરી કરીને પૈ પૈસા એકઠાં કરીને ખોરાક માટે વલખા મારતાં નરનારીઓ અને તેમનાં બાળકો નરનરી બિડ્યાં

આપણા દેશભરમાં આવી સિદ્ધિવાઓના દમલાં છતાં બચાવક ગરીબાઈ અને જીનપર દોષભાર વરસતા મોતનો સવાલ જ કેમ નહિ ઉઠેવાયો હોય એવો સવાલ મને ઠેરી ખાના લાગ્યો. તો પછી આ 'અધી શિક્ષાઓની સમૃદ્ધિને એકવાની કે પાથરવાની પેટમાં પુમકું' પાણી પણ ન રેડે તેના દરિયા ડાહ્યાપા કરે તો મ માનવજાતને તેથી શો શયદો !

મને લાગ્યું કે આપણી દષ્ટિ ધમ્મજીથી નવા બનાવવાની જરૂર છે. આપણે માનવતા પર આપણે માનીને શિક્ષાઓને જ બાથમાં લઈ લીધી છે.

આપણે શિક્ષાઓ નેવા જા અને મૃતપ્રાય થઈ જઈએ તે પહેલાં...

પણ મારી વિચારમાળા પૂરી થાય તે પહેલાં તો તેના પર કોઈની ટકોર તૂટી પડી, 'મૃત રે મિયાં...તને ખી સમાધિ લાગી મઈ કે...તો શિક્ષા નેવા

ધણ થઈને પડીય તો પછી તને કોઈ ઉઠાડાશે. રાય અહંદવાની વહારે ધાપો તો તેવો નથી આવી પડવાનો.'

અને હું આંગો યોજતો જોઈ રહ્યો. અમારી આજાન દુકંદી તો દરની રાય પર પહોંચી મઈ હતી. અમે જાને બાઈજી સાં શિક્ષાઓ ઠેકતા દોડ્યા.

x x x

એમ અમારું 'પર્વટન પૂરું' થયું, અને અમે વહેલી અવારે વિજનમર પહોંચ્યા. અમારા પર્વટનને અમે નહીં કરેલો એ છેડા હતો. અહીંથી અમારી દુકંદીઓ નહીં કરી પ્રમાણે વિખરાઈ જવાની હતી.

અમે વિખરાઈ જઈએ તે પહેલાં અમારા શાક ઉતારવાની જોગવાઈ અમારા શિક્ષક હીરાભાઈના વહ બાપાએ કરી રાખી હતી. અમે પચાસે જાય આ હેતાળ ધરમાં બાળકોની જોમ વિસામે. લીધો અને જોગન કરીને આરામ લઈને તથા હીરા-ભાઈનાં બાન્યાપા અને બાઈ-બાંકુઓની વહાલમરી વિશાય લઈને છૂટા પડ્યા.

★

તવ બાથે

ઉરની એકલ વાતો કહેવા
ઉરના એકલ ઘાવો સહેવા
ઉરને એકલ વાસે રહેવાઃ
શેઠું તારો સાથ.

અજોલ ઉર અવારે જોલે છે
અંધ બારણાં અંધાં જોલે છે
'અંતર ત્યાં તાલે ડોલે છેઃ
એકલ તો થે સાથ.

હૃદય-ગર્વરો લેલી લેલી
ઉર-અંકોડા છેલી છેલી
પહોંચું અંધાં થઈ વારો કેલીઃ
જકડાતો તવ બાથે.

જયન્ત પરમાર

કિન્નરી

[સ. પ્ર. નિરંજન ભગત; પ્રાપ્તિરથાન, ઇન્દ્રધનુ શુક હાલિસ લિં. ભદ્ર, અમદાવાદ; દોહ રૂપિયો]

આપણા ઉદયમાન આશરપદ નવતર કવિ શ્રી. નિરંજન ભગતનો 'છંદોલય' પછીનો આ ખીન્ને કાવ્યસંગ્રહ છે. એમાંનાં કાવ્યોનો જન્મસમય ઇ. સ. ૧૯૪૩-થી ૧૯૫૦ ના ગણાનો એટલે 'છંદોલય'નાં કાવ્યોના સર્જનકાળનો જ છે, છતાં એની વિશિષ્ટતા એ છે કે એનાં સાઠે કાવ્યો ગીતો છે. ગીતને એક કાવ્યસ્વરૂપ કહી એના મૂલ્યાંકનમાં તેની ગેયતાને અને ગાનારાની ગાયકીને આડે ન લાવવાની કવિએ પોતાની નાનકડી પ્રતીતિનામાં સૂચના કરી છે. એના સમર્થનમાં, અંગ્રેજી ગીતો ગવાતાં નથી પણ એના પાઠ જ એના કવિએને અપેક્ષિત હોય છે એ હકીકત તરફ ધ્યાન દોરી પોતે આમાંની કોષ કૃતિ ગણને રચી નથી એમ જણાવ્યું છે. એ હરો, પણ રમ્યા પછી તો આમાંની ઘણી કૃતિઓ કવિએ અવરથ ગાઈ હશે જ. ગેયતા બંધીતું એક આકર્ષક તત્ત્વ તો છે જ. સંગ્રહનું નામ પણ 'કિન્નરી' જૂલ ભૂલમાં તો રખાયું નથી લાગતું. અંગ્રેજમાં ગમે તે હો, આપણે ત્યાં તો ગીત જેવું નામ તે ગવાતું જ આવ્યું છે અને ગવાશે. આ સંગ્રહના ગીતોમાં રવમાધુર્ય, વર્ણુસંગીત અને પ્રાસની એટલે ગેયતાને ઉપકારક શબ્દગીતની જે સાધના દેખાય છે તે પણ કવિએ ગેયતા પર આપેલા ધ્યાનની આદી ખાલ છે.

'કિન્નરી'ની એ વિશિષ્ટતા છે કે એમાંની સામ-ગ્રીની ગેયતા કે સંગીતાનુકૂલતા એકલી જ તમને શોધી નહિ લે, એવું કામ્પવ પણ હૈયાને એટલું જ આકર્ષશે. ખીન્ન શબ્દોમાં, એમાંની બધી રચનાઓ સ્પષ્ટ ગીતો છે તેમ સ્પષ્ટ કાવ્યો પણ છે. ગીતો તરીકે બહાર આવતી અવારની ઘણી રચનાઓમાં એટલું ગીતત્વ હોય છે તેટલું કામ્પવ હોયું નથી, તેમ આ શ્રી. નિરંજનનાં ગીતો માટે કહેવાય એમ નથી. પૃ. ૨, ૭, ૮, ૧૫, ૧૭, ૨૦, ૨૩, ૨૫, ૨૬, ૨૭, ૨૯, ૩૦, ૩૩, ૩૪, ૩૬, ૪૬, ૪૮, ૫૨ ને ૫૬ પરનાં ગીતો સહસ્ત્રોને રસભર કવિ-

તાનો વૃત્તિકર આસ્વાદ કરાવશે. એના જુવાન કવિ પાસે રોમેન્ટિક કવિનું સંવેદનશીલ અને સૌંદર્ય-રસિયું હૃદય છે. પ્રીતિનું માધુર્ય અને પ્રકૃતિનું સૌંદર્ય મૌખ્યતા જે માફા ભાવે એના અંતરમાં જગાવે છે તેને એવી જ મુલાવમ અને ચોટદાર વાણીમાં વ્યક્ત કરી સકના પૂરતું ભાવપ્રભુત્વ પણ એમને વધું છે. ભાવોનું, ભાવનું અને સૂર નધા લયનું માધુર્ય એમનો કાવ્યમુખ્ય માધુર્ય છે એમ કહેના લાગે એમ જ. સંગ્રહનાં ઘણાં ગીતોમાં 'રતિને લાધ્યું ગાન' એ પદ્યકિતને સાચી દરાવતું મુખ્ય હૈયાનું મધુરી પ્રીતનું આશા, અંખના, વિરહ ને દર્દનું જે સુકોમળ ગાન કવિએ સંભળાવ્યું છે તે આ સંગ્રહનું એક યાદ રહી જાય એવું તત્ત્વ છે.

અન્યોના અનુસરણ કરતાં સ્વકીય પ્રતિભા ચમ-કાવનાર આ જુવાન કવિની કાવ્યસાધના વધુ તેજસ્વી બનેા એવી અતેક સહસ્ત્રોની જે વણમણી શુભેચ્છા આ સંગ્રહ એમને છવી આપશે તેને ગુનરાતના સહસ્ત્રોના એક પ્રતિનિધિ તરીકે અહીં પ્રગટ રીતે વ્યક્ત કરવા સાથે વિકાસેશ્વર કવિને સંગીતાનુકૂલ પ્રાસસાધનામાં કૃત્રિમતા ન આવી જાય અને કેટલાંક Monnerisms માં બંધાઈ ન જવાય એ માટે સાલવ રહેવાની સૂચના મિત્રભાવે કરવાનું મન થાય છે.

નિમિષ

[લે. મીનુ દેસાઈ; પ્રાપ્તિરથાન મુંબઈ વર્તમાન કાળોલ્પ, દોહ મુંબઈ; અહીં રૂપિયો]

ઉત્સાહી જુવાન પારસી કવિ શ્રી. મીનુ દેસા-ઈનું 'પડચાર' અને 'જાણુ' પછીનું આ કાવ્યપુસ્તક આગલાં એમાં ઉચડતી દેખાતી દત્તી તે તેમની કવિતા-કળાનો વિકાસ બતાવે છે. સંગ્રહમાં કેસ બેતેર કાવ્યો અંચરથ ચયાં છે, જેમાં મુકાદો, ગીતો, અને લાંબા કાવ્યો પણ છે. શ્રી દેસાઈએ 'એના બહલામાં' ને 'સજળ નયને' જેવાં કાવ્યોમાં થોડો વિનોદ કરી બાધ્યો છે, દિખતા દીકરાનો જવાબમાં અમછવીએ પ્રત્યે હમદર્દી બતાવી છે, સોકેટિસ, ગાંધીજી, મી-

અરવિંદ, નમંદ અને સાચગતી મહત્તા પિછાણી એમને ઘટતી અંગલિઆપી છે, 'જહાનઆરા અને દિલેરા'મા એક ઐતિહાસિક પ્રણયકિસ્સાનું લઘુ ખંડકાવ્ય બનાવ્યું છે, 'સોભતી' જેવા ટાંગેરના લાખા કાવ્યને ભાવાનુવાદ કર્યો છે, પણ એમના કવિત્વનું ખરું દર્શન 'આલ્લી લાલ્લા,' 'સોનેરી સપ્પા,' 'આવળે ઉપા,' 'વપોને પગલે' ને 'આજ વૈશાખે' જેવા પ્રકૃતિકાવ્યોમાં 'કોડિયા,' 'કવિતા જેવી,' 'મૂગી કરી જાગે' અને 'પ્રકોપની પૂરમાં' જેવા મુકામોમાં, 'હોમાગા હેલ' 'આવી જાગે' અને 'પાપળ-પાદરી' જેવા ગીતોમાં, સોફ્ટિસની અલ્પ જયી ધીર તાને અને મોરારના જીવનકારુખ્યને નિરૂપતી 'સલ્ નિષ્ક મોફેટિમ' અને 'મોરાર લીમ્મ' જેવી લાખી કાવ્ય રચનાઓમાં, તથા મગ્નના 'કવિતા મધુર મર્તિ,' 'અતિથિ,' 'પ્રેમનો સવાખ,' 'ધૂમી વળના,' 'સહેલા નથી,' 'સહજીવન,' 'ગોળ' અને 'હે જનેતા' જેવા કાવ્યોમાં થાય છે. પ્રણય અને પ્રકૃતિનું કવન

શ્રી. દેસાઈને વિશેષ કાવ્ય છે. એમણે કાવ્ય પ્રકારો અને કાવ્ય વિષયોની માફક પદ્યરચનામાં પણ ઠીક વૈવિધ્ય દેખાડ્યું છે. એમણે ગીતો ૫ લખ્યા છે, પૃથ્વી જદમાં પણ લખ્યું છે અને શ્રી ખજાંદારના સુનધારાનો પણ ઉપયોગ કર્યો છે. સમગ્રની સમગ્ર છાપ એવી પરે છે એનાથી પ્રેરાઈને કવિને 'ભિગતા ખજાંદાર' કહેવાનું મન થાય. કવિ કવિતાના નિયમ-વંત સાધક છે એટલે અન્ય કવિજનોને અનુભવવો જદલે સ્વકીય પ્રતિભાનું આગંદર્શન તેઓ વધુ વધુ સ્વીકારતા જશે અને અપારે સમગ્રમાં. ડોકાઈ જતી પ્રવેશકલેખક શ્રી ઝવેરીએ બનાવ્યા ઉપરાંતની છદ-કોકરો, હજ્જ-દીર્ઘની હજી લેવી પડતી છદ, શબ્દોની ભતિની અને ભેડણીની તથા અનુગ્રાવની શૈલી અને કપારેક શબ્દોની ૫ ૬૨ પર 'અસવાર હજીલો' કહ્યું હ તેવી ઔચિત્યની દૃષ્ટિએ સખન કહેવાય એવી કચારો હવે પછીના તેમના કાવ્ય પ્રકાશનોમાં સાથ નિર્મૂળ કરી નાખશે એવી આશા રાખવી વધુ પડતી નથી.

નેપયૂન એસ્યોરન્સ કું. લિ.

[સ્થપાઈ-૧૯૩૦]
ચાલુ કામ

- ❁ નિદગી
- ❁ આગ
- ❁ મોટર અને
- ❁ અકસ્માતના વીમાનું કામ લેવામાં આવે છે.

રૂ. ૪,૫૦,૦૦,૦૦૦
વાર્ષિક આવક
રૂ. ૨૫,૦૦,૦૦૦
કુલ અસ્કયામત
રૂ. ૮૦,૦૦,૦૦૦

એજન્સી અને બીજી માહિતી માટે લખો:
નેપયૂન એસ્યોરન્સ કું. લિ.

અગદારવાદ પ્રાય :

: હેઃ એગ્રિસ : પાંચકેવા કુવારા સામે, અમદાવાદ
નેપયૂન બિલ્ડિંગ, હોર્નબી રોડ, કોટ, મુંબઈ

['ભિન્ન-નવરચના'ના એ, પાના અંકમાં પ્રગટ થયેલ નાટિકા 'આંખોનો આપનાર'થી વાચકોને પરિચિત થયેલાં કુમારી ચંદ્રસેખા પટેલ અહીંથી ગયા જૂનની ૧૬મીએ રશિયા ગયેલાં ભારતીય પ્રતિનિધિ-મંડળોમાંનાં એક મંડળમાં છે. ભારતનાં મહાન લેખકો, કવિઓ, કળાકારો, ડોક્ટરો, વૈજ્ઞાનિકો અને ઇન્જનેરીનાં જુદાં જુદાં મંડળોમાંથી જે લેખકો-પત્રકારો-કળાકારોનું મંડળ છે એમાં આ બહેન પણ છે. એમાં કેલ નવ નજી છે: મલબારના મહાકવિ મહાધોલ અને એમનો પુત્ર, બલૂચીતા પત્રકાર નંજ ગઢાદુર અને એમની પુત્રી, કુમારી ચંદ્રસેખા પટેલ, 'ઈલેક્ટ્રિકલ વીકલી'ના એ તંત્રીઓ સામલાલ અને ભવાની બદલ્લાવી, બંગાળી દૈનિક 'સત્યજુગ'ના તંત્રી સત્યેન્દ્રનાથ મલ્હારદર અને આ આખી મંડળીના મેલર તરીકે બલૂચીતા કવિ હરીન્દ્રનાથ ચટ્ટોપાધ્યાય છે. જૂન માસના ભિન્નનાં 'સમયનાં ફોર નીર'માં એક ઝૂનરસી બહેન તરીકે કુમારી ચંદ્રસેખાની દૂકમાં નોંધ લીધી હતી. આખી મંડળીની પ્રજ્વલિતાયજ્ઞતામાંથી માંડમાંડ વળત કહીને થોડુંક પત્રરે નજીવી શકાય છે એ ભિન્નનાં વાચકોને મળે એ આશયથી આ પત્રો (અંગત ભાગ કહીને) રજૂ કરાવવાનું પ્રથમ માન 'ભિન્ન-નવરચના'ના વાચકો ખાદી બધ છે. વિદેશની--તેમાં ચે રશિયાની તપાલ પ્રત્યેની ભારે બેદરકારીને લઈને મોસ્કોથી છઠ્ઠી જુલાઈનો રવાના થયેલ હવાઈ-કાળજી અહીં ૨૬મીએ મળે એટલે દરેક અંકે એક પત્ર આવી ન પણ શકે. આ આખા પ્રવાસ દરમિયાન આ ભારત નાટ્યમૂર્તિ કુરાળ કળાકાર બહેન એક 'હાયરી' રાખવાનાં છે, એ પણ વાચકો આગળ રજૂ કરવાની અમારી નેમ છે. ભારત નાટ્યમૂર્તિ અભ્યાસક્રમ પૂરી કરીને બીજે ન મહિને, એમનાં નૃત્યોનાં સમારંભો દિલ્હી-ભરીમાં હજી તો રજૂ થાય ન થાય ત્યાં તો રશિયન સરકારના આમંત્રણથી એમની કળા પહેલા વિદેશને હાથે પરખારો. વિદેશમાં કદર પામેલાંનું ન ભારતીયો ગૃહમાન કરે છે ને ? આ બહેનના વિસ્તૃત પરિચય માટે સંપૂર્ણરૂપે 'ખાદીકાર' અને 'લીજવન' લેખાં.

—સ પાકકે]

મોસ્કો ૬ જુલાઈ '૫૧.

અમને મોસ્કો આવ્યાને આજે દસ દિવસ થાય છે. પણ એ બધા દિવસોમાં એક ક્ષણનાં પણ આરામ વિના સવારથી સાંજ સુધી ખૂબ ખૂબ બહુ જોણું. અહીં આવતાંની સાથે જ અમે બધાં લેનિનની સમાધિ ઉપર ફૂલ ચડાવવા ગાં. કાચની એક મોટી પેટીની અંદર લેનિનનું શરીર વૈજ્ઞાનિક-શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી સાચવી રાખવામાં આવ્યું છે. પેટીની અંદરનો વીજળીનો લાલ રંગનો પ્રકાશ, લેનિન જાણે જીવંતો મુગ્ધ ન હોય એવો આભાસ કરાવે છે! મો ઉપર સૌમ્યતા અને શાંતિ છે; અને હાથ તો જાણે મીઠામાંથી કંકારી કાઢેલા ન હોય એવા દેખાય છે. અમને કહેવામાં આવ્યું કે લેનિનના અવસાનના સમાચાર જેવા આખા દેશમાં ફેલાયા કે એકદમ રૂબરૂ-ટ હાલિમાં હમલાળુંધ કામગીરી ચારે તરફથી આવવા લાગ્યા: 'લેનિનના શરીરને કોઈપણ દિશાએ સાચવીને રાખો—'

xxxઅમે જે હોટલમાં ઉતર્યાં છીએ ત્યાંથી કેમ્પિન અને લેનિનની સમાધિ બગાવર સામે જ છે આ કમળ લાખી રહી છું ત્યારે પણ ચારી આંખોની સામે લેનિનની સમાધિ દેખાઈ રહી છે. અઢવાડિયામાં ચારથી

પાંચ દિવસ સમાધિ પુલકી રહે છે. અને હજારો સ્ત્રી-પુરુષો લાંબી કતારમાં કલાકોના કલાકો બેઠા રહી લેનિનને અંજલિ આપવા બધા છે. લેનિન અને સ્ટાલિન ઉપર આ દેશના લોકોને કેટલો પ્રેમ છે એ કું શબ્દોદાન કંઠી વધુરી નહિ શકું. એ જોવું હોય તો અહીં જાવ્યા વગર કંઠી ખનર ન પડે. x x x

આ દેશ, સાચે જ મહાન છે. આંખો ફેરવી ફેરવીને ચારે બાજુ જોઈ છું પણ હજી એકેય માણસ કાલ્યાણી વૃક્ષો કપડાંવાળો જોવા નથી. બધાંનાં શરીર ઉપર સાદાં જતાં. સુંદર કપડાં છે. બાળકો તો વંદુરસ્તીની પ્રતિમા છે. લોકો ખૂબ ઉદ્યોગ છે.

અમારી સાથે ડોક્ટરો અને વૈજ્ઞાનિકોનું એક પ્રતિનિધિમંડળ પણ ભારતથી આવ્યું છે. એમાંનાં એક ડોક્ટર આજે જ મને કહેતા હતા કે અહીં ૭૦ ટકા ડોક્ટરો અને સર્જનો તો સ્ત્રીઓ જ છે. શાળાઓ, કોલેજો કે યુનિવર્સિટી (સંગ્રહચાલો), જ્યાં જુઓ ત્યાં બધે સ્ત્રીઓ પુરુષોની સાથેસાથ કામ કરી રહી છે. અહીંની શિક્ષણપદ્ધતિ એવી તો સરસ છે કે એકેએક સ્ત્રી-પુરુષને એમણે પસંદ કરેલા વિષયમાં સંપૂર્ણ જ્ઞાન આપવામાં આવે છે. જે દેશમાં અજાત કે

અલ્પાંશુ એક પશુ માણસ નથી એ દેશ સાથે જ મહાન છે.

મોરકોમાં અને લેનિન લાલબેરી, લેનિન સંકલ્પ, લેનિનનું ધ્વજ—અને એવું અવસાન યુધ્ધ એ બધું વગેરે બધું જોઈ. લેનિન લાલબેરી તો ખરેખર અદ્ભુત છે! કળા, સાહિત્ય, વિદ્યાન અને ધીમ અનેક વિધિઓ ઉપરનાં બધાં મળીને લાલબેરીમાં એક દેશકે ને વિસ્તારીસ લાખ પુસ્તકો છે. બાળકોને મારે ખાસ લાલબેરી વિજ્ઞાન ખંડ છે. અને ત્યાં ગયાં ત્યારે બસોથી ત્રણસો બાળકો વાંચવામાં મગ્ન થઈ હતાં. દરરોજ દળદળે માણસો આ લાલબેરીનાં લાલ ઉઠાવે છે. આ લાલબેરીનું મહાન લગભગ એક માઇલના વિસ્તારમાં ફેલાયેલું છે અને એમાં ઉમેરો કરવાનું કામ તો આજુ જ છે. વાચકોને જોઇતા પુસ્તકો મારે સુંદર બવરમાં છે. લિટ્ટ અને એક નાનકડી વીજળી—પ્રાકૃતિક પુસ્તકો લાલબેરીમાંથી વાંચવાનાં બધાં પહેલાંવાલાં આવે છે. આ બધાં સ્થાને લીધે મોટા પશુ મળેલો પુસ્તક જોઇતા હોય તો એ દસ મિનિટની અંદર મળી શકે છે.

રશિયનની ૭૦મી વર્ષમાં ઉપર મળેલી બેઠાનું એક મોટું સમદર્યાન છે, જુદા જુદા દેશોમાંથી મળેલી બધી બેઠાંથી ૧૮ વિજ્ઞાન જોરડાઓ બનેલા છે. રશિયાના જુદા જુદા ભાગોમાંથી મળેલી બેઠાં જોતા અહીંના લોકોનો રશિયન પ્રત્યેના પ્રેમનો ખ્યાલ આવે છે. દુનિયામાં એથી એટલે વરુ નથી કે જોનો. આ બેઠામાં સમાવેશ ન થયો હોય. મારગડની એક વગેરે સ્ત્રીઓની બેઠામાં કળાનાં એવા તો એકએકથી સચિત્તા અજગ નમુનાઓ છે કે મોટા મોટા મંદાદારી કળાકારોને પણ ધડી, મોમાં આજળાં ધલાવે છે!

અહીંથી લગભગ બસો માર્કેટ દર આવેલા

વાસના—પોલાનામાં ટેલરોયનું ધર અને જર્મીન ભેવા. કેમિનમાં જારનો મહેલ અને જારના એરાતોનો મહાર જોઈ. જારનો મરીઓના લોકોનો ખખનો અને રશિયનનું લોકોનાથે અર્પણ કરેલું જીવન—એ જમીન—આમનાના જાંતરનો ખ્યાલ આવતાં મુકીયાં અને શાલીવાદ ઉપર ચિત્કાર આખા વગર રહેતો નથી. x x x

x x x આજ રાત્રે અને લેનિનમાં જઈએ છીએ. અને જોઈ છે એ બધી વસ્તુઓનું વર્ણન કરવા એવું તો આ કાવચ કહી પૂરો જ નહિ થાય. અહીંના નાટ્ય—સીનેમાગ્રહો, શોકપ્રત્યો—એમે વગેરે ખરેખર અદ્ભુત છે, બાળકો મારેનાં ખાસ ચિયેટરો—પપેટ (Puppet) ચિયેટરો હજારોની સંખ્યામાં છે. એકે એક ધરમાં લીજળી, ગેસ અને નળ છે. માઇલોનાં ગાઇલો મુકી મોરકોની બહાર, મોરો મોરો અંતરે ગીત જોડે વાવવામાં આવ્યાં છે—મોરોને તાક હવા અને આરોગ્ય મળે એ માટે.

x x x સપ્તાનું તો કેટલું બધું છે! પણ મહાન મહેનતે મોરો મોરો સમગ્ર કાઢી માંડ્યાં આ કળાનું પૂરો કર્યો છે. ૪થી જુલાઈની રાત્રે અહીં મારા હત્યોનો સમારંભ થોભ્યો હતો. અહીંના લોકો તરફથી ને પ્રશંસા અને આલસકાર મને અભ્યા, એ મને નથી લાગતું કે દુનિયામાં કશુંય મળ્યું છે! મને જોવા માટે લોકો રસ્તા ઉપર કાપડમાં (ધક્કામુઠી કરતાં નહિ હતાં) બીજાં રજાં x x x અહીંના મોટામોટા કળાકારો વગેરે બધાંને મારા પર એવો તો પ્રેમ વરસાવ્યો! x x x

x x x અહીંથી અમેરિકાના યુનિવર્સિટીમાં દાખલો ગણવા બર્લિન અર્ધનું—આગસ્ટના પહેલાં અકવાઈમાં. x x x

ન્યુ

યોર્ક શહેરનો એક ટૂંક-ફાઇવર બ્યારે સાંજે થેર આવ્યો ત્યારે એણે એનાં ત્રણ બાળકોને આંધ્ર સારતાં જોયાં અને અસહ્ય વેદનાથી ભોંય ઉપર કણસતી પટેલી પોતાની પત્નીને જોઇ. એ તરત તણખના દાકતરને જોલાવી લાવ્યો. દાકતર પોતાની સાથે મુખ્ય ડાઘવાળી એક દાઘજીને પણ લેતા આવ્યો. એ બંનેએ તપાસીને નિદાન કાઢ્યું કે આ બાઈને સુવાવડ થઇ મળી છે. ઇસવીસન ૧૯૧૨ના એ દિવસો હતો.

પછી તો કેટલાય દિવસો સુધી દાકતર અને દાઘજી પેલી બાઈને સાજી કરવા મથ્યાં. બ્યારે એમાં એ સફળ થયાં ત્યારે પેલી બાઈએ દાકતરને કહ્યું: 'દાકતર સાહેબ, મારે વધુ બાળકો ન જોઈતાં હોય તો હવે શું કરું?' હવે તો આ છે એટલાં પણ અમે પાળી નથી શકતાં.'

દાકતરે જરા ઘૂરકતા સાદે કહ્યું: 'તમારા પતિને હવે ધરના હામરા ઉપર સવાનું કહો—એ એક જ ઉપાય છે.'

દાઘજી માર્ગરેટ સેઇન્જર પોતાની નાનકેલી બાઈ કરતાં કરતાં આશ્ચર્ય બાળવા મથી રહી.

*

૧૯૧૨માં તો 'સંતતિનિમયન' શબ્દ જ સાવ અજાણ્યો હતો. એની શોધક અને એના ઉપયોગ માટે આખી દુનિયાની સામે ઝૂઝવાર માર્ગરેટ સેઇન્જર પણ એટલી જ અજાણી હતી. વિશ્વિયમ સેઇન્જર નામના એક સામાન્ય જુવાન સિલ્ધી સાથે એ પરણી હતી. એમને ત્રણ નાનાં સંતાનો હતાં. પોતાની ટૂંકી આગલાનીને પહેલ્લી વળવા એ પોતે પણ ન્યુ યોર્કનાં પૂર્વ વિભાગની આલીઓમાં દાઘજી તરીકે કામ કરતી.

એ લતાની સ્ત્રીઓમાં સુવાવડનો લાખંડર એવો હતો. માર્ગરેટ સેઇન્જર રોબર્ટરોજ આર્થર્ અને ન્યૂનિયમ બાળકોનાં કરુણ દરજ્જા અને ફિક્કી-નળળી સ્ત્રીઓને જોવા લાગી. તોજા કે ચોથા બાળકના

જન્મ પછીની સુવાવડ દરેક પતિ અને પત્ની બંનેને લાખજનક લાગતી.

'અમને એ 'રહસ્ય' બતાવો—ધનિક સ્ત્રીઓ શાને ઉપયોગ કરે છે એ અમને કહો।' એ સ્ત્રીઓ માર્ગરેટ આગળ કાકડુડીઓ કરી બેઠતી. પણ આ જુવાન દાઘજી પોતે જ કંઈ ન જાણતી હોવાથી કહેતી કે એવા 'રહસ્ય'ની જોને ખબર નથી. કેટલીક સ્ત્રીઓને તો થતું કે પૈસા ન મળવાથી એ 'રહસ્ય' પોતાને જાણવાતું નથી!

પેલા ટૂંક-ફાઇવરની પત્નીના બનાવને પૂરા છે માસ વીત્યા નથી ત્યાં તો ફરી પાછું માર્ગરેટને તેકું આવ્યું. આ વખતે તો એ બાઈ માટે કાંઈ ઘોષ નાખવા પડે એવું હતું. પચાસેક રૂપિયા ખર્ચાને મળીહત્યા કરાવતાં, માર્ગરેટ ત્યાં પહોંચ્યા પછી ફક્ત પ્રિન્ટિંગ જ એ બાઈનું અવસાન થયું!

પછી, એ રાતે જ માર્ગરેટ પોતાના દાઘજીના ધંધાની પેટીને ખાજલી ઉપર ચઢાવી દીધી. એ હવે એને ફરી કદી ઉધાડવાની નહોતી. કોઈક અધારા પડ્યાની શાંતિ પાછળ 'રહસ્ય' જેવો પેલી ગરીબ બાઈઓનો વૈતાનિક-પર્વાથી શબ્દ હોવા જોઈએ, એની શોધ માટે એ મથી રહી—અને દુનિયાને કેવા માટે પણ.

માર્ગરેટ સેઇન્જરની કારકિર્દીને વધારો માટે એવા બાળપણ તરફ વળ્યાં. એનો બાપ મહાકુર પાણીથો, સ્વભાવે વિશ્વવવાદી અને ફિલ્સોફી હૃદયવાળો હતો. એની માતા લાગણીપ્રધાન અને નળળા દેહ-બાધાવાળી હોવા છતાં અમિયાર બાળકોની માતા હતી. એનાં કરુણ મોતે આખા ઘર ઉપર એનો તો પડેલો પાડી દીધો કે જે ક્યારેય ઉપડ્યો જ નહિ. અને કુટુંબની આવી હાલતમાં બાળકો એક પછી એક છૂટા પડતાં માર્ગરેટ દાઘજી બની.

હવે તો એ ધણી પણ નેવે ચડાવ્યો હતો. મહિનાઓ સુધી એ દાકતરી અધ્યાયો ફીકી વળી, પણ એને જોઈતું એ ક્યાંયથી ન પામી શકી. એમાંય દાકતરો તો એને વધારે હતાક બનાવી દેતા: 'તે

તો મોતની સાથે એક આત્મા છે, 'હાલતોએ એને ચેતવી: 'આની સામે તો, એજો કામદો છે કે તારે સીધું કારાવાસમા જ જવું પડે.'

માર્ગરે કામદો, યોષા: પ્રસતિ-નિરોધને, લગતી માહિતીને દરેક સાદિતવામાં ગણવામાં આવતી અને એતો બારે ફક્તી સમયથી નિષેધ કરવામાં આવ્યો હતો. એ વખતે સારથિ ન્યુ યૉર્ક કહેરમાં આ કામદો ખૂબ કઠકાર્થી અમલ થયો. એ કામદો ૧૮૭૩ની કેમ્પેસે પસાર કર્યો હતો.

આ બધી વાતોએ માર્ગરેને ચમકાવી દીધી. ન્યુ યૉર્કમાં એની બધી યોજનાઓ બધી વગતી દેખાવાથી એના પતિ સાથે એ યુરોપ તરફ ઉપડી ફ્રાન્સમા એને એક આશુ કિસ્મી સાંપાડ્યું. માતા પાસેથી દોકરી—એમ વંશપરંપરાથી પ્રસતિ-નિરોધને કેમ જીવો જળવતી આવી છે. કેટલાક કિસ્સા બગાટી, થણા ખરા તો આજે પણ ખૂબ હેરત પમાડે એવા સફળ થાય છે. "

ત્યાંથી એ અમેરિકા ખાછી ફરી અને 'ધિયુમન રીવેલ' નામનું સામયિક કાઢી એણે કપા સામે પહેલો પ્રકાર કર્યો. એના પાનાંઓ ઉપર એણે પહેલી વાર 'સતતિ-નિમમન' શબ્દ વાપર્યો. સંતતિ-નિરોધને લગતી માહિતી એ પ્રથમ ન કરી શકી, પણ કામદો સામે એણે કક પ્રકારે આદર્શ અમેરિકન સરકાર એને કેદ કરવાની તૈયારીમાં છે એમ એને કાને વાત આવી, એ માટે એને ચેતવવામાં પણ આવી.

માર્ગરે કેદખાનામાં બીજા લાગી, છતાં ચંનને તો મન:સ્થ કે એ પોતે મજબૂત પાપાનાળી બની શકે એટલા માટે પોતાના પાકીનાં સંતતિ-નિરોધનાં નાનતો ઉપયોગ 'કુદુબ-નિયોજન' નામની સાદા .. / લખેલી ચોપડીમાં કર્યો.

પણ આ ચોપડી હાપવા કેઈએ દિવસ ન કરી બધને કારાવાસનો ડર હતો. આખરે એક નિઝર માણસે તૈયારી બતાવી; એ પોતે બીજાં જાકડીને

શતે પુસ્તિકા, હાપતો. એની નકલો બધે મોકલી અને પોતાને ચેતવણી ન મળી ત્યાં સુધી માર્ગરે પણ સંભરી. પછી એ યુરોપની સફરે ઉપડી, જે દિવસે અમેરિકા હાથ 'તેજ દિવસે 'કુદુબ-નિયોજન'ની એક નકલ સરકારી કચેરીમાં મોકલતાં જણાવ્યું 'આ રહ્યાં મારા વિચારો; તમારાથી થાય એ કરજો.'

માર્ગરે પોતાની મદાન સફળતા યુરોપમાં પહેલવહેલી ઍમરિકામાં મેળવી ત્યાં ૧૮૮૦માં જ્યેટા જેકમ્સ નામના સ્ત્રીઓના ખાસ હાકારે એક સવતિ-નિરોધનું મફત ફવાખાતું કાઢેલું. ત્યારથી એવાં ફવાખાનાં આખા નેધરલેન્ડ્સમાં રચવાયાં હતાં.

પહેલા વિશ્વયુદ્ધ પહેલાનાં ત્રીસ વરસોમાં નેધરલેન્ડ્સની વસ્તી વધી હતી. જન્મના પ્રમાણ કરતાં મૃત્યુનું પ્રમાણ ઓછું થયું હતું. બાળ-મરણ અને સ્ત્રી-મરણનું પ્રમાણ થયું. બાળકો મજબૂત અને તંદુરસ્ત થવા લાગ્યાં. માર્ગરે સેફ્ટ-જર બહી પહેલવહેલું એ શીખી કે કુદુબ-નિયોજનમાં મદત્વનો બાળ જન્મપ્રમાણ બજાવે છે.

માર્ગરેનો મગ્નમાં આવા સંતતિ-નિરમનનાં ચિકિત્સાલયો અમેરિકામાં સ્થાપવાનું સ્વપ્ન આકાર લેવા લાગ્યું પણ પહેલું તો એને કામદો સામે ચૂંટવું પડે એમ હતું કામદો સામે લડી લેવાની તૈયારી કરીને ન્યુ યૉર્કમાં ખાછી ફરી લારે એણે મોટા ફેરફાર થયેલો જોયો. સતતિ-નિમમન તો ચચોતો મુખ્ય વિષય થઈ પડ્યો હતો. અમેરિકન સરકારે એના ઉપર કામ ચલાવવાનો વિચાર મુશ્કેલી રાખ્યો હતો અને ૧૯૧૬માં તો એ પહોંતો મૂકી દેવામાં પણ આવ્યો.

માર્ગરે કામદાના ગ્રંથ પછાતને મોટો વિજય મળ્યો એટલે એણે સંતતિ-નિરોધના ચિકિત્સાલયો ખોલવાનો અને એ વિષે હોવેન્ડની જેમ મુશ્કેલ-મુશ્કા પ્રચાર કરવાનો નિર્ણય કર્યો. કામદાની મુશ્કેલમાં ન સપકવા માટે એણે પ્રમાણિત કાકોરોના હાથ નીચે કામ કરવા તૈયારી બતાવી છતાં મોટા

ભાગના દાકતરો હજી કાયદાથી રક્ષિત હતા. એથી ધર્મ-નિના એક ગીચ ગરીબ લતામાં માર્ગરેટ અને એની બેન એથેલ (કે જે દાકતરો વિદ્યાની રનાનિકા પણ હતી) બન્નેએ મળીને એક કુશનમાં અમેરિકા-ભરમાં પ્રથમ સંતતિ-નિયમનનું ચિકિત્સાલય ખોલ્યું. ઓઓના ટોબેટાના સાં હાથરવા લાગ્યાં. એમને તપાસીને સંતતિ-રોષક માહિતી અપાવા લાગી, અને... ફક્ત દિવસે જ કાયદો અમલમાં આવ્યો.

માર્ગરેટ અને એથેલને જાહેર આંતિનો બંગલો કરવા માટે અને ન્યુ યૉર્કના મલકાની કસમ મુળખ આવી માહિતી કાઢી જોઈને ન આપી શકે એ માટે બન્નેને ત્રીસ દિવસની સખત ઠેઠ કરાવાઈ. એથેલ આમરજીત ઉપનાસ ઉપર ઉતરી, આથી આ બા દેશનું ધ્યાન દોરાયું.

જ્યારે કાયદાની ખીજ કસમે દાકતરોને સંતતિ-રોષક માહિતીથી, રોગને થતો અટકાવવા માટેનો ઉપગૌમ કરવાની રજા આપી. અને માર્ગરેટની સજા પૂરી થયા પછી એને પણ, દાકતરોને તાલીમ આપવા માટે રોકવામાં આવી.

સંતતિ-રોષકનું એનું ખીજું ચિકિત્સાલય—ધિ ક્લિનિકલ રીસર્ચ બ્યુરો—જ્યારે ન્યુયૉર્કમાં ૨૯૨૩માં ખોલવામાં આવ્યું ત્યારે એની નિગરાની દાકતર હબા રોન નાખતા. પહેલા વરસમાં આ દવાખાનાએ ૯૦૦ ‘કેસ’ હાથ ધરેલા. પછી તે આખા દેશમાંથી સેઇન્જર પદ્ધતિ શીખવા માટે દાકતરોના દરોડા પડ્યો.

સંતતિ-નિયમનની પદ્ધતિ હવે તેો માન્ય પદ્ધતિ ગણાવા લાગી. માર્ગરેટ હવે તેો મુલાકાતોમાંથી નંદરી ન પડતી. એની કેટલીક સલાહોમાં તેો તોડીને પણ થતાં અને ન્યુ યૉર્કના ટાઉનહોલની એક સભા તો પોલીસની મદદથી બંધ પણ કરવી પડેલી.

માર્ગરેટ સેઇન્જરની અમેરિકન સંતતિ-નિયમન સંસ્થાએ અને —સંતતિ-નિરોધક ચિકિત્સાલયોની આખાએ દેશભરમાં ઝડપથી ખુલવા લાગી હતી. વરતીની વધતી સમરપાને ચર્ચા માટે મળતાં આંતર-

રાષ્ટ્રિય સંમેલનોમાં આર્થિક, સામાજિક અને દાકતરી દષ્ટિએ એની વિચારણા થતી. આ બધાં સંમેલનોનું સંચાલન માટે ભાગે માર્ગરેટ દરતી,

ન્યુ યૉર્કની એકેડેમી ઓફ મેડિસીન નામની સંસ્થાએ તેો કરાવ પણ પસાર કર્યો કે: “દાકતરી કેલેમે અને દવાખાનાએ સંતતિ-નિયમન વિશે માહિતી આપવી જોઈએ. રાજ્યના કાયદાએ પણ બદલાવ જોઈએ.....અતિશય વિચેની માહિતીવાળા કેળવણી દાકતરી પંથમાં જરૂરી છે.” પણ કાયદાના હેઠ પડેલા હાથ હજુ પણ રાજ્યના ચૌધામાં ભાર રાખતા હતા.

પેલા દ્રેક-ફ્રાઈડરની પત્નીના પ્રસંગને લગભગ પચીસ વરસ વીતી ગયાં હતાં. પોતાના ધ્યેયની પૂર્તિમાં હજુ થોડાં સુધારા અને શોધખોળ બાકી હતા; પણ મોટાભાગના ધ્યેયની સિદ્ધિ થઇ ચૂકી હતી.

માર્ગરેટ સેઇન્જર આજે ડુરહમ બરીમાં રહે છે. ત્યાં રહીને એ પોતાના નામ સાથે સંકળાયેલી આ પ્રવૃત્તિને વેગ આપી રહી છે.

બધાં સ્થાનિક સંતતિ-નિયમનનાં ચિકિત્સાલયોને અમેરિકાના કુટુંબ-નિયોજિત મંડળ સાથે જોડી દેવામાં આવ્યાં છે, કુલ ૨૦૦ ચિકિત્સાલયો આખા દેશમાં છે. આ બધાં ફક્ત સંતતિ-નિયમનની માહિતી આપવા પૂરતા જ નથી, પરંતુ બાળકો ન થતાં હોય એવાં નવપરિણિત દંપતીઓને બાળકો પેદા કરવામાં પણ પોતાની સેવા આપે છે.

વર્જિનિયા, ઉત્તર કેરોલિના, દક્ષિણ કેરોલિના, મિસિસીપી, ફ્લોરિડા, આલાબામા અને ન્યોર્થકેરોલા એ સાત દક્ષિણી પ્રાંતોમાં તે સંતતિ-નિયમન ચિકિત્સાલયો હવે જાહેર તંત્રરત્નીની સેવા પણ કરે છે. આજે ૪૬ જેટલા રાજ્યોમાં સંતતિ-નિયમનને અટકાવતા કાયદાઓ સમેટાઈ ગયા છે.

માર્ગરેટ ભારત અને દૂરપૂર્વનાં દેશોની મુલાકાત લીધી છે અને પહેલી નંબરે એ બધાનો ઉકેલ જોઈ લીધો છે. ૧૯૩૬માં ગાંધીજીએ એની વિચાર-સરણીને છુટકારી કાઢી હતી, પણ આ વરસે વધન-

ગુજરાતથી અજાણુ છતાં એશિયાના સર્વશ્રેષ્ઠ સેનેટોરિ-
યમમાં અગ્રસ્થાન ભોગવતું ક્ષયરોગીઓનું આશ્રયધામ

આરોગ્યવરમ્

જયમદલ પરમાર

ગુજરાતમાં જોછી પ્રસિદ્ધિ પામેલ સેનેટો-
રિયમ હક્ષિણગીર કુમરમાળ વચ્ચે, આંધ્ર અને
મદ્રાસના સીમા પ્રદેશ ઉપર આવેલું છે

મદ્રાસથી પોણામસી અને બેંગલોરથી ૮૦
માઇલ ઉપર આવેલું આ સેનેટોરિયમ મદનપક્ષી
સ્ટેશનથી ત્યાર માર્ગસ દૂર થાય. અને સેનેટોરિયમથી
મદનપક્ષી ગામ ત્રણ માઇલ થાય.

વિશાળ કુમરમાળ વચ્ચે, ઠીક ઠીક એટલી ઘાટી
વૃક્ષોથી વચ્ચે આવેલું આ આરોગ્યવરમ્ નિસર્ગના
સુખી ખેળામાં આશ્રય લઈ રહ્યું છે.

ક્ષયરોગીઓનું હવે વિશ્વ વિખ્યાત બનેલું આ
સેનેટોરિયમ 'ડેન્માર્ક' ના એક મીઠનરી ડૉ. સી.
ફીમેલ મુકદ્દે સ્થાપેલું.

આરોગ્યવરમ્ની સ્થાપના બહુ વિચિત્ર જાગેજો
વચ્ચે ધરેલી દિવસો જોરોઓના પ્રદેશથી સેવા
ધર્મ અને ધર્મપ્રસાર અર્થે થયું મીઠનરી આવતાં
એ મીઠનરીઓ જોડે જોડે આદિવાસીઓના પ્રમોશનમાં
ફેલાઈ જતાં. ફાવે-ફાવે સર કરતાં, પ્રાર્થના કરતાં,
સારવાર કરતાં કરતાં નાની જાળ એ સર કરતાં,
અને છકે નાનકડું એવું દેવળ બીજું કરીને પ્રજા
જસુ ખીરતમાં વિશ્વાસ બીજો કરવાની આદિવાસીઓને
વ્યવસ્થા, અને દીનદીન મહાત્મવર્ગોને ખીરતી મળાવતાં

પ્રધાન નેહરુએ કારતની વખતે જતી વસતીના એક
માન ઉપાય તરીકે સંતતિ-નિયમન જાહેર કરીને
માર્ગદેશને આવકારી છે

દરમિયાન ન્યુયોર્કની 'માર્ગેટ સેલ્ફનગ રીસર્ચ'
ન્યુયોર્ક' નામની સરચાર્મ સંશોધન યાત્રા છે સરતો
અને અસરકારક ઇલાજ પ્રજાઓના મોટા ભાગને
આપવા એ પ્રયત્નથીય છે આવતા વરસે કારતમાં
મળનારા દુનિયાની વસતી માટેના મહાન આતરસ-

આ ખીરતી મળાવેલા મરીમ ફિલ્ડોમાંથી જ
ધોમે ધોમે એમની પ્રવૃત્તિઓને વિસ્તાર કરતા.
એમને જે કું સિદ્ધિ આપીને એમને આપણ વધારતા,

આસામની પહાડીઓની જમ આ મીઠનરીઓને
હક્ષિણગીર કુમરમાળ અને પછાત પ્રદેશ થયો ઉપર
જન્મી અને આજે લાખો ખીરતીઓ હક્ષિણમાં વસી
રહ્યાં એનું મારજુ થયું આ મીઠનરીઓ જ છે.

આ મીઠનરીઓ સ્વીડીશ, રોડીશ, ડેનીશ,
આઈરીશ, અમેરિકી વગેરે કેક પ્રકારનાં આવતાં
એમની સેવાની ધાસ, અવિગત હિસમ યોજામાં
જોછી જરૂરિયાતોને કારણે ફિલ્ડો ભિત્તિની ઉત્તરિયાત
કોમોથી, રાજ્યથી અને સમજથી તુરંતોપેલા
પછાત વર્ગોમાં થયું પ્રિદ થઈ પડ્યાં. પછાત વર્ગોએ
તો એમાં પોતાના ઉદ્ધારક જોયા

આ મીઠનરીઓની સૌથી મોટી સેવા, તે દવાકાર
અને સારવારની ચિતુર છાસમાં આવેલા આ મદન-
પક્ષી ગામથી રહેને આંક માઇલ દૂર છે, એ રહે
પણુ યુતક્ષમથી ધર્મવરમ્ ચક્રને આવે છે રતને
રસો થયો લાખો અને એકાદ માટી મોટી પોં વો
લાવે તાલીકાઓ થઈ પડે છે.

પણુ મુંબઈથી મદ્રાસ જતાં વચમા કાપાક કરીને
સ્ટેશન આવે છે, લાથી મોટા બસના રસ્તે માન

ફિલ્ડ સમેલન માટેની આયોજનામાં અત્યરે તો
માર્ગેટ નૂયાઈ થઈ છે

આ રતુબા વાળવાળા નાનકડીં દાપણે ધરખા-
વણેથી ખૂબ દુરદર પ્રવાસી મેડ્યા છે, —અને એમાંના
મોટા ભાગના તો એણે એકલીએ જ એના આ
મહત્વના કાર્ગ માટે આખી દુનિયા એનો ઉપકાર
કર્ચારે ન નહીં વીસરે.

+ જુલાઈ ૧૯૫૫ના રીડર્સ હાયમેસ્ટેટના લેખ ઉપરથી

પલ્લી હોયેક ઠલાકમાં પહોંચી જવાય છે.

દક્ષિણ પ્રદેશમાં વસેલા અંદરનાં ગ્રામમાંથી અને કરઆ તથા કેટલાક સહેરા પશુ આ રીતે રેલગાડી નહિ, પણ મોટર-રત્ને જ પોતાનો વાહન વડેવાર મેલાવે છે.

એવું કારણ કુચરાળ સુલક અને ગ્રીચી. પરિણામે આર્થિક અને સંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ પશુ આ બધાં ગામો કાણું પછાત રહ્યાં છે.

આમ બાહ્યનિક સાધનોથી વંચિત અને ગરીબાઈને કારણે ત્યાં મીશનરીઓ વધુ કામ કરી શક્યાં છે અને પોતાના મીશનમાં ઠીક ઠીક રૂઝતા મેળવી છે.

એવું એક સ્ટોડીસ મીશન ત્યાં કામ કરતું હતું. એમાં એક મીશનરીને ક્ષય થયો. એની સારવાર માટે સ્ટોડીસ જવું પડ્યું. સાબલ યમને પાછા આવી ગયા. પણ આ તકલીફને કારણે એ પ્રદેશમાં કામ કરતાં મીશનોને થયું કે અહીં જ સારવાર ઊભી ન કરીએ તો ભારે મુશ્કેલી ઊભી થાય.

આ વિચારમાંથી કમરોગીઓનું સેનેટારિયમ બંધ કરવાનું સમજ્યું. એક મીશનરી બાહ્યને મદનપલ્લી ગામ બહાર શેડાં ઝૂંપડાં ઊભાં કરીને કમરોગીઓની સારવાર પણ શરૂ કરી ઊઠી.

પણ ક્યારેકેકેવા દર્દીની સારવાર એવી નાની સમવડાથી કેમ થાય ? એટલે ડેનિસ મીશન તરફથી આંવેલા ડૉ. સી. ક્રીમેંત મુશ્કેલને બધાં મીશનોએ એમાં મળીને ક્ષેત્રનાં દરદ અંગે અભ્યાસ કરવા પર દેશ મોકલ્યા.

બે વર્ષના અભ્યાસ બાદ ડૉ. મુશ્કેલ પાછા આંવેલા આ ડૉ. મુશ્કેલની મીશનરી ખત ભારે પ્રશંસનીય હતી. બાર વર્ષની ઉમરના ભારે હતા ત્યારે ડેન્માર્કમાં એમના ગામના પ્રોરેટી દેવળમાં આખ્યાન સાંભળતા હતા.

ખ્રીસ્તીઓનાં દેવળમાં પ્રભુ ઉપરની શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ તથા સેવા ઉપર બહુ કાર મૂકવામાં આવે છે. બાર વર્ષના નાના મુશ્કેલના દિલમાં તે દિવસે સેવાની કાવના વસી ગઈ. ત્યારે જ મને સાચે

નિશ્ચય કરી લીધો કે કાલર થતું, મીશન લાકને જવું અને છવત્તર સેવા કરવી.

જેવા ડોક્ટર સી ક્રીમેંત મુશ્કેલ સેવાલાવી એવાં જ સેવાક્ષેત્રો અને ખતીલાં એમને પત્ની મળ્યાં. બન્ને ડેનિસ મીશનમાં ક્રિસ્ટિઆન, અને દરેક મીશનરીઓ સૌથી પ્રથમ કામ કરે છે તે દક્ષિણ ક્રિસ્ટી તામીસ કાપા રીખવા બેઠાં. બન્નેએ તામીસ ભાપાનું જાન મેળવ્યા બાદ કામ શરૂ કર્યું.

ચુરેપથી આવીને એમણે ક્ષય માટેના સેનેટારિયમની જગ્યા પસંદ કરવાનું કામ પહેલું કર્યું. અને આજે ત્યાં આરોગ્યવરસ આવેલું છે તે જગ્યા એમને પસંદ પડી.

જીવંતીની ટેકરીઓ અને તળેડીઓવાળા મેદાન હતી ક્ષેત્ર એવી એ જગ્યામાં એમણે સરતમાં સરતા પડે એવા વોર્ડ તૈયાર કરાવ્યા.

પહોંડોમાં ત્યાં લાખા આંખા પથ્થરો પુષ્કળ થાય છે. એટલે લાકારની કે છોટાની દીવાલ ઊભી કરવાની જરૂર જ ન રહે. આખા પથ્થરના એવા થાંભલા આગળ ઊભા કરીને પાછલી દીવાલ જમીનથી ત્રણેક ફૂટ ઊંચી થયે, આમ શેવાડાનું બનાવીને ઉપર બેઠાકાર કે મોરસ લાગે વાંસ પાંખે. પછી એ બાજુ સળિયાળ મોટું ઘાસ થાય છે તેનું છાજ બનાવે. મોઢા આગળ દરદીને એક ખાટલો, ટેબલ, પુરશી, અને બીજાવસ્તુ રાખવા એક પીંજરું એટલી વસ્તુઓ રહે અને થોડી વધે એટલી જગ્યામાં પછી નાનકડી દીવાલ ઊભી કરીને મોડાના આમલા લાગમાં એસરી અને પાછળના ભાગમાં ચીમવસ્તુ રાખવા નાનકડો કોઠાર તથા બાથરૂમ બનાવે.

એસરી આગળ ત્રણ બાજુનું ખુણી રહે. એ ત્રણેય બાજુ મળ્યાત કપડાંથી મેદલા વાંસની સળિયાના પરદા ટીંગાડ્યા હોય. જેને દરદીની કપ્ડાને સરવડ મુજબ ચડાવી ઉતારાવી શકાય.

એવું જ એક નાનકડું રસોડું જરાક દૂર બનાવેલું હોય, આમ એકામાં એકા ખર્ચથી એવા વોર્ડ તૈયાર કર્યાં. જેમાં હવા પ્રકાશ છૂટકો મળે. અને દરદીને સારી રિમતિમાં હોય તો આસપાસની કુદરત

શાળા—મહાશાળા અને પુસ્તકાલયોના મંત્રીઓને—

નવા બજેટ વખતે આટલું નોંધજો

- ★ અમારે ત્યાં ગુજરાતી સાહિત્યના ઉદ્દેશમાં ઉદ્દેશ પ્રકાશનો મળે છે જુદે જુદે સ્થળેથી મંગાવવા કરતાં એકી સ્થળેથી મંગાવવામાં લાભ છે.
- ★ ગુજરાતના બધા પ્રતિષ્ઠિત લેખકોના તમામ પ્રકાશનો અમારે ત્યાં મળે છે.
- ★ બહારગામના કોઈપણ ઉપર તાત્કાલિક ધ્યાન દેવામાં આવે છે.
- ★ બીજે કોઈ પણ સ્થળેથી પુસ્તકો મંગાવતા પહેલાં અમારે ત્યાં જરૂર તપાસ કરાવને પુસ્તકોનાં કોઈપણ ઉપર ચોક્કસ વળતર આપવામાં આવે છે.
- ★ નહુ વિસ્તૃત સૂચિપત્ર તૈયાર થઈ ગયેલ છે એક કાર્ડ લખીને મંગાવશો.

ગુજરાતની આ અગ્રગણ્ય પ્રકાશન સંસ્થાને તમારો વધુ સહકાર દેજો.

એ તમારી જ સંસ્થા છે.

ભા ર તી સા હિ ત્ય સં ઘ લિ મિ ટે ડ

દરનાન્વીઝ પુલ નીચે : ગાંધી માર્ગ : અમદાવાદ ૧

હિલેલાં વરસનાં ખાર અંકોમાં આવેલા લખાણેમાંથી થોડાંક નીચે મુક્યાં છે :

આદર્શ આહાર : ફળ
આપણું શાકભાજી
આહાર વિવેક
આહારમાં કઠોળ
ઉપપાન
ઊંઘ
કટિન્નાન
ફળજિયાત મટી ગઈ
ફેળાં
કાલેશ
ખીલ
ખોરાકમાં કુચ્છાનું મહત્ત્વ
ગાજર
ગુજરાતજોની તંદુરસ્તી
ચરખી ઘટાડો
ચાલવાની કસરત
ચાની કુટેવ કેમ તબય ?
ચોખા
ચોમાસામાં શાકભાજી
ઝંખુ
જીવનનું ઝેર : તમાકુ
જીવનશક્તિ સંધરો
જીવોનું જીવન : જળ
ઝેરી જુલાળથી તુકશાન

તમાકુ : કાતીલ ઝેર
તમાકુથી દૂર રહો
તંદુરસ્તી કુદરતી કે બનાવટી ?
તંદુરસ્તી ને કુદરત
તંદુરસ્તીના રાજમાર્ગો
દવાના ટેકે ક્યાં સુધી ?
દવાને બદલે યુક્તાહાર
નાગરવેલનાં પાન
નિસર્ગોપચારમાં વ્યાયામ
પોપૈયું
ખટોટા
ખસ્તી
ખહેરાપણું દૂર કરવાનો ક્ષિભજ
ખાળકેની માંદગી
ખાળકેના દાંત
ભોજનની કળા
મળત્યાગ
માનસિક શ્રમની મર્યાદા
માંદગીનું મૂળ કળજિયાત
મીઠું ને તંદુરસ્તી
મૂર્ચ્છિતની ખીમારી
સ્તાંધળાપણું
રાગીની દવા માટી
લીલી ફાલ

લોહીનું ઊંચું દબાણ
લોહીવાનું દર્દ
વળન વધું
વળન શી રીતે ઘટાડવું
વનસ્પતિ પ્રતિબંધક ખરડો
વૃદ્ધાવસ્થાને દૂર કરો
ચરદી મટી
ચરીરને સ્વસ્થ મનની જરૂર
ચરીરશુદ્ધિ માટે ઉપવાસ
ચાશ્રીય માલિશ
સૂર્યસ્નાન
સંલેહની ભાજી
સીઓ અને વ્યાયામ
સીઓ અને સગર્ભાવસ્થા
સીઓએ બહાવ જોવું
સીઓનું આરોગ્ય કેમ ખગડે છે ?
સીઓનો કેડનો દુખાવો
સ્નાન
સ્મરણશક્તિ વધારવા માટે
સ્વાશ્રય, સંયમ ને આરોગ્ય
હરહમેશ યુવાન રહો
હિસ્ટીરીયા
હિંગ તોલો ચવા
ફૂદથરાગ

† આ સિવાય દરેક અંકે આવના આરોગ્યને લગતાં સવાલ-જવાબ, આરોગ્ય કડિકાઓ, જાણવા જેવું, તંત્રીઓના પ્રયોગશીલ અનુભવો અને ખીલું વર્ણન.

† પહેલાં વરસનાં એક પણ અંકે શીલીકમાં ન હોવાથી ખીજ વરસથી જ ગ્રાહકોનો નોંધાય છે એટલે નવા નોંધાતા ગ્રાહકોએ પહેલા વરસનાં એકો મંગાવવા નહિ જૂન મહિનાથી ખીલું વરસ શરૂ થયું છે.

† તમારા લગાજમનાં ઉપરિયા સાહાયાંય (પરદેશમાં અગિયાર શીર્ડાંગ) નીચેનાં કોષ્ટકો સરનામે મોકલી આપો અને દર માસની દસમી તારીખે તમારું 'તંદુરસ્તી' તમને નિયમિત રવાના થશે.

તંદુરસ્તી કાર્યાલય

ફરનાન્ડીઝ પુલ નીચે - માંધી રસ્તો - અમદાવાદ ૧

આરોગ્ય પ્રામ - અણ્ણ મેન્શન - વિન્ડેન્ટ ટોલ - સુખાઈ ૧૯

શંખના ફાવ્યાં

રામનારાયણ ત્રિ. પાઠક

પ્રાપ્તિ સ્થાન.

બાલ

વપરવપર

સરજીવર ઓગણીસસો ઓકાવન
સંપાદક - ઇશ્વરલાલ મો. દવે
વર્ષ ૨૧ • અંક ૬ : સર્ગાગ અંક

૨૫૮

ॐ

ભારતીના સાહિત્ય-સમાચાર

[आ अंकुषी आर पाने सार गतेर अमारी संस्थांनी प्रवृत्तिमानो पद्विगुण आपलो नवो विभाग]

મારી સંસ્થાના રસ લઇ રહેલાં અનેક સ્નેહીઓની લાંબા વખતની માગણીને પહોંચી વળવા અને આ પાત્ર આ અંકથી શરૂ કરતી વેળા મુજરાતની પ્રજાએ અમને જે પ્રેમથી સહકાર આપેલ છે તે માટે ભારતની લાગણી અનુભવીએ છીએ. આજકાલ કરતાં આજે પદર વરસ પીટી ગયા. એ આપણા ઇતિહાસ ખૂબ પ્રેરક છે. પણ આજે એ અવલોકવાનો પ્રસંગ નથી. દર મહિને અમારી સંસ્થાની પ્રતિષ્ઠા જળતા માહિતગાર બને એ હેતુને લક્ષમાં રાખીને આ પાત્ર શરૂ કરીએ છીએ.

સાહિત્યને પાંચે કક્ષી શકાય એવું બાળ સાહિત્ય પ્રગટ કરવાનો મનોરથ સજ્જા સાથે સમયથી હતો. આને એ મનોરથ કંઈક બંધો સફળ કરી શક્યા છીએ. બાળસાહિત્યના અનંકરિષ્ પાસનાંને રરશતા પ્રકાશનો આનો અમારી મંર્યા હારા ઘટિ રજા છે. અને અમને જે અણુધાર્યો સદકાર વાયક-જનતા તરફથી આવ્યો છે તે અમારા ઉત્સાહને યાગક મઢાવે છે

શ્રી પુરાતન યુધ્ધની એક નવી જ ભેગે કખાયેલી જાળકો મારેની સાક્ષિત્વક્રિયા ગાંધીજી અને બાળકો આપના બાળકોની કેટલીક વસ્તુપ્રાયેલી જિજ્ઞાસા-જૂથને સંતાપવાનો એક નવ પ્રયત્ન કરે છે. એવી જ રીતે અમારા નવા બાળસાક્ષિઓ ધોધમારો વહેવાનાર પ્રખ્યાત લેખક થી જીવરામ ભેખેનાં ક્રોડિષ્ઠ પુત્રો અમને યોગેશ્વરી અભિનદન અને ઉત્સાહના પૂરમાં વહેતા કરી ચૂકે છે. અિયાં કુસકીનાં પહેલા પાંચ ભાગ પ્રગટ થઈ ગયાને છ સાત મહિના થયા નથી ત્યાં તો એ અક્ષર થવાની તૈયારીમાં છે અને બીજા ત્રણ વધુ ભાગો હમણા જ પ્રગટ થઈ ચૂક્યાં-જ. આ આઠ ભાગ ઉપરાંત નવમો ભાગ છપાઈ રહ્યો છે. એ પણ મહુતરીના દિવસેમા પ્રગટ થઈ જશે.

એ સેખાના સુબોધમાળાના ત્રણ પુસ્તકોના ગ્રન્થનાં પહેલા ચાર પુસ્તકો પ્રગટ થઈ ગયા પછી બાકીનાં છ એક પુસ્તકો હમણાં જ પ્રગટ થઈ ચૂક્યાં છે. એટલે આખું ગ્રન્થ બધા સંકલ્પથી મેળવી શકશે.

એ લેખક અને સંપાદકની અમરી બાલિયંદુ મંથમાળાનું પહેલું પુસ્તક રંગીલા રાજા બાવનપુ મંથમાળાના મહાકવિ મળી મથા પછી બે મહિને બહાર પડનાર કેસરકુંડ તૈયાર થઇ ગયું છે અને ફેરે મહાકવિ આ બાલિયંદુમથા જ રવાના થઇ ગયું છે. આવતા બે મહિનાની આખર સુધીયા તૈયાર થનારું પુસ્તક મહાલિય વીર હાવના જ્યાની તૈયારીમાં છે.

આ કિપરાંત થી જીવરામ એવીની પછી નવી મહારાની ચોપડીએ પ્રથમ થવાની નોંધ લેવાનું પણ અમે વીસરી શકતા નથી. ઇતિહાસ ગોખી ગોખીને યાદી જનારા આપણા બાળકોને માટે એક નવી જ ઇતિહાસ-વાર્તા ખુલ્લું છે. એટલે આખા બહારોના ઇતિહાસને તાલો, ઢેર, એવી. ધે. એવી. જ. બીજી ઇતિહાસ-વાર્તા. આખાનું જાન પણ ગોખેએ ઇતિહાસ જૂની જનારાં આપણા બાળકોમાં કહી ન જૂનવા જેવી હેસ કીપાવશે. અને રાત્રિવિસ એવા વિના સુખની શોધ માટે વલખાં મારીને પણ દુઃખના કુંજરા વહેરી લેતા આપણને તો રીક, પણ આપણું સુખી બાળકોમાં એ સમજણ છતાંરતી એક નવી વાર્તા લાખેલો. હીરો પણ એટલી રસપ્રદ થઈ જાય એવી છે.

આથી યદ્ય અમારા આજ્ઞાસાહિત્યની વાત, મોટેરાઓ મારેના સાહિત્યમાં શી ધૂમકેતુનો નવો વાર્તાસંગ્રહ પ્રકાશિત થઈ અને એમાંની અભિનવ દેવીએ લખાયેલ ઐતિહાસિક કથનિકાઓનો સંગ્રહ મેઘાનંદુની બીજી આવૃત્તિ પણ હમણા જ પ્રગટ થયા છે. કિશોરો અને પ્રૌઢો મારેની ચારિત્રિકથાઓની સાથે સાથે એ આખી માળા સંસ્કારવીવાતસિની પહેલી પુસ્તિકા જ્ઞાનવૌશ્ણિની નવી આવૃત્તિ પણ પ્રગટ થઈ ગઈ છે.

અને આ સિવાયની દરેક પ્રવૃત્તિઓ માટે આપના સલાહ-પ્રયોગો અને માર્ગદર્શનોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો ગૌરવ અનુભવી શ્યુ. આપના સહકારે તો અમે આજે મુન્નદાતના પ્રકાશન ક્ષેત્રમાં પ્રગતિશીલ રહી શકીએ. આપનો એ સહકાર વધુ ઉદાર બને એવી નમ્ર આશા. —વ્યવસ્થાપક: જી. સા. સં. વિ.

દિનપ્રતિદિન વધુ ને વધુ પ્રબળપ્રિયતા પ્રાપ્ત કરવું...

રામતીર્થ

(સ્પેશલ નં. ૧)

(૨૯૨૪૬) : ગ્રેડીકેટડ

બ્રાહ્મી

તેલ

પ્રખ્યાત ડોક્ટરો, વૈદ્યો, પ્રોફેસરો તથા સ્ત્રી-પુરુષો
આ તેલની પ્રશંસા કરતાં થાકતાં નથી

કારણ કે—

તે અનેક ફાયદાઓની ખાત્રી આપે છે

- * તેનાથી જ્ઞાનતંતુ અને ક્રિયાતંતુ બળવાન બને છે. * માથાનો દુખાવો મટે છે. * દષ્ટિ વધે છે.
- * યાદશક્તિ વધે છે. * આંખમાં આંજવાથી આંખના અનેક દરદો દૂર થાય છે.
- * વાળ કાળા અને તેજસ્વી બને છે. * ટાલ ઉપર વાળ ભેગે છે. * ખોડો દૂર થાય છે.
- * થાક નિદ્રા ભાવે છે. શરીરે દરરોજ જોળવાથી આમડીના અનેક રોગો દૂર થાય છે.
- * શરીર યુષ્ઠ બને છે. * ખરી પડતા વાળ અટકે છે અને વધે છે. * કાનમાં નાખવાથી કાનની અનેક ફરિયાદો દૂર થાય છે. * લીખ અને જૂ દૂર થાય છે.

મગજ, વાળ અને શરીર માટે અતિશ્રેષ્ઠ

સુચના :

દરેક અડધા દરેક સ્ત્રી, પુરુષ અને બાળકો માટે રામતીર્થ બ્રાહ્મી તેલ અત્યુદ્દગ છે. ખાત્રી માટે તમારા કેમીસ્ટ કે દુકાનદાર પાસે આ તેલની જ માગણી કરો. બધી જગ્યાએ મળી શકે છે.

કિંમત

મોટી બોટલીના રૂ. ૩-૮-૦

નાની બોટલીના રૂ. ૨-૦-૦

ટપાલ ખર્ચ અલગ.

ખાસ સુચના :

અંકે બ્રાહ્મી ટપાલથી મંગાવનારને
મોટી બોટલીના રૂ. ૫-૫-૬
નાની બોટલીના રૂ. ૩-૭-૬
(બોટલીની કિંમત + ૧-૬-૬ પોસ્ટેજ)
+ ૦-૭-૦ પેકીંગ)

મનોઓર્ડરથી મોકલવા

વી. પી. થી મોકલીશું નહિ.

ફોન : ૭૨૪૯૯

— શ્રી રામતીર્થ ચોગાશ્રમ —

દાદર, (જી. આઇ. પી.) મુંબઈ ૧૪.

COTY : RBO

કેક પ્ર. પત્રની પ્રવેશી કસોટી વર્ષા વ્યૂહ

૧૫૭

૧૨ સપ્ટેમ્બર ૧૯૫૦

એકંદર રૂ. ૨૦.૦૦૦

પ્રથમ ઇનામ રૂ. ૧૧,૦૦૦ રોકડા

બીજું ઇનામ રૂ. ૫,૦૦૦ ત્રીજું ઇનામ રૂ. ૩,૦૦૦

૪૫૦૦ ૩૫૦૦ ૧૦૦૦

સપૂર્ણ વિગતો માટે 'મક્રમ' અડકાઈકે લુઓ

આવી આવીએ

(૧) કાશ્મીર પદાથ લેવા...ના સનસીને હવે મુકો ક્યામને શરૂ કર્યો છે.

(૩) વૈરના વાતોને મનમાં છુટકા કરવાનું...માણસોને બાંધે ન પડે હોય છે.

(૫) કેટલાક કીમતો પાતાની...ની સવિરોધ કાળજી રાખે છે.

(૬) તહેવતો માણસના નિકટ પહોંચવા લાગી...ને આપણ આપણા મુશ્કેલી છે.

(૧૧) મનુષ્યની દારી સામાન્યતા...માણસની પાંદડાં સહાનુભૂતિથી સાચા છે.

(૧૩) બહુ...હોય તેની જોડે...પરકામે લોકો અન્યવચિત બને તો નવાઈ નહિ.

(૧૫) ડોહી...ને લક્ષમાં નહિ લેવાર વ્યક્તિ મિલકત હોવાં વધુ સલામ છે.

(૧૭) ...થી પીડાતો માનવી રામનામ જોડેની અનુભવે છે.

(૧૮) ...ને નિભાવી લેવાની ક્ષમતા તમે અનુભવીએ પાસેથી વાતવાર સુલગીએ.

(૨૧) સહાની લતે વ્યેસે માણસ કોઈકવાર...આ બધી મિલકત ઊભાની બેસે છે.

(૨૨) સરખા વધતી સહેલીઓમાં શેર ભાગે...નારી ચોના કેન્દ્ર રવાને રહે છે.

હીબી આવીએ

(૧) નિરાશિર માણસો તેમના નિરાશિરો સામે પત્નીવાર...વિનાશ આજીવ કરવા હોય છે.

(૨) સમય આદર્શોમાં વૈજા પોલીસ પલ્લુ ખરું...દેખાવ તેમની પાસેથી પ્રથમ બાતપી જોડવા કોશિસ કરે.

(૩) પોલીસોના લક્ષ્યોમાં મોટા ભાગે...નો અભાવ રહેલો હોય છે.

(૪) કાશ્મીર કીમતો...ખાતર પલ્લુ મોટાપાસ ખેડવા હોય છે.

(૫) રોતે પરજુવા પાલેલ રોતે અન્ય વ્યક્તિ પલ્લુ નામ ત્યારે માણસ નિરાશ નાખવાનો.

(૭) અહીં 'સ' ને 'ત'ની ભૂલ નથી.

(૮) કોઈ પત્રામાં પલ્લુ કેટલાક માણસો જોવી...થી રહેતા હોય છે આપણને નવાઈ લાગે છે.

(૧૦) તાણામાં પારકું.

(૧૨) ...માણસો કેટલી રોકડો...ની લાગે ન પરવા કરે છે.

(૧૪) પોતાની...ને કોઈ વધતો નેહ પુરૂષ સહેલે જેવેની અનુભવવા માટે છે.

(૧૫) ...ને કાણે ક્યારેક માનવીએ સમય જીવન પ્રવેશો દુશ્મનોએ જલ્દાઈ લઈ છે.

(૧૬) રાણે ફરનાર.

(૧૭) કોણી બનર કરનારાઓમાં ધાધાયા...ને પલ્લુ ખરું જેવે ન મુકે છે.

(૨૦) જીવન...પૂર્વક જીવી, જીવે એ ખલ્લો એક જોઈ છે.

અને આ ન પ્રમણિ દરેક પ્ર પત્રના પાંચ વાનું લેણે શી જણવી. અગર મક્રમના માહક મારે શી ૧૬ પ્ર પત્રની કી ૩ ૨૮-૦૦ D.

અમદાવાદના કલેક્ટરે તા ૨૦-૫-૪૯ ના લાલચન્દ્ર નં ૫૨ ૨ થી મંજૂર કરેલી જરીમાં કસોટી કરીકાલના સર્વ સાતો-નિમણો મને પ્રજલ મજૂર છે.

નામ
કેકાણું

મે માસ નામે કલ
ખેસકવો નં
.....અર્થાં છે.

પ્રવરા પત્રા મે કલવાનુ તથા પત્ર વહુવારેતુ, સરનામુ:-
કસોટી કાર્યાલય સુરત સમાચાર અમદાવાદ
નિર્દેશ, ખાનપુર,

બળ-વીર્ય-બુદ્ધિ-સ્મૃતિ-

અને કાન્તિને વધારનાર—

ચરકનો

અવન પ્રાશ

(અષ્ટ વર્ગ)

વાત — પિત્ત

અને કફના

રોગોમાં હિતકારક

ક્ષય, ઉરક્ષત, શોષ, હૃદયરોગ, સ્વર-
ભંગ, નબળાઈ, કાસ શ્વાસ, તરસ,

વાતરક્ત.....

.....આંખોનો રોગ, મૂત્રરોગ,
વીર્યના દાષ વગેરે માટે ઉત્તમ

આટણ

શરીરરૂપી યંત્રને સરળતાપૂર્વક ચલાવવા

આજથી જ આ આટણ શરૂ કરો.

આ ખું વ ર સ તં દુ ર સ્ત ર હે વા માં

આ પ્ર યો ગ જ રૂ ર મ દ દ કર શે

બાળક, સગર્ભા સ્ત્રી, વૃદ્ધ અને ધાતુક્ષીણ બધાંને માટે એકસરખું ફાયદાકારક છે.

વિદ્યાર્થીની યાદશક્તિ વધારે છે.

બળીતા દવાવાળાઓને ત્યાં મળે છે :

કિંમત ૫ રતલી બરછીના રૂ. ૧૮-૮-૦ : : ૧ રતલી પોદના રૂ. ૪-૮-૦

૧૧ રતલી પોદના રૂ. ૨-૨-૦

૪૯, છુલસ રોડ, ચોપાટી, મુંબઈ-૭ ★ શાખાઓ : નવસારી, મુરત અને અમદાવાદ

સઘળી ઔષધિઓનું સચિત્ર અગ્રિયત્ર મંદિત મંગાવો

કેવું વિચિત્ર !

સાધુ દોરાથી બારે વખત ઊંચકવાની
અમે તો ક્યારેય સ્વપ્નમાં પણ લખા
પણ ન કરી હોત પણ હા, એ વત
જણાવ્યા વગર અમે નથી રહી શકતા
કે આ સાદો અને ટકાઉ સ્ત્રીવાનો
દોરા છે સ્વાસ્થ્યકર્તા કરી શકેલા ફરજી
પણ ધરાઈના કપડા સ્ત્રીવામાં સાધુદોરા
ઉપર જ આધાર રાખે છે અને શુદ્ધિ
શીએ તો ધરનાં નાનામોટાં કાઠોરેલા
માટે સાધુ દોરાને જ આદર મળે છે.

COPYRIGHT

કોહીનૂર મિલ્સ કં. લિ.

સોલ્વન્ટ
કિમિકલ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ લિમિટેડ
મુમ્બઈ

કોલેરા, ઝાડા, રોશી,
શીશિવા, ખાંસી, શુબ,
અમુક્ષ, દરેક જાતના
વાય તથા અનેક
જાતના દરેક
માટે અમુલ્ય
ગોધણી

ગુપ્તધારી
જેમું દે મા. નેનડ
૧૩૦૨
જાદી મળે છે.

ગુપ્તધારી
ગુપ્તધારી દોરા, ગુપ્તધારી દોરા

રોગીશ - કેવળસાક્ષ વારીસાસની કું
મી-સેસ રૂટીટ, અવલસા રોગ, સુખર્ષ ૨

અત્યંતની મીઠી
સુગંધીથી ભરપૂર

નેરોલવં
ફલરાની
જેમું દે મા. નેનડ
૧૩૦૨
જાદી મળે છે.

ધી નેરોલ એ જન્સી
અવલસા રોગ, સુખર્ષ ૨

ભારતી

જાતકાવલિ

સાહિત્ય, સમાજ અને સંસ્કારના માસિક

‘ભારતી’ વર્ષ ૨૧ : ‘નવરચના’ વર્ષ ૧૬ : અંક ૬ છો
સપ્ટેમ્બર : ૧૯૫૨

ક્રમ

૧૪૨૫૬

* દર માસની ૧ લીએ પ્રગટ થાય છે.
* વરસમાં એપ્રિલ, જુલાઈ, ઑક્ટોબર અને જાન્યુઆરી એમ ચાર માસમાંથી ટ્રાઈપલ માસથી ગ્રાહક થઈ શકાય છે.

* વાર્ષિક લવાજમ: દેશમાં સાડા-સાત રૂપિયા અને વિદેશમાં દસ રૂપિયા (ટી. ૧૫)

* છુટક નકલ: બાર આના.

* વ્યવસ્થા અંગેની ટ્રાઈપલ ફરિયાદ વખતે આ. નં. ૬૨૦ એનો અમલ થવામાં જરા પણ વિલંબ નહિ થાય.

★

* શુદ્ધ જોડણી સાથેના કાગળની એકબાજુ સ્વચ્છ અક્ષરે લખાયેલા સાહિત્ય, સમાજ અને સંસ્કારને લગતા ફરેક પ્રકારના લેખોને યોગ્ય રથાન આપવામાં આવે છે.

* જરૂરી ટપાલ ખર્ચ ખીડચું ૬૨૦ તો જ અસ્વીકૃત લેખ પરત કરાશે.

* જવાબ માટે પણ જરૂરી ટ. ખ. ૬૨૦ તો જ જવાબ આપશે

★

ભારતી-નવરચના કાર્યાલય
ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ
ફરનાન્ડીઝ પુલ નીચે : ગાંધી માર્ગ
અમદાવાદ ૧

રંજરંજ વાલ્મીકી !

સમયનાં ફોરનીર

એકાંત (કાવ્ય)

માનો જીવ

મા-દોહરી

અખંડ પદ્યો (કાવ્ય)

આદિ અને અંત

રખાત

કંજસ-દાતા (કાવ્ય)

યુરોપ-અમેરિકાનો ધરતી ઉપર

નૈમિક અલગ્યારી !

આતર-ભારતી

એક વિચારવા જેવી વાત

‘સરસ્વતીચંદ્ર’ની અડધી સદી

ધીજેલા દિલની લગની

સર્વોદય કે સામ્યવાદ ?

માતાની વેદના

પૈસાથી પીઠાતા ઉપચારવાનો

શુદ્ધવા-શ્રેયોદેશિયેટ

અંધસમીક્ષા

એ ઉપયોગી પુસ્તિકા

ધૂમકેતુ ૬

રાજદંસ ૧૧

શાંતિલાલ ખી શાહ ૧૫

શાંતી શાહજી ૧૬

ધર્મી પેટલીકર ૧૭

જયન્ત પરમાર ૨૨

છોટાભાઈ મુધાર ૨૩

અતુલ જોષીનાથ વિહાસ ૨૬

મયાલ ૨૮

ગંગુબેન દહાર ૨૯

સિદ્ધાર્થ ૩૭

સંપાદક: પુરુષોત્તમ ગ. માવળંકર ૪૧

અ-ચાંચી ૪૫

વિષ્ણુમસાદ ૨. ત્રિવેદી ૪૮

ચન્દનમ્ ૪૯

વસુખન્ધુ ૫૦

ધૂમકેતુ ૫૭

જયમલ પરમાર ૬૦

અતુલ સુરેશ દ. નેધી ૬૩

અ. મ. રા. ૬૫

શંખ પં. ૭૨

— : વાર્ષિક લવાજમ : —

દેશમાં : ૭-૮-૦

: : પરદેશમાં : રૂ. ૧૦-૦-૦

ભા ૨ તી સા હિંત્ય સંઘ લિ મિ ટે ૩

ફરનાન્ડીઝ પુલ નીચે : ગાંધી રસ્તા : અમદાવાદ ૧

પ્રકાશક : ઈશ્વરલાલ ગો. દવે : ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ

ફરનાન્ડીઝ પુલ નીચે : ગાંધી રસ્તા : અમદાવાદ ૧

મુદ્રક : સુનીલાલ માણેકચંદ રંગજી, સિદ્ધ સાહિત્ય મુદ્રણાલય

મોટા " "

કેવું વિચિત્ર !

સાધુ દોગથી બારે વચન જીવકવાની
અને તેા કયારે મ રવનમાં પણ કાલા-
મણ ન કરી હોત. પણ હા, એ વત
જ્યાંયા વગર અને નથી રહી શકતા
કે આ સારો અને ટકાઉ સોવવાનો
દોરો છે. સવાનુભવ કરી ચૂકેલા દરજીયા
પણ મરાઠોના કપમાં સોવવામાં સાધુદોરો
ઉપર જ આધાર રાખે છે અને ગુહિ-
છીજો તેા ધરનાં નાનામોટાં ઠાકોરો
માટે સાધુ દોગને જ આદર્શ ગણે છે.

COPYRIGHT

કોહીનૂર મિલ્સ કં. લિ.

ગેનરલ
ફિલિપ્સ ઈન્ડસ્ટ્રીઝ લિમિટેડ.
મુખ્ય વિડેતાઃ
નાણાવચંદ લક્ષ્મણંદ લિમિટેડ

કોલેરા, ઝાડા, શેરદી,
શીશિયા, ખાંસી, શુળ,
અમુકજલ, દરેક ખાતના
લાવ તથા અનેક
ખાતના દરદો
માટે અમુલ્ય
ગોમધી

ગુપ્તધારી

જાડા મો. ને. ૩૦૨
જાડા મળે છે.

જે. એન. શંકર
ગુપ્તધારી આંકડો, પીઆઈસી

રોગીનર:-કંચનલાલ વાડીલાલની ફો.
ગ્રીન્સેસ રફીટ, મંગલદાસ રોડ, મુમ્બઈ ૨

અંતરોની મીઠી
સુગંધીથી ભરપૂર

નેરોલનું
ફલરાની

સુગંધીથી

ધી નેરોલ એનજીસી
અલોપેથીકા, સુગંધવાદ.

આપ આપના બચ્ચાને એલ્ડસો આપો છો ત્યારે આપ તેના
હાથ પગની સુવ્વલા, મજબૂત ફાલ તથા નક્કર આધુર્યના
વિશાસના સ્ત્રોત કહે છે. એક પ્રકારના માવના ફૂલના વિશાસિન
'ડો' તથા લોહ પ્રિથિત એલ્ડસોના સ્વસ્થ અને સચ્ચત વધિ
માટે આપના વડા એક બચ્ચાને ઇન્ક - તલો રહેવા છે - એનાથી
માતા તરફથી બચ્ચાને આપણી આ સર્વોત્તમ એક છે.

Glaxo

એલ્ડસો બચ્ચાઓ માટે દુધના ખાધ

એલ્ડસો કોર્પોરેશન (ઇન્ડિયા) લિમિટેડ મુંબઈ • 1953 નું મધ્યમ

નેપચૂન એસ્યોરન્સ કું. લિ.

- * જિંદગી
- * આજ
- * સોદર
- અને
- * અકસ્માતના
- વીમાનું કામ
- સેવામાં આવે છે.
- કે

[સ્થપાઈ-૧૯૩૦]

ચાલુ કામ

રૂ. ૪,૫૦,૦૦,૦૦૦

વાર્ષિક આવક

રૂ. ૨૫,૦૦,૦૦૦

કુલ અરકયામત

રૂ. ૮૦,૦૦,૦૦૦

એજન્સી અને બીજી માદિલી માટે લખો.

નેપચૂન એસ્યોરન્સ કું. લિ.

હેડ ઓફિસ :

નેપચૂન બિલ્ડિંગ, હોર્નબી રોડ, મુંબઈ

અમદાવાદ ધાંચ :

પાંચકૂવા, કુનારા સામે, અમદાવાદ

સૌંદર્ય દેવતા

એક કવિની કદમના પ્રમાણે સ્ત્રીઓના અંગોમાંની અંદર સૌંદર્યદેવતાનો વાસ હોય છે. હવે 'કેશવર્ધિની' તેલ વાપરીને એ અંગોમાંના ગુણોના વાળોને વધુ મોહક ને સુંદર બનાવો જેથી સૌંદર્યદેવતાનો વાસ તરે સુધી રહે.

રોમાન્સ—તમારા વાળને 'કેશવર્ધિની' ખરેખર આપે છે.

લુલાનીને રંગ, સૌંદર્યની ગલક અને એક પ્રકારની મોહક કુમાર

બાળપણથી માંડીને જિંદગીની ઉત્તરોત્તર દશામાં 'કેશવર્ધિની' આપે છે.

તમારા વાળ તમને એના સાચા સ્વરૂપમાં વ્યક્ત કરશે અને 'કેશવર્ધિની' તમારા વાળને એની સર્વોત્તમ શક્તિ સુજળ વ્યક્ત કરવાનું બીડું ગરબે છે. તમારા વાળને

કેશવર્ધિની

તેલ આજે જ આપો. એ વાળને સાચવે છે, સુંદર બનાવે છે અને વધારે છે.

કેશવર્ધિની ૦-૧૪-૦

કેશવર્ધિની શેમ્પુ ૦-૧૪-૦

પોસ્ટેજ અને પેકીંગ ચાર્જ. તમામ મુખ્ય વેપારીઓ પેચે છે. અથવા અમારી પત્રોથી મંગાવો.

સાહય ઈન્ડીયા કમિટલ્સ, કોઈમતુર. (દક્ષિણ)

મુંબઈ અને સેન્ટ્રલ ઈન્ડીયાના એજન્ટ:

મેસર્સ નેશનલ સેલ્ફેસ એન્ડ સરવિસ લિ. ૧૨, રામપાટ રોડ, કોટ, મુંબઈ ૧.

અપૂર્વ સાહિત્ય સમારંભ

દેશ પછી અથમાળાના આહુક બની એક વર્ષમાં પુસ્તકો ઘર બેઠાં પોસ્ટેજ તથા સેલસ્ટેકસ ફી ચેબલે અથવા છુટક કિંમતે મેળવે

૧ નૂતન સાહિત્ય અથમાળા (સરળ અને આહવાદક હોયે જગતના જ્ઞાન-વિજ્ઞાન-ચિંતન)
૧૦ પુસ્તકો : રૂ.૧૦૦ પાનાં : છટક કિં. રૂ. ૨૦. આહકને રૂ. ૧૬ (ચિ. ૨૪)

૨ નૂતન વિચાર અથમાળા (દેશ અને દુનિયાના ઉચ્ચ નવલકથા-વાર્તા-નાટ્યો-જીવન કવિતાની નવતર લઘાણ) ૧૪ પુસ્તકો : રૂ.૧૦૦ પાનાં : છ. કિં. રૂ. ૪૦. આહકને રૂ. ૩૨ (ચિ. ૪૮)

૩ નૂતન વાંચન અથમાળા (વિદ્યાર્થીઓ-ગ્રામીણ માટે સરળ વાંચન) (જ. કાલિદાસ, શેફસપિયર, ટાગોર ટાલ્સ્ટોય, પુશ્કિન, ડિકન્સ, ઇબ્સન, વગેરે જગતના મહાન શિષ્ટ સાહિત્ય સ્વામીઓની વાર્તામય એક કૃતિ : જ-વાસ્તવ જીંદગીની તસ્વીર આપતી પુસ્તિકાઓ)

૧૦ પુસ્તકો : ૧૦૦ પાનાં છ. કિં. રૂ. ૧૪ : આહકને રૂ. ૧૨ (ચિ. ૧૮)

એક વર્ષમાં ત્રણે અથમાળાનાં ૩૪ પુ. ૫૧૦૦ પાનાં : છ. કિં. રૂ. ૭૨ થી ૭૬ આહકને રૂ. ૬૦ (ચિ. ૯૦)

પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યાં છે

(શાળા-ગ્રામજીવીઓ-સંસ્થાઓને ખાસ કમિશન)

* નૂતન વિચાર અથમાળાનાં—

૧ હું માનવી (ધરતીના જન્મથી માંડી આદિ માનવીની રોમાંચક કથાઓ) લે. ડો. સિરીય ખરોખ. નરેતમ : કિં. રૂ. ૨

૨ વાચનમાંથી વિરાટ (હજારો વર્ષ પૂર્વેના વાચકો માનવીના જ્ઞાન-વિજ્ઞાનની પ્રેરક સ્વચક્રા) લે. નરેતમ : કિં. રૂ. ૨

* નૂતન સાહિત્ય અથમાળાનાં—

૩ અમ્મ (મહાકવિ નવલકથા 'અમર' ઉપરથી) લે. ભોળીલાલ ગાંધી રૂ. ૪

૪ અંગ્રેજીની યાત્રા (ઉત્તર પ્રવૃત્તિ રોમાંચક નવલકથા અને અનિલ કાકોરી રૂ. ૩૦)

૫ સદેશ ફૂલ (ઉર્દુના વાર્તા ઉસ્તાદ શ્રી. ફૂલચંદ્રની નવલકથાઓ) અને સાંતા ગાંધી રૂ. ૨૧

૬ કંદેન અને ચુંદડી (કુખાળ અને સમાજની વાતો) લે. રમેશ ચંદવેની રૂ. ૨૧

ચેતન પ્રકાશન ગૃહ લિ. • જવાહરનગર, ગોરખાવ (મુંબઈ)

(છટક પુસ્તકો-સ્વાણી એન્ડ કું. બાણુ ગેલુ રોડ, મુંબઈ ૨ પાસેથી પણ મળશે.)

રંગ રંગ વાદળિયાં !

પ્રમદેવ

કોણે લખ્યું છે ? સરસ લખ્યું છે. મારા જીવનનું એ પ્રતિબિંબ છે.

સવારે સાઠા સાતે હું સામ્યવાદી હોઉં છું. તે વખતેનો કાર્યક્રમ, ચા, વર્તમાનપત્રો, વાતો, વાતો અને વાતો !

સાંઠાનવે હું સમાજવાદી હોઉં છું. બીજી ચા, બીજી વાતો, મજૂર, મજૂરી, માલિક, માલિકીની ભાવના.

જમતી વખતે હું ઘણું ખરું કેશિસવાદી બનું છું. બિન રેશનનો ફલાહાર, વંધારે દૂધ, ટમાટા, અંધ, માખણ, મોસળીના રસખાલા ! આપણું અત્તસંકટ, નવી યોજના. નવા તુલ્યા. ગોટલીની રોટલી !

અને સાંજ પહેલાં હું સ્વતંત્રતાવાદી તરીકે બહાર પડું છું. અપણા દેશ, અપણી નિર્બળતા, આપણા પ્રશ્નો.

રાત્રિ ઘણું ખરું હું ધાર્મિક બનું છું. ધર્મના સ્તંભ, મંદિરો, મુગટા, માળા, અંબળા, અરુપૃથક્તા અને ગોસેવા. કેંડ ફાળા ને હિસાબો !

મને આ વસ્તુ જીવનત લાગી છે. બીજું કંઈ નહિ તો એ જીવન ક્યાં ગયું, એની ખબર તો પડવા દેતી નથી. અને ખરી રીતે જીવન ક'ટાળાજનક ન લાગે તો જ એ જીવન છે ! તમામ પક્ષોને લાગે છે કે હું એમને છું. ખરી રીતે જ્યાં હું 'મારા' પોતાનો પણ નથી, ત્યાં કોઈના તો શી રીતે હોઈ ?

ઘણી વખત તો મને ખબર પણ હોતી નથી, કે હું જે બોલું છું તે શું છે, કે જે નથી બોલતો તે સાચું છે !

છતાં હું બોલું છું ત્યારે સામ્યવાદી, સમાજવાદી, કેશિસી, ને સ્વતંત્રતાવાદી, બધી રીતે બોલું છું, ને બધી રીતે વખણાઉં છું !

મેં એક નિયમ રાખ્યો છે—કોઈ અતિમાં જવું નહિ. કોઈ ગંભીરતામાં પ્રવેશવું નહિ. કોઈ પંથના સિદ્ધાંતને અડવું નહિ. સોને ગમે તેવું બોલવું. અને જ્યારે, જે વખતે, જે સભા હોય, તે વખતે તે સભાની જ વાત કરવી.

એથી મારે પોતાનું કોઈ જીવન હોતું નથી. ઘણા માણસો દેશ માટે સમૃદ્ધિ હૂલ કરતા હશે. જીવન હૂલ થેં ક્યું છે.

એક બીજો પણ મારો નિયમ છે. કોઈનું મન હુલાવવું નહિ કામ બગડે તો ભલે, સમય કામને સુધારી શકે છે. બીજાના બગડેલા મનને સુધારવા માટે તો આપણે કોઈનું પડે છે ! મારે બોલવું જ એવું કે ન બોલવા જેવું !

સાંભળનારા કહેશે સારું છે. ન સાંભળનારા પણ કહેવાના છે કે સારું છે !

હું આ યુગનું સાચું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવું છું ખરી રીતે આ યુગનો હું જ યુગપુરુષ છું યુગમૂર્તિ છું ! યુગની ભાવના છું ! મારે કોઈ કામ નહિ કોઈ કામ વિષે ગંભીરતાથી વિચાર કરવાનો નહિ. અને છતાં 'મીટિંગો'નો પાર નહિ ! ઘણી વખત મને લાગે છે, મને માણસ કહેનારા મૂળા છે. મને 'મીટિંગ' એ ઇશકામ આપવો જોઈએ !

ખીજું, મારે કરવાનું કોઈ નહિ. છતાં બધું મારે નામે જ થવાનું કેટલાંક વાક્યો તો 'ગોખી' જ નાખવાનાં. 'આપણે આમ ક્યેં જ છૂટકો છે' એ ગાંધીજીનું વાક્ય તો હું જાને બાણુતા ખીસામાં તૈયાર રાખું છું ! સેવામાં કોઈ દિવસ પાછું જાગીને જોવું નહિ અને સેવા કરનારે પોતાની સેવા વિષે બહુ વિનમ્રતાથી બોલવું—આવાં ચલણી વાક્યો તો ગોખી જ રાખવ

આ યુગને અનુરૂપ કેટલાંક નિયમો રાખવાથી, હું વાણીમાં ગૃહસ્થ ગણાઉં છું. વેપમાં સાદો મતાઉં છું. વિચારમાં તેજસ્વી જણાઉં છું કાર્યક્રમમાં કુશળ દેખાઉં છું. પરદેશી સુસાદરી પછી, હું પરદેશી સાથે આપણા

દેશની સરખામણી કરી શકું છું. અને આપણા લોકો ખરાબર નથી, મારે કામ થતું નથી, એ સિદ્ધાંત સ્થાપી શકું છું

માત્ર હું એક જ મારી સાચી વાત બોલું છું કે ખરી રીતે 'હું' આમાંનું કોઈ જ નથી ! હું કેવળ પતંગિયું છું ! અને ચંચળ વૃત્તિના અત્યારના સમાજનો પોલો પકશે છું ! મારો પોતાનો કોઈ રંગ નથી. અને વસાંમ રંગોને મારામાથી પ્રગટ થવાની છૂટ છે !

પણ મને આમાંથી એક સત્ય મળ્યું છે સમાજને કોરનારા માણસો હોતા નથી. કાં એ દેવ હોય છે, કાં વાલ વરુ જેવા પદોપજીવી હોય છે. માણસો તો સમાજ માટે નિરુપયોગી નીવડે છે. માણસો તો સાદું, સીધું, કંઈક સત્ય, એવું જીવન જીવવાના. એમને માણસો શું કરે ? અમરતું પણ જીવો ને, માણસો કાં પૂરે છે, કાં પથ્થર મારે છે. સમજે છે, એ બાગ્યે જ. એટલે જ હું માનું છું કે સમજવું જેવો માણસનો દુરમન કોઈ નથી ! જે સમજે, તે થોથો, તે મરે જે કોરે, તેની પાછળ સહુ કોરે એક રીતે દોખાનાં તોફાનને રાજદારી સૂત્રોનાં તોફાન સરખાં નથી !

યજ્ઞ એ ગમે તે હોય આંહી ન્યાં જીવન ક્ષણિક છે, ત્યાં જે ક્ષણે ક્ષણે બદલાતો રહે છે, તે જીવે છે

જે બદલાતો નથી તે મરે છે જે વિચારે છે તે મરે છે. જે સમજવા મથે છે તે મરે છે ! કેવળ 'પૃથ્વીકે ન પડિતા' એ જીવે છે.

આજે યુગપ્રતિનિધિત્વ આ જીવન છે. આવતી કાલે હોય તે યરું.

કહાય આવા યુગપ્રતિનિધિઓની વાચા લંતાથી છેવટે આંહી જીવન જેવું કોઈ જ ન રહે ! એમ પણ બને ! ન બને.

નેતિઃકવિભચ

‘કૃષ્ણશ્રીરત્ના લગત પતી ધર્મ છે,’

એમ જાહેર કરી નેહરુએ ખૂબ દિગ્ભ્રમ અને વિશ્વાસ ઊભા કર્યા છે. પોતાની પરદેશનીતિના પરિણામે ભારત ઉપર રાષ્ટ્રસંરચાદાગ બારે દબાણ આપ્યું છે કયુલ કહ્યું તે પછી ઠીક જ થયું છે. સંભવ છે કે ભારતની નીહરતા જોઈ બહારનું દબાણ હવે કમ થઈ જશે. અને આ સમસ્યા દૂર થઈ જતાં વિશ્વના રાજકારણમાં નેહરુનો અવાજ વધારે જોરદાર સંભળાશે.

કૃષ્ણશ્રીરત્ના પ્રથમ એમ આગળ વધતો ગયો તેમ ભારતના મુસ્લીમો પોતાની સ્થિતિ સ્પષ્ટ જોતા થયા. અને કહાય પહેલી જ વાર લગભગ એકમતિથી એમણે જાહેર કહ્યું કે તેઓ બહારનું વર્ચસ્વ સ્વીકારતા નથી. દુનિયાભરના મુસ્લીમોનું વાલીપણું લેવા તૈયાર થયેલા પાકિસ્તાનની ઈનજનને આથી બારે કટોકટી પડ્યો. અને ભારત તરફ મુસ્લીમોના, દેશપ્રેમનું પહેલું પગથિયું આમ મંડાઈ.

કરકહો અને લંકા

નેપાળ-ભૂતાનની સરહદોએ આપણી મોટીએ મળ્યું હતું હતું છે. બહારેશની સહાયુક્તિ મેળવી છે પરંતુ, એણે ભારતની મૈત્રી સાડુ વિશેષ લક્ષણે દાખવવાં જોઈશે. અધ્યાપન સરહદો નથી છતાં મિત્ર બન્યા છે. સિમેટ દુસ્મન થઈ ગયો થયું છે. પરંતુ લંકામાં આપણે પાછા પકડ્યા છીએ અને એ સ્થિતિ ચલાવી લેવાય એવી નથી.

લંકા પરદેશીઓની લાગવજ નીચે જાય છે એનાં ક્યાં કોરણો હોય શકે? એ એ નિર્જાળ હોવાને કારણે બહારની દબાવગીરી સામી લેવું હોય તો એને ભારતની બાહિયરી મળવી જોઈએ. એને બારનનો દર હોય તો એને સમાન હક આપી સંતોષવા જોઈએ. એમ કૃષ્ણશ્રી, તેમ લંકા, અને વિના ભારત અધૂરું દેખાય છે.

આપણે આશા રાખીએ કે સાચાના દિલમાં વિશ્વાસ ઊભા કરવાની નેહરુની નીતિ લંકામાં સવેળા સફળ થશે.

કેંગ્રેસ સાથે બદલશે

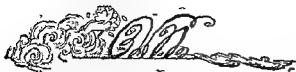
નેહરુએ કેંગ્રેસના મેમ્બરીંગ સામે ઉઠાડા જાહેર કર્યો છે. અવારે તો ચર્ચાં જોઈલી જ દેખાય છે કે વર્કિંગ કમિટીની નવરચના થાય અને સરકાર કેટલે જશે તેને આધીન રહે. પાંચસાત નામોની ફેરબદલી કરવી એમાં ઝાઝી મુશ્કેલી નથી. અને કેંગ્રેસની નીતિ કે વિશ્વાસનો નેહરુ બંગાલે એ બીલિ પચી નથી. છતાં જો વિખવાલ ઊભો થયો છે તેના ચૂળ કદાચ જુલોજી હશે.

નેહરુ-સરકારનાં ધર્મણો વિષે કદીક છાપાંઓમાં —બાસ હરીને પરદેશી બખરપત્રોએના અહેવાલોમાં— ઉલ્લેખ આવતા ત્યારે બનને જાય એ સ્થિતિ નકારતા અને દેશમાં કેંગ્રેસની પ્રતિષ્ઠા વધારતા. બનને એક બીજાની જરૂર લાગતી, બનને એક બીજામાં પ્રેમ અને વિશ્વાસ હતાં.

નેહરુ પાસે શુદ્ધિદષ્ટિ અને લોકપ્રિયતા હતો તો સરકાર પાસે ક્રોધ, નિર્ણય અને તંત્ર હતાં. આજે તંત્ર ઉપરનો કાણુ લેવાની ચક્રવચ્ચ ચાલી છે. નેહરુ પાસે તંત્ર નહિ હોય તો એની મેળનાએ અભાસ-ધ્મિ રહેવાની અને એની સલાહ અમાન્ય હરવાની.

મુખર્મ અને મધ્યપ્રદેશની સરકારોએ નેહરુને દારૂધીના આચરકથી દતાસ કર્યા છે. દિસાઇના ધર્મણમાં નેહરુનું આદ્યું નથી. અંકુશો સામે વારંવાર ધુમાડો બહાર આવે છે. ઉલોમપતિઓની જૂની લાગવજ હલુ જતી નથી. કેંગ્રેસમાં નવું લોકી, સ્ફૂર્તિ આવતાં નથી અને રાખરખાપત વધતી જાય છે. આવી કંઈક બાળતોશી નેહરુ ચાક્યા છે.

નવી ચુટણીઓ થઈ જાય તે પહેલાં જ નેહરુ

પોતાની સ્થિતિ સાફ કરી લે એ જ ચોખ્ખું છે. એમને વધારે સત્તા જોઈએ તો એ દેખીતું છે. એ સત્તા વડે દેશને એ સામવાદ તરફ લઈ જશે એ પણ હજી સ્પષ્ટ છે. સ્થાપિત હિતો નેહરુવાળી કોંગ્રેસમાં ધસાઈ જશે અને કોંગ્રેસની એસણી આજે છે એથી મોટા ખાખા પર આવી જશે.

અને એ કોંગ્રેસનું જૂનવાણું મંડળ દ્વારા રાજીને એસી રહેશે તો આ તંત્ર છે એમનું એમ રહેશે—ખટપટી, ફંભી, ધીરું, ઉદાસ અને ક્રાંતિવિહીન. એનું તંત્ર ઝાંઝું છત્તી ના કાંચે.

નવા જાગૃતીઓ

કહે છે કે જવાહરના રીસાચણાથી આવતા યુવકોના ઉમેશ્વરો નક્કી કરવામાં કોંગ્રેસ હીન કરી રહી છે. એમાં નેહરુને હાથવાળી બાજી દેશે? બીજી તરફ કોણ યૈના પ્રધાન થાવ એની ચર્ચાઓ થતાં માંડી છે—જવાહરનો અડા કરવા કે પોતપોતાની સ્થિતિ સમજાવેલા. સેવાના નામે, ચરખા અને ખાદીના ટેકાથી, જેમણે પોતાને કામચલા રાજકર્તાઓ બનાવ્યા છે તેમના વિશે વ્યાપક કાચો પ્રશ્ન રાખવો ના જોઈએ. છે એનું કે એથી લે હેઠે ઉતરતું તંત્ર એમના સિવાય ખીજા કોને જોઈએ છે?

જાહેર પ્રવૃત્તિઓનાં પાણીને સ્વચ્છિત કરી દઈ સર્વસત્તાધીશી જેમને થઈ એમનું છે એવા આગેવાનો તરફ આપણે ખીજું કંઈ નહિ તો આશ્ચર્ય તો. યાત્રાનું જોઈએ

પક્ષાપક્ષીથી પર થઈએ—

જોકે મોટી સંખ્યામાં મતદારો તોખ્યા પછી એ મતદારોને યુવકોમાં જાગૃત કરવાનું કામ કોણ પણ કરશે? કેમ સમજાવશે? કંઈ આજ્ઞા આપશે? અભ્યારની સ્થિતિ કેવી રીતે બદલાશે?

કોઈ કહે છે કે જાગૃતો લઈ લે, કોઈ કહે છે કે હવેગો ખૂંચવી લે. અંકુશો, લાવન્યમન, પરવાના, આ બધા સામે કોઈને કંઈ કહેવાનું નથી, મંજુર છે. રહવે એનું જેવે છે અને ખીજો તેમનું. આકાશના

પણ ચૂકના નથી. એ બધા હસતાં પાડશે અને કુહડો નહીં—મથાવે એવું મેં કાચું કહી શો? આ જમાનો સંખ્યાગળનો છે એટલે જેનું જેનું—જૂથ તે પ્રમાણે એનું બળ.

આવી જોયમતાણીમાં પ્રજાસમરતનું કાણું! શા સારુ એણે આ પક્ષ કે તે પક્ષમાં વિશ્વાસ મૂકવો જોઈએ! શા સારુ એણે સરખસો, સજાઓ અને ચૂંટણીની ઝુમેશીમાં રાહોદોડી કરવી જોઈએ! શા સારુ એણે મુરતીઆ જેવા ઉમેશ્વરોનાં મોઢાં પોખવા લલપાપડ રહેતું જોઈએ!

છે ઉપલી સપાટીએ પડે! અંદર અંદર આપણે છે અને પરપર ટક્કર લે છે. બહુ જુજ અપવાદ સિવાય પ્રજાના લે જે અખતરો કરવાની છૂટ મોટા ભાગને લેવી છે સહુ પહેલેને કાપડો હાથમાં લઈને પ્રજાને દોરવી છે. કોઈને સમજાવતીને કાપ લેતું નથી. કોઈને—પ્રજામાં વિચાર, વિવેક, બળ, કાર્યક્ષમતા લાવવાં નથી. એમને તો પોલીસની સંગીનોથી કામ લેવું છે. અને એ રીતે પ્રજાની સેવા ને હાથ કરવા છે. કાર્યપદ્ધતિ વિશે કે એનાં પરિસ્થાપ વિશે એ મતદાર હોય તો તે ગતિને અને સમજને છે. કોઈક બદલો આપશે, ધીરેધીરે કહેશે, અકાલતી યુગદાની મોકલવું રાખશે. ખીજા ઉપાડી વાત કરશે, ઝડપ કરશે, કાપાલ વાવશે—પણ એકંદરે પ્રજાના શક લક્ષણ સરખા જ નીવડશે.

ખાસિસ શેવામાં વાંધો છે?

એ સ્થિતિ, અસ્થિર ને અસ્થિર, જુજ તક્ત વતની અને જાનજીવી લગપર, એમાં કોણ કમી ને કાણ ભૂટા? કોને ચૂંટવો ને કોને રહેવા દેવો? પછીને ઇતિહાસ જોવો? એમાં જૂતકાળ દેખાશે કે લવિષ્ઠ! આગેવાનોનું વાણીસામયનું એવું! કહે-વાતી વચનો માનવાં! કે પાછી એ જાનજીવી છેડા રહી સ્થિરતા—શાંતિ અનુભવવી, તટસ્થ થઈ જવું!

એક વાર પ્રજાએ પણ આ અખતરો કરી લેવા જેવો છે. પ્રજા વિના—જાહેરાતે અને મિનચરતે નક્કી

કરી લે કે અમારે એક વાર રીસાર્થ જવું છે, કોઇને મત નથી આપવા, તો ? સલાહો, સરઘસો, પત્રિકાઓ કાઢી નથી જોઇતું. અમારે તમને માન આપવું નથી અને તમારી વિનંતિઓ સાંભળવી નથી. ને તક જીભી કરવામાં આવી છે એ આપણે જાણી જોઇને જવા દઇએ, તો ?

મત આપવે તો શક્ય બાતલ કરીને

સંભવ છે કે આપણા ઉપર એક આલેખ આવે કે હિંદીઓ મતદાર તરીકે લાયક નથી, પોતાના હક વાપરી જાણતા નથી, અજ્ઞાત છે. પછાત છે. એ આલેખનો વ આપણે ઉપાચાર કરી શકીએ છીએ. મત આપવા જઇએ તો કોન્ગ્રેસની પેટીમાં મત આપીએ, પણ મતપત્ર રદ થયાં પછી જ એને પેટીમાં નાખીએ. આપણા મનથી અથવા બેને સમજવું હોય તેને દેખાશે કે મત કોન્ગ્રેસને અપાયા છે. એના ઉમેદવારોની વાત તો દૂર રહી.

આમ મત આપવાની પદ્ધતિથી પ્રભાવકે શરૂ, અને ઉમેદવારો પ્રજાને ઠોકરે ચઢાવવાની પદ્ધતિથી એતરો. પ્રજા પાસે એક અનામત હક રહેશે કે ને લોકો સુઠણીમાં સફળ થયા છે તેમને બહુમતિએ ચૂંટ્યા નથી, અને તેથી લોકોના અંગ પ્રતિનિધિ નથી. એમની કારકીર્દિ સુધરશે તો તેઓ ટકશે, અને ખુશીમાં હાજર કરતા થઈ જશે તો તેમને પાછા બોલાવી શકશે.

રાજકારણમાં બંધાર્થ નહિ જવાની નીતિ પ્રચલિત છે. આને બલે મોટા રાજપુરુષોને હસ્તક હોય, છતાં પ્રજાએ નીતિ પોતાના હાથમાં લઈ શકે છે અને એને સફળ ઉપયોગ કરી શકે છે. પછી ન્યારે પક્ષોમાં સંપ્રદાય, સમજૂતી આવશે-અને સાચી જાવના આવશે ત્યારે એમને વધુ થવામાં આપણે જોઈ વિચારીને નક્કી કરી શકીશું. સ્વરાજ પછીની પહેલી સુઠણીમાં પ્રજા પોતે જ તટસ્થ રહેશે તો ઉમેદવાર પક્ષોને પોતાની કિંમત વધારવા સમજ પાત કરવા પડશે.

મત નહિ આપવાથી આપણે ફરજમાંથી ચૂંટ્યા નહિ, સમજવા છીએ એમ માનવું જોઈએ. ગરમા ગરમીમાં તટસ્થ રહેવું, હકને અનામત રાખવો, ઉમેદવારોને શુદ્ધિ અને લાઘાત માટેની તક આપવી એ કાંઈ નાની સરખી બાબતો નથી. સમજપૂર્વક આવું પગલું લેવામાં આવે તો પ્રજા છતી જ છે. કેંક દુકાનમાં થઈ બેસે તેને ઠીક કરવાની લાઘાત સાથે જો બેઠી છે. વિશ્વમાં ચોમેર બાપી રહેલી બંધાર્થધીમાં આ મતની રૂતિ-એકો બળવો-ગમા-વવાની નીતિ આપણને જરૂર મદદકર્તા થઈ પડશે.

એક નવું સૂત્ર આપી ચર્ચા જવું જોઈએ: મતને લાયક બનો-સંસ્થા હોય કે વ્યક્તિ-પછી વાત.

એક સ્વતંત્ર પ્રયાસ

રાજકીય સુધારા સાથે જમ સ્વરાજ નથી આવ્યું દેખાતું તેમ શામાલક પ્રશ્નાસિકાઓમાં પણ જરૂરતા આવી ચર્ચા અને પ્રગતિ નથી થઈ. કોર્મક એવો બંધ નહીં રહ્યો છે જેથી પાણી વહેતાં નથી ચર્ચા અને સુધારકોના હાથ હેઠા પડે છે. સૌથી ઓછો સુધારો થશે હોય તો સ્વતંત્ર પછીની તબવીજનો. કાં તો ચૂંટનાં દર છે, કાં તો અંધશ્રદ્ધાથી ઉપજતી લાલચ છે, કાં તો સ્વતંત્ર નો અસાવ છે, પણ મદદને લઈ જવાની અને એને બાળવાની પ્રયામાં ઠેરઠેર વિવિધ મુશ્કેલીઓ નડે છે એ બોવા છતાં આપણે દેરદાર કળતા નથી.

દિલ્હી, શહેરની સુધારાએ વીજળી વડે શખનો નિઃકલ લાવવાનું પગલું ભરવાની જાહેરાત કરી છે. એ આવકારણ્યક છે: મોટાં શહેરો સાટે આવું સાધન જરૂર હોવું જોઈએ. નાની પણ સુદર ઈમારત, દૂકા પણ લાવનાવાળો વિધિ અને ઝોણું ખર્ચ-એમ સમજીને વીજળીની મદદથી શખનો નિઃકલ લાવવામાં આવે એ સાડું છે.

સાથે સાથે એવો આગ્રહ પણ થવો જોઈએ કે આર્થિક સ્થળોએ જૂની રીત સુખ્ય રાખનારો ઉપરથી દિવસ કે રાતના કાર્યપણ સમયે ખર્ચે જાયતોને લાંબા અંતરે સુધી ચાલતાં શખને નહિ લાવી શકાય.

શખને લઈ જવા મોટી હોવા જોઈએ, સમય મોકલ સ અને સગવડવાળો હોવો જોઈએ. નવે ત્રીસ પાઠવી વખતે જુના ત્રીસાએ નાશુદ કરવાનું માંદ નાખવું જોઈએ.

શરીરનું દાન

મરણ પામ્યા પછી એ લોકોપયોગી થવાનું હિસાબ શ્રી મુદ્રાસ ત્રિકમળએ આપ્યું છે. એમની પ્રત્યક્ષ-તુસાર એમને તે હરખીતાલને સોંપવામાં આવ્યો અને એમથી અમુક લોક વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસ માટે રાખી શરીર પાછું સોંપવામાં આવ્યું. એમ બન્ને તરફથી વિવેક દેખાયો મરતી દુવેળાએ પોતાની આપનું દાન કરવાની પ્રથા પણ ચાલુ થઈ છે. જેથી મર્યાદાથી એ આંખ બીજા કોઈના અપમાન લાગી શકે.

કયાં મરણ પછી વૈભવમાં જીવતી રાખવાનો અને અમરત પામવાનો દલાલો અને કયાં બીજાના ઉપયોગમાં આવવાની જાન્યારી પરાકાષ્ઠા પીગમીક અને તાજમહાલ કરતાં કયાંયે ચઢી જાય એવું કામ એ દર્શન છે.

ચંદ્રક-વિજેતા : શ્રી પન્નાલાલ પટેલ

ગુજરાત સાહિત્ય સભા તરફથી દર વરસે આપતો રજીસ્ટરમાં સુવર્ણચંદ્રક મેળવવાનું બહુમાન આ વર્ષે આપણા ખાતનામ નવલનવેશ શ્રી પન્નાલાલ પટેલ પામે છે. સાહિત્ય સભાની આ મોટી મોટી કદરવાની માટે એ તો અભિનંદનને પાત્ર રહે જ છે.

સુવર્ણચંદ્રકની આ પ્રદાનવિધિના કોષકો તો હજુ પણ એટલો જ અલુકિત્યો રહ્યો છે. અને છતાં એ ગુજરાતી સાહિત્યકારો અને કળાકારોને બહુમાન કરનારું એકનું એક સાધન ગુજરાત પાસે છે. એટલે એની તરફ કરતાં ધારીએ તો પણ આંખમાં આમળાં ન કરી શકાય! રવ. રજીસ્ટરમાં તો લોકસાહિત્યના પ્રખર ઉપાસક હતા. એવા જ એક ઉપાસકને આ ચંદ્રક મળે છે ત્યારે ગુજરાતના આ લોકલોચ-
'હની કલમ કપર મુરતાક બનેલું ગુજરાત રાખી રહે એટલું જ પૂરતું નથી. ચાર અંગેજી જેટલી,

કેળવણીની દૃષ્ટિએ તો ૫-૫૫ પગલી પાડેલા આ નવલનવેશની કૃતિઓ આજે પણ આપણા સાહિત્યને ગૌરવવંદ્ય બનાવે છે. છેલ્લા ચાર-પાંચ વરસથી હવે એવા મહારોમનો સામનો કરી રહેલા એ વીરવ સાહિત્યકારને એથી પણ વધુ ચક્રિયાતી કૃતિઓ આપવા એ રામભાંયો જવહી મુક્તિ અપાવવા ચંદ્રક-પ્રદાન સભા માન્દ્ર કે અમરતી રીતે ગુજરાત એમને માટે પ્રયત્નશીલ રહે!

જે અવસાન મેળી

લોક-સાહિત્યના ભેખધારીની ચિરવિદાય

ગુજરાતી સાહિત્યમાં લોકસાહિત્યે છેલ્લા પચીસ વરસમાં જે મહામુલ્ય રચના જમાવ્યું છે એમાં રવ મેધાણી પછી બીજું 'ઝાંઝી' નામ આપી કામ્ય એવું છેવે તો એ શ્રી રામચુરા. લોકસાહિત્યના એ પ્રથમ ભેખધારીની કદર કરવાની તો ગુજરાત હજુ વાનો જ કરી રહ્યું છે ત્યાં તો આ 'ઝાંઝી'ની ૧૧ મી તારીએ આપણી પાસેથી એવા જ બીજાં શ્રી રામચુરા પણ ચિર-વિદાય લે છે.

છેલ્લા ૨૫ વરસથી ગુજરાત-કાઠિયાવાડના લોક-સાહિત્યને ગુજરાતે આપીને 'ચારદા' નામના લોકપ્રિય સાહિત્યકર્તાને આલન કરવામાં રવમરચતી લોકસાહિત્ય પ્રત્યેની ધન્ય અને ધૂન વરદાઈ આવે છે. હજુ મૈ વરસે તો 'ચારદા'એ એના ૧લી પચીસી પૂરી કપતિ! હિત્તવ ઉજાઓ. ૧૯૪૦ના થી રામચુરાએ અડધી સહી પૂરી કરી ત્યારે એમની સેવાની કદર કરતી સાહિત્યપ્રિય જનતાએ એમનો સ્ત્રોતને વિકસાવવામાં ઠીકઠી મદદરૂપ બને એવું મુદ્રણાલય આપણું કરેલું. રવ. મેધાણી જેમ લોકસાહિત્યના ઉદારક અને વિવેચક બન્યા એમ શ્રી. રામચુરા લોકસાહિત્યના અવિરત સંશોધક અને ફેલ્ડર્સ અમલ્ય ચારણ-ગઢ-વીને ચીંધે વોટપા રતનની જેમ જવહેરમાં મૂકનાર બન્યા હતા. 'ચારદા'ના ૨૫ વરસના અંકો અને લગભગ ૪૦ જેટલી સંખ્યાએ પહેલેલી એમની પ્રગટ કૃતિઓ આપણને આજે પણ એની સાખિતી આપે છે. છેવટે છેવટે ગુજરાતને એક હળવું સાહિત્ય

‘આનંદ’ અને આજકાલું માસિકપત્ર ‘કનૈયા’ પણ આપ્યું છે.

સ્મારકોની મોટી મોટી વાનો કરનારું વાતકાલું ગુજરાત એમનાં આ ત્રણ સાયબિકો, એમની સ્મૃતિને યાદગાર ગાળનારું એમનું સાહિત્ય અને એમનું ત્રેસ સાયને તો પણ સફરના આત્મા શાનિ પામશે.

પહેલી સ્થાપત્ય-કલામની જોડ

આપણા વૈભવ સાહિત્યચાર્યશ્રી. રા. વિ. પાઠકના નાનાભાઈ અને મહુભાઈ તરીકે વધુ ખ્યાત બનેલા શ્રી. ગાળનન વિશ્વનાથ પંડિતે અંતે મહિને અવસાન લેયું છે. ગુજરાતે એક અદના સ્થપતિને પ્રાપ્ત્યો છે.

ગુજરાતી ભાષામાં જે હોલિકેસે એમની કમ-મથી સ્થાપત્યકલાનું મળાંકિત છર્ચ મહામુલ્લુ સાહિત્ય ગુજરાતને અપ્યું છે એ આટલું હંદેશ અને આ વિષયનું પહેલું જ સાહિત્ય છે. દર્યાંય પણ અંદરથી થવા વળાની પરી રહેલી એ બધી સામગ્રી ‘પ્રસ્થાન’નાં થોડાકે અંકોમાં, અમદાવાદ રેડિયોની હસ્તપ્રતોમાં કે છુટાછવાયાં પોતાના અગ્રગટ સંપ્રદમાં પડ્યો છે, એનો આખો સંગ્રહ પ્રગટ થાય તો ગુજરાતી સાહિત્યમાં એ વિષયનું મહામુલ્લું રત્ન બની શકે એમ છે. અને ત્યારે જ આપણને સમગ્રથી કે ગુજરાતને કેવડી મોટી જોડ પડી છે.

★

એકાંત

કેા શૂન્ય સાગરશિલા પર શાંત ગેઠાં
નિહાળવાં ભરતી જોડ તરંગ મહા;
સ્વામિત્વ બધાં મગજનું ન સ્વીકાર શાયે
ના હોય પાંચર કહી પગલાં પડયાંયે.
જોવા વને નિરખવી વીજને વસીને
છાયા કિને વિવિધ વિકૃતિ પુલક ધારે;
એકાંકી કહ્નભુમિ કળલોા કરસો
કે સમરંગ સ્થિતા જળ-ધોધવાઓ,
અફેકે ચે વિચરતાં વનસત્તલેખાં
અદ્દ પથ્થરીન પર્વત, એકવામાં;
એકાંત નિર્જીવ નથી સખિ! આ અનન્ત
ભંડાર છે વિવિધ પ્રકૃતિનો જીવન્ત.

શાંતિલાલ ખી. શાહ

[ખર્નાઈ શોના એપ્રિલ ૧૯૬૮ ઝંક રવાગાંથી]

એ

નાનકાં રોશન ઉપર દરેક મિનિટ માડી ઊભી રહી ત્યાં મુઠી અને અરસપરસ વાતો નેટલી કરી હતી એથી એ વધુ તો અમારા હાલભાવ નેવામાં માર્ક મીજી જ એ આખો ગમ હતી એ તો અમારી માડી ઉપડી લાગે જ ખમર પડી. હું એ ગ્રામથી પસાર થતો હતો એટલે મને મળવા આવેલી મારી એ મિત્રા છે આસતી મારીએ નીચે ઉતરીને પથ્થુ મારો હાથ પકડી મારીની સાથે સાથે મારી સાથે ધસકાવા લાગી એ તો આ ગિચાસુ મીજી બે આંખિને જોયા થકને નેવા નેટલી હરે લઇ મર્પી.

પછી રોશન પસાર થઇ મધ્ય એટલે એ જ રોશનેથી બેઠેલાં એ વધોવૃદ્ધ બહેને મારીને વાત પૂછી. એ વાતોમાં મધુનર, ઝાતિ, એકમેકનું સમપથ્યુ. વતન અને છેવટે બન્ને પરચેલાં છે કે કુંવારાં?—આ બધું ખૂબ વિગતથી આવી જતું હતું. એ ધરમાં માણસની પૂછપરછમાં ખામી રહી તો ન જ ભય ને.

અને મારા ઉછા જવામે એ ચમક્યાં! મેં તો ક્યાં પથ્થુ છૂપાવ્યા વગર બધા સાથે જવાન દીધેલા. ઉછી જવાખ એમને વિચિત્ર લાગ્યો: ‘અમે પતિ-પત્ની કળતા પથ્થુ વિરોધ બાદ સંબંધીઓ છીએ, છતાં પરવચા વગર જ અમારો આ સંબંધ વધારે મજબૂત રહે છે!’ ત્યારે એ પીઠ અહેરા ઉપર ને રેખાએ અંકાઇ ગયેલી એ આને એ વાતને કમને વરસે પથ્થુ એવી ને એવી જ મારી આખ સામે તરે છે. અને એ વૃદ્ધાએ પોતાની દેખવરાળ ઠાલવી:

‘જાણ્યા, મારી સગી દીકરી પથ્થુ, આ હમણાં આવી તો એથી જ ઉલખટાઉ થકને કરતી ત્તી મેં એના બધા શોખ પૂરા કર્યા છેવટે એની છાંછાના વર સાથે પરણાવવા પથ્થુ નાત આપીને રોષ વહો-રવા હું તૈયાર થઈ. પથ્થુ આને આઠ દિવસથી એનો પતો નથી. આઠ દિવસથી હું મારીમાં એકથી બીજો માથ રખાયા કરું છું. પથ્થુ એ દીકરીનો અણસારો કર્યા વ મને જડતો નથી. મામમાં તો વાતો બીડી છે કે

આથમતી પેઢીનાં એક પીઠ બહેન નવી પેઢીના એક જુવાન—જોડવાને—એવે છે. પોતાની સગી દીકરી પથ્થુ એ જોડકાને ટપો નાપ એવી હોય છે—પથ્થુએ બધું છતાં નવી—જૂની પેઢીનું ઘર્ષણ એ બાઈનાં હેવાના એકેય ખુલામાં નથી ત્યાં તો દીકરા જેમ જ પોતાની દીકરીને એકલે હાથે ઉછેરેલા હેવાનાં મીઠાં આશીર્વાચનો જ છે! ઢંખ, દ્રેષ કે કડકાઈ વિનાનાં વાતસદ્યથી ભરપૂર!

એને મોઢ ફેસલાવીને ઉપાડી ગયું છે. પથ્થુ એ વાતે થ મારા મનવાચા નથી આવતી. મારી દીકરી મને તેવી તો થ નોકવાળી હતી. ને ઘોઠરા સાથે પરણવાની હતી એ ઘોઠરા પથ્થુ એની શોષ માટે મારી જોમ જ કર્યા કરે છે. આને સારો જ મને ખમર પડી કે એ યહેરની એક દિશમકંપનીમાં છે, એટલે આને ત્યા ઉપડે છું.’

‘પથ્થુ માણ, તમને ખમર હતી કે એ દિશમ-લાઇનમાં જોમવાતી છે?’

‘મુઠ આખો વખત દિશમનાં ગીતો અણગમતી, એવાં ચોપાનિયાં વાંચ્યા કરતી, એક વાર યહેરમાંથી એક ઉખડેલાં નેવો આદમી આવેલો. એને પોતાનાં દેસ્તાર તરીકે મારી આગળ જોળખાવેલો. મુ એના તો એ વખાણ કરતી! પથ્થુ મને ખમર નહિ કે એ આમ લામી બચે.’

‘તમે જ્યો એટલે એ કંઈ પાછી આવવાની છે?’

‘હવે તો મેં એની આજ્ઞા હોડી દીધી છે. પથ્થુ માનો છવ રહો ને બાઈ! બાળ કાઠયા વગર રહેવાય શી રીતે! હું તો એને આશિષ આપવા બઠે’ છું—એની ખુશનસીમી ઉપર ફું મુસ્તાક છું એવી!’

મધ પેઢીની એ કચલિવાળી અને મારાથી સહસા નમી પડાયું અને મને પથ્થુ આશિષ મળ્યાં. ‘મેટા, દીવાની જુવાનીને છુદીદાર વહેવા દે, પોતાની જાતે જ એ ચઢતા મેળવશે. કોઇના કહેવા પ્રમાણે ચાલવાથી તો એ મુરમાઈ ભય હં!’

તેરમે વધે' વિમુ કામનલ પાસ થઈ. એ બધુ-વામાં જેવી હોશિયાર હતી, તેવી સમજવાળી પણ હતી. પોતાની સ્થિતિ પૈસેટકે નમળી હતી, પિતા આફ્રિકા પરસોથી ગયા હતા છતાં કંઈ કમાતા ન હતા, એટલું જ નહિ પણ લોકોએ વાતો કરીને એને સમજ પણ આપી હતી કે એ દારૂડિયો છે ! બાપુ બાપુને નાનપણમાં દારૂડિયો કહી મચેલી ત્યારે 'મોટું' લાગેલું, એ સ્મરણ પણ લોકોની વાત સાથે વિમુને તાકશ થતું. પરિણામે નિશાળમાં બીજી છોડીએ સારા, નવાં કપડાં પહેરી લાવતી, કોઈ કોઈ જથ્થા પણ પહેરી લાવતી, છતાં સમજીને એણે સૂરજ પાસે કોઈ મામણી કરી નહોતી.

પિતાને જોયાનો એને ઝાંખો ખ્યાલ હતો, એ ખ્યાલને સ્પષ્ટ કરવા સૂરજ એને કહેતી કે એ ગયા ત્યારે તું એમનો કોટ પકડીને ફરાક વગેરે લેતા આવવાનો આગ્રહ કરતી હતી. એ યાદ રાખીને હળનભાઈ સાથે એમણે વસ્તુઓ મોકલેલી તે તો એને યાદ હતું જ એ વાતથી એને પિતા સાથેની સ્થિતિ યાદ તો આવતી, પરંતુ મોં ઉપર શરમ પણ છવાઈ જતી—એવી હક પોતે શી રીતે કરી શકી હશે ? પિતા વિષે જાણ્યા છતાં, એમણે કમાઈને સુખી ન કર્યાં એવો દોષ એને વરસે ન હતો. ફક્ત એને થતું કે નિશાળની બહેનો (શિક્ષિકાઓ)ની માફક બા જો બહેલી હોત તો પેસાતું કુંખ ન હોત. સૂરજ વિષે એ વધુ ને વધુ વિચાર કરતી તેમ એને થતું કે, બા જો બહેલી હોત તો મોટાં બહેન (મુખ્ય શિક્ષિકા) કરતાં એ ધણી હોશિયાર હોત !

એવું તો કંઈ એ સૂરજને મેંજી કહી શકતી નહિ, પરંતુ એની કલ્પના ત્યાં આગળ અટકતી ત્યારે કોઈ કોઈ વાર એ પૂછતી : 'બા, તું બધી કેમ નહિ ?'

સૂરજને ન બપોવાનો બિલકુલ અફસોસ ન હોય તેમ એ જવાબ આપતી : 'છોડીએને બધુવાલું આજે

લોહીની સગાઈ જેવી ઉત્કૃષ્ટ વારાં લખીને ભારતભરમાં બહુમાન પામેલા લેખકની જેવી જ એક બઠલાગી થતા સર્જયેલી નવી નવલકથા ભવસાગરનું' આ એક પ્રકરણ બાપ વગરની દીકરીનાં અને પતિ વિનાની પત્નીનાં મંથનોથી હૈયાને હચમચાવી દે છે.

આટલું વર્ષ, અમારા વખતમાં વળી કાણ બચતું-તું ? પાંચ ચોપડીય હું હોશિયાર હતી એટલે બહેલી, બાકી મારી ઉંમરની છોડીઓમાંથી બધી એકઠેય બહેલી નથી. અને જૈરા માણસને ક્યાં નોકરી કરવા જવું ? કે બપવા વગર ન ચામે ?'

વિમુ : 'તૈરાંથી કેમ નોકરી ન ચાય ?'

સૂરજ : 'આપણા ગામમાંથી કોઈને નોકરી કરતું તેં જોયું છે ?'

વિમુ : 'કન્નાડામાં બધી બહેનો છે તે નોકરી નથી કરતી ?'

સૂરજ : 'એમાં જોઈ વરણની કાણ છે ? કોઈ ખિસ્તી છે, કોઈ વાળક છે, કોઈ મોઢ છે, કોઈ...'

વિમુએ વચ્ચે કહ્યું : 'કેમ, મોટાં બહેન બાહણ હરતો. બાહણ તો સૌથી જીંચી નાત કહેવાય.'

સૂરજ : 'બાહણ જીંચી વરણ કહેવાય એટલું જ, એમને મોભો-આગર કોઈ નહિ ! ગમે તેવો પૈસાદાર બાહણ હોય તોય આપણા બ્યાગળ એક પૈસાની દક્ષિણા સારું હાથ લાગે કહે. આપણા જેની જીંચી વરણથી મરી જવાય તોય હાથ લાગે થયો ? બાહણને કોકરો જૂએ મરતો હોય તો 'સ્વસ્તિ કલ્યાણ' કહીને વસ્તીમાંથી લોટ ચાગીને ચ દહાકા કાઢે છતાં એની આંખડે ન જાય. પછી મહેતીની નોકરી કરવામાં એમને લોકને શો વધો આવે ?'

વિમુ બાવી બધી વાતો બાળકશુદ્ધિમાં કુતુહલ ખાતર કાઢતી હશે એમ સૂરજ માનતી. વિમુ પોતે પણ આગળ કંઈ દલીલ કર્યા વગર રહી જતી. પરંતુ સૂરજને એ જ ન પૂછી શકતી તે નિશાળમાં

મોટાં બહેનને જોઈને ભેંધને પૂછવી : આરાધી બહેનની નોકરી ના કરાય ?

મોટાં બહેન : 'ના કેમ કરાય ? એવું જાણે કહ્યું ?'

વિશુ : 'યારી બા કહે છે—આપણી નાતનાં ભૈર નોકરી ન કરે.'

આ કહેવામાં સુરજની બીજી નાતનું અપમાન કરવાની વૃત્તિ હતી જ નહિ, છતાં ભણે એણે ભણી ભેંધને મોટાનું અપમાન કર્યું હોય તેમ મોટાં બહેન મોઢું બગાડતાં મનમાં ને મનમાં બગડતાં—જુએ મરે છે તેમ મોટી ઠાંસ કેટલી છે ? એમનબાઈને રાખ્યા છે તેમાં આખરે જતી નથી, અને કીકરી નોકરી કરે એમાં આ વેરમાને આખરે જતી રહે છે !

આમ મનમાં અકારણ એરનો કુપો જાગીને, મોટાં બહેન વિશુને સુરજ સાથે બળવો કરે તેમ ઉશ્કેરતાં હતાં—તારી બાએ આ ગામ વગર ખીણું શું જોયું છે ? તારી બા, અને બહીના લોકો તો કુવામાંના દેડકા જેવા કહેવાય, કુવામાં ગેઠતા દેડકાને જેમ કૂચે કુનિયા કેખાય, તેમ તારી બાનું. બાઈ મોટાં બાપોમાં, યાદેરમાં તમારી નાતની છાકરીઓ દેવે એટલેક દુઃ, કોલેજમાં બહુવા ભય છે.'

વિશુ કંઈ ન બોલી.

મોટાં બહેન આગળ કરવત કાઢવા લાગ્યાં : 'તું હોશિયાર છે, આ વર્ષે ફાલગુણ પાસ થઈ જશે, ઉંમર નાની છે એટલે તરત નોકરી ન મળે, પણ એવાર વર્ષે હજી ત્યાં સુધી અંગ્રેજી શીખુ. આગમાં નિહાળ છે. છાકરીઓને ફી તો ભરવાની નથી, કોલેજ (ચિકિત્સા સંસ્થાની ટ્રેપનીંગ)માં તું હોશિયાર છે એટલે તરત દાખલ થઈ જાઉં. સરકારને ખર્ચે ત્રણ વર્ષે બહુવાનું. બહી-રજા પછી ચરકાગે નોકરી મળશે.'

સુરજ સોદામણું ચિત્ત ભેંધીને જેમ આનંદ થાય તેવી રેખાઓ વિશુનાં એ ઉપર સ્પષ્ટ ઉપસી આણી.

મોટાં બહેન કરવત ચલાવ્યે જતાં દર્તા : 'તારી બાપ સાત વર્ષે થઈ, છત્રે છે કે મરે છે તેના જ સમાચાર નથી, આફ્રિકા મથેલો કાઈ આવો તો ભેલો નથી, જે આટલા વરસ ત્યાં પડ્યો રહે છતાં પૈ મોકલે નહિ કે જાણે ના આવે ! તારી બાઈ પણ કશું ધોળે એમ લાગતું નથી એ સ્થિતિમાં ભોંટું નોકરીમાં દાખલ થઈ જાય તો તારી બાને મોટી નિરાંત થઈ જાય.'

વિશુએ મોટાં બહેનને કંઈ જવાબ આપ્યો ન હતો, પરંતુ મનથી વિચારું હતું કે બાને ગમે તેમ સમજવી નોકરીમાં દાખલ થવું. બાને પૈસાની જોઈ વીઠ પડે છે ? સારાં સાલેલો તો એ પહેરતી નથી, બીજા પાસે પેટીઓ ભરી ભરીને કપડાં હોય છે ત્યારે બા પાસે બે ભેડ બાંધે હોય છે. બાઈની ચદાઓ કેટલી શરેલી હોય છે ? પોતે માપરી કેટલી સાચવીને પહેરે છે ત્યારે ભેડ પરાણે વરસ સાથે છે ? આ બધું પ મર્યાદા કાઈ કામદાર નહિ ત્યારે બાને કુખ મે ? મનથી ને મનથી બેભણે એણે નોકરી પણ કરી દીધું હોય તેમ એ બગડતી—બા ના કહેશે તેમ ને નોકરી કરવાની. મર્યાદા કાઈ કમાનાર નહિ, પછી કું કેમ ના કરાડ ?

પરંતુ નોકરીની વાત તો નોકરી પાસે રહી, પણ ફાઈનલ થયા પછી, એક વરસમાં ત્રણ અંગ્રેજી ધોરણ પાસ કરવાને વર્ષે આવતો હતો તેમાં જવાની જ સરજો જોને ના પાડી. છાકરીઓની ફી ભેવાની ન હતી એટલે બા ના પાડ્યો એમ વિશુએ કહેવું નહિ. વળી સુધા પણ પોતાની સાથે અંગ્રેજી વર્ગમાં આવવાની હતી એટલે બા ના પાડે જ નહિ એવા ઉવાઈ દિવસમાં એ છાતી હતી.

વિશુએ એ જ દશિયાર આગળ કરતાં સૂરજને કહ્યું : 'સુધા ભય છે પછી ફે કમ ન જાઉં ?'

સુરજ : 'સુધાના વાદ આપણાથી ન થાય.'

'કમ ?'

'જેના બાપ પૈસાવાળા છે,'

‘આમાં ક્યાં કશું ખર્ચ થવાનું છે ? ચોપડીએ પણ હું સુધાની વાંચી લઈશ. એક બે, ત્રણ ચાલે એવી હશે તેટલી જ લાવીશ. એ પણ કોઈની જૂની મારતરે મફત આપવાની હશે છે.’

સરજ દીકરીના ઉમંગને સમજતી હતી. એનું હૈયું કચડી નાખતાં એને પોતાને પણ જોણું દુઃખ થતું ન હતું. પરંતુ ખીન્ને ઉપાય ન હતો એટલે એ કંઈ મન કરીને કહેતી હતી : ‘આટલું બહુતર જોણું છે ? વાંચતું હોય તો ધેર નવરી પડું ત્યારે રામાયણ, મહાભારત જ વાંચીને, હું અને બીજાં બેરો પણ સંભળીશું. એને નોકરી કરવી હોય તેને અગ્રેજી બહુતર જોઈએ.’

વિમ્બેને નોકરી કરવી હતી. પરંતુ એની વાત હજુ ન કરતાં સરજને જવાબ આપતી હતી હરી : ‘સુધા બહુવાની છે એ નોકરી નથી કરવાની છતાં શું કામ બધું છે ?’

સરજ એ ધારણ કહેવા નહોતી માગતી, છતાં વિમ્બેને પૂછ્યું ત્યારે એ ખુરું કારણ ન કહે તો દીકરીને સંતાપે પણ કેમ ? એણે કહ્યું : ‘જે બેટા, પહેલાં તો તને કહ્યું કે એના બાપ પૈસાદાર છે, ત્યારે બહુલી છાડીને વધારે બહુલી વર જોઈએ...’

વિમ્બે એ વાક્ય સાંભળતાં ધરમાઈ ગઈ, મોનીયું કરી પગના નખ વતી ભેંધે જણવા લાગી, દીકરીમાં બારેબાર લગ્ન જોઈ સરજને સંતાપ થયો. પોતાની વાત એ માનશે તેમ માની એણે આજણ કહ્યું : ‘વધારે બહુલી છાડશે આજે તો વધારે પૈસા માગે છે. જે બહુ હોલિયાર હોય તો એનાં માખાપ વિલામત બહુવા જવાના પૈસાની ધરત કરે છે. એટલે પૈસાદાર હોય તેને છાડીએ બહુવાવી પોષાક, આપણા જેવાં ગરીબને તો મધ્યમસ્થર સાડુ, શુભરાતી પૂડું કહ્યું એટલે અલગથી ના ગણાડ્યો. ખેતી કરતો છાડશે મળે અને ગામડા ગામમાં રહી છાણવાસીદું કરવાનું આવે તો જોણું બહુલી છાડીને દુઃખ ના થાય !’

ચોરીવાર પછી લગ્નનું લોહી વિમ્બેના મોં ઉપરથી બોરી ગયું એટલે એ બોલી : ‘પણ બા, આપણા જેવા ધરમાં કોઈ કમાનાર ના હોય ત્યારે મારા જેવી છાડી નોકરી કરે એ સાડુ નહિ !’

દીકરીના પ્રેમને સમજતાં સરજે દેખામાં ઉમંગ લાવી, એને ખરડે ટપલો મારતાં કહ્યું : ‘માડી ! તારા અને મારા કરમમાં એવું લખ્યું હોત તો હું મારા દીકરા ન જન્મી હોત !’ એમ કહેતાં કહેતાં એની આંખમાંથી આંસ ટપકતા, અને વિમ્બેના બોળામાં પડતા.

વિમ્બેની આંખમાં પણ ગળગળિયાં આવ્યાં, તે લૂછી નાખતાં એ બોલી : ‘બા, હું મનમાં ખોટી સરખ રાખે છે. મોટાં બહેન કહેતાં હતાં કે મોટાં મામામાં અને સહેરમાં આપણી નાતની છાડીએ પણ મૈત્રિક થઈ મોટી કોર્સેજ સુધી બહુવા લખે છે. તારાથી નોકરી ના કરાય તેવું કહે છે કહ્યું !’

મોટાં બહેન પોતાની દીકરીને ખોટી રીતે ચકાવી રહ્યાં છે માની સરજને એમના ઉપર શંકા આવ્યો. એને બ્યક્ત કરતાં એ બોલી બીડી : ‘તારી મોટી બહેન બે અધર બહુલી એટલે આપણી નાતની વાત જાણે એટલી હું ના જાણું એમ ? મોટા મામની આપણી નાતની કોર્સેજમાં બહુવા લખે છે તે મેં કહ્યું તેમ સહેરમાં રહેવા છાડરા એટલું ના બહુલી હોય તેને પરણવા હો પાકતા નથી મારે. એમાંની કોઈ નોકરી કરવા નથી બહુલી, કોઈ ઉપરવાડે પડી રહેલી નોકરી કરતી હોય તો, ખાસી પરણવા એમને જમ મારીને બહુતું પડે છે ! તારી બહેન આ ના જાણતાં હોય તો કહેજે, એ બધી કંઈ ખામચુભાઈની છાડીએ નહિ કે એમની જેમ નોકરીનું અપહિયું લઈને માગી ખાય !’

કોઈમાં ને કોઈમાં સરજ બેસી તો ગઈ, પણ બીજી પક્ષે એને લાગ્યું કે આતું બોલોને પોતાનું મોં ગંધાયું કે બીડ્યું ? જાહેન ગિયારા, પોતે નોકરી કરે એટલે બીડ્યું નોકરી કરે તો સાડું એમ માનીને લલમનસાઈથી કહેતાં હશે તેમાં એમના ઉપર પોતે

શ્રુતો કથો, પ્રવચાર જ્ઞાતવ્યો. એમાં પોતાનું શું ચાહું દેખાયું ? દીકરી આગળ સરખાઈ હોય તેમ સરખ નીચું જોઈ ગઈ.

મોઢાં બહેન વિમુક્ત મન નોકરી ભણી એટલું બધું દોરવ્યું હતું કે સરખ આમ નોકરીનો પ્રવચાર કરે એટલા માત્રથી એનું મન પાછું પડે એવું ન હતું. એણે સહેજ રહીને, સરખે સરખ સખતાં બેસું જોઈ એટલે કહ્યું : 'આ તો નોકરીમાં જોડું શું ?'

સરખને સહી પહેલાં નોકરી અંગે કંઈ બોલતાં હોય ત્યારે હંમેશાં એ નરમ મૂકતાં બોલી : 'જોડું તો કંઈ નહિ, પરંતુ આપણી નાતગાંધી, આપણા ગ્રામમાંથી કાઢી ને રસ્તે ન રહું હોય તે રસ્તે જઈને આપણે નિર્દાપાત શું કરવા બનવું ? આપણું કરમ વાકું છે, તું બધી રીતે ધારી છે, પણ કરમ જીવાને અને એવું કંઈક મઈ ખેસે તો કાળી દીકરી ખેસે. સોઠું કહે, પૈસાનાં લોભે છોડીતું સરીર અભાવવાનું ! પૈસા નથી છતાં દહાકા જાય છે, પણ એવી કાળી દીકરી એટલે ત્યારે જીવવા કરતાં મરવું સારું.'

સરખે અપ્રાધાર વાત કરી હતી છતાં વિમુક્ત એનો અર્થ સમજી ગયો હતો. એક નવાં બહેન કન્યા-શાળામાં આવ્યાં હતાં. તેમની વાતો નિઃસર્જનમાં છોડીએ છોડીએ કરતાં એટલે નોકરી કરનારને કાળી દીકરી રીતે ખેસે તે સમજતાં એને વાર ન લાગી. એ નવાં બહેન કુંવારાં હતાં, છતાં સહેરબાઈ કે કંઈ કાણેસાંજોએ આદર્શ સનિ-રવિવારે એમને ઘેર આવડે. એ આદર્શ પ્રાપ્તો જણીતો પ્રાણુક હતો એમ પણ વાતો થતી. બહેન પોતે ત્રાસક, ફેસનદાર અને ભારે રૂઆળ રાખતાં. રૂપાળાં પણ જોવાં હતાં કે છોડીએ પણ એમને દીકરી રીતે જોઈ રહેતી ! પોતે પણ બહે, નોકરી કરે અને એની દયા ચાપે તો, એમ વિચાર આવતાં વિમુક્ત મૂંઝી જાય. બાની આગળ શું દલીલ કરવી તે ન સમજતાં એ કચાવ સુધી જી રહી.

પોતાની માઠી દીકરી સાનમાં બધું સમજી ગયો એટલે હેવામાં કંઈ અનુભવતાં સરખે કહ્યું : 'હું મા

થઈને તારો આદર્શ ઉમંગ છે છતાં ના કહેતી દોષક તે અમરતી નહિ, તે સમજી ને !'

પૂરેપૂરું સમજી ગયો હોય, કાંઈ શંકા જણે રહી ન હોય તેમ વિમુક્ત નીચી નજર કરી મૂંઝી રહી.

કરી વળી દીકરીને વિચારવનજ ન બિમી આવે તેનું પાકું કરતાં સરખે આગળ કહ્યું : 'જોડા આપણા કરમમાં સુખ લખ્યું હોય તો તારા બાપુ શું કામ જવળે રસ્તે ચડી જાય ? સાત સાત વર્ષ થયાં, કામ નહિ તો માણસ પાછા ના આવે તેવું મ મેં સંભળ્યું નથી. છતાં કામવાને આપણા કરમમાં એવું લખ્યું હશે ત્યારે ને ? તારા કરતાં કાંઈ કંઈ જોડા હોય તો તારા જે પછી એ સુખેય કરમમાં નહિ હોય ત્યારે અમદાવાદનાં મોટા દાકતરની દવા મ લાગુ ના પડીને ! બળિયા તો બધાને નીકળે છે, કાંઈને જોડા પણ આવી જાય છે, પણ કામની સુધિ જતી રહે તેવું સંભળ્યું ન હતું, તે આપણા કરમમાં લખાયું ! હજી કરમમાં શું લખાયું હશે તે જાણે ખબર છે ? કુખિયતું કરમ તો એવું કે કુલની માળા હોય તે સાપ થઈને કરે. તું કાણે કે નોકરી કરે, પણ સુખ બાળુએ રહે, અને કાંઈ ગરીબ જણી લાભ લૂટે તો આપણો પૃથ્વીમાં સમતાં છૂટકો ના થાય !' મળું કારણ મળું હતું છતાં સરખે આદર્શ સુધી મોઢી તો નાખ્યું, પણ દેલ્હી વાગ્યે બાકી રહ્યું અને એનો સાદ શરી મયો.

વિમુક્તે બહુવાની ના પાડી એટલે સુધાએ જલ્દી કે એની ગાયે ના કહ્યું હશે. વિમુક્તે બહુવાની મણી ઉમંગી એટલે પોતે વિચાર માંડી વાળે એમ સુધા માની કંઈ પણ થી રીતે ! એટલે સુધા સરખને આગ્રહ કરવા લાગી : 'કાજી ! તમે મારી બહુવાની એક શું કામ તોડી નાખો છો ?'

સરખ : 'હું કંઈ તોડી નાખું છું ? વિમુક્તે બહુવું નથી પછી શું ચાપ ?'

સુધા : 'તમે, કાજી જુડું મોઢો છો. વિમુક્તે કદી ના કહે નહિ.'

સરજ : 'એને જ પૂછ ને.'

સુધા : 'હું એની પાસે હા પડાવું તો તમે મને રજા આપશો ને?'

સરજ : 'પણ મેં એને રોજી જ નથી.'

સુધા વિચુને આગ્રહ કરવા લાગી, પણ વિચુ કાંઈ ઉપાયે તૈયાર થઈ નહિ.

સુધા પૂછતી : 'પણ તું ભણીને નોકરી કરવાની વાત કરતી'તી ને આપ એકદમ ના કેમ પાડે છે?'

વિચુ : 'એમ જ મન થયું, બા કહે છે, આપણી ભણીને નોકરી ન થાય. પછી ભણી ભણીને શું કરવાનું?'

સુધા : 'વિચુ! મારી બહેન નહિ, તું મને છેતરીશ! તને ભણવાનું ન ગમે તેજ હું શી રીતે માનું! તું જુદું બોલે છે.'

વિચુનું હૈયું સુધાની લાગણીથી ભીનું થયું હતું, છતાં મન કઠણ કરીને એ બોલી : 'તું જે માને તે ખરું. બાકી હું તને છેતરતી નથી. મારે નથી ભણવું એ ખરું કહું છું.'

સુધા એને મળે બાકી પાતાં બોલી : 'નથી ભણવું એ તો હું ય સમજું છું પણ સાથી ના પાડે છે તે જુવાને છે!'

દૈવે દૈવ બહાઈ વિચુ ગળગળા થઈ ગયો. બોલી : 'સુધા, ભણીને તું શું કરીશ?'

સુધાનું અંતર પણ ભારાઈ આવ્યું. તે બોલી : 'જાની વાત હોય તો મારે નથી જાણવી. હવે હું તને આગ્રહ નહિ કરું.'

'જાતું તો કશું નથી' વિચુ બોલી : 'બા સમજે તેટલું આપણે છોકરાં શી રીતે સમજીએ? વધારે ભણેલી છાત્રીને વધારે ભણેલો વર જોઈએ. વધારે ભણેલો વધારે પૈસા માગે. તારા બાપુમાં વધારે પૈસા ખર્ચવાની શક્તિ એટલે તું ભણે એનો વધો નહિ. પણ હું ભણું તો બાને ખિચારીને કેટલી

ઉપાધિ આવે? બાને એણું દુઃખ છે કે હું ભણીને પાછું વધાડું.'

બંનેની આંખમાં આંસુ હલકાતાં હતાં.

સુધા થોડી વાર પછી, આંસુ લૂછી નાખી : બોલી : 'પણ તું ભણીને નોકરી કરે તો બાનું દુઃખ એણું થાય એ વાત તે બાને ન કરી!'

વિચુ એનો ખુલાસો કરતાં બોલી : 'મેં પહેલાં તો કશું, બા સમજે એટલું આપણે છોકરાં કંપાથી સમજીએ? બા કહે છે, આપણા કરમમાં સુખ હોય. તો બાપુ પરદેશ શું કામ ન કમાય, ભાઈની શુદ્ધિ શું કામ જતી રહે, કરમમાં દુઃખ હોય તો નોકરી કરવા જતાં ય સુખ ના આવે, નોકરી કરનારની શુદ્ધિ સારી જ : હે તેવું થોડું છે? નિશાળમાં નવાં બહેન આવ્યાં છે તે કેટલાં હોશિયાર છે, પણ શહેરમાંથી કોઈ આવેલી આવે છે તે એાછી વાતો થાય છે? કદાચ આપણી શુદ્ધિ ના ખગડે, પણ કરમમાં દુઃખ હોય અને કોઈ આવેલી એકલાં નોકરી કરતાં હોઈએ ત્યાં કુમસો કરે તો? બા કહે છે, કુખિયાને તો ફૂલની માળા પણ સાપ ચઢીને કરડે!'

સુધાનાં આગ્રહ કરવાનાં ખારણાં બંધ થઈ ગયાં એટલે એ બોલી : 'ખબરું ત્યારે, હું ય નહિ ભણું. તારા વગર એકલી ભણવામાં શું મજા?'

વિચુ એને કલાવાલા કરતાં બોલી : 'સુધા, બહેન, તને મનની વાત કહી ત્યારે આનું કરવાનું! તને ભગવાને શું નથી આપ્યું તે તું ના ભણે? તને આપે ય કેવા ભાગ્યશાળી મળ્યા છે! એરમાન બાનું દુઃખ વધારે-વેઠવું ના પડે એટલે એ ફરી પરપયા નથી! એવા બાપ તારા સાડુ શું ન કરે? માગ્યો તેટલા પૈસા આપીને એ ભણેલો વર શોધી લાવશે. વિદ્યાવત મયેલો પણ શોધી લાવે એવા એ તો છે. પછી તું એજીજી ભણેલી ના હોય તો એવો વર વાણતરની ખોશ કાઢે એવું નિમિત્ત મને શું કામ બનાવે છે? તું સુખી થાય તેથી હું રાહ સ્થગ

તું સહેરમાં રહેતી હોઈશ તો મને ય સહેર જોવાનું મળશે. તું લાલ્લવાનું છોડી દે તો તને મારા સમ.'"

સમને લીધે, નિરુપાધે, સુધા તે વાન સ્વીકારતી હોય તેમ બોલી : 'પણ સાચું કહું છું, મને તારા વગર મજા નહિ પડે.'

વિષ્ણુ : 'મઝા પડે એવો રસ્તો જતાવું. તું મેર આવી અને સીપ્પનને એટલે તારું' થાકું' મશે અને વગર નિરાળ આગ્યે અને લાલ્લવાનું મળશે.'

તે પડીએ સરળે જાય ખાડી : 'વિષ્ણુ! મેટા! વાલ્લુ મીઠવાનાં જહાર રખાનાં મૂંઝી કપારની શું કરે છરં'

સુધાની માનામાંથી છડકવા જૂમ સખી વિષ્ણુ દોડી ગઈ.*

* લેખિકાની વાણેતરના પ્રગટ પુનાર નવી નવલકથા ભવસાગરનું એક પ્રકરણ

★

અખંડ પડવો

પરિધ્વજન આપણ, અપૂર્ણ રહી જાય એ જમે ઉભયને નહીં, હિંમય ઝંખતા એક તે. ધડું ઝડપથી તને, — કમળતું સુખ થાય એ: મને સતત જિંદગી કમળની જીવવા કયે. હજી સુખ કરે મહું તુજ સુઓછને ધૂમવા અનેક સરતી સ્મૃતિ પ્રજા પ્રેમની આપણાં. લડી પણ મહીં જમી ફલકમાં સરે ધૂમવા રજે ધખન પૂર્ણ એ નહિ ચતી, — કડું માપણાં. અહીં સફળતા લલી મળત પ્રેમના સત્યની, પરિધ્વજન પૂર્ણ ના: મર અપૂર્ણ એ સુખનો. ભલે અકળતા જમી સહ હતી સહેલી છતાં, મળેલ સ્વજનો કથા મનનિત સાતેત્વથી કરે નિજ અતૂટ, એ સ્વજનના પ્રતિબિંબનો અખંડ પડવો પડે: મિલન એ પળનું થતાં

જયન્ત પરમાર

‘મીઠાશ પ્રકટ થાઓ’

અને પ્રાશ પ્રકટયો.

આપણા પગ નીચેની પૃથ્વી, નીહું આકાશ અને એમાં આવેલા સૂર્ય, ચંદ્ર અને તારા એ રીતે જ પ્રકટયા હશે ? કે એ બધા બનાદિ હશે ?

આપણને દેખાતી ઓળે એક વાર તો પ્રકટી હશે ને ? એમને જન્મ થયો હશે ને ? એ જન્મ ક્યારે થયો હશે ? તે પહેલાંની સ્થિતિ શી હશે ?

પૃથ્વીની જ વાત લઇએ, પૃથ્વીનો જન્મ થયો હશે એવું માનવાને કશું કરણ છે ખરું ?

સૂર્ય, ચંદ્ર અને પૃથ્વી જે તત્ત્વોનાં બનેલાં છે તે પરથી વૈજ્ઞાનિકો એ મત પર આગ્રહ છે કે એ બધામાં સમાન તત્ત્વો છે અને તેથી એમના જન્મ કાળ એક સમાન રીતે થયેલો હોવો જોઈએ.

પણ જન્મ થવાની એ કદબના શાથી આવી ? મૃત્યુથી.

મૃત્યુ કેવું ?

ચંદ્રવું.

એક જ પ્રકારના તત્ત્વવાળાં સૂર્ય, પૃથ્વી અને ચંદ્રમાં સ્થિતિની રીતે મોટા ફરક છે. સૂર્ય અણ-બળતા વાસુને મોટા અગ્નિગોળો છે. એના સમગ્ર દેહ અદ્યતન વાસુને જ બનેલો છે. પૃથ્વીની વાત જરા જુદી છે. પૃથ્વીના પેટમાં અદ્યતન બૂરસ છે પણ તેની ઉપર પૃથ્વીનું બહારનું આવરણ—બૃહવ્ય આવેલું છે. આ બૃહવ્યને ફરવું ઠંડું વાયુ આવરણ—વાતાવરણ—છે, આમ પૃથ્વીની સ્થિતિ બન, પ્રવાહી અને વાયુરૂપ છે. ચંદ્રમાં દ્રવરૂપ છે જ નહીં. એ હરી ગયેલો આકાશી ગોળો છે. ચંદ્ર આગોથે બન રૂપમાં છે. એની પર પ્રવાહી અને વાયુ (હવા) છે જ નહીં.

દ્રવરૂપ સ્થિતિનું લોતક છે, વાયુરૂપ મહાશક્તિ સ્થાય છે. આ દિસાએ પૃથ્વી અને સૂર્ય અંત છે, બપોરે ચંદ્ર મૃત.

માનવજાતને પૃથ્વી પર જન્મે ૩૦ લાખ વર્ષ થયાં છે. અને આજે એ પૃથ્વી તો હજુ યુવાવસ્થામાં છે એમ વૈજ્ઞાનિકો માને છે ! અર્વાચીન જેનો આદિ કહી શકાય એવી ઠાંડી મનુષ્યજાત માટેનો સુખદ અંત કેટલો દૂર છે !—શુભરાતના આ વિષયાત બોળવિશારદ એમની અભ્યાસી કલમ આ લેખમાં વહેતી મૂકે છે.

ચંદ્રની જે પૃથ્વી ના સૂર્યનું પણ મૃત્યુ થશે ?

‘જેનો જન્મ છે તેનું મૃત્યુ નિશ્ચિત છે.’ એ સત્ય હોય તો મૃત્યુ પામનાર પૃથ્વીના જન્મની વાત સમજવી પડશે ને ?

પૃથ્વીના પેટાળમાંના અદ્યતન બૂરસ અનેક વાર પૃથ્વીના પોપાને તોડી ફેંદી બહાર નીકળી આવે છે. આ રીતે બહાર આવતો પ્રવાહી લાવારસ છે. લાવારસ બહાર વહી આવતાં (પૃથ્વીની તેટલા પ્રવાહી પૂરતી) તેની મરગી અવકાશમાં વિદ્યુત ચક્ર બન છે. બહાર વહી આવેલો લાવારસ, કાળક્રમે હરીને ખડકમાં બને માટીમાં ફેરવાઈ જાય છે. અને વર્ષોથી આમ થતું આવ્યું છે. આ અને એવાં પ્રાચીન કારણોને લઈને વૈજ્ઞાનિકો અનુમાન કરે છે કે અતિ પ્રાચીન સમયમાં સમગ્ર પૃથ્વી દ્રવરૂપમાં હોવી જોઈએ. એ દ્રવરૂપનું બહારનું આવરણ હરી જતાં બૃહવ્ય બનેલું, પણ ત્યારે એ દ્રવરૂપ પહેલાં પૃથ્વીની સ્થિતિ શી હશે ?

વરાળ હરીને દ્રવરૂપ પામે છે. માટે દ્રવરૂપની પહેલાંનું રૂપ વાયુનું હોવું જોઈએ. એટલે કે આજની બન બૃહવ્યવાળી આપણી પૃથ્વી અનેક યુગો પહેલાં વાયુરૂપની સ્થિતિવાળી હશે. ચંદ્ર જે આજે બનરૂપમાં છે તે પણ એક કાલે વાયુરૂપમાં હશે.

અને એમનું એ વાયુરૂપ ઠંડું તો નહીં જ હોય ને ? આપણા આજનાં વાતાવરણ જેનું ઠંડું એ વાયુરૂપ હશે ખરું ? આજના વાતાવરણમાંથી દ્રવરૂપ પેદા કરવા અતિ ધણી ટૂંકિય કાંડી ઉપન કરવી

પડે છે. ઉકળતી વરાળ સામાન્ય ઉષ્ણતામાને કરીને ગરમ પાણી બને છે. પૃથ્વીના બીજાની ઓગળાઈ : ગરમ છે એટલે આપણે સહેજે કઢી સકીએ કે પૃથ્વીનું અતિ પ્રાચીન વાયુરૂપ અદ્યતન વા ઉકળતા વાયુનું હોયું જોઈએ.

સરખ ઉષ્ણતાવાયુનું સ્વરૂપ છે, એનું પહેલાનું સ્વરૂપ શું હતું ?

સરખ પૃથ્વી કરતાં તેરલાખ ગણો મોટા છે અને પૃથ્વી અંદર કરતાં પચાસ ગણી મોટી છે. તો શું પૃથ્વી અને અંદરે સરખમાથી અલગ પડેલાં માની શકાય ?

આમ સમજાવે—પૃથ્વીને સૂર્યમાથી જન્મેલી સમજાવે—તો પછી સૂર્ય કાગાથી જન્મેલો હતો? એનું આદિ શું હતું ?

પણ પૃથ્વીના જન્મ થયેલો છે એમ માનવાનું કોઈ સખળ કારણ હતું ને ?

યુરેનિયમ અને પ્લુટોનિયમનું નામ તમે સાંભળ્યું હતું જ. આ ધાતુઓ પરમાણુ યોગ્ય બનાવવાના કામમાં આવે છે. યુરેનિયમ ધાતુ પૃથ્વીના પગમાંથી મળી આવે છે પણ પ્લુટોનિયમ તેથી રીતે મળી આવતી નથી. એને યુરેનિયમમાંથી બનાવવી પડે છે. આમ શાથી ?

એનો જવાબ પણ યુરેનિયમ આપે છે.

પૃથ્વીમાથી જે યુરેનિયમ મળી આવે છે તે જે પ્રકારનું છે. એકને યુરેનિયમ ૨૩૮ કહેવામાં આવે છે અને બીજાને યુરેનિયમ ૨૩૫. આ જે પછી યુરેનિયમ ૨૩૫ ધીરે ધીરે વિલુપ્ત થઈ યુરેનિયમ છે. એક જ જગાએથી મળી આવેલા આ બંને યુરેનિયમ પ્રકારની તપાસ કરતાં વિદ્વાનોને જણાઈ છે કે યુરેનિયમ ૨૩૮નો જે જથ્થો છે તે પુરાણ સમયથી જો તો જ જાણ્યું છે બધી યુરેનિયમ ૨૩૫નો જથ્થો જાગતો જથ્થો અવસિષ્ટ રહ્યો છે. યુરેનિયમ ૨૩૫ જે રીતે વિલુપ્ત થાય છે તે રીતની કાળગણના કરી જોતાં માલુમ પડ્યું છે કે યુરેનિયમ ૨૩૫ એના

પૂરા જથ્થાના ૩૫માં, અજાણી ગણ અજાણ વર્ષ પૂર્વે હતું.

યુરેનિયમ કરતાં પ્લુટોનિયમ વધુ ઝડપથી વિલુપ્ત થાય છે અને તેથી આજે પૃથ્વી પર જે કયાય મળી શકે તે નથી. પ્લુટોનિયમ -કૃત્રિમ રીતે બનાવવામાં આવ્યું છે એટલું જ નહીં પણ તેની નાશ પામવાની મરિવિધિના આધારે વિદ્વાનોએ સાબિત કર્યું છે કે એક યુગો પહેલાં જે પૃથ્વી પર મોજૂદ હતું પણ એવી વિપુલ થવાની પ્રક્રિયાને પરિણામે આજે જે સાવ અદ્યતન થઈ ગયું છે. આજે તે યુરેનિયમમાંથી બને છે, પણ એ રીતે બનતું પ્લુટોનિયમ કશુંકયી છે.

પણ ઉપર્યુક્ત ગણ અજાણ વર્ષ યાની અર્ધ થયુંયો? યુરેનિયમ ૨૩૫ના જન્મની કે બીજા કસાની ?

યુરેનિયમ ૨૩૫ વત્ત્વ છે. એના જન્મની ઉંમર ગણ અજાણ વર્ષની છે. આનો અર્થ એ થયો કે જે જે પદાર્થોમાં યુરેનિયમ ૨૩૫ મોજૂદ છે અથવા મોજૂદ હતું તે બધા ગણ અજાણ વર્ષ કરતાં પુરાણ નથી જ. વત્ત્વે મળીને પદાર્થ બને છે. આ દિશાએ પૃથ્વી, સરખ અને તારાઓની વધુમાં વધુ ઉંમર ગણ અજાણ વર્ષની લેવાય.

પૃથ્વી, સરખ અને તારા આદસી ઉંમરના હોવાની અલગ અલગ કોઈ સાબિતી મળી છે ખરી ?

પૃથ્વીની ઉંમર શોધવા માટે જુસ્તરશ્વઓમાં અને ખગોળશાસ્ત્રીઓએ અનેક તરકારો શોધ છે. એ બધાને સારાંશ એટલે છે કે પૃથ્વીની એકાદમાં એકાદી ઉંમર બે અજાણ વર્ષની અને વધુમાં વધુ ઉંમર ગણ અજાણ વર્ષની છે.

સૂર્ય અને તારાઓની ઉંમર તેમની અંદર આવેલા આર્કવાયુ(કોઈક્રોજન)ના જથ્થાના આધારે નિશ્ચિત કરવામાં આવી છે. સરખ અને તારા જે ગરમી આપે છે તે આર્ક વાયુનું હેલિયમમાં રૂપાંતર થવાથી મળે છે. સૂર્યના આર્કવાયુના વપરાયેલા જથ્થાના દિશાએ વૈજ્ઞાનિકોએ શોધી કાઢ્યું છે કે સૂર્યની વધુમાં વધુમાં ઉંમર ૩ અજાણ વર્ષની છે.

સૂર્યની જે તે જ વાત તારાઓની પણ છે. મતલબ કે સૂર્ય અને તારા વચ્ચે સળીને બનેલા આપણા તારા વિશ્વની વધુમાં વધુમાં ઉંચર રૂ અજબ વર્ષની છે.

કેવો હાથો સમય-માળો ? અજબ વર્ષ પહેલાં જન્મેલી પૃથ્વી આજે સાવ ધરતી થયેલી લેખાય ને ? વૈજ્ઞાનિકો કહે છે કે પૃથ્વી હજી યુવાવસ્થામાં છે; સૂર્ય કિરોર અવસ્થામાં છે જ્યારે ચંદ્ર ધરડો થઇ માથું પાકે છે.

એક જ સાથે જન્મેલાંની કેવી કરુણ કહાંતી !

સૂર્ય અને તારાઓની જન્મકથાની તાળો મેળવતાં પંડિતોને માલુમ પડ્યું છે કે એ બધા આજથી નજી અમજ-વર્ષ પહેલાં જન્મેલાં પણ એમનો એ જન્મ માત્ર આઠઠા કલાકમાં ધરતી એક મહાધટનાને આશ્ચર્ય છે ! જૂનાજૂન ઇલેમ નામના પુરાણા યુગના આદિ બાલ્યમાં બારે વિસ્ફોટથી તૂટી ગયેલા અને તેમાંથી પુરનાણું નીપજી આઠમાં તારા અને સૂર્યની સૃષ્ટિ આ બધાકે મચેલી. x

પણ આ યજ્ઞ આઠકલાકે, આપણે નજી અમજ વર્ષની અવધિની વાત કરતા હતા. મનુષ્યના આયુષ્યના દિસામે એ કેવડો હાથો સમય ગણાય ? એટલા સમયમાં ચંદ્ર જન્મીને પણ મરી ગયો અને પૃથ્વી ઉંચરલાયક (!) યજ્ઞ ગઈ ! !

પણ અજાણતી દૃષ્ટિએ આ બહુ હાથો સમય ગણાતો નથી. હજી તો એવાં અનેક અજબ વર્ષ સુધી આપણું વિશ્વ ટકવાતું છે.

એટલે કે પૃથ્વી હજીયે કરોડો વર્ષ સુધી જીવતી — ચોતન પ્રાણુ—રહેશે અને સૂર્ય, ત્યાર બાદ અનેક કરોડો વર્ષ સુધી મૃત પૃથ્વીને અજવાળાંતો રહેશે એમ ને ?

x વધુ વિવેચન માટે અવકાશીયું રહસ્ય પુસ્તકનો 'પરમાણુ અને તેની ઉત્પત્તિ' લેખ જુઓ.

હા, એમ જ. પંડિતોએ સૂર્યમાં રહેલા આર્દ્ર-વાયુના જન્મા પરથી દિસાળ ગણી કાઢ્યો છે કે આપણો સૂર્ય હજી જોહામાં જોહાં સાત અંબજ વર્ષ સુધી જીવંત રહેવાનો છે. અત્યંત આ અર-સામાં એને કશી અકસ્માત ન નડે તો. (પૃથ્વી અને બીજા મહો સૂર્યને નોંચા એક અકસ્માતનું પરિણામ છે. બીજા અકસ્માત નડે અને પૃથ્વીનો લોપ થઈ નવી પૃથ્વીનો જન્મ થાય એમ પણ બને.)

બીજી મહત્વની વાત એ છે કે સૂર્યના નાશ પામવાની સાથે તારા વિશ્વને નાશ થતો નથી. સૂર્ય કરતાં અનેકગણા વધુ હાઈડ્રોજનના જન્માવાળા તારા આકાશમાં ટકશે છે.

તારા અને સૂર્યની વાત છોડી કઈ આપણી જ વાત કરીએ તો આપણું—આદમ જાતનાં—આદિ અંત તેટલા જ વિસ્મયજનક લાગશે.

માનવજાતને પૃથ્વી પર જન્મ્યે વધુમાં વધુ ૩૦ લાખ વર્ષ થઈ છે. મનુષ્યને સુધરે માત્ર ૩૦ હજાર વર્ષ થઈ છે જ્યારે એવી સંસ્કૃતિનાં અમીટ છાપચિહ્ન મત્ર ત્રણ હજાર વર્ષ પહેલાંના ગણાય છે. વિજ્ઞાનની રીતે મત્ર ૩૦૦ વર્ષનો વિશ્લેષ પામેશે મનુષ્ય પૃથ્વીની 'ઉંચરના દિસામે કેવો નાનકડો લેખાય ? અને જતાં ૫ એ નાનકડો માનવી ક્રમ છે તો પૃથ્વીના અંત સુધી પૃથ્વી પર રહી શકે એમ છે, અંદરે અંદર લાઇટ ટંકા કરી પોતાની જાતને ખતમ કરવાને બદલે, એ, મનુષ્ય જાતને ખતમ કરનારી ક્રીટ પતંજ વચ્ચેની સૃષ્ટિને વધમાં કરી, પૃથ્વી પર, અનેક યુગો સુધી જીવવાતું બુદ્ધિઆદ્યું જતાવશે ખરો ?

અર્થાત્તીન જેનો આદિ કશી મશાય એવી માંડી મનુષ્યજાત માટેનો સુખદ અંત કેટલો દૂર છે !

ભૂમિ-નવરચના આજે કોઈપણ જાતનો પત્તઅવહાર કરતી વખતે રૂપરૂપર આવતો આપનો આહંક નંબર લખવો ખાસ જરૂરી છે.

મ. આનંદનગની વિષુદ્ધ હૃદયેશ્વરી' મનુ કાવ્ય લખ્યું, એના મધુર કંઠે એ કાવ્ય ગવાયું. અગ્નિને ગિરશીરે અવર્ણનીય આનંદ અનુભવ્યો. તે કવિ જ્યોત્ષ્ણાને એ અવર્ણ્ય મધુર અન્દો પળે પળે પન મનોહર રંગોમાં ફેરવાયા રતા. ઘેર પહોંચતા જ રહે 'હૃદયેશ્વરી'નું ચિત્ર આલેખવાની શરૂઆત રી ધીમી.

કવિએ રચેલા નવા કાવ્યના વખાણ આનંદ-ગરના મહારાજને કાને પહોંચ્યા, રાજાએ કાણું, પ્રવિના આ મહારાજ કાવ્યનું પ્રેરણાસ્થાન બને પોતાની પ્રેમસી, પોતાની રખાત છે એવું સિદ્ધ થાય તો પોતા પરનો શોકાપવાહ અને નિઃશ અવશ્ય દૂર થાય, તે નિઃકાષોદાના મોં ખસ થાય.

મહારાજે કવિને પોતાના મહેલમાં બોલાવ્યા; આદર પૂર્વક તેમનું સન્માન કર્યું. કવિએ 'હૃદયેશ્વરી'નું કાવ્ય મહારાજને ગાઈ સંભળાવ્યું.

'કેવું અદ્ભુત કાવ્ય છે!' મહારાજે ઉદ્ગાર કાઢ્યો.

કવિએ રિમતકદ પોતાની પ્રશંસાનો સ્વીકાર કર્યો. પણ શ્રદ્ધા દૃષ્ટિએ જોનારને એ રિમતની પાછળ ઉપદ્રાસ સમાપાનું સહેજે જણાઈ આવતું હતું.

'કવિરાજ! આ કાવ્ય તમને લાના પરથી રફૂં?'

'મારી મૃત પતનીનાં રમરણે આ કાવ્યની પ્રેરણા આપી છે.' કવિએ જવાબ આપ્યો.

'બને જ નહિ?' મહારાજ બોલ્યા: 'આવા જીવંત-આલુવાન કાવ્યની પ્રેરણા કોઈ જીવ નહિ પણ સજીવ મૃતિ જ આપી શકે.'

કવિને એમ લાગ્યું કે મહારાજ અન્યોક્તિ દ્વારા પોતાના નિઃશલક ચારિત્ર પર છાંડા છાંડ્યા માગે છે. શરૂઆતે તેણે જવાબ વાળ્યો: મહારાજ! કોઈ સુંદર રખાત રાખતા જેટલો કાંઈ ધનવાન નથી હોતો!

દોલત અને કલાના સનાતન આલુખનાવને મહારાજના પ્રસિદ્ધ વાર્તાકાર પોતાની આગવી શૈલીએ આ નાનકડી રૂપક-કથામાં રજૂ કરે છે. કવિ, ચિત્રકાર અને શીલ્પી કળાના અગ્નિ-મંત્રને આસમાને ચડી જાય છે એક રૂપરતી નારી એમને એક નાનકડા વાકચથી કેવા વિનમ્ર બતાવી દે છે!—અને આખરે સાચી કલાકાર તો પેલી નારી જ રહે છે!

'આને ધનવાન નહિ હોય, તો કાવે તે ધનવાન થઈ શકે છે.' એમ કહી મહેલના લૅન્ડ મોરમાં ગંગેલા પોતાની પ્રેમસી—રખાતના મોઢા આઠવું કે તેમ ચિત્ર સામે રાજાએ નજર ફેરવી. અને ઉમેર્યું: 'કવિ-રાજ! મને લાગે છે કે આ ચિત્ર પરથી જ તમને એ કાવ્યની પ્રેરણા થઈ હશે!'

કવિએ નકારાઈ માથું ધુણાવ્યું.

'કવિરાજ! મારો વિચાર તમને રાજકવિ તરીકે રચાવવાનો છે.' પરંતુ રખાતના પેમા તૈલાચિત્ર તરફ દૃષ્ટિપાત્રું નજર ફેરવી કવિએ જવાબ આપ્યો: 'આપના એ પત્નીના સંદેહ કાલજગત અહીં વધારે ન વેગાવું જ ઈચ્છે છે.'

કવિએ આલવા માંડ્યું.

ક્યાં? કારાગારની અંધારી કોઠડીમાં! -

કવિને જેલની અંધારી કોઠડીમાં નાખવાના સમાચાર આવ્યા કહેરમાં ફરી વાળ્યા; પેલા ચિત્ર-કારને કાને પથ્થુ બને પહોંચ્યા. ધડીભર તે કળાની મયો. પરંતુ સરૂ શરૂ થાય અલૂનું છોડી દેતાં તેને જીવ ન ચાલ્યો! કિમ્બલા મારિલી કળીનું ખીલતું અરધેથી જ કોઈ ચોક્કું અટકી જાય છે! ચિત્રકારના દિલમાં કલાનો આનંદ અને રાજના લાવનું દંડ ગમ્યું. છતાં આખરે ચિત્ર પૂરું તો થયું જ. એ ચિત્રના રંગો પ્રવિના કાવ્યમંદિતો અનુદ્ય રવજાનો

શબ્દો હતા : પણ એમાં લંકારેલું રૂપ તો ચિત્રકારની પ્રિય પત્નીનું જ હતું !

ચિત્રકારનું એ અદ્ભુત ચિત્ર જ્ઞાનદનગરના એક શિષ્યકારની નજરે આણું. એનું એ અનુપમ સૌંદર્ય એના દિલને એટલું તો હલાવી ગયું કે ચિત્રની એ પ્રતિભાને આરસમાં ઉતારવાનો એણે નિશ્ચય કરી લાખ્યો.

‘હૃદયેશ્વરી’ના એ અદ્ભુત ચિત્રની ખ્યાતિ મહારાજને કાને પહોંચી.

ચિત્રકારને રાજાનું આમંત્રણ મળ્યું અને જૂના સમજા બનાવોનું પુનરાવર્તન થયું. ચિત્રકાર પણ પોતાના ચિત્રનું પ્રેરણારસાન મહારાજની રંખાત છે એવું કોઈ રીતે સ્વીકારવા તૈયાર થયો નહિ.

રાજમહેલ એટલે બીજું જોલખાનું હોવું વિપ્રેની પ્રતીતિ ચિત્રકારને પણ કષ્ટમાનમાં થઈ ચૂકી.

શીશ્યકારને કાને આ સમાચાર પહોંચ્યા જ તેના હાથમહેનાં હૈયાર નીચે પડી ગયાં. છવનને બરખાદ કરનારી મૃતિ ધકલોને બદલે—

પણ પછીનો વિચાર કરવાનું એના માટે અસાધ્ય હતું.

ગળામાંથી નીકળી ચૂકેલી સ્વરાવલિ શું હોઈથી રોકી શકાય છે ?

હલાકારની ધૂનમાં એણે ફરી દયોદી ને ટાંકલું હાથમાં લીધાં. એનું હલાકારનું સન એના કાનમાં ગયુંગયી રહ્યું હતું :

પ્રૌઢ અને વિધુર કવિએ પણ કલા પ્રત્યે કેટલો પ્રેમ દાખવ્યો હતો ! પેલા તરુણ અને પરિશિત ચિત્રકારે પણ કલા અતર હસતાં હસતાં અંધારી કોટડીમાં પોતાના દેહને દાદી દીધો હતો ! હું તો જીવાન છું—અપરિશિત છું. હું જો કલાની નિર્મિતિમાં પાછો છું તો મારા જેવો કર્વોક બીજો કોણ કોઈ શકે ?

પોતાની ભાવિ પત્નીની કલ્પનામાં કંકારેલી મૃતિના ચિંતનમાં ને ચિંતનમાં એણે આરસનું પૂતળું સંપૂર્ણ ધરી કાઢ્યું.

મહારાજનું આમંત્રણ, પરસ્પરના સવાલ જવાબો અને શીશ્યકારનું અંધાર-કોટડીમાં પુરાણું એ ત્રિઅંગી કરુણાન્ત નાટકનું ફરી એક વાર પુનરાવર્તન થયું.

x x x

જ્ઞાનદનગરના ત્રણ પ્રતિભાભારકરો જોલની અંધારી કોટડીમાં પુરાયા.

કલાકોના કલાકો સુધી આશાસનાં નક્કરગણો તરફ ઉત્કંઠાભર્યાં નેત્રે તાકી રહેનારા કવિને અંધારકોટડીમાં ભટકતાં કૌશલિયાનાં જળાં ને પાવાઓ એતાં કંટાળો લાગ્યો.

સંધ્યાના વિવિધ રંગોને અનિશ્ચિત નેત્રે પી જવાને દેવાયેલી ચિત્રકાર દષ્ટિ, જોરડીમાં ખાવતાં સૂરજનાં ગાનાં નાનાં ચાંદરમાંનાં જ માત્ર દર્શનથી ત્રાસી બેઠી. કાંટાવાળા વિનાના પથરાના ઢુકાઓમાંથી સુરેખ મૃતિઓ ધકલોને દેવાયેલા શીશ્યકારના હાથ કોટડીની નિહાળ દીવાલના સ્પર્શથી નિષ્વેષ્ટ બની હેઠે પડ્યા.

અંધારી કોટડીઓમાં અંદરોઅંદર હવા જવા આવવા માટે જોડે નાનાં નાનાં જળિયાં હતાં. એ જળિયાં દ્વારા ત્રણે કલાકારોએ વિચાર ત્રિનિમય કરી લીધો : નિઃશ્વળી આખી શું આ અંધારી કોટડીમાં જ સંઘા કર્યું ? અસાધ્ય ! તો તો પછી દુનિયાને આપણી કલાનો ભાલ શો ? કરતુરીને શું કોઈ ભોંભાં ખાડો ખોદી દાદી રાખે છે ? ચાલો, મહારાજ કહે છે તે શરત આપણે સ્વીકારી લઈએ અને અંદાંથી મુક્તિ મેળવીએ !

x x x

દરબાર ભરાયો હતો. વચમાં જોડા આસને મહારાજ બિરાજ્યા હતા.

પોતાની પ્રવચી તરફ પ્રેમભરી નજર નાખતાં મહારાજએ કહ્યું : ‘પૂજકાણે દેવીઓ કહી શરમાવે ખરી ?’

પરંતુ પેલીએ જીએ જોયું નહિ. માનવીનો હાથ અજગેરો ન થાય ત્યાં સુધી લજ્જાવત્તાનાં પાનનો સંક્રમ દૂર ન જાય.

ધીરથી કવિ મહારાજની એ પ્રેમથી સન્નિધિ ખડો થયો. તેણે બોલવા માંડ્યું : 'હેવી ! મારા 'હૃદયેશ્વરી' વાળા કાળખતી પ્રેરણા ખરેખર મને આપેના મહારાજ પ્રત્યેના પ્રેમ જોઈને જ થઈ હતી ! દિલને બહારથી તેવું મારું એ કાલ્ય હું આપને અર્પણ કરું છું.''

પેલીએ માયું 'વધારે નીચું' ઢાળી દાધું. જાણે કંઈ મહિના દારનાં મોતીઓ અણુવાર્યાં તે તસ્લીમ બનતી હતી.

હવે ચિત્રકાર આગળ વળ્યો. તેણે કહ્યું : 'હેવી ! 'હૃદયેશ્વરી' મનોહારી ચિત્ર દેશવાની સ્ફુરણા અને આપનો મહારાજ પ્રત્યેના અધીકૃત પ્રેમ નિકાલ્યો તે પરીથી થઈ હતી. એ મહામુલ્ય ચિત્ર હું આપને અર્પણ કરું છું !'

પણ મહારાજની પ્રેમથીએ જીએ જોયું નહિ. સમાજનેએ કાણું કે તે પેતાના પાલવની સોનેરી કોર નિહાળવામાં મગ્ન બની છે.

હવે સ્ત્રીસ્વકારને વારો આવ્યો. આગળ વધી મહારાજની રખાલને ઉદેસી તે બોલ્યો : 'હેવી ! મારા પ્રત્યેના પ્રેમની હૃદયમાં આવરણેથી અતિ મહત્વની પ્રેરણા ! એ અનુપમ ફલિ હું તમને અર્પણ કરું છું !'

ની પ્રેમસીની નજર પાલવની કોર પગથી જ તરફ વળી નીચે ઢળી. પગમાં પહે-

રેલાં સોનાનાં ઝાંઝરે જાણે એના જાણિયાનને નમૂના કર્યું હતું.

કવિ, ચિત્રકાર અને સ્ત્રીસ્વકારને આપવાનાં મનાયો અને એટ લઈને મહારાજના ખાનગી કોર-વારી ક્ષીરે ધીરે આગળ આવતા દેખાયા ત્યારે કલાકારોએ અર્પણ સભા સામે નજર દોઢાવી

પણ—

પણ ત્યાં તો જાણે અમરકાર બન્યો. મહારાજની રખાત જોડાએ જીભી ચર્પી ચર્પી. માયું ટટાર કરી તેણે સમાજનો સામે નજર મારી. પ્રેક્ષાને લાગ્યું, જાણે વીજળીનો અચકારો થયો.

વીજળીના અચકાર પછી વરસાદના ઝાંટા ન પડે એવું ટકી અને ખરું !

આંખોમાંથી વધી રહેલી અશ્રુધારાએ તરફ તેણે જાણિયાન જોયું.

સમાજનો અણુઅણુ આ અલૌકિક સન્માનને કારણે એની આંખો હૃદયેશ્વરી બની ગઈ લાગે છે !

પરંતુ આંખોએ લૂલવાનો સહેજ પણ પ્રયત્ન કર્યા વિના જ મહારાજની એ પ્રેમથીએ ધીર અને મહીર અવાજે જાહેર કર્યું : 'મહારાજ તો મારા રૂપ ઉપર મોહા છે, અને—અને હું તેમના વૈભવથી મોહાઈ છું !'

કવિ, ચિત્રકાર અને સ્ત્રીસ્વકારને હવે પેતાનાં મરતો નમાવવાનો વારો આવ્યો. વિનમ્ર બની હરેકનું હૃદય જાણે સાક્ષી પૂરતું હતું. 'સાચી કલાકાર તો આ જ છે !'

ધ. છતાં વર્ષોથી યુરોપ-અમેરિકાની સુમાક્ષી કરવાની ઇચ્છા હતી. ઈન્ડીઅન કોન્ફેડરેન્સ ઓફ સોસાયલ વર્ક તરફથી જનાર દિન્દી પ્રતિનિધિમંડળમાં શ્રીમતી શુભેરતાન ખીલીગોરીયા, શ્રીમતી એટરજી, શ્રીમતી મીઠાં લામ વગેરે સાથે મારે પેરિસની આંતરરાષ્ટ્રિય સામાજિક પરિષદમાં હાજરી આપવાનું એપ્રિલ માસમાં નક્કી થયું, એટલે પાસપોર્ટ માટે અરજી કરી. અને આ તક લઈ ઇંગ્લેન્ડ, અમેરિકા તેમ જ સ્વિડન, હોલેન્ડ, વગેરે દેશોની માતૃ અને બાળહિત સંસ્થાઓને વાતો નિશ્ચય કર્યો; લુહાલુહા દેશોના પરવાના મેળવવા માટે તબવીબ અલ્લુ કરી, લારબાદ બખિલ દિન્દ મહિલા પરિષદની સંસ્થાના પ્રતિનિધિ તરીકે સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘના માહિતીખાતા તરફથી મળનાર ચોથી બિનસરકારી સંસ્થાઓની પરિષદમાં હાજરી આપવાની, સંસ્થાના પ્રમુખ શ્રી ઉમિલાએને મહેતા તરફથી ખબર મળી. થોડા સમય પછી ઇન્ડિયન મેડિકલ એસોસિએશનના એક પ્રતિનિધિ તરીકે વર્ક મેડિકલ એસોસિએશનની ન્યુ યોર્કમાં મળનાર પરિષદની મેક માટે વરણી થવાની ખબર આવી, એટલે આ સાહસ એકવાનો નિશ્ચય કાયમ થયો.

૨૦મી જૂન ૧૯૫૦ના રોજ એર ઇન્ડિયાના 'મહાપાર પ્રિન્સેસ'માં હવાઈ સુસાધરીનો પ્રથમ અનુભવ લેતાં સહર્ષ પ્રવાસ શરૂ કર્યો. વિમાનમાં બધી વ્યવસ્થા સુંદર હતી. એર હોસ્ટેસ અમારી સરસ દેખરેખ રાખતાં હતાં. બોજન બાદ સીટ ઉપર ફેરફાર કરી બેઠકે વગેરે ગોઠવી સુવાની વ્યવસ્થા કરી આપી. બીજા દિવસે સવારે ૧-૨૫ કલાકે ફેરા વિમાન મથકે પહોંચ્યાં નાસ્તો કરી ઇંગ્લેન્ડની કેટલીક વિશિષ્ટ વરતુઓ અને ચિત્રો જોયા બાદ ૧ કલાક પછી ફરી વિમાન ઉપડ્યું. લગભગ ૩ વાગે ઇટલી અને સિસિલી ઉપરથી પસાર થતાં એટરો, તળાવો, સહેરો અને પર્વતોનાં રમણીય દર્શ્યો દેખાતાં હતાં. સવારે ૬ વાગે આલ્બ્સ પર્વત પરથી પસાર થતાં કેટલાક પ્રવાસી-જનોને તકલીફ પડી હતી; વિમાન ઊંચું નીચું થતું હતું. પરંતુ મને તો

હનિયાલારના દેશોમાં લાસ્તનું બાળમરણ પ્રમાણ વધારે છે. એનો કાળજીપૂર્વકનો અભ્યાસ આજે તો જરૂરી છે. છતાં હનિયાનાં બીનાં દેશો આ આખી ચોખના કઈ રીતે અમલમાં મૂકે છે એનો તલસ્પર્શી પ્રવાસી-અભ્યાસ લક્ષ્યનાં આ પીઠ હાકતરબહેને એમનાં આ દેખમાં આપ્યો છે. વિદેશી વિષેનું કેટલુંક અજ્ઞાન પણ આ દેખ વાંચતા ફર થાય તો નવાઈ નહિ.

નીચેની પર્વતરાજીઓ નીરખવામાં મજા પડતી હતી.

આખરે સવારે ૧૦-૪૦ કલાકે છનીવા વિમાનમથકે આવી પહેંચ્યાં. નીચે ઉતરતાં પહેલાં છનીવાનું તળાવ, સહેરની સુંદર રચના, બાજુગાછના કુંગેરી અને પર્વતો બેઠને મન પ્રકૃષ્ટિત થતું હતું. વિમાનમથકથી બસમાં બેસી સહેરમાં આવતા રસ્તામાં સ્વીટ્ઝર-લેન્ડના લુઝરાજી અને ફ્રોથથી સથક પ્રદેશ, નાનાં પણ સુશોભિત અને પુષ્પોથી લાલગારેલાં ધરો દેખાતાં હતાં. એર ઇન્ડિયા ઓફિસમાં આવતાં જ 'લુમેન્સ ઇન્ડરનેશનલ લીમ ફોર પીસ એન્ડ ફ્રીડમ' આ ઓગોની આંતરરાષ્ટ્રિય સંસ્થાના માનદમંત્રી મિસિસ 'મેકમરકેલ સામા મળ્યાં અને પોતાની મોટરમાં મને ઉતારીના રથને લઈ ગયાં. રિવેન્ડર-લેન્ડમાં હોટલોમાં રોકબો પુષ્કળ અખં આપતો હોવાથી, હું સાલ્વેશન આર્મી તરફથી આવતી ફ્રીઓની હોસ્ટેલમાં જોતરી હતી.

સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘની યુરોપની ઓફિસ (પહેલાં લીમ ઓફ નેશન્સ)નું મકાન લગભગ અને સુંદર પ્રમાણનો વચ્ચે વસેલું છે, અને બાજુબાજુ રળિયામણા બગીચો છે. બિનસરકારી સંસ્થાઓની સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘની ચોથી આંતરરાષ્ટ્રિય પરિષદ મિ. થેલીનના પ્રમુખપદે મળી હતી, જમતના જુદા જુદા દેશોનાયો લગભગ ૧૦૦ સંસ્થાઓના ૧૫૦ એટલા પ્રતિનિધિ હાજર હતાં. પરિષદનું કામ પાંચ વિભાગમાં સુખાત્મે થતું હતું. ઓફિસ અને પોસ્ટિક વિભાગમાં જનસંત રેખવવા બાબતનું વિભાગનું

પ્રમુખપદ મને આપવામાં આવ્યું હતું; જે મને બીજા પ્રતિનિધિઓની હિન્દ પ્રત્યેની સહકારતાનું પ્રતિક લાગ્યું. સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘની સંરક્ષા જુદા જુદા રાષ્ટ્રો અને લોકો વચ્ચે સ્નેહસંપન્ન વધારવાનું અને પછાત પ્રદેશોને આગળ લાવવાનું જે કાર્ય કરી શકી છે તેને પૂરેપૂરો સહકાર અને સક્રિય ટેકા આપવાના હેતુ વધવા

૩૭ જુલાઈથી છત્રીવા મુકામે "Economic social council" સંયુક્ત રાષ્ટ્ર સંઘની આર્થિક અને સામાજિક સમિતિની બેઠકો થઈ ધર્મ. હિન્દી સરકારી પ્રતિનિધિમંડળનો નેતા તરીકે શ્રી. રામસ્વામી મુલાસિમાર અને પ્રતિનિધિમંડળના એક સભ્ય તરીકે, ભણીતા સ્ત્રી આગેવાન શ્રીમતી અમ્મુ રામચીનાથન હાજર હતાં. શ્રી. મુલાસિમાર અને શ્રીમતી રામચીનાથનનું કાઉન્સિલમાંનું કાર્ય અને બાવણેની અસર બીજા પ્રતિનિધિઓ ઉપર સારી પડતી એક આનંદ મયો અ. હિન્દી. મ. પરિષદ સંસ્થાના પ્રતિનિધિ તરીકે લગભગ બે અઠવાડિયા મેં હાજરી આપી.

માનવીના હક્કો, સ્ત્રીઓનું સ્થાન, બાળકોની સંભાળ, પછાત દેશોને માનિક અને બૌદ્ધિક બાબતોમાં મદદ, વગેરે પ્રશ્નોમાં ખાસ રસ પડ્યો હતો.

સ્વિટ્ઝરલેન્ડના નિવાસ દરમ્યાન રજાઓમાં છત્રીવા સરદારવતીપુરી, સ્વિટ્ઝરલેન્ડની ગાજવાની બર્ન શહેરની મુલાકાત, Moral Re-armament સંસ્થાના આન્તરરાષ્ટ્રીય મથક Cibaજી મુકામે સંસ્થાના આલે સંસ્થાપક ડૉ. ફ્રેન્ક હુકમન અને બીજા કાર્યકર્તાની સુલાકાત, સ્વિટ્ઝરલેન્ડના જરફોઈ હંગેરેલા મુલકાઉ પર્વત ઉપર રહેલી જઈ આજ્ઞાજીવનું સ્વર્ગીય સૃષ્ટિસૌંદર્ય નિદાણવાની અજબ મઝા વગેરે પ્રસંગો અંતરિમરણીય બની રહ્યા છે.

સામાજિક કાર્યકર્તાની છઠી આંતરરાષ્ટ્રીય પરિષદમાં હાજરી આપવા રૂઝી જુલાઈની ભરપેર ટ્રેનમાં નીકળી રાત્રે ૧૦ કલાકે પેરિસ પહોંચી. સ્વાગત સમિતિના એક સભ્ય બહેન હિનારા પર ભઈ

બવા સામા આગાં હતાં. બીજા પ્રતિનિધિઓ સાથે હું સીડી યુનિવર્સિટીની એક નવી હોસ્ટેલમાં ઉતરી હતી કોન્સ, સ્વિટ્ઝરલેન્ડ, સ્વીડન, નોર્વે, બર્મની, હોલ્લેન્ડ, ઈંગ્લેન્ડ, સ્કોટલેન્ડ, અમેરિકા વગેરે દેશોમાંથી લગભગ ૧૮૦૦ જેટલા પ્રતિનિધિ આગાં હતાં. સ્વિટ્ઝરલેન્ડ યુનિવર્સિટીના લગભગ અડધા બેઠકો મળતી હતી, જે વખતના દરેકો અને પ્રસંગો બહુ સુંદર અસર ઉપભવતા હતા. હિન્દી પ્રતિનિધિમંડળના નેતા શ્રીમતી મુલેન્દતાન બીજીમોરિયાએ બિવિખના સામાજિક કાર્ય વિષે જે સુંદર વિચારો બાવણદારા ૨૦૬ કંઈ હતા તેની ભારે પ્રશંસા થય હતી.

પરિષદ દરમ્યાન અને પછીથી પેરિસ શહેરની સુંદર ગયા અને પ્રેક્ષણીય દરેકોવાળા સ્થળો : એફેન હાવર, નેપોલિયનની કબર, નોત્રદામનું દેવળ, વિજયસ્તંભ, ઝોપેગ હાઉસ, ફ્રેન્ચ બેચેટ, મ્યુઝિયમ, મ્યુનિસિપાલિટીની લગભગ ધ્રુમરત, વરસાઈનો પેસેસ, વગેરે જોવા હતાં. મારા આમલા કાર્યક્રમ પ્રમાણે ક્ષમેક્ષ બવાની ઇચ્છા હતી પરંતુ તે જ વખતે ઘસે દસમાં વાતાવરણ તથા હોવાની ખબર અમેરિકન મિત્રો તરફથી મળતાં હું ૩૨મીએ સવારે પેરિસથી નીકળી, વચ્ચે ન થોભતા ટ્રેનદ્વારા એસ્ટરડેમ બીજી દિવસે રાત્રે પહોંચી. રસ્તામાં ફ્રાન્સ અને બેલ્જમમને પ્રદેશ ટ્રેનમાંથી જોયા હતા. એસ્ટરડેમમાં કોઈ પણ હોદ્દામાં જગ્યા ન મળવાથી એક ૩૫ કુટુંબમાં તબીબ કરી જગ્યા મેળવી હતી.

સ્વિટ્ઝરલેન્ડ, પેરિસ તથા હોલેન્ડમાં સામાન્ય રીતે લોકો એંજીલ નમુતા નથી તેથી ભાવાની કંઈક અસ્યતુ પડી હતી છતાં પણ લોકો થણા સારા અને રજતાવકા સ્વભાવવાળા હોવાથી ખાસ અમવા પડી નહિ. સ્વિટ્ઝરલેન્ડમાં મેંકમ પોસે નામના ચિત્રકાર બહેનને માત્ર પોર્ટ્રેટ દિંદા પોવાકમાં ચીતરવાનું મન થયું તેથી બન્ને વચ્ચે સામાન્ય-વાવા ન હોવા છતાં મેં એમને પોર્ટ્રેટ માટે સીડીંગ્સ આપ્યાં હતાં. પેરિસ અને એસ્ટરડેમમાં માત્ર અને બાગદિત સંસ્થાઓ અને બાળકો માટેની ખાસ હોસ્પિટલો,

આદર્શ બાળગૃહો, ક્ષમથી પીડાતા બાળકો માટે ખાસ હોસ્પિટલો વગેરે જોવા હતા.

મ્યુનિસિપાલિટી, સરકાર અને લોકોના સંપૂર્ણ સહકારથી આ દેશમાં માતાઓ તથા બાળકોની તંદુરસ્તી સારી જોવામાં આવે છે. માતાઓને યોગ્ય તબીબી અને મિડવાઈફની મદદ પ્રસૂતિ અને મંદવાઈક પ્રસંગે ધરણેમાં મળી શકે છે. હોવાઈક નાનો દેશ હોવા છતાં લોકો બહુ ઉછોગી હોવાથી દેશ પ્રગતિશીલ અને સમૃદ્ધ છે.

એન્ગ્લરેડેમ શહેર નદીકાંઠે વસેલું હોવાથી ફરિયો 'નોર્થ સી' પણ નજીક છે. બહાખરા ધરો નહેરોના કાંઠા ઉપર બધિલાં હોવાથી એન્ગ્લરેડેમ ઉત્તરનું વેનિસ કહેવાય છે. અહીંનું મ્યુઝિયમ પ્રસિદ્ધ છે જેમાં જગવિખ્યાત ચિત્રકાર રેમ્બ્રાન્ટ તેમ જ બીજા કલાકારોના ચિત્રો ખૂબ સુંદર અને આમેદુબ ચિતાર આપે છે.

૫મી ઑગસ્ટને રોજ હેમ—હોલાંડની સાબુધાનીના રથળ—ની યુક્તકાંઠ લીધી. એન્ડ્રૂ કોનેઈની સખાવતથી બંધાયેલ પીસ પેલેસ, આંતરરાષ્ટ્રીય ન્યાયાલયનું મંદપ, લુનો પેલેસ, મ્યુઝિયમ, વગેરે, અહીંના જોવાલાયક સ્થળો છે: Panorama Mesdag એક અને બીજું આમેદુબ બાબ અને સુંદર ચિત્ર દેખાય છે. હોલેન્ડમાં પર્વતચઢીઓ ડેરડેર નજરે પડે છે. ખેતરો અને કુદાગ પશુઓનું દ્રશ્ય આનંદ આપે છે. Marken અને Vollenendamના ગામડાનાં સોડા વિશિષ્ટ પોષાક પહેરે છે. સીઓ ધેરકાર કાળો પોશાક (કલાડેઝ, એપ્રન અને કાળી ટોપી) અને લાલ મણકાની માળાઓ, અને યુરોપી કાળા રંગની પકાણી જેવી પાટલુત અને કાળા જેકેટ અને લાકડાનાં જોડા ચામડાનાં બૂટ ઉપર પહેરે છે. લોકો તંદુરસ્ત હોઈ ધરો ટાપડીપરથી રાખે છે, કેટલાંક પેદીજોડી સાચવી રાખેલા ભરતકામચાળા કપડાં, પિત્તળના ચળકતા વાસણો, ચીનાઈ વાસણો વગેરેથી - દિવાલો અને ઘર લગુમારે છે.

૮મી ઑગસ્ટે સવારે ૯ વાગે રોઠાહોમ જવા રેન્ડોનેવિનન એક્સપ્રેસમાં બેઠી. ૧૨ વાગે હોલાંડની ૬૬ પૂરી થતાં પાસપોર્ટની તપાસ થઈ અને અમે જર્મનીના પ્રદેશમાં આવ્યાં. જોનેન, હેન્ગર્ગ વગેરે રેલ્વેના ઉપરથી જર્મનીના મોટા શહેરોનો ઘોડા ખવાલ આવ્યો. રાત્રે ડેન્માર્કની ૬૬ સ્થાવતાં પાસપોર્ટની ફરી તપાસ થઈ. સવારે ડેન્માર્કનું મુખ્ય શહેર કોપનહેગન આવ્યું અને રોઠાહોમ જનાર મુસાફરોનો આખો રેલ્વે કબ્જો સ્ટીમર ઉપર ચઢાવવામાં આવ્યો. એક કલાકની દરિયાઈ મુસાફરી પછી કબ્જો માલ્મો રેલ્વેન ઉપર ખીટી રેલ્વે ટ્રેન સાથે જોડવામાં આવ્યો. સાંજના ૭-૨૦ કલાકે રોઠાહોમ રેલ્વેન આવ્યું. ગ્રીમતી રાજ્ય નેહરુ તરફથી શ્રી. ભાર્ગવ રેલ્વેન ઉપર આવ્યા હતા, અને મને કાલ્કટન હોટલ ઉપર લઈ ગયા. રોઠાહોમ શહેર સ્વીડનની રાજધાની હોવાથી મહેસો, ટાઉન હોલ, સુપ્રીમ વગેરેથી ભરપૂર છે. વચમાં ખેટ, એક બાજુ ફરિયો, એક તરફ નદી, સરોવર અને નહેરો તેમ જ તેમને જોડનાર રોસેક પુલો—એવી એની રચના છે. સ્વીડનની હોસ્પિટલો આધુનિક પદ્ધતિથી બાંધેલી અને આધુનિક સામગ્રીથી ભરપૂર છે. રોયલ સ્વીડીશ મેડિકલ યોર્કાદારા માતૃ અને બાળકોના મર્મ સુંદર રીતે કરવામાં આવે છે. વસ્તીનું પ્રમાણ વધુ હોવાથી વસ્તીના મોટા ભાગ આપાર્ટમેન્ટ્સ અને નાનાં ઘરોમાં રહે છે, અને જમવાની તંત્રીને લીધે માતાઓને પ્રસૂતિ માટે હોસ્પિટલોમાં મોકલવામાં આવે છે. સ્વીડનની વસ્તીને પૂરપૂરી તાલીમ આપી નાના ગાયોમાં મૂકવામાં આવે છે. તેઓ મુલાવડ અને બાળકોના કામ, સ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓની અભ્યાસ તપાસ, માંજની માવજત વગેરે જુદી બધી મદદ લોકોને આપે છે. ક્ષવોગ નિવારણ અંગે દરેક યુવાન-જન્મિત બાળકને B. C. G. Vaccination આપવામાં આવે છે. તે ઉપરાંત થીતળા, ડિપ્થેરિયા અને હાડાટિયા ખાંસીની પ્રતિબંધક રસી સુધવામાં આવે છે. સ્વીડનની પ્રબળ તંદુરસ્ત છે

તેમ જ માછ રાજા કિમ ગુરદાવ દર વર્ષના હોવા છતાં ઉત્તમ ટેનિસ રમનાર ખેલાડી હોઈ તે વખતે આરોગ્યમય બિંદગી ગુમરવા હતો (ત્યારપાદ બે મહિના બાદ કિંગ ગુરદાવ દેવેલોક જામ્યા) રોક-હોમની નજીક ઓપરોમ્સો જૂનો કિલ્લો, ફોર્ટિજહેમ પેલેસ અને ઘિયેટર, કાર્લમિસ આઈન, ગ્રિન્સ યુનિવર્સિટી ૫૦ તથા કલાકૃતિઓ વગેરે જોવા મળેલાં છે. સ્વીડનમાં રમતગમતને ખૂબ જ મહત્વ આપવામાં આવે છે. અને રેનેસન જોધન એર મ્યુઝિયમ અને પાર્કમાં રમતગમત અને મનોરંજન માટે ઉત્તમ સાધનો પૂરા પાડવામાં આવે છે.

૧૯મીએ એરોપ્લેનની ૧૬ કલાકની મુલાકાત બાદ નોર્વેના મુખ્ય શહેર ઓસ્લો પહોંચી. ત્યાં ઓસ્લો શહેરની સ્થાપનાને ૯૦૦ વર્ષ પૂરા થતાં હોઈ ઉજવણી ચાલતી હતી. ફોક (Folk) મ્યુઝિયમ, ટેલિનહોલ, બ્રિગ્સન-પાર્ક વગેરે પ્રેક્ષણીય સ્થળો અને એમાંની જુદી જુદી કલાકૃતિઓ, જોવાલાયક છે. નોર્વેમાં સ્કીફ્રમ, રોકીંગ વગેરે રમતો રમવાનું રમવાનું હેસમેનકોલ, પર્વતને કિબરે આવેલું જોયું તેમ જ મોટરવેલોચમાં બેસી Fjordsની મુલાકાત કરી. ઓસ્લોના કિનારો અને સ્થળો ખીળ દરિયાકાંઠાની જોવાની પણ મજા પડી. ૨૦મી ઓગસ્ટે સવારે ૮ વાગે નીકળી નોર્વેના દ્વિમાન્ડાલિત પર્વતો, લીધી વનશીવાળા કુંજો વડાબા, દરિયાનું દૃશ્ય જોયું. બાદ ઇમ્બાલોનો સપાટ પ્રદેશ, લીલા ખેતરો, દરિયાકિનારો, કારખાનાઓ અને સુશોભિત શહેરો કેપાલા લાગ્યા. દવાઈ મધ્યક ઉપર ૩-૪૫ કલાકે ઉતરતાં પહેલાં થેમ્સ નદી, ટાવરબ્રીજ, લંડનબ્રીજ, રેન્વેલાઇનો, ઇમારતો અને બગીચાઓના કેપાલો સુંદર લાગતાં હતાં. લંડનમાં પ્રખ્યાત સ્ટુડન્ટ્સ હોટેલમાં ઉતારો મળ્યો એટલે દિન્દી વિવાર્થાઓ સાથે રહેવાની તક મળી હતી. ખીનો રિવરે કનલ પેસરિયા, લાઇકમિસ્ટર બી. કુલમેનન વગેરેની મુલાકાત લીધી. હેલ્થ મીની-રૂમમાં ડૉ ડોરોથી ટેલર—સીનીવર મેડિકલ ઓફિસર

ફોર મેટગનિરિ એન્ડ ચાઇલ્ડ વેન્ડોર—બા બસા ડૉક્ટર બાનુએ મુલાકાત આપી હતી, અને લંડન, મેન્ચેસ્ટર, લીવરપૂલ, નેવિંગ્ટન, એડિનબરો, ગ્લાસગો અને બર્મિંગહામના મેડિકલ ઓફિસરોએ પરિચય-પત્રો લખીને અને સંસ્થાઓ જોવાની ઉત્તમ સગવડ કરી આપી હતી.

લંડનમાં આઈ જેવેરી, ટ્રાફાલગર રોકેટર, પીક-કલી સર્કસ, વેસ્ટ મીન્ટર એમે, બર્મિંગહામ પેલેસ, સેન્ટ પોલનું ચર્ચ, પાર્ક, ઓક્સફર્ડ અને કમ્બીઅ અને રોકસપિયરનું જન્મસ્થાન સ્ટુડેન્ટ્સ જોન એન વગેરે સ્થળો જોવાની તક મળી. ૩૦મી ઓગસ્ટથી ૨૦મી સપ્ટેમ્બર સુધી માત્ર અને જાળકિત સંસ્થાઓ, જાળકોની હોરિપટસી વગેરે જોવા માટે ઇમ્બાલોમાં મચિરટર, લીવરપૂલ, અને બર્મિંગહામ, નોર્થ આમ્સ્ટર્ડામ બેલ્ગ્રાસ્ટ અને રોકાલ્ડામાં વ્લાસગો અને એડિનબરો શહેરની મુલાકાત લીધી બેલ્ગ્રાસ્ટમાં મારા માનવંતા વડીલ અને કિત ચિતક, કાર્યમાં લાંબી સેવા બાળવી નિવૃત્ત થયેલાં ડૉ. મિસ એલ. ઇ. ડનવી મહેમ ન થઈ હતી તેમને તેમ જ આફરિસ પ્રેસમીટીટીઅન મિલનના ખીળ કમોટી સભ્યો અને કાર્યકરોને મળીને ખૂબ આનંદ થયો હતો. કાર્યકરો નિવૃત્ત થયેલાં ખીળ મિત્ર સિસ્ટર કનેશનની મેક્કાનગીરીનો લાભ એડિનબરોમાં મળ્યો. ઉપરાંત માત્ર અને જાળકિત સંસ્થાઓ મ્યુનિસિપાલિટી લાઇબ્રેરી અને આરોગ્ય ખાતા તરફથી ચલાવવામાં આવે છે. પ્રખ્યાત માટે ખીલાઇફની ગોઠવણ, ત્યારપાદ હેલ્થમીટીટીઅન આસુ નિયમિત દેખરેખ, કેન્સર ઉપર નિર્મિત જાળકોની તપાસ અને જાળ ઉછેર સંબંધીનું યોજન વગેરે ઉપારોથી તે દેશમાં જાળમરણ પ્રમાણુ ધણું ઓછું છે અને જાળો અને માતાઓની વંદુરસ્તી મજી શરમ જોવામાં આવે છે.

૨૪મી સપ્ટેમ્બરે અમેરિકા જવા ઉડાણ હતું. રાત્રે ૨-૩૦ કલાકનો વખત હોવાથી સ્વસ્થ બેસી

આરામ લીધો. ૪-૨૦ કલાકે સાઉથ આયર્લેન્ડના હવાઈ મથક શેનન ઉપર ઉતરી નાર્સો લીધી. ત્યાર પછી એટલાન્ટિક સમુદ્ર ઉપરથી ચલાર ચર્ચા વાદળો અને પાણી પાણી દેખાતું હતું. જ્યોરે ન્યુક્લેર-સેન્ડના જેન્ડર હવાઈ મથકે થોડો વખત ફરી વિમાન માથું થયું. અને આમારી ધડિયાળ પ્રમાણે ૬ કલાકે પરાંત અમેરિકન લોકલ ટાઇમ પ્રમાણે ૪ કલાકે બોસ્ટન હવાઈ મથકે અમને અણુધામો ઉતારવામાં આવ્યા. ત્યાં પ્રિન્સિપલ ઓફિસરે પાષ્વરોટ તપાસી ૮ કોશરને હેક ટેકસ લીધો. ત્યારબાદ બીજા નાના વિમાનમાં બેસી ન્યુ યૉર્કના લાગુડિયા હવાઈ મથકે ઉતરી. વિમાનમાંથી રાતના ૭ કલાકે ન્યુ યૉર્કની જીન્સી હમેલીઓ, રંગબેરંગી ખર્તીઓ, સુરોજિત રસ્તાઓ, નદી, પાકું વિગેરેનું દરખ રમણીય લાગતું હતું. કાઉન્સિલ જનરલ ફોર ઈન્ડિયાની ઓફિસમાંથી થી નવ-કાન્ત મહેતા લેવા માટે આવ્યા હતા અને હોટેલ એમ્પ્રેસીમાં લાઇ ગયા. બીજે દિવસે સવારે ટેકસી કરી ન્યુ યૉર્કના લાઇ દેખાવો બેતા હવાઈ મથકે જઈ, વોશિંગ્ટન જતા ફ્લાયડેટરીયા અને વોશિંગ્ટનના હવાઈ દરજો વિમાનમાં બેતા લણી સારસ દેખાતા હતા. વોશિંગ્ટન એમ્પ્રેસીમાં પ્રોફેસર સુંદરમને મળી. બી વિત્તયાલક્ષી પાંડિત ન્યુ યૉર્ક હોવાથી એમને મળવાની તક યુગાવી હતી. તે જ દિવસે વોશિંગ્ટનની જાણીતી બાળહિત સંસ્થાની સુલાકાત લીધી અને મિલ્ટ્રન્સ ઓયુરોમાં ડો. કેપરીન બેન અને અન્ય કાર્યકર્તાને મળી અને ગેલાનબર હોસ્પિટલોની સુલાકાત લીધી હતી. વોશિંગ્ટન રાજધાનીનું ચહેરે હોવાથી ત્યાંના જાહેર લખ મકાનો, મ્યુઝિયમ, લાયબ્રેરી, સિંકન અને જેડરસન મેમોરિયલો નોબલ વોશિંગ્ટન મેમોરિયલ, માઈન્ટ નોન નોબલ વોશિંગ્ટનનું ધર અને છેલ્લા આરામનું સ્થાન, મેટાનિક ટેમ્પલ, રકાનલાઈવ કેન્ઝ વગેરે સ્થળો લણી જ સુંદર છે ?

૪ થી નવેમ્બરે વોશિંગ્ટનથી બોલ્ટીમોર જઈ અને બેન હોપકિન્સ હોસ્પિટલમાં ઉતારો મળ્યો.

બીજે દિવસે ડો. વિહટરીજ વિદ્યમ સાથે 'બેન ઓરડેક' કાલિન્ટ હેન્થ ડોપાઈ-મેન્ટનું કાર્ય લેવા, બેનાપોલિસ મામે મધ હતી. અને એક અમેરિકન બેનને ઘેર ઉતરી હતી. અહીં માત્ર અને બાળહિત કેન્દ્રનું નિરીક્ષણ કરી બેના પોલિસનું જનું આતિહાસિક કેપિટોલ તેમજ જમ પ્રસિદ્ધ નેવલ એકેડેમી બેના. ત્યારબાદ બે ત્રણ દિવસ બેન્સ હોપકિન્સ હોસ્પિટલમાં પ્રસ્તુત બંગેના કાર્યનું નિરીક્ષણ કર્યું. ૯ થી નવેમ્બરે ટ્રેનમાં બેસી ન્યુ યૉર્ક જઈ હતી. ત્યાં મેટરનીટી સેન્ડર એસોસિએશન માત્ર અને બાળહિતનું મળ્યું સુંદર કાર્ય કરે છે. મિસ હેઝલ કોર્ગિન મુખ્ય કાર્યકર્તા છે. આ સંસ્થા તેજ જ રોટ ડિપાર્ટમેન્ટ તરફથી ચાલતા કેન્દ્રો, માગેરેટ સેફ્ટવર ફેમિલિ પ્લેનિંગ કલીનીક, બુમેન્સ પ્રેસબીટરિયન હોસ્પિટલ, ન્યુ યૉર્ક હોસ્પિટલ, મેમોરિયલ હોસ્પિટલ વગેરે સંસ્થાઓ બેનાની અને મળ્યું બાળવાની તક મળી. યુરોપમાં જે જીવીવા, પેરિસ અને લંડનની ચિથોમોફિકલ લેન્ગેની સુલાકાત લીધી. ન્યુ યૉર્કમાં પથુ બે ત્રણવાર ધિ. કોજમાં જઈ પ્રોફેસર બેનેટ લુડનું બાળખાન સાંકળવાને અને બીજા સભ્યોને મળવાને લાક મળ્યો હતો. ૧૪ થી એ સવારે સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘના લેક્ચરરોસ મથકે જઈ ફેલોક સભાના કામકાજનું નિરીક્ષણ કર્યું હતું. સાંજે મારા પરમ મિત્ર અને બેકલેથરમાં કાર્ય કરી આવેલાં મિમિસ મુખ્ય પૌતાની મોટરમાં મને બેડિસન સીટી, લમણ ૨૦ માઈલ દૂર લઈ ચર્ચા હતા. ત્યાં અમેરિકન બહેનો સાથે વાતલાપ કરી હિન્દી રીતરિવાજ અને પોશાક વગેરેની માહિતી આપી હતી. બેડિસન સીટી "સીટી ઓફ રાઈસ" તરીકે જાણખાજ છે. બીજે દિવસે આવા એક રાજ-આર્ડનની સુલાકાતે જતાં સુંદર સુલાખના પુષ્પોની ભેટ ચળી હતી. આસપાસનો સમય પથુ રળિયામળો છે. જ્યોરે ટ્રેનમાં નીકળી સાંજે ન્યુ યૉર્ક પહોંચી હોટેલ રૂબેલ્ટમાં ઉતારા પર મળે.

૧૬ થી એ World Medical Associa-

શિળાની જનરલ એસેમ્બલીની સરખાત ધર્મ. પ્રતિ-
નિધિઓની નેધિથી વખતે, જુદા જુદા દેશના ડોક્ટરો
અને એમની પત્નીઓનો પરિવ્રજ થયો. લગભગ
૧૦૦ જેટલા પ્રતિનિધિ દર દરના દેશોમાંથી આવ્યા
હતાં. દિલ્હીના ડૉ. એચ. સી. સેન સ્વીકાર હતા,
ડૉ. ફરીદી સમ્મનોના ખીમ પ્રતિનિધિ તરીકે હાજર
હતા. ડૉ. ડાહ્યાભા અને હું બહુ-પ્રતિનિધિ હતા.
ડૉ. મુકરજી અને શ્રીમતી મંગલાદેવી તલવાગ નિરી-
ક્ષક તરીકે હાજર રહ્યા હતા. જનતંત્રના આરોગ્ય
પ્રશ્નો સ્વર્ણ, શાસ્ત્રીય જ્ઞાન વધારી તે સર્વ માટે
ઉપલબ્ધ કરવાનો હેતુ અને ઉદ્દેશ મુજબ પરિવ્રજ
કામ અને ચર્ચાઓ થઈ હતી. આ વર્ષના પ્રમુખ
ડૉ. કનુદસન ચૌધા છે. હવે અને રક્તવાહિની
ઉપરની કલ્પના વગેરેની સારી માહિતી અપાઈ
હતી. હોરિપટનોની મુલાકાતે ગોઠવાઈ હતી. ૨૦મી
ઓક્ટોબરે વેરટ પીપ્પટ મિલ્કીટરી એકેડેમીની મુલા-
કાતેના કાર્યક્રમ અને પરીક્ષણો સરસ હતાં.
૨૩મીએ સોરસે-લેગેરેટરીક જોવા પર્મહાર્યે ગયાં.
ઈન્જેક્શનો તેમ જ પેનીસીલીનની બનાવટ વગેરે
જોવાની તક મળી. ૨૧-૨૨મીએ રોમ્યુ એફ સિબર્ગી,
એમ્પાયર રોટ મિલ્કીંગ, રોક્રેસર સેંટર, 'ધાયા'
ગ્રાન્ડ સેન્ટ્રલ રોશન, સંમુક્ત રાષ્ટ્ર સંધર્ન નર્વ
મહાન વગેરે રમણો જોયાં ૨૪મીએ 'સંયુક્ત
રાષ્ટ્ર દિન'ના કાર્યક્રમ અંગે અમેરિકાના
પ્રમુખ પ્રેસિડેન્ટ ડુગ્લેન અને સેક્રટરી જનરલ ટ્રિંગ-
લાયના ભાષણો સંભિગવાની તક મળી હતી પ્રેસિ-
ડેન્ટ ડુગ્લેન આંતરરાષ્ટ્રીય સંધ અને સલાહલાભિ
માટે ધર્મ રહેલા પ્રયાસ અને કાર્યમાં સર્વેના સહ-
કારની જરૂરિયાત સમજાવી હતી. ૨૭મીએ ન્યુ
હેવનની હોરિપટલ જોવા મળ્યાં. અહીં ડૉ.
ચોમ્સની દેખરેખ નીચે નૈસર્ગિક ઉપચારથી પ્રસૂતિ
માટે ધર્મ સાધુ કામ કરવામાં આવે છે. માતાઓ
માટે ચાસતા વર્ગો, બાળક અને મહાત્માઓને સાથે
રાખવાની રીત વગેરેના પ્રયત્ન દર્શાવે જોયે ૨૦મી
હતા. ૨૮મીએ મંચ પુમેન્સ કીલિયન એસો-

સીએશનની મરચામાં હેયોરિન ડેન્સનો કાર્યક્રમ હતો.
આ દિવસોમાં અને ખાસ કરી ૩૦મી ઓક્ટોબરે
જુદા જુદા સત્ત પુરો પૃથ્વી પર ઉતરી અક્ષીવંદ
આપે છે એવી માન્યતા છે. યુવકો અને યુવતીઓ
આનંદી વાતાવરણમાં સુંદર પોશાક અને ગમત
માટે મુખવટા પહેરી નૃત્ય કરે છે અને મોઢી પૂરી
અને સફરજનનો રસ બધાને આપે છે.

૩૦મીએ સવારે નીકળી બપોરે સેન્ટ લુઈસ આવી.
રાત્રે ત્યાંની હોસ્ટેલમાં પછુ હેયોરિન ડેન્સનો કાર્યક્રમજોવા
મળ્યો હતો. ૩૦મી ઓક્ટોબરના રાત્રી હાલ ઓ-
ટોરીઅમમાં અમેરિકન પબ્લીક હેલ્થ એસોસિએશન
ના ઉદ્દેશ્ય અધિવેશનની ભવ્ય રીતે સરખાત ધર્મ.
આરોગ્ય આતામાં કામ કરતાં ડોક્ટરો, પ્રેક્ટિસર,
આરોગ્યઆતાના અધિકારીઓ, સંશોધકો, નર્સેસ,
હેલ્થવિજ્ઞીટક વિગેરે મળી ૨૦૦૦ જેટલા પ્રતિનિધિઓ
હાજર હતા. અને જોડે (W. H. O. Children's
Bureau State Depis.) વર્લ્ડ હેલ્થ એસોસિ-
એશન ચીલ્ડ્રન-સાઇન રોટરીપાઈમેન્ટ, જુદા જુદા
દવા કંપનીઓ વગેરેના રોલવાળું ઉપયુક્ત પ્રદર્શન
હતું. સેન્ટ લુઈસ રહારનાં ઓ રિપોર્ટર બહેને મિસ
ઈકા પોમ્પોનવી તથા મારી મુલાકાત મીધી તે
અમારા ફોટા સાથે ૧લી નવેમ્બરના પત્રમાં
પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. ન્યુ યોર્કમાં દક્ષિણ આફ્રિકાના પ્રતિ-
નિધિ ડૉ. હોફમાયર તથા મને રેડિયોસિદીમાં વર્લ્ડ
મેડિકલ એસોસિએશનનું કામ તેમ જ હિન્દ અને
દક્ષિણ અફ્રિકાની વિસિષ્ટતા વિશે ભાષણો આપવા
નિમંત્રણ હતા. ૨૦મીએ બાષણ ચેક્રિસ ઓફ અમેરિકા
તાલ્કી સોહાસટ કરવામાં આવ્યું હતું. પરિવરનો
કાર્યક્રમ ભરચક હતો. બાળકોનો વિદ્યાર, ટાળામાં
બાજુતા બાળકોની તપાસ બાલ ઉછેર, અધૂર મદિને
જન્મેથી બાળકોની માન્યત વગેરે સંબંધી ભાષણો
ખાસ સંભાળ્યા હતા. સેન્ટ લુઈસ શહેર આંતરરાષ્ટ્રીય
અને પ્રાચીન હોર્ષ મિસીસીપિ નદીના કિનારે વસેલું
છે. જુદાજુદા ફૂલ અને વૃક્ષોની વેપાસ કરતા 'લોઝ
ગાર્ડન', પાર્ક ખુલ્લી દવામાં આપેગ, જેરેશન

મેમોરિયલ અને લીન્ડબર્ગ ટ્રોફીઝ વગેરે પ્રેક્ષણીય છે. મ્યુઝીયલ શોપોટ-એક મોટી આરગોટમાં રહેજ અને પ્રેક્ષકોને એસવાની વ્યવસ્થા કરી નાટ્યપ્રયોગ અને સંગીતના કાર્યક્રમ યોજાયે હોય.

૩૭૭ નવેમ્બરના રોજ બપોરે ૫-૩૦ કલાકે ખસમાં નીકળી ૭ કલાકે હવાઈ મથકે એરોપ્લેનમાં નીકળી ૮-૨૦ કલાકે શિકાગોના હવાઈ મથકે પહોંચી. રાતના સમયે વીળળીક શેશનીથી ઝળમળતા બંને શહેરોનો દેખાવ સુંદર લાગતો હતો. ૪થી નવેમ્બરે સવારે પહેલી જ વાર બરફ અને હિમ પડતા જોયા. સફેદ પિંજેલા ૩ જોવા હવામાંથી બરફ નીચે જમીન પર મકાનો, વૃક્ષો, મોટા શહેરો પર પડતાં તે તફાળ સફેદ દેખાતા હતા. હરથ બેઝુ' ગમતું હતું છતાં સાથેની ઠંડી, રસ્તામાં થયે મુકાનાં પાણી અને બિનાશ વગેરે વ્યાજામણ કરાવતા હતા. છતાં ટેકસો કરી શિકાગો મેટરનીડી સેન્ટર એસોસિએશનની મોડિસમાં એપોઈન્ટમેન્ટ હતી તે સાચી લીધી. સેન્ટરના ડોક્ટર અને નર્સો સાથે મળવાની સ્ત્રીને. તપાસવા બેતા મકાન ઉપર અર્થ.

લેક મિશિગન એક ભવ્ય સરોવર છે અને તોફાની પવન સાથે દરિયાતું રવરૂપ ધારણ કરેલું સરોવર મોટું હોય શહેરને પીવાતું પાણી પૂરું પાડે છે. ૨૨ફ માંધલના કિનારા પરનો રસ્તો ફરવા માટેનું સ્થાન બની રહ્યો છે. ૩૦૮ માર્શલ લાઇન અને ૧૦૮ માર્શલ પહેાણું આ સરોવર છે. શિકાગો ૩૫ લાખની લોક વસ્તીવાળું શહેર હોય અમેરિકાનું બીજું મોટું શહેર છે. વ્યાપાર-ઉદ્યોગ, યુનિવર્સિટી, મ્યુઝિયમ, હોરિપટલો વગેરે માટે પ્રસિદ્ધ છે. એલક્સ નેશનલ મેમોરિયલ ગિફ્ટીંગ, બુટ્ટામ્મ ક્રાઉન્ટન, શેધન કોરપોરેશન બિલ્ડીંગ, શિકાગો મ્યુઝિયમ ઓફ નેચરલ હીસ્ટ્રી, શોલ એકવેરીયમ, મ્યુઝિયમ ઓફ સાયન્સ એન્ડ ઇન્ડસ્ટ્રી, ટાઇફસ ક્રાઉન્ટન ઓફ ટાઇમ, શિકાગો યુનિવર્સિટી, ઓન્ડોલ નર્મી નીમો લોહાની વસ્તી હોવાથી એમના નિવાસસ્થાનો, શિલ્પ સરસાઓ અને બહેર ઇમારતો, હોટલો વગેરે જોયા. એલક્સ નેશનલ

મેમોરિયલની સ્મારક ઇમારત સુંદર હોય અંદર "દાનવૃત્તિ," "બ્રાત્સલાવ," "નાય" અને "પ્રમાન"ના સુંદર પુતળોએ તેમ જ બીજા તેલચિત્રો ગૂંધ્યા છે. શિકાગોમાં અમેરિકન મેડિકલ એસોસિએશનની ભવ્ય બોલિંગ અને મકાન જોયાં. સોસાયટીના બર્નલ ઉપરાંત, બાળરોગ આંખની બિમારી વગેરે જુદાજુદા વિષયો ઉપર સાત જુદાજુદા ખાસ માસિક પ્રસિદ્ધ થાય છે. ૮મીએ, હિન્દમાં અમેરિકન મિશન તરફથી કામ કરી હાલ અમેરિકામાં વસતા મિસ્ત્ર અને મિસિસ માઉને ત્યાં મળવા અને મોજન માટે ગજ. એમની હાર્દિક મહેમાનગીરી અને સ્વાગત એમના અનેક દિલ મહેમાનો માટે પરદેશમાં એક વ્યાપી-વાંદેય અનુભવાય છે. મિ. સ્ટીફન ખાસ મોટરમાં આટલે દૂર ગયા હતા તેમ જ બીજા ભણા ડોક્ટર સ્ટુડેન્ટે રાતના સમયે થયું પૈતાની હેરિટલ બધે ફરીને બતાવી હતી. હોરિપટલમાં એક સ્ટોર અને લ'અફમ બહેનો તરફથી ચલાવવામાં આવે છે અને તે વેમાથુમાંથી ચતા નેકાના પૈસામાંથી હોરિપટલ માટે બેઠતા સાધનો બહેનો ખરીદી આપે છે.

૯મીએ સવારે દિવાળીના દિવસે ૬-૩૦ કલાકે વાય. ૭૦૫૫. સી. એ.માંથી નીકળી. ૮ કલાકે એરોપ્લેન હવાઈ મથકેથી છૂટલું. વચમાં કિટાઇટ અને કલીન્ડલન્ડના હવાઈ મથકોએ સુકામ કરી, બપોરે નાયગરા ફેલ્સના પ્રસિદ્ધ સ્થળે આવી પહોંચી. વાય ૭૦૫૫. સી. એ. ની કાર્યકર્તા બહેનોએ મિસિસ એને ઘેર ઉતારાની વ્યવસ્થા કરી હતી. મિસ્ત્ર અને મિસિસ એ તેમ જ પુત્ર અને પુત્રવધૂ અને એમના બાળકો ધણા જ મળતાવડા અને સાંપળું સ્વભાવના હતાં તેથી મારો એમના ધરના મુખમ દરમ્યાનને સમય આનંદમાં પસાર થયો હતો. દિવાળીના દિવસે મિસિસ એ સીનિયર અને મિસિસ એ જુનિયર તેમજ એમને ઘેર રહેનાર અમેરિકન બહેનોને સાડીઓ પહેરાવી ગાદલા કપાં હતા. અને બધાને પૂરી શાક, ભણથા વગેરે જમાડી હિન્દી રીતરિવાજોથી પરિચિત કર્યા હતા. બપોર પછી નાયગરા લોધના ભવ્ય અને સુંદર દેખાવો

એરિ આવી. નામગરા નદીનો પ્રવાહ લેક ઇરી (Lake Erie & Lake Ontario) અને લેક ઓન્ટેરિયોને ભેડવા માટે ૩૭ માઇલ વહે છે અને નામગરા ધોધના સ્થળે લગભગ ૧૫૦ થી ૧૬૦ ફૂટ ઉચાઇએથી નીચે પડતા ધોધના દેખાવા ધ્વજા સુંદર નજરે પડે છે. ધોધના નુકાળુદા લાગેને અમેરિકન ફોલ્સ, હોર્સ શ ફોલ્સ, આઇલ વ્હેવ વગેરે નામો આપ્યા છે. વીજળીક શક્તિના ઉત્પાદન માટે વીજળી-ધરા છે અને આજ વીજળીનો ઉપયોગ કરી રાત્રે વાદળી, લીલા, ખીળા, સફેદ વગેરે રંગોની રોશની ધોધપર ફેંકવામાં આવે છે. રાજની સાથેની કોલા અવધૂનીય હોય છે. અમેરિકન બાજુથી કેનેડાની હદમાં જતા આંતરરાષ્ટ્રિય પુલ છે તેમજ ખીળે પુલ ઇન્દ્રધનુષ્ય પુલ તરીકે ઓળખાય છે. કેટલીક વાર આ પુલની ઉપર ઇન્દ્ર ધનુષ્ય ખરેખર દેખાય છે.

૧૧મીએ આર્મીડેસ ડે પરેડ અને સરખસ નેપા. ૧૨મી નવેમ્બરે આંતરરાષ્ટ્રિય ક્રાંતિદિન (International day of peace) તરીકે મનાયો હતો. તે સવારે મિસિસ ઓ સાથે મેડે સ્ટુલમાં બધ હતી. અમેરિકન બાળકોના પ્રાર્થનાઓનો સંલગ્ન અને તેમને મળી આનંદ થયો. સાહીત્યો દિન્દી પોસાક નેઇ એમને કુતૂલત થઈ હતું પણ અંગ્રેજીમાં એમાર સબેક કલા જીટને એમને ખુશી થઇ. અને ત્રણ નાની બાળાઓએ અને તેમનો યુપ ફોટો લેટ આપ્યો હતો. તે જ બજારે ઈ ૬૫૧મને મહારા માટે પોતાની મોટર લઈ બેઠેલા હતાઈમથકે આગા હતી, અરે એરોપેન ઉપડતા સુધી વિદાય આપવા ચોખ્ખા હતા, જે લાગણી અને ભાઈગીભર માદ રહેશે.

૧૨મીએ રાત્રે ન્યુ યૉર્ક પહોંચી તે થોડા જ વખતમાં માગ સોધી પહેલા અમેરિકન બહેનપણી મિસિસ મુમ્બ મેડીસન સીટીથી ખાસ મળવા આવેલાં હતાં અને આમલ કરી રાત્રિના ભોજન માટે સાથે

લઈ ગયાં એમણે, દિન્દ નમા પછી વારંવાર લખાણો મોકલી અમેરિકન બહેનોને દિન્દી પ્રવૃત્તિ અને દિન્દી વિષયોની માહિતી આપવા આમલપૂર્વક કહ્યું હતું. ૧૩મી નવેમ્બરે સવારે બાળપીતા કાર્યકર અને સાંતિવાદી (Pacifist) ગિસ અગાયા હેરિસનના નિમંત્રણથી એમની સાથે મુલાકાત અને નાર્તો લીધો હતો. દિન્દના એલચ્છી માનનીય શ્રીમતી વિનવાવદમી પતિતેજ જિવસે મને સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંધના લેક સક્સેસના મથકે મળ્યાં હતાં. અને સાથે ફોટો પણ લેવાયો હતો. ૧૪મીએ બધાને મળી પેકીમ વગેરે કહ્યું અને ૧૫મીએ સાંજે ૪-૩૦ કલાકે નીકળી ખીજો વિરસે સવારે ૮ કલાકે લંડનના ક્લાર્ક મથકે ઊતર્યા. ઈંડો હોવાથી નળમાનું પાણી પણ કરી મળું હતું જેના મુસાફરીમાં ખીજી તકલીફ પડી ન હતી લંડનમાં છુમ્મસ, ઈંડો અને વરસાદ હતો. પછીના દિવસોમાં મુસાફરીની તૈયારી કરવામાં, બોળખીતાએને મળવામાં અને લંડન ટાવગ, બાઈ-મહામ પેસેસ, સેન્ટ પોલનું મથક વગેરે બાજી ગ્રેલા રથથી ભોવામા સમય પસાર થયો. ૨૨મીએ સવારે ટ્રેનમાં નીકળી ૧-૩૦ કલાકનો મુસાફરી પછી ટિલબરી એક્સ ઉપર પહોંચ્યા. પાસપોર્ટ, કસ્ટમર્સની તપાસ વગેરે વિધિ પછી સ્ટીમર "સ્ટ્રોમગોઅર" ઉપર અર્ધા. મારા કમિનન-મિત્ર લંડનમાં નોકરી કરનાર બહેન મિસ ધીરના હતાં. એમની સાથે અને ખીજી તરી બોળખાજી થતાં સ્ટીમર પરનો વખત સારો પૂરો થયો હતો. ૩૦મી નવેમ્બરને રોજ પોર્ટસેલ અને ૪થી ડિસેમ્બરે એન્ટ બંદરે ઊતરે સહેરો ભોવાની મજા પડી હતી સ્ટીમરમાં રમતમતના સાધનો, લાખજેરી, વાગરલેસ નુજ, સીનેમા વગેરે સાધનોથી તેમ જ બાળકોના તથા મોટાઓના ફેસ્ટી ટ્રેસ ઝાલ, સંગીત, નાટકના કાર્કેસો વગેરે ભોવામાં વખત સારો પસાર થયો હતો. શુક્રવાર ૮ મીએ સવારે 'સ્ટ્રોમગોઅર' આગળોટ મુંબઈના કિનારે આવી પહોંચી.

એક કાચ પહોળી અને સાઝાતણ હાથ લાંબી ખરબટ શેત્રંગ ઉપર આઝ પઝા હોય કે બેઠા બેઠા વિચારે આપા હોય. સામે હમેશાં એમનાં પત્ની પણ એમનું અનુકરણ કરતાં એમને જ પગલે ચાલતાં દેખાય. છેલ્લાં ચારેક વરસથી જો કે એમના પ્રહરવેશમાં પલટો દેખાતો હતો !

તિકુભાઈએને કાંતાબેન '૪૨ની લગ્ન વખતે અધાના વિશેષ સામે જઈને પણ લગ્નથી ભ્રાંચાં સારે જો લગતનો આખા વાતાવરણમાં એક બતનો ખળખળાટ મમ્મી ગમેા હતો એ આજે પણ તિકુભાઈ ને કાંતાબેનને હકથૂત કરી રહી હતો. લગ્ન વખતે એ બન્નેની શક્તિ અધાંએ એળખી તો હતી, પણ એ શક્તિ કરતા એમના કંઈ રવભાવે એમની શક્તિને કોઈની આગળ દેખાવા ન દીધી.

સ્વતંત્રતા પણ આવી. તિકુભાઈ સરકારમાં સારો હોદ્દો ભેગવી રહ્યા હતા એ પણ એમના કંઈ અને ડોળને લીધે. કામ કરવા કરતાં એ સલાહ, ઉપદેશો અને વાતોને જ વધુ પસંદ કરતા. કાંતાબેનમાં તો આ બધું બેવડે સ્વરૂપે હતું એટલે એ તિકુભાઈની સેવામાં સોટી મોટાઈ માનતાં.

એમનું મિત્રમંડળ ખૂબ બહોળું હતું એટલે એમને બીજાંએને સલાહ-ઉપદેશો આપવાની વધુ તક મળતી. ઘણાં જુવાન હૈવાના કેમડાએનો ઉકેલ

સ્વીટ્ઝરલેન્ડ, પેરિસ જેવા સુંદર પ્રદેશો ભેષા, લંડન અને ન્યુ યૉર્ક તેમ જ શિકાગો જેવા લગ્ન શહેરો ભેષા, ઘણું સહિસૌંદય' જોયું, આધુનિકતાથી ભરપુર એવું જાંયા ધોરણનું જીવન જોયું, આદર્શ હોસ્પિટલો અને આરોગ્ય સંસ્થાઓ જોઈ. પ્રવાસ દરમિયાન ઘણી નવી એળખાણો થઈ. નવી મિત્રા-ચારી બંધાઈ. એ બધાં અનુભવો અને પ્રસંગો હંમેશાં માટે સ્મૃતિપટ પર કાંચમ રહી આનંદ આપશે. છતાં સ્વદેશ અને સ્વજન અનુભવ ચાત્રને અધિક પ્રિય હોય

અમ આખાના મોટાભાઈ ધર્મ પટેલ અને કંઈને એકે ચરી ખાનારા કેટલાંય 'તિકુભાઈ'ઓ ગાંધીજીના ચુસ્ત અનુયાયીઓ કહેવ-કાવતા અચકાતા નથી, વાતવાતમાં ગાંધીજીને મૂકતા એ પાછું વાળી જોતા નથી. પણ 'સાપ ગયા ને લીસોટા રહ્યા' જેમ એ તો લીસોટા જેટલા ય કોઈને અપચાં નથી આવતા ! નરો કંઈ, ન કોઈ હક કે સ્ત્રીમાં. આ નમણી વાર્તામાં આવા અનેક 'તિકુભાઈ'ઓમાંથી એક ઝંકપાઈ ગયા હોય તો નવાઈ નહિ !

ચોતે કરી દીધો છે એ વાતનું અભિમાન લેવાનું તિકુભાઈ ભૂલી ગયે તો પણ એવું કોઈ હિયાકુટુંબ' લટકાઈ પડે સારે કાંતાબેન કેટલાય ઉપગમી કાટેલા પ્રસંગો રજૂ કરતી વખતે એવાં તો રંગમાં આવી જતાં ! ત્યારે સલાહ કે માર્ગદર્શન મેળવવાને લીધે છેક ત્યાં સુધી જેઆઈ આવેલાં એ જુવાનદંવા તિકુ-ભાઈને પોતાના જીવનના સાચા તારક માની લેતાં. અને તિકુભાઈ પણ એ એક ય તકને જતી ન કરવાનું પહેલેથી સારી રીતે શીખ્યા હતા.

તિકુભાઈનું લગ્ન થયું ત્યારે તિકુભાઈની તેનીસ વરસની ઉંમર સાથે કાંતાબેનની સોળ વરસની ઉંમરનો કંઈ રીતે મેળ ખાઈ ગયો એ આજે પણ બધાને

છે. તે નિયમને દું જ કેમ અપવાદ કહે ? પાશ્ચાત્ય દેશોમાંથી આપણને ધણું લેવાનું અને સોખવાનું છે 'પરંતુ પૈસા, સાધનો અને તાલીમ પ:મેલા કાર્ગદારોની આપણને ખોટ નડે છે. છતાં માતૃ અને ગાળદિતનું કાચ', આરોગ્ય શિક્ષણ, પોષણનું, ગાન વગેરે પ્રવ-તિઓ આપણા દેશમાં પણ ઉત્પાદથી ઉપાદવાની જરૂર છે. આ ઉપાયોથી સેંકડો બાળકો અકાળ મૃત્યુની કાતમાંથી બચે શકે. માતાઓની તંદુરસ્તી સુધરશે અને દિ-દની જનતાનું આરોગ્ય પણ નજ-દિકનો લાભિયમાં સુધરે જશે.....

વિચારતા કરી દેનારે કામગીરી છે. એ જ વત્સે ગ્રેટિંગની પરીક્ષા આપેલાં કાંતાબેનને તિકુભાઈ સાથે લઈ કરી લેવા જવો ગ્રેમ ક્યારે ખંધાઈ ગયો એ આજે પણ ચચાની વિષય જ રહ્યો છે. અને આજે ૨૫-૨૬ની ઈન્કર પહેલિયાં કાંતાબેનની મુખરેખાઓ તો એવી મબીરતા ધરાવ્યું કરતી હોય છે કે નવ-દસ વચ્ચે પહેલાંની એ ઉછાંછળી કાંતાને જોઈ હોય એને આ મોટા પલટાનો ખ્યાલ પણ ન આવે !

ભારતની સ્વાતંત્ર્યસિદ્ધિ સુધીની લીધેલી નૈઋત્ય ઇશ્વરચંદ્રની પ્રતિજ્ઞા તો '૪૭ની ૧૫મી ઓગસ્ટે તોફાનને બદલે અગાધિયી તૂટેલી જાહેર ઘડી ! ખરોભર ૧૫-મીની સંજો ભારે આખો દેશ ઉત્સવની જીવવલ્લુખાં તરબોળ હતો ત્યારે તિકુભાઈ પ્રેક્ષિતશૂદ્ર બકાર પાકા ઉપર એકા એકા અંદરથી કબજા કરી કાંતાબેનની ચિંતામાં પડ્યા હતા. પાંચ વાગ્યે ગણેલા અને એક જ આસને બેઠેલા તિકુભાઈની ધી-જી પણ ભારે જખરી ! છેક રાતના દસ વાગ્યે પૌતાની પત્નીએ દીકરીને જન્મ દાધો છે એવી પેલી છવજટાઈ નર્સના એભાગા-વાળા સમાચારે તિકુભાઈના અંદર છપ્પ વ્યથા અને વેદનાનો ઢોળ ચઢાવી દીધો અને વાળ વચરના માથા ઉપર હાથ ફેરવતા નર્સની સામે એકાદશે તાકી રહેલા એ સોગિયા અંદરની નર્સને પણ અણે દવા ન આવી હોય એમ એ અશ્રેષ્ઠમાં બોલેલી.

‘પિતા થયા બાદ તમને આનંદ નથી થતો ?’
અને હતાં પણ તિકુભાઈ તો નર્સના મોંસલ અર્થવિધાસ દેહને, એના ગોઠણ સુધી ઉધાડા ફેંક નીચેના સંપાડા-ઉતાર પત્રને અને કૃત્રિમ સૌંદર્યો સમવેવા વાળવાળા એ કૌશલ મુખને જુલ્મી ડાંસ જેવી નજરે જોઈ રહ્યા. આવી સ્ત્રી આટલી નજીકથી જોવા મળી હોય એ પ્રદેસે જ હાથમે દોષ એમ એમણે અનુભવ્યું અને નર્સના પ્રશ્નમાં વાક્યનો જવાબ દેવા ભયાં એમણે સોગિયું એ મલક્યું ત્યાં જ એ અખંડક નર્સ એમની પીઠ ઉપર એક આઝો આપાથી-પાંચે લખાવતી અને ‘વેરી મુઠા, માર્દ આંદા બોપ’ ટેટેલી એક લખક આપવી અંદર

રમમાં જતી રહી.

હસને દિવસે કાંતાબેન દવાખાનેથી ઘેર આવ્યા ત્યારે નવી જન્મેલી બાળકોનો જન્મ ને માદમાર દિવસે થયો હતો, એ દિવસને અનુરૂપ ‘કાંતિ’ નામ એ બાળકોનું પાક્યું. તિકુભાઈ એ દસેય દિવસ રોજ દવાખાને જતા. પણ એ કાંતાબેનના ખાટલા પાસે બેસીને પણ કઈક શોધો રહ્યા હોય એમ એમનો આંખો તો આખો વખત ચળ-ચળ ધૂમ્મા જ કરતી એ બેઠા હોય એ અરસામાં કાંઈ નર્સ ખંડમાં આવી પહોંચતી ત્યારે તિકુભાઈ એવા તો ખીંચી બેઠતા ! પણ પહેલે દિવસે જોયેલી નર્સ પછી તો દેખાઈ જ નહિ. નવમે દિવસે તો એટલા માટે એ બને ઓફિસમાં બેઠીને વડા હાકતર પાસે વાતો કરવાને ઈરાદે ગયેલા પણ મદરના ઓપરેશન માટે હાકતરને બીડીને જવું પડ્યું એટલે એ પણ ત્યાંથી બેઠ્યા. વિચારમાં ને વિચારમાં પૌતાની પત્નીના જોરડા સુધી આવ્યા જોરડાના બારણામાં પેસતાં જ એમની નજર આટલા ઉપર ચડી ત્યાં એ આટલો ખાલી દેખાયો. પછી જ પ્રાસંગિક પડેલા અનુભવ ન અનુભવે ત્યાં જ પાસેના પારણામાં બૂલતી બેબીને રખાતી બંધિત બેતાં જ તિકુભાઈ રંગમાં આવી ગયા ! એ જ પેની નર્સ. નવ-નવ દિવસથી એને જોવા તસરી રહેલી આંખે એ આજ ધરપત અનુભવી અને એ લગભગ દેડતા જ ત્યાં પહોંચ્યા જરા પણ ના ડાચ વગર એ નર્સને પૂછી રકચા :

‘બેબીની બા કયાં ?’

અશ્રેષ્ઠ સિવાય બાગુવંદાનું દિદી સમજતી એ તિડેલી નર્સ સાથે અશ્રેષ્ઠમાં જ વાતો કરવાની છે એ ખ્યાલ તિકુભાઈને હતો એટલે આ ટૂંક વાચ એ અશ્રેષ્ઠમાં જ બોલેલા.

‘દવાખાનું ડોહાવા પહેલાં દરદીની-સંપૂર્ણ ચારીરક તપાસ માટે એમને તપાસ-ખંડમાં લઈ જવામાં આવ્યા છે.’

‘ક્યારે આવશે ?’

‘એક કલાક તો સહેજે થશે.’

તિકુભાઈનો ભાગ્યેય યશ્ન ગયેલો જીવ જીવ હોયો. તિકુભાઈની લાગવગને ક્ષીણે કાંતાબેનને દવા-ખાનાનો એક અલાખો ખંડ કાઢી આપવામાં આવ્યો હતો. સુલાકાતે આવનારને એસવા માટે દરદીના ખાટલા પાસે બે ખુરસીઓ પથ્થુ પડી રહેતી. છેક ખાટલાને આડીને ખુરસી મૂકીને તિકુ-ભાઈ કાંતાબેન પાસે વાતો કર્યા કલાક-દોઢકલાક આવી જતા, પણ આજે કાંતાબેનને બદલે આ નસ સાથે કલાક ગાળવાનો મળ્યો એ વિચારે તિકુભાઈ કૂલ્યા સમાધાન નહોતા.

પાસે જ પારણામાં રમતે ચડેલી બેખી પેલી નસ સાથે એકાગ્રતાથી રમી રહી હતી. જાણે બેખીની આ કાંતાબેનને બદલે આ ગૌરાંબના ન હોય. બહી-ભાર તો આ બદલા બદલીના વિચારે તિકુભાઈ રાચી જઈયા. નસને પથ્થુ બેખીની સાથે સાથે આ જોડા બોધને રમાડવાનું મન થયું અને તિકુભાઈની ખુર-સીની હાથેલમ પોતાની ખુરસી બેખી ગઈ ત્યારે તિકુભાઈની છાતીના ધનકારા વધી પડેલા એ જોઈ શકી. જરા લાક કરતી એ બોલી :

‘તમારી પત્નીનો’ આ પહેલાંની સુવાવડો ક્યાં કરેલો ?

તિકુભાઈ તો સહક થઈ ગયા. આખી દુનિયાની આંખે પાટા બાંધીને પતાવી દીધેલું એ બધું જીવન-જીવનું કામ આ બાળકી ગૌરાંબનાને કેવી રીતે દેખાઈ ગયું ? પછી તરત ખ્યાલ આવ્યો કે એ રૂપાળી બાઈ ‘નસ’ છે. પોતાની પત્નીની સુવાવડામાં એ પોતે હાજર હતી. જીની પહેલી સુવાવડ અને ત્રીજી ચોથી સુવાવડનો એને જોડેલો અનુભવ હોય છે એટલે જીના પતિને તો ઘણી વાર ખ્યાલ પણ નથી આવતો. નસે કાંતાબેનને તો એ વખતે જ પૂછેલું કે, આ કેટલામી સુવાવડ છે ? કાંતાબેન બીતા બીતા પથ્થુ સાચું કહી દીધેલું કે : પાંચમી. પછી નચિંત બની ગયેલી નસ કાંતાબેન પાસે બેસી જ રહી-છેક છેડેલી બહી સુધી. એટલે નસ તિકુભાઈને ગમાડેલી સુવાવડો ક્યાં કરાવ્યાનું પૂછે એમાં કદ મોટી નવાઈ

હતી ? પણ તિકુભાઈએ એ સવાલના જવાબ રૂપે કંઈ ન કરેલો વાતને ડોઢવર્ગ આડું જ વેતડું :

‘હું તો એ વરસે જ આવી છું. આ જોડા-ટોખરે એક વરસ પૂરું થશે. હું તો એટલા માટે પૂછતી હતી કે તમારી પત્નીની ગમાડેલી સુવાવડો ઉપર પૂરવું બાન દેવાયું નહોતું એટલે આ વખતે એમને ખુબ ભેરાન થયું પડ્યું છે.’

‘એમ ?’ તિકુભાઈ વિરમ્ય પામતા ગંભીર-તાથી એટલું જ બોલી શક્યા.

અને એ નસની માહકતામાં તિકુભાઈ વધારે અંગ્રામ ગયા, નાનકડી બેખી સાથે રમતે ચડેલી નસ, બેખીને ધસધસાટ ભાંખતી બેખી તિકુભાઈ પાસે બધી વાતો કલાવી શકી. એ બંને જે ખુરસી ઉપર બેઠાં હતાં એ ખુરસી હાથ વચરતી ફક્ત પીઠવાળી હતી એટલે નસે તિકુભાઈની બેઠાંબેઠાં મૂકી ખુરસી ઉપર જ્યારે એ બેઠી ત્યારે જીના ફાંકેલા આગળનો હુલ્લો ભાગ તિકુભાઈના પગ ઉપર પડતાં જ તિકુ-ભાઈની શામચક્રતા વધુ ઉલ્લીપત બની ગઈ હતી.

બહાર ‘મોટાભા’ જેવા યશ્ન પડેલા તિકુભાઈ પોતાના સાચા સ્વરૂપે પછી તો સાવ પામર બની ગયા. એ ગૌરાંબ બાઈને રીઝવવાની હાથેલી રહે એમની પાસેથી એમનું સાચું સ્વરૂપ પ્રગટાવ્યું. પોતે કાંતાબેન સાથે કદ રીતે પરિચયમાં આવ્યા ત્યારથી માંડીને ચાર સુવાવડો કેવી સિદ્ધતથી પતાવી એ બધું નવન સત્ય કહી દીધું, કહે કે કરેલાઈ બધું વિદેશી નસને આ બધું એટલું બધું કૃત્રિમ લાગ્યું. ગામની પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિઓ સાથેના ચોડાધણ પરિચયે એણે તિકુભાઈ વિષે જે જે સાંભળ્યું હતું તેમાંનું કશું એમના સ્વચ્છેથી સાંભળવા ન મળ્યું ત્યારે એ તિકુભાઈ ઉપર ક્રિટિકર વરસાવવાનું એને ધરીભર તો મન થયું. કેટલાંબનાં જીવનમાં પૂજા મૂક્યો હતો એ ખુદ કાંતાબેન પણ નહિ જાણતાં હોય.

કાંતાબેન એમની એક વિધવા બેન સાથે રહેતાં હતાં. ઘરમાં બે બહેનો સિવાય કોઈ નહોતું. કાંતા-બેનને લાણીવાને મોટીબેન કૃતકૃત થવા માગતાં

એવાં એ ધર્મનિષ અને શકાળુ હતા ત્રીસ-ચત્તીસનાં એ મોટીએન ઉદ્ધાર પાત્ર વરસથી નૈવલ્ય માગતા હતા ત્યાં અચાનક જ એ ગામમાં એમની જ ઉમરનાં તિકુભાઈ આયા. ક્રાંતાએનની બાના સમા તરીકેની એળખાણ કાઢીને ગામમાં ક્યાંય રહેવાની સગવડને બહારે મોટીએને પોતાના પિયળનાં સમા મણીએ પોતાને ત્યાં રાખ્યા. ત્યારે એમનો એ સાધુ-સ્વામી કોઈ કોને શંકાસ્પદ ન લાગે એવો હતો. ક્રાંતાએન એ વખતે તો જુવાનીમાં પચરણુ કરી રહ્યાં હતા, મોટીએનની નામરજી છતાં પણ એ સોળ વરસની ક્રાંતા. તિકુભાઈ કોણ પ્રાણી જત્રા લાગી. મોટીએન ક્રાંતા. દુર બન્યા પણ પોતાની એને વાળી લેવા એમની જમ ઉપર સુધી ન ઉપડી.

પણ મંબામ તે પહેલાં તિકુભાઈના હંભ-એળમાં મોટીએન ફસકાઈ પડ્યો. કુદ્દાખમાં કોઈ નહિ એટલે ઉપરે મોટીએને એક રાતે એર ધોળકું. તિકુભાઈએ એ આખો બનાવ ખૂન સિકતથી રજૂ કર્યો કે કોઈને જવા પણ ઘંઠા થયા વગર એ ઉકલી ગયો. ક્રાંતાએનને બીજો વરસે મોટીએની ખીલ્યા આવી ત્યારે તિકુભાઈ જવા બહારવા. સોળ વરસની એ કુમારિકાને દિવસો જતા હતા. પેલી તો બિચારી હવે બહાર નીકળતાં પણ હરમાતી. ત્રીજો મોથો મહિને મળ્યાંહયા કરાવીને ત્યારે લગન કરવા તૈયાર થયા ત્યારે ક્રાંતાએનને જવા ધરપાલ વળી.

આશ્રમી છુટત છુટવાનો ડોળ કરતા તિકુભાઈ વિષે કોટાને હજુ પણ કંઈ કદખતાઓ કરવાનું બચ્ચું નહોતું. ક્રાંતાએન સાથે લગન કર્યાં ત્યારે પણ એ હંભ રજૂ કરેલો એથી તો બર્ષાં મેંમાં આજણા નાખી ગયેલાં પરિચિત છવનમાં બહારથી ગાંધીજી કોઈ કોઈ વાર લખીને એ આદર્શ રજૂ કરતા ખરા. પણ છવનમાં ઉતારતા તો તિકુભાઈને જ બેવડા મળ્યા !

લગન થયાં તે બીજો વરસે જ તિકુભાઈ પ્રવાસે બધા છે--કોઈને એમનું સ્થળ કે સરનાયુ બહાર કરાવિનાં. એ તજ માસનો એ કપતીની મેરકાજરી ગામગે પોતા પ્રયેતો બહાર વધારવામાં હારો એવો લાગ બળવે છે. લગન કરતાં પહેલાં કરેલી પહેલી મળ્યાં-હયા નેવી જ બીજા વાર એની પ્રુતરાવતિ થાય છે અને પીળા પચરક કરીને ક્રાંતાએનને માર્ગ લાવે છે પ્રવાસની દાકમારીઓ ન સહેવાતાં પાણું ફરતું-પડતું એના અંદરે લોહને સંભળતાં લોહાની સકા-કુટ્ટિત વધી જતાં ક્રાંતાએનને કોમતી ઉલ્લેકસને અને ક્રિસ્ટ માટેની પેટન્ટ દવાઓથી નવાબ છે.

પછીનાં ચાર વરસમાં બીજાં એ પ્રસંગે પણ આવી સિકતથી પાર પાડે છે એમની માન્યતા પ્રમાણે આઝાદી તો દૂર ને દૂં હાસેલાય છે પણ 'જહની શા-આતમાં ક્રાંતાએનને મળ્યાં રહે છે ત્યારે ક્રાંતાએન એ હયા માટે પહેલી જ વાર વિરાધ કરે છે. તિકુભાઈ એમને પોતાના પ્રતિષ્ઠિત મોભાનો અને પ્રતિજ્ઞાને ખ્યાલ આપે છે. છતાં ક્રાંતાએન એ બધું સંભાળી લેતા તૈયાર થતાં સમાજને દેખાતી પહેલાં સુવાપકે 'ક્રાંતિ' મળે છે તિકુભાઈ માટેનાં અનહદ માને એમની પ્રતિજ્ઞાને કે છક અણખોરિયા વાદ ફરે છે ત્યારે પ્રતિ-ષ્ઠિત બક્ષિમાંથી એકાદ એના મેં ઉપર એવી તો હબ્દ-ચાપક મોટી કે છે કે 'પરણીને પાંચ વરસથી નેધિક બ્રહ્મચર્ય પાળતા હપતી પોતાની એકની એક કીકરીને આપણી સામે લે છે પણ આ આઝાદિદિની વિખ્યાત પંદરમી ઓગસ્ટે એમાં પ્રતિજ્ઞાનો બંધ નહિ પણ પ્રતિજ્ઞાનું સત્ય પાલન થયું હશેવાય.'

તિકુભાઈ કે ક્રાંતાએનની સુદિમાં ક્યારેય ન સુઝેલી આ દલીલ માટે બર્ષા વચ્ચે પણ બનને એકબીજા સામે આંખ મીચારે છે !

છુટક નકલ ખરીદનારાને

ભિર્મિ-નવરચના ઉદ્ધાર એ માલથી બજે બીવરના રોયો ઉપર મુકતું બંધ થયું છે. એટલે ને વાંચકો છુટક ખરીદીને વખ્યાત દોષ એ કાં તો વાંચકે ક્રાંતા જની બધા (સામસાત રૂપિયા મોટીને) અથવા બાર આનાની દપાલ-ટીકોટી સીધી અબને બીકીને નેઈ તો અંક મચારી લે.

બ્યવસ્થાપક : ભિર્મિ-નવરચના

['આંતર-ભારતી'ની સ્થાપના કરવારે સામે યુરુછ એટલા મહારાષ્ટ્રમાં જાણીતા હતા એટલા જ આને સુખસાધ અને સાતમે રાષ્ટ્રમાં જાણીતા છે. આ કથા ઓગસ્ટે 'આંતર ભારતી'ની એક ખાસ સલા અમદાવાદના પ્રેમાભાઈ હોલમાં કરાઈ ત્યારે મુખ્ય મહેમાન તરીકે મહારાષ્ટ્રના જાણીતા કવિ અને સવસાદેશ પદ્મર્થન હતા અને પ્રમુખ તરીકે દાદાસાહેબ શાવળકર હતા. એ વિગતો ને સંદેશમાં પત્રોત્તરે આવેલા એ બધા નીચે મૂક્યા છે.]

સાને યુરુછને આંતર ભારતીના અવાજ આપણે મધ્યેના અવાજ થવો જોઈએ. એ કહે વરસો પછી હિંદુસ્તાન એક રાષ્ટ્રીય સત્તાની નીચે આવી ચઢ્યું છે. આ રાષ્ટ્રીય એકતા મળવાન અને લેમકરે સ્વારે જ થઈ શકે કે ભારે એ આપણી સાંસ્કૃતિક એકતાનું પ્રતિબિંબ પાડે.

—વિનોબા ભાવે

શ્રી. સાને યુરુછની ભાવનાને અનુરૂપ અને તેમની ચોક્કસતાની અસર કરે કરીને યુવતાતના સાહિત્યરસિક અને શુભેચ્છકોએ તેમ જ શ્રી. સાને યુરુછની સાધના તથા દેશદાસના પ્રયત્નોશીએ

અમદાવાદમાં મહારાજ સાથે સ્વ. સાને યુરુછ : ૧૯૪૬

તેમની સ્મૃતિમાં ચોખ્ખા કાળો આપેલો હતો એમ આશા રાખું છું... શ્રી. સાને યુરુછ પ્રત્યે મારા હૃદયમાં હંમેશાં પૂનઃપ્રભાવ હતો અને કાવચ છે. એ દ્વારારામ પંચેરે સતોની ન્યાતના હતા, કાલે તેમનું જીવન આધુનિક રાજકારણના લેવમાં ગુચવાયેલું હતું.

—કિશોરલાલ ઘ. મશરૂવાળા

કરના પ્રમુખપદ હેઠળ મળનારી ૩ ઓગસ્ટની સલા ઉત્તમ રીતે પાર પડે અને બધી અગાધિથી ભેગા થએલો કાળો એકત્રિત થઈને પ્રત્યક્ષ કામની સફળતા અલગી થામ એટલી જ મારી હૃદયની ધમ્કા છે.

—ધો. કે. કર્વે

[હવે વિલાપીકના સ્થાપક ને ૯૧ વર્ષનાં બુઝર્મી કાઈ કર]

સાને યુરુછની 'આંતર ભારતી'ની કલ્પનાને સૂતરચરૂપ આપવાના પ્રયત્નો સફળ થઈ રહ્યા છે એ બેઈને મને આનંદ થાય છે. આનનીય શ્રી. શાવળ-

યુરુછને મારી અંગ્રજ આપવા તમે મને નોતર્યો એ માટે તમારો આભારી છું.

ગુરુજના આંતર બારીની કાપને આગળ ધપાવવા માટે મિત્રો પ્રયત્ન કરી ગયા છે એ જાણીને હું ખુશ થયો છું. એ કાપે દેશવ્યાપી બનવું જાણ્યું અને આપણે જેટલો વધુ ટેકો આપશું એટલો વધુમાં વધુ ફાયદો તો આપણને થવાનો જ છે.

—અચોક્ક મહેતા

*

તમે એક પવિત્ર પુરસ્કૃત સ્મારક કરવાનો શુભ પ્રયત્ન કરી-રહ્યા છો અને તે પૂરું પણ થઈું. તેની પૂર્ણાવસ્થિ તો. રહ્યો છે...આવા પ્રસંગે આવવાનું મોરે મરુ કોત તો કે મરો રોજી ચાત...સવસ્થાનો કરે કરવાનું અને તેને માટે આપવાનું તમારા જેવા યુવાનોને પ્રભુ બળ આપે.

—રવિશંકર વ્યાસ (મહાતા)

*

તમારો પત્ર ખૂબ મોડો મળ્યો એટલે મારે આ સંદર્શો આપને ઉપયોગી નહીં નીવડે, અલબત્ત, હું આપને દરેક રીતે સફળતા પ્રાપ્તું છું. સાને ગુરુજના આદર્શોને જુલો જવા ન જોઈએ.

—કિર્તિમોહન જી (શાંતિવિજયન)

*

તમારો પત્ર મળ્યો અને તે પરથી જાણ્યું કે માનનીય દાદા માવળજીના પ્રત્યુપક નીચે રાવસાહેબ પટવર્ધનનું આંતર લાગતી અને સાને ગુરુજ એ વિષય ઉપર મનનીય પ્રવચન મળે, અને એ જ પ્રસંગે એનું સાહિત્ય તથા પત્રો વિગેરેનું એક સુંદર પ્રદર્શન પણ ચોગ્ય છે. આ જાણીને ખૂબ આનંદ થાય છે. સાને ગુરુજ મહારાષ્ટ્રમાં જન્મ્યા એ મહારાષ્ટ્ર ખરે જ સ્વામાર્ગી મણાવ. એમણે મહારાષ્ટ્રનું નામ દરેક બાબતમાં ઉજાવળ રહે એવો નિર્દેશીત્ય અંત સુધી પ્રયત્ન કર્યો છે, એનો સર્વોત્તમ નમૂનો તો આપણના અવસાન પછી એમણે કરેલા ઉપવાસોથી મળી રહે છે. મહારાષ્ટ્રમાં જન્મવા છતાં, અને એનું જીજ્ઞાસુ મુખ રાખવા છતાં તેઓ સમગ્ર ભારતના

હતા. એમનું સાહિત્ય માત્ર નહિ, એમનું જીવન જ, એ કંઈ એ વિષે બહુવા મળે છે તે પરથી લાગે છે કે બહુ વાચક હવે કોઈ પણ રાજ્યીય વાદમાં રૂચ્યા સિવાય અને કોઈ પણ પ્રાંતીય સંકુચિતતામાં લપાયા સિવાય તેમણે એ અમૂલ્ય પીઠું અને પાઠું છે તેનું સ્મારક તમારા જેવા કંઈક બાવનાશીળી યુવાનો અને એનો પોતાના સહાચારી, વ્યાપક અને સુચરિત ઉત્તમ જીવનથી કરશે. ગમે આશા છે કે ગુજરાત આ પ્રસંગને પોતાની અંજલિ આપશે.

ગુજરાતના ફાળાની રક્ષા જોઈને એક રીતે નવાઈ લાગી એ પુરુષને માટે નામ સાબિતતા જ દૂસ-દૂસપાંખડી ધરવાનું સહેજે મન થાય તેમને સારુ ગુજરાત જેવી દાનધર્મી પ્રજા તરફથી આવું અદ્ય-દાન એ જરા ચિંતા ઉપજાવે છે. અલબત્ત મામંડ-ઓનો ફાળો એમાં છે એટલા પૂરતો દિલાસો છે, કારણ કે એમનું નામ મામંડમાં એ દારા પેઢીમાં પણ બીજી રીતે જોતાં મારા મન પર એવી જાપ બેઠી છે કે રાજીના પ્રશ્નો અને એ જાતના કેટલાક પ્રશ્નોથી જાણે મહારાષ્ટ્રીય તરીકે પણ મોક્ષિત અતરમાં એક જાતનો ભેદ જોવા થયો હોય. અને આ વસ્તુ એક બહુ ગુજરાતના વાસી તરીકે સ્વમ જન્માવે છે. ને કે, આ ફાળામાં ને કંઈ આવવાનું તેમાં મેં લખેલું તેમ પાંચના પ્રાપ્તિ રૂપે જ હોઈ શકે. વિનાશજી જેવા જેવી વારંવાર તારીફ ઉપર છે એવા એ પુરુષ માટે ગુજરાતે હજુ પણ કોઈ પણ રીતે કૃતજ્ઞતા જતાવવી જોઈએ એમ મને લાગે છે.

—સંતમાલ

*

તમારો ૨૭મી જુલાઈનો પત્ર મને ખૂબી હમ-જીમાં આને બીજી જોગણે મળ્યો. આવની કોલનો તમારી સમા પ્રસંગે હું અહીંથી જ તમને સોને અભિનંદન મોકલી મૂકું છું.

—જ. સ. બાગવત

[સાને ગુરુજ સ્મારક ફાળાના કાર્યાલય ને મહારાષ્ટ્રના પ્રખર અધીવાદી વિચારક]

*

‘આંતર ભારતી’ યોજના માન્યતા સામે ધુરુણું પ્રેરણાદાયી સાહિત્ય દેશની જુદી જુદી ભાષાઓમાં આપવામાં આવશે તે આંતરભારતીનો તેમનો આદર્શ સિદ્ધ કરવામાં ધણું જ મદદરૂપ થઈ પડશે.

મેં થોડા મહિના પૂના એલમાં શ્રી. સાને ધુરુણ સાથે ગાળ્યા છે. સામાન્ય વખતે અતિ નમ્ર-સ્વરમાળ પણ યુવકોની સામે બોલવા બોલા ચાલુ ત્યારે તેમના દેહમાં કોઈ પ્રબળ દેતાનો સંચાર થયો હોય એવી વાણી નીકળતી.

—જીવલસામ હલે

*

પૂજ્ય સાને ધુરુણી ‘આંતર ભારતી’ની યોજના પૂજ્ય રવીન્દ્રનાથની ‘વિશ્વભારતી’ને પૂરક યોજના છે. રાષ્ટ્ર-રાષ્ટ્ર વચ્ચે રેનેહની બાવના વધે એ રવીન્દ્રનાથની ઝંખના હતી, એ પ્રમાણે ભારતમાંના પ્રત્યેક પ્રાંત વચ્ચે પ્રેમની સાંકળ બંધાય એવી ધુરુણને તાકાતેલી હતી. આપણે કોઈપણ રાષ્ટ્રના ધટક હોઈએ તો પણ આપણે બધા માનવ છીએ, બધી રાષ્ટ્રીય સંસ્કૃતિઓના આધારસ્થાન સમી એક માનવસંસ્કૃતિ છે એ છોએ ધ્યાનમાં રાખીને વર્તવું જોઈએ એમ રવીન્દ્રનાથ ધ્યાનતા. ધુરુણની ધ્યાન એવી કે ભારતવાસીઓએ માનવતાને અમૂલ્ય માન આપીને પૌતાની રાષ્ટ્રભાવનાને સુમેળ પણ આ માનવતા સાથે બંધાય એની કળણ રાખવી; એટલું જ નહીં, પણ તે સાથે એમણે પૌતાની પ્રાંતીયતા, જાતીયતા વગેરે પણ એકંદરે ભારતીય રૂપિત સાથે બંધાયેલતી રાખવી એમણે એ ખૂબ જરૂરી છે. ‘આંતર ભારતી’ સંસ્થા મહારાષ્ટ્ર, ગુજરાત, કર્ણાટક, બાંગ્લા, કેરળ, તામીલનાડ, મહારાષ્ટ્રના આદિ ભારતનાં સૌ અવવનોને રેનેહબંધને વડે બાંધીને ભારતની “એકતા” મળજીત કરવાનો પ્રયત્ન કરશે. ‘આંતર ભારતી’ ક્ષાણે મદદ કરનાર સૌ બાહ્ય-બહેનો પૂજ્ય સાને ધુરુણતા સાથીદારો છે, ભારતીય “ઐક્ય”ના પૂજારી છે. એમને સૌને મારા શ્રેયશઃ વંદન !

—પ્રા. મ. આપટ

રાષ્ટ્રના વધોવધ ક્રાંતિકારી નેતા અને સાને ધુરુણ સમારક ક્ષાણના પ્રમુખ]

*

તમે તથા હાલસાહેબ પણ આંતર ભારતીની સ્વખંદાર પ્રતિષ્ઠા સહચાર, પ્રેમ અને શુદ્ધ વિચારનું મોજી વહેવધાવવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા છો એથી મને બહુ આનંદ થાય છે.

નિરાશા વચ્ચે આશાનું કિરણ ફેલાવવું, વેરઝેર વચ્ચે પ્રેમનો સ્રોત વહેવધાવવો અને નિરુત્સાહ વચ્ચે ઉત્સાહનો આનંદ પ્રગટાવવો એ જ સાચી સેવા છે. હું સફળતા હમિયું છું.

—બાબસાહેબ મહેતા

*

તમારા પત્ર બેળમાં જ બંધને મને બહોં એક મામકમાં આપે તા. રજીએ મળ્યો. હવે વખતસર સંદેશ તમને મળે એ અશક્ય છે. દિલ્લીર છું. પૂજ્ય સાને ધુરુણ પ્રત્યે મને ખૂબ માન હતું.....

—બાગાધર દેશપાંડે

[કર્ણાટકના ૮૧ વર્ષના વયોવૃદ્ધ મોંઝેસનેતા]

*

...સફળતા સાનેનું સાહિત્ય તો હું જોઈ શક્યો નથી. એટલી મારી કમનસીબી, પરંતુ એમનું નામ તો કોણ ન બોલે ! ‘આંતર ભારતી’ અંગે બહોં વડાજીમાં પણ પ્રચાર છે, અને મારાથી બનવું કરીશ જ.

આપે બહેરસલા તથા પ્રદર્શન શ્રી. સાને ધુરુણ અંગે રાખ્યું એ બહુ જ યોગ્ય કયું છે, કાપથી છુલાકા જતા, મધીજીની ચાદ અપાવનાર આગળને વેટે મણાય એટલી જૂજ વ્યક્તિઓમાં સફળતા સાનેનું અગ્રસ્થાન છે. તેમના જીવનની એકાદ ચિનચારી પણ આપણા હૃદયમાં ઉભા આપે તો બાલના ભારતનું સુખ ઉભળું રહે. બાકી તેમનું અવસાન તો આપણી સહુની બારમાં બારે શરમ છે.

—રમજીલાલ વ. દેશાઈ

[સેનાપતિ આપટ તરીકે પ્રખ્યાત ગયેલા મહા-

તા. ૩૭ ઓગસ્ટે “આંતર ભારતી”ના સમારંભ થી. દાદાસાહેબના પ્રમુખપદે થાય છે એ જાણીને આનંદ થયો. તોડવા નેટલું જોવાનું સહેલું નથી હોતું એ વાત આજનો માનવી બૂલવો જાય છે. આ વૈગુર્યને લીધે જ ભારતમાં અનેક કુખો નિર્માણ થયાં છે, આપણા રાષ્ટ્રનું જીવન કુદ અને સંકુચિત બનાવનારી અનેક દિવાલો આજે આપણે છૂટ કરવાની છે. આ કામ સાહિત્ય અને કળા સરસ કરી ચકશે એમ સમજીને શાને ગુરુજીએ “આંતર ભારતી”ના મંત્ર ઉચ્ચાર્યો. ગુરુજી તો સદ્ભાવનાની શ્રુતિ હતા. “આંતર ભારતી”ની કલ્પનામાં પણ આવી જ વિશાળ સદ્ભાવના છે. એ કલ્પના બને તેટલી જલદી સાત્ત્વદિર્ઘા ઊતરે તે સારૂ આપણે સૌ જની શકે તેટલો વધારે પ્રયાન કરી છૂટીએ.

—વિ સ ખાંડકેર
[પ્રખ્યાત મરાઠી લેખક]

શાને ગુરુજીની “આંતર ભારતી” યોજના ગૂઢરાતમાં સફળ થાય એ “સારૂ તમે જે પ્રયત્નો, કરી રહ્યા છો તે બદલ ખૂબ જ હૃદયપૂર્વક તમને

અભિનંદન આપું છું. મારો પોતાનો અભિપ્રાય એવો છે કે ભાષાવાર પ્રતિરચના થયા પછી જ “આંતર ભારતી”નું ખરું ઉત્કર્ષણ સ્વરૂપ મંત્ર થશે.
—મહાકવિ પાંધે

[મુંબઈના મરાઠી દૈનિક “નવશકિત”ના સંપાદક]

*

...શાને ગુરુજી પ્રત્યે હું ધણા વધીયો આકર્ષિતો છું જ. તેમના પ્રત્યે મારા હૃદયમાં ભારે આદરશાન અને પૂજનશાન છે તેમની “આંતર ભારતી” સરઘા એ તેમની સાચી રચિતિ ગણાય... તમે ઠીક સેવા કરી રહ્યા છો. “શાને ગુરુજી” એ સાચે જ પૂજનીય ગુરુશાને બીગણ શકે તેવા હતા. ત્રેમાળ-રનેદળ હતા, તેમનું અંગે પાપુ થયું. અત્યાગ્ના ગજાકરણે જ તેમને માર્યા, જેમ મધિ-જીને માર્યા હતા તેમ આપણા જ પાપે તેમ થયું. આપણામાં મોટા ભાગે રેશિસ સંસ્કાર જ આવે, ધક્કની ખ્યાતિ ગણવાએ તો અપયક્ષની ખ્યાતિ પણ તેમના ભાગે આવેજ.

—સદાભાઈ મ પટેલ
[ધોળકા]

★

શંકરભાઈ સો. પટેલની

લોકશિક્ષણ ગ્રંથમાળાની

નવી ચાર પુસ્તિકાઓ પ્રગટ થઈ ચૂકી છે.

[૧] આપણી કહેવતો	૧ આના
[૨] દીપમાળ ભાગ ૧ થી	બાર આના
[૩] દીપમાળ ભાગ ૨ ને	એક રૂપિયો
[૪] સામાન્ય જ્ઞાન નામાવધિ	ઠસ આના

તમારે જોઈલી નકલો માટે લખો અને વધુ વિગતો માટે અમારું નવું સચિપત્ર મંગાવો.
ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ : માંધી માર્ગ : અમદાવાદ ૧

એક દાદરા હતો. એના માખાપ દાદરા ચાલતા 'ડીમેકસી' સમાનતાની વાતો કરે. ડીમેકસી અંગ્રેજી શબ્દ છે. એનો અર્થ એમ કે પંચ બોલે તે પરમેશ્વર. ગાંધી માણસો જે વાત કહે તે કબૂલ. એનો ખીલો અર્થ અમુક રીતે સી સરખા એમ પણ થાય. પણ એને આ શબ્દ કેમ સમજાય નહિ, એને આ સમાનતાની વાત કાંઈ રીતે જલે ન જીતે, બધા સરખા થી રીતે હોઈ શકે, એ વાત એને કાંઈ રીતે બધે જોડે નહિ.

એમાં એક દિવસ એ મોતાના દાદાજીના મકાનમાં ગયો. દાદાજી મોટા ઘરેમાં રહે. એમણે મકાન પણ મોટું. એમાં નોકર-ચાકરનો પાર નહિ. એને આ મોટું મકાન જોઈને ધણી નવાઈ લાગી. આજો દિવસ એમાં ટેલીફોન ચાલ્યા કરે. ધંટડી વાગે ત્યાં નોકર તરત હાજર થઈ જતા હોય.

અતિ એનો બાળકરવજાવ રહી શક્યો નહિ. બાળકને સમાત હજીની વાતો એણે ધણી સાંભળેલી, એટલે એણે ધીરેથી દાદાજીને પૂછ્યું : 'દાદાજી ! તમે આ ધંટડી કેમ વગાડો છો ?'

‘એ વગાડીએ તો નોકર આવે, એ નોકરને બોલાવવા માટે છે !’ દાદાજીએ કહ્યું.

‘પણ ત્યારે નોકર તમને બોલાવવા માગતા હોય તો ધંટડી વગાડે કે નહિ ?’

‘અરે ! ના ના ! માળા ગાંઠા ! એવું થતું હતું ! નોકર એ નોકર !’

‘પણ દાદાજી ! ત્યારે તમે કહેતા હતા કે આપણા સમાજમાં બધા સરખા છે તેવું મું ?’

‘અરે ! જા જા ગાંઠા ! નોકર એ નોકર. માલિક તે માલિક. એ તો કહેવાતું !’

ત્યારે આપણી જીવનચરણીમાં એ ધણીખરી ‘સમાન’ની વાતો માત્ર કહેવા માટે જ હોય તો એ નકામી છે. ને જો જીવનમાં ઉતારવા માટે હોય તો તો નાના-મોટાના બેદ જીવાવા જોઈએ.

રેશનીંગના આ જમાનામાં કઈ વસ્તુ ઉપર રેશનીંગ નહિ આવે એની કોઈ આપવા ધારે તો પણ ખાતરી ન આપી શકે. હાસવારે કાયદાના લોકો પ્રબલ ઉપર લદાયે જ જતા હોય ત્યાં પ્રબળની કઈ ચીજનું કોમકુશળ અખંડ હોઈ શકે ?—પણ આ બધામાંથી એ માનવજાતને ક્યારેય ગુમાવવાનો કદ ન હોય એ સામાન્ય જ્ઞાન કોઈ સરકારના કરતા હુકમો પણ આ મિલકતને જીતવી ન શકે !

પણ એ ભેદ ક્યાં જુલાય ? આપણે બેકમાં જઈએ તો ત્યાં જેની સિલિક વધારે તે મોટા, જેની સિલિક ઓછી તે નાના. બેકને મન નાના-મોટાનું એ પ્રમાણ !

કોર્ટમાં તો જે વધારે દલીલ કરે તે વધારે હોંશવાર !

વિદ્યાપીઠમાં કિંમત-વાદશક્તિથી. જેને મેંચે વધારે માદ હોય તે વધારે વાચાળતાથી જે બોલણ કરી શકે તે મોટા.

ત્યારે એવું કોઈ સ્થળ છે ખરું, જે નાના-મોટાનો ભેદ જુલવા મટે હોય ?

હા, એક ધર્મમંદિર એ માટે છે. ત્યાં કોઈ નાનો નહિ, કોઈ મોટો નહિ

ત્યાં મોટો હોય કે નાનો હોય પણ દેવ પાસે બધા સરખા !

ત્યારે આપણે ત્યાં સમાનતાનો પહેલો પાઠ ધર્મમંદિરે આપ્યો. એમાં જ્યારે સરો પેઠા ને શેઠિયાને મોટા ગણવા, ખીજાને નાના ગણવા એવી વાત આવી, ત્યારે આપણે પતન ટૂર થયું.

આપણે હવે પાછો ધર્મની એ ભાવના, જેમાં બધાને સરખા ગણવામાં આવે તે, ફાલવવી છે.

જે એમ સાંભળ્યું હતું કે જૂના વખતમાં એક વરખાર હતા. તેણે એક વ્રત લીધેલું. જે કોઈ સમાન

-જિભારી, સત-સાધુ-ફકીર એને આંચલે આવે લે
જૂઓ ન જાય.

એક વખત દુકાળ પડ્યો. દાણા મોંઘા થયા.
કારભારીએ કહ્યું: 'બાપુ! આ વન જવા લો!'

દરબારે કહ્યું 'મન જવા દેવામાં વધારા નથી,
પણ પછી બીજે દિવસે આ રાજભારીએ બેસવાનો
માથો ઢક રહેતો નથી. મત માટે માઢી છે!'

જ્યાં સુધી રાજ્યોમાં બાવી વસ્તુ હતી ત્યાં
સુધી રાજ્યો રહ્યા. એ વસ્તુ મઈ ને રાજ્યો પણ
જવા, એ જ પ્રમાણે જીવંતોનું થયું. હવે પછી
'મૃત્યુવૈરો' આવશે. ત્યારે મિલકતના પમાણ ઢકા
રાજ્યો થઈ જશે!

એટલે આજે માણસોએ પોતાના જીવનભવ-
દારને નવેસરથી તપાસીને જેમ બને તેમ સૌના
જેવું જીવન જીવાવ ને સૌ માટે જીવાવ, એ રીત
અપનાવવાની જરૂરિયાત બીજી થઈ છે. સાચું જીવન
એ આજનો પ્રશ્ન છે.

મૃત્યુ આવે ત્યારે માણસ 'રામ...રામ' કરવા
માટે, એ જેમ રામની ને પોતાની બનેલી મજકરી
છે, તેમ બળતું ધર કૃષ્ણાર્થે કરવામાં પણ એવી
જ મજકરી રહી છે, એટલે માણસ પોતાની વ્યક્તિ-
મત મિલકતને એટલો મોહ છોડે અને એટલું
અભિમાન તરે, તેટલો તેને કાષ્ટો રહેવાનો છે.

એક દરબારની વાત આપે છે. એના સર્વનાશના
એને સમાચાર આપવા માટે એક કાશરને મોકલ્યો.
પણ જો એ એકાદમ ઢકી કે કેવળાનું 'બાપુ' કહીને
પનોત થઈ ગયું છે તો વખત છે ને દરબારનું
ફટકી જાય.

એટલે કાસરે કાશરે કહ્યું, કે 'બાપુ! આપણી
કાળવી ફૂતરી મરી ગઈ છે!'

દરબારે કહે: 'અરર! કાળવી ફૂતરી મરી ગઈ
એ તો કારે મઈ. પણ કાળવી ફૂતરી કેમ કરતાં
મરી ગઈ? એ તો બહુ નરવી હતી!'

'બાપુ! હકકવા હાલ્યો 'પછી કાઈ રહે!'

'હકકવા હાલ્યો! અરર! કેમ કરતાં હાલ્યો!'

— 'એ તો બાપુ! આપણી પોડી મરી ગઈ
એનો હાકલ ખવાઈ ગયો!'

'હે! શું કહે છે! પોડી પણ ગઈ પોડી
કેમ કરતાં મઈ!'

'કાઈ નીરનાર નહિ બાપુ! એમાં!'

'અરર! કાઈ નીરનું નીરનાર નહિ એમ કેમ!
કરણી હતી ને!'

'બાપુ! કરણીએ સૌથી પહેલું ગામલર
કરું ના!'

'શું કહે છે! કરણી પણ ત્યાં! એ કેમ
કરતાં! નખમાં જ રામ હોને નહિ!'

'બાપુ! અમત પાસે કેવું! જોર કામ આવે!
ધર સળગ્યું એમાં કરણી સળગી ગઈ!'

'અરરર! ત્યારે ધર, ધરવખરી બધું ગયું છે!
પણ ત્યારે હવે શું છે શું એ કદ જોસી કે ને!'

'રહેવામાં બાપુ, એક તમે ને એક કું!'

આ લોકકથામાં જેમ એક પછી એક બધી
વાત બીધે છે તેવી વાત અવિધમાં માણસની
મિલકતનો ને માણસના પેદાની યવાની છે. અધિક
રકમ કરતાં વધારે પેસો હોયો એ જ શુનો મણ્યો.
ફેલનીય જેવું. કાષ્ટપણ સરકારને જીવનું હતું તો
એ કદ જ છૂટકો છે. અલપણી સરકાર પણ આવતી
કાશે 'કેષ્ટકેસ' ને નામે એ કરવાની છે જ.

એટલે કાલા માણસે આ જમાનામાં પોતાના
ને પોતાના સ્વજનોનાં મેરમર રક્ષવા દિવનમમ્મ,
સ્વતંત્ર, સહવર્તનવાળું જીવન ગાંધે તેવું સાચ
બનાવવું, એ જ મહાન કાર્મ મણવું નોખું. સાધુ-
સમિક જોને લાભ લઈ શકે તેવાં જગાઓ, પ્રમ-
દાળાઓ, દવાખાનાઓ, યુસારખાનાઓ, મંદિરો,
પુસ્તકાલયો, વાચનમંડળો, વિદ્યોતેજ્ય યાગાઓ,

મક્ત વિદ્યાલયો, એવાં એવાં કાર્યો પોતાને હાથે કરવાનો પ્રયત્ન કરેલાં બોધકો. સામુદાયિક વિદ્યા પ્રચાર એ જ મુખ્ય કામ ગણવું બોધકો.

એ વસ્તુ અભારના વાતાવરણમાં આવશ્યક છે. આવી રીતે જે સમયે એમણે પોતાના તમામ બળદારને નવેસરથી તપાસેલાં હોય છે.

આ સુરક્ષા છે. અને એ સમયે પાળવાની એક રીત છે. દરજ્જા પડે ત્યારે પગલે પાળવાની એક રીત, અને બીજી રીત, પોતે સમજી જાહેર એવી વ્યવસ્થા કરવી કે જેથી સૌ મુખ પામે. પોતાના હસ્તકર્તુ કોઈ મહાન કાર્ય હોય તો તમામ કર્મકરોને એકા કરીને, અમુક વર્ષની વિશ્વાસપાત્ર નોકરીઓ-વાળાને બોલાવીને, એમની સાથે વિશ્વાસપૂર્વક નવસંસ્થાના પ્રતિનિધી છણાવટ કરવી, એ એક અનોખી શાલી રીત છે. આ રીત સાચી છે.

બોલરામ વિષે કહેવાય છે કે ત્યારે એવું મરણ બહુ નજીક આવ્યું. ત્યારે પોતે જે હાથી ઉપર વર્ષો થયાં બેઠો હતો, તે હાથીની પશુ ઉત્કલી ઉતરી રાત લેવા એ ગયો હતો!

આ એક મહાત્માવાનાગરીલી વિસર્જનની રીત

છે. અત્યારે તો લાગે છે કે મિલકત અને માલિકી, વિસર્જનના સીમાકાંડોપર, આપણી—માનવની રાહ બેઠાં બેઠાં છે. એમને આ વિસર્જન-કલા આવડશે, તે વગર અમર સર્જન કરી નથી. નહિ આવડે તે પોતાની મિલકતનો, પોતાના માલિકીપણનો, પોતાના જાનગી રચામતનો આસરણી શાંતિ ત્યાગ કરશે. અને એ ત્યાગમાં શાંતિ જ મળ નહિ હોય!

આ પ્રશ્ન જીવનમાં આવ્યો છે. આવી રહ્યો છે. સૌ એને પશુ વિચારે. જેવી રીતે ત્યાગ કરવો છે એટલે સૌ વિચારે કરે. આ સરકાર કંઈ શકરવાર કરશે કે નહિ એ કામવાન બાળે, પણ એ 'કેમટેક્સ' આણશે. એના નવસર્જનમાં એ ઉપયોગ કરશે કે 'પ્રીક્ષીકેટેડ' જેવાં કામમાં કૃત્રી એ એ બાળે—પણ એ નવસર્જન ન કરે તો પણ નવસર્જનનો હોય તો કરશે જ. ને એમાં પહેલું કામ 'કેમટેક્સ' વું કરી!

જે માણસો સામાન્ય જ્ઞાન પ્રચારમાં મદદપ બનશે તે કારિગરથી કંઈક કરી નથી. બીજા બોધકો એમને ને મિલકત આપી નથી! રાત્રે ગયાં એ રીતે જ.

✽

ગુજરાતી સાહિત્યનો એક માત્ર સંદર્ભ-ગ્રંથ

વિદ્યાર્થી અને શિક્ષક
વેપારી અને અમલદાર
સાહિત્યકર અને ગ્રામસેવક

અધ્યાને એકસરખો અર્થમાં લાગતો આ અમૂલ્ય ગ્રંથ આજ સુધી આપે ન વસાવ્યો હોય તો સાદાદસ રૂપિયા [+ એક રૂપિયો ટ. ખ] મોકલીને મેળવી લેજો :

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ : અમદાવાદ.

‘સરસ્વતીચન્દ્ર’ની અડધી સદી

વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી

મોડાઓની હૃદયમતમાંથી સુખસાથ મધું ત્યાંથી માંડી કોંગ્રેસ રથપાઈ ત્યાં સુધી પેહલું જઈય સરવ વિશેષકાથી “સરસ્વતીચન્દ્ર”ની જન્મજય અને ૨૬૨૫ પ્રવૃત્તિ માત્ર તેમ છે. ૧૮૨૦ થી ૧૮૫૦, ૧૮૫૦ થી ૧૮૭૫ અને ૧૮૭૫થી ૧૯૦૦ ના જમાનાઓના અખિલ ભારતીય જીવનના અનુસંધાનમાં સુખરાતનું જીવન અસ્થાઈ; પ્રાણસમાજ, પ્રાર્થનાસમાજ, આર્યસમાજ, ચિંપોસોદી અને ધૈનિક મન નેશનલ કોંગ્રેસ સાથે રેલગી સમકક્ષીન મહાન વ્યક્તિઓને રત્નમોહન રાજ, રાજચન્દ્ર સેન, રાનડે, કપાનંદ, વિવેકાનંદ, સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી આદિને સંભારી; અને શોવર્ધનરામની પ્રેરણા અને હિંદુ રથજ યદી. શોવર્ધનરામનું વૈષ્ણિક માનસ જટલે ગ્રીષ્ઠી જોવાની જમાનાની પાર નહોતું તેટલે અંદી આ સમયનું જ પ્રતિબિંબ તેમની દુનિયા પડે છે. સંસ્કૃત ભાષાની અને ભારતીય સાહિત્યકૃતિઓની સુરોપમાં પ્રતિબ્ધ ભાષાં સુધી હતી. દેશમાં હિંદુ સામાજિક વ્યવસ્થાઓ અને હિંદુ ધર્મ તરફ ટીકાની જિંદગી મહત્તા અને કલ્પનાથી રહસ્યમયજીવી જિંદગી હતી. પૂર્વેકલ સમાજોદ્ધાર અને વિશેષતઃ કપાનંદ, વિવેકાનંદ અને ચિંપોસોદીદ્વારા દિનું પુનરુત્થાનનો સાચુ સર્વજ વાતો હતો. અંગ્રેજી બંધામે જેમ દુરોપી સંસ્કૃતિની જીજ્ઞા બાલુ રજાવી તેમ તેની અને શિસ્તી ધર્મની નવળી બાલુ પણ દર્શાવી. એણે દિનુંજીવને કોઈક બંધા બનાવ્યું અને એના અભિગમને ચોખ્ખું દિનું સંસ્કૃતિના અભિમાન સાથે શાષ્ટિક અભિગમન સંપૂર્ણ થયું. શિદ્ધિ કરકારે પણ દેશીઓને આપેલાં વચનો કાળથી તોડ્યાં, તોડ્યા બ કર્યાં. રાજકીય અસંતોષ વ્યવસ્થિત અને સ્વખજ રીતે વ્યક્ત થવા દિનદી મહાકાવ્યનું રૂપ લીધું. એની પ્રજ્વલિ નવાંદિત હતી અને સમાજનાં કેળવણવા મુશ્કેલ ધર્મને રપકોતી, પણ એ મુશ્કેલિત વર્ગે પોતાની જાને બાલુએ દબાવ્યું હતું અને ગરીબાઈ કે ધર્મને કાંઈકે બધા વચને ભમન કરવામાં સહાયતા કરી. આમાં સંસ્કૃતિનું ખીવનું અભિમાન અને રાજકીય અધરોષ એ ૧૮૭૫થી ૧૯૦૦ના સમયને સમજાવાની ચાની છે.

મયા રમિયાર તા. ૨૬મો એપ્રિલે ‘સરસ્વતીચન્દ્ર’ની સમાપ્તિને પચાસ વર્ષો પૂર્ણ થયાં છે. આ નિમિત્તે ખાસ લખાયેલો પ્રો. વિ. ર. ત્રિવેદીનો આ લેખ પ્રગટ કરતાં આનંદ થાય છે. ‘સરસ્વતીચન્દ્ર’ નવલકથા તરીકે મહાન થાથી છે તથા જોવાનિયમ પ્રાચીન સદ્યોની પોતાની પ્રતિભા કેવી રીતે જોમાં સિદ્ધ કરી છે અને એ ‘અન્યમણિ’ ગણાવા કેવી રીતે પાત્ર છે તેની અનુષ્ઠાન કોણથી જોમણે અહીં રજૂઆત કરી છે. આ લેખ સુવર્ધન દેવિક હિંદુસ્તાનમાંથી અહીં મૂક્યો છે.

પક્ષી પેશવદના દિવસોમાં નામરાજ અંગ્રેજો સાથે લડે છે ત્યાંથી મહિરાજની પ્રગતિશીલ શાળા-વ્યવસ્થા સુવાની કાળ; કલ્પાનંદન અને ચંદ્ર-લક્ષ્મીની ભેગી છળી પક્ષવલી તેને સ્વર્ગકાની દહ મણી કુચલને કાપર કરેલો ઈશ્વરોદયી શરૂ થઈ કુષ્ઠમની સ્વલંબ જીવનની પિતાથી પેલાતી અસિધામ સુધીને કાળ; ૧૮૨૦ થી ૧૮૮૫ સુધીના સોળા કલ્પને “સરસ્વતીચન્દ્ર” અને પાત્રોદાર, ગુર્જા જુદાં કુદ્યોની પેદાઓદારા કાળ રહે છે અને એ મધ્યમાં શોવર્ધનરાજ એક પ્રવિણ સિદ્ધ કરે છે કે અષ્ટદીન દેખાતી પ્રજાલીમાં, જરૂર થયેલી સંસ્થામાં, રહિશ અનુષ્ઠામાં પણ કોઈ શુભ અંશ, કોઈ કાલને કણ, કોઈ રમણીયતાનું તત્ત્વ છે જે ભળવી શાખવા જેવું ન હોવ તો જે ચિન્તનને ચોખ્ખ તો છે. જે પ્રાચીને સાક્ષાત્ત કે પરંપરા નથી હવા મળી છે, પુનરુત્થાનનો કહેદ મળ્યો છે, ભૂતકાળની વખતતાનાં મધ્યમાં આવ્યાં છે, જેમણે ધર્મમના ચોરવાના મુશ્કેલ સંકલ્પના છે, તે સદુ પોતાની વ્યક્તિ નવી રીતે ધરવા ચોદે છે અને આશ્ચર્યના જીવનને પોતાની આશ્ચર્યને અનુરૂપ બનાવવા મથે છે. સત્તેજો અને પોતાની શક્તિઓને અતિક્ષીને તેઓ કોઈ સિદ્ધ કરવા માગે છે. જે કુષ્ઠ છે તે પોતાની કુચ ચાખે છે મારે અનુભવશીલ છે એમ નહિ, તેઓ અનુભવ છે.

વિરૂપ છે માટે જ અનાકર્ષક છે; જે શુભ છે, સાચું છે તે હિતાવહ છે માટે જ નહિ, તેમાં સૌંદર્ય છે માટે પણ આકર્ષક અને સાવજાને યોગ્ય છે. 'સરસ્વતીચન્દ્ર'માં ગોવર્ધનરામને હેતુ સૌન્દર્યસર્જનનો નહોતો એમ કહેવું એ બૂલ છે. એમનું સૌન્દર્યસર્જન અહતુક નહોતું. સૌન્દર્યના સ્વભાવથી જ નિષ્કળ નહોતું નીવડવાનું એમ કહેવું ખરાખર છે. સાચી વસ્તુની સારામાં સારી લાભમણુ એ છે કે એ સુંદર છે. ગોવર્ધનરામે સેવા, પ્રીતિ, ભક્તિ, વૈરાગ્ય આદિ ભૂમિઓને ત્રિશુલતા અર્પી, અથવા કહો કે તેમનાં શુદ્ધ રમણીય સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ કર્યાં. ત્યાગશુકલ પ્રીતિ એ પ્રીતિનું ફલાલાવિક અને ઉચ્ચ સ્વરૂપ છે; એ રમણીય સ્વરૂપ છે; અને એમાં માનવનો સાચો વિભવ છે. ભારતીય ધર્મવ્યવસ્થા અને સમાજવ્યવસ્થા રમણીય તત્વોની બનેલી છે અને એની પ્રીતિ એ જ સાચી દેશપ્રીતિ છે. એ રમણીયતા સમજીને સમયને અનુરૂપ તેમને કરવી એ દેશજનનો ધર્મ છે એ ધર્મનું અંધમાં બોદિક પ્રતિપાદન નથી; ગોવર્ધનરામે વર્તમાન અને ભૂતકાળ એવો ગીતરી આપ્યો છે કે, દેશભક્તિ એ મારું આપોઆપ મહત્વ કરે.

■ 'સરસ્વતીચન્દ્ર' માં પશ્ચિમને અભિમુખ બનેલું ઉચ્ચગ્રાહી સર્વ સમકાલીન અને ગતકાલીન અને

પ્રાચીન જીવનમાં ફરી વળે પ્રાચ બની પૂર્વાભિમુખ થાય છે. ૧૮૭૫થી ૧૮૯૦નું મુંબઈનું જીવન, તેની સમાપ્તર તથા તેની પીઠમાં રહેલું નગરી બહારનું તથા સુખરાતનું કૌટુંબિક અને સામાજિક જીવન, તેની ચારે દેર ફેલાતી 'દેશો રાન્ય'ની હવા અને એ સર્વમાં પ્રેત પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કાર, એ બધું આન્તર યોજના, સંકલનાની વિશાલતા અને વ્યાપકતા સૂચવે છે, અને અંચસમગ્રને આંખમાં ધારી સમીએ તો અદ્ભુત અનિવૃતિ દાખવે છે. નવલકથાનાં પાત્રો વ્યક્તિઓ—વિશિષ્ટતાવાળી અને ચેતનવંત વ્યક્તિઓ—મટી જતી નથી, વિચારો કે ભાવનાઓનાં કેવળ ચંચલ પ્રતિકા નથી બનતી. તેમનાં કાર્યો, મંથનો અને સંઘર્ષો વાર્તવિક રહે છે અને તેથી તો કથા રસમય છે. પરંતુ એ સંઘર્ષો પાછા કરતાં આંતરિક વિશેષ છે. એ દ્વારા પેટીપેટીનાં, યુગયુગનાં, પૂર્વ-પશ્ચિમનાં ધર્મજો આપણે દેખીએ છીએ. એ મંથનો અને ધર્મજો પ્રબળ વ્યાપક સર્વતા છે અને નવલ-કથાની કલાને ઉચિત રીતિથી નિરૂપાયા છે તેથી 'સરસ્વતીચન્દ્ર' આપણી મહાન નવલકથા બને છે. એણે ભાવનાની હ્રસ્વ બુમિકાઓ સર્જી આપી તથા આપણી શક્તિઓને સંસ્કારી ને વાળી તેથી તે આપણો અંગમય છે.

★

ચીજેલા દિલની લગની

રાહ જોઈ જોઈને એટલો બધો યાદી મૂકે કે એ યાદમાં જ પછી તો તારી એ અંખનાતી સમાપ્તિ આવી મધ. મેં તારા માટે જ્યારે કશું જ ક્યું નથી એમ મને લાગે છે ત્યારે જરા મારો તારા પરનો આ અભાજતો, અધિકાર પણ મને ખૂંચે છે, અને તે જતો કરી દેવાનું એવું જ મન પણ થઈ આવે છે. છતાં હું તને તો ક્યારેય છોડી શકવાનો નથી એ તો ચર્ચિત્યવર્ણ લાગે છે. મારે એ ન કહેવું જોઈએ અને તારે એ સાંભળવું પણ ન જોઈએ એ તો બનેલી સંદેશી કમળાવ છે. છતાં આજે તને સંભારવા, એટલા, જકડી લેવા, અરે મારામાં સમાવી દેવા આજે જ તારી જરૂર હતી. અને તારું એ વાપદા વિનાનું આગમન મેં કદીથી લીધું, દિલમાં એ એકાએક ઉઠવાની જ લાગે છે કે તું આવશે જ. તેનું કારણ તો હું જ નહીં શકતો નથી કે તારાં આગમન માટેની કાચથી અશ્રદ્ધાએ આજે આવું પ્રમળ શ્રદ્ધા રી રીતે જન્મ્યાનું. મેં તો તારી રાહ ક્યારે પણ જોઈ નથી એટલે જ કેાંકે વખત એકાએક મારી સામે તું આવી ગય છે. આશાની એ ભગ્ન પ્રમારત આટલી બધી ભવ્યતમ બની ગયા પછી પણ તેની સાથે રમત આદરવા, તેની સાથે એક એવવાની હમ્મજ થઈ આવે છે એ જરા બેઠકું તો બનેને લાગે છે. છતાં સંજોગો અને સાચી પરિસ્થિતિને જ્યારે તટસ્થતાથી વિચારું છું ત્યારે મારી એ ઉતાવળ જરા વધુ પડતી જ મને તો લાગે છે. મેં ક્યારેક ક્યારેક તારો આ નિરાવરો, ચીજેલા દિલની મારા માટેની લગની એ ઉતાવળમાં જરૂર લોકી લીધી જ છે.

ચન્દ્રચન્દ્ર

મકરણ ૧૪ મું

મહામાનવનું અજાનન

હમારી કોમ ને માના હુવા સરદાર ગાંધી હૈ ।
હમારે કાર્યોતે વા કાકીલા સરદાર ગાંધી હૈ ॥
શુજાયા હૈ જમાને ને કાજવ સરકાર ગાંધી હૈ ।
મહિ જરતા હૈ હુરમત સે મેરી સરકાર ગાંધી હૈ ॥

અ. પશ્ચાત્તાના જન્મની ઉમ્મર ૩૫ વર્ષની ઉપરની છે, તેમણે જોને અમલકારોમાં પણ ચમત્કાર કરી શકાય એવી એક અલૌકિક ધર્મના પોતાનો જ આપે જોઈ. અને પોતાના જ જીવનમાં અનુભવી.

દક્ષિણ આફ્રિકાથી એક મુઠી કાકડેના વાજન દિંદને કિનારે ઉતર્યો. એ પોતાની સાથે અનેક માંડી-થેલી વાતો લાવેલા હતા. એણે જમનની એક બગવાનમાં બળવાન સસ્તનતંત્રી સાથે એકઠે હાથે સત્ત અને અધિકારના સ્વભાવો બાધ બીડી. બારતવર્ષનું વિષ્ણુ એ જોતો ધર્મભૂમિ અને ધર્મભૂમિ હતું. એણે ૧૨૦, ૧૩૦ અને ૧૪૦માં ત્રણ વિરાટ પથરાઈ ગયા, જેની હેઠળ દિંદની પોણા બારની ધરતી સંપાદ મળી. એણે પાંચ પાંચ કરવા માટે નર્મ એણે પાંચ કપાસપો, ત્યાં એક આપવાસને માર્ગે વધેલી સંસ્કૃતિએ જોના પાત કર્યો !

આ ચમત્કાર શી રીતે થયો ?

શિવાજીની સરકારી હેઠળ મુસ્લિમ સંસ્કૃતિને પરાજીત કરીને હિંદુ સંસ્કૃતિ ગ્રેજી સાથે ખાલા બેડી કાઢી ખાઈને એ બીજી ધર્મ, ત્યાં જોને અમર પડી કે જોને બને એક નવી સંસ્કૃતિ સ્વરૂપ થઈ હતી. દિંદને નેતાગીરી એક પંદેથી પ્રજાના હાથમાંથી ખીજી પડેલા પ્રજાના હાથમાં સરી ગઈ હતી. દિંદના માલિકી સુસમમાને મટીને અંગ્રેજોને થયા હતા.

અંગ્રેજોને પોતાની સંસ્કૃતિને સર્વશ્રેષ્ઠ માનવા હતા. એમને મન મેરી ચામડી એ દેવત્યની નિજાની હતી. જન્મતંત્ર દેવ સગલ હતું બિટીજ રાજ્ય-સાતન જન્મતંત્ર સર્વશ્રેષ્ઠ માન્યતાસન હતું. ઇંગ્લેંડની પાર્લા-

શુજાતી ચોથી ચોપડી બહુતા વિદ્યાર્થીઓ માંડીને ઇતિહાસ અને રાજકારણના વિષયો શીખવતા શિક્ષક-પ્રાધ્યાપકો પણ જે રસથી આ લેખમાળાને છેલ્લા બાવીસ માસથી ગિર-હાવી રહ્યા છે એ હવે તો પૂર્ણાહુતિને આરે આવી બોલી છે પુસ્તકાગારે પ્રગટ થવા માટેની નિજાસુ પૂછપરછ પણ થઈ રહી છે અને અગાઉ રહેલા માગતા જોના દેખકને જાણવા માટે પણ એટલી જ નિજાસા ફેલાઈ છે. આ હમો એ બધા ઉપર નરણે શિરમોર નેચે ન ચોક્કી રહ્યો હોય !

એ-હ, જન્મતંત્રી પાર્લામેન્ટની માતા હતી સરસતા માન અંગ્રેજ અને યુરોપિયન સાહિત્યમાં જ હતી. ઇંગ્લેંડના ધર્મ અને વિદ્યાન, કલા ને સાહિત્ય, કાવ્યો ને વૈદ્ય, શાસન અને પ્રશ્નાસિકાઓ જન્મતંત્રમાં અભેદ હતા, આખી માથુસમતતને ઉઠાર ઇંગ્લેંડને એકનિશાથી અનુસરવામાં હતો.

આપણા રાજકર્તાઓ આ કષ્ટિમિત્ર હતું એ કષ્ટિમિત્ર મુજબ એમણે દિંદની ને પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓનું બાહુનિકરણ આગવું.

આ પ્રયોગ જો ફલેદર્શક થાય તો પરિણામો ભયંકર બાને. દિંદ પોતાનો આત્મા શુભાસને કેવળ ઇંગ્લેંડનો કલ્પો પાછાપો બનો બધ.

દિંદની સામે પ્રશ્ન બીજો થયો. હવે કયે રસે જન્મુ નવી સંસ્કૃતિના આ પગકારને કથી રીને ઝીમશે ?

એ પ્રશ્નનો જવાબ આપવા માટે સંસ્કૃતિના સંસ્કૃત જગા સ્ત્રોત વર્ત. સંસ્કૃતિનો વડકુંદ મન્ય પવિત્ર થયો અને એમાંથી એકએકથી સંધિયાત મહામાનવો વચ્ચે તરીકે પોતાની સામે ફેલાવવા પગકારને ઝીલવા માટે બહાર પડવા મંડયા.

રામ રામજોહનરામ, કેટરબંદ સેન, સદાનંદ સ્વામી, હાનંદ સરસ્વતી, જોતી બેસંદ, રામકૃષ્ણ પરમહંસ, રામી વિવેકાનંદ, રામી રામતીર્થ, શ્રી.

અરવિંદ અને રમણ મહર્ષિ પૌત્રપૌતાની રીતે પશ્ચિમની સંસ્કૃતિના પુરને ખળવા સધી રહ્યાં.

પ્રથમનાથ બોલે કહ્યું : 'પશ્ચિમની સંસ્કૃતિની પ્રગતિ એ પ્રગતિ જ નથી. એ તો કેવળ વિનાશને પથે જઈ રહેલા માનવાઓનો સંઘ છે.'

સ્વામી વિવેકાનંદે કહ્યું : 'દરેક પ્રજાને પોતાની પ્રતિભા હોય છે. દરેક પ્રજાને પોતાનું મિશન પણ હોય છે. આપણે આપણું મિશન યુગો પહેલાં નક્કી કરી હાંધું છે.'

દયાનંદ સરસ્વતીએ 'સત્યાર્થ' પ્રકાશ દ્વારા દિંદને એની અનાથ અવસ્થામાંથી ઉગરવાનો માર્ગ બતાવ્યો, એ રસ્તા હોય આર્ષતવના પુનરુદ્ધારનો.

અને શ્રી. અરવિંદે પૂર્ણશાંતની સાધનાદ્વારા માનવજાતને માર્ગદર્શન કરાવવાનું હિંદુનું મિશન પોતાના જીવન અને કાર્યદ્વારા બેઠાં બેઠું.

પણ આ બધા બવાબો કરતાં મોટો બવાબ પશ્ચિમની વિજય સંસ્કૃતિને ઇ. સ. ૧૯૦૮માં મળ્યો.

લોકક્રમા કહે છે કે રામ થતા પહેલાં વાલ્મીકીએ રામાયણ લખ્યું. આ જગતમાં આવી હકીકત મોટા ભાગના છુદ્ધિશાળી માણસોના માન્યમાં ના આવે. પણ આપણે જો કાવ્યમાંથી ઇતિહાસ તરફ વળીએ તો એમ જણાશે કે આ સંસારમાં અનેક પ્રતિભાશાળી પુરુષો સવિધમની ગળી કિતાબના અદ્વૈત પ્રકરણો લખી શક્યા છે. તેઓ ભવિષ્યનું સ્પષ્ટ દર્શન કરી શક્યા છે, અને ત્યાર પછી ભવિષ્યનું સર્જન મોટે ભાગે એમના દર્શન મુજબ જ થયું છે. પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ પહેલાં એક જર્મન સેનાપતિ જર્મની હાર્ડીએ એક પુસ્તક લખ્યું હતું 'Germany and next war.'—'જર્મની અને હવે પછીનું યુદ્ધ.' એમાં એણે પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ થી રીતે લક્ષ્યે, એને લગતી અનેક આગાહીઓ કરેલી, અને એમાંની મોટા ભાગની આગાહીઓ સાચી પડી છે. આવા જ અનેક આગાહી-મંત્રી અને આત્મકથાઓ દુનિયામાં લખાયાં છે. 'હિંદ રવરાજ' એ એ પ્રકારનો એક મંત્ર હોય.

એમાં એક પ્રાચીન પ્રજાના પદમગ્ધરે પોતાની ગુલામીના કૈનમાં પડેલી પ્રજાને જાગૃત થવાનો, અને પોતાનો આત્મ-નિર્ણયનો અધિકાર સિદ્ધ કરવાનો ધરમ મંત્ર આપ્યો.

હિંદુ સંસ્કૃતિ અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ વચ્ચેના લક્ષ્યકારને કારણે વધુમાં વધુ લાભ અંગ્રેજોને થયો અને વધુમાં વધુ ગેરલાભ દિંદુઓને થયો. નવી સંસ્કૃતિમાં અમૃત અને હેર બન્ને ક્ષતાં પણ અંગ્રેજોને મેક હતા અને આપણે શુલાભ, એટલે આપણે ભાગ્યોભાગ્યો જોઈને સમૃત આબોધ અને વધુમાં વધુ હેર. શુલાભમાં માલીકના સહયુગો ઉતરતા જ નથી, એનાં અપલક્ષણો જ ભરે છે.

અંગ્રેજો સાથે સંઘર્ષમાં આવીને આપણે એમની વેપારી કુનેઠ, ઉલ્લસપ્રેમ, અહાલુરી, સ્વદેશપ્રીતી, શિસ્ત, સંચકન કે સ્વતંત્રતા શીખ્યા નહીં. પણ શ્રીમતો અર્ચાળ ટેવો, ઉદાઉપણું અને અંગ્રેજ રહેણીકરણની વાનસ્તકલ શીખ્યા. રાજ્યો અરીય પ્રજાને ઘૂસીને પરદેશમાં શુદ્ધ મોબમજબ અને વાહીવાત યોગ્યો કરતા શીખ્યા. વડાસો કાપડો લણીને પ્રજાને હરપોષ બનાવવા માંડ્યા. હાકતો વિલાપતી વેદુ લણીને 'નેટીવ ફ્રીક્ષીપન્સ'ને જીંટવેઠો કઢીને વિરસકારતા શીખ્યા. શહેરીઓ કોટ, પાટલુન, ટાય ને ટાપો પહેરીને અરીય મામકિયાએને ગભગવતા શીખ્યા. ગ્રૌંદેસરો પરદેશી પેાપટીમાઝાન ચેળવીને પૂવજોને જમ્બી માનવા માંડ્યા. વેપારીઓ નવાં સાહસો કરવાને બદલે પરદેશી માલવા ફલાલો બનીને કાચા માલની સંપત્તિ પરદેશ ચલાવવા માંડ્યા અને પાક માલની વિપત્તિ દેશમાં નોતરવા માંડ્યા. દેશની આસા સમા વિલામીઓ પરદેશની વિલાકલાઓ હસ્તગત કરવા માટે ત્યાં જવાને બદલે સરકારી નોકરી શોધવા માટે ત્યાં જવા માંડ્યા, અને પરદેશમાં પ્રેમ કરીને ધરમાં માગાપ અને આશાભર્ષી ભેરીછોકરને રજાવાતતા શીખ્યા.

સ્વધર્મ, સ્વદેશ અને સ્વસંસ્કારમાં અદા ધરાવતા કોઈ પણ સ્વમાનપ્રિય માણસ માટે આ પરિસ્થિતિ

અસહ્ય હતી એટલે મહાત્માજીએ 'હિંદ-સ્વરાજ' મારફતે હિંદની પ્રજા આજણ સ્વયમે વિષયે એક એ પ્રાચીન ગીતા-મંત્રની પુનર્ધીપ્તિ કરી.

'હિંદ-સ્વરાજ' પાછળનું લક્ષ્યન કેવા પ્રકારનું હતું? હિંદ-સ્વરાજનો કેન્દ્રવર્તી ખ્યાલ એ હતો કે, પરચકતે છેલ્લા પહેલાં પરસંસ્કારને પ્રત્યગી મૂકવો જોઈએ.

જીવેન્મની સિદ્ધિઓથી અંતવાને બદલે આપણે એની દયા ખાવી જોઈએ. આપણે ઉદાર અને અનુસરવામાં નથી, પણ આપણા આત્માને યોગ્યતાવામાં અને આપણું આત્મજન્ય કેળવે અને સલામતના રૂપમાં જાત કરી, આપણે આત્મનિર્ણયને અધિકાર આપણા વિસ્તારને પાસે રેળવવામાં છે.

સાચું હિંદ ગામડામાં વસે છે. યાત્રિક કે નિતની કટીમાં પીળી ગમેલા મામડાના મુઠ્ઠાલોગેને-પુન-જીવન આપીને ગામડાને ફરી પાછા અસહ્યની આબાદીએ લઇ જવા જોઈએ. હજારો વર્ષથી આપણું જે સમાજઅધીશ્વર આપણું આવે છે, તેના કેપો દર કાને તેને કામ રાખવું જોઈએ. હિંદુ-મુસલમાન એક થવું જોઈએ. પરદેશી કેળવણી, યજ્ઞ દારૂના ને રહેને અધિકાર કરવો જોઈએ, અને વકીલ-દારૂના ફાંસીમાં ફટકું જોઈએ. ને આટલું થાય તો "સ્વરાજ" આપણી હથેલીમાં છે. તે સ્વરાજ સ્વતંત્રતા ના માનસો." અને હિંદના એક સમજ અધારણ માટે એમણે કહ્યું. 'આવું જે પ્રજાનું બંધ રહ્યું છે તે પ્રજા બીજાને કીજવાને લાયક છે, બીજા પાસે શીખવા લાયક નથી.'

અને આ સારકૃતિ દેખી ભવિષ્યપોથીની પૂર્ણાહતિ કરતાં એક પરાજીત પ્રજાના પચમજને બલિષ્ઠ બાખ્યું.

'જે કંઈ મેં કહ્યું છે તે અંગ્રેજના દેશવાને નહિ પણ તેમના સુધારાના દેશવાને કહ્યું છે.

મને લાગે છે કે આપણે સ્વરાજનું નામ લીધું છે, પણ તેનું સ્વરૂપ સમજ્યા નથી. તે એવું કે

સમજ્યા છું તેવું સમજવા મેં પ્રયાન કર્યો છે. તેવું સ્વરાજ લેવા ખાતર આ દેહ અર્પણ કરવો એમ મન સાક્ષી પૂરે છે.'

દર્શન સ્પષ્ટ થયું ને સર્જન શરૂ થયું. '૨૦નો સાલ સુધીમાં તો સત્યાગ્રહનું અર્થ-અસહકારનો અદ્વાદ સિદ્ધિમાં ફેરવાયું, અને ત્યાગપછી એક મહામાનવના જાદુઈ વ્યક્તિત્વ અને પ્રયત્ન ઉચ્ચ-શક્તિને તાણે ચડતે કે સદી સુધી આ દેશના ઇતિહાસના ચક્રો ફર્યાં.

પ્ર. સ. ૧૯૧૮ની સાલમાં હિંદના રાજકીય આકાશમાં ગાંધીસર્જનો ઉદય થયો. અસંખ્ય રાજકીય સિતારાઓ કે તો ખેલાઈ ગયા કે હાં તો તેઓ ગાંધીસર્જના અંકો બની ગયા. સિદ્ધિદાયક દરમિયાનના હિંદના ધાર્મિક, રાજકીય, અને સામાજિક પુરુષાર્થનો સરવાળો જેનામાં વ્યકત થયે છે, એવો એક જ ખાસ આપણી સંસ્કૃતિની સરકારી લખ રહ્યો. જેનામાં કામસાહેબને સ્વામી વિવેકાનંદના દર્શન થયાં. રવીન્દ્ર કવિ મહારાજને દર્બારે સરસ્વતી દેખાયા, વલ્લભભાઈ પટેલ ને દિસારસાલ મહાજાગરને આ ધુરુવમાં શીજ મહારાજ પ્રત્યક્ષ થયા, નાનાલાલ બટ્ટે ભારતનું કે નૃસિંહ સર્જનો આધુર પુરુષાર્થ પૂરા કરી શકે એવો આ એક જ પુરુષ છે. કોઈને એમનામાં તીકા ટાંગાર એની ખેસન્ટ, કે બંદીમણી દેખાયા, જેનોને એ તીર્થંકર, કુસિલમેને આલોખા, ક્રોડીઓને અર્ચનની ખીસત, અને બીનાઓને જલતા બુદ્ધ બણાયા. કરોડો અજુથ ને બેળા અમરીયાઓએ એમને વિશ્વના દરમાં અવતાર માની, એમને વિષે અનેક દંતકથાઓ સર્જી અને લોકગીતો રચ્યાં.

સૌને પોતપોતાની હૃદયસ્થ થતીનાં આ મહામાનવમાં દર્શન થયાં.

અંતરમાં જલીવાનવાસા બાગના અત્યાચાર થયા. કચકાએલી પ્રજા કાળો ઉડી. એણે પ્રિટિક સાહીવાડે પોતાના નેત્ર સ્વરૂપમાં ભેળ્યા. આ અમંતોષને નક્કર સ્વરૂપ મહાત્માજીએ આપ્યું.

૨૧ ની સાલમાં અસહકારનો શંખધ્વનિ કુંદાયો. પ્રજાના સ્વમાન અને સ્વભાને સ્વેચ્છીને સ્વધર્મ માન્યો. પ્રજાના, ક્રોધ અને દ્વેષે અસહકાર અને અહિંસકાર પોતામાં.

જુઓ : “ સરદાર વલ્લભભાઈની ધાર્મિકતા ” નામનો કિશોરલાલ મહાસ્વામીનો લેખ. મહાત્માએ પોતાની અપૂર્વ આત્મશક્તિથી પ્રજાને ક્રોધ દીધો : “ મારા કાર્યક્રમને જે એક-નિષ્ઠાથી અનુસરશે તો એક વર્ષમાં જ સ્વરાજ તમારા ચરણોમાં આવીને પડશે. ”

એક વર્ષમાં જ સ્વરાજ । પ્રજાની સમસ્ત વિપત્તિનો અંત । હાલો જાહુઈ હતો. આશા યુવાની હતી, અનેક સિદ્ધિઓ મેળવનાર મહાત્મા માટે આ નવી સિદ્ધિ અશકય તો નહીં જ હોય । પ્રજાની સુખ આત્મા આ નવા મંત્રથી જાગ્રત થયો. કારમીરથી કન્યાકુમારી સુધીનો અજબર જેવો દેશ અપૂર્વ ઉત્સાહથી ખળભળી ઉઠ્યો. ધેરધેર ચરખા ચાલવા માંડ્યા. ગામેગામ વિલાયતીકાપડની હોળીઓ સળગી. પીટીપીટ સ્વયંસેવકો એકાઠાઈ ગયા. ટેંગેર સજાસરકસો ચવા માંડ્યા. અમહાવાદ જેવા સહેરમાં આખો રીચીરોડ સાજ પડે ધોળી ટોપીનો મહાસાગર બની જતો. ગામેગામ ઉત્સાહધેલા આખાલજલ પ્રજાનો સદયસોમાં ગાવા માંડ્યા :

“ હર હર મહાદેવ મુકુન્દો અહા હો અહમર ”

“ હિંદુ મુસલમાનએક જ થયે જય જય મોસા હિંદુસ્તાન. ”

વકીલોએ વકીલાત છોડી. દાકતરોએ દાકતરી તજ, વિદ્યાર્થીઓએ શાળા-કોલેજ છોડ્યાં. ઓઝોએ ધરેણું ત્યાગ્યું. સ્વાતંત્ર્યયત્રમાં ખલિ ચવા માટે સૌ પકાપકી કરવા લાગ્યાં. હિંદના પ્રજો પરત્વે કાયમ લેખતી સિદ્ધિશ પાર્લામેન્ટની સુરતી લીધી મળી, અને એને અખર પડી મળી કે દક્ષિણ આફ્રિકાનો ખળવા-ખોર ગાંધી હિંદમાં જઈને મહાત્મા બની ગોકો છે, અને કરોડોને પોતાની મરજી મુજબ નંચાને છે.

ચળવળ ચાલી રહી હતી, અને ચોરીચોરાનાં તોફાનો થયાં. મહાત્માએ પોતાની લીલા સંકેલી.

પ્રજાને આદેશ આપ્યો : “ શુદ્ધ સામ્ય માટે સાધન પણ શુદ્ધ બેઠકો. દિંસાથી સ્વરાજ આવતું હોય તો તે પણ મારે ન અપે. મારું રાજપ્રકરણી હોતી અંદર અંધલાવતું જે પણ ધર્મના સાક્ષાત્કાર અર્થે છે. ”

પ્રજા પોતાની ભૂલ સમજી, અને શરમીંદી બની અસહકારમાં ઝોટ આવી.

મહાત્માજી પકડાયા. એમની ઉપર ઐતિહાસિક બનેલો મુકદ્દમો ચાલ્યો. એમાં એમણે અંગ્રેજો અને એમના દલાલ સહેરી ને ભણેલા હિંદીઓએ હિંદના ગામડાંની કરેલી દુર્દશાને કરુણ અને છવંત વીતાર આપ્યો. જાજ પાસે વધુમાં વધુ કઠક શિક્ષા માગી.

જાજે એમને અત્યંત માનપૂર્વક રાજકોટ માટે છ વરસની સાદી કેદની શિક્ષા કરી, અને જાહેર કપડું કે કેરવાયલા રાજકીય સંજોગોને કારણે આપને જે નક્કી કરેલો મુદત પહેલાં સરકાર છોડી દેશે તો સૌથી વધુ આનંદ મને થશે.

મહાત્માજી જેલમાં ગયા. અસહકારની ચળવળ શાંત થઈ મળી. પ્રજા નિરુત્સાહ બની મળી.

ત્યાં તો નાગપુરનો રાષ્ટ્રધ્વજનો સત્યાગ્રહ જાગ્યો એમાં પ્રજાને પહેલે વિજય આવ્યો.

મહાત્માજીને જેલમાં એપેન્ડીસાઇટીસ થયું. ઓપરેશન બાદ સરકારે એમને પહેલા ટ્રેડી મૂક્યા.

મહાત્માજીએ જેલમાંથી છુટયા બાદ પોતાની ચોમેર ફરી વળેલાં નિરાશા અને નિરુત્સાહનું માપ કાઢ્યું. એમણે સ્વેચ્છાંતર લીધો, અને પોતાના અનુયાયીઓને સ્વનાતમક કાર્યક્રમમાં લાગી જવાનો અને ગ્રામકામાં દટાઈ જવાનો આદેશ આપ્યો.

પ્રજાના ઉત્સાહમાં ભારતી અને ઝોટ આવતી, પણ પ્રજાની મહાત્મા પ્રત્યેની ભક્તિ નિશ્ચય હતી. મહાત્માની સ્વરાજદ્વારા રામરાજ્યના મુનવારક તરફની દષ્ટિ એથી પણ વિશેષ સ્થિર હતી. અંદરની અને બહારની અસંખ્ય મુશ્કેલીઓને પીસી નાખીને મહાન બનેલા મહાત્માની વજ્ર જેવી ઈશ્વરશક્તિ રાજકારણના અંચલ તરંગોથી દોરવાવાને બદલે

ચોમેર પકકાપકેલી, લાહોમાર અને ગોળીખાર ચાલ્યા. એકલાખ માણસ જોલમાં ગયા, જેમાં ખાર હજાર તો મુસ્લિમો હતા.

મામે મામ પ્રલાતફેરીઓ અને વાનરસેનાઓ શરૂ થઈ. સભા સરખસોમાં લોકો ગાવા માંડ્યાં:

કંકે વાગ્યો લડવૈયા શરૂ નાગળે રે,
શરૂ નાગળે રે, કાયર ભાગળે રે,
કંકે વાગ્યો...

પ્રજાને અને સરકારને ધરીભર તો એમ થઈ ગયું. કે બ્રિટીશરાજ ગમ્' કે જોશે, આખરે હિંદના વાઈસરોય લૉડ ઇરવીને સમાધાન પામ્યું. અને મહાત્માજીએ સાચા સત્યાગ્રહીને શોભે એ રીતે વાઈસરોય સાથે ગાંધી-ઇરવીન કરાર કર્યો, અને ખીજી ગોળમેજી પરિષદમાં જવાનું આમંત્રણ સ્વીકાર્યું.

જ્યારે એ હિંદના કરોડો મૂંઝા:માનવીઓના એકમાત્ર પ્રતિનિધિ તરીકે લંડન જવા નીકળ્યા ત્યારે એમને દેશને આશા આશંકાઓ બાકત કરતો વિદાય-સંદેશ આપણા રાષ્ટ્રીય કાયર શ્રી. મેઘાણીએ આપ્યો:

છેલ્લા કટોરો ઘેરનો આ પી જન્મે ખાપુ,
સાગર પીનારા અંજલિ નવ ઢોળજો ખાપુ.

ભગવાનને ભોમીઆ તરીકે રાખીને ખાપુ લંડન ગયા. પંચમ જ્યોત્સ્ના મહેલમાં લંગેરીમેર પાણું લીધું, અને કાંબે કાંચે દિંદ પાછા આગ્યા. ફરી સત્યાગ્રહની ચળવળ શરૂ થઈ. નેત્રું હજાર દેશભક્તો જોલના સળીઆ પાછળ ઠેલી દેવાયા.

૧૯૩૨ની ૨૦મી સપ્ટેમ્બરે મહાત્માજીએ કોમી મુકાદા સામે આમરણાંત ઉપવાસ શરૂ કર્યો. એનો ૭ દિવસમાં જ ગાંધી-અંગેઠકર કરારદારા અંત આપ્યો.

૧૯૩૪માં ગાંધીજી કોંગ્રેસમાંથી છૂટા થયા. ૧૯૩૭માં ૧૧મીથી ૮ પ્રાંતમાં કોંગ્રેસે પ્રધાનપદ સંભાળ્યો.

૧૯૩૯ માં બીજું વિશ્વયુદ્ધ શરૂ થયું. ૧૯૪૦માં કોંગ્રેસે પૂના કરાવ પસાર કરી સરકારને ચરતી મદદ

આપવાની તૈયારી ખતાવી. મહાત્માજીએ અકિતમત સત્યામહ શરૂ કર્યો.

૧૯૪૧ સુધીમાં તો ૨૫,૦૦૦ પકકાયા અને ૭ લાખનો દંડ વસુલ થયો. ૧૯૪૨માં મહાત્માજીએ જ્વાહરલાલ નેરુને પોતાના વાંસ તરીકે જાહેર કર્યો. ક્રિસ ચોળાને દેવાળીયા બેન્કનો ચેક કહીને કુતારો કાઢી. અંગ્રેજો તરફથી પોતાના કાર્યક્રમને અતુલ્લ પ્રત્યાધાત ન મળવાથી છેવટે મહાત્માજીએ પોતાના જીવનનું સૌથી છેલ્લું અને મોટું પગલું મૂક્યું. દિંદ સ્વરાજના પયમચ્ચરે પોતાની પ્રજાના શાસકોને પોતાના છાવનો છેલ્લે આદેશ આપી દીધો.

‘અંગ્રેજો ચાલ્યા જાવ!’ આપણી સ્વરાજયાત્રાનો પહેલો મંત્ર હતો; ‘વદેમાતરમ્’ છેલ્લો મંત્ર હતો: ‘અંગ્રેજો ચાલ્યા જાવ’ મહાત્માનો આ નવો મંત્ર જામડે ચામડે વીજળીક વેગથી ફેલાઈ મયો. મહાત્માજી પકકાઈ ગયા, અને ‘૪૨ની લોકક્રાંતિ શરૂ થઈ. એ લોકક્રાંતિમાં સરકારે કરેલા દમનથી વિનીતો પશુ અંગ્રેજોના વિરોધીઓ થયા.

૧૯૪૩માં ઇસ્ટરબાનું જોલમાં અવસાન થયું. ૧૯૪૪ માં મોંઘી-ગ્રીણા મંત્રણા નિષ્ફળ નીવડી. ૧૯૪૭ની ૧૫મી ઓગસ્ટે દિંદ મુસ્લિમ સંસ્કૃતિને પાકિસ્તાનની અંજણી આપીને સ્વતંત્ર થયું. મહાત્માજીને એમના અનુયાયીઓએ જ્યારે અમદાવાદ પાછા જોસાઆ ત્યારે મહાત્માજીએ કહ્યું: ‘આ મારી કલ્પનાનું સાચું સ્વરાજ નથી. મારે માટે તો અમદાવાદ દૂર છે, નોઆખલી નજીક છે.’

દિંદ સ્વતંત્ર થયું એની સાથે જ હિંદના ભાગલા પડ્યા. છેલ્લી ત્રણ પેઢીમાં ફાઈએ સ્વતંત્ર પશુ ન જોયાં હોય એવાં લોકો તોફાનો ફાટી નીકળ્યાં. દિંદ અને પાકિસ્તાનમાંથી લાખો નિરાશિતોની વલુચાર આલી નીકળી. દિંદના હજાર વર્ષના ઇતિહાસનું પંજમમાં એક હજાર કલાકમાં નાના પાયા ઉપર પુનરાવર્તન થયું. પોતાની દષ્ટિ સમક્ષ સર્મગતા માનવીની પાસર-તાના ભયાનક દરેસોવી મહાત્માજી લાંગી પડ્યા. સરસર સત્પમ થઈ ગયા. જ્વાહરલાલ વિદ્વજ બની ગયા.

અમીને સામે અનેક સંક્રામોમાં ન હારનારા મહાન સત્યાગ્રહી યોદ્ધો પોતાની પ્રજના પાપો આગળ હારી ગયો. એણે કહ્યું : 'એ આ જ રીતે બાઈ બાઈના ઝળાં કાપવાના હોય તો મારે આ દેશમાં સંતોષ વર્ષ જીવું નથી. હવે હું મારું બાકીનું જીવન પારિવર્તનમાં પડું કરીશ.'

જૂતકાળમાં કરેલી દિમાલય જેવડી જુઓને નાકેર એકરાર કરનાર સજ્જના બહાન સતે આ વખતે જમલ આગળ પોતાના આખા જીવનને એક નિષ્ફળ અખતરા તરીકે નાકેર કહ્યું. એણે કહ્યું : 'મેં ચાલ પ્રતિકારને સત્યાગ્રહ માન્યો, અને કાચરવાને અહિંસા મારી, ઈશ્વરને મારી પાસે મેલું કામ કરાવવું હતું એટલે મારી આંખે જાળ મલાઈ. હું વાસ્તવિક દર્શકોતેને એના સાચા સ્વરૂપમાં જોળખી શક્યો નહીં. મારું બાકીનું જીવન વીરની અહિંસા કેવી હોય છે તે આ દેશની પ્રજાને કૌંખવવામાં જશે.'

મહાત્માજીએ કોમી, કોષ, દેવ અને વેરઝરની હોળી ઉપર જીવનની ઉછી થકી સુધી પ્રેમનું અશ્રુત ઊંટયા કહ્યું. છેવટે નિરંકુશ બનેલા ઢિંકુ કામવાના એક પ્રતિનિધિએ એમની કલ્પા કરી. આખા દેશને શોકસાગરમાં કુપાદી ઠીસો. મરતા મરતા મહાત્માજીએ 'હે રામ'નો મંત્ર ઉચ્ચારી ખુનીના હૃદયમાં રહેલા રામના કહાન કરી વીરની અહિંસા કેવી હોય છે એનો જમલને પ્રત્યક્ષ પ્રદર્શવાડ આપ્યો.

મહાત્માજીના ગરસાનથી ઢિંકા ઘેરઘેર પોતાનો પિતા મરી ગયો હોય એવો લોકોમાં શોક જવાયો. રજુબારથી એકાદિનજી બનેલી પ્રજાએ સદીઓમાં પણ

કોઈ મહાપુરુષને ન મળ્યું હોય એવું માન આપીને રાષ્ટ્રપિતા પ્રત્યેના પોતાના પ્રેમ અને આદર વ્યક્ત કર્યો.

મહાત્માજીના મરણ પછી દેશની રિયલિટી દિનપ્રતિદિન ગમગામી ચાલી. પંદરમી ઓગસ્ટની ઉત્ખવણીમાં પ્રતિવર્ષ આવતી જોડ પ્રજાના લટના જતા ઉસાદની પાસાસોસી બની રહી

આપણને સ્વગત મળ્યું એ એક મહાન ચમત્કાર હતો. પણ એ સ્વગત નિષ્ફળ નીવડ્યું એ એથી પણ મોટો ચમત્કાર છે

આમ શા માટે બન્યું? જે પ્રજા સ્વરાજ માયા પછી જમલને પોતાનો આધ્યાત્મિક સંદેશો આપીને પોતાનું જમલચુરુક સિદ્ધ કરવાની હતી, તે પ્રજા ખાંડોળ જેવા કુદ પારિવં પ્રમોમાં શા માટે અલવાઈ ગઈ?

એમેરથી પોઠાર બેઠે છે, કુમારખાથી માંડીને કરંજપા સુધીના સૌ કોઈ એકમતે કહે છે કે આપણે મહાત્માજીના ઉપદેશોને નથી અનુસરતા એટલા માટે! માય મહાત્માજીના ઉપદેશો શું હતા એ સંભધી એમના કોઈ બે અનુવાચીએ એમન ચક્ર શકતા નથી!

તો પછી આપણી પ્રજાને મહાત્માજીના ઉપદેશોને અનુસરવાની સલાહ આપતાં પડેલાં આપણે એ પ્રશ્નો વિચારવાના રહે છે. પહેલો પ્રશ્ન એ છે કે મહાત્માજીના ઉપદેશો શું હતા? બીજો પ્રશ્ન એ છે કે મહાત્માજી પોતે પોતાના ઉપદેશોને અનુસરતા હતા કે નહિ? એને માટે તો આખો ગાંધીવાદ પુનઃવિચારણા માને છે!

[વતે અંકે 'ગાંધીવાદની પુનઃવિચારણા.']

નવી આવૃત્તિઓ

નીચેના પુસ્તકોની નવી આવૃત્તિઓ પ્રગટ થઈ છે જે તેમને સંપૂર્ણ લોકપ્રિયતા બતાવે છે:—

સાધનાખાના :

[ભે. વામનરાવ પ્રા. પટેલ; સરવુ સા. વ. કાંઈ

લય અમદાવાદ-મુંગઈ. બીજી આવૃત્તિ : ત્રણ રૂપિયા]

શિરડોના સમર્થ સંત અને સિદ્ધ પુરુષ ધાત્રીજીના સાધનાખાના ચરિત્ર, બોધક પ્રસંગો અને ઉપદેશનું રણદેર પુસ્તક.

જેને સ્વપ્ન ન હોય તેની પાસે સ્વપ્ન કહેવું
અવનની એક કહેણ ફરતા છે. બીજોવેળા રાત્રીના
ભિષેક થયો. ફરીને પાટણ થાથે પડ્યું. ફરીને બહુ
નિત્યજનન શરૂ થયું. પણ એ સમયે જ્યારે
મહારાષ્ટ્રીયા તાપિકાદેવીને હવે જુદું જ દર્શન થયું
માડ્યું. ફર રમ્યાતું પોને એક ખાદું-હોય એ
નિદાણને હવે એના જંતરાતમાને અસલ વેદના
થતી હતી.

કાંઈ નહિ ને પોતે સોલંકીના મહાત્મસ્વી વંશનું
વિશોધન કરવામાં કારણકૃત થાશે? એ બીમહેવને
નિદાણ રહ્યાં. એના પરાક્રમનો કાંઈ પાર ન હતો.
એની પાસે જીભી થતી, હોકારા દેતી સિંહસેનાને
નેમને મહારાષ્ટ્રીયા એક પળભર વેદના ધૂલી ભરી
હતાં. પણ આ બધી જ ગાંઠી ધરવીરતા સ્વપ્નવિદ્યોળી
માથુસગી કેવળ ધમાસ હતી. એ ભતને કથાય
દેરતી ન હતી. પાટણને કથાય દેરતી ન હતી. કેશમાં
કથાય હાપ પાડતી ન હતી.

અમરંગી મનુષ્યો બને રીતે દુનિયાને છક્ક કરી
નાથે છે. એની વિલમ્બાળને દુનિયા ફાટી આંખે
નિદાણી રહે છે. તો એની પરાજયકથા પણ ફાટી
આંખે ભેવા જેવી નીચડે છે.

બીમહેવને લાડા મદ્રિ મહારાષ્ટ્રીયા નાપિકાદેવીએ
દુનિયાભરનાં મહાન રસ્તો ભેગાં કર્યાં. ઇતિહાસને
પાને પાનેથી ધરવીરોની વાણી શોધી કાઢી. મહાક-
વિએત્રિ મહારાષ્ટ્રીયાની વાતો કહેવા નિમંગ્યા.

મહારાષ્ટ્રીયા નાપિકાદેવીનાં જંતરમાં હતરો
મસિની નવાલા પ્રમદી હતી.

રક્ષાળ જે વંશમાં હુદહાળો, અદ્વિતિય સૂરો-
ર જે વંશમાંથી જન્મ્યું, ત્રિપુરપ્રાસાદ જે કુળ-
ધી આવ્યો, સોમનાથનું ભય મસિર જે રાજવંશે
પાડ્યું, તે કુળનો આ મહારાષ્ટ્રીયા અને છતાં
ધરતી એવો રાજપુરુષ પોતાની કુખે જન્મે અને
તિહાસમાં પોતાનું નામ ચિતિપાવને પહેલે પાને
માથે. મહારાષ્ટ્રીયાથી એ બેધુ મનુ ન હતું.

ઉપા અને યશસ્વી ગુજરાતના એ ગૌરવવંતા
ઇતિહાસને વાર્તામાં ચૂંથી લેવાની જે ભારે
જહેમત આપણા પીંઠ સાહિત્યકારે ઉઠાવી છે;
અને ચોક્કસ અંધાવલિની એક પછી એક
પ્રમદ થતી નવલકથાઓમાં એને બાળવી રાખી
છે એ અંધાવલિનો એક વધુ નવલકથા
નાપિકાદેવીનું આ પ્રકરણ સ્વતંત્ર વાર્તા
જેવું જ ભોરીલી શૈલીનું અને હીકર
કાળેના માતાના વલવલાટને જુદું કરે છે.

ઇતિહાસમાં બીમહેવ અધિલ-વૈદ્ય ગણવાની બધીએ
ગણતી હતી. અને પોતે અધિલની માતા હોવાનું
બહુ કે નિર્માણ હતું.

આંતરિક વિગ્રહને ટાળવા માટે એમણે આકા-
શપાતાળ એક કર્યાં હતાં; વિભજનની ઉપેક્ષા કરી
હતી; ને હવે તો એ વિભજન પણ સ્થિર થાત એવો
રાજવંતલ જનવાની આગાહી કુમારદેવે આપી હતી.
પોતે એ જ પ્રમાણે મતને ટાળવા માટે રણુદેવમાં
સૈન્ય દોરી ચલેલ હતાં. વિજય મળ્યો હતો. પાટણ
સ્થિર હતું. મંડલેશ્વરે હાના રહેવામાં કહાપણ માની
રજા હતા. અણુદેવને ધારાવર્ષ જેવો સમય પુરુષ
રાજભક્તિના રંચથી રંચાઇ ગયો હતો, સમય કેમણે
પાટણની મહાન સત્તાને સ્થિર કરવાની તક હતી, તો
આપણે આ રાજમાદી ઉપર મહાન સ્વપ્રદક્ષિને રથાને
મહાન લાઘવ્યોમાં, અને તે પણ નિષ્ફળ લાઘવ્યોમાં
લાઘવ્યોની આંતર સમવારે બીમહેવ આવ્યો હતો.

મહારાષ્ટ્રીયા આ ભેદ રહ્યાં અને લોકીના યજ્ઞનો
અભ્યજ જેવો ચત્તાવાદી સ્વરે સંજાળી રહ્યાં!

હમેશાં કાંઈ ને કાંઈ વાત આવતી. કાંઈ દિવસ
બીમહેવે તે કંઠે અશોભાથી એક અદ્વિતિય અથ ખરીલો
હોય. કાંઈ દિવસ કાંઈ ફર દરનો લાડવૈયા આવ્યો
હોય. કાંઈ વખત મહારાજ બીમહેવે કથાય આદરના
ગોકરણ હોય. કાંઈ પથે આદરના ઉપાડ્યું હોય.
કાંઈ કહ્યું હોય કે આવ્યો. કાંઈને મહેરવાનું ને
કે આવીએ છીએ. પણ એ દિવસ બીમહેવને

નથી, એક દિવસ એને સ્વપ્ન આવતું નથી! મહારાણીમા પોતાનાં સ્વપ્ન પોને સાચવીને બેઠાં છે, કાઈ દિવસ બીમદેવ શાંતિથી જ આંબળવા આવે તો!

આંબળવા આવે તો એને કહેવું ■ કે ધૈર્ય! તું ને પૃથ્વીગજ એક બનો. મુલતાનમાંથી અજન્મને કાઢી કાઢે. એ ત્યાં બેઠા છે તે તમને મારશે તમે કાશીપતિને ચેતાવો. તમે કનોજને બચાવો. તમે દિલ્લીપતિને સંભળાવો. તમે વિદ્યાધરને બચાવો પણ...પણ...બીમદેવ...બીમદેવને વખત ક્યાં છે? અને બીજા કોઈને પણ વખત ક્યાં છે? બધા જ ભારત-વર્ષમાં એ વખતે બીમદેવે આવી ગયાં હશે! એને બીમદેવ પણ શું કરે! બીમદેવના લોહીના કણકણ-મધી ભલે નિષ્ફળ લગાડ્યો. લડી લેવાનાં સ્વપ્ન બેઠાં હતાં! એને પણ આજુ-બારતવર્ષ ખુંદી બળવું હતું પણ તે કાઈ પણ હેતુ વિનાની કાઈકે લગાડી ભગે ત્યારે!

એને ચક્રવર્તીનાં વિજયની પડી નથી; એને તો કાંઈ ચુપેસા એકલવીરની, પછી કલેને મેંકડોં જો-નના રેતરશ્માં પ્રાન્તિલ થઈને સાંઢણી ઉપર ભાગતા એકલવીરની, પણ એવી કાઈ એકલવીરની હાયામતિ' મનમાં રમી રહી છે!

એ ધણી વખત એકલો, અઘાત, પ્રાસાદની અંદાજામાં ફરતો હોય છે. રાજમાતા નામિકાદેવી ત્યાં બેઠાં હોય છે. નમતી સમ્યાને પવન આવતો હોય છે ત્યારે દૂર દૂર દૂરની ક્ષિતિજની કાંબી થતી ટેકરીઓમાં, ધરજને નમતો લુએ છે, અને એ આખા ઇતહાસમાં કાઈ ઘોડેચારને ભણે છત્ર લઈને ભાગતો દેખે છે! અને એ બોલી બેઠે છે: 'મા! મને પણ આ બધું હોડીને આવી રીતેજ લાગી જશતું મન થાય છે!'

નામિકાદેવી, તેની સામે બેઠાં ગઢે છે 'બીમદેવ! ભીમ! શું તું આ ધૈર્ય કાઢે છે! પાટણનું આવડું મોડું રાજ હોડીને' કહ્યા પગલિલ ચોદાની રણ-વાટમાં બેઠા! તને એવું મોડું શું આકર્ષણ લાગે છે!'

બીમદેવ જવાબ આવતો નથી. પણ એના મન પછી આ દીકરાનો સંવાદ સાંભળી મહેલો, બીમદેવના પદપાશા જેવો રાજબક્ત અર્જુનરાજ બાને પડે ત્યાં આવે છે. તે બોલે છે: 'મહારાણીમા! મારી રંકની એક વાણી મા! સ્થલજો. લોહીના કણકણમાં જે ભળ્યું છે તે જદમાવર્તા પૂરાં એક હજાર વર્ષ ભૂલે મા! મહારાજ બીમદેવ તલવારની ધાર ઉપર જ રાજ કરશે, રાજ સાચવશે...'

'...અને રાજ બોધી! ન પિકાદેવી બોધી.

'ના મા! આ પરાક્રમની મતિ' ખૂએ! એ અચકાવ!...પણ એ છત્રવજાર લાગે—કાનના રહેશે!'

મહારાણી નામિકાદેવીમાં રહેલું જાનું માનવ ભયનું. એને બીમદેવની, ભવિષ્યમાં પણ રક્ષા! મર્ષ, રહે, એવી અદૃશ્ય ઈચ્છા દર્શી રહી તે સ્વપ્નની વાણી બેઠાં હોય તેમ બોલી રહ્યાં

'અર્જુનરાજ! કાઈ વખત એવો સમય આવે, કાઈ વખત આ પાટણ નમરી ઉત્તરજ બને, કાઈ વખત આ મારો ભીમ એરેલો લાગે...'

'અરે! મા! મા! મહારાણીમા...! અર્જુનરાજ એકી બેઠો. પણ મહારાણીમાની નાજર ક્ષિતિજની પાર ડગલાં સુધેને દેખી રહી હતી તેણે એ જ સ્થિતિમાં હાથ લાગે કરીને અર્જુનરાજને બોલો અડાની લીધો! 'કાઈ વખત આ મારો મહાદેવની બીમદેવ લાગે તો ચોખ્ખું ધરતીમાંથી ન્યારે એને કાઈ આજબ ન આવે ત્યારે તું ભગવાન સૈમલથાત નામે જલ ચૂકીને કહે કે, તું અર્જુનરાજ! ટું, એને આશ્રય આપશે. એને સાચવશે. એને ભગવશે એને બચાવશે'

અર્જુનરાજ મહારાણીમાના કબ્દો અભિગદો સ્તબ્ધ મર્ષ ગઢે

પણ મહારાણીમા તેની સામે બેઠે રહ્યાં હતાં: 'તું, ધાગવર્ષદેવ, કુમારદેવ, ચોધા કાણુ' ચોધા કાઈ નથી, પણ તમે ત્રણ મારા બીમદેવને છત્રાન્તે પણ નહિ ડાડો એટલું કહો... અર્જુનરાજ! એટલું કહો, આ

મારી મામણી પાટણની મહારાણીની નથી. રાજ-
માતાની પણ નથી. એક માતાની છે. આ વેદના
જીવનમાર્ગને જોનારની છે. જોલ અણેરાજા! જોલ,
તું કહે કે તું એની પડખે જ રહેશે, કાલે ગમે
તે બને.

નીમેથી મહારાણીમાને મળવા માટે ધારાવર્ષદેવ,
કુમારદેવ અણેરાજાને નાનકડા પુત્ર લવણપ્રસાદ
એ સૌ આવી રહ્યા હતા. પણ મહારાણીમાના
પહેલા કાળે સાંભળતા જ એ ત્યાં સંજી ગયા હતા.
એ હવે આમળ આવ્યા, મહારાણીમાના આ અવા-
નકના દર્શનથી અણેરાજા ભરાક ભોલ પાળી ગયા
હતા: પણ ધારાવર્ષદેવ વાત પાળી ગયા હતા: તે
પોતાની સમશેર લઈને અણળ અણ્યા: 'મહારા-
ણીમા!' તેને પોતાની તથાવા મહારાણીમાને
ચાલે ધરી: 'ધારપરમારની આ પ્રતિષ્ઠા છે કે બમે
તે ચાવ, સુરજ પશ્ચિમમાં જો, મહારાજ ભીમદેવ
પડખું બાધુ કાઈ દિવસ ન તળે. અને મહારાજની
પડખે અમારું જોળિયું ન પડે તો એ જોળિયું
રોડવ નરકમાં પડે. એને કામકા દૂતરાં શિમાળિયાં
ગીધાં કાલે ચૂથે! જ્યાં મહારાજ ભીમદેવ ત્યાં
અમે!'

મહારાણીમાના ચહેરા ઉપર જે વેદના રંગી રહી

હતી તે કુમારદેવ જોઈ રહ્યો હતો. તે પણ આમળ
અણ્યા: 'મહારાણીમા! હું કુમારદેવ, ભગવાન
સોમનાથના નામે સપાય લઈ છું કે ભીમદેવ મહા-
રાજાની પડખે જ મારી હાથ પાછી મશે, ન અપાય.'

અણેરાજા બીડીને મહારાણીમાને પગે પડ્યો:
'મહારાણીમા! હું, આ મારા લવણપ્રસાદ, અને
મારા વંશવેદો, જીવતાં હશે ત્યાં સુધી મહારાજ
ભીમદેવને પડખે પડખે રહીશું. મરી ગયે, મહા-
રાજાના જાપ જાપીશું. ફરી જન્મે મહારાજની પડખે
જાવીશું. બાકી જ્યાં મહારાજ ભીમદેવ- ત્યાં જ
અણેરાજા. રાત અને દિવસ આ મારી પ્રતિષ્ઠા છે.
મારી માં! એ તો હું તોડું તો રોડવ નરકમાં પડું!'

મહારાણીમાની વેદના કાંઈક આછી ચપ્પ. અંત-
રમાં એક જ બાને સંતોષ આવી ગયા. એણે માતા
તરીકે કરવાનું છેલ્લું કામ કરી લીધું હતું. હવે બમે
જે હતના બનરી હોય તે બને.

વૈદી વાર પછી ચંદ્રમાને આજો ઉત્તમ આવ્યો
બને સો ટેકરીના પેલા બુદ્ધનાં સંસ્મરણોને સંભારતા
સંભારતા મોઢી રાત સુધી ત્યાં બેઠાં રહ્યા.

* ચોલુક્ય ગ્રંથાવલિની પ્રથમ પત્રી તવી નવલકથા
નાવિકાદેવીનું એક પ્રકરણ.

આપ હજી

પણ આહુક નથી દયા?

બીજું પુસ્તક કેસરકુંડે પ્રગટ થઈ ગયું છે. જેનું સંપાદન શ્રી જીવરામ જોષી દ્વારા છે.
અને દરેક ગ્રાહકોને રવાના થઈ ગયું છે. આવા એકએકથી ચડિયાતા વરસનાં છ
પુસ્તકો દર બન્ને મહિને મેળવવા આવે જ ચાર રૂપિયાનું લવાજમ મોકલો આહુક
બની જાનો:

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ : અમદાવાદ ૧

દવાખાનાં, સરકારી ઇસ્પીતાઓ, ઉપચારધામે, અને સેન્ટોરિયમોમાં આજે સમાજજીવનના કારેવાર પડખા પડી રહ્યા છે. દવાખાનાં સાવજનિક હોય કે ખાસી સરકારી હોય, પણ લાગવજ અને પૈસો ત્યાં પણ છૂટથી કામ કરે છે.

હાલતે અમે તેટલા સેવાભાવી હોય તો પણ ધનિક દરદીઓની અને નવન દરદીઓની સારવાર અને સલામતી મરીની અને શ્રીમતાઈ જેટલો જ લમલમ તકાવત પડી જાય છે.

શાજ દરદીઓની તપાસ અથે દવાખાનામાં શલિન્દ ઉપર આવતા નાના મોટા હાલતે અને અ-પુરુષ નસોની મોઢાની કે દિનની મોઢાસમાં, શાજ દા વહેવારમાં અને દિલસોજમાં પણ આ બેઠ રપટપણે તરી આવે છે. જેને આપણે લાંચ ન કહીએ પણ સેવા કે સારવારને બદલો કહીએ એવો બાલો આજ મદાકાની ચોથ જેવો ખતરનાક બન્યો છે.

દરદી જેવા પૈસા કે ચીજ વસ્તુ આપી શકે એવો એ સારવાર પામે જે ન આપી શકે એ તિરસ્કૃત બને, સુદૃષ્ટિ કહેવાય. એમનું તે જે સાવજનિક દવાખાનામાં દરદી જે ચીજો મેળવવાને, બધાકારી મજાબ છે, એવી ચીજો માટે પણ નેવેલ ધરવું પડે છે. એ નેવેલ જે આનાથી તારીને પાંચ દસ રૂપિયા સુધીનું થાય છે.

ઇસ્પીતામાં અને સેન્ટોરિયમના વોર્ડોમાં કે બગી પણ આવી લાલચોથી જ કામ કરે છે જે આર હ મહિને કે પાંચ પદર દિવસે તમારા ઇસ્પી અને કાંઈ આશા ન હોય તો એના કામમાં લસીવાર રહેતો નથી, ઉઘટાડું આઠકતરો અનેક પ્રકારની સુચીજતો જોવી કરે છે.

કંપાઉન્ડરોનાં તે લાચા યથ તથા હોય છે. એને તમે સીધી ગેત નહિ આપો તો સરકારનાં એ દરદી પાસે મીડું મીડું મોલીને લાલચ આપી જશે, બે ડારા આપી જશે, પોતાની લાગવજ અને શક્તિ વિશેની જે વાતો કરી જશે એટલું થયા પછી તમારા

આદિમાનવમાંથી પળે પળે પારકાને આધારે ટકી રહેતો આધુનિક માનવ સરબચો. અને એના હેઠ ઉપર અખતર થવા લાગ્યા. રોગ લાલચનાં અને રોગ મટાડવાનાં ! એમાંથી આદીમાન ઇસ્પીતાલો ખરી થઈ. પણ ત્યાં જ ગરીબ-તવંગરનાં દુઃકો સરળમાં અને માન-વને તો 'લેસે થે' રહેવું પડ્યું ! બધાને આપે દેખાતી આ વાત કદાચ જ બધાં આંખની-ચામણી ચીદને કવતા હશે ? એકે જોવાથી કલમ આપી આલમની ઇસ્પીતાલોને દરદી રીજાવી ચીતરે છે : અને તે પણ પૈસાનાં !

તરફથી કાંઈ આશા કરે નહિ માપ તો તમારી સારવારમાં અવજ જીતી કરશે અને દાંતરોના મનમાં તમારી વર્તણૂક વિશે અનેક બળતી વાતો કરોને પૂર્વગ્રહો પેદા કરાવશે.

મજી વાર તો આવા કંપાઉન્ડરો શુદ્ધગીરીની હોં પહોંથી જાય છે ઇસ્પીતાઓનાં સત્તધિકારીઓને પણ માંડતા નથી, અને દરદીઓ માટે એ કાપડાં થઈ પડે છે. મોતની આખર અવસ્થા આજ કંપાઉન્ડરો, વોર્ડોમાં, બાવા અને બગીઓને કારણે ખમરી હોવાનાં કામલા બને છે.

આવા કંપાઉન્ડરો, નસો, વોર્ડોમાં વગેરેની બેદરકારીને કારણે દરદીઓની ગભીર હાલત વિશે હાલતરો રોગ વખતે સમાચાર પહોંચાડવામાં આવતા નથી રોગ સમયે દવા પહોંચાડવામાં આવતી નથી. અને એમાં જે ફરજ ઉપરનાં કાકાર પણ બેદરકાર હોય તો પછી પૂછવું જ શું !

જે સમાજબંધાથી શિક્ષિતાએ સમાજનાં એક એક આપરી લીધેલ છે. એમાંથી જનસેવાનું આ ઉત્તમાય પશુ બાદ નથી રહ્યું દરદીઓની માન-જત એ વિચારમાં માનવદાનું, માનવતાનું સર્વ-કોષ સાધન મનાયું છે એ માનવત સારવજનિક ઇસ્પીતાઓનાં પણ આજ એટલી મોંઘી થઈ પડી

છે કે માંદગી કબલ શામલ્ય બની છે.

માંદગીમાંથી સામ્ય થવું સરેરાશ માણસોને મઠતું હોય છે. જીવનની પ્રખ્યાત ઈચ્છા અપવાદો બાદ કરતાં બધામાં એકસરખા હોય છે. એટલે સામ્ય થવા માટે સર્વ કંઈ કરી છૂટે છે પણ એની ભાવ-જનક માંદગીમાંથી બચી જવા જ્યારે દાકતરો, કમ્પાઉન્ડરો, વૉડબોય કે બર્ગેશિઓના ડુંકારો કે ટુચકાર સહન કરવા પડે છે ત્યારે તો સ્વમાનનીલ દરદી જીવવા કરતાં મરવું જ પસંદ કરે. પણ એવા દરદીઓ તો સોમાંથી એકે ભાગ્યે જ નીકળે છે. આખીના દહને દાકતરોની અવગણના, કમ્પાઉન્ડરોની શુકાગીરી અને સાલમ, નર્સોની તુશાખી અને ટુચકાર તથા વૉડબોય અને બર્ગેશિઓની હાલમી તથા હાલમી શાઉન કચેર જ છૂટકો.

બર્ગેશિ અને વૉડબોય કમ્પાઉન્ડરો તથા નર્સો સાથે ગમતા હોય છે. કમ્પાઉન્ડરો અને નર્સો સામ્ય-સામી ગમતા હોય છે. દાકતરો પણ અંદરોબંદર ગમતા હોય છે. એમાં પણ રથાન ગ્રેજીવવાની, પોતાના માનીતા દાકતરોને વ્યાગળ કરવાની, બીજાઓ વિષે પસાતું બોલવાની એક ખટપટ જમી પડી હોય છે.

આ ખટપટથી ઘણી પ્રતિષ્ઠિત ધરપીતાલો અને નામજમાત સેનેટારિયમો પામમાલ-ચપ મયાં છે અને થઈ રહેલ છે. એમાં યૈનથ પક્ષો પડી જાય છે. દરેક પક્ષે થોડા કમ્પાઉન્ડરો અને નર્સો પણ વહેંચાઈ જાય છે. અને એક બીજા દાકતરો વિરુદ્ધ દરદીઓની કાનબોરથી શરૂ થાય છે. દરદીને દર કરવાનાં આ માવજતમયકો ખટપટના ભારે મોટા દરદથી પીડાઈ રહ્યાં છે. અને આને તો જાણે એને-એકે ય મલાજ દેખાતો નથી. સિવાય કે સરેરાશ માણસોની નૈતિકતા ઊંચી આવે.

આનું સૌથી મોટું કારણ છે દાકતરો ને ધરપી-તાલો કે સેનેટારિયમ કામ કરે છે એ સિવાયનાં એમનાં બહારનાં કામો, વિઝિટો, અને 'કન્સલ્ટેશન્સ' હોય છે.

આ વિઝિટો અને કન્સલ્ટેશન્સ ઉપરથી ટ્રાણ વધારે પૈસા આપી શકે તેમ છે તે દાકતર પ્રસારમાં સમજી જાય છે. એવા દરદીઓને દવાખાનાઓમાં જલ્દી બગવા મળી જાય છે. એની તહેનાતમાં દવાખાનાના ઉત્તમ સાધનો સગવડો અને માણસો હાજર થઈ જાય છે. અને બધાં ઉપર તો રહે છે.

દરદીઓની સારવારમાં પેટેલા આ સહાનું કારણ છે દાકતરોની મંજૂર કરાણી. મોટી વિઝિટ ફી, અને ત્યારપછી આપેલી સારવારનાં મોટાં ખિસો.

આ લાલચ લાગ્યે જ કોઈ દાકતરને છોડે છે. મોટા ભાગના શક્તિશાળી દાકતરો આ માર્ગે વળે છે. પોતાની શક્તિની મનમાની કિંમત પડાવે છે. અને એની સારવાર પામે છે ટ્રાણ ૧ મિનિટ, લાભવગવાગા અને સમાજમાં જેવું આગળ પડતું રથાન હોય છે એવાઓ.

રોકે તો સારવાર પણ રોક મળે છે. કારણ કે ગમવતાનું આ કરણું પણ સંપત્તિથી ખરીદી શકાય છે. અને ખરીદાઈ રહ્યું છે.

ને દેશને આખો સમાજ વેપારી મનોદશાને અને ત્યાં લાગણી કે હલવાનાં કોઈપણ શુભોનાં પણ વેપાર જ મંદાય. એ દેશ આર્થિક રીતે સફર ન હોય તો ને ગરીબોનાં ભોગે માલકાશોએ સંપત્તિ એકઠી કરી હોય છે એ સંપત્તિ પણ ગરીબોની ગરીબાઈને વધારવામાં અને ગરીબાઈ નભાવવામાં જ વપરાય છે.

એવી સંપત્તિમાંથી ઊભાં કર્યાં મંજૂર ધરપી-તાલો કે સેનેટારિયમ ગરીબોની અવગણનાનાં, તિર-સ્કારનાં અને અપમાનનાં ધામ બની રહે છે.

જનત ગણના કરશે આવી ધરપીતાલોની અને સેનેટારિયમોની સંખ્યાની, એનાં સાધન સગવડો અને દાકતરોની, એમાં સારવાર લઈ ગયેલા દરદીઓની સંખ્યાની અને વધી જતી સંખ્યાની.

એમાંથી કેટલાં ગરીબોને અપમાન કે દીધુમાન મુજબ, કેટલાં તિરસ્કાર મળ્યો, કેટલાં દરદીઓ

અધૂરી સારવાર પામ્યા, કેટલાં દરદીઓને સારવાર મળી છતાં અમાનુષ્યો વર્તાવના ભોગ થયું પશુ, કેટલાં દરદીઓની આંતરડી ફુલાઈ એને આંડો નીકળી શકે તેમ નથી. છતાં એ રોજની હાલત જાની છે. આવા ખરા સમદર વચ્ચે ક્યાંક ક્યાંક ઘીંટાં ઝરણુ પણ મળી આવે છે. ખીસામાંથી હળવેક રહીને દરદીઓના હાથમાં પૈસા સેરવતા દાકતરો મળી આવે છે. જગેબા પ્રત્યે વધારે માયાલાલ જતાવનાગ અને પોતાની વિદ્યાને, શક્તિને માનવતાની સેવાનું સાધન જતાવનાગ દાકતરો પણ મળી આવે છે. દરદીની મૃત્યુની પળોમાં આશાસન આપીને મોત સુધારનારા, અને સુધરતી તબિયતમાં સાચી સલાહ આપીને દેવનું મનવનારા દાકતરો પણ મળી આવે છે. હવા કરતાં સાગણીથી, ઇન્ફેક્શન કરતાં આશુ-ચનથી, સારવાર કરતાં સહિષ્ણુતાથી આવા દકતરો દરદીઓની વધુ સેવા કરે છે. કોથી વિરોધ તો દરદીઓના મનનું સાંતવન, હૈયાધારી, મધ્ય વર્તી અને દરદીઓની માનસિક અવસ્થાને કારણે બોલાઈ જતા બે ટકોર શબ્દો સાંભળી લેવાની સાદિષ્ણતા અને દરદીને અપાતી દિશ્નન એ કોઈ પણ હવા કરતાં જરાય ઓછાં અસરકારક નથી.

પણ આવા દાકતરો તો દિશ્નમાં ખસખસ જેવા જ મળી આવે છે. ‘આરોગ્યવરમ્’ એ જ એવું સેનેટારિયમ છે, જ્યાં આ બધો સડો, ખટપટ વગેરે પેલાં હોવા છતાં એવાં જ બીજાં સેનેટારિયમની સરખામણીમાં ઘણાં ઓછાં છે એમ કહી શકાય.

ખીજાં ડેટકેટલાંક લખ્યપ્રતિષ્ઠ સેનેટારિયમમાં તો રલિટિકના ઓપરેશન પહેલાં દાકતર ખાનગીમાં શબ્દિત મુજમનું હાન પડાવે છે પહેલાં સીટીંગ પછી પડાવતો જ રહે છે. અને પૂરાં ઓપરેશનો થાય ત્યાં સુધી પડાવે જાય છે અને કાષ્ઠ સંજોગોમાં દરદી ન આપી શકે તો એની ભુરી વલે થવાના હાખલા પણ ઓછાં નથી નોંધાયા.

આરોગ્યવરમ્માં જંગીઓની, વૈડાંબોજની, કમ્પાઉન્ડરો કે નસોની તાલબોડો નથી એમ તો ન જ કહી શકાય. વળી આંતરિક ખટપટથી આને એવું તૂટ દણાવું જાય છે. છતાં સરખામણીમાં તપાસ મિશીનરી સ્પીરીટ, રોજનું રૂટીન, સેવાકાવ, સારવાર કુલ્ય જોટિન સેનેટારિયમની હરોળમાં આજળ પાડું ફ્યાન મેળવો જાય તેમ છે.

[આવતે આઠે આરોગ્યવરમ્માં ફાયતી સાવચાસ]

નવી આવૃત્તિઓ

૧. લોપામુદ્રા

ખંડ ૧ : [લે. કર્નવાલાલ મુનશી; પ્ર. ગુજરાત સંસ્થા રાજ્ય કાર્યાલય-અમદાવાદ; બે રૂપિયા] બીજી આવૃત્તિ.

૨. ગંગોત્રી

(લે. ઉમાચંદર ભોંસી; બાબ્લી સાહિત્ય સંઘ ત્રણ રૂપિયા.) બીજી આવૃત્તિ.

મેઘબિંદુ

(લે. પ્રમોદ; પ્ર. ભારતી સાહિત્ય સંઘ-અમદાવાદ; ત્રણ રૂપિયા.) બીજી આવૃત્તિ.

૪-૬. યોગોલાલેરાણી : સોનાપદમણી :

દોહતપરી

[નિરંજન વર્મા-અમદાવાદ વરનાથ; પ્ર. ભારતી સાહિત્ય સંઘ-અમદાવાદ] બીજી આવૃત્તિ.

૭. શેષનાં કાવ્યો

(લે. રામનારાયણ-વિ પાઠક; ભારતી સાહિત્ય સંઘ-અમદાવાદ, ત્રણ રૂપિયા) બીજી આવૃત્તિ.

૮. પારસમણિ

(લે. કમર પેટલીકર, પ્ર. ભારતી સાહિત્ય સંઘ-અમદાવાદ; કામોત્તમ રૂપિયા) બીજી આવૃત્તિ.

૯. વળામણાં

(લે. પનાલાલ પટેલ; પ્ર. ભારતી સાહિત્ય સંઘ-અમદાવાદ; બે રૂપિયા) બીજી આવૃત્તિ.

“સ્નેહ” અમ રિયતિના ખચવાળ સદ્ગુહર્ય દળધર મહાશય એમની ચોથી કન્યાના લગ્નમાં ચનારા ખર-મની પાઠી લઈને બેઠા ત્યારે એમને નવેસરથી ફરી સમજાવું કે પોતે ખરે જ ગોટી આકૃતમાં આવે પડ્યા છે. પોતાના પૈસાટક સમૂળગા ખલાસ કરી નાખીને હજારેક રૂપિયા ઉધાર પછી લીધા છે, છતાં એટલાથી ય આશે આવે એમ લાગતું નથી. વરપ-ક્ષના લોકો જે લેવાના છે તેના આકડો તો મંડાઈ ચૂક્યો છે, એમાંથી એક પાઈ પણ એછી સહ શકે એમ નથી જ મણુવારના ખરચમાં કંઈક એણે કરી શકાય એ આશાએ દળધર મહાશય પાઠી લઈને એમના દિલોળન દેસ્ત અને સલાહદાર અખિલ મિત્રની પાસે ફરી એક વાર ગયા. બહુ સાંભળી રહ્યા બાદ અખિલબાણે એવ્યા: “આથી જોછો ખરચ થઈ શકે જ નહીં ભાઈ, તું જ કહેને, હવે શું જોણું કરીશ?”

બંધા સંક્રાંતિને દળધર મહાશયે પાઠી પર નજર નાખી. ખરે જ, કશું જોણું કરી શકાય તેમ નથી. પુરી, શાકભાજી, ચીઝકાતું રાવણું, ચટણી, એકાદ મિષ્ટાન્ન ને દહીં—આટલું તો જોઈએ જ. એવેનો બળવો રાખવો હોય તો આમાંથી કશું જોણું કરી શકાય નહીં.

અખિલબાણે કહ્યું: “આ કહીકહીને તો વાળ ઘોળા થયા બાઈ, આનાથી જોણું કશું થાય નહીં, થઈ શકે જ નહીં.” આમ કહીને એણે દરયા હસવાનો અર્થ એ જ છે કે અલ્પતા, તું મડિા તો નથી થયો ને! અખિલ મિત્રને હવે કોઈ રીતે ય વિચલિત કરી શકાય એમ નથી તે ખરાખર સમજઈ ગયું. સંક્રાંતિયેલાં બંધાને વધારે સંક્રાંતિને દળધર મહાશય એવ્યા: “તો પછી—”

અખિલબાણે કહ્યું: “તો પછી શું? કશો જ ઉપાય નથી.”

બચ્ચ—મનોરથ દળધર મહાશય ધરે પાઠા ફરીને જુએ છે તો નિધિ જોવાળ દહીંનું ખાતું લેવાને આવ્યો છે. નિધિરામને જોતાં જ દળધર મહાશયના

મગમમાં એક યુક્તિ સમી. ‘ચેટી બુર્જવા’ દળધરે ‘પ્રોલેટરિયેટ’ નિધિરામની મદદથી થોડુંક ખરચ જોણું કરવો નો સંકલ્પ કર્યો.

“સારું દહીં કેમ મણુ આવ્યું?”

“સારા દહીંના વીસ રૂપિયા પડશે શેઠ!”

“એનાથી જીતરતું?”

“એમ તો પંદરતું છે, ફશતું છે—”

“એનાથી જોણતું નથી?”

“હાથ કેમ નહીં શેઠ, સાડા સાતનું છે, પાંચ રૂપિયે મણુ સુધીનું છે, પછી એ સારી ચીજ નહીં.”

દળધરે વિચાર કરી નોયો: એ મણુ દહીંનો અપ પડશે. પચ્ચીસેક રૂપિયા સહેને ખચાવી શકશે.

એણે કહ્યું: “જો લાઈ નિધિરામ, આ પાંચ રૂપિયે મણુવાળું દહીં જ તું બે મણુ આવે, પછી એક વાત છે—”

“હ, જોશો ને.”

“દહીં ખાઈને જો કોઈ માળમાળ કે—”

“માળ તો દેશે જ ને! પાંચ રૂપિયે મણુનું દહીં એટલે ખાસ્તું જ હોવાનું!”

“હ, તેથી જ તો કહું છું કે જો કોઈ માળ કે તો ફેં તને ખોલાવી મંગારીને જરા લમડારીશ. મનલભ એકે મેં તને સારું દહીં લાવવાનું કહ્યું હતું ને તેં મને છેતર્યો છે. તું જરા ધથરતો ધથરતો જીભો રહેજે—અજ, ખીટું તારે કશું કરવાનું નહીં રહે.”

નિધિરામ થોથે જોની સુઝાળી મૂછને આંગળાથી વળ ચઢાવતાં ચઢાવતાં કહ્યું: “એ તે કોઈ કીક કહેવાય, શેઠ! એ ઝપકાટંટામાં મને...”

“એ તો તને એક રૂપિયો વધારે આપીશ. આ જવાબદારીમાંથી તું મને ઉઠારી લે, સારું દહીં ખરીદવાને મારી પાસે પૈસા નથી. ને છતાં એવેનો તો બળવો જ રતો...”

દિવાગરત નિધિરામ આખરે કબૂલ થયો.

: ૨ :

નિધિગમની વાત બોલી પડી નહીં. એ હઠી નહીં પણ ભલે આમ ! ખાલસામગ્રીમાં હળધર મદાસરે કેરેથી કંજૂસાઇને કારણે વરપણનો રોક માણસ ધડાકો કરીને ફટવાને તૈયાર એવા દારૂના ટગલામાં ફેગવાઈ ગયો. હઠી પતરાળીયાં પડતાની સાથે જ બધા તરફી ઊઠ્યા : “આવું હઠી કાઈ સારા ધરના માણસની પતરાળીમાં પીરસી ચકામ ખડું !”

પતરાળી હડસેથી ઠપને બધાએ નાકે રૂમાલ દાબ્યો. હળધર મદાસરે હાથ ભેંડીને કહ્યું : “શું હઠીમાં કાઈ...”

“મેઠામાં સુકામ એવું નથી, મારા સાહેબ, જરા મ છમ પગ સુકામ એવું નથી !”

“જોહો, એમ છે ! ને જુઓ, મેં તો એને સારામાં સારું હઠી લાવવાનું કહ્યું હતું.” એટલું હઠીને એકાએક ભલે હળધર મદાસર ધીરજ બોધે છે. એકદમ થોડે અવાજે જૂમ પાડી ઊઠ્યા : નિધિ, એ બધા નિધિ—”

નિધિરામ તો પાસે જ હતો, આંખોને હાજર થયો. હળધર મદાસર કહેવા લાગ્યા : “આ તો કેવું હઠી માણું તે ?”

“હા, હઠી તો સારું જ—”

“તો શું આ બધા જુડું બોલે છે ? હગમભડા, તને મેલગવાની બીજી જગ્યા નહીં મળી ?”

નિધિરામ થરથરતો થરથરતો નીચે મોઢે સાંભળી રહી હળધર મદાસર જુસ્સામાં તે જુસ્સામાં જ હાથ પેતાની જાન પર સંવધ રાખી ચકામ નહીં. એણે એકદમ નિધિરામના પર ધસી જઈને જોરદાર એક તમાચો ખેંચી કાઢ્યો તે પછી કહ્યું : “સાચા કમ—”

નિધિરામ મોઢું ઊંચું કરીને બોલ્યો : “તમાચો લખાવવાની તો વાત થઈ નહોતી, ને તમે તો—તમે તો તમાચો લખારી હોધો, જગરા છે ! તમે પાંચ જગજ સારા માણસ અહીં મેકા છો, તમે જ ન્યામ કરીને કહેો કે—” ફિક્કર્તબતિમૂઢ હળધર મદાસરે બજબજારીથી નિધિરામનું મોઢું ઠાપી દીધું.

★

આરોગ્યની ખારમાસી

[શ્રે. વૈદ પ્રાક્ષણ મોહનજી શાંકર; સર્વ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, મુંબઈ—અમદાવાદ, ફોન ૨૫૫૯].

આ પ્રસ્તુત પત્ર ઉપરના એટલું જ ઉપયોગી છે. ‘રામ આવે અને ઉપચારો કરવા તે કરતાં રામ આવે જ નહિ એમ છવતું ઉત્તમ ગણાય.’ એમ

એના આધુનિકાગ્રાસી લેખકે આ પ્રસ્તુતમાં રહેલા વાતમાં આપણાં પૂર્વેની ઉત્તરણી પાછળની આરોગ્યદષ્ટિ સમગ્રની પાછળનાં પ્રત્યેક માસમાં આરોગ્ય જાળવવા માણસે કેવું ખાનપાન કરવું અને

કેવા બવદાર રાખવો એ તતાવ્યું છે. અને બીજા બાગમાં ઉપવાસ, કુદગતી હાજતો, પાણી અને ગૌમૂત્ર છાસ, સરણ, માટી, તુલસી આદિ વાતચોના રાત્રિ નિવારક અને આરોગ્યવર્ધક ઉપયોગ બતાવવા પેતાનાં લેખો એકત્ર કરીને આપ્યા છે. પ્રજાના કથનના બદા આરોગ્યના અને વધતી જતી દરકતરોની ફીના આ જમાનામાં આ પ્રસ્તુતમાંની સચનાઓનું પાલન અને તે દારા આરોગ્ય સંરક્ષણ સૌ શાઇને ઇદ ધવં બોધે.

૨૪/૫/૨૦૧૮ :

[લગ્નવાનદાસ જીવનચરિત્ર; એન. એન. ત્રિપાઠી
[૨૦ મુબઈ-૨; દોઢ રૂપિયા.]

જે સિમારેટ રાખવાની ડબ્બીની વાતનો તાજ સસ જાણવાની ઇચ્છાથી લેવા જતાં કાગીદાર-સાધોએ, દિલોગન મિત્ર, પત્ની તથા અંતરની આરાધ્ય મિત્રપત્ની એ સૌના સંબંધમાં કાઠી ધોતા નીકળતો કાદવ જોતાં રમેશી શ્રમ-વિલયનું દુઃખ ન ખમાતાં કરેલા આપઘાતમાં સમાપ્ત થતું આ કરુણાન્ત નાટક અંગ્રેજ નવલકથાકાર અને નાટકકાર જે. બી. પ્રીસ્ટલીના પ્રથમ પહેલા નાટ્યસર્જન 'કેન્ઝરસ કોર્નર'નું સરળ કરી નાખેલું રૂપાંતર છે. સરળ એટલા માટે કે મૂળમાં તો પેલી ડબ્બીના દર્શને શું થાય છે અને શું થયું હોત એ એકમેકથી જુદાં જ પરિણામ લાવતી એ બે પ્રક્રિયા એક સાથે નિરૂપાતી ચાલે છે, તે શુભરાતી રંજનમિ માટે અધરી પદવાનો સંભવ ભેદ રૂપાંતરકાર શ્રી. જીવનવાળાએ તેને એકપાશ્વીર્ જનાવી દીધી છે. ખીજા એક બે મૌલુ ફરફાર પથુ તેમણે વાતાવરણ શુભરાતી લાગે તેમ કરવા સારુ કરેલ છે. એમ છતાં પાત્રોનાં વૃત્તિ, વાણી ને વર્તનમાં તેમનું પરદેશીપણું સાવ અછડું રહેતું નથી. નાટકની ખરી ખૂબી સંવાદોમાંથી જ જુદાં જુદાં પાત્રોનો દીધેલી બાલુ ખુલી મળી આવે છે એમાં છે. વાંચવાના પુસ્તક તરોફે તે એવી રાખે એની કૃતિ છે. અભિનયન વેળા તે પ્રેક્ષકોને એવી રાખે તો સારું. આમ કહેવું પડે છે તેનું કારણ એ છે કે તત્કાલ પર પ્રત્યક્ સ્થૂળ જાતે અને તેને લીધે જનમતા કાર્ય (Action) ની અપેક્ષા આપણા પ્રેક્ષકને હજુ મૂકી દીધી નથી.

મૂલકેદ્દત

[લે. તનમનીશંકર લા. શિવ; રવાણી એન્ડ કં.

મુબઈ-૨; દસ આના.]

'મેપદ્દત' ને નજર સમક્ષ રાખી એ જ પદ્ધતિએ અને એ જ હંદમાં પથુ 'મેપદ્દત' ના ગાંભીર્યને બદલે હારખને લગતું બે વિનોદાત્મક શ્રી. તનમનીશંકર શિવે વર્ષો પર 'શુભરાત' આલેખમાં પ્રગટ કરાવ્યું હતું તેનું આ પુરિતઃકારી પ્રકાશન છે. મુબઈની બે ખંડની જોલીમાં રહેતા સુવાન પતિને મહેમાન આપવા વેઠવા પડતા એક રાતના પત્ની-વિગ્ધમાં મુલક(કેન્ઝર) ને ફલ જનાવી રસોડામાં સુતેલો પત્નીને સદેશી મોકલાવતો વર્ણવી, લેખકે નાવિકાના રૂપના તથા મૂલકના પ્રવાસના કરેલા આલેખનથી દળતું હાસ્ય આ કાવ્યમાં રેલાવ્યું છે. દુર્લભ જગ્યામાં રહેતા મધ્યમવર્ગના કુટુંબના આમાં આલેખાયેલા ચિત્રમાંની અંતરૂઢ કરુણતા તરફ આ હાસ્ય ધારા કરી જાય છે. કાવ્ય કર્તાનું પ્રયોજન બરાબર સાધે છે. રસ્ત-દીપ્તની કર્તાએ લીધેલો જૂટના લાખલા પ્રસ્તાવના-લેખક શ્રી. ભૈયાતીન્દ્ર દવેએ પ્રતિકાબંધનાં રવરૂપલક્ષ-જોની કરેલી ચર્ચા નોંધપાત્ર છે.

હર્દિચક્રે

[લે. ચંદુલાલ પટેલ : ગમુ કંઠર : જેઠાલાલ સોમિયા : વિકાના, શ્રી. શાંતિલાલની કં. મુબઈ ૨; સાંકાવણ રૂપિયા]

ત્રણ લેખકોએ વારાફરતી એકે પ્રકરણ લખીને પૂરી કરેલી આ નવલકથામાં રમણલાલશર્મા પ્રબુલકથા, મજૂર પ્રવૃત્તિ અને જેતાળીશની લગત એ ત્રણે વાનાં વણી લેવામાં આવ્યાં છે. ગરીબીમાં મરેલા મિલ-કામદારના પુત્ર સરદને તાવક જનાવી, એના પર શ્રીમંત મિલમાલિકની પુત્રી સ્વાતિ તથા એક પોલિસ અમલદારની પુત્રી ચિત્રા મોહી પડતી હોય એમ જોઈતી એક નાના પ્રભુચંદ્રિકાજી જેવું યોગ્ય, એ સરદને કામદાર પ્રવૃત્તિનો આગેવાન અને પછી જેતાળીશની લગતનો સૈનિક જનતો આલેખી, એ

: ૨ :

નિધિરામની વાત જોઈ પડી નહીં. એ દહીં નહીં પણ તબે આમ ! ખાદ્યામયોગી દળધર મહાસયે કચેરી કેન્સાઈન કારણે વરખણો દરેક માણસ પકાડી કરીને ફરવાને તૈયાર એવા હાલના હાલમાં ફેરવાઈ ગયો. દહીં ખતરાળામાં પડતાંની સાથે જ બધા તરફ ઊઠ્યા : “આવું દહીં કોઈ સારા ધરાના માણસની પતરાળીમાં પીરસી ચકાવ ખાડું !”

પતરાળી દસેથી દહીંને બધાએ નાંકે રૂખાલ દાખ્યો. દળધર મહાસયે હાથ જોડીને કહ્યું : “શું દહીંમાં કોઈ...”

“મોઢામાં છુકાવ એવું નથી, મારા સાહેબ, જરા મ છામ પર છુકામ એવું નથી !”

“જોહો, એમ છા ને જુઓ, મેં તો એને સારામાં સાડું દહીં લાવવાઈ કહ્યું હતું. એટલું કહીને એકાએક નાંકે દળધર મહાસય પીરખ જોઈ બેઠા. એકદમ મોઢે આવતો જૂથ પાડી ઊઠ્યા : નિધિ, એ ખરા નિધિ—”

નિધિરામ તો જાણે જ હતો, આપને હાથે ચણે. દળધર મહાસય કહેરા લાગ્યા : “આ તે કેવું દહીં આવ્યું તે ?”

“હા, દહીં તો સાડું જ—”

“તો શું આ બધા જુકું બોલે છે ? હરામખાંદા, તને મેલવાની બીજી જગ્યા નહીં મળી !”

નિધિરામ ઘરઘરતો ઘરઘરતો નીચે મોઢે સાંભળી રહી દળધર મહાસય જુલમાં ને જુલમાં જ કાસ પેતાની આંખ પર સંજમ રાખી ચકાવ નહીં. એણે એકદમ નિધિરામના પર પકડી બધને તોરણી એક વખાચો બેઝી કાઢ્યો ને પાછી કહ્યું : “સારા કમ—”

નિધિરામ મોહું બેસું કરીને બોલ્યો : “તમારો લગાવવાનો તો વાત ચઈ નહેતી, ને તમે તો—મે તો તમારો લગાવી ઘીધી, જખરા છો ! તમે પાંચ જખુ સારા માણસ અહીં બેઠા છો, તમે જ ખખ કરીને કહેા કે—” ઈકતીઅવિચૂક દળધર મહાસયે જળજળીથી નિધિરામનું મોહું કાપી ઘીધું

આરોગ્યની આરંભારસી

[સે. વૈદ્ય પ્રામણ્ય મોહનજી રાહી; અર્ધ સાહિત્ય વધેક કાપાલક, પ્રુનર્ષ-અમકાવાઠ, રોહ રૂપિયો].

આ પુરતક પચ ઉપરાતો એટલું જ ઉપયોગી છે. ‘શમ આવે અને ઉપચારો કરવા તે કરતાં શમ આવે જ નહિ એમ છારવું ઉત્તમ ચકુલ્ય. ‘એમ ‘નના એના આધુરેહાભ્યારસી લેખકે આ પુરતકમાં પહેલાં કાગમાં આપણી ધર્મોની ઉજવણી પાછળની આરોગ્યદષ્ટિ સમજાવી છે. પુરવારે અધિક માસમાં આરોગ્ય નળવવા માણસે કેવું પાનપાન કરવું અને

કેવો અવકાશ રાખવો એ જતાવ્યું છે. અને બીજા આખા ઉપવાસ, કુદરતી હાજતો, પાણી અને શોષક છાચ, રજી, માટી, તુલસી આદિ વસ્તુઓના શેખ નિવારક અને આરોગ્યવર્ધક ઉપયોગ જતાવવા પેતાના લેખો એકત્ર કરીને આપ્યા છે. પ્રાતનાં કષમનાં જલા આરોગ્યના અને વધતી જતી કાલરોની રીતનાં જાજાનાં આ પુરતકમાંની સમનાંઓ પાન અને તે હારા આરોગ્ય સંરક્ષણ સી માંને કષ્ટ ચલું ભેજે.

ગ્રામીણજીવન

અંક ૨૧

૨૪૪ નું ગણ :

[લગવાનદાસ જૂનપણવાળા; એન. એન. વિપાદી
[૬૦ મુખ-૨; દોઢ રૂપિયા.]]

એક સિગારેટ રાખવાની ડબ્બીની વાતનો તાગ સહ જણવાની ઇચ્છાથી લેવા જતાં આગીદાર-સાથીઓ, દિલોઝન મિત્ર, પત્ની તથા અંતરની આરાધ્ય મિત્રપત્ની એ સૌના સંબંધમાં કોઈ ધોવા નીકળતો કાદવ જોતાં રમેશી શ્રમ-વિલયનું કુખ ન ખમાતાં કરેલા આપધાતમાં સમાપ્ત થતું આ કરુણાન્ત નાટક અંગ્રેજ નવલકથાકાર અને નાટકકાર જે. બી. પ્રીસ્ટલીના પ્રથમ પહેલા નાટ્યસર્જન 'કેન્સર કોર્નર'નું સરળ કરી નાખેલું રૂપાંતર છે. સરળ એટલા માટે કે મૂળમાં તો પેલી ડબ્બીના દર્શને શું થાય અને શું થયું હોત એ એકએકથી જુદાં જ પરિણામ લાવતી જે બે પ્રક્રિયા એક સાથે નિરૂપાતી ચાલે છે, તે ગુજરાતી રંગભૂમિ માટે અધરી પદવાનો સંભવ ભેદ રૂપાંતરકાર બી. જૂનપણવાળાએ તેને એકપાત્રીં બનાવી દીધી છે. બીજા એક જે એક દેશકાર પછી તેમણે વાતાવરણ ગુજરાતી લાગે તેમ કરવા સારુ કરેલ છે. એમ છતાં ખંત્રીનાં વૃત્તિ, વાણી ને વર્તનમાં તેમનું પરદેશીપણું સાવ અછતું રહેતું નથી. નાટકની ખરી ખૂબી સંવાદોમાંથી જ જુદાં જુદાં પાત્રોની દૈર્ઘ્ય બાણી ખુલી થતી આવે છે એમાં છે. વાંચવાના પુસ્તક તરફે તે જેથી રાખે એવી કૃતિ છે. અભિનયન વેળા તે પ્રેક્ષકને જેથી રાખે તો સારું. આમ કહેવું પડે છે તેવું કારણ એ છે કે તપ્તા પર પ્રત્યક્ષ રમૂજ જનાવો અને તેને લીધે જનમતા કાર્ય (Action) ની અપેક્ષા આપણા પ્રેક્ષકવર્ગે હજુ મૂકી દીધી નથી.

મૂલ્યકેન્દ્ર

[લે. તનમનીશંકર લા. શિવ; સ્વાણી એન્ડ કં.]

મુખ-૨; દસ આના.]

'એકદત' ને જનર સમક્ષ રાખી એ જ પદ્ધતિએ જ્યને એ જ હંદમાં પણ 'એકદત' ના ગાંભીર્યને બદલે કારપને લગતું જે વિનોદદાયક શ્રી. તનમનીશંકર શિવે વર્ષો પર 'ગુજરાત' માસિકમાં પ્રગટ કરાવ્યું હતું તેવું આ પુસ્તિકાકારી પ્રકાશન છે. મુખ્યની બે ખંડની એલીમાં રહેતા યુવાન પતિને મહેમાન આવતાં વેઠવા પડતા એક રાતના પત્ની-વિગ્રહમાં મૂલક(કેન્દર) ને ફલ બનારી રસોડામાં સૂતેલો પત્નીને સંદેશી મોકલાવતો વર્ણવી, લેખક નામિકાના રૂપના તથા મૂલકના અવાસના કરેલા આલેખનથી દળતું હાસ્ય આ કાવ્યમાં રેલાવ્યું છે. ટૂંકી જગ્યામાં રહેતા મધ્યમનર્મના કુટુંબના આમાં આદેખાયેલા મિત્રમાંની અંતર્ગૂઢ કરુણતા તરફ આ હાસ્ય ધલાશે કરી જાય છે. કાળ કર્તાનું પ્રયોજન બરાબર સાધે છે. રસ્ત-દોર્ધની કર્તાએ લીધેલી છૂટના કાખલા પ્રસ્તાવના-લેખક શ્રી. ન્વોત્તીન્દ્ર દવેએ પ્રતિકાવ્યનાં સ્વરૂપસહ-લેખની કરેલી ચર્ચા નોંધપાત્ર છે.

હર્ષિચંદ્રે

[લે. મંદુલાલ પટેલ; ગયુ કંદર; જેઠાલાલ સોશિયા; વિક્રેત, સી. શાંતિલાલનો કં. મુખ-૨; સાકાત્રણ રૂપિયા]

ત્રણ લેખકોએ વારાફરતી એકેક પ્રકરણ લખીને પૂરી કરેલી આ નવલકથામાં રમણલાલચાઈ પ્રધુમકથા, મજૂર પ્રવૃત્તિ અને જેતાણીસની લાત એ ત્રણે વાનાં વણી લેવામાં આવ્યાં છે. ગરીબીમાં મરેલા મિલ-કામદારના પુત્ર શરદને નાવક બનાવી, એના પર શ્રીમંત મિલમાલિકની પુત્રી સ્વાતિ તથા એક પોલિસ અમલદારની પુત્રી ચિત્રા મોઢી પડતી હોય એમ જોડતી એક નાના પ્રભુવત્તિકણ જેવું યોજ, એ શરદને કામદાર પ્રવૃત્તિને આજેવાન અને પછી જેતાણીસની લાતનો સૈનિક બનતો આલેખી, એ

: ૨ :

નિધિરામની વાત જોઈ પડી નહીં. એ દહીં નહીં પણ ભણે આજ ! ખાલસામગ્રીમાં દળધર મહાસયે કચેલી કંજુસાઈને કોરણે વરણસો દરેક માણસ પાસે કરીને ફૂટવાને તૈયાર એવા ઘરના હજારમાં ફેરવાઈ ગયે. દહીં પતરાણીનાં પડતાંની સાથે જ બધા તરફી ઊઠ્યા : “આવું દહીં કોઈ સારા ઘરના માણસની પતરાણીમાં પીરસી શકાય ખરું ?”

પતરાણી હાસેલી દહીને બધાએ નહિ રૂખાસ દાખ્યો. દળધર મહાસયે હાથ જોડીને કહ્યું : “હું દહીંમાં કોઈ...”

“મેઢામાં મુકાય એવું નથી, ખાસ સાહેબ, જરા મ છાપ પર મુકાય એવું નથી.”

“જોહો, એમ છે ને જુઓ, મેં તો એને સારામાં સાદું દહીં લાવવાનું કહ્યું હતું.” એટલું દહીંને જોડાએ ભણે દળધર મહાસયે પીરસે જોડાં જોડાં. એકદમ મોટે બાવાને જુમ પડી બાવા : નિધિ, એ બધા નિધિ—”

નિધિરામ તો પાસે જ હતો, આંખોને હાથે ઘેરી દળધર મહાસયે કહેતા લાંબા : “આ તો કેવું દહીં આવું તું ?”

“હા, દહીં તો સાદું જ—”

“તો શું આ બધા જુડું મેલે છે ? હામખા, તમે ઉતરવાની બીજી જગ્યા નહીં મળી ?”

નિધિરામ ઘરઘરતો ઘરઘરતો નીચે મોઢે સાંભળી રહ્યો. દળધર મહાસયે જુરસામાં ને જુરસામાં જ કાંચ પોતાની ગત પર સંપમ સમી દેખવા નહીં. એણે એકદમ નિધિરામના પર પસો ભપીને નોરપો એક તમાચે જેની કાંચો ને પછી કહ્યું : “સાચા હેન—”

નિધિરામ મેહું કોરું કરીને બોલ્યો : “તમાચો લગાવવાનો તો વાત મઈ નહોતી, ને તમે તો—તમે તો તમાચો લગાવી દીધો, જગત છે ! તમે પાંચ જથ્થે સારા માણસ મળી મેઢા છે, તમે જ નોર કરીને કહો કે—” કિર્તીબલિમુદ દળધર મહાસયે બળભળીથી નિધિરામનું મેહું હતી દીધું.

આરોગ્યની બારમાસી

[શ્રે. વૈદ્ય પ્રામણ્ય મોદનજી રોહિલ; સરદુ સાહિત્ય વધક કાપ્પાલય, મુંબઈ-અમદાવાદ, રોહિલ રૂપિયા].

આ પુસ્તક પચ્ચ ઉપરના એટલું જ ઉપયોગી છે. ‘રોગ આવે, અને ઉપચાર કરવા તે કવર્તી રોગ આવે જ નહિ એમ છાપું’ ઉત્તમ મણાવ. ‘એમ... એમ’ આપુરુંદાબાસી લેખકે આ પુસ્તકમાં

લાંબામાં આપણે પચેની ઉપવર્ણી પાઠ્યની આરોગ્યદષ્ટિ સમજાવી મણવાર પ્રત્યેક માસમાં આરોગ્ય જાળવવા માણસે કેવું જાળવવા કરવું, અને

કેવો વ્યવહાર રાખવો એ જાતવું છે. અને બીજા બાજમાં ઉપવાસ, કુદરતી હાજતો, પાણી અને મૌરમ છાપ, સપ્ત, માટી, તુલસી આદિ વાસ્તવ્યોના રોગ-નિવારક અને આરોગ્યવધક ઉપચાર જાતવવા પોતાના લેખો એકત્ર કરીને આપ્યા છે. પ્રાચીન કથમના બતાવે આરોગ્યના અને વધતી જતી કાંતરોની રીત-આજનામાં આ પુસ્તકમાંથી સમજાવો પાવવ અને તે દ્વારા આરોગ્ય સંરક્ષણ સૌ માટેનું ઇદરું એકત્રિ.

ગુજરાતી સાહિત્ય

૨૦૪ નં. ૨ :

[ભગવાનદાસ જુખાધવાળા; એન. એન. ત્રિપાઠી
[૧૦ મુંબઈ-૨; દોઢ રૂપિયા.]

એક સિગારેટ રાખવાની ડબ્બીની વાતનો તાજ સહ જાણવાની હજીથી લેવા જતાં ભાગીદાર-સાથીઓ, દિલોગ્ગન મિત્ર, પત્ની તથા અંતરની આરાધ્ય મિત્રપત્ની એ સૌના સંબંધમાં કેહી ધોતા નીકળતો કાલ જોતાં રમેશી ભ્રમ-વિલયનું કુખ ન ખમતાં કરેલા આપઘાતમાં સમાજ થતું આ કરુણાન્ત નાટક અંગ્રેજ નવલકથાકાર અને નાટકકાર જે. બી. પ્રીસ્ટલીના પ્રથમ પહેલા નાટ્યસર્જન 'ડેન્જરસ કોર્નર'નું સરળ કરી નાખેલું રૂપાંતર છે. સરળ એટલા માટે કે મૂળમાં તો પેલી ડબ્બીના દર્શને શું થાય છે અને શું થતું હોત એ એકમેકથી જુદાં જ પરિણામ લાવતી જે બે પ્રક્રિયા એક સાથે નિરૂપાતી આવે છે, તે ગુજરાતી રંગભૂમિ માટે અલગ પદ્ધતિના સંભવ ભેદ રૂપાંતરકાર શ્રી. જુખાધવાળાએ તેને એકપાથી બનાવી દીધી છે. ખીજા એક બે ગૌણ ફેરફાર પણ તેમણે વાતાવરણ ગુજરાતી લાગે તેમ કરવા સારુ કરેલ છે. એમ છતાં પાત્રોનાં વૃત્તિ, વાણી ને વર્તનમાં તેમનું પરદેશીપણું સાવ અછતું રહેતું નથી. નાટકની ખરી ખૂબી સંવાદોમાંથી જ જુદાં જુદાં પાત્રોની હાંધી બાજુ ખુલી થતી આવે છે એમાં છે. વાંચવાના પુસ્તક તરીકે તે ખેંચી રાખે એવી કૃતિ છે. અભિનયન વેળા તે શ્રેષ્ઠકારને ખેંચી રાખે તો સારું. આમ કહેતું પડે છે તેનું કારણ એ છે કે વક્તા પર પ્રત્યક્ષ સ્પૂર્ણ જનતા અને તેને લીધે જનતા કાર્ય (Action) ની અપેક્ષા આપણા શ્રેષ્ઠકર્તા હજુ મૂકી દીધી નથી.

મૂલ્યકેન્દ્ર

[લે. તનમનીશંકર લા. સિંહ; રવાણી એન્ડ કં.

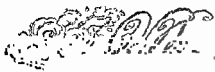
મુંબઈ-૨; દસ આના.]

'મેષહત' ને નજર સમક્ષ રાખી એ જ પદ્ધતિએ અને એ જ હંદમાં પણ 'મેષહત' ના ગાંભીર્યને બદલે હારપને લગતું જે વિનોદદાયક શ્રી. તનમનીશંકર શિવે વર્ષો પર 'ગુજરાત' માસિકમાં પ્રમટ કરાવ્યું હતું તેનું આ પુસ્તિકાકારી પ્રકાશન છે. મુંબઈની બે ખંડની ખોલીમાં રહેતા યુવાન પતિને મહેમાન આવતાં વેઠવા પડતા એક રાતના પત્ની-વિરહમાં મ્લક(જેઠર) ને ફલ જનારી રસોડામાં સૂતેલી પત્નીને સંદેશ મોકલાવતો વહુવી, લેખકે નામિકતા રૂપના તથા મૂલકના પ્રવાસના કરેલા આલેખનથી હળવું હાસ્ય આ કાવ્યમાં રેલાવ્યું છે. દુઠ્ઠો જગ્યામાં રહેતા મધ્યમવર્ગના કુટુંબના આમાં આલેખાયેલા ચિત્રમાંની અંતર્ગૃહ કરુણતા તરફ આ હાસ્ય ધંધારો કરી જાય છે. કાવ્ય કરતાં પ્રયોજન બરાબર સાધે છે. રસ-દીર્ઘની કતાએ લીધેલી છૂટના દાખલા પ્રસ્તાવના-લેખક શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર દવેએ પ્રતિકાવ્યાનું સ્વસ્પક્ષ-લેખી કરેલી અર્થ નોંધપત્ર છે.

હાંચકે

[લે. ચંદુલાલ પટેલ : ગમ્મ કંકર : જોડાલાલ સોશ્યા : વિક્રમ, સી. શાંતિલાલની કં. મુંબઈ ૨; સાંકાગણ રૂપિયા]

ત્રણ લેખકોએ વારાફરતી અંકક પ્રકરણ લખીને પૂરી કરેલી આ નવલકથામાં રમણલાલશાઈ પ્રમુખકથા, મજૂર પ્રવૃત્તિ અને બેંતાળોસની લગત એ ત્રણે વાનાં વણી લેવામાં આવ્યાં છે. મરીખીમાં મરેલા મિલ-કામદારના પુત્ર શરદને નાવક બનાવી, એના પર શ્રીમત મિલમાલિકની પુત્રી સ્વાતિ તથા એક પોલિસ અમલદારની પુત્રી ચિત્રા મોહી પડતી હોય એમ જોડકની એક નાના પ્રણયત્રિકોણ જેવું થોણું, એ શરદને કામદાર પ્રવૃત્તિના આજેવાન અને પદ બેંતાળોસની લગતનો સૈનિક જનતા આલેખી,

પ્રયુક્તયાને સગતમાં પરિણમ્યાયા વિના સર્વો સેવામાં આવી છે. લખાવટમાં ક્યાંક ક્યાંક દેખાતી ચમકને કારણે ક્યાં સુચારુ બની છે અને એવી તરીકે આસ્વાદી યાગ એવી છે, જે એમાંના કોઈ કોઈ પ્રસંગને એટલેા વખત સંલપિત માને સેવ્યતા.

હાથાતાં હાર :

[લે. હાંદલાઈ પ્ર. ૫૨૫; પ્ર. આર. આર. રોની કં. મુદ્રા-૨; પોણાસાન રૂપિયા]

સ્વ. પ્રયુગદાસ ત્રિકમજી લિખિત 'મરુફ'ના પ્રકારનું ક્ષયરોગને લગતું આ પુસ્તક ક્ષયરોગ સામે મુક્તિ પેદી વિજયી બનેલા લેખકે લખ્યું છે. ક્ષય-રોગનો ઇતિહાસ, એની ચિકિત્સા, નિવારણ તથા સારવાર વિશે અદ્યતન માહિતી આપતું આ પુસ્તક એક વખતના તેના દર્દી લેખકની હતાકાર ભાષામાં લખાયેલી હાંદલાઈ સ્વાનુભવકથાને લીધે સચિત્ત પશુ બન્યું છે. રાજરોગ મરુફના ક્ષયરોગોગ સારવારથી પ્રતિકાર થઈ શકે છે એ આશાનો જે સદેશ પુસ્તક સંભળાવે છે તે એના પ્રકાશનને વાળખી કાઢે છે.

શંકરાચાર્ય

[લે. વામનરાવ પટેલ; સરવું સા. કાર્યાલય-અમ-વાદ-મુદ્રા; દસ આના]

પ્રસ્થાનત્રયીના સમયે ભાષ્યકાર અને દેશાદિત વેદાંતના આચાર્ય અમદાવાદ શંકરાચાર્યના જીવન દિવિનજનને લગતા સંસ્કૃત અને અન્ય ભાષાઓનાં પુસ્તકોની મદદ થઈ તેવાર કરવામાં આવેલ આ ચરિત્ર આચાર્યની જીવનકથા અને તેમના ઇતિ-હાસનો પ્રમાણજૂત પરિચય મુજરાતી વાચકોને ફાવશે.

વનવગડામાં વસનારાં

[લે. પ્રહાસ કં. દેસાઈ, પ્ર. સરવું સા. કાર્યા-લય, મુદ્રા-અમદાવાદ બાર આના]

પદ્મી-વિગ્ધાન અને પ્રાણી-વિગ્ધાન વિશે મુજરાતમાં બહુ જ એણું સાદિત્ય પ્રગટ થયું છે. આ પરિચિ-તિમાં આ પુસ્તક ખૂબ જ આવકારપાત્ર હશે છે. એના

લેખક પદ્મીએ અને પ્રાણીઓના જગત અનુભવી અભ્યાસી છે.

શ્રી. મુનિકુમાર બદે કહે ॥ તેમ પદ્મીવિગ્ધા અને પશુવિગ્ધા એમને માટે વિગ્ધા જ નથી, જીવનનો પરમ ગમ છે. આ પુસ્તકમાં પશુઓનું શરીર કાંકણ, તેમનાં ચિકારની પદ્ધતિ, તેમની શુદ્ધિ, વેળું કુકુંબજન, તેમની ટેવો, તેમના લાખા પ્રવાસ, કેટલાંક વિલક્ષણ પશુઓની લાક્ષણિક આસિધતો ઇલાદિ આખતો રિતે જે માહિતી એમની કલ્પે રજૂ કરી છે તે એના વાચનારાંએને એ વિષયમાં ધણું નવું જ્ઞાન સંપાદન વડે એમાં શક નથી.

જગન્નાથપુરી અને ઓરિસા

[લે. ડૉ. ભોળીલાલ સાહેસરા. પ્ર. સરવું સા. કાર્યાલય, દસ આના]

આપણા કુવાન પુરાતત્ત્વવિદ્ શ્રી ભોળીલાલ સાહેસરાએ ઇંગ્લિશ દિસ્ટ્રિક્ટ ઓરિસાના નારિસા સંમેલ-નમાં કાલ્પી આપવા બતાવેલ ઓરિસાના પ્રસિદ્ધ પુરાતન અવશેષો બોવાની જે તક લીધી તેનો લાભ તેને વિશેના આ પરિચ-યાત્રક લખાણથી તેમણે મુજરાતને આપ્યો છે. લવલી અને જ્યજ્ઞેનાં બચીકાના લેખો, શિલ્પશાસ્ત્રમંદી દેશલક્ષી પ્રાચીન નગરી, જીવનચરિત્ર ઉત્પત્તિચરિત્ર અને જગન્નાથનાં તીર્થસ્થળો અને કોણાકની સ્તંભ સ્થાપત્યકૃતિ વિશે ઐતિહાસિક અને સંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ અભ્યાસપૂર્ણ માહિતી અત આપવામાં આવી છે. સાથે આદર્ષપર પર સેળ છબીઓ પણ છે, જે પુસ્તકનું સ્વરૂપ વધારે ॥

સ્વપ્ન

[સ્વામી માધવતીર્થ : સરવું સા. કાર્યાલય, અમદાવાદ : બાર આના]

બાળીતા વેદાંતવિદ્ સ્વામી માધવતીર્થે આ પુસ્તકમાં આધ્યન્તાત્રનના સારોક્તવાદ અને આપણા વેદાંતસિ-દ્ધાંતની મદદથી સ્વપ્નના દૃષ્ટિ, સ્વપ્નના કાળ અને સ્વપ્નમાં દૃષ્ટાની ઇચ્છાશક્તિ અને જ્ઞાનશક્તિ, આ સર્વે બાબતો પર પ્રકાશ પાડવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

બ્રહ્મતમા છે જગત પ્રાતિભાસિક છે તે વ્યાવહારિક કેમ બની ગય છે એ સમજવા માટે આ સ્વપ્નગત્યાં રવામીએને ઉપયોગી લાગી છે.

ગીતાલેખી

[લે. રવામી માધવતીથે : સસ્તું સા. કાપીલય, અમદાવાદ-મુંબઇ : આઈ આના]

જુદે જુદે સમયે જુદા જુદા પ્રદર્શકો અને જિજ્ઞાસુઓએ પૂછેલા પ્રશ્નોના રવામી માધવતીથે આપેલા ઉત્તરો આદીં શુદ્ધિ કરવામાં આવ્યા છે. જેટલાક પ્રશ્નો સાધનાતો માગે જાણવા માટે છે. જેટલાક વ્યવહારનાં પશુ છે અને જેટલાક વેદાંતના કોઈ કૃત કામકામ પરના છે. બધાના ઉત્તરમાં રવામી-જીની વેદાંતનિષ્ઠા, અને જેવો જેવો પ્રશ્ન અને અધિકાર તે પ્રમાણે તેમણે કરાવેલું બિનગોઠાળિયું સ્પષ્ટ માર્ગદર્શન જેવાં મળે છે. આ લઘુપુસ્તક સત્સંગની મરજ સારે એવું છે.

ગીતા કૌસુદી :

[લે. જ્યેન્દ્રરાવ દુર્રાજ : પ્ર. આસ્તિક સાહિત્ય કાપીલય, આકાશીકેના રૂવાની પોળ, અમદાવાદ; એક રૂપિયે]

બાલ્યુત્તર સ્વધર્મનિષ્ઠ વિદ્વાન શ્રી. જ્યેન્દ્રરાવ દુર્રાજે આપેલાં ગીતાને લગતાં બ્યાખ્યાનો અને લખેલાં લેખોના આ સંગ્રહિત સંગ્રહ છે. પહેલી બે પ્રકારમાં ગીતાનાં મહાકાવ્ય અને રહસ્ય સંબંધી લેખ-મુંબઈ વંકતબ છે અને ત્રીજામાં અધ્યાય વાર કરેલી દરેક ગીતાસમીક્ષા, જિજ્ઞાસુઓને પુસ્તક ઉપયોગી લાગે એવું છે.

મુકધોપદેશ

[લે. જનરાજદાસ : પ્ર. ચિંદરભાઈ ઝવેરી, લેખાર્થે; તથા આના]

ચિયોત્સાહિત સોસાયટીના પ્રમુખ શ્રી. સી. જન-રાજદાસનાં 'મુકધો-કે-કિં મેસેજ'નો શ્રી. હીરાલાલ ડીએ કરેલો આ અનુવાદ મુકધોપદેશનો અર્થ રજૂ

કરે છે. રથ (તુષ્ટા), દોષ (દુષ), અને મોહ (મમ) ના પ્રવાહમાં આત્માને તણાવા ન દેવામાં અને જૂલ-માન પ્રતિ ગ્રેમ અને શુભેચ્છાની લાવનાથી હૃદયને ભરી દઈ અહિંસા, સંયમ અને પવિત્રતાના પાયા પર સદાચારી જીવન ગાળવામાં નિર્વાહ પ્રાપ્તિનો માર્ગ રજૂ છે. આટલું કરે તો માણસે ધર્મરતે માનવાનીય બેઠર નહિ : મોક્ષ ધર્મર કે મુક્ત ન આપી શકે, એ તો માણસે પોતે પોતાની આત્મ સાધનાથી જ મેળવવો રહ્યો : આમ છતાં મુક્ત, ધર્મ અને સંધની લાવનાઓ એને બીજી રીતે પ્રોત્સાહન તો આપે જ છે : આં અહીં રજૂ થતા મુકધોપદેશસારનો સાર છે. જિજ્ઞાસુઓને તે ઉપયોગી જણાશે.

અવકાશિયુ રહસ્ય :

[લે. હોટભાઈ મુશાર; પ્ર. તારક મંડળ, આ-લુદ; એ રૂપિયા]

અનંત અવકાશને ભરી દેતા પરમાણુ અને તારા-જોનાં ઉત્પત્તિ, બંધારણ અને આદિતી સંપૂર્ણ શાસ્ત્રીય છતાં રસાળ અને સરળ બ્યાખ્યાનમાં આ મુંદર સચિત પુસ્તકમાં આપણા ઉત્સાહી બુદ્ધિબળાઓ શ્રી. હોટ-ભાઈ મુશારે આપી પોતાના વિષયની તેમ જુજરાતની સેવા બજાવી છે.

આકાશયોથી

[નિરંજન વર્મા અને નમદત્ત પરમાર; ભારતી સા. સંઘ, અમદાવાદ : એ રૂપિયા]

વિશ્વની વિજ્ઞાનતા અને અદ્યતન રસમયતાની પ્રતીતિ કરાવવા માટે આશ્ચર્ય વિજ્ઞાનની તોલે ટાઈ શાસ્ત્ર આવી ન શકે. અનેક ચિત્રો અને નકશાઓ સાથે સરળ કિશોરઓએ તેમ જ રસિક લાપામાં તેના ઉત્સાહી તદ્દવિદ્ લેખકોએ જેમાં આકાશ અને છ ઝલતુના તારાઓના પરિચય કરાવ્યો છે તેવું આ પુસ્તક જેમને લક્ષમાં રાખી એની રચના કરવામાં આવી છે તે જુજરાતી કિશોરોને તો ખરું જ પશુ આ વિષયના રસિયા સામાન્ય જિજ્ઞાસુઓને પશુ

એ પદ્ધતિને મળેલી સફળતાના કેટલાક દાખલાઓ એવો આરામ કેમ આપેશે અને તેનું તેમ કેમ એના રોકામાં રજૂ કર્યા છે. જેની ખાસેથી આવશે વધારણું એને માટે સ્પષ્ટ સૂચનાઓનું પાલન પણ ખીજી ઈંદિયો કરતાં વધુ કામ લઈએ છીએ તે અંતર્પૂર્વક પ્રયેક વાંચનાર કરવા માટે તો જ એના આખેનો સાચો ઉપયોગ કેમ કરવા, તેને આવશ્યક સેવાભાવી લેખકનો આશય બર આવે.

★

એ ઉપયોગી પુસ્તિકા

[૧] લંકારા જિલ્લાની આમ સહકારી સંઘાઓનાં અહેવાલ ૧૯૪૯-૫૦.

[૨] સહકારી સંઘાઓનાં ઉદ્દેશ, કાર્યલેખ તથા નિર્માણ

કર્તા : ચતુર્ભૂજ જસાણી અને પ્રકાશક-લંકારા જિલ્લા આમ સહકારી સંઘ, મધ્યપ્રાંત મધ્યપ્રાંતમાં આવેલા લંકારા જિલ્લામાં વિકસેલી સહકારી પ્રવૃત્તિનું ખાણું અવલોકન આ નાનકડી પુસ્તિકામાં ખૂબ સ્પષ્ટ રીતે કરવામાં આવ્યું છે.

૧૯૪૭માં લંકારા જિલ્લાના ચોદિસ તાલુકામાં પ્રયોગરૂપે ૧૫૦ ગ્રામજન ઉપયોગી નીવડી શકે એવી ૧૨ સહકારી મંડળાઓ સ્થાપવામાં આવી. તેમની જરૂરિયાતોની વસ્તુઓ સરતે જાહે ને સહેલાઈથી મળવાથી ગ્રામજનો લોકો આ પ્રવૃત્તિ પ્રત્યે આકર્ષાયા, કાળા બબરના માસમાંથી પણ એ મુક્ત થયા. આથી બીજા તાલુકાઓમાં પણ સહકારી પ્રવૃત્તિ વિકસતી જતી ને આને લંકારા જિલ્લામાં લગભગ ૪૦ સહકારી મંડળાઓ કામ કરી રહી છે. લોકોની કામગીરીઓ દૂર કરવામાં આ મંડળાઓએ અસાધારણ સફળતા પ્રાપ્ત કરી છે. આ સંસ્થાઓને યોગ્ય દોરવણી મળે ને એમની મુશ્કેલીઓ દૂર થાય એ માટે જિલ્લાની એક મધ્યસ્થ સંસ્થા પણ સ્થાપવામાં આવી છે. સહકારી કમીટીને તાલીમ આપવા માટે એક તાલીમકેન્દ્ર પણ ચલાવવામાં આવે છે. જિલ્લાની સહકારી સંસ્થાઓએ ૧૯૪૬-૪૭માં લગભગ ૨૧૧ લાખ રૂપિયાનો લેણા કર્યો પરંતુ ફક્ત ચાર ૮ વર્ષમાં એ ૨૬૫ વર્ષીને લગભગ ૨૨૧ લાખ રૂપિયા મુખી પહોંચી છે. જીવનની પ્રાથમિક જરૂરિયાતો પૂરી પાડીને જનતાની ચાહના મેળવવા ઉપરાંત ગ્રંથાંચે આર્થિક રીતે પણ ગ્રેસક પ્રગતિ કરી છે; આમ છતાં સહકારી પ્રવૃત્તિના વિકાસમાં ને તત્વે આકર્ષણીય છે એ વિષે પણ પુસ્તિકામાં નિખાલસ રીતે અંગૂલિનિર્દેષ કરવામાં આવ્યો છે.

પુસ્તિકાનાં છેલ્લાં પાનાઓમાં સહકારી પ્રવૃત્તિને અબસાસ કરવા છતાં 'અર્થિક માટે અમપૂર્વક તૈયાર કરેલા આકાશ રજૂ કરવામાં આવ્યા છે. એટલા ચાલતી સહકારી સંસ્થાઓની સંખ્યા ખૂબ જ ઓછી છે. આ આકાશ સચવે છે કે લંકારા જિલ્લાની સહકારી પ્રવૃત્તિનું ભાવિ જીજ્ઞાં છે. ચુખતાની સહકારી પ્રવૃત્તિ છેલ્લાં ચોદા વર્ષો દરમિયાન ઠીકઠીક વિકસી હોવા છતાં લંકારા જિલ્લાની સહકારી પ્રવૃત્તિમાંથી એ લક્ષ્ય અનુભવવાનું મેળવી શકશે.

શ્રી. જસાણીની ખીજી નાનકડી પુસ્તિકા 'સહકારી ભાવના'ના સિદ્ધાંતની સાદી સમજણ મેળવવા માટે ખૂબ ઉપયોગી છે. અમલુ માણસ પણ સહેલાઈથી સમજી શકે એવી સરળ રીતે એમણે 'સહકાર'ની વ્યાખ્યા આપી છે, ને એના ફાલદાનું વર્ણન કર્યું છે. એ ભાવનાનો વિકાસ પશ્ચિમના દેશોમાં કઈ રીતે થયો એનું પણ ગ્રેસક વર્ણન એમાં છે. અંતે એમણે પ્રતિપાલન કર્યું છે કે આપણા જેવા ગરીબ દેશના આમ વર્ષને જોયો વ્યાખ્યાન માટે સહકારી પ્રવૃત્તિ એ અતિ ઉપયોગી સાધન છે. આવી સરળ ને માહિતીપૂર્ણ પુસ્તિકાઓનો ગ્રામજનોમાં પ્રચાર થાય તો સહકારી પ્રવૃત્તિને જરૂર પ્રબળ વેગ મળે.

★

પૂરા બે વરસ પછી નથી થયા ત્યાં જે વીસ વાર્તાઓનો સંગ્રહ બીજા આવૃત્તિમાં પ્રવેશે છે એ તમે વાંચી-કે રસાવી ન હોય નો આજે જ વસાવી લેજો.

શ્રી મંથર પેટલીકર આજે તો ગુજરાતની

કંઠકે ને બુસંકે આગળ વધતી સાહિત્યક્રંતની મેઝબાની હરોળમાં ઊભા છે. એમની જ કલમનો આ કસબ આજે પણ કથીરમાંથી કાંચન નિપજાવે છે. આપ પણ 'પ્રસ્થમણિ' ના એ સ્પર્શથી વંચિત ન રહી જતા.

કિંમત : સવાત્રણ રૂપિયા (૮.૫ આઠ આના)

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ

કુર્નાલીઝ પુલ નીચે, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ ૧

'લોહીની અગાધ' નામની મુખસિદ્ધ વાર્તાથી ભારત-ગયાત બનેલા ગુજરાતના અગ્રણી નવલકાર

શ્રી ઈશ્વર પેટલીકરનો

આ એકવીસ વાર્તાઓનો નવો સંગ્રહ તમે ન રસાવ્યો હોય તો તમારી નકલ તરત મગાવી લેજો.

પેટલીકરની વાર્તાઓ માટે હવે ગુજરાતને કંઈ કહેવાનું હોય નહિ

પૈણાચાર રૂપિયાની કિંમતનો

આ નવો વાર્તાસંગ્રહ ટપા-કથા મંગાવો ત્યારે નવ આના ૮.૫ના વધુ મોકલવા ન જુવતા લખો :

ભારતી

સાહિત્ય સંઘ લિ૦

ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ ૧

નિસર્ગોપચારની દૃષ્ટિએ જીવનઘડતરનું સર્વોપયોગી ગુજરાતી માસિક

તંત્રીઓ

ભૂપતરાય મો. દવે :: રાંકેરાલ મો. દવે

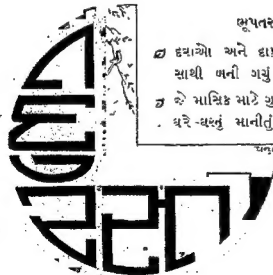
❑ દવાઓ અને દાકતરોથી થાકેલા ગુજરાતનું આ માસિક સાથું સાથી બની ગયું છે.

❑ જે માસિક માટે ગુજરાત વરસોથી વંચિત હતું એ આજે ગુજરાતના ઘરે-ઘરનું માનીતું થઈ પડ્યું છે.

❑ આપ પણ હજી સુધી એના આહક ન થયા હો તો ફક્ત સાઠાપાંચ રૂપિયા (વિદેશમાં બાર શિર્દીંગ) મોકલી આહક થાવ.

❑ જનથી બીજા વરસમાં પ્રવેશી ચુક્યું છે.

❑ નમૂનાની નકલ માટે આઠ આનાની ટીકોટો બીડો.

તંદુરસ્તી કાર્યાલય

કુર્નાલીઝ પુલ નીચે, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ ૧
આરોગ્ય ધામ, અયુષ્ય મેન્શન, વિન્સેન્ટ રોડ મુંબઈ ૧૮

ગુજરાતના બાળકોને અભ્યાસ સિવાયનાં પુસ્તકો
વાંચવા માટેની પ્રેરણા પાનાર ગિજુભાઈ ચૌકળે
નાહિત્ય મળેને આશ્વાસ મળે છે.

પરંતુ

બાળકોની એ સાહિત્યભૂષણને સંતોષવાની એક
અનોખી હવા છેલ્લાં કેટલાંકે મમયથી

ભારતી સાહિત્ય સંઘે

ફેલાવી છે.

કામળ કે

એક પછી એક નવા પ્રકાશનો આપના બાળકોને મળે એ આશ્ચર્ય આ સંસ્થા માને મહાય
હોય છે. આજે આપના બાળકોમાટે એક નવું જ પ્રેરક પુસ્તકોનું શુભ સાદર મળુ કરે છે

સુબોધ

માળા

ગુરુ પહેલું

આ સુબોધમાળામાં એકએકથી પરિચાતાં જે દશ પુસ્તકોનું શુભ છે એનાં નામ જ
આપના બાળકોના હાથમાં એ વિનામંકોએ ધરી હેતા નહિ રોકે. એ દસ પુસ્તકો આ સ્થાન:

- (૧) ભોપારામ (૨) દગ રાજ (૩) એક હતા શેક (૪) વાઘનો ધા
- (૫) કહેવનની કથાઓ (૬) ઉપનિષદની બાલ વાતો (૭) કહેવનની કથાઓ ભા. ૨
- (૮) આંધળાં વાત (૯) ચાર બાળિયા (૧૦) રૂપેરી વાતો

આ દસેય પુસ્તકોના લેખકની વધુ જાણબાણ આપવાની આજે જરૂર છે ખરી!
ફક્ત જીવરામ જોષી એટલું નામ સાલગતા જ બાળકો સજી થઈ જશે.

આજુ' ગુરુ ફક્ત પાણ્ડુમાર રૂપિયાની કિંમતે મળે છે.

રૂપાન ખર્ચના નવ આનાં પણ સાથે મોકલવા ન જુવશો.

લખો:

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ. ડેરનાન્દીજ પુલ નીચે
ગાંધી માર્ગ અમદાવાદ ૧

૧૫ દિવસ : આ પુસ્તક વધુમાં વધુ ૧૫ દિવસ
ગાંધી રાજી શકાયે.

23 OCT 1985

[illegible]

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ-૬

19, 265

2000-01-01 10:00 AM
2000-01-01 10:00 AM

10